NOVA ISTRAŽIVANJA JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI: PERSPEKTIVE SA POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA 2

UREDNICI:

OGNJEN TOMIĆ

ANA RADAKOVIĆ

NIKOLA KONESKI

Izdavač:
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Biblioteka „Zbornici radova" br. 34

Za izdavača:
dr Vladan Jovanović, direktor Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd

Urednici:
dr Ognjen Tomić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Ana Radaković, Centar za inovacije Instituta za savremenu istoriju, Beograd
msr Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Uređivački odbor:
dr Vjeran Pavlaković, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
dr Federico Tenca Montini, Znanstveno-raziskovalno središče, Koper
dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Árpád Hornyák, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
dr Stipica Grgić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
dr Natalija Dimić Lompar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Amir Duranović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Aleksandar Stojanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Ranka Gašić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Vesna Đikanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Biljana Šimunović Bešlin, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
dr Aleksandar Aleksandrovič Silkin, Institut za slovenske studije RAN, Moskva
dr Edvin Pezo, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg
dr Borče Ilievski, Filozofski fakultet na Univerzitetot „Sv. Kiril i Metodij", Skopje
dr Ivan Laković, Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica
dr Jure Ramšak, Znanstveno-raziskovalno središče, Koper

Sekretar Uređivačkog odbora:
msr Milan Milenković, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Recenzenti:
dr Ljiljana Dobrovšak, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar", Zagreb
dr Tanja Petrović, Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Ljubljana
dr Hannes Grandits, Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin

Lektura:
Nevena Županjac, Ivica Pavlović, Agencija *Penguin English*

Priprema za štampu:
Nebojša Stambolija

Dizajn korica:
Sanja Polovina

ISBN: 978-86-7005-214-7

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.

Svi radovi u ovoj publikaciji objavljeni su pod CC BY-NC 4.0 licencom.

Štampanje zbornika pomoglo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

NOVA ISTRAŽIVANJA JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI: PERSPEKTIVE SA POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA 2.

Tematski zbornik

Urednici:
Ognjen Tomić
Ana Radaković
Nikola Koneski

Beograd, 2026

Spisak stručnih recenzenata pojedinačnih radova:

dr Melisa Forić Plasto, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Ilija Kukobat, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Sonja Dujmović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo
dr Vladana Putnik Prica, Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet, Beograd
dr Neja Blaj Hribar, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
dr Amir Krpić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla
dr Aleksandar Lukić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Marjan Gijovski, Državen arhiv na Republika Severna Makedonija, Skopje
dr Bojan Simić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Petar Dragišić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Nikolina Šimetin Šegvić, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
dr Radmila Radić, naučna savetnica u penziji, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Gulić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Vladimir Petrović, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Milan Igrutinović, Institut za evropske studije, Beograd
dr Milana Živanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Piljak, istoričar iz Beograda
dr Momir Ninković, Institut za strategijska istraživanja, Beograd
dr Bojan Dimitrijević, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Dragomir Bondžić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Bruno Raguž, Veleučilište Baltazar Zaprešić, Zaprešić
dr Luka Filipović, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Aleksandra Kolaković, Institut za političke studije, Beograd
dr Jasmina Radić, Narodna biblioteka Srbije, Beograd
dr Vladimir Cvetković, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Koljanin, Memorijalni centar „Staro Sajmište", Beograd
dr Petar Ćurčić, Institut za evropske studije, Beograd

Sadržaj

Reč urednika.....9

Ognjen TOMIĆ, Ana RADAKOVIĆ, Nikola KONESKI
Istraživači jugoslovenske prošlosti: Između naučne radoznalosti i institucionalne nezainteresovanosti.....13

I KRALJEVINA JUGOSLAVIJA: POLITIKA, DRUŠTVO I KULTURA

Jovana MILOVANOVIĆ
Vladarska reprezentacija i društvena uloga kraljice Marije Karađorđević u kontekstu kulture automobilizma.....51

Ana ŽIVKOVIĆ
Prisustvo italijanskih profesora i stručnjaka u intelektualnim krugovima međuratnog Beograda.....75

Đorđe MAMULA
Prilog proučavanju srednjoškolskih ekskurzija i đačkih letovališta u Kraljevini Jugoslaviji.....99

Ivan MILEC
Pristaše režima Šestosiječanjske diktature – primjeri iz Savske banovine.....121

Anđelija MILADINOVIĆ
Crkvena konvencija 1933/34. između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve: izazovi crkvene diplomatije u međuratnom periodu.....157

II KULTURA SEĆANJA:
IZMEĐU SUĐENJA I SEĆANJA

Nikola OSTOJČIĆ
Proces „Kavran–Miloš" (1948):
istraživački potencijali poslijeratnog suđenja.....185

Milica MOLJSKI
Između politike i kulture sećanja
– spomenici žrtvama mađarske okupacije
u listovima *Slobodna Vojvodina* i *Dnevnik*..... 213

Davor STIPIĆ
Bogdan Bogdanović i jasenovački *Kameni cvet*:
kreiranje Jasenovca kao opštejugoslovenskog mesta sećanja.....235

III EKONOMSKA ISTORIJA:
IZAZOVI SAMOUPRAVLJANJA

Nikola DAMLJANOVIĆ
Teorijski i metodološki izazovi primene
Kuznjecove hipoteze na Jugoslaviju.....261

Milan MILENKOVIĆ
Zanatske komore u jugoslovenskoj privredi 1949–1962.....285

Nemanja MITROVIĆ
Unutrašnji, bilateralni i multilateralni izazovi finansiranja
izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap 1".....313

Andrija JOVANOVIĆ
Privredni procesi u Jugoslaviji: Studija slučaja
izgradnje Jugoslovenskog naftovoda (1974–1979/80).....345

Damjan MATKOVIĆ
Nacionalni parkovi Republike Srbije (1960–1981):
Prilog ekološkoj istoriji Srbije 369

IV JUGOSLAVIJA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA: OD KORUŠKE DO KUBE

Ane Marie HERCEG
Koruško pitanje na Londonskoj konferenciji, januar–februar 1947.....397

Evgenij LITOVSKI
Diplomatska aktivnost Poslanstva FNRJ u Atini i Konzulata FNRJ u Solunu u periodu od 1945. do 1946. godine u vezi sa makedonskim nacionalnim pitanjem.....423

Renata DEČMAN
Agrarna reforma i nacionalizacija na Kubi kroz prizmu jugoslavenskih medija i vlasti.....447

Aleksandar ANDONOV
Pogranični sabori (sviždanja) između Jugoslavije i Bugarske tokom šezdesetih godina XX veka.....481

Sanja LUKIĆ
Sukobljene vizije: jugoslovensko-američki pregovori i potpisivanje Fulbrajtovog programa (1959–1964).....505

Dimitrije MATIĆ
Jugoslavija i proširenje Evropske ekonomske zajednice tokom prve polovine 1980-ih godina.....527

V NAKON JUGOSLAVIJE: STVARANJE POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA

Kaja MUJDRICA
Socijalistička Republika Slovenija u zabeleškama francuskih diplomata: odnos prema jugoslovenskom ideološko-političkom sistemu nakon Titove smrti.....553

Miloš JOVANOVIĆ
Koncept jugoslovenske države u predizbornoj kampanji za prve višestranačke izbore u Republici Srbiji 1990. godine.....583

Milan BOGOSAVLJEVIĆ
Jugoslovenska narodna armija tokom 1991. godine u memoaristici.....613

Uroš D. MIKETIĆ
Opadanje postsocijalističkog Janjeva: studija slučaja *Oral History Kosovo*.....639

Luka VRLJIĆ
Prikaz postjugoslavenskog prostora u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti i geografije od 1991. do 2025. godine.....661

Spisak autora.....683

Izvodi iz recenzija.....685

Reč urednika

Institut za noviju istoriju Srbije pokrenuo je 2024. godine projekat okupljanja istraživača iz regiona organizovanjem prvog skupa mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora (POSTJUMI). Radovi izloženi na ovom skupu sakupljeni su i objavljeni tokom 2025. godine u zborniku „Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora". Prva promocija zbornika organizovana je u prostorijama Muzeja Jugoslavije, u okviru programa Međunarodnog naučnog skupa „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora 2". Na taj način, predstavljanje rezultata prvog susreta istraživača neposredno se nadovezalo na početak druge konferencije, čime je ceo projekat dobio kontinuitet. Radovi predstavljeni na drugom skupu – nakon diskusija, izlaganja, dodatnih istraživanja, dopuna, izmena, kao i sprovedenog recenzentskog postupka – čine osnovu novog zbornika koji je sada pred čitaocima. Broj „2" u naslovu publikacije ne znači da se ona ne može čitati bez poznavanja prvog zbornika, već ukazuje na nastavak projekta čiji je zadatak da, kroz različite teme iz perspektive mladih istraživača iz regiona, otvori nova, ali i preispita stara pitanja iz jugoslovenske prošlosti.

Ovogodišnji zbornik otvara uvodna studija „Istraživači jugoslovenske prošlosti: između naučne radoznalosti i institucionalne nezainteresovanosti", koju potpisuju urednici publikacije. Studija je nastala na osnovu anketiranja koje je od marta do maja 2026. godine sprovelo Društvo istraživača prošlosti sa postjugoslovenskog prostora, a u čijoj je pripremi učestvovao širi krug kolega iz regiona. Anketu su popunila 172 istraživača jugoslovenske prošlosti različitih generacija, profesionalnog iskustva, tematskih interesovanja i institucionalnog položaja. Dok ostali radovi u zborniku osvetljavaju različite aspekte jugoslovenske prošlosti, ova studija pažnju usmerava na one koji tu prošlost danas istražuju: na njihovu motivaciju, uslove u kojima rade, probleme sa kojima se susreću i oblike međusobne saradnje.

Rezultati ankete ne pružaju, niti je to bila njena namera, konačnu sliku istraživačke zajednice sa postjugoslovenskog prostora. Oni ipak otkrivaju zanimljivu kombinaciju snažne istraživačke motivacije i profesionalnih očekivanja, s jedne strane, i brojnih infrastrukturnih i institucionalnih ograničenja, s druge. Istovremeno, rezultati ukazuju na to da između deklarativne otvorenosti za različita tumačenja i regionalnu saradnju, i njenih konkretnih oblika u svakodnevnoj istraživačkoj praksi, još uvek postoji značajan prostor koji bi mogao biti popunjen. U tom smislu, uvodna studija nije odvojena od ostatka zbornika. Ona se neposredno tiče jednog od osnovnih razloga zbog kojih su skupovi i publikacije ovog tipa uopšte pokrenuti: potrebe da se is-

traživači koji proučavaju zajedničku prošlost bolje upoznaju sa radom svojih kolega iz drugih sredina.

U okviru zbornika objavljena su ukupno 24 rada, podeljena u pet poglavlja koja predstavljaju različite delove istorije Jugoslavije: I *Kraljevina Jugoslavija: politika, društvo i kultura*; II *Kultura sećanja: između suđenja i sećanja*; III *Ekonomska istorija: izazovi samoupravljanja*; IV *Jugoslavija u međunarodnim odnosima: od Koruške do Kube*; V *Nakon Jugoslavije: stvaranje postjugoslovenskog prostora*. Zbornik, naravno, ne pretenduje na to da obuhvati celokupnu istoriju Jugoslavije: ipak, ovakva struktura pokazuje, već drugu godinu zaredom, veliku širinu tema kojima se bave mladi istraživači iz regiona. Zanimljivo je primetiti da su neke tematske celine, poput ekonomske i diplomatske istorije, zadržale svoje mesto u zborniku, dok su druge (poput istorije ideja), ove godine bile manje zastupljene. Novina je i veći broj radova koji se bave poslednjim periodom jugoslovenske istorije, što nam je omogućilo da tu celinu izdvojimo kao posebno poglavlje.

Prva dva poglavlja su donekle hronološka i pokrivaju period međuratne Jugoslavije i Drugog svetskog rata. Radovi iz poglavlja o Kraljevini Jugoslaviji – koje prilažu autori Jovana Milovanović, Ana Živković, Đorđe Mamula, Ivan Milec i Anđelija Miladinović – otvaraju pitanja društvenih i kulturnih obrazaca, reprezentacije, intelektualnih i stručnih veza sa inostranstvom, političkog života u vreme Šestojanuarske diktature, kao i odnosa verskih institucija i crkvene diplomatije. U narednoj celini fokus se pomera sa istorijskih procesa na načine njihovog naknadnog tumačenja, predstavljanja i memorijalizacije. Autori Nikola Ostojčić, Milica Moljski i Davor Stipić – kroz analizu suđenja ratnim zločincima, pisanja štampe o spomenicima posvećenim žrtvama i kreiranja jednog spomenika kao opštejugoslovenskog mesta sećanja – pokazuju kako su se u Jugoslaviji preplitali politika, kultura i društvo prilikom stvaranja nove kulture sećanja. Time se već u prva dva poglavlja prepoznaje jedan od osnovnih kvaliteta zbornika: isti istorijski prostor može se istraživati istovremeno kroz događaje, institucije, pojedince, predstave i sećanja.

Treće poglavlje posvećeno je ekonomskoj istoriji, i, kao i prošle godine, hronološki pokriva period socijalističke Jugoslavije. Radovi Nikole Damljanovića, Milana Milenkovića, Nemanje Mitrovića, Andrije Jovanovića i Damjana Matkovića bave se različitim aspektima privrednog razvoja – od teorijskih pitanja i privrednih institucija, preko velikih infrastrukturnih projekata poput „Đerdapa 1" i Jugoslovenskog naftovoda, pa sve do ekološke istorije i razvoja nacionalnih parkova. Na taj način ovo poglavlje pokazuje širinu ekonomskih tema i različite mogućnosti za proučavanje funkcionisanja i razvoja jugoslovenskog privrednog sistema. Četvrto poglavlje, posvećeno međunarodnim odnosima u socijalističkom periodu, okuplja radove Ane Marie Herceg, Evgenija Litovskog, Renate Dečman, Aleksandra Andonova, Sanje Lukić i Dimitrija Matića. Njihova istraživanja kreću se od

neposrednih posleratnih pitanja i odnosa sa susednim državama, preko Kube i jugoslovensko-američkih odnosa, do Evropske ekonomske zajednice početkom 1980-ih godina. Širok vremenski i geografski raspon ovih tema pokazuje različite pravce i nivoe jugoslovenskog delovanja u međunarodnim odnosima.

Poslednje poglavlje bavi se završnom fazom postojanja Jugoslavije i stvaranjem postjugoslovenskog prostora. Kaja Mujdrica, Miloš Jovanović, Milan Bogosavljević, Uroš Miketić i Luka Vrljić istražuju teme koje se kreću od političkih procesa tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka i uloge Jugoslovenske narodne armije, do postsocijalističkih promena i načina na koji se postjugoslovenski prostor predstavlja u savremenim školskim udžbenicima. Ova završna celina tako pokazuje da istorija Jugoslavije kao istraživačko pitanje ne prestaje njenim raspadom, već se nastavlja kroz proučavanje njegovih posledica i različitih oblika jugoslovenskog nasleđa.

Posmatrani u celini, radovi u ovom zborniku pokazuju u kojoj se meri istraživanje jugoslovenske prošlosti danas kreće između već dobro prepoznatljivih oblasti i tema koje tek dobijaju izraženije mesto u istoriografiji. U odnosu na prethodni zbornik, primetan je kontinuitet pojedinih istraživačkih interesovanja, ali i pomeranje pažnje ka drugačijim pitanjima i vremenskim okvirima. Upravo je ovogodišnji izbor radova najbolji pokazatelj koliko je ovo polje i dalje otvoreno za različite pristupe. Od međuratnog društva i kulture, preko privrede i međunarodnih odnosa, do kulture sećanja, raspada države i njenog postjugoslovenskog nasleđa, ovi radovi pokazuju da nova istraživanja ne proširuju samo naše znanje o pojedinim temama, već postepeno menjaju i granice onoga što se pod „istorijom Jugoslavije" uopšte podrazumeva.

Nastanak ove publikacije predstavljao je kolektivan poduhvat koji je daleko prevazišao naš urednički tim. Radove ukupno 24 autora čitali su recenzenti pojedinačnih tekstova (njih 30), troje recenzenata koji su ocenili publikaciju u celini, kao i 16 članova Uređivačkog odbora. Svi oni su stručnjaci koji dolaze iz različitih naučnih centara iz regiona, ali i šire. Kada se njima dodaju kolege koje su učestvovale u pripremi skupa mladih istraživača, kao i oni koji su učestvovali u pripremi i realizaciji anketiranja, dolazimo do broja od preko stotinu saradnika koji su, na različite načine, radili na ovoj publikaciji. Svima njima se srdačno zahvaljujemo.

Veliku zahvalnost dugujemo direktoru Instituta za noviju istoriju Srbije dr Vladanu Jovanoviću na velikoj podršci tokom organizovanja skupa i pripremanja ove publikacije. Hvala svim članovima Programskog odbora skupa i Uređivačkog odbora zbornika. Posebno priznanje dugujemo recenzentima zbornika dr Ljiljani Dobrovšak, dr Tanji Petrović i dr Hanesu Grandicu, kao i stručnim recenzentima pojedinačnih radova. Zahvaljujemo svim kolegama koje su nam pomagale u pripremanju i realizaciji anketiranja: Ami-

ru Krpiću, Karlu Jagatiću, Milici Moljski, Aleksandru Andonovu, Neji Blaj Hribar, Milanu Milenkoviću, Aleksi Kitiću i Damjanu Matkoviću. Hvala i koleginici Jeleni Rafailović, kao i kolegi Luki Savčiću. Izražavamo zahvalnost i Nebojši Stamboliji, Sanji Polovini, Neveni Županjac, Ivici Pavloviću, agenciji „Penguin English" i svima ostalima koji su doprineli tehničkoj i estetskoj sređenosti zbornika.

Rezultati uvodne studije ovog zbornika pokazuju da istraživači jugoslovenske prošlosti mogućnosti regionalne saradnje pre svega prepoznaju u razmeni znanja i različitih perspektiva, nastanku kvalitetnijih naučnih publikacija i stvaranju boljih uslova za istraživanje. Istovremeno, konkretni oblici takve saradnje još uvek nisu razvijeni u meri u kojoj bi to mogli biti. Ne treba očekivati da jedan skup ili jedan zbornik tu situaciju suštinski promene. Oni, međutim, mogu predstavljati prostor na kojem se kolege upoznaju, razmenjuju rezultate, otvaraju nova pitanja i stvaraju kontakte iz kojih će možda nastati neka buduća istraživanja i zajednički projekti. Ako ovaj zbornik tome makar malo doprinese, ispuniće jedan od osnovnih razloga zbog kojih je čitava inicijativa i pokrenuta.

Beograd, avgust 2026.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.tomic

Ognjen TOMIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
ognjen.tomic@inis.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0008-1035-5805

Ana RADAKOVIĆ
Centar za inovacije Instituta za savremenu istoriju
ana.radakovic26@gmail.com
ORCID: 0009-0006-5466-7072

Nikola KONESKI
Institut za noviju istoriju Srbije
nikolakoneski31@gmail.com
ORCID: 0009-0009-6112-0245

Istraživači jugoslovenske prošlosti: Između naučne radoznalosti i institucionalne nezainteresovanosti

Jugoslovensku prošlost na postjugoslovenskom prostoru danas ne proučava jedna istoriografija, već najmanje njih šest. Istorija Jugoslavije predstavlja zajednički predmet proučavanja istraživača i istraživačica u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Severnoj Makedoniji, koji se razlikuju ne samo po zemlji u kojoj žive, već i po mnogim drugim obeležjima: po generaciji kojoj pripadaju, obrazovanju, instituciji u kojoj rade, shvatanju nauke, profesionalnom iskustvu itd. Iako u regionu postoje primeri saradnje i realizacije projekata, sistematski i zajednički rad na istraživanju jugoslovenske prošlosti trenutno i dalje deluje kao utopija. Da bi uopšte došlo do unapređenja saradnje, trebalo je mapirati izazove i probleme sa kojima se susreću savremeni istraživači i utvrditi kako oni sagledavaju stanje, mogućnosti i potencijale u ovoj oblasti.

Potreba za mapiranjem zajednice istraživača i njihovim boljim povezivanjem nije nova. Još sredinom osamdesetih godina 20. veka, na sastanku istoričara posvećenom istraživanju razvoja Jugoslavije posle Drugog svetskog rata, istoričar Zlatko Čepo je kao jedan od osnovnih razloga za njegovo organizovanje naveo potrebu da se utvrdi ko, gde i na koji način istražuje ovu oblast. Inicijativa je potekla iz saradnje instituta u Zagrebu i Ljubljani, sa namerom da se okupe istraživači iz različitih jugoslovenskih sredina i razmene iskustva o stanju istraživanja, izvorima, metodološkim pitanjima i problemima sa kojima su se susretali. Na ovom skupu, koji je

okupio istoričare iz svih republika i pokrajina tadašnje države, kao jedan od najvažnijih problema jugoslovenske istoriografije istaknuta je upravo njena rascepkanost, nepostojanje zajedničkih istraživanja i nepoznavanje rezultata kolega iz drugih delova zemlje.[1] Četiri decenije kasnije, zajedničke jugoslovenske istoriografije već odavno nema (ako je ikada i postojala), ali potreba za bližom saradnjom više nezavisnih istraživačkih zajednica koje dele isti predmet proučavanja – istoriju Jugoslavije – i dalje postoji. Ona ne proističe iz političkih razloga niti želje da se stvara neka „nova jugoslovenska istoriografija", već iz same prirode naučnog rada i činjenice da se prošlost zajedničke države ne može razumeti u punoj meri ako joj se pristupa parcijalno.[2]

Polazeći od navedene potrebe, Društvo istraživača prošlosti sa postjugoslovenskog prostora[3] sprovelo je od marta do maja 2026. godine anketiranje istraživača jugoslovenske prošlosti koji dolaze sa postjugoslovenskog prostora.[4] Upitnik je bio prosleđen relevantnim naučno-istraživačkim institucijama i centrima, kao i posebno pojedinačnim istraživačima.[5] Važno je naglasiti da je anketa bila anonimna i dobrovoljna. Ukupno su anketirana 172 istraživača. Iako ovim sigurno nisu obuhvaćeni svi istraživači, može se reći da dobijeni uzorak pokriva značajan deo naučne zajednice sa postjugoslovenskog prostora.[6]

---

1 „Metodologijski i znanstvenoistraživački problemi historije SFRJ poslije 1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 17, br. 1/1985, 1–98.

2 Navodimo primere literature o jugoslovenskoj istoriografiji: Dubravka Stojanović, Božo Repe i Husnija Kamberović, ur., *Jugoslavija u historiografskim ogledalima* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018); Mile Bjelajac, ur., *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora* (Beograd: INIS, 2007); Igor Graovac, prir., *Čemu Dijalog povjesničara-istoričara?* (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005); Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, ur., *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017); Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991* (Beograd: ISI, 2012); Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija* (Beograd: Prosveta, 1984); Branko Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, prir. Momčilo Mitrović i Sava Dautović (Beograd: INIS, 2010); Norman M. Naimark and Holly Case, eds., *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s* (Stanford: Stanford University Press, 2003); Michael Antolović, „Writing History under the 'Dictatorship of the Proletariat': Yugoslav Historiography 1945–1991", *Revista de História das Ideias*, 39/2021, 49–73.

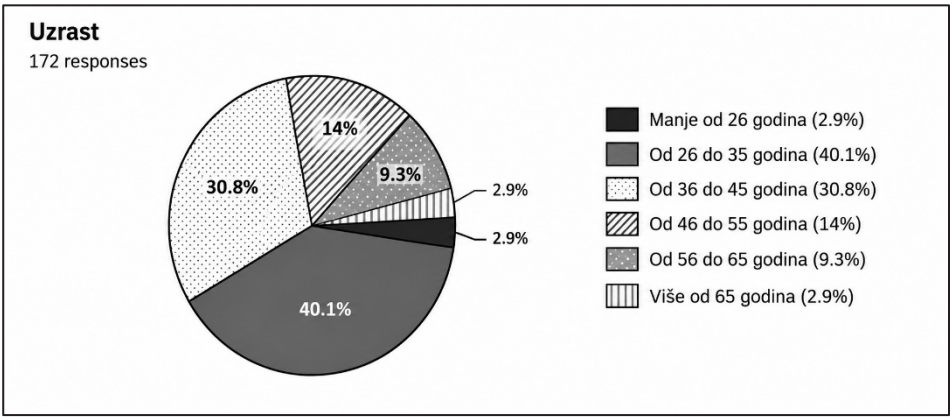
3 U pripremi ankete učestvovali su: Karlo Jagatić, Amir Krpić, Milica Moljski, Ognjen Tomić, Aleksandar Andonov, Neja Blaj Hribar, Nikola Koneski, Milan Milenković, Damjan Matković, Aleksa Kitić i Ana Radaković.

4 U uvodnom delu ankete je navedeno da je ona „namenjena istraživačima istorije i drugih srodnih nauka, koji imaju najmanje jedan objavljeni naučni rad u oblasti istorije Jugoslavije, koji dolaze iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Severne Makedonije". Ipak, anketni poziv poslat je i pojedinim istraživačima poreklom sa postjugoslovenskog prostora, a koji sada žive i rade van njega.

5 Pored poziva institucijama i istraživačima pojedinačno, Društvo je na svojim društvenim mrežama objavilo poziv da se jave istraživači kojima je anketa namenjena.

6 Rezultati ankete mogu se naći na sajtu Društva: https://dippp.org/vijest.php?id=1

Struktura ispitanika pokazuje raznovrsnost uzorka i omogućava da se odgovori analiziraju iz više različitih perspektiva. Anketu je popunilo 117 muškaraca (68%) i 55 žena (32%). Raspored po uzrastu (Slika 1) otkriva dominaciju srednje i mlađe generacije istraživača (od 26 do 45 godina), koje zajedno čine oko 70% uzorka.

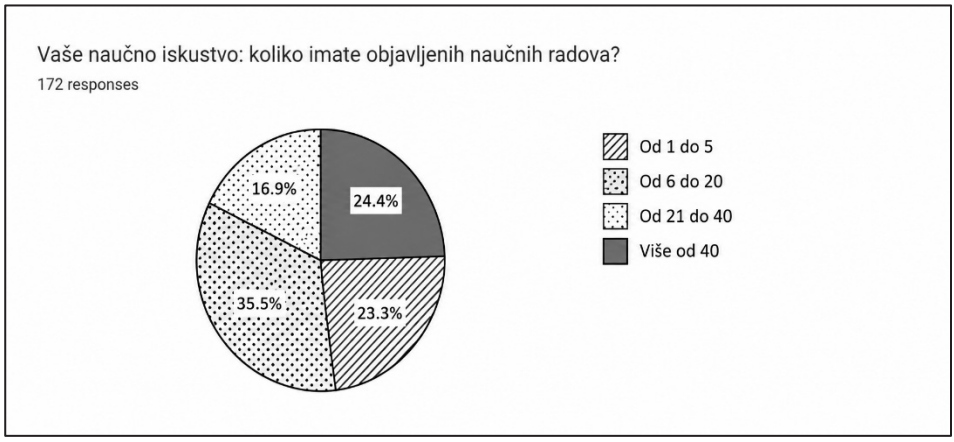

Slika 1: Struktura ispitanika prema uzrastu.

Najveći broj ispitanika živi i radi u Srbiji (47,7%), a zatim u Hrvatskoj (18%), Severnoj Makedoniji (13,4%),[7] Sloveniji (7,6%), Bosni i Hercegovini (7%) i Crnoj Gori (2,3%). Pored toga, po jedan ispitanik živi i radi u Nemačkoj, Austriji, Rusiji, Italiji, Češkoj, Holandiji i Francuskoj.

Većina anketiranih istraživača radi u naučnim institutima (41%) i na univerzitetima (22,7%). Studenata / doktoranata je ukupno 13,4%, samostalnih istraživača 8,1%, nastavnika u osnovnim i srednjim školama 5,2%, penzionisanih institutskih istraživača i univerzitetskih profesora 3,5%, dok svega petoro radi u muzejima, četvoro u arhivima, a jedan u Zavodu za udžbenike. Osim ovih osnovnih demografskih podataka, ispitanici su grupisani i po poljima i periodima istraživanja, kao i po naučnom iskustvu (broju objavljenih radova). Istraživači su pretežno označili da se bave temama iz političke istorije, zatim kulturne, društvene i ekonomske istorije. Najveći broj anketiranih proučava period jugoslovenske istorije od 1945. do 1991. godine, potom međuratni period, dok se manji broj bavi Drugim svetskim ratom i periodom pre 1918, odnosno nakon 1991. godine. Prema broju objavljenih radova, ispitanici su prilično ujednačeno raspoređeni u četiri kategorije (Slika 2).

[7] Uračunat je i jedan odgovor koji je glasio „Македонија".

Slika 2: Struktura ispitanika prema naučnom iskustvu.

Cilj ove studije jeste da analizom podataka iz upitnika ispita stavove istraživača jugoslovenske prošlosti iz regiona o odabranim pitanjima iz oblasti motivacije, istraživačkog procesa i međusobne saradnje. Iako je upitnik omogućavao poređenje odgovora prema više demografskih i profesionalnih obeležja, posebna pažnja posvećena je generacijskim razlikama. Takav izbor proistekao je iz same prirode istraživačkog pitanja koje smo odabrali, ali i iz potrebe da se analiza zadrži u razumnim okvirima jednog naučnog rada. Sistematsko poređenje odgovora prema svim dostupnim kategorijama – kao što su pol, zemlja prebivališta, zanimanje, naučno iskustvo i oblast istraživanja, znatno bi proširilo obim ove studije. Zbog toga su u ovom tekstu generacijske razlike odabrane kao glavna osa poređenja, dok prikupljeni podaci ostaju važna osnova za buduća, detaljnija istraživanja drugih dimenzija profesionalnog iskustva istraživača jugoslovenske prošlosti.

U upitniku je uzrast prvobitno bio podeljen u šest kategorija: do 25 godina, od 26 do 35, od 36 do 45, od 46 do 55, od 56 do 65, kao i preko 65 godina. Za potrebe analize, ove kategorije su objedinjene u dve šire grupe: ispitanici do 35 godina i oni od 36 godina naviše. Takva podela omogućila nam je formiranje i poređenje dve dovoljno velike i relativno stabilne analitičke grupe: prvu su činila 74, a drugu 98 ispitanika. Prva grupa se, uslovno, može posmatrati kao prva prava „postjugoslovenska generacija istraživača", dok druga obuhvata istraživače čije su se formativne godine, u različitoj meri, odvijale u jugoslovenskom ili neposredno postjugoslovenskom kontekstu. Ova podela nije korišćena kao stroga identitetska granica, već kao analitički okvir za ispitivanje mogućih razlika u istraživačkim praksama, iskustvima i stavovima koje su se razvile nakon raspada zajedničke države. Analiza prema užim starosnim kategorijama mogla bi biti predmet nekog budućeg istraživanja.

*

Nakon početnog dela upitnika koji je obuhvatio osnovne demografske i profesionalne podatke, ispitanici su odgovarali na tri seta pitanja: o motivaciji, izazovima prilikom istraživanja i o saradnji u regionu. Pitanja su bila različitog tipa: sa jednim mogućim odgovorom, pitanja sa skalama, sa više povezanih skala, pitanja sa višestrukim izborom i pitanja slobodnog tipa.

U pitanjima koja su zahtevala procenu intenziteta stava, iskustva ili percepcije korišćene su sedmostepene skale procene Likertovog tipa. Ovakav format izabran je zato što omogućava dovoljno nijansirano izražavanje stavova, a istovremeno ne opterećuje ispitanike prevelikim brojem ponuđenih kategorija. U odnosu na kraće skale, sedmostepena skala omogućava preciznije razlikovanje slabijih, umerenih i snažnijih stavova, dok zadržavanje neparnog broja ponuđenih odgovora ostavlja mogućnost izbora srednje, neutralne ili umerene pozicije. Time se pokazala posebno pogodnom za pitanja u kojima se nisu merile samo čvrsto formirane vrednosne orijentacije, već i stepen motivacije, percepcija istraživačkih prepreka, procena političkog pritiska i samopercepcija objektivnosti.[8]

Dobijeni odgovori tretirani su kao ordinalne skale procene koje, zbog broja ponuđenih kategorija i veličine uzorka, omogućavaju i izračunavanje prosečnih vrednosti i standardne devijacije (dalje u tekstu: SD). Takav pristup ne podrazumeva da su razlike između svih susednih vrednosti nužno jednake u subjektivnom iskustvu svakog ispitanika, ali omogućava pregledno poređenje opštih tendencija u odgovorima i uočavanje razlika između posmatranih grupa. Zbog toga su prosečne vrednosti u analizi tumačene zajedno sa merama raspršenosti i, kada je to bilo potrebno, pomoću testova statističke značajnosti i veličine efekta.

Za poređenje prosečnih vrednosti između dve uzrasne grupe korišćen je Velšov t-test za nezavisne uzorke. Ova varijanta t-testa izabrana je zato što ne pretpostavlja jednake varijanse u poređenim grupama, pa je pogodnija u situacijama u kojima se upoređuju grupe različite veličine ili potencijalno različite unutrašnje raspršenosti odgovora.[9] Rezultat testa iska-

8 Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama* (Beograd: Clio, 2018), 344–347; Carolyn C. Preston and Andrew M. Colman, „Optimal Number of Response Categories in Rating Scales", *Acta Psychologica*, 104, no. 1/2000, 1–15.

9 Velšov t-test računa razliku između prosečnih vrednosti dve nezavisne grupe u odnosu na standardnu grešku te razlike. Za razliku od Studentovog t-testa, ova varijanta ne pretpostavlja jednakost varijansi u poređenim grupama. Videti: B. L. Welch, „The Generalization of 'Student's' Problem When Several Different Population Variances Are Involved", *Biometrika*, 34, nos. 1–2/1947, 28–35; Marie Delacre, Daniël Lakens and Christophe Leys, „Why Psychologists Should by Default Use Welch's t-test Instead of Student's t-test", *International Review of Social Psychology*, 30, no. 1/2017, 92–101.

zan je kroz p-vrednost, pri čemu je vrednost manja od 0,05 tretirana kao pokazatelj statistički značajne razlike.[10] Ipak, p-vrednost ne govori o tome koliko je razlika velika, već samo koliko je verovatno da se dobijena razlika može pripisati slučajnom variranju uzorka. Zbog toga je uz test statističke značajnosti navođen i Koenov „d" (dalje u tekstu: d) kao mera veličine efekta, odnosno kao pokazatelj praktične veličine razlike između dve grupe.[11]

Kod pitanja sa jednim mogućim odgovorom analiza se zasnivala na frekvencijama i procentualnoj zastupljenosti pojedinih odgovora. Kada je bilo potrebno proveriti da li se raspodela odgovora razlikuje između dve uzrasne grupe, korišćen je hi-kvadrat test nezavisnosti, a kao mera jačine povezanosti Kramerov V (dalje u tekstu: V). Na taj način nije posmatrano samo da li između grupa postoji statistički značajna razlika u raspodeli odgovora, već i kolika je veličina te razlike.[12]

Za pitanja sa višestrukim izborom bilo je potrebno primeniti nešto drugačiji postupak analize, jer odgovori nisu međusobno isključivi. Isti ispitanik mogao je označiti više ponuđenih opcija, pa se procenti ne sabiraju do 100, već pokazuju koliki je udeo ispitanika označio svaku od njih. Zbog toga ponuđene opcije nisu tretirane kao delovi jedne zatvorene raspodele odgovora, već je svaka od njih posmatrana kao posebna binarna promenljiva: beleženo je da li ju je ispitanik označio ili nije. Tako je bilo moguće izračunati ukupnu zastupljenost svake opcije, kao i njenu zastupljenost u obe uzrasne grupe. Kada su te razlike statistički proveravane, p-vrednosti i Koenov „d" računati su na osnovu istih binarno kodiranih promenljivih.[13]

---

10 U testiranju statističke značajnosti p-vrednost označava verovatnoću da se, pod pretpostavkom nulte hipoteze, dobiju rezultati jednako ili više izraženi od posmatranih. U ovom radu prag od $p < 0,05$ korišćen je kao konvencionalna granica statističke značajnosti, ali nalazi nisu tumačeni isključivo na osnovu tog praga. O oprezu pri tumačenju p-vrednosti videti: Ronald L. Wasserstein, Allen L. Schirm and Nicole A. Lazar, „Moving to a World Beyond '$p < 0.05$'", *The American Statistician*, 73/2019, 1–19.

11 Koenov d predstavlja standardizovanu meru veličine razlike između dve prosečne vrednosti. U najčešćem obliku računa se kao razlika između proseka dve grupe podeljena zajedničkom standardnom devijacijom. Uobičajeno se vrednosti oko 0,2 tumače kao mali efekat, oko 0,5 kao srednji, a oko 0,8 kao veliki efekat, mada ove granice treba shvatiti kao orijentacione, a ne kao stroga pravila. Videti: Jacob Cohen, *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*, 2nd ed. (New York: Lawrence Erlbaum Associates, 1988); Daniël Lakens, „Calculating and Reporting Effect Sizes to Facilitate Cumulative Science: A Practical Primer for t-tests and ANOVAs", *Frontiers in Psychology*, 4/2013.

12 Hi-kvadrat test nezavisnosti koristi se za ispitivanje povezanosti dve kategoričke promenljive, odnosno za proveru da li se raspodela odgovora razlikuje između posmatranih grupa. Kramerov V predstavlja standardizovanu meru jačine povezanosti između kategoričkih promenljivih i kreće se od 0, što označava odsustvo povezanosti, do 1, što označava potpunu povezanost. Videti: Alan Agresti, *Categorical Data Analysis*, 2nd ed. (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2002); Harald Cramér, *Mathematical Methods of Statistics* (Princeton: Princeton University Press, 1946).

13 Kod pitanja sa višestrukim izborom koristi se princip tzv. višestrukih dihotomija, pri čemu se svaka ponuđena opcija posmatra kao posebna promenljiva sa dve vrednosti: izabrano/nije izabrano. Takav način organizovanja podataka omogućava da se za svaku opciju

Motivacija: Entuzijazam uprkos preprekama?

O razlozima za proučavanje prošlosti, a naročito nekog njenog određenog perioda ili teme, može se čitati u predgovoru ili uvodu gotovo svake knjige čiji je autor istoričar. Od antičkih do savremenih istoričara, čija su dela nesumnjivo doprinela razumevanju istorije i njenih procesa, autori su iznosili različite razloge zbog kojih su se opredeljivali za proučavanje prošlosti. Argumenti koje su pritom navodili češće su odražavali potrebe društava u kojima su živeli i radili, kao i tada aktuelne odnose prema prošlosti, nego njihove lične i intimne motive za bavljenje istorijom.[14] Ovo, međutim, ne treba nužno razumeti kao znak neiskrenosti istoričara u njihovim knjigama i studijama, već pre kao posledicu svojevrsnog imperativa objektivnosti kojem istorija kao naučna disciplina teži.[15] U tom okviru, svako isticanje ličnog moglo bi biti protumačeno kao odstupanje od profesionalnih normi, a time i kao pokazatelj nestručnosti ili nedovoljne relevantnosti istraživačkog rezultata. Prvim setom pitanja u ovoj studiji napravljen je svojevrstan iskorak u pokušaju da se bolje razume motivacija istraživača, kao i uslovi njenog formiranja i održavanja, među onima koji se bave proučavanjem istorije Jugoslavije. Pokušali smo da odemo korak dalje i da, pod velom anonimnosti, saznamo koji su razlozi zbog kojih se savremeni istoričari i drugi istraživači opredeljuju upravo za proučavanje ovog segmenta prošlosti.

Na samom početku ovog dela ankete ispitanicima je pružena prilika da ocene snagu svoje motivacije za bavljenje temama iz istorije Jugoslavije na skali od „vrlo slabe" (1) do „vrlo jake" (7). Kako je osnovni zadatak celokupnog istraživanja mapiranje potencijalnih razlika između istraživača na početku karijere i njihovih iskusnijih kolega, i u okviru ovog pitanja osnovno poređenje je izvršeno između odgovora ispitanika do 35 godina starosti i onih starijih od 35 godina. Obe grupe ispitanika dale su vrlo visoku ocenu snage svoje motivacije – mlađi istraživači: 6,19; stariji: 6,16. Premda među mlađim istraživačima niko nije dao ocenu nižu od 4, dok je među starijim kolegama bilo i odgovora sa ocenom 3, analiza je pokazala da između ove dve grupe ne postoji statistički značajna niti velika razlika ($p = 0{,}863$; $d = 0{,}03$). Standardna devijacija rezultata ispitanika u obema grupama, odnosno raspršenost odgovora, bila je relativno niska (SD mlađi = 0,90; SD stariji = 1,06). Dakle, i mlađi istraživači i njihove starije kolege osećaju da imaju veoma vi-

posebno izračuna učestalost i udeo ispitanika koji su je označili. Budući da prosečna vrednost binarne promenljive odgovara udelu ispitanika koji su izabrali datu opciju, ista osnova korišćena je i za poređenje dve uzrasne grupe i za izračunavanje standardizovane razlike između njih. Videti: Ben Jann, „Tabulation of Multiple Responses", *Stata Journal*, 5, no. 1/2005, 92–122.

14 Ернст Брајзах, *Историографија* (Београд: Clio, 2009).

15 Shifting Out of Neutral | Learning for Justice (pristupljeno 17. 8. 2026).

soku motivaciju za bavljenje istraživačkim radom u oblasti istorije Jugoslavije i prilično su jedinstveni u tom stavu.

*

Nakon pitanja o samostalnoj proceni snage motivacije, usledila su tri pitanja koja su omogućila uvid u to kada i pod kojim uslovima počinje interesovanje istraživača za proučavanje istorije Jugoslavije. Pažnja je takođe bila posvećena ulozi mentora u tom procesu, kao i pitanju u kojoj su meri povoljne okolnosti u pogledu pristupa postdiplomskim studijama ili mogućnosti zaposlenja uticale na donošenje ove odluke kod istraživača na početku njihove karijere.

U prvom pitanju, koje se odnosilo na trenutak otpočinjanja njihovog interesovanja za istoriju Jugoslavije, ispitanicima su ponuđene tri mogućnosti: „pre polaska na studije", „tokom osnovnih studija" i „na postdiplomskim studijama", uz mogućnost da sami navedu neki drugi odgovor. Od ispitanika se očekivalo da označe period koji smatraju ključnim za formiranje svog interesovanja.

Izuzimajući tri odgovora koja su samostalno dopisali,[16] od ukupno 169 ispitanika najviše njih odabralo je opciju „tokom osnovnih studija" (38%). Nešto manje odgovora dobila je opcija koja se odnosila na period pre upisa na fakultet (35%), dok je najmanje njih bilo povezano sa periodom master, magistarskih ili doktorskih studija (27%). Rezultati pokazuju nešto različitiju raspodelu odgovora u analiziranim starosnim kategorijama. Dok odgovori mlađih istraživača pokazuju da je najveći broj njih interesovanje za istoriju Jugoslavije razvio još pre polaska na fakultet (41%), a zatim tokom osnovnih studija (39%), najmanji deo navodi postdiplomske studije kao ključni period (20%). Kod iskusnijih istraživača odgovori su ravnomernije raspoređeni, uz blagu dominaciju perioda osnovnih studija (36%). Međutim, ove nalaze ne bi trebalo prenaglašavati jer statistička analiza nije pokazala značajne razlike između grupa ($p = 0{,}223$; $V = 0{,}13$).

Objašnjenje dobijenih rezultata može se tražiti kako u obrazovanju ispitanika pre studija, tako i u društvenim i političkim okolnostima u kojima su odrastali i obrazovali se. Značajan broj, pre svega mlađih kolega, mada ni stariji istraživači ne zaostaju značajno, istakao je da je odluka o bavljenju jugoslovenskom prošlošću doneta još pre polaska na fakultet. Uzimajući u obzir činjenicu da su teme iz savremene prošlosti istovremeno veoma prisutne u javnom prostoru, ali i nedovoljno zastupljene u nastavi istorije,[17] radozna-

[16] Ova tri odgovora su glasila: „Kad sam se zaposlila na institutu"; „Posle 1991, u potrazi za uzrocima ratova devedesetih" i „U vreme rada na doktoratu".

[17] Dea Maric and Rodoljub Jovanovic, *Teachers on Teaching: How Practitioners See The Current State And Future Developments In History Education Across The Western Balkans*

lost i potreba mladih da se bave upravo njima postaju razumljivije. Usamljeni odgovor jednog ispitanika koji navodi da je istorijom Jugoslavije počeo da se bavi nakon 1991. godine, u nastojanju da pronađe uzroke raspada države i ratova koji su usledili, dodatno potvrđuje da su turbulentne okolnosti – za jedne tokom studiranja, a za druge tokom odrastanja – mogle imati značajan uticaj na donošenje ove odluke.

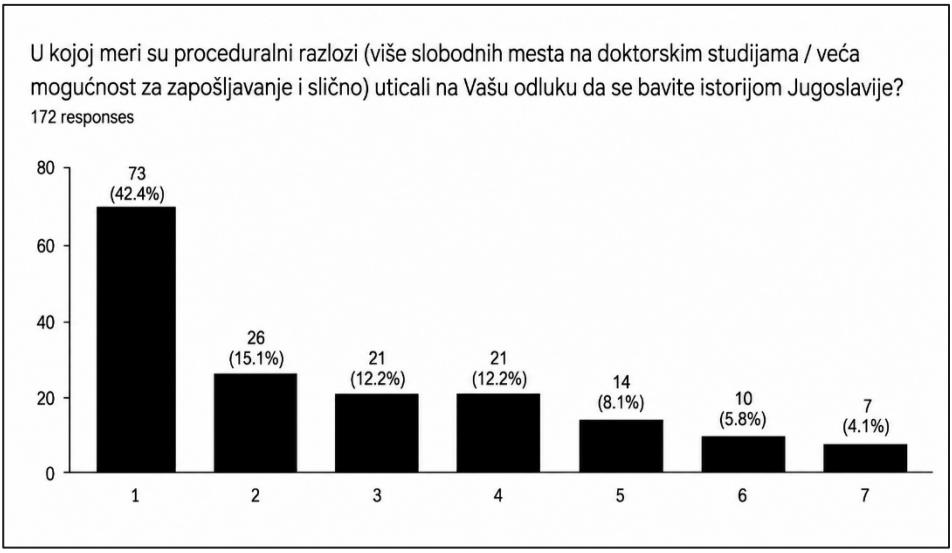
Za potrebe podrobnijeg razumevanja načina na koji se razvija interesovanje za ove teme, bilo je važno ispitati i doprinos profesora i mentora procesu donošenja odluke istraživača na početku karijere o daljem proučavanju istorije Jugoslavije. Na sedmostepenoj skali, prosečna ocena uticaja mentora na odabir upravo ove teme bila je nešto viša od 4 u obe ispitivane grupe (4,01 u grupi mlađih; 4,39 u grupi starijih ispitanika). Razlika između njih nije ni statistički značajna ni velika ($p = 0,235$; $d = -0,18$).

Ono što, međutim, privlači pažnju jeste raznovrsnost odgovora u obema grupama, o čemu svedoče vrednosti standardne devijacije, koja je bila velika kod iskusnijih kolega (SD = 1,99), a veoma velika kod mlađih istraživača (SD = 2,08). Analiza ovih rezultata upućuje na zaključak da uticaj profesora ili mentora na dalji istraživački rad predstavlja izrazito individualno iskustvo, oblikovano nizom različitih faktora. Zbog toga se njegova priroda i intenzitet ne mogu u potpunosti obuhvatiti kvantitativnom analizom ovog tipa, već bi za njihovo podrobnije razumevanje bilo potrebno uzeti u obzir i individualna iskustva i specifičan kontekst u kojem se istraživački put formirao.

Poslednje pitanje iz ove grupe ticalo se proceduralnih razloga, poput više slobodnih mesta na doktorskim studijama ili veće mogućnosti za zapošljavanje i slično, i njihovog uticaja na odluku istraživača da se bave istorijom Jugoslavije. I ovo pitanje bilo je formulisano u vidu sedmostepene skale, pri čemu je ukupan prosečni rezultat iznosio 2,62. Zanimljivo je da su i mlađe i starije kolege u proseku dale identičnu ocenu – 2,62. Standardna devijacija rezultata u obe ispitivane grupe bila je relativno visoka (1,85 kod mlađih; 1,82 kod starijih istraživača), što ukazuje na nezanemarljivu raspršenost odgovora. Međutim, pažnju privlači i činjenica da je u obe analizirane grupe najveći broj ispitanika na skali označio broj 1, odnosno ocenio da ovi faktori nisu nimalo uticali na njihovu odluku o započinjanju i nastavku istraživačke karijere. Takav odgovor odabralo je 45% mlađih i 41% starijih istraživača.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da karakter doktorskih studija istorije, kao i opšti uslovi rada istraživača prošlosti u zemljama postjugoslovenskog prostora, nisu, prema odgovorima samih ispitanika, predstavljali naročito snažan faktor u razvoju ove vrste motivacije tokom njihovog formativnog perioda.

(Rep.) (Hague: EUROCLIO, 2017). https://euroclio.eu/wp-content/uploads/2018/10/ePact-MNE.pdf (pristupljeno 17. 8. 2026).

Slika 3: Odgovori na pitanje o uticaju proceduralnih razloga na odluku ispitanika o bavljenju istorijom Jugoslavije

*

Naredna grupa pitanja u okviru dela ankete posvećenog motivaciji ispitanika odnosila se na stavove koje istraživači jugoslovenske prošlosti imaju prema sopstvenom radu. Na pitanje da li osećaju odgovornost prilikom istraživanja istorije Jugoslavije, ispitanici su u proseku odgovorili ocenom 6, na skali od 1 do 7, na kojoj je najniža ocena označavala odsustvo tog osećaja, a najviša njegov veoma visok intenzitet. Razlika između odgovora mlađih i starijih istraživača praktično ne postoji ($p = 0,959$; $d = 0,01$), dok se varijacija odgovora u obe starosne grupe može okarakterisati kao umerena (SD mlađi = 1,32; SD stariji = 1,25). Drugim rečima, istraživači, bez obzira na generacijsku pripadnost, u velikoj meri osećaju odgovornost prilikom bavljenja temama iz prošlosti Jugoslavije.

S druge strane, odgovori na pitanje da li svoj posao smatraju uzaludnim i da li misle da njihove radove malo ko čita pokazuju nešto drugačiju sliku. Prosečna ocena na identičnoj skali iznosila je 3,92, što ukazuje na to da značajan broj ispitanika svoj rad u određenoj meri doživljava kao nedovoljno prepoznat i ispraćen. Iako je ukupna standardna devijacija relativno velika (SD = 1,70), što ukazuje na izraženu raspršenost odgovora, razlika između dve analizirane starosne grupe je mala i nije statistički značajna ($p = 0,176$; $d = 0,21$).

Tabela 1: Odgovor na pitanje *Da li ste nekada i u kojoj meri imali osećaj da se Vaši naučni radovi ne čitaju i da je Vaš rad „Sizifov posao"*?

Uzrasna grupa	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
Do 35 godina	5,41%	12,16%	18,92%	28,38%	12,16%	9,46%	13,51%
35+ godina	15,31%	10,20%	10,20%	30,61%	19,39%	9,18%	5,10%
Ukupno	11,05%	11,05%	13,95%	29,65%	16,28%	9,30%	8,72%

Iako, dakle, svoj rad s jedne strane doživljavaju kao veoma odgovoran i važan, a s druge kao nedovoljno prepoznat i u izvesnoj meri uzaludan, istovremeno gotovo 60% ispitanika ne bi odabralo da se u svom istraživačkom radu posveti nekom drugom istorijskom periodu. Potvrdno je odgovorilo 21% ispitanika, dok 19% nije imalo jasno opredeljen stav po ovom pitanju. Uporedna analiza odgovora ispitanika mlađih od 35 godina i onih starijih nije pokazala statistički značajne razlike ($p = 0,578$; $V = 0,08$).

Rezultati dobijeni na ovom setu pitanja pokazuju da istraživači jugoslovenske prošlosti, kako oni iskusniji tako i oni na početku karijere, imaju relativno stabilno uverenje o važnosti tema kojima se bave. To potvrđuje i činjenica da je mali broj ispitanika razmatrao mogućnost da se u svom radu usmeri ka drugim istorijskim epohama ili geografskim celinama, uprkos istovremenom osećaju da njihovi radovi nisu dovoljno čitani i prepoznati.

*

U pretposlednjem pitanju iz ovog seta od učesnika ankete se očekivalo da ponuđene elemente motivacije ocene na skali od 1 do 7. Ispitanici su procenjivali značaj i uticaj sledećih faktora na sopstvenu motivaciju za istraživanje jugoslovenske prošlosti: interesovanja, odnosno radoznalosti; prirode posla i plate; pažnje javnosti; odbrane nacionalnih ili državnih interesa; pomirenja u regionu; ličnog, odnosno porodičnog iskustva; kao i želje za pozitivnim promenama u društvu. Uporedna analiza odgovora dve starosne grupe koje čine osnovu ovog istraživanja pokazala je da ni za jedan od navedenih elemenata nije utvrđena statistički značajna razlika, niti je uočena razlika dovoljno izražena da bi na osnovu nje bilo moguće izvesti konkretnije zaključke u pogledu uticaja starosti ispitanika (videti Tabelu 2).

Istovremeno, dobijeni odgovori pružaju prostor za nekoliko važnih zapažanja. Budući da su ispitanici značaj svakog od navedenih elemenata procenjivali zasebno, najveću prosečnu ocenu dobilo je „interesovanje / radoznalost", sa prosečnom vrednošću većom od 6. Standardna devijacija ovog odgovora bila je umerena, ali istovremeno brojčano najmanja među svim ponuđenim elementima ($SD = 1,33$). Drugim rečima, ispitanici su bili relativno ujednačeni u proceni

značaja interesovanja i radoznalosti kao motivacionog faktora, pri čemu je najveći broj njih ovom elementu dodelio veoma visoku ocenu.

Prema prosečnoj vrednosti, na drugom mestu našla se „želja za pozitivnim promenama u društvu", sa ocenom 4,87. Međutim, raspršenost odgovora na ovo pitanje bila je veoma velika (SD = 2,08), što ukazuje na znatno različite procene značaja ovog elementa motivacije među ispitanicima. Na trećem mestu našlo se „pomirenje u regionu", sa prosečnom ocenom 3,63, ali istovremeno i sa najvećom standardnom devijacijom (SD = 2,12). Ovakav rezultat ukazuje na izražene individualne razlike: dok je pojedinim ispitanicima mogućnost da svojim radom doprinesu pomirenju u regionu predstavljala važan podsticaj za bavljenje jugoslovenskom prošlošću, drugima ovaj faktor nije predstavljao gotovo nikakav motiv.

Ostali elementi – lično, odnosno porodično iskustvo, priroda posla i plata, pažnja javnosti, kao i odbrana nacionalnih ili državnih interesa – dobili su prosečne ocene veće od 3. Istovremeno, odgovori za ove elemente pokazali su relativno veliku, odnosno veoma veliku raspršenost, što ukazuje na značajne individualne razlike u njihovom doživljavanju kao motivacionih faktora (videti Tabelu 2).

Osnovni zaključak koji se može izvesti iz analize odgovora na ovo pitanje jeste da se motivacija istraživača jugoslovenske prošlosti ne može svesti na jedan jedinstveni obrazac. Iako se interesovanje, odnosno radoznalost, jasno izdvaja kao najizraženiji pokretač, značaj ostalih elemenata u velikoj meri zavisi od individualnih okolnosti i ličnih prioriteta ispitanika. Pritom, rezultati uporedne analize ne ukazuju na povezanost ovih prioriteta sa starosnom pripadnošću, niti je moguće uočiti obrazac koji bi se mogao povezati sa profesionalnim iskustvom. Upravo zbog toga, kvalitativna analiza bi u ovom slučaju mogla pružiti znatno dublji uvid u razloge zbog kojih pojedini motivacioni faktori imaju veći ili manji značaj za različite istraživače.

Tabela 2: Odgovor na pitanje *Ocenite sledeće elemente svoje motivacije za bavljenje istorijom Jugoslavije. (Koristite skalu od 1 do 7, gde je 1 najmanja motivacija, a 7 najveća motivacija)*

Element motivacije	**Prosek (za obe grupe)**	**SD (za obe grupe)**	**p**	**d**
Interesovanje / radoznalost	6,14	1,33	0,153	0,216
Posao / plata	3,16	1,93	0,426	−0,125
Pažnja javnosti	3,17	1,92	0,539	0,095
Odbrana nacionalnih / državnih interesa	3,09	2,13	0,489	−0,107
Pomirenje u regionu	3,63	2,12	0,962	−0,007
Lično / porodično iskustvo	3,40	2,07	0,197	−0,203
Želja za pozitivnim promenama u društvu	4,87	2,08	0,839	0,032

Na kraju, poslednje pitanje iz ovog seta odnosilo se na lični doživljaj istorije koji istraživači imaju u odnosu na teme kojima se bave, metode rada i načine njihove prezentacije. Od ispitanika se očekivalo da iznesu svoje mišljenje i istoriju klasifikuju kao nauku, zanat, teoriju ili književnost, odnosno da ponude sopstvenu definiciju ukoliko nijedan od ponuđenih odgovora nije u skladu sa njihovim shvatanjem. Analiza odgovora na ovo pitanje pokazala je da između posmatranih starosnih grupa ne postoji statistički značajna razlika ($p = 0,378$; $V = 0,11$).

Da se istorija među istraživačima prvenstveno doživljava kao nauka potvrdilo je 136 ispitanika, odnosno 79,1% ukupnog broja onih koji su odgovorili na ovo pitanje. Među mlađim istraživačima ovaj odgovor odabralo je 74,3%, dok je među starijim istraživačima taj udeo iznosio 82,7%. Mlađi ispitanici bili su nešto skloniji da istoriju definišu kao zanat: ovaj odgovor odabralo je 10,8% njih, u poređenju sa 6,1% njihovih iskusnijih kolega. Zastupljenost ostalih ponuđenih odgovora bila je zanemarljiva (videti više u Tabeli 3).

Tabela 3. Odgovori na pitanje *Da li je, prema Vašem mišljenju, istorija: nauka, zanat, književnost, teorija ili nešto što nije navedeno?*

Odgovor	**Ukupno N**	**Ukupno %**	**Do 35 N**	**Do 35 %**	**36+ N**	**36+ %**
Nauka	136	79,1%	55	74,3%	81	82,7%
Zanat	14	8,1%	8	10,8%	6	6,1%
Teorija	5	2,9%	5	6,8%	0	0,0%
Književnost	1	0,6%	0	0,0%	1	1,0%
Drugi, slobodno uneti odgovori	16	9,3%	6	8,1%	10	10,2%
Ukupno	172	100,0%	74	100,0%	98	100,0%

Od ukupno 16 ispitanika koji su ponudili sopstveni odgovor, što čini 9,3% ukupnog broja odgovora, većina je navodila da istorija predstavlja kombinaciju dva, tri ili čak svih ponuđenih aspekata. Ovakvi odgovori dodatno ukazuju na dominantno shvatanje istorije kao naučne discipline, ali istovremeno pokazuju da se pod pojmom „nauka" često podrazumevaju i drugi aspekti ponuđeni u okviru ovog pitanja. Drugim rečima, iako među ispitanicima postoji relativno visok stepen saglasnosti u pogledu naučnog karaktera istorije, njihovi odgovori ukazuju i na složenije i višedimenzionalno razumevanje same prirode istorijskog istraživanja, kao i načina na koji se istorijsko znanje proizvodi i prezentuje. Detaljniji uvid u odnos istraživača prema ovom pitanju svakako bi u većoj meri omogućila kvalitativna analiza, koja bi mogla da osvetli razloge i značenja koja ispitanici pridaju pojedinačnim određenjima istorije.

Izazovi istraživanja: Od naučnih ideala do istraživačke svakodnevice

Nakon pitanja o motivima za bavljenje istorijom Jugoslavije, drugi deo upitnika bio je usmeren na izazove sa kojima se istraživači susreću u svom radu. Ova celina nije obuhvatila samo praktične prepreke, poput dostupnosti arhivske građe, literature, finansijskih sredstava ili poznavanja relevantnih jezika, već i šira pitanja profesionalnog samorazumevanja: odnos prema različitim i suprotstavljenim tumačenjima, idealu nepristrasnosti, mogućnosti očuvanja objektivnosti i političkim pritiscima koji prate istraživanje osetljivih istorijskih tema. Time je ovaj deo ankete omogućio da se problemi proučavanja jugoslovenske prošlosti sagledaju na dva povezana nivoa: kao pitanje istraživačke infrastrukture i svakodnevne naučne prakse, ali i kao pitanje epistemoloških i društvenih uslova u kojima se ta praksa odvija.

Prvo pitanje u ovom delu ankete odnosilo se na procenu značaja različitih, pa i međusobno suprotstavljenih tumačenja u proučavanju istorije Jugoslavije. Ono polazi od pretpostavke da se istoriografsko znanje ne oblikuje samo akumulacijom izvora i činjenica, već i kroz kritičko suočavanje različitih interpretacija. U tom smislu, pluralizam tumačenja predstavlja jednu od važnih pretpostavki naučnog rada, naročito u istraživačkom polju kakvo je istorija Jugoslavije, koje je i dalje opterećeno različitim nacionalnim, političkim i generacijskim pogledima.[18] Rezultati pokazuju visok stepen saglasnosti ispitanika sa stavom da različita i suprotstavljena tumačenja doprinose naučnim rezultatima (prosečna ocena 5,63 od maksimalnih 7; SD = 1,26).

Poređenje dve uzrasne grupe ne pokazuje statistički značajnu razliku. Mlađi ispitanici daju nešto višu prosečnu ocenu od starijih kolega (5,70 naspram 5,58), ali je ta razlika veoma mala i ne može se tumačiti kao izražen generacijski obrazac ($p = 0,54$; $d = 0,09$). Drugim rečima, i mlađi i stariji istraživači u sličnoj meri prihvataju značaj pluralizma tumačenja u proučavanju jugoslovenske prošlosti. Nešto veća standardna devijacija kod mlađih ispitanika (1,31 prema 1,23) može ukazivati na blago veću raznolikost stavova unutar mlađe grupe, ali ni ovu razliku ne treba prenaglašavati. Mnogo je važniji opšti nalaz: različite generacije dele stav po pitanju značaja pluralizma tumačenja, što je posebno značajno imajući u vidu prirodu samog istraživačkog polja. Istorija Jugoslavije teško se može svesti na jednu nacionalnu, političku ili metodološku perspektivu, pa visoka prosečna ocena upućuje na to da ispitanici prepoznaju značaj dijaloga, kritičkog sučeljavanja i multiperspektivnog pristupa kao sastavnog dela naučnog rada.

[18] Ulf Brunnbauer, ed., *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism* (Münster: LIT Verlag, 2004); Andrej Mitrović, *Propitivanje Klio: ogledi o teorijskom u istoriografiji* (Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska", 1996).

Drugo pitanje odnosilo se na jedan od klasičnih ideala istoriografskog rada: zahtev da istoričar pristupa prošlosti „bez besa i pristrasnosti".[19] Rezultati ankete pokazuju veoma visok stepen slaganja sa ovim načelom (prosečna ocena 6,12; SD = 1,36). To znači da ispitanici, posmatrano u celini, izrazito snažno prihvataju stav da istoričar treba nastojati da istoriji pristupi bez otvorene pristrasnosti, ideološke motivisanosti ili unapred formiranog vrednosnog suda.

I mlađi i stariji ispitanici daju visoke ocene, ali je saglasnost sa već pomenutim Tacitovim načelom nešto izraženija u grupi starijih od 35 godina. Njihova prosečna ocena iznosi 6,31, dok je kod mlađih ispitanika 5,88. Razlika je statistički značajna, mada granična ($p = 0,049$), uz malu do umerenu veličinu efekta ($d = 0,32$). Ovaj nalaz ne ukazuje na odbacivanje ideala nepristrasnosti među mlađim istraživačima, jer je i njihova prosečna ocena veoma visoka. Pre bi se moglo reći da stariji ispitanici nešto snažnije i homogenije prihvataju klasični profesionalni ideal istoričara kao nepristrasnog istraživača (SD = 1,19) u odnosu na mlađe kolege (SD = 1,53). Drugim rečima, mlađa grupa ne samo da daje nešto nižu prosečnu ocenu već pokazuje i veću unutrašnju raznolikost stavova. Ipak, ovaj rezultat ne bi trebalo tumačiti kao duboku podelu, već pre kao nijansu u generacijskom razumevanju pojma nepristrasnosti. S obzirom na to da obe grupe u proseku ostaju na visokim vrednostima skale, osnovni nalaz jeste da načelo *sine ira et studio* i dalje ima snažnu normativnu težinu među istraživačima jugoslovenske prošlosti.

Nakon pitanja o normativnom idealu nepristrasnosti, ispitanici su zamoljeni da procene sopstvenu istraživačku praksu, odnosno da odgovore u kojoj meri smatraju da uspevaju da ostanu objektivni u svom radu. Ovo pitanje je važno zato što ne meri načelno slaganje sa profesionalnim idealom, već samoprocenu mogućnosti da se taj ideal ostvari u konkretnom istraživačkom radu.[20] Rezultati pokazuju da ispitanici i ovde daju relativno visoke ocene, ali ipak niže nego kod slaganja sa Tacitovim načelom (prosečna ocena 5,53; SD = 1,01). Drugim rečima, istraživači uglavnom smatraju da uspevaju da očuvaju objektivnost, ali su u toj proceni oprezniji nego kada se izjašnjavaju o samom idealu nepristrasnosti.

Za razliku od prethodnog pitanja, ovde nema statistički značajne generacijske razlike. Stariji ispitanici daju nešto višu prosečnu ocenu od mlađih (5,60 prema 5,43), ali je ta razlika mala i bez statističkog značaja ($p = 0,276$; $d = 0,17$). Još je važnije to što su standardne devijacije u obe grupe gotovo

[19] Edward H. Carr, *What Is History?* (London: Penguin Books, 2018); Andreas Boldt, „Ranke: objectivity and history", *Rethinking History*, 18, 4/2014, 457–474.

[20] Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1997); Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, 2. izd. (Zagreb: Novi Liber, 2001).

iste i relativno niske (SD mlađi = 0,99; SD stariji = 1,02). To ukazuje na znatno ujednačenije stavove nego kod pitanja o Tacitovom idealu.

Ispitanicima je zatim postavljeno pitanje u kojoj meri osećaju politički pritisak u svom radu. Ovo pitanje uvodi još jedan važan aspekt istraživačkog procesa: odnos između naučne autonomije i šireg političkog i društvenog okruženja u kojem se proučavanje jugoslovenske prošlosti odvija.[21] Za razliku od prethodnih pitanja, prosečne ocene su ovde znatno niže. Na nivou celog uzorka prosečna vrednost iznosila je 2,92, što pokazuje da ispitanici, posmatrano u celini, ne navode visok stepen političkog pritiska. Međutim, visoka standardna devijacija (SD = 1,82) ukazuje na značajnu raznolikost iskustava, odnosno na to da se politički pritisak ne raspoređuje ravnomerno među istraživačima.

Poređenje dve uzrasne grupe ne pokazuje statistički značajnu razliku. Mlađi ispitanici prijavljuju neznatno viši stepen političkog pritiska (2,97 prema 2,89), ali je ta razlika veoma mala i statistički beznačajna ($p = 0,761$; $d = 0,05$). Prema tome, osećaj političkog pritiska ne može se u posmatranom uzorku tumačiti kao generacijski jasno diferencirano iskustvo. Mnogo je važnija unutrašnja raspršenost odgovora. Standardna devijacija je visoka u obe grupe, a posebno u starijoj generaciji (1,89 uprkos nižoj prosečnoj oceni), što upućuje na zaključak da se iskustvo političkog pritiska verovatno ne vezuje prvenstveno za uzrast ispitanika, već za druge okolnosti istraživačkog rada: temu kojom se istraživač bavi, institucionalni kontekst, zemlju u kojoj radi, javnu vidljivost istraživanja i slično. Istraživači koji se bave manje kontroverznim temama mogu politički pritisak osećati slabo ili ga uopšte ne osećati, dok oni koji analiziraju osetljivije teme mogu imati znatno drugačije iskustvo. Kako bi se dobio potpuniji odgovor na ovo pitanje, ove rezultate je potrebno kombinovati sa kvalitativnim istraživanjima, kao i analizom zasnovanom na drugim demografskim parametrima.

*

Druga grupa pitanja ticala se konkretnijih istraživačkih problema i iskustava. Ispitanici su najpre zamoljeni da označe šta je u njihovom istraživačkom iskustvu predstavljalo najveće probleme, pri čemu su mogli da izaberu dve ponuđene opcije (Tabela 4). Nakon toga, anketirani su, u pitanju otvorenog tipa, mogli detaljnije da obrazlože svoj stav (ukupno je 15 ispitanika odgovorilo i na ovo pitanje, koje je bilo opciono).

[21] O odnosu istorijske nauke, političkog okruženja, kulture sećanja i ideoloških upotreba prošlosti videti: Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006); Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević, ur., *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013); Olga Manojlović Pintar, ur., *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006).

Tabela 4: Odgovori na pitanje: *Šta je u Vašem istraživačkom iskustvu predstavljalo najveće probleme? (izaberite dve opcije)*

Problem	**Ukupno**	**Do 35 godina**	**36+ godina**	**Razlika**	**p**	**d**
Nesređena arhivska građa / ograničen pristup	61,6%	60,8%	62,2%	+1,4 procentnih poena (p.p) stariji	0,849	−0,03
Nedovoljno finansijskih sredstava	55,8%	45,9%	63,3%	+17,3 p.p. stariji	0,024	−0,35
Nedovoljno digitalizovana građa	45,3%	56,8%	36,7%	+20,0 p.p. mlađi	0,009	0,41
Nespremnost institucija za rad	27,3%	33,8%	22,4%	+11,3 p.p. mlađi	0,106	0,25
Nedovoljno dostupna literatura	26,7%	25,7%	27,6%	+1,9 p.p. stariji	0,784	−0,04
Politička osetljivost tema	18,0%	16,2%	19,4%	+3,2 p.p. stariji	0,591	−0,08

Rezultati pokazuju da se kao najvažniji problem izdvaja nesređena arhivska građa, odnosno ograničen pristup arhivskim fondovima. Ovu opciju označilo je 61,6% ispitanika. Drugi najčešći odgovor bio je nedostatak finansijskih sredstava (55,8%), dok je na trećem mestu nedovoljno digitalizovana građa (45,3%). Znatno ređe ispitanici su označavali nespremnost institucija za rad sa istraživačima (27,3%) i nedovoljno dostupnu literaturu (26,7%), dok je najmanji broj anketiranih izabrao političku osetljivost tema kao prepreku (18,0%).

Najstabilniji nalaz odnosi se na arhivsku građu. Nesređenost arhivskih fondova i ograničen pristup dokumentima gotovo podjednako navode obe generacije: 60,8% mlađih i 62,2% starijih ispitanika. To pokazuje da se problemi arhivske infrastrukture ne mogu svesti na generacijsko iskustvo, već predstavljaju opštu prepreku u istraživanju jugoslovenske prošlosti. Ovaj rezultat je posebno važan jer potvrđuje da rad na ovoj temi i dalje u

velikoj meri zavisi od fizičkog pristupa fondovima, stepena njihove sređenosti, dostupnosti inventara i institucionalnih pravila korišćenja izvora.

Generacijske razlike vidljivije su kod finansijskih sredstava i digitalizacije. Nedostatak finansijskih sredstava znatno češće navode stariji istraživači: 63,3% prema 45,9% kod mlađih ispitanika. Ova razlika je statistički značajna, uz malu do umerenu veličinu efekta ($p = 0,024$; $d = 0,35$). Moguće je da stariji istraživači, zbog dužeg profesionalnog iskustva i većeg broja istraživačkih boravaka, jasnije prepoznaju finansijska ograničenja kao trajni problem istraživačkog rada. Slobodni odgovori ispitanika dodatno potvrđuju vezu između finansija i arhivskog rada: jedan od njih navodi da, kada bi za istraživanje u arhivu bilo potrebno dve ili tri nedelje, često postoje sredstva samo za jednu nedelju boravka. Nasuprot tome, nedovoljno digitalizovanu građu znatno češće ističu mlađi ispitanici. Ovu opciju označilo je 56,8% ispitanika do 35 godina, naspram 36,7% starijih kolega. Razlika je statistički značajna i ima malu do umerenu veličinu efekta ($p = 0,009$; $d = 0,41$). Ovaj nalaz ukazuje na generacijsku razliku u očekivanjima i istraživačkim praksama: mlađi istraživači verovatno češće polaze od pretpostavke da bi osnovni arhivski, bibliografski i dokumentacioni resursi trebalo da budu dostupni u digitalnom obliku, dok stariji istraživači možda više računaju na tradicionalni model neposrednog rada u arhivima i bibliotekama.

Zanimljiva je i razlika kod odgovora „nespremnost institucija za rad sa istraživačima". Ovu opciju navodi 33,8% mlađih i 22,4% starijih ispitanika, ali razlika nije statistički značajna ($p = 0,106$; $d = 0,25$), pa je treba tumačiti kao moguću tendenciju, a ne kao čvrst nalaz. Slobodni odgovori ipak pokazuju da se iza ove kategorije krije niz konkretnih problema: ograničenja u dnevnom korišćenju građe, nedovoljna motivisanost zaposlenih, nerazumevanje potreba istraživača i neujednačena profesionalnost institucija. S druge strane, nedovoljno dostupna literatura i politička osetljivost tema ne pokazuju izražene generacijske razlike (videti Tabelu 4).

Posmatrano u celini, odgovori pokazuju da se proučavanje istorije Jugoslavije i dalje odvija u uslovima snažnih infrastrukturnih ograničenja. Najveći problemi nisu povezani sa individualnim kompetencijama istraživača, već sa dostupnošću građe, finansiranjem istraživanja, stepenom digitalizacije i radom institucija. Generacijske razlike postoje, ali ne menjaju osnovnu sliku: i mlađi i stariji istraživači prepoznaju arhive, finansije i digitalizaciju kao ključne tačke na kojima se svakodnevna istraživačka praksa najčešće sudara sa ograničenjima sistema.

*

Sledeća dva pitanja odnosila su se na dostupnost literature i načine na koje istraživači dolaze do nje. Prvo pitanje upućuje na mesta i izvore u kojima istraživači pronalaze relevantnu literaturu, dok drugo pokazuje kon-

kretne načine njenog pribavljanja. Oba pitanja bila su višestrukog izbora, pa dobijeni rezultati ne predstavljaju međusobno isključive kategorije, već pokazuju koliko je ispitanika označilo svaku pojedinačnu opciju.

Kod pitanja o pronalaženju literature najčešće označena opcija bila je pozajmljivanje iz biblioteka, što je navelo 137 ispitanika (79,7%). Odmah zatim slede digitalni izvori: pronalaženje literature na internetu u „drugim bazama" označilo je 74,4%, dok je internet repozitorijume javnih institucija navelo 66,9% ispitanika. Značajan udeo ispitanika navodi i kupovinu u knjižarama (61,0%), dok pozajmljivanje od kolega pominje 37,2%. Ovi rezultati pokazuju da biblioteke i dalje ostaju jedno od osnovnih mesta nabavljanja literature, ali da se istraživačka praksa u velikoj meri oslanja i na digitalne baze, repozitorijume i internet pretragu (Tabela 5).

Tabela 5: Odgovori na pitanje *Gde pronalazite literaturu za svoje radove? (moguće više odgovora)*

Opcija	**Ukupno**	**Do 35 godina**	**36+ godina**	**Razlika**	**p**	**d**
Pozajmljujem iz biblioteka	79,7%	85,1%	75,5%	+9,6 p.p. mlađi	0,113	0,24
Pronalazim na internetu u drugim bazama	74,4%	85,1%	66,3%	+18,8 p.p. mlađi	0,004	0,44
Pronalazim na internet repozitorijumima javnih institucija	66,9%	83,8%	54,1%	+29,7 p.p. mlađi	<0,001	0,66
Kupujem u knjižarama	61,0%	66,2%	57,1%	+9,1 p.p. mlađi	0,227	0,19
Pozajmljujem od kolega	37,2%	36,5%	37,8%	+1,3 p.p. stariji	0,866	−0,03
Ostalo / dopisano	5,2%	1,4%	8,2%	+6,8 p.p. stariji	0,029	−0,31

Generacijske razlike kod ovog pitanja najjasnije se vide upravo kod digitalnih izvora. Mlađi ispitanici znatno češće navode internet repozitoriju-

me javnih institucija: ovu opciju označilo je 83,8% ispitanika do 35 godina, naspram 54,1% starijih ispitanika. Razlika je statistički značajna i ima umeren do veliki efekat ($p < 0,001$; $d = 0,66$). Sličan obrazac vidi se i kod pronalaženja literature na internetu u drugim bazama, što navodi 85,1% mlađih i 66,3% starijih ispitanika ($p = 0,004$; $d = 0,44$). Mlađi ispitanici nešto češće pominju i pozajmljivanje iz biblioteka, kao i kupovinu u knjižarama, ali te razlike nisu statistički značajne. Kod pozajmljivanja od kolega gotovo da nema razlike između dve grupe.

Drugo pitanje dodatno precizira ovu sliku, jer se nije odnosilo na mesta pronalaženja literature, već na načine njenog pribavljanja. Najčešći odgovor bio je da ispitanici pronalaze literaturu na internetu „na druge načine". Ovu opciju označio je 131 ispitanik, odnosno 76,2% ukupnog uzorka. Gotovo jednako često navodi se kupovina ili pozajmljivanje knjiga i članaka iz sopstvenih sredstava, što je označilo 72,7% anketiranih (Tabela 6). Institucionalno plaćen pristup fizičkim bibliotekama navodi 29,7% ispitanika, dok isto tako obezbeđen pristup onlajn bazama podataka navodi samo 17,4%. Ovi podaci su posebno važni jer pokazuju da se značajan deo istraživačkog rada i dalje oslanja na lične finansijske resurse istraživača, odnosno da je institucionalna podrška za pristup digitalnim akademskim bazama i dalje ograničena.

Tabela 6: Odgovori na pitanje: *Na koji način nabavljate literaturu tokom Vaših istraživanja? (moguće više odgovora)*

Opcija	**Ukupno**	**Do 35 godina**	**36+ godina**	**Razlika**	**p**	**d**
Pronalazim literaturu na internetu na druge načine	76,2%	91,9%	64,3%	+27,6 p.p. mlađi	<0,001	0,68
Kupujem / iznajmljujem knjige i članke iz sopstvenih sredstava	72,7%	67,6%	76,5%	+9,0 p.p. stariji	0,200	−0,20
Koristim samo open access izvore	33,1%	47,3%	22,4%	+24,8 p.p. mlađi	<0,001	0,54
Institucija mi plaća pristup fizičkim bibliotekama	29,7%	25,7%	32,7%	+7,0 p.p. stariji	0,319	−0,15
Obraćam se lično autorima	29,7%	32,4%	27,6%	+4,9 p.p. mlađi	0,494	0,11

Institucija mi plaća pristup onlajn bazama podataka	17,4%	21,6%	14,3%	+7,3 p.p. mlađi	0,222	0,19
Ostalo / dopisano	3,5%	2,7%	4,1%	+1,4 p.p. stariji	0,619	−0,08

I kod ovog pitanja najizraženije generacijske razlike odnose se na digitalne i otvoreno dostupne izvore. Čak 91,9% mlađih ispitanika navodi da literaturu pronalazi na internetu „na druge načine", u poređenju sa 64,3% kolega starijih od 35 godina. Razlika je statistički značajna i ima umeren do izražen efekat ($p < 0,001$; $d = 0,68$). Sličan obrazac postoji i kod izvora otvorenog pristupa (*open access*), koje koristi 47,3% mlađih ispitanika, naspram 22,4% starijih, što je takođe statistički značajna razlika sa umerenim efektom ($p < 0,001$; $d = 0,54$).

Nasuprot tome, stariji ispitanici nešto češće navode kupovinu ili pozajmljivanje knjiga i članaka iz sopstvenih sredstava (76,5% prema 67,6% kod mlađih), ali ova razlika nije statistički značajna ($p = 0,20$). Mlađim ispitanicima institucija češće plaća pristup onlajn bazama podataka, a starijima fizičkim bibliotekama, ali ni u ovoj kategoriji nema statistički značajne razlike između dve uzrasne grupe (Tabela 6).

Posmatrana zajedno, ova dva pitanja pokazuju nekoliko važnih obrazaca. Prvo, istraživači literaturu pronalaze i nabavljaju kombinovanjem više kanala. Biblioteke i dalje imaju veoma važnu ulogu, ali one ne funkcionišu kao jedini i dominantan izvor. Ispitanici se istovremeno oslanjaju na internet baze, digitalne repozitorijume, *open access* izvore, knjižare, kolege, autore i sopstvena sredstva. Drugim rečima, istraživačka praksa u ovom pogledu nije ni isključivo tradicionalna ni potpuno digitalna, već hibridna. Zatim, generacijska razlika je najizraženija upravo u digitalnoj dimenziji. Mlađi istraživači znatno češće koriste internet repozitorijume, druge internet baze, *open access* izvore i druge načine pronalaženja literature na internetu. To upućuje na zaključak da oni imaju izraženije digitalno orijentisane istraživačke prakse, ali ne u smislu napuštanja biblioteka, već u smislu širenja repertoara dostupnih kanala. Naposletku, rezultati pokazuju da pitanje literature nije samo stvar individualne snalažljivosti, već i pitanje institucionalne infrastrukture. Visoka zastupljenost kupovine i pozajmljivanja knjiga i članaka iz sopstvenih sredstava, kao i nizak procenat institucionalno obezbeđenog pristupa onlajn bazama podataka, ukazuju na to da istraživači često sami rešavaju problem (ne)dostupnosti literature. U tom smislu, širina kanala koje koriste ne mora se tumačiti samo kao znak fleksibilnosti već i kao posledica nedovoljno razvijene sistemske podrške.

*

Poslednje pitanje u ovoj celini odnosilo se na jezičke kompetencije potrebne za istraživački rad. Od ispitanika je zatraženo da označe jezike koje smatraju relevantnim za bavljenje izabranim temama, isključujući maternji i engleski jezik. Pošto su ispitanici mogli da označe više jezika, rezultati ne predstavljaju međusobno isključive kategorije, već pokazuju koliko je ispitanika prepoznalo pojedini jezik kao relevantan za sopstveno istraživanje.

Tabela 7: Odgovori na pitanje *Označite jezike koje smatrate relevantnim za bavljenje Vašim temama? (pitanje se ne odnosi na Vaš maternji i engleski jezik)*.

Jezik	**Ukupno**	**Do 35 godina**	**36+ godina**	**Razlika**	**p**	**d**
Nemački	65,1%	63,5%	66,3%	+2,8 p.p. stariji	0,704	−0,06
Italijanski	37,2%	40,5%	34,7%	+5,8 p.p. mlađi	0,437	0,12
Ruski	35,5%	33,8%	36,7%	+3,0 p.p. stariji	0,690	−0,06
Francuski	26,7%	35,1%	20,4%	+14,7 p.p. mlađi	0,035	0,34
Bugarski	21,5%	18,9%	23,5%	+4,6 p.p. stariji	0,470	−0,11
Albanski	18,0%	14,9%	20,4%	+5,5 p.p. stariji	0,344	−0,14
Mađarski	15,1%	17,6%	13,3%	+4,3 p.p. mlađi	0,446	0,12
Grčki	13,4%	12,2%	14,3%	+2,1 p.p. stariji	0,685	−0,06
Turski	11,0%	10,8%	11,2%	+0,4 p.p. stariji	0,932	−0,01
Rumunski	7,6%	8,1%	7,1%	+1,0 p.p. mlađi	0,815	0,04
Španski	6,4%	5,4%	7,1%	+1,7 p.p. stariji	0,641	−0,07

Najčešće je navođen nemački jezik, koji je označilo 112 ispitanika (65,1%). Njegova izrazita zastupljenost nije iznenađujuća, imajući u vidu značaj nemačkog govornog područja za istraživanje jugoslovenske prošlosti: od diplomatskih, ekonomskih i političkih veza Jugoslavije sa Austrijom i Nemačkom, preko migracija i gastarbajterskog iskustva, do razvijene istoriografske literature i arhivskih fondova relevantnih za prostor srednje i jugoistočne Evrope.

Nakon nemačkog, slede italijanski (37,2%) i ruski jezik (35,5%). Ovi rezultati takođe upućuju na važne spoljne istraživačke horizonte jugoslovenske istorije. Italijanski je relevantan za teme koje se odnose na Jadran, pogranične prostore, diplomatske odnose, ekonomsku saradnju, ratno i poratno nasleđe, dok ruski ukazuje na značaj sovjetskog i šireg istočnoevropskog konteksta. Francuski je označilo 26,7% ispitanika, što pokazuje da i francuski arhivski, diplomatski i istoriografski prostor zadržava vidljivo mesto, iako je manje zastupljen od nemačkog, italijanskog i ruskog. Svega 6,4% ispitanika je navelo španski kao jezik koji smatraju relevantnim za svoje istraživanje, uprkos globalnoj rasprostranjenosti ovog jezika, što može ukazivati na relativno slabu povezanost prostora bivše Jugoslavije sa španskim govornim područjem.

Drugu grupu čine jezici regiona: bugarski, albanski, mađarski, grčki, turski i rumunski. Njihova zastupljenost je niža nego kod velikih evropskih jezika, ali je istraživački veoma značajna. Bugarski navodi 21,5% ispitanika, albanski 18,0%, mađarski 15,1%, grčki 13,4%, turski 11,0%, a rumunski 7,6%. Ovi odgovori pokazuju da istraživanje jugoslovenske prošlosti ne funkcioniše samo u okviru velikih diplomatskih i istoriografskih centara već i kroz rad sa susednim državama, manjinskim pitanjima, pograničnim prostorima, regionalnim odnosima i širim balkanskim kontekstom.

Donekle iznenađuje relativno niska zastupljenost rumunskog jezika, koji kao relevantan za svoje teme navodi samo 7,6% ispitanika. To je gotovo tri puta manje nego kod bugarskog i približno dvostruko manje nego kod mađarskog, iako je Rumunija bila jedan od važnih jugoslovenskih suseda. Ovaj podatak može ukazivati na to da su rumunsko-jugoslovenski odnosi, pogranični prostori i komparativne teme povezane sa Rumunijom u ovom uzorku manje zastupljeni kao fokus istraživanja.

Kada se rezultati posmatraju prema uzrastu, većina jezika ne pokazuje statistički značajne razlike, ali smer pojedinih razlika ipak može biti interpretativno zanimljiv. Nemački je gotovo podjednako zastupljen u obe grupe: navodi ga 63,5% mlađih i 66,3% starijih ispitanika. Slično važi i za ruski, koji je nešto zastupljeniji kod starijih ispitanika (36,7% prema 33,8%), kao i za turski, kod kojeg praktično nema razlike između dve generacije (11,2% prema 10,8%). S druge strane, italijanski je nešto zastupljeniji među mlađim ispitanicima (40,5% prema 34,7%). Ovi jezici, dakle, ne ukazuju na jasnu generacijsku podelu, već pre na stabilan istraživački značaj u obema grupama.

Nešto zanimljiviji obrazac vidi se kod regionalnih jezika. Stariji ispitanici češće navode bugarski (23,5% prema 18,9%), albanski (20,4% prema 14,9%)

i grčki (14,3% prema 12,2%), dok mlađi više ističu mađarski (17,6% prema 13,3%) i rumunski (8,1% prema 7,1%). Pomenute razlike nisu statistički značajne, pa ih ne treba tumačiti kao čvrste generacijske obrasce. Ipak, smer ovih varijacija može biti indikativan. Posebno je zanimljiv albanski jezik, koji je češće označen među starijim nego među mlađim ispitanicima. Imajući u vidu značaj albanskih tema za istoriju Jugoslavije, podatak da ga mlađi istraživači ređe prepoznaju kao relevantan otvara pitanje da li se u mlađoj generaciji razvija dovoljno istraživačkih kapaciteta (i motivacije) za rad na ovim temama, ili su one i dalje ograničene na uži krug specijalizovanih istraživača. Odgovori na ovu dilemu mogu se tražiti i u drugim društveno-političkim faktorima.

Jedina izraženija i statistički značajna razlika javlja se kod francuskog jezika. Francuski je označilo 35,1% mlađih ispitanika naspram 20,4% onih iskusnijih. Razlika je statistički značajna u pojedinačnom poređenju i ima malu do umerenu veličinu efekta ($p = 0,035$; $d = 0,34$). Ipak, pošto je poređenje sprovedeno za veći broj jezika, ovu razliku treba tumačiti oprezno: ona je indikativna i interpretativno zanimljiva, ali je ne bi trebalo predstavljati kao snažan generacijski obrazac.[22]

U celini, rezultati pokazuju da je istraživanje jugoslovenske prošlosti izrazito višejezično polje. Pored maternjeg i engleskog jezika, koji su iz pitanja bili izuzeti, ispitanici najčešće prepoznaju nemački, italijanski, ruski i francuski kao važne za svoje teme, ali istovremeno značajan broj njih navodi i jezike regionalno povezanih prostora. Takva raspodela potvrđuje da se jugoslovenska istorija ne može istraživati samo iz jednog nacionalnog ili jezičkog okvira. Ona zahteva kretanje između različitih arhiva, literatura, političkih konteksta i istraživačkih tradicija. Generacijske razlike u tom pogledu ostaju uglavnom ograničene, dok se kao glavni nalaz izdvaja široka jezička razuđenost istraživačkog polja.

Saradnja u regionu: Između ličnih kontakata i institucionalne saradnje

Anketa čiji se rezultati analiziraju u ovoj studiji nastala je kao plod saradnje u regionu, odnosno, preciznije, zajedničkog rada članova Društva istraživača prošlosti sa postjugoslovenskog prostora. I sama publikacija u kojoj se predstavljaju rezultati ankete ishod je povezivanja mladih autora sa ovog prostora. Međutim, da li su ovi primeri zajedničkog rada pravilo ili izuzetak? Da li više sarađuju starije ili mlađe generacije? Koje su glavne prepreke? Kakvi su potencijali? Pre nego što pokušamo da odgovorimo na ova i druga pitanja, citiraćemo jedan odgovor iz ankete: „Generalno postoji slabija međusobna komuni-

[22] Kod Bonferronijeve korekcije za 11 poređenja prag značajnosti bio bi 0,05/11, odnosno približno 0,0045, pa razlika kod francuskog jezika ne bi bila statistički značajna. O ovoj korekciji videti: Olive Jean Dunn, „Multiple Comparisons among Means", *Journal of the American Statistical Association*, 56, no. 293/1961, 52–64.

kacija, delom zbog finansija, delom zbog provincijalizma i zatvorenosti, iako ima i primera odlične saradnje, a činjenica je da postoji i potreba za njom".

Brojni razlozi upućuju istraživače jugoslovenske prošlosti, bez obzira na užu temu kojom se bave, na potrebu da prate rezultate istoriografija u bivšim jugoslovenskim republikama. Da bi se razumela istorija Jugoslavije nije dovoljno razumeti samo istoriju države u kojoj danas naučnici žive i rade. Takođe, izvori su rasuti po arhivima, bibliotekama, muzejima i drugim institucijama na čitavom postjugoslovenskom prostoru. Ukratko, vrlo je važna spremnost istraživača da izađu iz okvira današnjih nacionalnih istoriografija i političkih granica. Jedan od načina, pored neposrednog istraživanja, svakako je i čitanje radova kolega iz drugih bivših jugoslovenskih republika.[23] Upravo iz tog razloga, prvo pitanje u anketi iz oblasti saradnje bilo je posvećeno (ne)poznavanju istoriografija u regionu (ispitanici nisu odgovarali za zemlju iz koje dolaze). Rezultati pokazuju da su istraživači manje upoznati sa istoriografijama u Severnoj Makedoniji (prosečna ocena 2,78), Crnoj Gori (3,11) i Sloveniji (3,12), nešto bolje u Bosni i Hercegovini (3,88), zatim u Hrvatskoj (4,76), dok su najbolje upoznati sa istoriografijom u Srbiji (5,66). Generalno, prosečna ocena iznosi 3,84 (na skali do 7), što može ukazati na veliki prostor za upoznavanje sa naučnim rezultatima kolega iz regiona.

Razumljivo je razlikovanje iskustava istraživača koji su svoje karijere započeli u zajedničkoj jugoslovenskoj državi od onih pripadnika generacije istoričara koji su „stasali u getu" tokom 1990-ih godina.[24] Sa druge strane, njihova percepcija se razlikuje od one koju imaju generacije koje su dolazile posle njih, i konačno od stavova onih koje danas nazivamo mladim istraživačima sa postju-

[23] O istoriografijama na postjugoslovenskom prostoru tokom prethodnih decenija: Ulf Brunnbauer, ed., *(Re)writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism* (Münster: LIT Verlag, 2004); Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, „Raskrsnice savremene srpske istoriografije", *Istorija 20. veka*, 1/2003, 175–188; Predrag J. Marković, „Kako (ni)smo pronašli 'pravu istorijsku istinu'? Srpska istoriografija posle 1991. godine", *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2/2004, 45–66; Predrag J. Marković and Nataša Milićević, „Serbian Historiography in the Time of Transition: a Struggle for Legitimacy", *Istorija 20. veka*, 1/2007, 145–166; Mira Radojević, „Iskušenja savremene srpske istoriografije", *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca*, 7/2017, 65–78; Мирослав Јовановић и Радивој Радић, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд: УДИ, 2009); Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike – srpska istoriografija i svet. Uticaji jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju* (Beograd: INIS, 2011); Amir Duranović, ur., *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019); Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević, ur., *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013); Vera Katz, ur., *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2007); Damir Agičić, *Hrvatska Klio: o historiografiji i historičarima* (Zagreb: Srednja Evropa, 2015), 39–49; *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година* (Скопје: Институт за национална историја, 2000).

[24] Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike – srpska istoriografija i svet. Uticaji jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju* (Beograd: INIS, 2011), 9.

goslovenskog prostora. Različita iskustva, između ostalog, odrazila su se i na različito poznavanje istoriografija u regionu. U rezultatima ankete kod svih zemalja je velika standardna devijacija (Tabela 8), što ukazuje upravo na raznovrsno iskustvo istraživača, i to u svakoj zemlji. Kada je reč o komparaciji dve generacijske grupe, primetno je da su stariji istraživači nešto malo bolje upoznati sa istoriografijom u regionu (prosečna ocena 4,01) u odnosu na mlađe (3,73), ali ova razlika nije statistički značajna. Veća razlika je statistički vidljiva jedino na primeru Severne Makedonije – stariji ispitanici su znatno više upućeni u istoriografiju u ovoj zemlji nego mlađi ($p = 0{,}016$; $d = -0{,}38$).

Ispitanici su u ovom pitanju ocenili i svoje poznavanje istoriografija van postjugoslovenskog prostora. Rezultati ankete ukazuju na jedan paradoks – istraživači, bez razlika između dve generacijske grupe, bolje poznaju istoriografije van postjugoslovenskog prostora (4,40) nego što u proseku poznaju istoriografije samog regiona (3,84). Navedeno se može tumačiti, između ostalog, i kao pokazatelj tendencije istraživača na prostoru bivše Jugoslavije da prate i učestvuju u tokovima savremene istoriografije u Evropi i svetu, ali i kao „preskakanje" pojedinih naučnih dostignuća u regionu.

Tabela 8: Odgovor na pitanje *U kojoj meri ste upoznati sa istoriografijom u sledećim zemljama (pitanje se <u>ne</u> odnosi na zemlju iz koje dolazite)?*

Istoriografija	Do 35 N	Prosek	SD	36+ N	Prosek	SD	Ukupno N	Prosek	SD	p	d
Slovenija	69	2,91	1,78	91	3,27	1,65	160	3,12	1,71	0,192	−0,21
Hrvatska	66	4,74	1,44	87	4,78	1,69	153	4,76	1,58	0,877	−0,02
Bosna i Hercegovina	70	3,73	1,56	91	4,00	1,72	161	3,88	1,65	0,297	−0,16
Crna Gora	74	2,95	1,71	91	3,25	1,66	165	3,12	1,69	0,248	−0,18
Srbija	62	5,65	1,38	78	5,67	1,35	140	5,66	1,36	0,926	−0,02
Severna Makedonija	73	2,40	1,61	88	3,09	2,01	161	2,78	1,86	0,016	−0,38
Zemlje van post-jugoslovenskog prostora	74	4,39	1,28	94	4,40	1,53	168	4,40	1,42	0,955	−0,01

Danas postoji mnogo različitih načina za praćenje naučne produkcije. Anketirani istraživači o naučnim rezultatima u drugim postjugoslovenskim zemljama najčešće saznaju putem sajtova instituta, fakulteta, arhiva i sličnih institucija (72,1%). Navedeno nije iznenađujuće ukoliko se uzme u obzir da su sajtovi najpogodnija platforma za postavljanje naučnih radova i da imaju reputaciju zvaničnih digitalnih platformi institucija. Zatim, ispitanici su u velikom broju naveli društvene (62,2%) i akademske mreže (61%), što ukazuje na njihov značaj u širenju

i praćenju naučnih rezultata.[25] Veći broj istraživača označio je i da prati rezultate regionalnih istoriografija putem ličnih kontakata (55,2%), dok su im u manjoj meri izvor informacija specijalizovani internet portali (32,6%),[26] mejlovi i *newsletter*-i (29,7%). Na poslednjem mestu nalaze se televizija i mediji (11,6%). Konačno, jedan odgovor u anketi glasi: „Uglavnom ne saznajem". Iako ga je navela samo jedna osoba, ovaj odgovor šalje poruku da nisu potrebne vanredne društvene i političke okolnosti da bi se neko našao (preciznije: sam sebe postavio) u istoriografskom „getu". Drugim rečima, jedan od važnih preduslova za korišćenje svih navedenih kanala komunikacije ostaje ipak lična odluka istraživača.

Društvene mreže kao izvor informacija o naučnim rezultatima u susednim zemljama navelo je čak 86,5% mlađih istraživača, dok među starijim istraživačima taj procenat iznosi 43,9%. Razlika od 42,6 procentnih poena statistički je značajna, uz veliku veličinu efekta ($p < 0{,}001$; $d = 0{,}97$). Treba istaći da je ovo ujedno i najveća zabeležena veličina efekta u celoj anketi. S druge strane, stariji istraživači pridaju nešto veći značaj ličnim kontaktima u odnosu na mlađe kolege, ali ova razlika nije statistički značajna ($p = 0{,}234$; $d = -0{,}18$). U pogledu ostalih kanala komunikacije, dve starosne grupe imaju gotovo identične odgovore, odnosno, nema veće statističke razlike u njima.

Tabela 9: Odgovori na pitanje *Na koji način saznajete za naučne rezultate u drugim postjugoslovenskim zemljama*

Način informisanja	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 %	36+ N	36+ %	Razlika, mlađi – stariji	p	d
Putem sajtova institucija	124	72,1%	54	73,0%	70	71,4%	+1,5 p.p.	0,824	0,03
Putem društvenih mreža	107	62,2%	64	86,5%	43	43,9%	+42,6 p.p.	< 0,001	0,97
Putem akademskih mreža	105	61,0%	44	59,5%	61	62,2%	−2,8 p.p.	0,713	−0,06
Putem ličnih kontakata	95	55,2%	37	50,0%	58	59,2%	−9,2 p.p.	0,234	−0,18
Putem specijalizovanih internet portala	56	32,6%	25	33,8%	31	31,6%	+2,2 p.p.	0,768	0,05
Putem mejlova / newsletter-a	51	29,7%	21	28,4%	30	30,6%	−2,2 p.p.	0,752	−0,05
Putem TV-a / medija	20	11,6%	8	10,8%	12	12,2%	−1,4 p.p.	0,771	−0,04
„Uglavnom ne saznajem"	1	0,6%	1	1,4%	0	0,0%	+1,4 p.p.	–	–

Jedan od faktora koji može olakšati praćenje naučne produkcije, a time doprineti i boljem poznavanju istoriografija u regionu, jeste sličnost jezika. Me-

[25] U anketi su pod „društvenim mrežama" podrazumevani *Fejsbuk*, *Instagram* i slične mreže, a pod „akademskim mrežama": *Academia.edu*, *ResearchGate* i slično.

[26] Dva značajna specijalizovana internet portala koja prate istoriografiju na postjugoslovenskom prostoru: Historiografija.hr i historiografija.ba.

đutim, rezultati ankete pokazuju da ipak postoje određene poteškoće u čitanju izvora i literature na postjugoslovenskom prostoru – prosečna ocena je 2,36 (ispitanici su koristili skalu od 1 do 7, gde 1 označava odsustvo bilo kakvih problema u čitanju, a 7 visok stepen prepreka). Primetno je da većina kolega ima manje poteškoća sa razumevanjem tekstova iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije (prosečna ocena za ove četiri zemlje iznosi 1,78), odnosno, da se znatno više problema javlja kod materijala iz Slovenije (3,72) i Severne Makedonije (3,31). U jednom obrazloženju odgovora je navedeno: „Mislim da je nekako samoevidentno da poteškoće dolaze iz činjenice da se službeni jezik u Sloveniji i Severnoj Makedoniji razlikuje od jezika na kome su uglavnom objavljeni radovi koji dolaze sa bivšeg srpsko-hrvatskog govornog područja".

Poređenje dve generacijske grupe pokazuje da mlađi istraživači imaju nešto više problema sa čitanjem izvora i literature u svim postjugoslovenskim zemljama (2,53) u odnosu na starije (2,22). Statistička razlika ipak nije velika, osim kada je reč o Severnoj Makedoniji. Mlađi istraživači imaju primetno više poteškoća sa čitanjem izvora i literature iz ove zemlje ($p = 0,036$; $d = 0,34$).

Ukupno 13 kolega je obrazložilo svoje odgovore na ovo pitanje (obrazloženje je bilo opciono). U komentarima su ispitanici ukazali na poteškoće u razumevanju slovenačkog i makedonskog jezika, kao i na probleme sa čitanjem ćirilice. Istovremeno, istakli su i pojedina rešenja za određene poteškoće. Citiramo jedan od odgovora: „Pojedine riječi na slovenačkom i makedonskom jeziku su mi nerazumljive, ali se vrlo lahko može shvatiti kontekst samog teksta i on je razumljiv, osobito uz korištenje savremenih alata za brzi prevod riječi". Jedan ispitanik je takođe otvorio pitanje odnosa poznavanja jezika i pisma sa dostupnošću i korišćenjem materijala iz određene zemlje.

Poteškoće u čitanju izvora i literature u velikoj meri se podudaraju sa slabijim samoprocenjivanjem poznavanja istoriografija u Sloveniji i Severnoj Makedoniji. S druge strane, primer Crne Gore ukazuje da jezik nije jedini faktor za praćenje naučne produkcije. Naime, iako su ispitanici označili da nemaju velikih poteškoća pri čitanju materijala iz ove države, njenu istoriografiju ipak slabo poznaju.

Tabela 10: Odgovori na pitanje o problemima sa čitanjem izvora i literature

Država	Do 35 N	Prosek	SD	36+ N	Prosek	SD	Ukupno N	Prosek	SD	p	d
Slovenija	65	3,82	1,74	91	3,65	1,82	156	3,72	1,78	0,563	0,09
Hrvatska	62	1,77	1,87	85	1,65	1,70	147	1,70	1,77	0,673	0,07
Srbija	52	2,08	1,88	63	1,73	1,52	115	1,89	1,69	0,285	0,21
Bosna i Hercegovina	69	1,90	1,90	87	1,62	1,53	156	1,74	1,70	0,326	0,16
Crna Gora	72	1,97	1,93	90	1,64	1,52	162	1,79	1,72	0,241	0,19
Severna Makedonija	72	3,67	1,96	84	3,00	1,97	156	3,31	1,99	0,036	0,34

*

Teško je izbrojati sve naučne skupove koji su organizovani na (post)jugoslovenskom prostoru u prethodnim decenijama i na kojima su učestvovali istraživači iz više (bivših) jugoslovenskih republika. Posmatrajući godine pokretanja i njihovo trajanje, karakter, program, ciljeve i strukturu učesnika, izdvajaju se sledeći skupovi: *Dijalog povjesničara/istoričara* (održavani od 1998. do 2005. godine), *Dijalog historičara* (2003–2004), *Desničini susreti* (pokrenuti 2005. godine), *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku* (2008–), *Socijalizam na klupi* (2013–), *Kliofest* (2014–), *History Fest* (2017–), *Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora* (2024–), kao i seminari studenata istorije koji se organizuju u okviru Međunarodne asocijacije studenata istorije (ISHA).[27] Uprkos velikom broju skupova, skoro trećina anketiranih istraživača (30,2%) nije do sada učestvovala ni na jednom skupu u susednim državama, izuzev one u kojoj žive. Od ukupno 52 anketirana koja nisu učestvovala u konferencijama, 31 je mlađi istraživač, a 21 stariji. Ova razlika je i statistički značajna – starije kolege su češće izlagale na naučnim skupovima u regionu ($p = 0,004$; $V = 0,22$). Uprkos navedenom, razlika ipak nije velika koliko se moglo očekivati ukoliko se uzme u obzir veće iskustvo starijih kolega.

Rezultati ankete pokazuju da su istraživači najčešće odlazili na konferencije u Hrvatskoj (34,9%), Bosni i Hercegovini (34,9%) i Srbiji (34,9%), zatim u Sloveniji (29,7%), dok su ređe išli na skupove u Severnoj Makedoniji (17,4%) i Crnoj Gori (12,8%). Postoji mogućnost da su na navedenu statistiku uticali upravo skupovi koje smo prethodno izdvojili, naročito oni koji se kontinuirano održavaju i okupljaju istraživače iz više zemalja regiona.

Stariji ispitanici su učestvovali na skupovima u svakoj zemlji češće nego mlađi. Statistički značajna razlika uočena je kod Severne Makedonije ($p < 0,001$; $d = -0,65$), zatim Slovenije ($p = 0,002$; $d = -0,47$) i Hrvatske ($p = 0,025$; $d = -0,34$), dok se kod Crne Gore uočava slična tendencija, iako bez statistički značajne razlike ($p = 0,097$; $d = -0,25$). Izostanak većih razlika u slučaju Bosne i Hercegovine i Srbije može ukazati na to da su skupovi koji su održani u ovim dvema državama prethodnih godina bili dostupniji i mlađim istraživačima, odnosno, da su predstavljali ključna mesta njihovog regionalnog povezivanja.

[27] Više o navedenim skupovima: Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, „Od prvih pogleda do savremenih perspektiva: talasi istraživanja istorije Jugoslavije", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Zbornik radova*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski (Beograd: INIS, 2025), 18–30.

Tabela 11: Odgovori na pitanje o učestvovanju istraživača na skupovima

Zemlja	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 (%)	36+ N	36+ (%)	Razlika, mlađi – stariji	P	d
Slovenija	51	29,7%	13	17,6%	38	38,8%	−21,2 p.p.	0,002	−0,47
Hrvatska	60	34,9%	19	25,7%	41	41,8%	−16,2 p.p.	0,025	−0,34
Bosna i Hercegovina	60	34,9%	22	29,7%	38	38,8%	−9,0 p.p.	0,216	−0,19
Crna Gora	22	12,8%	6	8,1%	16	16,3%	−8,2 p.p.	0,097	−0,25
Srbija	60	34,9%	23	31,1%	37	37,8%	−6,7 p.p.	0,363	−0,14
Severna Makedonija	30	17,4%	3	4,1%	27	27,6%	−23,5 p.p.	< 0,001	−0,65

*

Pisanje koautorskih radova često se posmatra kao pogodnije u oblasti prirodnih nauka (na primer, kao rezultat zajedničkog rada u istoj laboratoriji). U humanističkim i društvenim naukama akademsko pisanje se neretko doživljava kao samostalni poduhvat, pri čemu se radovi koji imaju jednog autora više vrednuju.[28] I pored navedenog, u naučnim publikacijama objavljenim u regionu mogu se pronaći primeri koautorskih radova, pa i onih koje su napisale kolege iz različitih država bivše Jugoslavije. U anketi je istraživačima postavljeno pitanje da li imaju barem jedan naučni rad ove vrste. Naime, samo 27 ispitanika pozitivno je odgovorilo na navedeno pitanje (15,7%). Međutim, ako uzmemo u obzir da se svi ispitanici bave istim predmetom proučavanja, čiji su izvori rasuti po svim delovima nekadašnje Jugoslavije, činjenica da je čak 84,3% anketiranih navelo da nema naučne radove napisane u koautorstvu sa kolegama iz bivših jugoslovenskih republika deluje pomalo iznenađujuće. Veći broj zajedničkih radova imaju starije kolege (ukupno 21) u odnosu na mlađe (6). Razlika je statistički značajna, ali nije velika ($p = 0,017$; $V = 0,18$). Pri tumačenju ove razlike treba imati u vidu da iskusniji istraživači, između ostalog, imaju šire mreže poznanstava, što povećava potencijal za koautorske radove.

Ukoliko postoji dilema da li je potrebno više koautorskih radova u regionu, može se reći da je saradnja na projektima, izradi zbornika i organizovanju skupova svakako neophodna. Međutim, ne može se tvrditi da ovakve saradnje nema. Stručnjaci iz regiona često su članovi programskih odbora skupova i redakcija naučnih publikacija. U mnogim zbornici-

[28] Bruce Macfarlane, Elaine Devine, Tiffany Drake, Anna Gilbert, Mark Robinson and Ian White, „Co-authorship in Humanities and the Social Sciences: A global view", Taylor & Francis Group (2017), http://authorservices.taylorandfrancis.com/co-authorship-in-thehumanities-and-social-sciences/

ma radova i časopisima koji se objavljuju u jednoj zemlji mogu se naći i radovi istraživača iz drugih postjugoslovenskih država. Primetna je i saradnja prilikom organizovanja tribina,[29] javnih predavanja, snimanja dokumentarnih filmova i podkasta.[30] Nešto su ređi, ali ipak prisutni primeri u kojima kolege iz regiona zajedno pripremaju i realizuju projekte, organizuju skupove i pripremaju publikacije. No, i pored svega navedenog, 41,3% anketiranih istraživača istaklo je da nije uopšte sarađivalo na projektima, izradi zbornika, organizovanju skupova i sličnim aktivnostima sa kolegama iz drugih bivših jugoslovenskih republika. Na osnovu rezultata ankete može se zaključiti da stariji istraživači imaju u svojim biografijama više primera regionalne saradnje u navedenim kategorijama. Razlika je i statistički značajna, male do srednje veličine efekta ($p < 0,001$; $V = 0,32$).

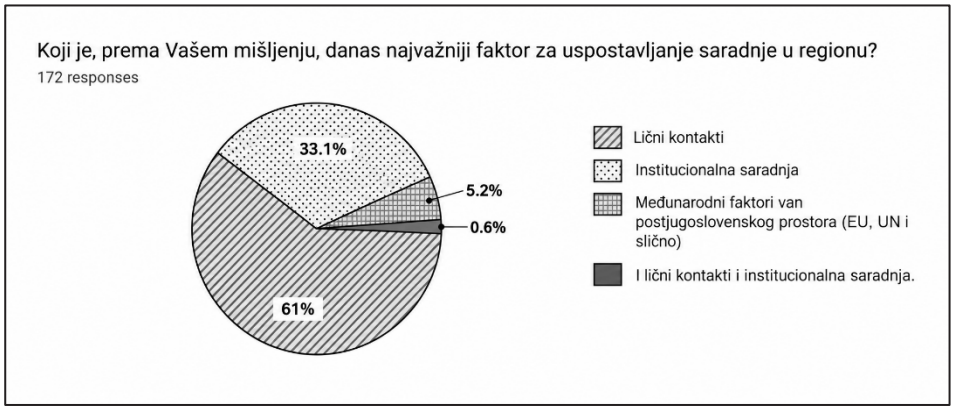
*

Prema mišljenju ispitanika, lični kontakti među istraživačima predstavljaju najvažniji faktor za uspostavljanje saradnje u regionu, što je označilo čak 61% anketiranih. Ovakav rezultat ukazuje na izrazitu zavisnost regionalne saradnje od ličnih mreža istraživača. Trećina ispitanika istakla je institucionalnu saradnju, dok je nešto više od 5% njih kao najvažnije faktore za uspostavljanje saradnje u regionu označilo međunarodne faktore van postjugoslovenskog prostora poput Ujedinjenih nacija, Evropske unije i drugih.

Jedan ispitanik izneo je kritički pogled na postojeće obrasce regionalnog povezivanja: „Čini se, pored svih napora, da se istraživači na (post)jugoslovenskom prostoru povezuju kad to nekome (izvana ili iznutra) odgovara, a kontakti se proređuju ili prekidaju takođe kad nekim strukturama (izvana ili iznutra) to odgovara. Jako je malo inherentne znanstvene motivacije i znatiželje u takvim suradnjama". Ipak, postoje primeri povezivanja i saradnje u regionu čak i kada to nije odgovaralo ili barem kada se za to nisu interesovale „neke strukture" izvan akademskih krugova. Kada je reč o generacijskim razlikama, mlađi istraživači su u nešto većoj meri označavali kao važne lične kontakte i međunarodne faktore, a stariji – institucionalnu saradnju, ali ova razlika nije statistički značajna ($p = 0,189$; $V = 0,14$).

[29] Navodimo jedan primer: istraživači iz bivših jugoslovenskih država često su bili učesnici u tribinama koje organizuje Centar za jugoslovenske studije (CEJUS) u Beogradu.

[30] Primer podkasta u kome gostuju istraživači sa postjugoslovenskog prostora: „Kontrapovijest" (voditelj: Hrvoje Klasić), https://www.youtube.com/playlist?list=PLoYQojDUdig3dihHj3ty_CX36mU02v9gt

Slika 4: Najvažniji faktori uspostavljanja saradnje

Pored faktora koji utiču na uspostavljanje saradnje u regionu, postoje i oni koji je koče i onemogućavaju. Prema mišljenju 64% ispitanika, nedostatak institucionalnog interesovanja predstavlja najveći problem za saradnju istraživača na postjugoslovenskom prostoru, iako bi institucionalna saradnja trebalo da bude „ipak na prvom mjestu", kako je to istakao jedan anketirani. U istom odgovoru se napominje da se saradnja neće moći ostvariti „sve dok institucije, primarno iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, ne budu ravnopravno posmatrale institucije iz ostalih država regiona". U nastavku se navodi i da je kočnica za saradnju između institucija jedan broj zaposlenih na institutima i visokoškolskim ustanovama, „primarno u Srbiji i Hrvatskoj", koji su, kako se ističe, „revizionisti" i čija se tumačenja prošlosti „ne mogu pomiriti sa naučnom etikom". Međutim, brojni su razlozi zbog kojih institucije na postjugoslovenskom prostoru ne sarađuju u dovoljnoj meri i navedeno viđenje predstavlja samo jedno od mogućih objašnjenja.

U anketi je 61,6% ispitanika istaklo i nedostatak finansijskih sredstava kao problem za uspostavljanje saradnje. Političke tenzije je označilo 45,3%, nezainteresovanost pojedinaca 32%, a lične predrasude istraživača 30,8%. Ispitanici, dakle, najveće prepreke ne vide u pojedincima, već u sistemu i institucijama. Jedan ispitanik nije označio ponuđene odgovore, već je dopisao sledeći komentar: „Istorija je identitetska nauka, te su nacije stvorene posle 1945, i one koje su dobile svoje države posle raspada Jugoslavije suviše emotivne u pogledu svojih tumačenja prošlosti".

Razlike u odgovorima između starijih i mlađih istraživača nisu velike. Najizraženija generacijska razlika uočena je samo kod opcije „nezainteresovanost pojedinaca", koju je označilo više mlađih istraživača, ali ni ova razlika nije dostigla prag statističke značajnosti ($p = 0,083$; $d = 0,27$). Ipak, posmatrano u procentima, primetno je da mlađi istraživači pridaju veću važnost svim ponuđenim faktorima u odnosu na starije kolege, izuzev odgovoru „nedostatak finansijskih sredstava".

Tabela 12: Odgovori na pitanje o učestvovanju istraživača na skupovima

Opcija	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 %	36+ N	36+ %	Razlika, mlađi – stariji	p	d
Nedostatak institucionalnog interesovanja	110	64,0%	50	67,6%	60	61,2%	+6,3 p.p.	0,391	0,13
Nedostatak finansijskih sredstava	106	61,6%	44	59,5%	62	63,3%	−3,8 p.p.	0,615	−0,08
Političke tenzije	78	45,3%	36	48,6%	42	42,9%	+5,8 p.p.	0,454	0,12
Nezainteresovanost pojedinaca	55	32,0%	29	39,2%	26	26,5%	+12,7 p.p.	0,083	0,27
Lične predrasude istraživača	53	30,8%	26	35,1%	27	27,6%	+7,6 p.p.	0,294	0,16
Drugi slobodni odgovor	1	0,6%	0	0,0%	1	1,0%	−1,0 p.p.		

Najveći broj ispitanika očekuje da bi regionalna saradnja doprinela većem broju kvalitetnijih publikacija (63,4%). Ovaj nalaz može se povezati sa drugim visoko rangiranim odgovorom – upoznavanjem različitih pristupa i pogleda na prošlost (57,6%), što sugeriše da ispitanici potencijal saradnje vide pre svega u razmeni znanja, perspektiva i istraživačkih iskustava. Među ostalim potencijalnim rezultatima saradnje u regionu, učesnici ankete su najčešće označavali: veću mogućnost za finansiranje projekata i istraživanja (44,2%), raznovrsniji program naučnih skupova (39,5%), veću vidljivost i citiranost (39,5%), veću dostupnost izvora i literature (37,2%) i više mogućnosti za objavljivanje naučnih rezultata (35,5%). Na poslednja tri mesta našli su se sledeći odgovori: postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz istoriografije (31,4%), upoznavanje i razvijanje tolerancije prema susedima (29,7%) i smanjenje političkih tenzija (22,7%). Ovi rezultati ukazuju na jasnu razliku između neposrednih naučnih koristi koje ispitanici očekuju od regionalne saradnje i njenih potencijalnih širih društvenih i političkih efekata. Jedan od odgovora iz ankete potvrđuje ovu tezu: „Svaka vrsta saradnje i na bilo kom nivou je uvijek dobrodošla, korisna/produktivna i uvijek će za posljedicu imati dobre rezultate, bolju komunikaciju, neophodno razumijevanje, pozitivan stav prema vlastitom radu i profesiji, te širenje pozitivne atmosfere za dalji vlastiti i zajednički rad".

Može se zaključiti i da mlađi istraživači imaju nešto veća očekivanja od regionalne saradnje. Naime, u anketi je bilo zatraženo da se označe najviše tri odgovora i mlađi istraživači su, posmatrano u procentima, u svih deset kategorija češće birali navedene potencijalne rezultate saradnje nego stariji istraživači. Međutim, razlike nisu u svim slučajevima statistički značajne. Veća razlika je primetna samo u odgovorima „veća vidljivost i citiranost" ($p = 0,074$; $d = 0,28$) i „postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz istoriogra-

fije" (p = 0,012; d = 0,40). S druge strane, zabeležena je izuzetno mala statistička razlika između dve generacijske grupe kada je reč o odgovoru „smanjenje političkih tenzija", što može ukazati na to da se mlađi i stariji istraživači slažu sa konstatacijom da saradnja istraživača neće značajno smanjiti političke tenzije u regionu.

Tabela 13: Odgovori na pitanje o potencijalnim rezultatima saradnje u regionu

Potencijalni rezultat	**Ukupno N**	**Ukupno %**	**Do 35 N**	**Do 35 %**	**36+ N**	**36+ %**	**Razlika, mlađi – stariji**	**p**	**d**
Veći broj kvalitetnijih publikacija	109	63,4%	52	70,3%	57	58,2%	+12,1 p.p.	0,100	0,25
Upoznavanje različitih pristupa i pogleda na prošlost	99	57,6%	46	62,2%	53	54,1%	+8,1 p.p.	0,290	0,16
Veće mogućnosti za finansiranje projekata i istraživanja	76	44,2%	37	50,0%	39	39,8%	+10,2 p.p.	0,186	0,21
Raznovrsniji program naučnih skupova	68	39,5%	33	44,6%	35	35,7%	+8,9 p.p.	0,243	0,18
Veća vidljivost i citiranost	68	39,5%	35	47,3%	33	33,7%	+13,6 p.p.	0,074	0,28
Veća dostupnost izvora i literature	64	37,2%	31	41,9%	33	33,7%	+8,2 p.p.	0,275	0,17
Više mogućnosti za objavljivanje naučnih rezultata	61	35,5%	28	37,8%	33	33,7%	+4,2 p.p.	0,576	0,09
Postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz istoriografije	54	31,4%	31	41,9%	23	23,5%	+18,4 p.p.	0,012	0,40
Upoznavanje i razvijanje tolerancije prema susedima	51	29,7%	24	32,4%	27	27,6%	+4,9 p.p.	0,494	0,11
Smanjenje političkih tenzija	39	22,7%	17	23,0%	22	22,4%	+0,5 p.p.	0,936	0,01

Zaključna razmatranja

Ako bismo na osnovu nalaza ove studije formirali profil tipičnog istraživača sa postjugoslovenskog prostora, dobili bismo naučnika koji je izuzetno motivisan za rad i entuzijastičan uprkos brojnim preprekama. Odluku da se bavi istorijom Jugoslavije doneo je u ranoj mladosti, često i pre polaska na studije, vođen znatiželjom da objasni ono što mu je nedostajalo u preduniverzitetskom obrazovanju. Nije vođen materijalnim razlozima i svestan je granica sopstvenog uticaja na društvo. Ipak, oseća veliku odgovornost prema temama kojima se bavi i ostaje dosledan svom izboru da istražuje jugoslovensku prošlost.

U pogledu profesionalne etike, ovaj istraživač smatra istoriju naukom i odlučno prihvata načelo da istoričar treba da pristupa prošlosti „bez besa i pristrasnosti", ali je nešto oprezniji u proceni sopstvene sposobnosti da ostane objektivan. On smatra da suprotstavljena gledišta u velikoj meri doprinose naučnim rezultatima u oblasti istorije Jugoslavije, a istovremeno ne oseća veliki politički pritisak u svom profesionalnom životu. Našem istraživaču najveći problem u istraživačkom iskustvu predstavlja nesređena arhivska građa, odnosno ograničenost pristupa arhivima, kao i nedovoljno finansijskih sredstava. Literaturu potrebnu za svoj rad nabavlja na različite načine, fleksibilnošću nadoknađujući eventualne probleme u finansiranju i dostupnosti. Ostaje veran bibliotekama, ali uz to vrlo često pronalazi potrebne knjige na različite načine na internetu. Zbog toga što njegova matična institucija ne obezbeđuje dovoljno finansijskih sredstava, često je u poziciji da literaturu nabavlja iz sopstvenih izvora, da se oslanja na pozajmljivanje knjiga od autora ili da koristi besplatne baze knjiga na internetu. Smatra da je za bavljenje ovom temom, pored engleskog i maternjeg jezika, od najveće koristi poznavanje nemačkog, kao i, u nešto manjoj meri, italijanskog, ruskog i francuskog jezika.

Tipičan istraživač istorije Jugoslavije sa postjugoslovenskog prostora bolje poznaje istoriografije van ovog prostora nego istoriografije u regionu posmatranom u celini. Najmanje je upoznat sa istoriografijom u Severnoj Makedoniji, a najviše sa onom u Srbiji i Hrvatskoj. Naučne rezultate u regionu prati pre svega putem sajtova institucija, ali i društvenih i akademskih mreža. Najviše poteškoća ima sa čitanjem materijala iz Slovenije i Severne Makedonije. Učestvovao je na barem jednom skupu u nekoj drugoj postjugoslovenskoj zemlji, najverovatnije u Srbiji, Bosni i Hercegovini ili Hrvatskoj. Uprkos tome, nema koautorske radove sa kolegama iz regiona, ali je u nešto većoj meri sa njima sarađivao u okviru zajedničkih projekata. Lične kontakte smatra glavnim faktorom saradnje u regionu, a od ove saradnje očekuje pre svega veći broj kvalitetnijih publikacija i sagledavanje različitih perspektiva.

Kao najveći problem za uspostavljanje saradnje izdvaja nedostatak institucionalne podrške i finansijskih sredstava.

Razlike između mlađih i starijih istraživača nisu podjednako izražene u svim oblastima. Gotovo da ih nema u pogledu izvora i snage motivacije za bavljenje istorijom, shvatanjima profesionalne odgovornosti istoričara i prepoznavanja značaja pluralizma tumačenja za bavljenje istorijom Jugoslavije. Jedno od retkih odstupanja predstavlja nešto snažnije prihvatanje Tacitovog principa među starijim istraživačima, mada i mlađi ovom idealu pridaju veoma veliki značaj. Generacijske razlike postaju vidljivije tek kada dođemo u polje praktičnih problema u istraživanju: dok stariji ističu nedostatak finansijskih sredstava za istraživanje, mlađi mnogo češće naglašavaju problem nedovoljne digitalizacije. Digitalna oslonjenost još više dolazi do izražaja u načinu i mestu nabavke literature, gde razlike između generacija postaju značajne – mlađi opet više preferiraju digitalne izvore u odnosu na svoje starije kolege. Razlika u korišćenju društvenih mreža prilikom praćenja naučnih rezultata u regionu predstavlja najzapaženiji nalaz ovog istraživanja o iskustvima dveju generacija. Ovo ne treba da iznenađuje budući da je za mlađe istraživače digitalno iskustvo bilo neodvojivi deo odrastanja i svakodnevnog života, dok su se stariji istraživači upoznali sa savremenim tehnologijama i načinima komunikacije tek u odraslom dobu. Ovi rezultati ukazuju na to da se dve generacije manje razlikuju po tome šta smatraju dobrim istorijskim istraživanjem, a znatno više po tome kako ga u praksi obavljaju.

Druga važna razlika tiče se odnosa prema postjugoslovenskom istraživačkom prostoru. Stariji istraživači nešto bolje poznaju regionalne istoriografije i imaju manje poteškoća sa čitanjem izvora i literature iz drugih postjugoslovenskih sredina, pri čemu je razlika posebno vidljiva na primeru Severne Makedonije. U pogledu saradnje, stariji istraživači prednjače u odnosu na svoje mlađe kolege po broju koautorskih radova, radu na zajedničkim projektima i učestvovanju na naučnim skupovima u regionu. Ove razlike ipak treba tumačiti oprezno, budući da deo njih svakako proizlazi iz dužine profesionalne karijere i većih mogućnosti starijih istraživača da tokom vremena razviju mreže saradnje. Nasuprot tome, mlađi istraživači, iako raspolažu sa manje iskustva u takvom povezivanju, iskazuju veća očekivanja od njegovih mogućih rezultata. U svim ponuđenim kategorijama češće su birali potencijalne koristi regionalne saradnje, a naročito se izdvaja njihovo veće interesovanje za postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz istoriografije. Moglo bi se stoga reći da, iako stariji raspolažu većim iskustvom regionalne povezanosti, mlađi istraživači pokazuju veću želju za njenim daljim razvijanjem, što svedoči o tome da mlađi istraživači imaju potrebu za prevazilaženjem današnjih državnih i nacionalnih okvira.

Ipak, posmatrano u celini, nalazi ankete upućuju na jedan zanimljiv zaključak u pogledu „generacijskih razlika". Tačnije, preciznije bi bilo reći da nikakva suštinska generacijska razlika nije ni pronađena! Najveće uoče-

ne razlike – okrenutost mlađih ka digitalnoj sferi i njihov optimizam u pogledu saradnje, kao i veće iskustvo u saradnji i poznavanju regionalne istoriografije kod starijih – zapravo su sasvim očekivane i mogu se objasniti drugim poznatim društvenim i psihološkim faktorima. Iz toga proističe da raspad Jugoslavije nije značajnije izmenio istoriografsku profesiju ili da se ta promena dogodila ranije, odnosno da najnovije generacije istoričara koje danas tek počinju sa svojim naučnim radom dele puno sličnosti sa onim generacijama koje su se većim ili manjim delom obrazovale u neposrednom jugoslovenskom ili postjugoslovenskom kontekstu. Drugim rečima, moglo bi se reći i da je nestanak zajedničke države mnogo više promenio okolnosti u kojima se istražuje njena prošlost nego same istraživače. Ipak, u tom smislu treba biti posebno obazriv u pogledu domena ove studije – kako bi se „uhvatila" razlika između „pravih jugoslovenskih istoričara" i „postjugoslovenskih istoričara", bilo bi potrebno uporediti znatno stariju grupu istraživača (onih koji su se profesionalno potpuno razvili i delovali u Jugoslaviji, dakle starijih od 55 ili 65 godina), što u ovoj studiji, zbog veličine uzorka (odnosno malog broja najstarijih istraživača), nije bilo moguće sprovesti.

Analizirajući rezultate ankete, može se steći utisak da su problemi istoriografije na postjugoslovenskom prostoru pre svega povezani sa institucionalnim slabostima i problemima infrastrukture (arhivi, finansije itd.), dok su sami istraživači visoko profesionalni, motivisani, otvoreni za drugačija mišljenja i saradnju. Ipak, iako je anketa bila anonimna, dobijeni odgovori predstavljaju zbir subjektivnih stavova pojedinaca sa njihovim ličnim motivima, interesima i osećanjima, pa treba oprezno pristupiti tumačenju rezultata. Mnoštvo odgovora, naročito u setu pitanja o motivaciji, ukazuje na potrebu za kvalitativnom analizom i uzimanjem u obzir drugih demografskih parametara. Takođe, na neka pitanja se odgovori mogu samo naslutiti bez dovoljne naučne argumentacije, što upućuje na to da su dalja istraživanja ovog polja neophodna.

Upravo se u poređenju iskazanih stavova sa konkretnim oblicima istraživačke prakse uočavaju određene protivrečnosti. Ispitanici veoma visoko vrednuju multiperspektivnost, otvorenost prema drugačijim tumačenjima i saradnju sa kolegama iz drugih sredina, dok istovremeno njihovo poznavanje naučnih rezultata sa postjugoslovenskog prostora ostaje ograničeno, a neposredna saradnja kroz zajedničke projekte i koautorske radove još nije naročito razvijena. Stoga se sa pravom može postaviti pitanje u kojoj meri je multiperspektivnost zaista postala sastavni deo svakodnevne istraživačke prakse, a u kojoj meri ona još uvek predstavlja samo profesionalni ideal kome istraživači teže. Sličan raskorak između opštih stavova i neposrednog iskustva uočljiv je i u odnosu prema politici. Političke okolnosti i odnose među državama regiona ispitanici prepoznaju kao jednu od glavnih prepreka intenzivnijoj saradnji, ali istovremeno relativno nisko ocenjuju neposredni

politički pritisak na sopstveni naučni rad i ne svrstavaju ga među najvažnije probleme sa kojima se lično susreću.

Jedno od pitanja na koja ova analiza ne može da pruži konačan odgovor jeste šta se danas uopšte podrazumeva pod „istraživačem jugoslovenske prošlosti". U kojoj meri su istraživači obuhvaćeni ovom anketom usmereni na istoriju Jugoslavije kao posebnu istorijsku celinu, a u kojoj, pre svega, istražuju nacionalne i lokalne istorije pri čemu Jugoslavija predstavlja samo širi društveni i politički kontekst? Granica između ova dva pristupa nije uvek jasna i određena. Istraživanjem ovih finesa možemo se makar približiti odgovoru na pitanje šta u metodološkom smislu predstavlja istraživanje istorije Jugoslavije u vreme(nima) kada ona više ne postoji.

Rezultati ankete su pokazali da istraživanje ovih tema ne mora nužno voditi „pomirenju u regionu", niti istraživači imaju takve aspiracije, ali to ujedno i otvara prilike za komunikaciju na naučnoj i akademskoj osnovi, neopterećenoj višim političkim i društvenim ciljevima. Posmatrano u celini, postoji veliki prostor za upoznavanje sa naučnim rezultatima kolega iz regiona, o čemu svedoče i skupovi mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora, a čiji je jedan od proizvoda zbornik radova *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora 2*.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.milovanovic

Jovana MILOVANOVIĆ
Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
jovana.milovanovic892@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7404-8160

Vladarska reprezentacija i društvena uloga kraljice Marije Karađorđević u kontekstu kulture automobilizma

Apstrakt: Slovenački umetnik Ivan Vavpotič boravio je 1923. godine na dvoru kralja Aleksandra i kraljice Marije Karađorđević u Beogradu, gde je izradio njihove reprezentativne portrete. Portret kraljice Marije, koji se danas čuva u Narodnoj galeriji u Ljubljani, prvobitno je bio izložen u prostorijama Automobilskog kluba u Ljubljani, a potom reprodukovan na naslovnoj strani *Ilustrovanog lista* 1926. godine, u broju posvećenom automobilizmu. U radu se analizira uloga kraljice Marije u promociji kulture automobilizma u Kraljevini SHS/Jugoslaviji kroz vizuelnu kulturu i umetnost. Posebna pažnja posvećena je Vavpotičevom portretu na kojem je kraljica predstavljena bez vladarskih insignija, u modernoj toaleti i sa dijademom, čime se uspostavlja spoj vladarske reprezentacije, mode i ideje modernosti. U tom kontekstu razmatra se i odnos automobilizma i transformacije ženskog identiteta u javnom prostoru međuratnog perioda.

Ključne reči: Ivan Vavpotič, kraljica Marija Karađorđević, automobilizam, vizuelna kultura, vladarska reprezentacija, modernost, Kraljevina SHS, žensko pitanje

Uvodna razmatranja

Udajom za kralja Aleksandra Karađorđevića, rumunska princeza Marija Hoencolern (Marie von Hohenzollern-Sigmaringen) postala je jugoslovenska kraljica u junu 1922. godine.[1] Već krajem jula iste godine, na naslovnoj stranici *Ilustrovanog lista* objavljena je fotografija kraljice Marije Karađorđević kako upravlja automobilom (Slika 1), sa pratećim naslovom: „Nj. V. kraljica Marija kao šofer. Njeno veličanstvo kraljica često upravlja sama svojim automobilom". Natpis ispod slike svedoči o tome da je fotografija nastala

[1] Aleksandar Đ. Marinković, „Establishing the Dynastic Link between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Romania", in: *Serbian/Yugoslav-Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*, eds. Vladimir Lj. Cvetković and Ionuț Nistor (Belgrade: Institute for recent History of Serbia; Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza" University od Iași, 2025), 51–70.

Поштарина плаћена. Poštarina plaćena.

Илустровани Лист
Ilustrovani List

2— динара 2— dinara

Београд, 27. VII.—3. VIII. 1922. № 30. Beograd, 27. VII.—3. VIII. 1922.

Њ. В. Краљица Марија као шофер.

Njeno Veličanstvo Kraljica Marija često upravlja sama svojim automobilom

Обраћамо пажњу читаоцима на нови роман Конана Дојла „Баскервилски пас", који почињемо доносити у овом броју. Овај занимљиви роман, који је сада побудио опште интересовање у Енглеској и Француској, завршиће се већ у идућем броју „Илустрованог Листа".

Slika 1: „Kraljica Marija u automobilu", *Ilustrovani list*, br. 30, 7. 7. – 3. 8. 1922.

tokom jednog izleta u Sloveniji.[2] Kraljica Marija je savladala vožnju još dok je bila rumunska princeza,[3] a na osnovu ove naslovnice zaključuje se da je automobilizam bio važan element njene reprezentacije od samog dolaska na jugoslovenski presto. U trenutku kada kraljica Marija dolazi iz Rumunije u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, automobilska kultura je u njenoj domovini bila daleko razvijenija nego u novoj državi. Pretpostavlja se da je njen mlađi brat, princ Nikola, presudno uticao na uobličavanje vozačkog profila mlade princeze, budući da je bio strastveni automobilista, kao i takmičar međunarodnog auto-sporta.[4] Uoči venčanja kralja Aleksandra i princeze Marije, iz Beograda je u Bukurešt poslat veliki broj poklona, među kojima su bili i „najnoviji i najelegantniji automobili".[5] U Bukurešt je najpre otpremljeno vozilo *Silver goust* (Silver Ghost), sa otvorenom karoserijom, ali je naknadno specijalna komisija za uređenje kraljevskog dvora, formirana povodom predstojećeg venčanja, zaključila da je za buduće potrebe kraljice potrebno nabaviti i vozilo zatvorenog tipa.[6]

Kraljica Marija je bila prepoznata kao „prva jugoslovenska automobilistkinja", kako ju je opisao Velizar Janković, predsednik Automobilskog kluba Kraljevine Jugoslavije, u publikaciji posvećenoj desetogodišnjici osnivanja Kluba.U okviru ovog izdanja, kojem je pridodat prilog posvećen kraljici,[7] istaknuto je da je ona „strasna ljubiteljka automobilskog sporta, šofiranja". Takođe

2 *Ilustrovani list*, br. 30, 27. 7. – 3. 8. 1922, 1.

3 Velizar Janković, „Kraljica Marija – prva jugoslovenska automobilstkinja", *Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije – Sekcija Beograd, 1922–1932* (Beograd: Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije, 1932), 57–58.

4 Miroslav Milutinović, *Automobili i dinastija Karađorđevića 1908–1941* (Beograd: Službeni glasnik, 2014), 132.

5 Ivan Kvesić, *Narodni kralj i njegov dom* (Beograd: Francusko-srpska knjižara, 1934).

6 Milutinović, *Automobili i dinastija Karađorđevića*, 135–137.

7 Janković, „Kraljica Marija", 57.

se navodi i podatak da je dozvolu za samostalno upravljanje vozilom dobila još 1920. godine, kao „mlada devojka – princeza Rumunije".[8] Kraljica Marija Karađorđević je participirala u životu auto-kluba još od samih početaka, kada je u novembru 1922. godine prihvatila ulogu visoke zaštitnice i pokroviteljke Kluba.[9]

Važan doprinos razvoju automobilizma u novoformiranoj kraljevini dali su brojni klubovi i udruženja građana koji su se bavili različitim aspektima razvoja ovog fenomena. Osnivanje klubova predstavljalo je uobičajeni način funkcionisanja međuratne jugoslovenske elite i prevashodno je služilo zaštiti njihovih interesa. Značajnu ulogu u međuratnom periodu imao je Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije, čije je delovanje otpočelo formiranjem Srpskog automobilskog kluba 1922. godine. Do ujedinjenja srpske, hrvatske i slovenačke organizacije u jedinstveni Automobilski klub Kraljevine SHS došlo je 1924. godine. Centrala kluba uspostavljena je u Beogradu, dok su klubovi osnivači u Zagrebu i Ljubljani osnovali svoje sekcije. Dve godine kasnije, lokalni klubovi u zemlji, poput bosanskohercegovačkog i somborskog, priključili su se centralnom udruženju, dok je konačni naziv – Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije, definitivno usvojen 1929. godine.[10]

Lični odnos kraljice Marije Karađorđević prema automobilizmu je bio jednostavan – gajila je veliku strast prema vožnji i vozila je često, čak i na daleke destinacije. Prema rečima Velizara Jankovića, ona je „(...) strasna ljubiteljka automobilskog sporta, šofiranja. Ona lično šofira, sama, bez prisustva ikakvog profesionalnog šofera, profesionalno i hladnokrvno sedi za volanom, bez straha i zamora, po čitave sate".[11] Koristila je automobil u najrazličitijim prilikama u sopstvenoj zemlji, ali i u inostranstvu: tokom boravka na Bledu u Sloveniji, odakle se upućivala čak u Pariz, tokom boravka u Crnoj Gori, kao i u Beogradu. U Jankovićevom izveštaju navodi se da je kraljica promenila otprilike jedanaest automobila, dok sećanje na vozačke navike svoje majke donosi i njen najstariji sin, kralj Petar II, kratkim zapažanjem: „Vozila je odlično i veoma brzo".[12] Budući da su članovi vladarske porodice po prirodi stvari bili uzor stanovnicima svoje države, na kraljicu Mariju Karađorđević ugledale su se pripadnice elitnih krugova. Usled toga, u Beogradu su se sve češće na ulici mogle videti žene za volanom, iako na tu pojavu nije uvek gledano sa odobravanjem.[13]

Pojava automobila, a potom i njegova masovna upotreba, obeležili su čitav 20. vek, počevši od prvih decenija.[14] Kada se sagledava sa kulturološkog

---

8 Isto, 58.

9 Janković, „Društveni život kluba", 50–51.

10 Marko Miljković, *Automobil je sloboda: istorija razvoja automobilizma u Srbiji 1903–2023* (Beograd: Službeni glasnik; Muzej automobila Beograd, 2024), 103.

11 Janković, „Kraljica Marija", 57–58.

12 Milutinović, *Automobili i dinastija Karađorđevića*, 133.

13 Miljković, *Automobil je sloboda*, 169–170; Branka Prpa, ur., *Automobil u Beogradu (1918–1941)* (Beograd: Istorijski arhiv grada Beograda, 2002).

14 Đurđe Stojanović, „Istorija svetskog automobilizma pre 1903. godine", u: *Automobilizam u Srbiji (1903–1933)*, ur. Smiljan Vukanović (Beograd: Saobraćajni fakultet, 1993), 17–35.

aspekta, automobil je u velikoj meri konzumiran kao „objekat želje", a takođe je služio kao prostor projekcije o društvenom statusu i sistemu vrednosti sopstvenog vlasnika. Pojam automobila je bio neraskidivo povezan sa konceptom modernosti i progresom, delujući kao otelotvorenje emancipatorskog procesa i simbol tehnološki unapređenog sveta. Ukoliko se motorno vozilo posmatra kao objekat želje, odnosno *fetiš* – prema definiciji Waltera Benjamina u kojoj se sve poželjno može transformisati u robu kao fetiš – u uslovima kada je lično posedovanje bilo izvan domašaja većine, visoka cena je samo povećavala simboličku vrednost robe.[15] Posebno u siromašnom društvu kakvo je bilo društvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nakon Velikog rata, percepcija automobila kao luksuza nije iznenađujuća. O tome svedoči i Velizar Janković, dugogodišnji predsednik Automobilskog kluba: „Prvih godina automobil se smatrao sa pravom kao luksuz, jer je u stvari i služio kao zabava bogatih ljudi. (...) Danas je motorizacija postala glavna briga svih modernih država".[16]

Prevozna sredstva su u vladarskoj reprezentaciji evropskih monarhija tokom 19. veka bila označitelj moći, mobilnosti i veličajnosti, što je imalo svoje korene u upotrebi konja i konjskih zaprega. Ova simbolika je prisutna i nakon druge industrijske revolucije, kada nastupa vreme tehničkih inovacija. Prelazak evropskih dvorova sa konjskih kočija na automobile u prvim decenijama 20. veka ne predstavlja tek tehničku zamenu jednog prevoznog sredstva drugim, već je uticao i na transformaciju političke reprezentacije. U dugom 19. veku kočija je bila sastavni deo dvorskog ceremonijala – njena sporost, zatvorenost i ritualizovana putanja kroz urbani prostor potvrđivale su hijerarhiju i distancu između vladara i podanika. Nasuprot tome, automobil, koji se od početka 20. veka afirmiše kao znak tehnološke modernosti i industrijske moći, uvodi novu dinamiku prisutnosti monarha u javnom prostoru.[17]

Između modernosti i tradicije: društvena uloga kraljice Marije Karađorđević

Modernizacijski procesi u različitim sferama čovekovog delovanja predstavljaju jednu od ključnih karakteristika 19. veka, epohe koja započinje Prvom industrijskom revolucijom u tehničko-tehnološkom pogledu i Francuskom revolucijom u društveno-političkom smislu. U teorijskoj po-

15 Éamon Ó Cofaigh, *A Vehicle for Change: Popular Representations of the Automobile in 20th-Century France* (Liverpool: Liverpool University Press, 2022), 21–22.

16 Velizar Janković, *Automobilizam kod nas i u svetu* (Beograd: Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije, 1936), 1.

17 Dejvid Kanadin, „Kontekst, izvođenje i značenje rituala: britanska monarhija i 'izmišljanje tradicije'", u: *Izmišljanje tradicije*, ur. Eric Hobsbawm i Terence Ranger (Beograd: XX vek, 2011), 117–164.

stavci, modernizacija se definiše kao složen i višedimenzionalan proces koji zahvata različite sfere društvenog života i ljudskog delovanja. On obuhvata industrijalizaciju i urbanizaciju, socijalnu mobilnost i društvenu diferencijaciju, sekularizaciju, širenje medija, kao i opšti porast nivoa pismenosti, obrazovanja i političke participacije.[18] Pomenuti procesi neizbežno su uticali i na pitanje ženske emancipacije, koja započinje u Kraljevini Srbiji sedamdesetih godina 19. veka, osnivanjem prvih ženskih udruženja, a nastavljaju se potom i u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. Ipak, uprkos višestrukom zalaganju različitih društvenih aktera, ona nikada do kraja neće biti sprovedena.[19]

Promene koje je donela Francuska revolucija u društvenom pogledu, pre svega u kontekstu nastanka građanskog sloja, trajno su uticale na polje vladarske reprezentacije, koje će dodatno biti izmenjeno ekspanzijom masovnih medija u 19. veku. Stanovište da suverenitet vladara potiče od Boga biva zamenjeno koncepcijom prema kojoj izvor suvereniteta prelazi na narod. Ova promena je dovela do toga da se ostvari tendencija približavanja monarha i članova njegove porodice običnom čoveku, sa ciljem da se između njih kreira emotivna povezanost.[20] Ikonografski složena i amblematski kodirana predstava vladara zamenjena je sažetom, opšte razumljivom i pre svega propagandno efikasnom predstavom, koja je trebalo da odgovori na potrebe konzumenata (adresata) vladarske slike.[21] Krajem 19. i početkom 20. veka evropske monarhije prolaze kroz proces koji savremena istoriografija opisuje kao prelazak ka obliku medijskog monarhizma (celebrity monarchism), odnosno ka modelu u kome se legitimitet dinastije sve više oslanja na medijski posredovanu vidljivost i personalizovanu popularnost vladara.[22] Razvoj ilustrovane štampe, fotografije i masovnih javnih događaja transformisao je monarha iz pretežno ceremonijalne i sakralno distancirane figure u prepoznatljivu javnu ličnost, čiji se privatni život, porodične

---

18 Werner Telesko, *Das 19. Jahrhundert: Eine Epoche und ihre Medien* (Wien: Böhlau Verlag, 2010), 16–17.

19 Radina Vučetić, „Žena u gradu. Između rezervata privatnog i osvajanja mesta u javnom životu (1918–1941)", u: *Privatni život kod Srba u 20. veku*, pr. Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 131–136.

20 Jaap van Osta, „The Emperor's New Clothes. The Reappearance of the Performing Monarchy in Europe, c. 1870–1914", in: *Mystifying the Monarch Studies on Discourse, Power, and History*, eds. Jeroen Deploige and Gita Deneckere (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 181–192.

21 O transformaciji vladarske ikonografije ka pojednostavljenijim i komunikativnijim modelima u 19. veku videti: Telesko, *Das 19. Jahrhundert: Eine Epoche und ihre Medien*, 60–65.

22 Carica Elizabeta Austrijska je posebno važan primer toga. – Alice Freifeld, „Empress Elisabeth as Hungarian Queen: The Uses of Celebrity Monarchism", in: *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, eds. Laurence Cole and Daniel L. Unowsky (New York: Berghahn Books, 2009), 138–161.

uloge i emocionalne dimenzije sistematski uključuju u političku reprezentaciju i tako postaju deo svakodnevice podanika.[23]

Slika kraljice Marije negovana u javnosti, od samog početka njenog prisustva, odlikovala se višestrukošću identiteta koji su odgovarali na različite zahteve recipijenata vladarskog narativa, odnosno na kolektivne vrednosti kojima se kraljica upodobljavala. Razlozi za to mogu se pronaći u političko-društvenim prilikama u kojima se nalazila Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, država koju je odlikovala izrazita heterogenost etničke strukture, neujednačen stepen privredne razvijenosti, geografska razuđenost, kao i divergentna istorijska iskustva njenih stanovnika.[24] Ideal koji je oličavala kraljica Marija Karađorđević trebalo je da objedini univerzalna očekivanja stanovnika Kraljevine, a to je, na prvom mestu, bila tradicionalna uloga žene, u kojoj je supruga vladara viđena kao *majka nacije*, *zaštitnica podanika* i *humanitarka*. Ovaj model se naslanjao na ulogu vladarki iz prethodnih vekova, koja je primarno definisana u okviru poslušnosti mužu, pri čemu je skladan brak smatran najvećim idealom. Od kraljice se očekivalo da bude apolitična, a osnovni elementi njene ličnosti, omeđeni okvirima koje je nametalo patrijarhalno društvo, bili su ženstvenost, skromnost, čednost i posvećenost deci.[25] Vladajući sistem vrednosti, dominantan u tamošnjem patrijarhalnom društvu, zaokupljao se pitanjem ženske pojavnosti, čiji je važan nosilac značenja bilo odevanje u javnosti – tretirano kao važno ideološko pitanje.[26] U slučaju ženskih članova dinastije, naročito vladarki, koncept vladarskog tela dobija dodatnu dimenziju koja prevazilazi Kantorovicevu binarnu podelu na *prirodno* i *političko* telo.[27] Pored ove dve kategorije, u modernim monarhijama oblikuje se i specifični koncept – *žensko vladarsko telo*, čija simbolička funkcija počiva na rodno kodiranim ulogama majčinstva, brige i moralnog autoriteta. Dok je političko telo monarha tradicionalno povezano sa suverenitetom, vojnom moći i državnom vlašću, žensko vladarsko telo deluje pre svega u simboličkom i reprezentativnom prostoru, posredujući između dinastije i naroda. Na taj način, kraljice postaju ključni nosioci emocional-

[23] Više na ovu temu: Јасмина Трајков, „Између обичног и узвишеног: рођење престолонаследника Петра II Карађорђевића у визуелним и штампаним медијима Краљевине Срба, Хрвата и Словенца", *Зборник – Музеј примењене уметности*, бр. 12/2016, 9–17.

[24] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988* (Beograd: Nolit, 1988).

[25] Игор Борозан, „Између самоинсценације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 39/2011, 82–83.

[26] Simona Čupić, *Građanski modernizam i popularna kultura: epizode modnog, pomodnog i modernog 1918–1941* (Novi Sad: Galerija Matice srpske, 2011).

[27] Teorija o dva vladareva tela – *natural body* i *body politics* koju je u prošlom veku plasirao Ernst Kantorovic u znamenitoj studiji *Dva kraljeva tela* osvrće se na prirodno, propadljivo telo vladara sa jedne i na večno, nepropadljivo, besmrtno telo monarhije kao institucije. Više o ovome: Ernst Kantorovic, *Dva kraljeva tela* (Beograd: Fedon, 2012).

ne i moralne legitimacije monarhije, čime njihova javna prisutnost, vizuelna reprezentacija i društveni angažman dopunjuju političku funkciju dinastije u modernom dobu.[28]

Ugled srpske monarhije bio je uzdrman krvavom promenom na tronu koja je usledila nakon Majskog prevrata 1903. godine. Kraljica Draga Obrenović bila je poslednja vladarka na srpskom dvoru, posebno omražena u delu javnosti, i nad njenim *ženskim vladarskim telom* izvršena je odmazda.[29] Stoga je situacija u kojoj se zatekla mlada kraljica Marija posedovala određene specifičnosti. Nakon skoro dve decenije dvor u Beogradu je dobio kraljicu, što je uslovilo oblikovanje njene vladarske i društvene uloge. Brak između rumunske princeze i jugoslovenskog kralja bio je političke prirode, uslovljen promenama na državnoj mapi Balkana koje su usledile nakon Velikog rata.[30] Čin i proslava venčanja, koji su se odigrali 8. juna 1922. godine, kao i dolazak rumunske princeze Marije u pratnji roditelja bio je međunarodni događaj koji je angažovao javnost – procenjuje se da je preko 100.000 ljudi bilo na ulicama na dan venčanja kraljevskog para. Ovaj događaj bio je od velikog značaja za simboličku politiku monarhije, dajući mladoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca međunarodni ugled i reputaciju osiguranu vezama sa rumunskim dvorom.[31] Višestruko medijski ispraćena, od video-zapisa, preko brojnih fotografija, razglednica i novinskih članaka – proslava venčanja podigla je interesovanje javnosti na visok nivo, što će se nastaviti i u narednim godinama. Još jedan događaj koji je pobudio veliku pažnju javnosti i stavio fokus na kraljicu Mariju bilo je rođenje prestolanaslednika, čime je ona ispunila svoju primarnu ulogu – obezbeđivanje naslednika prestola. O tome slikovito svedoči serija fotografija dvorskog fotografa Vladimira Benčića, nastala 1923. godine, nakon rođenja prestolonaslednika Petra, koje su umnožavane i u vidu razglednica.[32]

---

28 Regina Schulte, „The Queen: A Middle-Class Tragedy", in: *The Body of the Queen: Gender and Rule in the Courtly World, 1500–2000*, ed. Regina Schulte (New York: Berghahn Books, 2006), 3–24; *Queenship in Europe 1660–1815: The Role of the Consort*, ed. Clarissa Campbell Orr (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

29 Nakon što su usmrćena, tela kraljevskog para su dodatno maskirana, a naročito kraljičino telo, na kojem je zabeležen znatno veći broj uboda nego na kraljevom telu. – Ana Stolić, *Kraljica Draga Obrenović* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2009).

30 Marica Radojčić, „Slika o životu jugoslovenske kraljice Marije Karađorđević", *KSIO*, 2/2019.

31 Kraljica Marija Karađorđević je bila kćer rumunskog kralja Ferdinanda i kraljice Marije, kćeri britanskog vojvode od Edinburga i unuke britanske kraljice Viktorije, koji su bili povezani sa mnogim evropskim vladarskim kućama. – Radojčić, „Slika o životu", 49–50.

32 Fotografije su nastale u prostoru Kraljevskog dvora sa namerom da deluju neformalno, međutim, u pitanju je izražena vizuelna konstrukcija koja je u velikoj meri počivala na pojavnosti kraljice Marije. Kako bi slika vladarke koja je monarhiji podarila prestolonaslednika bila što izrazitija, ona je predstavljena u postelji, neformalno odevena, raspuštene kose, ali ipak sa nakitom – nizom bisera koji je trebalo da napravi vizuelnu distinkciju između njenog kraljevskog dostojanstva i ostalih građanki. Više o ovome: Трајков, „Између обичног и узвишеног", 9–17.

Pet godina kasnije, kada je rodila princa Tomislava, na naslovnoj strani časopisa *Žena i svet* iz februara 1928. godine, objavljena je fotografija kraljice Marije u narodnoj nošnji. Ona u ruci drži dečiju cipelicu koja ukazuje na prinovu, uz objavu: „NJ. V. Kraljica Marija mati je još jednom sinu. Srećno Joj bilo!"[33] (Slika 2). Ona je odevena u bunjevačku nošnju, a insistiranje na tradicionalnoj odeći kao obeležju prigrljene etničke pripadnosti, jedne od mnogih u okviru monarhije, simbolično je trebalo da ukaže na to da kraljica nije majka samo novorođenom princu, već i čitavom narodu.[34]

*

Popularna kultura, koja u periodu između dva svetska rata sve više uzima maha, u velikoj meri se temeljila na ilustrovanim časopisima ispunjenim reklamama, kao i na filmovima. Ovi sadržaji su krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina 20. veka afirmisali *novu ženu*, čiji je imidž trebalo da ukaže na njen novi društveni status i prividnu ravnopravnost sa muškarcem, što je suštinski bilo daleko od istine. U ovakvoj atmosferi, izveštavanje o kretanjima kraljevskog para i drugih članova vladarske porodice Karađorđević punilo je novinske stupce i naslovne strane popularnih časopisa u svim delovima monarhije. Zagrebačka fotografkinja Antonija Kulčar, poznatija kao „Foto Tonka", svojim radom značajno je doprinela kreiranju slike o kraljevskoj porodici u javnosti, krećući se između već ustaljenih polariteta – tradicije vladarskih portreta i savremenih inostranih trendova.[35]

Kraljica Marija i princeza Olga prikazane su kao ikone stila koje otelovljuju samosvest nove žene, snimljene u pozama i pod osvetljenjem karakterističnim za modne časopise i reklamne fotografije inostranih filmskih produkcija.[36] O tome svedoči i kraljičin portret koji se našao na samom početku publikacije posvećene Automobilskom klubu Kraljevine Jugoslavije iz 1932. godine (Slika 3). Kraljica Marija je prikazana u sedećem položaju u raskošnom maniru – odevena u belu, dugu haljinu, zaogrnuta belom bundom koja joj na ovom prikazu pada sa jednog ramena, dok na glavi ima dijademu sa smaragdima, a oko vrata *Cartier* ogrlicu, takođe od smaragda. U istoj odeći ju je fotografisala Foto Tonka u svom zagrebačkom studiju, ali se na reprodukciji u Jankovićevoj publikaciji potpis se jedva nazire, te nije moguće sa sigurnošću potvrditi da je u pitanju rad Foto Tonke.[37] O distribuciji fotografija jugoslovenske kraljice širom Kraljevine svedoči naslovna strana slovenačkog lista „Ilustrirani Slovenec" od 12. aprila 1931. godine, na kojoj se našla fotografija kraljice Marije čija je autorka Foto Tonka (Slika 4). Kraljica je odevena na istovetan način

33 *Жена и свет*, бр. 2, 15. 2. 1928.
34 Čupić, *Građanski modernizam*, 99–100.
35 Lovorka Magaš Bilandžić, *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke* (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta HAZU, 2015), 34–35.
36 Bilandžić, *Foto Tonka*, 36.
37 Janković, *Automobilizam kod nas i u svetu*, bez paginacije.

i na reprodukciji na početku publikacije *Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije – Sekcija Beograd*. Za razliku od predstava kraljice Marije kreiranih u skladu sa normativima magazina *Žena i svet* koje su počivale na *etno-modnoj* estetici, kraljica je u zagrebačkom ateljeu etablirane fotografkinje prikazana u skladu sa idealima inostranih časopisa i *celebrity* poetike koja se pomaljala u Holivudu. Takav tip reprezentacije pogodovao je duhu automobilske kulture, pa je upravo fotografija prožeta holivudskim glamurom iskorišćena da potcrta moderni identitet jugoslovenske kraljice – zaštitnice automobilizma.[38]

Pored realne društvene uloge u kojoj je kraljica Marija ostajala u tradicionalnim okvirima, kada je reč o njenoj vladarskoj pojavnosti i delovanju u okviru elitne kulture, kraljica je bila epitom modernosti u pogledu odevanja i drugih interesovanja – naročito automobilskog sporta. Iskustvo Prvog svetskog rata nepovratno je izmenilo javni angažman žena, od trenutka kada su u odsustvu muškaraca bile prinuđene da preuzmu do tada tradicionalne muške uloge. Jednom započete promene dodatno su se intenzivirale u periodu između dva svetska rata, odrazivši se na promenu u životu žene, kako u sferi privatnog, tako i u sferi javnog.[39] Automobil je, pored korseta i cigareta, bio jedan od dominantnijih vizuelnih markera ženske modernosti u britanskom i severnoameričkom izdanju časopisa *Vog* (*Vogue*)[40] u međuratnom periodu.[41] Ova tri proizvoda predstavljana su kao esencija *modernosti* sa sposobnošću da *modernizuje* ženu koja ih koristi, a na takve ilustracije se nailazilo i u domaćim časopisima. Popularnost automobila tih godina bila je izuzetna. U istom broju časopisa *Ilustrovani list* u kojem se na naslovnoj strani našao Vavpotičev portret kraljice Marije Karađorđević, na strani 21, rezervisanoj za reklame, našle su se fotografije koje promovišu američki automobil Krajsler (Chrysler) i na svakoj fotografiji se pored automobila nalazi žena.[42] Automobil se mogao smatrati „fetišom moderne svakodnevice" što je lako uočljivo kada se pogledaju reklame u ilustrovanim magazinima poput *Ilustrovanog Vremena*,[43] ili na naslovnici časopisa *Žena i svet* od avgusta 1932. godine (Slika 5). Automobilizam, poput ostalih aktivnosti o kojima je prilježno pisala istoričarka umetnosti Simona Čupić,[44] vrednovao se kao odlika modernosti i progresa, te su neretko i automobilske trke privlačile pažnju štampe.

38 Bilandžić, *Foto Tonka*, 34–35.

39 Vučetić, „Žena u gradu", 132–136.

40 O vezama između prestižnog modnog časopisa *Vog* i članova vladarske kuće Karađorđevića svedoči i svadbena fotografija princeze Olge, supruge kneza Pavla, koja se pojavila u francuskom izdanju ovog magazina iz decembra 1923. godine. Na njoj je princeza plemenitog porekla predstavljena evropskoj eliti, odevena u venčanicu izvedenu po poslednjoj pariskoj modi, koja će postati uzor generacijama mladih žena u čitavoj Kraljevini. – Čupić, *Građanski modernizam*, 100–101.

41 Penny Tinkler and Cheryl Krasnick Warsh, „Feminine Modernity in Interwar Britain and North America: Corsets, Cars, and Cigarettes", *Journal of Women's History*, Vol. 20, 3/2008, 113–118.

42 *Ilustrovani list*, br. 29, 18. 7. 1926, 21.

43 *Жена и свет*, бр. 8, август 1932.

44 Čupić, *Građanski modernizam*, 69–112.

Slika 2: „Kraljica Marija u narodnoj nošnji", *Žena i svet*, br. 2, 15. 2. 1928.

Slika 3: „NJ. V. Kraljica Marija – Velika Zaštitnica Automobilskog Kluba", Velizar Janković, *Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije – Sekcija Beograd, 1922–1932* (Beograd: Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije), 1932.

Slika 4: Foto Tonka, „Naša Kraljica Marija", *Ilustrirani Slovenec*, št. 15, 12. 4. 1931.

Slika 5: „Žena za volanom", *Žena i svet*, br. 8, avgust 1932.

Automobilski klub u Ljubljani i vladarska reprezentacija: portret kraljice Marije Karađorđević

Formiranjem nove države 1918. godine, teritorije naseljene Slovencima ušle su, nakon raspada Austrougarske monarhije, u sastav novoosnovane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Za razliku od većeg dela južnoslovenskih zemalja koje su ranije bile pod osmanskom vlašću, slovenačke zemlje su tokom 19. i početkom 20. veka prolazile kroz intenzivniji proces industrijalizacije, urbanizacije i razvoja saobraćajne infrastrukture. Zbog toga je Slovenija u trenutku stvaranja zajedničke države predstavljala jedan od najrazvijenijih regiona Kraljevine SHS – sa višim stepenom pismenosti, produktivnijom industrijom i snažnijim građanskim slojem, što je često isticano i u savremenim političkim i ekonomskim analizama međuratnog perioda.[45]

Ekonomske, ali i geografske prilike doprinele su tome da se automobilizam u Sloveniji vrlo rano ukoreni. Već 1909. godine u Ljubljani je osnovan Kranjski automobilski klub, koji je okupljao sve automobiliste tadašnje Kranjske, oblasti koja je pre Prvog svetskog rata činila jezgro slovenačkog prostora. Ubrzo po ujedinjenju, Kranjski automobilski klub je preuređen u skladu sa novom političkom i društvenom situacijom, te je maja 1920. godine osnovan Automobilski klub za Sloveniju. Ova organizacija će od 1924. godine biti preoblikovana u Automobilski klub Kraljevine SHS – Sekcija Ljubljana. Pojedine aktivnosti kluba bile su usmerene prema članovima vladarske kuće Karađorđevića. Tako je pod okriljem kluba organizovan i program prve vožnje kralja Aleksandra po Sloveniji, koji je tada, kao prestolonaslednik i regent, trebalo da se predstavi slovenačkom delu „troimenog naroda" i da sa njima ostvari dublju konekciju.[46]

Nove okolnosti zahtevale su da Sekcija Ljubljana dobije odgovarajuće klupske prostorije, koje su obezbeđene u palati ljubljanske Kazine.[47] Monumentalna zgrada Kazine, završena 1837. godine, izvedena je u rundbogen stilu, a projektovao ju je istaknuti ljubljanski arhitekta Benedikt Miler (Benedikt Müller). Od samih početaka postala je središte društvenog života viših slojeva građanstva, što se nastavilo i nakon 1918. godine. U prostorijama Kazine delovalo je više klubova, ugostiteljskih objekata, plesnih dvorana i ostalih aktera društvenog života koji je u najvećoj meri počivao na slovenačkoj građanskoj eliti.[48]

Časopis *Ilustrovani list*, koji je izlazio od 1919. do 1929. godine, u broju 29 od 18. jula 1926. godine bio je posvećen automobilizmu, a na njegovoj naslovnoj strani našla se reprodukcija portreta kraljice Marije Karađorđević

45 Petranović, *Istorija Jugoslavije*.
46 Ciril Pavlin, „Avtomobilizam v Sloveniji", *Ilustrovani list*, br. 29, 1926, 9–11.
47 Pavlin, „Avtomobilizam v Sloveniji", 10.
48 Jakob Gindiciosi, *Poslopje nekdanjega kranjskega deželnega dvorca v Ljubljani* (magistarsko delo, Univerza v Ljubljani Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2019), 37.

(Slika 6), rad slovenačkog slikara Ivana Vavpotiča (Slika 7). Portret kraljice Marije, ljubiteljke automobilizma i najviše pokroviteljke Automobilskog kluba Kraljevine SHS, bio je izložen u Velikoj dvorani Automobilskog kluba u Ljubljani, na reprezentativnom mestu, što se uočava na fotografiji dostupnoj u *Ilustrovanom listu* na strani br. 11 (Slika 8).

Slika 6: „NJ. V. Kraljica Marija" – u broju posvećenom automobilizmu, *Ilustrovani list*, br. 29, 18. 7. 1926.

Slika 7: Vavpotič Ivan, *Portret kraljice Marije Karađorđević*, 1923, ulje na platnu, Narodna galerija Ljubljana

Reprezentativni vladarski portret, namenjen javnom prostoru, bio je važan instrument političke reprezentacije koji nije predstavljao samo naslikanu ličnost, već i čitavu državu. Osnivanjem nove državne zajednice u kojoj su objedinjene teritorije sa različitom prošlošću i složenom etničko-demografskom slikom, kakva je bila Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, vladarska porodica je trebalo da deluje kao kohezioni faktor, ali i da označi prisustvo vladara u delovima države koji su tek dospeli pod vlast dinastije Karađorđević. Iz tog razloga, portreti Karađorđevića postavljani su u različite institucije na prostoru Vojvodine, ali i u druge krajeve koji do 1918. godine nisu bili deo Kraljevine Srbije, već Austrougarske monarhije.[49] Čitave gradove, prostore i

[49] Игор Борозан, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века* (докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2013), 13–19; Jovana Milovanović, „Svečana sala Gradske kuće u Novom Sadu kao prostor vladarske

stanovništvo bilo je potrebno ideološki transformisati iz *austrougarskog* u *jugoslovenski* okvir, sa ciljem preoblikovanja osećaja kolektivne pripadnosti i identiteta. Postavljanje portreta u različite javne ustanove – od upravnih objekata do prostorija različitih društava i klubova – ima svoje zakonomernosti, uzrokovane odnosom vladarske slike i prostora kojem je namenjena. Istovremeno, slika biva definisana svojom pozicijom u određenom prostoru, ali, zahvaljujući inverznom procesu, ona takođe definiše prostor, upisuje u njega vladarsku ideologiju i legitimizuje aktuelni poredak.[50]

Velika dvorana Automobilskog Kluba u Ljubljani.

Slika 8: Velika dvorana Automobilskog kluba u Ljubljani,
Ilustruvani list, br. 29, 18. 7. 1926.

Ivan Vavpotič (1877–1943) bio je slovenački slikar, ilustrator i scenograf koji je svoje umetničko obrazovanje sticao u Pragu, Parizu i Beču, da bi najzad diplomirao 1905. godine u Pragu. Tokom Prvog svetskog rata radio je u austrougarskom Vojnom pres-birou, kao slikar na bojištima i u pozadini. Ubrzo po stvaranju nove države – Kraljevine SHS, vlada mu je poverila zadatak da izradi novu poštansku marku. Među više priloženih nacrta izabrano

reprezentacije: od cara Franje Josif i carice Elizabete do kralja Aleksandra i kraljice Marije Karađorđević", *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, 49/2021, 165–186.

50 Борозан, *Слика и моћ*, 13–19.

je rešenje „Verigar", koje je štampano u nekoliko vrednosti 1919. godine. To je bila prva slovenačka poštanska marka koja je u nedostatku poštanskih maraka drugih pokrajina upotrebljavana u celoj državi, izuzev na prostoru Srbije, Crne Gore i Južne Srbije. Osim toga, i pre portretisanja kraljevskog para Karađorđević, Vavpotič je uživao reputaciju izvrsnog umetnika koji je ovekovečio čitav niz javnih ličnosti iz političkog, privrednog i kulturnog života.[51] Pre nego što se obreo na dvoru Karađorđevića, Vavpotič je često bio angažovan za izradu portreta namenjenih javnim institucijama. Naslikao je portrete gradonačelnika Ljubljane, odbornika raznih društava, članova korporacija, banaka i drugih privrednih institucija. Prema oceni Vavpotičevog biografa Frana Šijaneca: „Bez obzira na nedostatke, koji ponekad proizilaze iz neljubaznog udovoljavanja željama naručioca, od kompromisnih ustupaka osrednjem ukusu i iz žurbe u izradi slike, Vavpotič je stvorio, čak i izvan oportunističkog prilagođavanja neumetničkim aspektima, istinski autentičan tip građanskog portreta, koji na najbolji način, dokumentarno predstavlja mentalitet vodećih slojeva slovenačkog javnog života poslednjih decenija".[52]

Kao etablirani umetnik, Vavpotič je u više navrata slikao članove kraljevske porodice Karađorđević, a to je prvi put učinio 1923. godine, kada je boravio na kraljevskom dvoru u Beogradu. Tada je naslikao portret kralja Aleksandra I i portret kraljice Marije, koji će biti u vlasništvu *Zveze Industrije na slovenskom vzemlju* i potom izložen u Velikoj dvorani Automobilskog kluba u Ljubljani. O tome svedoče navodi u časopisu *Ilustrovani list*, kao i priložena fotografija dvorane sa portretom na istaknutom mestu.[53] Portret kralja (Slika 9) i kraljice izveden je kao dvojni portret, zamišljen da funkcioniše u paru. Oba portreta odlikuje niz sličnosti – vladarski par je prikazan u dvorskom, raskošnom ambijentu, u sedećem položaju, u elegantnim tapaciranim stolicama, okružen luksuznim enterijerom. Njihove centralno pozicionirane figure dominiraju kompozicijom, dok bogata „scenografija" u pozadini – masivne zavese i višebojni tepisi – dodatno naglašava svečani i reprezentativni karakter portreta.

S obzirom na to da se radi o portretima nastalim 1923. godine, mladi kraljevski par je u to vreme živeo u Novom dvoru u centru grada, budući da je palata na Dedinju završena tek 1929. godine. Na osnovu fotografija dvorskog enterijera, koje su publikovane u trećem broju ilustrovanog časopisa *Žena i svet* od 15. marta 1925. godine, uočavaju se sličnosti između nameštaja u kraljičnim odajama u Novom dvoru i enterijera u kojem poziraju kralj Aleksandar i kraljica Marija (Slika 10). Fotografije kraljičinih odaja – spavaće sobe i soba za prijem – napravio je dvorski fotograf Milan Šimić. Prostor je

51 Asta Znidarčič, „Ivan Vavpotič", *Slovenski biografski leksikon*, https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi764889/ (pristupljeno: 27. 3. 2026)

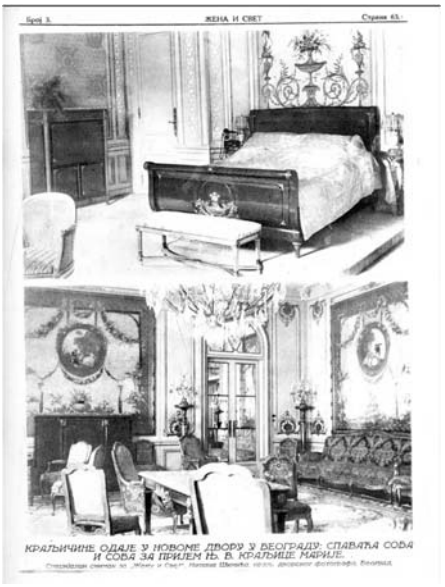
52 Fran Šijanec, *Ivan Vavpotič 1877–1943: o priliki posmrtne razstave v Jakopičevem paviljonu, aprila–maja 1943* (Ljubljana: Narodna galerija, 1943), 28.

53 Šijanec, *Ivan Vavpotič*, 28–29.

stilski uobličen u duhu tradicije evropskih dvorova koje su se uglavnom oslanjale na akademizam i istorizam. Posebno se vodilo računa o upotrebi luksuznih materijala u prostorijama koje su bile dostupne posetiocima, poput mermera, rezbarene hrastovine, kristalnih i svilenih detalja.[54]

Slika 9: Vavpotič Ivan, *Portret kralja Aleksandra Karađorđevića*, 1923, ulje na platnu, Narodna galerija Ljubljana.

Slika 10: „Kraljičine odaje u Novome dvoru u Beogradu: spavaća soba i soba za prijem NJ. V. Kraljice Marije", *Žena i svet*, br. 3, 15. 3. 1925.

Kralj Aleksandar je prikazan u teget-plavoj uniformi divizijskog generala vojske Kraljevine SHS, prekrštenih nogu u pantalonama sa specifičnom crvenom trakom sa strane. Na kolenu pridržava karakterističnu, plavocrvenu šapku, koja je bila deo svečane odeće generala pomenute vojske, dok je pored njega naslonjena svečana sablja.[55] Kraljev pogled je uperen u stranu i on ne komunicira direktno sa posmatračem. Kraljica Marija je prikazana na sličan način, takođe u sedećem položaju, ruku položenih na rukohvate raskošne stolice i stopala oslonjenih na jastuk na podu. Odevena je u dugu dvobojnu haljinu sa nevelikim šlepom pozadi, izrađenu od bordo tkanine koja čini veći deo haljine i zagasitog materijala od koje su sašiveni bočni delovi haljine. Kolorit njene toalete u potpunosti se uklapa u kolorit enterijera u kojem

[54] Тијана Борић, *Дворови династија Обреновића и Карађорђевића у Србији* (докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2014), 201–202.

[55] Бојана Илић, „Војни музеј као место сећања на витешког краља Александра Првог Ујединитеља", у: *Александар I Карађорђевић: од Цетиња до Марсеја*, ур. Чарна Милинковић (Нови Сад: Музеј Војводине, 2024), 133–167.

je prikazana. Kraljica je predstavljena sa specifičnim komadima nakita – dugačkom zlatnom ogrlicom koja joj ide preko grudi i sa raskošnom zlatnom dijademom na glavi. Dijadema sa kojom je prikazana na Vavpotičevom portretu, pripadala je kraljici Mariji još dok bila rumunska princeza, a najverovatnije ju je dobila na poklon od majke, rumunske kraljice Marije. Izrađena je od zlata, sa velikim jednakokrakim krstom u krugu na sredini, okruženim stilizovanim floralnim ornamentima. Vizuelna stilizacija dijademe zasniva se na kombinaciji istorističkog oživljavanja srednjovekovnog vizantijskog nasleđa i savremenog sececijskog izraza. Kraljevina Rumunija je u okviru političkog i kulturnog diskursa krajem 19. i početkom 20. veka plasirala ideju o baštinjenju nasleđa Vizantije kroz kontinuitet istočno-hrišćanskih zajednica, što je našlo svoj odraz u arhitekturi, likovnoj kulturi, ali i u primenjenoj umetnosti.[56]

Kombinacija tradicije i modernosti bila je ustaljena praksa u javnoj reprezentaciji kraljice Marije Karađorđević, što potvrđuje i spoj haljine po poslednjoj modi dvadesetih godina 20. veka i dijademe izvedene prema tradicionalnim uzorima. Odabir odeće u reprezentaciji novovekovnih i modernih vladarki bio je uslovljen složenim odnosima između mode, politike i vizuelne reprezentacije vlasti.[57] Treće telo vladarke, definisano u okvirima roda – *žensko telo*, prožimano je značenjima upravo putem toalete koja je komunicirala njen status. Moda koju su diktirale vladarke od druge polovine 19. veka bila je označitelj aktuelnog trenutka i mogućih promena. Ona je stajala nasuprot *krutoj* i *trajnoj* pojavnosti vladara, vizuelno definisanoj vladarskim insignijama i vojnim uniformama, koje su ukazivale na njegovu bezvremenu slavu i (željenu) besmrtnost monarhije.[58] Takav kontrast se jasno uviđa i na Vavpotičevim portretima kralja Aleksandra i

[56] Zlatna dijadema kraljice Marije Karađorđević koja se našla na Vavpotičevom portretu jedina je dijadema koja se danas čuva u Srbiji. Početkom 1991. godine u depou Narodnog muzeja u Beogradu otkriven je sanduk br. 23, u kom su se nalazili predmeti koji su pripadali kralju Aleksandru I i kraljici Mariji Karađorđević. Pored ličnih predmeta koji su pripadali kraljevskoj porodici, u sanduku su se našle i zlatna dijadema kraljice Marije, kao i svečana sablja kralja Aleksandra. Na dijademi, kao i na svim ostalim predmetima iz sanduka, nalazilo se objašnjenje na nemačkom jeziku, što nam ukazuje da su i ove predmete Nemci popisali tokom Drugog svetskog rata, što je bio slučaj sa svim predmetima na Dvorskom kompleksu na Dedinju. U Narodnom muzeju ovaj sanduk bio je od 1947. godine, kada je Boško Borović, kao pomoćnik republičkog ministra za prosvetu određen za člana komisije za popisivanje imovine porodice Karađorđević. Ova zlatna dijadema, sa sačuvanim pramenom kraljičine kose, nalazila se u specijalno izrađenoj kutiji od fine kože sa kraljevskim grbom na vrhu u zlatotisku. Danas je izložena u okviru stalne postavke Zadužbine kralja Petra I na Oplencu.

[57] O povezanosti mode i politike, odnosno ženske vladarske slike i kostima, pisano je u kontekstu Marije Antoanete i uticaja njenih odevnih kombinacija na percepciju *starog režima* (*L'ancien régime*) u publikaciji: Caroline Weber, *Queen of Fashion: What Marie Antoinette wore to the Revolution* (New York: Henry Holt and Company, 2006). Percepcija Marije Antoanete, oblikovana haljinama koja je nosila, najavila je promene koje će uslediti nakon Francuske revolucije, a naročito u drugoj polovini 19. veka, što će ostati prisutno i u prvim decenijama 20. veka

[58] Juliane Vogel, „The Double Skin: Imperial Fashion in the Nineteenth Century", in: *The Body of the Queen: Gender and Rule in the Courtly World, 1500–2000*, ed. Regina Schulte (New York: Berghahn Books, 2006), 216–237.

kraljice Marije Karađorđević – on je odeven u vojnu uniformu sa mačem koji pridržava, a ona u haljinu po poslednjoj modi. *Strogost* u reprezentaciji kralja Aleksandra još snažnije dolazi do izražaja na portretima koje su u više navrata, u duhu idealizovanog akademskog realizma tokom dvadesetih i tridesetih godina, izvodili izuzetno poštovani umetnici u srpskoj sredini – Uroš Predić i Paja Jovanović.[59]

Za razliku od kralja Aleksandra Karađorđevića, čiji javni portreti su trebalo da ukažu na *jedinstvo* i *snagu* mlade jugoslovenske države i njegovu državničku nepokolebljivost, portreti kraljice Marije emanirali su duh vremena, oličen u glamuru i raskoši aktuelnih modnih trendova. Iako je kraljica držala do mode, u doživljajima savremenika neretko je isticana njena skromnost u pogledu odevanja. Čitava kraljevska porodica, a naročito kraljica Marija, garderobom se snabdevala u vodećim evropskim centrima, pre svega u Parizu, potom u Londonu, ređe u Beču i Berlinu. Na beogradski dvor su dolazile *reprezentkinje* pariskih modnih kuća koje su primale porudžbine, uzimale mere i vršile probe, a roba je dopremana najčešće železnicom, a ponekad i vazdušnim saobraćajem. Odevanje kraljice Marije je percipirano kao elegantno, ali skromno, i smatrano je da su joj „jednostavne haljine, više sportskog kroja, najmilije". Međutim, među računima za kraljičine toalete koje se čuvaju u Arhivu Jugoslavije, uočava se da je kraljica bila mušterija vodećih pariskih kuća visoke mode. Među dvorskim popisima sreću se imena kod kojih su se snabdevala čitava evropska aristokratija, kao što su Redfern (Redfern), Vort (Charles Frederick Wort), Drekol (Drecoll), Marsijal i Arman (Martial & Armand).[60] Reč je o modnim kućama koje su negovale ideal vrhunske elegancije i zanatskog savršenstva, ali i izvesnu estetsku uzdržanost. Njihove pomalo konzervativne kreacije bile su prvenstveno namenjene pripadnicama visokog društva, koje su načinom odevanja naglašavale svoje plemenito poreklo i društveni status, često više nego sopstvenu individualnost. Nasuprot tome, kreatori poput Žana Patua (Jean Patou) i Lisjena Lelona (Lucien Lelong) predstavljali su nosioce novih modnih tendencija.[61] Njihov rad bio je usmeren ka modernoj, samosvesnoj ženi, koja je u modi tražila jednostavnost, funkcionalnost i odmak od ustaljenih obrazaca elegancije, što je u kontekstu odevanja kraljice Marije i automobilizma koji je praktikovala, bilo važno.[62]

Nije moguće sa sigurnošću utvrditi ko potpisuje haljinu u kojoj je predstavljena kraljica Marija na Vavpotičevom portretu iz 1923. godine, ali postoji mogućnost da je u pitanju Redfern. Sačuvani podaci pokazuju da je kraljica

---

59 Igor Borozan, „Srpska umetnost u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941)", u: *Istorija srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji: od ujedinjenja do aprilskog rata*, ur. Nikola Marinković (Beograd: Srpska književna zadruga, 2025), 493–497.

60 Arhiv Jugoslavije (AJ), Kraljev dvor (74), fascikla 453, arhivska jedinica 666.

61 Bojana Popović, *Moda u Beogradu 1918–1941* (Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 2000), 67–69.

62 Popović, *Moda u Beogradu*, 69.

od oktobra 1922. do decembra 1923. godine od njih poručila ceremonijalni ogrtač i trinaest večernjih haljina, među kojima se spominje i ona *u ružičastoj i zelenoj boji*, koja može biti njena odabrana toaleta za poziranje slovenačkom slikaru.[63] Kako je u svojoj knjizi definisala Simona Čupić, modnost kao kulturna praksa, u periodu između dva svetska rata, nikako nije bila jednostavna i banalna.[64] Moda se istovremeno može posmatrati kao označitelj ličnog, ali i kolektivnog identiteta, a kada je reč o kraljici Mariji i modnim kostimima koje je nosila na portretima namenjenim javnoj reprezentaciji bila je znak i simbol države na čijem se čelu nalazila.[65] Uprkos sveprožimajućem patrijarhalnom tretmanu roda, *žensko telo* kraljice Marije nadilazilo je ideal *majke nacije*, saobrazivši se aktuelnom trenutku – *novoj ženi*, koja se mogla videti na stranicama stranih, ali i domaćih časopisa.

Kanonske portrete jugoslovenske kraljice Marije u duhu akademskog realizma izveo je Paja Jovanović – od kojih se danas jedan čuva u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu,[66] a drugi u Muzeju Paje Jovanovića u Beogradu. Dominantna devetnaestovekovna poetika vladarske slike, koja svoje korene vuče od renesanse, ostala je prisutna i tokom međuratne epohe. Ipak, već na samom početku samostalne vladavine kralja Aleksandra, etablirani slikar dalmatinskog porekla Vlaho Bukovac izvodi njegov portret u duhu akademskog impresionizma. Bukovac uvodi moderniji stilski izraz u izvođenje vladarskih portreta, ukazujući na preobražaje u savremenom slikarstvu,[67] a već naredne godine Vavpotič će otići korak dalje kada je reč o likovnom pristupu. On koristi impresionistički postupak sa kratkim potezima četkice, što kompozicijama daje vibrantni, dinamični efekat. To se naročito uočava na portretu kralja Aleksandra, čiji je pogled uperen u stranu, dok gest kojim pridržava šapku kao da je zaleđen u trenutku. Kraljica Marija pogledom direktno komunicira sa posmatračem, stav njenog tela sugeriše eleganciju i dostojanstvo mlade vladarke.

Slikarski postupak koji je Vavpotič primenio, odnosno način na koji je predstavio kraljevski par, može se razumeti kao vizuelni izraz društvenih procesa koji oblikuju samu reprezentaciju, ali koje ta ista reprezentacija, kroz svoju praksu i učinke, istovremeno i menja. Tako su simultano delovali procesi modernizacije koji su nastupili u Kraljevini nakon Velikog rata, a koji, ipak, do kraja svog postojanja nisu dovršeni. Složena društvena stvarnost Kraljevine SHS/Jugoslavije ne može se odvojiti od ikonografskih, morfoloških i sadržajnih slojeva umetničkih dela, koji procesom tumačenja

63 Colin McDowell, *Directory of Twentieth Century Fashion* (London: Prentice Hall, 1984), 227–228. Britanska modna kuća Redfern uživala je veliki ugled među evropskim dvorovima dvadesetih godina 20. veka, naročito od 1888. godine, kada je njen vlasnik dobio prestižnu titulu dvorskog krojača na britanskom dvoru, naročito kada je reč o večernjim haljinama.

64 Čupić, *Građanski modernizam*, 88.

65 Isto, 88–89.

66 Milovanović, „Svečana sala Gradske kuće", 165–186.

67 Borozan, „Srpska umetnost u Kraljevini Jugoslaviji", 494.

i analizom kulturoloških i sociоloških aspekata postaju vidljivi.[68] Kroz tu prizmu treba sagledati i zvaničan vladarski portret koji je bio smešten u Veliku dvoranu Automobilskog kluba u Ljubljani, gde kraljičino prisustvo nije označavalo isključivo prisustvo države već i potencijale koje je ta država mogla ispuniti. To se, pre svega, odnosilo na progres koji je motorizacija mogla omogućiti i tako doprineti dodatnoj *modernizaciji* čitave zemlje. Slika kraljice Marije koju je izradio Ivan Vavpotič, koja je smeštena u Klub, a zatim i štampana na naslovnoj strani *Ilustrovanog lista*, bila je odjek više simboličke nego realne politike, i u sebi je sažimala očekivanja, ali ne i društvenu realnost. Vavpotičev slikarski izraz je u sebi pomirio formalni modernizam, umetničku autonomiju i tradicionalno ikonografsko rešenje – oficijelnu temu, odnosno sadržaj portreta koji je imao zvaničnu namenu sa modernističkom likovnom logikom.[69]

*

Osim ova dva opisana portreta koji se danas čuvaju u Narodnoj galeriji u Ljubljani, slikar Ivan Vavpotič naslikao je još jedan par portreta kralja Aleksandra i kraljice Marije Karađorđević za Kristalnu dvoranu Zdravilišког doma u Rogaškoj Slatini (danas Grand Hotel Rogaška). Pre nego što su zamenjeni portretima Karađorđevića, u Kristalnoj dvorani su se nalazili portreti članova carske kuće Habzburga, vladarske porodice koja je upravljala ovim prostorima pre nastanka jugoslovenske kraljevine. Kompoziciono rešenje portreta kralja Aleksandra i kraljice Marije, naslikanih za potrebe izlaganja u Rogaškoj Slatini, osmišljeno je na sličan način kao portreti nastali dve godine ranije. S obzirom na to da danas nije poznato gde se nalaze, uvid u portrete je dostupan isključivo preko fotografije Kristalne dvorane iz 1938. godine. Kralj i kraljica su prikazani u sedećem položaju, ali u dopojasnim figurama, a portreti su postavljeni u ovalne ramove.[70]

---

68 Симона Чупић, *Теме и идеје модерног: српско сликарсво 1900–1941* (Нови Сад: Галерија Матице српске, 2017), 131–132.

69 Nešto slično je izveo i protagonista moderne u Kraljevini Jugoslaviji slikar Jovan Bijelić, koji je takođe u periodu između dva svetska rata izvodio dinastičke portrete prema zvaničkoj narudžbini. – Igor Borozan, „Između tradicije i modernosti: Jovan Bijelić i portreti Karađorđevića u međuratnom periodu", u: *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*, ur. Aleksandar Kadijević i Aleksandra Ilijevski (Beograd: Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti, 2021), 223–225.

70 Osim portreta, Vavpotič je naslikao i istorijsku kompoziciju sa prikazom kralja Aleksandra Karađorđevića prilikom posete Rogaškoj Slatini, iz vremena kada je još uvek bio regent. Ova slika je nastala na poleđini srodnog prizora koji prikazuje cara Franju Josifa I prilikom posete Rogaškoj Slatini 1883. godine, a koji je naslikao Alfred fon Šreter (Alfred von Schrötter), slikar iz Graca. Više o tome: Polona Vidmar, „Zgodovinski prizori in portreti za zdravilišče Rogaška Slatina v zgodnjem 20. stoletju", *Acta Historiae Artis Slovenica*, 28, 1/2023, 157–196.

Zaključna razmatranja

Kada je reč o društvenoj ulozi kraljice Marije Karađorđević, ona je imala izvesna ograničenja, a njena povezanost sa automobilizmom bila je pre izuzetak nego noseća karakteristika njenog višeslojnog identiteta. Razmatrajući njeno javno delovanje, kraljičin angažman je pretežno bio ograničen na humanitarni i reprezentativni okvir, odnosno na pokroviteljstvo različitih ženskih, humanitarnih i socijalnih organizacija, poput domova za decu i studente.[71] Učestvovala je u ženskim humanitarnim društvima, ali se principi *modernosti* na kojima je u izvesnoj meri zasnivala svoju vladarsku reprezentaciju, nisu prelili na pitanje ženske emancipacije. Njena politička i javna delatnost nikada nije podrazumevala borbu za ženska prava (pravo glasa, ravnopravnost), iako su u međuratnom periodu žene postajale sve vidljiviji društveni faktor, čija se uloga značajno usložnjava u odnosu na period pre Prvog svetskog rata.[72]

Zvanični stav kraljevskog para prema ulozi žene u jugoslovenskom društvu može se pratiti putem izjava ili intervjua koje je kraljica davala. Tokom boravka u Parizu krajem 1931. godine, povodom dve međunarodne konferencije na kojima je učestvovao jugoslovenski kralj, kraljica je dala izjavu za dnevni list *Vreme*. Osvrnuvši se na pitanje novinara: „Vaše Veličanstvo ostaje uvek van svake politike?", njen odgovor je bio da se ona drži po strani i da je srećna zbog toga, te da se bavi svojom decom i raznim dobrotvornim ustanovama. U nastavku odgovora ona ističe ideal limitarne uloge žene u jugoslovenskom društvu, ograničenu na dom, porodicu i vaspitanje dece, ističući kako je to prirodna uloga žene.[73]

Kraljica Marija Karađorđević bila je istinska zaljubljenica u automobilizam koja je tokom postojanja jugoslovenske kraljevine promenila šesnaest automobila različitih proizvođača, a takođe je prisustvovala prvoj izložbi automobila 1937. godine na Beogradskom sajmu što svedoči o održavanju njenog interesovanja.[74] Kao fetiš, automobil nije samo omogućavao fizičku slobodu svojim vlasnicima, već je bio otelotvorenje i obećanje novog sveta. Shodno tome, želja za sticanjem motornog vozila predstavljala je mnogo više od želje za njegovom upotrebnom vrednošću; to je bila želja za učešćem u progresu, za učešćem u emancipaciji koju nudi tehnologija.[75] Jugoslovenska

---

71 Radojčić, „Slika o životu jugoslovenske kraljice Marije Karađorđević", 49–65.

72 Radina Vučetić, *Evropa na Kalemegdanu: Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918–1941* (Beograd: Službeni glasnik, 2018), 151–153.

73 „Da bi se jedna žena odala politici, treba da ona na to bude primorana i da samo od tog trenutka vrši jedino taj posao. To, međutim, nije prirodna uloga žene, koja ima mnogo drugih poslova. Jedna žena je toliko zauzeta i njena uloga je u njenom domu". – „Неколико тренутака са Југословенском Краљицом Маријом", *Време*, 28. 12. 1931, 3.

74 Miljković, *Automobil je sloboda*, 168.

75 Ó Cofaigh, *A Vehicle for Change: Popular Representations of the Automobile in 20th-Century France*, 22.

kraljica predstavljala je uzor pripadnicama elitnih krugova u zemlji, te su se na gradskim ulicama i drumovima sve češće mogle videti žene za volanom. Krajem tridesetih godina u Beogradu je bilo registrovano 150 žena koje su imale vozačku dozvolu, naspram 6000 muškaraca sa dozvolom, što je još jedno svedočanstvo o usporenim procesima koji su trebalo da promene položaj žene u društvu.[76]

Plasiranje slike kraljice Marije u kontekstu kulture automobilizma – o čemu svedoči i njen portret na naslovnoj strani *Ilustrovanog lista* 1926. godine, posvećenog upravo ovoj temi – ukazuje na to da je reprezentacija vladarke trebalo da učestvuje u stvaranju slike o Kraljevini SHS/Jugoslaviji kao modernoj evropskoj državi koja u okviru svojih novih granica treba da bude relevantan faktor na evropskom kontinentu. Sa druge strane, kraljičina reprezentacija je dominantno modelovana kroz prihvatljiv obrazac javne ženstvenosti u jugoslovenskom društvu između dva svetska rata. Ovaj okvir bio je omeđen patrijarhalnim svetonazorima koji su, na koncu, doveli do sve ređeg prisustva kraljice Marije u javnosti nakon ubistva njenog supruga, kralja Aleksandra, u Marselju.

Spisak referenci

Objavljeni izvori

- Janković, Velizar. *Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije – Sekcija Beograd*. Beograd: Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije, 1922–1932.

Štampa i periodika

- *Ilustrovani list*, 1922, 1926.
- *Vreme*, 1931. (Cyrillic)
- *Žena i svet*, 1925, 1928, 1932. (Cyrillic)

Internet izvori

- Asta Znidarčič. „Ivan Vavpotič". *Slovenski biografski leksikon*. Datum pristupa 27. 3. 2026. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi764889/.

Literatura

- Borić, Tijana. „Dvorovi dinastija Obrenovića i Karađorđevića u Srbiji". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2014. (Cyrillic)
- Borozan, Igor. „Između samoinscenacije i prezentacije: portret kraljice Natalije Obrenović". *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, 39/2011.
- Borozan, Igor. „Slika i moć: predstava vladara u srpskoj vizuelnoj kulturi 19. i početkom 20. veka". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2013. (Cyrillic)
- Borozan, Igor. „Između tradicije i modernosti: Jovan Bijelić i portreti Karađorđevića u međuratnom periodu". U: *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*, uredili Aleksandar Kadijević i Aleksandra Ilijevski, 219–225. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti, 2021.

[76] Miljković, *Automobil je sloboda*, 171.

- Borozan, Igor. „Srpska umetnost u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941)". U: *Istorija srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji: od ujedinjenja do aprilskog rata*, uredio Nikola Marinković, 483–585. Beograd: Srpska književna zadruga, 2025.
- Gindiciosi, Jakob. „Poslopje nekdanjega kranjskega deželnega dvorca v Ljubljani". Magistarsko delo, Univerza v Ljubljani Filozofska fakulteta, Odelek za umetnostno zgodovino, Ljubljana, 2019.
- Čupić, Simona. *Građanski modernizam i popularna kultura: epizode modnog, pomodnog i modernog 1918–1941*. Novi Sad: Galerija Matice srpske, 2011.
- Čupić, Simona. *Teme i ideje modernog: srpsko slikarstvo 1900–1941*. Novi Sad: Galerija Matice srpske, 2017. (Cyrillic)
- Ilić, Bojana. „Vojni muzej kao mesto sećanja na viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja". U: *Aleksandar I Karađorđević: od Cetinja do Marseja*, uredila Čarna Milinković, 133–167. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2024. (Cyrillic)
- Kanadin, Dejvid. „Kontekst, izvođenje i značenje rituala: britanska monarhija i 'izmišljanje tradicije'". U: *Izmišljanje tradicije*, uredili Eric Hobsbawm i Terence Ranger, 117–164. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Kantorovic, Ernst. *Dva kraljeva tela*. Beograd: Fedon, 2012.
- Marinković, Đ. Aleksandar. „Establishing the Dynastic Link between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Romania". In: *Serbian/Yugoslav-Romanian Relations and Interactions in the 20th* Century, edited by Vladimir Lj. Cvetković and Ionuț Nistor, 51–70. Belgrade: Institute for Recent History of Serbia; Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, 2025.
- McDowell, Colin. *Directory of Twentieth Century Fashion*. London: Prentice Hall, 1984, 227–228.
- Milutinović, Miroslav. *Automobili i dinastija Karađorđevića 1908–1941.* Beograd: Službeni glasnik, 2014.
- Miljković, Marko. *Automobil je sloboda: istorija razvoja automobilizma u Srbiji 1903–2023*. Beograd: Službeni glasnik; Muzej automobila Beograd, 2024.
- Milovanović, Jovana. „Svečana sala Gradske kuće u Novom Sadu kao prostor vladarske reprezentacije: od cara Franje Josifa i carice Elizabete do kralja Aleksandra i kraljice Marije Karađorđević". *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, 49/2021, 165–186.
- Ó Cofaigh, Éamon. *A Vehicle for Change: Popular Representations of the Automobile in 20th-Century France*. Liverpool: Liverpool University Press, 2022.
- Popović, Bojana. *Moda u Beogradu 1918–1941*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 2000.
- Prpa, Branka, ur. *Automobil u Beogradu (1918–1941)*. Beograd: Istorijski arhiv grada Beograda, 2002.
- Radojčić, Marica. „Slika o životu jugoslovenske kraljice Marije Karađorđević". *KSIO*, 2/2019, 49–65.
- Stolić, Ana. *Kraljica Draga Obrenović*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2009.
- Šijanec, Fran. *Ivan Vavpotič 1877–1943: Ob priliki posmrtne razstave v Jakopičevem paviljonu aprila–maja 1943*. Ljubljana: Narodna galerija v Ljubljani, 1943.
- Tinkler, Penny, and Cheryl Krasnick Warsh. „Feminine Modernity in Interwar Britain and North America: Corsets, Cars, and Cigarettes". *Journal of Women's History*, 20/3, 2008, 113–143.
- Telesko, Werner. *Das 19. Jahrhundert: Eine Epoche und ihre Medien*. Wien: Böhlau Verlag, 2010.

- Trajkov, Jasmina. „Između običnog i uzvišenog: rođenje prestolonaslednika Petra II Karađorđevića u vizuelnim i štampanim medijima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca". *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 12/2016, 9–17. (Cyrillic)
- Vidmar, Polona. „Zgodovinski prizori in portreti za zdravilišče Rogaška Slatina v zgodnjem 20. stoletju". *Acta Historiae Artis Slovenica*, 28, br. 1/2023, 157–196.
- Vogel, Juliane. „The Double Skin: Imperial Fashion in the Nineteenth Century". In: *The Body of the Queen: Gender and Rule in the Courtly World, 1500–2000*, edited by Regina Schulte, 216–237. New York: Berghahn Books, 2006.
- Vučetić, Radina. *Evropa na Kalemegdanu: „Cvijeta Zuzorić" i kulturni život Beograda 1918–1941*. Beograd: Službeni glasnik, 2018.
- Vučetić, Radina. „Žena u gradu. Između rezervata privatnog i osvajanja mesta u javnom životu (1918–1941)". U: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, uredio Milan Ristović, 231–269. Beograd: Clio, 2007.
- Vukanović, Smiljan, ur. *Automobilizam u Srbiji: 1903–1933.* Beograd: Saobraćajni fakultet, 1993. (Cyrillic)
- Weber, Caroline. *Queen of Fashion: What Marie Antoinette Wore to the Revolution*. New York: Henry Holt and Company, 2006.

Summary

Jovana Milovanović

Queen Maria Karađorđević and the Culture of Automobilism in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia: Royal Representation and Social Role

Abstract: The Slovenian artist Ivan Vavpotič stayed at the royal court of King Alexander and Queen Maria Karađorđević in Belgrade in 1923, where he executed their official state portraits. The portrait of Queen Maria, now preserved in the National Gallery of Slovenia in Ljubljana, was exhibited at the premises of the Automobile Club in Ljubljana and subsequently reproduced on the cover of *Ilustrovani list* in 1926, in a special issue dedicated to automobilism. This paper examines Queen Maria's role in promoting automobile culture in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia through the medium of visual culture and art. Particular attention is devoted to Vavpotič's portrait, in which the Queen is depicted without royal insignia, dressed in a modern gown and wearing a diadem, thereby creating a synthesis of dynastic representation, fashion, and the ideals of modernity. Within this framework, the paper explores the relationship between automobilism and the transformation of female identity in the public sphere during the interwar period.

Keywords: Ivan Vavpotič, Queen Maria Karađorđević, automobilism, visual culture, ruler representation, modernity, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, women's question

Following her marriage to King Alexander Karađorđević in 1922, Queen Maria became one of the key figures in the visual representation of the Yugoslav monarchy. Her public image combined traditional notions of queenship with symbols of modernity, among which automobilism played a particularly important role. Having obtained her driving licence before arriving in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, she actively supported automobilism through her patronage of the Automobile Club of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, while the illustrated press, especially *Illustrated Magazine* (*Ilustrovani list*), frequently associated her with this modern form of mobility.

This paper examines the intersection of royal representation, automobilism, and visual culture through Ivan Vavpotič's portrait of Queen Maria, painted in 1923 during the artist's stay at the Karađorđević court in Belgrade. The portrait, now preserved in the National Gallery of Slovenia, was later exhibited in the Grand Hall of the Automobile Club in Ljubljana and reproduced on the cover of *Ilustrovani list* in July 1926 in a special issue devoted to automobilism. These contexts of display are interpreted not merely as institutional uses of the image, but as deliberate visual strategies that associated the monarchy with technological progress and modernity.

The analysis focuses on the portrait's iconography. Queen Maria is depicted seated, likely in a palace interior, wearing a fashionable evening gown and a tiara, but without traditional royal insignia. This compositional choice reflects Vavpotič's attempt to merge official court portrait conventions with a modern visual language, producing an image that simultaneously affirms dynastic dignity and expresses the ideals of a modern European monarchy.

The paper argues that the portrait functioned as a visual mediator between royal authority and the emerging culture of automobilism. At the same time, it shows that Queen Maria's modern public image did not fundamentally challenge conservative gender norms in interwar Yugoslavia. Instead, it reveals how visual culture negotiated the tension between tradition and modernity, offering insight into the symbolic construction of monarchy, gender roles, and modernization in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.zivkovic

Ana ŽIVKOVIĆ, doktorantkinja
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
zivkovic.a23@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3125-595X

Prisustvo italijanskih profesora i stručnjaka u intelektualnim krugovima međuratnog Beograda

Apstrakt: Kulturna saradnja između Italije i Jugoslavije u međuratnom periodu bila je usko povezana sa kompleksnim diplomatskim odnosima dveju zemalja. Italijanski stručnjaci stupili su u kontakt sa beogradskim intelektualnim krugovima, gostovali na Univerzitetu u Beogradu i sarađivali sa beogradskim naučnim institucijama, o čemu svedoči arhivska građa koja se čuva u Arhivu Jugoslavije. Do ove saradnje uglavnom je dolazilo pod uticajem političkog konteksta, što ilustruju događaji poput organizovanja velike izložbe „Italijanski portret kroz vekove" 1938. godine ili osnivanja Instituta za italijansku kulturu 1940. godine, sa ciljem promovisanja italijanske kulture u Kraljevini Jugoslaviji. Ovaj rad nastoji da sistematizuje i popiše italijanske profesore i intelektualce koji su održali predavanja u Beogradu, kao i da osvetli doprinos srpskih stručnjaka u tom procesu, posmatrajući ova dešavanja kroz prizmu istorijsko-političkih dešavanja tog vremena. Istraživanje je zasnovano na građi pohranjenoj u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, kao i na analizi dnevnih listova *Politika, Vreme* i *Pravda*, koji su redovno izveštavali o ovim događajima.

Ključne reči: italijansko-srpske akademske veze, italijanska slavistika, italijanistika, Institut za italijansku kulturu, kulturna politika

Politički kontekst kulturne razmene između Italije i Jugoslavije u međuratnom periodu

Prisustvo italijanskih akademika i naučnika u međuratnom Beogradu, prestonici Kraljevine Jugoslavije, kao i njihova saradnja sa beogradskim intelektualnim krugovima, bili su determinisani diplomatskim odnosima dveju zemalja. Ove veze, s jedne strane, zavisile su od fašističke ekspanzionističke politike, dok su, sa druge strane, uslovljene jugoslovenskom borbom za očuvanje integralne teritorije, neutralnosti i nezavisnosti. Tema jugoslovensko-italijanskih odnosa u periodu između dva svetska rata je u velikoj meri istražena u stručnoj literaturi.[1] Istraživači su posvetili brojne radove ne samo samim di-

[1] Massimo Baioni, „Cultura fascista e usi pubblici della storia", *Transalpina*, 12/2009, 51–68; Alberto Basciani, „A Late Offensive. Italian Cultural Action in Belgrade in the Last Phase of

plomatskim odnosima između dve zemlje već i uticaju italijanske (fašističke) politike na kulturnu saradnju između Italije i Jugoslavije u međuratnom periodu. Međutim, osim ključnih događaja kao što su velika izložba „Italijanski portret kroz vekove" (1938),[2] Izložba italijanske knjige (1939),[3] učešće na Bijenalu u Veneciji (1938, 1940)[4] i osnivanje Italijanskog instituta za kulturu u Beogradu (1940), u postojećoj literaturi se ne pominju drugi kontakti i doga-

the Kingdom of Yugoslavia (1937–1941)", *Balcanica – Annual of the Institute for Balkan Studies*, 52/2021, 83–98; Alberto Basciani, „The Ciano-Stojadinović agreement and the turning point in the Italian cultural policy in Yugoslavia (1937–1941)" , in: *Italy's Balkan Strategies (19th – 20th Century)*, ed. Vojislav G. Pavlović (Beograd: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 203–209; Massimo Buccarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)* (Bari: Edizioni B. A. Graphis, 2006); Massimo Buccarelli, „Momenti e problemi della poltiica estera italiana verso la Jugoslavia tra le due guerre mondiali", *Qualestoria*, 49/2021, 35–55; Stefano Santoro, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943* (Milano: Franco Angeli, 2005); Stefano Santoro, „Cultura e propaganda nell'Italia fascista: l'Istituto per l'Europa Orientale", *Passato e presente*, 48/1999, 55–78; Stefano Santoro, „Culture and propaganda in World War II: Fascist Italy and the Balkans", *War and Propaganda In the XXth Century*, 43/2013, 122; Stefano Santoro, „The Cultural Penetration of Fascist Italy Abroad and in Eastern Europe", *Journal of Modern Italian Studies*, 8/2003, 36–66; Stefano Santoro, „The Latin 'Frontier of Civilization': Italian Cultural Policies and Fascist Propaganda Towards Central and Eastern Europe in the Interwar Period", *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 19/2015, 155–168; Stefano Santoro, „Panslavismo e latinità negli studi de *L'Europa Orientale*", *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea*, 221/1999, 5–69; Stefano Santoro, „Alcune considerazioni sulle relazioni itali-jugoslave nel contesto danubiano-balcanico durante il periodo interbellico", *Qualestoria*, 49/2021, 11–34; Bojan Simić, „Izložba `Italijanski portret kroz vekove` u Beogradu 28. marta – 9. maj 1938", *Istorija 20. veka*, 31/2013, 23–34; Bojan Simić, „Italian Diplomacy on Milan Stojadinović after his Fall from Power", *Истраживања*, 30/2019, 256–271; Bojan Simić, „Milan Stojadinović and Italian-Yugoslav Relations (1935–1941)", *Qualestoria*, 49/2021, 269–285; Bojan Simić, „Milan Stojadinović and Count Ciano–A History of a Friendship", *Tokovi istorije*, 3/2019, 11–36; Bojan Simić, „Poseta grofa Ćana Jugoslaviji u januaru 1939. i pad Milana Stojadinovića", *Arhiv. Časopis Arhiva Jugoslavije*, 19/2018, 67–78; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987); Bogdan Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)", *Časopis za suvremenu povijest*, 7/1975, 33–97; Bogdan Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države: 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled* (Zagreb: Školska knjiga, 1975); Живко Аврамовски, *Југославија–Италија: 1918–1941: зборник радова* (Београд: Архив Југославије, 2024).

2 O Italijanskoj izložbi kroz vekove 1938. i političkom kontekstu u kom se odvijala podrobno piše Bojan Simić u radu u kojem se može više saznati i o udelu venecijanskog istoričara umetnosti Nina Barbatinija u organizaciji izložbe – Bojan Simić, „Izložba `Italijanski portret kroz vekove` u Beogradu 28. mart – 9. maj 1938", *Istorija 20. veka*, god. 31, 1/2013, 25.

3 Značaj ove izložbe ogleda se u tome što je praćen ne samo posetom grofa Ćana i dolaskom Filipa Tomaza Marinetija u Beograd već i time što je za jedan kraći period produžila boravak Milana Stojadinovića na vlasti. – Bojan Simić, „Poseta grofa Ćana Jugoslaviji u januaru 1939. i pad Milana Stojadinovića", *Arhiv. Časopis Arhiva Jugoslavije*, god. 19, br. 1–2/2018, 76.

4 Ovaj međunarodni kulturni događaj poslužio je i kao povod za još jedan sastanak Ćana i Stojadinovića, te kao prilika da Ćano otkupi rad poznatog umetnika Tome Rosandića: Бојан Симић, „Сусрет Ћано–Стојадиновић на Бијеналу у Венецији 1938. године", *Архив*, год. 17, 1–2/2016, 129; Bojan Simić, „Milan Stojadinović and Count Ciano – A History of a Friendship", *Tokovi istorije*, 3/2019, 25–26.

đaji pre i nakon potpisivanja sporazuma o prijateljstvu između Italije i Jugoslavije (1937), o kojima saznajemo iz primarnih izvora u Arhivu Jugoslavije i periodici tog vremena. Zbog toga je cilj ovog rada da analizira kontakte između beogradskih i italijanskih intelektualnih krugova i da ih smesti u odgovarajući istorijski i kulturno-politički kontekst.

Nakon Prvog svetskog rata, potpisivanjem Rapalskog sporazuma (1920) privremeno se umiruje neizvesnost na severnom Jadranu,[5] čime se stiču elementarni uslovi za kulturne i akademske razmene. Dopunom osmog člana ovog sporazuma iz 1921. godine zagarantovano je osnivanje katedri za italijanistiku na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani i katedri za srpskohrvatski i slovenački jezik i književnost u Padovi, Rimu i Napulju. Pored toga predviđena je i privremena razmena univerzitetskih profesora i naučnih publikacija, čime je data sloboda naučnoj komunikaciji između dveju zemalja.[6] Iako su ovim ugovorom ispunjeni osnovni kriterijumi za kulturnu i akademsku saradnju, prisustvo stranih kulturnih uticaja je variralo od regiona do regiona, s obzirom i na raznolikost novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nakon rata. Tako je italijansko kulturno prisustvo bilo najizraženije u pograničnim regijama na teritorijama današnje Hrvatske i Slovenije, koje je naseljavala italijanska manjina i gde je postojala potreba za italijanskim školama, novinama, knjižarama i pozorištima.

U prestonici je, međutim, prema mišljenju istoričara Alberta Bašanija (Alberto Basciani), kulturni odnos između dveju zemalja stagnirao sve do sklapanja Beogradskih sporazuma 1937. godine. Bašani tvrdi da pre tridesetih godina u intelektualnim beogradskim krugovima nije bilo interesovanja za Italiju i Italijane,[7] kao i da je kulturna akcija Italije u međuratnom periodu dolazila u jakim i kratkotrajnim naletima, bez pažljivog planiranja. Ovakva nestabilna strategija nije dozvolila da se razvije pouzdaniji i čvršći temelj za kulturnu razmenu, koji bi omogućio da italijanski jezik i kultura budu prisutni u svakodnevnom životu građana i izvan državnog okvira, niti da saradnja između akademika i intelektualaca bude dobro osmišljena.[8]

Iako je tokom kratkog perioda nakon 1937. godine ta kulturna akcija poprimila jasniji oblik, ne možemo se složiti sa autorovom tezom da interesovanje za Italiju i njenu kulturu nije postojalo i izvan političkih zbivanja. Stagnacija o kojoj govori Bašani nije bila apsolutna niti je između dva naroda postojao potpuni prekid kontakata. Interesovanje za italijansku književnost i umetnost uvek je imalo svoje mesto u beogradskim intelektualnim krugovima, nezavisno od diplomatskih odnosa. U beogradskoj periodici se nedugo nakon

5 Enes Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)", u: *Istorija XX veka: zborniik radova* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1982), 1934.

6 Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (66), 451/708, Memorandum sednice kulturnih pregovora jugoslovenske i italijanske delegacije povodom 8. člana Rapalskog sporazuma, 24. 6. 1921.

7 Basciani, „A Late Offensive", 84; Basciani, „The Ciano-Stojadinović agreement", 201.

8 Basciani, „A Late Offensive", 92.

Velikog rata javljaju najave za različita predavanja srpskih akademika o italijanskoj književnosti. Već 1922. godine Vinko Vitezica govori o Danteu, a 1925. godine o Kardučiju.[9] Na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu, nekoliko godina kasnije, Vladimir Dvorniković takođe drži dva predavanja o Danteu,[10] dok se u periodici javljaju različiti prevodi italijanskih književnih dela i članci o Italiji.[11] S obzirom na odnose Jugoslavije i Italije u tom periodu, ovakva dešavanja se ne mogu pripisati bilo kakvoj osmišljenoj kulturnoj akciji, već isključivo izvornom interesovanju za italijansko kulturno nasleđe.

Iako je po dolasku fašista na vlast Đovani Đentile (Giovanni Gentile) preuzeo zadatak da kulturne institucije prilagodi fašističkom režimu (integrisanjem fašizma u već postojeće i osnivanjem novih institucija koje će još direktnije sprovoditi fašističku ideju o propagandi italijanske kulture u inostranstvu), ključni trenutak nastupio je nakon Lateranskih sporazuma 1929. godine. Tada se režim u Italiji posebno posvetio organizaciji kulturnih institucija,[12] a italijanska vlada sa klasične političke propagande preorijentisala na kulturnu penetraciju u Jugoslaviji. Tek od ovog trenutka možemo razmatrati propagandni karakter pomenutih kulturnih događaja. Italijanski seminar na Filozofskom fakultetu u Beogradu osnovan je 1930. godine pod upravom Stanka Škerlja,[13] a na Kolarčevom narodnom univerzitetu i u sali Druge muške gimnazije narednih godina predavanja drže i sam profesor Škerlj, Todor Manojlović,[14] Vladimir Petković,[15] Milan Kašanin,[16] Đorđe Tasić[17] i drugi.

---

9 Видосава Голубовић, *Летопис културног живота 1919–1925* (Београд: Институт за књижевност и уметност; Матица српска, 1989), 79, 302.

10 *Правда*, 1. 2. 1929, 6; *Правда*, 3. 4. 1929, 9.

11 U bibliografiji *Srpskog književnog glasnika* se mogu naći brojni primeri interesovanja za italijanske teme. – Станиша Војиновић, *Српски књижевни гласник 1920–1941:* библиографија нове серије (Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 2005).

12 Baioni, „Cultura fascista", 57.

13 Julijana Vučo, „Diffusione e insegnamento dell'italiano in Serbia", *Comunicare. Letterature lingue*, 6/2006, 149–150. Nema podataka o tome zašto je do osnivanja došlo 1930. godine, iako je još 1921. to bilo predviđeno dopunom Rapalskog sporazuma. Stanko Škerlj (1893–1975) bio je slovenački lingvista, romanista i osnivač Katedre za italijanistiku pri Univerzitetu u Beogradu. U svojim radovima se bavio romanistikom i kulturnim vezama između slovenskog i romanskog sveta.

14 Todor Manojlović (1883–1968) bio je književnik, prevodilac, likovni i književni kritičar. U međuratnom Beogradu aktivno je učestvovao u kulturnom životu, pišući brojne kritike pozorišnih drama za dnevne listove.

15 Vladimir Petković (1874–1956) bio je istoričar umetnosti, arheolog, univerzitetski profesor i upravnik Narodnog muzeja u Beogradu od 1921. godine, sve do njegovog spajanja sa Muzejem savremene umetnosti i nastanka Muzeja kneza Pavla (1935). Bavio se srednjovekovnom umetnošću i očuvanjem kulturnog nasleđa.

16 Milan Kašanin (1895–1981) bio je istoričar umetnosti, književnik, muzeolog, književni i likovni kritičar, upravnik Muzeja kneza Pavla u Beogradu. Igrao je značajnu ulogu u organizaciji Italijanske izložbe (1938) i prevodio je italijanska dela.

17 Đorđe Tasić (1892–1943) bio je pravnik i profesor Pravnog fakulteta u Beogradu. Bio je urednik stručnog časopisa *Arhiv za pravne i društvene nauke*.

Potpisivanjem Beogradskog sporazuma 1937. godine započinje nova faza u odnosima dveju zemalja, koja traje sve do šestoaprilskog bombardovanja Beograda 1941.[18] Kulturnu saradnju koja je kulminirala u ovoj fazi naziremo u izveštaju koji je službenik pri italijanskom poslanstvu u Beogradu i dopisnik agencije Stefani, Korado Sofija (Corrado Sofia), poslao italijanskom Ministarstvu za štampu i propagandu još 1936. godine, dakle, pre potpisivanja sporazuma. U ovom izveštaju Sofija nudi plan kulturne propagande koja ne bi imala klasičnu formu, putem štampe, već bi se sprovodila putem intelektualnih krugova i kulturnih manifestacija. Sofija navodi: „Ali propaganda preko štampe, mada krucijalna da se poprave odnosi, nikada neće biti toliko korisna, naročito u ovoj zemlji [Jugoslaviji], kao propaganda stvorena preko intelektualaca; propaganda dugog trajanja". U dokumentu se izdvajaju dve grupe intelektualaca u Jugoslaviji: stariji, koji gaje veliko poštovanje prema italijanskoj kulturi, i mlađi, oko kojih će biti potreban intenzivniji angažman.[19]

Sofija iznosi različite predloge za strategiju kulturne propagande: gostovanja pisaca, organizacija slikarskih izložbi, stručna putovanja, te umetničke, muzičke i filmske razmene. Nakon potpisivanja Beogradskih sporazuma, ovi predlozi su u velikoj meri realizovani: organizuju se velike kulturne manifestacije praćene intenzivnom saradnjom ne samo pojedinih naučnika, već i naučnih instituta i univerziteta. Tada započinje razmena knjiga, muzike i filmova na zvaničnom nivou, pa dolazi i do krupnijih gestova poput poklanjanja velike enciklopedije Trekani i sabranih Galilejevih dela Narodnoj biblioteci u Beogradu.[20] Istovremeno, javna predavanja posvećena italijanskim temama postaju sve učestalija i organizovanija. Na primer, povodom italijanske izložbe Jugoslovensko-italijansko društvo organizuje ciklus predavanja posvećen italijanskoj umetnosti,[21] dok Odbor studentskih i kulturnih udruženja, Udruženje prijatelja umetnosti „Cvijeta Zuzorić", Udruženje likovnih umetnika i Udruženje naučni-

---

18 Bojan Simić navodi i Musolinijev govor u Milanu 1. 11. 1936. kao početak nove faze italijansko-jugoslovenskih odnosa, koji je označio prvi korak u procesu zbližavanja dve zemlje: „Postoji dovoljno uslova moralnog, političkog i privrednog značaja za istinske prijateljske odnose između ove dve države": Бојан Симић, „Италијанска пропагандна офанзива у Југославији током 1938. године", *Токови историје*, 1/2016, 97; Bojan Simić, „Milan Stojadinović and Italian-Yugoslav Relations (1935–1941)", *Qualestoria*, god. 1/2021, 272. Ova posebna faza u istoriji diplomatskih odnosa između Italije i Jugoslavije uslovljena je brojnim faktorima: Italija je bila iscrpljena ratom u Etiopiji i sankcijama koje su usledile, kao i pretnjom Nemačke italijanskim interesima na Balkanu, a Jugoslavija je htela da ukloni opasnost sa svoje zapadne granice: Simić, „Milan Stojadinović and Italian-Yugoslav Relations", 269–270.

19 Бојан Симић, „Један извештај о Краљевини Југославији и италијанској пропагандној акцији 1936. године", *Токови историје*, 2/2011, 191.

20 Basciani, „A Late Offensive", 88.

21 *Политика*, 28. 3. 1938. 26. Todor Manojlović je 29. 3. održao predavanje „O lepoti i slavi renesanse"; Branko Popović 1. 4. o italijanskom slikarstvu i Petar Palavičini 5. 4. o italijanskoj skulpturi. *Време*, 20. 3. 1938, 9.

ka, umetnika i pisaca organizuju 11. 5. 1938. godine u Velikoj sali Pravnog fakulteta veče posvećeno italijanskoj umetnosti.[22]

Zanimljiv primer ove saradnje nalazimo i u listu *Vreme*, koji 20. 9. 1938. godine prenosi da Dragica Živaljević tog dana drži predavanje o savremenoj jugoslovenskoj književnosti za radio stanice u Milanu, Torinu, Đenovi, Trstu, Bolcanu i Firenci, po pozivu italijanskog Ministarstva za narodnu kulturu. U članak se takođe navodi da je ona 9. septembra za italijanske radio-stanice već držala predavanje o jugoslovenskoj narodnoj poeziji, čime je započet ciklus emisija o jugoslovenskoj književnosti za italijanske slušaoce.[23]

S obzirom na različite vidove saradnje koji su predmet ovog rada, potrebno je pristupiti svakoj vrsti kontakata zasebno i sistematično. Pre svega, okosnicu saradnje činila je zvanična komunikacija italijanskih i beogradskih naučnih institucija, koja je neretko sprovođena zvaničnim kanalima, posredstvom nadležnih ministarstava i samih univerziteta. Uporedo sa ovim zvaničnim odnosom, odvijale su se i individualne posete stručnjaka različitim povodima, njihova predavanja u Beogradu, kao učešća na skupovima i konferencijama, gde su srpski i italijanski naučnici imali prilike za razmenu. Najzad, posebno mesto u ovoj analizi zauzima Italijanski institut za kulturu, koji predstavlja poslednju i najintenzivniju fazu u razvoju odnosa u posmatranom periodu.

Naučni instituti i univerziteti

U središtu teme o prisustvu italijanskih naučnika u Beogradu nalazi se italijanska slavistika, čiji su temelji usko vezani za međuratni period i jugoslovensko-italijanske diplomatske odnose. Interesovanje za slovenske narode u Italiji se javilo i pre Prvog svetskog rata – već sredinom XIX veka pod uticajem Rizorđimenta te Macinijevih (Mazzini), Đobertijevih (Gioberti) i Kavurovih (Cavour) ideja javljaju se prve studije o Slovenima.[24] Italijanski slavisti su se na samom početku u velikoj meri ugledali na svoje francuske kolege, koji su već 1840. godine osnovali Katedru za slavistiku na Kolež de Fransu (*College de France*).[25] Nakon rata, Balkan je postao glavni fokus zapadnoevropskih sila kao region od ključne važnosti za stabilnost

[22] *Политика*, 11. 5. 1938, 10.

[23] *Време*, 20. 9. 1938, 7.

[24] Još tokom italijanskog Rizorđimenta, u romantičarskom duhu, u italijanskim političkim krugovima se budi interesovanje za slovenske narode, Mađare i Rumune. Gradi se mit o istočnoevropskim narodima koji će se osloboditi imperijalizma i boriti za slobodu rame uz rame sa italijanskim patriotama. Macini, Đoberti i Kavur su u tom kontekstu pridavali veliki značaj Slovenima koji se bore za svoju nezavisnost od velikih carstava, čemu svedoči i delo *Lettere slave* Đuzepea Macinija objavljeno 1857. godine: Stefano Santoro, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943* (Milano: Franco Angeli, 2005), 28, 30–31.

[25] Santoro, *L'Italia*, 31.

Evrope, ali i kao veliki izvoznik prehrambenih proizvoda i sirovina.[26] Kako bi se na teritorijama nekadašnjih carstava uspostavio kulturni uticaj koji bi podržao diplomatske odnose, stručnjaci za istočnu Evropu su ohrabrivani da osnuju naučne institucije koje će se baviti regionom. Pionir u ovom poduhvatu, kao i na celokupnom polju kulturnog uticaja, bila je Francuska, gde je Antoan Meje (Antoine Meillet) još tokom rata osnovao Institut za slovenske studije (*L'institut des etudes slaves*), a odmah za njom Nemačka (1918) i Engleska (1921).[27] Tako je u Italiji 1921. godine osnovan *Institut za Istočnu Evropu (L'istituto per l'Europa orientale* – IPEO), nakon što je Amedeo Đanini (Amedeo Giannini), šef Presbiroa pri Ministarstvu spoljnih poslova, podneo inicijativu Karlu Sforci (Carlo Sforza)[28] za osnivanje instituta po ugledu na druge zemlje. Đanini je za ovaj projekat dobio ideju tokom Mirovne konferencije u Parizu, uočivši koliko italijanska štampa malo poznaje međunarodnu politiku.[29] Njegova vizija podrazumevala je stvaranje naučne institucije koja će povezati i razviti odnos između nauke, štampe i diplomatije.[30] Na primeru IPEO-a i drugih instituta koji su se bavili ovim regionom, vidi se nagli prodor propagande u nauku, kao i porast konkretne instrumentalizacije nauke zarad ostvarivanja političkih ciljeva. Već u prvim godinama rada IPEO je ostvario većinu ciljeva zadatih na osnivačkom sastanku: organizaciju kurseva, konferencija, manifestacija, stupanje u kontakt sa naučnicima iz ciljnih zemalja, razmenu publikacija i izdavačku delatnost.

---

26 Stefano Santoro, „Culture and propaganda in World War II: Fascist Italy and the Balkans", *War and Propaganda In the XXth Century*, 43, 2/2013, 122.

27 Stefano Santoro, „Cultura e propaganda nell'Italia fascista: l'Istituto per l'Europa Orientale", *Passato e presente*, 17, 48/1999, 55.

28 Karlo Sforca (1872–1952) bio je italijanski diplomata i ministar spoljnih poslova u vladi Đovanija Đolitija (1920–1921). Isticao se ne samo kao liberal, demokrata i pristalica ideje o Ligi nacija i međunarodnoj saradnji već i kao izraziti protivnik fašizma. Nakon dolaska Musolinija na vlast, emigrirao je iz Italije i svojim radom i delom postao jedan od vodećih kritičara njegovog režima. Nakon sloma fašizma nastavio je svoju političku aktivnost i ponovo stupio na dužnost italijanskog ministra spoljnih poslova (1947–1951). Kao član republikanske partije, zalagao se i za demokratiju, sekularizam i liberalizam.

29 Santoro, „Cultura e propaganda", 55–56. Sličan primer primećujemo i u samoj Jugoslaviji, kada je Ratko Parežanin iz istih razloga osnovao Balkanski institut u Beogradu. Rad ove ustanove bio je predmet interesovanja italijanske vlade, dok su u njenoj najvažnijoj publikaciji, *Međunarodnoj reviji za balkanske studije*, objavljivani članci nekih od najznačajnijih ličnosti za temu ovog rada. Među njima se izdvajaju Enriko Damijani, zatim Karlo Sforca i Guljelmo Ferero, a radove iz oblasti koje se nisu ticale konkretno južnoslovenskih prostora objavljuju istaknuti lingvisti Vitore Pizani, Karlo Taljavini i Đovani Alesio: Ана Живковић, „Италијански сарадници *Међународне ревије за балканске студије*", *Књижевна историја*, год. 55, 181/2023, 241–245.

30 Santoro, *L'Italia*, 41. Za sve publikacije Instituta za istočnu Evropu upućujemo na bibliografiju izdanja koju je sastavio Gabrijele Maciteli, gde se može videti koji su se autori interesovali za jugoslovensko područje i koje su bile njihove interesne sfere: Gabriele Mazzitelli, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale: Catalogo storico (1921–1944)* (Firenze: Firenze University Press, 2016).

Samo osnivanje Instituta – najpre radi prevlasti na polju kulturnog uticaja u regionu odmah nakon rata, potom i njegovo delanje u okviru fašističkog propagandnog ekspanzionističkog projekta[31] – treba posmatrati kao prvu etapu procesa koji je kulminirao u drugoj polovini tridesetih godina, kada je saradnja Ćano–Stojadinović formalizovala italijanske težnje u regionu. Važno je napomenuti da su se i sami stručnjaci bliski Institutu rukovodili snažnim ideološkim pobudama: Oskar Randi (Oscar Randi) bio je dalmatinski iredentista i nacionalista antislovenskih ideja,[32] Enriko Damijani (Enrico Damiani), istaknuti pripadnik fašističkog pokreta,[33] dok je Umberto Urbani (Umberto Urbani), takođe bio iredentista.[34]

Stav italijanskih intelektualaca prema Jugoslaviji može se podeliti na dva perioda. Prvi period obuhvataju dvadesete godine, kada se spoljna politika Italije oslanjala na zaostavštinu Karla Sforce, zasnovanu na ideji o antihabzburškoj kooperaciji, koja je Italijane i Jugoslovene videla ujedinjene protiv zajedničkog okupatora. Ovakva politika je dovela do Rapalskog ugovora 1920, a zatim i do Rimskog ugovora 1924. godine (s obzirom na to da je Musolini na početku svoje vladavine nastavio istim putem). Međutim, nakon 1925. godine ova struja je počela da jenjava, da bi polovinom decenije u potpunosti zamrla zahvaljujući brojnim sporazumima Italije i Albanije. Upravo na primeru izdavačke produkcije IPEO-a jasno se uočava prodor političkog interesa u naučnu sferu: nakon Musolinijevih sporazuma s Albanijom krajem dvadesetih godina, IPEO je u periodu od 1931. do 1936. godine objavljivao list *Studi albanesi*.[35]

Za prve faze rada Instituta za istočnu Evropu neraskidivo je vezan i časopis *L'Europa Orientale*, osnovan u Rimu juna 1921. godine, čije je pokretanje pripremano uporedo sa osnivanjem Instituta. Glavni urednik časopisa bio je Etore lo Gato (Ettore Lo Gatto), a upravni odbor su činili Nikola Festa (Nicola Festa), Frančesko Rufini (Francesco Ruffini) i Amedeo Đanini. Među pokretačima ovog poduhvata bili su i sami Đovani Đentile, filozof i premijer

31 Santoro, „Cultura e propaganda", 60.

32 Isto, 66. Oskar Randi (1876–1949) bio je italijanski publicista i istoričar poreklom iz Dalmacije. Studirao je pravo u Gracu i u svojim radovima se bavio istorijom Balkana i Jadranskim pitanjem. Bio je pristalica fašizma, iredentista i zastupao je italijanski nacionalni pogled na Dalmaciju.

33 Santoro, „Cultura e propaganda", 68. Enriko Damijani (1892–1953) bio je italijanski slavista, književni istoričar, prevodilac i univerzitetski profesor. Bavio se kulturnim vezama Italije i slovenskog sveta i prevodio južnoslovenska dela.

34 Santoro, „Panslavismo", 14. Umberto Urbani (1908–1977) bio je italijanski slavista, filolog i univerzitetski profesor. Poput Damijanija, bavio se vezama između Italije i južnoslovenskih naroda. Prevodio je značajna dela južnoslovenske književnosti, među kojima se ističu *Nečista krv* Bore Stankovića i Njegošev *Gorski vijenac*. Prevodio je i Ivu Andrića, Ivu Vojinovića, Mažuranića. Zajedno sa Đuzepeom Kosutom 1940. godine osnovao je časopis *L'Europa sud-orientale*. Od 1931. bio je profesor srpskohrvatskog jezika u Trstu: Željko Đurić, *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze od XVIII do XX veka* (Beograd: Filološki fakultet, 2012), 439–440; Santoro, „Panslavismo", 14.

35 Santoro, „Cultura e propaganda", 72–73.

Musolinijeve vlade (1922–1924), Đuzepe Precolini (Giuseppe Prezzolini), filozof, kao i Umberto Canoti-Bjanko (Umberto Zanotti Bianco), glavni urednik firentinskog časopisa Voče (*La Voce*).[36] Časopis je izlazio u kontinuitetu do 1943. godine, a u njemu su radove objavljivali stručnjaci koji su obeležili početke italijanske slavistike: Etore lo Gato,[37] Arturo Kronija (Arturo Cronia),[38] Umberto Urbani, Enriko Damijani, Đovani Maver (Giovanni Maver),[39] Luiđi Salvini (Luigi Salvini).[40]

Uredništvo časopisa je blisko sarađivalo sa izdavačkim kućama *Slavia* iz Torina i A. R. E. iz Rima, a iz njega se 1926. godine razvio i časopis *Rivista delle letterature slave*. Njegov sadržaj je detaljno obradio profesor Željko Đurić u monografiji *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze od XVIII do XX veka*, ukazujući na to da se odnos između dve zemlje preslikava čak i na uređivačku politiku časopisa. Naime, na početku rada izuzetna pažnja se posvećivala kulturi i književnosti, da bi se tridesetih godina, na štetu ovih tema, više prostora ustupilo istorijskim i političkim pitanjima. Ipak je široka delatnost časopisa, čiji je prioritet bio „unapređenje kulture, razmena kulturnih dobara, prosvećivanje i duhovno oplemenjivanje", kako je istakao Nikola Festa, omogućila časopisu da izlazi kontinuirano. To se odvijalo nezavisno od političkih okolnosti[41] koje su se intenzivno menjale tokom više od dve decenije njegovog postojanja. Ono što je svim stručnjacima bilo zajedničko, a što se uočava u programskom tekstu IPEO-a kada se on pozicionira kao medijator između Italije i istočne Evrope, jeste stanovište da je italijanska civilizacija superiorna u odnosu na istočnoevropsku. Zbog takvog stava, autori su se u istraživanjima najčešće zadržavali na proučavanju odjeka i imitacija italijanske kulture u stvaralaštvu ovog regiona.[42]

Osim imena značajnih za temu ovog istraživanja, iz časopisa saznajemo i informacije o održavanju tečajeva srpskohrvatskog jezika u Školi za žive slovenske i istočne jezike (*Scuola di lingue slave ed orientali viventi*),[43] koje je

---

36 Đurić, *Srpsko-italijanske*, 415.

37 Etore Lo Gato (1890–1983) bio je italijanski slavista, književni istoričar i univerzitetski profesor. Bavio se ruskom književnošću, koju je i prevodio. Bio je i član Akademije dei Linčei.

38 Arturo Kronija (1896–1967), poreklom Dalmatinac i profesor slovenske filologije u Padovi i Bolonji od 1937. godine, a zatim profesor srpskohrvatskog jezika i književnosti u Veneciji od 1940, kome je poverena upravo novoosnovana katedra za srpskohrvatski jezik i književnost u Padovi. Bavio se srpskohrvatskom književnošću i italijanskim i latinskim uticajima na nju tokom vremena. Otvoreno je zastupao stanovište da je Italija nosilac superiorne civilizacije: Santoro, „Panslavismo", 14, 34.

39 Đovani Maver (1891–1970) bio je italijanski slavista, književni istoričar i univerzitetski profesor dalmatinskog porekla. Smatra se jednim od osnivača italijanske slavistike, a bavio se kulturnim vezama Italije i slovenskog sveta. Bio je prvi direktor Italijanskog instituta za kulturu u Beogradu (1940–1941).

40 Luiđi Salvini (1910–1957) bio je italijanski slavista, književnik i prevodilac.

41 Đurić, *Srpsko-italijanske*, 417–419.

42 Santoro, „Panslavismo", 15–16.

43 Đurić, *Srpsko-italijanske*, 419.

od 1923. godine držao Oskar Randi.[44] Institut za istočnu Evropu ukinut je 1945. godine,[45] dve godine nakon što je časopis *L'Europa orientale* prestao da izlazi, čime je okončana italijanska ekspanzionistička politika u regionu jugoistočne Evrope, ali i prva razvojna faza italijanske slavistike.

Jedan od najinteresantnijih podataka o ličnostima povezanim sa IPEO-om sačuvan je u Arhivu Jugoslavije, u izveštaju Presbiroa: Arturo Kronija je 29. januara 1938. godine u Institutu za fašističku kulturu u Rimu održao predavanje pod naslovom „Italijansko-jugoslovenski kulturni odnosi". Ovom događaju prisustvovale su brojne važne ličnosti, među kojima su bili jugoslovenski poslanik Boško Hristić, rektor Univerziteta u Rimu i predsednik Instituta Pjetro de Frančiši (Pietro De Francisci), bivši ministar prosvete Frančesko Erkole (Francesco Ercole), nekoliko senatora, narodnih poslanika i oko stotinu drugih slušalaca.[46] Prema izveštaju, Kronija se bavio uticajima sa Apeninskog poluostrva od starog Rima do modernog doba, počevši od uloge hrišćanstva i odnosa dinastije Nemanjić sa Venecijom, preko italijanskih uticaja u manastirskoj umetnosti, dubrovačke književnosti, nastanka prvih slovenskih kolegijuma i studija u Italiji za vreme protivreformacije, sve do zajedničkih odlika nacionalnih pokreta i uticaja futurizma i fašizma na jugoslovenske književnike. S druge strane, jugoslovenski uticaji u Italiji Kronija prepoznaje u crkvenoj ikonografiji, bogumilskim idejama, ćiriličkoj i glagoljičkoj tipografiji, prisustvu južnoslovenskih vojnika (*schiavoni*) i pojavi Južnih Slovena u italijanskoj literaturi još od Dantea. Presbiro prenosi i zaključak profesora Kronije: „Uticaj Italije na našu zemlju bio je konstruktivan, ne predstavljajući opasnost za našu državnu i kulturnu egzistenciju, za razliku od svih drugih istočnjačkih i zapadnjačkih uticaja. Velike italijanske ideje našle su plodno tlo u našoj zemlji, transformišući se u skladu sa našim specifičnim duhom i dobivajući njegov pečat".[47] Iako je izveštaj napisan u neutralnom tonu, u njemu jasno dolazi do izražaja karakter održanog predavanja, čiji je cilj očigledno bio promovisanje istorijske i umetničke povezanosti dveju država.[48] U trenutku kada je predavanje održano, jugoslovensko-italijanska saradnja bila je u punom jeku, pa se može posmatrati kao sastavni deo šireg propagandnog plana, koji je kulminirao samo par meseci kasnije, Izložbom italijanskih portreta kroz vekove u martu 1938. godine.

---

44 Isto, 427. Adresa navedena u samom oglasu je adresa sekretarijata škole, Via Panisperna 255, Rim, a iz oglasa saznajemo da se kurs održavao od 18 do 20 časova tri puta nedeljno, po ceni od 20 lira. – *L'Europa Orientale*, 3, 12/1923, 910.

45 Santoro, „Panslavismo", 62.

46 AJ, Centralni presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije (38), 42/96, Izveštaj o predavanju Artura Kronije u Rimu, 4. 2. 1938.

47 AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Italiji – Rim (373), 5/15, Godišnji izveštaj dopisnika Centralnog presbiroa – Rim, 31. 1. 1938; AJ, 38, 42/96, Izveštaj o predavanju Artura Kronije u Rimu, 4. 2. 1938.

48 Kronija se istom ovom temom bavio i u radu: Arturo Cronia, *Aspetti caratteristici delle relazioni culturali italo-jugoslave* (Tivoli: Arti grafiche aldo chieca, 1938).

Pored Kronije, od posebnog značaja je i Enriko Damijani, profesor Univerziteta u Rimu i uticajni italijanski slavista koji je već sarađivao sa jugoslovenskim slavistima i balkanolozima. Damijani je u više navrata posetio Beograd kako bi tamošnjoj javnosti držao predavanja na temu italijanske književnosti. U martu 1939. godine na poziv Stanka Škerlja (upravnika Italijanskog seminara na Univerzitetu u Beogradu)[49] na Kolarčevom univerzitetu govori o Pirandelovim pozorišnim delima, na italijanskom jeziku.[50] Već naredne godine se vraća kako bi na istom mestu održao predavanje „Dve epohe italijanske književnosti oličene u dilemama Luiđija Pirandela i Gracije Delede".[51] Odabir pomenutih tema sugeriše da je cilj ovih predavanja bio promovisanje najviših dometa italijanske savremene književnosti, budući da su i Pirandelo i Deleda dobitnici Nobelove nagrade. Ovaj pokušaj da se jugoslovenskoj publici približe neki od najistaknutijih predstavnika italijanske kulture, od kojih je Pirandelo bio deklarisani pristalica fašizma, može se tumačiti kao jedan od otvorenijih primera propagande i težnje da se u prestonici probudi interesovanje za italijansku kulturu.

Orijentalni institut u Napulju predstavlja još jednu naučnu instituciju čije saradnike povezujemo sa Beogradom. Ovaj institut je 1936. godine obavestio univerzitete i naučne institucije da je organizovao izučavanje jezika i civilizacije Istočne Evrope u okviru dveju grupa: slovensko-balkanske i mađarsko-finske. To obaveštenje je, prirodno, stiglo i na Univerzitet u Beogradu. Obe grupe će se baviti izučavanjem jezika tih zemalja, organizacijom konferencija koje će držati Italijani i stranci, radom na širenju kulturnih veza, izdavanjem i prevođenjem istorijskih i lingvističkih dela, kao i podrškom svim inicijativama usmerenim ka upoznavanju kulture tih naroda.[52] U jesen 1936. godine direktor slovensko-balkanskog odseka Luiđi Salvini doputovao je u Beograd (a zatim i u ostale balkanske zemlje), kako bi uspostavio kontakt sa istaknutim predstavnicima intelektualnih i umetničkih krugova.[53] Dnevni list *Politika* izveštava da je Salvini na kraju svog boravka u prestonici bio izuzetno zadovoljan izjavivši da će jugoslovenski pisci i umetnici, posredstvom jugoslovenske sekcije Orijentalnog instituta, moći da se predstave italijanskoj javnosti, dok će, s druge strane, svoju publiku moći da upoznaju s kulturnim i umetničkim duhom moderne Italije.[54]

Država je i zvanično sarađivala sa naučnim institutima u Italiji koji su se bavili jugoslovenskim prostorom. Sačuvan je, na primer, dokument od 13. aprila 1938. godine u kojem Ministarstvo prosvete predlaže da se pošalje izvestan broj srpskih, hrvatskih i slovenačkih publikacija Kraljevskom ori-

49 Basciani, „A Late Offensive", 88.
50 *Политика*, 2. 3. 1939, 14.
51 *Политика*, 31. 1. 1940, 32.
52 AJ, 66, 70/181, Dopis Ministarstva inostranih poslova Ministarstvu prosvete o Orijentalnom institutu u Napulju, 10. 6. 1936.
53 *Политика*, 9. 9. 1936, 20.
54 Isto.

jentalnom institutu u Napulju, Institutu za Istočnu Evropu u Rimu, Slovenskom seminaru na Univerzitetu u Padovi i Slovenskom seminaru Univerziteta u Rimu.[55] Knjige koje Ministarstvo želi da pokloni „jer je dostava i izmena publikacija između naše države i Italije preko državnih prosvetno-kulturnih institucija sasvim preporučljiva",[56] navedene su u Tabeli 1. Izbor ovih naslova očigledno odražava potrebe slavističkih izučavanja i obuhvata neka od najreprezentativnijih dela srpske i hrvatske književnosti.

Tabela 1: Knjige namenjene institutima i katedrama za slavistiku u Padovi, Rimu i Napulju

Bogdan Popović	*Antologija novije srpske lirike*
Vuk Stefanović Karadžić	*Srpske narodne pripovetke* *Srpske narodne poslovice* *Srpske narodne pjesme* u devet knjiga *Srpski rječnik*
Dragutin Kostić	*Tumačenje druge knjige Srpskih narodnih pjesama*
Petar Petrović Njegoš	*Celokupna dela I* *Celokupna dela II*
dr Slavko Ježić	*Ilirska antologija* *Prvi hrvatski pripovjedači iza Preporoda*
dr Mihovil Kombol	*Antologija novije hrvatske lirike* *Hrvatski pripovjedači osamdesetih i devedesetih godina*
dr Ljubomir Maraković	*Hrvatska književna kritika* *Moderni hrvatski pripovjedači*

Za Slavistički seminar u Padovi[57] je pored navedenih dela namenjen i rad Franceta Kidriča *Zgodovina slovenskega slovstva*,[58] najverovatnije zato što je padovanska katedra za slavistiku, kao prva i najznačajnija u Italiji, imala potrebu ne samo za srpskohrvatskim, već i za slovenačkim delima. Poklone poslate institutima finansiralo je Ministarstvo prosvete iz državnog budžeta.[59]

---

55 AJ, 66, 451/708, Dopis Ministarstva prosvete Ministru inostranih poslova o poklonu srpskih, hrvatskih i slovenačkih književnih publikacija naučnim institutima u Italiji, 13. 4. 1938.

56 AJ, 66, 451/708.

57 Važno je napomenuti da je 1920. godine, kada je osnovan Slavistički seminar u Padovi, italijansko poslanstvo u Beogradu putem *Politike* zamolilo Ministarstvo prosvete za pomoć pri prikupljanju knjiga za katedru: Голубовић, *Летопис културног живота*, 27.

58 AJ, 66, 451/708, Dopis Ministarstva prosvete Ministarstvu inostranih poslova o poklonu naučnim institutima u Italiji, 22. 9. 1938.

59 AJ, 66, 451/708, Odluka Ministarstva prosvete o poklonu srpskih, hrvatskih i slovenačkih književnih publikacija naučnim institutima u Italiji, 31. 5. 1938; AJ, 66, 583/960, Odluka ministra prosvete o nabavljanju sredstava za publikacije namenjene naučnim institutima u Italiji, avgust 1938.

Kao što se može videti iz sačuvanih prepiski, razmena publikacija odvijala se uz zvanično posredništvo i između samih naučnika. Još jedan primer ovakve razmene nalazimo u Arhivu Jugoslavije, gde je sačuvana molba profesora Stanka Škerlja iz 29. juna 1938. godine upućena Ministarstvu prosvete. Škerlj predlaže da se Luiđiju Salviniju, direktoru Slavističkog odeljenja u Kraljevskom orijentalnom institutu u Napulju, koji je dve godine ranije došao u Beograd upravo radi povezivanja, poklone sledeća dela: *Knjiga o Balkanu I* (Balkanski institut, Beograd, 1936) i *II* (Balkanski institut, Beograd, 1937), *Južna Srbija*, u redakciji Bogdana Krejčika (Savez sokola Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1937), *Sveti Sava* Stanoja Stanojevića (Beograd, 1935), *Portreti i skice* Momira Veljkovića (Beograd, 1936) i *Srpske narodne tužbalice* (Beograd, 1929). Iako u dokumentu nije obrazložen izbor knjiga, kao i u prethodnom primeru možemo iz naslova zaključiti da se radi o delima koja su procenjena kao važna za slavistička izučavanja. U molbi Škerlj skreće pažnju da su Salviniju potrebna i dela Vuka Karadžića u izdanju Državne štamparije, navodeći da bi bilo „korisno za ugled naše nauke i naše kulture u Italiji ako bi mu poklonili Vukova dela". Opisujući svog saradnika i njegovu uspešnu karijeru, Škerlj ističe: „Salvini ima značajnih zasluga i za italijansku nastavu i za italijanske seminare na univerzitetima u Beogradu i u Ljubljani: obezbedio je našim studentima nekoliko italijanskih stipendija za studiranje preko leta u Peruđi; knjižnicama italijanskih seminara izdejstvovao je više dela kao poklon italijanske vlade, a dodao je i druga, kao svoj lični poklon. U jesen dobićemo, zahvaljujući njegovom zauzimanju, veliku skupocenu italijansku enciklopediju. Bilo bi prema tome umešno, a i za naše buduće odnose sa italijanskim naučnim krugovima korisno, ako bi Ministarstvo prosvete htelo da ohrabri Salvinija, poklonom gore navedenih dela, u njegovom radu i nastojanju".[60] Ministar prosvete je 1. jula iste godine odobrio poklon, koji je profesor Škerlj poslao lično, posredstvom Italijanskog seminara Filozofskog fakulteta.[61]

I sama Srpska kraljevska akademija (SKA) sarađivala je sa Slovenskim seminarom u Padovi, najavljujući 1939. godine u jednom dopisu Ministarstva prosvete da će, počevši od te godine, posredstvom Ministarstva, slati Institutu za slovensku filologiju svoja izdanja „drugog razreda" (*Glas*, *Spomenik* i posebna izdanja).[62] U dokumentu se prenosi i zahvalnost profesora Kronije na knjigama koje su prethodne godine poslate. Tom prilikom on ističe da su te godine na Slovenskom seminaru doktorirala tri studenta na različitim temama iz srpskohrvatske književnosti i da skoro dvadeset godina radi „na duhovnom zbliženju naših

60 AJ, 66, 421/689, Molba Stanka Škerlja Ministarstvu prosvete o poklonu publikacija Luiđiju Salviniju, direktoru Slavističkog odeljenja Kraljevskom orijentalnom institutu u Napulju, 29. 6. 1938.

61 AJ, 66, 421/689, Odluka ministra prosvete o poklonu publikacija Luiđiju Salviniju, direktoru Slavističkog odeljenja Kraljevskom orijentalnom institutu u Napulju, 1. 7. 1938.

62 AJ, 66, 95/267, Dopis Srpske kraljevske akademije Ministarstvu prosvete o publikacijama namenjenim italijanskim naučnim institutima, 21. 3. 1939.

[jugoslovenskog i italijanskog] naroda".[63] Dopis navodi da je Kronija izrazio želju da popuni svoju kolekciju izdanja jugoslovenskih akademija, zbog čega je SKA odlučila da mu pokloni navedena izdanja.[64] Kao što se iz dosadašnjeg izlaganja može zaključiti, Kronija je bio jedan od vodećih italijanskih slavista i bio je u intenzivnom kontaktu sa jugoslovenskim naučnim krugovima, tako da je odluka Srpske kraljevske akademije da podrži njegov rad ne samo podrška razvoju slavistike u Italiji već i znak duboko utemeljene i dugoročne saradnje.

I Univerzitet za strance u Peruđi je stupio u kontakt sa Univerzitetom u Beogradu, posredstvom Kraljevskog poslanstva u Rimu 1940. godine. Rektor Astore Lupateli (Astorre Lupattelli) upoznao je vladu Jugoslavije sa osnivanjem i radom Univerziteta, navodeći da ga je osnovala fašistička vlada sa ciljem širenja italijanskog jezika i kulture. Istakao je takođe da je za četrnaest godina rada sedam hiljada stranaca na Univerzitetu steklo diplome o poznavanju italijanskog jezika ili diplome o osposobljenosti za njegovo predavanje u inostranstvu. Lupateli je napomenuo da je Mađarska još 1935. godine donela odluku o priznavanju tih diploma, te se pozvao na kulturni sporazum[65] između Jugoslavije i Italije kao osnov da i sama Jugoslavija donese sličnu odluku.[66] Miloš Trivunac, dekan Filozofskog fakulteta, i Stanko Škerlj, kome se Trivunac obratio kao stručnom referentu za ovo pitanje, odgovorili su rektoratu početkom 1941. godine, uz obrazloženje da ne postoji osnov da se diploma Univerziteta za strance u Peruđi izjednači sa diplomom beogradskog univerziteta. Škerlj je izneo mišljenje, koje je usvojeno na sednici Saveta Filozofskog fakulteta krajem 1940. godine, da se tromesečni tečaj u Peruđi, za koji se ne zahtevaju potvrde o prethodnom znanju, ne može porediti sa redovnim studijama na fakultetu. Samim tim, ta diploma nije mogla biti izjednačena sa fakultetskom, ali se mogla priznati kao dozvola za predavanje italijanskog jezika u srednjim školama, iako bi time predavači imali veći stepen kvalifikacije u odnosu na ono što se traži u našim školama. Škerlj ističe da je Univerzitet za strance u Peruđi ozbiljna i značajna institucija na kojoj kurseve pohađaju i jugoslovenski studenti italijanskog jezika.[67]

Pored slavistike, oblast pravnih nauka je takođe polje na kojem se odvija primetna razmena. Tokom tridesetih godina u Beograd su dolazili istaknuti profesori prava sa različitih italijanskih univerziteta i držali predavanja u sali Autokluba u Francuskoj ulici broj 7. Predavanja su održana na francuskom jeziku, što im je dalo internacionalni karakter i pružilo mogućnost uključivanja i onih stručnjaka koji nemaju direktnih veza sa italijanskim intelektualnim krugovima.

---

63 AJ, 66, 95/267, Dopis Ministarstva spoljnih poslova Ministarstvu prosvete o poklonu ministra prosvete italijanskim naučnim ustanovama, 10. 1. 1939.

64 AJ, 66, 95/267, Dopis Srpske kraljevske akademije Ministarstvu prosvete o publikacijama namenjenim italijanskim naučnim institutima, 21. 3. 1939.

65 Najverovatnije se misli na pakt o prijateljstvu između Jugoslavije i Italije iz 1937. godine.

66 AJ, 66, 3262/2357, Dopis Ministarstva inostranih poslova Ministarstvu prosvete o priznavanju diplome Univerziteta za strance u Peruđi, 22. 8. 1940.

67 AJ, 66, 3262/2357, Stručni savet profesora Stanka Škerlja Savetu Filozofskog fakulteta u Beogradu, 30. 11. 1940.

Prvi je u Beograd doputovao Đorđo del Vekio (Giorgio Del Vecchio), profesor filozofije prava na Pravnom fakultetu u Rimu i bivši rektor Rimskog univerziteta, koji se 19. maja 1933. godine sastao sa profesorima Univerziteta u Beogradu.[68] *Politika* izveštava da je Del Vekio već sarađivao sa našim uglednim profesorom sa Pravnog fakulteta Đorđem Tasićem,[69] a nekoliko godina kasnije, u februaru 1936. godine, objavio je članak „Homo juridikus i nedovoljnost prava kao životnog pravila" u časopisu *Arhiv za društvene nauke*.[70]

Nakon potpisivanja Beogradskih sporazuma 1937, u Beograd dolazi Frančesko Kapeluti (Francesco Capelutti) sa Univerziteta u Milanu i drži predavanje „Le droit et le proces" u maju 1938. godine.[71] Naredne godine predavanja su održali i Lorenco Mosa (Lorenzo Mossa) sa Univerziteta u Pizi, profesor trgovačkog prava i direktor časopisa *Rivista del diritto commerciale*, sa temom „Obnova prava u Italiji" i Karlo Kostamanja (Carlo Costamagna) sa Univerziteta u Rimu, član italijanske komore i delegacije Interparlamentarne unije (sa temom „Pravo svojine u doktrini totalitarnih država").[72] Osim toga, povodom Međunarodnog kongresa kriminologa u Rimu 1938. godine dolazi u Beograd u januaru iste godine profesor Univerziteta u Rimu Beninjo di Tulio (Benigno Di Tullio). Njegov zadatak je bio da upozna stručnu javnost sa ciljevima kongresa, u čemu su učestvovali i Udruženje pravnika, Udruženje sudija i Advokatska komora.[73]

Ovi podaci upućuju na uzajamno interesovanje italijanskih i jugoslovenskih stručnjaka iz oblasti pravnih nauka, koje je posebno primetno u periodu nakon Beogradskih sporazuma 1937. godine. Usled diplomatskog zbližavanja došlo je do generalnog interesovanja za Italiju, kao i do ohrabrivanja razmene unutar akademskih krugova. Dolazak Del Vekija, koji se dogodio znatno ranije, s druge strane treba tumačiti neutralno u odnosu na političku klimu – može se pretpostaviti da je jednostavno bio povezan sa Pravnim fakultetom BU i da je sa njim ostvario saradnju nezavisno od odnosa između Italije i Jugoslavije.

Beograd je 1939. godine posetio i sam Filipo Tomazo Marineti (Filippo Tommaso Marinetti), kako bi na Kolarčevom univerzitetu govorio o savremenoj italijanskoj književnosti i umetnosti, kao i da bi recitovao izbor italijanskih i francuskih futurističkih pesama.[74] Dok *Politika* izveštava o ovom predavanju kao o večeri „retkog umetničkog uživanja",[75] to nije bio jedini razlog njegove posete. Naime, pesnik je došao da obiđe Izložbu italijanske knjige u Paviljonu Cvijete Zuzorić.[76] Ona je organizovana nedugo nakon izložbe „Italijanski portret

[68] *Политика*, 20. 5. 1933, 3.
[69] Isto.
[70] *Правда*, 27. 2. 1936, 17.
[71] *Политика*, 19. 5. 1938, 21.
[72] *Политика*, 2. 7. 1939, 18.
[73] *Политика*, 19. 1. 1938. 8.
[74] *Политика*, 27. 1. 1939, 10.
[75] Isto, 6.
[76] *Политика*, 28. 1. 1939, 10.

kroz vekove" i posebno pripremana za Ćanovu posetu Beogradu, što navodi na zaključak da je cilj Marinetijevog dolaska da dodatno osnaži pozitivan utisak koji se očekivao prilikom ovih značajnih zvaničnih saradnji. Marineti je, kao deklarisani pristalica fašizma i jedna od najupečatljivijih ličnosti italijanske književnosti međuratnog perioda, svakako imao ulogu da propagira svojim dolaskom italijansku kulturu, ali i da doprinese celovitosti još jednog velikog kulturnog događaja organizovanog u znak prijateljskih odnosa između dve zemlje.

Zabeležen je i dolazak uglednog lingviste Matea Bartolija (Matteo Bartoli), profesora Univerziteta u Torinu, kojeg je ugostio Filozofski fakultet u Beogradu. On je 1940. godine održao predavanje „O metodima prostorne lingvistike primenjene na romanske i arijsko-evropske jezike", kojem su prisustvovale važne ličnosti iz jugoslovenskih intelektualnih krugova: Aleksandar Belić, Miloš Trivunac, Miodrag Ibrovac, direktor Državne arhive Arnautović i pomoćnik direktora Italijanskog instituta za kulturu Edgardo Đorđi-Alberti (Edgardo Giorgi-Alberti).[77]

Kongresi i skupovi

Poseban vid saradnje između srpskih i italijanskih stručnjaka koji se u nekoj meri može odvojiti od diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Italije predstavljaju međunarodni kongresi i skupovi organizovani na tlu Italije i u Beogradu. Prema građi iz Arhiva Jugoslavije i podacima iz periodike prvi veći događaj ovog tipa bio je Drugi međunarodni vizantološki kongres, za koji su pripreme počele početkom 1927, a koji je održan od 11. do 16. aprila te godine. U molbi upućenoj predsedniku Ministarskog saveta Nikoli Uzunoviću nalazi se spisak do tada prijavljenih učesnika, među kojima su iz Italije bili Đuzepe Gabrijeli (Giuseppe Gabrieli), bibliotekar Akademije u Rimu, zatim i profesori Akademije Frančesko Gabrijeli (Francesco Gabrieli) i Silvio Đuzepe Merkati (Silvio Giuseppe Mercati), kao i Amedeo Đanini, predsednik Instituta za Istočnu Evropu (*IPEO*).[78] Na spisak su 14. aprila dodati i poznati slavista Đovani Maver, Đanino Ferati i Đusto Đusti (Giusto Giusti).[79]

Prema izveštavanjima *Politike*, profesor Radonjić je u svom pozdravnom govoru otvoreno povezao Italiju sa Jugoistočnom Evropom, dok je Merkati istakao kako „smatra da Rim i Vizantija predstavljaju dve sestre koje su u civilizaciji čovečanstvu dale vrlo mnogo".[80] Ovi primeri pokazuju da nisu

---

77 *Правда*, 18. 11. 1940, 18.

78 AJ, 66, 421/688, Molba člana Organizacionog odbora profesora Vulića ministru prosvete za obezbeđivanje prevoza za učesnike u Drugom međunarodnom vizantološkom kongresu, 28. 1. 1927.

79 AJ, 66, 421/688, Molba člana Organizacionog odbora profesora Vulića ministru prosvete za obezbeđivanje prevoza za učesnike u Drugom međunarodnom vizantološkom kongresu, 14. 4. 1927.

80 Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1926–1928* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2023), 201.

bili neophodni diplomatski bliski odnosi i inicijativa na političkom nivou da bi akademski krugovi istraživali odnose između dva kulturno bliska regiona i izučavali njihov dugovečan i značajan odnos.

Drugi značajan skup u Beogradu bio je Treći međunarodni kongres slavista koji je najpre trebalo da se održi u Beogradu od 18. do 25. septembra 1939. godine. Prema odlukama kongresa u Pragu (1925) i Varšavi (1934) organizacione pripreme počele su već u decembru 1938. godine.[81] To je bilo vreme kada je odnos između dve zemlje bio na vrhuncu, saradnja na kulturnom i umetničkom planu bila intenzivna, a italijanska slavistika prevazišla svoje početne faze razvoja.

Srpski stručnjaci su takođe odlazili u Italiju, posebno tridesetih godina, kada je Jugoslavija učestvovala na brojnim međunarodnim kongresima.[82] Kustos Narodnog muzeja u Beogradu Đurđe Bošković već 1930. godine odlazi na Kongres eksperata za čuvanje, restaurisanje i utvrđivanje identiteta spomenika u Rimu,[83] dok Vladimir Petković, ispred SKA, 1932. godine učestvuje na Trećem međunarodnom kongresu za starohrišćansku arheologiju u Raveni (pored monsinjora Bulića iz Splita, prof. Šarije iz Ljubljane i prof. Hofilera iz Zagreba).[84] U oktobru 1933. Italijansko društvo za unapređenje nauke održalo je naučni kongres u Bariju, na kojem su jedini predstavnici iz inostranstva bili bugarski astronom Bodev i profesor Burijan, koji je zastupao Univerzitet u Beogradu.[85] Kako *Politika* prenosi, Burijan je u svom govoru izrazio želju za uspostavljanjem aktivne naučne saradnje između italijanskih i jugoslovenskih univerziteta, na šta je predsedavajući profesor Blan odgovorio da se upravo naučnom saradnjom može unaprediti razumevanje među narodima.[86]

U Arhivu Jugoslavije sačuvani su podaci i o drugim učešćima jugoslovenskih predstavnika na brojnim skupovima koji nisu bili vezani za slavistiku, italijanistiku ili druge oblasti kulture i umetnosti. Među njima se izdvajaju Istočni sajam u Bariju (1935),[87] Međunarodni kongres orijentalista u Rimu (1935),[88] Kon-

---

81 AJ, 66, 421/688, Prvo saopštenje izvršnog odbora Trećeg međunarodnog kongresa slavista, decembar 1938; Basciani, „A Late Offensive", 89.

82 U fondu Ministarstva prosvete, u fascikli 93/263, sačuvano je više dokumenata o različitim kongresima i naučnim skupovima koji su se održavali u Italiji i o kojima su stizala obaveštenja u Jugoslaviju: AJ, 66, 93/263.

83 AJ, 66, 320/539, Dopis Historisko-umetničkog muzeja Kraljevine Jugoslavije Ministarstvu prosvete o učešću kustosa Đurđa Boškovića na kongresu eksperata u Rimu, 4. 9. 1939.

84 AJ, 66, 93/263, Dopis Ministarstva inostranih poslova Ministarstvu prosvete o učešću Vladimira Petkovića na III međunarodnom kongresu hrišćanskih arheologa u Raveni, 9. 8. 1932.

85 *Политика*, 26. 10. 1933, 3.

86 Isto.

87 Na Istočnom sajmu u Bariju su kao delegati beogradskog univerziteta poslati Milan Žujović i Dragoš Spasojević. – AJ, 66, 583/960, Odluka Ministarstva prosvete o isplati Milana Žujovića za učestvovanje na Istočnom sajmu u Bariju, 21. 8. 1935; AJ, 66, 583/960, Odluka Ministarstva prosvete o isplati Dragoša Spasojevića za učestvovanje na Istočnom sajmu u Bariju, 31. 8. 1935.

88 AJ, 66, 93/263, Obaveštenje Ministarstva prosvete rektoratu Univerziteta u Beogradu o Međunarodnom kongresu orijentalista u Rimu 23–29. 9. 1935, 22. 7. 1935.

gres za tehničku nastavu u Rimu (1936),[89] kao i Međunarodni kongres kriminologije u Rimu (1938),[90] povodom kojeg je profesor Univerziteta u Rimu De Tulio posetio Beograd. U Arhivu je sačuvan i podatak da je italijansko poslanstvo u Beogradu obavestilo Ministarstvo prosvete o molbi jednog jevrejskog para iz Novog Sada – Ernesta i Alise Fridman – direktora Pedagoškog instituta u Novom Sadu. Oni su izrazili nameru da idu u Rim i prisustvuju Drugom međunarodnom kongresu Montesori, koji je pod vođstvom Marije Montesori otvoren 3. aprila 1934. godine.[91] Iako su u ovom periodu italijansko-jugoslovenski diplomatski odnosi bili osetljivi, a dve zemlje vodile u potpunosti oprečne spoljne politike, te prepreke nisu sprečile naučnu razmenu u užim stručnim krugovima.

Italijanski institut za kulturu u Beogradu

Počeci formalne i institucionalizovane saradnje u oblasti kulture Italije i Jugoslavije datiraju od januara 1938. godine, kada je u Beogradu osnovan Jugoslovensko-italijanski klub, sa ciljem „održavanja i negovanja prijateljskih odnosa i upoznavanja zajedničkih kultura", kako navodi članak u *Politici* posvećen ovom događaju.[92] U istom tekstu se dalje navodi da je uspostavljena privremena uprava koju su, između ostalog, činili Dragoljub Todorović kao predsednik, Miodrag Ristić kao sekretar kulturne sekcije, Milutin Mihailović kao sekretar umetničke sekcije i Aca Popović kao sekretar izdavačke sekcije. Već u maju iste godine klub je počeo da organizuje kurseve italijanskog jezika.[93] Ovi tečajevi su se prvi put održavali od novembra 1939. godine u Italijanskom domu (*Casa degli Italiani*), u Birčaninovoj ulici broj 20 u Beogradu,[94] pod upravom Društva „Dante Aligijeri", koje je osnovano u proleće te godine. Ubrzo je bilo preko 300 polaznika, a upis je podržala i italijanska vlada, omogućivši izuzetno niske cene kurseva.[95] U junu je osnovano i letovalište na beogradskoj plaži, u okviru kojeg je radila biblioteka sa čitaonicom dostupna svim članovima.[96] Pored Kluba, kursevi italijanskog jezika su od 1940. godine počeli da se održavaju i na Kolarčevom narodnom univerzitetu, pod vođstvom Antonija Stefaninija.[97]

Novi nivo ove saradnje dostiže se otvaranjem italijanskih instituta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, čime su krunisani intenzivni višegodišnji di-

[89] AJ, 66, 93/263, Dopis Ministarstva prosvete Ministarstvu inostranih poslova o učešću Dušana Tomića iz Beograda i Maksa Sameca iz Ljubljane na Kongresu za tehničku nastavu u Rimu, 26. 12. 1936.

[90] AJ, 66, 93/263, Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova Ministarstvu prosvete o Međunarodnom kongresu kriminologije u Rimu, 14. 5. 1938.

[91] AJ, 66, 93/263, Obraćanje Ministarstva prosvete kraljevskoj banskoj upravi povodom podataka o Ernestu i Alisi Fridman, 15. 3. 1934.

[92] *Политика*, 10. 1. 1938, 10.

[93] *Политика*, 15. 4. 1938, 11.

[94] *Политика*, 26. 10. 1938, 18.

[95] Basciani, „A Late Offensive", 89.

[96] *Политика*, 23. 6. 1938, 21

[97] *Политика*, 13. 1. 1940, 17.

plomatski odnosi između dveju zemalja, u kojima je kultura imala važno mesto. Italijanska strategija kulturne penetracije je počela da se oslikava na intenzivnom širenju mreže italijanskih instituta za kulturu, osnovanih u svim zemljama dunavsko-balkanskog regiona još od polovine četvrte decenije prošlog veka.[98] U ovom radu biće reči samo o aktivnosti Italijanskog instituta u Beogradu, budući da su predmet ovog istraživanja prevashodno aktivnosti organizovane u prestonici.

Italijanski institut u Beogradu otvoren je 22. februara 1940. godine u vili u Ulici kneginje Perside broj 51 i sve do 6. aprila 1941. predstavljao je nezaobilaznu stanicu za sve ličnosti iz oblasti nauke, umetnosti i kulture koje su posećivale prestonicu. Beogradski institut nalazio se pod upravom Đovanija Mavera, osnivača italijanske slavistike i profesora slovenske filologije na Univerzitetu u Rimu.[99] Njemu su pomagali Edgardo Đorđi-Alberti i Antonio Stefanini,[100] koji su i sami držali predavanja sa Dan Daninom di Sarom (Dan Danino di Sarra), po nalogu italijanskog Ministarstva za narodno vaspitanje.[101] Članak u *Politici* citira Mavera: „Sama činjenica da je slavistima poveren ovaj zadatak da srpskoj publici prikažu italijansku kulturu po sebi je garantija da će jugoslovenska kultura u Italiji naći srdačan i pozitivan odjek".[102] Odmah krajem februara Institut objavljuje u *Politici* da počinju upisi na sve kurseve i u biblioteku,[103] a već 4. aprila iste godine u Institut dolazi Đuliano Balbino (Giuliano Balbino), ugledni profesor, senator, bivši ministar prosvete i dekan Filozofskog fakulteta u Rimu. Njegov cilj je bio da održi predavanje o „Drami italijanske istorije", najpre u Beogradu, zatim u Zagrebu 6. aprila, dok je za 9. april u Ljubljani bilo predviđeno njegovo predavanje „O italijanskoj kulturi XX veka".[104]

Dok je Balbino držao predavanje u Zagrebu, u Beogradu je neposredno nakon njega Enriko Damijani govorio o Pirandelu i Graciji Deledi, godinu dana nakon što je na Kolarčevom univerzitetu držao predavanje o Pirandelovom pozorištu, dok je dva dana kasnije u Institutu govorio i o italijanskim pesnicima Risorđimenta.[105] U novembru je u Beograd doputovao i profesor Mateo Bartoli, italijanski lingvista, romanista i slavista, održavši predavanje „Latinski i nacionalni italijanski jezik", kojem prisustvuje veliki broj važnih ličnosti iz diplomatskih i intelektualnih krugova: italijanski poslanik Frančesko Đorđo Mameli, Bogdan Popović, Aleksandar Belić, Nikola

98 Santoro, „Alcune", 26.
99 Basciani, „A Late Offensive", 91.
100 AJ, 66, 70/181, Dopis Ministarstva inostranih poslova ministru prosvete Božidaru Maksimoviću o Italijanskom institutu u Jugoslaviji, 21. 11. 1939.
101 *Политика*, 19. 2. 1940, 4.
102 Isto.
103 *Политика*, 25. 2. 1940, 32.
104 AJ, 66, 421/689, Odobrenje ministra prosvete na molbu Instituta italijanske kulture u Beogradu za predavanja Đulijana Balbina u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.
105 *Правда*, 6. 4. 1940, 10.

Vulić, Henrik Barič, Stanko Škerlj, profesori Gezeman i Štraus, Vladimir Velmar Janković, i drugi.[106]

Tokom prve godine rada Institut je proširio oblasti svog delovanja i uveo u ponudu kurseve iz užih oblasti. U decembru 1940. godine u listu *Pravda* objavljen je program za poslednji mesec u godini, pod nazivom „Kurs kulture o savremenoj Italiji": 11. decembra Edgardo Đorđi-Alberti drži predavanje „Sistemi i krize sistema na početku XX veka", 13. decembra Alfredo Grilo, „Problemi italijanske države posle Ujedinjenja", 16. decembra Umberto Masi, „Ungaretijeva književnost", 18. decembra Dan Danino di Sara, „Savremeno italijansko slikarstvo", 20. decembra Eros Sekvi, „Novi gradovi u Italiji".[107] Karlo Anti, profesor arheologije i rektor Univerziteta u Padovi, doputovao je u oktobru 1940. godine, kako bi otvorio taj zimski semestar predavanjem o originalnosti i podražavanju u rimskoj umetnosti. U članku u listu *Vreme* najavljen je i dolazak profesora Morelija, istaknutog organizatora u borbi protiv tuberkuloze.[108] *Vreme* takođe najavljuje dolazak italijanskog istoričara Federika Šaboa (Federico Chabod), profesora na Univerzitetu u Milanu, koji je u institutu 28. i 29. januara održao dva predavanja o problemu renesanse.[109]

U februaru 1941. započeo je drugi semestar tečajeva, kad je najavljeno da će se konferencije održavati petkom i da će o temama iz oblasti kulture, umetnosti, književnosti, istorije i ekonomije govoriti stručnjaci direktno pozvani iz Italije.[110] Tako su u izuzetno kratkom roku u Institutu gostovali brojni italijanski predavači. Čezare Kosta (Cesare Costa), delegat odeljenja za studije u Konfederaciji industrijskih radnika, održao je 7. februara predavanje „Od revolucionarnog sindikalizma do korporativizma";[111] dok je Dan Danino di Sara 14. i 17. februara govorio o savremenom italijanskom slikarstvu.[112] Korado Sofija je 19. februara govorio o Vergi,[113] Alfredo Grilo o odnosima između crkve i države u Italiji do Lateranskog sporazuma,[114] dok je muzički kritičar Otavio Tibi (Ottavio Tibi) 18. marta izneo opšte poglede na muziku u 1941. godini.[115]

Italijanski instituti za kulturu u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani su u poslednjoj fazi italijansko-jugoslovenske diplomatije bili kruna ovog odnosa i najjači centri italijanske političke propagande u Jugoslaviji.[116] Kao što se može zaključiti na osnovu navedenih gostovanja, rad Instituta u Beogradu

106 *Правда*, 14. 11. 1940, 28.
107 *Правда*, 7. 12. 1940, 14.
108 *Време*, 27. 10. 1937, 6.
109 *Време*, 25. 1. 1941, 9.
110 *Правда*, 3. 2. 1941, 12.
111 *Правда*, 7. 2. 1941, 14.
112 *Правда*, 13. 2. 1941, 17; *Правда*, 17. 2. 1941, 7.
113 *Правда*, 19. 2. 1941, 10.
114 *Правда*, 26. 2. 1941, 14.
115 *Правда*, 17. 3. 1941, 14.
116 Basciani, „A Late Offensive", 90.

bio je intenzivan, podržan i osmišljen. Nakon 18. marta nema podataka o aktivnosti u Institutu u Beogradu niti u bilo kojoj drugoj instituciji. Tokom nešto više od godinu dana aktivnosti pre izbijanja Drugog svetskog rata, Institut su posećivali ne samo ugledni akademici i naučnici već i stvaraoci iz oblasti umetnosti i kulture. Sa tom ulogom, Italijanski institut za kulturu predstavlja otelotvorenje italijanske kulturne propagande i ekspanzionističkih težnji u tri najvažnija grada Kraljevine Jugoslavije.

Zaključna razmatranja

Iako često snažno politički konotirana, a pritom nestalna i slabo razvijena, italijanska kulturna strategija je u međuratnom periodu Beogradu donela jedan trajni doprinos. On se ogleda, pre svega u izučavanju italijanskog jezika, književnosti i kulture na univerzitetskom nivou, kao i razvoju italijanske slavistike i uvođenju slovenske filologije na italijanske univerzitete. Pored toga, jugoslovenska stručna javnost nije ograničila svoju saradnju samo na autore koji su putem univerziteta i institucija dolazili do javne scene, već je bila u kontaktu i sa protivnicima režima, poput Guljelma Ferera i Karla Sforce, koji je uživao posebne naklonosti u publikacijama i u periodici.

Jugoslovenska italijanistika je, takođe, ostala jednim manjim delom nezavisna od uticaja propagande, budući da je tradicija prevodilačke delatnosti i analize italijanskih književnih uticaja na književnost regiona već postojala i pre Velikog rata. Sa druge strane, temelji italijanske slavistike su mnogo više vezani za političku klimu ovog perioda i u sebi sadrže njene tragove. Malobrojna svedočanstva izvan ovih disciplina ipak upućuju na to da saradnja nije bila bogata, i da je, van humanističkih oblasti, Italija bila predmet interesovanja pre svega na polju ekonomije i prava, što ne iznenađuje, s obzirom na praktične aspekte odnosa dveju zemalja.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 38, Centralni presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije; Fond 66, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije; Fond 373, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Italiji – Rim.

Štampa i periodika

- *L'Europa Orientale* (Roma), 1923.
- *Politika*, 1920, 1933, 1936, 1938–1940. (Cyrillic)
- *Pravda*, 1929, 1936, 1939–1941. (Cyrillic)
- *Vreme*, 1937, 1938, 1941. (Cyrillic)

Literatura

- Avramovski, Živko. *Jugoslavija–Italija: 1918–1941: zbornik radova*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2024. (Cyrillic)
- Baioni, Massimo. „Cultura fascista e usi pubblici della storia". *Transalpina*, vol. 12, 2009, 51–68.
- Basciani, Alberto. „A Late Offensive. Italian Cultural Action in Belgrade in the Last Phase of the Kingdom of Yugoslavia (1937–1941)". *Balcanica – Annual of the Institute for Balkan Studies*, vol. LII, 2021, 83–98. DOI: 10.2298/BALC2152083.
- Basciani, Alberto. „The Ciano-Stojadinović agreement and the turning point in the Italian cultural policy in Yugoslavia (1937–1941)". In: *Italy's Balkan Strategies (19th – 20th Century)*, edited by Vojislav G. Pavlović, 203–209. Beograd: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014.
- Buccarelli, Massimo. *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*. Bari: Edizioni B. A. Graphis, 2006.
- Buccarelli, Massimo. „Momenti e problemi della politica estera italiana verso la Jugoslavia tra le due guerre mondiali". *Qualestoria*, 49, 1/2021, 35–55.
- Cronia, Arturo. *Aspetti caratteristici delle relazioni culturali italo-jugoslave*. Tivoli: Arti grafiche Aldo Chicca, 1938.
- Đurić, Željko. *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze od XVIII do XX veka*. Beograd: Filološki fakultet, 2012.
- Golubović, Vidosava. *Letopis kulturnog života 1919–1925*. Beograd: Institut za književnosti i umetnost; Matica srpska, 1989. (Cyrillic)
- Krizman, Bogdan. „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)". *Časopis za suvremenu povijest*, 7, 1/1975, 33–97.
- Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države: 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- Mazzitelli, Gabriele. *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale: Catalogo storico (1921–1944)*. Firenze: Firenze University Press, 2016.
- Milak, Enes. „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)". *Istorija XX veka: zbornik radova*, 131–172. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1982.
- Milak, Enes. *Italija i Jugoslavija 1931–1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.
- Santoro, Stefano. „Alcune considerazioni sulle relazioni italo-jugoslave nel contesto danubiano-balcanico durante il periodo interbellico". *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea*, 49, 1/2021, 11–34.
- Santoro, Stefano. „Cultura e propaganda nell'Italia fascista: l'Istituto per l'Europa Orientale". *Passato e presente*, 17, 48/1999, 55–78.
- Santoro, Stefano. „Culture and propaganda in World War II: Fascist Italy and the Balkans". *War and Propaganda In the XXth Century*, 43, 2/2013, 122–127.
- Santoro, Stefano. *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943*. Milano: Franco Angeli, 2005.
- Santoro, Stefano. „Panslavismo e latinità negli studi de 'L'Europa Orientale'". *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea*, XXVII, 2/1999, 6–69.
- Santoro, Stefano. „The Cultural Penetration of Fascist Italy Abroad and in Eastern Europe". *Journal of Modern Italian Studies*, 8, 1/2003, 36–66.
- Santoro, Stefano. „The Latin 'Frontier of Civilization': Italian Cultural Policies and Fascist Propaganda Towards Central and Eastern Europe in the Interwar Period". *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 19, 1/2015, 155–168.

- Simić, Bojan. „Izložba italijanski portret kroz vekove u Beogradu 28. mart – 9. maj 1938". *Istorija 20. veka*, 31, 1/2013, 23–34.
- Simić, Bojan. „Poseta grofa Ćana Jugoslaviji u januaru 1939. i pad Milana Stojadinovića". *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 19, 1–2/2018, 67–78.
- Simić, Bojan. „Milan Stojadinović and Count Ciano – A History of a Friendship". *Tokovi istorije*, 3/2019, 11–36. DOI: 10.31212/tokovi.2019.3.sim.11-36
- Simić, Bojan. „Italian Diplomacy on Milan Stojadinović after his Fall from Power". *Istraživanja*, 30/2019, 256–271.
- Simić, Bojan. „Milan Stojadinović and Italian-Yugoslav Relations (1935–1941)". *Qualestoria*, 49, 1/2021, 269–285.
- Simić, Bojan. „Italijanska propagandna ofanziva u Jugoslaviji tokom 1938. godine". *Tokovi istorije*, 1/2016, 97–114. (Cyrillic)
- Simić, Bojan. „Susret Ćano – Stojadinović na Bijenalu u Veneciji 1938. godine". *Arhiv*, 17, 1–2/2016, 124–136. (Cyrillic)
- Simić, Bojan. *Milan Stojadinović i Italija: između diplomatije i propagande*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (Cyrillic)
- Simić, Bojan. „Jedan izveštaj o Kraljevini Jugoslaviji i italijanskoj propagandnoj akciji 1936. godine". *Tokovi istorije*, 2/2011, 187–193. (Cyrillic)
- Vučo, Julijana. „Diffusione e insegnamento dell'italiano in Serbia". *Comunicare letterature lingue*, 6/2006, 147–155.
- Vojinović, Staniša. *Srpski književni glasnik 1920–1941: bibliografija nove serije*. Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2005. (Cyrillic)
- Đorđević, Bojan. *Letopis kulturnog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1926–1928*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2023. (Cyrillic)
- Živković, Ana. „Italijanski saradnici *Međunarodne revije za balkanske studije*". *Književna istorija*, 55/2023, 239–249. (Cyrillic). DOI: 10.18485/kis.2023.55.181.9.

Summary

Ana Živković

The Presence of Italian Professors and Experts in the Intellectual Circles of Interwar Belgrade

Abstract: Research undertaken for a doctoral thesis on exchanges between Italian and Serbian cultural institutions, associations, and enterprises during the interwar period uncovered significant archival material concerning visits by professors from Italian universities to Belgrade, as well as the collaboration between Belgrade's scientific institutions and their Italian counterparts. These collaborations mostly occurred within a political context, such as the organization of the major exhibition titled "The Italian Portrait Through the Centuries" in 1938 or the founding of the Italian Cultural Institute in 1940, with the aim of promoting Italian culture in the Kingdom of Yugoslavia. The goal of this paper is to systematize and catalog the Italian professors and intellectuals who gave various lectures in Belgrade, as well as the contributions of our own experts in this process, viewing these events through the historical and political lens of the time. The research is

based on materials found in the Archives of Yugoslavia in Belgrade, as well as those printed in the *Politika* and *Pravda* daily newspapers, which regularly reported on these events.

Key words: Italian-Serbian academic relations, Slavistics in Italy, Italian studies, Italian Cultural Institute, cultural politics

This paper examines the evolution of academic relations between Belgrade and Italy during the interwar period, emphasizing their institutional, scholarly, and diplomatic dimensions. Drawing on archival materials preserved in the Archives of Yugoslavia and periodical publications from the period, the study reconstructs the networks of intellectual exchange that developed between Italy and Belgrade from the late 1920s until the beginning of World War II.

A key aspect of this cooperation was the cooperation between universities and scientific institutes in Belgrade and Italy, as well as participation in international congresses and academic gatherings held in both Italy and Yugoslavia. This institutional and formal cooperation was consolidated with the establishment of the Italian Cultural Institute in Belgrade in 1940, part of a larger Italian strategy of cultural expansion in the Danube–Balkan region. Under the direction of Giovanni Maver, a leading Italian Slavist, the Institute became a dynamic center for the dissemination of Italian language and culture through lectures and specialized courses delivered by eminent Italian intellectuals and artists, who often visited Belgrade specifically with the intention to interact with the Yugoslav audience and intellectuals. Although academics visiting Belgrade focused mostly on Italian Studies, the daily newspapers of the time also note various professors of law from Italy visiting Belgrade, being in contact with fellow associations, and holding public lectures.

Functioning as both a cultural and political institution, the Italian Cultural Institute represented the culmination of Italo–Yugoslav diplomatic relations on the eve of the Second World War. Beyond promoting academic cooperation, it served as an instrument of Italian cultural diplomacy and propaganda, illustrating how cultural initiatives were strategically employed to reinforce political influence in Southeast Europe.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.mamula

Đorđe MAMULA, doktorand
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
djordje_vmamula@yahoo.com
ORCID: 0009-0004-7150-8386

Prilog proučavanju srednjoškolskih ekskurzija i đačkih letovališta u Kraljevini Jugoslaviji

Apstrakt: Rad prikazuje razvoj srednjoškolskih ekskurzija, đačkih letovališta i odmarališta u Kraljevini Jugoslaviji na osnovu arhivske građe, štampe i objavljenih izvora. Ekskurzije su bile sastavni deo obrazovnog procesa još krajem 19. veka i cilj im je bio upoznavanje učenika sa istorijskim, prirodnim i geografskim lepotama zemlje. U novoj jugoslovenskoj državi njihov zadatak je takođe bio da pruže mogućnost za upoznavanje tek ujedinjenih jugoslovenskih naroda. Nerazvijena infrastruktura i nedostatak sredstava često su uticali na odabir destinacija i realizaciju puta. Škole su dobijale pomoć od Ministarstva prosvete, ekskurzionog fonda ili dobrotvornih priloga. Pored ekskurzija za učenike jugoslovenskih škola udruženja Jadranska straža, Ferijalni savez i Podmladak Crvenog krsta organizovala su letnje kampove i letovališta, ali takođe i pomagala školama tokom realizacije planom i programom predviđenih ekskurzija.

Ključne reči: đačke ekskurzije, letovališta, turizam, putovanje, Ferijalni savez, Jadranska straža, Podmladak Crvenog krsta, Kraljevina Jugoslavija

Uvod

Putovanje na jugoslovenskom prostoru do 1918. godine bilo je ograničeno iz više razloga: državne granice, geografska konfiguracija terena, većinsko agrarno stanovništvo i loša infrastruktura uticali su na mobilnost stanovništva i sprečavali razvoj putovanja. Nastankom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nestao je samo prvi faktor, dok su ostali i dalje bili glavna prepreka međusobnom upoznavanju. Preko 70% stanovništva jugoslovenske države živelo je na selu, a velika većina nije putovala dalje od svog okruga ili čak prve varošice koja je predstavljala najbliži administrativni centar.[1] Takođe, visoka stopa nepismenosti i tradicionalne vrednosti

[1] Љубодраг Димић и Данко Алимпић, „Стереотипи о народном и државном јединству у уџбеницима историје у Краљевини Југославији", *Настава историје*, бр. 2/1996, 146.

uslovile su da stanovništvo u najvećoj meri ostane u mestu u kome je rođeno. I kada se moralo putovati, to je činilo iz poslovnih razloga, a ne turističkih, obrazovnih ili kulturnih. Ipak, i pre ujedinjenja na ovim prostorima postojali su turistički centri. U Kraljevini Srbiji su to bile banje poput Vrnjačke, Koviljače i Ribarske; u Dalmaciji gradovi poput Dubrovnika, Splita, Sušaka; u Sloveniji Bled i planinarski centri na Julijskim Alpima. Malobrojna građanska klasa iz Srbije odmor je provodila takođe i na prostoru Austrougarske, u tamošnjim banjama, ali to su bili izuzeci.[2]

Uprkos navedenim preprekama, turizam je kao nova privredna grana počeo postepeno da se razvija već tokom prve decenije postojanja nove države. Osnivanje turističke agencije „Putnik" (1923), avio-kompanije „Aeroput" (1927), ali i razvoj infrastrukture – poput železničke pruge kroz Mokru Goru, koja je spajala prestonicu Beograd sa Sarajevom i jadranskom obalom – uticali su na unapređenje putovanja.

U kontekstu stvaranja nove države i težnje ka uobličavanju jugoslovenske nacije, naročito nakon uvođenja Šestojanuarske diktature, putovanja su imala veliki značaj kao sredstvo kulturne politike, kako u Jugoslaviji tako i inostranstvu. Ona su pružala mogućnost tek ujedinjenim jugoslovenskim narodima da se upoznaju, ali i da svet vidi značaj nove države na političkom, kulturnom i privrednom planu. Samim tim školske eksurzije imale su za cilj da omladini i đacima približe i pokažu lepote Kraljevine, njenu istoriju, kulturu i geografiju, ali i da utiču na kreiranje nacionalne svesti u duhu novih narativa nastalih nakon ujedinjenja.

Tokom izrade rada korišćena je građa Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, koja se čuva u Arhivu Jugoslavije, objavljeni godišnji izveštaji gimnazija, kao i relevantna literatura. Kako bi se stekao uvid u destinacije koje su birane i način na koji su realizovane ekskurzije, istraživanjem je obuhvaćeno oko šezdeset različitih srednjih škola i gimnazija iz svih krajeva Jugoslavije. Glavni metodološki problem predstavljale su nepotpune informacije koje su direktori prilagali u godišnjim izveštajima. U rubrikama koje su se odnosile na ovu temu pisalo bi samo da je ekskurzija bilo, da su izvedene naučne i zabavne ekskurzije ili bi sadržale šture podatke o tome koji je kraj države posećen (npr. „Učenici su posetili Primorsku banovinu"). Takođe, u pojedinim slučajevima, nakon detaljnog plana ekskurzije upućenog Ministarstvu, nedostajao bi precizan izveštaj, što otvara pitanje da li je ekskurzija uopšte realizovana ili ne.

---

[2] Više o turizmu na prostoru Jugoslavije videti: Снежана Лазић, *Развој туризма у Београду између два светска рата* (Београд: Историјски архив Београда, 2017); Ivan Perić, *Razvoj turizma u Dubrovniku i okolici: od pojave parobrodarstva do 1941* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, 1983); Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005); *Ala smo se naodmarali: omiljena mesta na kojima su se Vojvođani odmarali krajem 19. i tokom 20. veka*, pr. Milkica Popović i Agneš Ozer (Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2015).

Cilj rada je da kroz nekoliko studija slučaja prikaže prosvetnu politiku organizovanja srednjoškolskih ekskurzija, odabir destinacija i njihovu realizaciju u Kraljevini Jugoslaviji. Rad pokušava da odgovori na pitanja da li je njihova realizacija zavisila od političkih prilika u zemlji, kako su te prilike uticale na pravljenje planova i programa, te da pruži osnovu za dalja istraživanja ove teme. Pored toga, rad se bavi i delovanjem školskih i đačkih letovališta i kampova na primorju i planinama, u organizaciji Crvenog krsta, Ferijalnog saveza i Jadranske straže.

Zakonski okvir i organizacija ekskurzija

Prve ekskurzije u Srbiji realizovane su u 19. veku. Iako putovanje koje je organizovao Josif Pančić ne može da bude školska/studentska ekskurzija u pravom smislu te reči, ono predstavlja prvo dokumentovano putovanje učenika i profesora po tadašnjoj Kneževini. Naime, Pančić je 1865. godine sa kolegama i učenicima tokom četrdeset dana obišao Srbiju i posetio značajna mesta.[3] U delu Zakona o uređenju učiteljske škole iz 1870. godine koji se bavi ekskurzijama, navodi se: „Vreme koje se propiše za svakogodišnje putovanje-ekskurziju upotrebljavaće se na praktično poznavanje otadžbine i onoga što se uči u školi".[4] Srednjoškolske ekskurzije počele su da se organizuju od 1889. godine na predlog Druge beogradske gimnazije. Osim klasičnih ekskurzija, organizovane su i planinarske ture poput obilaska Maljena i Povlena, koje je Valjevska gimnazija priredila 1897. godine.[5] Škole su organizovale ekskurzije i tokom ratne 1912/13. godine; primera radi, Užička gimnazija je za svoje đake V i VII razreda organizovala izlet do Ovčara, a za niže razrede odlazak u okolinu grada.[6] Takođe, ekskurzije su postojale i na prostoru Austrougarske koji će kasnije ući u sastav jugoslovenske države.

U Kraljevini Jugoslaviji ekskurzije su zakonski bile regulisane Zakonom o srednjim školama iz 1929. godine. U članu 22. navodi se da se one realizuju „u interesu nastavnom, zdravstvenom i vaspitnom", te da se smatraju sastavnim delom školskog rada. Zakon je dalje propisivao da je tokom školske godine obrazovna ustanova u obavezi da četiri puta godišnje organizuje poludnevne ekskurzije i, po mogućstvu, jednodnevnu vannastavnu aktivnost.[7] U godišnjim izveštajima koje su direktori slali Ministarstvu prosvete, đačka putovanja su se delila u tri grupe: ekskurzije opšte i specijalne višednevne, poludnevni i dnevni izleti i izleti u okolinu radi zabave.

---

3 Далибор Велојић, „Бање Моравске бановине као лечилишта и туристичке дестинације", *Токови историје*, 2/2025, 112.

4 Недељко Трнавац, *Лексикон историје и педагогије српског народа* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 159.

5 Исто.

6 *Ужичка гимназија. Извештај за школску* 1912/13, Ужице, 1913.

7 *Просветни гласник*, бр. 9, година XLV, септембар 1929.

U cilju da pospeši i unapredi realizaciju ekskurzija, Ministarstvo prosvete je još 1926. godine propisalo svim školama u Kraljevini način organizovanja ekskurzija i dokumentaciju koju je potrebno dostaviti Ministarstvu. Škole su bile u obavezi da do marta na svojim savetima isplaniraju i izglasaju maršrute i ciljeve putovanja, potom vreme realizacije, detaljni plan mesta u kojima bi boravili i smeštaj koji bi se koristio. Takođe, morale su da dostave broj učenika i učenica, podatak o tome koji razredi bi putovali, zatim broj nastavnika i drugih pratilaca i na kraju, sa koliko sredstava raspolaže obrazovna ustanova, odnosno koliko bi se novca tražilo od države. U samom dokumentu Ministarstvo se ogradilo i navelo da se zbog „specijalnih današnjih prilika u našoj domovini i skromnih sredstava kojima država raspolaže" pomoć teško može dobiti. Istaknuto je da se za državnu pomoć mogu obratiti isključivo škole koje organizuju putovanja po Kraljevini i koje bez državne intervencije nisu uopšte u mogućnosti da putovanje izvedu.[8] Takođe, direktori su bili u obavezi da dostave izveštaj o pomoći koju su eventualno dobili od države u poslednje dve godine. Ova odluka je donesena radi jednake raspodele sredstava.

Ministarstvo je dalje propisalo da se disciplina mora poštovati, a svaki vid nedoličnog ponašanja kažnjavati. Skrenuta je pažnja nastavnicima da su u obavezi da sve vreme puta budu sa svojim učenicima i vode računa o njihovim aktivnostima i kretanju nakon zajedničkih obilazaka.[9] Ovaj potez Ministarstva usledio je nakon izveštaja da su na pojedinim ekskurzijama učenici ostajali bez nadzora, usled čega je došlo do neprijatnih i nemilih scena koje su štetile ugledu škola i prosvete. Uprkos tome, i dalje su se dešavali incidenti i nemile situacije u kojima su, pored učenika, i sami profesori bili kažnjeni ili opomenuti. Primer za to jeste nastavnik iz Dubrovačke realne gimnazije koji je, zbog nedoličnog ponašanja đaka, ušao u verbalni sukob sa šefom železničke stanice u Humu, tokom realizovanja ekskurzije u Trebinje.[10] Ministarstvo je takođe posebnim dopisom školama skrenulo pažnju na to kako se učenici moraju ponašati tokom obilaska kulturno-istorijskih spomenika, a povod je bila žalba Narodnog muzeja u Beogradu da su prilikom obilaska arheološkog nalazišta Stobi pojedini đaci oštećivali i uništavali arheološke ostatke.[11]

Smeštaj tokom realizacije ekskurzija bio je organizovan uglavnom u školama i zavodima, u pojedinim slučajevima u vojnim objektima,[12] a ređe u privatnim kućama učenika domaćina. Kako bi se unapredilo organizova-

8 *Просветни гласник*, бр. 1. 1927, 65.

9 *Просветни гласник*, бр. 1. 1927, 65.

10 Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (66), br. fascikle 717, br. jedinice opisa 1173, rešenje br. 9371, Izveštaj o incidentu u Humu, 20. 5. 1930.

11 *Просветни гласник*, бр.1 1927, 618.

12 Момчило Настасијевић, *Есеји, белешке, мисли*, пр. Новица Петковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1991), 543. U svom izveštaju sa ekskurzije iz 1925. godine tokom posete Sarajevu Momčilo Nastasijević navodi da su spavali u kasarni.

nje putovanja i smeštaja u Bosni i Hercegovini i na primorju, Glavni odbor Jadranske straže preuzeo je 1926. godine ulogu posrednika u organizaciji ekskurzija. Ova odluka doneta je nakon vesti da se ekskurzije izvode bez detaljnog plana, zbog čega se dešavalo da više škola u isto vreme traži konačište u istom mestu i objektu. Odbor je dostavio Ministarstvu izveštaje sa terena koje su prikupili poverenici Jadranske straže i održao konferencije na kojima su učestvovali predstavnici gimnazija, stručnih škola, sokolskih udruženja i ženskih društava. Na ovim skupovima konstatovano je da je neophodno bolje organizovati smeštaj učenika u Bosni i na primorju, kao i da je potrebno osnovati đačka letovališta. Odlučeno je da se škole tokom organizacije putovanja obrate Glavnom odboru Jadranske straže i najave svoj dolazak, nakon čega bi dobijale tačan raspored smeštaja. Naglašeno je da se bez poštovanja ove procedure „neće [...] moći računati na gostoprimstvo u tim krajevima".[13] Odbor je uputio molbu Ministarstvu da pomogne u finansiranju i opremanju đačkih konačišta, što je i učinjeno sa državnom donacijom od 10.000 dinara. Ova sredstva uložena su u kupovinu kreveta: po pedeset za Rab i Hvar, stotinu za Zagreb, dok je smeštaj u Dubrovniku i Splitu proširen za po pedeset do sto kreveta.[14]

Pitanje smeštaja nametalo se i u drugim krajevima države. Tako je Niška muška realna gimnazija uputila apel Ministarstvu, navodeći da ne može organizovati smeštaj za đake iz drugih krajeva države koji posećuju Niš. Kao razlog navedeno je da škola nema odgovarajuće uslove pošto je u istoj zgradi smeštena i ženska gimnazija, te da su primorani da u pojedinim razredima obustavljaju nastavu tokom poseta drugih škola. Takođe, škola nije raspolagala dovoljnim brojem postelja, pa su, prema tvrdnjama direktora, đaci često spavali na podovima učionica i tako bili izloženi zarazama i nazebu.[15] Ista gimnazija je nekoliko godina kasnije u toku samo jedne godine primila učenike iz Vršca i Beograda, kao i učenice iz Foče, Rume i Beograda.[16] Uslove u kojima su đaci boravili u pojedinim školama slikovito opisuje profesor Zaječarske gimnazije u svom izveštaju sa ekskurzije u Kraljevu; on navodi da su odseli u „jednom ćumezu od kuće koji se zove gimnazija" i da su spavali na zemlji prekrivenoj slamom u učionicama.[17]

Slučaj Ženske gimnazije iz Niša takođe oslikava poteškoće sa kojima su se susretali organizatori putovanja. Naime, tokom organizovanja trodnevne ekskurzije u Beograd, Odbor za doček ekskurzija Treće beogradske gimnazije nije na vreme odgovorio na dopise direktora Niške ženske gimnazije, koji je tražio smeštaj za trideset učenica i četiri nastavnika. Ministarstvo je na kraju urgiralo i Nišlije su bile smeštene u Savamalskoj osnovnoj

[13] Настасијевић, *Есеји, белешке, мисли*, 67.

[14] AJ, 66–1265–1511, br. 438, Odbor šalje pismo Ministarstvu prosvete, 24. 2. 1927.

[15] AJ, 66–796–1238, br. 17773, Izveštaj direktora Niške realne gimnazije, 16. 5. 1931.

[16] AJ, 66–797–1238, Izveštaj za školsku 1934–1935.

[17] *С Тимока на Јадран, једна екскурзија ученика зајечарске гимназије* (Зајечар: Електрична штампарија М. Деспотовић, 1925), 25.

školi. Iz dopisa se uočava ogorčenost direktora iz Niša koji je kritikovao beogradske kolege i istakao da je njegova škola uvek izlazila u susret i organizovala smeštaj za decu iz svih krajeva zemlje.[18] Zbog ovakvih i brojnih drugih nepravilnosti koje su se događale prilikom organizovanja ekskurzija – poput nepreciznih spiskova učenika i nastavnika, kasnog obaveštavanja škole domaćina o dolasku, kao i izostavljanja slanja izveštaja o sredstvima utrošenim za realizaciju puta – Ministarstvo je u oktobru 1931. godine poslalo dopis svim školama. U njemu je istaknuto da se uprave obrazovnih institucija moraju strogo pridržavati pravilnika koji je dostavljen 1927. godine.[19] Pomoć oko organizovanja smeštaja pružao je i Ferijalni savez, koji je obavestio Ministarstvo da raspolaže krevetima u svim većim mestima gde se ekskurzije organizuju, te je zatražio dozvolu da u određene školske prostorije smesti svoje krevete.[20]

Putovanja su finansirali Ministarstvo prosvete, školski ekskurzioni fondovi,[21] organizacije poput Jadranske straže, Ferijalnog saveza, Podmlatka Crvenog krsta, sokolskih udruženja, ali i sami učenici. Takođe, organizovane su dobrotvorne priredbe, koncerti i matinei[22] na kojima se prikupljala pomoć za siromašne učenike.[23] Ministarstvo je, zbog već navedenih finansijskih problema, uglavnom odbijalo da dostavi pomoć ili je upravama škola slalo umanjene iznose. Jadranska straža i Ferijalni savez[24] posebno su se isticali u promovisanju putovanja i podsticanju učenika da upoznaju zemlju. Većina škola imala je njihove podružnice, a od sredstava koja su se obezbeđivala preko godišnjih članarina finansirane su ekskurzije, ali i organizovana zasebna vannastavna putovanja i izleti širom zemlje. Time se podizala kulturna svest kod učenika i razvijala želja za upoznavanjem kulture, istorije i geografije novonastale države. Podružnice su osnivane već u prvim godinama postojanja države, ali je bilo potrebno nekoliko godina da ova organizacija zaživi i postane popularna kod učenika. U Trećoj beogradskoj gimnaziji, na primer, Ferijalni savez je osnovan 1922. godine, ali je tek 1930. godine broj članova naglo porastao na 109 đaka.[25] Na sastancima i

[18] AJ, 66–798–1240, br. 450, Molba za organizovanje prenoćišta, 31. 5. 1928.

[19] AJ, 66–796–1238, Dopis Ministarstva prosvete br. 17011 od 9. 10. 1931.

[20] AJ, 66–1265–1510, br. 447, Pismo Ferijalnog saveza Ministarstvu prosvete, 23. 4. 1929.

[21] AJ, 66–672–1128, U Trećoj muškoj gimnaziji u Beogradu, ekskurzioni fond je osnovan 1922. U izveštaju iz 1932. Fond je raspolagao sa sumom od 5.135 dinara u Hipotekarnoj banci.

[22] AJ, 66–672–1128, Plakat za matine. Učenice Ženske gimnazije priredile su 16. 2. 1930. godine matine u školskoj dvorani. Čist prihod išao je u fond za ekskurzije. Ulaznica je koštala 15 dinara, a na programu je bio koncert džez muzike. Učenice i učenici Trgovačke akademije u Beogradu organizovali su matine 9. 2. 1930. godine u svečanoj sali. Prihod je išao u fond za ekskurzije i siromašne učenike a cena ulaznice je bila 15 dinara.

[23] *Државна потпуна реална гимназија у Ужицу, годишњи извештај за школску 1938–1939*, 46. Fond siromašnih učenika finansirao je putovanje u Beograd (koje je koštalo 27 dinara po učeniku) za 132 siromašna đaka Užičke gimnazije. – *Државна потпуна реална гимназија у Ужицу, годишњи извештај за школслу 1938–1939*, 46.

[24] O putovanjima koja su organizovala ova udruženja biće više reči u trećem poglavlju.

[25] *Трећа мушка гимназија у Београду. Извештај за школску 1929–1930*, 39.

predavanjima isticana je važnost Ferijalnog saveza, karakter letovališta, značaj jugoslovenskog mora i mogućnost osnivanja podružnica na selu. Predavanja su imala afirmativne nazive, poput „Putovanje krepi zdravlje, širi vidike i čeliči karakter". Porast popularnosti ovih udruženja uočava se na primeru Užičke gimnazije. Podružnica Jadranske straže osnovana je u ovoj školi u martu 1930. godine i već nakon prve sednice upisalo se 100 učenika, a do kraja iste godine broj članova je porastao na 263.[26]

Od 1932. godine nastavnicima je bio na raspolaganju priručnik *Metodika i tehnika ekskurzija*, u kome su detaljno objašnjene metode, ciljevi i savremene prakse prilikom izvođenja školskih putovanja i izleta. U priručniku su ekskurzije detaljno podeljene na više vrsta prema sadržaju, obimu, metodu izvođenja i trajanju. Prema sadržaju postojala su tri jasno definisana tipa: prirodnjačko-geografske, humanističke i proizvodne ekskurzije. Prirodnjačko-geografske su se odnosile na izučavanje biologije (botanike i zoologije), geologije i astronomije. Humanističke podrazumevale obilazak kulturno-istorijskih spomenika, muzeja i galerija. Tokom proizvodnih ekskurzija posećivane su fabrike, industrijska postrojenja, poljoprivredne farme, muzeji i izložbe.[27] Priručnik je savetovao nastavnike o tome šta je potrebno poneti na put, te je opremu delio na zajedničku za nastavnike – poput karte, kompasa, fotografskog aparata, ručne apoteke, noževa, konca, dugmadi i makaza – i ličnu opremu,[28] u koju su spadali ranac, pribor za higijenu, čuturica za vodu, knjige i sveske. Učenici su dobijali zadatke da napišu putopise koji su se na kraju godine u pojedinim školama štampali u godišnjim izveštajima.[29]

Kuda na put? Destinacije i realizacija ekskurzija

Izbor destinacije, izrada detaljnog programa puta i njegova realizacija zavisili su od više faktora: politike same škole (odnosno izbora kulturno-istorijskih ili prirodnih znamenitosti koje je određena uprava odabrala u skladu sa državnom politikom), kao i ekonomskih i klimatskih prilika na koje se nije moglo uticati. U školskoj dokumentaciji direktori su šturo izveštavali da se ekskurzija ili češće izlet nisu mogli realizovati usled „rđavog vremena".[30] Takođe, geografski položaj škola i nerazvijena infrastruktura uslovljavali su putne pravce ekskurzija. Zbog toga su pojedine škole obilazile isključivo najbliža mesta i njihove kulturne i prirodne znamenitosti, nemajući priliku da posete značajne kulturno-istorijske i prirodne lokalitete u drugim delovima zemlje. Nedostatak sredstava permanentno je uticao na to

[26] *Реална гимназија у Ужицу. Извештај за школску 1929–1930* (Ужице, 1930), 50.

[27] Б. Е. Рајков, *Методика и техника екскурзија*, са руског превео Милић Р. Мајсторовић (Београд: 1932), 9–23.

[28] Detaljno je nabrajano šta je potrebno da učenici ponesu od presvlake, obuće, higijene, koliko kilograma treba da teži torba/ranac.

[29] Рајков, *Методика и техника екскурзија*, 65–66.

[30] АЈ, 66–672–1128, Izveštaj direktora Treće muške gimnazije za 1930. godinu.

da se planirana putovanja ponekad otkažu.[31] Putovalo se pre svega železnicom, brodovima i, znatno ređe, autobusima. U Drinskoj, Vrbaskoj, Moravskoj i Vardarskoj banovini, koje su 1929. godine činile gotovo polovinu zemlje (46% teritorije), saobraćalo je svega 9,3% autobusa od ukupnog broja vozila u zemlji. Putevi su bili u lošem stanju i samo je 600 km bilo prohodno cele godine, što je dodatno otežavalo korišćenje autobuskih linija u ovim oblastima, dok je u drugim banovinama stanje bilo znatno bolje.[32] Budući da su se ekskurzije organizovale najčešće u jesen i proleće, kada su obilne kiše pogoršavale stanje na drumovima, đaci su bili primorani da do pojedinih destinacija, poput manastira, pešače i po nekoliko kilometara od najbliže železničke stanice.[33] Država je takođe podsticala putovanja po Jugoslaviji radi upoznavanja istorijskih i prirodnih lepota zemlje, dok je retko odobravala finansijsku pomoć za realizaciju ekskurzija u inostranstvo, ističući da se prvo mora upoznati svoja država, pa tek onda druge zemlje.[34] Državna politika prema ekskurzijama uočava se u izveštaju Momčila Nastasijevića o ekskurziji beogradske Četvrte gimnazije u Dubrovnik i Sarajevo. On navodi da je cilj ekskurzije „konkretizovati geografska i antropogeografska znanja učenika o proputovanim krajevima; zatim upoznati ih sa kulturom i kulturnoistorijskim spomenicima posvećenih varoši Dubrovnika, Sarajeva i Užica; najzad, da osete prirodne lepote novih krajeva naše proširene domovine".[35] Ministarstvo je u svojim dopisima takođe isticalo značaj određenih destinacija i podsticalo škole da ih posećuju, poput Plitvičkih jezera i primorja ili pak kulturnih institucija poput Muzeja kneza Pavla i paviljona „Cvijeta Zuzorić".[36]

Programe ekskurzija koje su organizovale škole iz svih krajeva zemlje možemo podeliti na četiri najčešća opšta pravca. Prvi je obuhvatao obilazak Beograda, istočne Srbije, Đerdapa, Negotina, Zaječara, Niša;[37] drugi obilazak južne Srbije (Kosova, Metohije i Makedonije); treći obilazak Bosne i primorja, a četvrti obilazak Hrvatske, Slovenije i severne Dalmacije.

[31] AJ, 66–871–1290, Pismo direktora škole Ministarstvu prosvete. Prva skopska muška gimnazija je, uprkos novčanoj pomoći od Ministarstva prosvete (1929), morala da otkaže ekskurziju u istočnu Srbiju jer učenici nisu imali dovoljno sredstava za put. – AJ, 66–852–1275, Pismo direktora škole Ministarstvu prosvete. Prizrenska gimnazija je otkazala put u Ohrid 1934. godine zbog malo prijavljene dece i nedostatka sredstava.

[32] Никола Конески, „Аутобуски саобраћај у Вардарској бановини", *Лесковачки зборник*, LXIII/2023, 244, 247.

[33] Primer: pešačenje do manastira Studenice.

[34] AJ, 66–1225–1481, Novinski članak češkog lista *Chrudimsky kraj*, 7. 5. 1927, 11; Настасијевић, *Есеји, белешке, мисли*, 561. Ekskurzija u inostranstvo je bilo, ali u manjem obimu. Učenici gimnazija iz Ćuprije, Kraljeva i Vranja putovali su 1927. godine u Čehoslovačku, a učenici Četvrte beogradske gimnazije 1929. godine išli su u Solun i Atinu.

[35] Настасијевић, *Есеји, белешке, мисли*, 541.

[36] AJ, 66–2460–2301, Muzej kneza Pavla obaveštavao je Ministarstvo prosvete o trenutnim izložbama, o kojima bi u dopisima upućenim direktorima škola skretao pažnju da se organizuju posete; AJ, 66–2460–2301, br. 116, obaveštenje o izložbi italijanskih portreta, 2. 3. 1938; AJ, 66–2460–2301, br. 94. obaveštenje o izložbi francuskog slikarstva 19. veka, 6. 3. 1939.

[37] Od Beograda do Prahova na Dunavu se putovalo brodom.

Poseta Oplencu organizovana je kao poseban jednodnevni izlet ili u sklopu višednevnih ekskurzija. Mesta poput Oplenca ili Gazimestana imala su važnu ulogu u kreiranju nacionalne svesti i nacionalnog jedinstva kod dece.[38] Posete oplenačkom mauzoleju postale su naročito učestale nakon atentata 1934. godine, kada su učenici iz svih krajeva Jugoslavije organizovano odlazili da se poklone ubijenom kralju.[39] U prvim godinama nakon rata škole sa prostora predratne Kraljevine Srbije počele su da posećuju Zagreb, Ljubljanu i primorje, dok su škole iz zapadnih krajeva obilazile Beograd i Srbiju.

Međutim, interesovanje za obilazak istoka, a posebno južne Srbije, vremenom se izgubilo kod školskih uprava u Sloveniji i Hrvatskoj, te su veoma retko birale ove putne pravce. Takođe, škole iz Srbije su ređe išle u Sloveniju nego na primorje ili na Kosovo i u Makedoniju. Najveći broj velikih, višednevnih ekskurzija ostvaren je ili planiran na području Sarajeva, Dubrovnika i primorja. Razlozi za to bili su ravnomerna udaljenost i od zapadnih i od istočnih centara, železničke pruge koje su spajale Slavoniju i Srbiju sa Sarajevom, Dubrovnikom i Herceg Novim, kao i brodske linije na Jadranu koje su omogućavale da se iz većine krajeva zemlje putuje bez većih poteškoća. Težnje da se upoznaju „oslobođena braća" i jugoslovensko more takođe su uticale na odabir ovih destinacija, pogotovo u školama sa prostora predratne Kraljevine Srbije. Sa druge strane, manastiri poput Gračanice, zatim Gazimestan i Skoplje bili su svake godine u planovima, pre svega gimnazija iz banovina koje su obuhvatale teritorije današnje Srbije i Severne Makedonije. Ako nisu organizovale velika višednevna putovanja, škole su posećivale znamenitosti u svojoj okolini. Deca iz Sombora su odlazila u Suboticu, na Palić, u Vukovar ili Osijek. Učenici niških škola obilazili su Niška banju, Čegar i Suvu planinu; deca iz Mostara su obilazila Blagaj i Čapljinu; cetinjski srednjoškolci Rijeku Crnojevića, Lovćen, Kotor i Skadarsko jezero; novosadski đaci Frušku goru i tamošnje manastire; deca iz Maribora ili Ljubljane obilazila su Bled i Bohinj; učenici iz Loznice su išli do Banje Koviljače, Gučeva i Zvornika; skopski učenici su posećivali Gradsko, Stobi i Gračanicu. Beogradske škole su organizovale izlete u Košutnjak, Topčider i na Avalu. Kruševačka deca su obilazila Ravanicu, Kalenić, Ljubostinju, Jastrebac, Ribarsku banju. Prizrenska gimnazija svoje đake je vodila do Dečana, Peći, izletišta na Drimu, ali i do Skoplja i arheološkog lokaliteta Stobi.[40] Osim kulturnih i prirodnih znamenitosti, učenici su takođe posećivali i privredne centre poput fabrika i elektrana u svojim mestima ili okolini.[41]

---

38 Gazimestan su u najvećem broju slučajeva obilazila deca iz krajeva naseljenim srpskim stanovništvom.

39 Analizom 126 ekskurzija i izleta iz svih krajeva zemlje, 30% je posetilo Oplenac.

40 Izloženi su podaci na osnovu građe iz različitih fascikli fonda Ministarstva prosvete, koji se čuva u Arhivu Jugoslavije.

41 *Извештај за школску 1929–1930*, Ужице, 1930, 42. – Primer dve ekskurzije u realizaciji Užičke gimnazije na kojima su pored kulturnih znamenitosti obišli hidroelektrane u Jajcu na jednoj ekskurziji i fabriku „Merima" u Kruševcu na drugoj ekskurziji 1930. godine.

Đačka letovališta u organizaciji Crvenog krsta, Ferijalnog saveza i Jadranske straže

Pored klasičnih školskih ekskurzija koje su realizovale školske uprave, đačka putovanja i letnje kampove i odmarališta organizovali su i Podmladak Crvenog krsta, Ferijalni savez i Jadranska straža. Ova udruženja razvijala su kod dece svest o humanom radu, međusobnom pomaganju i značaju putovanja, ali su uticala i na jačanje nacionalne svesti i ljubavi prema otadžbini.

Podmladak Crvenog krsta priređivao je različite priredbe i humanitarne koncerte na kojima je prikupljao novac za letnje kolonije, a svoje delovanje promovisao je na tečajevima koji su bili organizovani tokom čitave školske godine. Prema izveštaju za 1933. godinu, najviše sredstava dolazilo je od godišnje članarine, potom od prodaje *Glasnika* (zvaničnog glasila Podmlatka), a zatim od pomoći Društva Crvenog krsta. Vođe putovanja su bili nastavnici koji su radili i kao poverenici Podmlatka Crvenog krsta.[42] Deca su u kolonijama najčešće boravila do trideset dana, provodeći vreme na moru, izvodeći sokolske vežbe, pohađajući različite tečajeve i učestvujući u organizovanim koncertima i zabavama. Smeštaj je bio obezbeđen u školskim zgradama, a neretko su podizani i šatorski kampovi.[43] U slučajevima kada su organizovana putovanja poput ekskurzija, deca su smeštana u školske objekte, svratišta Crvenog krsta ili kod učenika domaćina.[44] U periodu od 1921. do 1931. godine, Podmladak Crvenog krsta organizovao je 155 ferijalnih kolonija u kojima je boravilo 5.990 dece.[45] U *Tabeli 1.* izneti su statistički podaci o razvoju đačkih kolonija Podmlatka Crvenog krsta.[46]

Tabela 1: Razvoj kolonija Podmlatka Crvenog krsta i broj dece u njima po godinama

Godina	Broj kolonija	Broj dece
1926.	12	305
1927.	19	667
1928.	28	958
1929.	29	1178
1930.	31	1380
1931.	33	1413

42 AJ, 66–475–747, Finansijski izveštaj Crvenog krsta za 1933. godinu. Nedostatak finansija je bio permanentni problem. Podmladak Crvenog krsta je u martu 1931. godine molio Ministarstvo da novčano pomogne smeštaj tridesetoro mađarske dece članova tamošnjeg Podmlatka CK, koja su bila na proputovanju u Istanbulu, Atini, Sofiji i Beogradu, međutim, traženu pomoć nisu dobili.

43 AJ, 66–475–747, *Споменица подмлатка Црвеног крста Краљевине Југославије*, Београд, 1931, 2.

44 AJ, 66–475–747, Poseta učenika iz Osijeka u junu 1928.

45 AJ, 66–475–747, *Споменица подмлатка Црвеног крста Краљевине Југославије*, Београд, 1931, 55.

46 Исто.

Kolonije su organizovane širom jadranske obale – od Sušaka i Crkvenice na severu, preko Splita, Kaštela, Makarske, Cavtata, Boke, Budve i Sutomora na jugu, pa sve do ostrva poput Hvara, Korčule i Krka. Osim na primorju, kolonije su bile prisutne i u unutrašnjosti zemlje: na Avali, Košutnjaku, Fruškoj gori, Rudniku, u Banji Koviljači, Ilidži, Pazariću, Breznici, na Zlatiboru, Tari, u Bosanskoj Kostajnici, Kruševu, Bohinjskoj Beli, Borovnjaku kod Prokuplja i drugim mestima.

Život u letovalištima bio je precizno organizovan i disciplina se morala poštovati. Ustajalo se ujutru između 6 i 7 časova, nakon čega bi učenici spremili krevete ili šatore i odlazili na umivanje. Doručak je bio od 7.30, posle jela deca su ispirala grlo slanom vodom. Vreme od 8 do 9 časova bilo je predviđeno za čitanje, recitovanje i pevanje, dok su od 9 do 10 časova organizovane vežbe disanja, gimnastika i sokolske igre. Nakon toga bi imali užinu i ručni rad, dok je ručak bio od 12 do 13 časova. Popodne bi išli na kupanje, šetali po okolini ili bi bio organizovan izlet. Večera je bila od 19 do 20 časova, nakon čega se odlazilo na spavanje.[47]

Podmladak Crvenog krsta organizovao je svečani doček i detaljni program obilaska grada za učenike tokom međusobnih poseta i izleta. Prilikom posete Beogradu u junu 1928. godine, grupa od 360 učenika iz Osijeka svečano je dočekana u 5.45 časova na stanici uz vojnu muziku. U svečanoj povorci otišli su do Doma učenica na posluženje, a potom kod učenika domaćina da se odmore. Obilazak Kalemegdana i centra grada počeo je u 10 časova. Nakon šetnje i obilaska beogradskih znamenitosti, učenicima je u popodnevnim časovima obezbeđen ručak. Narednog dana učenici su obišli Topčider, dok su u večernjim časovima prisustvovali svečanom koncertu u sali Druge muške gimnazije.[48]

Ferijalni savez bio je kulturna organizacija koja je razvijala turizam i svest o značaju putovanja, pružajući omladini mogućnost da putuje i upoznaje Jugoslaviju „svake godine po jednu pokrajinu svoje države i time dobije priliku da prouči ekonomsko i kulturno stanje našeg naroda".[49] Ferijalni savez je nastao iz omladinskog udruženja „Dijaška politnička zveza", koje je osnovano u Sloveniji početkom 20. veka. Ciljevi udruženja bili su suzbijanje germanskog uticaja, organizovanje putovanja, upoznavanje jugoslovenskih naroda i širenje ideje o slobodi, jednakosti i ujedinjenju sa ostalom „braćom". Tokom Prvog svetskog rata rad udruženja „Dijaška politnička zveza" je zabranjen, a njegovi istaknuti članovi bili su uhapšeni ili stavljeni pod policijski nadzor.[50] Ferijalni savez je kasnije obnovljen u jugoslovenskoj državi, sa centrom organizacije u Beogradu.

---

47 AJ, 66–1266–1512, Brošura *Letnja oporavilišta Podmlatka Crvenog krsta*, Beograd 1930.

48 AJ, 66–1266–1512, br. 960, Program dočeka đaka iz Osijeka, 14. 6. 1928.

49 AJ, 66–475–748, Ferijalni savez, centrala Beograd, Poslovni izveštaj za 1930/31, Beograd 1931, 2.

50 Исто, 3.

Prvi kongres Ferijalnog saveza u novoj državi održan je u Sarajevu od 3. do 5. avgusta 1921. godine. Savez je izneo negodovanje i uputio kritike Ministarstvu saobraćaja jer nije izašlo u susret i odobrilo povlastice đacima i nastavnicima. Na molbu Saveza, Ministarstvo prosvete je rešilo ovo pitanje, te su učenici i profesori ubuduće dobijali povlastice i jeftinije karte za četvrtinu ili upola cene kada putuju kao grupa.[51] Pravila Ferijalnog saveza, koja je Ministarstvo prosvete odobrilo, regulisala su organizaciju društva.[52] Njima su bila propisana prava, finansije, prihodi, članstvo, kao i obaveze i dužnosti članova. Glavni ciljevi Saveza bili su definisani na sledeći način: „Agitacija među studentima i srednjoškolskom omladinom da svaki pojedinac proputuje i tako upozna čitavu otadžbinu; Pružanje sredstava, koja olakšavaju putovanje i to u prvom redu pružanje besplatnih prenoćišta, prehrane, drugarske pratnje, popusta na železnicama, parobrodima i popusta u planinskim kućama; Protekcija putujućih članova za besplatni pristup u sve muzeje, rudnike**,** pećine, a takođe i u poglednu kulturnih blaga u privatnom vlasništvu".[53]

Političke prilike uticale su i na odnose unutar Ferijalnog saveza. Na jubilarnom, desetom kongresu došlo je do sukoba, te je Ministarstvo raspustilo kongres i postavilo komesara zaduženog za funkcionisanje Saveza. Organizacija je bila podeljena na Centralu (koju su činile podružnice sa teritorije Beograda, Zemuna i Pančeva) i devet oblasti – po jedna za svaku banovinu – sa sedištima u Ljubljani, Sarajevu, Novom Sadu, Nišu, Zagrebu, Splitu, Skoplju, Cetinju i Banjaluci.[54]

U prvih deset godina rada osnovano je preko 200 podružnica i 49 svratišta, a broj članova je porastao na 20.987. Povlastice za putovanje su bile obezbeđene u pola cene kod Državnih železnica i brodova, Jadranske plovidbe, Dubrovačke plovidbe, Brodarskog društva „Boka" dok je Krivajska šumska železnica članovima Ferijalnog saveza izdavala besplatne karte. Đaci su imali popuste i kod autobuskih prevoznika. Preduzeće „Tarped" iz Zagreba davalo je 25% popusta na svim linijama, autoprevoznik Vaso Zarić iz Banjaluke davao je 30% popusta, „Autopromet" braće Popović iz Skoplja 25%, dok je autoprevoznik „Jug" iz Bitolja kartu na relaciji Bitolj–Ohrid učenicima naplaćivao 40 dinara.[55] Planinarska društva iz Ljubljane i Zagreba takođe su davala povlastice u svojim domovima.[56] Savez je učenike i javnost obaveštavao o svom radu preko propagandnog materijala i časopisa *Ferijalac*, koji je izlazio u tiražu od 20.000 primeraka.[57]

---

51 U Ferijalnom glasniku 1922. godine, Savez se žalio da je usled neizdavanja povlastica na državnim železnicama članstvo te godine sa 14.000 članova spalo na 4.160.

52 Мила Медиговић-Стефановић, *Урамљена љетовања* (Београд: Удружење Паштровића и пријатељи Паштровића, 2013), 129.

53 AJ, 66–475–748, Pravila ferijalnog saveza, Beograd 1923. godine.

54 AJ, 66–475–748, Ferijalni savez, centrala Beograd, Poslovni izveštaj za 1930/31, Beograd 1931, 3–4.

55 AJ, 66–1265–1510, Spisak povlastica koje pruža Ferijalni savez 1936. godine.

56 Isto.

57 AJ, 66–475–748, Ferijalni savez, centrala Beograd, Poslovni izveštaj za 1930/31, Beograd 1931, 3–4.

Tabela 2: Kretanje broja članova Ferijalnog saveza po godinama (AJ, 66–475–748, Ferijalni savez, centrala Beograd, Poslovni izveštaj za 1930/31, Beograd 1931, 3–4)

Godina	Broj članova
1927.	7.800
1928.	9.700
1929.	13.100
1930.	16.321
1931.	20.987

Tabela 3: Kretanje broja podružnica Ferijalnog saveza po banovinama, broja članova i svratišta 1931. godine (AJ, 66–475–748, Ferijalni savez, centrala Beograd, Poslovni izveštaj za 1930/31, Beograd 1931, 5)

Oblast	Podružnica	Broj članova	Svratišta
Dravska	31	4.132	8
Drinska	39	2080	4
Dunavska	36	3067	7
Moravska	19	1227	5
Primorska	6	268	3
Savska	56	5186	10
Vardarska	17	861	5
Vrbaska	5	286	2
Zetska	13	428	3
Beograd, Zemun, Pančevo	27	3452	2
Ukupno	249	20.987	49

Iz priloženih tabela uočava se da su najrazvijeniji odbori bili u Dravskoj i Savskoj banovini, kao i na teritoriji Beograda, gde je bilo najviše članova, dok su najmanje razvijeni bili u Primorskoj i Vrbaskoj banovini. Uoči Drugog svetskog rata broj svratišta porastao je na preko 70.[58]

Ministarstvo je u dogovoru sa Ferijalnim savezom ustupalo školske zgrade za smeštaj dece. Savez je svake godine slao molbe i obaveštavao vlasti o tome koje škole bi koristile taj smeštaj. Tako je Ministarstvo 1926. godine dozvolilo da se tokom letnjeg raspusta prostorije škola u Bolu na Braču, Jelsi na Hvaru i Sutomoru ustupe Savezu, uz obavezu da se nakon boravka dece učionice očiste i okreče kako bi neoštećene dočekale novu školsku godinu. Savez je insistirao na ovim zahtevima kako se

[58] AJ, 66–1265–1510, br. 128, Izveštaj Ferijalnog saveza upućen Ministarstvu prosvete, 28. 5. 1937.

ne bi desilo da neka deca nemaju obezbeđen smeštaj.[59] Isto je učinjeno i 1934. godine u Donjem Kaštelu kod Splita, na Rabu i u Aleksandrovu, gde su školski objekti ustupljeni Savezu uz garancije da će biti vraćeni u urednom stanju. Bilo je potrebno samo na vreme najaviti dolazak, jer su i druge organizacije, poput Crvenog krsta, tražile smeštaj.[60] Posete đaka izazivale su pozitivne reakcije lokalnog stanovništva na Jadranu, koje ekonomski i privredno nije bilo razvijeno. Turizam je bio tek u začetku, pa je lokalno stanovništvo od boravka grupa koje su nekada brojale i više od stotinu učenika imalo ekonomske koristi. Nasmejana i vesela deca, koja nisu krila svoje oduševljenje boravkom na moru, unosila su novi život i ritam tokom jula i avgusta u primorska mesta. Organizovana su druženja sa meštanima, sportska nadmetanja i priredbe.[61] Kako bi zadržali Ferijalni savez u svom mestu, a budući da opština nije imala dovoljno sredstava, bogati Paštrovići su o svom trošku kupili deo maslinjaka na obali i poklonili Ferijalnom savezu zemljište, na kojem je Savez kasnije podigao letovalište.[62]

Ministarstvo je 1930. godine donelo Uredbu o letovalištima, kojom je propisalo način njihovog organizovanja, dužnosti i obaveze nastavnika i dece. Uredbom je određeno da letovalište vode nastavnici i lekar, koji je dužan da obezbedi potrebne lekove ukoliko u mestu nema apoteke.[63] U slučaju da je broj dece veći od četrdeset, bilo je potrebno obezbediti pomoćnika starešine. Nastavnik je imao besplatni smeštaj za sebe i supružnika, dok je za svoju decu plaćao upola cene. Starešina je takođe dobijao i određeni honorar. Letovališta su bila podeljena na muška i ženska, uz dodatnu dozvolu zajednička, a predviđeno je da se ona mogu osnovati i za decu iz inostranstva.[64]

Ferijalni savez je takođe organizovao putovanja jugoslovenske dece u inostranstvo i posete i ekskurzije inostranih đaka po Jugoslaviji, pre svega na primorju.[65] U maju i julu 1939. organizovane su dve ekskurzije za članove Saveza. Prva je bila poseta Veneciji i Postojni tokom uskršnjih praznika, a druga obilazak Turske i Bugarske.[66]

Udruženje Jadranska straža osnovano je u Splitu 1922. godine sa ciljem da kulturno i privredno razvija primorje. Centralno predstavništvo nalazilo se u Splitu, dok su ostala glavna predstavništva otvorena u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, Mostaru, Osijeku, Novom Sadu,

59 AJ, 66–2336–2205, br. 574, Dozvola za korišćenje učionica, 1. 6. 1926.
60 AJ, 66–2336–2204, Dozvola za ustupanje školskih zgrada.
61 Медиговић-Стефановић, *Урамљена љетовања*, 141.
62 Медиговић-Стефановић, *Урамљена љетовања*, 136.
63 Исто, 129.
64 AJ, 66–1266–1512, br. 15001, Uredba o letovalištima, 22. 5. 1930.
65 Медиговић-Стефановић, *Урамљена љетовања*, 129.
66 AJ, 66–2460–2301, br. 367, 11. 5. 1939 i br. 368, 11. 3. 1939. Molbe za realizaciju ekskurzija upućene Ministarstvu prosvete od strane Ferijalnog saveza.

Cetinju, Sušaku, Skoplju, Subotici, Dubrovniku, Nišu, Bitolju i Mariboru.[67] Pored širenja rodoljublja, propagiranja Jadrana, štampanja časopisa *Jadranska straža* i organizovanja turističkih putovanja po primorju, udruženje je posedovalo i svoja dečja letovališta na primorju – poput Jelse na Hvaru, Omiša kod Splita, kao i objekata u Boki i Budvi. Za širenje propagande kod školske dece bio je zadužen Podmladak Jadranske straže, čiji su članovi, uz odobrenje direktora, bili nastavnici.[68] Beogradski odbor *Jadranske straže* kupio je u Bijeloj veliki objekat površine 46.000 kvadratnih metara za potrebe letnjih kolonija. U brošurama koje su deljene školama detaljno su bila navedena sva potrebna uputstva i cena boravka. U brošuri *Letovališta u Bijeloj* navodi se da je boravak od 25 dana, sa prevozom i četiri obroka, koštao 850 dinara.[69] Đaci su bili dužni da ponesu putno odelo, kostim za kupanje, plave pantalone ili suknju, bele majice, dva čaršava, dve navlake za jastuk, ćebe, pribor za ličnu higijenu, rublje i aluminijumsku čašu. Organizatori su preporučili deci koja imaju violinu, gitaru, harmoniku, tamburu ili neki drugi instrument da ih ponesu radi zabave u letovalištu. Đacima su bili organizovani izleti po Boki kotorskoj, sportovi na moru i svakodnevni boravak na plaži.[70]

Na inicijativu Odbora sa Cetinja, koji je u obrazloženju istakao da najveći broj učenika u Zetskoj banovini nije video more, *Jadranska straža* je 1930. godine organizovala veliko putovanje brodom i obilazak čitavog primorja za učenike Bogoslovije, Učiteljske škole i gimnazije iz Cetinja, Pljevalja, Novog Pazara, Danilovgrada, Peći, Mitrovice, Prijepolja, Trebinja i Kolašina. Učenici su brodom krenuli iz Bara sledećom maršrutom – obišli su Ulcinj, Budvu, Dubrovnik, Hvar, Vis, Split, Krk, Sušak, Bakar, Dugi otok, Makarsku, te se preko Boke kotorske, Risna i Kotora vratili u zaleđe.[71] Priliku da vide more i provedu letnji raspust na Jadranu imala su deca iz svih krajeva zemlje, pa i iz oblasti koje su bile najudaljenije od mora, poput Banata, Moravske ili Vardarske banovine. Samo u letovalištu u Sušaku tokom letnjeg raspusta 1927. godine boravilo je 1200 srednjoškolaca.[72] Jadranska straža je do Drugog svetskog rata imala preko dvadeset oblasnih odbora u čitavoj zemlji i, u zavisnosti od izvora, između 120.000[73] i 180.000[74] članova, dok je kroz njena dečja letovališta prošlo više hiljada dece.

---

67 AJ, 66–1265–1511, Pravila udruženja Jadranska straža.

68 AJ, 66–477–753, *Pravilnik podmlatka Jadranske straže iz* 1928. godine.

69 AJ, 66–1266–1512, Dom Jadranske straže u Bijeloj, Uputstva za letovalište.

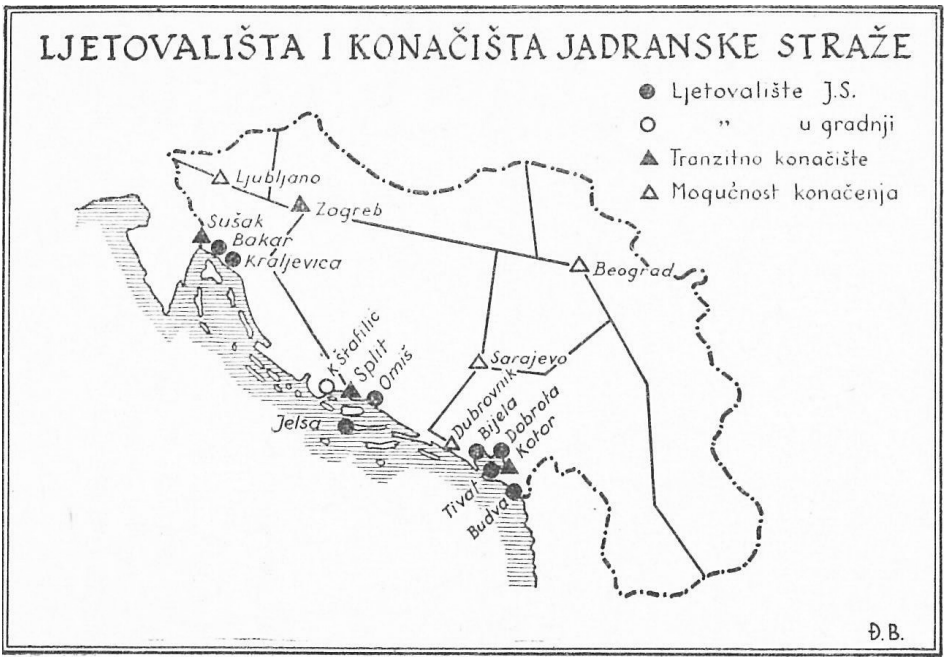
70 Isto.

71 AJ, 66–1266–1511, br. 18768, Plan putovanja, 17. 6. 1930.

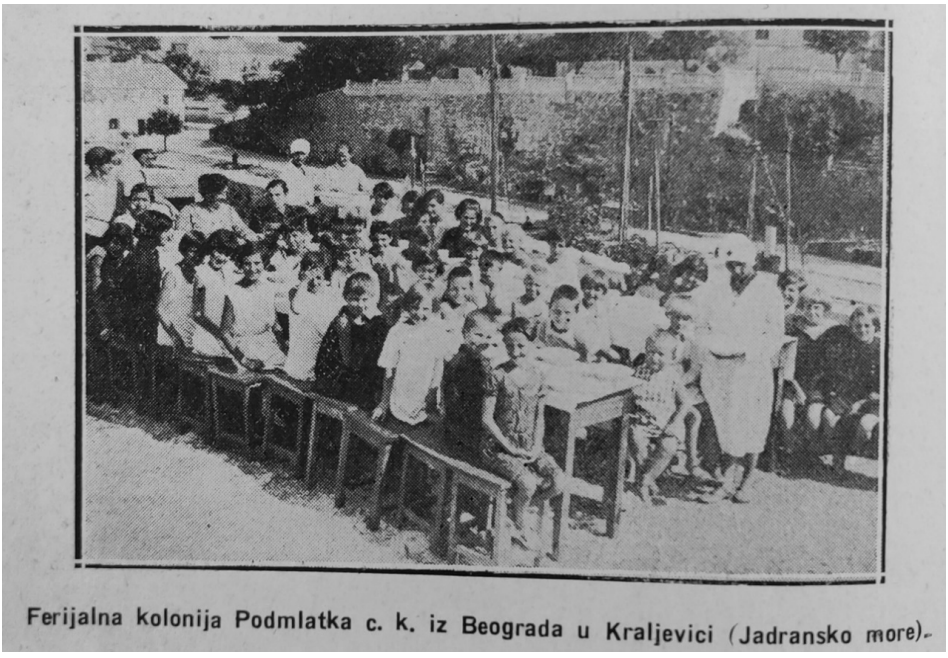
72 AJ, 66–477–753, br. 1078/27, Molba ministarstvu prosvete da obezbedi besplatnu kartu delegatu Jadranske straže 1927.

73 Саша Недељковић, *Друштво Јадранска стража*, datum pristupa 10. 3. 2026. https://ssr.org.rs/sasa-nedeljkovic-drustvo-jadranska-straza/

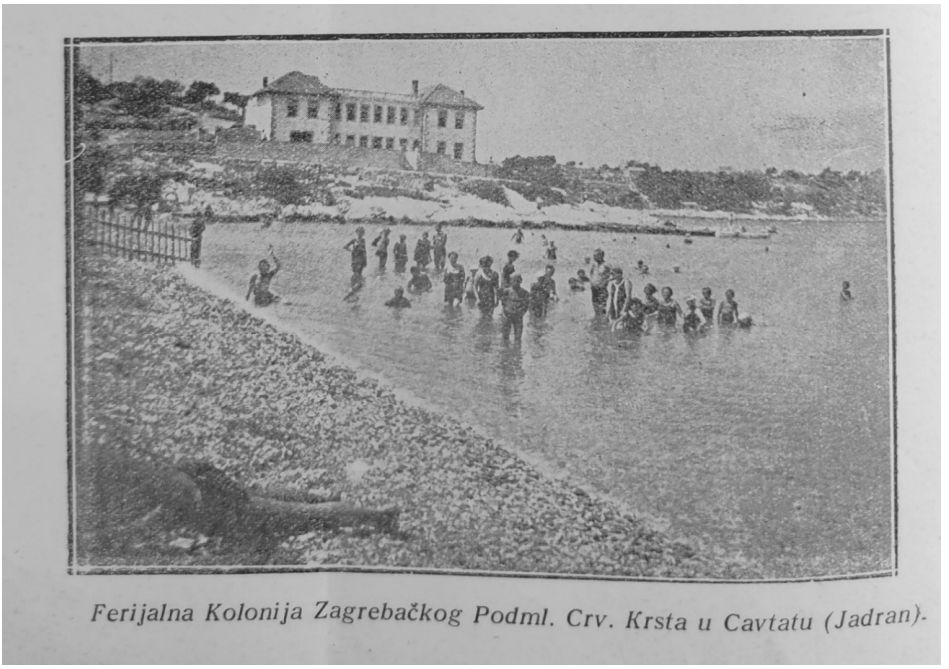
74 https://www.enciklopedija.hr/clanak/jadranska-straza (datum pristupa: 12. 8. 2026).

Slika 1: Letovališta i konačišta Jadranske straže (Друштво Јадранска стража, datum pristupa 10. 3. 2026, https://snc.rs)

Slika 2: Ferijalna kolonija Podmlatka crvenog krsta iz Beograda u Kraljevici (AJ, 66–475–747, *Споменица подмлатка Црвеног крста Краљевине Југославије*, Београд 1931, 65)

Slika 3: Ferijalna kolonija Zagrebačkog podmlatka Crvenog krsta u Cavtatu
(AJ, 66–1266–1512, Brošura Letnja oporavilišta
Podmlatka Crvenog krsta, Beograd 1930)

Slika 4: Ferijalna kolonija Podmlatka crvenog krsta iz Beograda u Kraljevici
(AJ, 66–475–747, *Споменица подмлатка Црвеног крста Краљевине Југославије*, Београд 1931, 65)

Zaključak

U Kraljevini Jugoslaviji ekskurzije i izleti bili su zakonski regulisani Zakonom o srednjim školama iz 1929. godine, a država je propisala da je njihova realizacija obavezna. Ekskurzije su finansirali sami učenici, ekskurzioni fondovi i Ministarstvo prosvete putem državne pomoći. Često su organizovani humanitarni koncerti, priredbe i matinei, na kojima bi se prikupljao novac za siromašnu decu kako bi i ona putovala. Učenici su tokom putovanja boravili u školskim zgradama (neretko u nehigijenskim uslovima), vojnim objektima, kao i u kućama učenika domaćina.

Putovanja učenika u Kraljevini Jugoslaviji, pored školskih uprava, organizovali su i Ferijalni savez, Crveni krst i Jadranska straža, a većina škola imala je njihove podružnice. Podmladak Crvenog krsta organizovao je ferijalne kolonije, ali i obilaske gradova i njihovih znamenitosti. Ferijalni savez, kao najveći organizator đačkih putovanja, imao je mrežu podružnica u čitavoj zemlji. Fondovi saveza su finansirali putovanja, dok su državne železnice i drugi autoprevoznici učenicima odobravali popuste na cenu karata. Ferijalni savez je posedovao letovališta širom Jadrana. Deca su spavala u školskim zgradama ili specijalnim kampovima i svratištima. Ova putovanja imala su edukativni, sportski, ali i politički karakter, jer im je cilj bio da se deca iz različitih krajeva upoznaju, zbliže i razviju zajednički jugoslovenski identitet. To je bilo u potpunom skladu sa tadašnjim narativima i državnom politikom, posebno nakon uvođenja Šestojanuarske diktature. Jadranska straža je deci omogućavala da u njenim letovalištima u Jelsi na Hvaru, Omišu ili Boki Kotorskoj provedu raspust, a do Drugog svetskog rata kroz ove objekte je prošlo nekoliko hiljada dece iz svih krajeva Jugoslavije.

Škole su ekskurzije organizovale u jesenjim ili prolećnim mesecima, često za vreme uskršnjih praznika, dok su Ferijalni savez, Crveni krst i Jadranska straža svoja putovanja priređivali tokom raspusta i letnjih meseci. Realizacija ekskurzija umnogome je zavisila od vremenskih prilika, jer veliki broj puteva nije bio prohodan tokom čitave godine. Nerazvijena infrastruktura, pre svega u Moravskoj, Vardarskoj i Drinskoj banovini, nametala je odabir destinacija koje su bile najdostupnije. Često se dešavalo da planirane ekskurzije ne budu realizovane zbog nedostatka finansijskih sredstava ili pomenutih loših vremenskih uslova. Cilj ekskurzija bio je upoznavanje geografskih, kulturnih i privrednih znamenitosti jugoslovenske države. Zbog ujednačene udaljenosti od zapadnih i istočnih krajeva, kao i dobre povezanosti sa železničkom prugom, najveći broj realizovanih ekskurzija iz čitave zemlje, koje su obrađene u ovom radu, obuhvatao je obilazak Dubrovnika, jadranskog primorja i Sarajeva. Na osnovu istražene arhivske građe uočava se da su škole, mahom iz Dunavske, Moravske i istočnih delova Drinske banovine, pored pomenutih destinacija, odlazile na višednevne ek-

skurzije po istočnoj i južnoj Srbiji, obilazeći Đerdap, manastire na Kosovu i Metohiji, Skoplje, Stobi i Ohrid. Sa druge strane, škole iz Dravske i zapadnih delova Savske banovine obilazile su severni Jadran, Bled, Bohinj, Plitvička jezera. Pored ekskurzija škole su organizovale i kraća putovanja ili izlete u okolini svojih mesta, gde su učenici obilazili lokalne kulturne i prirodne znamenitosti, kao i industrijska postrojenja. U službi kreiranja jugoslovenskog nacionalnog identiteta i narodnog jedinstva pod dinastijom Karađorđević, mesta poput Oplenca imala su važnu ulogu i bila su neizostavna tačka tokom realizacije školskih ekskurzija i izleta.

Spisak referenci

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Jugoslavije, Fond 66, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije.

Objavljeni izvori:

- *Užička gimnazija, Izveštaj za školsku 1912/13*. Užice, 1913.
- *Izveštaj za školsku 1929–1930*. Užice, 1930.
- *Treća muška gimnazija, Izveštaj za školsku 1929–1930. godinu*. Beograd, 1930.

Štampa i periodika:

- *Prosvetni glasnik*, 1927–1929. (Cyrillic)

Izvori sa interneta:

- Saša Nedeljković, *Društvo Jadranska straža*. Datum pristupa 10. 3. 2026. https://ssr.org.rs/sasa-nedeljkovic-drustvo-jadranska-straza/.
- Društvo Jadranska straža. Datum pristupa 10. 3. 2026. https://snc.rs.
- Hrvatska enciklopedija. „Jadranska straža". Datum pristupa 12. 8. 2026. https://www.enciklopedija.hr/clanak/jadranska-straza.

Literatura:

- Velojić, Dalibor. „Banje Moravske banovine kao lečilišta i turističke destinacije". *Tokovi istorije*, 2/2025, 109–134.
- Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej, 2005.
- Dimić, Ljubodrag i Danko Alimpić. „Stereotipi o narodnom i državnom jedinstvu u udžbenicima istorije u Kraljevini Jugoslaviji". *Nastava istorije*, br. 2/1996, 141–154.
- Lazić, Snežana. *Razvoj turizma u Beogradu između dva svetska rata*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2017.
- Koneski, Nikola. „Autobuski saobraćaj u Vardarskoj banovini", *Leskovački zbornik*, LXIII/2023, 243–259. DOI: 10.46793/LZ-LXIII.243K
- Medigović-Stefanović, Mila. *Uramljena ljetovanja*. Beograd: Udruženje Paštrovića i prijatelji Paštrovića, 2013.
- Nastasijević, Momčilo. *Eseji, beleške, misli*, pr. Novica Petković. Beograd: Srpska književna zadruga, 1991.
- Perić, Ivan. *Razvoj turizma u Dubrovniku i okolici: od pojave parobrodarstva do 1941*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, 1983.

- Popović, Milkica i Agneš Ozer, pr. *Ala smo se naodmarali; omiljena mesta na kojima su se Vojvođani odmarali krajem 19. i tokom 20. veka*. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2015.
- Rajkov, B. E. *Metodika i tehnika ekskurzija*, sa ruskog preveo Milić R. Majstorović. Beograd, 1932.
- *S Timoka na Jadran, jedna ekskurzija učenika zaječarske gimnazije*. Zaječar: Električna štamparija M. Despotovića, 1925.
- Trnavac, Nedeljko. *Leksikon istorije i pedagogije srpskog naroda*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.

Summary

Đorđe Mamula

A Contribution to the Study of Highschool Excursions and Students' Holiday Resorts in the Kingdom of Yugoslavia

Abstract: This paper examines the development of secondary school educational excursions, student summer camps, and holiday resorts in the Kingdom of Yugoslavia on the basis of archival records, periodicals, and published sources. Educational excursions had formed an integral part of the school curriculum since the late nineteenth century, with the primary aim of familiarizing students with the historical, natural, and geographical heritage of the country. In the newly established Yugoslav state, they also served the broader purpose of fostering mutual acquaintance and understanding among the recently unified Yugoslav peoples. However, underdeveloped infrastructure and limited financial resources often influenced both the choice of destinations and the implementation of these journeys. Schools received financial support from the Ministry of Education, excursion funds, and charitable donations. In addition to school excursions, organizations such as the Adriatic Guard (*Jadranska straža*), the Youth Hostel Association (*Ferijalni savez*), and the Junior Red Cross (*Podmladak Crvenog krsta*) organized summer camps and holiday programs for schoolchildren while also assisting schools in carrying out excursions prescribed by the official curriculum.

Keywords: educational excursions; student holiday camps; tourism; travel; *Ferijalni savez* (Youth Hostel Association); *Jadranska straža* (Adriatic Guard); Junior Red Cross; Kingdom of Yugoslavia

Educational excursions became an important instrument of both pedagogy and state-building, combining educational, cultural, and ideological objectives. Although school excursions had been part of the educational system since the late nineteenth century, their significance expanded considerably after the creation of the Yugoslav state, where they were expected to promote mutual acquaintance among the newly united Yugoslav peoples and strengthen a shared national identity.

The study demonstrates that the organization of excursions was shaped by a comprehensive legal and administrative framework established by the Ministry of Education. Schools were required to prepare detailed travel plans, while financial support was provided through state subsidies, school excursion funds, charitable donations, and fundraising events. Nevertheless, inadequate infrastructure, limited transportation networks,

insufficient accommodation, and financial constraints frequently influenced the choice of destinations and sometimes prevented planned excursions from being carried out.

Based on the analysis of approximately sixty secondary schools from different regions of Yugoslavia, the paper identifies the principal travel routes and educational priorities of school excursions. Students visited historical monuments, museums, natural landmarks, industrial facilities, and culturally significant sites throughout the country. Particular importance was attached to destinations such as Dubrovnik, the Adriatic coast, Sarajevo, Oplenac, reflecting the state's efforts to cultivate historical consciousness and promote the ideology of integral Yugoslavism.

Special attention is devoted to the activities of the Adriatic Guard (*Jadranska straža*), the Youth Hostel Association (*Ferijalni savez*), and the Junior Red Cross (*Podmladak Crvenog krsta*), whose networks of student camps, hostels, and holiday colonies expanded opportunities for youth travel. These organizations provided accommodation, financial assistance, transportation benefits, and educational and recreational programs that enabled thousands of children from different regions of Yugoslavia to meet and interact. The educational excursions were an important component of interwar educational policy, functioning simultaneously as a pedagogical practice, a form of social welfare, and an instrument for promoting cultural integration and a common Yugoslav identity.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.milec

Ivan MILEC
Hrvatski institut za povijest –
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod
ivan.milec1203@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2275-6007

Pristaše režima Šestosiječanjske diktature – primjeri iz Savske banovine[1]

Apstrakt: U radu se na temelju arhivske građe, periodike i literature nastoje istražiti i rekonstruirati političke strukture koje su pristale uz režim Šestosiječanjske diktature. Rad je vremenski ograničen na razdoblje otvorene diktature (1929.–1931.), a prostorno na Savsku banovinu, administrativnu jedinicu koja je obuhvaćala najveći dio prostora bivše Banske Hrvatske. Fokus je stavljen na dva usporedna procesa – pritisak režima kako bi se razbila Hrvatska seljačka stranka te privlačenje onih političara koji su bili voljni surađivati. Obrađene su stoga političke akcije režimskih pristaša (poklonstvene deputacije, imenovanje ministara iz bivšega HSS-a, imenovanje banskih vijećnika, sastanak u Zagrebačkoj burzi, velika historijska skupština u Zagrebu), pritisak na vodstvo hrvatske oporbe (suđenje Mačeku i Predavcu), kao i gledanje oporbe na režimske akcije te reakciju radikalnijeg dijela oporbe (politički motivirani atentati).

Ključne riječi: Kraljevina Jugoslavija; Šestosiječanjska diktatura; Savska banovina; Dragutin Karla Kovačević; Vlatko Maček; režimski seljački pokret

Uvodne napomene

Problematika pokušaja proširenja osnovice podrške diktatorskom režimu kralja Aleksandra, posebice na hrvatskom prostoru, do sada nije bila tema zasebnih sustavnih istraživanja. U literaturi je često spomenuta samo kao usputna napomena; da je režim pokušao privući pojedine bivše HSS-ovce ili SDS-ovce u čemu je imao određenog uspjeha, ali je taj pokušaj, zbog nastojanja da se stvori formalna struktura odozgo, naposljetku propao. Takav je zaključak u najvećoj mjeri točan – bivši članovi HSS-a koji su imenovani u vladu 1930. godine ili pojedinci okupljeni u „režimski seljački

[1] Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „380-01-02-23-42" (*Izvori za povijest istočne Hrvatske – IPIH*), koji financira Europska unija programom NextGenerationEU.

pokret" oko bivšeg potpredsjednika Hrvatske seljačke stranke (HSS) Karle (Dragutina) Kovačevića, u velikoj su mjeri predstavljali samo sebe te nisu uspijevali značajnije mobilizirati seljaštvo kako bi pružilo podršku režimu. Neuspjeha je očito bio svjestan i režim, pa su takve političke koncepcije odbačene i zaboravljene ubrzo nakon prelaska na ustavno stanje i ograničeni parlamentarizam 1931. godine. Uprkos tome, na izborima za Narodnu skupštinu i Senat većina najistaknutijih aktera osigurala je pozicije i ostala dio vlasti.

Ova studija predstavlja tek inicijalni nacrt za buduća istraživanja režimskih struktura tijekom Šestosiječanjske diktature. Kao ključnu tezu možemo navesti da su – iako spomenute režimske akcije nisu uspjele stvoriti koherentan, masovan i politički utjecajan pokret – mnogi akteri tih aktivnosti, posebice tijekom razdoblja otvorene diktature, ipak imali značajan utjecaj na političke i upravne promjene te su u najmanju ruku (su)kreirali politiku na području svojega neposrednog interesa.

Prostorna odrednica

Istraživanje je prostorno ograničeno na područje Savske banovine, nastale u listopadu 1929. godine, kada je provedena nova upravna podjela zemlje. Ukinute su dotadašnje oblasti te je zemlja podijeljena na devet banovina nazvanih po velikim rijekama, dok je glavni grad bio administrativno izdvojen. Savska banovina, sa središtem u Zagrebu, obuhvaćala je prostor bivše Zagrebačke, Osječke i Primorsko-krajiške oblasti te se u velikoj mjeri poklapala s prostorom bivše Banske Hrvatske. Banovine su definirane kao upravne i samoupravne jedinice na čelu s banom, no banovinska samouprava nikada nije ustrojena.[2] Prvim banom imenovan je umirovljeni sveučilišni profesor Josip Šilović.[3] Tijekom 1931. izvršene su određene promjene granica banovina, a proglašenjem Ustava u rujnu iste godine one su postale ustavna kategorija jer su člankom 83 Ustava bile točno definirane.[4]

Izvori i literatura

Činjenica da su promatrane političke akcije vođene odozgo u određenoj mjeri olakšava istraživanje, jer su vlasti na lokalnim razinama (kotarske vlasti i predstojništva policije) redovito pratile, a ponegdje i koordinirale te aktivnosti, izvještavajući detaljno svoje nadređene o razvoju situacije. Stoga će se rad u najvećoj mjeri temeljiti na arhivskim izvorima koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu. U radu je korišten i onovremeni tisak,

[2] „Kraljevina Jugoslavija", *Hrvatski list*, 4. 10. 1929, 1; „Nova upravna podjela države", *Hrvatski list*, 5. 10. 1929. 3; Usp. Stipica Grgić, *Između režimske ideologije i potreba građana – Savska banovina 1929–1939* (Zagreb: Fakultet hrvatskih studija, 2020), 103–107, 147–158.

[3] „Imenovani banovi", *Hrvatski list*, 10. 10. 1929, 1.

[4] 83 *Ustava Kraljevine Jugoslavije*; Usp. Anita Blagojević, Branka Radonić, „O Ustavu Kraljevine Jugoslavije iz 1931.", *Pravni vjesnik* 28, br. 1/2012, 137–140.

no treba napomenuti da je hrvatski tisak prilično slabo pratio ove političke akcije. Također su korišteni i memoarski zapisi, primjerice Vlatka Mačeka, kao i dnevnički zapisi Ante Trumbića ili Ivana Peršića. Ne iznenađuje da su u memoarima ove akcije uglavnom opisivane kao neuspješne, zbog čega im nije posvećena značajnija pažnja.

Literatura o toj problematici nije pretjerano opširna. Vrijedan doprinos predstavlja rad Pauline Radonić Vranjković „Prilog biografiji Dragutina Karle Kovačevića", u kojemu je jedan dio posvećen njegovom djelovanju u razdoblju diktature, kada je prikazivan kao nasljednik Stjepana Radića i vođa navedene političke akcije.[5] Od novije literature samo je Christian Axboe Nielsen, u svom djelu *Making Yugoslavs – Identity in King Aleksandar´s Yugoslavia*, nešto više prostora posvetio pokušaju stvaranja „jugoslavenskog seljačkog pokreta", no on se primarno fokusirao na sam vrh pokreta, personificiran u osobi Karle Kovačevića.[6] U radu će se koristiti i sva ostala literatura koja ovdje nije zasebno izdvojena, a u kojoj su te akcije barem usputno spomenute.

Političke grupacije na hrvatskom prostoru

Fenomen otpadništva pojedinaca ili grupacija od ključnih stranaka tijekom razdoblja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: Kraljevina SHS) gotovo je u potpunosti neobrađen. Bilo bi zanimljivo analizirati kasnije političke karijere pojedinaca, pa i samih osnivača stranke, koji su istupili iz HSS-a nakon priključenja Seljačkoj internacionali (poput Vinka Lovrekovića ili Tome Jalžabetića) ili koji su se odvojili u fazi raslojavanja političkih stranaka (Ilija Martinović, Nikola Nikić, Benjamin Šuperina, Petar Đirlić). Upravo su takvi pojedinci i grupacije predstavljali bazu političara spremnih na suradnju s vladajućim režimom nakon proglašenja diktature.

Posebno je zanimljiv primjer Nikole Nikića, koji je – nakon izbacivanja iz HSS-a zbog pokušaja samostalnog dogovora s radikalima – formirao vlastiti skupštinski klub u kojemu je bilo osam zastupnika te započeo osnivanje vlastitih stranačkih organizacija diljem Slavonije, Srijema te Bosne i Hercegovine. Iako je njegova politička akcija tada doživjela potpun neuspjeh, jer nije osvojio nijedno mjesto na skupštinskim ni na oblasnim izborima 1927. godine, tada stvorena mreža suradnika diljem hrvatskih područja nastavila je postojati.[7]

---

5 Paulina Radonić Vranjković, „Prilog biografiji Dragutina Karle Kovačevića", *Časopis za suvremenu povijest*, 55, br. 3/2023, 411–444.

6 Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: identity in king Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014).

7 Usp. Ivan Milec, „Politička, upravna i ekonomska elita Slavonskog Broda od 1929. do 1947. godine" (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2025), 39–41, 464–466; Ivan Milec, „Politika i općinske (samo)uprave u razdoblju šestosiječanjske diktature – primjer kotara Brod na Savi", u: *Prilozi za povijest Broda i okolice*, knjiga

Skupštinski atentat i put u diktaturu

Skupštinski atentat u lipnju 1928. doveo je do usijanja ionako kompliciranu situaciju, a latentna politička kriza, koja se manifestirala kroz čitavo postojanje Kraljevine SHS, prerasla je u državnu krizu. Opozicija okupljena oko SDK zahtijevala je raspuštanje kompromitirane Skupštine, imenovanje neutralne vlade i raspisivanje izbora. Kralj Aleksandar ipak je inzistirao na pronalaženju rješenja unutar postojećeg političkog sustava, zaziruć od eventualnih izbora u stanju opće psihoze. Imenovanje Slovenca Antona Korošca za novog predsjednika vlade može se protumačiti kao koncesija hrvatskoj političkoj eliti te poruka inozemnoj javnosti o nepostojanju *srbijanske* prevlasti u državi, ali i kao pokušaj da se kompromitirani režim učini donekle prihvatljivim. No, ta je vlada bila politički slaba, a i samo imenovanje nesrpskoga predsjednika vlade ostalo je tek aberacija u međuratnoj jugoslavenskoj politici, bez znatnijeg utjecaja na smirivanje tadašnjih prilika. Suprotno intencijama dvora, imenovanje nove vlade, koja je nastavila funkcionirati u okviru iste skupštinske većine, dodatno je radikaliziralo držanje hrvatske opozicije.

Zastupnički klub Seljačko-demokratske koalicije (SDK) sastao se u Zagrebu 1. kolovoza, istoga dana kada je nastavljeno zasjedanje Skupštine u Beogradu. Klub je donio rezoluciju kojom osuđuje dalji rad tog tijela te mu odriče legitimitet za donošenje odluka koje se odnose na *prečanske* krajeve. U rezoluciji se navodi kako su Radić i Pribićević tražili imenovanje neutralne, činovničke vlade, no ponovno je sastavljena gotovo ista, „hegemonistička vlada srbijanskih stranaka", potpomognuta Slovenskom ljudskom strankom (SLS) i Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom (JMO). Pozvalo se na okupljanje svih *prečanskih stranaka*, dok srbijanske stranke nisu izravno pozvane, nego je poziv upućen srpskom seljačkom narodu.[8] Osim čvršćeg vezivanja SDS-a uz HSS, skupštinskom klubu SDK pridružila su se još dvojica hrvatskih zastupnika: Ante Trumbić u ime Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS) i Ante Pavelić u ime Hrvatske stranke prava (HSP).[9]

Opozicija je pokušala i internacionalizirati krizu, odnosno pronaći podršku država bliskih Kraljevini SHS, a najpoznatija je akcija ona koju je u ime SDK vodio Ante Trumbić. On je od listopada do prosinca 1928. boravio

4, ur. Dinko Župan (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019), 75–78.

8 Usp. Nielsen, *Making Yugoslavs*, 60; Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, knjiga I* (Zagreb: Liber, 1974), 20–21; Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (U ratu i revoluciji 1941.–1945.)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012), 33–34.

9 Ljubomir Antić, „Prve reakcije u Hrvatskoj na zavođenje diktature kralja Aleksandra", u: *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja u Zagrebu*, ur. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević (Zagreb: Naklada Trpimir, 2009), 203–206.

u Londonu i Parizu pokušavajući utjecajne političare informirati o situaciji u Hrvatskoj i stavovima opozicije. No ta je akcija polučila skromne rezultate, jer najviši akteri uglavnom nisu željeli primiti Trumbića, kako ne bi antagonizirali kralja Aleksandra kao najvažnijeg političkog čimbenika u Jugoslaviji.[10]

Nakon obilježavanja Dana ujedinjenja 1. prosinca, kada su u mnogim hrvatskim gradovima izvješene crne zastave kao simbol žalosti, u Zagrebu se policija sukobila s okupljenim „hrvatskim omladincima", pri čemu je ubijeno i ranjeno nekoliko prosvjednika. Izravna posljedica tih događaja bilo je umirovljenje zagrebačkoga velikog župana Petra Zreleca i imenovanje visokoga vojnog časnika Vojina Maksimovića na njegovo mjesto.[11] Povlačenje DS-a iz vladajuće koalicije primoralo je Korošca na ostavku cijeloga kabineta, koju je kralj prihvatio te je u prvim danima 1929. sazvao konzultacije stranačkih prvaka. Maček i Pribićević primljeni su na konzultacije odvojeno 4. siječnja, nakon čega je Maček ponovo primljen dan kasnije. Već se iz službene obavijesti Dvora izdane nakon konzultacija – u kojoj se navodi kako „nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rešenje, koje bi garantovalo održanje punog državnog i narodnog jedinstva" – moglo se zaključiti u kojemu će pravcu ići kraljevo rješenje.[12]

Kralj Aleksandar je naposljetku 6. siječnja 1929. objavio manifest „Mome dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima", kojim obavještava podanike kako „između naroda i Kralja ne može i ne smije biti posrednika". Krivnju za takav rasplet kralj je prebacio na stranke i parlament koji je, zbog zatrovanih stranačkih odnosa, „postao smetnja za svaki plodonosan rad", zbog čega je bio primoran zaštititi društvo od takvog „nezdravog političkog stanja". Kao najvažniji cilj režima istaknuo je „čuvanje narodnog i državnog jedinstva i državne cijeline" te je pozvao građane da mu pomognu u „krčenju novih puteva". Predsjednikom vlade imenovan je general Petar Živković, osoba od kraljeva najvećeg povjerenja i vođa časničke grupe poznate kao „Bela ruka". Iako su političari označeni kao glavni krivci za stanje u državi, vlada je u „krčenje novih puteva" krenula popunjena potrošenim političkim akterima. U najvećoj mjeri to je bila vlada bivših istaknutih stranačkih dužnosnika, koji su kroz razdoblje 1920-ih godina zauzimali najviše pozicije unutar vlasti. To ne iznenađuje jer je kralj – osim što je za pro-

---

10 Više u: Todor Stojkov, „O spoljnopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči Šestojanuarske diktature", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, 9/1968, 299–334.

11 Usp. Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 41; Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 38. Ovo se imenovanje može promatrati kao kombinacija straha režima od dodatne eskalacije i svijesti o potrebi zamjene civilnih službenika povjerljivim osobama spremnima na korištenje i radikalnih sredstava u gušenju eventualnog otpora, a sličan je obrazac vidljiv i u drugim oblastima koje su smatrane nepouzdanima.

12 Usp. Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine: sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo: Svjetlost, 1975), 159–160; Boban, *Maček i politika*, 41; Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra* (Zagreb: Globus, 1990), 83–89.

vedbu planova trebao iskusne suradnike – i u ranijem razdoblju, kao vrhovni politički arbitar, u svim strankama imao sebi odane političare.[13] Tako su u vladi bila dvojica bivših predsjednika vlada, Anton Korošec i Nikola Uzunović, kao i bivši ministri Božidar Maksimović, Milan Srškić i Vojislav Marinković. Vlada je imala i nekoliko hrvatskih članova koji su zauzeli gospodarske resore. Ministrom financija postao je Stanko Švrljuga, ministrom poljoprivrede i voda Oton Frangeš, Mate Drinković imenovan je ministrom socijalne politike, a ubrzo je Ministarstvo trgovine preuzeo zagrebački odvjetnik Želimir Mažuranić. Osim Drinkovića, koji je ranije bio član Hrvatske zajednice (HZ), ostali imenovani nisu bili politički utjecajni.

Hrvatska je oporba proglašenje diktature dočekala oprezno, ali sa stanovitim olakšanjem zbog ukidanja za nju omraženoga Vidovdanskog ustava. Najpoznatija je ostala Mačekova izjava „Lajbek je raskopčan", izrečena u trenutku kada se pretpostavljalo da bi kraljeva intervencija mogla ići u korist rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja. Zbog toga je oporba najprije prihvatila ostanak svojih predstavnika u lokalnim predstavničkim tijelima. No ubrzo se pokazalo da režim ide u drugom pravcu, prema daljnjoj centralizaciji i koncentraciji političke moći u svojim rukama, pa se većina pristaša oporbe već do kraja prve godine diktature povukla s tih pozicija.[14]

Širenje osnovice podrške režimu na hrvatskom prostoru

Od početka 1930. režim je odlučnije krenuo u pokušaj stvaranja šire baze podrške na hrvatskom području. To se primarno nastojalo postići razbijanjem bivšeg HSS-a, kao najmasovnije i najorganiziranije stranke na tim prostorima, te privlačenjem dijela istaknutih članova stranke režimu. Treba istaknuti da su s hrvatskog područja već ranije i u većoj mjeri režimu prišli mnogi pristaše drugih stranaka poput DS-a, SDS-a i radikala. Primjerice, ubrzo nakon Pribićevićeve internacije postalo je vidljivo sve izraženije raslojavanje unutar vodstva SDS-a, koje je ubrzo rezultiralo otvorenim prilaskom režimu nekoliko istaknutih članova, poput Alberta Kramera, Jurja Demetrovića, Prvislava Grisogona ili Ivana Palečeka.[15] Uz to, već u drugoj godini diktature bilo je očito da su režimu prišli i pojedini lokalni istaknuti predstavnici bivše Hrvatske zajednice (HZ), odnosno kasnije HFSS-a, što je posebno došlo do izražaja u većim gradovima poput Zagreba ili Osijeka. U prosincu 1929. zagrebačko je gradsko zastupstvo, predvođeno bivšim fede-

[13] Usp. Dobrivojević, *Državna represija*, 44–48; Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 187–189; Nielsen, *Making Yugoslavs*, 77–80; Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 39–40.

[14] Usp. Antić, „Prve reakcije", 136–138; Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 21. 8. 1935., 1–2; Ivan Milec, „Organiziranje i djelovanje Jugoslavenske radikalno seljačke demokracije u gradu i kotaru Brod na Savi do općinskih izbora 1933", *Scrinia Slavonica*, 18/2018, 338–339.

[15] „Izjava Dr.a Palečeka", *Slobodna tribuna*, 7. 11. 1930., 2.

ralistom i svećenikom Svetozarom Rittigom, iniciralo odlazak deputacije grada Zagreba kralju. Akcija je ubrzo prerasla okvire Zagreba, pa je, nakon uključivanja predstavnika drugih gradova, postala deputacija hrvatskih gradova.[16] Ipak, Rittigova inicijativa nije polučila veći uspjeh niti je prerasla u ozbiljniji politički pokret. Ban Šilović krajem 1930. godine navodi da „se akcija ograničava na grad Zagreb. Naroda za sobom nema", a u njoj „sudjeluju samo poznati političari bivše Federalističke stranke".[17] Kipar Ivan Meštrović, koji je od početka bio uključen u tu akciju te je u deputaciji sudjelovao, u memoarima navodi da je „ta »poklonstvena deputacija« predstavljala je neki mali uspjeh za režim, a fijasko za članove deputacije".[18] Novinar Ivan Peršić, također bivši federalist, opširnije se osvrće na sve kasnije deputacije, zaključujući da su „se deputacije uslijed prevelikoga broja (...) pretvorile u karikaturu i sprdačinu te izgubile svako značenje, pri čemu je i prva deputacija izgubila svoje efekte, naročito tamo, gdje se je za njim od strane vlasti išlo, a to je inozemstvo".[19]

Bilo je također vidljivo postojanje manjih lokalnih inicijativa bivših političara, koji su diktaturu vidjeli kao priliku za afirmaciju. U tom kontekstu vrijedi spomenuti pokušaj Franje Mežnarića, bivšeg zemljoradnika koji nije prihvaćen u redove HSS-a, da osnuje „Seljački savez" kao gospodarsku organizaciju te pokrene istoimeni časopis.[20] Također treba spomenuti da je i stanoviti Marko Ćutić, bivši državni službenik, a tada odvjetnički vježbenik, pokrenuo list *Novo vrijeme* te pokušao inicirati slanje deputacije seljaka i građana kralju u Beograd, no bez znatnijeg uspjeha.[21] Prema izvješću bana iz studenog 1930. godine, ta akcija, čije su pristaše bile „gotovo isključivo iz redova bivše Hrvatske seljačke stranke", nije imala „političkih tendencija u smislu da stvori neku stabilnu organizaciju, ali svakako je jedan početak, jedna baza, na osnovu koje bi u dogledno vreme mogla da [se] stvori i stranka".[22]

---

16 Usp. Margareta Matijević, *„Između partizana i pristojnosti": Život i doba Svetozara Rittiga (1873.–1961.)* (Zagreb: Plejada; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019), 121–127; „Velebna manifestacija u Beogradu", *Hrvatski list*, 17. 12. 1929., 1–2; „Velebna manifestacija državne i narodne misli", *Slobodna tribuna*, 20. 12. 1929., 1–2.

17 Hrvatski državni arhiv (HR, HDA), 144, Savska banovina Upravno odjeljenje (SB UO), k. 61, 29691/30, „Izvješće bana Savske banovine predsjedniku vlade o držanju bivših političara, broj: 31502–Pov. II. 1930., 30. 11. 1930.".

18 Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje* (Zagreb: Matica hrvatska, 1969), 191.

19 Ivan Peršić, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković (Zagreb: Državni arhiv u Zagreb; Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2002), 237.

20 HR, HDA, SB UO, k. 21, „Dopis kotarskog predstojnika Koprivnica o podravskoj deputaciji, 65. Pov. / 1930., 22. 1. 1930."; Isto, „Dopis kotarskog predstojnika Križevci Banskoj upravi, 115 Pov. 1930., 2. 2. 1930.".

21 Isto, k. 21, „Izvješće Banske uprave Savske banovine predsjedniku vlade, 22941/30, 30. 6. 1930.".

22 Isto, k. 61, 29691/30, „Izvješće bana Savske banovine predsjedniku vlade o držanju bivših političara, broj: 31502–Pov. II. 1930., 30. 11. 1930.".

Stvaranje režimskog seljačkog pokreta i deputacija kralju

Određene je uspjehe po pitanju privlačenja bivših pristaša HSS-a režim postigao u prvoj polovici 1930. godine. Nakon deputacije gradova iz prosinca 1929., zaredale su deputacije pojedinih općina i kotara kralju, kao i pojedinačne audijencije bivših HSS-ovaca. U siječnju 1930. deputacija seljaka iz nekoliko kotara središnje Hrvatske stigla je u Beograd predvođena Tomom i Ivanom Radićem, bratom i nećakom Stjepana Radića.[23] Bio je to tek početak puno veće akcije koja će, pod nominalnim vodstvom Ivana Radića, krenuti nekoliko tjedana kasnije pokretanjem tjednika *Seljački glas* i pripremama za veliku deputaciju kralju Aleksandru.

Sredinom veljače predsjednik vlade Živković primio je u audijenciju jednog od bivših potpredsjednika HSS-a Dragutina Karlu Kovačevića i bivšeg člana Glavnog odbora HSS-a Andriju Berića iz Nove Gradiške, a dan kasnije primio ih je i sâm kralj.[24] Karla Kovačević bio je seljak iz Jazavice u kotaru Novska, rođen 1870. godine. Bio je jedan od prvih i najbližih suradnika Stjepana Radića na području Slavonije te je već 1910. izabran u Hrvatski sabor. Nakon stvaranja Kraljevine SHS biran je u Ustavotvornu skupštinu 1920. i bio je nositelj stranačkih lista za Požešku županiju, a za poslanika je biran i na svim sljedećim izborima (1923., 1925., 1927.). Za potpredsjednika stranke izabran je 1923. i na toj funkciji je potvrđivan do 1928. godine. Od 1925. do 1928. bio je i predsjednik stranačkog skupštinskog kluba, a na funkcijama je bio i u svim gospodarskim organizacijama stranke.[25]

O motivima Kovačevićevog prilaska režimu teško je donijeti čvrste zaključke, jer zasad nemamo dostupne autobiografske ili dnevničke zapise. Najbliže tome bili bi posredni i usputni zapisi o navodnim razgovorima s Kovačevićem u zatvorskim uvjetima tijekom razdoblja Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Riječ je o zapisu Gabre Vidovića, koji je s Kovačevićem bio zatvoren u Novskoj u travnju 1941., te memoarskim zapisima Ilije Jakovljevića, glavnog urednika HSS-ovog *Hrvatskog dnevnika* u drugoj polovici 1930-ih, koji je s Kovačevićem 1942. dijelio ćeliju u Jasenovcu. Kovačević je Vidoviću navodno izjavio da su „po naređenju generala Petra Živkovića" po njega došli detektivi i pod prijetnjom ga odveli u Beograd Živkoviću te da je režimu prišao „ne dobrovoljno, nego silom. Da nisam to učinio, vjerojatno da bih nastradao".[26] Jakovljević pak navodi: „Šutio je da je tokom cijele go-

[23] Usp. „Doček seljačke deputacije u Beogradu", *Hrvatski list*, 20. 1. 1930, 1; „Poklonstvena seljačka deputacija Nj.Vel. kralju iz sisačkog, dugoselskog, petrinjskog i kostajničkog kotara", *Hrvatski list*, 20. 1. 1930, 2; „Zemljoradnici iz Posavine u Beogradu", *Hrvatska straža*, 21. 1. 1930, 2.

[24] „Karla Kovačević kod predsjednika vlade", *Hrvatski list*, 17. 2. 1930, 1; „Seljak Karla Kovačević kod Nj. Vel. Kralja", *Seljački glas*, 22. 2. 1930, 1.

[25] Radonić Vranjković, „Prilog biografiji", 412–416.

[26] Gabro Vidović, *Zapisi o živima i mrtvima* (Zagreb: Mladost, 1961), 20.

dine 1929. bio pod pritiskom. Neprestano su ga kuhali, iz Beograda su dolazili emisari u Jazavicu tražeći da surađuje s vladom. Kada sva ta nagovaranja ostadoše bez uspjeha, izvukoše posljednju kartu. 'Kralj te zove. Moraš surađivati. Ako nećeš, ti si protiv kralja i države. Bit ćeš ubijen'". Zatim prenosi njegove navodne riječi: „Napravili su od mene majmuna. Organizirali su veliku deputaciju iz Hrvatske, koja se u nekoliko vlakova besplatno dovezla u Beograd. Meni su dali gotov govor da ga pročitam. (...) Ja sam u Beograd dovodio procesiju protiv tuče. Vjeruj mi nisam nikoga silio. Javljali se ljudi dobrovoljno kotarskim predstojnicima (...) javljali su se oni koji nešto trebaju, jer hodočaste samo oni koji nešto trebaju. (...) Hvalili su me, kovali u zvijezde, da mi se na kraju od toga i pamet pomutila. Mislio sam mogu i ja voditi, a mene su vodili na ularu".[27] Vrijedi spomenuti i memoare Matije Kovačića, u trenutku održavanja deputacija jednog od urednika *Hrvatskog lista*, koji navodi: „Samo nekoliko stotina slabića iz sredine one veličanstvene organizacije bilo je pokleklo pred tiraninom, kao bivši potpredsjednik HSS Karla Kovačević iz Jazavice i Ivan Radić, zvani 'Crni'. Na spomenutu dvojicu izvršen je pritisak, najjači na Ivana Radića, jer je bio sinovac Stjepana Radića". U nastavku prenosi navodni susret s Radićem iz ljeta 1932., koji mu je u razgovoru rekao: „Jednog dana pozvao me k sebi Petar Teslić (pričuvni srbijanski pukovnik (...)). Poruka je glasila da bezuvjetno moram doći. Teslić mi je rekao, da je interes države da surađujem s vladom", uz napomenu da „Protiv Kralja se ne može biti u opoziciji". Radić tvrdi da u tom trenutku ne može javno reći kako je protiv svoje volje išao u poklonstvenu deputaciju, jer bi ga „to skupo koštalo", ali mu sada „ne preostaje ništa drugo nego ostati tamo gdje jesam".[28] U konačnici se možemo složiti s istraživačima koji sugeriraju da je prilazak režimu dijelom uvjetovan pritiskom režima i strahom pojedinca, a dijelom materijalnim probitcima i željom za sudjelovanjem u vlasti.[29]

Kovačević je ubrzo preuzeo vodstvo novoga pokreta te ga je režim proglasio novim vođom hrvatskog seljaštva.[30] Od sredine ožujka krenule su pripreme i javni pozivi za novu deputaciju koju bi predvodio sâm Kovačević, a koja bi okupila znatniji broj bivših istaknutih HSS-ovaca. Kao vođe ove akcije navedeni su Karla Kovačević i Andrija Berić, bivši istaknuti HSS-ovac iz Podravine Toma Jalžabetić te Ivan Radić, nećak Stjepana Radića. Deputacija je konačno i organizirana te je više od tisuću i pol seljaka s područja Savske, Primorske, Vrbaske i Dunavske banovine vlakovima stiglo u Beo-

27 Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi* (Zagreb: Konzor, 1999), 92–95.

28 Matija Kovačić, *Od Radića do Pavelića – Hrvatska u borbi za svoju samostalnost, uspomene jednog novinara* (Munchen; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1970), 79–80.

29 Za sada najsustavniju analizu motiva prilaska Karle Kovačevića napravila je Radonić Vranjković, dok se ostali autori uglavnom fokusiraju na cijelu akciju, a na motive se osvrću usputno. Usp. Radonić Vranjković, „Prilog biografiji", 422–427; Dejan Djokić, *Elusive compromise – A History of Interwar Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2007), 78–79; Nielsen, *Making Yugoslavs*, 139–140.

30 „Historijska deputacija seljaka dolazi u Beograd na Uskrs", *Hrvatski list*, 1. 4. 1930., 3.

grad.[31] Na kolodvoru su ih dočekali predstavnici lokalnih vlasti te grupa seljaka iz beogradske okolice, a u ime domaćina pozdravnim se govorom obratio beogradski dogradonačelnik. U ime deputacije odgovorio je Berić navodeći da su došli „u namjeri da se poklonimo svome kralju i gospodaru, da bez posrednika stupimo pred Njegovo lice, da mu zahvalimo za svu brigu, kojom se stara da cijelomu seljaštvu zemlje budu bolji dani".[32] Nakon toga sudionici su formirali povorku koja je prodefilirala gradom do kraljeve palače, nakon čega su se smjestili u različite hotele, a glavni je banket održan u hotelu *Petrograd*, gdje je uz predstavnike domaćina govorio Jalžabetić. Istoga poslijepodneva članovi deputacije primljeni su u dvorište kraljevog dvora, gdje se u njihovo ime kralju obratio Karla Kovačević, koji se u govoru pozvao i na Radićevu izjavu „Narod i Kralj", zahvalivši kralju Aleksandru na historijskom činu od 6. siječnja 1929. godine. Kralj se također obratio okupljenima zahvalivši im na lojalnosti te se zadržao u razgovorima s nekima od njih.[33] Sljedećeg dana delegacija seljaka položila je vijence na Avali, a zatim otišla na Oplenac, u mauzolej kraljevske obitelji, gdje su također položili vijence na grob „blagopočinulog kralja Petra Velikog Oslobodioca". Istoga je dana većina sudionika deputacije, uz pratnju vojne glazbe, napustila Beograd te se specijalnim vlakom vratila kućama.[34] Prema podacima mađarskog konzula u Zagrebu, iz popisa sudionika nije se moglo zaključiti da je deputacija uspjela; naprotiv, od HSS-ovih zastupnika iz posljednjeg saziva skupštine u deputaciji je sudjelovao samo jedan, Karla Kovačević, dok je deputacija popunjena s „nekoliko 'bivših zastupnika', većinom disidenata i neznatnih vođa pojedinih mjesnih organizacija".[35]

Tisak je u početku ove akcije prikazivao kao spontane, spominjući postojanje određenog „odbora hrvatskih seljaka", koji nije imao formalne strukture, ali je bio okupljen oko tjednika *Seljački glas* i njegova glavnog urednika Ivana Radića. Na sastanku „užeg odbora hrvatskih seljaka" krajem ožujka 1930. Vodstvo je i formalno preuzeo Karla Kovačević.[36] Da je u navodima o spontanosti moglo biti barem neke istine, pokazuju izvješća kotar-

[31] Usp. „Hrvatski seljaci kod svoga Kralja", *Seljački glas*, 26. 4. 1930., 1–4; „Dolazak velike deputacije članova bivše HSS u Beograd", *Hrvatski list*, 22. 4. 1930., 1; „Velika poklonstvena deputacija hrvatskih seljaka u Beogradu", *Hrvatski list*, 23. 4. 1930., 1.

[32] „Manifestaciona deputacija hrvatskih seljaka kod Nj. Vel. Kralja", *Novosti*, 23. 4. 1930., 1.

[33] Usp. „Velika poklonstvena deputacija hrvatskih seljaka u Beogradu", *Hrvatski list*, 23. 4. 1930., 1; „Manifestaciona deputacija hrvatskih seljaka kod Nj. Vel. Kralja", *Novosti*, 23. 4. 1930., 1–3; „Hrvatski seljaci kod svoga Kralja", *Seljački glas*, 26. 4. 1930., 1–5.

[34] Usp. „Delegacije hrvatskih seljaka na Avali i u Topoli", *Novosti*, 24. 4. 1930., 1; „Deputacija seljaka na Oplencu", *Hrvatski list*, 24. 4. 1930., 2.

[35] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (dalje: MNL OL), K 63, Külügyminisztérium. Politikai Osztály (dalje: K PO), k. 159, 16/1, „Izvješće Kraljevskog mađarskog konzulata u Zagrebu, 120/pol. broj. 1930., 26. 4. 1930.".

[36] Usp. Ivan Radić, „Svim članovima i povjerenicima odbora hrvatskih seljaka za organizaciju deputacije Njeg. Vel. Kralju", *Seljački glas*, 1. 3. 1930., 3; „Obavijest o polasku seljačke deputacije u Beograd – Iz kancelarije odbora seljaka za organizaciju deputacije", *Seljački glas*, 5. 4. 1930., 2; „Iz uredništva", *Seljački glas*, 29. 3. 1930., 2.

skih predstojnika iz Đurđevca i Koprivnice s kraja siječnja 1930., u kojima se navodi da postoje lokalne inicijative za deputacije u Beograd, o kojima oni u tom trenutku nisu imali nikakvih informacija.[37] Predstavnici lokalnih vlasti ni kasnije nisu imali jasne upute o ovim političkim akcijama, što se vidi iz dopisa kotarskog predstojnika na otoku Rabu. Kada su u kolovozu 1930. Karla Kovačević i urednik *Seljačkog glasa* Bublić došli na Rab, gdje su odsjeli u hotelu prijavivši dolazak kao odmor, dočekao ih je vlasnik hotela Špiro Kandija, inače banski vijećnik. Kotarski je predstojnik izvjestio nadređene da se u Kandijinu hotelu održavaju skupovi bivših radićevaca, što mu je izgledalo kao „partijske konferencije u doba pre 6. januara 1929.", pa je zatražio „uputstva" kako se prema njima odnositi.[38] Određena skepsa prema akcijama postojala je i kasnije pa ban Šilović u izvješću za 1930. navodi da bi takva akcija mogla biti i opasna, jer bi „kao svoju posljedicu [mogla] imati to, da sačuva pristalice budućoj seljačkoj stranci, koja vrlo lako može da zapadne ponovo u ruke bivšeg vodstva".[39]

Drugi krak režimske akcije – represija i suđenja

Drugi krak režimske akcije provodio se putem pritiska i represije prema najistaknutijim oporbenim predstavnicima. Tako je već krajem 1929., zbog navodnih malverzacija u Hrvatskoj zadružnoj seljačkoj banci, uhićen Josip Predavec, jedan od potpredsjednika bivšeg HSS-a.[40] Mađarski je konzul opširno izvještavao o situaciji oko Predavca, navodeći već početkom 1929. da ga se pokušava pridobiti na suradnju pritiskom zbog sloma banke, ali mu se ujedno nudilo mjesto ministra poljoprivrede, što je on do kraja odbijao.[41] Da je Predavec bio svjestan što se sprema, vidi se po tome što je još u jesen 1929. objavio nekoliko tekstova u *Domu*, od kojih je dio ipak bio cenzuriran.[42] U tim je tekstovima Predavec za opstrukcije oko spašavanja Hrvatske seljačke banke optužio, uz državu koju ipak nije smio direktno prozvati, i pojedine bivše stranačke dužnosnike. Među njima su bili

[37] Usp. HR, HDA, SB UO, k. 21, „Dopis kotarskog predstojnika Koprivnica o podravskoj deputaciji, 65.Pov./1930., 22. 1. 1930."; Isto, „Dopis kotarskog predstojnika Đurđevac o podravskoj deputaciji, 53/Prs.1930., 31. 1. 1930.".

[38] HR, HDA, 1353, Građanske stranke i društva (GSD), inv. br. 379, „Dopis kotarskog predstojnika Rab Okružnom inspektoratu u Ogulinu, Pov. 2100/30., 6. 8. 1930.".

[39] HR, HDA, 144, SB UO, k. 61, 29691/30, „Izvješće bana Savske banovine predsjedniku vlade o držanju bivših političara, Broj: 31502–Pov.II.1930., 30. 11. 1930.".

[40] „Uhićen bivši ministar Josip Predavec", *Hrvatski list*, 12. 12. 1929., 1.

[41] HU, MNL OL, K 63, K PO, k. 154, 16/1, „Izvješće Kraljevskog mađarskog konzulata u Zagrebu, 37/pol. 1929., 11. 5. 1929.". I kasnije, posebice nakon suđenja, mađarski je konzul dosta izvještavao o Predavcu, slomu Selobanke i suđenju, ali ovdje, zbog ograničenog prostora nisu prenesena druga izvješća.

[42] Primjerice: Josip Predavec, „Kako i kada su nastali današnji gubici u Hrvatskoj seljačkoj zadružnoj banci?", *Dom*, 20. 11. 1929., 2–3; Josip Predavec, „Kako i kada su nastali današnji gubici u Hrvatskoj seljačkoj zadružnoj banci?", *Dom*, 27. 11. 1929., 1;

Toma Jalžabetić, koji je bio na čelu Središnjeg saveza hrvatskih zemljoradničkih zadruga, ali i Nikola Nikić, za kojega navodi da je 1926. kao ministar, koji se u tom trenutku odvajao od HSS-a, svojim napadima na upravu banke djelovao „na ulagače i poslovni svijet jednako, kao što to djeluju i neprestani i stalni novinski napadi".[43] Suđenje je, ne slučajno, započelo početkom travnja 1930., a završilo je u lipnju osuđujućom presudom na dvije i pol godine zatvora te simboličnom kaznom od pet tisuća dinara.[44]

To je suđenje ipak bilo pomalo u sjeni jednoga drugog procesa. Gotovo usporedno s dolaskom velike seljačke deputacije u Beograd, pred Državnim sudom za zaštitu države počelo je suđenje grupi optuženoj za pripremanje napada na deputaciju u prosincu.[45] Posebnu je važnost ovom suđenju davala činjenica da je među optuženima bio i Maček, koji je uhićen u prosincu 1929. godine. On nije optužen za direktnu involviranost u pokušaje atentata, nego samo za financijsko pomaganje stranačkim omladincima, za koje vjerojatno nije znao da pripremaju atentat. Unatoč tome, optužnica je u potpunosti sročena tako da se u što većoj mjeri pokuša kompromitirati upravo vodstvo stranke. Proces je pobudio veliki interes kako domaće tako i europske javnosti. Za obranu Mačeka i ostalih optuženika prijavilo se više od 150 odvjetnika, a među njima i većina bivših istaknutih hrvatskih političara. Optuženi su samo suđenje iskoristili za predstavljanje javnosti tortura i zvjerstava kojima su njihova priznanja iznuđivana nakon uhićenja.[46] I dok su glavni optuženici redom osuđeni na zatvorske kazne, pomalo je iznenađujuće da je Maček u potpunosti oslobođen optužbi.[47]

Namjera režima bila je prilično jasna: razbiti najuže vodstvo HSS-a kao ključnog političkog protivnika na hrvatskom prostoru, te sebi privući onaj dio koji je spreman na suradnju. Posljednje predsjedništvo HSS-a prije diktature, ono iz 1928., činila su četiri potpredsjednika, dva tajnika te tri blagajnika. Dvojica potpredsjednika bili su građani (Maček i Predavec), a dvojica seljaci (Juraj Valečić i Karla Kovačević), dok su obojica tajnika bila građani – Juraj Krnjević i August Košutić. Kako su obojica tajnika već 1929. otišla u emigraciju, dvojica potpredsjednika (Maček i Predavec) bila u pri-

43 Josip Predavec, „Tko je upropastio novac seljačkih dioničara u Hrv. Seljačkoj Zadružnoj Banci?", *Dom*, 14. 8. 1929., 3.

44 Usp. Bosiljka Janjatović, „O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske šestojanuarske diktature", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26, br. 1/1993, 168; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935* (Beograd: Prosveta, 1969), 98; „Predavec osuđen na 2 i pol godine strogog zatvora i 3 godine gubitka časnih prava", *Hrvatski list*, 8. 6. 1930, 3; „Osuda Josipa Predavca", *Novosti*, 7. 6. 1930., 1.

45 „Bernardić i drugovi pre[d] Drž. sudom", *Hrvatski list*, 25. 4. 1930, 1; „Sudjenje Ivanu Bernardiću i drugovima", *Novosti*, 24. 4. 1930., 1.

46 Usp. Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935* (Zagreb: Dom i svijet, 2002), 273–288; Dobrivojević, *Državna represija*, 178–182; Boban, *Maček i politika*, 50–51.

47 „G. dr Vlatko Maček riješen", *Hrvatski list*, 15. 6. 1930., 1; „Osuda u procesu Bernardiću i dr.", *Novosti*, 15. 6. 1930., 1.

tvoru, jedan potpredsjednik (Valečić) umro 1930., a jedan (Kovačević) prišao režimu, bilo je jasno da je vodstvo HSS-a u velikoj mjeri onemogućeno u bilo kakvom djelovanju.[48]

Imenovanje ministara iz redova bivšeg HSS-a

Najveći je uspjeh u privlačenju bivših istaknutijih članova HSS-a režim ostvario u svibnju 1930. godine. Boban navodi, citirajući samo pisanje jednog mađarskog lista, da je u proljeće iste godine režim vodio pregovore s nekoliko uglednih bivših HSS-ovaca, među kojima je navodno bio i Bariša Smoljan, oko njihova prilaska režimu i ulaska u vladu. Podaci su doduše oskudni; navodno se razgovaralo s njih osam, od kojih su neki tražili određene ustupke i amnestiju te puštanje Mačeka iz zatvora.[49] Iako dogovor očito nije u potpunosti postignut, do rekonstrukcije vlade došlo je u drugoj polovici svibnja, kada u vladu ulaze četvorica bivših HSS-ovaca – Stanko Šibenik, Nikola Precca (Preka), Mirko Neudorfer (Najdorfer) i Ivan Švegl.[50] Režimu sklone *Novosti* nove su ministre opisale kao „četvoricu predstavnika hrvatskog seljaštva i četvoricu najistaknutijih članova bivše HSS, koji su se ubrajali medju najintimnije saradnike pokojnog Stjepana Radića o kojima je (...) u više prilika preko javnosti davao najljepše ocjene", a njihov ulazak u vladu kao „logičnu posljedicu preporoda orijentacije" seljačkih masa u Hrvatskoj.[51] Nekoliko dana kasnije, prenoseći pisanje beogradskog tiska, nove ministre opisuju kao „izrazite predstavnike hrvatskog seljaštva".[52] Sam Karla Kovačević u *Seljačkom glasu* izjavio je da su novi ministri „čelični karakteri, dobri drugovi, veliki prijatelji seljačkog puka" s kojima se „blagopokojni vodja i učitelj Stjepan Radić uvijek ponosio, a ponosili smo se i mi seljaci".[53]

Četvorica navedenih ipak nisu predstavljala sâm vrh i najuže vodstvo HSS-a, ali definitivno nisu bili ni nevažni članovi stranke. Šibenik je tijekom 1920-ih godina biran za poslanika, a u radikalsko-radićevskoj vladi kratko je vrijeme bio državni tajnik, a zatim i ministar agrarne reforme. Mirko Neudorfer bio je član HSS-a još prije Prvoga svjetskog rata, tijekom 1920-ih godina redovito je biran za skupštinskog poslanika, a u radikalsko-radićevskoj vladi bio je podsekretar u Ministarstvu financija. Precca je pak

48 Suzana Leček, „'Narod je izvor svake vlasti': pitanje unutarstranačke demokracije u Hrvatskoj seljačkoj stranci (1918.–1929.)", *Časopis za suvremenu povijest*, 56, br. 2/2024, 330–331.

49 Boban, *Maček i politika*, 51.

50 Usp. „Promjena u vladi g. Pere Živkovića", *Hrvatski list*, 20. 5. 1930, 1; „Rekonstrukcija kraljevske vlade", *Jutarnji list*, 20. 5. 1930, 1; „Značenje rekonstrukcije kraljevske vlade", *Jutarnji list*, 23. 5. 1930, 1; „Ulazak četvorice bivših radićevaca u vladu", *Politika*, 21. 5. 1930. 1.

51 „Ulazak u vladu prvaka bivše HSS", *Novosti*, 21. 5. 1930., 19.

52 „Značenje promjena u vladi", *Novosti*, 23. 5. 1930., 1.

53 „Odjek zadnje promjene u vladi kod našeg naroda", *Seljački glas*, 21. 5. 1930., 1.

bio ugledan političar i kulturni radnik iz Hercegovine, koji je stranci prišao tijekom 1920-ih te je biran za poslanika u Hercegovini. Prilikom reorganizacije nakon Radićeve smrti Precca je postao i potpredsjednik Hrvatskog seljačkog kluba. Švegl je tek uvjetno bio hrvatski političar – kao Slovenca Radić ga je 1927. kandidirao na hrvatskom prostoru.[54]

Tisak je ovom događaju pridao veliku pozornost, što i ne čudi jer je bila riječ o značajnoj rekonstrukciji kabineta upravo u razdoblju sudskih procesa Mačeku i Predavcu. *Novosti* ovaj događaj stavljaju u širi kontekst „previranja koje je nastupilo u redovima hrvatskog seljaštva poslije 6. januara". U uredničkom komentaru navode da ulazak političara u vladu predstavlja „afirmaciju seljaštva za pozitivnu politiku saradnje, znači potvrdu zdrave evolucije u hrvatskim seljačkim redovima", ali ujedno i „ispravak one pogreške koja je počinjena poslije 6. januara (...) kada su baš predstavnici najače hrvatske stranke, zavedeni zlim uticajima, ostali po strani", u trenutku kada su „svi dobronamjerni bili pozvani da saradjuju na velikom djelu stvarne, nove, zdrave demokratije".[55]

O motivima prilaska i tijeku pregovora s režimom na trenutnom stupnju istraženosti nije moguće reći više. Maček u memoarima navodi da je „uspjelo režimu da slomi nekoliko narodnih zastupnika HSS, koji su bili uplašeni mojim zatvorom, te su se pokorili diktatorskom režimu, pa su četvorica njih čak ušla u vladu kao ministri", zaključivši ipak da „za otpadnicima nije od naroda pošao nitko, pa su i oni nakon kratkog vremena učinili najpametnije što su mogli; povukli su se iz političkog života".[56] Zasad je poznato da je Šibenik još u ožujku 1930. poslao relativno opširno pismo kralju, u kojemu kritizira političke događaje u Hrvatskoj, a posebno državnu represiju prema Hrvatima. U nastavku pisma navodi da je „ukinućem ustava otvoreno novo široko polje sporazumjevanja", ali priznajući da HSS „nije izbrisan i da on danas postoji možda jači nego do sada". Kao jedan od ključnih problema navodi uhićenje Mačeka, koje je prepreka sporazumu s Hrvatima, a posebno demantira „kriva tumačenja da sam htio izrabiti prisilno izbivanje Dr. Mačeka kako bi postigao nešto za lične svoje interese".[57] Mađarski konzul prenosi informacije da je „Preka prihvatio ministarski položaj iz želje za vlašću i zbog svojega poljuljanog materijalnog stanja, [a] Šibenika su pridobili obećanjima danima u korist hrvatstva".[58] Prilikom kasnije Šibenikove ostavke na mjesto ministra i skupštinskog poslanika, Trumbić bilježi

54 Usp. Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 24. 7. 1935., 2; „Značenje rekonstrukcije kraljevske vlade", *Jutarnji list*, 23. 5. 1930, 1.

55 „U Vladi gen. Živkovića", *Novosti*, 21. 5. 1930., 2.

56 Vladko Maček, *Memoari* (Zagreb: Dom i svijet, 2003), 133.

57 Pismo Stanka Šibenika kralju Aleksandru 26. 3. 1930. Dokument se nalazi u Arhivu Jugoslavije, fond Kraljev dvor 74–11–358. Zahvaljujem kolegi Hrvoju Čapi za presliku ovog dokumenta.

58 HU, MNL OL, K 63, K PO, k 159, 16/1, „Izvješće Kraljevskog mađarskog konzulata u Zagrebu, 37/pol. 1930., 2. 6. 1930 ".

da „su u Beogradu napravili od Šibenika, koji je bez dvojbe pošao u vladu u dobroj vjeri, pravoga magarca, koji, kad se uvjerio da je učinio izdaju naroda i da je u Beogradu izguran, onda je dao demisiju i tako postao ruglo svijeta". Dalje navodi da je u travnju 1932., prije ostavke, Šibenik od Mačeka tražio upute, ali je Maček odbio razgovarati, navodeći da je „za hrvatsku politiku posve indiferentna stvar njegova demisija, kao što je bilo i njegovo imenovanje za ministra".[59]

Peršić navodi da je deputacija gradova „otvorila put za t. zv. veliku seljačku deputaciju bivših radićevaca, koja je imala za posljedicu rekonstrukciju i popunjavanje vlade sa druga 4 ministra Hrvata".[60] No, ove političare ne treba promatrati kao dio režimskog seljačkog pokreta oko Karle Kovačevića. Iako je *Seljački glas* opširno popratio ovaj događaj, a prilikom izbora 1931. predstavljao ih kao suradnike, navedene ministre ne nalazimo kao govornike ili aktere na skupovima diljem Hrvatske, kao ni na glavnom skupu u Zagrebu. Vjerojatno je točna Trumbićeva bilješka, donesena na temelju Meštrovićevih informacija iz Beograda, da nasuprot Karli Kovačeviću, kojega „Nikić vodi", „Šibenik, Neudorfer, a i Precca, bar prividno, drže se sa Švrljugom, Drinkovićem i Frangešom", dakle ministrima imenovanima u vladu odmah po proglašenju diktature.[61] Da nisu bili dio seljačkog pokreta, potvrđuje i mađarski konzul navodeći da su ministri Preka i Šibenik krajem 1930. prosvjedovali protiv režimske podrške Kovačeviću, jer su „upravo oni pozvani predstavljati Radićeve ideje".[62]

Imenovanja banskih vijećnika

Zakonom o banskoj upravi predviđeno je ustrojavanje banskih vijeća kao savjetodavnih organa bana, a članove je imenovao ministar unutarnjih poslova. Izmjenama *Zakona* u ožujku 1930. određeno je da se za svaki kotar imenuje jedan vijećnik, dok bi se za gradove, ovisno o broju stanovnika, imenovalo od jednog do četiri. Uz lojalnost režimu, kao ključni kriterij za kandidate, režim je u početku ipak tražio da predloženi „budu najvidjeniji predstavnici svoga kraja i ljudi koji uživaju ugled i povjerenje u tom kraju". Od podređenih upravnih vlasti, gradske policije i kotarskih načelstava, banovina je početkom travnja 1930. zatražila da predlože kandidate za spomenuta mjesta, s detaljnim podacima o njihovom statusu, političkom držanju prema režimu te prethodnoj političkoj povijesti. Konačno su u srpnju 1930. imenovani banski vijećnici za sve kotare i gradove Savske banovine.[63]

---

59 *Političke bilješke Ante Trumbića, svezak I*, prir. Stjepan Matković i Marko Trogrlić (Zagreb; Split: Hrvatski institut za povijest; Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2019), 249.

60 Peršić, *Kroničarski spisi*, 237–238.

61 *Političke bilješke Ante Trumbića*, 79.

62 HU, MNL OL, K 63, K PO, k. 159, 16/1, „Izvješće Kraljevskog mađarskog konzulata u Zagrebu, 81/pol. 1930., 8. 12. 1930.".

63 Usp. Grgić, *Između režimske ideologije*, 267–273.

Položaj banskih vijećnika omogućavao je imenovanima javni rad unutar režimskih struktura, koji se dijelom može tumačiti i kao politički rad, ali i kao način rješavanja vlastite egzistencije ili izgradnje karijere.

Grgić zaključuje da je narod uglavnom bio ravnodušan prema uvođenju pozicija banskih vijećnika te da vijesti o imenovanjima na selu nisu izazvale gotovo nikakvu reakciju stanovništva. Nešto je drukčije bilo u gradovima, gdje je zabilježen određeni interes, ali primarno iz „pragmatičnih razloga".[64] Uručenje dekreta imenovanim vijećnicima u početku je bilo zamišljeno kao javna manifestacija, u kojoj bi ban u Zagrebu ili nekom od regionalnih centara javno uručio dekrete i koja je trebala predstavljati izraz odanosti i zahvalnosti režimu, no ta je praksa ubrzo napuštena. Najveća svečanost u tom kontekstu trebala je biti upriličena prilikom zamjene vojnih zastava u Beogradu, no odlazak banskih vijećnika na tu svečanost se u konačnici pretvorio u debakl režima, jer je od ukupno 81 imenovanog svečanosti prisustvovalo jedva njih desetak. Treba reći i da je dio imenovanih, nakon što su dobili dekrete, imenovanja odbio – primjerice pojedini lokalni HSS-ovci poput Tome Vojkovića ili Rudolfa Sušića – zbog čega su na njihova mjesta imenovane zamjene.[65]

Imenovanje banskih vijeća važno je u kontekstu režimskog seljačkog pokreta jer su najistaknutiji pojedinci pokreta tada prvi put preuzeli formalne dužnosti unutar režimske strukture, a mnogi od njih postali su izrazito utjecajni na svom lokalnom području. Proklamirani vođa pokreta Karla Kovačević odmah je imenovan banskim vijećnikom za kotar Novsku, a njegovi najbliži suradnici također su imenovani za banske vijećnike: Andrija Berić za kotar Gradišku, Tomo Jalžabetić za kotar Đurđevac, Tomo Kovačević za kotar Slavonski Brod, Edo Marković za kotar Petrinja, Slavko Tomić za kotar Požega, Stjepan Šiftar za grad Bjelovar, Vid Đuratek za kotar Zagreb ili Špiro Kandija za kotar Rab.[66] Ne treba ipak smetnuti s uma da je režim na prostorima gdje je na raspolaganju imao na suradnju spremne pristaše iz DS-a, SDS-a ili NRS-a upravo njih imenovao za banske vijećnike (primjerice za grad i kotar Osijek, gradove Požega, Petrinja, Virovitica, kotare Pakrac, Đakovo i druge).

Andriju Berića, koji je u audijenciju kod kralja primljen istoga dana kad i Karla Kovačević, može se smatrati drugim čovjekom režimskog seljačkog pokreta. Rođen je 1886. u Ljupini, ali se ubrzo preselio u Novu Gradišku. U HSS-u je bio aktivan tijekom 1920-ih, jedno vrijeme i predsjednik kotarske organizacije u Novoj Gradiški, ali nikada nije bio kandidat za narodnog zastupnika. Nakon ulaska HSS-a u vladu 1925. imenovan je komesarom općine Nova Gradiška. Prema nešto kasnijim navodima stranačkih dužnosnika, u tom

64 Isto, 275.

65 Isto, 281–282.

66 *Narodne novine – službeni list Kraljevske banske uprave Savske banovine*, br. 156, 9. 7. 1930. 1.

je imenovanju značajnu ulogu imao tadašnji ministar, a kasniji otpadnik od HSS-a, Nikola Nikić. U dopisima lokalnog stranačkog vodstva upućenima Radiću prilikom sukoba u novogradiškom HSS-u 1928. – u kojem je Berić bio najistaknutija osoba – predstavljen je kao karijerist i oportunist koji se politički vezao sa svima koji su mu mogli pomoći da se dokopa funkcija. Ujedno je isticano da je financijski upropastio općinu Nova Gradiška, zbog čega mu je stanovništvo okrenulo leđa.[67] U konačnici je smijenjen sa svih funkcija i izbačen iz stranke, što je službeno objavljeno u glavnom stranačkom listu, no ta je odluka početkom 1928. poništena te je objavljeno da je Berić ponovno primljen u HSS. Pojedini izvori sugeriraju da je Berić već tada bio izrazito blizak s Karlom Kovačevićem, koji je bio iz susjednog novskog kotara, ali i nositelj HSS-ovih lista za Požešku županiju, i koji mu je u tom sukobu pomogao. U romantiziranim biografijama taj je sukob prikazan kao sukob Berića kao seljaka, s „pokvarenom gospodom" koja je „parazitirala" u HSS-u.[68] No pred samu audijenciju u veljači i na samom početku organiziranja deputacije, kotarski predstojnik iz Nove Gradiške banskoj je upravi proslijedio izvješće da je Berić „vrlo jedan loš element", a u jugoslavenskom kontekstu „vrlo slabi nacionalista" pa „nije za tu misiju ni najmanje podesna ličnost, jer po svom predživotu i radu, koji nije najljepši ne uživa nikakovog ugleda u narodu".[69] Nakon aktiviranja u režimskom seljačkom pokretu postavljen je za banskog vijećnika te načelnika općine Nova Gradiška, koja je u njegovom mandatu uzdignuta na status grada, a na tim je dužnostima ostao do ubojstva u veljači 1931. godine.

Treća osoba koja je isticana kao jedan od vođa seljačke deputacije u travnju 1930. jeste Tomo Jalžabetić iz Đurđevca, navođen kao osnivač i važan član Radićevog HSS-a. Jalžabetić je rođen 1852. u Đurđevcu, gdje je bio jedan od osnivača i dugogodišnji predsjednik Hrvatske seljačke gospodarske udruge 1904., a odmah se uključio i u organiziranje Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) braće Radić. Kao kandidat HPSS-a na izborima 1910. izabran je u Hrvatski sabor, mandat potvrđuje i na posljednjim izborima prije Prvoga svjetskog rata 1913. te je zastupnik do 1918. godine. U to je vrijeme bio i jedan od potpredsjednika HPSS-a. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. ponovo je izabran za zastupnika, a mandat je potvrdio i 1923. godine. Kada je Radić učlanio stranku u Seljačku internacionalu 1924., Jalžabetić je bio jedan od zastupnika koji su se na sjednici Glavnog odbora stranke izjasnili protiv toga, nakon čega su uklonjeni iz vodstva stranke. Jalžabetić nije kandidiran na izborima 1925., a nakon Radićeva sporazuma s Pašićem, aktivan je u grupacijama protivnima sporazumu te je na izborima 1927. kandidiran na listi HFSS-a, ali nije izabran.[70] Proglašenje diktature u prvi je plan izbacilo upravo takve bivše

---

67 HR, HDA, 1451, Hrvatska seljačka stranka, k. 7, „Slučaj Andrije Berića 8. 11. 1927.–5. 6. 1928.".

68 Stanko Blažetić, „Tko je taj Andrija Berić", *Seljački glas*, 14. 5. 1930., 2.

69 HR, HDA, 144, SB UO, k. 29, „Dopis kotarskog predstojnika Nova Gradiška banskoj upravi o pripremi deputacije, 161. 1930. Pov., 8. 2. 1930.".

70 Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, „Trnoviti životni put đurđevačkog političara Tome Jalžabetića", *Đurđevački zbornik* (1996), 248–264; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke*

političare, koji su ranije bili involvirani u različite stranačke strukture, a sada su bili spremni na suradnju s režimom. Tako je Jalžabetić u nizu tekstova napao Predavca zbog navodnog kriminala u gospodarskim ustanovama bivše stranke. Bio je jedan od vođa deputacije u Beogradu, govornik na skupovima te banski vijećnik.[71] No kotarski je predstojnik izvijestio da njegovo imenovanje „nije primljeno sa simpatijama", jer je „častohlepan i nepopustljiv", zbog čega je i postao HSS-ov disident, a nakon toga „uspjeha nije imao nikakav" te općenito „uživa manji ugled" zbog godina i obiteljskog života.[72]

Vrijedi spomenuti da su se povodom imenovanja banskih vijećnika širile različite glasine, pa i one koje su sugerirale da imenovani iz redova HSS-a predstavljaju Mačeka. Tako, primjerice, okružni inspektor iz Ogulina izvještava banovinu da „obzirom na činjenicu, da je oveći broj banskih vijećnika uzet iz redova bivših Radićevaca – šire [se] u narodu vijesti o tome, kako će Hrvatska dobiti potpunu samostalnost na koju je pristala i današnja vlada, a da samo još nije postignut sporazum glede vojske, jer da Dr. Maček traži i samostalnu vojsku".[73]

Konferencija u Zagrebačkoj burzi

Imenovanjem banskih vijeća stvorene su formalne pozicije koje su se u određenoj mjeri mogle promatrati kao političke i predstavničke, iako ih je režim težio prikazati kao nepolitičke te kao poveznicu između države i naroda. Nakon što je većina najistaknutijih aktera iz režimskog seljačkog pokreta imenovana u Bansko vijeće Savske banovine, krenulo se u daljnju organizaciju pokreta. Formalni oblik ova inicijativa dobiva u kolovozu 1930., kada je u prostorijama Zagrebačke burze organizirana veća konferencija „banskih većnika i ostalih vidjenijih pristaša bivše HSS".[74] Dva dana prije konferencije, 22. kolovoza 1930., na Bledu su u odvojene audijencije kod kralja primljeni Karla Kovačević i Andrija Berić. Iako su obojica u izjavama novinarima spominjali druge stvari, nedvojbeno se audijencija može povezati i s planiranom konferencijom.[75] Konferencija je održana u nedjelju, 24. kolovoza 1930., u prijepodnevnim satima. Prema službenom izvješću policije, čiji predstavnik nije bio prisutan na konferenciji jer je Kovačević „jamčio za potpuni mir", pozvano je ukupno 89 banskih vijećnika i drugih „vidjenijih lica bivše HSS" s područja Savske, Primorske, Vrba-

stranke u Jugoslaviji 1919–1929 (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979), 193–194, 202; Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke* (Zagreb, Naklada Pavičić, 1999), 41–42, 183–184.

71 Kolar-Dimitrijević, „Trnoviti životni put", 265–266.

72 HR, HDA, 202, Okružni inspektorat Varaždin, k. 2, „Dopis kotarskog predstojnika Đurđevac, 526/Prs.–1930., 11. 7. 1930.".

73 Grgić, *Između režimske ideologije*, 277–278.

74 HR, HDA, 144, SB UO, k. 54, 25024/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o poverljivoj konferenciji banskih većnika i ostalih vidjenijih pristaša bivše HSS, 16.402 Pov, 24. 8. 1930.".

75 Usp. „Audijencija Karle Kovačevića kod Nj. Vel. Kralja na Bledu", *Seljački glas*, 27. 8. 1930., 3; „Audijencije kod Nj. Vel. Kralja", *Novosti*, 24. 8. 1930., 1.

ske, Drinske i Zetske banovine. Od pozvanih odazvalo se njih 41, dakle manje od polovice, dok su se osmorica ispričala, solidariziravši se sa zaključcima.[76]

U dugačkom govoru Karla Kovačević je prikazao razvoj politike HSS-a u Kraljevini SHS, naglasivši da „danas više nema politike" jer je „politika naša danas: Za narod, za Kralja, za domovinu". Opširnije se osvrnuo i na situaciju oko Seljačkog doma, Hrvatske seljačke zadružne banke te suđenja Predavcu, navodeći da se „poslije smrti pok. Predsjednika kralo i pljačkalo po gospodi iz vodstva tako, da danas ne postoji ni jedna naša seljačka institucija (...) sve je propalo, nešto u stečaju, nešto u padu". Osudio je također Krnjevića i Košutića govoreći da su „učinili nešto sramno, nešto izdajnički" jer su „otišli preko granice svoje domovine (...), što su otišli tudjincu – našem neprijatelju" te se sada „skiću od nemila do nedraga, kucaju na sva evropska vrata koja su im zatvorena. (...) Nose pune košare raznih memoranduma i predstavki u kojima se blate na sve ono što je naše. Našu državu ocrnjuju i nazivaju najgorom državom evropskog kontinenta". Osvrnuo se i na Mačeka, koji je netom prije toga oslobođen, navodeći da je on „pošten čovjek čiste prošlosti i karaktera, a tako i čistih prstiju", ali da je u stranci „okupio svojih par prijatelja, pa čak i takovih koji nam u opće u našoj seljačkoj borbi nisu bili poznati" te da „od dana kada je preuzeo vodstvo naše bivše raspuštene stranke (...) njegov politički rad nije išao u korist hrvatskog seljaka".[77]

Jedna od najvažnijih odluka ove konferencije bila je izbor „užeg odbora, koji će Karli Kovačeviću biti pri ruci oko velikih priprema za iduću veliku skupštinu, odnosno smotru hrvatskih seljaka". Uz Karlu Kovačevića i urednike *Seljačkog glasa* Josipa Barišića i Dragana Bublića, u navedeni odbor imenovani su: Andrija Berić, Đuro Leušić, Stjepan Vukojević, Slavko Tomić, Tomo Kovačević, Stjepan Šiftar, Ante Tadić i Milan Banić.[78] Osim prethodno spomenutog Andriju Berića, od imenovanih treba istaknuti i Tomu Kovačevića, seljaka i banskog vijećnika iz Sibinja kod Slavonskog Broda. Tomo Kovačević rođen je 1883. u Petrinji, ali se rano doselio u Sibinj, gdje se ubrzo društveno i politički angažirao. Već početkom 1920-ih godina važan je HSS-ovac u brodskom kotaru, kasnije i izaslanik stranke na drugim područjima, a 1925. prvi put je izabran za skupštinskog poslanika, i to u kotaru Ljubuški u Hercegovini. Prilikom Nikićevog odvajanja od Radića, Kovačević mu se priključuje te 1926. postaje predsjednik njegova skupštinskog kluba. Odmah nakon proglašenja diktature imenovan je općinskim načelnikom u Sibinju, a zatim i banskim vijećnikom za brodski kotar. Može ga se smatrati jednim od najbližih Nikićevih suradnika, od trenutka odvajanja od HSS-a pa tijekom prve faze diktature.[79]

---

76 HR, HDA, 144, SB UO, k. 54, 25024/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o poverljivoj konferenciji banskih većnika i ostalih vidjenijih pristaša bivše HSS, 16.402 Pov, 24. 8. 1930.".

77 Isto.

78 Isto.

79 Ivan Milec, *„(Ni)je zapaženo da djeluje neprijateljski" – elaborat UDB-e o političarima iz bivših građanskih stranaka na kotaru Slavonski Brod* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2026), 117–118.

Važna osoba iz najužeg Karlinog kruga bio je i Slavko Tomić, industrijalac iz Požege, u drugoj polovici 1920-ih potpredsjednik kotarske organizacije HSS-a. Prema podacima kotarskog predstojnika, nakon proglašenja diktature se „osobito aktivirao" te postao jedan od „glavnih saradnika Kovačević Karle", u čemu je ulogu vjerojatno igrala i njihova kumska povezanost te ranija stranačka suradnja.[80] Nakon imenovanja banskim vijećnikom za kotar Požega aktivno je sudjelovao u organizaciji skupova i konferencija Karle Kovačevića diljem požeškog kotara, na kojima je često bio govornik.

Kratko ćemo se osvrnuti na još neke političare iz najužeg vodstva pokreta. Milan Banić bio je novinar sa Sušaka. Krajem 1930. predstojnik policije navodi da je Banić, „koji je upravo stvorio radićevštinu na Sušaku", nakon prilaska režimu „izgubio poverenja masa i uspeo da za sobom povede samo najuži krug svojih prijatelja".[81] U vodstvu pokreta bio je i Đuro Leušić, odvjetnik i javni bilježnik iz Samobora, za kojega kotarski predstojnik u izvješću iz studenoga 1930. kratko navodi da se „pokazuje kao potpuno odan narodnoj i nacijonalnoj ideji".[82] Prema karakteristikama dostavljenim prilikom organizacije deputacije, navodi se pak da je Leušić bio član „H.S.S. te se u istoj javno isticao, ali položaja zauzimao nije", ali da se može smatrati predstavnikom „cijele inteligencije bivše Radićeve stranke" u Samoboru.[83]

Gradonačelnik Bjelovara i banski vijećnik Stjepan Šiftar također je imao značajnu ulogu u režimskom seljačkom pokretu, a podaci o njegovom prethodnom političkom djelovanju dijelom su oprečni. Neki autori navode da je tijekom ranijeg razdoblja bio član SDS-a.[84] No prema podacima kotarskog predstojnika, Šiftar je tijekom 1920-ih godina bio aktivan u HSS-u te je bio potpredsjednik gradske organizacije HSS-a u Bjelovaru, što potvrđuju i karakteristike dostavljene banskoj upravi prilikom organizacije deputacije. Prema njima, Šiftar je bio član „H.S.S. i tu se isticao", a u razdoblju djelovanja oblasne samouprave nalazio se na položaju predstojnika Odjela za industriju, trgovinu i obrt, a nakon toga i Odjela za socijalnu skrb. Nakon proglašenja diktature držao se lojalno prema režimu, zbog čega je imenovan banskim vijećnikom i gradonačelnikom.[85]

U svom govoru na konferenciji Karla Kovačević se osvrnuo i na puno praktičnije stvari, koje su vjerojatno bile bliže većini sudionika, poput državnih ulaganja te nabava za vojsku direktno od seljaka. Nakon konferen-

[80] HR, HDA, 144 SB UO, k. 61, 29691/30, „Izvješće kotarskog predstojnika Požega o držanju bivših političara, 1560 Pov. 1930., 17. 11. 1930.".

[81] Isto, „Izvješće predstojnika policije Sušak o držanju bivših političara, Pov. broj: 1256/1930., 17. 11. 1930.".

[82] Isto, „Izvješće kotarskog predstojnika Samobor o držanju bivših političara, 429–pr–1930., 17. 11. 1930.".

[83] Isto, k. 31, 9935/30, „Spisak lica kotara Samoborskog za deputaciju, 137 Pov./1930., 21. 3. 1930.".

[84] Željko Karaula, „Gradski načelnici Bjelovara (1871–1945.), *Cris*, 13, br. 1/2011, 212–213.

[85] HR, HDA, 144, SB UO, k. 61, 29691/30, „Izvješće gradske policije Bjelovar o držanju bivših političara, Str. Pov. br. 10/1930., 17. 11. 1930."; Isto, k. 31, 9935/30, „Spisak članova deputacije sreza Bjelovar, 8. 4. 1930.".

cije tisak je prenio kraće vijesti o njezinu održavanju, uglavnom se zadržavši na navodima iz „komunikeja", izdanog nakon konferencije – odnosno u dokumentu navedenom kao „Rezolucija" – te navodeći da je glavni zaključak konferencije potreba da se takvi skupovi održavaju češće.[86] Očekivano, najiscrpnije izvješće donio je Kovačevićev *Seljački glas*, u kojemu su popisani prisutni, oni koji nisu mogli sudjelovati, ali su se „solidarizirali" sa zaključcima, kao i navod o osnutku „izvršnog odbora".[87]

Da ipak sve nije prošlo u općem suglasju, vidi se iz uvodne napomene izvješća banske uprave, u kojoj se navodi kako se „na konferenciji i nakon nje opažalo, da nije to jedna cijelina, da nije svima jasno zašto su se sastajali". Primjerice, nije donesena konačna odluka o organizaciji skupa, jer se nisu mogli usuglasiti o datumu, a posebno je zanimljiva opaska da su neki sudionici iz Dalmacije i Bosne izjavili kako bi „takav miting mogao samo da sazove Maček i Trumbić", zbog čega bi trebalo „nastojati da se njih skloni na saradnju". Indikativan može biti i komentar Lovre Kandije iz Trogira, koji je na upit o tome zašto su se sastali navodno izjavio: „Da mogu nekoji i dalje da pljačkaju Beogradsku kasu".[88]

Važna osoba koja se nije izravno isticala u pokretu, ali je nedvojbeno igrala značajnu ulogu u njemu, jeste Nikola Nikić, odvjetnik, javni bilježnik i bivši ministar iz Slavonskog Broda. Iako na sastanku nije sudjelovao osobno, većina njegovih najbližih suradnika bila je prisutna. Trumbić, primjerice, navodi da upravo on „vodi Karlu Kovačevića i njegove".[89] U tom je kontekstu zanimljiv i Maštrovićev navod vezan uz kasniju veliku skupštinu, u kojemu kao „moćne vođe" ove akcije, uz Karlu Kovačeviča, navodi upravo Nikića.[90] Ove navode izričito potvrđuje mađarski konzul u Zagrebu, koji još u veljači 1930. navodi da akciju oko seljačke deputacije „vodi bivši ministar šumarstva Nikić", koji se nada mjestu ministra.[91] Nikić je rođen 1885. u Nikincima, u Srijemu. U Slavonski Brod dolazi najkasnije 1911., kada postaje sudac, a ubrzo napušta službu te postaje javni bilježnik i odvjetnik. Nakon stvaranja jugoslavenske države politički se aktivira te postaje ključni HSS-ovac na širem brodskom području i predsjednik kotarske organizacije stranke. Za skupštinskog poslanika izabran je 1923. u Vinkovcima te 1925. u Požegi. Tijekom pregovora između Pašića i Radića Nikić je bio jedan od pregovarača u ime HSS-a, a već tada poka-

86 Usp. HR, HDA, 144, SB UO, k. 54, 25024/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o poverljivoj konferenciji banskih većnika i ostalih vidjenijih pristaša bivše HSS, 16.402 Pov, 24. 8. 1930."; „Sastanak Karle Kovačevića i drugova u zagrebačkoj burzi", *Hrvatski list*, 25. 8. 1930., 1; „Konferencija prvaka bivše HSS", *Novosti*, 25. 8. 1930., 1.

87 „Konferencija banskih vijećnika i ostalih vidjenijih pristaša bivše HSS", *Seljački glas*, 27. 8. 1930., 3.

88 HR, HDA, 144, SB UO, k. 54, 25024/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o poverljivoj konferenciji banskih većnika i ostalih vidjenijih pristaša bivše HSS, 16.402 Pov, 24. 8. 1930.".

89 *Političke bilješke Ante Trumbića*, 79.

90 Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 18. 9. 1935., 1

91 HU, MNL OL, K 63, K PO, k. 159, 16/1, „Izvješće Kraljevskog Mađarskog konzulata u Zagrebu, 13/pol. 1930., 13. 2. 1930.".

zuje znakove političkog soliranja. Nakon sastavljanja vlade Nikić je imenovan jednim od četvorice HSS-ovih ministara, preuzevši Ministarstvo šuma i ruda, no već je sljedeće godine postao ključni akter krize vlade tijekom koje se odvaja od HSS-a, pokušavajući sebi privući dovoljno HSS-ovih poslanika kako bi se mimo Radića dogovorio s radikalima. Nakon neuspjeha Nikić započinje stvaranje paralelnih organizacija stranke, primarno na području Slavonije i Srijema, ali i Bosne i Hercegovine. Iako će ova politička akcija doživjeti debakl na parlamentarnim izborima 1927., kao i na izborima za oblasne skupštine iste godine, proglašenje diktature stvorit će okolnosti u kojima će navedene političke strukture ponovno dobiti priliku preuzeti vlast. To se i događa, primjerice, na području brodskog kotara, svojevrsnom Nikićevom uporištu, gdje se na njegov prijedlog imenuju gradonačelnik Broda i cijelo gradsko zastupstvo, kao i većina općinskih načelnika na području kotara.[92]

Seljačka skupština u Zagrebu

Kao najvažniji događaj ove akcije predviđena je velika „historijska skupština" hrvatskih seljaka, koju se planiralo održati u Zagrebu. Nakon konferencije u Burzi nastavljene su aktivnosti za pripremu skupštine, kao i organiziranje manjih skupština diljem Savske banovine, koje su dijelom trebale poslužiti kao priprema terena za zagrebačku skupštinu.[93]

Skupština je održana u nedjelju, 8. prosinca 1930., na glavnom trgu u Zagrebu, a glavni je govornik bio Karla Kovačević. Iako su dan prije skupa *Novosti*, uz Kovačevića, najavile još 23 govornika, u konačnici je, zbog manjka vremena, govorilo još njih 17. Kao predstavnik „srpskih seljaka iz Šumadije" govorio je Milutin Dragović, u ime slovenskih seljaka Albin Koman, u ime „Južne Srbije" Mane Hadžijević, a među ostalim govornicima vrijedi istaknuti Kovačevićeve najbliže suradnike poput Berića, Jalžabetića, Tome Kovačevića, Lovre Kandije ili Vida Đureteka. Uz iskaze lojalnosti i zahvale kralju na „historijskom djelu", na skupštini su osuđene „bivše političke vođe", kao i emigranti, a poimence su kritizirani Maček, Pribićević, Košutić, Krnjević, Pavelić, Perčec te Lujo Kežman i Vladimir Radić. Na kraju je Kovačević pročitao tekst zakletve, koji su za njim trebali ponoviti prisutni. Nakon skupštine održan je banket za najuži krug, na kojemu su također držani govori, a važno je istaknuti da je ondje govorio i Nikić. Poslijepodne istoga dana priređen je veliki vatromet, kojemu je navodno prisustvovalo oko 20 tisuća seljaka i građana.[94]

Svrha skupa bila je pokazati da je režim uspio privući široke seljačke mase, zbog čega je broj sudionika bio jedna od ključnih informacija koju

92 Milec, *„(Ni)je zapaženo*, 115–117.

93 Zbog opsega rada nećemo detaljnije analizirati navedene događaje, iako je arhivska građa o njima opsežna.

94 Usp. HR, HDA, 144 SB UO, k. 64, 32576/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o seljačkoj skupštini 8. decembra, 24.504/Prs.1930., 8. 12. 1930."; „Velika seljačka skupština u Zagrebu", *Novosti*, 8. 12. 1930., 1–5.

je trebalo prezentirati domaćoj, a posebice stranoj, javnosti. *Novosti* krajem studenog donose podatak da se za skupštinu već tada prijavilo „105.305 učesnika", ali da to nije konačan broj.[95] Upravitelj policije pak navodi da je „najavljeno u svemu 65 izvanrednih vozova sa 104.900 učesnika". U konačnici se „prijavkama vodja pojedinih grupa utvrdilo da je stiglo 93.211 ljudi", kojima treba dodati sudionike iz okolice Zagreba, te zaključuje da se „može sa sigurnošću reći da je toj velebnoj seljačkoj manifestaciji prisustvovalo najmanje 130.000 duša".[96] Mađarski je konzul procijenio da je vlakovima u Zagreb stiglo oko 30 tisuća ljudi, ali da je samom skupu prisustvovalo između 16 i 20 tisuća.[97] Tisak je prenosio različite brojke, u rasponu od 100.000, do čak 200.000 sudionika. Primjetno je također da su pojedini listovi bili prilično suzdržani u vezi sa skupštinom, iako su opširno o njoj izvijestili.[98] Skup je također bio prenošen na radiju, a *Novosti* navode da su se okupile „desetine i desetine hiljada Beogradjana", koji su ga putem radija slušale.[99] Da su skup slušale i pristaše oporbe u provinciji, vidi se, primjerice, iz izjava Milana Lukca i Karla Dieneša, HSS-ovaca iz Nove Gradiške.[100]

Agitacija protiv skupa postojala je i prije i nakon njegova održavanja. Primjerice, kotarski predstojnik u Ludbregu izvještava „o širenju iredentističkih, protudržavnih letaka (...) protiv zbora Karle Kovačevića".[101] Sličan letak banskoj je upravi dostavio senjski kotarski predstojnik, a u njemu potpisani postavljaju Karli Kovačeviću „zgodna pitanja koja očekuju odgovor" na skupštini. Pitaju ga:

„Koliko bi Srba bilo za jedinstvo kada bi:
Vladajuća dinastija bila hrvatska?
Prestolnica bila Zagreb?
Većina ministara bili Hrvati?
Jedinstvena i bratska vojska bila isključivo hrvatska?
Milijarde poreza i drugih dohodaka odlazile u Zagreb?
Sva važnija mjesta u upravi zaposjeli Hrvati?
Vanjsku politiku vodili isključivo Hrvat?
Hrvatski žandar i policajci iskundačili i izbatinali svakog Srbina koji bi bio protivnog mišljenja?

---

95 „Preko 100.000 učesnika na velikoj seljačkoj skupštini u Zagrebu", *Novosti*, 29. 11. 1930., 6.

96 HR, HDA, 144 SB UO, k. 64, 32576/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o seljačkoj skupštini 8. decembra, 24.504/Prs.1930., 8. 12. 1930.".

97 HU, MNL OL, K 63, K PO, k. 159, 16/1, „Izvješće Kraljevskog mađarskog konzulata u Zagrebu, 81/pol. 1930., 8. 12. 1930.".

98 „Vjernost hrvatskog seljačkog naroda kralju i domovini", *Seljački glas*, 11. 12. 1930., 1–7; „Narod progovara i zaklinje se", *Novosti*, 9. 12. 1930., 1–3; „Velika seljačka skupština u Zagrebu", *Hrvatski list*, 9. 12. 1930., 1–2; „Seljačka skupština u Zagrebu", *Jutarnji list*, 9. 12. 1930., 1–7.

99 „U Beogradu slušaju govore na seljačkom zboru u Zagrebu", *Novosti*, 9. 12. 1930., 9.

100 HR, HDA, 144, SB UO, k. 98, „Zapisnik ispitivanja Lukac Milana, Zagreb, 11. 2. 1931.".

101 Isto, k. 67, „Izvješće kotarskog predstojnika Ludbreg o stanju javne uprave, 1461/1930. Pov., 31. 12. 1930.".

Hrvati izmjenili jednu krunu za četiri dinara?
Uvodili u Srbiju latinicu umjesto ćirilice?
Otpuštali kvalificirane Srbe činovnike i namještali Hrvate bez škole?
Trgovinu i izvoza i uvoza dobili Hrvati i hrvatske banke?".[102]

Slični su događaji zabilježeni i drugdje. Primjerice, u selu Hlebine u kotaru Koprivnica krajem studenog 1930. stanoviti Franjo Šemper organizirao je skup na kojemu je „objašnjavao žiteljstvu svrhu putovanja na seljačku manifestaciju" u Zagreb. Na skup su došli Ivan Kraljić i Franjo Gaži, dvojica najistaknutijih HSS-ovaca u tom kraju, pa je Kraljić stao „pred sakupljeno žiteljstvo i sa povišenog mjesta počeo napadati Šemper Franju (...) tko je njega ovlastio, da u ime seljaka kotara koprivničkog pozdravlja Beogradske ministre". Uz to je „žiteljstvo živom riječju odgovarao od polaska na seljačku manifestaciju u Zagreb tvrdeći da je ova priredjena samo zato, jer Ministri i Vlada trebaju zajam, a inozemstvo da ga neda bez pristanka Hrvata, da se bez ove skupštine nebi mogla sadanja vlada održati i zato, da vlada daje za skupštinu besplatnu željezničku vožnju i sve moguće samo da Hrvati na istu u što većem broju dodju". Kotarski je predstojnik ustvrdio da je Kraljićevo držanje „bilo puno mržnje naprama današnjem režimu", a da su njegove riječi „vrlo utjecale na masu". Kratko se obratio i Gaži, koji je govor završio poklikom „Dolje Karla Kovačević, dolje njegove novine, živio Kraljić, a slava Stjepanu Radiću!"[103] S druge pak strane, poslije skupa se pokušavao umanjiti broj sudionika. U ilegalnom letku koji se širio hrvatskim područjima, a koji je zaplijenila slavonskobrodska policija, navodi se da je skup bio potpuni neuspjeh, jer se navodno okupilo samo 8.000 seljaka iz Srbije te 2.000 iz Slovenije, što je ipak bilo pretjerano umanjivanje.[104]

U izvješću o skupu upravitelj policije zaključio je „da su se gradjani u opšte pokazali prema ovoj priredbi vrlo hladni". Posebno je kritizirao stav zagrebačke gradske uprave, koja nije pozvala građane da izvjese državne zastave, što je prisutne „skupštinare neugodno dojmilo". U konačnici se sam upravitelj policije morao poslužiti „trikom", tako da su „izaslani na večer na Jelačićev trg i tome trgu dovodne ulice policijski agenti, koji su gradjanstvu manje poznati, te su posjetili pojedine kućevlasnike, koje su kao tobožnji izaslanici grada pozvali, da okite svoje kuće državnim zastavama navodeći da će proglas na gradjanstvo tek izaći". Prigovoreno je također da grad, za razliku od Radićevog sprovoda, nije organizirao večeru za strane novinare, a kojih je bilo dosta.[105] U izvješću za zadnje dvomjesečje 1930. ban Šilović osvrnuo se i na skup, navodeći da je manifestacija „čiji uspjeh je izvan svake sumnje zna-

[102] Isto, k. 89, 784/31, „Dopis kotarskog predstojnika Senj banskoj upravi, Broj: 1225 Pov–1930., 6. 1. 1931.".

[103] Isto, k. 64, „Dopis općinske uprave Hlebine kotarskom predstojniku, Prs. 331/1930., 30. 11. 1930."; Isto, „Dopis žandarmerije Botovo kotarskom predstojniku, Pov. Br. 1157, 4. 12. 1930.".

[104] Milec, „Organiziranje i djelovanje", 340.

[105] HR, HDA, 144 SB UO, k. 64, 32576/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o seljačkoj skupštini 8. decembra, 24.504/Prs.1930., 8. 12. 1930.".

tan", utjecala i na „ljevičarske pristaše bivših političkih stranaka (...) a iznenadio je najviše pristaše bivše H.S.S. koji pritajeno stoje uz Dr. Mačeka i Dr. Pernara". U nastavku navodi da se „naročito posle skupštine Karle Kovačevića politička situacija znatno poboljšala, jer je i gradjanstvo grada Zagreba moralo uvidjeti, da seljak ide pravcem, koji mu je dat Manifestom Nj. Veličanstva Kralja".[106] Ban je očito bio pod dojmom same skupštine, koja je nedvojbeno bila masovna, ali je vjerojatno puno bliže stvarnoj procjeni režimskog seljačkog pokreta bio nekoliko tjedana ranije, kada se u opširnom izvješću o političkim kretanjima na području Savske banovine osvrnuo na režimski seljački pokret, navodeći da, budući da je „akcija započela na vrhovima, sa bivšim oblasnim poslanicima, narodnim poslanicima i predsjednicima organizacija te stranke [HSS op. a.], vjerojatno je da u narod neće prodrijeti".[107] Maštrović pak navodi da je zbog neuspjeha „odmah nekako poslije Kovačevićeva zbora morao otići sa svoga mjesta ban Savske banovine dr Josip Šilović".[108]

Skupština je također bila prilika za mnoge seljake iz provincije da besplatno dođu u Zagreb, a dio ih je dolazak na skupštinu iskoristio kako bi obišao grob Stjepana Radića na zagrebačkom Mirogoju. Predstojnik policije u izvješću navodi da su „seljaci u malim grupama i pojedince (...) posećivali na Mirogoju grob Radića Stjepana i drugova", a stanoviti „Rosandić poznati Frankovac i neprijatelj ove države" na grobu je ostavio pjesmu, zbog čega je naloženo njegovo uhićenje i „krivični postupak".[109] Iako glavno izvješće to ne navodi, iz dnevnih izvješća o praćenju oporbenih političara vidi se da su pojedini seljaci koji su došli na skup posjetili Mačeka ili Pernara. Dan prije skupa predstojnik policije je u dnevnom izvješću istaknuo da su „naročito zapaženi u oči sutrašnjih sastanaka manifestacionih svečanosti gore pomenuti poseti u stanu dr. Mačeka".[110] Na sâm dan skupa Maček „preko celoga dana nije iz svoga stana nikamo izlazio", ali je zato primio priličan broj seljaka. Posebno je istaknut primjer grupe seljaka iz Valpova koji su „besplatnom vožnjom na državnim željeznicama došli u posete dr. Mačeku".[111] Još je više seljaka posjetilo Mačeka dan nakon skupštine, policija ih je sve popisala, a prilikom legitimacije jednog seljaka iz Đakova on im „se izkazao legitimacijom potpisanom po g. Karli Kovačeviću za bezplatnu vožnju na seljačku manifestaciju".[112]

---

106 Isto, k. 67, „Izvješće Savske banovine o stanju javne uprave za studeni i prosinac 1930., 599 Pov. II. 1931., 12. 1. 1931.".

107 Isto, k. 61, 29691/30, „Izvješće bana Savske banovine predsjedniku vlade o držanju bivših političara, Broj: 31502–Pov. II. 1930., 30. 11. 1930.".

108 Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 18. 9. 1935., 1–2.

109 HR, HDA, 144 SB UO, k. 64, 32576/30, „Izvješće Uprave policije Zagreb o seljačkoj skupštini 8. decembra, 24.504/Prs.1930., 8. 12. 1930.".

110 HR, HDA, 145 Savska banovina Odjeljak državne zaštite (SB ODZ), k. 2, „Izvješće o praćenju politički istaknutih ličnosti, 24440 Prs. 1930., 7. 12. 1930.".

111 Isto, „Izvješće o praćenju politički istaknutih ličnosti, 24540 Prs. 1930., 9. 12. 1930.".

112 Isto, „Izvješže o praćenju politički istaknutih ličnosti, 24600 Prs. 1930., 10. 12. 1930.".

Nastavak aktivnosti do formiranja Narodnog predstavništva

Nakon skupštine u Zagrebu nastavljene su aktivnosti na terenu, organiziranje skupova u drugim gradovima na kojima bi uz lokalne pristaše često govornik bio i Karla Kovačević. Sve izraženiji neformalni glasovi o povratku ustavnog stanja bili su dodatni poticaj za aktivaciju svih režimskih pristaša, jer je takav razvoj situacije pretpostavljao i povratak političkog sustava i parlamentarizma. Stojkov navodi da je ideja o stvaranju državne stranke postojala već početkom 1931., a aktivnosti u tom pravcu intenzivirale su se u ljeto 1931. godine. Od banovina su primjerice zatraženi popisi „režimu odanih lica", a istovremeno su se prikupljale izjave o pristupanju „Jugoslavenskoj stranci".[113] Razmjere ovih aktivnosti tek treba istražiti, no ono što je sigurno, jedna takva konferencija održana je u Slavonskom Brodu. Sazvao ju je Nikola Nikić, a svi prisutni potpisali su da će se aktivirati u osnivanju „Jugoslavenske državne stranke".[114]

U literaturi se posebno ističe skup održan u kolovozu 1931. u zgradi bivšeg Hrvatskog sabora. Najopširnije o njemu piše Rudolf Horvat, koji akciju naziva „pokret protiv pasivnosti hrvatskog naroda", navodeći da su ga inicirali Šibenik, Precca i Neudorfer, koji su „nastojali narodu objasniti, od kolike je štete zaziranje od aktivne suradnje" te da je „spas države i naroda u bratskom sporazumu".[115] U članku o režimskoj stranci Bodrožić također spominje ovaj skup i to u kontekstu aktivacije političara iz Hrvatske na izborima koji su održani nekoliko mjeseci kasnije.[116] Ono što je problematično u vezi s ovim sastankom – a što je tema za neku drugu studiju – jest činjenica da ga drugi onovremeni izvori ne spominju. Jedino Maštrović spominje da je sastanak održan i da su pozive dobili mnogi HSS-ovci, pa i on, ali da su se na njega odazvali samo pristaše Karle Kovačevića, ministra Šibenika te Nikićevi suradnici. U nastavku tvrdi da su svi nakon sastanka zasebno išli izvjestiti kralja, jer među njima nije postojalo povjerenja i suradnja.[117] Horvat ne navodi izvore za svoje navode, pa ih ne možemo provjeriti, ali razvoj situacije pokazuje da su navedene grupe sudjelovale u izborima 1931. na vladinoj listi.

Na parlamentarnim izborima u studenom 1931. kandidirali su se mnogi prethodno spomenuti akteri, kako iz režimskog seljačkog pokreta, tako i ministri i njihovi suradnici. Vođa režimskog seljačkog pokreta Karla Kovačević izabran je kao jedini kandidat za poslanika u izbornom kotaru Novska. Kao jedini kandidati u svojim su izbornim kotarima izabrani: Nikić (Brod), Stanko Šibenik (Karlovac), Precca (Mostar), Neudorfer (Zlatar), Viktor Pogačnik

113 Stojkov, *Opozicija u vreme*, 134.

114 Milec, „Organiziranje i djelovanje", 345.

115 Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu* (Zagreb: Školska knjiga, 1992), 496.

116 Milica Bodrožić, „Obrazovanje Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije (decembar 1931.–jul 1933. godine)", *Istorijski glasnik*, 2–3/1964, 43.

117 Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 25. 9. 1935., 1. Maštrović čak citira i tekst poziva koji je bio poslan istaknutim članovima bivše HSS.

(Đurđevac), Josip Stažić (Petrinja) ili Pavao Matica (Ivanec). Unatoč protukandidatima, mandate su dobili još i: Banić (Sušak), Ivan Radić (Čazma), Leušić (Samobor), Šiftar (Bjelovar), Lončarević (Đakovo), Valjavec (Krapina), Nikola Ovanin (Kutina) i Lovro Knežević (Vinkovci). Na izborima nisu izabrani, primjerice: Tomo Kovačević (Virovitica), Tomić (Požega), Đuretek (kotar Zagreb), Stanko Blažetić (Nova Gradiška) te Petar Đirlić (Split).[118] U konačnici se u određenoj mjeri može prihvatiti Meštrovićev kasniji navod da „su i kandidati disidenata HSS dra Stanka Šibenika i drugova kao nepoćudni stradali, a mandate u hrvatskim kotarevima većinom pograbiše pristaše Jurja Demetrovića, disidenti SDS. (...) Izbori dakle od 8. XI. 1931. likvidirali su stvarno akcije onih radićevaca u Hrvatskoj, koji su se bili sastali 26. VIII. 1931. u Hrvatskoj sabornici u Zagrebu da jednom oportunističkom politikom 'spase što se u Hrvatskoj spasiti dade', kako su onda oni govorili i svoju akciju opravdavali".[119] Dio prethodno spomenutih u siječnju 1932. izabran je ili imenovan u Senat. Izabrani su Jalžabetić (Savska banovina), Precca i Petar Đirlić (Primorska banovina), dok je Tomu Kovačevića imenovao kralj.[120]

Oporbeno gledanje i reakcije na navedene političke akcije

Priroda dostupnih izvora u značajnoj mjeri onemogućuje utvrđivanje stvarnih pogleda oporbenih političara na navedene akcije, jer ih oni nisu mogli objaviti u tisku. Zbog toga se moramo osloniti na zapise memoarskog karaktera, koji su nužno opterećeni naknadnom pameću. Iznimka su izvješća lokalnih vlasti, koja su revno pratila i najsitnije političke komentare na području svoje nadležnosti, a koja pokazuju da je nepovoljno stajalište o tim akcijama postojalo te se ponekad manifestiralo i na samim skupovima režimskih pristaša.

Iznimku u odnosu na druge izvore čini jedan tekst objavljen u *Domu* upravo na početku stvaranja režimskog seljačkog pokreta i pokretanja *Seljačkog glasa*. Za taj članak je nejasno kako je prošao cenzuru, a iz njega se može iščitati ponešto o pogledima kruga oko Mačeka na navedene akcije. U kraćem tekstu uredništvo lista odgovara na Jalžabetićeve napade na Predavca u *Novostima* u vezi sa Hrvatskom seljačkom zadružnom bankom, jer „Predavcu danas nije dozvoljeno da njemu [Jalžabetiću op.a.] i njemu sličnima po zasluzi odgovori". Budući da je riječ o kraćem tekstu, vrijedi ga ovdje opširno citirati. Uredništvo navodi da je Jalžabetićev napad na Predavca manje važan, ali ističe da je:

„važno da su ga novine, u koje je opet pisao, nazvale »bivšim« potpredsjednikom seljačke stranke. Nekako je u novije doba došlo u modu da se

[118] Vidi: *Statistika izbora narodnih poslanika za Prvu Jugoslavensku Narodnu Skupštinu 8. X. 1931* (Beograd, 1935), 61–104, 125–136.

[119] Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 2. 10. 1935., 1.

[120] *Senatori Kraljevine Jugoslavije – biografski leksikon*, gl. ur. Momčilo Pavlović (Beograd: Institut za savremenu istoriju; Hrvatski institut za povijest; Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković", 2016), 420–426.

sve češće javljaju neki »bivši poslanici«, »bivši predsjednici organizacija« itd. Ima među tima i takovih, koji nisu bili niti »bivši«, ali ima ih i koji su bili »bivši«: Jalžabetić, Lovreković, Ivan Radić, Nikić, Marković i druga slična imena, ali se zaboravlja, da su baš svi ti »bivši« bili »bivši« i mrtvi još za života Stjepana Radića, a zna se i zašto su već tada bili i »bivši« i mrtvi. I zato je i čudno i sramotno, da se ti ljudi još i danas dovode u nekakvu političku vezu sa Stjepanom Radićem, s hrvatskim seljačkim pokretom, kad ih je i Stjepan Radić i cijeli hrvatski seljački narod već odavno bacio u ropotarnicu, iz koje se sada izvlače prema onoj: »Kada se žito rešeta, onda pljeva izlazi na površnu« ili prema onoj: »Kada se voda zamuti, onda se i talog diže na površinu«".[121]

Ovo je za sada jedini opširniji osvrt na režimski seljački pokret iz oporbene perspektive iz onoga vremena. Navodi u tekstu u velikoj su mjeri točni. Izuzme li se Karla Kovačević, koji je do raspuštanja stranaka bio u vodstvu HSS-a, većina njegovih suradnika, poput Jalžabetića, Berića ili Nikića, doista su bili *bivši*, jer su još tijekom 1920-ih isključeni iz stranke ili su se od nje politički odvojili.

Na režimski seljački pokret u završnom govoru prilikom sudskog procesa Bernardiću i ostalima osvrnuo se i Maček. Budući da nemamo dostupne stenografske zapise sa suđenja, moramo se osloniti na naknadno objavljene tekstove ili znatno skraćene navode u tisku. Prema tekstu govora objavljenom u promidžbenoj knjizi Mirka Glojnarića *Vođa govori*, Maček je u završnom obraćanju sudu izjavio da „nije narod nekoliko stotina od vlasti imenovanih gradskih i općinskih komesara, nijesu narod razni Barišići, Berići, Maslići i slični, nije narod niti nekoliko stotina molitelja, koji na državni trošak putuju u poklonstvenu deputaciju, da podnose svoje molbe i pritužbe". Zaključio je pritom da se „lome (...) samo pojedine grane i grančice, koje se ali moraju posušiti onim časom, kad se od svoga debla otrgnu, pa makar njima okitili i ministarske stolice".[122] Nešto kraći navod donosi *Hrvatski list*, prema kojemu je Maček izjavio da „nije narod nekoliko stotina gradskih zastupnika, nije narod nekoliko stotina pa i hiljada naših nekadašnjih prijatelja, koji su išli u deputaciju. Sve to nije narod".[123] U memoarima Maček navodi da je pred sudom izjavio kako „su široki slojevi hrvatskog naroda slični zdravoj i snažnoj šumi, nad kojom se nadvila jaka oluja. Lome se doduše grane i grančice, no one se moraju osušiti čim se od svoga debla otrgnu, makar njima okitili i ministarske stolice".[124] Relevantnim se može smatrati i izvješće zagrebačkog kotarskog predstojnika iz studenog 1930., koji navodi da Pernar, koji je tijekom Mačekova pritvora bio prva osoba stranke, u jednom sudskom procesu „nazivlje Karla Kovačevića odmetnikom te mrtvacem za hrvatski narod".[125]

---

121 „Bivši", *Dom*, 26. 2. 1930., 5.

122 Mirko Glojnarić, *Vođa govori – Ličnosti, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata* (Zagreb: Danica, 1936), 128–129.

123 „Zadnji dan rasprave protiv Bernardića i drugova", *Hrvatski list*, 8. 6. 1930., 2–3.

124 Maček, *Memoari*, 133.

125 HR, HDA, 144, SB UO, k. 61, 29691/30, „Izvješće kotarskog predstojnika Zagreb o držanju bivših političara, 1684 Pov. 1930., 18. 11. 1930.".

U određenoj mjeri kao izvor mogu poslužiti i tekstovi Ljubomira Maštrovića, koji se odnose na politiku HSS-a nakon atentata. Iako su objavljeni nakon diktature, u razdoblju kada je on sâm već smatran HSS-ovim otpadnikom, u vrijeme organiziranja režimskog seljačkog pokreta on je još uvijek bio dio najužeg vodstva raspuštene stranke te glavni urednik stranačkog glasila *Dom*, koji je upravo u drugoj polovici svibnja 1930. zabranjen. Maštrović navodi da je unatoč svim akcijama „hrvatsko seljaštvo bilo još uvijek mirno, složno i nepokolebivo, iako se raznim besplatnim pohodima u Beograd i dnevnicama pokušalo tu slogu i nepokolebivost poljuljati. Par postotaka otpadnika i radoznalih lica, od kojih se doduše danas [1935. op. a.] već mnogi isprsavaju kao najborbeniji ljevičari, nije nimalo moglo oslabiti budnu svijest i slogu hrvatskog sela, koje nije ni onda gledalo u borbi hrvatske seljačke politike svrhu rušenja ove države, iako je bilo nezadovoljno njezinim uređenjem, a pogotovo metodama uprave". U nastavku priznaje da su se širile vijesti „da će dr. Maček 20 godina na robiju", pa je „prijetila opasnost da se neki seljački prvaci pokolebaju", dok su „neki od disidenata bez i sa ministarskom stolicom počeli davati izjave u ime hrvatskog seljaštva kao njegovi predstavnici". Zbog toga je, navodno krajem svibnja 1930., održan tajni sastanak u Križevcima, na kojemu je sastavljena izjava kojom se odriče legitimitet pojedincima koji su prišli režimu, a predstavljaju se kao predstavnici HSS-a. Zaključeno je da je „u ime hrvatskog seljačkog naroda kao srčike i predstavnika čitavog hrvatskog naroda ovlašten govoriti jedino Dr. Vladko Maček – kao prvi u vodstvu bivše HSS i kao predsjednik bivšeg hrvatskog seljačkog kluba [te] kao nosilac vilje i politike hrvatskog naroda nakon smrti Velikog hrvatskog Vođe Stjepana Radića". Za tu su izjavu navodno uspješno prikupljeni potpisi većine bivših narodnih zastupnika, no autor priznaje „da su neki potpis uskratili – valjda iz bojazni", ali im „imena prešućujem jer su danas opet nar. zastupnici i vrlo grlati u redovima t. z. udružene opozicije". Maštrović zatim navodi da „predstavnici režima u Hrvatskoj nastaviše svojim radom, poklonstvenim deputacijama i raznim manifestacijama, da Beogradu dokažu, kako je sav narod s njima". Vrhunac kampanje bio je zbor u Zagrebu održan u prosincu „na državni trošak i uz pomoć upravnih organa", a predstavljao je „priliku, da se puzavci i špekulanti iz svih hrvatskih zemalja, pojačani s onima iz Srbije, sastanu i upoznadu i da [vide] svoje moćne vođe Karlu Kovačevića, dra Nikolu Nikića i ostalu svitu". Zaključio je da zbor „bijaše jedan sramotni i nerazumni politički čin, bijaše izazov hrvatskome narodu, sipanje ulja u vatru", kojim je Kovačević „izvršio svoju zadaću" te je „kukavički pod zaštitom vlasti napao dra Vladka Mačeka i cjelokupnu vašu dotadanju hrvatsku politiku, u času, kada se ni dr Maček ni itko od nas nije mogao braniti niti mu po zasluzi odgovoriti".[126]

Maštrovićevi tekstovi, iako pisani u kontekstu njegova kasnijeg obračuna s vodstvom HSS-a, u velikoj mjeri ocrtavaju stvarnu političku situa-

[126] Usp. Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 11. 9. 1935., 1; Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 18. 9. 1935., 1.

ciju u Hrvatskoj u razdoblju stvaranja režimskog seljačkog pokreta. Mađarski konzul navodi da hrvatska inteligencija nije sa simpatijama gledala na pokušaj stvaranja nove seljačke stranke „pod vodstvom Karla Kovačevića, sumnjive i za tamnicu zrele osobe".[127] Axboe Nielsen pak prenosi navod britanskog poslanstva da je Karla Kovačević „dobro plaćeni agent Vlade čije stavove revno propagira preko 'Seljačkog glasa' (...) za što dobiva izdašna sredstva iz Beograda".[128] Sadkovich na temelju talijanskih izvora, koje ipak treba oprezno koristiti, potvrđuje tezu da su pokušaji režimskih akcija bili neuspješni. Ističe da su pojedinci poput Kovačevića, Precce ili Šibenika doživljavali osude i epitete „otpadnika", dok su pojedini nižerangirani akteri poput Ivana Radića ili Josipa Maslića navodno bili i fizički napadani.[129]

Atentati na pristaše režima

Prethodno izneseni podaci jasno pokazuju da je vodstvo hrvatske oporbe okupljeno oko Mačeka osuđivalo režimske akcije i najistaknutije otpadnike, no postojao je i radikalniji dio oporbe čije djelovanje nije ostalo samo na verbalnim osudama. Riječ je uglavnom o pristašama omladinskih organizacija bivših stranaka, od kojih je dio svoju djelatnost nastavio u emigraciji, no veći dio nije. Emigrantski tisak, posebice onaj blizak kasnijim ustaškim organizacijama, pisao je da „na svakog tko je surađivao s Beogradom i tlačio hrvatski narod, uključujući Hrvate poput Karla Kovačevića i Svetozara Rittiga" treba primjeniti „biblijski zakon oko za oko, zub za zub".[130]

Tajne organizacije koje su nedvojbeno djelovale u Hrvatskoj neposredno nakon proglašenja diktature, mogu se smatrati zamecima budućih ustaških organizacija. Već analiza stanja u Zagrebu krajem 1929., kao i događaji koji su se zbili prilikom proslave Dana ujedinjenja 1. prosinca 1929. – dakle neposredno uoči Rittigove deputacije – mnogo govore o odnosu ovog dijela oporbe prema režimu i njegovim akcijama. Naime, u Zagrebu je na Dan ujedinjenja eksplodiralo nekoliko improviziranih eksplozivnih naprava, koje nisu prouzročile veću štetu, ali su rezultirale opsežnom policijskom represijom. Uz to, policija je tijekom istrage otkrila i plan postavljanja eksploziva na željeznički most kojim je poklonstvena deputacija gradova trebala proći prema Beogradu.[131]

Prilikom druge deputacije, one Karle Kovačevića, također je planiran napad na vlak. Taj je događaj, međutim, znatno manje istražen, dijelom vjerojatno zbog činjenice da su najvažniji akteri (Mijo Seletković, Antun Crvić...) uspjeli pobjeći u Mađarsku te su osuđeni na smrt u odsutnosti. Vlasti su ipak

[127] HU, MNL OL, K 63, K PO, k. 159, 16/1, „Izvješće Kraljevskog mađarskog konzulata u Zagrebu, 81/pol. 1930., 8. 12. 1930.".

[128] Nielsen, *Making Yugoslavs*, 140.

[129] James J. Sadkovich, *Italija i ustaše 1927.–1937* (Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2010), 204.

[130] Isto, 344.

[131] Matijević, *„Između partizana i pristojnosti"*, 129;

uspjele uhititi pojedine sudionike i rekonstruirati događaj, utvrdivši da su Seletković i drugi, većinom iz okolice Đakova, u noći s 21. na 22. travnja 1930. postavili eksploziv na prugu između Strizivojne i Vrpolja, no plan nije uspio.[132] Već iz toga može se zaključiti kakav je bio odnos (radikalnijeg) dijela hrvatske oporbe, posebice bivših omladinskih organizacija, prema režimskim akcijama.

Najpoznatija akcija tih elemenata bilo je ubojstvo direktora *Jugoštampe* Antuna (Tonija) Šlegela, jednog od najistaknutijih režimskih propagandista na hrvatskom području, za kojega pojedini izvori sugeriraju da je bio kraljev ključni savjetnik za Hrvatsku. Njega su 22. ožujka 1929. ispred stana ubili pripadnici bivše pravaške omladine Mijo Babić i Zvonimir Pospišil. Nakon ubojstva policija je pokrenula opsežnu istragu, uhitivši mnogobrojne pristaše bivšeg HSP-a, posebice članove njegovih omladinskih organizacija.[133]

Budući da su Karla Kovačević i grupacija okupljena oko njega u očima hrvatske oporbe predstavljali otpadnike, moglo se očekivati da u određenom trenutku postanu potencijalne mete napada radikalnijih elemenata. Maštrović, primjerice, navodi da nakon skupa Karle Kovačevića „učestaše u Hrvatskoj, napose u Zagrebu, proturežimski ispadi konspiratorskih elemenata. Predstavnici režima označivahu to protudržavnom terorističkom akcijom, a trijezniji ljudi, iako takovih metoda političkog rada ne odobravahu, smatrahu ih logičnom reakcijom".[134]

Potencijalne opasnosti bile su svjesne i banovinske vlasti u Zagrebu. Ubrzo nakon skupštine u Zagrebu, banska uprava šalje dopis kotarskom predstojniku u Novskoj, navodeći da „ima izvjesnih znakova, prema kojima se može suditi (...) da ko od subverzivnih i uopšte sumnjivih elemenata pokuša što nedozvoljeno protiv osobe Karle Kovačevića i protiv njegove imovine" te naređuje da se „poduzme sve, što treba da se takvo što spreči i uopće onemogući". U dopisu je ipak sugerirano da se „odredi u prvom redu na njime stalna diskretna i stroga neupadna pažnja, koja se nikako ne smije pretvoriti u nadzor nad njime".[135]

Manje od dva mjeseca kasnije pokazat će se da su vlasti raspolagale točnim indicijama te da su postojale inicijative i konkretne grupacije spremne izvršiti pojedinačne terorističke akcije upravo protiv Karle Kovačevića i njegovih najbližih suradnika. Naime, početkom veljače 1931., u Novoj je Gradiški ubijen gradonačelnik Andrija Berić, jedan od Kovačevićevih najbližih suradnika. Njega je u večernjim satima na ulici ubio Ivan Rosić, mlađi seljak koji je ranije politički bio blizak pravašima. Tisak je u početku samo prenio kraću vijest *Avale* da je Berić ubijen, uz napomenu da bi motiv mogao biti „lič-

[132] Usp. Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941* (Zagreb: Školska knjiga, 2007), 237; Dobrivojević, *Državna represija*, 295.

[133] Više u: Tomislav Jonjić, „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta", u: *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, ur. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević (Zagreb: Naklada Trpimir, 2009), 167–195; Usp. Jareb, *Ustaško-domobranski*, 86–95.

[134] Ljubomir Maštrović, „Hrvatska politika od 20. VI. 1928. do danas", *Dom*, 18. 9. 1935., 1–2.

[135] HR, HDA, 145, SB ODZ, k. 2, „Dopis KBU sreskom načelniku u Novskoj, 501 Str. Pov. 1930., 27. 12. 1930.".

na osveta".[136] To se dijelom i može prihvatiti kao jedan od motiva, što u kasnijim sjećanjima potvrđuje Milan Lukac, lokalni političar iz Nove Gradiške, navodeći da je Berić pola godine ranije bio krivac za Rosićevo uhićenje.[137]

No tijekom istrage postajalo je jasnije da je bila riječ o znatno većoj zavjeri, kojoj je glavna meta bio Karla Kovačević. Čini se da je Berić bio samo jedna od osoba koje su trebale biti ubijene (spominjali su se još Tomo Kovačević, pa čak i Nikić), a da je njegovo prerano ubojstvo razotkrilo zavjeru i puno veće planove. Tijekom istrage Berićeva ubojstva, koju tek treba historiografski obraditi, uhićeno je i ispitivano stotinjak osoba, jedan krak istrage išao je od Nove Gradiške, Novske, Lipika i Pakraca prema Janka-Puzsti, a drugi prema Zagrebu i postavljanju eksplozivnih naprava, primjerice u zgradi banske uprave.[138] Za ubojstvo Berića u konačnici su na smrt osuđeni neposredni izvršitelj Ivan Rosić te ključna osoba Ivan Ljevaković, bivši žandar, dok je još nekoliko osoba, uglavnom iz okolice Nove Gradiške, osuđeno na zatvorske kazne.[139]

Iako izlazi iz okvira ovoga rada, treba spomenuti da su u kolovozu 1933. pripadnici ustaške organizacije izvršili atentat i ubili Mirka Neudorfera, tada već bivšeg ministra. Njega je u vikendici u Zlataru ubio Josip Krobot, koji je nekoliko mjeseci kasnije poginuo u eksploziji improvizirane naprave, a koja se, očito neplanirano, aktivirala.[140]

Zaključna razmatranja

Ubrzo nakon proglašenja Šestosiječanjske diktature krenulo se s pokušajima proširenja njene osnovice, jer je bilo jasno da se režim ne može oslanjati samo na državnu upravu i aparat. Režimska je akcija išla u dva pravca – pritisak na bivše građanske stranke s ciljem njihova razbijanja te privlačenje pojedinaca spremnih na suradnju. U kontekstu pritiska izdvojili smo suđenja vođama HSS-a Mačeku i Predavcu, dok smo s druge strane istražili akcije privlačenja bivših pristaša HSS-a poput organizacije deputacije u travnju 1930., ulaska u vladu bivših članova HSS-a, te pokušaje stvaranja režimskog seljačkog pokreta okupljenog oko Dragutina Karle Kovačevića (imenovanje banskih vijećnika, sastanak u Zagrebačkoj burzi te veliku „historijsku" skupštinu održanu u prosincu 1930. u Zagrebu).

Ključna obilježja svih grupacija bivših političara koji su se svrstali uz režim jesu izrazita heterogenost, međusobni rivalitet te različiti interesi, dok je jedini zajednički interes svih njih bila želja za vlašću i utjecajem. Većina tih

[136] Usp. „Ubistvo načelnika Nove Gradiške", *Novosti*, 5. 2. 1931., 8; „Tragična smrt novogradiškog načelnika Andre Berića", *Hrvatski list*, 5. 2. 1931., 2; „Političke bilješke", *Obzor*, 6. 2. 1931., 5; „Ubijen načelnik N. Gradiške", *Slobodna tribuna*, 13. 2. 1931., 4.

[137] Milan Lukac, „Zaboravljeni hrvatski mučenik", *Hrvatska revija*, XXXV/1985, 313–316.

[138] HR, HDA, 144, SB UO, k. 98, „Izvješće Uprave policije Zagreb o ubojstvu Andrije Berića, Broj: 3221 Prs. 1931., 16. 3. 1931.".

[139] „Proglašenje osude ubicama Andrije Berića", *Novosti*, 24. 7. 1931., 2; „Ljevaković st. i Rosić osuđeni na smrt", *Hrvatski list*, 24. 7. 1931., 1.

[140] Jareb, *Ustaško-domobranski*, 240.

aktera ni u jednom trenutku nije predstavljala sam vrh tadašnje politike, ali unatoč tome, mnogi od njih imali su značajan, često i presudan utjecaj na donošenje odluka na lokalnim razinama, kao i na različita imenovanja.

Istraživanjem se pokazalo da su režimske akcije s ciljem pridobivanja na suradnju pojedinih aktera imale određenog uspjeha na području Savske banovine, no također je vidljivo da su se u takve akcije, u slučaju HSS-a, uglavnom uključivali bivši stranački otpadnici. Svakako je iznimka jedan od potpredsjednika stranke Karla (Dragutin) Kovačević, koji je stranci ostao vjeran do početka 1930., a ranije također nije pokazivao naznake političkog soliranja izvan stranke. Unatoč nedvojbenoj masovnosti mnogih akcija, vidljivo je da se ona najčešće postizala besplatnim prijevozom sudionika te različitim državnim dotacijama, kao i aktivnostima upravnih vlasti. Pokret je stvaran odozgo te realno nije imao dubljeg uporišta među stanovništvom, a različiti otpori i negodovanja vidljivi su već od samih početaka. Povratkom ustavnog stanja i prelaskom na jednostranački sustav 1931., odnosno 1932., najistaknutiji akteri uključili su se u nove strukture preko Narodnog predstavništva, a većina se u konačnici zadovoljila pozicijama u nominalno predstavničkim tijelima te lukrativnim pozicijama na nižim razinama.

Spisak referenci

Arhivi

- Hrvatski državni arhiv (HR, HDA), Fond 144, Savska banovina Upravno odjeljenje; Fond 145, Savska banovina Odjeljak državne zaštite; Fond 202, Okružni inspektorat Varaždin; Fond 1353, Građanske stranke i društva; Fond 1451, Hrvatska seljačka stranka.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budimpešta (MNL OL), K 63, Külügyminisztérium. Politikai Osztály

Objavljeni izvori

- Glojnarić, Mirko. *Vođa govori – Ličnosti, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata*. Zagreb: Danica, 1936.
- Peršić, Ivan. *Kroničarski spisi,* priredio Stjepan Matković. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu; Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2002.
- *Političke bilješke Ante Trumbića*, sv. 1, priredili Stjepan Matković i Marko Trogrlić. Zagreb; Split: Hrvatski institut za povijest; Filozofski fakultet u Splitu, 2019.
- *Statistika izbora narodnih poslanika za Prvu Jugoslavensku Narodnu Skupštinu 8. X. 1931.* Beograd, 1935.

Štampa i periodika

- *Dom* (Križevci), 1935.
- *Dom* (Zagreb), 1929–1930.
- *Hrvatski list* (Osijek), 1929–1931.
- *Jutarnji list* (Zagreb), 1930.
- *Narodne novine – službeni list Kraljevske banske uprave Savske banovine* (Zagreb), 1930.
- *Novosti* (Zagreb), 1930–1931.

- *Obzor* (Zagreb), 1931.
- *Seljački glas* (Zagreb), 1930
- *Slobodna tribuna* (Zagreb), 1929–1931.

Literatura

- Antić, Ljubomir. „Prve reakcije u Hrvatskoj na zavođenje diktature kralja Aleksandra". U: *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja u Zagrebu*, uredili Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, 135–144. Zagreb: Naklada Trpimir, 2009.
- Blagojević, Anita i Branka Radonić. „O Ustavu Kraljevine Jugoslavije iz 1931.". *Pravni vjesnik*, 28, br. 1/2012, 123–141.
- Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, knjiga I. Zagreb: Liber, 1974.
- Bodrožić, Milica. „Obrazovanje Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije (decembar 1931.–jul 1933. godine)". *Istorijski glasnik*, 2–3/1964, 39–96.
- Djokić, Dejan. *Elusive compromise – A History od Interwar Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 2007.
- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.
- Grgić, Stipica. *Između režimske ideologije i potreba građana – Savska banovina 1929–1939*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija, 2020.
- Hasanbegović, Zlatko. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (U ratu i revoluciji 1941.–1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012.
- Horvat, Rudolf. *Hrvatska na mučilištu*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Jakovljević, Ilija. *Konclogor na Savi*. Zagreb: Konzor, 1999.
- Janjatović, Bosiljka. „O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske šestojanuarske diktature". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26, br. 1/1993, 161–176.
- Janjatović, Bosiljka. *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935.* Zagreb: Dom i svijet, 2002.
- Jareb, Mario. *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941.* Zagreb: Školska knjiga, 2007.
- Jonjić, Tomislav. „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta". U: *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, uredili Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, 167–195. Zagreb: Naklada Trpimir, 2009.
- Karaula, Željko. „Gradski načelnici Bjelovara (1871–1945.)". *Cris*, 13, br. 1/2011.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Trnoviti životni put đurđevačkog političara Tome Jalžabetića". *Đurđevački zbornik* (1996), 247–268.
- Kovačić, Matija. Od *Radića do Pavelića – Hrvatska u borbi za svoju samostalnost, uspomene jednog novinara*. Munchen; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1970.
- Leček, Suzana. „'Narod je izvor svake vlasti': pitanje unutarstranačke demokracije u Hrvatskoj seljačkoj stranci (1918.–1929.)". *Časopis za suvremenu povijest*, 56, br. 2/2024, 315–352.
- Maček, Vladko. *Memoari*. Zagreb: Dom i svijet, 2003.

- Matijević, Margareta. *„Između partizana i pristojnosti": Život i doba Svetozara Rittiga (1873.–1961.)*. Zagreb: Plejada; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1999.
- Meštrović, Ivan. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Milec, Ivan. *„(Ni)je zapaženo da djeluje neprijateljski" – elaborat UDB-e o političarima iz bivših građanskih stranaka na kotaru Slavonski Brod*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2026.
- Milec, Ivan. „Organiziranje i djelovanje Jugoslavenske radikalno seljačke demokracije u gradu i kotaru Brod na Savi do općinskih izbora 1933". *Scrinia Slavonica*, 18/2018, 333–372.
- Milec, Ivan. „Politička, upravna i ekonomska elita Slavonskog Broda od 1929. do 1947. godine". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2025.
- Milec, Ivan. „Politika i općinske (samo)uprave u razdoblju šestosiječanjske diktature – primjer kotara Brod na Savi". U: *Prilozi za povijest Broda i okolice, knjiga 4*, ur. Dinko Župan, 227–253. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019.
- Nielsen, Christian Axboe. *Making Yugoslavs: identity in king Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014.
- Pribićević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus, 1990.
- Radonić Vranjković, Paulina. „Prilog biografiji Dragutina Karle Kovačevića". *Časopis za suvremenu povijest*, 55, br. 3/2023, 411–444.
- Sadkovich, James J. *Italija i ustaše 1927.–1937*. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2010.
- *Senatori Kraljevine Jugoslavije – biografski leksikon*, gl. ur. Momčilo Pavlović. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Hrvatski institut za povijest; Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković", 2016.
- Stojkov, Todor. „O spoljnopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči Šestojanuarske diktature". *Istorija XX veka. Zbornik radova*, 9/1968, 299–334.
- Stojkov, Todor. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935.* Beograd: Prosveta, 1969.
- Šarac, Nedim. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine: sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Vidović, Gabro. *Zapisi o živima i mrtvima*. Zagreb: Mladost, 1961.
- Vrbošić, Josip. „Organizacija i osnovne karakteristike oblasti i oblasne samouprave prema Ustavu Kraljevine SHS iz 1921. godine". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Osijeku*, 3/1981, 216–226.

Summary

Ivan Milec

Supporters of the January 6th Dictatorship Regime – Examples from the Sava Banovina

Abstract: This paper aims, on the basis of archival sources, periodicals, and existing literature, to investigate and reconstruct the political structures that aligned themselves with the regime of the January 6th Dictatorship. The study

is temporally limited to the period of the open dictatorship (1929–1931) and spatially to the Sava Banovina, an administrative unit that encompassed most of the territory of the former Banate of Croatia (Banska Hrvatska). The focus is placed on two parallel processes: the regime's pressure to break up the Croatian Peasant Party (HSS), and the attraction of segments of politicians willing to cooperate. Accordingly, the paper examines the political activities of regime supporters (loyalist deputations, the appointment of ministers from the former HSS, the appointment of banovina councillors, the meeting at the Zagreb Stock Exchange, and the large "historic" assembly in Zagreb), the pressure exerted on the leadership of the Croatian opposition (the trials of Maček and Predavec), as well as the opposition's view of the regime's actions and the response of its more radical wing (politically motivated assassinations).

Keywords: Kingdom of Yugoslavia; January 6th Dictatorship; Sava Banovina; Dragutin Karla Kovačević; Vlatko Maček; regime peasant movement

The issue of attempts to expand the support base of King Alexander's dictatorial regime, particularly in the Croatian lands, has so far not been the subject of separate systematic research. Soon after the proclamation of the 6 January Dictatorship, attempts were made to expand its support base, and in the Croatian lands, the regime's efforts proceeded in two directions – pressure on the former political parties with the aim of breaking them up, and the recruitment of individuals willing to cooperate. In the context of this pressure, the trials of Croatian Peasant Party (HSS) leaders Vladko Maček and Josip Predavec stand out, while, on the other hand, attempts to attract former HSS supporters were examined through such efforts as the organization of a deputation in April 1930, the entry of former HSS members into the government, and attempts to create a regime-backed peasant movement gathered around Karlo Kovačević.

These initiatives were directed from above and had no genuine support among the population, while in the case of the HSS, those who joined were mostly former party defectors. Resistance and discontent toward the aforementioned politicians were evident from the very beginning, while the most radical part of the opposition, the nucleus of the later Ustaše organizations in the Croatian lands, even planned and carried out assassinations of some of them.

A key characteristic of all groups of former politicians who aligned themselves with the regime was their pronounced heterogeneity, mutual rivalry, and divergent interests, while their only common interest was the desire for power and influence. However, although the regime failed to create a coherent, mass, and politically influential movement, many of these actors, particularly during the period of open dictatorship, had a significant influence on political and administrative changes and, at the very least, helped shape policy in their respective areas of immediate interest.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.miladinovic

Anđelija MILADINOVIĆ, doktorantkinja
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
andjelija.m.94@gmail.com
ORCID: 0009-0009-0600-4081

Crkvena konvencija 1933/34. između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve: izazovi crkvene diplomatije u međuratnom periodu

Apstrakt: Rad analizira Crkvenu konvenciju između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve iz 1933/1934. godine kao pokušaj regulisanja jurisdikcionih, organizacionih i imovinskih pitanja u podeljenom Banatu u uslovima međuratnog političkog poretka. Polazeći od pretpostavke da crkvena diplomatija predstavlja poseban oblik institucionalnog delovanja zasnovan na kanonskom kontinuitetu i specifičnim temporalnim obrascima, rad ispituje odnos između crkveno-kanonskog i sekularno-pravnog normativnog okvira. Analiza se oslanja na koncepciju slojevitog istorijskog vremena i razlikuje dugotrajne strukture crkvene organizacije, političko-institucionalne okolnosti međuratnog perioda i događajnu dinamiku pregovora i komisija. Posebna pažnja posvećena je radu Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije i njenoj ulozi u operacionalizaciji normi Konvencije. Rad pokazuje da neuspeh ratifikacije u Kraljevini Jugoslaviji nije bio posledica samo političkih kriza, već i različitih modela odnosa crkve i države u Rumuniji i Jugoslaviji. Konvencija se tumači kao značajan primer crkvenog manevrisanja između sekularnog i crkvenog poretka u međuratnoj Evropi.

Ključne reči: Srpska pravoslavna crkva, Rumunska pravoslavna crkva, Crkvena konvencija (1933/1934), Banat, crkvena diplomatija, kanonska jurisdikcija, crkveno-državni odnosi, međupravoslavni odnosi, institucionalna autonomija

Uvod

Interakcija religijskih i političkih struktura predstavlja jednu od najdugotrajnijih, ali i analitički najosetljivijih konstanti istorije. Uprkos promenama društvenih okolnosti i varijabilnim konfiguracijama političke moći i religioznosti, pitanje dodirnih tačaka i međusobnog prožimanja crkvenih i državnih institucija ostaje relevantno. U savremenoj literaturi, religija se neretko tumači prvenstveno kroz prizmu instrumentalizacije – kao simbolički i normativni resurs legitimizacije, mobilizacije i društvene kontrole. U tom okviru, posebnu pažnju

privlače analize prožimanja pravoslavlja i nacionalizma, ponekad do te mere da u drugi plan potisnu razmatranje drugih ključnih pitanja unutar pravoslavnog sveta, poput pluralizma, institucionalne adaptabilnosti, granica između dogmatskog i političkog, sekularnog i svetog. Međutim, preciznije razumevanje odnosa crkve i države u pravoslavnim kontekstima, posebno u modernim političkim porecima, zahteva analizu ne samo ideoloških artikulacija već i konkretnih mehanizama delovanja: pravnih režima, diplomatskih procedura, institucionalnih pregovaračkih praksi i, naročito, različitih vremenskih obrazaca unutar kojih crkvene i državne strukture proizvode i legitimišu svoje odluke.

Ovaj rad analizira Crkvenu konvenciju između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve iz 1933/34. godine, nastalu u specifičnom međuratnom kontekstu, sa ciljem da se regulišu crkveno-kanonski odnosi i jurisdikciona pitanja u Banatu. Konvencija se može posmatrati kao pokušaj institucionalne stabilizacije: uređivanje nadležnosti, statusa vikarnih episkopa, školskih i crkvenih dobara, jezika administracije, kadrovskih pitanja i načina rešavanja sporova. Ipak, ona istovremeno predstavlja mnogo više od administrativnog sporazuma. U njenoj pozadini stoje duboke napetosti između državnih interesa, nacionalnih identiteta, nasleđa imperijalnih sistema i unutrašnje logike crkvenog poretka. Upravo zbog toga, neuspeh pune implementacije Konvencije ne umanjuje njen analitički značaj; naprotiv, on razotkriva obrasce interakcije, pregovaranja i ograničenja između crkvene i sekularne diplomatije, ukazujući na strategije institucionalne autonomije koje Crkva razvija u odnosu na državni poredak.

Iako je predmet istraživanja jedan crkveni dokument iz međuratnog perioda, njegovo razumevanje zahteva širu istorijsku perspektivu. Pitanja koja je Konvencija nastojala da reguliše nisu nastala tek nakon Prvog svetskog rata, već su bila ukorenjena u nasleđu verske politike Habzburške monarhije, procesu nacionalne emancipacije pravoslavnih zajednica tokom XIX veka i sporovima oko jurisdikcije, imovine i crkvene organizacije koji su oblikovali odnose između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve. Zbog toga se analiza Konvencije ne može ograničiti na njene neposredne političke okolnosti, već podrazumeva sagledavanje dugoročnih institucionalnih, pravnih i verskih procesa koji su nastali u okviru Habzburške monarhije, a nastavili da oblikuju crkvene odnose i nakon stvaranja novih nacionalnih država. Tek u tom širem kontekstu postaje moguće razumeti zbog čega je jedan naizgled tehnički sporazum prerastao u pitanje od šireg crkvenog, nacionalnog i međunarodnog značaja.

Centralna pretpostavka rada jeste da se crkvena diplomatija ne može svesti na isključivo „sporiju verziju" državne diplomatije, niti na puko kanonsko-tehničko pregovaranje. Ona deluje u drugačijem režimu temporalnosti: oslanja se na hijerarhijski kontinuitet, tradiciju, kanonske obrasce i teološke pretpostavke koje pripadaju dugom trajanju religijskog života. Nasuprot tome, sekularna diplomatija u međuratnom periodu funkcioniše unutar intenzivno promenljivog političkog pejzaža: promena granica, režima, manjinskih

politika, međunarodnih ugovora i javnih kriza. Zbog toga interakcija crkvene i državne diplomatije nije samo institucionalno pitanje, već i pitanje temporalnog nesklada: različite institucije „žive" u različitim ritmovima, različito vide trajnost odluka i različito razumeju legitimnost i obavezu.

U tom smislu, metodološki pristup u ovom radu oslanja se na istoriografske uvide o slojevitosti istorijskog vremena, posebno na razlikovanje vremenskih skala koje je formulisao Fernan Brodel: dugo trajanje (strukture), konjunkturna vremena (socijalno-ekonomski i institucionalni tokovi) i vreme događaja (politički incidenti, potpisivanja, krize).[1] Primena ove perspektive omogućava da se Crkvena konvencija ne sagledava isključivo kao pojedinačni događaj, potpisani dokument u tačno određenom trenutku, već kao čvor u kome se ukrštaju dugotrajne strukture (crkveni kanon, tradicija jurisdikcija, istorijska artikulacija pravoslavnih identiteta), konjunkturalne političke i institucionalne okolnosti međuratnog perioda (manjinska politika, jugoslovensko-rumunski diplomatski odnosi, rad mešovitih komisija i administrativni režimi) i dinamika događaja (konkretni pregovori, reakcije sinoda, odlaganja, zahtevi i protivzahtevi). U tom okviru, rad tretira Crkvenu konvenciju kao tačku u kojoj se pregovara ne samo o prostornim i jurisdikcionim podelama, već i o različitim temporalnim logikama: o tome koji se aranžmani legitimišu kao dugotrajni, koji se institucionalizuju kao prelazni, a koji ostaju vezani za logiku *ad hoc* političkih odluka.

Pored slojevitog vremena, važno analitičko uporište predstavlja odnos između „prostora iskustva" i „horizonta očekivanja".[2] U međuratnoj Evropi, institucije i kolektivni akteri ne deluju u apstraktnoj sadašnjosti, već unutar višeslojnih temporalnih okvira u kojima se prepliću nasleđa ranijih epoha i projekcije budućnosti koje usmeravaju političke i crkvene strategije. U slučaju Banata i šireg srpsko/jugoslovensko-rumunskog crkvenog odnosa, „prostori iskustva" obuhvataju nasleđe habzburških administrativnih i crkvenih struktura, transformacije nastale nakon 1918. godine, kao i dugotrajnije obrasce crkvene uprave, školstva i parohijskog života. „Horizont očekivanja", nasuprot tome, oblikovan je procesima državne konsolidacije, međuratnim manjinskim politikama, bilateralnim odnosima Jugoslavije i Rumunije, kao i težnjama ka institucionalnoj stabilnosti, ali i unutrašnjom crkvenom potrebom da se očuvaju kanonsko jedinstvo i identitetska kohezija pravoslavnih zajednica razdvojenih novim državnim granicama. U tom smislu, Crkvena konvencija se može tumačiti kao normativni izraz ukrštanja istorijskog iskustva i anticipacije: pokušaj regulisanja budućih odnosa koji je istovremeno strukturisan ograničenjima nasleđenih institucionalnih praksi i aktuelnih političkih konstelacija.

---

1 Fernand Braudel, „Histoire et Sciences sociales: La longue durée", *Annales* 13, no. 4/1958, 730–731.

2 Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, trans. Keith Tribe (New York: Columbia University Press, 2004), 255–267.

Posebno mesto u ovom radu zauzima pitanje „kanonsko-institucionalnog temporalnog okvira" u širem smislu: ne samo kao liturgijskog ciklusa i ritualnog obnavljanja *svetog vremena*,[3] već kao institucionalno-teološkog obrasca u kome je normativnost drugačije utemeljena nego u sekularnom pravu. Dok se dogmatske istine razumeju kao večne i nezavisne od istorijskog konteksta, kanonske norme – iako obavezujuće i ukorenjene u predanju – deluju unutar vremena, dopuštajući prilagođavanje formi i načina primene bez narušavanja svog normativnog autoriteta.[4] Ova strukturna napetost između normativne postojanosti učenja i promenljivih institucionalnih formi njegove primene predstavlja ključno analitičko polazište za razumevanje crkvene diplomatije kao specifičnog oblika delovanja, utemeljenog na kontinuitetu tradicije, ali istovremeno uslovljenog konkretnim istorijskim i političkim okolnostima. Upravo u toj zoni nastaje „strategija prostora": crkva unutar političkog okvira države gradi prostor delovanja kroz kanonsku argumentaciju, hijerarhijske procedure, komisije, pravila o jeziku, školstvu i imovini, pa čak i kroz taktičko odlaganje ili insistiranje na „pravilnoj formi". Drugim rečima: sekularna diplomatija može postaviti granice i administrativne zahteve, ali crkvena diplomatija kroji svoj manevarski prostor kroz sopstvene mehanizme legitimiteta.

U pravoslavnom kontekstu, dodatnu složenost uvodi istorijski obrazac odnosa crkve i države često sažet pojmom „simfonije" (symphonia), idealizovanog sklada carskog i crkvenog autoriteta. Premda taj model nikada nije delovao kao jedinstvena, stabilna šema u svim istorijskim situacijama, njegovo prisustvo u političko-teološkoj imaginaciji ostaje važno: ono oblikuje očekivanja o „prirodnom" odnosu institucija, ali takođe omogućava da se taj odnos instrumentalizuje. U modernim nacionalnim državama, naročito nakon formiranja novih granica, ovaj konceptualni okvir ulazi u strukturni konflikt sa modernim pravom, građanskom administracijom i međunarodnim ugovorima.[5] Zato se u međuratnom periodu crkvena diplomatija nalazi između dva suprotstavljena zahteva: s jedne strane, država teži jasnoći regulative i političkoj stabilnosti, dok sa druge crkva nastoji da očuva kanonsku logiku, sakralni identitet i institucionalni kontinuitet koji se ne poklapaju nužno sa savremenim političkim mapama.

---

3 Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (New York: Harcourt, 1959), 68–71. O eshatološkom poimanju vremena videti: Andrew T. J. Kaethler and Sotiris Mitralexis, eds., *Between Being and Time: From Ontology to Eschatology* (Lanham, MD: Lexington Books, 2019).

4 O pitanju prirode i autoriteta kanona u pravoslavnoj tradiciji videti: Nicholas N. Afanasiev, „The Canons of the Church: Changeable or Unchangeable?", *St. Vladimir's Theological Quarterly* 11, no. 2/1967, 54–68; prvi put objavljeno na ruskom jeziku u: *Zhivoe Predanie* (Paris: YMCA Press, 1936).

5 O pojmu simfonije i njegovom mestu u pravoslavnoj političkoj teologiji videti: Davor Džalto, *Anarchy and the Kingdom of God: From Eschatology to Orthodox Political Theology and Back* (New York: Fordham University Press, 2021).

Polazeći od navedenih teorijskih i metodoloških pretpostavki, rad formuliše niz pitanja usmerenih na analizu Crkvene konvencije kao instrumenta posredovanja između crkveno-kanonskog i pravno-diplomatskog poretka. Pre svega, razmatra se na koji način Konvencija nastoji da kanonske probleme artikuliše u okviru sekularne pravne i diplomatske regulative, kao i gde se u samim dokumentima i pregovaračkim procesima mogu identifikovati tačke podudarnosti, ali i strukturne napetosti između crkvenog i državnog normativnog okvira. Posebna pažnja posvećuje se praktičnim manifestacijama temporalnog nesklada između crkvenog i državnog delovanja, vidljivog kroz pitanje rokova, proceduralnih zahteva, privremenih aranžmana, različitih interpretacija i mehanizama odlaganja. Konačno, rad razmatra u kojoj meri neuspeh potpune implementacije Konvencije osvetljava ograničenja crkvene diplomatije u međuratnoj Evropi, ali i ukazuje na autonomne strategije crkvenog delovanja u odnosu na ciljeve i prioritete države. Metodološki, rad se zasniva na analizi normativnih akata (teksta Konvencije i pratećih priloga), zapisnika pregovora, sinodskih i saborskih odluka, kao i dopisa i izveštaja koji dokumentuju pokušaje njene primene i reinterpretacije. Ovakav izvorni korpus omogućava da se Crkvena konvencija sagleda ne kao statičan dokument, već kao dinamičan proces – istovremeno diplomatski čin, proizvod specifičnih političkih i institucionalnih okolnosti međuratnog perioda i izraz dugotrajnog kontinuiteta crkvenih struktura u izmenjenim političkim okolnostima.

Na taj način, cilj rada prevazilazi puku rekonstrukciju jednog bilateralnog crkvenog sporazuma i usmeren je ka razumevanju šireg problema: načina na koji se u pravoslavnom svetu međuratnog perioda pregovaraju granice između crkvenog i državnog normativnog poretka, kao i mehanizama putem kojih crkva – čak i kada deluje unutar spolja nametnutih institucionalnih okvira – uspeva da artikuliše sopstveni prostor delovanja, oslanjajući se na specifične temporalne obrasce, kanonske norme i unutrašnje oblike legitimizacije.

Nasleđe habzburške konfesionalne politike i preduslovi međuratne Crkvene konvencije

Konfesionalna politika Habzburške monarhije duboko je strukturisala odnose između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve tokom XVIII, XIX i XX veka, uspostavljajući institucionalne i pravne obrasce koji su pitanja jurisdikcije, identiteta i crkvene autonomije trajno vezali za odnos između kanonskog i državnog autoriteta. U XVIII veku, tzv. *Ilirske privilegije* i prateći zakonodavni aranžmani nisu bili tek instrumenti konfesionalne tolerancije, već i mehanizam političko-administrativnog upravljanja pravoslavnim zajednicama u južnoj Ugarskoj. Istovremeno, proces sekularizacije i razvoj modernog nacionalizma postepeno su potiskivali ranije oblike solidarnosti zasnovane na zajedničkoj konfesionalnoj pripadnosti, dok su crkvene institucije sve više preuzimale ulogu posrednika nacionalne integracije i identitetske mobilizacije.

Od kraja XVII veka Habzburške vlasti su srpskoj pravoslavnoj hijerarhiji u Ugarskoj priznale privilegovan položaj, oslanjajući se na njenu lojalnost i mobilizacioni potencijal u vojno-političkom sistemu monarhije. Time je konsolidovana uloga sedišta u Sremskim Karlovcima kao centralne instance upravljanja pravoslavnim poslovima u široj zoni južne Ugarske. Takav razvoj imao je i asimetrične posledice: dok je srpska crkvena autonomija normativno potvrđivana i politički instrumentalizovana, položaj rumunske pravoslavne zajednice u Transilvaniji ostao je nestabilniji, posebno nakon unije dela hijerarhije sa Rimom (1698), koja je otvorila pitanje pravoslavnog predstavništva i jurisdikcije. U tom kontekstu, habzburška intervencija kroz osnivanje pravoslavne eparhije u Sibinju (1761) pod karlovačkom jurisdikcijom predstavlja važnu tačku institucionalizacije srpske prevlasti nad pravoslavnim poslovima u regionu, ali i dugoročan izvor rumunskih zahteva za crkvenom emancipacijom.[6]

U drugoj polovini XVIII veka monarhija nastoji da pravoslavni crkveni poredak integriše u šire projekte administrativne centralizacije. Reskript iz 1779. godine (*Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*)[7] formalizovao je konfesionalnu autonomiju, hijerarhijsku strukturu i određene korporativne mehanizme upravljanja (poput sabora), dok je *Patent o toleranciji* iz 1781. godine dodatno proširio okvir pravnog priznanja. Međutim, nakon uključenja Banata u ugarski pravni poredak, zakonodavne mere s kraja XVIII veka postupno suzbijaju raniji obim autonomije, preusmeravajući je sa korporativno-crkvenog na individualno-konfesionalni nivo i istovremeno jačajući instrumente državnog nadzora.[8] Tokom XIX veka, naročito nakon 1848. godine, konfesionalna pitanja sve izraženije postaju deo nacionalno-političkih procesa: jezik, školstvo i crkvena imovina afirmišu se kao ključni resursi modernog identiteta, dok jurisdikcija poprima funkciju simbola političke reprezentacije i kolektivnog legitimiteta.[9]

Proces hijerarhijskog razdvajanja rumunske crkvene organizacije od karlovačke jurisdikcije dostiže kulminaciju u periodu 1864–1865. godine,

---

6 Nicolae Bocşan, „Illyrian Privileges and the Romanians from the Banat", *Banatica*, 25/2015, 244–256.

7 „Arhiepiskop i mitropolit je vrhovni poglavar isključivo u crkvenim pitanjima, dok u građanskim poslovima nema ulogu vođe naroda; iako narod bira mitropolita, potvrda izbora, njegovo proglašenje i dodela dostojanstva ostaju u nadležnosti carskog i kraljevskog autoriteta, uz obaveznu zakletvu vernosti i poslušnosti". – Žarko Miladinović, *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugih naredbi Srpske narodne crkvene autonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji* (Novi Sad: Štamparija Đorđa Ivkovića, 1897), 13.

8 Prvi zabeleženi sporovi u vezi sa crkvenim razdvajanjem javljaju se već 1832. godine, kada je grupa Srba iz Dobrote uputila predstavku episkopu temišvarskom Maksimu Manuiloviću, izražavajući zabrinutost zbog pokušaja verske i kulturne asimilacije. Ovaj slučaj predstavlja jedan od ranijih dokumentovanih primera nezadovoljstva unutar srpske zajednice u Banatu: Vasa Lupulović, *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865–1918* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2009), 49.

9 Nikolaj Bokšan, „Jerarhijsko otcepljenje Rumunske pravoslavne crkve od Srpske pravoslavne crkve (1864–1868)", *Balkanica*, XXIX/1998, 96–101.

kada se kroz kombinaciju pregovaračkih procesa, formalnih peticija i imperijalne odluke institucionalizuje rumunska mitropolija i istovremeno redefiniše mreža eparhija i parohija. Posebno je indikativno da su zahtevi za crkvenom emancipacijom argumentovani logikom državnog suvereniteta i pravnog kontinuiteta: budući da je prethodno uključivanje rumunskih eparhija u Karlovačku jurisdikciju sprovedeno političkom odlukom, i razrešenje tog odnosa trebalo je da bude potvrđeno istim normativnim putem. Nakon Austro-ugarske nagodbe (1867), Ugarski sabor je 1868. godine zvanično priznao postojanje dveju pravoslavnih crkvenih organizacija na teritoriji Ugarske – Karlovačke mitropolije i Rumunske pravoslavne mitropolije u Erdelju – čime je institucionalizovan njihov autonomni položaj u okviru ugarskog državnopravnog sistema.[10] Rumunska crkva je relativno brzo konsolidovala svoj upravni okvir donošenjem Organskog statuta, usvojenog na crkvenom kongresu 1868. i potvrđenog 1869. godine, čime je institucionalno i simbolički potvrđena njena crkveno-nacionalna posebnost.[11] Nasuprot tome, Srpska pravoslavna crkva suočila se sa znatno većim teškoćama u normativnom uređenju svog položaja: pokušaji donošenja jedinstvenog statuta nisu dali rezultate, te je kao privremeni upravni okvir ostao na snazi Carski reskript iz 1868. godine, koji je regulisao organizaciju Karlovačke mitropolije sve do početka XX veka.[12] U praktičnoj ravni, proces razdvajanja otvorio je dugotrajna pitanja teritorijalne demarkacije i podele zajedničke crkvene imovine, koja su rešavana kombinacijom bilateralnih sporazuma i sudskih postupaka pred posebno uspostavljenim instancama ugarskih vlasti, a koja su ostala aktivna sve do 1918. godine. Time je uspostavljen presedan od ključnog značaja za razumevanje međuratnog perioda: crkveni sporovi, i kada su artikulisani u kanonskom diskursu, u modernom političko-pravnom poretku bivaju prevedeni u administrativne procedure i podvrgnuti državnoj arbitraži.

Slom Habzburškog imperijalnog okvira i posleratna teritorijalna demarkacija nakon 1918. godine bitno su izmenili političko-pravne parametre, ali nisu uklonili temeljne strukturne probleme crkvenih odnosa. Nakon Prvog svetskog rata, odnosi između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Rumunije razvijali su se postepeno, bez većih otvorenih konflikata, ali su pitanja granica i manjina otvorena već tokom Mirovne konferencije u Parizu. Iako su ta pitanja formalno rešena ili privremeno potisnuta, ona su ostala trajna tačka osetljivosti u bilateralnim odnosima, naročito u regionima sa mešovitim stanovništvom.[13] Podela Banata između Rumunije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1919) ostavila je značajne manjinske zajednice

---

[10] Paul Brusanowski, *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850–1925* (Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeana, 2007), 143.

[11] Daniel Barbu, „Un Paradox Teologico-Politic: De la Atopia Crestina la Biserica Națională", în: *Schimbări Politice și Atitudini Eclesiale: Studii de Istorie a Bisericilor din România în Secolul XX*, coord. Marian Patru (Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeana, 2022), 63–64.

[12] Радослав М. Грујић, *Православна српска црква* (Крагујевац: Светлост, 1989), 123.

[13] Srđan Mićić, „Yugoslav-Romanian Relations in Bilateral and Multilateral Context 1925–1927", in: *Serbian/Yugoslav-Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*, eds.

s obe strane nove granice, a time i složenu mrežu parohijskih, manastirskih, školskih i imovinskih pitanja koja nisu mogla biti rešena isključivo u okviru nacionalnih zakonodavstava.[14] Značajne manjinske zajednice ostale su prisutne na obe strane granice: prema popisu stanovništva Kraljevine SHS iz 1921. godine zabeleženo je 67.897 Rumuna (12% stanovništva srpskog Banata), dok je popis stanovništva Rumunije iz 1930. godine utvrdio da su Srbi i Hrvati činili 4,3% stanovništva rumunskog Banata.[15] Rumunske parohije na jugoslovenskoj teritoriji u najvećem broju slučajeva zadržale su jurisdikcionu vezu sa eparhijama Karansebeša i Arada, dok je uspostavljanje i međunarodno priznanje srpskih crkvenih struktura u Rumuniji bilo uslovljavano principom reciprociteta, uključujući zahteve za osnivanje rumunske eparhije u Vršcu.[16] U takvom kontekstu, međuratna Crkvena konvencija pojavljuje se kao pokušaj da se istorijski nasleđeni jurisdikcioni i imovinski sporovi, dodatno komplikovani međunarodnim ugovorima i novim administrativnim granicama, institucionalizuju i prevedu u stabilan pravno-diplomatski okvir.

Institucionalna autonomija i kanonska jurisdikcija u uslovima državnog suvereniteta: Srpska i Rumunska pravoslavna crkva 1919–1933

Formalno hijerarhijsko razdvajanje Srpske i Rumunske pravoslavne crkve 1868. godine proizvelo je strukturnu neravnotežu u kojoj je jurisdikcija razdvojena u kanonskom smislu, ali ne i u pogledu crkvene imovine, dok je rešavanje sporova sistematski premešteno sa crkvenih instanci na državne sudove. Time je pitanje koje je po svojoj prirodi bilo eklisiološko – pripadnost manastira kao duhovnih i crkvenih institucija – prevedeno u sekularnu, sudsku i političku ravan. Manastirske parnice jasno pokazuju suprotstavljene pravne i kanonske logike: Rumunska pravoslavna crkva nastojala je da iz principa „jerarhijske deobe" izvede pravo na imovinu, dok je Srpska pravoslavna crkva dosledno insistirala na principima istorijskog osnivanja, isključive jurisdikcije i institucionalnog kontinuiteta manastira. Sudska praksa u Ugarskoj bila je nestabilna i snažno uslovljena političkim okolnostima, što je

Vladimir Lj. Cvetković and Ionuț Nistor (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia; Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, 2025), 71.

14 Više u: Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920: prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu* (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975); Srđan Mićić, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations", *Tokovi istorije*, 3/2020.

15 Paul Brusanowski, „Inter-Orthodox Controversies Between Romania and Yugoslavia in the Interwar Period", *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 77, br. 4/2021, 2.

16 Слободан Костић, *Шематизам православне српске епархије Темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину* (Темишвар: Управа православне српске епархије Темишварске, штампарије браће Чендеш, 1925), 18; Aleksandra Đurić Milovanović, Mirča Maran i Biljana Sikimić, *Rumunske verske zajednice u Banatu: prilog proučavanju multikonfesionalnosti Vojvodine* (Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov", 2011), 16.

dodatno otežavalo mogućnost trajnog rešenja. Slom Austrougarske i promena suvereniteta prekinuli su započete postupke i ostavili spor u pravnom vakuumu, bez jasno nadležne instance koja bi mogla doneti konačnu odluku.

Iako je Srpska pravoslavna crkva u više navrata uspešno potvrđivala svoju jurisdikciju nad manastirima Bezdin i Sveti Đurađ na teritoriji Rumunije, kao i nad manastirom Mesić na teritoriji Kraljevine SHS/Jugoslavije, nakon Prvog svetskog rata sporovi oko njihove uprave i statusa ostali su faktički otvoreni u novim političko-državnim okolnostima. Manastiri na teritoriji Kraljevine Rumunije su zadržani pod crkvenom upravom Srpske pravoslavne crkve, ali su istovremeno bili izloženi državnim intervencijama, naročito kroz agrarnu reformu.[17] U međuratnom periodu ovaj nerešeni status biva dodatno produbljen, jer država faktički preuzima ulogu arbitra u pitanjima koja su suštinski crkvena, čime se razotkriva ključni problem ograničene crkvene autonomije u modernom pravno-političkom poretku. Iz tog razloga se tokom 1920-ih i početkom 1930-ih sve jasnije artikuliše potreba za novim modelom regulacije – ne više sudskim ili isključivo državnim, već međucrkvenim i bilateralnim. U tom kontekstu, nasleđe sporova iz XIX veka funkcioniše kao temporalni okvir crkvene diplomatije u međuratnom periodu: nerešene hijerarhijske i imovinske parnice, nastale u Habzburškom pravnom sistemu, prenose se u nove državne i međunarodne okolnosti, opterećujući pregovore dugim trajanjem konflikta u kojem se prelamaju različiti pravni režimi, kanonska načela i politički interesi. Crkvena konvencija iz 1933/34. godine stoga ne predstavlja odgovor na neposrednu političku krizu međuratnog trenutka, već pokušaj institucionalnog prevazilaženja dugotrajnog normativnog raskoraka između kanonske teritorijalnosti i modernog državnog suvereniteta, kroz formalizovani crkveno-diplomatski okvir.

Početak XX veka obeležili su duboki društveni i politički procesi koji su zahvatili i pravoslavni svet, uključujući redefinisanje odnosa između crkve i države, jačanje nacionalnih pokreta i preispitivanje tradicionalnih oblika verskog autoriteta. Ove promene dodatno su intenzivirane nakon Prvog svetskog rata, kada su raspad velikih carstava i uspostavljanje novih nacionalnih država doveli do preoblikovanja postojećih jurisdikcionih granica i otvorili pitanje položaja pravoslavnih crkava u novim političkim okvirima. Suočene sa promenjenim državnim granicama, crkvene institucije nastojale su da kroz različite pravne i diplomatske mehanizme prilagode svoje delovanje novonastalim okolnostima, istovremeno nastojeći da očuvaju kontinuitet svojih kanonskih prava i organizacionih struktura.[18] Odnosi između pravoslavnih crkava i nacionalnih država u jugoistočnoj Evropi ostali su obeleženi strukturnom napetošću između sekularnih ciljeva državne vlasti i autonomnih pretenzija crkvenih institucija.

---

[17] Arhiv Srpske pravoslavne crkve (ASPC), Fond Svetog arhijerejskog sinoda (SASI), Crkva u Rumuniji 1928–1940, V. S. br. 2848/preds. 1932.

[18] Aleksandra Djurić Milovanović and Radmila Radić, eds., *Orthodox Christian Renewal Movements in Eastern Europe* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017), 11.

Jugoslovensko-rumunski odnosi nakon Prvog svetskog rata razvijali su se u znaku rešavanja posledica novog teritorijalnog poretka uspostavljenog mirovnim ugovorima. Posebno mesto zauzimalo je pitanje Banata, čija je podela između Kraljevine SHS i Rumunije 1919. godine ostavila značajne srpske i rumunske manjinske zajednice sa obe strane granice. Iako su dve države tokom međuratnog perioda uglavnom održavale prijateljske političke odnose, potvrđene saradnjom u okviru Male antante, ali i dinastičkim vezama uspostavljenim brakom kralja Aleksandra Karađorđevića i rumunske princeze Marije (1922)[19], nerešena pitanja manjinskih prava, školstva, crkvene organizacije i jurisdikcije predstavljala su trajan predmet bilateralnih pregovora. Upravo su problemi nastali podelom Banata[20] stvorili okvir u kojem su se razvijali i pregovori između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve o regulisanju položaja njihovih vernika i crkvenih institucija u novim državnim granicama.[21]

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca proces crkvenog ujedinjenja sproveden je relativno brzo: već 1920. godine obnovljena je Srpska patrijaršija, a objedinjavanje svih pravoslavnih jurisdikcija unutar države potvrđeno je odlukom Vaseljenske patrijaršije, kao i kraljevskim dekretom.[22] Time je stvoren jedinstven, autokefalni institucionalni okvir, ali su brojna praktična pitanja, naročito ona koja se tiču jurisdikcije van državnih granica, ostala otvorena. Već 1921. godine Sveti arhijerejski sabor i Sinod insistirali su na očuvanju duhovne i hijerarhijske veze sa srpskim parohijama na rumunskoj teritoriji, uz naglašavanje da se takva pitanja ne mogu rešavati bez punog učešća crkvenih organa. Iako su rumunske vojne i administrativne vlasti u pojedinim oblastima otežavale rad crkvenih institucija, intervencije Ministarstva vera ukazuju na izvestan stepen priznanja crkvene autonomije i spremnost jugoslovenske države da crkvu uključi u regulisanje osetljivih pitanja.[23] Unutar same Srpske pravoslavne crkve, proces unutrašnje konsolidacije institucionalnog poretka dovršen je donošenjem Ustava 1931. godine,

---

19 Više u: Anđelija Miladinović, „Maria of Yugoslavia: Romanian Princess, Yugoslav Queen", in: *New Cultural and Political Perspectives on Serbian-Romanian Relations*, eds. Aleksandra Djurić Milovanović, Jovana Kolundžija, Mircea Măran and Otilia Hedeşan and Christene D'Anca (New York: Peter Lang, 2023).

20 Podelom Banata potvrđenom Trijanonskim ugovorom (1920), Temišvar je pripao Rumuniji, dok su Velika Kikinda, Vršac i Bela Crkva ušli u sastav Kraljevine SHS; Žombolj je naknadno ustupljen Rumuniji u zamenu za sela sa većinskim srpskim stanovništvom. Više u: Milan Vanku, *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove* (Beograd: Stručna knjiga, 2005); Андреј Митровић, *Разграничење Југославије са Мађарском и Румунијом 1919–1920* (Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1975); Љубодраг Димић, *Историја српске државности III: Србија у Југославији* (Београд: Платонеум, 2001).

21 Anđelija Miladinović, „The Relations between the Serbian and Romanian Orthodox Churches 1919–1934", in: *Serbian/Yugoslav–Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*, eds. Vladimir Lj. Cvetković and Ionuț Nistor (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia; Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, 2025), 36.

22 *Гласник Српске православне цркве*, 1. 10. 1920.

23 *Гласник: црквени, школски и друштвени лист*, бр. 2, 15. 1. 1922.

kojim je uspostavljena centralizovana hijerarhijska struktura pod patrijarhom. Ipak, status pojedinih eparhija, naročito Temišvarske i delova Vršačke, ostao je privremeno regulisan, uz naglašavanje njihove materijalne i hijerarhijske povezanosti sa Patrijaršijom do konačnog međunarodnog razrešenja.[24] Nakon povlačenja srpskih snaga iz Rumunije, episkop temišvarski Georgije Letić premestio je 1919. godine sedište eparhijske uprave iz Temišvara u Veliku Kikindu, odakle je upravljao eparhijom do 1931. godine. Za delove nekadašnjih Temišvarske i Vršačke eparhije koji su ostali na teritoriji Rumunije imenovan je episkopski vikar,[25] arhimandrit Stefan Nikolić, čija je uloga formalno potvrđena od strane Transilvanijskog upravnog saveta u decembru 1919,[26] čime je uspostavljen Srpski pravoslavni vikarijat u Rumuniji.[27] Spajanje Temišvarske i dela Vršačke eparhije u Banatsku eparhiju 1932. godine rešilo je određena organizaciona pitanja unutar jugoslovenskog pravnog okvira, ali položaj srpskih crkvenih zajednica u Rumuniji i dalje je zavisio od bilateralnih pregovora i principa reciprociteta, uključujući rumunske zahteve za osnivanjem posebne eparhije u Vršcu.

Za razliku od Srpske pravoslavne crkve, koja je nastojala da očuva širi prostor kanonske i institucionalne autonomije u odnosu na državu, Rumunska pravoslavna crkva prošla je proces centralizacije kroz snažniju zakonodavnu intervenciju državne vlasti. Patrijaršija je uspostavljena zakonom iz 1925. godine, dok su odnosi između Svetog sinoda i države normirani na način koji je omogućavao institucionalnu autonomiju, ali i zadržavao mehanizme državnog nadzora, posebno kroz ulogu Ministarstva vera.[28] Ovakav model, u kojem se crkvena samouprava razvijala paralelno sa

---

[24] Članovima 14 i 15 Ustava predviđeno je da Srpska pravoslavna eparhija Budimska, kao i delovi nekadašnjih eparhija Vršačke i Temišvarske, ostanu u hijerarhijskoj i materijalnoj vezi sa Srpskom pravoslavnom crkvom do njihovog daljeg normativnog uređenja. Takođe je određeno da odluke o osnivanju, ukidanju i izmeni granica eparhija, kao i o postavljenju vikarskih episkopa, donosi Sveti Arhijerejski Sabor uz saglasnost Patrijaršijskog Saveta, u: *Zakon i Ustav Srpske pravoslavne crkve* (Niš: Sveti Arhijerejski Sinod, 1931), 22.

[25] U Srpskoj pravoslavnoj crkvi episkopski vikar je crkveni administrator ili pomoćnik koji, po ovlašćenju nadležnog arhijereja ili Svetog arhijerejskog sinoda, upravlja određenim crkvenim područjem bez punih prava eparhijskog episkopa.

[26] Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (69), fascikla 8–16, K. 165/1921.

[27] Nakon smrti episkopa Georgija 1935. godine, temišvarska eparhijska katedra ostala je upražnjena i stavljena pod administraciju, pri čemu je protojerej Slobodan Kostić, s obzirom na povezanost crkvenih i školskih struktura, faktički preuzeo vodeću ulogu u organizovanju crkvenog i prosvetnog života srpske zajednice u Rumuniji. – Стеван Бугарски, „Прота Слободан Костић – жижа свога времена", *Темишварски зборник*, 3/2001, 30.

[28] Članovima 4 i 5 Ustava Rumunske pravoslavne crkve uređuje se način rada Svetog sinoda, pri čemu se jasno ogleda spoj crkvene autonomije i državnog nadzora. Član 4 propisuje obavezno održavanje najmanje jednog redovnog zasedanja Svetog sinoda godišnje, uz mogućnost sazivanja vanrednih zasedanja, dok član 5 predviđa da Ministarstvo vera, postupajući u ime kralja, može posredovati u sazivanju i svečanom otvaranju zasedanja putem kraljevske poruke. Ministar vera može prisustvovati radu Sinoda sa savetodavnim glasom, osim ukoliko ne pripada pravoslavnoj veroispovesti, u slučaju čega ga zamenjuje

rastućim državnim uticajem, proizvodio je nove tenzije, naročito u pogledu finansiranja, školstva i kadrovske politike. Opšti verski zakon Rumunske kraljevine iz 1928. godine uspostavio je normativni režim u kojem je crkvena autonomija formalno priznata, ali strogo ograničena snažnim mehanizmima državnog nadzora. Zakonom su crkve isključene iz političkog delovanja, podvrgnute principu državnog suvereniteta u pitanjima jurisdikcije i obavezane na finansijsku transparentnost prema Ministarstvu vera, čime je onemogućeno svako institucionalno oslanjanje na inostrane crkvene centre. Posebno je značajno da su obrazovne i kadrovske funkcije crkve, uključujući teološko školstvo, integrisane u državni ideološko-administrativni okvir kroz obaveznu saradnju sa nadležnim ministarstvima. Iako je nepovredivost crkvene imovine normativno potvrđena, široko definisano pravo državnog nadzora faktički je relativizovalo tu garanciju. U takvom pravnom ambijentu, crkvena pitanja su nužno prerastala okvire unutrašnje crkvene regulative.[29]

U tom širem institucionalnom okviru, odnosi između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve nisu se odvijali isključivo u eklisiološkoj ravni, već su bili duboko prožeti logikom sekularne diplomatije. Učestvovanje predstavnika Srpske pravoslavne crkve u proglašenju Rumunske patrijaršije (1925), organizovano na inicijativu državnih organa,[30] jasno pokazuje kako su crkveni događaji dobijali diplomatsku funkciju. Arhivski dokumenti iz 1921. godine ukazuju da su crkveno-školska pitanja Rumuna u jugoslovenskom Banatu vrlo rano postavljena kao međunarodni problem. Memorandum rumunskih studenata iz Bukurešta, upućen Društvu naroda, kao i obraćanje mitropolita Mirona Kristee rumunskim državnim vlastima, svedoče o

pravoslavni predstavnik, u: Ion-Vasile Leb et al., *Instituții ecleziastice ortodoxe. Izvoare legislative bisericești și laice (sec. XVIII–XX)*, vol. II: *Statutul pentru organizarea României Bisericii Ortodoxe 1925* (Iași: Doxologia, 2022), 275.

29 Zakonom je zabranjeno političko organizovanje na verskoj osnovi, čime su crkvene institucije isključene iz neposrednog učešća u savremenim političkim pitanjima (čl. 6). Posebno je naglašeno načelo državnog suvereniteta u crkvenim poslovima: crkve u Rumuniji ne smeju biti zavisne od inostranih crkvenih vlasti, niti inostrane crkvene hijerarhije mogu vršiti jurisdikciju na teritoriji države, osim u strogo dogmatskom smislu (čl. 7–8). Finansijska samostalnost crkava dodatno je ograničena obavezom prijavljivanja svih inostranih priliva sredstava Ministarstvu vera, uz mogućnost državne zabrane ukoliko se proceni da su takve potpore u suprotnosti sa državnim interesima ili međuverskim mirom (čl. 9). U oblasti obrazovanja, zakon je dozvolio crkvama osnivanje institucija za školovanje sveštenstva, ali uz obaveznu nastavu rumunske istorije, jezika i državnog ustrojstva, kao i uz stalnu koordinaciju sa Ministarstvom vera i prosvete (čl. 15). Član 25 predviđa pravo države na nadzor i kontrolu nad svim crkvama putem Ministarstva vera, uključujući obavezu crkvenih vlasti da na zahtev dostavljaju sva zvanična akta i potrebna objašnjenja, u: *Legea pentru regimul general al cultelor*, *Monitorul Oficial* (Partea I), br. 89 (22 aprilie 1928), 1039–1040, u: *Legi de unificare*, vol. XV–XVI (Iași: Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu"), digitalna zbirka, pristupljeno 12. 11. 2025.

30 AJ, 69, 8–16, V. br. 15687; ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Pov. br. 7224;

nastojanju da se položaj rumunske manjine iz sfere unutrašnje administracije Kraljevine SHS prebaci u okvir manjinskih prava i bilateralne diplomatije.[31] U oba slučaja, crkvena jurisdikcija i školstvo pojavljuju se kao ključni nosioci nacionalnog identiteta, dok se njihova podređenost srpskim crkvenim i državnim strukturama tumači kao oblik institucionalne ugroženosti. Zahtevi za vikarskim uređenjem, obnovom mešovitih komisija i zaključivanjem posebne konvencije jasno ukazuju da se trajno rešenje nije tražilo u privremenim ili *ad hoc* merama, već u formalizovanom pravno-diplomatskom aranžmanu. Položaj rumunskih pravoslavnih crkvenih opština na teritoriji Kraljevine Jugoslavije pokazuje dosledno razdvajanje kanonske i imovinsko-pravne nadležnosti. Dok su ove opštine u kanonskom smislu bile podređene eparhiji Karansebeš u Rumuniji, njihova imovina na jugoslovenskoj teritoriji potpadala je pod jugoslovensko zakonodavstvo, u skladu s načelom teritorijalnog suvereniteta i reciprociteta u odnosu na srpske crkvene opštine u Rumuniji. Tradicionalna finansijska autonomija pravoslavnih crkava na bivšim ugarskim teritorijama time je dovedena u pitanje, naročito u oblasti ulaganja crkvenih kapitala, gde se otvorilo ključno pitanje razgraničenja između vrhovnog državnog nadzora i stvarne crkvene samouprave. Slično tome, iako su rumunske crkvene opštine zadržale pravo razreza crkvenog poreza uz saglasnost svojih eparhijskih vlasti, država je zadržala ovlašćenje da, u okviru vrhovnog nadzora, ispituje zakonitost takvih odluka, posebno u slučaju žalbi ili očigledne nesrazmere u poreskom opterećenju. Ovakav normativni raspored jasno osvetljava trajnu napetost između kanonske jurisdikcije, crkvene autonomije i državnog suvereniteta, koja je u međuratnom periodu predstavljala jedno od ključnih strukturnih pitanja crkveno-državnih odnosa.[32] Ovi rani apeli anticipiraju kasnije pregovore i potvrđuju da Crkvena konvencija iz 1934. godine predstavlja rezultat dugotrajnog procesa u kojem su crkvena pitanja postala integralni deo međunarodnih odnosa između Jugoslavije i Rumunije. Time se pokazuje da su u međuratnom periodu crkveni odnosi prerastali usko konfesionalni okvir i postali sastavni deo šireg sklopa bilateralnih i međunarodnih pregovora, u kojem su se kanonske norme, državni interesi i simbolički oblici legitimizacije trajno preplitali.

Između kanonskog poretka i političke realnosti: pregovori o crkvenoj organizaciji u Banatu (1932–1933)

Dana 19. decembra 1932. godine u Beogradu je, tokom sastanka Male antante, ponovo otvoreno pitanje jugoslovensko-rumunskih bilateralnih odnosa. Iako je tom prilikom potpisano devetnaest sporazuma, pitanje crkvene organizacije pravoslavnih manjina ostalo je nerešeno, čime

[31] *Arhivele Ministerului Afacerilor Externe* (AMAE), *Problema*, fond 18, vol. 7, *Yugoslavia 1920–1930*, București, april i septembar 1921.

[32] ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Sin. br. 4144/Zap. 1217.

je potvrđena njegova posebna politička i konfesionalna osetljivost.[33] Upravo taj neuspeh međudržavnog pregovaračkog okvira pokazao je ograničenost dotadašnjeg modela u kome su crkvena pitanja tretirana prvenstveno kao deo državne politike, uz marginalno i posredno učešće samih crkava. Strukturna prekretnica u tom pogledu nastupa donošenjem Ustava Srpske pravoslavne crkve 1931. godine, kojim je uspostavljen koherentniji i normativno jasnije artikulisan okvir crkvene autonomije. Član 31 Ustava izričito potvrđuje pravo Crkve da samostalno uređuje verske, obrazovne, dobrotvorne i kulturne delatnosti, uključujući upravljanje imovinom i institucijama, u skladu sa crkvenim propisima i važećim zakonodavstvom. Time je stvorena pravna osnova za pomeranje pregovaračkog procesa sa državnog na crkveni nivo, što će se tokom 1933. godine afirmisati kao kvalitativno novi momenat u odnosima Srpske i Rumunske pravoslavne crkve. Do 1933. godine pregovori o crkvenim odnosima između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Rumunije odvijali su se pretežno u okviru državne diplomatije, dok je Srpska pravoslavna crkva u njima učestvovala posredno, putem delegiranih eksperata i savetodavnih tela. Decembra 1932. godine patrijarh Varnava se obraća ministru inostranih poslova sa zahtevom da se u predstojećim pregovorima sa Kraljevinom Rumunijom crkvena pitanja ne razmatraju niti rešavaju bez znanja i neposrednog učešća Srpske pravoslavne crkve.[34] Sveti arhijerejski sinod SPC je tada prvi put sistematski konstatovao da do tog trenutka nije imao mogućnost da meritorno odlučuje o položaju Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini Rumuniji. Kao jedini izuzetak navodila se saborska odluka iz 1921. godine, kojom je zatraženo da se, u saradnji sa državom, uredi odnos srpskih crkvenih struktura u Rumuniji prema Patrijaršiji, sa ciljem očuvanja njihove duhovne veze.[35] Ovim istupom Sinod eksplicitno osporava dotadašnju praksu državnog posredovanja i insistira na priznavanju crkvene autonomije u regulisanju pitanja koja pripadaju kanonskoj nadležnosti, najavljujući pomeranje pregovaračkog težišta sa državnog na crkveni nivo.[36]

Neuspeh višegodišnjih međudržavnih pregovora dodatno je razotkrio strukturna ograničenja dotadašnjeg pristupa. Tokom 1933. godine u okviru Svetog arhijerejskog sinoda SPC kristališe se svest da se sporna pitanja ne mogu efikasno rešavati isključivo putem državnih institucija, već da zahtevaju neposredno uključivanje crkvenih autoriteta. U tom smislu Sinod

33 Brusanowski, „Inter-Orthodox Controversies", 3, 4.

34 ASPC, SASI, ANEX, F–2, Sin. br. 13148/Zap. 3096 (31/18. XII 1932).

35 ASPC, SASI, ANEX, F–1, ASBr. 122/1921.

36 Sami crkveno-imovinski sporovi između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve bili duboko ukorenjeni u normativnom poretku Habzburške monarhije, naročito u rešenjima iz 1868. godine, kada je Rumunska pravoslavna crkva stekla samostalnu jurisdikciju, dok je nadležnost nad imovinskim pitanjima premeštena sa crkvenih instanci na državne sudove. Ovim je pitanje koje je izvorno pripadalo kanonskom i duhovnom domenu trajno preoblikovano u temporalnu, pravno-političku kategoriju, u: Miladinović, „The Relations between the Serbian and Romanian Orthodox Churches", 46.

identifikuje novu fazu u pregovaračkom procesu, u kojoj se inicijativa postepeno prenosi na direktan dijalog između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve. Prateći tu promenu, Sinod SPC preuzima aktivnu ulogu u pripremi razgovora, nalažući sistematsko prikupljanje dokumentacije o Temišvarskoj eparhiji, manastirskim sporovima i crkvenim zadužbinama, te insistira da se pitanja crkveno-kanonske prirode ne mogu rešavati bez njegovog znanja i saglasnosti. Time se uspostavlja model pregovaranja u kojem Crkva više nije pasivni predmet međudržavnih dogovora, već ravnopravan i samosvestan akter u oblikovanju institucionalnih rešenja.

Iako je predlog o formiranju zajedničkog sinoda (Prosinoda), iznet sredinom januara 1933. godine u okviru Rumunsko-jugoslovenske komisije za crkvena pitanja, formalno potekao od jugoslovenske delegacije, on nije bio rezultat prethodnog konsultovanja sa Svetim arhijerejskim sinodom Srpske pravoslavne crkve.[37] Naprotiv, inicijativa je artikulisana na nivou diplomatsko-pregovaračkog tela, kao pokušaj institucionalnog kompromisa u uslovima zastoja međudržavnih pregovora, čime je Crkva dovedena pred gotovo oblikovano rešenje. Razlozi zbog kojih je Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve već 24. februara 1933. godine odbacio predlog o uspostavljanju Prosinoda mogu se sagledati kao višeslojni i međusobno povezani. Već u polaznoj tački problematična je bila činjenica da je inicijativa za osnivanje zajedničkog jugoslovensko-rumunskog crkvenog tela potekla od jugoslovenske državne delegacije u okviru međudržavnih pregovora, bez prethodnog konsultovanja ili saglasnosti nadležnih crkvenih organa. Time je Crkva dovedena pred gotovo artikulisan institucionalni predlog, čije bi prihvatanje značilo naknadnu sinodalnu potvrdu rešenja oblikovanog izvan kanonskog poretka i bez unutrašnje crkvene deliberacije. Na toj osnovi Sinod je procenio da bi uspostavljanje trajnog natcrkvenog tela, čak i sa formalno ograničenim nadležnostima, predstavljalo prihvatanje modela u kojem se temeljna crkveno-kanonska pitanja iniciraju i definišu van sinodalnog autoriteta. Takav presedan bio je ocenjen kao naročito problematičan, jer bi dugoročno relativizovao ulogu Svetog arhijerejskog sinoda kao vrhovnog nosioca crkvene vlasti i otvorio prostor za trajno premeštanje odlučivanja sa kanonskih foruma na hibridne, poludiplomatske strukture.[38] Dodatni razlog odbijanja odnosio se na dosledno razgraničenje između kanonsko-duhovnih i materijalno-administrativnih pitanja. Dok je SPC bila spremna da učestvuje u rešavanju imovinskih sporova i finansijskih pitanja u saradnji sa državnim delegacijama, Sinod je izričito odbio mogućnost da se dogmatska i duhovna zavisnost uređuje putem stalne zajedničke delegacije.[39] Insistiranje na načelu teritorijalnosti kao osnovnom kanonskom principu podrazumevalo je da se takva pitanja mogu rešavati isključivo uz saglasnost vrhovnih crkvenih organa obeju crkava. Posebnu

[37] Brusanowski, „Inter-Orthodox Controversies", 3, 4.
[38] ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Sin. br. 2314.
[39] ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Sin. br. 1673.

težinu imala je i činjenica da rumunska državna delegacija nije raspolagala kanonskim ovlašćenjem Rumunske pravoslavne crkve, niti izričitom saglasnošću njenog patrijarha. U tom kontekstu, prihvatanje Prosinoda značilo bi da se rešavanje čisto crkvenih pitanja faktički izmesti iz sfere crkvene jurisdikcije u domen državnog posredovanja, što je Sinod smatrao nesaglasnim sa kanonskim poretkom Pravoslavne crkve. U celini posmatrano, odbijanje Prosinoda ne treba tumačiti kao odbacivanje saradnje sa Rumunskom pravoslavnom crkvom, već kao pokušaj SPC da reafirmiše sopstvenu kanonsku autonomiju, proceduralni suverenitet i sinodalni autoritet. Upravo zbog toga Sinod je bio spreman da prihvati fleksibilnije i privremene oblike saradnje, poput mešovite komisije bez stalnog karaktera, ali ne i institucionalnu konstrukciju koja bi nastala izvan crkvenog procesa odlučivanja i dugoročno redefinisala izvore crkvene vlasti.[40]

Svaki pokušaj institucionalizovanja crkveno-kanonskih pitanja kroz mešovita ili hibridna tela, formirana mimo jasnog i neposrednog međucrkvenog konsenzusa, nailazio je na snažan otpor kako u vrhovnim crkvenim organima, tako i u lokalnim zajednicama. U tom smislu, zbor pravoslavnog srpskog sveštenstva Temišvarske eparhije, održan u Temišvaru u aprilu 1933. godine, predstavljao je eksplicitnu artikulaciju strahova i očekivanja srpske crkvene i nacionalne zajednice u Kraljevini Rumuniji. U obraćanju Svetom arhijerejskom sinodu, pitanje crkvene jurisdikcije nedvosmisleno je povezano sa pravom na versko i nacionalno samoopredeljenje, istorijskim kontinuitetom Karlovačke mitropolije i dugim iskustvom sporova sa Rumunskom pravoslavnom crkvom još od XIX veka. Posebno je naglašeno da bi svaka, makar i posredna, duhovna ili kanonska povezanost sa Rumunskom pravoslavnom crkvom bila doživljena kao ugrožavanje verskog i nacionalnog opstanka Srba u Rumuniji, zbog čega je Crkvena konvencija mogla biti prihvatljiva isključivo kao rezultat neposrednog međucrkvenog sporazuma koji garantuje punu kanonsku pripadnost Temišvarske eparhije Srpskoj patrijaršiji. Rešenja oblikovana kroz državnu diplomatiju ili modele „dve pravoslavne crkve u jednoj državi" deo sveštenstva je odbacivao

40 Pismo ministra inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Bogoljuba Jevtića upućeno patrijarhu Varnavi 2. marta 1933. godine, jasno osvetljava funkcionalnu granicu sekularne diplomatije u crkvenim pitanjima. Iako su državne delegacije Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Rumunije uspele da, u skladu sa instrukcijama Svetog arhijerejskog sinoda, razreše većinu imovinsko-materijalnih sporova, sama država eksplicitno priznaje da nema legitimitet da prihvati Crkvenu konvenciju bez prethodnog i izričitog sporazuma između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve. Time se potvrđuje da pitanja kanonske jurisdikcije i crkvene organizacije ne mogu biti stabilno normirana kroz isključivo međudržavne mehanizme, već zahtevaju autonomni međucrkveni dogovor kao uslov svoje pravne i duhovne validnosti. Odbijanje predloženog Prosinoda i insistiranje na neposrednom kontaktu dveju crkava dodatno ukazuju da Crkvena konvencija nije mogla stupiti na snagu kao rezultat diplomatskog kompromisa država, već isključivo kao ishod crkvene diplomatije, u kojoj se kanonska načela i teritorijalna organizacija razrešavaju unutar same crkvene hijerarhije. – Радмила Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве у периоду 1918–1941. године", у: *Традиција и трансформација* 1, ур. Владан Јовановић (Београд: ИНИС, 2015); ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Pov. K. P. br. 1729.

kao suštinski protivna principu teritorijalne crkvene organizacije i potencijalno destabilizujuća, pozivajući se pritom na uporedne primere iz Albanije, Italije i Čehoslovačke, kao i na istorijski presedan Karlovačke mitropolije u okviru Austrougarske. Istovremeno, kritika Konvencije bila je usmerena i na njeno oslanjanje na zastarele normative konzistorijalnog sistema iz XVIII i XIX veka, za koje se smatralo da ne odgovaraju savremenim potrebama crkvene zajednice, čime je dodatno naglašena kontradikcija između dugog istorijskog kontinuiteta Srpske pravoslavne crkve na tom prostoru i ograničenja koja je predviđeni pravni okvir nametao njenom budućem razvoju.[41]

Na tim osnovama, u maju 1933. godine u Beogradu, započetim pregovorima prisustvovala je delegacija Rumunske pravoslavne crkve u sastavu mitropolita sibinjskog dr Nikolaja Balana, episkopa aradskog dr Grigorija Komše i dr Dragomira Silvija, profesora Univerziteta u Klužu, uz učestvovanje predstavnika jugoslovenske vlade Radovana Milenkovića, sekretara Ministarstva inostranih poslova, dok je inicijator razgovora bio patrijarh srpski Varnava.[42] Tako je institucionalno potvrđen prelazak sa modela državnog posredovanja na autonomni međupravoslavni pregovarački okvir, u kojem Srpska pravoslavna crkva stiče mogućnost da putem sopstvene delegacije neposredno pregovara sa Rumunskom pravoslavnom crkvom o pitanjima crkvenog života u Banatu. Ovaj zaokret podrazumeva nastojanje da se jasnije razgraniče materijalna, administrativna i kanonska pitanja, kao i da se crkveni odnosi izuzmu iz isključive logike državnog i diplomatskog posredovanja.

Nije bez značaja činjenica da su pregovori o Konvenciji sa Rumunskom pravoslavnom crkvom tekli gotovo istovremeno sa intenziviranjem kontakata između Srpske i Bugarske pravoslavne crkve. Krajem aprila i početkom maja 1933. godine delegacija SPC, sastavljena od episkopa Nikolaja Velimirovića i Irineja Ćirića, sveštenika i bivšeg ministra vera Vojislava (Voje) Janića, prote Milivoja M. Petrovića i ohridskog sveštenika Ahila Karadinčevića, boravila je u Sofiji radi razgovora sa predstavnicima Bugarske pravoslavne crkve u okviru procesa postepenog približavanja dveju crkava koji je obeležio međuratni period. Ova vremenska podudarnost ukazuje da pregovore sa Rumunskom pravoslavnom crkvom treba posmatrati u širem kontekstu nastojanja SPC da tokom tridesetih godina XX veka kroz različite oblike međupravoslavnog dijaloga i saradnje rešava otvorena pitanja u odnosima sa susednim pravoslavnim crkvama.[43]

Razgovori su se odvijali uz znatne teškoće. Rumunski episkopi su 10. maja čak razmatrali mogućnost napuštanja Beograda, ali su u toj nameri zadržani telegramom Ministarstva spoljnih poslova iz Bukurešta.[44]

---

41 ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, K. 634, 736/118.

42 ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Sin. br. 5188/Zap. 1143.

43 Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве", 146–150.

44 Rumunski mitropolit Nikolaj Balan uveravao je srpsku stranu da predložena Komisija ne predstavlja samostalno ili nezavisno crkveno telo, već da svoja ograničena prava i ovlašćenja crpi iz duhovne vlasti obeju crkava, iz svetih kanona i autoriteta njihovih patrijarha,

Nakon intenzivnih pregovora, 15. maja je usaglašen i potpisan nacrt crkvene konvencije, sastavljen od petnaest članova i pet priloga, kojim su obuhvaćena pitanja crkvene imovine, manastira, plata, državljanstva i prava sveštenika na katehizaciju. U poređenju sa ranijim diplomatskim nacrtima, tekst je imao izrazito kompromisan karakter: pojam „zajedničkog sinoda" zamenjen je formulom „mešovite komisije", čije zasedanje nije bilo predviđeno kao periodično, već isključivo po potrebi, čime je naglašena njena pomoćna i nenormativna funkcija. Rumunska delegacija je dosledno koristila termin „crkveni fragmenti" kako bi označila položaj rumunske i srpske pravoslavne manjine u dve države, insistirajući na pravu Rumunske pravoslavne crkve da zadrži duhovnu vezu sa „fragmentom" svoje crkve u Jugoslaviji, po analogiji sa jurisdikcijom SPC nad srpskim vernicima u Rumuniji. Nasuprot tome, srpska strana je branila princip jedinstvene pravoslavne crkve na teritoriji jedne države i odbijala svaku trajnu natcrkvenu strukturu. Ipak, u cilju postizanja sporazuma, bila je spremna da prihvati mešovitu komisiju sa strogo ograničenim ovlašćenjima i bez prava donošenja konačnih odluka, kao funkcionalan, ali kanonski uzdržan oblik saradnje.[45]

Uprkos ovim konceptualnim razlikama, nacrt Konvencije koji su hijerarhije obeju crkava usvojile 15. maja predstavljao je najviši stepen saglasnosti koji je u datim okolnostima mogao biti postignut. U ime Srpske pravoslavne crkve Konvenciju su potpisali mitropolit skopski Josif, episkop gornjokarlovački Sava i episkop zvorničko-tuzlanski Venijamin, koji su ujedno bili i članovi crkvene delegacije uključene u pregovore o njenom tekstu, dok su sa rumunske strane potpisali mitropolit dr Nikolaj Balan i dr Dragomir Silvio, kao članovi delegacije Rumunske pravoslavne crkve. Time je nacrt dobio punu crkvenu potvrdu, iako je njegovo stupanje na snagu i dalje zavisilo od naknadnog prihvatanja i ratifikacije od strane obe crkve i nadležnih državnih organa, u skladu sa procedurom predviđenom samim tekstom Konvencije.[46]

Izvršavajući odluku Svetog arhijerejskog sabora, patrijarh Varnava je u pismu ministru inostranih poslova Bogoljubu Jevtiću 3. juna 1933. godine izričito naglasio da predložena crkvena konvencija može stupiti na snagu tek nakon što je odobri i Rumunska pravoslavna crkva, uz obavezu da će tek tada biti dostavljen njen konačni, usvojeni tekst. Ovakva formulacija jasno potvrđuje da se pitanje nije smatralo zatvorenim u okviru državnih pregovora, već da je njegova kanonska validnost zavisila isključivo od međucrkvenog sporazuma.[47]

Nacrt Crkvene konvencije predviđa uspostavljanje recipročnih, samoupravnih vikarskih oblasti Srpske pravoslavne crkve u rumunskom Banatu i Rumunske pravoslavne crkve u jugoslovenskom Banatu, pod upravom

delujući isključivo na osnovu poverenja koje joj oni delegiraju, u: Brusanowski, „Inter-Orthodox Controversies", 3, 4.

45 Brusanowski, „Inter-Orthodox Controversies", 3, 4.

46 ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Sin. br. 6058/Zap. 1462.

47 ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Sin. br. 6066/Zap. 1385.

vikara u činu arhijereja, uz jasno definisanu teritorijalnu, organizacionu i jezičku autonomiju. Konvencija polazi od načela kanonske teritorijalnosti i reciprociteta, uz zadržavanje pravnih procesa iz perioda pre 1918. godine i uz vrhovni nadzor države u administrativnom smislu. Predviđeni su posebni mehanizmi za izbor i potvrdu vikara, rad eparhijskih skupština i konzisitorija, rešavanje sudskih i disciplinskih pitanja, obrazovanje svešteničkog kadra, kao i finansiranje crkvenih potreba iz državnih i lokalnih budžeta. Posebno se naglašava očuvanje nacionalnog i konfesionalnog identiteta kroz službene jezike i pisma, dok se tumačenje i izmene konvencije vezuju za zajedničku saglasnost obeju crkava i obeju država. Time se jasno uspostavlja model u kome se crkvena pitanja uređuju primarno međucrkvenim dogovorom, uz državnu garanciju izvršenja, pri čemu konvencija može stupiti na snagu tek nakon njenog prihvatanja od strane i crkvenih i državnih vlasti, čime država zadržava ulogu administrativnog garanta.[48] Nacrt Crkvene konvencije i ideja recipročnih vikarskih oblasti u Banatu predstavljaju pokušaj da se kanonski principi teritorijalnosti i istorijskog kontinuiteta usklade sa političkom realnošću međuratne Evrope, bez dovođenja u pitanje autokefalnog karaktera i jedne i druge crkve.

Konvencija o uređenju Srpske pravoslavne crkve u rumunskom Banatu i Rumunske pravoslavne crkve u jugoslovenskom Banatu predstavljala je rezultat višegodišnjih pregovora vođenih između crkvenih i državnih predstavnika Jugoslavije i Rumunije. Nakon usaglašavanja njenog teksta 1933. godine i formalnog potpisivanja u Beogradu 2. jula 1934. godine, Konvencija je trebalo da uspostavi trajni normativni okvir za regulisanje položaja obeju crkava u podeljenom Banatu. U ime Kraljevine Jugoslavije Konvenciju su potpisali dr Bogoljub Jevtić, ministar inostranih dela i Aleksandar Guranesko, državni sekretar Ministarstva vera. U središtu Konvencije nalazilo se rešenje koje je za međuratne prilike bilo istovremeno sofisticirano i ambiciozno: organizovanje obe crkve na „tuđoj" teritoriji kao posebnih samoupravnih crkvenih oblasti pod upravom vikarnog episkopa. Time su uspostavljene dve simetrične strukture – srpski vikarijat sa sedištem u Temišvaru i rumunski vikarijat sa sedištem u Vršcu – pri čemu je Konvencija precizno definisala njihovo jurisdikciono poreklo (srpsku vezu sa Vršcem i Temišvarom, odnosno rumunsku sa Aradom i Karansebešom), jasno registrujući prekid kontinuiteta izazvan uspostavljanjem novih državnih granica nakon 1918. godine, ali istovremeno nastojeći da spreči potpunu fragmentaciju crkvenog života.[49] Najvažniji mehanizam upravljanja potencijalnim razlikama

[48] ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Sin. br. 6058/Zap. 1462.

[49] Posebna pažnja posvećena je proceduri izbora vikara: izbor je vršila skupština vikarijata, dokumentacija se upućivala Zajedničkoj komisiji, potom je sledio kanonski ispit uz blagoslov oba patrijarha, nakon čega su spisi, preko poglavara teritorijalne crkve, dostavljani nadležnom ministru radi kraljevske potvrde; tek po izdavanju kraljevskog ukaza kandidat je mogao biti rukopoložen i stupiti na dužnost, uz obavezu da upravno mesto vikara bude popunjeno najkasnije u roku od tri meseca i da vikar poseduje državljanstvo države u kojoj službuje. Ovakav spoj kanonskog i državnog legitimisanja pokazuje kako je crkvena

bila je Zajednička komisija, sastavljena od po dva delegata oba sinoda, uz petog člana – predsedavajućeg, koga je imenovao onaj sinod čiji se vikarijat u datom slučaju razmatrao, pri čemu je njen rad bio vezan za znanje i blagoslov oba patrijarha i ograničen na pitanja dogmatske, kanonske i obredne prirode. Time je Konvencija uspostavila normativni instrument za upravljanje kanonskim razlikama i diplomatsku regulaciju, dovoljno precizan da spreči eskalaciju jurisdikcionih sporova, ali istovremeno dovoljno ograničen da ne dovede u pitanje vrhovni autoritet Sinoda i patrijarha. Konačno, Konvencija je identitetska pitanja tretirala kao pravno-administrativnu kategoriju: službeni jezik SPC u rumunskom Banatu bio je srpski pisan ćirilicom, a RPC u jugoslovenskom Banatu rumunski pisan latinicom, dok je zvanična prepiska bila usklađena sa zakonodavstvom države domaćina; u oblasti obrazovanja uveden je princip reciprociteta, prema kojem su Rumuni iz jugoslovenskog Banata školovani u Rumuniji, a Srbi iz rumunskog Banata u Jugoslaviji, uz obavezu obe države da olakšaju sprovođenje ovih odredaba.[50]

Konvencija i međupravoslavni kontekst

Nakon održanih zasedanja i razgovora sa predstavnicima Rumunske pravoslavne crkve, crkveno pitanje u Banatu sagledano je u širem okviru otvorenih jurisdikcionih dilema koje su se pojavile nakon Prvog svetskog rata. Zapisnici Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije iz decembra 1934. i januara 1935. godine jasno pokazuju da Konvencija o uređenju crkvenih odnosa u Banatu nije bila zamišljena kao zatvoren i samodovoljan normativni akt, već kao okvir koji pretpostavlja dalju razradu i stalnu koordinaciju u praksi. Rad Komisije bio je usmeren upravo na operacionalizaciju onih pitanja koja su u tekstu Konvencije ostala namerno opšta ili nedovoljno precizirana, pre svega u vezi sa hirotonijom vikarskih episkopa i njihovom disciplinskom odgovornošću. Time se potvrđuje da je stabilnost konvencijskog rešenja shvatana procesno, kao rezultat kontinuiranog međucrkvenog dijaloga, a ne kao jednokratno normativno razrešenje.

Istovremeno, delovanje Komisije svedoči o tome da se bilateralni sporazum o Banatu nije posmatrao izolovano, već kao deo šireg međupravoslavnog konteksta u jugoistočnoj i srednjoj Evropi. Rasprave o položaju pravoslavnih Rumuna i Jugoslovena u Ugarskoj, o bugarskoj šizmi, Albanskoj pravoslavnoj crkvi i statusu Svete Gore ukazuju da su SPC i RPC Konvenciju tumačile kao instrument šire strategije konsolidacije pravoslavlja u uslovima postimperijalnog i postversajskog poretka. Ovakvo nastojanje

autonomija bila formalno garantovana, ali ograničena okvirom državnog nadzora i finansijske zavisnosti, što se konkretno ogledalo u sistemu budžetske podrške i pomoći lokalnih samouprava, srazmerno broju vernika.

50 Isto.

podudaralo se sa periodom intenziviranja jugoslovensko-rumunskih političkih odnosa u okviru sistema kolektivne bezbednosti koji su oblikovali Mala antanta i Balkanski sporazum, čime su crkveno-diplomatski pregovori dobijali značaj koji je prevazilazio okvire samog banatskog pitanja. U tom smislu, Zajednička komisija delovala je kao normativni instrument za upravljanje kanonskim razlikama, ali i kao forum za usklađivanje stavova dveju crkava prema trećim crkvenim i političkim akterima, naročito Vaseljenskoj patrijaršiji. Dokumenti ukazuju na temeljni spor oko kanonske interpretacije: Carigradska patrijaršija polazila je od shvatanja da joj pripada jurisdikcija nad svim pravoslavnim zajednicama koje se nalaze izvan političkih granica autokefalnih crkava, dok su Srpska i Rumunska pravoslavna crkva insistirale na kontinuitetu istorijski formiranih crkvenih struktura koje su od matičnih crkava odvojene isključivo promenom državnih granica posle 1918. godine. Mađarska je u tom kontekstu tretirana ne kao „neutralan" kanonski prostor, već kao državna teritorija na kojoj su se zatekle već postojeće srpske i rumunske crkvene zajednice sa priznatim pravnim i hijerarhijskim statusom. Iz tog razloga, Komisija zaključuje da se njihovo uređenje može ostvariti jedino kroz neposredan dogovor SPC i RPC, uz poštovanje postojećeg pravnog poretka, a ne jednostranim proširivanjem jurisdikcije Vaseljenske patrijaršije.[51]

Najzad, zapisnici jasno ukazuju na nastojanje obeju crkava da izgrade model saradnje koji se, koliko god je to bilo moguće, oslanja na crkvene, a ne na državne mehanizme. Iako je država zadržavala značajnu ulogu kroz ratifikaciju, finansijsku podršku i međunarodnopravni okvir, Mešovita komisija je afirmisana kao prostor u kome se kanonska, duhovna i organizaciona pitanja artikulišu autonomno, kroz neposredni dijalog crkvenih hijerarhija. U tom pogledu, njen rad predstavlja praktičnu potvrdu osnovne logike Konvencije: očuvanje crkvene autonomije unutar novih državnih granica putem institucionalizovane, ali i međupravoslavne saradnje.

Neuspeh ratifikacije Konvencija kao izraz konflikta crkvenog i državnog autoriteta

Iako je Rumunska pravoslavna crkva, uz podršku rumunske države, Konvenciju ratifikovala, u Kraljevini Jugoslaviji taj postupak nikada nije dovršen. Prema važećem ustavnom poretku, međunarodni ugovor nije sticao unutrašnje pravno dejstvo samim potpisivanjem, već tek nakon skupštinskog pristanka i kraljevske ratifikacije, što u ovom slučaju nije ostvareno.[52]

---

51 ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Zapisnik Prve sednice Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije, održane u Patrijaršijskom dvoru u Bukureštu, 28. 12. 1934; ASPC, SASI, Crkva u Rumuniji 1928–1940, Pov. br. 86/Zap. 2464.

52 Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd: Geca Kon, 1924), 254.

Proces je dodatno opterećen nizom događaja: smrću episkopa Georgija (Letića) 1935. godine, koji je Temišvarskom eparhijom upravljao od 1904. godine, zatim smrću patrijarha Varnave (1937), kao i dubokom institucionalnom krizom izazvanom konkordatskim pitanjem.[53]

Pored institucionalnih i personalnih okolnosti, izostanak ratifikacije Konvencije može se sagledati i u svetlu različitog stepena uključenosti crkava u državni poredak u Rumuniji i Kraljevini Jugoslaviji. Rumunska pravoslavna crkva bila je u međuratnom periodu snažno uvezana sa državnim aparatom, što je omogućavalo da se Konvencija prihvati kao produžetak postojeće institucionalne simbioze između crkve i države. Nasuprot tome, Srpska pravoslavna crkva je u istom periodu nastojala da zadrži širi prostor samostalnog delovanja, naročito u pitanjima kanonske jurisdikcije i spoljašnjih odnosa. Za razliku od Rumunije, gde je položaj dominantne pravoslavne crkve bio tešnje povezan sa državnim institucijama, SPC je delovala u okviru verski pluralne države, što je dodatno podsticalo nastojanja da očuva određeni stepen kanonske i institucionalne autonomije. Upravo u tom procesu može se prepoznati nastojanje da se sačuva određeni manevarski prostor crkvene autonomije, naročito u pitanjima kanonske jurisdikcije i spoljašnjih odnosa, što je činilo SPC opreznijom prema normativnim rešenjima koja su podrazumevala snažno oslanjanje na državno posredovanje i međunarodne ugovore.

Iz te perspektive, izostanak ratifikacije Konvencije u Kraljevini Jugoslaviji ne može se svesti isključivo na splet političkih kriza ili personalnih diskontinuiteta, već se može tumačiti i kao posledica svesnog nastojanja Srpske pravoslavne crkve da sebi oblikuje poseban prostor delovanja u političkom i društvenom životu države. Insistiranjem na kanonskoj autonomiji, institucionalnom kontinuitetu i nadistorijskom autoritetu, SPC je nastojala da izbegne potpuno normativno vezivanje za državni i međunarodnopravni okvir, zadržavajući mogućnost fleksibilnog reagovanja u uslovima institucionalne i političke nestabilnosti. Međutim, takva strategija imala je i svoja ograničenja: neuspehom da se Konvencija ratifikuje, nerešenim su ostala upravo ona jurisdikciona i organizaciona pitanja nad kojima je SPC težila da zadrži punu kontrolu, što je rezultiralo produženom pravnom neizvesnošću.

---

[53] Sporazum je naišao na snažno protivljenje, naročito Svetozara Pribićevića iz Samostalne demokratske stranke, koji ga je smatrao pretnjom Školskom zakonu zbog jačanja klerikalnog uticaja na obrazovanje, kao i Temišvarske eparhije Srpske pravoslavne crkve, koja ga je doživljavala kao ugrožavanje srpskih verskih i prosvetnih prava, dok je odluka Skupštine da ga ne ratifikuje izazvala oštre reakcije rumunske štampe zbog navodnog zanemarivanja prava rumunske manjine i njenih obrazovnih ustanova, u: Стеван Бугарски, „Правни положај православне српске епархије Темишвара", *Темишварски зборник*, бр. 6/2011, 14; Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941* (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, 1984), 99; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva – nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 225.

U krajnjoj liniji, može se pretpostaviti da bi u uslovima snažnije institucionalne integracije crkve i države, kakva je postojala u Rumuniji, mogućnost ratifikacije Konvencije bila znatno veća. Međutim, nastojanje Srpske pravoslavne crkve da očuva širi prostor kanonske i institucionalne autonomije ograničavalo je spremnost da se pitanja jurisdikcije i crkvene organizacije trajno vežu za državno-pravni i međunarodnopravni okvir, što je predstavljalo jedan od faktora koji su doprineli izostanku ratifikacije.

Neuspeh Konvencije ne mora se posmatrati isključivo kao propuštena normativna prilika, već i kao indikativan primer crkvenog manevrisanja u složenom političkom okruženju međuratne Jugoslavije. SPC se, makar privremeno, opredelila za strategiju koja je davala prednost dugoročnoj institucionalnoj nezavisnosti u odnosu na kratkoročnu normativnu stabilnost. Takav izbor, iako rizičan, svedoči o nastojanju Crkve da ne bude svedena na ulogu pukog produžetka državne politike, već da očuva kapacitet samostalnog oblikovanja sopstvenog položaja u javnom i političkom prostoru. Posmatran u tom svetlu, slučaj Konvencije ne ukazuje na otvoreni konflikt između Crkve i države, već na pokušaj uspostavljanja ravnoteže između saradnje i distance. Upravo ta nijansirana strategija, koja je izbegavala i potpunu simbiozu sa državom i frontalni otpor, čini ovaj slučaj retkim i analitički značajnim primerom, jer pokazuje da Crkva nije pasivni objekat državne politike, već aktivni akter koji nastoji da oblikuje sopstveni položaj i uspostavi prostor delovanja u međuprostoru sekularnog i crkvenog.

Zaključak

Analiza Crkvene konvencije između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve iz 1933/34. godine pokazuje da je ovaj akt bio mnogo više od pokušaja administrativnog uređenja manjinskih crkvenih struktura u podeljenom Banatu. Konvencija se pojavljuje kao tačka ukrštanja tri sloja istorijskog vremena: dugog trajanja kanonskih principa i jurisdikcionih tradicija, međuratnih okolnosti, manjinskih politika i bilateralne diplomatije, te događajne dinamike pregovora, kriza i personalnih diskontinuiteta. U tom složenom preseku dodatnu težinu ima i nasleđe zakonodavnih i upravnih praksi Habzburške monarhije, koje su dugoročno oblikovale poimanje crkvene autonomije, teritorijalne jurisdikcije i odnosa prema državi u oba crkvena konteksta, a čiji se normativni tragovi prepoznaju i u argumentaciji i u institucionalnim rešenjima predviđenim Konvencijom. Jasno je da se crkvena diplomatija ne može razumeti kao derivat sekularne: ona deluje kroz drugačije režime legitimizacije i trajnosti, oslanjajući se na kontinuitet hijerarhije, proceduralnu formu i kanonsku argumentaciju kao sredstva proizvođenja politički relevantnih ishoda bez nužnog ulaska u otvoreni konflikt sa državom.

U normativnom smislu, Konvencija je predstavljala sofisticiran pokušaj usklađivanja kanonske teritorijalnosti sa postversajskim poretkom.

Model recipročnih vikarijata, procedura izbora vikara, jezičke i organizacione garancije, kao i institucija Zajedničke komisije, svedočili su o nameri da se izbegne potpuna fragmentacija crkvenog života i da se istovremeno očuva autokefalni autoritet obe crkve. Zapisnici Mešovite komisije iz 1934/35. dodatno potvrđuju da se konvencijsko rešenje nije shvatalo kao „zatvoren" akt, već kao okvir koji zahteva kontinuirano tumačenje i operacionalizaciju – naročito u pitanjima hirotonije i disciplinske odgovornosti vikarskih episkopa. U tom pogledu, Konvencija se pokazuje kao proces, a ne kao jednokratno normativno razrešenje: stabilnost se zamišlja kao rezultat trajne međucrkvene koordinacije.

Međutim, sudbina Konvencije razotkriva i granice takvog projekta. Budući da međunarodni ugovor u Kraljevini Jugoslaviji nije sticao unutrašnje pravno dejstvo potpisivanjem, već tek skupštinskim pristankom i kraljevskom ratifikacijom, izostanak tog završnog koraka sprečio je stupanje Konvencije na snagu i održao stanje pravne neizvesnosti. Taj ishod ne može se objasniti samo događajnim faktorima – smrću ključnih aktera i krizama u odnosima države i Crkve – već i strukturnom razlikom u načinu na koji su se crkve kretale unutar svojih državnih poredaka. Dok je Rumunska pravoslavna crkva mogla Konvenciju uklopiti u postojeće obrasce saradnje sa državom, Srpska pravoslavna crkva nastojala je da očuva širi prostor samostalnog delovanja i da kanonska pitanja zadrži u domenu crkvene jurisdikcije, uz oprez prema rešenjima koja crkveni poredak trajno vezuju za međunarodnopravni i državni okvir. Cena takvog manevrisanja bila je visoka: odlaganjem institucionalnog „zatvaranja" procesa produžen je upravo onaj jurisdikcioni problem koji je Konvencija trebalo da stabilizuje.

Zato se neuspeh Konvencije najpreciznije može razumeti kao simptom temporalnog i normativnog nesklada između crkvenog i državnog poretka. Crkvena diplomatija težila je rešenju koje pretenduje na dugotrajnost i kanonsku validnost, dok je sekularna diplomatija zahtevala formalno-pravne procedure i političku izvodivost u kratkim vremenskim ciklusima međuratne države. U tom svetlu, Konvencija ostaje analitički plodna upravo zato što pokazuje da Crkva nije pasivni objekat državne politike: ona deluje kao akter koji pokušava da oblikuje sopstveni položaj u međuprostoru sekularnog i eklisiološkog, balansirajući saradnju i distancu. Ovaj pokušaj uspostavljanja prostora između saradnje i distance nije proizveo trajno normativno rešenje, ali je razotkrio nastojanje Crkve da očuva status autonomnog aktera, a ne administrativnog produžetka države, u politički nestabilnom međuratnom okruženju.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 69, Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
- Arhivele Ministerului Afacerilor Externe. *Problema*, fond 18, vol. 7, *Yugoslavia 1920–1930*
- Arhiv Srpske pravoslavne crkve. Fond Svetog arhijerejskog sinoda

Objavljeni izvori

- Zakon i Ustav Srpske pravoslavne crkve. Niš: Sveti arhijerejski sinod, 1931.

Štampa i periodika

- *Glasnik Srpske pravoslavne crkve*, 1920. (Cyrillic)
- *Glasnik: crkveni, školski i društveni list*, 1922. (Cyrillic)

Literatura

- Afanasiev, Nicholas N. „The Canons of the Church: Changeable or Unchangeable?". *St. Vladimir's Theological Quarterly* 11, no. 2/1967, 54–68. Prvobitno objavljeno na ruskom u: *Zhivoe Predanie*. Paris: YMCA Press, 1936.
- Barbu, Daniel. „Un paradox teologico-politic: de la atopia creştină la Biserica naţională". În: *Schimbări politice şi atitudini eclesiale: Studii de istorie a Bisericilor din România în secolul XX*, coord. Marian Patru, 61–85. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2022.
- Bocşan, Nicolae. „Illyrian Privileges and the Romanians from the Banat". *Banatica*, 25/2015, 244–256.
- Bokšan, Nicolae. „Jerarhijsko otcepljenje Rumunske pravoslavne crkve od Srpske pravoslavne crkve (1864–1868)". *Balkanica*, XXIX/1998, 95–116.
- Braudel, Fernand. „Histoire et sciences sociales: La longue durée". *Annales* 13, no. 4/1958, 725–753.
- Brusanowski, Paul. „Inter-Orthodox Controversies Between Romania and Yugoslavia in the Interwar Period". *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 77, no. 4/2021, 1–4.
- Brusanowski, Paul. *Reforma constituţională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850–1925*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007.
- Bugarski, Stevan. „Pravni položaj pravoslavne srpske eparhije Temišvara". *Temišvarski zbornik*, 6/2011, 7–23. (Cyrillic)
- Bugarski, Stevan. „Prota Slobodan Kostić – žiža svoga vremena". *Temišvarski zbornik*, 3/2001, 27–43. (Cyrillic)
- Dimić, Ljubodrag. *Istorija srpske državnosti: III: Srbija u Jugoslaviji*. Beograd: Platoneum, 2001. (Cyrillic)
- Džalto, Davor. *Anarchy and the Kingdom of God: From Eschatology to Orthodox Political Theology and Back*. New York: Fordham University Press, 2021.
- Đurić Milovanović, Aleksandra, Mirča Măran i Biljana Sikimić. *Rumunske verske zajednice u Banatu: prilog proučavanju multikonfesionalnosti Vojvodine*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov", 2011.
- Đurić Milovanović, Aleksandra and Radmila Radić, eds. *Orthodox Christian Renewal Movements in Eastern Europe*. Cham: Palgrave Macmillan, 2017.

- Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt, 1959.
- Grujić, Radoslav M. *Pravoslavna srpska crkva*: Kragujevac: Svetlost, 1989. (Cyrillic)
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva – nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Jovanović, Slobodan. *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Geca Kon, 1924.
- Kaethler, Andrew T. J. and Sotiris Mitralexis, eds. *Between Being and Time: From Ontology to Eschatology*. Lanham, MD: Lexington Books, 2019.
- Kostić, Slobodan. *Šematizam pravoslavne srpske eparhije Timišvarske u Kraljevini Rumuniji za 1924. godinu*. Temišvar: Uprava pravoslavne srpske eparhije Timišvarske, Štamparija braće Čendeš, 1925.
- Koselleck, Reinhart. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press, 2004.
- Leb, Ion-Vasile et al. *Instituții ecleziastice ortodoxe: Izvoare legislative bisericești și laice (sec. XVIII–XX)*. Vol. II: *Statutul pentru organizarea Românei Bisericii Ortodoxe 1925*. Iași: Doxologia, 2022.
- *Legea pentru regimul general al cultelor*. *Monitorul Oficial* (Partea I), nr. 89 (22 aprilie 1928): 1039–1040. În: *Legi de unificare*, vol. XV–XVI. Iași: Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu", digitalna zbirka. Pristupljeno 12. 11. 2025.
- Lupulović, Vasa. *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865–1918*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2009.
- Mićić, Srđan. „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations". *Tokovi istorije* 3/2020, 27–53.
- Mićić, Srđan. „Yugoslav-Romanian Relations in Bilateral and Multilateral Context 1925–1927". In: *Serbian/Yugoslav-Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*, eds. Vladimir Lj. Cvetković and Ionuț Nistor. Belgrade: Institute for Recent History of Serbia; Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, 2025, 71–94.
- Miladinović, Anđelija. „Maria of Yugoslavia: Romanian Princess, Yugoslav Queen". In: *New Cultural and Political Perspectives on Serbian-Romanian Relations*, eds. Aleksandra Djurić Milovanović, Jovana Kolundžija, Mircea Măran, Otilia Hedeșan and Christene D'Anca. New York: Peter Lang, 2023.
- Miladinović, Anđelija. „The Relations between the Serbian and Romanian Orthodox Churches 1919–1934". In: *Serbian/Yugoslav–Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*, eds. Vladimir Lj. Cvetković and Ionuț Nistor. Belgrade: Institute for Recent History of Serbia; Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, 2025, 27–50.
- Miladinović, Žarko. *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugih naredbi Srpske narodne crkvene autonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*. Novi Sad: Štamparija Đorđa Ivkovića, 1897.
- Mitrović, Andrej. *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975.
- Popi, Gligor. *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, 1984.
- Radić, Radmila. „Odnosi između Srpske i Bugarske pravoslavne crkve u periodu 1918–1941. godine". *Tradicija i transformacija*, uredio Vladan Jovanović. Beograd: INIS, 2015, 131–159. (Cyrillic)

– Vanku, Milan. *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*. Beograd: Stručna knjiga, 2005.

Summary

Anđelija Miladinović

The Church Convention of 1933/1934 between the Serbian and Romanian Orthodox Churches: Challenges of Church Diplomacy in the Interwar Period

Abstract: This paper analyzes the Church Convention between the Serbian and Romanian Orthodox Churches of 1933/1934 as an attempt to regulate jurisdictional, organizational, and property-related issues in the divided Banat within the framework of the interwar political order. Proceeding from the assumption that church diplomacy constitutes a distinct form of institutional activity grounded in canonical continuity and specific temporal patterns, the paper examines the relationship between the ecclesiastical-canonical and secular-legal normative frameworks. The analysis draws on the concept of layered historical time and distinguishes between the long-term structures of church organization, the political and institutional circumstances of the interwar period, and the event-driven dynamics of negotiations and commission work. Particular attention is devoted to the activities of the Mixed Yugoslav-Romanian Commission and its role in the operationalization of the Convention's provisions. The paper demonstrates that the failure of ratification in the Kingdom of Yugoslavia was not merely the result of political crises, but was also shaped by differing models of church-state relations in Romania and Yugoslavia. The Convention is interpreted as a significant example of ecclesiastical maneuvering between secular and church orders in interwar Europe.

Keywords: Serbian Orthodox Church; Romanian Orthodox Church; Church Convention (1933/1934); Banat; church diplomacy; canonical jurisdiction; church-state relations; inter-Orthodox relations; institutional autonomy

This paper discusses the Church Convention signed by the Serbian Orthodox Church and the Romanian Orthodox Church in 1933/1934 as an example of interwar ecclesiastical diplomacy. After Austro-Hungarian rule ended and national borders were redrawn, the Serbian and Romanian Orthodox Churches struggled to maintain institutional continuity, jurisdictional authority, and communal identity within the new political frameworks of Romania and Yugoslavia. Diplomatic negotiations in the 1920s and 1930s illustrate long-standing conflicts between religious autonomy and state-defined national interests, exacerbated by practical issues such as priest shortages and unresolved territorial claims.

The repeated failure to establish a stable framework for church organization demonstrates the structural challenge of integrating overlapping ecclesiastical traditions with the geopolitical realities of the interwar period. Rather than viewing the Convention as a simple administrative or bilateral arrangement, the author sees it as a site where canon law, state sovereignty, minority regimes, and competing temporalities intersect. The Convention was intended to regulate ecclesiastical jurisdiction and institutional organization in the divided Banat, proposing a reciprocal model of autonomy based on the establishment of vicariates under episcopal authority, as well as shared coordinating mechanisms.

Drawing on normative documents, synodal rulings, and the minutes of the Mixed Yugoslav–Romanian Commission, the paper illustrates how the Convention was intended to function as a flexible framework requiring ongoing interpretation and negotiation rather than as a standalone legal act. Special consideration is given to the conflict between ecclesiastical autonomy and governmental intervention, as well as to the different models of church-state relations in Romania and the Kingdom of Yugoslavia. The Serbian Orthodox Church adopted a more cautious approach, attempting to maintain a certain degree of autonomous maneuverability in matters of canonical jurisdiction and external relations, whereas the Romanian Orthodox Church operated within a system characterized by deep institutional integration with the state.

The Convention's failure to enter into force is understood as the result of structural asymmetries and strategic choices rather than simply political crises or personal discontinuities. By situating the Convention within a broader inter-Orthodox context, including disputes over jurisdiction in Hungary and debates involving the Ecumenical Patriarchate, the article argues that ecclesiastical diplomacy followed temporal and normative logics distinct from those of secular diplomacy. Finally, the Convention reveals the Church as an active institutional actor seeking to define its place within changing political regimes, rather than merely as a passive object of state action.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.ostojcic

Nikola OSTOJČIĆ, doktorand
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
nikola.ostojcic@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7363-6486

Proces „Kavran–Miloš" (1948): istraživački potencijali poslijeratnog suđenja

Apstrakt: Rad analizira suđenje Ljubi Milošu i skupini optuženika u procesu „Kavran–Miloš" 1948. godine kao politički, ideološki i memorijski fenomen poslijeratne Jugoslavije. Polazeći od bogatog korpusa izvora – zapisnika sa saslušanja, elaborata koji je Miloš pisao u pritvoru, stenograma, presude, novina te filmskih i audiozapisa – rad sagledava suđenje kao politički spektakl koji je služio legitimizaciji poretka, mobilizaciji javnosti i kanonizaciji narativa o NDH i poslijeratnoj državi. Teorijski okvir čine koncepti simboličke politike (Edelman), pravnog nesvjesnog (Felman) i kulture sjećanja (Assmann), uz komplementarne pristupe analizi diskursa. Cilj rada je mapirati istraživačke potencijale procesa, pokazati njegovu ulogu u formiranju kolektivne memorije te otvoriti prostor za interdisciplinarna istraživanja poslijeratnih suđenja u jugoslavenskom i međunarodnom kontekstu.

Ključne reči: poslijeratni procesi, reprezentacija zločina, analiza diskursa, politički spektakl, kultura sjećanja

Uvod

U središtu ovog rada nalazi se proces „Kavran–Miloš", odnosno suđenje Ljubi Milošu,[1] Anti Vrbanu, Mati Vasilju, Jakovu Martinoviću, Nikoli Peharu i Adamu Miličeviću, optuženicima kojima se sudilo za zločine počinjene za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (NDH) te za terorističku djelatnost u emigraciji.[2] Suđenje se odvijalo u širem političkom kontekstu ljeta

[1] Ljubo Miloš (1919–1948), ustaški dužnosnik i jedan od zapovjednika koncentracijskog logora Jasenovac, bio je bliski suradnik Vjekoslava Luburića i istaknuti akter represivnog aparata NDH. Tijekom rata obnašao je niz funkcija u logorskom sustavu (Jasenovac, Đakovo, Lepoglava), a nakon 1945. djelovao je u emigraciji i sudjelovao u pokušajima organiziranja oružanih skupina. Uhićen je 1947., a 1948. osuđen na smrt presudom Vrhovnog suda NR Hrvatske:(„Miloš, Ljubo", u: Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945., ur. Zdravko Dizdar i dr. (Zagreb: Minerva, 1997), 276–277.

[2] Navedeni su, uz ostale, bili uhvaćeni prilikom pokušaja ulaska u Jugoslaviju u sklopu „Operacije Gvardijan", protuakcije UDB-e emigrantskoj akciji „Deseti travanj" u kojoj je

1948. godine u Jugoslaviji, obilježenog Rezolucijom Informbiroa i pojačanom percepcijom vanjskih i unutarnjih prijetnji režimu.[3] Uz navedene, sudilo se još četrdeset devetorici kolaboracionista i pripadnika bivšeg režima koji su sudjelovali u radu logorskih sustava, akcijama na terenu i aktivnostima u emigrantskim strukturama. Riječ je o jednom od najvećih i najpraćenijih poslijeratnih suđenja koje je služilo osudi poraženog režima i njegovih aktera, ali i mobilizaciji javnosti kroz naglašavanje aktualnih sigurnosnih prijetnji. Suđenje je bilo intenzivno medijski praćeno i javno prezentirano, uključujući prijenos na Trgu Republike, čime se dodatno afirmirala njegova politička funkcija. Upravo zbog svoje političke i društvene važnosti suđenje se odvijalo na Zagrebačkom zboru (današnjem Studentskom centru), prostoru koji je istodobno funkcionirao kao mjesto masovnog okupljanja, ali i kao simbolički okvir povezan s naslijeđem ustaškog režima. Rad se temelji na raznovrsnom korpusu izvora, među kojima se ističu zapisnici sa saslušanja optuženih i svjedoka, elaborat Ljube Miloša nastao u pritvoru, stenogram sudske rasprave, presuda i optužnica, kao i novinski, filmski i audiozapisi sa suđenja. U ovome radu će se prije svega istaknuti istraživački potencijal sudskog procesa sagledavajući ga kao politički spektakl i način legitimizacije poretka, oblikovanja kolektivne memorije i mobilizacije javnosti, s ciljem mapiranja njegovih istraživačkih kapaciteta i otvaranja prostora za daljnja interdisciplinarna istraživanja.

Diskurs koji je pratio proces, kao i događaji koji su mu prethodili, reproducirali su traumatske obrasce poslijeratnoga društva, čineći suđenje prostorom ponovnoga proživljavanja ratnih trauma. Istodobno, proces je djelovao kao instrument transformacije pojedinačnih sjećanja u institucionaliziranu i kanoniziranu kulturnu memoriju, sudjelujući u oblikovanju službenoga narativa o prošlosti i identitetu zajednice. Cilj rada je ponuditi teorijski i metodološki okvir za analizu uloge i funkcije suđenja u konstrukciji političke i društvene slike poslijeratne Jugoslavije, posebno u kontekstu njegove upotrebe kao sredstva ideološke legitimacije vlasti. Time se otvara mogućnost analitičkoga uvida u simboličke, traumatske i memorijske mehanizme pomoću kojih su ovakvi procesi oblikovali socijalistički narativ i kolektivnu memoriju, kao i uvid u njihove specifičnosti u odnosu na međunarodna poslijeratna suđenja. Kritičkom analizom suđenja kao višeslojnog procesa koji povezuje ideologiju, traumu i memoriju nastoji se ponuditi novi uvid u njegovu ulogu u oblikovanju jugoslavenskoga poslijeratnog identiteta.

kolaboracionistička emigracija pokušala dići ustanak u Jugoslaviji, nazvana po nadimku Božidara Kavrana „Gvardijana". – Zvonimir Despot, „Plan Deseti travanj i(li) Operacija Gvardijan", *Podravski zbornik*, 26–27/2000–2001, 161–175. „Operacija Gvardijan" prikazana je i u mini-seriji *Zamke* 1983. godine. (https://www.imdb.com/title/tt1446466, pristup 21. 11. 2025.).

[3] Nada Kisić Kolanović, „Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj 1945.–1948.", *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993, 1–22.

Stanje istraživanja poslijeratnih sudskih procesa

Što se tiče poslijeratnih sudskih procesa u historiografiji, riječ je o pomalo zanemarenoj temi koja nudi brojne istraživačke mogućnosti i prostor za nove pristupe i interpretacije te spada u teme za kojima vlada interes šire javnosti. Deficiti istraživanja ovog uglavnom proizlaze iz tradicionalnih pristupa u kojima dominiraju opisi,[4] dok suđenja rijetko postaju predmet diskurzivne analize i komparativne studije slučaja.[5] Poslijeratna suđenja nedovoljno su istražena kako u hrvatskoj, tako i u regionalnim historiografijama, gdje se najčešće proučavaju kao sekundarne teme (uz poneke izuzetke)[6] – ponajprije kao izvori za istraživanje povijesti nasilja u NDH, logorskih sustava, emigracije i sl.[7] Postoje radovi poput onih Nade Kisić Kolanović[8] i Martine Grahek Ravančić[9], koji se procesima bave u povijesnopravnom aspektu.[10] Istodobno, u novijim istraživanjima pojavljuju se pristupi koji nadilaze isključivo povijesno-pravnu analizu i otvaraju prostor za interdisciplinarna čitanja suđenja.[11] Posebno se ističu radovi Olivere Simić,

4 U regionalnim historiografijama tumačenje kraja Drugog svjetskog rata i poraća postalo je gotovo identično, oslobođenje se vidi kao okupacija, novi režim kao prijetnja istrebljenju i nestajanju nacije, a period između 1945. i 1990. dobio je etiketu „mračnog doba". – Olivera Milosavljević, „Pašizam i istorijski revizionizam", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 123–128.

5 Branimir Janković, „Komparativna historija revolucija Arna J. Mayera", u: *Zbornik Drage Roksandića*, ur. Damir Agičić, Hrvoje Petrić i Filip Šimetin Šegvić (Zagreb: FF press, 2019), 953–962.

6 Srđan Milošević, *Istorija pred sudom – interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića* (Beograd: Fabrika knjiga, 2013.); Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, prir., *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe* (Banjaluka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske i Arhiv Republike Srpske, 2017).

7 Wollfy Krašić, „A failed assassination attempt on the Deželić in the Federal Republic of Germany in 1965 by the Yugoslav security service", *Zbornik Janković*, 5–6/2021, 238–280; Mate Nikola Tokić, *Croatian Radical Separatism and Diaspora Terrorism During the Cold War* (West Lafayette: Purdue University Press, 2020); Milan Radanović, *Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2025); Ivo Goldstein, „O psihologiji ustaških čuvara i logoraša u Jasenovcu", *Zbornik Janković*, 4/2019, 435–445.

8 Nada Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika", *Časopis za suvremenu povijest*, 28, 3/1996, 379–397.

9 Martina Grahek Ravančić, „Razvoj pravosudnih vlasti i odgovarajućega pravnog okvira u Hrvatskoj 1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 53/2021, 157–183.

10 Marko Sedlo, „Razvoj građanskog parničkog procesnog prava u SFRJ", *Pravnik*, 46, 93/2013, 55–80.

11 Primjerice, članci Vesne Rakić Vodinelić o rehabilitaciji Dragoljuba Mihailovića, koji otvaraju pitanja odnosa prava, politike i revizije sudskih procesa u suvremenom kontekstu. (https://pescanik.net/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/; https://pescanik.net/proces-2/, pristup 21. 11. 2025.); Kristen Ghodsee, „A Tale of 'Two

koji kroz perspektivu tranzicijske pravde i svjedočenja ukazuju na kompleksan odnos između prava, traume i političkog konteksta.[12] Istraživanja Sabine Ferhadbegović promatraju suđenja kao prostor susreta institucionalnih, pravnih i narativnih dimenzija poslijeratnog odgovora na zločine, smještajući ih između međunarodnog prava i stranačke pravde.[13] Suđenja poput Stepinčeva privukla su značajnu pozornost, ali ne kao historiografski cjelovito obrađena tema, već kao djelomično istražena problematika, u kojoj dominira opis samoga postupka i naglasak na preispitivanje presude, tj. pokušajima utvrđivanja ili oslobađanja krivice i legitimiteta procesa.[14] Nedostatak sustavnih istraživanja vidljiv je i u nepouzdanosti dostupnih podataka, pa je primjerice čak i podatak o smrti Ljube Miloša na stranici Wikipedije bio pogrešan u vrijeme pisanja ovog rada.[15] Za razliku od regionalnog konteksta, istraživanja poslijeratnih suđenja na europskoj i globalnoj razini – poput Nürnberških, Dachauskih ili Tokijskog procesa – znatno su razvije-

Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism", *History of the Present*, 4/2014, 115–142.

12 Olivera Simić, *Madam War Criminal: Serbia's Iron Lady* (London: Hurst Publishers, 2025).

13 Sabina Ferhadbegović, *Recht und Gerechtigkeit? Ahndung von Menschheitsverbrechen in Jugoslawien zwischen Völkerrecht und Partisanenjustiz (1941–1948)*, (Paderborn: Brill | Schöningh, 2025).

14 Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Republike Hrvatske je 1998. organizirala komemoraciju za „Rujanske žrtve" tj. optužene u ovom procesu. – https://www.hina.hr/vijest/6311138 (pristup 21. 11. 2025.). Vlada Republike Srbije formirala je 2009. komisije za preispitivanje povijesti (Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića i Državna komisija za tajne grobnice pobijenih od 12. 9. 1944.). Ravnogorski četnički pokret u Srbiji je još 2004. izjednačen s partizanskim. Republika Srbija je 2015. usvojila zahtjev za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića kojom je osuđujuća presuda proglašena ništavnom. Sličan slučaj zabilježen je u Republici Hrvatskoj gdje je prvo 1992. Hrvatski sabor proglasio nepravednim, a 2016. u samo sedam dana poništena je presuda Alojziju Stepincu. Presuda Gregoriju Rožmanu je u Sloveniji 2009. poništena čime je rehabilitiran. – Milan Radanović, „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009–2012.", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014.), 143–174; Srđan Milošević, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*. prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 129–142; https://gong.hr/2015/05/14/rehabilitacija-draze-mihailovica-je-skandalozna; https://www.portalnovosti.com/premontirani-proces; https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=366291 (pristup 21. 11. 2025).

15 Navodi se 20. 8., što je bilo nemoguće jer je presuda donesena tek 27. kolovoza. – https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljubo_Miloš (pristup 15. 8. 2025.). Primjerice, za Antu Vrbana se na engleskoj Wikipediji navodi datum smrti 31. kolovoz. – https://en.wikipedia.org/wiki/Ante_Vrban (pristup 21. 11. 2025).

nija i metodološki raznovrsnija, što dodatno naglašava potrebu za sličnim analitičkim pristupima u jugoslavenskom slučaju.[16]

Kontekst suđenja

Suđenje i narativ koji se oko njega oblikovao uvjetovani su širim unutarnjim i vanjskopolitičkim kontekstom poslijeratne Jugoslavije. Kraj rata ostavio je zemlju duboko traumatiziranu razaranjima i masovnim zločinima, uz gubitak približno 7 % stanovništva i ogromnu materijalnu štetu. U takvim okolnostima već 1943. godine, na zasjedanju AVNOJ-a, osnovano je tijelo za kažnjavanje okupatora i njegovih suradnika.[17] Suđenja su započela već 1944. godine, prethodeći donošenju Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države[18], a Zemaljske komisije imale su ključnu ulogu u prikupljanju dokaza i pripremi procesa.[19] Među najvažnijim poslijeratnim procesima ističu se suđenja Draži Mihailoviću,[20] Leonu Rupniku i Gregoriju Rožmanu,[21] kao i procesi protiv drugih kolaboracionističkih aktera poput Viktora Gutića i Dobroslava Jevđevića.[22] Kolaboracionisti sa srpske i slovenske strane uglavnom su osuđeni, osobito glavni predstavnici, dok je Pavelić po-

16 Donald Bloxham, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*, (Oxford: Oxford University Press, 2001); Yuma Totani, *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II* (Harvard: Harvard University Asia Center, 2008); Veronika Bílková, „Post-Second World War Trials in Central and Eastern Europe", in: *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 2,* FICHL Publication Series No. 21 (2014), eds. Morten Bergsmo, CHEAH Wui Ling and YI Ping (Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014), 697–714; Daniel Siemens and Daniel Hedinger, „New Perspectives on the Post-World War II Trials of Nuremberg and Tokyo", *Journal of Modern European History*, 14, 4/2016, 492–499; Irina Makhalova and Irina Rebrova, „(Post)War Trials of Nazi Perpetrators and Their Auxiliaries in the Soviet Union: History and Ongoing Debates", *Eastern European Holocaust Studies*, 2/2024, 531–550; Ian Kershaw, *Out of the ashes: Europe's rebirth after the Second World War* (London: Penguin, 2015), 172–174; Anne Applebaum, *Gulag: A History* (New York: Anchor Books, 2004); Andrzej Paczkowski, *The Spring Will Be Ours* (Pennsylvania: Penn State University Press, 2003); Lawrence Douglas, *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*, (New Haven: Yale University Press, 2001).

17 https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/11/29/249 (pristup 21. 11. 2025.).

18 Nada Kisić Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.–1952. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1/1992, 56.

19 Tamara Stojanović, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski (Beograd: INIS, 2025), 87–108.

20 Tomislav Dulić, „Sentenced 'for Ideological and Political Reasons?': The Rehabilitation of Dragoljub 'Draža' Mihailović and Social Memory in Serbia", *Sociologija*, 54/2012, 625–648.

21 *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rosenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hancinu* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946).

22 Stošić i Vukliš, *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu*, 108.

bjegao na drugi kontinent.[23] U tom kontekstu, proces „Kavran–Miloš" predstavlja jedno od ključnih suđenja usmjerenih protiv visokopozicioniranih predstavnika ustaškog režima dostupnih jugoslavenskim vlastima, usporedivo tek s kasnijim suđenjem Andriji Artukoviću.[24] Takvi procesi imali su višestruku funkciju: pravnu, ideološku i društvenu. Osim kažnjavanja pojedinaca, služili su i delegitimaciji prethodnog režima te afirmaciji novog političkog poretka. Procesi poput ovog u pravilu su bili brzi i strogi, uz ograničeniji prostor za obranu nego u međunarodnim procesima koji su formalno imali tu mogućnost.[25] U slučaju Miloša i optuženih dokazi su bili brojni i teški, a potvrđivala su ih i priznanja s fokusom suđenja na pravdu za žrtve. U usporedbi sa Stepinčevim, proces je bio pravno jednoznačniji. Poslijeratna suđenja u Jugoslaviji imala su veliku ideološku, pravnu te funkciju simboličkog razrješenja ratne traume u novoj državi. Suđenja su uz pojedince osuđivala i prethodni režim, prikazujući dio optuženih kao njegov produkt.[26] U širem smislu, proces „Kavran–Miloš" može se promatrati i u odnosu na druge povijesne sudske procese koji su imali snažnu političku i simboličku funkciju. Dok su raniji procesi, poput suđenja Gavrilu Principu, bili povezani s legitimizacijom sukoba, poslijeratna suđenja imala su funkciju njegova simboličkog zatvaranja i artikulacije novog političkog poretka, iako su istodobno upozoravala na aktualne sigurnosne prijetnje, osobito u kontekstu Rezolucije Informbiroa.[27]

Počeci međunarodne konceptualizacije procesuiranja ratnih zločina vežu se uz Moskovsku deklaraciju (1943) i Londonski sporazum (1945),[28] a kulminiraju Nürnberškim procesima.[29] Sovjetski model suđenja također je imao značajan utjecaj, osobito kroz rad Arona Trainina, koji je razvio koncept „zločina protiv mira".[30] Neposredno nakon osnivanja Organizacije uje-

[23] Što se ustaških predstavnika tiče, treba još spomenuti suđenje Slavku Kvaterniku, Mili Budaku, Miroslavu Filipoviću Majstoroviću, Ivici Brkljačiću, poslanicima i predstavnicima Trećeg Reicha i sl. Jedan od osuđenih na smrt strijeljanjem 8. 9. 1946. bio je i Antun Najžer, upravitelj dječjeg logora u Sisku. – Nataša Mataušić, „Diana Budisavljević: The Silent Truth", in: *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition, Volume One*, eds. Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 75.

[24] Bílková, „Post-Second World War Trials", 697–714.

[25] Većina kolaboracionista vrlo brzo je nakon hvatanja i suđenja ubijena, no postoje i iznimke poput Svetozara Vujkovića, predratnog šefa IV (antikomunističkog) odeljenja Opšte policije i upravnika logora na Banjici, koji je jugoslavenskim vlastima izručen u 1945., a na smrt je osuđen 1949. godine. Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knj. II (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 98.

[26] Optužbu je protiv Kvaternika zastupao Jakov Blažević, a branio ga je Ivo Politeo. Kvaternik je nakon priznavanja i kajanja zbog sudjelovanja u ustaškom režimu uložio žalbu na smrtnu kaznu koja je bila odbijena. – Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika", 379–397; Milan Stanić, ur., *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima* (Zagreb: Rožankowski, 1946.), *Danica*, 2. 7. 1947.

[27] Leo Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu* (Zagreb: Nova Evropa, 1938.).

[28] http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/nlondon.html (pristup 21. 11. 2025.).

[29] http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/judgment/ (pristup 21. 11. 2025.).

[30] Makhalova and Rebrova, „(Post)War Trials of Nazi Perpetrators", 531–550.

dinjenih nacija krenulo se s pripremom međunarodnog kaznenog zakonika, koji na kraju nije završen.[31] Poslijeratna suđenja u Europi imala su dvojaku funkciju: ostvarenje pravde za žrtve i uspostavu novog političkog poretka, zbog čega su često bila snažno politizirana. Iako su međunarodni procesi poput Nürnberškoga i Tokijskoga postavili temelje međunarodnog kaznenog prava, njihovi učinci bili su ograničeni (suđenja su rezultirala osudama nacističkih ratnih zločinaca, ali je pokušaj denacifikacije nakon procesa bio nepotpun, a velik dio sudaca i odvjetnika dolazio je iz prošlog režima te je velik dio amnestiran), dok su nacionalna suđenja, osobito u istočnoj Europi, bila brža, stroža i pod većim političkim pritiscima.[32] Suđenja poput procesa „Kavran–Miloš" spadaju u nacionalna suđenja, koja su po pravilu nudila ograničen pristup pravnim resursima, pravnoj pomoći optuženima te bila izložena pritiscima zbog političke klime.[33] Slične karakteristike imaju primjerice sovjetski i čehoslovački procesi (npr. Karlu Hermannu Franku, Emilu Hachi).[34] Takva komparativna perspektiva dodatno naglašava specifičnost jugoslavenskog modela, ali i njegovu uklopljenost u šire poslijeratne obrasce suočavanja s nasljeđem rata. Iako proces „Kavran–Miloš" pokazuje elemente političke performativnosti i ideološke mobilizacije karakteristične za poslijeratna suđenja, važno ga je razlikovati od staljinističkih montiranih procesa, čiji je primarni cilj bio proizvodnja političke krivnje bez nužne povezanosti s dokumentiranim zločinima. U slučaju suđenja ratnim zločincima, uključujući Dachauske i jugoslavenske procese, politička funkcija suđenja koegzistirala je s procesuiranjem stvarnih i opsežno dokumentiranih zločina. Dachauska suđenja, iako organizirana pod američkom vojnom jurisdikcijom, također su imala snažnu javnu i edukativnu funkciju te su bila dio šireg poslijeratnog procesa političkog i moralnog delegitimiranja nacizma. Time se pokazuje kako prisutnost propagandne, simboličke ili performativne dimenzije ne isključuje postojanje materijalne odgovornosti optuženih.

O izvorima

Prije opisivanja izvora korištenih u sklopu sudskoga procesa važno je reći nešto i o suđenju ako ga promatramo kao politički spektakl i mehanizam stvaranja narativa. Već sama operacija hvatanja optuženih, povezana s

31 Antonija Masijas, „Međunarodno pravo naspram nekažnjivosti i negacionizma", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*. prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 182–196.

32 Kershaw, *Out of the ashes*, 172–174.

33 Siemens and Hedinger, „New perspectives on the post-World War II trials", 498.

34 Čehoslovačka je primjerice nakon 1945. godine smrtne kazne izvršavala kao javni događaj pred ljudima zbog čega je uvedena zabrana sudjelovanja javnim vješanjima osobama mlađim od 18 godina. Tiso je primjerice osuđen vrlo brzo 1945. godine na smrt, dok su neki članovi vlade za vrijeme okupacije dobili relativno blage kazne koje je komunistička vlast u Čehoslovačkoj htjela postrožiti. – Bílková, „Post-Second World War Trials", 697–714.

pokušajima ilegalnog ubacivanja križarskih skupina u Jugoslaviju između 1947. i 1948. godine, bila je uključena u oblikovanje službenoga narativa.[35] MUP NR Hrvatske 12. srpnja 1948. obavijestio je javnost da su organi sigurnosti od 20. srpnja 1947. do 3. srpnja 1948. uhvatili 96 emigranata (36 oficira, 3 pukovnika, 8 bojnika, 28 podoficira i 13 ustaša bez činova, od kojih su sedmorica bila u upravama logora), koji su kroz 19 grupa pokušali ilegalno ući u zemlju, što je predstavljeno kao dokaz kontinuirane prijetnje bivšeg režima i njegovih struktura.[36]

Kretanje optuženika nakon 1945. godine pokazuje tipičan obrazac djelovanja ustaške emigracije: boravak u logorima u Austriji i Italiji, povezivanje s emigrantskim mrežama, pokušaje organiziranja ilegalnih skupina i višekratne pokušaje ubacivanja u Jugoslaviju.[37] To je vidljivo i u slučaju Ljube Miloša[38], kao i drugih optuženika poput Ante Vrbana,[39] Nikole Pehara i Mate Vasilja,[40] Jakova Martinovića[41] i Adama Miličevića. Prilikom njihova

---

35 O križarskim skupinama vidi: Vladimir Šadek, „Križarska gerila u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini 1945.–1948.", *Podravski zbornik*, 42/2016, 35–43; https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/10/20/338, pristup 21. 11. 2025.

36 Goran Vuković, *Klopka za koljače* (Banja Luka: NIP Glas, 1975), 209.

37 Počeci organiziranja grupa i planova za povratak, prema iskazu Miloša, počeli su u proljeće 1946. kada je Pavelić došao u kontakt s ustaškim pukovnikom Jakovom Džalom. – Vuković, *Klopka*, 35. Vidi: „Džal, Jakov", u: *Tko je tko u NDH?*.

38 Miloš je iz NDH bježao preko Celja za Bleiburg prema austrijskoj granici gdje je uhvaćen i odveden u Klagenfurt u logor odakle bježi te boravi kod biskupa Ivana Garića. U listopadu 1945. prebacuje se u Italiju te potom u Modenu kod Ivana Štira gdje ostaje do 1946. kada u proljeće odlazi u logor Linz. Nakon toga prati Pavelića u Italiju. S Viktorom Tomićem u Modeni dogovara s policijom da se ustašama omogući nesmetano kretanje po Italiji, tako da ih se stavi u službu talijanske policije, u borbu protiv talijanskih antifašista i demokrata. (Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–1–311; kut. 605, K–1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822. Vidi: „Tomić, Viktor"; „Šakić, Dinko" u: *Tko je tko u NDH?*)

39 Vrban je 1946. uspješno obavio prvu misiju povratka nakon čega se počelo s daljnjim planiranjem u kojem su sudjelovali Jakov Džal, Džafer Kulenović, Ivica Frković, Mime Rosandić i drugi, a spominju se i organizacije poput nacističkog Werwolfa. Vidi: „Kulenović, Džafer"; „Frković, Ivica"; „Rosandić, Mime"; u: *Tko je tko u NDH?*; Vuković, *Klopka*, 214, 217; Perry Biddiscombe, *Werwolf!: The History of the National Socialist Guerrilla Movement, 1944–1946* (Toronto, University of Toronto Press, 1998).

40 Pehar i Vasilj su granicu prešli 19. svibnja 1948., nakon čega su uhvaćeni. Vasilj je iz NDH bježao preko Savskog Marofa do Klagenfurta u logor Waidmannsdorf gdje je bio s Peharom s kojim odlazi u logor Fermo. Vasilj se brzo vraća u Waidmannsdorf gdje je bio šef policije u logoru. Iz Italije se početkom 1946. vraćaju, među ostalim, Vrban i Pehar te govore o planu upada u Jugoslaviju. Upad je bio neuspješan pa Pehar i Vasilj završavaju u pritvoru u Klagenfurtu do početka 1947. godine. Prvo su prebačeni u logor Wolfsberger a onda bježe u logor 59. St. Martin – Tram gdje ostaju do sljedećeg upada u Jugoslaviju. – HDA, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vasilj Mate, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R.H. u Zagrebu, dana 28 maja 1948; Zapisnik o saslušanju okrivljenog Pehar Nikole zvanog „Pudo", sastavljen u prostorijama Uprave državne bezbjednosti za N.R. Hrvatsku, u Zagrebu dana 2. VI. 1948.

hvatanja redovito je pronalažen raznovrstan materijal, uključujući oružje, komunikacijsku opremu, propagandne materijale i osobne predmete, što dodatno svjedoči o organiziranosti i ciljevima tih skupina.[42] Na suđenju je posebno bila istaknuta uloga Crkve, pri čemu se u iskazima i istragama pojavljuju kontroverzne ličnosti poput Krunoslava Draganovića i Ivana Evanđelista Šarića.[43]

Suđenje je započelo 12. srpnja 1948. u prostorima Zagrebačkoga zbora (današnji Studentski centar), mjestu koje je tijekom NDH služilo kao tranzitni logor.[44] Time je prostoru suđenja pridana dodatna simbolička dimenzija – kao mjestu preobrazbe traume u čin pravde.[45] Proces je bio izrazito medijski eksponiran: pratilo ga je oko 1200 gledatelja u dvorani, pratili su ga svi značajni mediji u FNRJ i veći broj inozemnih medija, dok je radijski prijenos omogućio široj javnosti njegovo praćenje.[46] Proces je završen donošenjem konačne presude 27. kolovoza iste godine.[47] Sve to upućuje na suđenje kao politički spektakl i javni ritual kroz koji je država demonstrirala svoju moć, moralnu superiornost nad poraženim režimom i oblikovala kolektivnu percepciju prošlosti. Većina optuženih je osuđena na smrt i pogubljena ubrzo nakon procesa po uobičajenom postupku za ratne zločince, dok je manji broj dobio dugotrajne zatvorske kazne. Suđenje je time postalo dio šire strategije kažnjavanja ratnih zločina, ali i učvršćivanja ideološkog i antifašističkog legitimiteta nove vlasti.[48]

---

41 Martinović je nakon bijega iz zemlje 1947. u logoru Fermo stupio u terorističku organizaciju odakle je preko veze Ivana Šmida prešao u Trofaiach u Austriju te je po Kavranovu planu u proljeće 1948. ušao u Jugoslaviju s još četvero ljudi. Svi su uhapšeni po dolasku 23. ožujka 1948. godine. – Vuković, *Klopka*, 216.

42 Konkretno, iz „Zapisnika o predočenju pronađenog materijala kod optuženog Miličević Adama" od 7. lipnja 1948.: „jedna englesko-vojnička kišna kabanica šarene boje, (...) jedne englesko-vojničke hlače žute boje (...) jedan molitvenik 'Pomisli Samo', sa 4 svete slićice (...) Jednu englesko-vojničku torbu za pribor (...) Jedan nož veličine 10-12 cm. sa metalnim koricama". – HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Miličević Adama, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbednosti u Zagrebu dne 5.V.1948.g.

43 Vuković, *Klopka*, 176.; HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604., K–1/48–1–311; kut. 605., 1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822. Vidi: „Draganović, Krunoslav"; „Šarić, Ivan" u: *Tko je tko u NDH?*.

44 Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi Liber; Židovska općina Zagreb, 2001), 252–265.; *Slobodna Dalmacija*, 3. 6. 1947.

45 Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, 26/1989, 7–24.

46 *Slobodna Dalmacija*, 13. 7. 1948., 14. 7. 1948; *Vjesnik*, 15. 7. 1948.

47 *Slobodna Dalmacija*, 13. 7. 1948., 14. 7. 1948., 24. 8. 1948., 28. 8. 1948.

48 U novinama se veličaju *organi revolucije* kao zaštita pa tako se UDBA posebno isticala zbog akcije u naslovima poput *Straža i uzdanica* zemlje. – *Borba*, 18. 7. 1948.

Tabela 1: Prikaz optuženih i presuda

Kategorija kazne	Optuženi
Smrtna kazna	Ljubo Miloš, Ante Vrban, Nikola Pehar, Adam Miličević, Mato Vasilj, Jakov Martinović, Božidar Kavran, Mijo Rosandić, Vladimir Sabolić, Vjekoslav Blaškov, Josip Tomljenović, Božidar Petračić, Julije Špalj, Ivica Gržeta, Izidor Geno Strmečki, Mijo Jagarinec, Eduard Kršulj, Josip Jezovšek, Vladimir Hranilović, Stjepan Križanić, Vjekoslav Španiček, Želimir Liko, Rudolf Srnak, Milan Pribanić, Božidar Mićić, Dušan Tošić, Emil Tuk, Todor Panić, Pavle Vukić, Branko Kuštro, Ivan Vragolović, Bariša Žilić, Josip Matjašić, Franjo Petek, Martin Mesić, Ivan Šop, Jure Preka, Mihajlo Čota, Eduard Pribilović, Jakov Medonić, Leon Zlatar, Tahir Alagić, Ivan Šmid
Doživotni zatvor (ublažena smrtna kazna)	Vinko Dundović, Jure Brozović
Vremenska kazna lišenja slobode s prisilnim radom	Nikola Rubčić, Nikola Stanić, Vinko Pavlaković, Milan Žilić, Ivan Ceranić, Zvonko Brezović, Marko Jurišić, Pero Dujmović, Stjepan Bundić, Ivan Prusac

Javni tužitelj NR Hrvatske u ovom procesu bio je Josip Hrnčević. Tužiteljstvo je prema tadašnjem zakonodavnom okviru imalo široke ovlasti, dok su mogućnosti obrane bile ograničene. Proces možemo podijeliti na dva osnovna dijela: onaj o djelovanju emigrantskih skupina te onaj o ratnim zločinima u kojem je središnje mjesto zauzimao Ljubo Miloš. Kaznom na smrt osuđeno je 45 optuženika, dok su ostali osuđeni na vremenske kazne zatvora od 15 do 20 godina[49] (Prilog 1). Koordinacija svjedočanstava vjerojatno je postojala, ali brojna podudaranja iskaza i memoarske građe u nizu specifičnih situacija u velikoj mjeri potvrđuju odgovornost optuženika, pri čemu oni uglavnom ne odbacuju krivnju, nego je nastoje umanjiti ili prebaciti na druge. Inicijalna optužnica teretila je 50 uhićenika za krivična djela iz članka 3. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države,[50] dok je pro-

[49] HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604., K–1/48–1–311; kut. 605, 1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822; *Vjesnik*, 28. 8. 1948.

[50] Ovaj zakon temeljio se na sovjetskom kaznenom zakoniku. – Grahek Ravančić, „Razvoj pravosudnih vlasti", 157–183.

širena optužnica od 5. kolovoza 1948. obuhvatila dodatnih pet osoba.[51] Okosnicu optužnice činile su dvije točke, kojima su se optuženici teretili za ratne zločine tijekom okupacije i za nastavak neprijateljske djelatnosti u emigraciji nakon 1945. godine.[52]

Vrste i karakter izvora

Zapisnici sa saslušanja optuženika i svjedoka

Dokazni materijal se temeljio na iskazima koje su svjedoci i počinitelji dali Udbi te dokumentaciji koju je prikupila Državna i Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ti zapisnici sa saslušanja, koje su sastavili organi sigurnosti (Udbe) tijekom pripreme procesa, predstavljaju temeljnu istražnu građu. Sadrže iskaze optuženika i svjedoka, opise događaja, rekonstrukcije zločina i aktivnosti emigrantskih mreža. Iako odražavaju isljednički kontekst i moguće elemente usmjeravanja, njihova podudarnost s drugim izvorima čini ih ključnim za rekonstrukciju djelovanja optuženih i struktura represivnog aparata.[53]

„Elaborat" Ljube Miloša

Elaborat – „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)" – koji je Ljubo Miloš napisao u pritvoru, predstavlja jedan od najvažnijih izvora. Kao tekst visokopozicioniranog aktera, pruža detaljan uvid u organizaciju logorskog sustava, djelovanje

51 HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–141.

52 „Kao funkcioneri i pripadnici aparata tzv. Nezavisne Države Hrvatske i kao zapovjednici ustaških i četničkih formacija zajedno s njemačkim i talijanskim okupacijskim vlastima i pod njihovom komandom u toku rata i neprijateljske okupacije od 1941. do 1945. godine na području Jugoslavije izvršili niz masovnih i pojedinačnih zločina nad civilnim stanovništvom i zarobljenim borcima NOV i POJ, kakvi po masovnosti i načinu izvršenja do tada nisu viđeni. U navedene zločine spada organizacija, naređivanje i izvršavanje ubojstava, mučenja, zlostavljanja, pljačke i uništavanja imovine te prisilna deportacija i ubojstva u sustavu koncentracijskih logora. (...) Nakon sloma hitlerovske Njemačke u svibnju 1945. godine izbjegavši suđenje u angloameričku okupacijsku zonu Austrije i tada okupiranu Italiju, u inozemstvu nastavili zločinačku djelatnost protiv naroda i države Jugoslavije". – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–141.

53 HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.18. U ovom fondu nalaze se primjerice zapisnici saslušanja Ante Vrbana (HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrban Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama UDB-e za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948), dok se u istom fondu (HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.19) nalaze zapisnici saslušanja svjedoka poput Nikole Nikolića. Slične materijale možemo u HDA, fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945., Dokument*a, knjiga II (Beograd: Narodna knjiga; Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac 1986), 1010–1023.; HDA, fond 1491, Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku.

Ustaške nadzorne službe, likvidacije i pojedinačne zločine. Posebno je vrijedan zbog razine unutarnje perspektive, iako njegova motivacija i kontekst nastanka zahtijevaju oprez pri interpretaciji. Na kraju elaborata naveden je popis časnika i dočasnika koji su se nalazili na dužnosti u Ustaškoj obrani.[54] Miloš u tekstu opisuje i ulogu same Ustaške obrane (UO), čiji je zadatak osiguravanje logora i provođenje „čišćenja" obližnjih područja.[55] Uz Jasenovac, Miloš piše i o Lepoglavi, u kojoj je bio upravitelj. Kao što je Jasenovac formiran nakon talijanskog proširivanja okupacijske zone, tako je Lepoglava nastala zbog potencijalnog pomicanja bojišta krajem rata.[56]

Stenogram sudske rasprave

Stenogram suđenja obuhvaća izjave optuženika, svjedočenja, govore tužiteljstva i obrane te reakcije publike. Kao izvor omogućuje analizu diskursa, retoričkih strategija i performativnosti procesa. Istodobno, kao službeni dokument nastao unutar institucionalnog okvira, podložan je selekciji i oblikovanju sadržaja. Ipak, pri njegovu je korištenju potrebno voditi računa o tome da je riječ o službenom zapisu oblikovanom unutar institucionalnog i političkog okvira, što je moglo utjecati na način bilježenja i interpretacije izjava.[57]

„U nizu stradanja i patnji stotina hiljada žrtava koje su okupatori i njegove ustaške bande pobili, dolaze i stradanja i patnje roditelja, braće i sestara odvedenih i pobijenih žrtava, ljudi koji su ostali bez krova i hljeba, kao i svih poštenih ljudi naše zemlje koji su patili pod okupatorsko-ustaškim terorom NDH. To je bila organizacija mučilišta i logora za uništavanje naroda, to je najokrutniji sistem terora i banditizma kojim je okupator provodio svoj plan istrebljivanja i porobljavanja našeg naroda. Optuženi ustaški funkcioneri i oficiri proizvod su tog sistema, oni su poznati naredbodavci i izvršitelji navedenih zločina."[58]

---

54 HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)".

55 HDA, fond 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH), kut. 96, I–96, br. 246–349; HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)"

56 „Logori formirani sa ciljem uništenja srpstva u Hrvatskoj, Židova kao i općenito neprijatelja ustaškog režima, te mi je poznato, da je ta linija potpuno provadjana u svim logorima za sve vrijeme rata, a najdosljednije u logorima Jasenovac i Stara Gradiška i to daleko više u logoru Jasenovac". – HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)".

57 HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604., K–1/48–1–311; kut. 605., 1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822.

58 Govor Marijana Dumića, advokata optuženih. – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–1–311; kut. 605, 1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822.

Presuda i optužnica

Optužnica definira pravni okvir i konstrukciju krivnje, dok presuda predstavlja konačnu sudsku interpretaciju događaja.[59] Ovi dokumenti omogućuju analizu odnosa između pravnog jezika i političkog narativa, osobito u kontekstu kvalifikacije ratnih zločina i konstrukcije odgovornosti.[60]

Novine

Državni tisak (npr. *Vjesnik*, *Borba*) intenzivno je pratio proces, koristeći se emocionalno nabijenom retorikom i naglašavajući moralnu dimenziju suđenja.[61] Novinski izvještaji ključni su za analizu medijskog diskursa i načina oblikovanja javne percepcije. Paralelno, proces je bio prisutan i u međunarodnom[62] te emigrantskom tisku,[63] što omogućuje komparativnu analizu različitih narativnih okvira.

Filmska reportaža, audiozapisi i fotografije

Filmske reportaže,[64] fotografije[65] i audiozapisi[66] dokumentiraju vizualnu i auditivnu dimenziju procesa. Ovi izvori omogućuju analizu suđenja kao političkog spektakla, vizualne propagande i performativnog rituala, pružajući uvid u izraze lica optuženika, reakcije publike i ton govora – elemente koji nisu u potpunosti vidljivi u pisanim izvorima.

Metodološki pristup

Istraživanje sudskog procesa prvenstveno je povezano sa političkom i društvenom historijom, isprepletući se s intelektualnom historijom i

59 HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–141.

60 Presuda je bila objavljena gotovo u svim novinama tadašnje FNRJ. – *Vjesnik*, 28. 8. 1948.

61 *Borba*, 18. 7. 1948.

62 Primjerice: *La Nacion*, *Magyar Szo*, *Le sentinelle*, *FAN – L'express*, *Journal du Jura*, *Die Tat*, *Neue Zurcher Nachrichten*, *Berner Tagwacht*, *Bieler Tagblatt*, *La liberte*, *Le confedere*, *Journal et feuille d'avis du Valais*, *Gazet Van Antwerpen*, *Metropole*, *Naše pravda*, *Ročnik*, *The Australian Jewish Herald*, *Красная звезда*, *Lud: organ Demokratickej strany*, *Weltpresse*, *Corriere D'informazione*, *Manchester Evening News*, *Dundee Courier*, *Ofensiva Dagens Nyheter* itd.

63 *Danica*, *Nova Hrvatska*, *Obrana* i sl.

64 HDA, Hrvatska kinoteka, *Pred narodnim sudom*, red. Dragutin Zdunić (Jadran film, 1948), dokumentarni film.

65 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 112, Novinska agencija Tanjug, Foto-arhiva Novinske agencije Tanjug, film 4298, snimci 1–31, autor Zlatko Šurjak; Biblioteka Znaci, fotografije br. 2420, 2432 i 2437, izvor: Muzej revolucije naroda Jugoslavije, datum pristupa 27. 7. 2026.: https://znaci.org/fotografija.php?br=2420; https://znaci.org/fotografija.php?br=2432; https://znaci.org/fotografija.php?br=2437.

66 Arhiva Hrvatske radiotelevizije, „Proces Božidaru Kavranu i ostalima”, 4 min 20 s; izvod iz procesa protiv Ljube Miloša, zapovjednika logora Jasenovac, 3 min 11 s.

historijom ideja. Analiza se usmjerava na ideološku funkciju procesa, njegov diskurzivni okvir i ulogu u oblikovanju narativa o prošlosti. Istraživački izazov leži u obuhvaćanju izrečenog i neizrečenog, kao i razumijevanju recepcije i društvene funkcije porukâ koje su kroz proces artikulirane i kontekstualno uvjetovane. Analiza diskursa podrazumijeva kritičko ispitivanje jezika i narativa u kontekstu moći i ideologije – u ovom radu obuhvaća stenogram suđenja, iskaze optuženika i svjedoka te medijske prikaze procesa, s ciljem identifikacije retoričkih strategija, simboličkih konstrukcija i načina oblikovanja javne percepcije.[67] Suđenje se pritom promatra kao prostor u kojem se proizvodi i stabilizira službeni narativ. Analiza performativnih i ideoloških aspekata procesa ne dovodi u pitanje dokumentiranost zločina niti odgovornost optuženih, nego nastoji objasniti načine na koje je suđenje korišteno u političkoj, simboličkoj i memorijskoj artikulaciji poslijeratnog poretka. Ključni koncepti, komplementarni i teško odvojivi, vezani su uz ideologiju i moć, diskurs i jezik te kulturu sjećanja. Metodološki okvir temelji se na trima ključnim konceptima: simboličkoj politici Mareja Edelmana (Murrayj Edelman) – „proces kao politički spektakl", „pravnom nesvjesnom" Šošane Felman (Shoshana Felman), te stvaranju kulturne memorije prema Aleidi Asman (Aleida Assmann). Komplementarni uvidi autora poput Fukoa (Foucault), Nore i Ferklafa (Fairclough) pružaju dodatnu dubinu i kontekst, što se nadovezuje i na suvremene interdisciplinarne pristupe koji suđenja promatraju kao složene pravno-društvene i diskurzivne događaje.

Ideologija i moć: Edelman

Koncept simboličke politike Mareja Edelmana omogućuje razumijevanje sudskog procesa kao političkog spektakla u kojem simboli, rituali i medijski prikazi oblikuju percepciju javnosti i legitimiraju vlast. Suđenje se pritom ne pojavljuje samo kao pravni čin, nego i kao dramaturški oblikovan događaj koji mobilizira emocije, proizvodi osjećaj sudjelovanja i učvršćuje postojeći poredak. U tom smislu, optuženici djeluju kao simbolički nositelji zla bivšeg režima, dok retorika „narodne pravde" nudi simboličko razrješenje društvenih napetosti.[68] Analizom simboličkih rituala vezanih za suđenje, kao i stenograma i novinskih izvještaja, proces se može dekonstruirati kao politički spektakl koji omogućuje uvid u mehanizme stvaranja narativa i kanonizacije prošlosti. U ovom slučaju prijenos procesa na Trgu Republi-

[67] Analiza stenograma i novinskih izvještaja usmjerena je na identifikaciju ponavljajućih pojmova i opozicija („narod"/„izdajnici", „pravda"/„zločin"), emocionalno nabijene retorike, konstrukcije kolektivnog identiteta i reprezentacije optuženih kao simboličkih nositelja bivšeg režima. Posebna se pozornost posvećuje odnosu između pravnog jezika, medijske reprezentacije i političke simbolike procesa.

[68] Murray Edelman, *The Symbolic Uses of Politics* (Urbana: University of Illinois Press, 1985); Murray Edelman, *Constructing the Political Spectacle* (Chicago: University of Chicago Press, 1988).

ke, uključivanje publike kroz svjedočenja i snažna medijska prisutnost stvaraju dojam „narodnog suda", čime se istodobno mobilizira javnost i legitimizira vlast kroz naglašavanje ideoloških obrazaca poput „bratstva i jedinstva".[69] Optuženici pritom postaju simbolički neprijatelji („borba protiv zla"), dok retorika tužiteljstva i medija konstruira državu kao nositeljicu pravde i stabilnosti, nudeći simboličko razrješenje poslijeratne nesigurnosti, osobito u kontekstu Rezolucije Informbiroa).[70] U ovome se slučaju ideologija može promatrati kao proces operacionalizacije apstraktnih pojmova („pravda", „izdaja", „narodni sud")[71] u konkretne diskurzivne i simboličke obrasce koji proizvode određene društvene učinke, poput legitimizacije vlasti i emocionalne mobilizacije.[72] Publika, prisutna izravno ili putem medija, djeluje kao konzument koji internalizira i reproducira ponuđeni narativ, čime se učvršćuje politička istina uspostavljena kroz proces.[73] Analiza se stoga usmjerava na prepoznavanje funkcionalnih obrazaca u diskursu suđenja i pratećem narativu, pri čemu retoričke strategije i simbolika oblikuju društvene stavove i percepciju prošlosti. U tom procesu partijski akteri i sudionici suđenja konstruiraju narativ koji funkcionira kao ritual ideološke potvrde i slanja poruke, dok publika njegovim prihvaćanjem sudjeluje u reprodukciji političkog poretka. Ovakav pristup („ideologija – operacionalizacija – konzument") moguće je povezati s teorijama ideologije i hegemonije, odnosno s uvidima o proizvodnji konsenzusa,[74] djelovanju ideoloških aparata države[75] i ulozi kontroliranih medija u oblikovanju pristanka.[76]

---

69 Prema Andersonovoj „zamišljenoj zajednici", suđenje možemo promatrati kao imaginarni konstrukt zajednice kroz medije. Emocionalna mobilizacija i osjećaj zajedništva stvara se kroz zajedničke praćenje i uključivanje publike i svjedoka iz publike. – Benedict Anderson, „Introduction", in: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London/New York: Verso, 1983), 1–7.

70 Ovdje treba spomenuti i Hobsbawmov koncept „izmišljanja tradicije/zajednice" u smislu suđenja kao procesa oblikovanja rituala nove političke zajednice kroz sintagme poput „narodnog suda", „pravedne osvete", ali i dramatičnošću procesa, simbolikom jezika i mjesta. – Eric Hobsbawm i Terence Ranger, ur., *Izmišljanje tradicije* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002)

71 Ernesto Laclau i Chantal Mouffe Koncept hegemonije i diskurzivne artikulacije u ovom slučaju može artikulirati socijalistički diskurs „narodne pravde" protiv „izdaje", učvršćujući ideološku dominaciju. – Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemonija i socijalistička strategija* (Zagreb: Disput, 2010.).

72 Kao važan koncept pri analizi kategorije ideologije u ovom događaju nameće se koncept afektivne politike Sare Ahmed, odnosno proučavanje suđenja kao događaja emocionalno nabijene retorike u svrhu mobilizacije javnosti kanalizirajući emocije kroz sudnicu i medije. – Sara Ahmed, *Kulturna politika emocija* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2017).

73 Theodor Adorno i Max Horkheimer, *Dijalektika prosvjetiteljstva* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2006).

74 Antonio Gramsci, *O državi* (Beograd: Radnička štampa, 1979); Antonio Gramsci, *Pisma iz zatvora* (Zagreb: Zora, 1951); John Cammett, *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1967), 204.

75 Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays* (New York: Monthly Review Press, 1971).

Diskurs i jezik: Felman

Koncept „pravnog nesvjesnog" Shoshane Felman omogućuje razumijevanje suđenja kao prostora u kojem se isprepliću pravo i trauma. Suđenje se pritom ne pojavljuje samo kao pravni proces nego i kao mjesto ponavljanja i ponovnog proživljavanja kolektivne traume, osobito kroz krize svjedočenja i nemogućnost njezina potpunog verbaliziranja. Svjedoci i optuženici tako postaju nositelji nesvjesnih slojeva prošlosti, a sudski postupak djeluje kao okvir u kojem se trauma istodobno iznosi i reproducira.[77] Analiza stenograma pokazuje kako svjedočenja o zločinima nadilaze funkciju pravnog dokaza te postaju traumatski ponovni doživljaji koji narušavaju linearni narativ procesa, stvarajući emocionalne rupture nalik onima u Eichmannovu suđenju.[78] Takve diskurzivne rupture otvaraju prostor za razumijevanje suđenja ne samo kao osude nego i kao pokušaja suočavanja s traumatskim iskustvom. Istodobno, retorika „narodne pravde" nastoji simbolički zatvoriti traumatski horizont prošlosti, dok ga kroz javno izvođenje procesa i medijsku reprodukciju zapravo iznova aktivira, pretvarajući publiku u svojevrsnoga sekundarnog svjedoka. U tom kontekstu iskazi optuženika, osobito u svojoj rutinizaciji nasilja, mogu se povezati s konceptom banalnosti zla,[79] pri čemu odsutnost refleksije ne neutralizira, nego dodatno reproducira traumatski učinak. Suđenje se time pokazuje kao ambivalentan prostor: istodobno instrument pravde, ali i mehanizam ponavljanja i transformacije traume u javni i društveni događaj. Komparativno, ovaj koncept omogućuje usporedbu s međunarodnim suđenjima poput Nürnberškoga procesa, gdje se trauma Holokausta ponavlja u svjedočenjima, ali u jugoslavenskom kontekstu s dodatnim slojem socijalističke ideologije koja traumu koristi za građenje budućnosti. Kao poveznica analize diskursa i moći nameće se koncept diskursa kao aparata moći, prema kojem suđenje djeluje kao mehanizam proizvodnje „službene povijesti" i kontrole nad narativom o prošlosti.[80] Analiza diskursa stoga se usmjerava na prepoznavanje ključnih pojmova, protupojmova i njihovih odnosa („pravda", „izdaja", „odgovornost"), kao i na jezične strategije pomoću koje akteri procesa djeluju

76 Noam Chomsky and Edward Herman, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* (New York: Pantheon Books, 1988).

77 Shoshana Felman, *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century* (Cambridge: Harvard University Press, 2002).

78 Dominik Lasok, „The Eichmann Trial", *The International and Comparative Law Quarterly*, 11, 2/1962, 355–374.

79 Koncept „banalnosti zla" ključan je pri analizi diskursa, osobito obrane optuženih i profiliranju optuženih, odnosno rutinizacija zločina bez sposobnosti refleksije kod počinitelja. – Hannah Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2006).

80 Michel Foucault, *Arheologija znanja* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005)

i oblikuju značenje.[81] Govor tužiteljstva, obrane i optuženika pritom se ne promatra samo kao deskripcija, nego kao čin kojim se mobilizira publika, uspostavlja interpretativni okvir i učvršćuje ideološki narativ.[82] Uvidi kritičke diskurzivne analize dodatno ukazuju na ulogu medija u reprodukciji takvog diskursa, pri čemu se pomoću retoričkih obrazaca i selekcije sadržaja oblikuje javna percepcija procesa. U komparativnoj perspektivi ovakav pristup omogućuje sagledavanje sličnosti i razlika između jugoslavenskih i međunarodnih suđenja, osobito u načinu na koji se trauma i pravda diskurzivno artikuliraju i institucionaliziraju.[83] Suđenje se tako pokazuje kao dvostruki mehanizam: istodobno pravni instrument kažnjavanja i diskurzivno mjesto ponavljanja, artikulacije i transformacije kolektivne traume.

Kultura sjećanja: Asman

Koncept kulturne memorije Aleide Asman omogućuje razumijevanje suđenja kao mehanizma kroz koji se proizvodi i stabilizira službeni narativ o prošlosti. Razlikujući komunikativnu i kulturnu memoriju, Asman pokazuje kako se živa, generacijska sjećanja pomoću institucionalnih procesa pretvaraju u selektivno strukturiranu i dugotrajnu kulturnu memoriju. Ona pritom razlikuje arhivsku (pohranjenu) i kanonsku (aktivno prisutnu) dimenziju memorije.[84] U tom kontekstu suđenje djeluje kao prostor i mehanizam transformacije komunikativne memorije u kulturnu. Svjedočenja žrtava, sadržana u zapisnicima i iskazima, predstavljaju neposredna iskustva nasilja (komunikativna memorija), dok se kroz presudu i medijsku reprezentaciju ta iskustva prevode i arhiviraju u kanonizirani narativ (kulturnu memoriju) o „pobjedi nad fašizmom" i socijalističkom zajedništvu. Proces tako ne samo da arhivira prošlost nego je i aktivno reinterpretira te ugrađuje u dominantni društveni okvir. Suđenje pritom funkcionira kao mjesto medijacije memorije, u kojem se kroz ritual (dramaturgija procesa), prostor

---

81 Michael Freeden, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Clarendon Press, 1996); Michael Freeden, „The Morphological Analysis of Ideology", in: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, eds. Michael Freeden, Lyman Tower Sargent and Marc Stears (New York: Oxford University Press, 2013), 115–137.

82 Quentin Skinner, *Visions of Politics, Volume 1: Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Quentin Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas", *History and Theory*, 8, 1/1969, 3–53.; Quentin Skinner, „Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action", *Political Theory*, 2, 3/1974, 277–303; Vedran Jerbić, „O strategijskoj ulozi konteksta u tumačenju političkih diskursa: susret teorije hegemonije i lingvističkog kontekstualizma", *Politička misao*, 58/2021, 127–160.

83 Norman Fairclough, *Language and Power* (London: Longman, 1989.); Norman Fairclough, *Discourse and Social Change* (Cambridge: Polity Press, 1992); Norman Fairclough, *Media Discourse* (London: Edward Arnold, 1995).

84 Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

(Zagrebački zbor kao simbolički arhiv deportacija)[85] i diskurs povezuju prošlost, sadašnjost i budućnost.[86] Dramaturgija procesa i njegova javna izvedba omogućuju uspostavu kontinuiteta značenja, pri čemu se trauma prošlosti prevodi u politički i društveni narativ koji legitimira postojeći poredak i usmjerava kolektivnu percepciju prijetnji i identiteta. U komparativnoj perspektivi, ovakav pristup pokazuje kako različiti poslijeratni konteksti selektivno oblikuju kulturnu memoriju. Dok jugoslavenski procesi naglašavaju traumu okupacije i narativ zajedništva, istodobno potiskujući rasprave o unutarnjim sukobima i kolaboraciji, međunarodna suđenja poput Nürnberškoga procesa prvenstveno artikuliraju sjećanje na nacističke zločine unutar okvira pobjedničke pravde, dok sovjetski procesi naglašavaju klasnu borbu i antifašistički narativ uz istodobno izostavljanje trauma povezanih s Gulagom. Na taj način različiti modeli poslijeratnih suđenja oblikuju specifične obrasce kulturne memorije u skladu s političkim i ideološkim ciljevima. U tom se smislu suđenja mogu promatrati i kao oblik institucionalne interpretacije prošlosti, pri čemu pravni i medijski diskurs aktivno sudjeluju u oblikovanju kolektivne svijesti, što dodatno naglašavaju i suvremeni historiografski pristupi koji ukazuju na političku uvjetovanost narativa o prošlosti.[87]

Potencijalne teme istraživanja

Navedene teorije i metode otvaraju mogućnost novih interpretacija te doprinose popunjavanju praznina u dosadašnjim istraživanjima. Brojnost i raznolikost izvora vezanih uz proces upućuju na širok spektar potencijalnih istraživačkih smjerova koji nadilaze sam pravni okvir suđenja. U tom smislu nameće se potreba za komparativnom analizom s drugim poslijeratnim procesima u jugoslavenskom, europskom i globalnom kontekstu, kao i praćenje promjena u narativima o suđenju u kasnijim razdobljima, primjerice u procesima protiv Artukovića ili Šakića. Istodobno, dostupna građa omogućuje istraživanje različitih aspekata djelovanja režima, uključujući emigrantske mreže, obrasce društvene mobilnosti, emocionalne režime logora te suvremene reinterpretacije i mjesto ovih procesa u javnoj povijesti.[88] Posebno vrijedan izvor predstavlja elaborat koji Ljubo Miloš piše u pritvoru, jer pruža uvid u mikrohistoriju pojedinaca unutar ustaške hijerar-

[85] Topografija prostora postaje ideološki okvir koji režim koristi kao memorijalni potencijal mjesta za stvaranje kontinuiteta značenja. – Nora, „Les Lieux de Memoire", 7–24.

[86] Jan Assmann, *Religion and Cultural Memory: Ten Studies* (Stanford: Stanford University Press, 2006).

[87] Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi: Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2024).

[88] Emocionalni režimi su normativni okviri za emocije u društvu, prema Williamu Reddyju (*The Navigation of Feeling*, 2001), koji oblikuju ponašanje i vrijednosti unutar represivnih sustava poput NDH. – Richard Firth-Godbehere, *Ljudska povijest emocija* (Zagreb: Školska knjiga, 2023).

hije, ali i u funkcioniranje šireg institucionalnog okvira režima. Na temelju takvih izvora moguće je rekonstruirati razvoj i djelovanje logorskog sustava, kao i obrasce ponašanja žrtava i počinitelja. Analiza svjedočenja i dokumentacije omogućuje i uvid u obrasce društvene mobilnosti, od neprivilegiranih predratnih pozicija do stjecanja statusa kroz nasilje i „dokazivanje" unutar sustava. Otvara se i prostor za rekonstrukciju kretanja emigrantskih mreža te mehanizama i institucija koje su ih podržavale. Ipak, važno je naglasiti da pojedine teme nadilaze okvir samog sudskog procesa te zahtijevaju šire istraživanje konteksta i vremenskih razdoblja u kojima se odvijaju.

Primjer društvene mobilnosti

Kao ilustracija analitičkog potencijala izvora odabran je primjer društvene mobilnosti jer jasno pokazuje kako se na osnovu sudskoga materijala mogu rekonstruirati širi društveni i ideološki obrasci djelovanja ustaškoga režima. Iz dokaznog materijala moguća je djelomična rekonstrukcija emocionalnog režima te sustava poželjnih vrlina i vrijednosti nužnih za integraciju i vertikalnu mobilnost u NDH. Karijerni uspon u praksi je često podrazumijevao nasilje kao ključni mehanizam napredovanja.[89] Većina optuženika dolazila je iz neprivilegiranih društvenih i ekonomskih slojeva, što ih ne razlikuje bitno od šire populacije, ali se razlikuju obrasci njihove motivacije i djelovanja. Dok su za pripadnike pokreta otpora važnu ulogu imali kolektivni ciljevi i ideja društvene promjene, u slučaju optuženih vidljivi su obrasci oportunizma, osobnog probitka i afirmacije kroz nasilje.[90] Svjedočanstva i iskazi dodatno osvjetljavaju takve obrasce. Preživjeli logoraš Đorđe Miliša opisuje mlade ustaške novake koji su „stizali u velikim masama, obučeni u hercegovačku nošnju… Trebalo ih je učiti hodati. I učilo ih se, ali teško",[91] dok Čedomil Huber ističe kako su ustaše u logoru „regrutirane iz redova lumpenproletera: među ljudima koji su napustili ili počeli napuštati dojučerašnja moralna načela, koji su za malo novca, ljepšu ili manje lijepu uniformu, a prije svega za vlast nad drugima, bili spremni učiniti sve".[92]

[89] O ubojstvu kao mjerilu svjedoči odvjetnik Dumić pri obrani Miličevića koji je „pričao u logoru u Italiji, u jednoj sredini, gdje ugled pojedinca, izgleda, kotira prema težini ranije počinjenih zlodjela, pa ta njegova samohvala držim, nema, dokaznog značenja". – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–1–311; kut. 605, 1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822.

[90] Douglas Kelly, psihijatar koji je proučavao nacističke zločince uočava sličnost, odnosno kako počinitelji zločina nisu bile izvanredne ličnosti, već su imali tri zajedničke karakteristike: pretjerana ambicija, niski etički standardi i snažno razvijen nacionalizam. Uz to, faktor je bila prilika dolaska na vlast. Navedeno se može uočiti i u slučaju ustaških zločinaca. – Simić, *Madam War Criminal*, 15.

[91] Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac* (Zagreb: naklada piščeva, 1945), 273.

[92] Čedomil Huber, „Ekonomska zajednica – osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima", u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.: materijali s rasprave*, ur. Dobrila Borović (Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985), 72.

Slično tomu, odvjetnik optuženika Dumić naglašava socijalno porijeklo optuženika, opisujući ih kao neuke i siromašne seljake kojima je rat otvorio prostor za mobilnost.[93] Ljubo Miloš je kao činovnik u Subotici bio izuzetak u odnosu na suoptuženike.[94] Unutar takvog sustava napredovanje je bilo usko povezano s demonstracijom lojalnosti i brutalnosti. Sudjelovanje u egzekucijama funkcioniralo je kao sredstvo afirmacije i stjecanja statusa, zbog čega su se u vrhu hijerarhije često nalazili najradikalniji i najnasilniji pojedinci. Dok su izvan logora egzekucije imale funkciju dokazivanja ideološke predanosti, unutar logorskog sustava služile su uspostavi hijerarhije i kontrole.[95] Iskazi optuženih potvrđuju takvu logiku djelovanja. Mato Vasilj navodi kako je pritisak na nasilje bio izravno povezan s identitetom ustaše („Meni lično je Pavelić rekao kad nisam htio zaklati jednu ovcu, već sam mu rekao da mi je žao životinje: 'Kakav bi ti onda bio ustaša?'"), dok Ljubo Miloš ističe da su „koljači dobivali više činove", a ako bi netko odbio sudjelovati, „Pavelić bi ga sigurno dao izbaciti iz ustaša".[96] Primjer Adama Miličevića dodatno pokazuje kako su unapređenja bila rezultat kombinacije nasilja, lojalnosti i arbitrarnosti nadređenih.[97] S druge strane, primjer Mate Vasilja – koji prilikom akcije kod Kozare kada je nosio ranjenog suborca, nije bio unaprijeđen zbog čega nezadovoljan odlazi u Jasenovac gdje ubrzo dobiva čin rojnika – ukazuje na to da čin spašavanja života nije imao istu vrijednost kao čin oduzimanja života.[98] U tom smislu, analiza društvene mobilnosti nadilazi individualne biografije i otvara uvid u šire mehanizme funkcioniranja nasilja, hijerarhije i ideologije. Ovaj primjer stoga ilustrira kako i

[93] „Svi moji branjenici, neuki su i priprosti seljaci sa svega tri ili četiri razreda osnovne škole, svi iz pasivnih krajeva, puki siromasi, među najsiromašnijima u svojim siromašnim selima. Prva trojica od njih, i to: Nikola Pehar, Adam Miličević i Mato Vasilj, rođeni su u drugoj polovici godine 1920. Njima je prema tome godine 1941,. tj. početkom okupacije bilo baš vrijeme da pođu u vojsku, i oni su s time računali". – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–1–311; kut. 605, 1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822.

[94] Geza Tikvicki u svojoj knjizi prenosi svjedočanstvo s druženja Laze Vasiljeva o Ljubi Milošu čija sestra Dara je bila dio društva. Za njega navodi kako je „bio ćutljiv, smrknut, nedruštven i iskompleksiran. Klonio se društva, čak i sestre Dare, a njega takvog ni mi nismo želeli u društvu". – Geza Tikvicki, *Slike ustanka u Bačkoj* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1989), 63–64.

[95] Mira Kolar-Dimitrijević, „Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 2/1983, 155–176.

[96] HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K–1/48–1–311; kut. 605, 1/48–1618–1680, 1688–1704, 1785–1786, 1822.

[97] „Jednom prilikom prije povratka Ljube Miloša u Lepoglavu 1944., ja sam se bunio zbog toga što nisam bio unaprijeđen, te me je Ljubo Miloš dao zatvoriti u Draškovićevoj ul. Međutim nakon par dana ustaški satnik tj. dopukovnik Matković, pustio me je iz zatvora i tada sam bio unaprijeđen u čin vodnika". – HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Miličević Adama, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbednosti u Zagrebu dne 5.V.1948.g.

[98] HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vasilj Mate, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R.H. u Zagrebu, dana 28. maja 1948.

ograničen korpus sudske dokumentacije može poslužiti kao polazište za kompleksna istraživanja društvenih, ideoloških i iskustvenih dimenzija režima.

Zaključak

Analiza suđenja zahtijeva kombinaciju novih pristupa u historiografiji te prevladavanje interpretativnih okvira koji se fokusiraju isključivo na potvrđivanje ili opovrgavanje krivnje i instrumentalizaciju procesa. Historiografija suđenja najčešće promatra kao izvor za rekonstrukciju zbivanja za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata te djelovanja pojedinaca uključenih u zločine, dok dio revizionističkih pristupa nastoji umanjiti razmjere zločina, preusmjeriti fokus na druge aktere ili delegitimirati sam proces. Takvi pristupi – bilo da je riječ o konstrukciji „zločinaca-heroja" ili „žrtava", ili o kvantifikacijskim redukcijama složenih povijesnih pojava – ne otvaraju prostor za postavljanje relevantnih istraživačkih pitanja. Ovaj rad nastoji ponuditi drukčiji analitički okvir, usmjeren na razumijevanje suđenja kao složenog društvenog, političkog i simboličkog procesa. Fokus se pomiče s pojedinačnih aktera i događaja prema analizi diskursa, performativnosti i memorijskih praksi koje su kroz suđenje oblikovale službeni narativ poslijeratne Jugoslavije. Time se otvara prostor za sagledavanje suđenja ne samo kao pravnog već i kao društveno-političkog fenomena koji aktivno sudjeluje u konstrukciji identiteta i kolektivne memorije te nudi komparativne uvide relevantne za tranzicijsku pravdu. Kroz takav pristup, proces „Kavran–Miloš" može se promatrati kao paradigmatski primjer poslijeratne pravde koja nadilazi okvir kaznenog postupka, djelujući kao instrument oblikovanja društvenog poretka, političke legitimacije i kolektivne memorije. U tom smislu, analiza suđenja otvara mogućnost za dublje razumijevanje odnosa između prava, ideologije i društva, kao i za komparativna promišljanja o ulozi poslijeratnih procesa u europskom kontekstu. Osim toga, tema nadilazi historiografske okvire te privlači pozornost šire zajednice na postjugoslavenskom prostoru. O aktualnosti ovih pitanja svjedoče i suvremene kulturne reprezentacije poput filma *Nuremberg*, koje kroz humanizaciju optuženika ponovno otvaraju pitanje odnosa između pravde, odgovornosti i interpretacije prošlosti. U suvremenim interpretacijama Drugoga svjetskog rata i poraća primjetni su trendovi reinterpretacije i revizije, pri čemu se u dijelu javnog i političkog diskursa oslobođenje reinterpretira kao oblik nove represije, a poslijeratni režim kao prijetnja nacionalnom opstanku. Takvi pristupi često rezultiraju relativizacijom zločina i rehabilitacijom pojedinih aktera, što dodatno naglašava potrebu za kritičkim i metodološki utemeljenim istraživanjima. U konačnici, ovakav pristup ne samo da doprinosi historiografiji nego i omogućuje šire razumijevanje suvremenih društvenih i političkih prijepora oko interpretacije prošlosti, ukazujući na trajnu povezanost između povijesnih narativa i aktualnih identitetskih i polit-

kih pitanja. Kao što primjećuje Francisco Moreno, povijest često bilježi događaje, ali ne i njihove emocionalne i iskustvene slojeve;[99] u tom smislu, ovaj pristup nastoji suđenje promatrati kao prostor artikulacije upravo tih dimenzija.

Spisak referenci

Arhivi

- Hrvatski državni arhiv. Fond 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta; Fond Ponova; Fond 248, Ustaška nadzorna služba; Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske; Fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske; Fond 1596, Vrhovni sud NRH.
- Arhiv Jugoslavije. Fond 215, Savezno javno tužilaštvo; Fond 112, Novinska agencija Tanjug.
- Arhiva Hrvatske radiotelevizije. „Proces Božidaru Kavranu i ostalima", snimka, 4 min 20 s; izvod iz procesa protiv Ljube Miloša, zapovjednika logora Jasenovac, snimka, 3 min 11 s.
- Hrvatska kinoteka. Film „Pred narodnim sudom", 1948., Jadran film, r: Dragutin Zdunić
- Znaci.org**.** Fotografije

Štampa i periodika

- *Oktobar* (Jugoslavija).
- *Berner Tagwacht* (Švicarska).
- *Bieler Tagblatt* (Švicarska).
- *Borba* (Jugoslavija, razni brojevi 1947–1948).
- *Corriere d'Informazione* (Italija).
- *Dagens Nyheter* (Švedska).
- *Daily Herald* (UK).
- *Danica* (SAD).
- *Derniere Heure* (Belgija).
- *Die Tat* (Švicarska).
- *Dundee Courier* (UK).
- *FAN – L'Express* (Švicarska).
- *Gazet Van Antwerpen* (Belgija).
- *Journal du Jura* (Švicarska).
- *Journal et feuille d'avis du Valais* (Švicarska).
- *Književne novine* (Jugoslavija).
- *Kolding Folkeblad* (Danska).
- *Krasnaja zvezda* (SSSR) (Cyrillic).
- *La Liberté* (Švicarska).
- *La Meuse* (Belgija).

[99] Fransisko Moreno Gomez, „Istorija, sećanje i prava žrtava", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*. prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 50–59.

- *La Nación* (Argentina).
- *Le Confédéré* (Švicarska).
- *Le Sentinelle* (Italija).
- *Ľud* (Čehoslovačka).
- *Magyar Szó* (Mađarska).
- *Manchester Evening News* (UK).
- *Metropole* (Belgija).
- *Naše pravda* (Čehoslovačka).
- *Neue Zürcher Nachrichten* (Švicarska).
- *Nottingham Evening Post* (UK).
- *Nova Hrvatska* (UK).
- *Obrana* (Španjolska).
- *Ofensiva* (Rumunjska).
- *Slobodna Dalmacija* (Jugoslavija, razni brojevi 1947–1948).
- *The Australian Jewish Herald* (Australija).
- *Varaždinske vijesti* (Jugoslavija, 1945–1948).
- *Vjesnik* (Jugoslavija, razni brojevi, 1948).
- *Vychodoslovenska Pravda* (Čehoslovačka).
- *Weltpresse* (Austrija).

Izvori sa interneta

- Antifašistički vjesnik. https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/11/29/249; https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/10/20/338
- Derechos.org. http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/nlondon.html; http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/judgment/
- Gong. https://gong.hr/2015/05/14/rehabilitacija-draze-mihailovica-je-skandalozna
- HINA. https://www.hina.hr/vijest/6311138
- IMDb. https://www.imdb.com/title/tt1446466
- Peščanik. https://pescanik.net/proces-2/; https://pescanik.net/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/
- Portal Novosti. https://www.portalnovosti.com/premontirani-proces
- RTRS. https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=366291
- Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Ante_Vrban; https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljubo_Miloš

Literatura

- Adorno, Theodor i Max Horkheimer. *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2006.
- Ahmed, Sara. *Kulturna politika emocija*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2017.
- Althusser, Louis. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press, 1971.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities*. London/New York: Verso, 1983.
- Applebaum, Anne. *Gulag: A History*. New York: Anchor Books, 2004.
- Arendt, Hannah. *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2006.

- Assmann, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Assmann, Jan. *Religion and Cultural Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2006.
- Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944.* Knj. II. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.
- Bergsmo, Morten, Cheah Wui Ling and Yi Ping, eds. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 2. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014.
- Biddiscombe, Perry. *Werwolf!*. Toronto: University of Toronto Press, 1998.
- Bílková, Veronika. „Post-Second World War Trials in Central and Eastern Europe". In: *Historical Origins of International Criminal Law*, eds. Morten Bergsmo, CHEAH Wui Ling and YI Ping, 697–714. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014.
- Bloxham, Donald. *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Cammett, John. *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism*. Stanford: Stanford University Press, 1967.
- Chomsky, Noam and Edward Herman. *Manufacturing Consent.* New York: Pantheon Books, 1988.
- Despot, Zvonimir. „Plan Deseti travanj i(li) operacija Gvardijan". *Podravski zbornik*, 26/27, 2000, 161–175.
- Douglas, Lawrence. *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Dulić, Tomislav. „Sentenced 'for Ideological and Political Reasons'? The Rehabilitation of Dragoljub 'Draža' Mihailović and Social Memory in Serbia". *Sociologija*, 54/2012, 625–648.
- Edelman, Murray. Constructing the Political Spectacle. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- Edelman, Murray. The Symbolic Uses of Politics. Urbana: University of Illinois Press, 1985.
- Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press, 1992.
- Fairclough, Norman. *Language and Power*. London: Longman, 1989.
- Fairclough, Norman. *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 1995.
- Felman, Shoshana. *The Juridical Unconscious*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.
- Ferhadbegović, Sabina. *Recht und Gerechtigkeit? Ahndung von Menschheitsverbrechen in Jugoslawien zwischen Völkerrecht und Partisanenjustiz (1941–1948)*. Paderborn: Brill | Schöningh, 2025.
- Firth-Godbehere, Richard. *Ljudska povijest emocija.* Zagreb: Školska knjiga, 2023.
- Foucault, Michel. *Arheologija znanja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
- Freeden, Michael. „The Morphological Analysis of Ideology". In: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, edited by Michael Freeden, Lyman Tower Sargent and Marc Stears, 115–137. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Freeden, Michael. *Ideologies and Political Theory*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Ghodsee, Kristen. „A Tale of 'Two Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism". *History of the Present*, 4/2014, 115–142.

- Goldstein, Ivo. „O psihologiji ustaških čuvara i logoraša u Jasenovcu". *Zbornik Janković*, 4/2019, 435–445.
- Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber; Židovska općina Zagreb, 2001.
- Grahek Ravančić, Martina. „Razvoj pravosudnih vlasti i odgovarajućega pravnog okvira u Hrvatskoj 1945. godine". *Časopis za suvremenu povijest*, 53/2021, 157–183.
- Gramsci, Antonio. *O državi*. Beograd: Radnička štampa, 1979.
- Gramsci, Antonio. *Pisma iz zatvora*. Zagreb: Zora, 1951.
- Hobsbawm, Eric i Terence Ranger, ur. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- Huber, Čedomil. „Ekonomska zajednica – osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima". U: *Okrugli stol 21. travnja 1984.: materijali s rasprave*, uredila Dobrila Borović, 70–77. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Janković, Branimir. „Komparativna historija revolucija Arna J. Mayera". U: *Zbornik Drage Roksandića*, uredili Damir Agičić, Hrvoje Petrić i Filip Šimetin Šegvić, 953–962. Zagreb: FF press, 2019.
- Jerbić, Vedran. „O strategijskoj ulozi konteksta u tumačenju političkih diskursa". *Politička misao*, 58/2021, 127–160.
- Kershaw, Ian. *Out of the Ashes: Europe's Rebirth after the Second World War*. London: Penguin, 2015.
- Kisić-Kolanović, Nada. „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika". *Časopis za suvremenu povijest*, 28, br. 3/1996, 379–397.
- Kisić-Kolanović, Nada. „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.–1952". *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1/1992, 49–99.
- Kisić-Kolanović, Nada. „Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj 1945.–1948". *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993, 1–22.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine". *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 2/1983, 155–176.
- Krašić, Wollfy. „A Failed Assassination Attempt on the Deželić in the Federal Republic of Germany in 1965 by the Yugoslav Security Service". *Zbornik Janković*, 5–6/2021, 238–280.
- Laclau, Ernesto i Chantal Mouffe. *Hegemonija i socijalistička strategija.* Zagreb: Disput, 2010.
- Lasok, Dominik. „The Eichmann Trial". *International and Comparative Law Quarterly*, 11, no. 2/1962, 355–374.
- Makhalova, Irina and Irina Rebrova. „(Post)War Trials of Nazi Perpetrators and Their Auxiliaries in the Soviet Union: History and Ongoing Debates". *Eastern European Holocaust Studies*, 2/2024, 531–550.
- Masijas, Antonija. „Međunarodno pravo naspram nekažnjivosti i negacionizma". U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 182–196. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Mataušić, Nataša. „Diana Budisavljević: The Silent Truth". u: *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition: Volume One, Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, edited by Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić, 49–97. New York: Palgrave Macmillan, 2016.

- Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: dokumenta*. Knj. II. Beograd: Narodna knjiga; Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- Miliša, Đorđe. *U mučilištu – paklu Jasenovac*. Zagreb: Naklada piščeva, 1945.
- Milosavljević, Olivera. „Fašizam i istorijski revizionizam". U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 123–128. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Milošević, Srđan. „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji". U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 129–142. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Milošević, Srđan. *Istorija pred sudom – interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*. Beograd: Fabrika knjiga, 2013.
- Moreno Gomez, Fransisko. „Istorija, sećanje i prava žrtava". U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 50–59. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". *Representations*, 26/1989, 7–24.
- Paczkowski, Andrzej. *The Spring Will Be Ours*. University Park: Penn State University Press, 2003.
- Pfeffer, Leo. *Istraga u Sarajevskom atentatu*. Zagreb: Nova Evropa, 1938.
- *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rosenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hancinu.* Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Radanović, Milan. „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009–2012". U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ur. Milo Petrović, 143–174. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka, 2014.
- Radanović, Milan. *Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2025.
- Reddy, William. *The Navigation of Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Sedlo, Marko. „Razvoj građanskog parničkog procesnog prava u SFRJ". *Pravnik*, 46, 93/2013, 55–80.
- Siemens, Daniel and Daniel Hedinger. „New perspectives on the post-World War II trials of Nuremberg and Tokyo". *Journal of Modern European History*, 14, 4/2016, 492–499.
- Simić, Olivera. *Madam War Criminal: Serbia's Iron Lady*. London: Hurst, 2025.
- Skinner, Quentin. „Meaning and Understanding in the History of Ideas". *History and Theory*, 8, 1/1969, 3–53.
- Skinner, Quentin. „Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action". *Political Theory*, 2, 3/1974, 277–303.
- Skinner, Quentin. *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

- Stanić, Milan, ur. *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*. Zagreb: Rožankowski, 1946.
- Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi: Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2024.
- Stojanović, Tamara. „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata”. U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, uredili Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, 87–108. Beograd: INIS, 2025.
- Stošić, Verica M. i Vladan Vukliš, prir. *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*. Banjaluka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske; Arhiv Republike Srpske, 2017.
- Šadek, Vladimir. „Križarska gerila u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini 1945.–1948.”. *Podravski zbornik*, 42/2016, 35–43.
- Tikvicki, Geza. *Slike ustanka u Bačkoj.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1989.
- *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, uredili Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić. Zagreb: Minerva, 1997.
- Tokić, Mate Nikola. *Croatian Radical Separatism and Diaspora Terrorism During the Cold War*. West Lafayette: Purdue University Press, 2020.
- Totani, Yuma. *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II*. Cambridge, MA: Harvard University Asia Center, 2008.
- Vuković, Goran. *Klopka za koljače*. Banja Luka: Glas, 1975.

Summary

Nikola Ostojčić

The “Kavran–Miloš” Trial (1948): Research Potential of a Postwar Trial

Abstract: This paper analyzes the trial of Ljubo Miloš and a group of defendants in the 1948 “Kavran–Miloš” trial as a political, ideological, and mnemonic phenomenon of postwar Yugoslavia. Drawing on a rich body of sources—including interrogation records, a memorandum written by Miloš in detention, trial transcripts, the judgment, newspapers, as well as film and audio recordings—the paper examines the trial as a political spectacle that served to legitimize the new political order, mobilize the public, and canonize narratives about the Independent State of Croatia and postwar Yugoslavia. The theoretical framework combines the concepts of symbolic politics (Edelman), the juridical unconscious (Felman), and cultural memory (Assmann), together with complementary approaches to discourse analysis. The aim is to map the research potential of the trial, demonstrate its role in shaping collective memory, and open new avenues for interdisciplinary research on postwar trials in Yugoslav and international contexts.

Keywords: postwar trials, representation of crimes, discourse analysis, political spectacle, cultural memory

The “Kavran–Miloš” trial, held in Zagreb in 1948, offers a particularly rich body of material for the study of postwar justice in Yugoslavia. Ljubo Miloš and the other defendants were prosecuted for crimes committed during the Independent State of Croatia and for their involvement in postwar émigré activities. At the same time, the proceedings took place in a specific political setting, marked by the consolidation of the new Yugoslav state, continued security concerns, and the conflict with the Cominform.

The surviving documentation allows the trial to be examined from several perspectives. Interrogation records, Ljubo Miloš’s memorandum written in detention, the trial transcript, indictment and judgment, newspapers, photographs, film footage, and radio recordings reveal not only the judicial course of the proceedings but also the ways in which the trial was presented to the public. They make it possible to study courtroom language, representations of crimes and perpetrators, public participation, and the role of the media in shaping the meaning of the trial.

The paper therefore approaches the proceedings as more than a source for reconstructing wartime crimes or individual biographies. Drawing on Murray Edelman’s concept of symbolic politics, Shoshana Felman’s notion of the juridical unconscious, Aleida Assmann’s work on cultural memory, and discourse analysis, it examines the trial as a political and symbolic event. Its public character contributed to the representation of the defeated Ustasha regime and to the legitimation of the postwar political order.

Such an approach does not question the documented crimes or the responsibility of the defendants. Rather, it suggests that criminal prosecution and political, ideological, and mnemonic functions could operate simultaneously. The “Kavran–Miloš” trial can therefore serve as a starting point for further research into postwar justice, perpetrator biographies, social hierarchies, political discourse, and collective memory in Yugoslavia, as well as for comparisons with other European postwar trials

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.moljski

Milica MOLJSKI, doktorantkinja
Filozofski fakultet u Novom Sadu
moljskim@gmail.com
ORCID: 0009-0000-7401-7903

Između politike i kulture sećanja – spomenici žrtvama mađarske okupacije u listovima *Slobodna Vojvodina* i *Dnevnik*

Apstrakt: Prilikom ulaska mađarskih okupacionih trupa u Bačku aprila 1941. godine, život je, prema različitim podacima, izgubilo između 2300–3500 civila, većinom Srba. Januarski pogrom izvršen 1942. godine, poznat kao racija, postao je drugi masovni zločin u kom je širom Šajkaške, Novog Sada, Srbobrana i Starog Bečeja stradalo preko 4000 ljudi. Treći talas masovnih zločina predstavlja deportovanje jevrejskog stanovništva Bačke u nacističke logore 1944. godine. Način na koji su pomenuti zločini interpretirani i obeležavani u ratnom i posleratnom periodu, bio je osnov za nastanak ovog rada koji predstavlja analizu posleratne politike i kulture sećanja u listovima *Slobodna Vojvodina* i *Dnevnik*, kao i prikaz značaja memorijalne umetnosti u oblikovanju kolektivnog sećanja. Posebna pažnja posvećena je spomeniku „Porodica" vajara Jovana Soldatovića, koji se tokom decenija nametnuo kao ključni simbol sećanja na žrtve Novosadske racije.

Ključne reči: zločini, mađarska okupacija, racija, Bačka, spomenik, „Porodica", Jovan Soldatović, *Dnevnik*, *Slobodna Vojvodina*, kultura sećanja, politika sećanja

Teorijski okvir i metodologija istraživanja

Upotreba istorijske nauke u javnom diskursu često oscilira između političke i kulturne sfere: političke elite selektivno biraju događaje iz prošlosti koje će isticati i interpretirati u skladu sa aktuelnim ciljevima, dok istoričari, pored dokumentovanja prošlosti, učestvuju u oblikovanju kolektivne svesti i načinu na koji se istorija koristi u date svrhe. Stoga se dešava da istorijska nauka, iako teorijski definisana kao interesno neodređena i neutralna disciplina, ponekad odstupi od tog postulata. Zbog toga je neophodno razlikovati istoriju kao naučno istraživanje prošlosti od sećanja kao društvenog fenomena, odnosno načina na koji društvo održava i gradi predstave o prošlosti. Istraživanja

kolektivnog pamćenja otvorila su niz ključnih, ali i neprijatnih pitanja koja se odnose na problem izmišljenih tradicija, veštačkog povezivanja prošlosti i sadašnjosti, kao i na instrumentalizaciju istorije u političke svrhe.[1]

Znajući da „ono što se zbilo ostaje kao činjenica zauvek, ali se menja tumačenje", jedan od najvećih stručnjaka za kulturu sećanja, sociolog Todor Kuljić, razlikuje ontološki i eksplikativni nivo prošlosti.[2] Ontološkoj sferi, pripada ono što se zaista dogodilo, odnosno istorijska činjenica, dok se eksplikativni nivo odnosi na način njenog tumačenja. Dakle, objašnjenje iste činjenice zavisi od društvenog i političkog konteksta, ideološkog okvira i vrednosnih aspekata iz kojih se prošlost sagledava. Zbog toga je bez racionalnog suočavanja sa različitim tumačenjima nemoguće dopreti do same prošlosti, odnosno do njenog ontološkog sloja.

S obzirom na to da se interpretacijama prošlosti organizuje sadašnjost, sećanje na prošlost neminovno utiče na kulturu podneblja, vrednosni sistem i način života. Pored toga, priče o prošlosti imaju funkciju utvrđivanja autoriteta i davanja identitetskog smisla zajednici. Stoga se kultura sećanja može posmatrati kao opšti pojam koji predstavlja sve načine na koje društvo javno koristi prošlost (spomenici, udžbenici, komemoracije, mediji i drugo) ili kao naučna disciplina koja predstavlja proučavanje tumačenja, čuvanja i prenošenja prošlosti. Simboli koji su nosioci kulturnog sećanja ne smeju da budu ograničeni na ljudski životni vek, nego potencijalno da budu neograničeni.[3] Po definiciji Todora Kuljića kultura sećanja „proučava načine kojim kulture, režimi i klase prenose znanje o prošlosti, kako ga izmišljaju, obrađuju, koriste, potiskuju, zaboravljaju i preinačuju".[4] Takođe, može se reći da ona odgovara na pitanje: „Šta ne smemo da zaboravimo?".[5] Iz tih razloga, kultura sećanja postaje nerazdvojiva od politike sećanja, te uvek postoji mogućnost od zloupotrebe prošlosti. S druge strane, političko sećanje predstavlja institucionalizovanu formu sećanja koju podržava zvanična država kroz javne narative. Pored poželjnih narativa, ono se formira izgradnjom spomenika, usvajanjem vizuelnih i verbalnih znakova koji potpomažu sećanje i praktikovanjem različitih obreda kojima se aktuelizuje sećanje i pojačava osećaj pripadnosti.[6]

---

1 Olga Manojlović Pintar, „Uvod: istorijska svest i kolektivni identitet", *Istorija sećanja: studije istorijske svesti*. *Zbornik radova*, ur. Dragan Aleksić, Ranka Gašić, Olga Manojlović Pintar i Nataša Milićević (Beograd: INIS, 2006), 14.

2 Todor Kuljić, *Kultura sećanja* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), 7.

3 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: Biblioteka XX vek; Knjižara Krug, 2011), 36.

4 Kuljić, *Kultura sećanja*, 11.

5 Jan Asman, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (Beograd: Prosveta, 2011), 28.

6 Давор Д. Стипић, „Однос према Холокаусту у Југославији 1945–1991" (докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2021), 16.

Kako u oblikovanju kulture, tako i u politici sećanja, posebno mesto zauzimaju spomenici. Oni predstavljaju simbole državne ideologije, mesta komunikacije vlasti i građana, prostore kolektivnog okupljanja i izgradnje kolektivnog sećanja. U celokupnom jugoslovenskom kontekstu spomenici su imali višestruke funkcije: bili su izraz ostvarenja nacionalnog ujedinjenja, sredstvo izgradnje multinacionalnog identiteta, ali i instrument potvrđivanja nadnacionalne socijalističke, samoupravne ideologije.[7]

Iz tih razloga, spomenici se ne mogu posmatrati isključivo kao umetnička dela od kamena ili bronze, već kao nosioci ideoloških promena jedne države. Kao materijali, odnosno izvori političkih i društvenih procesa, oni ne svedoče samo o događajima koje obeležavaju, već i o vremenu i ideološkim okolnostima u kojima su nastali. Ovakva stanovišta zastupljena su u ovom radu koji je pozicioniran u okviru studija kulture sećanja i memorijalizacije sa ciljem da istraži konstruisanje i održavanje predstava o prošlosti. Istraživanja se metodološki zasnivaju na diskurzivnoj i narativnoj analizi tekstova iz listova *Slobodna Vojvodina* i *Dnevnik*, uz dijahronijsko praćenje promena interpretacija u periodu od 1942. do 1992. godine, kao i na simbolici i ideološkom značaju spomenika vajara Jovana Soldatovića „Porodica", koji predstavlja pogodan primer za sagledanje načina na koji je tadašnja štampa oblikovala, prenosila i menjala narative o žrtvama mađarske okupacije i memorijalizaciji. Kao jedan od najznačajnijih umetnika i vajara u Vojvodini, Soldatovićevi spomenici borcima narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i žrtvama fašizma postavljani su širom socijalističke Jugoslavije. Njegovi radovi omogućavaju uvid u umetničku interpretaciju, ali i zvaničnu politiku sećanja koja se često menjala, što se ističe na primeru „Porodice". Vremenski opseg ovog rada počinje 1942. godinom, odnosno osnivanjem *Slobodne Vojvodine* i zločinom u južnoj Bačkoj, nastavlja se na socijalistički period i završava obeležavanjem pedesetogodišnjice Novosadske racije tokom građanskog rata u Jugoslaviji 1992. godine. Na ovaj način, praćena je promena interpretacije i narativa od ratnog do posleratnog perioda i ponovo ratnog, a novinski članci o spomeniku Jovana Soldatovića čine centralne izvore za analizu.

Okupacija Bačke i zločini mađarskog okupatora (1941–1944)

Nakon vojnog puča 27. marta 1941. godine, Vrhovna komanda nacističke Nemačke otpočela je kaznenu operaciju protiv Kraljevine Jugoslavije. Tom činu priključila se i Hortijeva Mađarska, uprkos činjenici da je 12. decembra 1940. godine potpisala *Ugovor o stalnom miru i večitom prijateljstvu* sa Jugoslavijom. Osnivanje Nezavisne Države Hrvatske

[7] Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989* (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju; Čigoja, 2014), 58–59.

(NDH) 10. aprila 1941. godine, mađarske vlasti protumačile su kao momentalni raspad Jugoslavije i argument za jednostrano poništenje *Ugovora*.[8] Uprkos tome što se radilo o tipičnom primeru okupacije tuđe teritorije, politički vrh Mađarske pravdao se „ispravljanjem trijanonske nepravde i restitucijom svojih teritorija".[9] Vlada Mađarske odobrila je 10. aprila zapovest regenta Mikloša Hortija o početku vojnih operacija u oblasti Južni krajevi (Délvidék). Napad na jugoslovensku teritoriju predvodila je Treća armija pod komandom Elemera Novaka Gorondija, zajedno sa „Brzom brigadom".

Ofanziva je otpočela 11. aprila, a već za nepuna četiri dana, bez značajnijeg otpora, zauzeti su Bačka, Baranja, Međumurje i Prekomurje. U Bačkoj nije zabeležen organizovani otpor, izuzev jednog sukoba kod Siriga, koji je mađarska vojska iskoristila kao izgovor za represiju nad kolonistima.[10] Tom prilikom, prema različitim izvorima, stradalo je između 111 i 470 lica srpske nacionalnosti. Ovaj događaj predstavlja uvod u prvi od tri talasa masovnih zločina koje su izvršile mađarske okupacione snage na teritoriji okupirane Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata, a ujedno i prve masovne zločine počinjene u Jugoslaviji.[11] Procene o broju žrtava prvog talasa variraju: prema nekim izvorima, ubijeno je između 2300 i 3500 lica, mahom Srba, dok mađarska istoričarka Enike Šajti navodi da mađarski izvori beleže broj od 1435 civilnih žrtava, ne pominjući nacionalnu pripadnost.[12]

Drugi talas masovnih zločina zapamćen je u istoriografiji pod pojmom „racija".[13] Reč je o unapred planiranoj, koordinisanoj i masovnoj represivnoj akciji čiji su ciljevi prevazilazili bezbednosne aspekte i predstavljali etnički, verski i politički progon. Operacija je obuhvatila gotovo sve gradove

---

8 Direktnog povoda koji bi označio raskid *Ugovora o stalnom miru i večitom prijateljstvu* u vidu oružanog incidenta ili zločina nad pripadnicima mađarske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji nije bilo. Opravdanje je pronađeno u tvrdnji da je ugovor sklopljen sa „tadašnjom Jugoslavijom i njenom miroljubivom vladom, te da usled promenjenih okolnosti više nije obavezujući. – Enike Šajti, *Mađari u Vojvodini: 1918–1947* (Novi Sad: Forum, 2010), 118.

9 Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini: 1941–1946* (Novi Sad: Filozofski fakultet, 1996), 210.

10 U pitanju su solunski dobrovoljci i kolonisti sa područja Bosne, Hercegovine, Like, Banije, Korduna, Dalmacije i Crne Gore koji su se tokom kolonizacije dvadesetih godina XX veka naselili u Vajsku, Bođane i Banatski Sokolac. Nakon neuspešne adaptacije, dve sušne godine i jedne poplave Dunava, preseljeni su 1926/27. godine u Sirig.

11 Mada je u tom trenutku već bilo jasno da je jugoslovenska vojska slomljena i u povlačenju, mađarske jedinice su, uz podršku dela lokalnog mađarskog stanovništva, u više od pedeset mesta u Bačkoj i Baranji izvršile sistematske egzekucije.

12 Šajti, *Mađari u Vojvodini*, 131. Istoričar Zvonimir Golubović navodi da je mađarsko domobranstvo sa domaćim Mađarima ubilo, prema sopstvenom priznanju, 2300 lica, dok podaci Anketne komisije navode da je stradalo 3500 ljudi, mahom Srba. U monografiji *Istorija Mađara* pominje se 3000 jugoslovenskih državljana.

13 Iako formalno označava planski organizovanu policijsku akciju sa ciljem pronalaska „sumnjivih lica", termin ne odgovara obimu i brutalnosti zločina počinjenog u januaru 1942. godine u južnoj Bačkoj.

i sela Šajkaške, Stari Bečej, kao i Novi Sad sa okolinom. Sprovedena je uz potpunu blokadu života: zabranjivano je kretanje, napuštanje kuća, održavanje bogosluženja i javnih okupljanja. Kulminacija zločina bila je egzekucija velikog broja ljudi i njihovo bacanje u zaleđeni Dunav i Tisu. U ubistvima su učestvovali pripadnici mađarske vojske, žandarmerije, policije, civilnih struktura vlasti, ali i određeni broj lokalnih Mađara. Prema podacima Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, ubijeno je 3417 lica, dok je više od 21.500 bilo pogođeno drugim oblicima represije.[14] U knjizi istoričara Zvonimira Golubovića, *Racija u južnoj Bačkoj 1942*, napisanoj povodom pedesetogodišnjice ovog zločina, navodi se do sada naučno najpreciznije utvrđen broj od 3809 stradalih.[15] Spiskovi sa imenima ubijenih januara 1942. godine zasnovani su na prijavama podnošenim Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini od 1944. do 1946. godine; popisu žrtava fašizma; dokumentaciji u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu; matičnim knjigama umrlih; knjigama umrlih i drugih evidencija Srpske pravoslavne crkve (SPC) u mestima sprovođenja zločina; objavljenoj literaturi; spomen-obeležjima sa ispisanim imenima žrtava; kartoteci predratnih prijava boravka u Novom Sadu.[16]

Treći talas masovnih zločina mađarskog okupatora odnosi se na stradanje jevrejskog naroda tokom proleća 1944. godine i deportaciju 1900 novosadskih Jevreja, mahom u logor Aušvic, od kojih se u ovaj grad nakon rata vratilo ne više od dve stotine lica. Prema pojedinim statističkim podacima, od predratnih 4600 novosadskih Jevreja, kraj rata preživelo je samo 650 lica.[17]

Zločini mađarskog okupatora[18] predstavljali su bitnu temu lista *Slobodna Vojvodina*, glasila Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za

---

[14] Жртве и штета, *Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини – III група масовних злочина* „Рација", прир. Драго Његован, у Рација – трећа група масовних злочина (Нови Сад: Прометеј, Мало историјско друштво, 2009), 185.

[15] Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942. године* (Нови Сад: Музеј Војводине, 1992), 146. Broj stradalih razlikuje se u zavisnosti od izvora. Isa Jovanović, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu, naveo je cifru od 10.000 žrtava; Endre Bajči-Žilinski procenjivao je broj stradalih između 7000 i 9000; a izveštaji mađarske vlade iz januara 1942. godine govorili su o 6000–7000 ubijenih. Podaci okupacionih vlasti beleže 3340 žrtava, a istoričar Zvonimir Golubović 3809 stradalih. Iako je racija zvanično bila predstavljena kao mera protiv komunista i „odmetničkih elemenata", u stvarnosti su među žrtvama dominirali civili – Srbi, Jevreji i Romi – uključujući žene, decu, sveštenike i intelektualce. Ova činjenica potvrđuje da je racija imala karakter sistematskog etničkog čišćenja, a ne bezbednosne operacije.

[16] Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942. године*, 231.

[17] Петар Ђурђев, „Увод", у: *Депортација бачких Јевреја 1944. године*, прир. Владимир Тодоровић, Петар Ђурђев и Александар Бурсаћ (Нови Сад: Архив Војводине, 2019), 46.

[18] Такође, posle prva dva talasa masovnih zločina u Bačkoj, po svojoj masovnosti izdvojio se i zločin prinudnog regrutovanja nemađarskog stanovništva u mađarsku vojsku. Ovakvo mobilisanje stanovništva okupirane teritorije predstavlja povredu međunarodnog prava pošto je ono zabranjeno 1907. godine. Prema podacima Đorđa N. Lopičića, od 50.000 prinudnih radnika – pripadnika srpskog, jevrejskog i romskog naroda – preživelo je između

Vojvodinu. Svoju istoriju ovaj list započeo je 15. oktobra 1942. godine, za vreme mađarske okupacije, u jednoj novosadskoj ilegalnoj podzemnoj štampariji.[19] *Slobodna Vojvodina* bila je direktan učesnik rata, stalna pretnja okupacionim vlastima i velika nada komunističkog pokreta u Bačkoj. Njen zadatak bio je da kroz svoje članke o borbi oblikuje narativ prema kojem se smrt u ratu može razumeti ili kao žrtva za slobodu i bolju budućnost sopstvenog naroda, ili kao posledica borbe za interese tuđina i ugnjetavača.[20] U kontekstu uspostavljanja nove socijalističke stvarnosti nakon oslobođenja Vojvodine i Jugoslavije, uređivačka politika lista prepoznala je istorijski momenat za promenu. „Bolja budućnost", za koju se u ratu ginulo, postala je stvarnost iz ugla novih vlasti, te je simbolički odlučeno da bude promenjeno ime *Slobodne Vojvodine*. U skladu s tim, od 1953. godine list je nastavio da izlazi pod imenom *Dnevnik*, usmeren ka novim zadacima – socijalističkom vaspitanju stanovništva i učvršćivanju ideologije nove države. Kao organ Narodnog fronta, odnosno Socijalističkog saveza radnog naroda Vojvodine, *Dnevnik* je postao političko-informativni list velikog obima i relativno visokog tiraža (oko 30.000, a ponekad i 50.000 primeraka dnevno).[21] Ukoliko je istorijski događaj bliži sadašnjosti, toliko je njegovo tumačenje i razumevanje podložnije uticaju različitih političkih i društvenih interesa.[22] Jasno se vidi da listovi *Slobodna Vojvodina* i njegov naslednik *Dnevnik* pružaju dragocen uvid u to kako su se tokom decenija menjali diskursi o žrtvama, herojima, zločinu, otporu i identitetu, odnosno kakva je bila kultura, a kakva politika sećanja.

Iako je period mađarske okupacije Bačke tokom Drugog svetskog rata često bio tema jugoslovenske, srpske i mađarske istoriografije, do danas je jedino istoričar Arpad fon Klimo sa Američkog katoličkog univerziteta u Vašingtonu objavio monografiju koja se sistematski bavi kulturom sećanja na Novosadsku raciju. Njegova studija, *Remembering Cold Days: The 1942 Massacre of Novi Sad and Hungarian Politics and Society 1942–1989*,[23] fokusirana je pre svega na mađarsku recepciju i interpretaciju zločina, s naglaskom na dominantno prisustvo narativa o jevrejskim žrtvama.

Mada se predmet ovog rada dominantno oslanja na analizu periodične štampe, ne može se zanemariti uloga književnosti u očuvanju i artikulaciji kulture sećanja. U tom smislu, pored memoarskih zapisa (*Sećanja* Dake Popovića, *Uspomene* prote Alimpija Popovića i *Letopisa o Vlaovićima* Dušana

6000 i 7000 lica. – Ђорђе Н. Лопичић, *Мађарски ратни злочини: 1941–1945* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2010), 20.

19 Душан Попов, *Историја Слободне Војводине: (1942–1952*) (Нови Сад: Дневник, 1982), 7.

20 Слободан Вуков, „На прекретници", *Слободна Војводина*, март–април, 1943.

21 Душан Попов и други, *Нови Сад 1944–1964* (Нови Сад: Матица српска, 1964), 122.

22 Kuljić, *Kultura sećanja*, 17.

23 Слободан Бјелица, „Српска и мађарска историографија о Рацији у јужној Бачкој 1942. године", у: *80 година од погрома у великој Рацији: корак даље ка заједничкој будућности. Зборник радова*, ур. Драган Станић и Зоран Павловић (Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман; Матица српска, 2022), 333.

Popovića),[24] izuzetno su značajni i književni tekstovi koji na neposredan ili posredan način tematizuju novosadsku raciju i širi kontekst okupacije. Među njima se izdvajaju romani: *Crvena grudva* Rodoljuba Malenčića, *Pod žutom trakom* Andreja Deaka, *Moj lepi život u paklu* Ivanja Ivanjija, *Novosadski pokolj* Eriha Koša, *Semper idem* Đorđa Lebovića, kao i književni opus Aleksandra Tišme i Danila Kiša, koji svojim delima snažno doprinose očuvanju kolektivnog sećanja na stradanja civilnog stanovništva u Bačkoj tokom Drugog svetskog rata.

Spomenici u listu *Slobodna Vojvodina* (1942–1952)

Privođenje rata kraju i oslobođenje Novog Sada u jesen 1944. godine stvorili su, prvi put, politički prostor za javno obeležavanje zločina počinjenih tokom januarske racije 1942. godine. Iako su se sećanja o ovom zločinu sačuvala kod stanovništva u Bačkoj, u SPC i člancima *Slobodne Vojvodine* tokom okupacije, tek nakon uspostavljanja nove vlasti otvorena je mogućnost da ovi događaji budu komemorativno i politički iskazani u javnom prostoru. Prvi pomen žrtvama racije organizovan je već 22. januara 1945. godine u Sabornoj crkvi, u organizaciji Mesnog narodnooslobodilačkog odbora (MNO) za grad Novi Sad. Ovaj čin predstavlja početni korak u procesu javne memorijalizacije, pri čemu se obeležavanje vršilo u duhu novih ideoloških narativa.[25]

Slobodna Vojvodina prikazala je da su dan nakon crkvene službe, pomenu prisustvovali predstavnici najviših lokalnih i pokrajinskih tela nove vlasti – članovi Glavnog narodnooslobodilačkog odbora, Vojne uprave, Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, oficiri i borci, što jasno ukazuje na pokušaj da se komemoracija integriše u okviru narativa novih vlasti. U listu *Slobodna Vojvodina* objavljen je govor paroha Miloša Lučića, pun odstupanja od tradicionalnog jezika SPC. Umesto nacionalne identifikacije žrtava, insistira se na kolektivnom subjektu („naš narod koji ceni slobodu"), dok je ton govora usmeren ka legitimisanju oslobodilačke borbe i nove vlasti, uz pozive na pravednu kaznu „mrskih mađarskih fašističkih vlastodržaca".[26] Ovakva

---

[24] Дака Поповић, *Сећања* (Нови Сад: Прометеј; Удружење „Браћа Вајагић; Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2019); Алимпије Поповић, *Успомене проте Алимпија Поповића пароха новосадског 1958* (Нови Сад: Прометеј, 2017); Dušan Popović, *Letopis o Vlaovićima (I–III)* (Novi Sad: Agencija Mir; Prometej, 2006). За проучавање Новосадске racije од изузетног су значаја memoari чланова новосадске породице Popović: Dake Popovića, ministra, bana i senatora u Kraljevini Jugoslaviji; njegovog sina Dušana Popovića; te Alimpija Popovića, paroha Uspenske i Almaške crkve u Novom Sadu.

[25] Нешто другачије сећање забележено је у хроници Vladimira Vrgovića *Novi Sad 1944–1969*. – crkveni pomen pobijenim Srbima održan je 23. januara, a nakon njega, u velikoj dvorani Narodnog doma održana je komemoracija na kojoj je govorio predsednik MNO Novog Sada. Hor Državne muzičke škole pevao je, prema autorovim sećanjima i beleškama, pogrebne pesme „Večnaja pamjat", „Posmrtni marš" za koji pretpostavlja da se odnosi na „Lenjinov posmrtni marš". – Владимир Врговић, *Нови Сад хроника 1944–1969* (Нови Сад: Прометеј, 2011), 41.

[26] „Комеморација жртвама побијеним у рацији 1942", *Слободна Војводина*, 25. 1. 1945.

retorika može se posmatrati u kontekstu specifičnog odnosa novih vlasti i Crkve tokom uključivanja sveštenstva u Narodni front i osnivanja sveštenićkih udruženja.[27] Širom Vojvodine održavani su sastanci između sveštenika i predstavnika Narodnog fronta, ali je sveštenstvo ostajalo na nivou formalnog članstva, zadržavajući, uz izuzetke, svoj stav prema Komunističkoj partiji Jugoslavije (KPJ). Predsednik Udruženja sveštenika Srbije bio je predsednik Gradskog narodnooslobodilačkog odbora (GNOO) Novog Sada i prvi posleratni gradonačelnik ovog grada, prota Alimpije Popović. Ovakva saradnja SPC i KPJ ne može se adekvatno razumeti bez sagledavanja njegove lične uloge. Članovi Popovićeve porodice bili su pripadnici NOP-a,[28] a njegov sin Živko poginuo je kao član Okružnog komiteta, u borbi sa mađarskom žandarmerijom, zajedno sa članicom NOB-a Klarom Feješ 1943. godine.[29]

Nakon obraćanja, na pomenu su recitovane pesme Žarka Vasiljevića (*Krv*) i Jovana Popovića (*Dunav*), kao i pogrebne pesme u izvođenju hora Državne muzičke škole. Na kraju događaja, pročitan je i proglas kojim se pozivalo na sakupljanje dobrovoljnih priloga za podizanje spomenika žrtvama.

Nakon toga, krajem 1945. godine u novinskim izveštajima *Slobodne Vojvodine* pojavila se informacija o „svečanom" prenosu posmrtnih ostataka prvih žrtava ratnih zločina počinjenih aprila 1941. godine u Bačkoj Topoli, kao i o akciji prikupljanja sredstava za podizanje spomenika na njihovom grobu.[30] U okviru dalje memorijalizacije, 1952. godine na jevrejskom groblju u Novom Sadu otkriven je spomenik posvećen Jevrejima stradalim tokom Drugog svetskog rata. Svečanom otkrivanju prisustvovali su građani Novog Sada, predstavnici vlasti, značajne ličnosti javnog i kulturnog života, kao i delegacije bivših jugoslovenskih Jevreja iz Izraela i Sjedinjenih Američkih Država (SAD), istaknuti predstavnici radničkih sindikata „Histadrut" iz Izraela, kao i predstavnici jevrejskih organizacija iz Tel Aviva, sekretar

---

27 Na sastanku grupe sveštenika i bogoslova osnovano je, inicijativom Vrhovnog štaba NOP-a i POJ-a i sveštenika i člana CK KPJ Vlade Zečevića, Udruženje sveštenika novembra 1942. godine u Srpskoj Jasenici. Upravni odbor Udruženja sveštenika uputio je 1947. godine pravila Udruženja sveštenika Narodne Republike (NR) Srbije na odobrenje, što je Sveti Sinod odbio i pozvao sveštenstvo da ne pristupa Udruženju, smatrajući da je delovanjem u okviru republičkih, a ne eparhijskih granica, ali i drugim tačkama, usmereno protiv jedinstva SPC. – Небојша Петровић, *Архипелаг мржње: непријатељи КПЈ у Војводини после Другог светског рата: 1944–1953* (Београд: Службени гласник; Нови Сад: Архив Војводине, 2020), 164.

28 Na bliskost porodice Popović sa pokretom ukazuje i podatak da su Svetozar Marković Toza i Branko Bajić uoči otkrivanja baze u Novom Sadu razmatrali da u Uspenskoj parohiji naprave sklonište, ali su odustali, svesni da okupator drži pod prismotrom i proverava dom Alimpija Popovića, sumnjajući da njegova deca imaju veze sa NOP-om. – Попов, *Историја Слободне Војводине*, 22.

29 Алимпије Поповић, *Успомене проте Алимпија Поповића пароха новосадског: 1958* (Нови Сад: Прометеј, 2017), 300.

30 „Пренос посмртних остатака жртава у Бачкој Тополи 1941. године", *Слободна Војводина*, 2. 12. 1945.

poslanstva Izraela u Beogradu Cvi Loker, te delegacije jevrejskih opština iz Beograda, Zagreba, Sarajeva i Osijeka.[31] Međutim, u skladu sa političkim kontekstom tog vremena, u izjavama se reflektovala i složena istorijsko-politička situacija kroz pominjanje aktuelne opasnosti ideje rasne diskriminacije koju su, kako je navedeno, negovale informbirovske zemlje. Ovaj diskurs je ubrzo usmerio pažnju javnosti sa same memorijalne funkcije spomenika ka kritici odnosa prema Sovjetskom Savezu i državama pod staljinističkom vlašću. U novinskim izveštajima naglašavalo se da spomenik predstavlja izraz nacionalnog ponosa naroda koji čuva sećanje na svoje žrtve, ali je istovremeno bio upotrebljen i kao sredstvo simboličke opomene sveta o strašnoj prošlosti, kao i neizgovorene, ali jasne osude „gnusnog režima terora i diskriminacije u zemljama pod vlašću Kremlja".[32] Iste godine javnost je putem kratkog članka obaveštena o otkrivanju spomenika palim borcima i žrtvama fašizma u Sirigu.[33] S obzirom na činjenicu da je *Slobodna Vojvodina* bila glasilo Narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu, njeni članci predstavljaju analizu slučaja koji pokazuje kako je proces memorijalizacije u socijalističkoj Jugoslaviji često bio isprepleten sa složenim političkim i ideološkim porukama, što je uticalo na sam način predstavljanja i recepcije žrtava Drugog svetskog rata u javnom i kulturnom prostoru.

Slučaj „Porodica" u novosadskom *Dnevniku*

Promenom naziva lista (1953) nije došlo do suštinskih promena u zastupljenim narativima. Komemoracije žrtvama nisu organizovane, te su one uglavnom izostajale iz javnih diskursa i pisanih izvora. Fokus je ostao na predstavljanju Vojvodine u kontekstu narodnog ustanka i Narodnooslobodilačkog rata (NOR), sa posebnim akcentom na bačke odrede i narodne heroje. Članci objavljivani tokom januara meseca tokom naredne dve decenije prolazili su bez ijedne reference na godišnjicu pogroma u Bačkoj. Jedini vid formalnog sećanja na žrtve ogledao se u podizanju spomenika, pri čemu je naročita pažnja pružena partizanskoj borbi i njenim herojima. Do obeležavanja pedesetogodišnjice Novosadske racije 1992. godine podignuti su brojni spomenici žrtvama u Žablju, Čurugu, Gospođincima, Đurđevu, Titelu i drugim mestima Bačke. Međutim, pojedini memorijalni objekti, kao što je spomenik „Porodica" na današnjem Keju žrtava racije u Novom Sadu, na realizaciju su

[31] Govornici na svečanosti bili su predsednik Jevrejske opštine u Novom Sadu, Ferenc Fišer, predsednik Udruženja Jevreja Jugoslavije Albert Vajs, predstavnik Glavnog narodnog odbora Novog Sada Đura Đerić, delegat bivših jugoslovenskih Jevreja iz Izraela Veltman, kao i prvi sekretar izraelskog poslanstva u Beogradu Cvi Loker. Njihovi govori evocirali su uspomene na jevrejske borce i žrtve, naglašavajući značaj očuvanja kolektivnog sećanja.

[32] Ст, „Откривен споменик Јевејима – палим борцима и жртвама фашизма", *Слободна Војводина*, 21. 8. 1952.

[33] „У Сиригу откривен споменик палим борцима Ослободилачког рата и жртвама фашизма", *Слободна Војводина*, 1. 12. 1952.

čekali gotovo tri decenije. Međutim, i nakon postavljanja ovog spomenika, borba za očuvanje tog mesta sećanja nije prestajala.

Tokom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka, jedini vojvođanski umetnici koji su se bavili oblikovanjem monumentalne skulpture bili su Jovan Soldatović[34] i Pavle Radovanović.[35] Radovanović se umetnički angažovao na izradi spomen-obeležja borcima Narodnooslobodilačkog rata u Sirigu, Stepanovićevu, Jameni i Novom Sadu.[36] Soldatović je, prema navodima *Dnevnika*, u svom likovnom kredu razmišljao o neophodnosti obeležavanja racije kao sramnog čina „nacionalnog genocida" i postavljanja obeležja u Čurugu, Žablju, Đurđevu i Novom Sadu.

Spomenik „Porodica", delo Jovana Soldatovića koje se i danas ubraja među ključne memorijalne simbole grada Novog Sada, nastao je 1956. godine, ali je svoje postavljanje čekao petnaest godina. Lični razlog za postavljanje ovog spomenika Soldatović je pronašao u svedočenju Novosadskoj raciji: „Sopstvenim očima gledao sam taj zločin sa druge strane Dunava. Zatekao sam se u Sremskoj Kamenici, po povratku iz Zemuna gde sam išao po partizanskom zadatku. Živa u termometru bila je ispod dvadesetog podeoka. Dah se ledio u vazduhu u kome su se mešali puščani hici i samrtni krici žrtava. Taj stravičan prizor posmatrao sam sa jednim svešteni kom, i ono što sam tada video nikada nije iščezlo iz mog sećanja".[37]

---

34 Jovan Soldatović (Čerević, 1920 – Novi Sad, 2005) jedan je od najznačajnijih jugoslovenskih i srpskih vajara. Tokom Drugog svetskog rata priključio se narodnooslobodilačkom pokretu, a pred kraj počeo je da radi u Propagandnom odeljenju Glavnog štaba Vojvodine, odnosno u Agitpropu JNOF, kao član Odeljenja za dokumentarne i umetničke izložbe. Prvu samostalnu izložbu skulptura priredio je 1949. godine u Galeriji Grafičkog kolektiva u Beogradu. Izlagao je svoje radove na nekoliko svetskih izložbi: Prvi bienale Mediterana u Aleksandriji u Egiptu (1955), Svetska izložba u Briselu u Belgiji (1958), Peti bienale skulpture u Mildhajmu, parku kraj Antverpena (1958), Druga internacionalna izložba skulpture u Rodenovom muzeju u Parizu (1961). Godine 1962. postavljen je Soldatovićev spomenik posvećen borcima Šajkaškog partizanskog odreda kod Žablja, održana izložba u Galeriji Doma Jugoslovenske Narodne Armije (JNA) i dodeljena mu je Oktobarska nagrada Novog Sada. Usledilo je postavljanje skulpture „Dvoje" u parku ispred zgrade Ujedinjenih nacija (UN) u Njujorku, kao poklon Jugoslavije (1967), postavljanje izložbe na Petrovaradinskoj tvrđavi koja je posvećena Godini prava čoveka i održana pod pokroviteljstvom UNESCO-a i postavljanje spomenika „Porodica" u Novom Sadu (1971). Kragujevcu i parku Šumarice poklonio je tri monumentalne skulpture: „Suđaje", „Bez iluzija" i „Kompozicija". Autor je spomenika Đuri Jakšiću u Dunavskom parku u Novom Sadu i Beogradu. Povodom održavanja Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine, postavljena je njegova skulptura „Jelen u trku" kao poklon Vojvodine organizatorima. Dobitnik je Sedmojulske nagrade SR Srbije, Forumove nagrade za likovnu umetnost i nosilac Ordena zasluga za narod sa zlatnom zvezdom. Na inicijativu novosadskog Udruženja za pomoć Kosovu „Solidarnost", postavljen je Soldatovićev spomenik Arseniju Čarnojeviću u Ibarskom Kolašinu 1992. godine.

35 Pavle Radovanović (Zrenjanin, 1923 – Novi Sad, 1981) bio je vajar poznat po spomenicima posvećenih NOB-u u Ledincima, Ležimiru, Sremskim Karlovcima, Čalmi, i mnogim drugim delima kao što su bista Vase Stajića ispred Matice srpske, bista Miroslava Antića.

36 Миодраг Миша Недељковић, „Не дирајте живу рану", *Дневник*, 11. 10. 1991.

37 Vesna Latinović i drugi, *Jovan Soldatović* (Novi Sad: Galerija Bel art, Galerija likovne umetnosti poklon zbirka Rajka Mamuzića, Vegamedia, 2011), 51.

Spomenik je najavljen u novosadskom *Dnevniku* 1968. godine, kada je čitaocima prikazana fotografija poštanske markice na kojoj se nalazila „Porodica", izdata povodom Međunarodne godine za prava čoveka u tiražu od 500.000 primeraka.[38] Ova jubilarna markica delo je autora Andreja Milenkovića.[39] Naredne godine pisano je o otvaranju velike izložbe o Jugoslaviji u Parizu na kojoj će pariskoj i svetskoj javnosti biti prikazana i ova kompozicija. Naime, predviđeno je da u sedam velikih paviljona, smeštenih u jednom od najvećih pariskih parkova, budu izloženi eksponati koji će predstavljati dostignuća jugoslovenske privrede, turizma, značaja folklora, kao i rezultati kulturnih i umetničkih dostignuća. Organizatori izložbe „Jugoslavija-publik" pozvali su oko petnaest najpoznatijih jugoslovenskih skulptora s ciljem da ustupe svoja dela. Izlaganje „Porodice" u Parizu *Dnevnik* je okarakterisao kao ,,još jedno priznanje vajaru, ali i prilika da se podsetimo malo neobične istorije i ukletosti koja prati ovu njegovu skulpturu nastalu 1956. godine i do sada svega dva puta izlaganu – u Beogradu i Novom Sadu na Petrovaradinskoj tvrđavi".[40] Njen nastanak prikazan je delimično kao rezultat napora nekolicine stvaralaca koji su se zalagali za ,,ulepšavanje i humanizaciju gradskih prostora", a drugim delom kao poruka ,,antiratne i humane simbolike". Uprkos činjenici da je „Porodica" uživala priznanje stručne javnosti, novosadski urbanisti su tek 1964. godine uspeli da joj pronađu mesto u idejnim rešenjima ,,u gradu koji je tužno siromašan adekvatnom skulpturom". Ujedno, tada je odlučeno da „Porodica" bude postavljena na Keju Moše Pijade, današnjem Keju žrtava racije u Novom Sadu. Naglašavajući podatak da je ova skulptura privukla pažnju reportera sedam evropskih televizijskih stanica i bila predstavljena na markici koju su sve zemlje članice Ujedinjenih nacija mogle da poseduju, u listu *Dnevnik* primetna je osuda sredine u kojoj je delo nastalo i u kojoj su ,,tek prošle godine pronađena sredstva da se 'Porodica' izlije u bronzi".[41]

Nedugo zatim u listu je objavljen članak ,,Porodica ne ide u Pariz",[42] u kom se prenosi obrazloženje novosadskog Zavoda za komunalnu izgradnju. Iznet je kategoričan stav da skulptura Jovana Soldatovića ne može biti ustupljena za izložbu u Parizu jer je njeno postavljanje na Keju Moše Pijade planirano za oktobar 1969. godine, u okviru proslave pedesetogodišnjice Saveza komunista Jugoslavije (SKJ).[43] Ipak, ni tada nije utvrđen tačan datum postavljanja Soldatovićeve skulpture, te ne iznenađuje što je dva dana kasnije objavljen članak ,,Kao u lekovitom glibu", koji predstavlja odgovor

38 „Солдатовићева 'Породица' на маркама", *Дневник*, 19. 12. 1968.

39 Latinović i drugi, *Jovan Soldatović*, 44.

40 В. У., „'Породица' у Паризу", *Дневник*, 5. 8. 1969.

41 Isto.

42 В. У., „'Породица' не иде у Париз", *Дневник*, 8. 8. 1969.

43 Prema tvrdnjama *Dnevnika*, sve do postavljanja, skulptura „Porodica" pripadala je Zavodu za komunalnu izgradnju, a pošto su organizatori izložbe u Parizu tvrdili da mogu da je vrate tek krajem oktobra, Zavod je odlučio da ne pristane na takav rizik.

i intervju „očajnog" i „gnevnog" Jovana Soldatovića na prethodna dešavanja. Osvrnuo se na „ovaj propali izlet" do Pariza koristeći priliku da „kaže mnoge stvari, ne baš mnogo prijatne".[44] Odluku o ostanku skulpture u Jugoslaviji primio je „ni sebi ni svome", objasnivši da ne vidi smisao zašto bi ona „na vrat na nos" trebalo da bude postavljena do 23. oktobra, „kao da 29. novembar nije praznik", smatrajući da je potrebno prikazati je na prikladan i odgovarajući datum od značaja za državu. Komentarišući zašto drugim gradovima u Jugoslaviji poklanja svoja umetnička dela, revoltirano je ocenio gradske vlasti Novog Sada koje „kao da su se solidarisale protiv humanizma koji ispovedam". Pri kraju intervjua izrazio je veru u rezultate kulture i želju da se humanizuje prostor Novog Sada, ali istovremeno ukazujući na krivicu onih koji „nisu bili dorasli da prate, a kamo li usmeravaju i pomognu napore stvaralaca, pa smo osiromašeni kako ostvarenjima, tako i pojedincima kojima nije prijala ovakva klima". Komisija Zajednice kulture Novog Sada za likovno i prostorno uređenje grada dala je saglasnost tek 1970. godine za postavljanje spomen-obeležja i prihvatila njegovo finansiranje. Nakon dužih konsultacija, prihvaćen je i projekat uređenja platoa Keja na kome će spomenik biti postavljen, kao i zahtev vajara da on lično, u saradnji sa predstavnicima Urbanističkog zavoda grada i Zavoda za izgradnju grada odredi tačnu lokaciju u okviru prostora na Keju Moše Pijade. Takođe, podržana je i želja autora da spomenik ne sadrži nikakvo ideološko ili političko obeležje, već da bude izraz humanosti, a celokupna kompozicija deluje smireno i dostojanstveno, prikazujući nastavak života porodice i svih onih koji žive na tom podneblju. Uprkos najavama Zavoda za komunalnu izgradnju, postolje za postavljanje skulpture „Porodica" postavljeno je tek 1971. godine. Uz fotografiju vajara Soldatovića koji sa radnicima postavlja postolje, najavljeno je montiranje spomenika za 23. oktobar 1971. godine: „Osvanuće četiri izdužene, asketske figure Soldatovićeve, čvrsto uzidane u zemlju, a sagledane u reku". Tom prilikom, vajar je dao kratku izjavu: „Trudim se da dokažem sebi da ono što se radi brzo ne mora da bude i kuso. Preda mnom je zadatak da za kratko vreme napravim ono što godinama nisu razrešili forumi i nadležne službe. Suprotstavio sam se ideji o skupom, artificiranom projektu. Sadržaj koji beležim ovim spomenikom, hoću da kažem jednostavnim, neposrednim, direktnim govorom. Verujem da mi se neće zameriti na tome".[45]

Domaća štampa danima je izveštavala o pripremama za svečano postavljanje spomenika „Porodica", koje je simbolično zakazano za 23. oktobar 1971. godine, na dan kada su se obeležavale tri decenije od početka ustanka i dvadeset sedma godišnjica oslobođenja Novog Sada. *Dnevnik* je objavljivao članke o ostvarenju višedecenijske želje Novosađana da se podigne trajan spomen žrtvama fašističkog terora i obeleži snaga, trajanje i gordost.[46] Ipak, posebno emotivan bio je članak „Spomenici" objavljen 22. oktobra:

---

44 В. У., „Као у лековитом глибу", *Дневник*, 10. 8. 1969.

45 Isto.

46 Душан Попов, „Споменик жртвама фашизма", *Дневник*, 22. 10. 1971.

„Svim mladostima, svim nadama, svemu što je život i što je prekinuto pre tri decenije – zahvalni Novi Sad sutra drži pomen. Svemu što je ljubav, dostojanstvo, što je vera u uspravan hod čovekov, vera potvrđena na najveličanstveniji način – sopstvenim životom – zahvalni grad sutra odaje poštu. Sutra u 11 časova, kada se okupimo na Rimskim šančevima ispred spomenika borcima Novosadskog partizanskog odreda, kanuće suza majke, uzdrhtati srce za sinom i ocem, za bratom i prijateljem, za svim životima časno uzidanim u Revoluciju. U dubokom poštovanju pognućemo glave pred ovim belegom, pred zajedničkim spomenikom za sve, znane i neznane svetle grobove. A nešto kasnije, oko 16 časova, na Keju Moše Pijade, sa tugom i zahvalnošću poklonićemo se nevinim žrtvama fašizma, čiji je život prekraćen u ledenim vodama Dunava, i svuda dokle je surovost mogla da dosegne. Sutra je dan heroja, dan tuge i ponosa. Pred spomenicima svojim sinovima grad će se sutra pokloniti sa ljubavlju i poštovanjem. Zbog svega lepog, pametnog i dobrog u šta ugradiše svoje živote".[47]

Najava samog čina otkrivanja spomenika visokog četiri i po metra bila je sadržana i u govoru predsednika Opštinskog odbora Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR), Aleksandra Vlaškalića Šace, koji se tog 23. oktobra 1971. godine obratio okupljenima. Specifičnost ovog političkog govora jeste u pominjanju prvog talasa masovnih zločina mađarskog okupatora počinjenog 1941. godine koji nije bio česta tema štampe. Posebna pažnja posvećena je načinima na koje je okupacija Bačke predstavljena svetskoj javnosti, često kao rezultat „ljutog boja", zatim saučesništvu Nemačke i Hortijeve Mađarske, kao i tendenciji mađarske države da se ubistva počinjena ovom prilikom opravdaju. Pozvao se na istorijske dokumente prilikom iznošenja podataka o egzekuciji 3500 stanovnika Bačke i Baranje, većinski Srba, tokom ulaska mađarskih trupa u severne delove Jugoslavije.[48] Kao i u dugogodišnjoj praksi izveštavanja lista *Slobodna Vojvodina* i *Dnevnik*, i u ovom govoru zadržan je dominantni ideološki narativ u kojem se odgovornost za zločine pripisuje „nacionalistima" i pripadnicima „nacionalne buržoazije" koje je mađarski okupator favorizovao i čija je politika dovela do „netrpeljivosti srpskog i mađarskog naroda".[49] Pominjući sve „narode i narodnosti" koji su bili pripadnici Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za južnu Bačku (OK KPJ) i učestvovali u oružanim

[47] „Споменици", *Дневник*, 22. 10. 1971.

[48] Takođe, upotrebio je podatke Komisije za utvrđivanje ratnih zločina prema kojim je okupator, prilikom ulaska u Novi Sad, ubio oko 400 ljudi, dok je tokom vojne uprave, od aprila do septembra 1941. godine, prema nepotpunim informacijama, proterano blizu 15.000 stanovnika. Kao povod za represiju služili su izgovori poput traženja oružja i progona četnika, što je govornik decidno odbacio. Završavajući opise zločina počinjenih 1941. godine, pomenuo je i „hiljade" građana koji su internirani u logore, pogotovo u Šarvar, te je sveukupno Bačka nakon svih navedenih događaja izgubila 60.000 ljudi. – „Вечно сећање на жртве фашизма", *Дневник*, 24. 10. 1971.

[49] Isto.

akcijama protiv okupatora, napomenuo je nameru Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) da „jasno ukaže na svu besmislenost nacionalne mržnje i raskrinkava podle planove okupatora da zavade narode Bačke i Vojvodine".[50]

Najdetaljnije je prikazana racija, odnosno akcija velikog čišćenja, kako je naziva Vlaškalić. Kao neposredan povod za sprovođenje racije naveden je oružani sukob između Šajkaškog partizanskog odreda i mađarskih snaga kod Žablja 4. januara 1942. godine. Zločine koje su mađarska vojska i žandarmerija počinile u Žablju i Čurugu nazvao je „krvavom orgijom". Procenio je da su najviše stradali pripadnici jevrejskog naroda (oko 900 lica), zatim srpskog (oko 350 lica) i da je oko 50 građana bilo iz redova slovačke, mađarske, rusinske, nemačke i drugih nacionalnosti, ističući osudu kod „svih poštenih Mađara u Novom Sadu i širom Mađarske i oslobodoljubivog sveta".[51] Svi koji su streljani zbog učešća u otporu ili deportovani u logore, označeni su kolektivnim terminom „rodoljubi". Zaključno s tim, dat je broj od oko 4900 žrtava fašizma svih uzrasta i nacionalnih pripadnosti u Novom Sadu, kao i podatak o 550 umrlih Novosađana pripadnika Narodnooslobodilačke borbe (NOB), dok ostatak obraćanja predstavlja veličanje NOB-a, tekovina revolucije i samoupravljanja kao dominantnog društvenog odnosa „kada je ono jednako srpsko kao i hrvatsko, jednako mađarsko kao i slovačko, jednako makedonsko kao i slovenačko, jednako crnogorsko kao i rusinsko, jednako albansko kao i rumunsko...".[52] Sumirajući navedeno, Vlaškalić je spomenik predstavio okupljenima i javnom mnjenju ne samo kao izraz dužnog pijeteta prema žrtvama fašističkog terora, već i kao simbol ideološkog i moralnog kontinuiteta socijalističke Jugoslavije, s porukom da se sećanje na žrtve mora očuvati u funkciji izgradnje pravednog i jedinstvenog društva.

Nepunih mesec dana nakon otkrivanja spomenika u *Dnevniku* je objavljen tekst „Neko pokojno cveće" pesnika Miroslava Antića. Zahvaljujući njemu, saznalo se za umalo počinjenu nepravdu prema „Porodici" koja je provela godine prašnjava i zabačena u dvorištu beogradske livnice. Za njega, ona je bila najdraža skulptura starije novosadske generacije: „Bio sam na otkrivanju tog spomenika, slušao poslanicu preživelih, stojao mirno pred himničnim stihovima Jovana Popovića, video suze u očima Jovana Veselinova i kao od kamena isklesane bore na Kamenjarevom čelu, gledao ljude sa Salajke i Podbare kako sa buketima cveća kite podnožje skulpture i kao da je kroz muziku Slavenskog odjeknuo i jedan uzdah olakšanja i zahvalnosti što je četvrt veka, zapisano ljudskom voljom i svešću jedno istorijsko mesto naše gorke, ali poštene prošlosti".[53] Antić je vrlo revoltirano komentarisao kako je samo dvadesetak dana nakon te „potresne i svete svečanosti nekoliko novosadskih balavaca i balavica izvadilo saksije, igralo se s njima po keju, treskalo ih o beton i, na kraju, pobacalo u Dunav".[54]

---

50 Isto.
51 Isto.
52 Isto.
53 Мирослав Антић, „Неко покојно цвеће", *Дневник*, 13. 11. 1971.
54 Isto.

Spomenik žrtvama fašizma ili spomenik žrtvama racije

Soldatovićev spomenik postao je mesto obeležavanja komemoracija žrtvama do današnjeg dana. Do kraja osamdesetih godina XX veka, venci su svakog januara meseca polagani na spomenik „žrtvama fašističkog terora" u Novom Sadu. Da su početkom devedesetih, u susret pedesetogodišnjici Novosadske racije, okolnosti oko komemoracije postale znatno delikatnije nego dok je skulptura bila na ivici topljenja u beogradskoj livnici, nagovestio je tekst Jovana Soldatovića „Nužno ispisivanje imena svih žrtava racije".[55] U njemu je Soldatović raciju nazvao „genocidom nad Srbima, Jevrejima i Ciganima" zahtevajući „javno žigosanje zločinca" i poimenično popisivanje „više od 1.400" žrtava. Ukazujući na neadekvatnost i generičnost ranije postavljenog natpisa „Žrtvama fašizma", zahtevao je da se na dva postamenta ispišu informacije na srpskom i hebrejskom jeziku o raciji, kao i da se pored imena žrtava stave simboli njihove veroispovesti – krst ili Davidova zvezda. Smatrao je da postoji snažan otpor dela članova Odbora za obeležavanje pedesetogodišnjice racije i „nekih ličnosti sada na vlasti", koje su smatrale da bi takvo označavanje moglo izazvati ideološke ili političke tenzije, te da su predložili da se imena jevrejskih žrtava ispišu zasebno, u okviru jevrejske zajednice, ali su se protivili verskim simbolima i kolektivnom predstavljanju žrtava na keju.

Dodatni predmet spora bio je i sam status spomenika „Porodica" koji su novinari *Dnevnik*a i Soldatović od 1989. godine pripisivali isključivo žrtvama racije. U pojedinim institucionalnim interpretacijama negiran je takav status uz tvrdnju da „spomenik na keju nije obeležje žrtvama racije i da je prihvaćen kao spomenik žrtvama fašizma".[56] Postojale su inicijative da se komemorativna svečanost preusmeri na druge lokacije, poput Štranda, Dunavske ulice ili Žitnog trga, na šta je Soldatović reagovao ironičnim člancima o „znalcima" i „stručnjacima izoštrenog sluha za pravilan stav" iz vlasti. Dvadeset godina kasnije, postavljanje spomenika prikazivao je Soldatović kao borbu u kojoj je uspeo da „bez ideoloških obeležja kaže samo dozvoljenu istinu o tom zločinu".[57] Posledica dozvoljene istine bila je i pripadnost spomenika „žrtvama fašizma" koji je tokom devedesetih godina prozvao „uopštenim" i „bezimenim".[58]

Svoje višegodišnje napore da imena žrtava budu ispisana u skladu s njihovom nacionalnom i verskom pripadnošću, smatrao je neuspešnim, budući da su ostali bez institucionalne podrške. Posebno je problematizovao pitanje pisma – njegova namera bila je da imena stradalih Srba budu ispisana

---

55 Јован Солдатовић, „Нужно исписивање имена свих жртава рације", *Дневник*, 29. 8. 1991.

56 Isto.

57 Isto.

58 Isto.

ćirilicom, dok bi imena pripadnika drugih naroda bila zabeležena njihovim pismima. Ipak, prema njegovim rečima, Odbor je „naturio" da polovina poginulih bude zapisana ćirilicom, a polovina latinicom, smatrajući da je „nekim članovima Odbora smetalo iznošenje pune istine i beleženje ćiriličnim pismom svih poginulih Srba da žrtve ne bi 'prebrojavali'".[59] Značajna razlika u stavovima odnosila se i na pitanje prostornog rasporeda spomeničkog kompleksa. Dok je Soldatović predlagao da se ploče sa imenima postave na niskim zidovima koji okružuju samu skulpturu, Izvršni savet grada, oslanjajući se na mišljenje stručne grupe, odlučio je da se imena ispišu na zidovima donjeg platoa. U završnici svog obraćanja, Soldatović je pozvao sve neistomišljenike da svoje stavove iznesu javno i argumentovano, napominjući da je za planirane radove dobio saglasnost Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i podršku SPC i Jevrejske zajednice, čime je, prema sopstvenoj proceni, postupao u skladu sa kulturno-istorijskim, ali i etičkim normama.

Ishod sednice Izvršnog saveta grada Novog Sada održane 17. septembra 1991. godine najavio je nastavak tenzija. Tom prilikom doneta je odluka o formiranju Stručnog saveta za utvrđivanje nove lokacije, razradu novog likovnog rešenja budućeg spomen-obeležja, pripremu dve verzije monografije o raciji i uređenje spomen-sobe posvećene ovom zločinu. Do ključne tačke spora došlo je na sednici 27. septembra, kada je, uz odluku o postavljanju natpisa sa imenima žrtava i egzekutora, najavljeno i raspisivanje konkursa za celovito arhitektonsko-umetničko rešenje prostora, čime je aktuelni izgled memorijalnog mesta implicitno doveden u pitanje.[60]

U narednim nedeljama, novinski članci nastavili su da prenose Soldatovićeva javna obraćanja, u čemu se ogleda i javna podrška *Dnevnika* vajaru. U otvorenom pismu objavljenom pod naslovom „I spomenik raciji – žrtva"[61] Soldatović je reagovao na formiranje stručnog saveta za određivanje lokacije i likovno rešenje spomen-obeležja,[62] optužujući Vesnu Katić, sekretara za obrazovanje, kulturu i predsednika Koordinacionog tela za obeležavanje Novosadske racije, da „natura lični stav da treba istražiti nove lokacije i nova rešenja, podržavan tvrdnjom predsednika Izvršnog saveta da spomenik na keju nije obeležje racije već žrtava fašizma!?".[63] Odluku o raspisivanju konkursa i promeni memorijalnog prostora Soldatović je doživeo kao pokušaj potpunog diskvalifikovanja skulpture „Porodica" iz njenog ranije prihvaćenog konteksta. Takođe, obratio se članovima Izvršnog odbora, smatrajući da nisu objektivno upoznati sa činjenicom da je 16. jula 1991. godine održan sastanak Koordinacionog tela za obeležavanje Novosadske racije na kome su

59 Isto.

60 Raspisivanje republičkog konkursa za konačno i „celovito" rešenje spomen-obeležja vodilo je ka tome da bi skulptura „Porodica" zadržala opšti status spomenika žrtvama fašizma, bez eksplicitnog povezivanja sa zločinom racije.

61 Јован Солдатовић, „И споменик рацији – жртва", *Дневник*, 7. 10. 1991.

62 U izveštaju se pominje netačan podatak da je u Novosadskoj raciji ubijeno 1000 ljudi.

63 Isto.

se svi pozitivno izjasnili po pitanju njegovog idejnog rešenja i ideje da se imena zabeleže, osim Vesne Katić i Đorđa Bašića, predsednika Izvršnog saveta.

Bašić je ocenio dosadašnji odnos prema obeležavanju Novosadske racije kao nemaran, nedostojan i nedopustiv, okrivljujući „jednoumna vremena".[64] Dok je Bašić „Porodicu" prikazivao „kompromisom doba i vremena", vajar se branio tvrdnjama da niti u jednom sistemu nije bio oportunista, odbacujući navode da je predlagao uklanjanje natpisa „Žrtvama fašizma" i izmenu spomenika kao obeležja posvećenog isključivo raciji. Izrazio je nezadovoljstvo novinskim izveštavanjem, posebno ističući da novinar *Dnevnika* nije preneo ove njegove tvrdnje javnosti. Bašić je čvrsto odbijao zalaganje Soldatovića da se uklešu imena stradalih i ukloni postojeći natpis, pozivajući se na stavove Koordinacionog tela u čijem sastavu su bile arhitekte, istoričari, vajari, likovni kritičari i urbanisti i koje je odlučilo da se „Porodica" ne tretira kao isključivo obeležje raciji, već kao širi simbol žrtava fašizma. Takav stav je, prema Bašiću, vodio ka odluci da se raspiše konkurs za novo uređenje spomeničkog kompleksa, uz poštovanje nužnosti komemoracije. Soldatovićev odgovor bio je daleko oštriji – ovakvo držanje okarakterisao je kao nedolične pokušaje da se ne kaže da je u pitanju spomenik raciji i izbegavanje istine. Iako je više puta isticao da se konkursu ne protivi, krajnje kontradiktorni bili su Soldatovićevi stavovi o raspisivanju konkursa kao o „ignorisanju autorizovanog dela kulture, uvredi prema meni kao čoveku i stvaraocu".[65]

S obzirom na to da je Izvršni savet grada formirao Koordinaciono telo koje je okupilo Stručni savet i poverilo mu u zadatak utvrđivanje predloga lokacije i postupak za dobijanje umetničkog rešenja, u *Dnevniku* je objavljen tekst jednog od članova Stručnog saveta, vajara Vladimira Labata, koji je smatrao da racija kao „genocidni čin" nosi „beleg pedesetogodišnjeg ćutanja" i da iz tog razloga mora postojati poseban tretman koji će objediniti sve lokacije trodnevnog stradanja Srba i Jevreja. Zalagao se za novo spomen-obeležje koje bi predstavljalo šansu većem broju autora da se iskažu, smatrajući nepravednim da jedino Soldatović može da pruži svoje umetničko viđenje tragičnog događaja. Za njega ono je bilo isključivo delo posvećeno žrtvama fašizma: „Takvih i sličnih spomenika Vi ste postavili mnogo, širom Vojvodine i neka ih. Oni su svojevrstan dokaz da smo imali politički sistem koji je trasirao put 'odabranim' umetnicima, a istorija će nepogrešivo prepoznati prave vrednosti".[66] Soldatović je ponovo morao da odbacuje optužbe o prekvalifikaciji spomenika, ali prvi put i o službi u tadašnjoj vlasti. Članstvo Vladimira Labata u Stručnom savetu ironično je komentarisao kao rezultat njegove „prirodne talentovanosti za preskakanje političkih pragova", oslanjajući se na narodnu izreku „prema svecu i tropar".[67]

---

64 Јован Солдатовић, „Невешта интерпретација, или…", *Дневник*, 12. 10. 1991.
65 „О обележавању рације", *Дневник*, 11. 10. 1991.
66 Владимир Лабат, „Не обезвређује се Солдатовићево дело", *Дневник*, 17. 10. 1991.
67 Јован Солдатовић, „Нисам против конкурса", *Дневник*, 18. 10. 1991.

Pored rasprava, bitne članke predstavljaju krajnje lična tumačenja spomenika. Nazivajući borbu vajara protiv vladajućih garnitura grada „kafkijanskom" i smatrajući da tadašnja zbivanja oko „Porodice" predstavljaju pokušaj skrnavljenja imaginarnih grobova njihovih porodica, slikar-grafičar Miodrag Miša Nedeljković otvoreno je stao na stranu vajara člankom „Ne dirajte živu ranu": „Porodice žrtava racije u Novom Sadu mogle su konačno, nakon tridesetogodišnjeg ćutanja da progovore. Sada su imale mogućnost da cveće i vence više ne bacaju tajno, i noću, u Dunav u spomen svojih najmilijih, već da ih sa pijetetom i suzama javno postavljaju na mesto koje je simbolički obeležavalo sva mesta pokolja te fašističke pomame. Majke i rodbina žrtava racije već dve godine znaju gde će za svoje izgubljene položiti cveće ili nemo oćutati svoj nikad preboljeni bol...".[68]

Nakon brojnih javnih tribina, polemika u medijima i razmene otvorenih pisama, do iznenadnih i ključnih promena došlo je uoči pedesetogodišnjice, decembra 1991. godine, kada je u *Klubu 10* na desetom spratu zgrade u kojoj je bila redakcija *Dnevnika*[69] Jovan Soldatović obznanio da će spomenik biti kompletiran i da će nositi imena 1251 nedužne žrtve racije. Takođe, bitno je napomenuti da je tada episkop bački i predsednik Odbora za podizanje spomenika žrtvama novosadske racije Irinej Bulović prihvatio inicijativu prisutnih da se nadležnim vlastima uputi predlog za preimenovanje Keja Moše Pijade u Kej žrtava racije.[70] Time su, u formalnom smislu, okončani sporovi i neslaganja uoči centralnog komemorativnog skupa uz otkrivanje spomen-ploča sa imenima žrtava 23. januara 1992. godine ispred spomenika „Porodica".[71] Okupljene građane pozdravio je gradonačelnik Novog Sada Vlada Popović i član Predsedništva Jugoslavije Jugoslav Kostić, koji je zločine počinjene tokom racije označio kao deo šireg genocida nad srpskim narodom, sa posebnim osvrtom na ulogu Nezavisne Države Hrvatske. Iskoristio je priliku da poveže tadašnji rat u Jugoslaviji sa zločinima iz Drugog svetskog rata: „Decenijama smo verovali da se slično ne može ponoviti. Nažalost, ponovilo se. U Republici Hrvatskoj ponovo je pokušan genocid nad srpskim narodom".[72] Govoreći o spoljnim faktorima koji su uticali na razbuktavanje trenutnog rata, komemorativni prostor ispred spomenika postao je mesto nove politike sećanja. Kultura sećanja ostala je u domenu Srpske pravoslavne crkve čiji je patrijarh Pavle služio parastos

68 Миодраг Миша Недељковић, „Не дирајте живу рану", *Дневник*, 11. 10. 1991.

69 Deseti sprat redakcije *Dnevnik* i *Klub 10* koji se na njemu okupljao predstavljaju kultno mesto okupljanja novosadskih književnika, akademika i intelektualaca poput Miroslava Mike Antića.

70 М. Узелац, „Споменик новосадском холокаусту", *Дневник*, 14. 10. 1991.

71 Spomeniku je pridodato 78 bronzanih ploča. Na četiri ploče, od čega su tri sa tekstom na srpskom i jedna na hebrejskom jeziku, ispisani su osnovni podaci o zločinu. Na 66 ploča napisana su imena ubijenih žrtava. Simbol krsta nalazi se na dve ploče; Davidove zvezde na četiri ploče i ocila na jednoj ploči. Ispod spomenika nalaze se tekstovi na srpskom, mađarskom, slovačkom i hebrejskom jeziku. – Vesna Latinović i drugi, *Jovan Soldatović*, 51.

72 Бранка Опрановић, Радован Балаћ, „Вечна опомена човечанству", *Дневник*, 24. 1. 1992.

zajedno sa mitropolitom zagrebačko-ljubljanskim Jovanom, episkopom bačkim Irinejem, episkopom sremskim Vasilijem, episkopom osječko-poljskim i baranjskim Lukijanom i episkopom banatskim Atanasijem, dok su gosti bili predstavnici Carigradske patrijaršije mitropolit efeski Hrizostom i mitropolit pergijski Evangel. Komemorativni obred održao je i glavni rabin Jugoslavije Cadik Danon, koji je u svom govoru rekao: „Opet smo ovde puni tuge da otvorimo srca pred ovim spomenikom, da izlijemo jade u vode Dunava koji je 1942. godine bio grobnica srpskog i jevrejskog naroda".[73]

Zaključak

Od prvih posleratnih godina pa sve do savremenih pokušaja suočavanja sa prošlošću, sećanje na Novosadsku raciju oblikovalo se ne samo u skladu sa istorijskim činjenicama već i prema potrebama aktuelne ideologije i vlasti. Kroz tekstove u *Slobodnoj Vojvodini* žrtve racije prikazane su delimično kao civili stradali u masovnom zločinu, ali i kao žrtve-heroji Narodnooslobodilačke borbe, čija se smrt ideološki opravdavala „višim ciljem" – pobedom revolucije. U takvom narativu, heroizacija žrtava bila je važnija od njihove humanizacije, a istorijska tačnost zamenjena je političkim pragmatizmom. Spomen-ploče postavljane su na kućama narodnih heroja, dok su se za podizanje spomenika žrtvama skupljali dobrovoljni prilozi. Takođe, pre 1948. godine spomen-ploče postavljane su s namerom da podsećaju narod na ljubav prema KPJ, Titu i Staljinu, za razliku od spomenika podignutog 1952. godine i posvećenog stradalim Jevrejima koji je upotrebljen i za kritiku režima Sovjetskog Saveza. Osim tog, *Slobodna Vojvodina* beleži otkrivanje spomenika palim borcima i žrtvama rata u Sirigu kroz kratak i informativan tekst. U tom okviru, posmatrajući članke *Slobodne Vojvodine* i rane tekstove *Dnevnika*, žrtve su prvobitno bile „naši narodi" – kolektivizovane, depersonalizovane figure jugoslovenskog bratstva i jedinstva, bez mogućnosti da njihova nacionalna, verska ili individualna pripadnost bude iskazana.

Analiza tekstova objavljenih u *Dnevniku* pokazuje da se odnos prema spomeniku „Porodica" menjao u skladu s političkim i društvenim okolnostima. U vreme njegovog otkrivanja 1971. godine spomenik je predstavljen kao simbol zajedničke antifašističke borbe i žrtve svih naroda i narodnosti, u skladu s tada dominantnim stavom socijalističke Jugoslavije. Heroizacija žrtava bila je u funkciji afirmacije ideala NOB-a i revolucije, a kultura sećanja bila je kolektivna, svedena na opšti pojam „žrtava fašizma", bez insistiranja na poimeničnosti i identitetima stradalih.

Dvadeset godina kasnije, tokom priprema za obeležavanje pedesetogodišnjice racije 1992. godine, *Dnevnik* postaje mesto polemike između umetnika Jovana Soldatovića i gradskih vlasti, prikazujući spomenik ne više

[73] Isto.

kao stabilno mesto sećanja, već kao prostor sukoba različitih tumačenja prošlosti. U tom periodu, *Dnevnik* dokumentuje kako Jovan Soldatović, koga su podržavale Srpska pravoslavna crkva i Jevrejska zajednica, zahteva poimenično navođenje žrtava i termine „racija" ili „zločin" sve češće menja pojmovima „pogrom" i „genocid", dok se ranije skrajnut nacionalni identitet žrtava, Srba, Jevreja i Roma, sve više isticao. S druge strane, primetno je da su predstavnici vlasti pokušali da sačuvaju raniji, neutralniji pristup. Kroz sve tekstove, jasno se vidi da „Porodica" postaje ključna tačka borbe između institucionalizovanog i individualnog sećanja, političkog i ličnog pogleda na prošlost. Od 1989. godine januarski članci u *Dnevniku* govorili su o ovom spomeniku isključivo kao o spomeniku žrtvama racije.

Nezavisno od strane, sudbina spomenika „Porodica" predstavlja više od umetničke i urbanističke rasprave. Ona osvetljava mnoge načine na koje je kultura sećanja bila (zlo)upotrebljena kao političko sećanje – bilo da se žrtve koriste za legitimisanje NOB-a, slavljenje godišnjice ustanka i dana oslobođenja Novog Sada, za učvršćivanje ideala socijalističke Jugoslavije, ili za konstruisanje novog nacionalnog identiteta u raspadu SFRJ i ratu devedesetih. U svakom od tih perioda, forma i sadržaj sećanja menjali su se prema dominantnoj ideološkoj matrici, a pravo na istinu o žrtvama bilo je stalni predmet borbe.

Spisak referenci

Objavljeni izvori

- Popović, Alimpije. *Uspomene prote Alimpija Popovića paroha novosadskog 1958*. Novi Sad: Prometej, 2017. (Cyrillic)
- Vrgović, Vladimir. *Novi Sad hronika 1944–1969.* Novi Sad: Prometej, 2011. (Cyrillic)
- Žrtve i šteta, *Pokrajinska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača – III grupa masovnih zločina „Racija"*, priređivač Drago Njegovan, 185. Novi Sad: Prometej; Malo istorijsko društvo, 2009. (Cyrillic)

Štampa

- *Dnevnik* (1953–1992) (Cyrillic)
- *Slobodna Vojvodina* (1942–1952) (Cyrillic)

Literatura

- Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek; Knjižara Krug, 2011.
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta, 2011.
- Bjelica, Slobodan. „Srpska i mađarska istoriografija o Raciji u južnoj Bačkoj 1942. godine". U: *80 godina od pogroma u velikoj Raciji: korak dalje ka zajedničkoj budućnosti. Zbornik radova*, uredili Dragan Stanić i Zoran Pavlović, 323–335. Novi Sad: Pokrajniski zaštitnik građana – ombudsman, Matica srpska, 2022. (Cyrillic)

- Đurđev, Petar. „Uvod". U: *Deportacija bačkih Jevreja 1944. godine*, priredili Vladimir Todorović, Petar Đurđev i Aleksandar Bursać. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2019. (Cyrillic)
- Golubović, Zvonimir. *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine*. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 1992. (Cyrillic)
- Kasaš, Aleksandar. *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1996.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Latinović, Vesna i drugi. *Jovan Soldatović*. Novi Sad: Galerija Bel art, Galerija likovne umetnosti poklon zbirka Rajka Mamuzića, Vegamedia, 2011.
- Lopičić, Đorđe N. *Mađarski ratni zločini: 1941–1945.* Beograd: Muzej žrtava genocida, 2010. (Cyrillic)
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga. „Uvod: istorijska svest i kolektivni identitet". U: *Istorija sećanja: studije istorijske* svesti. Zbornik radova, uredili Dragan Aleksić, Ranka Gašić, Olga Manojlović Pintar i Nataša Milićević, 7–27. Beograd: INIS, 2006.
- Petrović, Nebojša. *Arhipelag mržnje: neprijatelji KPJ u Vojvodini nakon Drugog svetskog rata: 1944–1953.* Beograd: Službeni glasnik; Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2020. (Cyrillic)
- Popov, Dušan. *Istorija Slobodne Vojvodine: (1942–1952)*. Novi Sad: Dnevnik, 1982. (Cyrillic)
- Popov, Dušan i drugi. *Novi Sad 1944–1964*. Novi Sad: Matica srpska, 1964. (Cyrillic)
- Popović, Nebojša. *Arhipelag mržnje*. Beograd: Službeni glasnik; Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2002. (Cyrillic)
- Rokai, Petar, Zoltan Đere, Tibor Pal i Aleksandar Kasaš. *Istorija Mađara*. Beograd: Clio, 2002.
- Stipić, Davor D. „Odnos prema Holokaustu u Jugoslaviji 1945–1991". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- Šajti, Enike. *Mađari u Vojvodini: 1918–1947*. Novi Sad: Forum, 2010.

Summary

Milica Moljski

Between Politics and the Culture of Remembrance – Monuments Dedicated to Victims of the Hungarian Occupation

Abstract: When Hungarian occupying forces entered the region in April 1941, between 2,300 and 3,500 civilians – mostly Serbs – were killed. In January 1942, a second major crime, known as the Raid, was carried out. During this pogrom, over 4,000 people were killed across Šajkaška, Novi Sad, and Stari Bečej. A third wave of mass crimes happened in 1944, when the Jewish population of Bačka was deported to Nazi concentration camps. This paper analyzes how post-war politics and the culture of remembrance dealt with these crimes committed against Serbs, Jews, and Roma during the Hungarian occupation. It focuses on the building of monuments and is based on articles from the newspapers Slobodna Vojvodina and Dnevnik, as well as relevant historical literature.

Keywords: crimes, Hungarian occupation, Raid, Bačka, monument, Jovan Soldatović, remembrance culture, *Dnevnik*, *Slobodna Vojvodina*

After World War II, the memory of the Novi Sad raid was shaped not only by historical facts but also by the current political needs of those in power. The newspapers Slobodna Vojvodina and Dnevnik, which were controlled by the government, show how the political narrative and culture of remembrance changed over time. In Slobodna Vojvodina, the victims were mostly shown as heroes of the Partisan struggle, and their personal stories were pushed aside in favor of revolutionary symbolism. Monuments were built selectively: plaques honored communist heroes, while the first monument to the victims, built in 1952 at the Jewish cemetery, was also used to criticize the Soviet Union. At that time, victims were portrayed as part of a collective Yugoslav identity, without highlighting their national or religious background.

The situation changed in 1991/1992, when Dnevnik reported on a public debate during the 50th anniversary of the raid. The artist Jovan Soldatović, supported by the Serbian Orthodox Church and the Jewish community, demanded that the victims be named and identified as Serbs, Jews, and Roma, using terms like “genocide”.

The history of the monument Family shows how memory culture was often shaped by politics – first to support socialism, and later to help create a new national identity during the breakup of Yugoslavia. The monument became a point of disagreement: some saw it as a universal symbol of suffering in the fight against fascism, while others viewed it as a specific memorial to the victims of the Novi Sad raid.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.stipic

Davor STIPIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
davorstipic89@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8153-7536

Bogdan Bogdanović i jasenovački *Kameni cvet*: kreiranje Jasenovca kao opštejugoslovenskog mesta sećanja[1]

Apstrakt: Sistem koncentracionih logora Jasenovac predstavlja najveće mesto civilnog stradanja na prostoru okupirane Jugoslavije u Drugom svetskom ratu i ujedno najznačajniji simbol genocidne politike koju je sprovodila Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Dvadeset godina nakon završetka rata prostor nekadašnjeg logora ostao je neobeležen, bez adekvatnog spomenika i muzeja koji bi sačuvali sećanje na tragičnu istoriju ovog prostora. Prva posleratna decenija bila je ispunjena dilemama oko strategije obeležavanja mesta koje je moglo potencijalno da izazove tenzije u međuetničkim odnosima. Zbog toga su Komunistička partija i SUBNOR nastojali da uspostave narativ koji bi mogao da integriše iskustva različitih nacionalnih grupa i da od Jasenovca stvori univerzalni simbol stradanja sa čijom tragedijom bi mogla da se poistoveti većina građana Jugoslavije. Ovakva kultura sećanja sastojala se u stvaranju slike Jasenovca ne samo kao mesta stradanja već i kao mesta borbe i revolucije. Time su zločini u Jasenovcu prikazani ne kao posledica međunacionalne mržnje, već kao deo šireg ideološkog sukoba fašizma i antifašizma. Cilj rada je da na osnovu arhivske građe, periodike, intervjua, memoarskih i esejskih zapisa analizira politiku sećanja u socijalističkoj Jugoslaviji po pitanju logora Jasenovac, zatim da prikaže istorijat memorijalizacije ovog spomen-područja, kao i da objasni značaj i simboliku spomenika *Kameni cvet* autora Bogdana Bogdanovića, koji je otkriven 1966. godine kao centralno spomen-obeležje na prostoru nekadašnjeg logora.

Ključne reči: Holokaust, genocid, Jasenovac, Drugi svetski rat, ustaše, Bogdan Bogdanović, NDH, kultura sećanja, spomenik

[1] Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada Instituta za noviju istoriju Srbije u 2026. godini br. 451-03-33/2026-03/200016 od 5. 2. 2026. Veliku zahvalnost oko pribavljanja dokumenata iz Hrvatskog državnog arhiva dugujem kolegi Tomislavu Brandolici, bez čije pomoći bi ovaj članak bio značajno faktografski siromašniji.

Kultura sećanja na Drugi svetski rat, kao važan element u razumevanju društvenih i političkih kretanja na jugoslovenskom i postjugoslovenskom prostoru druge polovine 20. veka, privlači sve veću pažnju kako u domaćoj, tako i u stranoj naučnoj zajednici. Zbog multidisciplinarne prirode ovog istraživačkog polja, za njega su zainteresovani istraživači iz različitih naučnih oblasti – istoričari, sociolozi, istoričari umetnosti, antropolozi, teoretičari filma i medija itd. što kroz naučnu tematizaciju različitih aspekata kulture sećanja značajno obogaćuje pristup njenom proučavanju.

Spomenici i memorijalna arhitektura kao materijalno najkonkretnije manifestacije kulture sećanja predstavljaju ključnu i najzastupljeniju temu u dosadašnjim istraživanjima ove tematike. Radovi autora kao što su Olga Manojlović Pintar, Sanja Horvatinčić, Hajke Karge, Jovan Bajford i Tea Sindbek[2] predstavljaju značajan doprinos analizi kako same spomeničke arhitekture i njenog značenja u jugoslovenskom socijalizmu tako i političkih i društvenih rituala koji su se vezivali za ovakva istorijska mesta i putem kojih je konstruisano kolektivno sećanje na prošlost. U dosadašnjoj naučnoj produkciji, stvaralaštvo Bogdana Bogdanovića[3] bilo je predmet brojnih članaka, monografija i zbornika radova,[4] kao i nekoliko doktorata od-

---

2 Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji (1918–1989)* (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju; Čigoja štampa, 2014); Olga Manojlović Pintar, „Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta", u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 10/1, ur. Igor Graovac (Osijek, Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung, 2008); Sanja Horvatinčić, „Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima", *Anali GAA*, XXXII – XXXIII (2012–2013); Sanja Horvatinčić, „Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji", *Život umjetnosti*, 96/2015; Hajke Karge, *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014); Jovan Bajford, *Staro sajmište, mesto zaborava, sećanja i sporenja* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011); Tea Sindbaek, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past – from 1945 to 2002* (Copenhagen: Aarhus University Press, 2012); Heike Karge, „Mediated Remembrance: Local Practices of Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", *European Review of History* 16, 1/2009; Катарина Митровић, „Спомен парк *Крагујевачки октобар* и меморијална уметност у Србији после Другог светског рата" (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2023).

3 Bogdan Bogdanović (1922–2010) rođen u Beogradu kao sin Milana Bogdanovića, uglednog istoričara književnosti, književnog kritičara i člana SANU. Diplomirao arhitekturu na Beogradskom univerzitetu 1950. godine. Njegovo prvo delo Spomenik jevrejskim borcima i žrtvama fašizma podignut je 1952. godine na sefardskom groblju u Beogradu, čime je Bogdanović započeo svoj bogati stvaralački opus, koji će gotovo isključivo posvetiti izgradnji spomenika. U periodu od 1982. do 1986. godine obavljao je funkciju gradonačelnika Beograda. Za dopisnog člana SANU izabran je 1970. godine, ali je, na sopstveni zahtev, članstva u Akademiji razrešen jedanaest godina kasnije. Zbog neslaganja sa politikom Slobodana Miloševića emigrirao je iz Jugoslavije 1993. godine, najpre u Pariz a potom u Beč, gde je i umro 2010. godine. Među njegova najpoznatija ostvarenja ubrajaju se: Spomenik *Kameni cvet* u Jasenovcu (1966), Partizansko spomen-groblje u Mostaru (1965), Memorijalni kompleks Slobodište u Kruševcu (1965), Mauzolej borbe i pobede (1980), Memorialni park Popina (1981), Spomenik početku revolucije u Beloj Crkvi (1971), Spomen-park garavice kod Bihaća (1981) itd.

4 Mare Janakova Grujić, *Večito: Bogdan Bogdanović (1922–2010)*, knj. 1, 2 (Beograd: Centar za istraživanje i valorizaciju graditeljskog nasleđa „Vam", 2024, 2025); Vladimir Ku-

branjenih u zemlji i inostranstvu.[5] Istovremeno, spomenik žrtvama logora Jasenovac i generalno pitanje memorijalizacije prostora ovog najvećeg mesta stradanja u okupiranoj Jugoslaviji privlačili su srazmerno veliku pažnju istraživača.[6]

Cilj ovog članka jeste da proširi dosadašnja znanja vezana za proces memorijalizacije nekadašnjeg logora Jasenovac sa naglaskom na pojedine dosad nedovoljno zastupljene aspekte – kao što je percepcija Bogdanovićevog spomenika u tadašnjoj jugoslovenskoj javnosti i politička i identitetska funkcija ovog memorijala u jugoslovenskom kontekstu. Shodno tome, nastojaćemo da značaj Jasenovca kontekstualizujemo u jugoslovenskim okvirima i pokušamo da damo odgovor na pitanje: Da li je i, ako jeste, zbog čega Jasenovac u periodu socijalizma afirmisan kao mesto istorijskog sećanja svih građana Jugoslavije?

Jasenovac – mesto stradanja

Na močvarnom i povremeno teško pristupačnom delu slavonske ravnice gde se spajaju reke Sava, Una, Lonja i Strug, u leto 1941. godine hrvatske ustaše osnovale su koncentracioni logor Jasenovac. Bio je to složeni sistem, koji se sastojao od pet odvojenih logora – Ciglana, Kožara, Krapje, Bročice i Stara Gradiška. Ovaj kompleks pratile su brojne ispostave, uključujući ekonomat u Mlaki, logor za Rome u Uštici, ustašku bolnicu u naselju Jasenovac itd. Ceo sistem zauzimao je prilično širok prostor uz reku Savu – od Stare Gradiške na istoku do sela Krapje na zapadu, zahvatajući i okolinu plavnog terena Lonjskog polja. Centralni i glavni logor u ovom sistemu, onaj na koji se danas najčešće i misli kad se kaže Jasenovac, bio je logor Jasenovac III – Ciglana, u

lic, Dietmar Steiner i Jelica Jovanović, „Bogdan Bogdanović – Biblioteka Beograd – An Architect's Library" (Salcburg: Fotohof, 2019); Давор Стипић, „Конкурс за подизање Споменика јеврејским борцима и жртвама фашизма на сефардском гробљу у Београду 1951–1952", *Наслеђе*, бр. XXI/2020.

5 Максимилијан Г. Дорословачки, „Споменичка архитектура Богдана Богдановића" (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2023); Ivan Ristić, „Bogdan Bogdanović: Baumeister und Zeichner" (Doktorska disertacija, Universität Wien, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät 2010); Vladimir Kulić, „Land of the In-between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia 1945–1965" (Doktorska disertacija, The University of Texas in Austin, Department for Architecture, 2009); Iskra Đurić, „Memorials without Memory: Bogdan Bogdanović and Yugoslav memorial architecture in the changed social and political context" (Doktorska disertacija, Sapienza University di Roma, 2015).

6 Sanja Horvatinčić, „Between Creativity and Pragmatism: A Structural Analysis and Quantitative Survey of Federal Competitions for Yugoslav Monuments and Memorial Complexes (1955–1980)", in: *Modern and Contemporary Artists' Networks. An Inquiry into Digital History of Art and Architecture*, eds. Ljiljana Kolešnik i Sanja Horvatinčić (Zagreb: Institute of Art History, 2018); Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014); Hajke Karge, „Sajmište, Jasenovac and the Social Frames of Remembering and Forgetting", *Filozofija i društvo*, XXIII, 4/2012; Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor* (Zagreb, Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003); Nataša Jovičić i Tea Benčić Rimay, *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića* (Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2009).

neposrednoj blizini sela Košutarica. Ovaj objekat je do Drugog svetskog rata funkcionisao kao fabrika cigala u privatnom vlasništvu srpske porodice Bačić. Upravo je prostor ovog logora postao, nakon rata, glavno mesto sećanja na stradale i ujedno mesto na kome će 1966. godine biti podignut muzej i centralni spomenik *Kameni cvet*, posvećen jasenovačkim žrtvama.

Početkom maja 1941. godine, nepunih mesec dana nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, osnovano je *Ravnateljstvo za javni red i sigurnost*. Kao posebno odeljenje u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova, na čijem čelu se u toku najvećeg dela rata nalazio Eugen Dido Kvaternik, ovo telo je zajedno sa *Ustaškom nadzornom službom* bilo zaduženo za osnivanje, organizaciju i upravljanje svim logorima na teritoriji NDH. U prvoj fazi, u NDH su osnivani uglavnom sabirni logori, poput Caprage kod Siska i logora u Bjelovaru i Slavonskoj Požegi namenjenih za privremeni boravak uhapšenih, uglavnom Srba, koji su bili predviđeni za dalje deportacije.[7] Ubrzo potom usledila je faza stvaranja koncentracionih logora za masovno istrebljenje Srba, Jevreja i Roma. Prvi ovakav logor, Danica u Koprivnici, osnovan je već krajem aprila 1941. godine. Mreža organizovanog terora u narednim mesecima se značajno proširila i uključivala je logore kao što su: Jadovno, Đakovo, Tenja, Pag, Sisak, Jastrebarsko, Loborgrad, Kruščica kod Travnika, kao i dva najveća i najozloglašenija – Jasenovac i Staru Gradišku, oba kao deo istog logorskog sistema.

Jasenovac je bio najveće pojedinačno mesto zločina i stradanja u okupiranoj Jugoslaviji, ali istovremeno i najveći logor na teritoriji okupirane Evrope gde proces masovnog ubijanja nisu organizovali, sprovodili i kontrolisali Nemci. Ova činjenica dosta govori o razmerama ustaških zločina, kao i specifičnom mestu Jasenovca na evropskoj mapi terora. O pravom karakteru i stvarnoj nameni ovog logorskog kompleksa najbolje svedoči dopis koji je u aprilu 1942. godine Glavni stan poglavnika poslao Glavnom stožeru domobranstva u kome se kaže da „sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočenika",[8] što jasno pokazuje da je od samog početka masovno ubijanje bilo glavna namena jasenovačkog logora. Neograničen kapacitet u Jasenovcu omogućen je konstantnom likvidacijom logoraša, pa je u zvaničnim zabeleškama o jednom razgovoru nemačkog opunomoćenog generala u NDH Edmunda Gleza fon Horstenaua (Edmund Glaise von Horstenau) sa ustaškim poglavnikom Antom Pavelićem zapisano da je logor Jasenovac prepun, zbog čega je „u interesu logoraša smještaj [...] pronađen na taj način što je 1500 poubijano".[9] Masovni zločini nad logorašima sprovođeni su sve do ustaškog povlačenja i likvidacije logora u poslednjim danima rata na evropskom tlu. Iako nauka još nije dala konačnu

7 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Školska knjiga, 1978), 185.

8 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, tom I (Beograd: Narodna knjiga; Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986), 270.

9 Isto, 520.

reč o tačnom broju jasenovačkih žrtava,[10] nesumnjivo je sistem logora u Jasenovcu osnovan i korišćen u svrhu potpunog istrebljenja srpske, jevrejske i romske populacije sa teritorije Nezavisne Države Hrvatske. Osim toga, Jasenovac je nesumnjivo bio i centralni logor smrti u čitavoj mreži ustaškog terora, zbog čega je ovo mesto stradanja postalo jedan od najznačajnijih i najprepoznatljivijih simbola genocidne politike ustaškog pokreta.

Jasenovac – mesto sećanja: od stratišta do spomenika

Najveći deo logorskog kompleksa bio je uništen na samom kraju rata, najpre u savezničkim i partizanskim bombardovanjima u martu i aprilu 1945. godine, da bi neposredno pred povlačenje ustaše minirale poslednje preostale zgrade. Ono što su partizanske jedinice zatekle po oslobođenju Jasenovca III – Ciglane bile su uglavnom ruševine i razbacani građevinski šut. Ovo stanje su na svojim fotografijama zabeležili i pripadnici Agitprop odeljenja partizanskih jedinica. Na ovim foto-materijalima može se videti da je od nekadašnjeg logora smrti ostalo svega nekoliko manjih elemenata[11] koji su mogli da se sačuvaju i konzerviraju. Međutim, rekonstrukcija čitavog logorskog prostora, na način na koji je to urađeno recimo u Aušvicu, bila je praktično u potpunosti nemoguća zbog razmera ratnog razaranja. Među pripadnicima Agitpropa koji su se našli u Jasenovcu neposredno nakon njegovog oslobođenja bila su i dvojica filmskih snimatelja – Gustav Gavrin i Kosta Hlavati. Od video-zapisa koje su tom prilikom snimili, njih dvojica su napravili dokumentarni film *Jasenovac* – prvi ikad snimljen na ovu temu kojim je ujedno i započeto filmsko stvaralaštvo u socijalističkoj Jugoslaviji s obzirom na to da je ovaj dokumentarac u zvaničnoj Filmografiji jugoslovenskog filma zaveden pod brojem 1.[12]

U posleratnim godinama, sve do početka pedesetih, prostor centralnog logora Ciglana u potpunosti je raščišćen. Građevinski materijal od srušenih i oštećenih logorskih zgrada, uz dozvolu mesnog Narodnooslobodilačkog odbora iz Jasenovca,[13] lokalno stanovništvo je raznosilo i koristilo za obnovu svojih kuća u okolnim naseljima. Zbog toga do sredine šezdesetih

---

10 Detaljnije: Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Blajburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu* (Zagreb: Globus, 1992); Ivo Goldstein, „O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa", u: *Nećakov zbornik: Procesi teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec i Božo Repe (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018); Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor* (Zagreb, Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003).

11 Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945–1947. Foto-monografija* (Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2016).

12 Давор Стипић, „Јасеновац на филму", у: *Наслеђе Андреја Митровића*. *Зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти професора Митровића*, ур. Немања Радоњић (Београд: Филозофски факултет, 2024), 137.

13 Hrvatski državni arhiv (HR–HDA), Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1241), 174/1963, Informacija o današnjem stanju biv. Ustaškog logora Jasenovac i mjerama koje se preduzimaju u vezi sa obilježavanjem istog.

godina, kada se pristupilo uređenju spomen-prostora i podizanju spomenika, nije preostalo nikakvih originalnih ostataka centralnog logora Ciglana koji bi se mogli iskoristiti kao autentičan deo novog memorijala.

Izuzetak je bio Jasenovac V – Stara Gradiška, koji je kraj rata dočekao u originalnom, skoro neoštećenom stanju i koji je veoma lako mogao da bude pretvoren u memorijalni centar. Ipak, on u periodu socijalizma nije afirmisan kao značajno mesto sećanja na civilne žrtve i jasenovačke zločine. Takva odluka posebno čudi s obzirom na to da je upravo ovaj logor služio za zatvaranje i likvidaciju političkih protivnika ustaškog režima, odnosno pripadnika revolucionarnog i antifašističkog partizanskog pokreta.[14] U Staroj Gradiški je nakon rata podignuto skromno spomen-obeležje, posvećeno, kako je na samom spomeniku uopšteno opisano: „Žrtvama fašizma 1941–1945". Ovaj deo logorskog sistema ostao je na margini kulture sećanja na žrtve iz Jasenovca, dok je u posleratnim decenijama kao glavni prostor sećanja, u kolektivnoj svesti afirmisano mesto nekadašnjeg logora Jasenovac III – Ciglana.

Prva skromna obeležja u vidu drvenih tabli postavljena su odmah nakon rata na mestima utvrđenih masovnih grobnica. Na ovim obeležjima bila je jasno istaknuta nacionalna pripadnost žrtava, pa se recimo na jednoj od ovih tabli, postavljenoj 1946. godine nad jednom od masovnih grobnica na prostoru Međustružja, može pročitati: „Ovdje počiva 960 Srba i Židova, muževa, žena i djece žrtava fašističkog terora".[15] Prve organizovane inicijative za podizanje spomenika i pretvaranja prostora nekadašnjeg logora u memorijalni centar javile su se početkom pedesetih godina. Iako je kasnije, u toku šezdesetih godina osnivanje memorijalnog centra, uređenje spomen-područja i podizanje spomenika u potpunosti bilo osmišljeno, realizovano i strogo kontrolisano od strane državnog rukovodstva i federalnog i republičkog Saveza boraca iz Beograda i Zagreba, prve akcije vezane za memorijalizaciju u Jasenovcu bile su pokrenute „odozdo". Njih su organizovali oni koji su imali lične razloge da čuvaju sećanje na jasenovačko stradanje, a to su bili bivši logoraši i porodice žrtava. Upravo zbog toga, 1952. godine na lokalnom nivou, uz podršku partijske organizacije u samom Jasenovcu, formiran je Inicijativni odbor za izgradnju spomenika žrtvama fašizma Jasenovac, kao prvo zvanično telo koje je za cilj imalo podizanje spomenika na mestu nekadašnjeg logora.[16] Već u ovoj prvoj inicijativi za podizanje spomenika jasno uočava tendencija da se memorijalni prostor formira kao opštejugoslovensko mesto sećanja, zajedničko za sve narode i sve republike, što Jasenovac u tom trenutku još uvek nije bio. To potvrđuje i činjenica da je odmah po osnivanju, Inicijativni odbor sa svojim namerama upoznao Saveznu i sve republičke vlade, predsednika Tita lično, kao i savezni i sve republič-

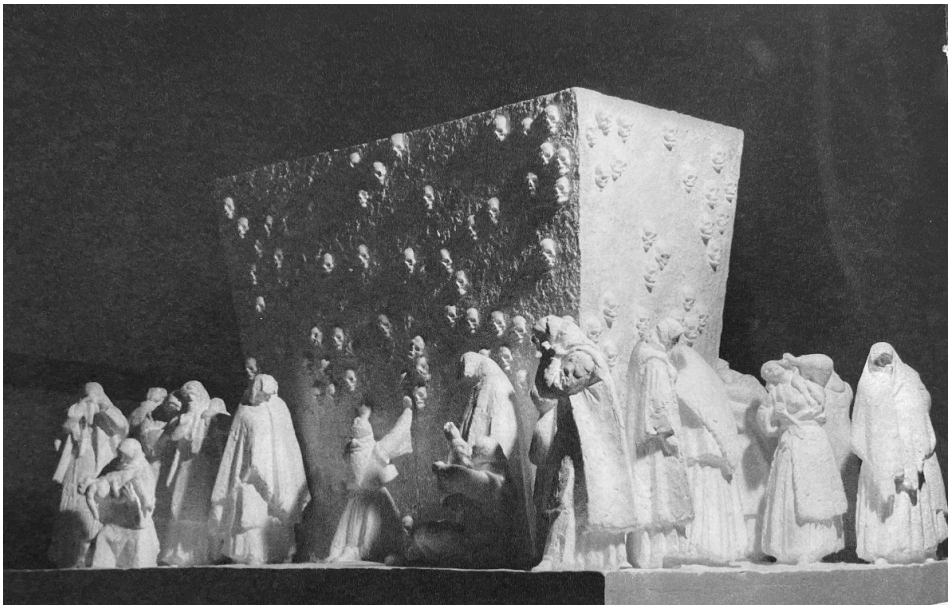
14 Mataušić, *Jasenovac 1941–1945*, 100.

15 Mihovilović, *Jasenovac 1945–1947*.

16 HR–HDA–1241–174/1952, Pismo Republičkom odboru Saveza boraca NR Hrvatske, 15. 5. 1952; HR–HDA–241–174/1952, Pismo Zemaljskom odboru Saveza boraca NO rata Hrvatske.

ke odbore Saveza boraca, Narodnog fronta i Udruženja rezervnih oficira, očekujući od njih smernice, savete i finansijsku podršku.[17]

Kultura sećanja u socijalističkoj Jugoslaviji bila je hijerarhizovana, a njen sadržaj, forme i suština kreirani su i diktirani sa najviših partijskih i državnih nivoa odlučivanja. Jasno je bilo da pitanje načina oblikovanja i budućeg izgleda jednog od najvažnijih mesta sećanja u Jugoslaviji, gde je prema tadašnjoj zvaničnoj retorici stradalo više od trećine ukupnih domaćih žrtava rata, neće biti prepušteno lokalnim inicijativama. Zbog toga je Glavni odbor Saveza boraca iz Zagreba već u junu 1952. godine upozorio Inicijativni odbor u Jasenovcu da se izgradnji spomenika ne pristupa bez njihovog znanja.[18] Međutim, o ovako važnim projektima nije se moglo odlučivati ni samo na republičkom nivou, pa je partijska i državna centrala u Beogradu od početka šezdesetih godina preuzela na sebe odgovornost za koordinisanje konkursa i izbor finalnog rešenja za spomenik. To je još jednom predstavljalo praktičnu potvrdu da se sećanje na Jasenovac smatralo zajedničkim pitanjem cele federacije.

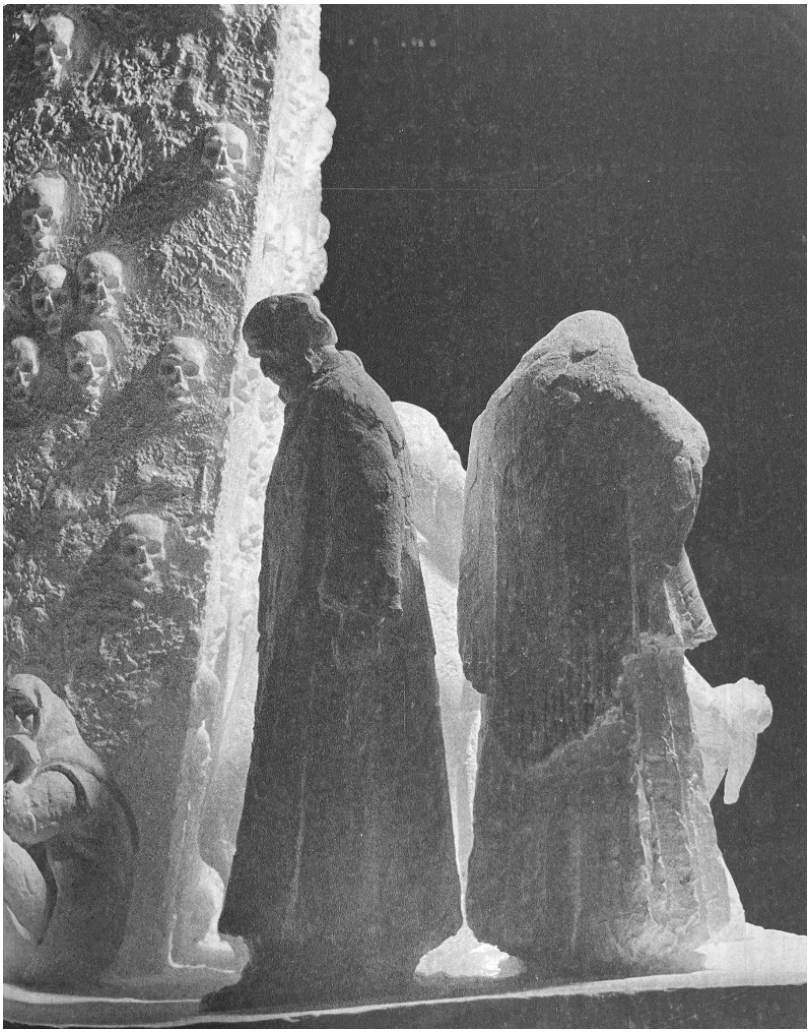
Slika 1: Idejno rešenje Vanje Radauša za spomenik u Jasenovcu (*Revolucionarno kiparstvo*, Zagreb: GZH, 1977).

Ipak, interpretacija zločina u Jasenovcu bila je isuviše važna da ne bi privukla i pažnju različitih pojedinaca ili društvenih grupa mimo zvanične državne i partijske nomenklature koja je držala monopol nad politikom sećanja.

17 HR–HDA–1241–174/1952, Pismo Republičkom odboru Saveza boraca NR Hrvatske, 15. 5. 1952.

18 HR–HDA–1241–174/1952, Pismo Inicijativnom odboru za gradnju spomenika žrtvama fašizma Jasenovac.

Tokom pedesetih godina, bivši logoraš Nikola Nikolić je samoinicijativno izradio nekoliko skica za spomenik jasenovačkim žrtvama.[19] Nedugo zatim, 1952. godine, svoje rešenje je predstavio i ugledni hrvatski arhitekta, vajar i urbanista Vanja Radauš.[20] Njegov projekat (slike 1 i 2) podrazumevao je izgradnju centralnog muzeja čija bi fasada bila prekrivena reljefnim prikazima lobanja, dok bi oko muzejske zgrade bile postavljene skulpture žena, dece i staraca čija je telesna i facijalna ekspresija izražavala bol, tugu i žaljenje.

Slika 2: Idejno rešenje Vanje Radauša za spomenik u Jasenovcu – detalj (*Revolucionarno kiparstvo*, Zagreb: GZH, 1977).

[19] Вељко Ђурић Мишина, *Ископавања у Јасеновцу 1964. године. Студија случаја сведочења др Србољуба Живановића* (Београд: Издање аутора, 2021), 7.

[20] Дорословачки, „Споменичка архитектура Богдана Богдановића", 237–238.

Sa druge strane, postojali su i oni društveni akteri koji su sećanje na Jasenovac nastojali da preoblikuju, pa čak i potpuno izbrišu iz kolektivne svesti, na taj način što bi za Jasenovac kao geografsku lokaciju kreirali potpuno novi kontekst i novo značenje. U jednom od izveštaja Saveza boraca zabeleženo je da je katolička crkva planirala da u avgustu mesecu 1953. godine organizuje veliku versku manifestaciju u samom naselju Jasenovac. Za tu priliku je u lokalnu katoličku crkvu donet kip Bogorodice, a sama crkva je preimenovana iz Crkve Svetog Nikole u Crkvu Velike Gospe. Bilo je predviđeno da događaju prisustvuje i tadašnji upravitelj Zagrebačke nadbiskupije Franjo Salis Sevis (Franjo Salis-Seewis),[21] koji je trebalo da osvešta crkvu i bogorodičin kip.[22]

Cilj ovakvog poduhvata bio je promena reputacije Jasenovca i njegova transformacija u novo katoličko svetilište slično Mariji Bistrici, namenjeno području Slavonije, Posavine i severne Bosne. Na taj način bi i slika Jasenovca kao mesta stradanja u kolektivnoj svesti bila u potpunosti izbrisana. Od ovih namera se na kraju odustalo s obzirom na to da je ovakve pokušaje, kako je navedeno u izveštaju, narod ovog kraja ,,oštro osudio i nije dozvolio dolazak biskupu da vrši obred licemjerstva".[23] O namerama dela katoličkog sveštenstva bili su obaveštavani i najviši partijski i državni funkcioneri, pa je na jednoj sednici Centralnog odbora Saveza boraca Jugoslavije, predsednik ove organizacije Aleksandar Ranković konstatovao da su crkvi u Jasenovcu, kako je rekao ,,popovi promenili ime". On je predložio da se ovaj objekat proglasi istorijskim spomenikom i da se na njega postavi tabla koja bi svedočila o tome kako su na tom mestu vršena pokrštavanja pravoslavnog stanovništva.[24]

Od sredine pedesetih godina Jasenovac je za Savez boraca postao visoko rangiran na listi prioritetnih jugoslovenskih mesta za podizanje spomenika. Sasvim očekivano, prednost su imale one lokacije koje su bile povezane sa istorijom partizanskog pokreta, Komunističke partije Jugoslavije i Narodnooslobodilačke borbe. U skladu sa time, prema prvobitnom planu rada Odbora za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta pri saveznom SUBNOR-u, među prvim lokacijama našli su se: Titovo Užice, Stolice

---

21 Franjo Salis-Sevis (1872–1967) rođen je u Karlovcu u uglednoj grofovskoj porodici švajcarskog porekla. Njegov brat Ivan bio je general austrougarske vojske i glavni vojni guverner Srbije u vreme okupacije u Prvom svetskom ratu. Franjo je rukopoložen za sveštenika 1897, a za biskupa 1926. godine. U vreme kada je nadbiskup Stepinac bio uhapšen, Franjo Salis-Sevis obavljao je dužnost upravitelja zagrebačke nadbiskupije.

22 HR–HDA–1241–174/1954, Kotarski odbor SSRN Novska Centralnom odboru SBNOR Beograd, 30. 12. 1953.

23 Isto.

24 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Savezni odbor (297), popis I, K–19, Stenografske beleške sa sastanka organizacionog sekretarijata CO SB NOR-a Jugoslavije, 19. 10. 1954.

(Krupanj), Radoinja (Nova Varoš), Foča, Drvar, Drinići (Bosanski Petrovac), Potoci (Oštrelj), Bihać i Jajce. Naknadno su na ovaj spisak dodati i Sutjeska, Jasenovac, Sremski front, Vis, Brajići, Mauthauzen, kao i Beograd, gde je trebalo podići centralna obeležja *Partizanu borcu* i *Narodnoj omladini Jugoslavije*.[25] Dakle, može se primetiti da je Savez boraca najviše pažnje posvećivao mestima vezanim za otpor, borbu i delatnost Vrhovnog štaba i maršala Tita, dok su među ovih prvih devetnaest izabranih lokacija samo dve – Jasenovac i Mauthauzen – bile direktno povezane sa civilnim stradanjem.

Slika 3: Izgled centralnog spomen-obeležja na mestu nekadašnjeg logora Ciglana početkom šezdesetih godina (Vlasništvo autora)

Prvi konkretni koraci na planu izgradnje spomenika u Jasenovcu napravljeni su 1960. godine, kada je raspisan zvaničan konkurs za idejno rešenje budućeg spomenika. Konkurs je bio zatvorenog karaktera i pravo učestvovanja imala su samo dvojica autora kojima je Savez boraca uputio poziv: Zdenko Kolacio i Bogdan Bogdanović.[26] Odluka o pobedniku konkursa doneta je na osnovu skica idejnih rešenja koje su dvojica umetnika izradili pre nego što su konačni projekti bili gotovi, pa je odlučeno da kao po-

[25] AJ, 297/I, K–2, Izveštaj o radu organizacije Saveza boraca NOR-a od III kongresa 28. I 1958, 15; AJ, 297/I, K–81, Izveštaj o radu Odbora za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta iz NO rata od formiranja do kraja 1958. godine.

[26] Arhiv Spomen-područja Jasenovac (ASPJ), neinventarisano, Spomenik žrtvama logora Jasenovac/Investicioni program za izgradnju područja logora Jasenovac, 15. 6. 1964, 4.

bedničko rešenje bude usvojeno ono koje je predložio Bogdan Bogdanović. Prema izveštaju Marka Belinića, predsednika Saveza boraca SR Hrvatske, odluku o izboru Bogdanovićevog rešenja donelo je najviše državno i partijsko rukovodstvo, uključujući Tita, Bakarića, Kardelja, Rankovića i Stambolića.[27] U sam proces odlučivanja o izgledu budućeg spomenika i načinu uređenja spomen-područja bili su uključeni najviši državni i partijski funkcioneri iz različitih delova federacije, što sugeriše da je već u tom momentu pitanje Jasenovca predstavljalo opštejugoslovensku stvar. Iako su se po završetku konkursa obrisi izgleda budućeg spomenika jasno nazirali, Bogdanovićev posao nije bio završen i on je nastavio da razrađuje i razvija svoju ideju sve do 1963. godine, kada je dizajn spomenika konačno završen, a finalizovana verzija poslata iz Beograda u Zagreb radi realizacije.

Državno i partijsko rukovodstvo prihvatilo je Bogdanovićev idejni koncept i nije uticalo na njegove ideološke i estetske segmente. Autor je u dva navrata, u julu 1962. i februaru 1963. godine, projekat predstavio lično predsedniku Titu i njegovim najbližim saradnicima. Iako su pojedini partijski funkcioneri priželjkivali realističnije rešenje, koje bi konkretnije predstavilo ratne patnje i stradanje, Titovo lično odobravanje bilo je presudno da se Bogdanoviću u potpunosti omogući realizacija inicijalne zamisli.[28] Sve ovo ukazuje na to da su apstrakcija, uopštavanje i nedostatak konkretizacije na samom spomeniku, kako po pitanju konteksta stradanja i identiteta žrtava, tako i po pitanju identiteta počinilaca zločina, bili uglavnom rezultat odluke i lične estetike autora, čiju je idejnu zamisao državni vrh prihvatio, ali nije ključno oblikovao.

Iako je prvobitno planirano da spomenik bude završen do 1964. godine, uoči dvadesetogodišnjice od kraja rata i oslobođenja logora, zbog tehničkih razloga on je otkriven tek početkom jula 1966. godine, a manifestaciji je, prema proceni Saveza boraca, prisustvovalo oko 50.000 građana.[29] Ipak, ceremonija otvaranja spomenika u jugoslovenskoj javnosti nije propraćena sa pažnjom koja bi srazmerno odgovarala istorijskom značaju Jasenovca. Sudeći po domaćoj štampi, u dnevnim listovima poput *Politike* ili *Borbe* ovaj događaj je ostao u senci Brionskog plenuma i smene Aleksandra Rankovića sa svih državnih i partijskih funkcija, koji se dogodio svega nekoliko dana ranije.

Kameni cvet – simbol i opomena

Pomalo ironično, novootvoreni spomenik u Jasenovcu ubrzo je postao poznat pod nazivom *Kameni cvet*, uprkos tome što je ovo prvi Bogdanovićev spomenik koji nije napravljen od kamena, već od betona. Konačna

[27] Karge, *Sećanje u kamenu*, 229.

[28] Давор Стипић, *У борби против заборава. Однос према Холокаусту у социјалистичкој Југославији* (Београд: ИНИС, 2023), 252.

[29] AJ, 297/I, K–24, Izvještaj o izvršenju programa rada Republičkog odbora SUBNOR SR Hrvatske za 1966. godinu, 4.

verzija spomenika bila je, dakle, odraz Bogdanovićevog ličnog shvatanja memorijalne arhitekture i njene društvene uloge. U svojoj suštini, taj koncept je više bio okrenut aktuelnoj situaciji u jugoslovenskom društvu i njegovom budućem razvoju, nego onim tragičnim delovima prošlosti koje je trebalo sačuvati od zaborava. Dizajnirajući spomenik i razmišljajući o poruci koju je on trebalo da nosi, Bogdanović je u centar svoje inspiracije postavio budućnost umesto prošlosti. Nastavak i pobeda života predstavljali su glavni simbolički motiv spomenika, što je i sam autor potvrdio: „Ja sam jasenovačkim cvetom obeležio život – strašan je zločin koji se u Jasenovcu događao, ali važno je prikazati i ono što će biti posle".[30]

Do momenta kada je Bogdanović otpočeo rad na jasenovačkom projektu, ovakva percepcija memorijalne arhitekture već je postala deo njegove stvaralačke estetike. Njen razvoj započet je već sa prvim Bogdanovićevim realizovanim delom, Spomenikom jevrejskim borcima i žrtvama fašističkog terora, podignutim na sefardskom groblju u Beogradu 1952. godine. Ovakva estetika podrazumevala je, pre svega, dve bitne odlike, koje će biti vidljive i kasnije na spomeniku jasenovačkim žrtvama: 1. izbegavanje prikazivanja realističnih scena terora, rata i stradanja na spomenicima i 2. odbacivanje simboličkog jednoznačja sa tendencijom ostvarivanja kompleksnog spleta mnogobrojnih simbola na svakom spomeniku.

Ova dva koncepta predstavljala su ključne ideje vodilje koje su, već od samog početka rada na projektu, uslovile i oblikovale izgled budućeg spomenika u Jasenovcu. Bogdanović je snažno zastupao uverenja da spomenici treba da obiluju višestrukim i raznovrsnim simbolima i da budu otvoreni za raznolika shvatanja jer, kako je i sam verovao, jedan simbol može da bude živ samo ako dozvoljava različita tumačenja.[31]

Prva odlika Bogdanovićeve stvaralačke estetike – odbacivanje realističkih prikaza zločina, terora i ratnih strahota – ključno je uticala na izgled njegovih memorijala još od projekta za Spomenik jevrejskim borcima i žrtvama fašističkog terora (1952) u Beogradu. Odsustvo trivijalne monumentalnosti i ritualne patetike,[32] kao i pristup kojim je autor želeo da sačuva dostojanstvo žrtava, bili su glavni razlozi zbog kojih je tada Bogdanovićev predlog pobedio na konkursu Jevrejske opštine u Beogradu za do tada najveći spomenik žrtvama Holokausta na teritoriji Srbije.

Rad na novom projektu za Jasenovac, umetnik je započeo rešen da estetika i simbolika budućeg spomenika ne budu opterećeni vizuelnim predstavama ratnih užasa. U svojim memoarskim esejima objavljenim pod naslovom *Ukleti neimar*, Bogdan Bogdanović se prisetio da su naručioci u toku ra-

30 Nataša Jovičić i Tea Benčić Rimay, *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića* (Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2009), 137.

31 Стипић, „Конкурс за подизање Споменика", 183.

32 Владимир Вуковић, „Архитектура сећања – Меморијали Богдана Богдановића", у: *Архитектура храма*, ур. Љубиша Фолић (Београд: Епархијска радионица ДОО, 2012), 393.

da na idejnom rešenju tražili od njega da se upozna sa dokumentarnom građom i fotografijama zločina. Očekivalo se da će deo tog iskustva autor ugraditi i u sam projekat.[33] Ipak, Bogdanović je imao drugačiju viziju koja je sasvim isključivala ovakvu vrstu vizuelne konkretizacije zločina, što je i sam objasnio rečima: „Izvinjavao sam se i objašnjavao da metafiziku zločina razumem i osećam, što je bilo i te kako tačno, a da me nepodnošljivi dokumenti samo smućuju i, u krajnjoj liniji, nepotrebno produžavaju posao. Uostalom znao sam već da inspiraciju neću ni tražiti, ni naći u fizičkim evokacijama zla."[34]

Simbolika jasenovačkog *Kamenog cveta* razvijena je u kompleksnu umetničku poetiku sa obiljem raznovrsnih metafora i alegorija. Na taj način je sam spomenik otvarao mogućnost za brojna različita tumačenja, što je autoru i bio cilj. Vođen idejom da želi da izbegne vizuelne predstave užasa i stradanja, Bogdanović je imao ambiciju da od spomenika stvori arhitektonsku metaforu koja je trebalo da izrazi, prema njegovim rečima „jednu plemenitu, večitu ljudsku istinu da je život neuništiv, da je jači od smrti", zbog čega je, kao glavni motiv i izabran cvet, kao simbol večitog obnavljanja.[35]

Jasenovački *Kameni cvet* zapravo predstavlja cvet lotosa koji ima naročitu simboliku: to je biljka čiji se koren nalazi duboko u neprozirnom mulju stajaćih voda, dok se sam cvet razvija na površini vode, okrenut ka suncu i svetlosti. To je bila savršena metafora za način na koji je sam autor video nasleđe Jasenovca: sećanje na tragičnu prošlost, mračnu poput slatkovodnog mulja, trebalo je u njegovoj viziji da bude osnova za bolju budućnost jugoslovenskih naroda, okrenutu ka životu i budućnosti. Zapravo, ceo spomenik predstavljao je jedan večni antagonizam okrenut protiv smrti i mraka masovnih grobnica.

Upravo zbog toga Bogdanović je bio zabrinut kada je, krajem sedamdesetih godina, na jednom konkursu za uređenje masovnih grobnica na prostoru Donje Gradine kao pobedničko rešenje izabran spomenik u formi lobanje. Ovaj objekat je po svojim gabaritima nadilazio *Kameni cvet*, što za Bogdanovića nije predstavljalo samo fizičku konkurenciju njegovom spomeniku, već i direktnu simboličku negaciju. Umesto života i nade *Kamenog cveta*, novi spomenik imao je značenje nečega što je Bogdanović opisao kao „rascvetana smrt".[36]

Koristeći formu lotosa Bogdanović je hteo da naglasi konkretnu i društveno funkcionalnu simboliku ovog memorijala, koja je ponuđena svim Jugoslovenima kao neka vrsta spasonosnog bekstva od međuverske i međuetničke mržnje iz prošlosti i zalog bolje zajedničke budućnosti. Autor je to i lično potvrdio, naglašavajući da ovaj, kako ga je nazvao „kosmički lotos", vidi kao „magijski simbol (…) koji će nam svima, Jugoslovenima, po-

33 Bogdan Bogdanović, *Ukleti neimar* (Novi Sad: Mediteran Publishing, 2011), 141.
34 Isto, 141–142.
35 ASPJ, Neinventarisano, *Spomenik žrtvama logora Jasenovac*, 5.
36 Jovičić i Benčić Rimay, *Geneza cvijeta*, 100.

moći da rasteramo demone mržnje i fantome prošlosti i uhvatimo spasonosnu nit skladnog i spokojnog zajedničkog života".[37]

Slika 4 i 5: Današnji izgled spomenika (fotografija autora)

Celokupna konstrukcija je projektovana u obliku cveta visokog oko 25 metara, izrađenog od armiranog betona. Spomenik se sastoji od šest dvostrukih latica, koje se oslanjaju na šest radijalnih rebara povezanih sa centralnim stubom.[38] Osnovu betonskog cveta čini kripta ukopana u tlo, koja svoj koren simbolički vuče iz zemlje zalivene krvlju jasenovačkih žrtava, dok je krunica cveta, kao antiteza podzemnog dela, okrenuta dnevnom svetlu kao simbolu života i slobode.[39] Sa razvijenom kriptom u autorovoj viziji spomenik postaje kosmička biljka koja korenom proističe iz „donjeg sveta", dok krunicom dotiče nebo.[40]

Ovakva kripta ima praktičnu funkciju, ali i višestruku simboliku. Na prvom mestu upućuje na povezivanje sa različitim antičkim mitologijama i biblijskim motivima, gde je podzemna kripta zapravo simbolizuje pećinu. Ta forma asocira na čudotvorno rođenje Avramovo, kult božanstva Mitre, ali i Hristovo vaskrsenje, koje se takođe odigralo u pećini.[41] U toplim letnjim danima, kada bi se vazduh u njoj zagrevao, kripta je predstavljala i re-

37 Bogdanović, *Ukleti neimar*, 153.
38 HR–HDA–1241–174/1964, Mesto obelezavanja i zateceno stanje, 7.
39 ASPJ, Neinventarisano, Spomenik žrtvama logora Jasenovac/Investicioni program za izgradnju područja logora Jasenovac, 15. 6. 1964, 5.
40 Bogdanović, *Ukleti neimar*, 167.
41 Jovičić i Benčić Rimay, *Geneza cvijeta*, 163–165.

miniscenciju pakla na zemlji, što je Jasenovac u stvarnosti i bio. Istovremeno postojanje kripte i cveta u sebi sadržalo je svojevrsni simbolički dualizam, kao asocijaciju na svet živih i svet mrtvih.[42]

Na kraju, kripta je dodatno obogatila Bogdanovićevu stvaralačku semiotiku, tako što je inače već kompleksnoj vizuelnoj simbolici spomenika dodala i zvučnu komponentu. Kako je sam autor primetio odmah po završetku izrade spomenika, unutar kripte zvukovi okoline bili su dodatno naglašeni, tako da je ceo prostor postao izraženo akustičan. U kripti su kao jedini epitaf na spomeniku ispisani stihovi Ivana Gorana Kovačića.[43] Oni su izabrani upravo zato što su se, prema Bogdanovićevom objašnjenju, nadovezivali na akustičnu simboliku kripte. Stihovi opisuju poslednje mentalne slike rodnog kraja koje oslepljena žrtva, na osnovu zvukova okoline, pred smrt doziva u svojoj svesti.[44]

Bogdanović je izričito insistirao na tome da na spomeniku ne treba da stoje dugački i detaljni natpisi, već samo kratak poetski tekst, dok je ostavio mogućnost da određeni uvodni tekst može da stoji na ulazu u čitav memorijalni prostor.[45] Ideju upotrebe zvuka kao elementa arhitektonske sinergije zajedno sa svetlošću i čvrstim materijalima, koju je materijalizovao baš u Jasenovcu, Bogdanović je nastavio da razrađuje i kasnije u svojim esejima i teorijskim radovima.[46] Time je ovo pitanje postalo bitan element njegovog razumevanja arhitekture i urbanizma uopšte.

Kombinujući različite kulturne tradicije, religijske kontekste, istorijske i univerzalne simbole, Bogdanović je od spomenika žrtvama u Jasenovcu napravio neku vrstu arhitektonske Roršahove mrlje, u kojoj je svako mogao da vidi ono što je želeo ili što mu je trebalo. Takva višeznačnost, pa čak u izvesnom smislu i simbolička neodređenost, odlično se uklapala u tradicije i stremljenja kulture sećanja u socijalističkoj Jugoslaviji, koja – kako je to, sasvim tačno primetila Hajke Karge – nije mogla da se posluži preteranom dozom konkretnosti.[47] Upravo ovakva forma spomenika i pozivanje na opšte i svima prepoznatljive simbole, koji nisu pripadali nijednoj lokalnoj nacionalnoj ili verskoj tradiciji, doprinelo je tome da Jasenovac u narednim decenijama postane mesto sećanja većine građana Jugoslavije. Time je delimično materijalizovan onaj svejugoslovenski narativ koji je bio prisutan još od prvih inicijativa za obeležavanje ovog stratišta, čitavu deceniju i po pre nego što je spomenik konačno napravljen.

---

42 Isto, 163–165.

43 U pitanju su stihovi iz Kovačićeve poeme *Jama*: „Gdje je mala sreća, bljesak stakla / Lastavičje gnjezdo, iz vrtića dah / Gdje je kucaj zipke, što se makla / I na traku sunca zlatni kućni prah?".

44 Bogdanović, *Ukleti neimar*, 168.

45 HR–HDA–1241–174/1964, Nastavak sjednice, 11. 4. 1964, 8.

46 Bogdan Bogdanović, *O sreći u gradovima* (Beograd: Prosveta, 2007), 119–127.

47 Karge, *Sećanje u kamenu*, 202.

Kameni cvet u očima javnosti

U stručnom delu javnosti bilo je i onih koji su o Bogdanovićevom konceptu memorijala imali negativno mišljenje, a među njima je bio i hrvatski likovni kritičar Matko Meštrović. Tokom 1963. godine, dok je projekat spomenika još bio u razvojnoj fazi, Meštrović je objavio kratak kritički tekst u kojem je ocenio da je autor „posve zastranio, izmišljajući čitav novi reljef terena za šta nema nikakvog opravdanja ni tehničkog, ni idejnog".[48] Zamerio je Bogdanoviću da će ovakvo rešenje biti vidljivo jedino iz vazduha, te da umesto likovnog i plastičnog rešenja temi pristupa „pseudopoetskom simbolizacijom", zbog koje „gubi realnu vezu sa konkretnim prostornim i idejnim zadatkom"[49] Na kraju, Meštrović je zaključio da se kroz ovakvo rešenje ispoljavaju svi nedostaci Bogdanovićevog shvatanja i da je neophodno ispočetka razmotriti celokupan koncept spomenika. Ovo nije bio prvi put da Meštrović daje negativne ocene jugoslovenskih modernističkih spomenika posvećenih NOB-u i revoluciji. U godinama koje su prethodile obelodanjivanju Bogdanovićevog projekta, Meštrović je bio autor nekoliko tekstova u kojima je prilično oštro kritikovao rezultate konkursa za spomenik pesniku Silviju Strahimiru Kranjčeviću iz 1961. godine, kao i idejna rešenja Vojina Bakića i Miodraga Živkovića za Spomenik pobedi revolucije naroda Slavonije u Kamenskom.[50]

Međutim, ubrzo se pokazalo da Matko Meštrović nije bio usamljen u svom izrazito negativnom stavu prema usvojenom nacrtu za jasenovački spomenik. Nakon što je Bogdanović svoje idejno rešenje prethodno predstavio rukovodstvu SUBNOR-a Hrvatske, u periodu od 15. do 31. marta 1963. godine u Meštrovićevom paviljonu u Zagrebu održana je izložba pod nazivom *Projekat Jasenovac*, u organizaciji Muzeja revolucije naroda Hrvatske. Ova manifestacija predstavljala je prvu javnu prezentaciju Bogdanovićevog projekta. Tom prilikom Bogdanovićev projekat, kao već definitivno usvojen, prvi put je prezentovan široj javnosti. Sam konkurs za spomenik bio je zatvorenog karaktera, sa samo dva učesnika, umesto da bude opšte-jugoslovenski, što bi s obzirom na značaj spomenika bilo očekivano. Ovakav pristup pokazuje da su jugoslovenske vlasti pitanju budućeg spomenika pristupile sa velikom dozom opreza, uz tendenciju da proces odlučivanja bude ograničen na uski krug najviših državnih i partijskih funkcionera.

Izložena maketa i nacrti za budući spomenik naišli su na prilično negativne reakcije, kako običnih građana tako i predstavnika struke. Počet-

48 Matko Meštrović, „Bogdanovićev projekat za spomenik u Jasenovcu", u: Matko Meštrović, *Od pojedinačnog općem* (Zagreb: Mladost, 1967), 130.

49 Isto.

50 Matko Meštrović, „Kakav spomenik pjesniku!?!", u: Matko Meštrović, *Od pojedinačnog općem*, 123–125; Matko Meštrović, „Idejni projekat za spomenik u Kamenskom", u: Matko Meštrović, *Od pojedinačnog općem*, 126–128.

kom šezdesetih godina izvestan broj mladih ljudi i studenata slikarstva, vajarstva, arhitekture i istorije umetnosti, mahom iz Zagreba, formirao je *Grupu 60*. Ova organizacija nastojala je da, pred sve jačim zapadnim uticajim i sve većom popularnošću moderne umetnosti u Jugoslaviji, zaštiti realizam u umetničkom stvaralaštvu, kao i aktivističku ulogu umetnosti u odbrani revolucije i kulturnoj nadogradnji socijalističkog društva. Nakon što su nekoliko puta posetili izložbu, detaljno proučili projekat i obavili razgovore sa kustosima, delegacijom preživelih iz logora Jasenovac i ostalim posetiocima, članovi *Grupe 60* uputili su pismo Savezu boraca u kome su izložili svoje zamerke na budući spomenik. Bogdanovićev *Kameni cvet* ocenjen je kao ružan i promašen, zamereno mu je da ostaje nedoživljen i nerazumljiv običnom čoveku kome je, kako je ocenjeno, nemoguće da uspostavi bilo kakvu vezu između spomenika i jasenovačkih žrtava, zatim da je projekat praćen sugestivnim tekstom koji budi konfuziju i krivicu u ljudima koji nisu bili zadovoljni spomenikom, a iznad svega kritika je bila usmerena ka nejasnoj i višestrukoj simboličkoj stilizaciji koja ostavlja previše prostora za pogrešna tumačenja jer, kako je u prigovoru zapisano, „simbolika ima opravdanja samo onda kada je svakome razumljiva".[51] Autori pisma projekat su pežorativno nazvali „Diznilendom, zabavištem za dokone građane i djecu u danima vikenda",[52] primetivši da se ništa ne bi promenilo ako bi, umesto velikog cveta, bio postavljen džinovski budilnik u kome bi moglo da se pronađe isto onoliko apstraktne simbolike koliko je Bogdanović pronašao u cvetu. Umesto usvojenog rešenja, predloženo je da se raspiše novi konkurs ili da se prihvati idejno rešenje koje je ponudio Vanja Radauš.[53]

Svoje nezadovoljstvo načinom izbora rešenja za jedan od najznačajnijih jugoslovenskih ratnih memorijala izrazili su i članovi Saveza arhitekata Hrvatske. Oni su smatrali da bi jedan ovako bitan projekat morao biti rezultat opšteg jugoslovenskog, a možda čak i međunarodnog konkursa, sličnog onima koji su raspisani za brojna druga značajna mesta stradanja širom Evrope.[54] U februaru 1964. godine Savez boraca Hrvatske sazvao je sastanak šireg karaktera na kome je bio prisutan i predstavnik Saveza arhitekata Hrvatske. Međutim, on je napustio sastanak kada je shvatio da se neće principijelno diskutovati o načinu obeležavanja Jasenovca, već isključivo o realizaciji već izabranog rešenja.[55] Generalno, Savez boraca je pokazivao izrazitu nespremnost da diskutuje o izmeni usvojenog projekta ili raspisivanju novog konkursa, opravdavajući se time da je odluka o rešenju za spomenik doneta zajedno sa političkim rukovodstvom SR Hrvatske, te bi se po

51 HR–HDA–1241–174/1963, Dokument bez naslova.
52 Isto.
53 HR–HDA–1241–174/1963, Prijedlog Grupe 60 za rešenje spomenika u Jasenovcu
54 AJ, 297/I, K–81, Pismo Saveza arhitekata Hrvatske Savezu udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, 19. 3. 1964, 2.
55 Isto, 1.

pitanju ovakve inicijative trebalo upravo obratiti njima.[56] Sličan stav – da budući izgled jasenovačkog memorijala ne može zavisiti samo od dvojice autora i da mora da bude rešen na širem konkursu – zastupali su i Savez likovnih umetnika Jugoslavije i Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske. Ova udruženja su smatrala da treba prekinuti sa ekskluzivnim poveravanjem zadataka pojedincima, kao i da spomenik u Jasenovcu „mora biti stvar svih Jugoslovena i njihovih likovnih stvaralaca".[57]

Premda nije jednostavno rekonstruisati stavove običnih građana Jugoslavije o Bogdanovićevom idejnom rešenju, oni se mogu naslutiti iz posrednih izvora. Po zatvaranju pomenute izložbe u Meštrovićevom paviljonu, Muzej revolucije napravio je kratak izveštaj o utiscima, sugestijama i prigovorima posetilaca, koji je potom prosledio Savezu boraca. Ako se izuzmu čisto tehnički prigovori vezani za potencijalnu izdržljivost nasipa i modulaciju rečnih rukavaca Save, građani su, pre svega, imali prigovor na Bogdanovićevu ideju po kojoj se nije poštovao postojeći teren na mestu nekadašnjeg logora, kao i na izostavljanje obeležja sa legendama na lokacijama bitnih događaja.[58]

Prema Bogdanovićevoj zamisli, osim centralnog spomenika u obliku cveta, bilo je predviđeno i da mesta na kojima su se nalazili logorski objekti budu označena manjim stilizovanim cvetovima. Kustosi Muzeja revolucije zabeležili su da je upravo Bogdanovićev dizajn ovih cvetova dobio „primjedbe skoro svih posjetilaca, da nemaju ničega lijepoga već, naprotiv da u svojoj šematizaciji deluju suho i tvrdo".[59] Takođe, pojedini umetnici su Bogdanovićeve cvetove upoređivali sa glavicom dalmatinskog kupusa i u njima videli čak i seksualnu konotaciju jer, prema njihovom tumačenju, „kalež cvijeta uvijek simbolizira ženske genitalije".[60]

Osim zamerki, posetioci su takođe izražavali i zadovoljstvo što je konačno pokrenuto pitanje izgradnje spomenika u Jasenovcu. Dominirale su sugestije da bi trebalo raspisati novi konkurs opštejugoslovenskog ili čak međunarodnog karaktera, kao i da bi pre odabira konačnog rešenja trebalo povesti širu društvenu debatu o izgledu budućeg spomenika.[61] Sve ovo upućuje na zaključak da je među građanima Jugoslavije bilo dosta onih koji su smatrali da Bogdanovićevo rešenje nije adekvatno i da ono što je prikazano na izložbi ne bi trebalo da predstavlja konačnu reč po pitanju pretvaranja prostora nekadašnjeg logora u memorijalni centar.

U prilog ovakvom zaključku idu i već pomenuti izvodi iz knjige utisaka sa izložbe, koji su napravljeni za potrebe Saveza boraca. Od dvadeset

56 AJ, 297/I, K–81, Savez arhitekata Hrvatske, 18. 4. 1964.
57 AJ, 297/I, K–81, Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske – Izjava.
58 HR–HDA–1241–174/1963, Izvještaj o izložbi „Projekat Jasenovac" koja se održala u ovom Muzeju od 15–31. 3. 1963. godine.
59 Isto.
60 HR–HDR–241–174/1963, Dokument bez naslova, 1, 5.
61 HR–HDR–241–174/1963, Izvadak iz knjige utisaka prigodom izložbe projekta spomenika Jasenovac.

različitih utisaka, koliko ih je prepisano u ovom izvodu, jedanaest je bilo negativno, pri čemu su pojedini potpisani i od strane više lica ili čitave grupe. Samo tri su se pozitivno izjasnila o spomeniku, dok je šest sadržalo i prigovore i pohvale, s tim što su mnogi od njih pozivali na raspisivanje novog jugoslovenskog konkursa. Neki su svoje nezadovoljstvo izrazili vrlo kratko komentarima kao što su: „Ne valja", „Duboko razočarani" ili „Bez sumnje jedan dug i ozbiljan rad, ali bez ikakve sadržine i likovne vrijednosti".[62] Takođe, može se uočiti i da je među onima koji su bili nezadovoljni, bilo upadljivo mnogo studenata Akademije likovnih umetnosti, dakle ljudi od struke i postoji mogućnost da su neki od njih bili među potpisnicima već pomenutog pisma *Grupe 60*, u kojem se tražilo odbacivanje Bogdanovićevog projekta.

S obzirom na to da originalna knjiga utisaka sa izložbe nije sačuvana, prema izboru zapisa iz knjige koji je napravio SUBNOR može se zaključiti da je najveći broj posetilaca izložbe imao negativno mišljenje o projektu. Sličan utisak imali su i pripadnici *Grupe 60*, koji su izložbu posetili nekoliko puta i zabeležili svoje impresije o reakcijama publike: „No odmah smo zatim stali razmišljati i prije svega promatrati druge posjetioce izložbe, da bismo otkrili je li naše negodovanje usamljeno ili ga dijelimo sa većinom. Nismo primjetili niti jednog koji je bio zadovoljan, a kamoli oduševljen. Da taj dojam provjerimo, razgovarali smo s drugaricom koja čuva izložbu, no ona je samo potvrdila naša opažanja, navodeći brojne razgovore sa posjetiocima koji su joj isto kao i mi prilazili da se raspitaju i izjadaju".[63]

Jedna od posetiteljki izložbe bila je i Đurđica Gavrančić, čiji je otac stradao u Jasenovcu. Nakon obilaska izložbe i ona se pismom obratila Savezu boraca i iznela svoje zapažanje o predloženom izgledu spomenika: „Ovakav kakav je taj cvijet prikazan na izložbi nije uspio da odgovori zamisli izrečenoj riječima. On je po svom obliku ružan, a i u stilizaciji zaostaje za lotosima i suncokretima i sličnim stiliziranim cvjetovima bečke Secesije".[64]

Nezadovoljstvo usvojenim rešenjem pokazivali su i bivši jasenovački logoraši. Oni su prilikom godišnje komemoracije u Jasenovcu 1963. godine, prema rečima Sime Todorovića izrečenim na jednoj od sednica Odbora za podizanje spomenika, izneli izričito negativan stav o izgledu spomenika, izražavajući odlučnost da se lično suprotstave izgradnji spomenika po Bogdanovićevim nacrtima.[65] Protest bivših logoraša protiv izgleda budućeg spomenika zabeležili su i članovi *Grupe 60*. Oni su u svom, već pomenutom pismu, naveli i reči jednog od preživelih koji se, nezadovoljan Bogdanovićevim pristupom i načinom predstavljanja stradanja, zapitao: „Misli li ovaj da smo mi živjeli u lovorikama?".[66] Veliki broj ljudi, pre svega bivših logoraša,

62 Isto.
63 HR–HDR–1241–174/1963, Dokument bez naslova, 1.
64 HR–HDR–1241–174/1963, Impresije povodom izložbe projekta spomenika Jasenovac.
65 HR–HDR–1241–174/1964, Stenografske bilješke sa Sastanka Odbora za podizanje spomenika u Jasenovcu 10. 10. 1964, 9.
66 HR–HDR–1241–174/1963, Dokument bez naslova.

ali i likovnih kritičara, umetnika i naravno običnih građana, pokazivao je otpor prema ideji da tragična i traumatična ljudska iskustva, kao što su teror i masovni ratni zločini, mogu biti predstavljena u apstraktnim formama. Ovakva sumnjičavost prema potencijalima moderne umetnosti da kroz metafore i apstrakciju predstavi konkretne zločine i traumu bila je, i na evropskom nivou, veoma česta u prvim posleratnim decenijama. Kako je primetio Džejms Jang, dok su vajari, arhitekte, kritičari i kustosi često bili veoma otvoreni prema modernističkom dizajnu spomenika, šira javnost i obični građani, a naročito preživeli logoraši, najčešće su smatrali da njihove patnje i stradanja zahtevaju što je moguće konkretniju i realističniju predstavu na spomenicima,[67] što potvrđuje i slučaj spomenika u Jasenovcu.

Iz različitih referata o napretku na planu memorijalizacije prostora nekadašnjeg logora, pisanih za potrebe Saveza boraca, može se zaključiti da je Bogdan Bogdanović bio upoznat sa svim primedbama na izgled spomenika. Međutim, odlučio je da prihvati i usvoji samo tehničke prigovore, dok je istovremeno odbio sve primedbe usmerene na izgled i estetiku spomenika, kao i na njegovu simboliku i idejnu suštinu.[68] Usled toga, realizovani projekat malo se razlikovao od početne Bogdanovićeve zamisli. Smanjen je obim zemljanih radova i odustalo se od proširenja nasipa. Takođe, manji olovni cvetovi nalik na centralni veliki cvet čija je funkcija bila da obeležavaju mesta nekadašnjih logorskih zgrada, iz nepoznatih razloga, nisu postavljeni. Zbog nedostatka novčanih sredstava odustalo se od oblaganja spomenika olovom, tako da je centralno spomen-obeležje na kraju napravljeno u potpunosti od betona.

Na kraju, Bogdanovićev spomenik predstavljao je konkretizaciju svega onoga što je činilo suštinu kulture sećanja na Drugi svetski rat u socijalističkoj Jugoslaviji. Budući apstraktan i po svojoj simbolici univerzalan i uopšten, on svojim značenjem nije otvarao provokativna pitanja oko broja žrtava ili uloge jugoslovenskih naroda i domaćih saradnika okupatora u realizaciji najvećeg ratnog zločina na ovim prostorima. Takođe, spomenik je imao modernističku formu, čime se uklapao u tokove u jugoslovenskoj memorijalnoj arhitekturi trasirane nakon raskida sa Informbiroom. Ta kretanja su nastojala da Jugoslaviju predstave kao izrazito naprednu zemlju koja prati svetske tokove, ali i kao zemlju koja je, u očima zapada, želela da demonstrira potpuni otklon od Sovjetskog Saveza. Otuda uopšte ne čudi što je jedan italijanski kritičar spomenik u Jasenovcu vizuelno definisao kao „Titovu lekciju Hruščovu".[69] I sam Bogdanović je smatrao da jasenovački spomenik, kao uostalom i njegov prvi spomenik na sefardskom groblju u Beogradu, predstavlja raskid sa socrealističkom funerarnom umetnošću, koja je, prema njegovom uverenju, opstajala i nakon raskida sa Informbiroom.[70]

---

67 James E. Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven, London: Yale University Press, 1993), 9.

68 HR–HDR–1241–174/1964, Mesto obeležavanja i zatečeno stanje.

69 Jovičić i Benčić Rimay, *Geneza cvijeta*.

70 Isto, 70.

Zaključno razmatranje: Jasenovac – jugoslovensko mesto sećanja?

U procesu oblikovanja Jasenovca kao mesta sećanja, jugoslovenske vlasti i Savez boraca su još od pedesetih godina pokazivali jasnu nameru da se ovo mesto stradanja profiliše kao prostor zajedničkog jugoslovenskog sećanja na fašističke zločine, rat i revoluciju. Za ovakve tendencije postojala su tri osnovna razloga. Prvo, Jasenovac je bio najveće mesto zločina i simbol stradanja na okupiranom jugoslovenskom prostoru. Drugo, iako je ovaj logor predstavljao pre svega mesto stradanja Srba, Jevreja i Roma, on je predstavljao jedno od retkih poprišta gde su takođe stradali i Hrvati, Slovenci i Muslimani.[71] Treće, zajedničko sećanje na Jasenovac imalo je društveni potencijal da umanji i amortizuje međunacionalne antagonizme, pre svega između Srba i Hrvata. Već prilikom osnivanja Inicijativnog odbora za izgradnju spomenika, kao faktički prvog zvaničnog tela koje se bavilo memorijalizacijom Jasenovca, delatnost je bila usmerena na sve republičke vlade i odbore SUBNOR-a, čime je memorijalni prostor Jasenovac od samog početka pozicioniran kao zajedničko mesto sećanja cele Jugoslavije. U godinama koje su dolazile inicijativa za podizanje spomenika stavljena je pod potpunu kontrolu Saveznog SUBNOR-a i federalnih nivoa vlasti, čime su i zvanično funkcioneri iz svih republika uključeni u proces odlučivanja.

Konačnu odluku o izgledu i političkoj funkciji spomenika doneli su najviši jugoslovenski rukovodioci uključujući i predsednika Josipa Broza Tita. To implicira da je svako praktično odlučivanje o kreiranju istorijske slike Jasenovca izuzeto od republičkog nivoa i preneto na savezni nivo, dok su republički odbori SUBNOR-a Hrvatske i Bosne i Hercegovine bili zaduženi isključivo za tehničku realizaciju plana memorijalizacije, koji je prethodno usvojen u Beogradu. U svemu tome, kako je primetila i Hajke Karge, postojala je jedna praktična dimenzija koja je Jasenovcu nužno davala opštejugoslovenski značaj. Naime, sa tada zvaničnom brojkom od 700.000 stradalih, Jasenovac je statistički najviše doprinosio odbrani zvanične teze o ukupno 1.700.000 jugoslovenskih žrtava u Drugom svetskom ratu.[72] Budući da je ovaj broj koji su jugoslovenske vlasti javno iznele neposredno po završetku rata,[73] predstavljao pokazatelj jugoslovenskog doprinosa antifašističkoj borbi i bio stvar međunarodnog prestiža, ali i praktičnu pripremu za pokretanje ratne odštete, sve to ukazuje na važnost Jasenovca za čitavu Jugoslaviju i za ostvarenje ovih jugoslovenskih ciljeva na međunarodnoj sceni.

---

71 Poimenični popis žrtava, JUSP Jasenovac, datum pristupa 21. 10. 2025. https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid6284.

72 Karge, *Sećanje u kamenu*, 202.

73 Ненад Лајбеншпергер, „Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945–1980)" (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2019), 88–129.

Takođe, čitav proces odlučivanja o načinu na koji će prostor nekadašnjeg logora Jasenovac biti pretvoren u mesto sećanja koordinisao je pre svih Savez boraca. To je ujedno značilo i da su svi ostali društveni akteri koji su pokušavali da utiču na oblikovanje društvene svesti o Jasenovcu, poput pravoslavne i katoličke crkve, iz ovog procesa bili isključeni. Konačno idejno rešenje, prema viziji autora Bogdana Bogdanovića nije bilo zasnovano na nacionalnim, verskim ili istorijskim tradicijama bilo kojeg od jugoslovenskih naroda, čak ni onih čiji su pripadnici bili najbrojniji među žrtvama ovog logora. Naprotiv, simbolički jezik spomenika bio je zasnovan na univerzalnim metaforama pobede života i ponovnog rađanja, a korišćenje staroantičkih, pitagorejskih, ranohrišćanskih i drugih simbola onemogućavalo je da Jasenovac bude svrstan u domen nacionalne tradicije pojedinačnih jugoslovenskih naroda. U takvom načinu tumačenja prošlosti Jasenovac je predstavljen kao mesto zločina koji je imao isključivo političku odnosno fašističku motivaciju, što je u realnosti samo do izvesne mere bilo tačno, dok su žrtve posmatrane u kolektivnom kontekstu zajedničkog civilnog stradanja, kao i zajedničke revolucije i Narodnooslobodilačke borbe.

I nakon svečanog otvaranja spomenika 1966. i osnivanja muzeja 1968. godine, Jasenovac je i dalje afirmisan kao mesto na koje su građani iz različitih delova jugoslovenske federacije dolazili da čuju lekcije o traumatičnoj prošlosti. Ipak, dominacija ovakvog narativa trajala je koliko i jugoslovenska država. Sa jačanjem nacionalnih osećanja i nacionalističke politike republičkih elita u toku osamdesetih godina, Jasenovac je postao predmet brojnih različitih tumačenja na oprečnim stranama jugoslovenskog političkog spektra, dok su se na društvenoj sceni pojavili i neki novi tumači jasenovačke istorije, poput katoličke i pravoslavne crkve, te novoosnovanih političkih partija i pokreta. Istovremeno, značaj Jasenovca za kolektivnu istorijsku svest je počeo da opada, a opštejugoslovenski karakter ovog mesta da se gubi. O tome najbolje svedoči evidentan pad u broju poseta memorijalnom centru na godišnjem nivou: sa između 300.000 i 400.000 posetilaca u drugoj polovini sedamdesetih godina, broj posetilaca u toku 1988. godine pada na svega 126.932.[74] Raspad Jugoslavije i ratovi za jugoslovensko nasleđe predstavljali su definitivni kraj percepcije Jasenovca kao zajedničkog i kolektivnog sećanja svih jugoslovenskih naroda.

[74] ASPJ, Neinventarisano, Izvještaj o radu za devet (9) mjeseci 1988. godine i procjena izvršenja do kraja 1988. godine, Jasenovac, 4. 11. 1988; ASPJ, Neinventarisano, Informativni pregled o radu RO Spomen-područja Jasenovac.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 297, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Savezni odbor.
- Arhiv Spomen-područja Jasenovac.
- Hrvatski državni arhiv. Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1241).

Objavljeni izvori

- Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*. Tom I. Beograd: Narodna knjiga; Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- Mihovilović, Đorđe. *Jasenovac 1945–1947. Foto-monografija*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2016.

Literatura

- Bajford, Jovan. *Staro sajmište, mesto zaborava, sećanja i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Bogdanović, Bogdan. *O sreći u gradovima*. Beograd: Prosveta, 2007.
- Bogdanović, Bogdan. *Ukleti neimar*. Novi Sad: Mediteran Publishing, 2011.
- Doroslovački, Maksimilijan G. „Spomenička arhitektura Bogdana Bogdanovića". Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2023. (Cyrillic)
- Đurić, Iskra. „Memorials without Memory: Bogdan Bogdanović and Yugoslav memorial architecture in the changed social and political context". Doktorska disertacija, Sapienza University di Roma, 2015.
- Đurić, Mišina Veljko. *Iskopavanja u Jasenovcu 1964. godine. Studija slučaja svedočenja dr Srboljuba Živanovića*. Beograd: Izdanje autora, 2021. (Cyrillic)
- Goldstein, Ivo. „O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa". U: *Nećakov zbornik: Procesi teme in dogodki iz 19. in 20. Stoletja*, uredili Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec i Božo Repe, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018.
- Horvatinčić, Sanja. „Between Creativity and Pragmatism: A Structural Analysis and Quantitative Survey of Federal Competitions for Yugoslav Monuments and Memorial Complexes (1955–1980)". In: *Modern and Contemporary Artists' Networks. An Inquiry into Digital History of Art and Architecture*, edited by Ljiljana Kolešnik and Sanja Horvatinčić, 124–165, Zagreb: Institute of Art History, 2018.
- Horvatinčić, Sanja. „Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima". *Anali GAA*, XXXII – XXXIII (2012–2013).
- Horvatinčić, Sanja. „Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji". *Život umjetnosti*, 96/2015.
- Janakova, Grujić Mare. *Večito: Bogdan Bogdanović (1922–2010)*, knj. 1, 2. Beograd: Centar za istraživanje i valorizaciju graditeljskog nasleđa „Vam", 2024, 2025.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Školska knjiga, 1978.
- Jovičić, Nataša i Benčić Rimay Tea. *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2009.
- Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

- Karge, Heike. „Mediated Remembrance: Local Practices of Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia". *European Review of History* 16, 1/2009, 49–62.
- Karge, Hajke. „Sajmište, Jasenovac and the Social Frames of Remembering and Forgetting". *Filozofija i društvo* XXIII (4), 2012, 106–118.
- Kulić, Vladimir, Steiner Dietmar i Jelica Jovanović. „Bogdan Bogdanović – Biblioteka Beograd – An Architect's Library". Salcburg: Fotohof, 2019.
- Kulić, Vladimir. „Land of the In-between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia 1945–1965". Doktorska disertacija, The University of Texas in Austin, 2009.
- Lajbenšperger, Nenad. „Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države (1945–1980)". Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2019.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji (1918–1989)*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju; Čigoja štampa, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga. „Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta". U: *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 10/1. uredio Igor Graovac. Osijek–Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung, 2008.
- Mataušić, Nataša. *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*. Zagreb, Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.
- Meštrović, Matko. „Bogdanovićev projekat za spomenik u Jasenovcu". U: Matko Meštrović, *Od pojedinačnog općem*. Zagreb: Mladost, 1967.
- Meštrović, Matko. „Kakav spomenik pjesniku!?!". U: Matko Meštrović, *Od pojedinačnog općem*. Zagreb: Mladost, 1967.
- Meštrović, Matko. „Idejni projekat za spomenik u Kamenskom". U: Matko Meštrović, *Od pojedinačnog općem*. Zagreb: Mladost, 1967.
- Mitrović, Katarina. „Spomen park Kragujevački oktobar i memorijalna umetnost u Srbiji posle Drugog svetskog rata". Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2023. (Cyrillic)
- Ristić, Ivan. „Bogdan Bogdanović: Baumeister und Zeichner". Doktorska disertacija, Universität Wien, 2010.
- Sindbaek, Tea. *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past – from 1945 to 2002*. Copenhagen: Aarhus University Press, 2012.
- Stipić, Davor. „Konkurs za podizanje Spomenika jevrejskim borcima i žrtvama fašizma na sefardskom groblju u Beogradu 1951–1952". Nasleđe, br. XXI/2020. (Cyrillic)
- Stipić Davor. „Jasenovac na filmu". U: *Nasleđe Andreja Mitrovića. Zbornik radova sa konferencije održane povodom deset godina od smrti profesora Mitrovića*, uredio Nemanja Radonjić, 131–146, Beograd: Filozofski fakultet, 2024. (Cyrillic)
- Stipić, Davor. *U borbi protiv zaborava. Odnos prema Holokaustu u socijalističkoj Jugoslaviji*. Beograd: INIS, 2023. (Cyrillic)
- Vuković, Vladimir. „Arhitektura sećanja – Memorijali Bogdana Bogdanovića". U: *Arhitektura hrama*, uredio Ljubiša Folić, Beograd: Eparhijska radionica DOO, 2012. (Cyrillic), 391–421.
- Žerjavić, Vladimir. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Blajburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1992.
- Young, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven, London: Yale University Press, 1993.

Summary

Davor Stipić

Bogdan Bogdanović and the Jasenovac "Stone Flower": Creating Jasenovac as a Pan-Yugoslav Place of Remembrance

Abstract: The system of concentration camps in Jasenovac represents the largest site of civilian suffering in occupied Yugoslavia during World War II and also the most significant symbol of the genocidal policy carried out by the Independent State of Croatia (NDH). Twenty years after the end of the war, the site of the former camp remained unmarked, without an adequate monument or museum to preserve the memory of the tragic history of this area. The first post-war decades were filled with dilemmas about the strategy for commemorating a place that could potentially provoke tensions in inter-ethnic relations, which is why the Communist Party and the Veterans' Association (SUBNOR) sought to establish a narrative that could integrate the experiences of different national groups and turn Jasenovac into a universal symbol of suffering with a tragedy that most Yugoslav citizens could identify with. This culture of remembrance involved creating an image of Jasenovac not only as a place of suffering but also as a place of struggle and revolution, thereby presenting the crimes in Jasenovac not as a consequence of inter-ethnic hatred, but as part of a broader ideological conflict between fascism and antifascism. The goal of this paper is to analyze the politics of memory in socialist Yugoslavia regarding the Jasenovac camp based on archival material, periodicals, interviews, memoirs, and essayistic writings. It also aims to present the history of the memorialization of this memorial area, as well as explain the significance and symbolism of the "Stone Flower" monument by the author Bogdan Bogdanović, which was unveiled in 1966 as the central memorial at the site of the former camp.

Keywords: Holocaust, genocide, World War II, Bogdan Bogdanovic, Ustasha, Jasenovac, Independent State of Croatia

Despite the fact that it was the largest and most significant site of suffering in occupied Yugoslavia, the Jasenovac concentration camp was not marked with an adequate memorial for two full decades after the end of the war. There were practical reasons for this, such as a lack of funds, but also more complex political reasons, because the Communist Party and the Veterans' Association needed a long time to find a way to present Jasenovac as a shared place of remembrance rather than a place of conflict and disagreement among the Yugoslav peoples. A more active effort for the commemoration of Jasenovac began in the first half of the 1950s, when the initiati-

ve was launched by ordinary citizens, primarily surviving camp inmates and the families of victims. In the early 1960s, the control of this initiative was taken over by the state, the Communist Party, and the Veterans' Association, who announced a competition for the design of the memorial. The winner of the competition was the Belgrade architect Bogdan Bogdanović, with a very specific vision for the appearance of the future monument. Bogdanović designed the monument in the shape of a lotus flower, which was meant to symbolize rebirth and the victory of life over death, making the monument's symbolism more focused on the brighter future of the Yugoslav peoples rather than the dark past it was supposed to commemorate. Quite innovative and modernist for its time, the monument received negative reactions from the public, former camp inmates, and art critics, who criticized it for being poorly stylized, aesthetically unappealing, and for neglecting the tragic history of the Jasenovac camp. Despite such criticism, the final decision was made by high-ranking party and state officials, including President Tito, so the monument was built according to Bogdanović's design and was ceremonially opened in the summer of 1966.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.damljanovic

Nikola DAMLJANOVIĆ, doktorand
Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
nikola.damljanovic14@gmail.com
ORCID: 0009-0005-0804-9831

Teorijski i metodološki izazovi primene Kuznjecove hipoteze na Jugoslaviju

Apstrakt: Uticajna hipoteza o odnosu ekonomskog razvoja i nejednakosti, po samom autoru nazvana Kuznjecova hipoteza, predstavlja jedan od najčešće korišćenih teorijskih okvira za istraživanje ekonomskog razvoja društava koja prolaze kroz strukturnu transformaciju. Kao način za izučavanje ekonomskog razvoja kroz odnos ekonomskog blagostanja i nejednakosti, Kuznjecova hipoteza nudi relevantne uvide u neke od ključnih procesa koji su obeležili modernu i savremenu istoriju, poput industrijalizacije, urbanizacije i društvene stratifikacije. Ovde će biti iznete različite teorijske i metodološke kritike i tumačenja Kuznjecovog okvira, kao i to kakav status hipoteza poseduje danas. U radu se teži integrativnom pristupu unutar ekonomske istorije, pa se u skladu sa time rad dotiče tema i problema opšteg metodološkog i teorijskog karaktera odnosa ekonomije i istoriografije. Na kraju, analizira se pogodnost i primenjivost datog pristupa na ekonomsku istoriju socijalističke Jugoslavije, sa svim ekonomskim, političkim i društvenim specifičnostima koje je jugoslovensko društvo posedovalo. Pored adekvatnijeg razumevanja jugoslovenskog razvojnog puta, teži se započinjanju šire debate o primenama i ograničenjima opštih razvojnih teorija na različite istorijske slučajeve.

Ključne reči: Kuznjecova kriva, ekonomski razvoj, nejednakost, ekonomska istorija, socijalistička Jugoslavija

Dva lica ekonomske istorije

Među ekonomistima koji su obeležili 20. vek, Sajmon Kuznjec (Simon Kuznets) zauzima posebno mesto, zahvaljujući svom svestranom doprinosu oblastima razvojne ekonomije i ekonomske istorije.[1] Njegova hipoteza, jedna

[1] Sajmon Kuznjec (1901–1985) bio je jedan od najznačajnijih razvojnih ekonomista i jedan od prvih kvantitativnih ekonomskih istoričara. Svoje najveće doprinose dao je u oblastima razvojne ekonomije i ekonomske istorije, pre svega u iznošenju inovativnih teorija. Uz značajne teorijske doprinose, objavio je neke od prvih empirijskih studija iz oblasti izučavanja ekonomske nejednakosti. Pored toga, jedan je od kreatora najvažnije makroekonomske mere, bruto domaćeg proizvoda. Za više o doprinosima ekonomskoj nauci i životu samog autora videti: Robert

od najuticajnijih u oblasti ekonomskog razvoja, uzeta je kao analitički okvir za ispitivanje ekonomske istorije Jugoslavije. Takav pristup pozicionira rad unutar interdisciplinarnog polja ekonomske istorije i razvojne ekonomije.

Odnos istoriografije i ekonomije nije uvek bio jednostavan, niti naročito blizak. Dve discipline su se često razvijale odvojeno, sa retkim susretima, koji su nekada bili veoma plodotvorni, kao i sa periodima dubokih razlika, koje su produbljivale disciplinarni jaz. Istoriografija se najčešće pozicionira u polju društvenih nauka bliskih humanistici, dok bi većina ekonomista svoju disciplinu opisala kao striktno društvenu, kvantitativnu nauku i otuda proizilazi većina metodoloških razilaženja. Nakon vrhunca interesovanja za kliometriju tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, interesovanje za ekonomsku, ali i socijalnu kvantitativnu istoriju opada u okvirima istoriografije.[2] Sredinom 20. veka istoričari poput Roberta Vilijama Fogela su se isticali inovativnim pristupom analize podataka koji do tada nisu obrađivani kvantitativno uz pomoć ekonomske metodologije. Autori poput Daglasa Norta nastavili su da proširuju polje kvantitativne ekonomske istorije, apostrofirajući značaj institucija za ekonomski razvoj i ekonomske procese koje je pokrenula industrijska revolucija.[3] Slične tendencije bile su prisutne unutar istoriografije. Jedan od uticajnijih primera jeste francuska škola Anala, čiji su pripadnici stavljali veliki akcenat na procese „dugog trajanja" koji obuhvataju istraživanja ekonomske, socijalne i demografske prošlosti, koja nadilaze političke i vojne fenomene.[4]

Radovi prvih kliometrijski usmerenih istoričara, poput Fogela i Norta, pokrenuli su velike debate unutar istoriografije, poput karaktera i upotrebe kvantitativnih podataka, kao i kontrafaktualnog metoda, za koji se ekonomska istorija pokazala veoma pogodnom. S druge strane nastale su brojne kontroverze, koje su pokretali istoričari neskloni takvoj vrsti analize.[5] Problemi pokrenuti u navedenim debatama, koji su se često ticali kvantifikacije istorijskih podataka, dominacije neoklasične ekonomske paradigme pri analizi takvih podataka i sličnih metodoloških tema, doveli su do pada broja objavljenih radova i istraživačkih projekata ekonomske istorije unutar istoriografije. Tokom istog perioda ekonomska nauka prolazi kroz fazu intenzivne

W. Fogel, Enid M. Fogel, Mark Guglielmo and Nathaniel Grotte, *Political Arithmetic: Simon Kuznets and the Empirical Tradition in Economics* (Chicago: University of Chicago Press, 2013).

2 Claude Diebolt and Michael Haupert, eds., *Handbook of Cliometrics*, 3rd ed. (Cham: Springer, 2024).

3 Douglass C. North, *Structure and Change in Economic History* (New York: W. W. Norton & Company, 1981); Douglass C. North, „Institutions", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5, 1/1991, 97–112.

4 Kao neke od reprezentativnih primera videti: Fernand Braudel, *The Perspective of the World*, *vol. 3 of Civilization and Capitalism, 15th–18th Century* (Berkeley: University of California Press, 1992); Jirgen Koka, *Istorija kapitalizma* (Beograd: Clio, 2016).

5 Za najuticajnije, ali i ujedno najkontroverznije Fogelovo delo videti: Robert W. Fogel and Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, 2 vols. (Boston: Little, Brown and Company, 1974); Metodološka razmatranja u okviru kliometrijskog pristupa: Robert W. Fogel, „The New Economic History: Its Findings and Methods", *Economic History Review*, Vol. 19, 3/1966, 642–656.

matematizacije sopstvenih modela i teorija, čime se sve više udaljava od istorijskog poimanja ekonomskih fenomena i procesa, nakon čega dolazi do pomeranja ka apstraktnim teorijskim modelima.

Unutar obe discipline postojali su i normativni i politički uzroci takvog stanja, pored čisto teorijskih i metodoloških. Uostalom, tu se pojavljuje i stari problem društvenih nauka, mogućnost nenormativnog pristupa pri izučavanju društvenih fenomena, koji su najčešće po prirodi stvari normativnog karaktera ili poseduju određenu vrednosnu dimenziju.[6] Istoriografija se nakon pada interesovanja za socijalne i ekonomske pristupe pomerala ka relativističkom shvatanju, pod velikim uticajem postmodernizma, koji je posebno skeptičan prema teorijskom uobličavanju i kvantifikaciji podataka, koja je neophodna za bilo kakvo praktikovanje ekonomske istorije.

Tokom 1960-ih i 1970-ih godina ekonomija se kao disciplina nalazila u stanju politizovanosti tema nejednakosti, usled čega su mnoge teme istorijskog karaktera marginalizovane. Veliki ideološki blokovi Hladnog rata su zapostavljali izučavanje nejednakosti kao važnog ekonomskog i istorijskog fenomena, iz potpuno različitih razloga. U oba slučaja su dominirali teleološki narativi, koji su nejednakost videli kao nešto što je predmet prošlosti ili socioekonomski problem, koji će nove faze razvoja rešiti. Na Zapadu je takav narativ oličen u uticajnom delu o fazama ekonomskog razvoja, američkog ekonomiste Volta Rostova, dok se u socijalističkom bloku zbog karaktera političkog sistema nije moglo slobodno istraživati polje ekonomskih i socijalnih nejednakosti.[7]

Kada je u pitanju položaj ekonomske istorije kao akademske discipline unutar Srbije i uopšte na prostorima bivše jugoslovenske države, stanje je bilo slično kao na Zapadu. Studije i istraživački projekti toga tipa bili su izuzetno malobrojni i uglavnom deskriptivnog karaktera, sa malo teorijski uobličenih i interdisciplinarnih radova.[8]

Poslednjih decenija su se pojavili radovi ekonomista i istoričara koji iz različitih razloga teže određenoj vrsti integrativnog pristupa. U tom kontekstu ističu se radovi koji fenomene poput ekonomskog rasta, razvoja institucija i kretanja nejednakosti, gledaju da obogate istorijskim uvidima, podacima i tumačenjima. Neka od najuticajnijih dela ekonomske stručne i šire po-

---

6 Za pregled i kritiku nekih od osnovnih pretpostavki neoklasične paradigme u ekonomiji i srodnim društvenim naukama, poput metodološkog individualizma, kao i ontoloških i epistemoloških problema društvenih nauka videti: Daniel M. Hausman, ed., *The Philosophy of Economics: An Anthology*, 3rd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Julian Reiss, *Philosophy of Economics: A Contemporary Introduction* (London and New York: Routledge, 2013).

7 Walt W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, 3rd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Branko Milanović, *Vizije nejednakosti: Od Francuske revolucije do kraja Hladnog rata* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2025).

8 Vesna Aleksić, „Ekonomska istorija Srbije u domaćoj istoriografiji 2010–2017: metodološki izazovi u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja", *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 14, 14/2018, 212–224.

pularne literature mogu se okarakterisati kao dela ekonomske istorije. Autori kao što su Toma Piketi, Branko Milanović, Robert Alen, Daron Acemoglu i Valter Šajldel, kao i mnogi drugi objavili su niz dela od izuzetnog akademskog, ali i šireg društvenog uticaja, čime su doprineli revitalizovanju ekonomske istorije u novom kontekstu.[9]

Interakcija istorije i ekonomije nekada je bila izuzetno intenzivna tokom prvobitnog konstituisanja političke ekonomije kao oblasti iz koje se razvila moderna ekonomska nauka. Istorija je imala značajnu ulogu u radovima Adama Smita, Karla Marksa i drugih klasičnih autora. Ono što se poslednjih godina formiralo, kao vrsta nove ekonomske istorije, suštinski ne predstavlja izuzetno novu i inovativnu koncepciju, nego konvergenciju starih ideja u novom kontekstu. Savremena ekonomska istorija dodatno je obogaćena velikim napretkom u računarskim naukama i obradi podataka, koji je omogućio analize na doskora nezamislivoj skali i time otvorio mogućnosti za proučavanje istorijskih procesa dugog trajanja.[10] U tom duhu je koncipiran okvir koji je predmet ovog rada. Rad Kuznjeca se može tumačiti kao delo jednog od prvih kvantitativnih ekonomskih istoričara, po čemu je primer goreopisanih tendencija ka matematizaciji i kvantifikaciji ekonomskih modela. S druge strane, ovaj pristup upravo oličava integrativnu perspektivu, uzimajući preostale neekonomske faktore u obzir, koja se poslednjih decenija vraća u novom obliku u delima savremenih autora.

Specifičnosti jugoslovenskog razvojnog puta

Kraljevinu Srbiju tokom druge polovine 19. veka obeležili su izostanak značajnijeg ekonomskog rasta i stagnacija realnih plata radničke klase.[11] Slična situacija bila je prisutna na teritorijama Austrougarske, koje su kasnije postale deo nove južnoslovenske zajednice. Sa razlikom da je prostor današnje Hrvatske i Slovenije bio relativno razvijen, gde su se određeni kapitalistički odnosi formirali već tokom 19. veka. Reč je o procesima dugog trajanja,

9 Toma Piketi, *Kapital u XXI veku* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2015); Toma Piketi, *Kapital i ideologija* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023); Branko Milanović, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2016); Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); Daron Acemoglu i James A. Robinson, *Zašto narodi propadaju* (Beograd: Clio, 2014); Walter Scheidel, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century* (Princeton: Princeton University Press, 2017).

10 Ekonomski i socijalni istoričari francuske škole Anala nisu imali adekvatnu metodologiju, niti tehničke mogućnosti koje je informatička revolucija donela, za obradu ogromne količine podataka. Za digitalni obrt u istoriografiji i primenu savremenih računarskih metoda videti: Shawn Graham, Ian Milligan, and Scott Weingart, *Exploring Big Historical Data: The Historian's Macroscope* (London: Imperial College Press, 2015); Jo Guldi and David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

11 Boško Mijatović and Branko Milanović, „The Real Urban Wage in an Agricultural Economy without Landless Farmers: Serbia, 1862–1910", *Economic History Review*, Vol. 74, 2/2021, 447–448.

gde je ekonomski rast ostajao na izuzetno niskom nivou, što se neposredno odražavalo na životni standard stanovništva. Gotovo potpuno odsustvo rasta nije se značajnije promenilo ni nakon stvaranja Kraljevine SHS.

Nova jugoslovenska država je ostala dominantno agrarno društvo, gde je seoska populacija činila više od tri četvrtine ukupnog stanovništva, sa izuzetno slabo razvijenom industrijom, nerazvijenom radničkom klasom kao i malim količinama kapitala. Nasleđena situacija se nije drastično promenila, iako je ekonomski, socijalni i kulturni karakter nove države imao svoje specifičnosti.[12] Takvo stanje je opstalo do nastanka socijalističke Jugoslavije 1945. godine. Drugi svetski rat je dodatno zaoštrio nezavidnu ekonomsku situaciju, dovodeći do totalne destrukcije dobrog dela ekonomskih i infrastrukturnih kapaciteta države, kao i ogromnih ljudskih gubitaka. Oko četvrtina industrijskih postrojenja je izbačena iz stroja, kao posledica ratnih razaranja.[13] Ideološko usmerenje Komunističke partije Jugoslavije i politička pripadnost sovjetskoj interesnoj sferi, oblikovali su ekonomski razvoj privrede po sovjetskom modelu. To je podrazumevalo par centralnih ideja i politika. Na prvom mestu izdvaja se nacionalizacija gotovo celokupnog privatnog, pogotovo krupnog kapitala u zemlji, dok je posebno važno za prevashodno agrarne ekonomije poput SFRJ, bila politika kolektivizacije poljoprivrede.[14] Sva ekonomska politika je centralizovana, što je činilo totalni prekid u odnosu na predratno stanje, sa periodima liberalne i autarkične privrede.

Sprovođenje opisanih politika trajalo je intenzivno u periodu od 1945. do 1948. godine, kada dolazi do sukoba Josipa Broza Tita sa vođom Sovjetskog Saveza Josifom Staljinom i Informbioroom. Nakon zaoštravanja odnosa sa SSSR-om, Jugoslavija se našla potpuno izolovana, zbog čega je rukovodstvo partije počelo da traga za političkim, diplomatskim, ali i ekonomskim alternativama. Date politike se nisu mogle okončati preko noći, tako da su sprovođene sve do početka pedesetih godina, kada je počelo da se forsira drugačije opredeljenje.

---

12 Uključivanje u mnogo širu ekonomsku i političku zajednicu, kakva je bila jugoslovenska država, logikom stvari je promenilo karakter celokupnog društva, pa samim tim i nove ekonomske zajednice. Sve od feudalnih do kapitalističkih društvenih i ekonomskih odnosa bilo je prisutno u prvoj jugoslovenskoj državi, tako da je varijabilitet ekonomskih institucija bio veći nego u srpskoj državi.

13 Aleksandar Rakonjac, „Obnova jugoslovenske industrije 1944–1947: ideje, planovi, praksa", *Istorija 20. veka* god. XXVI, 2/2018, 91–92; Za dodatne opise početnih faza centralnog planiranja i ubrzane industrijalizacije, kao i formiranja prvobitnih trgovinskih odnosa videti: Aleksandar Rakonjac, „Obnova starih i uspostavljanje novih trgovinskih odnosa (1945–1947) – Jugoslavija, SSSR i države 'narodne demokratije'", *Tokovi istorije*, god. XXVI, 1/2018, 55–79; Aleksandar Rakonjac, „Da li su ostvareni glavni ciljevi Petoletke? Prilog proučavanju razvoja teške industrije u Jugoslaviji (1947–1952)", *Tokovi istorije*, god. XXXI, 1/2023, 93–119.

14 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988* (Beograd: Nolit, 1988), 81–82; Branko Horvat, „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments", *American Economic Review*, Supplement 61, 3/1971, 71–169.

Alternativa je pronađena u samoupravnom socijalizmu. Samoupravljanje kao pojam i ideja datira iz 19. veka kada je uobličena u savremenom shvatanju u delima različitih socijalističkih i anarhističkih mislilaca. Ekonomska disciplina tada još uvek nije bila formirana unutar jugoslovenske države, tako da su glavnu ulogu u formiranju nove koncepcije preuzeli vodeći politički kadrovi. Inspiracija je pronađena u Marksovoj koncepciji *slobodnog udruživanja proizvođača* kao primera ekspresije ekonomske demokratije u okvirima marksizma.[15] Takva ideja se nametnula kao jedan vid alternativnog i demokratičnijeg socijalističkog uređenja, koje bi u svom teorijskom obliku trebalo da uspostavi totalnu prevlast ekonomske demokratije u svakom delu društva. Pokrenuta je određena vrsta decentralizacije, putem uvođenja ekonomske demokratije u vidu radničkog samoupravljanja na nivou preduzeća, gde država nije više odlučivala o svakom aspektu ekonomskog života. Uvedene su institucije radničkih saveta, koje su posedovale upravljačku funkciju, putem koje se veliki deo moći i odlučivanja preneo sa menadžmenta i partijskih funkcionera na same radnike. Decentralizacija ipak nije sprovedena temeljno, država je preko totalne prevlasti same partije na političkom, kao i putem Opšteg investicionog fonda na ekonomskom planu, zadržala većinu poluga moći u svojim rukama.[16]

Ekonomski rast je tokom prve dve decenije postojanja socijalističke države bio izuzetno visok, pogotovo tokom 1960-ih pa sve do 1980-ih godina, kada je BDP po glavi stanovnika porastao pet puta,[14] da bi se nakon toga značajno usporio, što se poklapa sa nizom kriznih političkih momenata kroz koje je jugoslovenska država tada prolazila. Krajnja linija sukoba između veće centralizacije i moći federalne države, nasuprot decentralizaciji i većeg uticaja federalnih republika i autonomnih pokrajina, završena je u korist druge koncepcije donošenjem ustava iz 1974. godine. Po novom ustavu, ekonomsku moć trebalo je još više decentralizovati, ali je politički sukob između samih republika usporio i izmenio razvoj tržišnog socijalizma kakav je zamišljen početkom pedesetih godina. Jedan od velikih ekonomskih problema, tokom celog postojanja socijalističke Jugoslavije, predstavljao je hronični problem nezaposlenosti. Pogotovo je bila izražena u određenim regionima koji nisu ispoljavali ni približno jednak nivo ekonomskog razvoja i prosperiteta.[17] Pored toga, velike distorzije u ponudi rada, koji nije mogao biti upotrebljen zbog politike samoupravnih preduzeća i barijere za ulazak koje su takve politike kreirale, doprinele su ekonomskoj nestabilnosti unutar samih regiona, ali i između njih.

15 Marko Grdešić and Mislav Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia: A Critical History* (London: Routledge, 2025), 34.

16 Vladimir Gligorov, „Yugoslavia and Development: Benefits and Costs", in: *Yugoslavia from a Historical Perspective*, eds. Latinka Perović et al. (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017), 413.

17 Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990* (Princeton: Princeton University Press, 1995); Za novija računanja stopa nezaposlenosti za period socijalističke Jugoslavije videti: Leonard Kukić, „Socialist Growth Revisited: Insights from Yugoslavia", *European Review of Economic History*, Vol. 22, 4/2018, 403–29.

Ekonomski problemi su se gomilali i kulminirali u krizi tokom osamdesetih godina, da bi svoj najekstremniji oblik poprimili tokom raspada jugoslovenske federacije krajem 20. veka.

Ekonomski razvoj i Kuznjecova hipoteza

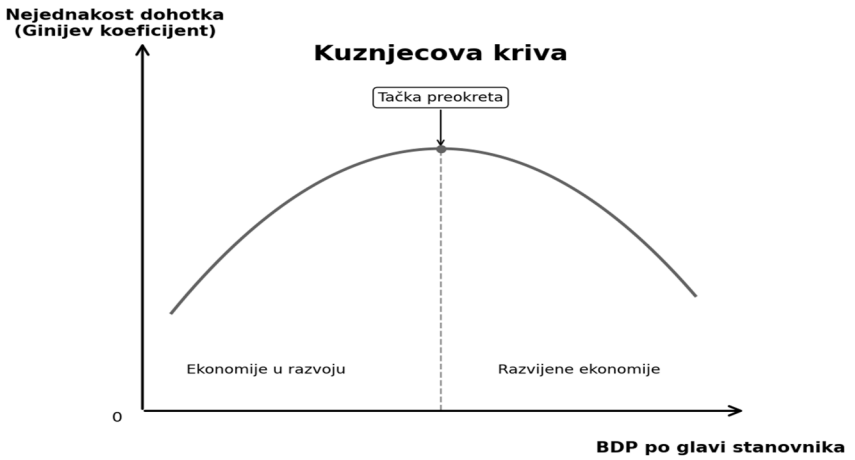
Ideja po kojoj ekonomski rast i nejednakost stoje u određenoj nelinearnoj vezi, jedna je od uticajnijih hipoteza razvojne ekonomije i ekonomske istorije šire posmatrano. Reč je o ideji jednog od najuticajnijih ekonomista 20. veka, kome su brojni doprinosi doneli jednu od prvih Nobelovih nagrada iz ekonomije 1971. godine. Kao najuticajnije delo Simona Kuznjeca ističe se rad iz 1955. godine pod naslovom *Ekonomski rast i nejednakost*. U njemu je izneta srž onoga što će kasnije biti nazvano Kuznjecovom hipotezom, da bi dalja istraživanja u tom smeru produbio i proširio u knjizi *Ekonomski rast nacija*.

Jedan od glavnih argumenata za moguću korist takvog pristupa proizilazi iz toga što se tadašnja ekonomija socijalističke Jugoslavije može svrstati u ekonomije u razvoju. Kao ekonomija koja još uvek nije prošla kroz strukturnu transformaciju i slične modernizacijske procese, poput industrijalizacije i urbanizacije sa svim socijalnim i političkim posledicama koje su ti procesi doneli. Ekonomije razvojnog karaktera odlikuje nizak bruto domaći proizvod po glavi stanovnika, dominacija poljoprivrednog sektora, slaba urbanizacija, visok nivo ekonomske nejednakosti i mnogi drugi faktori, koji ih razlikuju od razvijenih, industrijalizovanih ekonomija. U pitanju su ekonomije koje prolaze kroz strukturnu transformaciju, gde većina radne snage, samim tim i proizvodnih, ekonomskih i socijalnih odnosa prelazi iz agrarnih u industrijske načine društvene organizacije. Značaj same ideje ogleda se u univerzalnosti procesa koji je započet Industrijskom revolucijom i zahvatio sva društva u različitoj meri te fundamentalno oblikovao savremena društva na njihovom putu kroz modernizacijske transformacije, sa svim promenama koje su one donele u političkom, društvenom, ekonomskom i kulturnom vidu. Konkretnije, hipoteza ispituje odnos između ekonomskog razvoja, uglavnom merenog kroz BDP po glavi stanovnika i ekonomske nejednakosti, koja se uobičajeno izražava putem Džini koeficijenta.[18] Srž modela, nalazi se u krivoj za koju je Kuznjec pretpostavio da tokom ekonomskog razvoja poprima

[18] Džini koeficijent je agregatna mera dohodne nejednakosti koja može uzimati vrednosti u intervalu od 0 do 1. Vrednost 0 predstavlja stanje savršene jednakosti, gde svi unutar date populacije imaju identične dohotke, dok vrednost 1 predstavlja scenario potpune nejednakosti sa jednom osobom koja poseduje celokupan dohodak. Empirijska istraživanja pokazuju da se izuzetno nejednaka društva nalaze u rasponu od 50 do 70 indeksnih poena, dok ona sa višim nivoima jednakosti, karakteriše raspon od 20 do 35 poena. Često se izvodi iz Lorencove krive, kroz kumulativne procente populacije naspram kumulativnih procenata dohodaka. Jedan od načina definisanja koeficijenta jeste i računanje prosečne razlike između prihoda svih mogućih parova jedne populacije, izražene kao proporcije ukupnog prihoda. – Michael P. Todaro and Stephen C. Smith, *Economic Development*, 13th

oblik obrnutog „U". Oblik same krive podstaknut je time što tokom inicijalnog perioda razvoja stanovništvo poseduje dominantno agrarni karakter, pa su i proizvodni odnosi agrarnog tipa. Sa ubrzanom industrijalizacijom i urbanizacijom koju ona podstiče, sve veći deo agrarne populacije teži preseljenju u gradove, gde viša primanja predstavljaju glavni motiv za selidbu.

Kuznjec zapaža kako su prosečna primanja niža u agrarnom nego urbanom sektoru, kao i da je dohodna nejednakost najčešće niža u poljoprivrednom sektoru. Sa ekonomskim razvojem i procesom industrijalizacije u punom obliku, urbani sektor raste, a ruralni se smanjuje, dolazi do povećanja prosečnih zarada, ali ujedno i nejednakosti, pošto udeo sektora sa većim dohodnim disparitetom u celokupnoj ekonomiji raste. Na taj način se nejednakost na nivou celokupne distribucije povećava.[19] U opadajućoj fazi Kuznjecove krive, jedan od ključnih mehanizama koji dovodi do smanjenja nejednakosti jeste iscrpljivanje rezervoara jeftine radne snage u poljoprivrednom sektoru.[20] Sa slabljenjem migracionih tokova iz sela u grad, industrijski sektor više ne može računati na stabilan priliv radnika spremnih da rade za niske nadnice. Posledično, nadnice u industriji prestaju da rastu istim tempom, što dovodi do smanjenja jaza između sektora i doprinosi opadanju ukupne nejednakosti u raspodeli dohotka.

Slika 1: Stilizovan prikaz Kuznjecove krive. Na X osi je prikazan ekonomski razvoj izražen kao bruto domaći proizvod po glavi stanovnika, dok je na Y osi Džinijev koeficijent

ed. (Harlow: Pearson, 2020), 226–228. Za formulu računanja koeficijenta i preostale tehničke detalje u vezi sa Lorencovom krivom i Džini indeksom videti: Frank A. Cowell, *Measuring Inequality*, 3rd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2011).

19 Simon Kuznets, „Economic Growth and Income Inequality", *American Economic Review*, Vol. 45, 1/1955, 8.

20 W. A. Lewis, „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", *The Manchester School*, Vol. 22, 2/1954, 139–191; Kuznjecov model se može protumačiti i kao proširenje Lewisovog „dualnog modela" sa većim fokusom na dinamiku nejednakosti koju proizvodi strukturna transformacija.

Kuznjec je isticao i druge potencijalne uzroke zbog kojih može doći do smanjenja nejednakosti u opadajućem delu krive. Neki od ključnih su politički i socijalni faktori koji se formiraju u vidu pritisaka demokratskih elemenata. Ovaj pritisak se realizuje kroz mehanizam redistributivnih politika i jačanja uloge države u ekonomiji. Posledica jeste redistribucija sa vrha dohodne raspodele, smanjenje nejednakosti i jačanje srednje i nižih klasa, kao aktera koji bi bili najviše zainteresovani za takve politike.[21]

Kritike i proširenja hipoteze

Danas većina razvojnih ekonomista i ekonomskih istoričara ne smatra Kuznjecov proces za neminovnost ekonomskog razvoja. Postoje brojne studije slučaja koje pokazuju da je moguć istovremeni porast ekonomskog blagostanja uporedo sa smanjenjem nejednakosti. Odlučujući faktor postaje priroda razvojnog procesa ekonomije koja prolazi kroz strukturnu transformaciju a ne unapred zadate teorijske koncepcije.[22] Upravo ta nepredvidljivost jednog kompleksnog procesa kakav je ekonomski razvoj, jeste nešto što je nateralo mnoge istraživače da kritički preispitaju Kuznjecove pretpostavke. Među najrelevantnijim se ističu kritike uperene ka zanemarivanju političkog i društvenog karaktera razvojnog procesa. Kuznjecova hipoteza za mnoge istraživače sadrži previše deterministički karakter, gde tehnološki progres u skladu sa procesima industrijalizacije i urbanizacije sam određuje karakter ekonomskog razvoja, što umanjuje uticaj samih društvenih aktera. Iako je Kuznjec u svom čuvenom članku isticao političke i institucionalne faktore kao važne za opadajući deo krive, oni se uzgredno spominju i ne iznosi se detaljnije teorijsko razmatranje, na koji tačno način može doći do veće težnje za redistribucijom, kao i sprovođenje iste. Pored toga, Kuznjec pominje isključivo demokratske države imajući na umu model Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i sličnih društava Evrope. Nije uvek jasno na koji način bi težnja za većom redistribucijom ili stvaranjem države blagostanja bila ostvarena unutar autoritarnih režima, gde građani nemaju mogućnost da smene vlast putem demokratskih mehanizama. Pogotovo značajna postaje činjenica da su se gotovo sve ekonomije u razvoju tokom 20. veka odlikovale odsustvom demokratskih institucija i procedura.[23]

U vezi sa takvim kritikama, pojavili su se modeli koji ispituju politički karakter Kuznjecove ideje. Reč je o radovima koji pokušavaju da utvrde potencijalne političke i institucionalne uzroke pada nejednakosti, tačnije opadajućeg dela krive. Tako se uspon nejednakosti pripisuje procesu koji je Kuznjec opisao, dok se pad tumači kroz političke uzroke, među kojima su šire-

21 Kuznets, *Economic Growth and Income Inequality*, 9–12.

22 Todaro and Smith, *Economic Development*, 240.

23 Adam Przeworski et al., „Economic Development and Political Regimes", in: *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 78–141.

nje biračkog prava, institucionalne reforme i pokušaji da se spreče širi društveni nemiri i revolucije.[24] Treba istaći da takve kritike imaju sopstvene probleme, kao što su zasnivanje na par društava zapadnog tipa poput SAD ili Velike Britanije i prevelikog uopštavanja različitih istorijskih iskustava.

Veoma su relevantna tumačenja koja apostrofiraju empirijsku validnost same hipoteze. Podaci koji su danas dostupni pokazuju opadanje različitih tipova ekonomske nejednakosti u SAD i većini država Evrope, tokom prvih par decenija nakon 1945. godine. Reč je o periodu koji je po velikom ekonomskom rastu, razvoju država blagostanja i opadajuće nejednakosti opisan u istoriografiji kao „slavnih trideset" ili zlatno doba evropskog poslеratnog rasta.[25] U skladu sa Kuznjecovom hipotezom očekivalo bi se da se takvo stanje nastavi. Ono što su empirijska istraživanja nejednakosti poslednjih decenija pokazala, to je da za većinu zapadnih društava za koja postoje dostupni podaci, ekonomska nejednakost bez obzira na način merenja, raste od kraja 1970-ih i početka 1980-ih godina.[26] Takav trend je u suprotnosti sa procesom kakav bi se očekivao na osnovu pretpostavki Kuznjecove ideje. Trebalo bi istaći da su empirijska testiranja zavisila dosta od dostupnosti i tipa podataka na kojima su mogla da se sprovedu. Prvobitna istraživanja su rađena najčešće na podacima preseka i ona su u najvećem broju slučajeva potvrđivala prisustvo krive u obliku obrnutog slova „U". Kasniji radovi, koji su se zasnivali na podacima vremenskih serija i panela, dolazili su do mešovitih rezultata, pogotovo za ekonomije Azije i Latinske Amerike.[27]

Postoji tumačenje koje pomenute procese sagledava u okviru Kuznjecovih talasa, sa prelaskom ekonomije iz industrijske u postindustrijsku ili ekonomiju gde dominira uslužni sektor, čime se hipoteza dodatno proširuje. Takvo gledište interpretira veliki rast nejednakosti poslednjih decenija kroz uspon nove krive, dok bi se opadanje moglo iščekivati u narednom periodu, nakon što ekonomija prođe kroz tehnološki uslovljenu transformaciju.[28] Na ovaj način se postavlja pitanje, da li ekonomski sistemi razvijenih

---

24 Daron Acemoglu and James A. Robinson, „The Political Economy of the Kuznets Curve", *Review of Development Economics*, Vol. 6, 2/2002, 183–203; Henry Tam, „An Economic or Political Kuznets Curve?", *Public Choice*, Vol. 134, 3–4/2008, 367–389.

25 Videti: Piketi, *Kapital u XXI veku*, 14–34; Barry Eichengreen, *The European Economy Since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond* (Princeton: Princeton University Press, 2007), 2.

26 Piketi, *Kapital u XXI veku*, 311–326.

27 Za neke od radova gde je sprovedeno empirijsko istraživanje videti: Peter H. Lindert and Jeffery G. Williamson, „Growth, Equality and History", *Explorations in Economic History*, 22/1985, 341–377; Jeffrey G. Williamson, *Did British Capitalism Breed Inequality?* (Boston, MA: Allen & Unwin, 1985); Subir Anand and Ravi M. Kanbur, „Inequality and Development: A Critique", *Journal of Development Economics* 41/1993, 19–44; Gary S. Fields and George H. Jakubson, „New Evidence on the Kuznets Curve", unpublished working paper, Department of Economics, Cornell University 1993.

28 Branko Milanović, „Tumačenje dugoročnih trendova nejednakosti pomoću Kuznjecovih talasa", u: *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije* (Beograd: Akademska knjiga, 2016), 38–97.

privreda trenutno prolaze kroz uzlazni deo novog Kuznjecovog talasa, što bi objasnilo porast nejednakosti u SAD i Evropi, nakon 1980-ih godina 20. veka.

Posleratni trendovi smanjenja nejednakosti, kao i percipirana determinisanost procesa koje je hipoteza postulirala, uticali su na to da je neki autori tumače kao plod sopstvene istorijske epohe. Tako se sama ideja ponekad shvata kao intelektualni i ideološki plod hladnoratovske atmosfere, nudeći dozu optimizma za intelektualce i političare u SAD i Evropi. U takav pogled se uklapaju izjave samog Kuznjeca, kao jedna iz 1950. godine, u kojoj se govori o „perspektivi razvoja nerazvijenih zemalja u okviru slobodnog sveta", pri čemu se pod slobodnim svetom smatraju zapadna društva liberalnog kapitalizma.[29]

Mora se istaći da sam Kuznjec u svojim radovima nije ispoljavao sopstvene normativne i političke stavove. Kada je izneo svoju hipotezu, sredinom 50-ih godina 20. veka, podaci o platama kao i svi drugi tipovi podataka, nužni za adekvatno empirijsko istraživanje kretanja ekonomskog rasta i nejednakosti, nisu bili dostupni. Sam Kuznjec je u svom radu analizirao određene serije podataka za Sjedinjene Američke Države i još par reprezentativnih primera, ali takav uzorak nije bio velik, niti su serije podataka obuhvatale duže vremenske periode. To je i sam apostrofirao na kraju uticajnog članka, gde je napisao kako se izneta shvatanja zasnivaju na možda „5% empirijskih informacija i 95% spekulacija".[30]

Kuznjecov okvir na primeru socijalističke Jugoslavije

Sama činjenica da je socijalistička Jugoslavija početkom 50-ih godina 20. veka imala prevashodno agrarni karakter, kao i da je bila ratom devastirano i ekonomski nerazvijeno društvo, ukazuje da bi mogla da bude adekvatan primer za testiranje Kuznjecove hipoteze. Takva situacija upućuje na potencijal primene ovog pristupa kao analitičkog okvira za proučavanje procesa ekonomskog razvoja Jugoslavije, otvarajući prostor za nove empirijske nalaze i tumačenja.

Budući da je strukturna transformacija jugoslovenske ekonomije najvećim delom izvršena kao modernizacijski projekat unutar socijalizma, ovakav okvir bi mogao pokazati neke od ključnih karakteristika socijalističkih razvojnih politika. Preko praćenja dinamike nadnica u agrarnom i industrijskom sektoru mogu se rasvetliti brojni aspekti jugoslovenskog razvoja, koji do sada nisu bili u fokusu istraživanja u okvirima ekonomije ili istoriografije. Dodatnu vrednost takvoj analizi donele bi specifičnosti političke ekonomije socijalističke Jugoslavije, uključujući politiku kolektivizacije poljoprivrede i petogodišnje planove po uzoru na SSSR u ranoj fazi razvoja, kao i veći upliv tržišta i decentralizacije aspekata ekonomskog života, tokom kasnijih

[29] Thomas Piketty, „The Kuznets Curve: Yesterday and Tomorrow", in: *Understanding Poverty*, eds. Abhijit Vinayak Banerjee, Roland Bénabou, and Dilip Mookherjee (Oxford: Oxford University Press, 2006), 66–72.

[30] Kuznets, *Economic Growth and Income Inequality*, 26.

faza samoupravnog socijalizma. Analiza Kuznjecovog procesa na primeru Jugoslavije, pružila bi jasnije uvide u formiranje i konstituisanje radničke klase, kao dominantne klase u ideološkom vidu, procese društvene stratifikacije u urbanim i ruralnim sredinama i razvoj pojedinih sektora.

Kako bi se stekao bolji uvid u kvalitet podataka za potencijalnu analizu i testiranje Kuznjecove hipoteze, korišćeni su podaci za Jugoslaviju prisutni u javno dostupnim izvorima. Kao jedan od najboljih izvora tog tipa ističe se skup podataka sa sajta Svetska baza podataka o dohodnoj nejednakosti (World Income Inequality Database).[31] Radi se o jednoj od najuticajnijih organizacija kada je prikupljanje, obrada i analiza podataka o svim modalitetima ekonomske nejednakosti u pitanju. Podaci prisutni u datom skupu obuhvataju niz varijabli za različite istorijske periode i države.

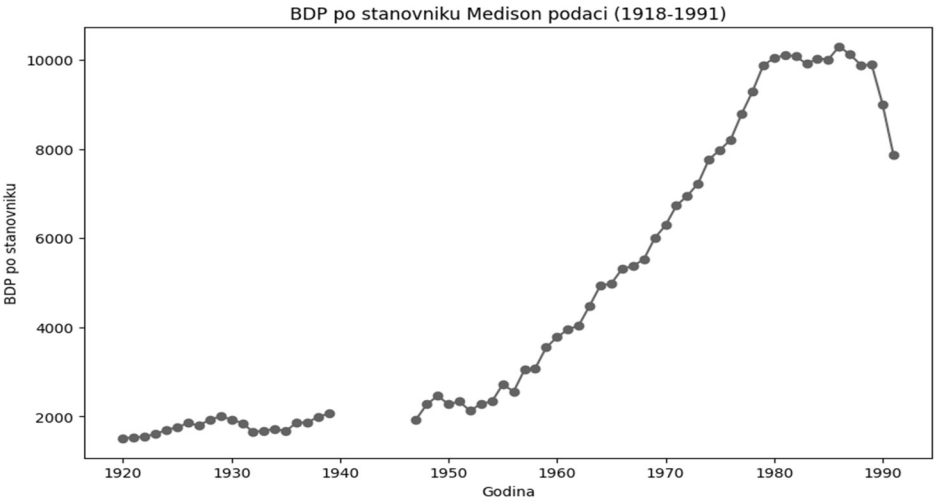
Za Jugoslaviju su korišćeni podaci za period od 1963. do 1991. godine jer su Džini vrednosti prisutne tek od 1963. godine. Podaci se za dati period prostiru neravnomerno u datom rasponu, pa tako dobijamo 18 opservacija za period od 28 godina, imajući u vidu da neto Džini na kome je rađena analiza ne postoji za određeni broj godina. Odsustvo Džini vrednosti za neke od godina ne predstavlja samo po sebi problem, jer je značajnije povećanje nejednakosti u roku od samo par godina izrazito retka pojava. Jedini izuzetak su strukturni šokovi, koji mogu pogoditi određenu ekonomiju pri izvanrednim događajima, kao što su veoma razorni ratovi, ekonomske krize i tome slično. Iz datog skupa su izdvojeni i analizirani podaci za Jugoslaviju za opisani period, najbolje popunjene serije jesu upravo za BDP po glavi stanovnika i Džini, dok ostale vezane za decile, percentile i slične mere dohodne distribucije ne postoje. To je očekivano u određenoj meri, znajući da je Jugoslavija tek od 1980-ih godina počela da praktikuje sprovođenje anketa domaćinstava.[32]

Da bi se analizirao odnos Kuznjecovog tipa u svom klasičnom obliku, potrebne su dve varijable, bruto društveni proizvod po glavi stanovnika i Džini indeks, obe prisutne u WIID podacima. Finalni presek podataka obuhvata period od 1963. do 1982. godine, poslednje godine postojanja Jugoslavije (kasne osamdesete i devedesete godine XX veka) odudaraju kao ekstremne vrednosti u uzorku jer već signaliziraju pojavu strukturnog loma, raspad države i ekonomsku krizu velikih razmera, što su pojave koje nisu relevantne za datu analizu. Iz podataka je jasna uzlazna putanja BDP-a za

[31] Podaci se mogu preuzeti direktno sa WIID sajta: „World Income Inequality Database (WIID)", UNU-WIDER, datum pristupa 18. 2. 2026, https://www.wider.unu.edu/database/world-income-inequality-database-wiid; Za metodologiju prikupljanja i obrade podataka videti: „WIID User Guide", UNU-WIDER April 29, 2025, datum pristupa 18. 2. 2026, https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/WIID/WIID-User-Guide-29APR2025.pdf.

[32] Takvo stanje se ogleda u činjenici da mnogi od najboljih skupova podataka o nejednakosti ne sadrže podatke o Jugoslaviji, poput LIS (Luxembourg Income Study) ili World Bank PovcalNet. Prikupljanje određenih kategorija podataka kojima je socijalistička država davala prednost dodatno je doprinelo takvoj situaciji.

posmatrani period, dok pad počinje tokom 1980-ih godina u skladu sa ekonomskom i društvenom krizom koja se intenzivira tokom te decenije.[33]

Slika 2: BDP po stanovniku (1918–1991)
(Izvor: Maddison Project Database).[34]

Gotovo identičnu sliku daje serija za BDP po glavi stanovnika izrađena na osnovu podataka Maddison projekta. Bruto domaći proizvod izuzetno slabo raste u periodu Kraljevine Jugoslavije, da bi se kretao uzlaznom putanjom u socijalističkom periodu. To ukazuje na poklapanja sa WIID podacima i komparativnu validaciju BDP vrednosti za period nakon 1960-ih godina. Dodatnu potvrdu adekvatnosti WIID podataka dobijamo kada pogledamo trend prisutan u Maddison podacima za period pre 1964. godine.

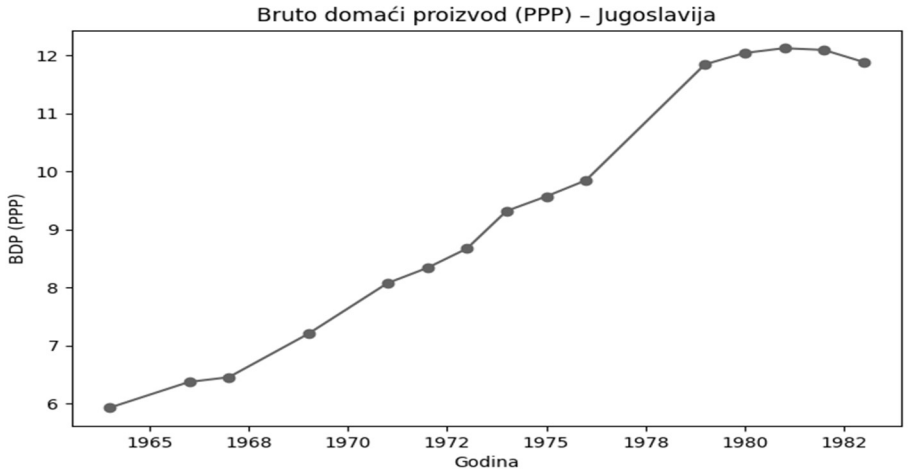
Trend rasta je prisutan praktično od 1950-ih, sa izrazitim ubrzanjem tokom naredne decenije, što je trend koji se uočava i na skraćenoj seriji WIID

---

33 Varijabla BDP u WIID-u predstavlja integrisanu seriju BDP-a po glavi stanovnika, zasnovanu prvenstveno na World Bank WDI podacima i dopunjenu ranijim serijama iz Maddison Project i Penn World Table, za metodološke detalje videti: Carlos Gradín, „WIID Companion (May 2021): Global Income Distribution", *WIDER Technical Note* 2021/9 (Helsinki: UNU–WIDER, 2021), https://www.wider.unu.edu/publication/wiid-companion-may-2021-global-income-distribution

34 Jutta Bolt and Jan Luiten van Zanden, „Maddison Style Estimates of the Evolution of the World Economy: A New 2023 Update", *Journal of Economic Surveys*, Vol. 39, 2/2024, 1–41; BDP serije i slični podaci Maddison projekta dostupni su ovde: https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2023, (datum pristupa 22. 2. 2026). Podaci za period 1952–2008. zasnovani su na neobjavljenim procenama Branka Milanovića dostavljenim Maddison projektu 2011. Milanovic (2011). Estimates provided to the Maddison-Project; Procene za period pre 1952. godine videti: I. Vinski, „National Product and Fixed Assets in the Territory of Yugoslavia 1900–59", in: *Income and Wealth*, Series IX, ed. P. Deane (London: Bowes and Bowes, 1961), 221–223.

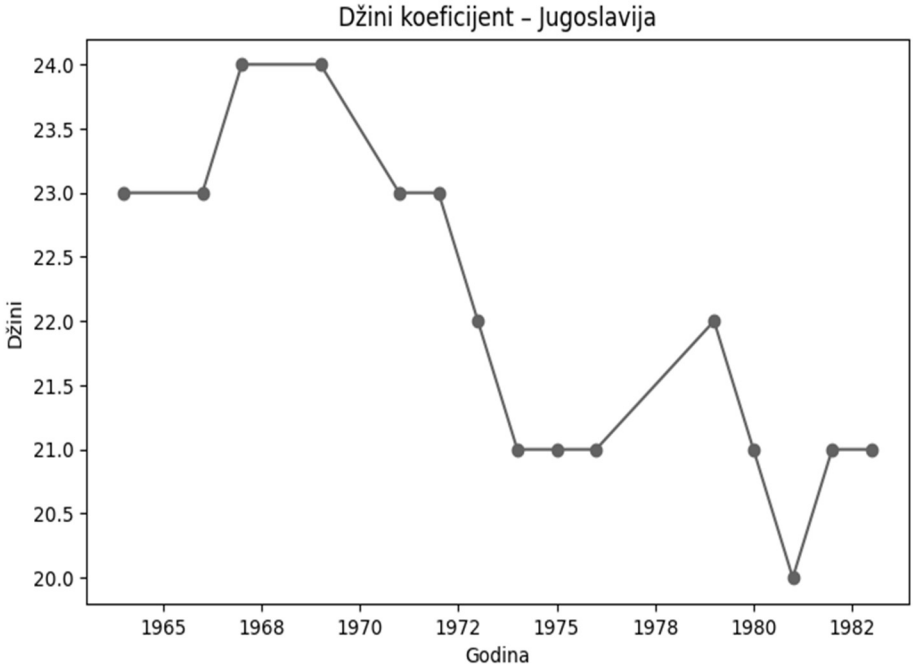
podataka. Džini koeficijent za posmatrani period ostaje relativno stabilan i ne pokazuje velike promene. Vrednosti se kreću u rasponu od 20 do 24 poena. Može se pretpostaviti da je nejednakost doživela pad nakon 1945. godine prevashodno zbog ogromnih ratnih razaranja i nestajanja celokupnog kapitala, što je u najvećoj meri bila posledica politika nacionalizacije. Druge socijalističke politike, kao težnja ka većoj redistribuciji mogle su takođe uticati na smanjenje nejednakosti, što bi bilo u skladu sa empirijskim nalazima iz literature, gde su analizirani primeri nekih od socijalističkih država istočne Evrope i Balkana. Relativno niski koeficijenti otvaraju mogućnosti komparativne analize razvojnih iskustava SFRJ i ostalih socijalističkih ekonomija za koje imamo dostupne podatke i objavljena istraživanja. Takvo poređenje bi dodatno osvetlilo specifičnosti razvojnog puta jugoslovenske ekonomije i društva, dok bi sa druge strane potencijalno istaklo neke pojedinosti drugih socijalističkih ekonomija. Podaci i analitičke studije kretanja nejednakosti danas su dostupne za niz država tog tipa.[35] Trebalo bi istaći da većina tih istraživanja ne polazi sa stanovišta testiranja Kuznjecove hipoteze, češće se radi o istraživanju kretanja različitih tipova ekonomske nejednakosti, nevezano za ekonomski razvoj. Uprkos tome komparativna analiza bila bi izvodljiva sa aspekta ključnih karakteristika razvojnog puta različitih socijalističkih društava, posebno u poređenju podataka koji se tiču dinamike ekonomske nejednakosti.

Slika 3: BDP po glavi stanovnika u Jugoslaviji, 1964–1983
(Autorovi proračuni na osnovu baze UNU-WIDER,
World Income Inequality Database (WIID). Version 29 April 2025).

35 Videti: Filip Novokmet, Thomas Piketty, and Gabriel Zucman, „From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia, 1905–2016", NBER Working Paper No. 23712 (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2017); Paweł Bukowski and Filip Novokmet, „Between Communism and Capitalism: Long-Term Inequality in Poland, 1892–2015", *Journal of Economic Growth*, Vol. 26, 2/2021, 187–239; Stefan Nikolić, Filip Novokmet, and Piotr Paweł Larysz, „Income Inequality in Eastern Europe: Bulgaria and Czechoslovakia in the Twentieth Century", *Explorations in Economic History*, 94/2024, 101594.

Grafikon sa slike 4 može kreirati utisak o velikim varijacijama u indeksnim poenima, dok su zapravo promene veoma male u rasponu od par poena između određenih godina. Kao što je poznato, nejednakost je od 1980-ih počela da raste na nivou Jugoslavije, kao i u okvirima država nastalih njenim raspadom, poput Srbije ili Hrvatske. Takav trend se nastavio i nakon 2000. godine.[36] Poređenje BDP-a po glavi stanovnika sa Džini koeficijentom (Slika 5) daje sliku negativne korelacije – Džini je viši za niže vrednosti BDP-a i obrnuto.

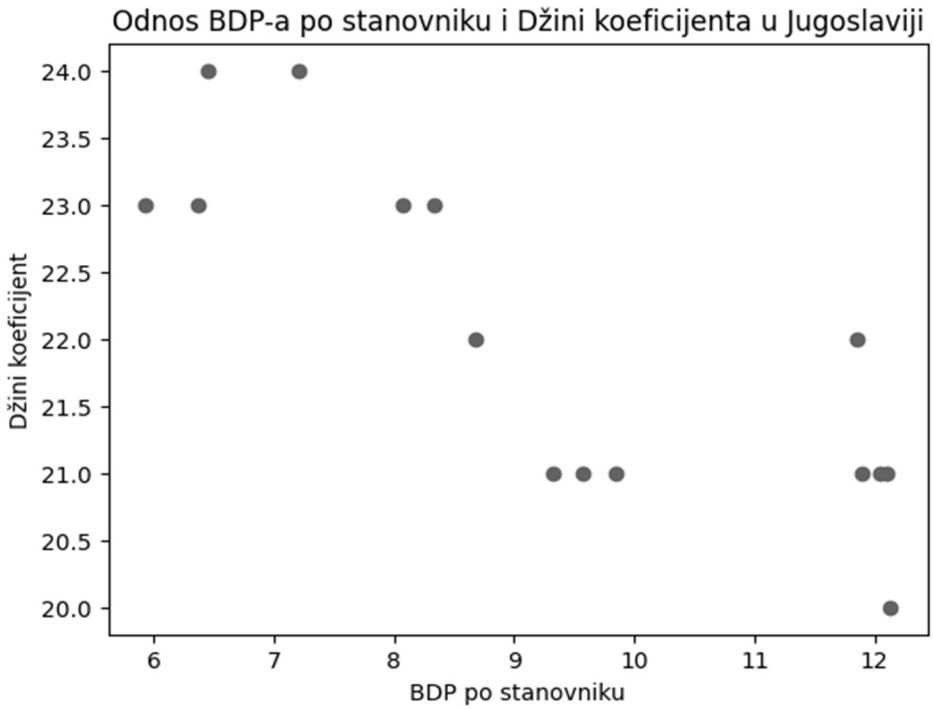
Slika 4: Džini indeks za Jugoslaviju, 1964–1983
(Autorovi proračuni na osnovu baze UNU-WIDER,
World Income Inequality Database (WIID). Version 29 April 2025)

Takvo stanje ukazuje na odsustvo procesa i empirijske regularnosti Kuznjecovog tipa, čija je osnovna pretpostavka da nejednakost raste sa porastom BDP-a u prvim fazama ekonomskog razvoja, što na osnovu datih podataka nije slučaj. Ključno je istaći da analiza ovog skupa podataka ne isključuje mogućnost postojanja krive oblika obrnutog „U" iz više razloga. Kao prvo, podaci pokrivaju relativno kratak period i postojanje dugoročnih serija koje bi

[36] Za proces rasta dohodne nejednakost koji je započeo 1980-ih godina u Srbiji i preostalim postjugoslovenskim republikama videti: Mihail Arandarenko, Gorana Krstić i Jelena Žarković Rakić, *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike* (Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017).

obuhvatale period prvobitne socijalističke transformacije (1945–1965) moglo bi ukazati na drugačija kretanja.[37] Podaci za Kraljevinu Jugoslaviju takođe bi bili od velikog značaja jer bi omogućili posmatranje dužeg vremenskog perioda, koji obuhvata začetak prvobitne industrijalizacije jugoslovenskih prostora.

Drugi relevantan faktor za tumačenje prezentovanih podataka jeste problematika testiranja hipoteze koristeći BDP po glavi stanovnika, kao aproksimaciju ekonomskog razvoja. Prvobitni radovi u kojima je testirana Kuznjecova hipoteza zasnivali su se na podacima preseka ili vremenskih serija, uzimajući BDP po glavi stanovnika kao meru ekonomskog razvoja prevashodno iz ekonometrijskih razloga. Varijabla ima jasno statističko tumačenje, dok je njeno korišćenje kao merila ekonomskog razvoja i blagostanja poprimilo konvencionalan karakter u okvirima razvojne ekonomije.

Slika 5: Odnos BDP-a po stanovniku i Džini indeksa za Jugoslaviju, 1964–1983 (Autorovi proračuni na osnovu baze UNU-WIDER, World Income Inequality Database (WIID). Version 29 April 2025).

Ključni problem korišćenja BDP-a za testiranje Kuznjecove hipoteze leži u tome što ona postulira odnose koji proizilaze iz intersektorske dinamike strukturne transformacije ekonomskog sistema. Odnosno tranzicije

[37] Ovde se misli na podatke o Džini vrednostima. Kao što je navedeno, serije BDP po glavi stanovnika dostupne su za duže periode.

radne snage iz poljoprivrednog sektora u industrijski, što je proces koji BDP kao makroekonomska agregatna mera često ne može adekvatno da obuhvati.

U kontekstu analize WIID podataka važno je spomenuti primere nove i inovativne metodologije. Posebno se izdvaja primer rada pod naslovom *Taking Kuznets Seriously*.[38] U navedenom članku iznosi se nova i kreativna metodologija testiranja Kuznjecove hipoteze, na uzorku od 17 društava, uglavnom evropskih, uz SAD, Kanadu, Novi Zeland i Australiju, za period od 1800. do 2020. godine. Cilj autora bio je da testiraju hipotezu u duhu Kuznjecove originalne zamisli, kroz analizu sektorskih odnosa kao vodećih uzročnika industrijalizacije i njome podstaknutog rasta nejednakosti. Autori navedenog članka koncipirali su drugačiji Džini indeks, koji nazivaju „Kuznjecov Džini", kako bi bili bliži duhu originalne ideje. Radi se o koeficijentu koji računa razliku između udela zarada industrije, naspram ukupnih zarada industrije i poljoprivrede i udela zaposlenosti u industrijskom sektoru, naspram ukupne zaposlenosti industrijskog i poljoprivrednog sektora. Tako se dolazi do Džini indeksa, koji računa nejednakost koja se može direktno pripisati industrijalizaciji, tačnije dinamici prelaska radne snage iz poljoprivrednog sektora u industrijski. Rezultati izneti u navedenom radu pokazali su da niz evropskih ekonomija ispoljava određenu i različitu vrstu Kuznjecove krive, kada se podaci analiziraju na taj način.

Posebno ilustrativnim se pokazuje prisustvo krive na primerima SAD, Velike Britanije i Nemačke, što su tri originalne države na kojima je rađena prvobitna analiza. Ovakva metodologija bi potencijalno bila izuzetno korisna, kao primena na jugoslovensku ekonomiju. Kao prvo, sama činjenica da je „Kuznjecov Džini" bliži inicijalnoj zamisli ideje, pruža adekvatan razlog i motiv za korišćenje takvog indeksa, nasuprot klasičnoj metodologiji. Sa tim povezano, praćenje industrijalizacije je upravo onaj proces kroz koji je agrarna ekonomija Jugoslavije prolazila tokom perioda o kome je reč. Analiza bazirana na alternativnoj metodologiji mogla bi da osvetli prirodu razvojnog puta jugoslovenske ekonomije, kroz praćenje razvoja nejednakosti koji se može pripisati direktno industrijalizaciji. Specifičnosti jugoslovenskog razvojnog puta bi verovatno igrale veliku ulogu u takvoj analizi, uzimajući u obzir sve pojedinosti političke ekonomije socijalističke Jugoslavije.

Jedna od oblasti od posebnog značaja za primenu takvog pristupa jeste analiza regionalnih razlika. To je domen gde baze i skupovi podataka kao WIID ne nude mogućnost analize na različitim nivoima, jer se najčešće zasnivaju na makro nivou država. Kao što je poznato, Jugoslavija se nakon Prvog svetskog rata pojavila na političkoj karti Evrope kao ekonomski vrlo raznolika zemlja, sa

[38] Jakob Madsen and Holger Strulik, „Taking Kuznets Seriously", *Journal of Economic Growth*, 2025, 4; Kuznets Gini kako je koncipiran u ovom radu računa nejednakost nadnica (wage inequality) nasuprot nejednakosti prihoda (income inequality), što je češći pristup u studijama nejednakosti. Na taj način Kuznets Gini predstavlja meru mnogo bližu originalnoj zamisli same hipoteze, jer može da obuhvati nejednakost u nadnicama između dva sektora, uzrokovanu procesom industrijalizacije.

izuzetno velikim regionalnim razlikama. Regionalni dispariteti nisu nestali ni u socijalističkoj Jugoslaviji, nasuprot makar deklarativnim pokušajima da se izjednače. Opstali su do današnjih dana, sada između nezavisnih postjugoslovenskih republika. Kada su ekonomske razlike po regionima u pitanju, može se govoriti o dve naširoko definisane grupe ekonomski razvijenih i nerazvijenih regija. U prvu grupu bi spadale federalne republike Hrvatska, Slovenija, kao i Autonomna Pokrajina Vojvodina. Nerazvijene regione čine republike Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Autonomna pokrajina Kosovo. Republika Srbija klasifikovana je u obe grupe u zavisnosti od toga da li se analizirala Srbija u užem smislu ili zajedno sa autonomnim pokrajinama, imajući u vidu da se u njenim okvirima nalaze po jedan od najrazvijenijih (AP Vojvodina) i najmanje razvijenih (AP Kosovo) regiona, koji zbog značajne varijabilnosti mogu da povuku srednju vrednost na jednu ili drugu stranu. Tome je dalje doprinela činjenica da je nivo ekonomskog razvoja Srbije često bio prosek na federalnom nivou.[39]

Adaptirana Kuznjecova analiza mogla bi osvetliti razlike u regionalnom razvoju Jugoslavije, kao i kretanje nivoa dohodne nejednakosti unutar regiona. Analizom podataka za svaku republiku mogli bi se uporediti tokovi procesa industrijalizacije i stepena nejednakosti unutar Jugoslavije. Velika heterogenost u socijalnom i ekonomskom pogledu između republika i pokrajina verovatno bi proizvela drugačije razvojne putanje, tačnije osobene oblike krive za svaku od regija. Dodatni značaj takvog pristupa donosi činjenica da je na delu totalno odsustvo regionalne konvergencije tokom celokupnog perioda socijalističke Jugoslavije. Nejednakost u platama i ekonomskoj razvijenosti se tokom druge polovine 20. veka još više povećala. Slovenija je tokom 1950-ih, kao najbogatija regija, bila četiri puta bogatija od Kosova, koje je bilo najsiromašniji region. Tri decenije kasnije, tokom ranih 1980-ih, Slovenija je bila čak osam puta bogatija od Kosova.[40]

Druga strana hladnoratovske podele, ekonomije liberalnog kapitalizma, takođe predstavljaju pogodne slučajeve za komparativne analize odnosa ekonomskog razvoja i nejednakosti. Kao što je već navedeno alternativno formulisana Kuznjecova hipoteza je na primeru mnogih evropskih ekonomija dala dobre rezultate. Takvi rezultati se mogu uporediti sa zapažanjima koja bi proizvela analiza Kuznjec Džinija na primeru jugoslovenskih podataka na makro i regionalnom nivou.

Zaključak

Kuznjecova hipoteza, kao jedna od fundamentalnih ideja razvojne ekonomije, doživela je razne kritike, odbacivanja, ali i adaptacije. Ipak, uz sve navedene probleme pokazuje se da takav okvir i dalje može biti plodotvoran

[39] Željko Bogetić, „Regional, urban and rural components of income inequality in Yugoslavia", *Journal of Economic and Social Geography (TESJ)*, Vol. 81, 3/1990, 208.

[40] Leonard Kukić, „Origins of Regional Divergence: Economic Growth in Socialist Yugoslavia", *The Economic History Review*, Vol. 73, 4/2020, 12.

za izučavanje procesa ekonomske, tehnološke, političke i društvene transformacije. Univerzalni karakter samog procesa koji hipoteza pokušava da opiše, kao i partikularnosti svakog društva u kome se on odvija, jesu neki od razloga zašto je hipoteza i dalje od značaja za ekonomsku istoriju i razvojnu ekonomiju.

Analiza podataka iz nekih od najvažnijih izvora daje mešovite rezultate na primeru Jugoslavije. Ono što je evidentno jeste potreba za dužim serijama Džini vrednosti, kao i prikupljanjem obuhvatnijih podataka različitog tipa, koji nisu trenutno dostupni u velikim javno objavljenim izvorima. Drugi značajan doprinos analiza iznetih u radu jeste ilustracija potrebe za alternativnim metodologijama, koje bi bile bliže originalnoj zamisli same hipoteze i prevazišle nasleđe ekonometrijskih konvencija.

Na kraju, potrebno je osvrnuti se na metodološki i teorijski sadržaj ovog rada. Posebno je istaknuta ideja veće saradnje ekonomije i istoriografije, kao disciplina koje zajedno oblikuju polje ekonomske istorije. Ovakav integrativni pristup, omogućava objedinjavanje najboljih aspekata obe naučne oblasti, stvarajući okvir koji ujedinjuje kvantitativnu preciznost i istorijsko razumevanje složenih društvenih procesa. Upravo je hipoteza koja je predmet ovog rada primer poduhvata tog tipa, što je i sam Kuznjec isticao. Krajnji rezultat takvog pristupa bila bi integracija empirijskih studija o nejednakosti sa narativima u stilu škole Anala i sličnih istoriografskih paradigmi.

Spisak referenci

Izvori sa interneta

- UNU-WIDER. „World Income Inequality Database (WIID). Version 29 April 2025". Datum pristupa 18. 2. 2026. https://doi.org/10.35188/UNU-WIDER/WIID-290425.
- Milanović, Branko. „Estimates for Former Yugoslavia Provided to the Maddison Project". Datum pristupa 22. 2. 2026. https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/.

Literatura

- Acemoglu, Daron and James A. Robinson. „The Political Economy of the Kuznets Curve". *Review of Development Economics*, Vol. 6, 2/2002, 183–203. DOI: 10.1111/1467-9361.00149
- Asemoglu, Daron i Džejms A. Robinson. *Zašto narodi propadaju*. Beograd: Clio, 2014.
- Anand, Subir, and Ravi M. Kanbur. „Inequality and Development: A Critique". *Journal of Development Economics*, Vol. 41, 1993, 19–44.
- Aleksić, Vesna. „Ekonomska istorija Srbije u domaćoj istoriografiji 2010–2017: metodološki izazovi u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja". *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 14, 2018, 212–224.
- Allen, Robert C. *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Arandarenko, Mihail, Gorana Krstić, and Jelena Žarković Rakić. *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike*. Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017.

- Bogetić, Željko. „Regional, Urban, and Rural Components of Income Inequality in Yugoslavia". *Journal of Economic and Social Geography (TESJ)*, Vol. 81, 3/1990, 207–213.
- Bolt, Jutta, and Jan Luiten van Zanden. „Maddison Style Estimates of the Evolution of the World Economy: A New 2023 Update". *Journal of Economic Surveys*, Vol. 39, 2/2024, 1–41. DOI: 10.1111/joes.12618.
- Bukowski, Paweł, and Filip Novokmet. „Between Communism and Capitalism: Long-Term Inequality in Poland, 1892–2015". *Journal of Economic Growth*, Vol. 26, 2/2021, 187–239. DOI: 10.1007/s10887-021-09190-1
- Braudel, Fernand. *The Perspective of the World*. *Vol. 3: Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*. Berkeley: University of California Press, 1992.
- Cowell, Frank A. *Measuring Inequality*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Diebolt, Claude, and Michael Haupert, eds. *Handbook of Cliometrics*. 3rd ed. Cham: Springer, 2024. DOI: 10.1007/978-3-031-35583-7.
- Eichengreen, Barry. *The European Economy Since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Fields, Gary S., and George H. Jakubson. „New Evidence on the Kuznets Curve". Unpublished working paper. Department of Economics, Cornell University, 1993.
- Fogel, Robert W., and Stanley L. Engerman. *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, 2 vols. Boston: Little, Brown and Company, 1974.
- Fogel, Robert W. „The New Economic History: Its Findings and Methods". *Economic History Review*, Vol. 19, 3/1966, 642–656. DOI: 10.1111/j.1468-0289.1966.tb00994.x
- Fogel, Robert W., Enid M. Fogel, Mark Guglielmo, and Nathaniel Grotte. *Political Arithmetic: Simon Kuznets and the Empirical Tradition in Economics*. Chicago: University of Chicago Press, 2013.
- Guldi, Jo, and David Armitage. *The History Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Gradín, César. *WIID Companion (May 2021): Global Income Distribution.* WIDER Technical Note 2021/9. Helsinki: UNU-WIDER, 2021.
- Graham, Shawn, Ian Milligan, and Scott Weingart. *Exploring Big Historical Data: The Historian's Macroscope*. London: Imperial College Press, 2015.
- Grdešić, Marko and Mislav Žitko. *Socialist Economics in Yugoslavia: A Critical History*. London: Routledge, 2025.
- Gligorov, Vladimir. „Yugoslavia and Development: Benefits and Costs". In: *Yugoslavia from a Historical Perspective*, edited by Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken, and Florian Bieber, 409–441. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017.
- Hausman, Daniel M., ed. *The Philosophy of Economics: An Anthology*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Horvat, Branko. „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments". *The American Economic Review*, Vol. 61, 3/1971, 71–169.
- Koka, Jirgen. *Istorija kapitalizma*. Beograd: Clio, 2016.
- Kukić, Leonard. „Origins of Regional Divergence: Economic Growth in Socialist Yugoslavia". *The Economic History Review*, Vol. 73, 4/2020, 1097–1127. DOI: 10.1111/ehr.12967
- Kukić, Leonard. „Socialist Growth Revisited: Insights from Yugoslavia". *European Review of Economic History*, Vol. 22, 4/2018, 403–429. DOI: 10.1093/ereh/hey001

- Kuznets, Simon. „Economic Growth and Income Inequality". *American Economic Review*, Vol. 45, 1/1955, 1–28.
- Kuznets, Simon. *Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
- Lewis, W. A. „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour". *The Manchester School*, Vol. 22, 2/1954, 139–191.
- Lindert, Peter H. and Jeffery G. Williamson. „Growth, Equality and History". *Explorations in Economic History*, Vol. 22, 1985, 341–377.
- Madsen, Jakob, and Holger Strulik. „Taking Kuznets Seriously". *Journal of Economic Growth*, 2025. DOI: 10.1007/s10887-025-09262-6
- Milanović, Branko. *Vizije nejednakosti: Od Francuske revolucije do kraja Hladnog rata*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2025.
- Milanović, Branko. *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2016.
- Mijatović, Boško, and Branko Milanović. „The Real Urban Wage in an Agricultural Economy without Landless Farmers: Serbia, 1862–1910". *Economic History Review*, Vol. 74, 2/2021, 424–448. DOI: 10.1111/ehr.12998
- Nikolić, Stefan, Filip Novokmet, and Piotr Paweł Larysz. „Income inequality in Eastern Europe: Bulgaria and Czechoslovakia in the twentieth century". *Explorations in Economic History*, Vol. 94, 2024, 101594. DOI: 10.1016/j.eeh.2024.101594
- North, Douglass C. *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton & Company, 1981.
- North, Douglass C. „Institutions", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5, 1/1991, 97–112.
- Novokmet, Filip, Thomas Piketty, and Gabriel Zucman. „From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia, 1905–2016". NBER Working Paper No. 23712 Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, August 2017. DOI: 10.3386/w23712
- Piketi, Toma. *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2015.
- Piketi, Toma. *Kapital i ideologija*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.
- Piketty, Thomas. „The Kuznets Curve: Yesterday and Tomorrow". In: *Understanding Poverty*, edited by Abhijit Vinayak Banerjee, Roland Bénabou, and Dilip Mookherjee, 63–72. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Beograd: Nolit, 1988.
- Przeworski, Adam, Michael E. Alvarez, José Antonio Cheibub, and Fernando Limongi. *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Rakonjac, Aleksandar. „Obnova jugoslovenske industrije 1944–1947: ideje, planovi, praksa". *Istorija 20. veka*, god. XXXVI, 2/2018, 87–100. DOI: 10.29362/ist20veka.2018.2.rak.87-100
- Rakonjac, Aleksandar. „Obnova starih i uspostavljanje novih trgovinskih odnosa (1945–1947) – Jugoslavija, SSSR i države 'narodne demokratije'". *Tokovi istorije*, god. XXVI, 1/2018, 55–79. DOI: 10.31212/tokovi.2018.1.rak.55-79
- Rakonjac, Aleksandar. „Da li su ostvareni glavni ciljevi Petoletke? Prilog proučavanju razvoja teške industrije u Jugoslaviji (1947–1952)". *Tokovi istorije*, god. XXXI, 1/2023, 93–119. DOI: 10.31212/tokovi.2023.1.rak.93-119
- Reiss, Julian. *Philosophy of Economics: A Contemporary Introduction*. London and

New York: Routledge, 2013.
- Rostow, Walt W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. DOI: 10.1017/CBO9780511625824
- Scheidel, Walter. *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press, 2017.
- Tam, Henry. „An Economic or Political Kuznets Curve?". *Public Choice*, Vol. 134, 3–4/2008, 367–389.
- Todaro, Michael P. and Stephen C. Smith. *Economic Development*. 13th ed. Harlow: Pearson, 2020.
- Vinski, I. „National Product and Fixed Assets in the Territory of Yugoslavia 1900–59", In: *Income and Wealth*, Series IX, edited by P. Deane, 221–223. London: Bowes and Bowes, 1961.
- Williamson, Jeffrey G. *Did British Capitalism Breed Inequality?*. Boston: Allen & Unwin, 1985.
- Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995.

Summary

Nikola Damljanović

Economic Development and Inequality in Yugoslavia through the lens of the Kuznets Hypothesis

Abstract: Simon Kuznets is considered one of the most influential economists of the 20th century, particularly in the field of development economics. His hypothesis on the relationship between economic development and inequality, known as the Kuznets hypothesis, is one of the most frequently used theoretical frameworks for studying the economic development of societies undergoing structural transformation. By examining economic development through the relationship between economic welfare, most often measured as GDP per capita, and economic inequality, the Kuznets hypothesis offers relevant insights into some of the key processes that have marked modern and contemporary history, such as industrialization, urbanization, and social stratification. This paper presents various critiques, issues, and interpretations of the Kuznets framework, specifically the current state and status of the hypothesis within economics and economic history today. For better contextualization, a brief economic history of socialist Yugoslavia is outlined, with a particular focus on the nature of its economy, which at the time of its formation can be classified as that of a developing country. The paper strives for an integrative approach within economic history and, accordingly, addresses topics and issues of a general methodological and theoretical nature concerning the relationship between economics and historiography. Finally, the suitability and applicability of this framework to the economic history of socialist Yugoslavia is analyzed, taking into account all the economic, political, and social specificities that Yugoslav society possessed. Beyond enabling a more adequate understanding of Yugoslavia's development path, the paper aims to initiate a broader debate on the applications and limitations of general development theories across different historical cases.

Keywords: Kuznets curve, inequality, economic development, Yugoslavia, economic history

This paper analyzes the state of economic history as an inherently interdisciplinary field. Some recent developments are outlined and major theoretical and methodological issues, especially the ones about the relationship between history and economics. In that regard the paper calls for an integrated perspective of greater interdisciplinarity between the two fields, arguing for the analytical and theory-driven, but historically sophisticated economic history. The core of the paper deals with the analysis of relevance and applicability of one of the most famous and influential ideas from developmental economics, the Kuznets hypothesis.

As one of the influential frameworks for thinking about the relationship between economic development and inequality, the hypothesis or Kuznets curve has many aspects that were covered in this article. As the most important question, there is a problem of empirical validity, like with every other hypothesis in natural or social sciences. The Kuznets hypothesis had mixed empirical results depending on the countries analyzed. For a lot of European and western countries in general the validity for the inverted U-shaped curve was found, but that was not the case for a lot of Latin American and Asian countries. Despite many issues regarding empirical testing, as well as many critiques, coming from the political economy, institutional and new inequality studies paradigms, the original idea still remains promising in testing the core tenets of development, growth and inequality dynamics. Especially in the light of recent research that is adapting and expanding the hypothesis itself. It is finally argued here, that Kuznets' idea presents one of the possible avenues to explore processes of economic, social and political development of the history of socialist, but also possibly SHS/Kingdom of Yugoslavia. Yugoslav economy was basically a developing economy, based on all its economic and social characteristics, which makes it the perfect testing ground for the hypothesis in question.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.milenkovic

Milan MILENKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
milanmilenkovic2@gmail.com
ORCID: 0009-0000-0041-8798

Zanatske komore u jugoslovenskoj privredi 1949–1962[1]

Apstrakt: U radu se analiziraju uloga i značaj zanatskih komora u privrednom životu socijalističke Jugoslavije. Tokom prvih posleratnih godina, status komora koje su preživele Drugi svetski rat nije bio regulisan novim zakonima, pa su one nastavile da funkcionišu prema propisima iz perioda Kraljevine Jugoslavije. Sa promenama u privrednoj politici posle sukoba sa Informbiroom, započelo je organizovanje novog sistema privrednih komora. Ovim istraživanjem obuhvaćen je period granskih komora, koji je bio aktuelan do reforme komorskog sistema 1962. godine. Istraživanje se najvećim delom zasniva na neobjavljenoj građi Arhiva Jugoslavije i Državnog arhiva Srbije, objavljenoj građi, kao i na relevantnoj literaturi. Građa lokalnih arhiva korišćena je za bliže razumevanje rada i organizacije komora u srezovima i gradovima. Nastojali smo da istraživanjem obuhvatimo fondove većeg broja komora i na svim nivoima, odnosno od povereništva lokalnih komora, pa sve do Saveza zanatskih komora.

Ključne reči: privreda, socijalizam, samoupravljanje, zanatstvo, proizvodnja, komora

Uvod

Zanatske komore bile su stručne privredne organizacije čiji je zadatak bilo unapređenje zanatske proizvodnje, povećanje produktivnosti i formiranje stručnih kadrova. Cilj istraživanja je da pruži pregled problematike jugoslovenskih zanatskih komora i kritičku analizu njihovog doprinosa privredi. Delatnost privrednih komora u socijalističkoj Jugoslaviji predstavlja slabo istraženu temu. Većinu radova o njima čine monografije koje se bave istorijatom republičkih ili lokalnih privrednih komora, a koje su ujedno i naručioci ovih istraživanja.[2] Iako

[1] Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, na osnovu Ugovora o stipendiranju studenata doktorskih akademskih studija i uključivanja u rad akreditovanih NIO, br. 451-03-3644/2025-03/3469 od 1. 7. 2025.

[2] U izdanju Privredne komore Srbije je 2008. godine objavljena monografija pod naslovom *Privredna komora Srbije: vrednost trajanja 1857–2007*, autora Momira Pavlićevića i Radivoja Jevtića, dok je u izdanju crnogorske privredne komore objavljena monografija *Pri-*

je reč o sadržajnim istraživanjima koja se nikako ne mogu zaobići prilikom proučavanja privrednih komora u Jugoslaviji, najviše pažnje u ovim radovima posvećeno je pravnoj regulativi i opštim privrednim kretanjima, a manje kritičkom promatranju aktivnosti i doprinosa privrednih komora. Izuzetak je članak Milana Piljka o Trgovinskoj komori NR Srbije,[3] koji kritički analizira rad jedne od republičkih komora zaduženih za trgovinu u Jugoslaviji. Među ostale radove ubrajaju se *Gospodarska komora u Rijeci od Ilirskih provincija do danas*, autora Irvina Lukežića, kao i članak „Trgovačko-obrtnička komora u Rijeci 1924–1945", autorke Zadarke Greblo. Na osnovu ovog pregleda, stiče se utisak o nedostatku istoriografskih radova čiji je fokus na problematici zanatskih komora u socijalističkom periodu.

Problem u proučavanju komorske organizacije u socijalizmu jeste što u pojedinim bivšim jugoslovenskim republikama građa republičkih zanatskih komora nije otvorena za istraživanje, a negde nije ni predata nadležnom arhivu na čuvanje. Kako bismo komorsku organizaciju zaduženu za zanatstvo što detaljnije analizirali, istraživanjem smo obuhvatili aktivnost i organizaciju komora na svim nivoima, od saveza komora do lokalnih povereništava. U skladu s tim, koristili smo fond Saveza zanatskih komora Jugoslavije koji je objedinjavao sve republičke zanatske komore, dok smo fond Zanatske komore Narodne Republike Srbije koristili kako bismo rekonstruisali organizaciju i aktivnost na primeru jedne republičke komore. Zatim smo koristili izveštaje i građu nekoliko lokalnih komora, poput Niša, Dubrovnika i Kumanova, dok smo aktivnosti ispostave zanatske komore u Prokuplju proučavali kako bismo stekli bolji uvid u funkcionisanje jednog povereništva zanatske komore, najniže organizacione jedinice u komorskom sistemu.

*

U srpskoj istoriografiji, privredna istorija socijalističke Jugoslavije sve više zavređuje pažnju istoričara. Na tom polju, istraživanja Aleksandra Rakonjca predstavljaju važan doprinos razumevanju socijalističke izgradnje i privrednih tokova u FNRJ, posebno krajem četrdesetih i tokom pedesetih godina. Obnova i razvoj Jugoslavije neposredno nakon Drugog svetskog rata zasnivali su se na sovjetskom primeru. Putem nacionalizacije većina preduzeća u zemlji je, u zavisnosti od značaja, prešla u nadležnost saveznih ili republičkih organa, poput komiteta i ministarstava, ili direkcija lokalnih organa

vredna komora Crne Gore 1928–2000, autora Branislava Marovića. Istraživanje Nikole Gaćeše i Milana Stepanovića pod naslovom *Sto godina privredne komore Vojvodine (1919–2019)*, objavljeno je u izdanju Privredne komore Vojvodine, dok su Vlatko Čakširan i Predrag Fleš autori rada *Obrtnička komora Zagreb. Monografija u povodu 25. godišnjice osnutka*, izdatog od strane zagrebačke obrtničke komore.

3 Милан Пиљак, „Трговинска комора НР Србије 1952–1962 године: покушај контроле и интеграције српске привреде у постпланском систему", *Лесковачки зборник*, год. LXIII, 2023, 401–414.

vlasti.[4] U kratkom roku, državni sektor je u privrednoj strukturi zemlje postao dominantan faktor i kao takav se smatrao nosiocem industrijalizacije i napretka. S druge strane, zanatstvo je u novim uslovima privrednog razvoja predstavljalo specifičnu granu delatnosti u okviru koje se zadržao privatni sektor, funkcionišući uporedo sa državnim i zadružnim sektorom. U zanatstvu je nacionalizacija uglavnom zahvatila veće zanatske radnje i radionice, dok su male zanatske radnje sa nekoliko zaposlenih mogle da ostanu u privatnim rukama.[5] Po ugledu na sovjetsko planiranje, jugoslovenska privreda se od aprila 1947. godine izgrađivala prema Prvom petogodišnjem planu razvoja.[6]

Naredna promena u privrednom sistemu Jugoslavije predstavljala je posledicu sukoba sa Informbiroom (IB)[7]. Otpor sovjetskom pritisku i kritika sovjetske politike uticali su na postepeno distanciranje jugoslovenskog državnog i partijskog vrha od sovjetskog etatističkog koncepta privrede, što je ujedno podstaklo traganje za drugačijim načinom izgradnje socijalizma.[8] Ideja o uvođenju novog privrednog sistema javila se krajem 1949. godine, a njena teorijska podloga pronađena je tokom ponovnog iščitavanja i tumačenja marksističkih dela od strane jugoslovenskih rukovodilaca. Kako u svojim sećanjima navodi Milovan Đilas, ideja za novi sistem nađena je u „asocijaciji neposrednih proizvođača", koju Karl Marks u *Kapitalu* označava prelaznom formom ka uspostavljanju komunističkih društvenih odnosa. Zamisao o uvođenju samoupravljanja potekla je od najviših političkih i privrednih rukovodilaca u zemlji, u čemu su, pored Đilasa, istaknutu ulogu imali Edvard Kardelj i Boris Kidrič, predsednik Savezne planske komisije.[9]

---

4 Aleksandar Rakonjac, „Obnova jugoslovenske industrije 1944–1947. Ideje, planovi, praksa", *Istorija 20. veka* 2/2018, 88–98; Александар Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација", *Токови историје*, год. XXIV, 2/2016, 155–171; Борис Кидрич, *Привредни проблеми ФНРЈ* (Београд: Култура, 1948), 7–14.

5 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 111–131; Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 80.

6 Arhiv Jugoslavije (AJ), Kancelarija maršala Jugoslavije (836), II–5–a–1/19, Ekspoze Josipa Broza Tita o posleratnom razvoju zemlje, 27. 4. 1950; Više o Prvom petogodišnjem planu razvoja: Александар Ракоњац, *Стаљиновом стазом до сопственог пута. Изградња социјалистичке привреде у Југославији (1945–1952)* (Београд: Филозофски факултет, 2026).

7 Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa* (Prosveta: 1984); Čedomir Štrbac, *Svedočanstva o 1948* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989); Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе 1945–1961* (Београд: ИНИС; Архипелаг, 2011); Александар Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва* (Београд: Архипелаг; ИНИС, 2015); *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. Zbornik radova sa naučnog skupa*, ur. Petar Kačavenda (Beograd: ISI, 1999); Бранко Петрановић и Сава Даутовић, *Велика шизма. Четрдесетосма* (Подгорица: ЦИД, 1999); Владимир Дедијер, *Изгубљена битка Јосифа Висарионовича Стаљина* (Сарајево: Свјетлост, Просвета, Ослобођење, 1969).

8 Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006: Од Прводецембарског акта до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 617–618.

9 Александар Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ. Идејно-политичка делатност Милована Ђиласа 1945–1954* (Београд: ИНИС, 2022), 505–515; Милан Пиљак,

Novi oblik upravljanja privrednim organizacijama je tokom prve polovine 1950. godine najpre bio uveden u više od 200 preduzeća u sklopu probne faze, da bi zakonom usvojenim krajem juna iste godine, samoupravljanje postalo osnova privrednog uređenja Jugoslavije.[10] Samoupravni sistem se zasnivao na principu demokratizacije privrednog života kroz radničke savete i društvenu svojinu. Radnički saveti raspravljali su o proizvodnji i planovima preduzeća, unapređenju organizacije, usvajali tarifne pravilnike, vršili nadzor nad poslovanjem preduzeća i drugo. Ipak, i pored proklamovanih načela demokratizacije i decentralizacije, država i partija su zadržale vodeću ulogu u privrednom životu. Kako je uvođenje samoupravljanja predstavljalo potpunu novinu za razliku od sovjetskog etatističkog modela, KPJ nije imala obrasce i primere putem kojih je mogla da gradi novi sistem, pa je Partija često imala „eksperimentalni" pristup koji se zasnivao na ideološkim interpretacijama. Početak izgradnje samoupravnog socijalizma obeležen je velikim ekonomskim teškoćama, uzrokovanim prvenstveno blokadom Jugoslavije od strane zemalja „narodne demokratije".[11]

*

Na samom početku socijalističkog preobražaja Jugoslavije nametnulo se pitanje svrhe postojanja privrednih komora, budući da je reč o organizacijama koje su imale dugu tradiciju delovanja u kapitalističkoj privredi, još iz vremena Kraljevine Srbije i Austrougarske. U Kraljevini Jugoslaviji privredne komore i stručna udruženja radili su na osnovu *Zakona o radnjama* iz 1931. i *Uredbe o trgovinskim, industrijskim i zanatskim komorama* iz 1932. godine. Komore su ovim propisima definisane kao „savetodavni organi državne uprave i samoupravnih vlasti po svima pitanjima u vezi sa interesima privrednih grana pretstavljenih u njima". Kao stručna i predstavnička tela, zastupale su interese svojih članova pred državnim organima, podnosile predloge za unapređenje privrede, pružale pomoć u tumačenju propisa, pratile privredna kretanja, radile na suzbijanju nelegalnog rada i drugo. Komore su u ovom periodu postojale u većim centrima, poput Beograda ili u banovinskim prestonicama. Predstavnička tela privrednika lokalnog karaktera

„Главни механизми контроле привреде у социјалистичкој Југославији – Од централног планирања до кредитне политике (1947–1964)", у: *Традиција и трансформација: Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку. Зборник радова. Прва књига*, ур. Владан Јовановић (Београд: ИНИС, 2015), 281–286; Milovan Đilas, *Vlast* (London: Naša reč, 1983), 210–211; Ракоњац, *Стаљиновом стазом до сопственог пута*, 40–45.

10 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988* (Beograd: Nolit, 1988), 288–292.

11 Edvard Kardelj, „Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji", u: *Samoupravljanje u Jugoslaviji. Izbor tekstova iz dokumenata*, ur. Slobodan Šindolić i Milinka Đuričić (Beograd: Privredni pregled, 1977), 11–36; „Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 43, 5. 7. 1950.

bila su udruženja zanatlija i trgovaca.[12] Uredbom o privrednim komorama bilo je omogućeno postojanje više vrsta komora, odnosno jedinstvenih, dvojnih ili trojnih komora, u zavisnosti od privrednih grana koje su se nalazile u njihovoj nadležnosti. Tokom tridesetih godina u Jugoslaviji su delovale industrijske, trgovinske, zanatske, trgovinsko-industrijske i trgovinsko-industrijske i zanatske komore.[13]

Veliku promenu u funkciji i nadležnosti privrednih komora doneo je Drugi svetski rat. Beogradske komore (Trgovinska, Industrijska i Zanatska komora) nastavile su sa radom, sa izuzetkom kratkog prekida koji se javio neposredno nakon izbijanja Aprilskog rata. Prekrajanje granica i stvaranje novih privrednih celina na prostoru okupirane Jugoslavije rezultiralo je da komore iz Beograda i Niša preuzmu pod svoju nadležnost ona područja koja su pre rata bila u nadležnosti komora u Skoplju i Podgorici, a koja su se našla pod upravom Vlade narodnog spasa.[14] U Banatu su okupacione vlasti preuzele nadležnosti oblasne komore, da bi nakon njene kratkotrajne obnove tokom 1944. godine, definitivno prestala sa radom dve godine kasnije, na početku posleratne izgradnje. Na teritoriji koju je okupirala Mađarska, područje nadležnosti novosadske Trgovačko-industrijske i zanatske komore preuzela je komora sa sedištem u Segedinu.[15] Nova komorska organizacija bila je uspostavljena i na prostoru Nezavisne Države Hrvatske (NDH), gde su na državnom nivou formirane četiri komore prema zakonskoj odredbi iz aprila i potom naredbi iz jula 1942. godine, od kojih je jedna bila zadužena za zanatstvo.[16] Za prostor Crne Gore postoje indicije da je Trgovačko-industrijska i zanatska komora u Podgorici prestala da postoji sa uspostavljanjem italijanske okupacije.[17] Na prostoru Rijeke, koja je bila u sastavu Italije i pre rata, Trgovačko-obrtnička komora predstavljala je sastavni deo privrednog sistema fašističke Italije.[18]

Stare komore u koncepcijama novog privrednog sistema

Stav novih vlasti prema različitim privrednim granama i njihovom značaju u privrednom životu određivale su ideološke pozicije KPJ, koje su vrlo često imale primat u odnosu na ekonomsku logiku. Težište posleratnog

---

12 Момир Павлићевић и Радивоје Јевтић, *Привредна комора Србије: вредност трајања 1857–2007* (Београд, Привредна комора Србије: 2008), 130–137, 183–214; Vlatko Čakširan i Predrag Fleš, *Obrtnička komora Zagreb. Monografija u povodu 25. godišnjice osnutka* (Zagreb: Obrtnička komora Zagreb, 2020), 25–29.

13 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 169–222.

14 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 161–169, 183–185, 215–223.

15 Никола Гаћеша и Милан Степановић, *Сто година привредне коморе Војводине (1919–2019)* (Нови Сад: Привредна комора Војводине, 2019), 74–118.

16 Čakširan i Fleš, *Obrtnička komora Zagreb*, 37–38.

17 U Crnoj Gori je 1945. godine radila Trgovinsko-industrijska i zanatska komora, o kojoj postoji vrlo malo podataka. Branislav Marović, *Privredna komora Crne Gore 1928–2000* (Podgorica: Privredna komora Crne Gore, 2002), 67–68.

18 Zadarka Greblo, „Trgovačko-obrtnička komora u Rijeci 1924–1945", *Vjesnik Istarskog arhiva*, god. 1994–1995, Vol. 4–5, 113–117.

razvoja bilo je na teškoj industriji i velikim državnim preduzećima. S druge strane, zanatstvo nije imalo obim proizvodnje kao industrija, a sama činjenica da se u ovoj grani očuvao privatni kapital, podrazumevala je njegovo zanemarivanje u pogledu investicija i snabdevanja materijalima za proizvodnju. Slično je bilo i sa trgovinom, u kojoj su nove vlasti nastojale da ograniče profit, a posebno da suzbiju privatne „špekulante".[19]

Privredno rukovodstvo zemlje posebno je zameralo komorama zbog velikog uticaja privatnog kapitala koji je u međuratnom periodu bio dominantan u ovim organizacijama. U jednom kratkom elaboratu po pitanju reorganizacije privrednih komora upućenom pomoćniku ministra industrije Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) iznet je stav da su komore u Kraljevini Jugoslaviji služile prvenstveno zaštiti privatnih interesa, kao i da su njima rukovodili predstavnici krupnog kapitala. Privredne komore su tom prilikom označene kao „staleška predstavništva i zaštitnici interesa poslodavaca, a ne privrednih grana koje su predstavljale".[20]

Međutim, uprkos ovakvim stavovima, u istom dokumentu navedeno je nekoliko razloga zbog kojih je ipak trebalo zadržati komore u novim uslovima privređivanja. Kao prvo, privredne komore bile su organizacije koje su, u trenucima obnove zemlje, okupljale preko potrebne stručne kadrove. Ocenjeno je i da su komore stekle rutinu i iskustvo u privrednom mehanizmu zahvaljujući svom dugogodišnjem radu. S druge strane, privatni sektor više nije bio snažan kao pre rata, te je otklonjen strah da će komore uticati na jačanje privatnog sektora u budućnosti.[21] Kako se privatni sektor smatrao iskusnijim i veštijim od državnog, nije se smela dozvoliti potpuna autonomija komora, već je istaknuto da državni organi moraju obezbediti učešće u radu komora, odnosno nadzor i kontrolu njihovog delovanja. Prisutna je bila i pretpostavka da će industrijalizacija još više ograničiti ili dovesti do potpunog nestanka privatnog sektora u privrednom životu, čime bi ujedno prestala da postoji potreba za komorama.[22]

Iako su se prvih meseci nakon oslobođenja zemlje u rukovodećim organima javile ideje o novom uređenju komorskog sistema, sve do 1949. godine nije donet nijedan akt koji bi uredio njihov status i organizaciju u socijalističkoj privredi. Zbog toga se nametnulo i pitanje pravnog položaja privrednih komora. U skladu sa revolucionarnim promenama političkog i pravnog poretka u zemlji, usvojen je *Zakon o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme neprijateljske okupacije*. Pravni propisi

[19] Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 128; Александар Ракоњац, „Да ли су остварени главни циљеви Петолетке? Прилог проучавању развоја тешке индустрије у Југославији (1947–1952)", *Токови историје*, год. XXXI, 1/2023, 99–113; Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 240.

[20] AJ, Privredni savet Vlade FNRJ (40), fascikla 1, Reorganizacija privrednih komora, 8. 10. 1945.

[21] Isto.

[22] Isto.

koji su važili na dan izbijanja Aprilskog rata time su izgubili pravnu snagu, ali je prema Članu 3 ovog zakona ostavljena mogućnost da se pojedina pravila sadržana u pravnim propisima koja su potpadala pod ovaj zakon mogu primenjivati, kao i menjati i dopunjavati. Istovremeno, prema Članu 4 propisi koji su potpadali pod ovaj zakon mogli su se i dalje primenjivati ukoliko odnosi koje regulišu nisu uređeni novim propisima i dok ujedno nisu u suprotnosti sa ustavnim i zakonodavnim sistemom FNRJ i narodnih republika.[23] Nepostojanje novih pravnih propisa po pitanju komora nije automatski značilo i njihovo gašenje. Komore koje su preživele Drugi svetski rat su sve do gašenja nastavile da funkcionišu prema starom *Zakonu o radnjama* (1931). Zakon je pretrpeo određene izmene, te prema mišljenju Ministarstva industrije FNRJ, nije mogao da se primenjuje na državna ili sekvestrirana preduzeća. Ova novina imala je negativan uticaj na rad komora, budući da time državni sektor privrede nije imao obavezu učlanjenja u nadležnu komoru.[24]

Nezavidan položaj zanatstva u novim uslovima privređivanja, kao i strah od neizvesne budućnosti, podstakli su zanatske komore u Jugoslaviji na saradnju i zajedničko istupanje pred državnim organima. U Zagrebu je od 14. do 17. aprila 1947. godine održana konferencija zanatskih komora FNRJ, a zaključci i rezolucija koji su tom prilikom usvojeni, upućeni su maršalu Josipu Brozu.[25] Učesnici konferencije istakli su važnost regulisanja sistema snabdevanja zanatlija materijalima za proizvodnju. Ovo pitanje je, prema mišljenju zanatskih komora, trebalo rešiti donošenjem plana snabdevanja u okviru kojeg bi se vodilo računa o prioritetima. Od velike važnosti bilo je i pravilno određivanje cena zanatskih proizvoda, kako bi se omogućio dalji razvoj zanatstva i sprečilo dezinvestiranje. Zbog toga su učesnici konferencije zahtevali da se prilikom određivanja cena zanatskih proizvoda državni organi obavezno konsultuju sa zanatskim stručnjacima i privrednim organizacijama, imajući u vidu raznolikost zanatstva i ugroženost pojedinih struka. Ostala pitanja koja su se na konferenciji razmatrala bila su kreditiranje zanatstva, poreski sistem, izgradnja novih kadrova, zanatsko zadrugarstvo, kao i poslovi oko regulisanja statističkih i tehničkih podataka za potrebe stvaranja preciznije slike o kretanju zanatstva. Na kraju konferencije usvojena je rezolucija u kojoj je savezna vlada zamoljena za formiranje posebnog odeljenja za zanatstvo u okviru Savezne planske komisije koje bi se bavilo svim pitanjima zanatstva. Istovremeno je traženo formiranje zanatskih odeljenja pri republičkim planskim komisijama. Pored toga, od Ministarstva industrije i Privrednog saveta Vlade FNRJ zatražena je pomoć u snabdevanju materijalima, a istaknuto je i da se prilikom

[23] Гаћеша и Степановић, *Сто година Привредне коморе Војводине*, 133–134; „Zakon o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme neprijateljske okupacije", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 86, 25. 10. 1946.

[24] Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 225–226.

[25] AJ, 836, III–1–b/12, Pismo predstavnika zanatskih komora maršalu Titu.

donošenja novih privrednih mera zanatstvu treba posvetiti veća pažnja. Održavanje konferencije imalo je za cilj da se najvišim državnim organima ukaže na goruće probleme sa kojima su se zanatlije suočavale. Kod predstavnika komora očigledno je postojao strah za opstanak zanatstva u vreme kada se formiraju velike privredne celine u državnim rukama, koje su u isto vreme favorizovane u pogledu investicija i cena, nasuprot zanatstvu koje je uglavnom bilo sačinjeno od sitnih privrednih subjekata. U takvom okruženju, razvoj industrije ozbiljno je ugrožavao opstanak mnogih zanatskih struka.[26]

U krajnje nepovoljnim uslovima, zaštita interesa privatnih zanatlija pred narodnim odborima pala je u ruke lokalnih udruženja zanatlija. Udruženja su zagovarala povećanje cena zanatskih proizvoda kako bi se poboljšalo poslovanje zanatlija, a tražila su i povoljnije uslove snabdevanja materijalima za proizvodnju privatnog sektora. Primera radi, udruženje zanatlija u Prokuplju se žalilo da su propisane cene određenih zanatskih proizvoda isključivale iznos amortizacije, što je vodilo ka dezinvestiranju. Udruženja su takođe bila nadležna za snabdevanje privatnih zanatlija potrošačkim kartama. Ipak, nove vlasti su sa velikim nepoverenjem gledale na privatne zanatlije, pa su nastojale da progresivnim oporezivanjem ograniče ekonomski snažniji sloj zanatlija, kao i da povećaju ulogu zadruga u snabdevanju.[27]

Provizorno stanje sistema privrednih komora i udruženja zadržalo se nekoliko godina nakon rata. Iako se sa donošenjem opštih propisa o privrednim komorama odugovlačilo, vlast je posredno odobrila njihovo funkcionisanje. Kako bi im omogućila finansijsku egzistenciju, Vlada FNRJ je putem *Uredbe o doprinosu privrednih komora* dozvolila zanatskim, trgovinskim i industrijskim komorama vršenje naplate do 1% čistog prihoda od svakog člana.[28] Ipak, za 1948. godinu Vlada FNRJ nije donela uredbu o doprinosu privrednih komora, što je po automatizmu značilo gašenje većine komora usled nestanka izvora prihoda.[29]

Formiranje i organizacija „socijalističkih" zanatskih komora

Prestanak rada većine starih privrednih komora tokom 1948. godine omogućilo je formiranje nove komorske organizacije koja je trebalo da bude usklađena sa socijalističkim zakonodavstvom i novim uslovima razvoja. Prvi opšti akt kojim je uređen položaj zanatskih komora u socijalizmu bio je *Opšti*

[26] Isto.

[27] Državni arhiv Srbije (DAS), Zanatsko-komunalna komora Narodne Republike Srbije (ZKKS), f. 2, Dopis Pripremnog odbora Zanatske komore Narodne Republike Srbije Komitetu lokalne privrede Vlade NRS, br. 482, 26. 7. 1950; Istorijski arhiv Toplice (IAT), Gradsko sreska zanatska komora Prokuplje (GSZKP), Zapisnici sa konferencija Udruženja zanatlija 1945–1946.

[28] AJ, 40, f. 1, Uredba o doprinosu privrednih komora.

[29] Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 242–243, 258; DAS, ZKKS, f. 2, Pripremni odbor Zanatske komore NRS, br. 482, 26. 7. 1950.

zakon o zanatstvu iz juna 1949. godine, prema kome je bilo predviđeno formiranje zanatskih komora sa obaveznim članstvom za sve državne, zadružne i privatne radnje, kao i zadruge i radionice. Drugim rečima, trebalo je da komore obuhvate zanatstvo u celini. Uključivanje komora u socijalistički privredni sistem trebalo je rasteretiti državne organe prenošenjem raznih administrativnih poslova koji su se gomilali sa ukrupnjivanjem državnog sektora privrede.[30]

Proces formiranja novih komora ubrzan je januara 1950. godine organizovanjem pripremnih odbora za osnivanje komora. Pripremni odbori su bili formirani na nivou narodnih republika, kao i na lokalnom nivou, za gradove i srezove. Zadatak pripremnih odbora na lokalu bilo je prikupljanje podataka o brojnom stanju svih privatnih zanatlija, zanatskih zadruga i zanatskih radionica na teritoriji sreza ili grada. Do sazivanja osnivačke skupštine komore, ovi odbori su imali zadatak da organizuju sastanke sa privatnim zanatlijama i da im objasne značaj novina u privrednom životu, ali i da daju uputstva o načinu izbora delegata koji će učestvovati na osnivačkoj skupštini.[31]

U duhu novog sistema, zanatske komore su se smatrale organizacijama koje okupljaju neposredne proizvođače. Način na koji se odvijao proces osnivanja zanatskih komora imao je za cilj da prikaže demokratski karakter privrednog života. Zvanično, formiranje komora išlo je „odozdo", time što su udruživanjem privrednih organizacija prvo formirane sreske i gradske komore. Zatim, lokalne komore su svojim udruživanjem osnivale komoru nadležnu za teritoriju narodne republike. U praksi je situacija bila drugačija, jer su od samog početka 1950. godine aktivno radili pripremni odbori za osnivanje republičkih komora pri ministarstvima narodnih republika, uporedo sa pripremnim odborima za lokalne komore. Time su promene u privrednom sistemu bile usmeravane.[32]

Osnivanjem sreskih i gradskih komora istovremeno je vršena likvidacija lokalnih udruženja zanatlija i njihova imovina prenošena je na novoosnovane komore. Ovim putem komore su se postavile kao naslednice udruženja zanatlija. Novina je bila da komore, obuhvativši sva tri sektora zanatstva, za razliku od nekadašnjih udruženja, nisu imale funkciju zaštite položaja isključivo privatnih zanatlija, već su od početka imale ulogu pružanja podrške društvenom i zadružnom sektoru. Na taj način, komore su bile instrument kontrole od strane države.[33]

---

30 „Opšti zakon o zanatstvu", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 49, 9. 6. 1949.

31 DAS, ZKKS, f. 2, Pripremni odbor Zanatske komore NRS, br. 1, 27. 1. 1950; Istorijski arhiv Niš (IAN), Gradska zanatska komora Niš (GZKN), f. 1, Izveštaj o radu Pripremnog odbora Gradske zanatske komore u Nišu.

32 Državni arhiv Severne Makedonije (DASM), Odeljenje Kumanovo (OK), Okoliska zanaetčiska komora (OZK), f. 2, Napatstvie za tehnička priprema za svikuvanjeto na osnivačkite sobranija na okoliskite i gradskite komori vo NRM.

33 DASM, OK, OZK, f. 2, Zapisnik na sednicata na členovete na upravniot i kontrolniot odbor na Zanaetčiskoto udruženie, 31. 5. 1950; DAS, ZKKS, f. 2, Dopis Pripremnog odbora Zanatske komore Narodne Republike Srbije Komitetu lokalne privrede Vlade NRS, br. 482, 26. 7. 1950.

Proces osnivanja zanatskih komora u narodnim republikama odvijao se tokom čitave 1950. godine. Najpre su obrazovane zanatske komore Narodne Republike (NR) Bosne i Hercegovine i NR Makedonije, potom komora NR Srbije, a nešto kasnije i zanatske komore nadležne za NR Hrvatsku, NR Sloveniju i NR Crnu Goru.[34] Sve sreske i gradske komore na teritoriji narodne republike ulazile su u sastav republičke komore. Prvi talas formiranja sreskih i gradskih komora odvijao se u periodu do osnivanja republičkih komora, pa je ujedno najveći broj lokalnih zanatskih komora osnovan polovinom 1950. godine. Organizacija komora bila je dvostepena, sa izuzetkom NR Srbije na čijoj teritoriji su delovale Zanatska komora Autonomne Pokrajine Vojvodine (APV), osnovana avgusta 1950. i Zanatska komora Autonomne kosovsko-metohijske oblasti (AKMO), u čiji sastav su ulazile zanatske komore sa teritorije autonomnih jedinica. Time je na prostoru NR Srbije postojao trostepeni sistem u vidu republičke komore, komora autonomnih jedinica i gradskih/sreskih komora. Nakon osnivanja republičkih, nastavilo se sa osnivanjem lokalnih komora u onim mestima gde komore nisu formirane u prvom talasu.[35] Prostor NR Srbije predstavljao je federalnu jedinicu sa najvećim brojem zanatskih komora u Jugoslaviji. Samo u toku 1950. godine formirano je 96 komora, od čega na prostoru uže Srbije 57, teritoriji APV 33 i teritoriji AKMO – šest komora. Dešavalo se da u istom mestu uporedo funkcionišu dve komore, jedna nadležna za teritoriju sreza, a druga za gradsko područje, da bi od sredine pedesetih godina jedna lokalna komora bila zadužena i za sresko i za gradsko zanatstvo. Obično je rad sreskih bio otežan u odnosu na gradske komore zbog raštrkanosti zanatlija.[36] Formiranje komorske organizacije najsporije je išlo na prostoru Crne Gore, gde je zanatstvo ujedno bilo najslabije razvijeno.[37]

Česte izmene propisa uticale su na promene u komorskoj organizaciji, s tim što su u komorama uglavnom funkcionisali sledeći organi: predsednik, sekretar,[38] skupština na kojoj se čitao godišnji izveštaj o radu komore, birali predsednik i članovi ostalih organa, usvajao budžet, diskutovalo o problemima u zanatstvu, potom izvršni odbor (kasnije predsedništvo), kao i nadzorni odbor koji je sprovodio kontrolu nad radom i finansijama komore. U sastavu komora postojale su stručne sekcije koje su pružale savete članovima i davale mišljenja i ocene o unapređenju zanata. Srodne zanatske struke uglavnom su bile grupisane u jednu sekciju, poput prehrambene, građevinske, kovačke, uslužne i drugo.

---

34 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 271; DASM, OK, OZK, f. 2, Inicijativen odbor za obrazuvanje na republikanska komora na Narodna Republika Makedonija – Skopje.

35 DAS, ZKKS, f. 2, Izveštaj za godišnju skupštinu Zanatske komore NRS 1951; Гаћеша и Степановић, *Сто година Привредне коморе Војводине*, 140.

36 DAS, ZKKS, f. 2, Izveštaj za godišnju skupštinu Zanatske komore NRS 1951; IAN, GZKN, f. 2, Izveštaj o radu komore u 1952. godini; IAT, GSZKP, Zapisnici sa sednica nadzornog odbora komore, 1958.

37 Marović, *Privredna komora Crne Gore*, 81.

38 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 276; DAS, ZKKS, Izveštaj o radu Zanatske komore NRS za 1956–1957.

Pored sekcija, u okviru komora je delovalo nekoliko komisija koje su se bavile problemima kadrova u zanatstvu, zatim učenicima u privredi, kao i kulturnim i političkim radom među zanatlijama.[39] Postojale su i komisije za majstorske i pomoćničke ispite, preko kojih su komore jedno vreme aktivno učestvovale u organizovanju ispita. Ovaj posao bio je u nadležnosti i narodnih odbora.[40] Savezni, republički i lokalni organi vlasti vršili su nadzor nad komorama odgovarajućeg nivoa.[41]

Zanatstvo je bila prva privredna delatnost za koju je uređena komorska organizacija na prostoru socijalističke Jugoslavije, na šta su uticali rascepkanost zanatstva i potreba da se objedinjavanjem zanatlija iz sva tri sektora privredna politika u ovoj delatnosti lakše usmerava, a samim tim i da se poveća kontrola nad privatnicima, koji su do tada imali posebna udruženja. Naredna etapa u razvoju komorskog sistema bilo je formiranje mreže trgovinskih komora, što je započelo sredinom 1952. godine.[42] U isto vreme, odvijalo se osnivanje ugostiteljskih komora, s tim što je bilo omogućeno i postojanje združenih trgovinsko-ugostiteljska komora.[43] Dve godine kasnije započelo se sa organizovanjem poljoprivrednih komora koje su bile zadužene za unapređenje poljoprivredne proizvodnje i šumarstva. Za navedene privredne delatnosti (trgovina, ugostiteljstvo, poljoprivreda) usvojen je model koji se zasnivao na mreži lokalnih komora koje sačinjavaju republičku komoru, kao što je još ranije bilo regulisano u zanatstvu. Sredinom pedesetih godina formirane su i komore zadužene za saobraćaj, industriju i rudarstvo i građevinarstvo, s tim što ove komore nisu postojale na lokalnom nivou, već samo na saveznom i republičkom. Tokom pedesetih godina aktivno je delovala i Savezna spoljnotrgovinska komora.[44]

Pored osnivanja privrednih komora zaduženih za različite privredne delatnosti, promene su sredinom pedesetih godina takođe uticale na mrežu zanatskih komora, pa je februara 1955. godine osnovan Savez zanatskih komora Jugoslavije. Formiranje savezne organizacije trebalo je da poboljša komunikaciju između republičkih komora i organa saveznog nivoa. Dobrosav Brajić iz Beograda, po struci opančar, postao je prvi predsednik Saveza, dok su krojači Franjo Matijaščić iz Zagreba i Jožef Jelovšek iz Ljubljane, izabrani za potpredsednike. U Savez zanatskih komora su ušli predstavnici komora narodnih republika.[45]

---

39 DAS, ZKKS, f. 2, Izveštaj o radu Zanatske komore NRS za 1956–1957; IAN, GZKN, f. 1, Organizacija komore, komisija i sekcija.

40 IAN, GZKN, f. 2, Izveštaj o radu komore u 1952. godini.

41 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 268.

42 Пиљак, „Трговинска комора НР Србије", 401–403; DAS, Trgovinska komora NR Srbije (TKS), f. 3, Izveštaj Inicijativnog odbora za osnivanje Trgovinske komore NRS 1952, podneo Petar Čović.

43 DAS, Ugostiteljska komora NR Srbije (UKS), f. 2, Prva redovna godišnja skupština Ugostiteljske komore NRS, 25. 4. 1953.

44 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 265–266.

45 *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1955. godini* (Beograd: Savez zanatskih komora Jugoslavije, 1955), 94; Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 275.

Pored organizacionih promena, više puta je dolazilo i do izmene pravnih regulativa. U skladu sa *Uredbom o udruživanju privrednih organizacija* (1953), kojom je uređen način organizovanja stručnih organizacija, do 1956. godine dolazi do ponovnog osnivanja lokalnih zanatskih komora, kao i komora narodnih republika, iako su one u praksi već postojale.[46] Reč je o aktu simboličkog karaktera i ponovno osnivanje nije imalo uticaj na njihov dalji rad, već je za cilj imalo prilagođavanje statusa komora pomenutoj uredbi.[47]

Krajem pedesetih godina, još dva zakona bliže su definisala položaj komora u samoupravnom sistemu. *Zakon o udruživanju u privredi*, donet u drugoj polovini decembra 1957. godine bliže je propisao način osnivanja, delokrug i organizaciju privrednih komora. Prema navedenom zakonu, privredne komore predstavljale su „najširi oblik udruživanja".[48] Potom je 30. juna 1960. godine bio usvojen *Zakon o udruživanju i poslovnoj saradnji* koji je komore definisao kao samoupravne organizacije koje su samostalne u svom poslu i koje deluju u opštedruštvenom interesu. Pored novih propisa, delokrug komora je proširen, pa je u nadležnost zanatskih komora stavljena i komunalna privreda (pijace, gradski saobraćaj, službe čistoće i drugo).[49]

Administrativne promene, odnosno reorganizacije srezova tokom pedesetih godina, odražavale su se i na teritorijalnu nadležnost komora. Sa spajanjem srezova, zanatska komora koja se nalazila u sedištu bivšeg sreza postajala je ispostava (povereništvo) komore u novom sedištu sreza. Mnoge komore su ovim putem prestale da postoje kao samostalne organizacije. Ispostave su bile ograničene u svojim aktivnostima, pa je, primera radi, budžet ispostave i sve važnije odluke morala da odobri nadležna komora, dok se komunikacija sa državnim organima takođe vodila posredstvom komore.[50]

Jugoslovensko zanatstvo i uloga komora u njegovom unapređenju

Delokrug zanatskih komora u periodu od njihovog osnivanja, pa do 1962. godine svodio se na razne forme tehničke i stručne pomoći, čiji je krajnji cilj bilo poboljšanje kvaliteta gotovih proizvoda i usluga, kao i povećanje produktivnosti. Neposredno nakon osnivanja, komore nisu odmah uspele da

---

46 „Uredba o udruživanju privrednih organizacija", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 54, 29. 12. 1953; „Skupština Zanatske komore: 747 zanatskih radnji na području komore", *Šibenski list*, 27. 6. 1956, 1; Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 275.

47 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије,* 275; *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1955. godini*, 67.

48 Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 264; „Zakon o udruživanju u privredi", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 1, 8. 1. 1958.

49 „Zakon o udruživanju i poslovnoj saradnji", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 28, 13. 7. 1960; Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 264.

50 *Izvještaj o radu Zanatske komore kotara Dubrovnik za 1960. godinu* (Dubrovnik: Zanatska komora Dubrovnik, 1961), 5–57; IAT, GSZKP, f. 3, Zapisnici sa sednica Povereništva u Prokuplju, 1960–1962.

obezbede značajniju ulogu u privrednom sistemu, a borile su se i da izgrade autoritet među brojnim, uglavnom sitnim privrednim subjektima, kao i pred državnim organima. U nekim mestima je zabeleženo da su narodni odbori u početku potpuno ignorisali zanatske komore. Sa druge strane, razmimoilaženja između privatnog i društvenog sektora nisu zaobišla ni komore, pa su sukobljeni interesi dvaju sektora povremeno izbijali na površinu. Izvesno nepoverenje postojalo je i između narodnih odbora i privatnog sektora, što se ponekad ispoljavalo neizdavanjem dozvola za rad privatnicima, iako su ispunjavali sve uslove za obavljanje posla. Različito tretiranje dvaju sektora zanatstva, koje se javilo neposredno nakon oslobođenja zemlje, nastavljeno je i tokom pedesetih godina.[51]

Kao i ostale delatnosti, jugoslovensko zanatstvo bilo je veoma oslabljeno višegodišnjim ratnim razaranjima. Njegove karakteristike u istraživanom periodu bile su niska produktivnost i slaba tehnička opremljenost zanatskih organizacija. U okviru posleratne jugoslovenske privrede, zanatstvo je imalo ulogu dopune asortimana industrijske proizvodnje, budući da industrija nije mogla da zadovolji potrebe jugoslovenskog društva na mnogim poljima. Na početku socijalističke izgradnje, predviđalo se da će veći razvoj industrije u budućnosti ograničiti zanatstvo na delatnost koja će raditi isključivo po porudžbini.[52]

Između industrijskog i zanatskog načina proizvodnje postoje određene razlike koje postavljaju granicu između dveju delatnosti. Glavne razlike su u načinu proizvodnje, odnosno u automatizaciji, zatim intenzitetu proizvodnje, koja je u industriji masovna, ali i kvalitetu finalnog proizvoda, budući da se zanatski proizvod smatrao kvalitetnijim od industrijskog. Takođe, majstor u zanatskoj radionici je najčešće bio aktivno uključen u proizvodni proces, za razliku od direktora industrijskog preduzeća, koji nije bio direktno uključen u proizvodnju.[53] Veliki broj zanata koji su u ovom periodu bili aktivni u Jugoslaviji obično su svrstavani u nekoliko zanatskih grupa, poput metaloprerađivačke, elektrotehničke, tekstilne, prerade zemlje, hemijske, građevinske, grafičke, drvoprerađivačke, prehrambene, prerade papira, prerade kože i uslužnih zanata.[54] Od većih grupa, metaloprerađivačka delatnost činila je 17,4% ukupnog broja zanatskih organizacija, prerada tekstila 17%, drvoprerađivačka 13,9%, prehrambena 10%, prerada kože 9,8% i građevinska 8,8%.[55]

Kako je planiranje proizvodnje u privatnom sektoru bilo kompleksno, nove vlasti su nakon rata težile pretvaranju privatnih zanatlija u „socijalističke proizvođače" povezivanjem privatnika putem zadruga ili njihovim

51 DAS, ZKKS, f. 2, Izveštaj za godišnju skupštinu Zanatske komore NRS 1951.
52 *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1955. godini*, 8–11.
53 AJ, 40, f. 33, Teze o razgraničenju između lokalne industrije i zanatstva.
54 *Statistički godišnjak FNRJ 1954* (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1954), 165.
55 *Statistički godišnjak FNRJ 1962* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1962), 156.

prelaskom u zanatska preduzeća, što je uticalo na promene u strukturi zanatstva.[56] Tokom pedesetih godina, broj zanatskih organizacija[57] u Jugoslaviji se smanjivao. Dok je 1954. godine u zemlji bila registrovana 166.331 zanatska organizacija, do 1959. taj broj je smanjen na 123.115. Ovakvo kretanje bilo je rezultat više faktora, poput prelaska pojedinih organizacija u industrijski sektor, kao i spajanja više organizacija koje su obavljale srodnu delatnost. U istom periodu broj radnika u zanatstvu se neznatno povećao, sa oko 336.000 na blizu 345.000. Od tog broja, oko 200.000 radnika bilo je zaposleno u društvenom sektoru zanatstva. Proces sužavanja radne snage u privatnom sektoru tokom druge polovine pedesetih godina posebno je uočljiv u promeni odnosa zaposlenih u privatnom i društvenom sektoru. Dok je 1954. broj zaposlenih u privatnom sektoru zanatstva bio veći nego u društvenom, prema podacima iz 1959. broj privatnih zanatlija u odnosu na broj radnika društvenog sektora bio je manji za čak 50.000 zaposlenih. Tokom 1960. godine u zemlji je bilo 4205 samostalnih zanatskih organizacija[58] društvenog sektora, od kojih je najveći broj imao između sedam i petnaest radnika, a svega trinaest je brojalo između 500 i 1000 radnika. Povlačenje težišta razvoja ka društvenom sektoru zanatstva vidljivo je i na primeru proizvodne mehanizacije. Ukupna pogonska snaga društvenih zanatskih organizacija je 1954. iznosila 53.342 KS, a pet godina kasnije povećana je na 137.938 KS. U istom periodu, pogonska snaga privatnog sektora zanatstva se smanjila sa 163.670 KS na 142.470 KS.[59]

Iako su posle rata postojali nepovoljni uslovi za njegov razvoj, udeo zanatstva u ukupnoj proizvodnji u zemlji je rastao. Dok je učešće zanatstva u društvenom proizvodu u 1948. godini iznosilo svega 3,4%, do 1960. godine povećalo se na 5%, što je i dalje bilo slabo učešće u poređenju sa ostalim delatnostima, ali i razumljivo usled same prirode zanatstva koje nema masovnu proizvodnju. Na kretanje zanatstva prvenstveno je uticala aktivnost zanatskih preduzeća, od kojih je jedan deo predstavljao prelaznu formu ka industrijskoj proizvodnji. U poređenju sa mnogobrojnim, ali sitnim privatnim zanatlijama, zanatska preduzeća imala su veću mogućnost za investicije, kao i pristup većem broju potrošača i korisnika usluga. Jedan od glavnih razloga

56 Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 128.

57 Pod zanatskim organizacijama podrazumevaju se svi subjekti koji obavljaju zanatsku delatnost, uključujući preduzeća, zadruge, zanatske radnje i dr. Pod zanatskim preduzećem podrazumevala se organizacija koja je imala pravo da bira radnički savet zbog brojnosti radne snage i službenika; imala je dve ili više zanatskih radnji u svom sastavu, ili je imala veće ukupne prihode, koji su uslovljavali korišćenje knjigovodstva prilagođenom potrebama preduzeća (jedinstveni kontni plan). Zanatske radnje bile su organizacije sa manjim obimom posla, kao i malom ili nikakvom upotrebom mašina u radu. Zadruge su predstavljale udružene organizacije kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika radi obavljanja poslova u određenoj zanatskoj struci.

58 Uglavnom je reč o zanatskim preduzećima, zanatskim zadrugama i samostalnim zanatskim radnjama.

59 Reč je o preseku iz 1959. godine. – *Statistički godišnjak FNRJ 1962*, 156–159.

za povećanje produktivnosti, imajući u vidu da se ukupan broj radnika u zanatskoj delatnosti tokom pedesetih godina neznatno povećao, dok se broj zanatskih organizacija istovremeno značajno smanjio, bila je politika udruživanja sitnih proizvođača. Porast produktivnosti zanatstva odvijao se prelaskom radne snage u društvene organizacije, čime je objedinjavan rad individualnih zanatlija. Politika favorizovanja zanatskih preduzeća i proširenja društvenog sektora kao najvažnijeg faktora u ukupnom razvoju zanatstva, do kraja pedesetih godina počela je da daje rezultate. Komore su izradom mišljenja o reorganizaciji i udruživanju proizvođača, kao i o mogućnostima osnivanja novih zanatskih organizacija, davale doprinos ovakvoj politici.[60]

U izveštajima o radu komora može se zaključiti da su stanje i organizacija u zanatskim komorama sporo napredovali, delom zbog toga što mnoge komore nisu razumevale svoje obaveze u privrednom mehanizmu. Komore su se nekoliko godina od svog osnivanja bavile manjim problemima i administrativnim poslovima, dok se od njih očekivalo veće uključivanje u privredne tokove kroz intenzivniju komunikaciju sa državnim organima i putem predloga za unapređenje privrede. Tek nekoliko godina nakon osnivanja, zanatske komore su počele da budu angažovanije u privrednom životu. U analizi rada Zanatske komore NR Srbije za 1956. i 1957. godinu zaključeno je da postoji veća aktivnost komora zbog povećanog broja predloga za unapređenje zanatstva nego u prethodnom periodu. Ipak, organizacioni problemi su i dalje bili prisutni, u čemu se posebno isticala slaba komunikacija između komora i narodnih odbora, kao i nerazumevanje odbora za značaj zanatstva u lokalnom privrednom razvoju. Komunikacija je bila problem i među komorama različitih delatnosti, pa u pojedinim mestima nije bilo nikakve saradnje između granskih komora, iako su se bavile sličnim pitanjima.[61]

Poseban zadatak komora predstavljalo je pružanje podrške privrednim organizacijama u izgradnji samoupravljanja, što se posebno ogledalo u pomoći oko funkcionisanja radničkih saveta, kao i u tumačenju novih propisa. Zanatska preduzeća, za razliku od industrijskih, u većini slučajeva imala su male kolektive, pa se često dešavalo da su svi radnici činili radnički savet. Preduzeća su slala zapisnike sa sastanaka radničkih saveta komorama koje su ih analizirale i utvrđivale nedostatke u njihovom radu. Komore su konstatovale da su radnički saveti u zanatskim preduzećima više pažnje posvećivali povećanju produktivnosti, zanemarujući uslove rada i životni standard radnika. Utvrđeno je da su saveti slabije radili u pogledu poboljšanja higijene, zaštite radnika na poslu, ishrane i rešavanja stambenog pitanja radnika.[62]

U cilju povećanja produktivnosti, jedan od osnovnih zadataka komore bilo je unapređenje postojećih i stvaranje novih kadrova u zanatstvu.

---

60 Isto, 93, 156–159.

61 DAS, ZKKS, f. 2, Izveštaj o radu Zanatske komore NR Srbije za 1956/57. godinu.

62 *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1960/61. godini* (Beograd: Savez zanatskih komora FNRJ, 1961), 88.

Stručno usavršavanje postojećih kadrova sprovodilo se kroz proces prekvalifikacije, odnosno putem polaganja kvalifikacionih ispita, kao i putem seminara i kurseva koje su komore povremeno organizovale. Komore su imale svoju izdavačku delatnost, pa su objavljivale stručne publikacije, poput priručnika, analiza i ekonomskih pregleda. S druge strane, za formiranje novih kadrova posebna važnost pridavala se školama učenika u privredi koje su bile osnovane širom Jugoslavije i tesno su sarađivale sa komorama. Učenici u privredi pohađali su teorijsku nastavu u školi, dok su praktični rad obavljali u zanatskim radnjama ili radionicama, za šta su primali platu. Ovim putem trebalo je obezbediti novu radnu snagu koja je u isto vreme stručna u poslu i ideološki izgrađena u duhu socijalizma. U okviru komora postojala je posebna komisija koja se bavila pitanjima učenika u privredi. Na osnovu podataka i analiza kojima su raspolagale, komore su davale predloge u vezi sa obrazovnim programom i radile su na izradi planova učenja, programa praktičnog rada i ispita.[63]

Učenici u privredi bili su redovna tema sastanaka komorskih organa, ali i pored znatnog truda koji je uložen od strane komora, stanje u ovim školama bilo je daleko od posleratnih predviđanja. Tokom pedesetih godina, škole učenika u privredi nisu se profilisale kao poželjne ustanove u koje idu uspešni učenici, već kao slabiji deo prosvetnog sistema i škole koje su pohađali učenici sa lošim uspehom. Velikih problema bilo je u odnosu između majstora i učenika na praktičnom radu, pa je prenos veština na učenike često bio ograničen nezainteresovanošću majstora ili učenika. Povremeno su se javljali slučajevi fizičkih sukoba na poslu i uskraćivanje plata učenicima od strane majstora.[64] U takvim uslovima, broj učenika u privredi se smanjivao, pa je krajem 1959. godine škole u privredi pohađalo 48.853 učenika, dok je šest godina ranije taj broj iznosio 71.513 učenika, što predstavlja smanjenje broja učenika za trećinu u kratkom periodu. Komorama često nije preostajalo ništa drugo nego da beleže slabo stanje i evidentiraju nepravilnosti u vezi sa školama u privredi.[65] U okviru komora funkcionisao je fond za kadrove i učenike u privredi, ali su efekti i ove vrste pomoći bili ograničeni, ponekad i krivicom samih komora. Sreske komore uglavnom nisu bile u stanju da iskoriste celokupnu sumu novca koja je u toku godine bila predviđena za stručno usavršavanje radnika, a kao razlog se navodio manjak iskustva u komorama na polju kadrovske politike.[66]

---

63 AJ, Savez zanatskih komora Jugoslavije (230), f. 5, Dopis Zanatske komore NR Hrvatske Savezu zanatskih komora FNRJ, br. 1739, 29. 8. 1957; AJ, 230, f. 5, Obrtna zbornica Ljudska Republika Slovenija, Pripombe na predlog za reformo šolstva, br. 40/67–57, 31. 7. 1957.

64 Ivana Dobrivojević, „Najbednija dečija sudbina. Život učenika u privredi u Jugoslaviji 1945–1965", *Istorija 20. veka*, god. XXXI, 1/2013, 188–192; Борис Томанић и Милан Миленковић, „Стварање социјалистичког човека: ученици у привреди у Лесковцу 1945–1961", *Архив*, год. XXV, 1–2/2024, 99–109.

65 *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1960/61. godini*, 2.

66 Isto, 84.

U dugačkoj listi obaveza zanatskih komora nalazilo se i suzbijanje bespravnog rada zanatlija. Pod ovim se podrazumevalo onemogućavanje rada zanatlija koje nisu imale dozvolu za obavljanje delatnosti u privatnoj režiji. U najvećem broju slučajeva, radilo se o zanatlijama koje su bile zaposlene u društvenom sektoru, a u slobodno vreme obavljale posao od kuće kao vid dopunskog rada. Takođe, bilo je i zanatlija koji su svoje radnje odjavljivali kako bi izbegli plaćanje poreza i koji su predstavljali ozbiljnu konkurenciju legalnim zanatlijama. Komore su pratile i evidentirale rad bespravnih zanatlija na osnovu prijava. Suzbijanje ovakvih pojava trebalo je sprovoditi kroz saradnju komora i sudskih organa, a uspešnost ove mere nije moguće rekonstruisati usled nedostatka statističkih podataka. Ipak, u izveštajima lokalnih komora, dolazilo se do zaključka da je pojedinim zanatlijama bilo jeftinije da plate kaznu i da nastave da rade ilegalno nego da redovno plaćaju porez.[67]

Između komora i legalnih zanatlija takođe su bili prisutni problemi. Deo članova, uglavnom iz privatnog sektora, odbijao je da isplaćuje doprinose, što je za mnoge komore predstavljalo hroničan problem.[68] Kako je osnovni izvor prihoda bio doprinos članova, neplaćanjem se dovodila u pitanje mogućnost komore da realizuje predviđene aktivnosti, kao i izmirenje finansijskih obaveza. Lokalne komore su takođe imale obaveze prema republičkim komorama. Sreske i gradske komore plaćale su doprinos nadležnoj republičkoj komori, a komore narodnih republika Savezu zanatskih komora. Pri komorama je postojao i fond za pomoć socijalno ugroženim zanatlijama, kao i drugi potporni fondovi.[69]

Od druge polovine pedesetih godina, komore su se od posmatrača privrednih kretanja postepeno pretvarale u aktivne učesnike u izgradnji i regulisanju privrednog sistema. Sreske i republičke komore, kao i Savez komora, redovno su slali predloge i primedbe na nacrte zakona privrednim organima. Uloga komora u samoupravnoj privredi posebno je došla do izražaja u periodu sprovođenja drugog petogodišnjeg plana, odnosno Društvenog plana privrednog razvoja Jugoslavije (1957–1961), u čijoj su izradi komore uzele učešća. Drugi petogodišnji plan predviđao je intenzivniji razvoj u metaloprerađivačkoj, građevinskoj, elektrotehničkoj i mehaničarskoj struci zanatstva. Plan je podrazumevao veću samostalnost privrednih organizacija koje su kreirale sopstvene planove, u čemu su komore trebale da im pruže ekspertsku pomoć, sa posebnim osvrtom na realne mogućnosti i kapacitete preduzeća u pogledu planiranja. Sa ovom praksom se nastavilo i kasnije, pa su predlozi Saveza zanatskih komora bili uvršteni u Društveni plan razvoja privrede za period od 1961. do 1965. godine u delu za zanatstvo i uslužne

---

67 *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1955. godini*, 81–85.

68 AJ, 230, f. 5, Dopis Saveza zanatskih komora FNRJ Sekretarijatu za pravosudne poslove Saveznog izvršnog veća, br. 300, 5. 3. 1957.

69 DAS, ZKKS, f. 2, Izveštaj o radu Zanatske komore NR Srbije za 1956/57. godinu; IAT, GSZKP, Zapisnici sa sednica nadzornog odbora komore, 1958.

delatnosti. Komore su takođe analizirale uspešnost u ostvarenju planova proizvodnje po preduzećima.[70]

Pored promena koje je doneo Drugi petogodišnji plan, izmene su postepeno zahvatale i platni mehanizam u privrednim organizacijama, pa je *Zakonom o radnim odnosima* iz decembra 1957. za komore bila predviđena važna uloga pri određivanju raspodele dohotka u preduzećima. Cilj promena bilo je postepeno uvođenje sistema nagrađivanja radnika prema učinku kako bi se povećala produktivnost. Kasnije je tzv. „mini reformom" 1961. godine data veća sloboda privrednim organizacijama u načinu raspodele dobiti.[71] Komore su zajedno sa sindikalnim organizacijama uzele aktivno učešće u izradi pravilnika o raspodeli dohotka u zanatskim preduzećima, što je bilo od posebnog značaja u kolektivima koji nisu imali stručnjaka koji bi se bavio ovim poslom. Pored toga, komore su proučavale kreditnu sposobnost zanatskih organizacija, pratile kretanje zanatske proizvodnje, razmatrale investicione planove i proučavale cene proizvoda i usluga.[72]

Krajem pedesetih godina pažnja zanatskih komora sve je više usmeravana ka društvenom sektoru zanatstva. Princip koji je u planovima o razvoju zanatstva preovladavao bio je da napredak ove delatnosti počiva na društvenim preduzećima i kooperaciji zanatskih organizacija, a ne na privatnom sektoru. Povezivanje i kooperacija zanatskih organizacija trebalo je da se obavlja preko stručnih udruženja i komora. U tom pogledu, komore su izrađivale stručne analize o osnivanju novih zanatskih organizacija, kao i spajanju preduzeća iz srodnih delatnosti u cilju ukrupnjavanja zanatskih organizacija i povećanja ekonomičnosti. Ove analize slate su državnim organima koji su potom odlučivali o reorganizaciji zanatstva. U pogledu pomoći privatnim zanatlijama, komore su posebnu pažnju posvetile rešavanju pitanja socijalnog osiguranja, dajući državnim organima više predloga za rešavanje ovog osetljivog pitanja.[73]

Odnos zanatskih sa drugim komorama i stručnim udruženjima često nije bio na zavidnom nivou, pa su povremeno izbijali sporovi. Do njih je najčešće dolazilo oko pitanja pripadnosti pojedinih struka, usled različitih tumačenja pravnih propisa. Primera radi, zanatska komora u Rijeci žalila se

---

70 *Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije: Ekspoze – Zakon – Elaborat* (Beograd: Kultura, 1957), 72–76; *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1960/61*, 95–111; IAT, GSZKP, f. 2, Zapisnik sa sednice Odbora povereništva Zanatske komore u Prokuplju, 27. 11. 1961.

71 Данијел Кежић, „Политичке последице економских реформи 60-их година у СФРЈ. Од дезинтеграције економског система до конфедерализације Југославије (1961–1971)", *Токови историје*, год. XXV, 2/2017, 16–17.

72 Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 343–344; „Zakon o radnim odnosima", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 53, 25. 12. 1957; *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1960/61*, 90–112.

73 *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1960/61*, 93–110; AJ, 230, f. 5, Dopis Zanatske komore NR Crne Gore Savezu zanatskih komora FNRJ, br 178/57, 16. 9. 1957; AJ, 230, f. 5, Primedbe Zanatske komore NR Bosne i Hercegovine na prednacrt Zakona o porezima, 11. 9. 1957.

Savezu zanatskih komora na lokalno udruženje autosaobraćajnih preduzeća koje je vodilo kampanju za preregistraciju automehaničarskih radnji i radionica iz zanatskih u saobraćajna preduzeća. Udruženje je za članstvo nudilo i devizna sredstva za nabavku opreme. Ova kampanja uticala je da jedine dve privredne organizacije koje su se bavile automehaničarskim poslovima u Rijeci pređu iz zanatskog u saobraćajni sektor. Zanatska komora u Rijeci je ova preduzeća smatrala zanatskim jer su se bavila popravkom vozila, a ne prevozom, pa je tražena intervencija nadležnih organa da se spreči njihov prelazak u udruženje autosaobraćajnih preduzeća.[74]

Do sporova je dolazilo i u prehrambenoj proizvodnji. Zanatska komora u Rijeci izveštavala je da u gradu postoje dve organizacije društvene svojine koje se bave proizvodnjom i prodajom slatkiša i pića, od kojih je jedno član ugostiteljske komore, a drugo zanatske, iako su se ove organizacije bavile istom delatnošću i imale isti asortiman proizvoda.[75] Na polju građevinske struke, sporovi su izbijali oko pripadnosti društvenih preduzeća koja su se bavila građevinskim i montažnim radovima. Udruženje građevinsko-montažnih preduzeća uticalo je na pojedina građevinska preduzeća da napuste zanatsku komoru i učlane se u građevinsko udruženje, preteći im podređenim položajem u licitacijama za izvođenje radova. Postoje indicije da je u ovu kampanju bila umešana i Savezna građevinska komora. Sukobi su izbijali i sa trgovinskim komorama, i to u jednom navratu spornog objašnjenja Saveza trgovinskih komora objavljenog u listu *Privredni pregled*, prema kome trgovci staklom i porcelanom mogu vršiti urezivanje stakla u ramove i prozore i da za to ne moraju imati obučenog zanatskog radnika. Savez zanatskih komora je ukazivao da se time krše privredni običaji, ističući da pomenuti radovi ne mogu da se računaju kao trgovinska delatnost, kao i da su za ovaj posao stručni jedino zanatski radnici.[76]

Pitanje pripadnosti radnika koji su se bavili preradom mesa takođe je, zbog prirode posla, različito tumačeno od strane zanatskih i trgovinskih komora. Savez zanatskih komora bio je mišljenja da prerada mesa potpada pod zanatsku delatnost i da ga treba ukloniti sa liste trgovinskih struka. Navedeni primeri samo su deo spornih situacija koje su nastajale između stručnih organizacija. Štiteći interese zanatstva i zanatskih radnika, Savez zanatskih komora se u spornim slučajevima obraćao Sekretarijatu za industriju SIV-a, tražeći izmenu spornih propisa ili intervenciju saveznog organa. U pogledu razvijenijih preduzeća, pripadnost zanatskoj grani ograničavala je dalji razvoj privredne organizacije. Kako su pojedina zanatska preduzeća uvećavala svoje kapacitete, težila su prelasku iz zanatstva u industrijsku granu,

74 AJ, 230, f. 5, Dopis Saveza zanatskih komora FNRJ Sekretarijatu za industriju SIV-a, br. 1298, 3. 9. 1957.

75 Isto.

76 AJ, 230, f. 5, Dopis Saveza zanatskih komora FNRJ Sekretarijatu za industriju SIV-a, 17. 4. 1957; AJ, 230, f. 5, Dopis Saveza zanatskih komora FNRJ Sekretarijatu za industriju SIV-a, br. 394/268, 9. 4. 1957.

budući da su industrijska preduzeća mogla da računaju na veće investicije u odnosu na zanatstvo.[77]

Pored zaštite zanatskih delatnosti, komore su radile i na afirmaciji jugoslovenskog zanatstva. U tom pogledu, spoljna saradnja jugoslovenskih zanatlija tokom pedesetih i početkom šezdesetih godina doživela je veliki uspon, što se može videti prema povećanom broju kontakata sa stručnim udruženjima iz inostranstva, zajedničkim aktivnostima i međusobnim posetama. Saradnja jugoslovenskih zanatlija sa inostranstvom odvijala se putem Saveza zanatskih komora, koji je održavao komunikaciju sa mnogim stručnim udruženjima van Jugoslavije. Spoljna politika FNRJ bila je od presudnog značaja kada je reč o kontaktima sa inostranstvom. Nakon normalizacije odnosa Jugoslavije i SSSR-a, Centralni savez zanatskih zadruga SSSR je februara 1956. godine uputio pismo predsedniku Saveza zanatskih komora Dobrosavu Brajiću u kojem se predlaže uspostavljanje direktnih veza između sovjetske i jugoslovenske organizacije. Tom prilikom sovjetsko udruženje zanatskih zadruga pozvalo je Savez zanatskih komora da uputi delegaciju u SSSR, radi boljeg upoznavanja i razmene iskustava.[78]

Tokom turbulentne 1956. godine, nacionalna mađarska organizacija zanatlija uputila je pismo Savezu zanatskih komora Jugoslavije, predlažući uspostavljanje redovnih veza između dveju organizacija i međusobnu saradnju. Mađarska organizacija zanatlija je tom prilikom predložila da njihova delegacija poseti Jugoslaviju i da se upozna sa stanjem zanatstva u FNRJ. U posebnom pismu, mađarska strana uputila je niz pitanja koja su interesovala mađarske zanatlije, poput načina na koji je uređen odnos između društvenog i privatnog sektora zanatstva, zatim odnosa između Saveza zanatskih komora i partije, državnih organa i Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), načina na koji su uređeni kulturni rad i političko informisanje zanatlija, problema koji su prisutni prilikom određivanja cena zanatskih proizvoda i usluga i dr.[79]

Jugoslovenska strana odgovorila je pozitivno na mađarsku inicijativu, pa je pored zelenog svetla za dolazak mađarske delegacije, poslala Statut Saveza zanatskih komora, uredbe koje su regulisale odnose u društvenom i privatnom sektoru zanatstva, kao i pojedine stručne publikacije republičkih komora.[80] Posle sovjetske intervencije 1956. godine, veze sa mađarskim zanatlijama su nastavljene, a zabeleženo je i povećano interesovanje mađarskih zanatlija za funkcionisanje radničkog samoupravljanja u zanatskim preduzećima.[81]

---

77 AJ, 230, f. 5, Dopis Saveza zanatskih komora FNRJ Sekretarijatu za industriju SIV-a, br. 535, 31. 5. 1957.

78 AJ, 230, f. 1, Pismo Centralnog saveta zanatskih zadruga SSSR predsedniku Saveza zanatskih komora FNRJ, 21. 2. 1956.

79 AJ, 230, f. 1, Pismo Mađarske organizacije zanatlija Savezu zanatskih komora FNRJ, 1. 10. 1956.

80 AJ, 230, f. 1, Pismo Saveza zanatskih komora Jugoslavije, 22. 10. 1956.

81 AJ, 230, f. 6, Dopis Saveza zanatskih komora Sekretarijatu za informacije SIV-a, br. 1733, 14. 12. 1957.

Savez zanatskih komora je istovremeno održavao veze sa brojnim zanatskim udruženjima iz zapadnoevropskih zemalja i međunarodnim stručnim organizacijama, poput onih iz Italije, Savezne Republike Nemačke, Francuske, Belgije, Austrije i Luksemburga. Saradnja je postojala i sa Međunarodnom organizacijom rada (ILO) pre svega na polju specijalizacije zanatlija u inostranstvu, što se obavljalo na osnovu programa tehničke pomoći za specijalizaciju koji su sastavljali stručnjaci Saveza zanatskih komora. Takođe, Savez je tokom 1957. bio uključen u raspravu oko pitanja ratifikacije međunarodne konvencije o sindikalnim slobodama, prilikom čega je Savez dao negativno mišljenje, smatrajući da se konvencija ne podudara sa jugoslovenskim zakonodavstvom.[82]

Najveći deo spoljnopolitičke aktivnosti Zanatske komore otpadao je na organizovanje zanatskih izložbi. Pri Savezu je delovala posebna komisija za sajmove, koja je imala zadatak da organizuje sajamske manifestacije i izložbe u zemlji, kao i da pripremi učešće domaćih zanatlija u inostranstvu. U tom pogledu, pre nastupa jugoslovenskih zanatlija, Savez je od organizatora sajma tražio organizacione planove i podatke o izložbenom prostoru, nastojeći da jugoslovenskim zanatlijama obezbedi što bolje uslove učešća.[83] Po pitanju sajamskih manifestacija, zadatak republičkih komora bio je da, ukoliko postoji interesovanje za nastup na nekom sajmu u inostranstvu, dostave Savezu komora listu proizvođača koji su zainteresovani da svoje proizvode izlažu.[84] Značaj sajmova ležao je u promociji Jugoslavije i njene privrede, sa konačnim ciljem povećanja izvoza zanatskih proizvoda. Po pitanjima izvozne strategije, Savez zanatskih komora je organizovao savetovanja sa jugoslovenskim preduzećima koja su se bavila izvozom zanatskih proizvoda i proizvoda domaće radinosti.[85]

Komore su takođe aktivno radile na organizovanju sajmova u Jugoslaviji. Od posebnog značaja bio je Prvi međunarodni sajam zanatstva koji je Savez zanatskih komora Jugoslavije organizovao od 26. aprila do 5. maja 1958. godine u prostorijama Beogradskog sajma. Predsednik Saveza zanatskih komora Tone Fajfar, nekadašnji ministar šumarstva u slovenačkoj vladi, uputio je zvanične pozive za učešće brojnim organizacijama u zemljama oba suprotstavljena bloka u Evropi, kao i u pojedinim afričkim i azijskim zemljama. Jedan od glavnih ciljeva ovog sajma bilo je upoznavanje domaćih zanatlija sa savremenim mašinama i alatima koje su izrađivali domaći i strani

---

82 AJ, 230, f. 5, Zabeleška o sastanku održanom u Pravnom Savetu DSIP, pov. br. 91368/1; *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1960/61*, 82–83.

83 AJ, 230, f. 1, Dopis Saveza zanatskih komora FNRJ Saveznoj spoljnotrgovinskoj komori, br. 1728, 19. 7. 1957.

84 AJ, 230, f. 8, Obrtna zbornica Ljudska Republika Slovenija, br. 26/19–57, 2. 12. 1957.

85 Momir Ninković, „Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu (15. jul–4. avgust 1963)", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025), 301–303; AJ, 230, f. 6, Dopis Saveza zanatskih komora FNRJ Komitetu za spoljnu trgovinu, br. 598, 4. 5. 1957.

proizvođači. Promovisanje savremenih proizvodnih sredstava bilo je od posebnog značaja, imajući u vidu slabu tehničku opremljenost jugoslovenskog zanatstva.[86] Na ovom sajmu učestvovalo je oko 1150 domaćih izlagača i 120 firmi iz inostranstva, čije je proizvode videlo oko pola miliona jugoslovenskih i stranih državljana. Važan aspekt sajma činila je i direktna prodaja izloženih proizvoda, pa se ukupan promet procenjivao na oko milijardu dinara, dok su pojedine zadruge putem porudžbina rasprodale svoje proizvode godinu dana unapred. U isto vreme je oko 400.000.000 deviznih dinara bilo odobreno za nabavku sredstava za proizvodnju i razni materijal. Zadovoljstvo sajmom iskazao je Ilija Đoković, potpredsednik Saveza zanatskih komora, koji je pored pozitivnih rezultata, istakao da je slaba tačka jugoslovenskog zanatstva u prvom redu hemijska proizvodnja, čiji se manjak na sajmu osećao.[87]

Razvoj komorskog sistema do 1962. godine doveo je do formiranja nekoliko stotina komora na različitim nivoima, od saveznog do sreskog. Ovakav vid komorskog uređenja istovremeno je stvarao veliki finansijski trošak. S druge strane, nadležnosti granskih komora često su se preklapale, pa su se različite komore bavile istim pitanjima, što je povremeno dovodilo do konfuznog stanja.[88] Potreba da se komorski sistem bolje organizuje dovela je do usvajanja *Zakona o obrazovanju jedinstvenih privrednih komora* krajem maja 1962. godine, čime je započelo objedinjavanje privrednih komora.[89] Reformom su granske komore postale deo jedinstvenih komora, koje su delovale na saveznom, republičkom i lokalnom nivou, kao i na nivou autonomnih jedinica. Ove komore su obuhvatale privredu u celini, čime je napušten decentralistički model koji se zasnivao na postojanju više specijalizovanih komora.[90] Prema Kardeljevim rečima, jedinstvena privredna komora „treba da bude izgrađivana na samoupravljanju radnih kolektiva" i da bude „faktor svesnog usmeravanja akcija za modernizaciju proizvodnje u svim privrednim oblastima, unošenja savremenih oblika rada, poslovanja i organizacije..." Usvajanjem ovog zakona okončan je period granskih komora.[91]

Zaključak

Funkcija i položaj komora u socijalizmu nalazili su se pod uticajem više faktora, poput uloge vladajuće ideologije u privrednom životu, zatim promena koje je izgradnja samoupravljanja povlačila sa sobom, opšteg stanja zanatstva

[86] AJ, 230, f. 6, Obaveštenje Beogradskog sajma, bez datuma. Potpis predsednika Saveza zanatskih komora FNRJ Tone Fajfara; *Ko je ko u Jugoslaviji: biografski podaci o jugoslovenskim savremenicima* (Beograd: Sedma sila, 1957), 181–182.

[87] „U Beogradu završen Prvi međunarodni sajam zanatstva", *Borba*, 6. 5. 1958, 1.

[88] Edvard Kardelj, *Ekspoze o izmenama u organizaciji Savezne uprave i komora* (Beograd: Kultura, 1962), 25–26.

[89] „Zakon o obrazovanju jedinstvenih privrednih komora", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 22, 30. 5. 1962.

[90] Павлићевић и Јевтић, *Привредна комора Србије*, 311–312.

[91] Kardelj, *Ekspoze o izmenama*, 25–27.

i promena pravnog statusa komora. Iako su nove vlasti posle završetka rata kritikovale princip granskih komora iz vremena kraljevine kao esnafski, sa razvojem samoupravljanja ne samo da je granski princip bio prihvaćen već je on postao daleko složeniji nego što je to bio slučaj u međuratnom periodu. Ipak, za razliku od decentralističkih procesa kroz koje je jugoslovensko društvo prolazilo šezdesetih godina, u slučaju komorske organizacije odvijao se suprotan proces. U traganju za efikasnijom i jeftinijom organizacijom, do tada decentralizovan i usitnjen komorski sistem postajao je centralizovan formiranjem jedinstvenih komora.

Formiranje zanatskih komora predstavljalo je potrebu da se na stručne organizacije prenese deo nadležnosti državnih organa čiji se obim posla uvećavao usled birokratizacije privrede. Dalje uređenje komorskog sistema tokom pedesetih godina bilo je uslovljeno razvojem samoupravnog sistema, budući da se u novim uslovima postojanje komora uklapalo u decentralističke zamisli. Komore su na sebe preuzele i određene nadležnosti u domenu privrednog planiranja. Pored toga, uvođenje komora za cilj je imalo i stavljanje privatnih zanatlija pod veću kontrolu države, imajući u vidu istovremeno gašenje udruženja zanatlija koja su obuhvatala privatne zanatlije i zastupala isključivo interese privatnog kapitala. Kako su se posebne nade u razvoj zanatstva polagale u društveni sektor, do kraja pedesetih godina pažnja komora sve više je bila usmerena ka unapređenju poslovanja zanatskih preduzeća i njihovom tešnjem povezivanju. Veća vidljivost komora u privrednom životu zabeležena je posle 1957. sa početkom sprovođenja Drugog petogodišnjeg plana i sa uvođenjem *Zakona o radnim odnosima*, čime je uloga komora u okviru privrednog sistema i institucionalnim putem unapređena na viši nivo.

Zanatske komore su težile da brojnim aktivnostima doprinesu razvoju zanatstva. Konkretan doprinos privredi vidljiv je na polju stručne i tehničke pomoći privrednim organizacijama kroz tumačenje propisa i praćenje privrednih kretanja, na osnovu kojih je bilo moguće skicirati preciznije planove proizvodnje i investicija. Na polju izgradnje samoupravljanja, komore su pratile rad radničkih saveta u preduzećima i davale savete za njihovo unapređenje. Može se reći da je veliki uspeh zanatskih komora ostvaren na polju saradnje sa inostranstvom putem učešća na inostranim sajmovima, ali i organizovanjem domaćih sajmova, čime se vršila afirmacija jugoslovenskog zanatstva i privrede uopšte. Od posebne važnosti bila je zaštita zanatskih struka od prisvajanja drugih stručnih organizacija. Komore su nadležnim organima pružile stručnu podršku u reorganizaciji zanatstva, kao i u udruživanju zanatskih organizacija, što se pozitivno odrazilo na povećanje produktivnosti. Politika pretvaranja „zanatskih radnji u socijalistička preduzeća", s druge strane, stvarala je protivrečnosti u privrednom životu. Privatni sektor, koji je u ranijem periodu predstavljao okosnicu razvoja zanatstva, bio je pogođen brzim smanjenjem radne snage u korist društvenog sektora. S druge strane,

proizvodna društvena preduzeća bila su ograničena u pogledu investicija u odnosu na industriju, pa je pripadnost zanatskoj delatnosti usporavala njihov dalji razvoj. U pojedinim slučajevima, to je podsticalo preduzeća da prelaze u industrijsku delatnost. Ovakve pojave pretile su da ugroze položaj zanatstva u privrednom sistemu, kao i opstanak pojedinih zanatskih struka.

Doprinos zanatskih komora u privrednom životu bio je ograničen različitim faktorima. U prvom redu stajala je državna politika koja je od samog početka socijalističke izgradnje zanemarivala razvoj zanatstva naspram industrije, a zatim i slaba tehnička opremljenost zanatskih organizacija. Zanatskim komorama bilo je potrebno više godina da se postave kao aktivni učesnici privrednih tokova i da uhvate korak sa razvojem samoupravnog sistema. Formiranje novih kadrova, što je predstavljalo jedan od glavnih zadataka komora, bilo je otežano usled slabog položaja i ugleda škola u privredi, a komore nisu mogle da doprinesu poboljšanju ovakvog stanja. Uočljiv je i manjak uticaja komora u privatnom sektoru zanatstva. Kada se sumiraju rezultati rada, zaključuje se da je sistem granskih komora u Jugoslaviji predstavljao glomazan i skup aparat koji se protezao od sreskog do saveznog nivoa, a čiji potencijali i pored znatnih troškova nisu bili najbolje iskorišćeni. Delokrug različitih komora se preplitao, a stručni kadar, koji je i onako nedostajao posebno u manjim mestima, bio je raštrkan u više komora. Saradnja između komora i stručnih organizacija, iako su se bavile povezanim pitanjima, nije bila na zavidnom nivou. Ovakva neefikasna organizacija komorskog sistema ograničavala je doprinos komora i stručnih organizacija privrednom razvoju.

Formiranjem jedinstvenih komora obavljalo se grupisanje stručnih kadrova i objedinjavanje poslova granskih komora. Novi model komorskog sistema posle 1962. nastavio je da učestvuje u privrednom životu zemlje, menjajući se u skladu sa promenama jugoslovenskog socijalizma.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 40, Privredni savet Vlade FNRJ; Fond 230, Savez zanatskih komora Jugoslavije; Fond 836, Kancelarija maršala Jugoslavije.
- Državni arhiv Srbije. Fond Zanatsko-komunalna komora Narodne Republike Srbije; Fond Trgovinska komora Narodne Republike Srbije; Fond Ugostiteljska komora Narodne Republike Srbije.
- Državni arhiv Severne Makedonije (Odeljenje Kumanovo). Fond Okoliska zanaetčiska komora.
- Istorijski arhiv Niš. Fond Gradska zanatska komora Niš.
- Istorijski arhiv Toplice. Fond Gradsko sreska zanatska komora Prokuplje.

Objavljeni izvori

- *Statistički godišnjak FNRJ 1954*. Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1954.
- *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1955. godini*. Beograd: Savez zanatskih komora, 1955.
- *Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije: Ekspoze – Zakon – Elaborat.* Beograd: Kultura, 1957.
- *Izveštaj o radu Saveza zanatskih komora narodnih republika Jugoslavije u 1960/1961*. *godini*. Beograd: Savez zanatskih komora, 1961.
- *Izvještaj o radu Zanatske komore kotara Dubrovnik za 1960. godinu*. Dubrovnik: Zanatska komora Dubrovnik, 1961.
- *Statistički godišnjak FNRJ 1962*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1962.
- Kardelj, Edvard. *Ekspoze o izmenama u organizaciji Savezne uprave i komora*. Beograd: Kultura, 1962.
- Kardelj, Edvard. „Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji". U: *Samoupravljanje u Jugoslaviji. Izbor tekstova iz dokumenata*, uredili Slobodan Šindolić i Milinka Đuričić, 9–38. Beograd: Privredni pregled, 1977.

Štampa i periodika

- *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 1946–1962.
- *Šibenski list*, 1956.
- *Borba*, 1958. (Cyrillic)

Literatura

- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Čakširan, Vlatko i Predrag Fleš. *Obrtnička komora Zagreb. Monografija u povodu 25. godišnjice osnutka*. Zagreb: Obrtnička komora Zagreb, 2020.
- Dobrivojević, Ivana. *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Dobrivojević, Ivana. „Najbednija dečija sudbina. Život učenika u privredi u Jugoslaviji 1945–1965". *Istorija 20. veka*, god. XXXI, 1/2013, 181–194.
- Đilas, Milovan. *Vlast*. London: Naša reč, 1983.

- Gaćeša, Nikola i Milan Stepanović. *Sto godina privredne komore Vojvodine (1919–2019)*. Novi Sad: Privredna komora Vojvodine, 2019. (Cyrillic)
- Greblo, Zadarka. „Trgovačko-obrtnička komora u Rijeci 1924–1945". *Vjesnik Istarskog arhiva*. god. 1994–1995, Vol. 4–5, 113–118.
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država 1918–2006: Od Prvodecembarskog akta do Majskog referendum.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (Cyrillic)
- Kežić, Danijel. „Političke posledice ekonomskih reformi 60-ih godina u SFRJ. Od dezintegracije ekonomskog sistema do konfederalizacije Jugoslavije (1961–1971)", *Tokovi istorije*, god XXV, 2/2017, 11–36. (Cyrillic)
- Kidrič, Boris. *Privredni problemi FNRJ*. Beograd: Kultura, 1948. (Cyrillic).
- *Ko je ko u Jugoslaviji: Biografski podaci o jugoslovenskim savremenicima*. Beograd: Sedma sila, 1957.
- Marović, Branislav. *Privredna komora Crne Gore 1928–2000*. Podgorica: Privredna komora Crne Gore, 2002.
- Miletić, Aleksandar. *Saradnik, protivnik, neprijatelj. Idejno-politička delatnost Milovana Đilasa 1945–1954*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2022. (Cyrillic)
- Ninković, Momir. „Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu (15. jul – 4. avgust 1963)". U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, uredili Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, 301–324. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025.
- Pavlićević, Momir i Radivoje Jevtić. *Privredna komora Srbije: vrednost trajanja 1857–2007*. Beograd: Privredna komora Srbije, 2008. (Cyrillic)
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Piljak, Milan. „Glavni mehanizmi kontrole privrede u socijalističkoj Jugoslaviji – Od centralnog planiranja do kreditne politike (1947–1964)". U: *Tradicija i transformacija: Političke i društvene promene u Srbiji i Jugoslaviji u 20. veku, Zbornik radova, prva knjiga*, uredio Vladan Jovanović, 281–296. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015. (Cyrillic)
- Piljak, Milan. „Trgovinska komora NR Srbije 1952–1962 godine: pokušaj kontrole i integracije srpske privrede u postplanskom sistemu". *Leskovački zbornik*, god LXIII/2023, 401–414. (Cyrillic)
- Rakonjac, Aleksandar. „Počeci privrednog planiranja u Jugoslaviji 1946. godine – ideje, organizacija i institucionalizacija", *Tokovi istorije*, god. XXIV, 2/2016, 151–176. (Cyrillic)
- Rakonjac, Aleksandar. „Obnova jugoslovenske industrije 1944–1947. Ideje, planovi, praksa". *Istorija 20. veka*, 2/2018, 87–100.
- Rakonjac, Aleksandar. „Da li su ostvareni glavni ciljevi Petoletke? Prilog proučavanju razvoja teške industrije u Jugoslaviji (1947–1952)". *Tokovi istorije*, god. XXXI, 1/2023, 93–119. (Cyrillic)
- Rakonjac, Aleksandar. *Staljinovom stazom do sopstvenog puta. Izgradnja socijalističke privrede u Jugoslaviji (1945–1952).* Beograd: Filozofski fakultet, 2026. (Cyrillic)
- Tomanić, Boris i Milan Milenković. „Stvaranje socijalističkog čoveka: učenici u privredi u Leskovcu 1945–1961". *Arhiv*, god. XXV, 1–2/2024, 92–113. (Cyrillic)

Summary

Milan Milenković

Craft Chambers in the Yugoslav Economy 1949–1962.

Abstract: The paper analyzes the role and significance of the Craft Chambers in the economy of socialist Yugoslavia. During the first postwar years, the status of the chambers that had survived the Second World War was not regulated by new laws, and they continued to operate according to the regulations from the period of the Kingdom of Yugoslavia. With the changes in economic policy following the conflict with the Cominform, the establishment of a new system of economic chambers began. This research covers the period of the branch chambers, which remained in effect until the reform of the chamber system in 1962. The study is largely based on unpublished sources from the Archives of Yugoslavia and the State Archives of Serbia, published sources, as well as relevant literature. Materials from local archives were used to gain a better understanding of the work and organization of the chambers in counties and towns. The research aimed to encompass the archival collections of a larger number of chambers and on all levels — from the commissions of local chambers to the federal Association of Craft Chambers.

Keywords: economy, socialism, self-management, crafts, production, chamber

The functioning and organization of economic chambers in socialist Yugoslavia represented complex issues that depended on the ideology of the new authorities, the construction of a new legal system, and changes in economic policy. The establishment of craft chambers reflected the need to transfer part of the competences of state bodies to professional organizations. The further regulation of the chamber system during the 1950s was conditioned by the development of the self-management system.

Craft chambers provided contributions to the economy in terms of technical support to economic organizations, through the interpretation of new regulations and monitoring of economic trends, which made it possible for the competent authorities to draft more precise development plans. In addition, the chambers contributed to the policy of integration of individual artisan producers. In the field of building self-management, the chambers monitored the work of workers' councils in enterprises and offered advice for their improvement. It can be said that a major success of the craft chambers was achieved in the field of cooperation with foreign organizations, through participation in international fairs as well as organizing domestic ones, which affirmed Yugoslav craftsmanship and the economy in general.

However, several factors contributed to the limitations of the chambers' success. It took several years for the craft chambers to establish themselves as active participants in economic flows and to catch up with the development of the self-management system. The jurisdictions of various chambers overlapped, and professional staff, which was already scarce, was scattered across multiple chambers. Due to weak organization, the chamber system was not efficient, which prevented the chambers from exerting greater influence on economic life. With the establishment of unified chambers, efforts were made to improve this situation by grouping professional staff in one place and combining economic functions.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.mitrovic

Nemanja MITROVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd
nemanja.mitrovic@isi.ac.rs
ORCID: 0000-0002-7322-0691

Unutrašnji, bilateralni i multilateralni izazovi finansiranja izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap 1"

Apstrakt: Izgradnja hidroenergetskog i plovidbenog sistema u sektoru Đerdapske klisure (1964–1972) bila je grandiozni poduhvat Jugoslavije i Rumunije, ali i veliki finansijski izazov. U procenjenoj vrednosti investicija (oko 400.000.000 dolara), Jugoslavija i Rumunija trebalo je podjednako da učestvuju. Međutim, vrednost radova nije bila jednaka na levoj i desnoj obali. Unutrašnji problemi Jugoslavije, uvećani privrednom reformom i decentralizacijom, doveli su do poteškoća u obezbeđivanju sredstava i redovnosti isplate potraživanja. Na multilateralnom nivou, finansijske poteškoće su proizašle iz neslaganja podunavskih zemalja oko visine doprinosa za plovidbeni deo sistema. Iako je projekat smatran ključnim za poboljšanje plovidbe kroz Đerdapsku klisuru, pregovori su bili dugotrajni, a pojedine zemlje, poput Bugarske, imale su dodatne razloge za protivljenje. Cilj rada je da na osnovu arhivske građe, literature i periodike, analizira političke i ekonomske aspekte složene finansijske konstrukcije ovog ambicioznog projekta.

Ključne reči: Hidroelektrana Đerdap, finansiranje, krediti, Jugoslavija, Rumunija, Dunavska komisija

Hidroenergetski i plovidbeni sistem (HEPS) „Đerdap 1" bio je tema proučavanja stručnjaka iz različitih naučnih oblasti, od ekologa i geologa do arheologa i istoričara. Za razliku od ostalih polja koja obiluju naučnim radovima, istoriografija u Srbiji i drugim zemljama bivše Jugoslavije se ne može pohvaliti brojem radova koji bi na sveobuhvatan način sagledali značaj i mesto „Đerdapa" u istoriji. Njegova kompleksnost i povezanost sa brojnim procesima i događajima uticala je na to da se mnogi istraživači zaustave kod iznošenja osnovnih podataka. Iz tih razloga se oni mogu pronaći u desetinama knjiga i članaka. Počevši od radova Pante Jakovljevića, prvog direktora HEPS „Đerdap 1", knjiga objavljenih povodom jubileja, zatim sadržajne knjige Marinka Paunovića o prošlosti Đerdapa i Timočke krajine, radova Ranka Jakovljevića, pa do monografije Radoja Zečevića *Srbija i međunarodni položaj Đerdapa*, koja dotiče neka važna pitanja poput pravnog okvira, izmene granične linije,

pitanje vlasništva i dr.[1] Međutim, među njima posebno treba izdvojiti članak istoričara Milana Gulića koji je doktorirao s temom „Dunav u jugoslovenskoj politici prema Sovjetskom Savezu (1944–1953)". Njegov članak „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants" objavljen u časopisu *Tibiscum* 2015. godine je možda i prvi rad o ovoj temi pisan na arhivskoj građi pohranjenoj u Arhivu Jugoslavije i Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Na kraju, treba pomenuti i pregledni rad Aleksandra Simića i Nemanje Mitrovića „Djerdap Through the Centuries", koji je objavljen 2021. godine u časopisu *Transylvanian Review*, br. 29.[2]

Predistorija i problemi jugoslovensko-rumunskog idejnog projekta

Đerdapska klisura je odvajkada predstavljala crnu tačku dunavskog plovidbenog puta. Zbog podvodnih stena i brzaka koji su gotovo onemogućavali plovidbu kroz Gvozdena vrata, ljudi su ulagali velike napore kako bi pronašli rešenje. Prvi koji je izvršio regulaciju, kako bi rimske galije mogle bezbedno da prođu bio je rimski car Trajan. On je prema zamisli Apolodora iz Damaska 101. godine izgradio jednu vrstu nasipa – kanala na Dunavu, koji se nalazio 2,8 kilometara uzvodno od današnje hidroelektrane. Značajan pomak u regulaciji plovidbe u Đerdapu načinila je Habzburška monarhija koja je na osnovu Konvencije iz 1878. sa Kneževinom Srbijom „uzela na sebe da izvrši radove regulisanja Gvozdenih vrata i Karakata (oba Đerdapa)". Izgradnjom Sipskog i još devet kanala i drugih sistema vodograđevina 1896. godine započelo je novo doba plovidbe, iako se time nisu uklonile sve prepreke.[3]

Pojava prvih hidroelektrana krajem 19. veka rasplamsala je ideje da se branom može istovremeno iskoristiti vodena snaga Dunava i poboljšati uslovi plovidbe u Đerdapu.[4] Između predloga iz 1896. o izgradnji brane na

---

1 Panta Jakovljević, *Hidroelektrane na jugoslovensko-rumunskom sektoru* (Beograd: Niro eksport pres, 1979); Radivoje Marković i Dragoje Mitrović, *Dvadeset pet godina Hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap"* (Beograd: Muzej nauke i tehnike, 1997); Majovski Vučetić, et al, *Hidroelektrana na velikoj reci: povodom tri decenije HEPS „Đerdap"* (Beograd: EPS, 2002); Marinko Paunović, *Đerdap i Timočka Krajina* (Zagreb: Binoza, 1970); Радоје Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Ђердапа, историја и садашњост* (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2000).

2 Milan Gulić, „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants", *Tibiscum* 5/2015, 511–528; Aleksandar Simić and Nemanja Mitrović, „Djerdap Through the Centuries", *Transylvanian Review* 29 (2021– Supplement 2), 227–252.

3 Više u: Вишеслав Живановић и Урош Бановић, „120 година од пуштања у саобраћај Сипског канала: било некад, да се подсетимо", *Баштиник: годишњак Историјског архива у Неготину*, бр. 18, 2016, 285–300; Зоран Бундало и Милан Милосављевић, „Најкраћа пруга на свету – Сипска локомотивска вуча", у: *Дунавом кроз Ђердапску клисуру: зборник радова са научног скупа* (Београд: Музеј науке и технике, 2019), 181–208; Радоје Зечевевић, *Ђердапска догађања – поуке за будућност* (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2007), 43–48.

4 Prva hidroelektrana na svetu, puštena je 1882. godine u američkom gradu Apltonu, dok je na prostoru kasnije Jugoslavije 1884. godine izgrađena hidroelektrana „Duga Resa" u blizi-

Sipskom kanalu od strane Huga Lutera, nemačkog industrijalca i jednog od glavnih izvođača radova u Sipu i jugoslovensko-rumunskog realizovanog plana iz 1960-ih godina postojao je čitav niz projekata i predloga o učešću stranog kapitala. Međutim, iz političkih ili drugih razloga nijedan nije prihvaćen. Takođe, Jugoslavija je do 1928. izradila studiju koja je predviđala dve stepenice, jednu više Donjeg Milanovca, a drugu nizvodno od Sipa sa po jednom brodskom prevodnicom i hidroelektranom uz svaku obalu. Rumunski inženjer Gregor Vasilesku je predlagao varijante sa dve i tri stepenice. Druga varijanta je predviđala izgradnju sistema kod Tahtalije, Juca i Sipa i snagu od milion KS, što je bilo za četvrtinu više od snage iz jugoslovenskog plana.[5] Ozbiljnu studiju kojom bi se na samo jednoj stepenici kod Sipa dobilo godišnje 10.500.000.000 kWh električne energije je tokom Drugog svetskog rata izradila nemačka firma „Simens-Šukert”. Upravo na osnovama ovog plana jugoslovenski stručnjaci su zasnovali dalja istraživanja nakon 1945. godine.[6]

Značajno povećanje trgovine i ubrzana industrijalizacija podunavskih zemalja nakon Drugog svetskog rata dali su posebnu važnost Dunavu. S jedne strane, sve više se isticao problem Đerdapa na plovnom putu, a s druge strane, potreba za električnom energijom je ubrzano rasla sa svakom godinom. Rumunija je naročito osećala nužnost za iskorišćavanje vodenog potencijala ove evropske reke, jer je zbog nedostatka unutrašnjih reka sa većim hidroenergetskim potencijalom, električnu energiju najvećim delom dobijala putem termoelektrana. Tako je 1948. godine 13% dobijala iz hidroelektrana, da bi se sa daljom elektrifikacijom 1960. njihov udeo smanjio na svega 5%.[7] Iz tog razloga, Rumunija je razgovore o Đerdapu želela da zvanično pokrene već tokom prve posete rumunske delegacije Jugoslaviji iz 1947. Iako je George Georgiju Dež, generalni sekretar Komunističke partije Rumunije predložio osnivanje Mešovite komisije, koja bi imala zadatak da prouči mogućnosti korišćenja Dunava kao izvora električne energije, Jugoslavija i pored dobre volje nije mogla da ozbiljnije pristupi ovom problemu. Jedan od razloga je bio što Prvi petogodišnji plan privrednog razvoja nije

ni Karlovca na reci Mrežnici. Na teritoriji današnje Srbije prva elektrana otvorena je u Užicu 1900. godine. – Saša Ilić, „Elektroprivreda socijalističke Jugoslavije. Izvori za ekonomsko istorijsko izučavanje s osvrtom na dostupnu literaturu”, u: *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji*, ur. Vesna Aleksić, Aleksandar Matković i Marko Miljković (Beograd: Centar za ekonomsku istoriju; Institut ekonomskih nauka u Beogradu, 2020), 110–111.

5 Predrag J. Marković, Čedomir Antić i Danilo Šarenac, *Korak ispred vremena – 125 godina Simensa u Srbiji* (Beograd: Simens; ISI, 2012), 77; Зечевић, *Србија и међународни положај Ђердана*, 155–157.

6 Simić i Mitrović, „Djerdap Through the Centuries”, 227–252; Ранко Јаковљевић, *Историја једне границе* (Београд: Пешић и синови, 2010), 208–210.

7 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), godina 1961, Rumunija, fascikla 120, dosije 17, Elektro-energija Rumunije, pov. br. 438738, 1–3.

predviđao rešavanje đerdapskog pitanja.[8] Dalje jugoslovensko-rumunske pregovore je uskoro omeo i sukob Tita i Staljina. Zainteresovanost je ipak postojala. Ona se videla u činjenici da su tokom perioda sukoba sa Informbiroom obe države sprovodile određena istraživanja. U Jugoslaviji je tako 1954. na osnovu proučavanja instituta poput „Jaroslava Černog", „Jovana Žujovića", „Geosonde", „Hidrozavoda", „Geoistraživanja" i drugih, „Energoprojekt" napravio opširan elaborat o karakteristikama hidroenergetskog i plovidbenog sistema u Đerdapu.[9]

Sa normalizacijom odnosa sa Jugoslavijom nakon Staljinove smrti, Rumunija je obnovila i ovo pitanje, za koje je krajem 1955. dobila i podršku Sovjetskog Saveza. S obzirom na to da je 1956. predstavljala vrhunac u normalizaciji jugoslovensko-rumunskih odnosa, stvorila se i povoljna atmosfera za prve zajedničke korake.[10] Načelni pristanak Jugoslavija je dala tokom Titove posete Bukureštu juna 1956, kada je utvrdila da Rumunija nema nameru da uvlači Bugarsku kao treću stranu. Proces proučavanja postojeće dokumentacije ubrzo je krenuo, a Mešovita komisija je osnovana tokom zvanične posete Georgijua Deža Jugoslaviji krajem oktobra iste godine. Tom prilikom je na Brionima 27. oktobra potpisan i dokument o saradnji. Cilj Mešovite komisije bio je da prouči iskorišćavanje voda Dunava u Đerdapskom sektoru sa tehničkog, ekonomskog i drugog stanovišta, da sagleda posledice, izradi Tehničko-ekonomski memorandum i da rukovodi i koordinira istraživačkim i projektantskim radovima.[11]

Tehničko-ekonomski memorandum, donet na zasedanju Mešovite komisije održanom u Bukureštu od 9. do 20. aprila 1960. godine, predstavljao je skup svih aspekata izgradnje sistema na lokaciji Sip – Gura Vaji sažetih u 11 svezaka i 1300 strana. On je bio ključan za prelazak iz faze proučavanja u fazu realizacije projekta.[12] Rumunija je od 1960. naročito intenzi-

---

8 Arhiv Jugoslavije (AJ), Predsedništvo Vlade FNRJ (50), f. 64, 180, Podsetnik o razgovoru između Žujovića i Vujasinovića sa strane FNRJ i Georgiju Deža sa strane Rumunije, vođenih 18. 12. 1947. godine u Bukureštu, 1–2.

9 Paunović, *Đerdap i Timočka Krajina*, 761.

10 „Приступиће се изради заједничке студије о могућностима коришћења Дунава на сектору Ђердапа", *Борба* 26. 6. 1957, 2; „Scrisoarea lui Gh. Gheorghiu-Dej, prim-secretar al CC al PMR, adresată lui Nikita S. Hruşciov, prim-secretar al CC al PCUS, referitoare la respingerea de către partearomână a propunerii sovietice privind construirea hidrocentralei de la Porţile de Fier pe o „bază multilaterală", in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruşciov şi Tito (1954–1964),* vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2014), 237–244.

11 Dan Cătănuş, „Reluarea relaţiilor româno-iugoslave. Vizita lui Tito la Bucureşti, 23–26 iunie 1956", *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3–4, 2004, 72–86; Nemanja Mitrović, „In the shadow of the Moscow Declaration: Official visit of Josip Broz Tito to Romania on June 23–26, 1956", in: *Serbian/Yugoslav-Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*, eds. Vladimir Cvetković and Ionuţ Nistor (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia; Iasi: University, Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza", 2025), 177–194.

12 Izrada i saglasnost dveju strana Mešovite komisije bila je u najvećoj meri postignuta tokom prethodnog zasedanja u Bukureštu 16–24. jula 1959, ali je zbog antijugoslovenske

virala pritisak na Jugoslaviju s ciljem da se što pre počne sa izgradnjom. Neki od razloga bili su ostvarenje njenog šestogodišnjeg privrednog plana, koji je između ostalog predviđao da se proizvodnja električne energije do 1965. utrostruči. Takođe, Rumuni su verovali da je ovaj period ključan za njihov dalji privredni razvoj, jer je Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV) radeći na integraciji lagera mogao da vrši pritisak na Rumuniju da se usmeri ka poljoprivrednom ili industrijskom razvoju. U cilju obezbeđivanja podrške SEV-a za dalji razvoj teške industrije, energija sa Đerdapa je prema mišljenju rumunskih rukovodilaca mogla biti ključna.[13]

Za Jugoslaviju, Đerdap je predstavljao najekonomičnije rešenje kojim bi se zadovoljile narastajuće potrebe za električnom energijom nakon 1971. godine, ali i stvar prestiža. Ipak, Beograd nije želeo da se lako obaveže na izgradnju, iako su Rumuni vršili pritisak da se planovi ozvaniče kako bi projekat mogli da unesu u svoj perspektivni plan. Jugosloveni, svesni antijugoslovenske kampanje i problema u bilateralnim odnosima nisu želeli da se izlažu riziku i započnu jedan takav projekat sa zemljom sa kojom odnosi nisu bili na čvrstoj osnovi. Iz tog razloga se Vlada FNRJ prilikom ratifikovanja Tehničko-ekonomskog memoranduma 21. septembra 1960. pravno obavezala samo na nastavak pripremnih radnji, ali ne i na samu izgradnju. Pored toga, obezbeđivanje finansijskih sredstava je takođe bila velika prepreka.[14]

Potpisivanje bilateralnog sporazuma i pregovori o problemu finansiranja

Decembra 1960. godine potpisan je protokol o daljem radu na projektu izgradnje „Đerdapa", a tokom naredne godine vođeni su pregovori u vezi sa nerešenim problemima tehničko-ekonomske, finansijske i pravne prirode. Pokazalo se da je najveći problem obezbeđivanje finansija za iz-

kampanje i nekih nerešenih ekonomsko-finansijskih pitanja, Memorandum konačno usaglašen i ratifikovan tokom naredne godine. On je predviđao izgradnju dve stepenice na Dunavu, kod Sipa i Radujevca. „Đerdap 1" je predstavljao prvu fazu i njime bi se iskoristio hidropotencijal Dunava od preko 80% i dobilo oko 8.300.000.000 kWh godišnje. Kako bi se stekla potpuna slika Jugoslavija je 1959. proizvela nešto manje od 9.000.000.000, a Rumunija oko 6.800.000.000 kWh („Rumunsko-jugoslovenski razgovori o uređenju Dunava na sektoru Đerdapa", *Privredni pregled,* 25. 7. 1959, 6; Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, *II* (Ljubljana–Zagreb: Cankarjeva založba, 1986), 28; N. Komnenić, „Đerdap: Ekonomsko i tehničko rešenje", *Ekonomska politika*, *nedeljni privredni list Borbe*, 27. 2. 1960, 3–4; „Језеро дуго 150 километара", *Политика*, 22. 11. 1961, 3).

13 DAMSPRS, PA, 1960, Rumunija, f. 120, dos. 15, Razvitak privrede i ekonomski odnosi Rumunije sa inostranstvom u 1960, pov. br. 45934, 8–9; Vaso Marković, „Đerdapski projekat i rumunsko-jugoslovenska saradnja", *Međunarodna politika*, 1. 6. 1962, 214–216.

14 U slučaju da nije prihvaćen projekat „Đerdap", Jugoslavija bi morala da izgradi oko deset srednjih hidroelektrana, koje bi bile skuplje, a proizvodile bi manje kilovat časova godišnje. – DAMSPRS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Zapisnik VI zasedanja Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za rukovođenje i koordinaciju radova na uređenju Dunava u sektoru Đerdapa, 5. 8. 1960, pov. br. 420469, 2–3.

gradnju jugoslovenskog dela. Rumuni su smatrali da su i Bukurešt i Beograd sposobni da samostalno obezbede potrebna investiciona sredstva, čak su isticali da projektovana vrednost njihovog dela od oko 200.000.000 dolara predstavlja oko 2% njihovih ukupnih investicija za jednu godinu. Imajući to u vidu, nisu mogli da razumeju razloge jugoslovenskog odugovlačenja i isticanja finansijskog pitanja kao prepreke.[15] U cilju pronalaženja rešenja, Rumuni su nudili i kredit od 104.000.000 dolara, pod uslovima da oni grade i jugoslovenski deo sistema, a da se otplata kredita vrši kroz korišćenje struje sa jugoslovenskog dela elektrane u količini od 3.000.000.000 kilovat-časova godišnje, na period od 20 godina. Za Jugoslaviju je kredit pod takvim uslovima bio neprihvatljiv, jer bi Rumunija kroz otplatu kredita crpla dvadeset godina 70% električne energije iz jugoslovenskog dela. Proračuni su pokazali da bi Jugoslaviju takav aranžman koštao 600.000.000 dolara, odnosno krediter bi ostvario skoro šest puta veću dobit od uložene. S druge strane, zbog drugih jugoslovenskih planova investiranja, Jugoslavija nije bila u stanju da samostalno finansira projekat, te je kao protivpredlog pomenutom kreditu predložila klasičan kredit na 25 godina sa kamatom od 2% uz mogućnost dela otplate kroz električnu energiju, što pak nije potpuno odgovaralo Bukureštu.[16]

Što se tiče traženja kredita od drugih zemalja, Rumunija nije bila saglasna sa tom idejom, naročito ne sa traženjem kredita od podunavskih zemalja. Ipak, Jugoslaviji je davala odrešene ruke da može sama da pronalazi kreditore za svoj deo sistema i prihvatala je obrazloženje da je „Đerdap" investicija kojom bi, pored ostalog, bio definitivno rešen problem međunarodne plovidbe u ovom sektoru.[17] Pored Sovjetskog Saveza koji je nudio stručnu i finansijsku pomoć, ali imao i sopstveni interes u povećanju transportne moći Dunava, a sve u cilju jačeg prodora na centralnoevropska tržišta, veliko interesovanje za projekat i jugoslovenske finansijske probleme pokazivale su i Mađarska, Čehoslovačka i Bugarska. Tako je tokom 1958. Mađarska nudila učešće u investiranju izgradnje, a zauzvrat tražila da se oko 25% kapaciteta hidroelektrane njoj isporučuje. Čehoslovačka je tražila između 20–30% kapaciteta, a Bugarska je izrazila spremnost da učestvuje u zajedničkom radu i izgradnji, što su Jugoslavija i Rumunija želele da izbegnu po svaku cenu.[18]

---

15 DAMSPRS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 14, Zabeleška o razgovorima vođenim (V. Šobajić) na ručku kod druga Ambasadora Milatovića, na dan 19. 4. 1960, pov. br. 411222, 1.

16 AJ, Savezno izvršno veće (130), f. 616, Tekući problemi u vezi nastavka pregovora na uređenju Dunava u sektoru Đerdapa, razgovori od 13. do 23. decembra 1961 u Beogradu, pov. br. 41028, 1–4.

17 DAMSPRS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 14, Ekonomski odnosi Jugoslavije i Rumunije u 1961, pov. br. 455322, 23.

18 DAMSPRS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 10, III zasedanje Stalne komisije SEV-a, pov. br. 4697, 14; DAMSPRS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 28, Kratka informacija u vezi sa boravkom eksperata članova Sekcije za dokumentaciju i Tehničke sekcije mešovite jugo-

Dve strane su po pitanju kredita imale različita gledišta. Kao što je spomenuto, Rumunija je želela da sistem gradi iz sopstvenih sredstava, a da deo uloženog povrati ubiranjem taksi za plovidbu. S druge strane, Jugoslavija je smatrala da bi samu izgradnju trebalo da kreditiraju podunavske zemlje, dok bi se anuiteti vršili kroz plovidbene takse u roku od 30 godina i s kamatom od 2,5%. Ovakvim pristupom Beograd je želeo, između ostalog, i da obezbedi podršku lagerskih zemalja za projekat i njegovo uspešno sprovođenje. Drugim rečima, plan je bio da se spreči uticaj amplitudinalnog političkog odnosa lagera prema Jugoslaviji na sam projekat. Da je ovo pitanje bilo od velike važnosti, potvrđuje i podatak da je Beograd bio spreman da u slučaju negativnog rešenja ove tačke projekat odloži i na nekoliko decenija.[19]

Ispostavilo se da je pronalaženje odgovarajućeg kredita bio dug i komplikovan proces. Iako su SSSR, Mađarska, Bugarska i delimično Čehoslovačka prihvatile da budu kreditori, Jugoslaviji nije odgovarao oblik ponuđenih kredita jer lagerske zemlje nisu mogle da ponude pozajmice u konvertibilnoj valuti već samo u robi. Iz tog razloga Beograd je pokušao da pronađe kreditore na Zapadu. Prepreke u tom pravcu su bile brojne. Zapadni krediti su u tom periodu bili dosta skupi, zahtevali su garanciju neke međunarodne finansijske organizacije i dolazili su sa raznim uslovima. Činjenica da se radilo o zajedničkom projektu sa Rumunijom, zemljom koja nije bila član Međunarodne banke, sprečila je pronalaženje kredita i kod ove institucije.[20] Jugoslavija se ubrzo ponovo okrenula pregovorima sa zemljama socijalističkog lagera.

Rumunija je nekoliko puta izlazila sa različitim kreditnim ponudama. Tokom 1962. bio je najaktuelniji iznos od 47,4 miliona dolara sa rokom otplate od 20 ili 25 godina. Ovaj predlog Jugoslavija je dugo čuvala kao alternativu u slučaju da se pregovori sa SSSR-om završe neuspehom. Novembra 1962. godine na sastanku Mešovite komisije rešena su tri značajna problema: podela energije iznad reke Nere, uzvodno od Beograda, određivanje roka izgradnje hidroelektrane i obezbeđivanje kredita, o čemu će biti reči u nastavku. Bukurešt je izradio i nacrt konvencije o izgradnji hidroelektrane, ali on nije mogao biti usvojen zbog formulacije da nasipe gradi svaka zemlja na svojoj teritoriji. Kako su radovi na zaštiti jugoslovenskog priobalja bili obimniji i skuplji, ovakva formulacija nije mogla biti prihvaćena. Rumuni su od svog stava odustali nakon decembarskih sastanaka, prihvativši pravilo jednakih troškova investicija.[21] Nakon toga, pregovori su ušli u poslednju fazu. Pre potpisivanja Sporazuma trebalo je konačno rešiti pitanje visine in-

slovensko-rumunske Komisije za uređenje Dunava u sektoru Đerdapa (6–18. 10. 1957), pov. br. 422782, 2.

19 DAMSPRS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 15, Cirkularni telegram DSIP-a od 11. 7. 1961, pov. br. 421617, 1–3.

20 DAMSPRS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 21, Beleška o nekim mogućnostima finansiranja izgradnje HE Đerdap, pov. br. 442835, 1–4.

21 DAMSPRS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 24, Telegram Ambasadi FNRJ u Bukureštu od 27. 11. 1962, pov. br. 439010, 1.

vesticija za kotu uspora od 69,5 m, zatim određivanje početka izgradnje sistema i preostala pitanja finansiranja.[22]

Delegacija rumunskog dela Mešovite komisije na čelu sa Nikolajem Georgijuom, pomoćnikom ministra za elektroenergiju, koja je u Beograd došla 4. marta 1963. dobila je direktivu da ostane sve dok se ne reše svi problemi koji su sprečavali konačno potpisivanje sporazuma o izgradnji. Pored pomenutih, bilo je otvoreno još i pitanje likvidacije salda, nastalog usled viška radova na jugoslovenskoj strani, odnosno neophodnih obimnijih zahvata na zaštiti i uređenju desne obale reke, što je rezultovalo potraživanjem od oko 43.000.000 dolara u jugoslovensku korist. Rumunska delegacija je pokušavala da smanji saldo na račun troškova oko zaštite Banata, nadoknade šteta na komunikacionim vezama i pitanja regulacije Morave – oko čega Jugoslavija nije htela da pregovara, nego se držala iznosa od 20.000.000 rumunskog učešća dogovorenog tokom decembarskih pregovora u Tekiji i Oršavi. Rumunija je bila spremna da reši ili pitanje salda ili pitanje kredita za plovidbu, jer bi ukupna cifra rešenja oba pitanja u jugoslovensku korist bila oko 80.000.000 dolara. Jugoslovenska delegacija, predvođena Bogoljubom Stojanovićem, predsednikom Odbora za društveni plan Skupštine NR Srbije, pitanje kredita za plovidbu postavljala je više iz taktičkih razloga, jer je u tom trenutku već vodila pregovore o kreditiranju sa drugim zemljama. Na primer, od SSSR-a je tražen kredit za opremu, građevinsku mehanizaciju i plovidbu u trenutku dok je rumunska delegacija još bila u Beogradu.[23]

Do kraja marta 1963. dve države su zauzele zvaničan stav da će „Đerdap" biti isključivo bilateralni projekat. Odbijeni su pokušaji Sovjeta koji su smatrali da je maksimalno iskorišćavanje Dunava jedino moguće uz učešće svih zainteresovanih socijalističkih zemalja i da je prilazak tom problemu najbolji kroz predlog koji je doneo i razradio SEV 1956. godine prema kojem bi se postiglo povećanje očekivane proizvodnje električne energije sa 1.450.000 na 2.300.000 kW. Odnosno, tada je odbijen Hruščovljev predlog da ostale socijalističke zemlje učestvuju u izgradnji hidroelektrana, kao suvlasnici objekta kroz jedan multilateralni aranžman. Takođe, odbijana je i mogućnost ustupanja električne energije drugim zemljama jer je struja sa „Đerdapa" trebalo da postane osnov daljeg razvoja jugoslovenske i rumunske industrije.[24]

---

22 DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 22, Informacije o pregovorima za sklapanje Sporazuma o izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, 4. 2. 1963, pov. br. 44121, 1–2.

23 DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Operativno pismo Ambasade FNRJ u Bukureštu od 14. 3. 1963, pov. br. 48722, 1–2.

24 „Scrisoarea lui Nikita S. Hruşciov, prim-secretaral CC al PCUS, adresată lui Gh. Gheorghiu-Dej, prim-secretar al CC al PMR, referitoare la necesitate construirii hidrocentraleide la Porţile de Fier pe o „bază multilaterală", in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruşciov şi Tito (1954–1964*), vol. II, 233–236; DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 23, Informacija o pismu koje je Hruščov uputio CK RRP u vladi Rumunije po pitanju kompleksnog iskorišćavanja Dunava, 21. 3. 1963, pov. br. 49491, 1–2.

Iako su skoro sva pitanja tokom beogradskog zasedanja bila rešena, sporazum tom prilikom nije potpisan. Dve Vlade su sporazum o izgradnji parafirale 12. juna 1963. godine u svečanoj dvorani Velike narodne skupštine Rumunije u Bukureštu. U ime Jugoslavije dokument je potpisao Bogoljub Stojanović, a Rumunije Nikolaje Georgiju, pomoćnik ministra rudarstva i električne energije.[25] Ipak, sporazum nije konkretizovao mnoga pitanja, poput kooperacije u proizvodnji opreme. O mogućnostima za zajedničku proizvodnju stručnjaci su raspravljali juna meseca u Bukureštu i kasnije novembra u Beogradu. Protokolom koji je potpisan 21. novembra 1963. godine, određeni su mogući oblici saradnje i predloženo je osnivanje triju stručnih grupa za električnu opremu, za mašinsku opremu i za građevinsku mehanizaciju.[26]

Osnovni princip saradnje po pitanju „Đerdapa" bio je 50–50%. Dakle, dve države bi podjednako učestvovale u izgradnji, eksploataciji i održavanju sistema. Prema idejnom projektu, investiciona vrednost se kretala oko 400.000.000 dolara. Međutim, pored ovog principa, veća količina radova na jugoslovenskoj strani iziskivala je da Rumunija saldo koji je konačno utvrđen na 26.400.000 dolara nadoknadi delimično kroz radove na jugoslovenskom delu glavnog objekta, a delimično kroz isporuku robe (20.000.000 dolara).[27] Od ukupne godišnje proizvodnje, koja je 1971. godine u vreme završetka radova projektovana na 10.700.000.000 kilovat-časova, dve države bi raspolagale podjednakim delom. Isto je važilo i za ubiranje taksi od usluga dveju brodskih prevodnica. Zarada bi se delila na ravne časti bez obzira na to na kojoj prevodnici je protok bio veći.[28]

---

[25] „Парафиран уговор о изградњи хидроенергетског и пловидбеног система", *Борба*, 13. 6. 1963, 1.

[26] DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 2, Protokol o razgovorima koji su vođeni na II zasedanju Mešovite stručne potkomisije SFRJ i RNR o realizaciji i kooperaciji u proizvodnji opreme za HE Đerdap, pov. br. 439188.

[27] Ovo pitanje je konačno rešeno na osnovu Dodatnog zapisnika sa II zasedanja Mešovite komisije za Đerdap iz 1965. godine. Njime je dogovoreno da, pored ostalog, Rumunija sprovede radove na jugoslovenskoj teritoriji u zaštiti priobalja u vrednosti od 6.400.000 dolara kako bi se u potpunosti izjednačila ulaganja. Međutim, pokazalo se da bi ovakva realizacija dovela rumunsku stranu u nerešivu situaciju i izazvala mnogobrojne interne probleme. S druge strane, veliko kašnjenje u radovima na zaštiti priobalja dovelo je do toga da krajnji rok za izvršenje bude kraj 1971. godine. Rumunsko izvršavanje obaveza dodatno je otežavala činjenica da su sva prava za izgradnju, uređenje i eksploataciju objekata i uređaja namenjenih zaštiti priobalja na jugoslovenskoj teritoriji bila data Vodoprivrednom preduzeću Dunav–Tisa–Dunav. Drugim rečima, angažovanje stranog izvođača predstavljalo bi značajan pravni problem. S tim u vezi na XIV zasedanju održanom decembra 1970. godine odlučeno je da sve radove na zaštiti svog priobalja preuzme Jugoslavija, a da Rumunija preuzme deo radova u zoni glavnog objekta. – DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Operativno pismo Ambasade FNRJ u Bukureštu od 14. marta 1963, pov. br. 48722, 1–2; DAMSPRS, PA, 1971, Rumunija, f. 115, dos. 9, Odobrenje predloga koji Mešovita komisija podnosi vladama po pitanjima vezanim za radove u priobalju, 4. 1. 1970, pov. br. 41980, 1–3.

[28] AJ, 130, f. 616, Izveštaj o stanju izgradnje „Đerdapa", 16. 7. 1970, 2–5; DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o problemima izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, pov. br. 442475, 7.

Ekonomsko opravdanje je stručnjake navelo na veću kotu uspora. U Tehničkom memorandumu bila je predviđena izgradnja brane sa kotom od 63 metara, ali je nakon dodatnih razgovora dogovoreno da ona varira do kote 69,5 metara. Zahvaljujući toj mogućnosti, u periodu većeg protoka vode, od planiranih 8500 metara kubnih, nivo brane bi se spuštao do bazne kote od 63 metra, a u vreme smanjenog protoka u sušnim mesecima proizvodnja struje bi bila održana na visokom nivou većim padom vode na turbine. Takav sistem bi omogućio iskorišćenje punog potencijala Dunava, koji bi mogao da proizvodi do 11.400.000.000 kWh godišnje sa instaliranom snagom od 2100 megavata. Treba naglasiti da je razradom projekta znatno poboljšan učinak elektrane preko povećanja proticaja i povećanja snage. Iz tih razloga hidroelektrana je nakon puštanja u rad godišnje proizvodila više nego što je to projektom bilo predviđeno.[29]

Dve države su želele da maksimalno iskoriste potencijal projekta i u ostalim sferama. Osim električne energije i regulacije plovidbe, on je bio važan i za turističku ponudu, za poboljšanje socijalnog položaja stanovništva tog kraja, ali i za bolje saobraćajno povezivanje. Na jugoslovenskoj strani, u sklopu obezbeđivanja transporta za vreme izgradnje, planirana je rekonstrukcija i izgradnja puteva dužine 170 km, izgradnja novih naselja i premeštanje, odnosno zaštita kulturnih spomenika. Konačnim uređivanjem sliva Morave bila bi obezbeđena zaštita od nanosa i materijalne štete koju je ova reka izazivala čestim izlivanjem. Svakako jedno od najvažnijih stavki bila je regulacija plovidbe. Stvaranjem akumulacionog jezera bili bi prevaziđeni svi problemi plovidbe kroz sektor Đerdapa. Propusna moć bi se sa 11–12.000.000 tona godišnje povećala na 45.000.000, a uporedo sa tim bi se troškovi smanjili, a vreme potrebno za prolaz kroz đerdapski sektor bi se skratilo sa 120 na 31 čas. Porast Dunava bi omogućio plovidbu do Slankamena i morskih brodova nosivosti do 5000 tona, što bi značilo da bi Beogradsko pristanište postalo, ne samo rečno, već i morsko. Zahvaljujući akumulacionom jezeru, usporavanju toka i podizanju nivoa, plovidba bi bila bezbedna, ekonomičnija, lakša i brža, ali i moguća kako danju tako i noću, nizvodno i uzvodno, a nestala bi i potreba za sipskom vučom i pilotiranjem kroz sektor.[30]

Do samog potpisivanja „Sporazuma između vlada SFRJ i RNR o izgradnji i eksploataciji sistema Đerdap" došlo je poslednjeg dana rumunske zvanične posete, 30. novembra 1963. u Beogradu, od strane Josipa Broza Tita i Georgijua Deža.[31] Činjenica da su potpisnici bili lideri dveju država, a ne ministri u čijem resoru je bio projekat, samo je još jedan pokazatelj pre-

[29] Bogoljub Stojanović, „Hidroenergetski sistem Đerdap", *Međunarodna politika*, 16. 4. 1963, 23–28; „Колос пред гвозденим вратима", *Борба*, 29. 11. 1963, 2; Jakovljević, *Hidroelektrane na jugoslovensko-rumunskom sektoru*, 22.

[30] DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o problemima izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, pov. br. 442475, 5.

[31] DAMSPRS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos 12, Telegram iz Bukurešta od 7. 8. 1964, pov. br. 429868, 1.

stiža i političkog značaja izgradnje „Đerdapa". Sporazum je predviđao da se sistem sastoji od četiri osnovne grupe objekata. Prvu grupu činio je glavni objekat sastavljen od brane, elektrane, prevodnica i drugih objekata, koji su služili za direktnu eksploataciju sistema. Drugu grupu činile su komunikacije, odnosno izgradnja novih i rekonstrukcija starih puteva i izgradnja pristaništa i dalekovoda. Treću grupu činili su sistemi zaštite od povećanja vodostaja Dunava – nasipi, kanali i crpne stanice. Na kraju, posebnu grupu činili su objekti za zaštitu akumulacionog jezera od nanosa.[32] Kako bi se sva ova pitanja pravno ozvaničila, pored glavnog Sporazuma, bilo je izrađeno još 11 pratećih konvencija, protokola i drugih dokumenata, potpisanih od strane predsednika vladinih pregovaračkih delegacija Bogoljuba Stojanovića i Nikolaja Georgijua.[33] Svi pomenuti sporazumi stupili su na snagu 16. juna 1964. godine nakon ratifikacije i razmene nota. Treba naglasiti da su dve države bile dužne da o postignutoj saradnji obaveste Dunavsku komisiju, a Jugoslavija je, s obzirom na to da je potpisivanje izvršeno u Beogradu, registrovala svih 12 bilateralnih ugovora kod Generalnog sekretara OUN.[34]

Krediti i pitanje jugoslovensko-rumunske kooperacije

Jugoslovenski i rumunski rukovodioci su bili svesni da samostalno ne mogu da izgrade i opreme hidroelektranu, a Jugoslavija je smatrala i da je realizacija jedino moguća uz sovjetsko kreditiranje, sovjetsku opremu i tehničku pomoć.[35] Radom stručnih delegacija utvrđeno je da su dve države kooperacijom, uz maksimalne napore, mogle da proizvedu do 70% potrebne opreme.[36] Tokom razgovora vođenih u Ljubljani između Miloša Minića, potpredsednika SIV-a i Aleksandrua Brladeanua, potpredsednika Vlade Rumunije 23. novembra 1963, Jugoslavija je isticala stav da najveći deo opreme za „Đerdap" treba da se proizvede zajedničkim jugoslovensko-rumunskim snagama. Naročito jer je procenjeno da će oprema za ceo objekat ko-

[32] AJ, Kabinet Predsednika Republike (837), I–2/21, Osnovne karakteristike sporazuma i ostalih dokumenata, 1–3.

[33] Konvencija o izradi projekta za izgradnju sistema Đerdap, Konvencija o izvođenju radova, Konvencija o naknadi šteta prouzrokovanih izgradnjom sistema, Konvencija o utvrđivanju investicija o međusobnom obračunu, Konvencija o eksploataciji sistema, Statut Mešovite komisije, Protokol o prelasku jugoslovensko-rumunske granice u vezi izgradnje sistema, Protokol o regulisanju izvesnih pitanja i dodatni akt uz Protokol, Pismo o kreditu, Pismo o ispravkama granice na Dunavu i Završni akt. Ovi dokumenti su objavljeni u: *Službeni list SFRJ*, broj 11/64, 14. 9. 1964, 893–932.

[34] Зечевић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 158–159.

[35] DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Dušana Kvedera, pomoćnika Državnog sekretara za inostrane poslove sa Aurelom Malnašanom, novim Ambasadorom Rumunije, 11. 4. 1963, pov. br. 412363, 1.

[36] DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 1, Zabeleška o poseti grupe jugoslovenskih stručnjaka Rumunije u vezi ispitivanja mogućnosti industrijske kooperacije u izradi opreme za hidrocentralu Đerdap, pov. br. 422704, 1–3.

štati između 80.000.000 (rumunski proračun) i 100.000.000 dolara (jugoslovenski). Takođe, tom prilikom su bili izloženi i potencijali jugoslovenske industrije u oblasti opremanja osnovnih agregata i rumunske u oblasti prenosnih uređaja i hidromehaničke opreme.[37]

Prilikom razgovora Pavla Živkovića, atašea za ekonomske poslove Ambasade SFRJ u Bukureštu, i Tiberijua Abrihana, zamenika ministra mašinogradnje, dotaknuto je ponovo ovo pitanje. Iz razgovora se videlo da Rumuni podržavaju maksimalno angažovanje domaćih industrijskih potencijala, ali i da izražavaju sumnju zbog činjenice da ni jedna ni druga država do tog trenutka nisu gradile išta slično. Posebno jer je „Đerdap" zahtevao turbine prečnika većeg od devet metara, što ni jedna ni druga strana nije proizvodila, ali i retko ko u svetu. Iz tog razloga rumunski Državni komitet za planiranje je doneo odluku da se najteža oprema uveze iz inostranstva. Međutim, nakon povratka rumunskih stručnjaka iz Jugoslavije sredinom novembra i pozitivnih izveštaja o potencijalu jugoslovenske mašinogradnje, Bukurešt je pokazao spremnost da o tome diskutuje prilikom uzvratne posete jugoslovenskih stručnjaka 10. decembra 1963. I jedna i druga strana bile su saglasne oko toga da se deo opreme nabavi iz inostranstva posredstvom kredita.[38] Nakon posete jugoslovenske delegacije na čelu sa Vinkom Hafnerom, zamenikom saveznog sekretara za industriju, Rumuni su još preciznije definisali svoj stav. Smatrali su da osnovnu opremu (generatore i turbine) ne treba da izrađuju jugoslovenske i rumunske industrije jer su „one potpuno neuke i bez iskustva". Dakle, bili su svesni da bi ovakav posao u sopstvenoj režiji imao veliku političku i ekonomsku dobit i reklamu za budućnost, ali i da bi neuspeh doneo još veće posledice. Na osnovu toga smatrali su da ne treba rizikovati sa ključnim elementima, ali i da ostalu opremu mogu proizvesti zajedničkim snagama, s tim da se podela poslova izvrši na način da jedna ili druga strane proizvodi određenu vrstu opreme za ceo objekat. Što se osnovne opreme tiče tu su ostavljali prostora da, ako se neki deo proizvodi zajedničkim snagama, to treba učiniti uz inostranu pomoć i kupovinu licenci, na primer od Šveđana, Engleza, Italijana ili Sovjeta.[39]

U periodu nakon potpisivanja sporazuma, do svečanog otvaranja radova na „Đerdapu" 7. septembra 1964. godine Jugoslavija se intenzivno bavila pitanjem nabavke opreme i kreditiranja od strane Sovjetskog Saveza. Rumuni su sa takvim naporima bili saglasni.[40] Nakon sovjetskog pristanka

---

37 DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Beleška sa jugoslovensko-rumunskih razgovora o ekonomskim pitanjima vođenim u Ljubljani 27. 11. 1963, pov. br. 444099, 13–15.

38 DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Zabeleška Pavla Živkovića, atašea za ekonomske poslove Ambasade SFRJ u Bukureštu o razgovorima vođenim 29. i 30. novembra 1963. na prijemu u SIV i Metropolu, povodom boravka rumunske državne delegacije, pov. br. 438889, 1.

39 DAMSPRS, PA, 1964, Rumunija, f. 190, dos. 10, Telegram Ambasade SFRJ u Bukureštu od 18. 1. 1964, pov. br. 41939, 1.

40 Jugoslavija je planirala da pitanje kreditiranja i to za izgradnju kompletnog jugoslovenskog dela postavi tokom razgovora sa Sovjetima prilikom posete jugoslovenske ekonom-

na pregovore od 10. januara 1964. godine, započet je proces priprema. Delegacija na čelu sa Bogoljubom Stojanovićem, tada članom Izvršnog veća SR Srbije, na kraju je otputovala u Moskvu od 11. do 22. marta 1964. godine, gde je razgovarala o mogućnostima saradnje. Osim razgovora, jugoslovenska delegacija je imala priliku da obiđe i sovjetske hidroelektrane, što je doprinelo da u referatu bude zabeleženo da Sovjetski Savez poseduje veoma visok stepen podobnosti opreme za jugoslovenske potrebe. Iako se politička klima uzdrmala smenom Nikite Hruščova oktobra 1964, novo rukovodstvo je prema Jugoslaviji, u ekonomskom smislu, zadržalo povoljan stav. Sovjeti su pokazali spremnost da pozitivno odgovore na skoro sve jugoslovenske zahteve, ostavljajući im mogućnost da diktiraju uslove. Bili su spremni da preko kredita isporuče mehanizaciju, agregate, transformatore i drugu opremu, i da obezbede potrebnu pomoć kako bi deo opreme bio proizveden u Jugoslaviji. Jedino gde je sovjetska delegacija pokazala neslaganje, bilo je po pitanju kreditiranja reprodukcionog materijala i delova.[41]

Jugoslavija je posle sastanka razmatrala dve varijante sovjetskog učešća. Prvi predlog podrazumevao je nabavku svih šest agregata i potrebne teške mehanizacije, dok bi domaća industrija proizvodila samo transformatore. Čak je razmatrano da se u Austriji nabave određeni delovi hidromehaničke opreme. Drugi predlog, koji je podrazumevao minimalnu nabavku za kredit u visini od 23,6 miliona dolara, bio je za Jugoslaviju primamljiviji jer je obezbeđivao značajno učešće domaće industrije u izgradnji. Međutim, za drugu stranu nije bilo prihvatljivo da isporuči samo jedan kompletan agregat i građevinsku mehanizaciju, a da ostalih pet izgradi jugoslovenska industrija posredstvom kooperacije sa SSSR-om. Tokom pregovora vođenih u septembru 1964. godine iznet je sovjetski predlog o isporuci najmanje tri kompletna agregata i mehanizacije, dok bi se preostala tri proizvela u Jugoslaviji po licenci i uz podršku sovjetskih stručnjaka. Takav pre-

ske delegacije predvođene Mijalkom Todorovićem jula 1962. godine, Ispostavilo se da Moskva nije u mogućnosti da do 1965. godine izdvoji značajnija sredstva, što se videlo i iz njihove zainteresovanosti i samog odgovora Hruščova od 5. jula 1962: „Mi taj problem nismo proučavali i ne znamo. To je jugoslovensko-rumunski problem.” Ipak, nakon nekoliko meseci pregovori o mogućnosti nabavke opreme iz Sovjetskog Saveza su otpočeli. Avgusta 1963. godine pitanje kreditiranja za opremu je i zvanično pokrenuto. Osim nabavke opreme, Jugoslavija je predložila da Sovjetski Savez unapred (u vidu kredita) isplati svoj udeo u investicijama za plovidbeni deo sistema koji je procenjen na 18.000.000 dolara. – *Југославија–СССР: Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР (1946–1964*), том 1, ур. Миладин Милошевић, Владимир Тарасов и Наталија Томилина, (Београд: Архив Југославије, 2014), 419–432; AJ, 837, I–5–b/99–14, Zabeleška o razgovoru M. Tepavca sa A. Pauzanovim, 15. 1. 1964, 1.

41 Treba naglasiti da je Jugoslavija do kraja 1964. godine Sovjetskom Savezu podnela zahteve za nekoliko dugoročnih kredita ukupne vrednosti od oko 175.000.000 dolara. Pored „Đerdapa”, tu su bili krediti za Zenicu vrednosti 60.000.000, za Bor 30.000.000 i dr. – Момир Нинковић, „Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)”, (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2023), 850, 950–955.

dlog je značio uzimanje kredita u vrednosti između 35.000.000 i 40.000.000 dolara. Ovakva pozicija opravdavana je stavom da bi jedino na taj način Sovjeti mogli da preuzmu odgovornost „jer će uspeh samog postrojenja biti ocenjivan ne samo na nivou Jugoslavije, Rumunije i SSSR-a već i čitavog sveta".[42] Što se otplate tiče, Jugoslavija je predlagala rok od 15 godina sa kamatom od 2,5%, dok je Sovjetski Savez nudio rok od pet do sedam godina sa interesom od 2%, što bi, ako se računa i vreme potrebno za isporuku značilo rok između 10 i 12 godina. Tačka gde Moskva nije želela da se prilagođava bilo je pitanje isporuke repromaterijala, tu je zauzela stav da ne želi odloženo plaćanje već samo u okviru odredbi trgovinskog sporazuma, tj. kroz kliring. Na kraju, jugoslovenski stručnjaci su sovjetski aranžman ocenili kao veoma povoljan, čak i bolji od jugoslovenskog zbog ponuđene manje kamate, a sličnog perioda otplate.[43]

Beograd je prihvatio sovjetsku ponudu iz više razloga. Nakon analize načinjene 1964. godine utvrđeno je da bi kvalitet, rokovi isporuke kao i sama cena generatora koje bi Jugoslavija sama proizvela, bili nepovoljniji od nabavke generatora u inostranstvu. Otežavajuću okolnost tokom pregovora predstavljalo je nedovoljno poznavanje jugoslovenskih kapaciteta, jer fabrike poput „Rade Končar", „Litostroj" i „Metalna Maribor" nisu na vreme dostavile potrebnu dokumentaciju o mogućnostima, kapacitetima i rokovima isporuke. Želja da se domaća mašinogradnja ipak angažuje u što većem obimu, dovela je do kompromisnog rešenja. Domaća industrija, konkretno „Rade Končar", bila je u stanju da proizvede turbine uz uvoz delova poput vratila, glavčina, lopatica i aksijalnog ležišta, i naravno uz tehničku dokumentaciju. Takođe, uz nabavku materijala bila je u stanju da napravi i potrebne generatore i transformatore, hidromehaničku opremu, dizalice i deo elektroopreme, izuzev kablova od 220 kV i specifičnih instrumenata. Sama nije mogla da proizvede ni četiri ogromna transformatora od 420 kV koji su bili neophodni kako bi se energija pretvorila u električnu. Ista firma je na kraju uz pomoć švedske firme „ASEA" proizvela tri, a jedan je uvezla.[44]

Iako su Rumuni početkom marta 1964. godine tražili od Sovjeta da im isporuče kompletnu opremu za šest agregata posredstvom kredita na 12 godina sa kamatom od 2%, što su bili slični uslovi koje je SSSR dao za izgradnju „Asuana", vremenom su prihvatili neka jugoslovenska gledišta i odlučili da od Sovjeta kupe samo deo opreme, a da ostalo izrade po licenci ili zajednički sa Jugoslavijom. S tim u vezi, odustali su i od sovjetskog kredita u visini od 65.000.000 rubalja, tj. 58.500.000 dolara. Rumunija je tako

[42] AJ, 130, f. 616, dos. 1964, Izveštaj delegacije SFRJ sa pregovora u Moskvi od 11. do 22. marta 1964, 3–8; DAMSPRS, PA, 1964, Rumunija, f. 190, dos. 12, Izgradnja HEPS „Đerdap", pov. br. 451802, 7.

[43] Нинковић, „Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)", 957.

[44] AJ, 130, f. 616, Informacije o učešću jugoslovenske industrije u izgradnji hidroenergetskog sistema Đerdap, 2–6.

naručila jednu Kaplanovu turbinu, a ostale je po sovjetskoj tehničkoj dokumentaciji napravila u Rešici (samostalno je izgradila tri turbine).[45]

Nakon nekoliko rundi pregovora koje je jugoslovenska delegacija na čelu sa Vujicom Gajinovićem, podsekretarom u Kabinetu predsedništva SIV-a, i Vojislavom Babićem, pomoćnikom saveznog sekretara za industriju, vodila u Moskvi od oktobra do kraja decembra 1964, došlo se do povoljnijeg sovjetskog predloga koji je zadovoljavao 90% jugoslovenskih zahteva. Između ostalog, ponuđen je i dugoročni kredit za opremu sa rokom otplate od 10 godina (sa početkom od 12 meseci od isporuke) i kamatom od 2%. Pored obezbeđivanja što boljih finansijskih uslova, važni ciljevi Beograda bili su dobijanje sovjetske tehničke dokumentacije i sklapanje ugovora o kooperaciji u domenu proizvodnje opreme i instalacija namenjenih separaciji, proizvodnji betona i dr. Konačno, Jugoslavija je sa Sovjetskim Savezom 22. marta 1965. zaključila Sporazum o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u izgradnji HEPS „Đerdap”. Jedan deo sporazuma predviđao je pomoć prilikom izrade projekta, stručnu ekspertizu i razradu u oblasti hidromehaničke, hidroenergetske i elektrotehničke opreme, a drugi, kredit u visini od 40.000.000 dolara u robi. Ovim kreditom je raspolagala Jugoslovenska investiciona banka. Od ukupne sume, 23.000.000 obračunskih dolara je bilo opredeljeno za nabavku opreme sa rokom otplate od 10 godina i interesom od 2%, a ostatak od 17.000.000 za nabavku građevinske mehanizacije sa rokom otplate od pet godina i kamatnom stopom od 2%. Rok kreditiranja je isticao 1971, ali je produžen i na narednu godinu, a zatim i do 1975. jer je nakon isteka inicijalnog roka ostalo neiskorišćeno čak 10.200.000 dolara i to: 3.900.000 za nabavku opreme i 6.300.000 za nabavku građevinske mehanizacije. Preostala sredstva HE „Đerdap” je iskoristio za završetak radova na zaštiti priobalja, za radove u slivu Morave i nabavku mašina poput bagera, buldožera, kiper kamiona, plovnih bagera i dr.[46] Treba istaći da je Jugoslavija, u okviru navedenog sporazuma, nabavila tri hidrokrilna broda, 61 automobil i jedan helikopter. Od tri pomenuta hidroglisera, „Meteor” i „Raketa” saobraćali su na relaciji od Beograda do Tekije dugoj 220 kilometara koju su prelazili za samo tri i po časa. Kako je ostalo zabeleženo, ovi „rečni avioni bili su sinonim za zlatne sedamdesete i ekskluzivnu turističku ponudu Đerdapske klisure”.[47]

---

45 *Istoria tehnicii și a industriei românești, Vol. 2, Electrotehnica, energetica, transporturile și învățământul tehnic*, coord. Dorel Banabic (București: Editura Academiei Române, 2020), 115; DAMSPRS, PA, 1964, Rumunija, f. 190, dos. 12, Telegram Ambasade SFRJ u Bukureštu od 1. 10. 1964, pov. br. 438502, 1.

46 *Sovjetsko-jugoslovenska ekonomska i tehnička saradnja* (Beograd: Ambasada SSSR u SFRJ, 1970); DAMSPRS, PA, 1973, Jugoslavija, f. 64, dos. 23, Nota Jugoslovenske investicione banke od 10. 9. 1973, pov. br. 437944, 1; DAMSPRS, PA, 1973, SSSR, f. 106, dos. 28, Nota SR Srbije Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove od 18. 6. 1973, pov. br. 426183, 1–3.

47 Зоран Николић, *БГ приче 2* (Београд: Новости, 2017), 32–33.

Drugi kredit Jugoslavija je uzela od Rumunije. Ovoga puta, rumunski predlog je bio prihvatljiv za Jugoslaviju. On je podrazumevao kredit od 16.000.000 dolara za kupovinu robe koja bi se koristila za izgradnju sistema tokom perioda od 1968. do 1970. godine uz kamatu od 2,5% i desetogodišnju otplatu kroz električnu energiju po ceni od 0,007 dolara po kWh. Iako je ponuda prihvaćena, ugovor je potpisan tek 4. novembra 1967. godine. Toga dana bio je potpisan i ugovor o međusobnoj isporuci hidrotehničke opreme u visini od 7.100.000 dolara. Na primer, Jugoslavija je trebalo da izgradi sve dizalice i hidromehaničku opremu za branu, dok je Rumunija bila odgovorna za hidromehaničku opremu za elektranu i brodske prevodnice.[48] Robna lista prvog kredita utvrđena je posle nekoliko sastanaka i predviđala je uvoz cementa, naftnih derivata, kaučuka, hemijskih proizvoda, gume, drvne građe, mašina i opreme, kao i svinjskog mesa i tekstila. Ukupan obim isporuke podeljen je tako što je za 1968. predviđena vrednost robe iznosila 6.000.000, naredne 7.000.000, dok je poslednje 1970. trebalo da se isporuči roba u vrednosti od preostalih 3.000.000 dolara. Tokom pregovora javile su se i određene poteškoće, poput rumunske nemogućnosti da zbog kašnjenja u izgradnji valjaonice u Galcu, povećanja unutrašnjih potreba i zaključenih obaveza prema inostranstvu, pristane na traženu visinu rezane građe i proizvoda crne metalurgije. S druge strane, ni Jugoslavija nije mogla, bez velikih napora, da ispuni svoje obaveze po drugom ugovoru. Naročite poteškoće zadavala je jugoslovenska isporuka dodatno dogovorene hidrotehničke opreme u vrednosti od 2.000.000 dolara.[49]

Navedene poteškoće dovele su do značajnog probijanja rokova isporuke po rumunskom kreditu. Tako je do aprila 1971. godine u Jugoslaviju uvezeno robe tek u vrednosti od 9.600.000 i bile su ugovorene barže za isporuku u 1971. i 1972. u vrednosti od 2.500.000 dolara. Nakon svega ostalo je neiskorišćeno 2.600.000 dolara. Kako je rok za zaključivanje robe po ovom kreditu bio kraj 1970. godine, zatražen je produžetak do kraja 1972, na šta je Rumunija pristala. Preliminarna lista napravljena je tokom sastanka radne grupe u Bukureštu 26. aprila, a usvojena na VI zasedanju Mešovite komisije za privredu juna 1971. Na sastanku predsednika dveju strana jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju, Dušana Gligorijevića i Emila Draganeskua, tokom aprila 1972. iznet je podatak da je od kredita ostalo da se izvrši još 900.000 dolara i da je tokom sastanka dogovorena lista robe koja je trebalo da se isporuči do kraja godine, čime bi kredit konačno bio iskorišćen u celosti.[50]

---

48 DAMSPRS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 15, Informacija o stanju ugovaranja opreme za hidroenergetski i plovidbeni sistem Đerdap, 9. 2. 1967, pov. br. 45381, 3–5.

49 AJ, 130, f. 616, Rumunski kredit za period 1968–1970, 4. DAMSPRS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 7. 11. 1967, pov .br. 438219, 1.

50 DAMSPRS, PA, 1971, Rumunija, f. 115, dos. 5, Informacije o razvoju trgovinskih odnosa SFRJ sa SR Rumunijom, 23. 4. 1971, pov .br. 416509, 5–6; DAMSPRS, PA, 1972, Rumunija, f. 100, dos. 28, Protokol sa redovnog sastanka predsednika dveju strana jugosloven-

Problemi u finansiranju jugoslovenskog dela

Prema predračunima, investicioni radovi su predviđali da će sistem ukupno koštati 400.000.000 dolara po cenama iz 1962. godine, i da će dve strane ravnopravno učestvovati u investicijama.[51] Za potrebe izgradnje Izvršno veće Narodne skupštine NR Srbije je 3. marta 1961. osnovalo „Preduzeće u osnivanju HE Đerdap", koje je preuzelo ulogu investitora.[52] Prema jugoslovenskim zakonima investicije u elektroprivredi u vreme potpisivanja sporazuma su kreditirane iz opštih investicionih fondova, a kredite je investitor dobijao od Jugoslovenske investicione banke uz godišnju kamatu od 2% i rokom otplate od 35 godina. Na osnovu toga je Jugoslovenska investiciona banka i pre potpisivanja sporazuma finansirala NR Srbiju u periodu od 1958. do 1963. u cilju izrade studija i projekata, kao i pripremnih radova za izgradnju „Đerdapa".[53] U trenutku kada je Savezna skupština Jugoslavije donela odluku o finansiranju i objavila je u *Službenom listu SFRJ* 31. decembra 1964. došlo je do promena, te je federacija preko Jugoslovenske investicione banke u izgradnji „Đerdapa" učestvovala sa 80%, a SR Srbija je morala da obezbedi preostalih 20%. Do tog trenutka udeo republike je bio planiran na 10% sa uslovima otplate od 50 godina i interesom od 2%. Nakon povećanja udela na 20% promenili su se i uslovi kreditiranja koji su postali isti kao i na federalnom nivou.[54] Takođe, ovim dokumentom federacija je predvidela mogućnost povećanja visine vrednosti svog kredita do 15% u slučaju nepredviđenih radova ili skoka cena. Naime, kako je navedeno u radu, da bi se izjednačili troškovi radova na levoj i desnoj obali, procenjeno je da Rumunija treba da učestvuje i u jugoslovenskim troškovima. Polovina ukupnih troškova je procenjena na oko 226.000.000.000 starih dinara, a učešće Rumunije na oko 20.000.000.000, što je značilo da su jugoslovenski troškovi procenjivani na oko 206.000.000.000 starih dinara.[55] Prema pomenutom zakonu federacija je pokrivala 4/5 troškova, odnosno

sko-rumunskog Mešovitog komiteta za privrednu saradnju potpisanog 25. aprila u Kladovu, pov. br. 425043, 17.

51 AJ, 130, f. 616, Predlog o odobrenju kredita Privrednoj banci SR Srbije, 2. 10. 1964, 3–4.

52 *Izveštaj o organizaciji i radu preduzeća u osnivanju HE Đerdap i o toku izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap* (Beograd: Preduzeće u osnivanju HE Đerdap, 1973), 13.

53 AJ, 130, f. 616, Odluka o kreditiranju izrade investicionog programa izgradnje HEPS „Đerdap" u iznosu od 2.425.000 dinara, 23. 11. 1963, 1–2.

54 AJ, 130, f. 616, Informacija Jugoslovenske investicione banke o nekim pitanjima u vezi sa izgradnjom HEPS „Đerdap", 29. 10. 1964, 1–6.

55 Ovaj iznos bi trebalo da odgovara iznosu od 200.000.000 dolara. Međutim, po tadašnjem zvaničnom kursu (300 starih dinara za jedan dolar) dolazi se do vrednosti od preko 686.000.000 dolara. Nakon reforme 1965. došlo je do promene kursa te je devizna vrednost predračuna iznosila oko 165.000.000 dolara. Dakle, obračun u deviznoj protivvrednosti ne pokazuje realno stanje, te se iz tog razloga ostaje pri nacionalnoj valuti. – *Jugoslavija 1918–1988: Statistički godišnjak*, 298.

164.800.000.000 dinara, a SR Srbija ostatak od 41.200.000.000 dinara. Prema ovom početnom predračunu, udeo hidroenergetskog dela sistema je bio procenjen na oko 157.700.000.000, udeo plovidbenog na 45.700.000.000, a zaštita od nanosa Velike Morave na 22.500.000.000 starih dinara (još 7.500.000.000 nakon završetka izgradnje, što nije ušlo u predračun). Naravno, ovaj iznos nije bio konačan i on je pretrpeo nekoliko korekcija. Prva je došla kao rezultat činjenice da u tom trenutku Jugoslavija i Rumunija nisu u potpunosti usaglasile stavove u pogledu konačne verzije idejnog projekta, dok su ostale korekcije bile rezultat skoka cena, nepredviđenih troškova i dr.[56]

Privredna reforma koja je usvojena naredne 1965. godine unela je dodatne promene. Od tada elektroprivreda počinje da se posmatra kao privredna, odnosno industrijska grana koja treba da funkcioniše u tržišnim uslovima. Drugim rečima elektroprivredne organizacije postaju osnovni nosioci investicija. Međutim, njihova sposobnost je bila veoma mala, jer je centralistička politika godinama držala cenu struje na vrlo niskom nivou, tolikom da je 1964. rentabilnost ove grane bila 3,2%, odnosno da je ona zajedno sa industrijom nafte, uglja, crne i obojene metalurgije i industrije nemetala mogla da na kraju godine izdvoji svega 84.000.000.000 starih dinara u fondove.[57] Dakle, daleko od toga da je mogla samostalno da finansira povećanje kapaciteta, čak i mnogo manjih od „Đerdapa". Zbog te činjenice Osnovni zakon o elektroprivredi koji je donet iste godine odredio je prelazni period 1966–1970. u kojem je federacija učestvovala u finansiranju svih objekata sa 20%. Izuzetak je jedino bio „Đerdap" u čijoj izgradnji je prema posebnom zakonu udeo federacije ostao na 80% investicionih sredstava, dok je ostatak trebalo da obezbedi SR Srbija, odnosno Privredna banka i „Preduzeće u osnivanju HE Đerdap".[58]

U periodu od početka gradnje do 1966. godine došlo je do skoka cena, denominacije dinara i promene odnosa prema dolaru. Sve to je uticalo

---

56 U ovaj proračun nisu ulazili troškovi regulacije Velike Morave koji su procenjivani na oko 40.000.000 dolara. Polovinu sredstava je obezbeđivala Rumunija, a ostatak je padao na teret jugoslovenskog dela, s tim što je tokom izgradnje „Đerdapa" država obezbeđivala sredstva od 10.000.000 dolara, a nakon izgradnje je samo preduzeće trebalo da izdvoji još toliko. Radove na regulaciji je izvodila Direkcija za regulaciju Velike Morave, što je značilo da su sredstva namenjena izvođenju radova ustupana ovom preduzeću. Pored navedenog, u proračun nisu unete ni dodatne investicije koje su proizašle iz odluke da dugotrajna kota uspora bude 69,5 metara iznad nivoa mora. Takođe, važno je dodati da je Sporazum iz 1963. godine predviđao mogućnost promene cena materijala i radne snage te je u tom slučaju predviđena primena klizne klauzule – „Odluka o finansiranju izgradnje HEPS 'Đerdap'", *Službeni list SFRJ*, br. 52/64, 31. 12. 1964, 975–976; AJ, 130, f. 616, Informacija o nerešenim problemima u vezi sa finansiranjem izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap", 17. 11. 1964, 1–12.

57 Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ: glavni procesi 1918–1985* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 307–308.

58 Љубомир Митровић, „Стање и перспектива развоја електропривреде у Србији", *Зборник радова Правног факултета у Приштини* (Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, 2010), 365–367.

na donošenje odluke o izmenama i dopunama finansiranja. Ukupna suma od 206.000.000.000 starih dinara povećana je za 124.000.000.000, te je ukupan iznos bio preko 330.000.000.000 starih, odnosno 3.304.000.000 novih dinara. Konkretni razlozi skoka bili su povećanje obima radova, porast opšteg nivoa cene građevinskih radova za 64,1% i povećanja cena opreme. Treba naglasiti da je ovaj iznos prihvatila Jugoslovenska investiciona banka i da je on za 11.000.000.000 starih dinara bio niži od predloga koji je podneo investitor. Federacija je ograničila svoj udeo definicijom da će u periodu 1966–1970. njeno učešće u kreditiranju iznositi 1.931.000.000 novih dinara, a za 1971. još 347.000.000.[59] Ovakav stav bazirao se na odredbi Društvenog plana razvoja Jugoslavije od 1966. do 1970. prema kojem je federacija mogla da učestvuje samo u fiksnom iznosu od predračunske vrednosti. Te je i iz tog razloga bilo potrebno doneti odluku o izmenama finansiranja. Kako bi se obezbedio završetak izgradnje, tačkom pet ove Odluke određeno je da će Jugoslovenska investiciona banka dati kredit pod uslovom da Privredna banka zajedno sa investitorom pruži garanciju da će sami snositi troškove izgradnje koji premašuju ukupan iznos.[60] Drugim rečima ni privredna reforma nije uspela da prebrodi hronični disbalans između visine investicija i realnih mogućnosti jugoslovenske privrede, zbog čega se često pribegavalo dodatnom opterećenju privrednih organizacija. Kako bi ispunila pomenutu klauzulu, Skupština SR Srbije je 1966. donela Zakon o javnom zajmu za izgradnju „Đerdapa" u iznosu od 782 miliona novih dinara. Ovim sredstvima obezbeđene su finansije kojima je Privredna banka trebalo da pokrije svoj deo učešća i garantni depozit.[61]

Pored ovog razmatrano je još nekoliko opcija obezbeđivanja sredstava. Tako je tokom 1966. godine, ali i kasnije, razmatrano povećanje cene električne energije. Privredna komora Srbije je napravila predlog da gradska domaćinstva treba da plaćaju dva, a seoska čak 10 dinara po kilovat-času kako bi se obezbedio deo sredstava za „Đerdap" i ostale elektrane u izgradnji. U tom trenutku je za elektrane koje su bile u fazi izgradnje nedostajalo čak 95.000.000.000 dinara.[62] Predlog nesrazmernog povećanja između

---

59 AJ, 130, f. 616, Obrazloženje odluke o izmenama i dopunama Odluke o finansiranju izgradnje „Đerdapa", 3.

60 „Odluka o izmenama i dopunama Odluke o finansiranju izgradnje HEPS 'Đerdap'", *Službeni list SFRJ*, br. 47/66, 935; „Још 124 милијарде старих динара за Ђердап", *Борба,* 20. 10. 1966, 6.

61 Privredne organizacije su morale da izdvajaju u periodu 1966–1968. godine 2% od investicionih ulaganja, dok se stopa u naredne tri godine smanjila na 1.5%. S druge strane, trgovinske i zanatske organizacije bile su dužne da 5% od sredstava opredeljenih za poslovni fond, fond zajedničke potrošnje i rezervni fond izdvoje za „Đerdap" u periodu od 1966. do 1970. godine. Planirano je da se zajam vrati u roku od deset godina počevši od 1973. – „Zakon o finansiranju Đerdapa", *Ekonomska politika,* 9. 7. 1966; „Upis zajma za izgradnju Đerdapa", *Privredni pregled*, 14. 1. 1967, 16; „Obaveza upisivanja zajma za dovršavanje izgradnje elektroenergetskih objekata", *Privredni pregled,* 27. 7. 1968, 2.

62 To su bile: „Đerdap", „Bajina Bašta", „Potpeć", „Kosovo Š", „Kostolac P" i termoelektrana „Morava".

grada i sela argumentovan je činjenicama da seoska domaćinstva manje troše, a da su troškovi održavanja i prenosa struje nekoliko puta veći. Uz ovo predlagano je da struja poskupi i za privredne i društvene korisnike, kao i za uličnu rasvetu. Ovaj predlog nije bio uslovljen zbog protivljenja države i stanovništva, jer je bilo raširenо mišljenje da električna energija mora biti jeftina kako bi se održao standard i stimulisao ekonomski rast. Ostali predlozi išli su u pravcu srazmernog izdvajanja sredstava privrednih organizacija po potrošnji struje u visini od pet dinara do 1968. i nakon toga tri dinara do 1970. Kako bi se prevazišle nagomilane teškoće u 1966. godinu planirano je i da investitor od Privredne banke Beograd pozajmi dodatnih 11.000.000.000 dinara.[63]

Do donošenja ove odluke finansiranje izgradnje u prvim godinama izvršavano je na osnovu avansa koji je odobrila Jugoslovenska investiciona banka. Kako je nakon 1965. „Preduzeće u osnivanju" prešlo pod jurisdikciju Združenog elektroprivrednog preduzeća Srbije, to je ovo telo na svojoj IV sednici održanoj 29. marta 1969. donelo investicioni program prema kojem se ukupna planirana vrednost popela na oko 3.679.000.000 novih dinara. Udeo Jugoslovenske investicione banke je bio 2.611.000.000, Privredne banke Beograd 635.000.000, udeo Rumunije u uređenju sliva Morave bio je 250.000.000, dok je učešće HE „Đerdap" u uređenju sliva iznosilo 125.000.000 dinara. Ovoj finansijskoj konstrukciji treba pridodati i 58.000.000 sopstvenih sredstava investitora. Nakon završetka glavnog objekta 1973. godina napravljen je novi predračun koji je pokazao da su dotada sprovedeni radovi bili veći za oko 31% od predviđenih iz 1969. godine. Drugim rečima povećanje cena materijala i rada, kao i neplanirani troškovi doveli su do prekoračenja od 1.150.000.000 dinara, te je jugoslovenski deo „Đerdapa" ukupno koštao 4.829.000.000 dinara, odnosno tadašnjih 284.000.000 dolara. Treba naglasiti da to nije bila konačna cena zbog neslaganja sa određenim obračunima sa izvođačima radova, nastavka radova na uređenju sliva Morave i dr.[64]

Period izgradnje je, osim povećanja investicionih troškova, pratio i problem blagovremenog obezbeđivanja sredstava. Ključni finansijer bila je federacija, koja je sredstva prosleđivala preko Jugoslovenske investicione banke. Međutim, iako su obaveze bile fiksirane, često je dolazilo do obezbeđivanja manjeg iznosa od dogovorenog ili kašnjenja u pribavljanju sredstava. Za probleme sa isplatom banka je krivicu prebacivala na federaciju.[65] U izveštaju Odbora za privredu Republičkog veća Skupštine SR Srbije od 25.

---

[63] „Поскупљење струје за домаћинства у Србији?", *Борба,* 16. 4. 1966, 6; „Velikani elektroprivrede", *Zapisi o elektroprivredi*, datum pristupa 14. 9. 2025, https://www.zapisioelektroprivredi.rs/velikani-elektroprivrede

[64] *Izveštaj o organizaciji i radu preduzeća u osnivanju HE Đerdap i o toku izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap*, 16–18.

[65] „Ђердап: брзо се гради, али на вересију", *Борба*, 15. 11. 1967, 4.

aprila 1969. pod naslovom „Stanje i problemi izgradnje i finansiranja izgradnje HEPS Đerdap", takođe je navedeno da federacija ne ispunjava obaveze prema Jugoslovenskoj investicionoj banci. Na takav izveštaj reagovao je Savezni sekretarijat za finansije koji je SIV-u dostavio svoju percepciju problema. U dokumentu je navedeno da je federacija ustupila banci anuitete iz ranijih plasmana i sredstva ostvarenih iz kamata na fondove u privredi. Pozivajući se na Ugovor od 12. jula 1966. godine navedeno je da je banka preuzela rizik nenaplate anuiteta i da je bila dužna da federaciji isplaćuje ugovorom utvrđeni ukupni anuitet bez obzira na stvarnu naplatu anuiteta. Dakle, banka je državi trebalo da prebaci sredstva po realizovanim kreditima koji su u tom trenutku bili u procesu otplate sa kamatom, a zatim je federacija od tih sredstava trebalo da uplaćuje banci ugovorom fiksirana sredstva za „Đerdap". Dakle, Sekretarijat je smatrao da je glavni problem neblagovremena naplata anuiteta po kreditima u otplati. Ovakvu poziciju potkrepljivao je činjenicama da je za period do kraja 1966. godine federacija izmirila svoje obaveze, i da je to činila i u narednim godinama, ali da je iz gorenavedenih razloga na ime obaveza za 1967. i 1968. napravljen nedostatak od 41.400.000 dinara koji je Jugoslovenska investiciona banka trebalo da reguliše. Za investitora, tj. „Preduzeće u osnivanju HE Đerdap", bila je takođe važna redovnost mesečne isplate sredstava, zbog čega je od federacije traženo da svoj udeo isplaćuje u 12 mesečnih rata. Takav zahtev obrazlagan je obavezama prema izvođačima radova, a posebno u vezi sa isplatom zarada. U slučaju da se to ne realizuje, investitor je smatrao da on dalje ne može garantovati realizaciju izgradnje prema planu. Drugim rečima, država bi se izložila riziku naplate penala Rumuniji jer je prema sporazumu svaki dan zakašnjenja u izgradnji kažnjavan sa 3000 dolara. Dodatnu nesigurnost izazvala je Odluka Savezne skupštine o ekonomskoj politici i merama za dalju realizaciju Društvenog plana razvoja Jugoslavije do 1970. godine objavljena u *Službenom listu* 20. novembra 1968. Ona je predviđala da „pravovremeno izvršavanje obaveza preuzetih do 1970. zavisi od raspoloživih sredstava federacije u tom periodu".[66] Drugim rečima, i HE „Đerdap" je spadao u red onih obaveza federacije koje su zbog eventualnog nedostatka sredstava mogle da se dinamički odlože i u celosti izvrše i posle 1970. godine.

Deo projekta gde su se ovi finansijski problemi naročito videli bili su radovi zaštite priobalja koji su do 1969. planirani da se izvrše u visini od 69%, a izvršeni su samo u visini od 1%. Osim toga, nedostatak sredstava u vanbudžetskom bilansu federacije za 1969. u visini od preko jedne milijarde dinara značio je da federacija neće biti u stanju da svoje obaveze izvrši prema „Preduzeću u osnivanju". Smatralo se čak i kada bi se manjak pokrio da bi opet federacija bila sprečena da izvrši svoje obaveze. Do kraja 1969. Jugoslovenska investiciona banka je zbog kašnjenja dugovala investitoru

[66] „Rezolucija o ekonomskoj politici i merama za dalju realizaciju Društvenog plana razvoja Jugoslavije do 1966. do 1970. godine", *Službeni list SFRJ*, br. 48/68, 1002–1018.

sredstva u visini od oko 94.000.000 dinara. Određenih problema prilikom poštovanja redovnosti uplata imala je i SR Srbija, što je na kraju dovelo do toga da investitor napravi dug prema izvođačima radova i isporučiocima opreme u visini od 105.000.000 dinara. Kako su se dugovanja sa svakim mesecom povećavala, postojala je ozbiljna pretnja da jugoslovenska strana počne da zaostaje u izvođenju radova. Kako bi se problem finansiranja prevazišao iznet je predlog SIV-u da se obaveze prema „Đerdapu" izjednače po prioritetu sa obavezama otplate inostranih dugova za koje nije važila odluka od 20. novembra. Odnosno da federacija iz sredstava koja se nalaze kod Jugoslovenske investicione banke poštuje ugovorom preuzete obaveze i da se sredstva investitoru isplaćuju u dvanaest jednakih mesečnih rata.[67]

Savezni sekretarijat za finansije se ovom problemu posvetio tek krajem 1970. godine, kada je od planiranog iznosa kojim je federacija trebalo da učestvuje u 1970. od oko 556.000.000 dinara izvršeno 79%, odnosno oko 443.000.000. Ovo telo je 17. decembra iznelo predlog da bi SIV trebalo da prihvati zahteve HE „Đerdap" u vidu izvršenja obaveza federacije. Pored toga, iznet je i predlog da SR Srbija pokrije eventualne neizvršene obaveze federacije za 1970. godinu, odnosno da se iznos neizvršenih obaveza federacije oduzme od sredstava iz federalnog budžeta namenjenog SR Srbiji za 1971.[68]

Ako se pogleda period od 1964. do kraja 1970, može se zaključiti da je federacija izvršila obaveze prema „Đerdapu" u visini od 83,3%, odnosno da je od predviđenih 2.410.989.000 isplatila nešto više od 2.000.000.000. S druge strane, Privredna banka je od 634.826.000 za taj period investitoru prebacila sredstva u iznosu od 815.843.000 dinara ili 128,3%, dok je rumunski kredit izvršen u iznosu od 76%.[69]

I pored kašnjenja u isplatama, na kraju je projekat realizovan u predviđenom roku. O ekonomskoj isplativosti projekta najrečitije govori podatak da je samo trogodišnja proizvodnja električne energije sa Đerdapa bila dovoljna da nadoknadi celokupna investiciona ulaganja.[70]

---

67 AJ, 130, f. 616, Izveštaj o izvršavanju programa radova na izgradnji HE „Đerdap" u 1969, 5; AJ, 130, f. 616, Informacija o učešću federacije u finansiranju izgradnje HE „Đerdap", 26. 5. 1969, 1–8.

68 AJ, 130, f. 616, Predlog Saveznog sekretarijata za finansije od 17. 12. 1970, 4.

69 AJ, 130, f. 616, Informacija Saveznog sekretarijata o nekim problemima izvršavanja obaveza federacije za izgradnju „Đerdapa" u 1970. godini, 5.

70 Ako uzmemo da je prosečna godišnja proizvodnja jugoslovenskog dela HE „Đerdap 1" bila oko 5.500.000.000 kWh, a da je cena električne energije u prvoj polovini 70-ih godina iznosila 36 para po kilovat-času za dnevnu tarifu (koja je činila do 80% ukupne potrošnje), a 18 dinara za noćnu tarifu, dolazi se do računice od nešto manje od oko preko 1.700.000.000 dinara vrednosti proizvedene električne energije godišnje. Prevedeno u dolare preko 100.000.000 dolara godišnje, odnosno u „Đerdap 1" je u roku od tri godine proizveo struju u vrednosti od 300.000.000 dolara, što je bilo približna vrednost investicija jugoslovenskog dela – „Поскупљује електрична енергија", *Борба*, 25. 7. 1973, 8; *Jugoslavija 1918–1988: Statistički godišnjak*, red. Dušan Miljković (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989), 250.

Učešće podunavskih zemalja u izgradnji plovidbenog dela sistema

Tokom izgradnje HEPS „Đerdap”, plovidbom Dunavom upravljala je Dunavska komisija, osnovana u Beogradu 1948. godine uz usvajanje konvencije koja je proklamovala slobodnu plovidbu i pravo pribrežnih zemalja na upravljanje rekom. Iako su formalno bile ravnopravne, stvarnu dominaciju imao je Sovjetski Savez, što se posebno ispoljilo tokom perioda raskola Jugoslavije i Informbiroa kada je Dunav postao granica sukoba, a tela Komisije mesta političkih, ali i fizičkih pritisaka. Iako pomenuta Konvencija nije regulisala korišćenje reke u hidroenergetske svrhe, ona jeste obavezivala države da održavaju plovni put na svom sektoru, uz mogućnost da Komisija preuzme radove ako neka zemlja to nije u stanju. Godine 1963. Dunavska komisija je usvojila plan za poboljšanje plovidbe putem produbljivanja korita, a Jugoslavija i Rumunija su, smatrajući đerdapski sektor kritičnim, predložile da ostale podunavske zemlje učestvuju u finansiranju projekta, iako za to nije bilo pravnog osnova. Jugoslavija je tom prilikom zatražila i kredit u visini od polovine procenjenih troškova plovidbenog dela sistema.[71]

Jugoslovensko-rumunski predlog da ostale članice Dunavske komisije učestvuju u finansiranju plovidbenog dela naišao je na početno protivljenje, uz pozivanje na Konvenciju iz 1948. kojom su dve zemlje bile obavezane da samostalno obezbede plovni put bez naplate taksi. Austrija i Mađarska su se prve usprotivile, dok je Bugarska, nezadovoljna odbijanjem da postane suvlasnik u projektu, iskoristila priliku da izrazi neslaganje i oteža jugoslovensko-rumunski poduhvat.[72] Ipak, na vanrednom zasedanju 1963. godine, Komisija je prihvatila projekat uz uslov dostavljanja tehničke i ekonomske dokumentacije kako bi ih eksperti proučili. Po pitanju učešća u finansiranju, ovo telo je prihvatilo jedino oblik dobrovoljnog učešća.[73] Ek-

---

71 Милан Гулић, *Од Батине до Галца, Дунав у југословенској политици према Совјетском* Савезу *1944–1953* (Београд: ИСИ, 2015), 175; Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina* (Sarajevo: Izdavačko preduzeće, 1969), 209; Милан Гулић, „Београдска дунавска конференција”, *Токови историје*, 1/2013, 173–202; Nemanja Mitrović, *Decenija iskušenja: jugoslovensko-rumunski odnosi 1948–1958* (Beograd: ISI, 2024)*,* 105–108; Milan Gulić, „Dunav kao Berlinski zid istoka: represija i prijetnja na obalama rijeke tokom sukoba sa zemljama Informbiroa”, u: *Polska i Jugoslawia w stosunkach miedznarodowych po II wojnie swiatowej,* pod. red. Momčilo Pavlovicia i Andrzeja Zaćminskiego (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego; ISI, 2014), 28–46.

72 „Stenograma discuţiilor purtate de delegaţia română, condusă de Gh. Gheorghiu-Dej, prim-secretar al CC al PMR, cu delegaţia sovietică, condusă de Nikita S. Hruşciov, prim-secretar al CC al PCUS, referitoare la divergenţele româno-sovietice”, în: *În umbra Kremlinului: Gheorghe Gheorghiu-Dej şi geneza Declaraţiei din Aprilie 1964*, ed. Mihai Croitor (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2012), 86–89; Milatović, *Pet diplomatskih misija*, *II*, 77.

73 AJ, 130, f. 616, Informacija o pitanju učešća podunavskih zemalja u troškovima izgradnje plovnog dela sistema Đerdap na XXIII zasedanju Dunavske komisije, 1–3; DAMSPRS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 3, Podsetnik za druga Boška Vidakovića za put u Bukurešt

spertski sastanak u Budimpešti (1964) potvrdio je značaj projekta i predložio, umesto jugoslovensko-rumunskog u visini od 95.000.000,[74] sovjetski model finansiranja od 55.600.000 dolara uz učešće Jugoslavije i Rumunije. Pristanak su pratili i uslovi poput ukidanja troškova održavanja, prestanka naplate taksi i likvidacije Đerdapske rečne uprave nakon završetka izgradnje. Jugoslavija i Rumunija su sporo odustajale od svojih zahteva, naročito od visine procenjene vrednosti. Problem udela kao i načina obračuna i otplate izazivao je različite stavove i kod ostalih podunavskih zemalja. Kako nije bilo vidljivijeg napretka, na junskoj sednici Dunavske komisije iz 1966. odlučeno je da se pitanje privremeno skine sa dnevnog reda, kako bi se rešenje potražilo na bilateralnoj osnovi.[75] Nakon tri godine pauze, 1969. su pokrenuti bilateralni pregovori. Prvo sa Sovjetskim Savezom, a zatim i sa ostalim zemljama.[76] Do kraja 1970. sve zemlje su prihvatile pregovore, ali su različiti pogledi na pitanja poput roka otplate, visine kamate i raspodele troškova, usložnjavali problem i odlagali dogovor.[77] Konačno, sporazum je postignut sa SSSR-om 1972, a ubrzo i sa Bugarskom.[78]

maja 1966, pov. br. 417021, 10–11; AJ, 130, f. 616, Problem finansijskog učešća podunavskih zemalja u izgradnji plovnog dela sistema Đerdap, 13. 11. 1968, 1–3.

74 Cifra od 95.000.000 dolara (bez učešća Jugoslavije i Rumunije procenjena vrednost bila je 66.000.000 dolara) koja je ušla u jugoslovensko-rumunski predlog sadržala je, pored izgradnje, naknadu za teren koji će stvaranjem akumulacionog jezera biti potopljen. U razmatranju načina naplate, dve države su kretale od investicija tokom izgradnje do naplate te sume putem taksi od 0,37 dolara po toni nosivosti u roku od 25 godina. Povoljniji modalitet je bio prvi. Proračuni su pokazali da bi taj iznos bio čak manji od tadašnjih ukupnih troškova prolaska kroz đerdapski sektor od 0,6 dolara po toni (0,45 eksploatacioni troškovi i 0,145 dolara takse). Posle otplate koja bi počela nakon završetka izgradnje taksa bi iznosila svega 0,2 dolara po toni. Drugi predlog je bio nepovoljniji jer bi naplata u zavisnosti od variranja cene trajala od 25 do 100 godina. – DAMSPRS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Mirka Tepavca, pomoćnika državnog sekretara sa Aurelom Malnašanom, ambasadorom Rumunije u Beogradu, 24. 10. 1963, pov. br. 434620, 1; DAMSPRS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 107, dos. 9, Informacija o zajedničkom predlogu podunavskim zemljama za rešavanje problema finansiranja plovidbenog dela sistema Đerdap, pov. br. 444490, 1–3.

75 *Протоколы Дунайской Комиссии, том 24, Вторая внеочередная ия, 15–28 июня 1966 г.* (Будапешт: Издание Секретариата Дунайской Комиссии, 1966), 38.

76 Немања Митровић, *Тито–Чаушеску: године зближавања* (Београд: ИСИ, 2020), 245.

77 Na primer, Bugarska je odbijala primenu zlatne klauzule i obračunavanje kamate, tražila proporcionalnu raspodelu učešća prema tonaži iz 1963. i odbijala da ostale zemlje imaju udela u održavanju. Takođe, različite poglede pregovarači su imali i po pitanju roka otplate, za razliku od jugoslovensko-rumunske strane koja je pristajala na rok od tri ili četiri godine, Bugari su polazili sa pozicija dugoročne otplate od dvanaest godina. Načelno, rok otplate i pitanje zaračunavanja kamate predstavljalo je problem i sa ostalim članicama Dunavske komisije (DAMSPRS, PA, 1973, Jugoslavija, f. 64, dos. 23, Telegram Ambasade SFRJ u Sofiji od 6. 11. 1973, pov. br. 447224, 1; DAMSPRS, PA, 1972, Rumunija, f. 101, dos. 31, Uputstvo SIV-a Saveznom sekretarijatu za saobraćaj i veze, 2. 2. 1972, pov. br. 44447, 1).

78 DAMSPRS, PA, 1972, Rumunija, f. 101, dos. 31, Telegram Ambasade SFRJ u Moskvi od 8.6. 1972, pov. br. 422900, 1; DAMSPRS, PA, 1973, Jugoslavija, f. 64, dos. 23, Telegram Ambasade SFRJ u Sofiji od 6. 11. 1973, pov. br. 447224, 1.

Sa ostalim zemljama pregovori su se prelili i u narednu godinu. Problem sa Čehoslovačkom i Mađarskom bio je u njihovoj nameri da ovo pitanje povežu sa rešavanjem čehoslovačko-mađarskog problema oko administracije Gabcikovo–Genje. Pored toga nesuglasice su se javile u dužini isplate udela. Tokom 1973. Austrija je pokušavala da ospori sistem raspodele udela po ključu iz 1963. zbog činjenice da je njen promet kroz Đerdapsku klisuru u godinama koje su sledile bio manji. Nepopustljiv stav Austrije doveo je do odugovlačenja pitanja i na kraju do popuštanja Jugoslavije i Rumunije i prihvatanja paušalnog iznosa od 5.000.000 dolara umesto 6.200.000 po ključu prometa iz 1963. Potpisivanjem sporazuma sa Austrijom 27. novembra 1973. stekli su se uslovi za sazivanje Dunavske komisije koja je trebalo da potvrdi postignute trilateralne sporazume i prihvati izveštaj o završetku izgradnje HEPS „Đerdap”.[79]

Poslednje vanredno zasedanje Dunavske komisije vezano za „Đerdap” održano je od 10. do 13. decembra 1973. godine u Budimpešti i ono je stavilo tačku na pitanje učešća podunavskih zemalja u investicijama za plovidbeni deo sistema. Istaknuto je da je HEPS „Đerdap” najbolje rešenje za poboljšanje uslova plovidbe, da će troškove korišćenja plovidbenog objekta snositi Jugoslavija i Rumunija, zatim da se ĐRU ukine, kao i da se plovidba u sektoru Đerdapa uključujući i prevodnicu vrši shodno pravilima koja budu zajednički utvrdile Jugoslavija i Rumunija, poštujući osnovne odredbe o plovidbi koje donosi Dunavska komisija.[80] Ukupni iznos učešća u finansiranju plovidbenog sistema bio je raspoređen na sledeći način: SSSR 16.780.000 dolara, ČSSR 7.310.000, Mađarska 6.690.000, Austrija 5.000.000, Bugarska 1.640.000, Nemačka 690.000, Jugoslavija 9.160.000 i Rumunija 6.500.000 dolara. Osim SSSR-a i Bugarske koje su isplatu izvršile u roku od dve godine, sve ostale zemlje su svoje obaveze ispunile u četvorogodišnjem ili petogodišnjem periodu. Dakle, ukupno su ostale zemlje učestvovale sa iznosom od 38.100.000, što je za 1.800.000 bilo manje od sovjetskog predloga.[81] Realna korist je bila još manja. Ispostavilo se da je izgradnja jugoslovenskog plovidbenog dela koštala 41.700.000 dolara, odnosno ako bi se sprovela revalorizacija iznos bi se popeo na čak 68.000.000 dolara. Dakle, računajući i učešće dveju zemalja, Jugoslavija je za svoj deo dobila oko 27.000.000 dolara, što nije ni polovina stvarno uloženih sredstava. Drugim rečima, prvobitni predlog od 95.000.000 koji su Jugoslavija i Ru-

---

79 Pitanje pregovora sa SR Nemačkom ostavljeno je za kasnije jer ona nije bila punopravna članica Dunavske komisije. Svakako na tu odluku uticala je i činjenica da bi pregovori koji su sa njom otpočeli tek novembra 1973. nepotrebno odužili rešenje pitanja, jer je njen udeo je bio zanemarljiv u poređenju sa ostalima – ispod milion dolara. – DAMSPRS, PA, 1973, Jugoslavija, f. 64, dos. 23, Telegram Ambasade SFRJ u Bonu od 24. 1. 1974, pov. br. 453358, 1.

80 DAMSPRS, PA, 1973, Jugoslavija, f. 64, dos. 23, Odluka vanrednog zasedanja Dunavske komisije održanog od 10. do 13. decembra 1973, pov .br. 447243, 1–2.

81 *Протоколы Дунайской Комиссии, Вторая внеочередная сессия, 10–13 декабря 1973 г.* (Будапешт: Издание Секретариата Дунайской Комиссии, 1974), 33–35.

munija u internim dokumentima odbacile kao nerealno visok još tokom 1964. godine bio je u stvari i niži od stvarnih troškova izgradnje.[82]

Zaključak

Finansijske poteškoće sa kojima su se dve države susrele tokom pregovora, a naročito realizacije projekta bile su višeslojne, duboke i vukle su korene iz nedostataka društvenih sistema, političkih htenja i različitih spoljnopolitičkih ciljeva. Na unutrašnjem planu, ekonomski problemi Jugoslavije koji su pratili sprovođenja privredne reforme odrazili su se na mogućnost države da obezbedi sredstva za izgradnju. U takvim okolnostima pribegavalo se dodatnom pritisku na privredne organizacije posredstvom nametnutih zajmova. Krediti uzeti od Rumunije i SSSR-a nosili su i određene poteškoće, naročito vidljive u nemogućnosti isporuke robe u dogovorenim rokovima. Napori da se gradnja plovidbenog dela sistema olakša učešćem podunavskih zemalja nailazila je na veliki otpor od strane ostalih članica Dunavske komisije. Nakon dugih pregovora vođenih u dva navrata, od 1963. do 1966. i od 1969. do 1973. rešenje je pronađeno. Ipak, realna vrednost finansijskog učešća podunavskih zemalja bila je značajno manja od stvarnih troškova izgradnje plovidbenog dela. Rast cena, inflacija i drugo uticali su da od projektovane ukupne cene jugoslovenskog dela od 200.000.000 dolara odnosno 206.000.000.000 starih dinara, 1969. troškovi skoče na ukupno 368.000.000.000 starih, odnosno 3.680.000.000 novih dinara, da bi se nakon završetka došlo do računice od preko 4.829.000.000 novih dinara za jugoslovenski deo, odnosno preko 284.000.000 dolara po kursu iz 1973. Kada bi se kao pouzdan podatak uzela izračunata vrednost izgradnje oba dela 2014. godine od 5.000.000.000 dolara i ako bi se na to proračunala prosečna stopa inflacije u Srbiji, danas bi izgradnja HEPS „Đerdap 1" koštala preko 8.000.000.000 dolara, odnosno oko 9% godišnjeg srpskog BDP-a. Drugim rečima, samo izgradnja dela sistema koji se nalazi u srpskom vlasništvu bi danas koštala preko 4.000.000.000 dolara.

Pored svih problema finansijske prirode i ogromnih napora, nakon osam godina izgradnje završena je jugoslovensko-rumunska hidroelektrana „Đerdap – Porțile de Fier". Kada je svečano otvorena 16. maja 1972. godine od strane predsednika dveju država Josipa Broza i Nikolaja Čaušeskua, predstavljala je svetsko čudo, dužine 1278 metara i visine preko 72 metara, sa 14 prelivnih polja ukupne dužine 441 m, leve i desne elektrane dužine po 214 m, dve prevodnice po 53 m (širina korisnog dela je 34 m, a dužina 310 m) i dve nejednake neprelivne brane od 117 i 186 metara, te ukupne

[82] DAMSPRS, PA, 1972, SSSR, f. 117, dos. 21, Nota SSSR-a u vezi problema naplate iznosa od 55 miliona dolara radi plovidbenog sistema Đerdap, 26. 4. 1972, pov. br. 416450, 1–3; DAMSPRS, PA, 1972, SSSR, f. 117, dos. 21, Nota Ljubiše Veselinovića, predstavnika SFRJ u komitetu Đerdapske rečne uprave od 9. 5. 1972, pov. br. 416450, 1–2.

snage od 2100 megavata, sa srednjom godišnjom proizvodnjom električne energije od 10,3 milijardi kilovat-časova. Ovi podaci sistem i danas stavljaju na prvo mesto u Evropi, peto u svetu po proizvodnji, a četvrto po veličini. Cena je bila velika, pored finansijske, izgradnju HEPS „Đerdap 1" je životom platilo oko sto ljudi, sa svojih ognjišta je bilo preseljeno preko dvadeset hiljada žitelja iz 18 naselja, potopljeno je oko 11.000 hektara zemlje i uništen veliki procenat kulturnog nasleđa Đerdapskog sektora.[83] I pored toga ne treba osporiti njegov veliki značaj. Prva elektrana na Đerdapu obezbedila je bržu, jeftiniju i bezbedniju plovidbu, ogroman izvor električne energije i još jednu kopnenu vezu između dveju zemlja. Kako je državno-partijsko rukovodstvo u Beogradu i Bukureštu smatralo, uspešna realizacija projekta bila je ne samo pitanje velike ekonomske potrebe, već i pitanje prestiža. Za njih je HEPS „Đerdap" bio ispit na kojem je svet ocenjivao njihove ambicije i sposobnost za velika dela. Danas, on predstavlja sistem koji obezbeđuje 18% srpske, oko 10% rumunske ukupne nacionalne proizvodnje električne energije, ali i simbol koji neprekidno podstiče razvoj odnosa dvaju naroda.

[83] Gulić, „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants", *Tibiscum* 5/2015, 511–528; Bogdan Stojmirović, „Osnovne koncepcije izgradnje glavnog objekta HE Đerdap", u: *Saopštenje sa simpozijuma o izgradnji HE „Đerdap", Kladovo 2–4. oktobar 1969* (Beograd: Export Press, 1969), 33–57. Više o toku izgradnje na rumunskoj obali u: *30 de ani de la inaugurarea oficială a sistemului hidroenergetic şi de navigaţie Porţile de Fier I: 1972–2002,* coord. Radu Voinea (Bucuresti: Editura Alma, 2003) i Ion Dan Predoiu, *Imblanzirea Dunarii – Portile de Fier I (1964–1972), Marturiile vremii* (Bucuresti: Tempus, 2000).

Spisak referenci

Arhivi
- Arhiv Jugoslavije. Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 837, Kabinet Predsednika Republike; Fond 50, Predsedništvo Vlade FNRJ.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva, Rumunija, Jugoslavija, SSSR i Regionalno.

Objavljeni izvori
- *În umbra Kremlinului: Gheorghe Gheorghiu-Dej și geneza Declarației din Aprilie 1964,* ed. Mihai Croitor. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2012.
- *Izveštaj o organizaciji i radu preduzeća u osnivanju HE Đerdap i o toku izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap*. Beograd: Preduzeće u osnivanju HE Đerdap, 1973. (Cyrillic)
- *Jugoslavija 1918–1988: Statistički godišnjak*, red. Dušan Miljković, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989.
- *Jugoslavija–SSSR: Susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i SSSR (1946–1964)*, tom 1, ur. Miladin Milošević, Vladimir Tarasov, Natalija Tomilina. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2014. (Cyrillic).
- *Protokoly Dunajskoj Komissii, tom 24, Vtoraja vneočerednaja ija, 15–28 ijunja 1966 g. Budapešt*: Izdanie Sekretariata Dunajskoj Komissii, 1966. (Cyrillic)
- *Protokoly Dunajskoj Komissii, Vtoraja vneočerednaja sessija, 10–13 dekabrja 1973 g. Budapešt*: Izdanie Sekretariata Dunajskoj Komissii, 1974. (Cyrillic)
- *Sovjetsko-jugoslovenska ekonomska i tehnička saradnja.* Beograd: Ambasada SSSR u SFRJ, 1970.
- *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruşciov şi Tito (1954–1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2014.

Štampa i periodika
- *Borba*, 1957–1973. (Cyrilic)
- *Politika*, 1961. (Cyrillic)
- *Privredni pregled,* 1959.
- *Ekonomska politika*, *nedeljni privredni list Borbe*, 1960.
- *Službeni list SFRJ*, 1964–1968.

Izvori sa interneta
- „Velikani elektroprivrede", *Zapisi o elektroprivredi.* Datum pristupa: https://www.zapisioelektroprivredi.rs/velikani-elektroprivrede.

Literatura
- *30 de ani de la inaugurarea oficială a sistemului hidroenergetic şi de navigaţie Porţile de Fier I: 1972–2002,* coord. Radu Voinea. Bucuresti: Editura Alma, 2003.
- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ: glavni procesi 1918–1985.* Zagreb: Školska knjiga, 1985.

- Bundalo, Zoran i Milan Milosavljević. „Najkraća pruga na svetu – Sipska lokomotivska vuča”. U: *Dunavom kroz Đerdapsku klisuru: zbornik radova sa naučnog skupa*, 181–208. Beograd: Muzej nauke i tehnike, 2019. (Cyrillic)
- Dedijer, Vladimir. *Izgubljena bitka J. V. Staljina*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće Sarajevo, 1969.
- Cătănuș, Dan. „Reluarea relațiilor româno-iugoslave. Vizita lui Tito la București, 23–26 iunie 1956”. *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3–4, 2004, 72–86.
- Gulić, Milan. „Beogradska dunavska konferencija”. *Tokovi istorije*, 1/2013, 173–202.
- Gulić, Milan. „Dunav kao Berlinski zid istoka: represija i prijetnja na obalama rijeke tokom sukoba sa zemljama Informbiroa”. U: *Polska i Jugoslawia w stosunkach miedznarodowych po II wojnie swiatowej,* pod. red. Momčilo Pavlovicia i Andrzeja Zaćminskiego*.* 28–46. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego; Institut za savremenu istoriju, 2014.
- Gulić, Milan. „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants”. *Tibiscum* 5/2015, 511–528.
- Gulić, Milan. *Od Batine do Galca, Dunav u jugoslovenskoj politici prema Sovjetskom Savezu 1944–1953.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015. (Cyrillic)
- Ilić, Saša. „Elektroprivreda socijalističke Jugoslavije. Izvori za ekonomsko istorijsko izučavanje s osvrtom na dostupnu literaturu”. U: *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji*, ur. Vesna Aleksić, Aleksandar Matković i Marko Miljković, 110–134. Beograd: Centar za ekonomsku istoriju; Institut ekonomskih nauka u Beogradu, 2020.
- *Istoria tehnicii şi a industriei româneşti, Vol. 2, Electrotehnica, energetica, transporturile şi învăţământul tehnic*, coord. Dorel Banabic. Bucureşti: Editura Academiei Române, 2020.
- Jakovljević, Panta. *Hidroelektrane na jugoslovensko-rumunskom sektoru.* Beograd: Niro eksport pres, 1979.
- Jakovljević, Ranko. *Istorija jedne granice*. Beograd: Pešić i sinovi, 2010. (Cyrillic)
- Marković, Radivoje i Dragoje Mitrović. *Dvadeset pet godina Hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap”*. Beograd: Muzej nauke i tehnike, 1997.
- Marković, Predrag J, Čedomir Antić i Danilo Šarenac. *Korak ispred vremena – 125 godina Simensa u Srbiji.* Beograd: Simens; Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Marković, Vaso. „Đerdapski projekat i rumunsko-jugoslovenska saradnja”. *Međunarodna politika*, 1. 6. 1962, 214–216.
- Milatović, Arso. *Pet diplomatskih misija, II*. Ljubljana–Zagreb: Cankarjeva založba, 1986.
- Mitrović, Ljubomir. „Stanje i perspektiva razvoja elektroprivrede u Srbiji”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Prištini.* 365–378*.* Kosovska Mitrovica: Univerzitet u Prištini, 2010. (Cyrillic)
- Mitrović, Nemanja. „In the shadow of the Moscow Declaration: Official visit of Josip Broz Tito to Romania on June 23–26, 1956”. In: *Serbian/Yugoslav-Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*. eds. Vladimir Cvetković and Ionuț Nistor, 177–194. Belgrade: Institute for Recent History of Serbia; Iasi: University, Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza”, 2025.
- Mitrović, Nemanja. *Decenija iskušenja: jugoslovensko-rumunski odnosi 1948–1958.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2024.

- Mitrović, Nemanja. *Tito–Čaušesku: godine zbližavanja.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2020. (Cyrillic)
- Nikolić, Zoran. *BG priče 2.* Beograd: Novosti, 2017. (Cyrillic)
- Ninković, Momir. „Ekonomski odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza (1945–1964)". Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023. (Cyrillic)
- Paunović, Marinko. *Đerdap i Timočka Krajina.* Zagreb: Binoza, 1970.
- Predoiu, Ion Dan. *Imblanzirea Dunarii – Portile de Fier I (1964–1972), Marturii-le vremii*. Bucuresti: Tempus, 2000.
- Simić, Aleksandar i Nemanja Mitrović. „Djerdap Through the Centuries". *Transylvanian Review* 29 (2021–Supplement 2), 227–252.
- Stojanović, Bogoljub. „Hidroenergetski sistem Đerdap". *Međunarodna politika*, 16. 4. 1963, 23–28.
- Stojmirović, Bogdan. „Osnovne koncepcije izgradnje glavnog objekta HE Đerdap". U: *Saopštenje sa simpozijuma o izgradnji HE „Đerdap", Kladovo 2–4. oktobar 1969*, 33–57. Beograd: Export Press, 1969.
- Vučetić, Majovski et al. *Hidroelektrana na velikoj reci: povodom tri decenije HEPS „Đerdap".* Beograd: EPS, 2002.
- Zečevević, Radoje R. *Đerdapska događanja – pouke za budućnost.* Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2007. (Cyrillic)
- Zečević, Radoje R. *Srbija i međunarodni položaj Đerdapa, istorija i sadašnjost*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2000. (Cyrillic)
- Živanović, Višeslav i Uroš Banović. „120 godina od puštanja u saobraćaj Sipskog kanala: bilo nekad, da se podsetimo". *Baštinik: godišnjak Istorijskog arhiva u Negotinu*, br. 18 (2016), 285–300. (Cyrillic)

Summary

Nemanja Mitrović

Domestic, Bilateral, and Multilateral Challenges of Financing the Construction of the "Iron Gates I" Hydropower and Navigation System

Abstract: The construction of the hydropower and navigation system in the Iron Gates Gorge was accompanied not only by major engineering challenges but also by significant financial difficulties, which can be grouped into three categories: domestic, bilateral, and multilateral. With an estimated investment of approximately 400 million USD, Yugoslavia and Romania were expected to contribute equally. Yet, the scope and value of works differed between the left and right banks of the Danube. Yugoslavia's internal economic difficulties during the 1960s, intensified by reform and decentralization, created obstacles in securing funds and ensuring timely payments. Another difficulty was the procurement of foreign credits and equipment, which further complicated the financial framework. At the multilateral level, financial disputes arose among the Danubian states over the scale of contributions to the system's navigation component. Although the project was regarded as essential for improving navigation through the gorge, negotiations were protracted and difficult. Ultimately, shared interests led to a compromise solution. Based on archival sources, scholarly literature, and contemporary periodicals, this paper analyzes the political and economic dimensions of the complex financial framework underpinning this ambitious project.

Keywords: Iron Gates Hydropower Plant, financing, loans, Yugoslavia, Romania, Danube Commission

The construction of the Đerdap (Iron Gates) Hydropower and Navigation System, a collaborative initiative between Yugoslavia and Romania undertaken from 1964 to 1972, constituted a monumental infrastructural and geopolitical enterprise with significant economic, political, and social ramifications. Bilateral negotiations, ongoing since 1956, culminated in the signing of an agreement in 1963 and the formulation of a preliminary design. The construction site near Sip–Gura Văii was selected as the most economically advantageous option. Nevertheless, the procurement of approximately $400 million in funding, to be shared equally between the two states, presented considerable challenges. This was particularly acute for Yugoslavia, which confronted financial constraints at the domestic, bilateral, and international levels during the period of economic reform. Several

principal difficulties emerged from disparities in construction expenditures between the left and right banks, challenges in obtaining Soviet and Romanian loans, and the complexities inherent in Yugoslavia's internal funding mechanisms. As the host republic, Serbia was required to contribute 20% and to allocate supplementary resources in the event of cost escalations or inflationary pressures. These obligations significantly strained Serbia's fiscal capacity and engendered uncertainty within the overall financial framework. Multilateral negotiations within the Danube Commission revealed further challenges. The 1948 Convention required Danube countries to maintain navigability on their territory, but the Đerdap sector was an exception due to its strategic value. Other members of the Commission agreed to some financial participation, but there were disagreements over amounts and payment methods. Bulgaria resisted financial participation for deeper political reasons. It wanted to become the third co-owner and made efforts to reach this goal in 1962, but was rejected. Prolonged negotiations from 1963 to 1966 and 1969 to 1973 eventually led to a compromise. Even so, the Danubian countries' contributions for the navigable part did not cover half of the costs.

The projected investment on the Yugoslav side was 226 billion old dinars. By 1969, the amount had increased to 368 billion old dinars, i.e., 3.68 billion new dinars, and after completion in 1973, it exceeded 4.8 billion dinars ($284 million). Adjusted for today's values, the total Yugoslav and Romanian costs would be over $8 billion, or about 9% of Serbia's current GDP. The Serbian section alone would cost over $4 billion today. Despite the financial sacrifices and effects on nature and society, the system, inaugurated on May 16, 1972, by Josip Broz Tito and Nicolae Ceaușescu, was a technological marvel. Despite these sacrifices, it delivered key benefits: improved navigation, clean energy, and strengthened bilateral ties. The project stood as a symbol of socialist ambition and regional cooperation.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.a.jovanovic

Andrija JOVANOVIĆ
Institut za evropske studije, Beograd
andrkjov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9756-1100

Privredni procesi u Jugoslaviji: Studija slučaja izgradnje Jugoslovenskog naftovoda (1974–1979/80)

Apstrakt: Jugoslovenski naftovod predstavlja kapitalni energetski projekat od jugoslovenskog i međunarodnog značaja i jedno je od najvećih dostignuća jugoslovenske privrede. Kao takav on predstavlja dobru studiju slučaja za analizu privrednih procesa koji se u jugoslovenskoj privredi odvijaju od druge polovine 1960-ih godina, a koji se intenziviraju upravo u periodu izgradnje naftovoda. Cilj istraživanja je da, na osnovu arhivske građe dostupne u Arhivu Jugoslavije, kao i stručne štampe i literature iz perioda 1970-ih, analizira ključne procese u jugoslovenskoj privredi, vidljive tokom pripreme projekta i izgradnje Jugoslovenskog naftovoda. Privredni procesi koji će biti analizirani su: modernizacija, motorizacija i mehanizacija privrede, razvoj prerađivačkih kapaciteta, stvaranje uvozne zavisnosti, predimenzioniranje industrijskih kapaciteta i dezintegracija privrede.

Ključne reči: Socijalistička Jugoslavija, privreda, naftna industrija, naftovod, uvoz, transport

Razvoj naftovodnog transporta

Energetika predstavlja jedan od osnovnih preduslova ukupnog razvoja države, koji utiče na privrednu strukturu i ekonomski razvoj, kao i na spoljnotrgovinsku razmenu sa drugim državama. U tom kontekstu posebnu pažnju treba obratiti na naftu, koja od sredine 20. veka postaje najkorišćenija energetska sirovina sa presudnim uticajem na razvoj savremenog društva, bivajući suštinska komponenta neophodna kako za funkcionisanje državnih privreda, tako i za svakodnevni život ljudi. Veća dostupnost nafte direktno je vezana za poboljšanje kvaliteta života, čime ona postaje svojevrstan temelj ljudske civilizacije i osnov čovekovog životnog standarda. Povedeni ovim činjenicama pojedini autori nazvali su 20. vek „vekom nafte".[1] Iz navedenih

[1] Nenad Đajić, *Energetski izvori i postrojenja* (Beograd: Rudarsko-geološki fakultet, 1992), 1, 6; Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power* (New York: Simon & Schuster, 1991), 14–15; Michael E. Wysession, *The Science of Energy – Resources and*

razloga proučavanje „energetske istorije", odnosno razvoja naftne industrije država, može biti značajno sa aspekta ekonomske istorije, jer energetika predstavlja jednu od ključnih komponenata funkcionisanja privrede, ali i sa aspekta istorije međunarodnih odnosa, jer često ima odlučujući uticaj na međunarodno pozicioniranje države i ekonomske odnose sa drugim državama. Iz tog razloga ova oblast istraživanja otvara mogućnost multidisciplinarnog pristupa istorijskom istraživanju, te od početka 1990-ih postaje sve popularnija među istraživačima. Međutim, u kontekstu istoriografije na jugoslovenskom prostoru, ova oblast još uvek ostaje minimalno istražena, ostavljajući veliki prostor za dodatnu analizu kako jugoslovenske ekonomije, tako i spoljne politike.[2]

Transport naftovodima razvijao se paralelno sa razvojem moderne naftne industrije. Još 1865. godine, usled potrebe da se u američkim naftnim regionima Pensilvanije reši pitanje transporta nafte, pristupilo se projektovanju prvih cevovodnih sistema. Do kraja 60-ih godina 19. veka većina naftnih polja povezana je naftovodima. Već sledeće decenije naftovodni transport primenjen je na teritoriji Ruskog carstva, a ubrzo nakon toga i na teritoriji Austrougarske. Dalje povećanje potrošnje nafte između dva rata i tehnološki napredak doveli su do intenziviranja izgradnje naftovoda, pogotovo na teritoriji Sjedinjenih Država. Do kraja Drugog svetskog rata 78% transporta nafte na američkoj teritoriji vršeno je naftovodima, kada postaje jasno

Power Explained (The Great Courses, 2016), 161; Tushar K. Ghosh and Mark A. Prelas, *Energy Resources and Systems – Volume 2: Renewable Resources* (Springer, 2011), 453.

2 Od međunarodnih istraživača neophodno je skrenuti pažnju na sledeća kapitalna istraživanja: Thane Gustafson, *Crisis Amid Plenty: The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev* (Princeton University Press, 1989); Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power* (New York: Simon & Schuster, 1991); Vaclav Smil, *Energy and Civilization: A History* (The MIT Press, 2017); Vaclav Smil, *Energy in World History* (Westview Press, 1991); Per Hogselius, *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependance* (Palgrave MacMillan, 2013); Jeronim Perovic, eds., *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* (Palgrave MacMillan, 2017); Per Hogselius, *Energy and Geopolitics* (Routledge Taylor&Francis Group, 2019); Thane Gustafson, *The Bridge: Natural Gas in a Redivided Europe* (Harvard University Press, 2020). Od domaćih autora obratiti pažnju na: Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (3): Distribucija* (Zagreb: Ekonomski institut, 1956); Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (1): Proizvodnja nafte* (Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1965); Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (2): Prerada nafte* (Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1966); Radmilo Protić, *Nafta i plin u energetskoj privredi Jugoslavije* (Zagreb: Poslovno udruženje Nafta, 1973); Slobodan Bošković, ur., *Dugoročni razvoj energetike u Jugoslaviji* (Beograd: Institut za ekonomiku industrije 1981); Josif Žgaljić, *Nafta na našem tlu: Razvoj naftne privrede – II dopunjeno izdanje* (Zagreb: Privredni Vjesnik, 1984); Muris Osmanagić, ur., *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj* (Jugoslovenska naučna tribina, 1986); Nenad Đajić, *Energetski izvori i postrojenja* (Beograd: Rudarsko-geološki fakultet, 1992); Milić P. Rajković, *Nafta i prirodni gas: istorija, geneza, tržište, hemija, prerada, derivati, primena, tribologija, petrohemija, ekologija* (Novi Sad: Prometej, 2009). Takođe, od starijih istraživanja treba obratiti pažnju na naučne radove objavljivane u okviru sledećih časopisa: *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*; *Energija: Časopis za stručna i organizaciono-društvena pitanja elektroprivrede Hrvatske*.

da oni predstavljaju najefikasniji i najekonomičniji vid transporta. U Evropi prvi veliki naftovod izgrađen je nakon Drugog svetskog rata na teritoriji SR Nemačke od Vilhelmšafena do Kelna, a u narednom periodu u Zapadnoj Evropi naftovodi su izgrađeni i na teritoriji Francuske, Italije, Holandije, Austrije, itd. S druge strane, od vremena Prvog petogodišnjeg plana intenzivirana je izgradnja naftovoda na teritoriji Sovjetskog Saveza. U evropskom kontekstu, jako je bitno pomenuti izgradnju naftovoda „Družba 1", koji je završen 1964. godine i koji je sovjetsku naftu povezao sa rafinerijama na teritoriji Čehoslovačke, Poljske, Mađarske i DR Nemačke. U trenutku puštanja u pogon naftovod „Družba 1" bio je dug 4665 kilometara i predstavljao je najveći naftovodni sistem na svetu.[3]

U Jugoslaviji razvoj naftovodnog transporta dugo je bio zapostavljan. Prvi naftovod na jugoslovenskom prostoru izgrađen je 1902. godine, na teritoriji buduće SR Hrvatske, od nalazišta Selnica do obližnjeg rezervoara u Murskom Središću, ukupne dužine 4 km. Ubrzo zatim, takođe na hrvatskoj teritoriji, izgrađen je i naftovod od nalazišta Gojlo do železničke stanice u Banovoj Jaruzi, dužine 5,4 km. Tek nakon Drugog svetskog rata, kada počinje industrijska eksploatacija nafte u Jugoslaviji, dolazi do izgradnje niza sabirnih naftovoda na prostoru Hrvatske, kojima se nafta transportovala iz bušotina u najbliže rezervoare ili utovarne stanice. Izgradnja sabirnih naftovoda može se povezati sa početkom eksploatacije nafte u nalazištima Petišovci, Dolina, Mramor Brdo, Šumećani, Kloštar, itd. Prvi naftovod u Jugoslaviji, koji je omogućio transport nafte direktno do rafinerije, Stružec–Sisak, dužine 15,5 km, izgrađen je 1960. godine. Tokom 1960-ih izgrađen je niz naftovoda lokalnog karaktera koji su spajali naftna nalazišta sa rafinerijama ili sa rečnim terminalima na Savi i Tisi, na teritorijama SR Hrvatske i SAP Vojvodine. U pitanju su: Stružec–Sisak 2 (20 km), Jamarica–Stružec (26 km), Šandrovac–Graberje (49 km), Beničanci–Slavonski Brod (70 km), Žutica–Stružec (26 km), Kikinda–Elemir (45 km), Graberje–Stružec (24 km), Adorjan–Novi Sad (86 km), Lipovljani–Stružec (40 km) i Opatovac – Bosanski Brod (106 km).[4]

U istom periodu, tokom 1960-ih, predstavnici jugoslovenske naftne industrije počinju sve više da razmišljaju o izgradnji magistralnog naftovoda koji bi jadransku obalu povezao sa rafinerijama u unutrašnjosti. O ovoj temi

---

3 Yergin, *The Prize*, 33; Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (3): Distribucija* (Zagreb: Ekonomski institut, 1956), 99–101; Владимир Г. Чирсков, под. ред., *Нефтегазстрой. История и современность* (Москва: Издательский дом „Регион–пресс Книга", 2012); 29–30, 36–37, 48, 70; Josif Žgaljić, *Nafta na našem tlu: Razvoj naftne privrede – II dopunjeno izdanje* (Zagreb: Privredni Vjesnik, 1984), 193; Василий А. Динков, ур.; *Нефть СССР 1917–1987 гг.* (Москва: Недра, 1987), 327, 331.

4 Radmilo Protić, *Nafta i plin u energetskoj privredi Jugoslavije* (Zagreb: Poslovno udruženje Nafta, 1973), 132; Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 193; Horvat, *Industrija nafte (3)*, 122; Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezni zavod za društveno planiranje (459), kutija 249, Koncepcija dugoročnog razvoja energetike Jugoslavije (Institut za ekonomiku industrije Beograd), 1/1973; AJ, Savezno izvršno veće (130), 1160, Razvoj transportnih sistema za gas i naftu u SFR Jugoslaviji i mogućnosti za obezbeđivanje potreba do 1990, 3. 2. 1971.

ekonomista Branko Horvat je pisao još sredinom 1950-ih u trotomnoj studiji „Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije", navodeći da će izgradnja magistralnog naftovoda biti centralno pitanje budućeg razvoja naftne industrije.[5] Pored ovoga, prve studije o izgradnji jedinstvenog naftovoda počinju da se javljaju još 1960. godine, međutim, rešavanje ovog pitanja nije bilo moguće sve dok nafta kao energetski resurs nije dobila ključnu ulogu u jugoslovenskoj privredi.[6]

Stvaranje preduslova za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda

Isprva, neophodno je da se osvrnemo na niz procesa koji su se odvijali u Jugoslaviji i uticali na povećanje potrošnje nafte i naftnih derivata, a samim tim i uslovili izgradnju naftovoda. Industrijski razvoj socijalističke Jugoslavije omogućio je da ona dostigne nivo srednje industrijalizovane države, a u početku procesa industrijalizacije privreda se oslanjala na domaće energetske i druge sirovine. Ipak, procesi modernizacije privrede, pre svega industrijske proizvodnje, praćeni motorizacijom saobraćaja i mehanizacijom poljoprivrede, pogotovo aktivni od druge polovine 1960-ih, uslovili su potrebu za potrošnjom kvalitetnijih vidova energije, pre svega nafte.[7]

Poznato je da je najveći potrošač tečnih goriva saobraćaj, te je ekonomija saobraćaja tesno povezana sa ekonomijom nafte i može se posmatrati kao sastavni deo naftne privrede. Pored toga što je država razvijenija i što je njena robna proizvodnja veća, saobraćaj ima veći udeo u njenoj privredi. U Jugoslaviji u periodu od 1960. do 1970. godine posebno je primetan rast potrošnje naftnih derivata uslovljen razvojem auto-transporta, železničkog dizel transporta, kao i intenziviranjem tranzitnog saobraćaja usled razvoja turizma. Potrošnja naftnih derivata rasla je u ovom periodu po najvišoj godišnjoj stopi od 28,7% upravo u saobraćaju. Naime, tokom 1960-ih ukupan broj putničkih vozila povećao se za 13,3 puta, broj automobila u privatnom vlasništvu za 19,3 puta, dok određene procene navode da se broj putničkih automobila u periodu od 1960. do 1977. godine povećao čak 25 puta. Sve ovo pratio je i vrlo dinamičan razvoj mehanizacije poljoprivrede jer se ukupan broj traktora u istom periodu povećao 13 puta. U skladu sa ovim povećavala se i potrošnja naftnih derivata, pre svega motornog benzina, čiji je promet u maloprodaji rastao po godišnjoj stopi od 20,3%.[8]

---

5 Horvat, *Industrija nafte (3)*, 122.

6 Jovan Tomić, „Jugoslovenski naftovod juče–danas–sutra", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 12. 11. 1982.

7 Slobodan Bošković, ur., *Dugoročni razvoj energetike u Jugoslaviji* (Beograd: Institut za ekonomiku industrije 1981), 78.

8 Horvat, *Industrija nafte (3)*, 1–2; „Potrošnja primarnih nosilaca energije i naftnih derivata u Jugoslaviji (statistika)", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXIII, 9/1972, 506; Bošković, *Dugoročni razvoj*, 36.

Tabela 1: Broj putničkih automobila i pumpnih stanica u SFRJ (1961–1970) (Branka Vidas, „Jugoslovensko tržište naftnih derivata", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXIII, 10/1972, 502)

Godina	Broj putničkih automobila	Broj pumpnih stanica
1961	54.257	208
1965	187.842	384
1970	720.812	1054

Na potrošnju nafte uticali su i procesi koji su se od 1960-ih sprovodili u industrijskoj proizvodnji kao i na polju široke potrošnje. Proces izgradnje javnih i industrijskih termoelektrana na mazut, kao i snažan prodor ulja za loženje u industrijsku proizvodnju, energetiku i najširu potrošnju u domaćinstvima dešavao se posebno u periodu nakon 1965. godine. U periodu od 1965. do 1977. godine, potrošnja mazuta i ulja za loženje povećala se 6 puta, potiskujući ugalj kao najzastupljeniji resurs u energetskom sistemu. Značajno je osvrnuti se i na usvajanje srednjoročnog plana društvenog razvoja SFRJ, za period od 1971. do 1975. godine, koji je usvojen 1970, bez iskustva naftne krize. Plan predviđa dalju supstituciju uglja naftom u industriji, saobraćaju i opštoj potrošnji. Pored toga najavljuje veće oslanjanje na dizel gorivo u železničkom saobraćaju, kao i razvoj centralnog grejanja u urbanim naseljima na bazi ulja za loženje, mazuta i prirodnog gasa. Plan takođe predviđa i veću potrošnju navedenih energenata u domaćinstvima.[9]

U periodu od 1960. do 1970. godišnja stopa rasta potrošnje naftnih derivata u Jugoslaviji iznosila je 18,7% i do početka 1970-ih naročito se razvila potrošnja sledećih derivata: motorni benzin i dizel gorivo usled motorizacije saobraćaja, mehanizacije poljoprivrede, razvoja domaće industrije motornih vozila, razvoja turizma i tranzitnog saobraćaja; primarni benzin za potrebe petrohemijske industrije; ulje za loženje i mazut koji su korišćeni od industrijske proizvodnje do najšire potrošnje. Ukoliko ovih derivata nije bilo na tržištu, Jugoslavija nije bila u stanju da podmiruje svoje energetske potrebe.[10]

Tabela 2: Struktura potrošnje energije u Jugoslaviji (1957–1979) (Bošković, *Dugoročni razvoj*, 34)

Godina	Ugalj (%)	Nafta (%)	Prirodni gas (%)	Hidroenergija (%)
1957	83,5	12,5	0,4	3,6
1960	80,9	13,8	0,4	4,9
1965	71,8	20,7	1,9	5,6

9 Bošković, *Dugoročni razvoj*, 36; Protić, *Nafta i plin*, 61–62.

10 Zlatko Hill, „Naftna privreda Jugoslavije u svetlu općih kretanja u energetici", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXV, 7–8/1974, 417–418; Milić P. Rajković, *Nafta i prirodni gas: istorija, geneza, tržište, hemija, prerada, derivati, primena, tribologija, petrohemija, ekologija* (Novi Sad: Prometej, 2009), 65.

1970	48,6	40,7	4,1	6,6
1975	41,6	47,1	4,8	6,5
1979	36,6	50,5	6,3	6,6

Uzevši u obzir da je Jugoslavija bila siromašna energetskim rezervama, kako u svetskom, tako i u evropskom okviru, te da je jedino bila relativno bogata u pogledu rezervi niskokaloričnog lignita i hidroenergetskog potencijala, jugoslovenska privreda se u ovim procesima oslanjala na uvoz energije. Dakle, usled rasta potrošnje domaća eksploatacija nafte nije bila dovoljna, što je uticalo i na značajan rast učešća uvozne nafte u ukupnoj energetskoj potrošnji. Jugoslovenski ekonomista Radmilo Protić u studiji „Nafta i plin u energetskoj privredi Jugoslavije" iz 1973. godine, u središte ovog procesa stavlja Privrednu reformu iz 1965. godine, koja je kroz uključivanje Jugoslavije u međunarodnu podelu rada i svetsko tržište, omogućila lakši uvoz energenata, pre svega nafte, bitno doprinoseći prestrukturiranju energetske potrošnje. Takođe, ovo je praćeno i povoljnim uslovima na međunarodnom planu, koji su se ogledali u niskim cenama nafte na svetskom tržištu, što je dodatno doprinelo intenziviranju zamene uglja naftom, stvorivši nove navike u potrošnji energenata, koje uporište nalaze i u razvojnoj politici države. Ovo je uticalo na to da Jugoslavija nakon 1973. godine bude među malobrojnim državama koje su nastavile da povećavaju potrošnju nafte, što je dodatno uticalo na energetsku zavisnost, ali i na komplikovanje ekonomske situacije u državi. Dovoljno je reći da je u periodu od 1965. do 1973. godine potrošnja nafte u Jugoslaviji porasla sa 3.000.000 tona godišnje na 10.000.000 tona, a u okviru čega je uvoz nafte porastao sa 1.100.000 tona na 8.300.000 tona.[11]

Tabela 3: Proizvodnja, uvoz, prerada i potrošnja nafte u Jugoslaviji (1965–1980) (milion tona) (Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 252, 254, 261–263)

Godina	Proizvodnja nafte	Uvoz nafte	Prerada nafte	Potrošnja derivata
1965	2,06	1,11	2,93	3,04
1966	2,22	2,20	4,13	3,56
1967	2,37	2,55	4,50	4,09
1968	2,49	2,68	4,47	4,94
1969	2,70	3,22	5,73	5,81
1970	2,85	4,47	7,13	6,81
1971	2,96	4,91	8,51	8,16
1972	3,21	4,21	8,29	8,54
1973	3,33	8,30	9,02	10,03

[11] Bošković, *Dugoročni razvoj*, 164, 166–167; Protić, *Nafta i plin*, 61, 64, 74; Rade Pavlović „Energetika SFRJ – Stanje i perspektiva razvoja do 2000. godine", u: *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, gl. ur. Muris Osmanagić (Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986), 83; Tomić, „Jugoslovenski naftovod", *Petrolunion*, 12. 11. 1982; Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 252, 254.

1974	3,46	7,41	10,47	10,94
1975	3,69	7,31	11,04	11,36
1976	3,88	8,30	11,88	12,26
1977	3,95	9,65	13.,83	13,68
1978	4,08	10,38	14,16	14,69
1979	4,14	11,81	15,76	16,06
1980	4,24	10,94	14,78	15,51

Paralelno sa rastom uvoza nafte, možemo pratiti i razvoj rafinerijskih kapaciteta. Jugoslavija je težila da razvija prerađivački deo naftne privrede, kroz veoma razvijenu aktivnost rafinerija, koje su pratile promene u energetskoj potrošnji, odnosno rast potrošnje naftnih derivata. Izgradnja Jugoslovenskog naftovoda upravo je usko vezana za pitanje što efikasnijeg i ekonomičnijeg snabdevanja rafinerija. Početkom 1970-ih, neposredno pre početka izgradnje naftovoda, na teritoriji Jugoslavije, bile su aktivne rafinerije: Rijeka, Bosanski Brod, Sisak, Lendava, Novi Sad i Pančevo.

Tabela 4: Rafinerijski kapaciteti u Jugoslaviji (1965–1980) (milion tona) (Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 258–259)

Godina	Rijeka	Bos. Brod	Sisak	Lendava	Pančevo	Novi Sad	Ukupno
1965	2,10	0,60	1,50	0,05	–	–	4,25
1966	2,10	0,60	1,50	0,05	–	–	4,25
1967	2,10	0,60	1,50	0,10	–	–	4,30
1968	2,10	1,90	1,50	0,20	1,32	–	7,02
1969	2,10	1,90	1,50	0,20	1,32	0,55	7,57
1970	4,00	1,90	1,50	0,26	1,32	0,55	9,53
1971	4,00	1,90	3,50	0,30	1,32	0,55	11,57
1972	4,00	1,90	3,50	0,30	1,32	0,55	11,57
1973	4,00	1,90	3,50	0,60	2,00	0,55	12,55
1974	4,00	1,90	3,50	0,60	2,00	0,55	12,55
1975	4,00	2,10	3,50	0,60	2,00	0,88	13,08
1976	4,00	2,10	3,50	0,60	2,00	0,88	13,08
1977	8,00	2,10	3,50	0,60	2,00	0,88	17,08
1978	8,00	2,10	3,50	0,60	5,50	0,88	20,58
1979	8,00	2,10	6,70	0,60	5,50	0,88	23,78
1980	8,00	2,10	6,70	0,60	5,50	0,88	23,78

Naime, usled sve veće potrošnje i prerade nafte, navedene rafinerije su od početka 1970-ih imale velikih problema u pogledu snabdevanja sirovom naftom. U ovom periodu 62,5% sirove nafte na teritoriji Jugoslavije bilo je uvoznog porekla, pre svega iz Iraka, Sovjetskog Saveza i Irana. Bliskoistočna nafta

dopremala se pomorskim putem do luka Ploče, Solin, Rijeka i Kopar, odakle se, osim u slučaju riječke rafinerije, transportovala železnicom. Prevoz nafte pomorskim putem najčešće je vršilo preduzeće Jugoslovenska tankerska plovidba iz Zadra. S druge strane, sovjetska nafta, ali i domaća nafta, dopremala se rečnim putem za potrebe rafinerija u Pančevu i Bosanskom Brodu. Ova nafta isporučivala se iz sovjetske dunavske luke Reni, ili iz luke Černa Voda u Rumuniji, odakle se Dunavom i Savom dopremala do rafinerija. Prevoz nafte rečnim putem vršila su preduzeća Jugoslovensko rečno brodarstvo Beograd i Dunavski Lojd Sisak. Rafinerije u Sisku i Novom Sadu koristile su isključivo domaću naftu. Dominantnu ulogu u transportu nafte i naftnih derivata na samoj teritoriji Jugoslavije imali su železnički transport (69,9%), zatim rečni transport (18%) i konačno drumski transport (11,3%).[12]

Ovakav transport imao je niz problema. Što se tiče rečnog transporta zaleđivanje Dunava u zimskim mesecima i nizak vodostaj ograničavali su transport upravo u periodu najveće potražnje za ovim gorivom. Pre svega se misli na ulje za loženje u domaćinstvu i mazut za termoelektrane, toplane i industrijska preduzeća. S druge strane, drumski i železnički transport takođe su ograničeni usled cene, ograničenih kapaciteta železnice i drugih putnih deonica, posebno usled gustine putničkog prometa tokom letnjih meseci, znatno skupljeg investiranja u razvoj saobraćaja u odnosu na naftovodni transport, kao i vremenskih prilika. Ovde treba napomenuti da je u društvenim planom razvoja za period od 1971. do 1975. godine, predviđeno povećanje rafinerijskih kapaciteta, kako bi se do kraja navedenog perioda adekvatno odgovorilo na rastuće potrebe tržišta. Plan je podrazumevao i adekvatan razvoj transportne infrastrukture, kao i kapaciteta za skladištenje koji bi pratili proširenje rafinerijskih kapaciteta i rešili probleme snabdevanja. U suprotnom jugoslovenski planeri predviđali su stvaranje brojnih „uskih grla" u naftnoj industriji. Iz navedenih razloga plan je predvideo 5.500.000.000 milijardi dinara investicija u naftnu privredu, od čega 2.000.000.000 za transport i distribuciju i 1.000.000.000 za skladišne kapacitete. U okviru ovoga planirano je i izdvajanje sredstava za izgradnju naftovoda koji bi rafinerije povezao sa jadranskom obalom i eventualno služio kao tranzit za druge države.[13]

---

12 Miro Mandić, „Ekonomski aspekti distribucije naftnih derivata u SFRJ", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXIV, 9/1973, 490; Ante Lešić and Božidar Prstojević, „Transportation and Storage", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXVI, 5/1975, 265; Ante Lešić i Marijan Pavelić, „Jugoslavenski magistralni naftovod – veliki sistem", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXV, 7–8/1974, 436; Vidas, „Jugoslovensko tržište", 502; Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 192, 196; AJ, 130, 1160, Razvoj transportnih sistema za gas i naftu u SFR Jugoslaviji i mogućnosti za obezbeđivanje potreba do 1990, 3. 2 1971.

13 Vidas, „Jugoslovensko tržište", 502; Žgaljić, *Nafta na naše tlu*, 192–193; Mandić, „Ekonomski aspekti", 490; M. S., „Energetska baza do 1975. godine", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 1. 4. 1972; AJ, 459, 195/248–275b, Koncepcija razvojnih mogućnosti energetike u periodu

Određivanje trase naftovoda

Decembra 1970. godine, radna grupa Saveznog izvršnog veća (SIV) počela je rad na studiji o razvoju transportnih sistema za naftu i gas. Kao rezultat ovog rada 3. februara 1971. godine nastao je dokument pod nazivom „Razvoj transportnih sistema za gas i naftu u SFR Jugoslaviji i mogućnosti za obezbeđivanje potreba do 1990. godine". Dokument zaključuje da bi u kontekstu efikasnog i ekonomičnog transporta uvozne nafte izgradnja dobro lociranog naftovoda bila potpuno opravdana, pogotovo ukoliko bi bilo moguće povezivanje sa inostranim sistemima. Ipak, u trenutku pisanja studije nije još uvek postojala jasna ideja kuda bi magistralni naftovod prošao.[14]

Uzevši u obzir da su rafinerije u Sisku i Bosanskom Brodu imale najveći problem sa snabdevanjem, prvi projekti odnosili su se na ove rafinerije. U pitanju su naftovodi od jadranske luke Bakar do Pančeva, sa posebnim ogrankom ka rafineriji Sisak, dužine 625 kilometara i kapaciteta 30.000.000 tona godišnje, kao i naftovod Ploče – Bosanski Brod, sa dva posebna ogranka do Siska i Pančeva, ukupne dužine 626 kilometara i kapaciteta preko 35.000.000 tona godišnje. Pored ovoga treba pomenuti i planove poput izgradnje naftovoda od Soluna do Skoplja i od Bara do Pančeva, sa posebnim ogrankom do Raške i Skoplja. Takođe, rukovodstvo SR Hrvatske prilikom usvajanja srednjoročnog plana za period od 1971. do 1975. godine predlagalo je izgradnju naftovoda Rijeka–Sisak–Zagreb. Ovi projekti nikada nisu realizovani jer je za izgradnju kapitalnog energetskog projekta bio neophodan dogovor na nivou svih zainteresovanih subjekata iz oblasti naftne privrede. Projekti poput Ploče – Bosanski Brod ili Bakar – Sisak – Pančevo predstavljali su pre svega pokušaje „Energoinvesta" Sarajevo i „Industrije nafte" Zagreb (INA) da reše probleme snabdevanja svojih rafinerija. Ovo je značilo i rešavanje pitanja snabdevanja naftom pojedinih Republika. Iz tog razloga, isprva je bio neophodan međusobni dogovor, kako na nivou Republika, tako i na nivou privrednih subjekata. Najdalje u pripremi za izgradnju magistralnog naftovoda otišlo se oktobara 1971. godine, kada su Radnički saveti preduzeća „Hemijska industrija" Pančevo – *HIP*, „HENA" Sarajevo i „Energoinvest" Sarajevo, zaključili dogovor o izgradnji naftovoda Neum – Bosanski Brod – Pančevo, kao i o osnivanju posebnog preduzeća koje će vršiti transport nafte ovim sistemom. Tom prilikom usvojen je i predlog da se naftovod nazove „Bratstvo–Jedinstvo". Ipak, ovaj projekat, kao i prethodni, nije realizovan.[15]

1971–1975, 5/1970; AJ, 459, 217/MG22–150/713–D–150/71, Elementi proizvodno-investicione orijentacije, politike zaštite i cena: 4. deo: Infrastruktura – Energetika (pripremni materijal za Društveni plan razvoja Jugoslavije od 1971. do 1975), 4/1971; AJ, 459, 236/D–56–1/72 SP/7–56–1/72, Društveni plan Jugoslavije za period 1971–1975, 15. 2. 1972.

14 AJ, 130, 1160, Razvoj transportnih sistema za gas i naftu u SFR Jugoslaviji i mogućnosti za obezbeđivanje potreba do 1990, 3. 2. 1971.

15 „Naftovod neophodan", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 15. 2. 1971; „Doneta odluka o izgradnji

Navedeni projekti nisu realizovani usled jasnog zaključka gorenavedene studije da naftovod može biti ekonomski opravdan samo ukoliko je moguće povezivanje sa inostranim sistemima. Pre svega, u vidu se imala dugoročna orijentacija Mađarske i Čehoslovačke ka smanjenu potrošnje uglja i povećanju uloge nafte u energetskom bilansu. Ovo je direktno vezano za izgradnju naftovoda „Družba 1", kojim su dve države dobijale većinu nafte, kao i za izgradnju „Družbe 2", čije se puštanje u pogon očekivalo sredinom 1972. godine. Pitanje drugog pravca snabdevanja naftom, preko teritorije Jugoslavije, Mađarska je težila da otvori još 1964. godine od kada je u stalnim kontaktima sa „INA"-om.[16] Tokom 1967. godine predstavnici SFRJ su u bilateralnim razgovorima sa predstavnicima Mađarske, Čehoslovačke, DR Nemačke i Poljske, pominjali mogućnost izgradnje „jadranskog" naftovoda radi otvaranja drugog pravca snabdevanja ovih država naftom sa Bliskog istoka. Najdalje se otišlo u pregovorima sa Mađarskom i Čehoslovačkom i iste godine u okviru mešovitih Komiteta za privrednu i naučno-tehničku saradnju, formirane su radne grupe sa zadatkom da izuče moguće projekte naftovoda.[17]

Ovi pregovori su prekinuti, tokom 1968. godine, usled događaja u Čehoslovačkoj. Ipak, definitivno su obnovljeni 15. septembra 1970. godine tokom razgovora potpredsednika Saveta ministara SSSR-a i direktora Gosplana Nikolaja Bajbakova i jugoslovenskog ambasadora u Moskvi Veljka Mićunovića. Tom prilikom „jadranski" naftovod dobija definitivnu sovjetsku podršku, posebno u kontekstu uvoza dodatnih količina iračke nafte. U tom kontekstu, januara 1971. godine, održan je razgovor Vladimira Lončara, direktora Saveznog zavoda za društveno planiranje, i Imrea Lorinca, pomoćnika ministra teške industrije Mađarske, prilikom kojeg je postignuta saglasnost da se u svrhu što efikasnijeg snabdevanja naftom, projekat „jadranski" naftovod realizuje do sredine 1970-ih. Slični razgovori vođeni su i oktobra 1971. godine u okviru jugoslovensko-čehoslovačkog Komiteta za privrednu i naučno-tehničku saradnju. Pored toga u nizu dokumenata navodi se da u perspektivi, najkasnije do 1975. godine, treba računati na povezivanje sa naftovodom „Družba 2", čime bi se ostvarila direktna veza sa Sovjetskim Savezom. Ovde treba dodati da je jugoslovenska namera da se priključi na naftovod „Družba 2" postojala još od početka 1970–ih, te da je bila i na dnevnom redu kao jedna od tema za pripremu sastanka Tita i Brežnjeva u Beogradu septembra 1971. godine.[18]

---

naftovoda 'Bratstvo–Jedinstvo', *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 15. 10. 1971; AJ, Petrolunion (643), 1–2, Zapisnik sa 69. sednice UO Petroluniona, 3. 6. 1971; AJ, 130, 1160, Razvoj transportnih sistema za gas i naftu u SFR Jugoslaviji i mogućnosti za obezbeđivanje potreba do 1990, 3. 2. 1971.

16 AJ, 130, 1160, Izveštaj o razmatranju nekih pitanja vezanih za kompleks proširenja veza energetskih sistema NR Mađarske i SFR Jugoslavije u Budimpešti od 22. do 25. januara 1971.

17 AJ, 130, 1160, Zapisnik jugoslovensko-mađarskih razgovora o saradnji na području energetike; AJ, 130, 1200, Informacija o 8. zasedanju Jugoslovensko-čehoslovačkog komiteta za privrednu i naučno-tehničku saradnju, 12. 11. 1971.

18 AJ, 130, 1160, Razvoj transportnih sistema za gas i naftu u SFR Jugoslaviji i mogućnosti za obezbeđivanje potreba do 1990, 3. 2 1971; AJ, 130, 1160, Zapisnik jugoslovensko-mađar-

Dakle, određivanje trase naftovoda zavisilo je ne samo od unutrašnjeg dogovora, već se tražila i što pogodnija lokacija koja bi omogućila povezivanje sa već postojećim naftovodnim sistemima. Time bi naftovod prerastao lokalni jugoslovenski značaj, a Jadransko more postalo novi pravac snabdevanja naftom evropskog kontinenta uz postojeća tri: Zapad–Centar (naftovod Vilhelmshaven–Rajna–Rur); Jug–Centar (naftovodi Fos–Karlslue, Đenova–Ingolštat i Trst–Ingolštat); Istok–Centar (naftovodi „Družba"). Jugoslovenska strana isticala je Jadransko more kao prirodni pravac snabdevanja srednjoevropskih država naftom, uzevši u obzir da su transportni putevi preko Crnog i Baltičkog mora bili duži. Kada je ovo uzeto u obzir, određena je sledeća trasa naftovoda: Omišalj – Sisak – Bosanski Brod – Novi Sad – Pančevo, sa krakom za rafineriju u Lendavi i ka mađarskoj granici (mesto Gola). Ovo je bio originalni predlog „INA", koji je počeo da se razrađuje još 1967. godine. Sama trasa naftovoda uslovljena je konfiguracijom terena, jer iako trasa nije bila najkraća, teren je bio najlakši za izgradnju, a samim tim i najjeftiniji. Takođe, deonica Bosanski Brod – Opatovac izgrađena je još 1969. Na izbor ostrva Krk, odnosno mesta Omišalj, kao početne lokacije uticalo je više faktora. Pre svega po geografskim karakteristikama mesto Omišalj određeno je kao prirodna luka, najpogodnija za pristajanje velikih tankera usled dubine mora veće od 30 metara i mogućnosti zaštite od havarije i požara. Takođe, u Omišalju su postojale i četiri istakačke luke za naftu i bunker za brodove, te je mesto i u pogledu infrastrukture bilo pogodno. Na kraju, u pogledu međunarodnog karaktera naftovoda, procenjeno je da bi izborom ove trase bila ostvarena najlakša konekcija sa Mađarskom, a samim tim i sa naftovodom „Družba 2", kao i sa transalpskim naftovodom Trst–Ingolštat.[19]

skih razgovora o saradnji na području energetike; AJ, 130, 1200, Informacija o VIII zasedanju Jugoslovensko-čehoslovačkog komiteta za privrednu i naučno-tehničku saradnju, 12. 11. 1971; AJ, 459, 239/D–131/72 MG/21–131/72 3, Informacija o problematici sirovina u SFRJ, 8. 5. 1972; AJ, 459, 241/D197/72 DP17–197/72 3, Prva ocena mogućnosti za saradnju Jugoslavije sa SSSR-om za period od 1976. do 1980, 10. 7. 1972; AJ, Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom (751), 513/545/1, Informacija o ekonomskim odnosima sa SSSR-om u vezi sa posetom L. I. Brežnjeva Jugoslaviji septembra 1971, 6. 9. 1971.

19 Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 193; Tomić, „Jugoslovenski naftovod", *Petrolunion*, 12. 11. 1982; Ante Lešić i Marijan Pavelić, „Jugoslavenski magistralni naftovod – veliki sistem", 437; Protić, *Nafta i plin*, 132; Ante Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXV, 3/1974, 144; Slobodan Bošković, Josip Vugrinec, Vilim Boranić, Vojtjeh Brajčić, Ante Lešić i Sava Savin, „Activity of Yugoslav Oil Industry from 1975 to 1979", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXX, 9–10–11/1979, 447; AJ, 130, 1200, Predlog za preduzimanje potrebnih mera za sklapanje međudržavnog ugovora sa SR Mađarskom i ČSSR o izgradnji i korišćenju Jadranskog naftovoda od Riječkog zaliva preko Siska ka mađarskoj granici, 29. 10. 1971; AJ, 130, 1200, Informacija o VIII zasedanju Jugoslovensko-čehoslovačkog komiteta za privrednu i naučno-tehničku saradnju, 12. 11. 1971; AJ, 459, 254, Informacija o mogućim inicijativama za dugoročnu proizvodno-tehničku (multilateralnu) saradnju sa zemljama članicama SEV-a (Proizvodni sektor SZDP), 29. 7. 1973.

Zaključivanje ugovora i osnivanje preduzeća RO „Jugoslovenski naftovod"

Kada je određena trasa naftovoda, sledeći korak bilo je preduzimanje niza administrativnih mera kako bi započela izgradnja. Prvi korak bilo je zaključivanje „Osnovnog ugovora o izgradnji i korišćenju jedinstvenog jugoslovenskog naftovoda" u Sarajevu, 25. jula 1973. godine. Ugovor su zaključili generalni direktori tri najveća preduzeća iz oblasti naftne privrede, Anđelko Bubanj („INA" Zagreb), Andraš Kovač („Naftagas" Novi Sad) i Emerik Blum („Energoinvest" Sarajevo). Zaključivanju ugovora prethodili su pregovori predstavnika Izvršnih veća SR Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i SAP Vojvodine, koji su intenzivno vođeni u periodu od 26. aprila do 15. maja 1973. godine i na kojem je prihvaćen pomenuti predlog „INA". Ugovor je predviđao izgradnju naftovoda, kapaciteta 34.000.000 tona, koji će povezati sve postojeće kontinentalne rafinerije sa Riječkim zalivom, dok će u samom zalivu kod ostrva Krk, u mestu Omišalj biti izgrađen terminal za prekookeanske tankere, skladišni prostor kapaciteta 1.5 miliona tona, kao i početni terminal naftovoda. Izgradnja naftovoda ugovorom je podeljena u dve faze. Prva obuhvata izgradnju kapaciteta od 20.000.000 tona godišnje i trebalo ju je završiti do 1977. godine, dok je drugu fazu trebalo završiti do 1984. godine, kada bi naftovod dostigao pun kapacitet. Prilikom zaključivanja ugovora predstavnici tri preduzeća naveli su da naftovod predstavlja mogućnost da Jugoslavija uhvati korak sa razvijenim državama u kojima se prevoz nafte u celosti obavlja na ovaj način. Takođe, kao glavne prednosti naftovoda navedeni su cena prevoza, kontinuirani transport koji eliminiše potrebu izgradnje relativno velikih skladišnih prostora i nabavku prevoznih sredstava, eliminisanje opterećenja i oštećenja drumskih i železničkih saobraćajnica usled masovnog transporta, kao i eliminisanje gubitaka u transportu. Procena je bila da će naftovod smanjiti troškove transporta za više od 50%.[20]

Nakon zaključivanja Osnovnog ugovora osnovan je Inicijativni odbor za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda, koji su činili predstavnici „INA", Energoinvesta i Naftagasa. Inicijativni odbor je 4. marta 1974. godine postigao dogovor o osnivanju preduzeća „Jugoslovenski naftovod" sa sedištem u Rijeci i ekspoziturama u Bosanskom Brodu, Novom Sadu, Pančevu, Lendavi, Beogradu i Omišalju. Dogovor je realizovan 12. marta, kada dolazi do zvaničnog osnivanja Radne organizacije „Jugoslovenski naftovod". Generalni direktor preduzeća postao je dr Zvonko Petrinović. Konačno 9. jula 1974. godine u Rijeci potpisan je „Ugovor o udruživanju sredstava za izgradnju i korišćenje Jugoslovenskog naftovoda" između

[20] Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod", 141–144; Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 193; AJ, 130, 1358, Informacija o izgradnji jadranskog naftovoda, 14. 6. 1973; AJ, 130, 1358, Beleška o sastanku predstavnika Energoinvesta, INE i Naftagasa, po pitanju izgradnje zajedničkog naftovoda, 18. 5 1973.

pomenutih preduzeća, kojim se ona obavezuju da izdvoje 450.000.000 dinara sredstava za potrebe izgradnje.[21]

Paralelno sa ovim rešavana su i pitanja tranzita za Mađarsku i Čehoslovačku. Ovo je 12. februara 1974. godine rezultiralo potpisivanjem „Osnovnog ugovora o pružanju tranzitnih usluga preko Jugoslovenskog naftovoda", između predstavnika INA, Naftagasa i Energoinvesta sa jugoslovenske strane i preduzeća „Hemapol a. d." Prag sa čehoslovačke, odnosno „Mineralimpeks" Budimpešta, sa mađarske strane. Ovaj ugovor kasnije je dopunjen potpisivanjem međudržavnog „Sporazuma o saradnji na eksploataciji Jugoslovenskog naftovoda za transport nafte u Čehoslovačku i Mađarsku preko teritorije SFRJ", koji je zaključen 6. decembra 1974. godine, u Beogradu. Ovi ugovori podrazumevali su saradnju u obezbeđivanju kontinuiranog rada naftovoda u periodu od dvadeset godina od trenutka puštanja u rad. Takođe, predviđali su da čehoslovački i mađarski brodovi, koji prevoze naftu do Omišalja, imaju status najpovlašćenije nacije, što obuhvata rad posade, pretovar tereta, boravak broda i posete luci. Na kraju, predviđeno je da nafta koja se prevozi za Mađarsku i Čehoslovačku ne bude opterećena carinama, porezima i drugim državnim ili lokalnim taksama. Ugovori zaključeni sa Čehoslovačkom i Mađarskom predviđali su i sufinansiranje izgradnje naftovoda u vidu obezbeđivanja kredita.[22]

Međutim, iako je prvi ugovor zaključen još jula 1973. godine, značajni događaji na međunarodnom planu uticali su da on ne ostane samo „mrtvo slovo na papiru". U pitanju je naftna kriza iz 1973. godine, izazvana embargom zemalja OPEK-a usled izbijanja Jomkipurskog rata, a koja je isprva dovela do trostrukog povećanja cene nafte na svetskom tržištu. Jugoslavija, koja je u ovom periodu bila na vrhuncu procesa povećanja učešća nafte u energetskom bilansu, a samim tim i rasta zavisnosti od uvoza nafte, našla se jako pogođena

21 M. V., „Jugoslovenski naftovod – samostalno preduzeće", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 15. 3. 1974; Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 193; „Potpisan ugovor o trajnom udruživanju sredstava za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 1. 9. 1974; AJ, Savezni komitet za energetiku i industriju (575), 1/25/1/7, Izveštaj o pripremama za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda, 14. 8. 1974; AJ, 575, 1/25/1/7, Izveštaj o pripremama za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda, 14. 8. 1974.

22 AJ, 130, 2260, Predlog zakona o ratifikaciji Sporazuma između vlade SFRJ i vlade ČSSR o dugoročnoj saradnji na eksploataciji Jugoslovenskog naftovoda, 23. 6. 1975; AJ, 130, 2260, Predlog zakona o ratifikaciji Sporazuma između vlade SFRJ i vlade NR Mađarske o dugoročnoj saradnji na eksploataciji „Jugoslovenskog naftovoda", 23. 6. 1975; AJ, 575, 1, Sporazumi između vlade SFRJ i vlada NR Mađarske i ČSSR o dugoročnoj saradnji na eksploataciji Jugoslovenskog naftovoda za transport nafte, 14. 12. 1974; D. K. M., „Sporazum sa Mađarskom i Čehoslovačkom o naftovodu", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 16. 9. 1975; D. R. „Putevi nafte i gasa: Godine krupnih poduhvata", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 24. 1. 1975; AJ, 130, 1988, Informacija o problematici iz Osnovnog ugovora o tranzitu nafte kroz Jugoslaviju i pripremama za potpisivanje uzajamnog međudržavnog ugovora o osiguranu normalnog rada naftovoda, 24. 6. 1974.

situacijom na svetskom tržištu energenata. Na unutrašnjem tržištu ovo je već u prvih mesec dana dovelo do poskupljenja maloprodajne cene dizel goriva, motornog benzina i ulja za loženje, koje su najviše pogodile vlasnike automobila i potrošače u domaćinstvu. Usled ovoga tokom 1974. godine Savezni komitet za energetiku i industriju (SKEI) radio je na programu administrativnih mera koje bi umanjile posledice naftne krize. Ovaj rad je 16. novembra rezultirao usvajanjem „Rezolucije o dugoročnoj politici razvoja energetike u Jugoslaviji do 1985. godine", od strane SIV-a. Rezolucija je predviđala da se usled značajnog povećanja cene energenata na svetskom tržištu moraju preduzeti mere koje, između ostalog, predviđaju razvoj transportnih sredstava za prenos svih oblika energije radi ekonomičnog i efikasnog transporta. Zahvaljujući ovome, godinu dana kasnije, SIV novom rezolucijom „O osnovama zajedničke politike ekonomskog i socijalnog razvoja Jugoslavije u 1975. godini" proglašava Jugoslovenski naftovod prioritetnim privrednim objektom. Na kraju, „Dogovorom o osnovama Društvenog plana Jugoslavije za razvoj energetike u periodu od 1976. do 1980. godine" potvrđena je potreba razvoja ekonomski najpovoljnijih sistema za transport i prenos energije i njihovo povezivanje sa sistemima susednih zemalja, radi uključivanja u međunarodne energetske sisteme. Ovim aktima SIV-a projekat Jugoslovenski naftovod je dobio potrebnu političku podršku na nivou Federacije.[23]

Kada su zaključeni svi ugovori i dobijena politička podrška, SIV i SKEI su zauzeli stav da su stečene sve pretpostavke za početak izgradnje naftovoda, te da je sledeći neophodan korak obezbeđivanje finansijskih sredstava. Prema prvoj proceni neophodna sredstva su bila: 7.473.000.000 dinara za potrebe izgradnje, 681.841.000 dinara na ime kamata i 601.093.000 dinara za potrebe prvog punjenja naftovoda. Predviđeno je da se kroz domaće izvore finansiranja obezbede sredstva u iznosu od 2.401.000.000 dinara, dok bi inostrani krediti u iznosu od 5.072.000.000 dinara bili većinski izvor finansiranja. U tu svrhu Savezni sekretarijat za inostrane poslove započeo je pregovore sa Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj, kao i sa Vladom Kuvajta. Pregovori u vezi sa učešćem Međunarodne banke u finansiranju izgradnje Jugoslovenskog naftovoda, trajali su 15. jula do 19. novembra 1975. godine, kada je u Vašingtonu zaključen ugovor o kreditu u iznosu od 49.000.000 dolara, odnosno 10% predračunske vrednosti naftovoda. Ugovor o kreditu sa Međunarodnom bankom poslužio je i kao povod da se lakše dobiju ostali krediti jer su se države kreditori u velikoj meri oslanjale na pozitivan stav Međunarodne banke. Konačno do kraja 1975. godine osigurana su sledeća sredstva za izgradnju naftovoda:

[23] B. G., „Poskupeli benzin, dizel gorivo i ulje za loženje", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 1. 11. 1973; AJ, Jugoslovenski nacionalni komitet Svetske konferencije za energetiku (539), 3, Rezolucija o dugoročnoj politici razvoja energetike u Jugoslaviji do 1985, 16. 11. 1974; AJ, 130, 7542, Dogovor o osnovama Društvenog plana Jugoslavije za razvoj energetike u periodu od 1976. do 1980, 8. 1. 1976; AJ, 130, 7550, Predlog Izvršnog veća Sabora SR Hrvatske za rešenje sistemskih pitanja za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda, 12. 4. 1976.

125.000.000 dolara od Kuvajta; 70.000.000 dolara libijskog kredita; 49.000.000 dolara od strane Međunarodne banke; 30.000.000 dolara od Mađarske; 9.500.000 dolara od Čehoslovačke. Ukupno je obezbeđeno 283.500.000 dolara inostranih kredita sa prosečnim rokom otplate od deset godina i prosečnom kamatnom stopom od 11,4%. S druge strane, domaća sredstva koja su predviđena za izgradnju naftovoda iznosila su: 44.100.000 dolara kao osnivački ulog; krediti domaćih banaka u iznosu od 29.400.000 dolara; sredstva Fonda za izgradnju skladišta u iznosu od 58.800.000 dolara. Ukupno predviđena domaća finansijska sredstva iznosila su 132.300.000 dolara.[24]

Izgradnja naftovoda

Projekat je predviđao da Jugoslovenski naftovod bude dug 735 kilometara, te da obuhvata sledeće deonice:

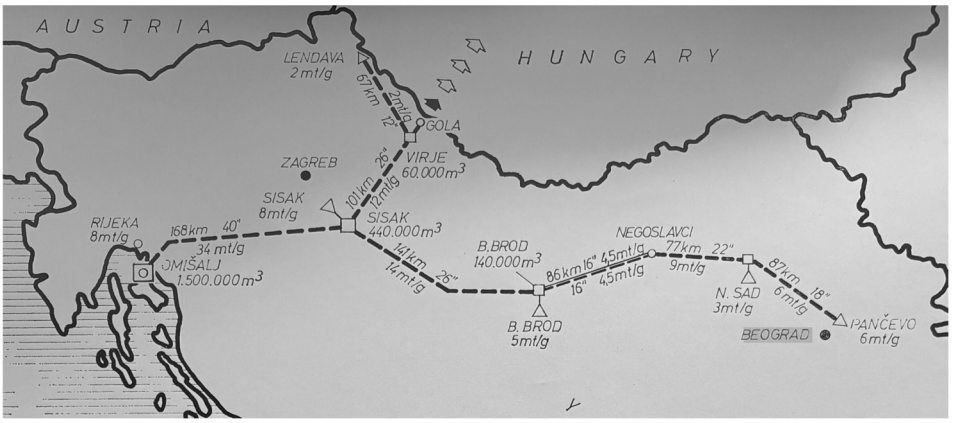
1. Pomorska luka Omišalj, skladišni prostor i terminal (1) Omišalj
2. Magistralna deonica Omišalj–Sisak (168 km)
3. Skladišni prostor i terminal (2) Sisak
4. Tranzitni krak Sisak–Gola (101 km)
5. Skladišni prostor i terminal (3) Virje
6. Magistralna deonica Virje–Lendava (67 km)
7. Magistralna deonica Sisak–Bosanski Brod (Slobodnica) (141 km)
8. Skladišni prostor i terminal (4) Bosanski Brod (Slobodnica)
9. Magistralna deonica Slobodnica–Negoslavci (Dunav) (85,5 km)
10. Magistralna deonica Negoslavci–Kać (Novi Sad) (77,5 km)
11. Skladišni prostor i terminal (5) Kać (Novi Sad)
12. Magistralna deonica Kać–Pančevo (95 km)

Predviđeni kapacitet naftovoda bio je 34.000.000 tona godišnje, od čega je za rafinerije „INA" u Sisku i Lendavi predviđeno osam, odnosno dva miliona tona, za Energoinvestovu rafineriju u Bosanskom Brodu pet miliona tona, a za Naftagasove rafinerije u Novom Sadu i Pančevu, tri, odnosno šest milion tona nafte. Takođe, predviđeno je po pet miliona tona u tranzitu za Mađarsku i Čehoslovačku. Predviđeno je da će naftovod biti u stanju da transportuje više vrsta nafti, pre svega sa područja Bliskog istoka, severne i zapadne Afrike i Sovjetskog Saveza.[25]

---

24 Tomić, „Jugoslovenski naftovod", *Petrolunion*, 12. 11. 1982; AJ, 575, 1, Problem izgradnje Jugoslovenskog naftovoda i predlozi mera za zatvaranje finansijske konstrukcije, 22. 10. 1974; AJ, 130, 7553, Informacija o otvorenom problemu finansiranja prvog punjenja Jugoslovenskog naftovoda, a u vezi sa ratifikacijom Sporazuma o garanciji po zajmu Međunarodne banke br. YU1173, 13. 4. 1976; AJ, 130, 7543, Sporazum o garanciji (Projekt Jugoslovenskog naftovoda) između SFRJ i Međunarodne banke za obnovu i razvoj, 19. 11. 1975; AJ, 575, 59, Informacije o problematici kreditiranja izgradnje naftovoda SFRJ od strane Čehoslovačke i gasovoda u ČSSR od strane jugoslovenskih naftovoda, 14. 6. 1976; AJ, 575, 16, Informacije o problemima zatvaranja finansijske konstrukcije za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda, 28. 2. 1975.

25 Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod", 141; Lešić, Pavelić, „Jugoslavenski magistralni naftovod", 440; Protić, *Nafta i plin*, 132; Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 195; *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno-ekonomske studije*, (Novi Sad: Naftagas–Inženjering, 1973), 1–2.

Slika 1: Trasa Jugoslovenskog naftovoda
(*Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno-ekonomske studije*, 2)

Konačno, izgradnja Jugoslovenskog naftovoda počela je 31. maja 1975. godine i poverena je preduzećima „Montaža" Zrenjanin, „Industrogradnja" Zagreb i Preduzeću za vodne puteve „Ivan Milutinović" Beograd. Materijali za izgradnju, poput cevi, opreme za pumpne stanice i armature nabavljani su većinom u inostranstvu, pre svega od Kuvajta kao države kreditora. Pored ovoga, cevi za izgradnju naftovoda u manjoj meri isporučivalo je i domaće preduzeće „IMK Uroševac – Fabrika šavnih cevi".[26]

Ipak, početak izgradnje kasnio je nekoliko meseci. Pored pregovora o finansiranju, početak je odložen i usled pronalaska arheoloških ostataka rimskog naselja Fulfinuma, u blizini Omišalja, te je rok za izgradnju pomeren za sredinu 1978. U prvoj fazi započeti su radovi na izgradnji vezova za naftne tankere u Omišalju, instalacija za snabdevanje brodova vodom i gorivom i za neprekidnu isporuku nafte iz terminala. Pored toga, predviđena je i izgradnja mosta između ostrva Krk i kopna, ukupne dužine 1165 metara, kroz čije lukove naftovod prolazi u dužini od 390 i 252 metra, što je do tada bilo jedinstveno građevinsko rešenje. Tempo izgradnje, prema pisanju štampe, odvijao se u proseku dva kilometra dnevno, dok je prva deonica Jugoslovenskog naftovoda, odnosno naftni terminal Omišalj, puštena u pogon 1976. Ipak, sami radovi nisu protekli bez problema i do sredine 1978. godine, kada je predviđeno otvaranje naftovoda, cevi su postavljene na deonicama Pančevo–Novi Sad i Krk–Sisak–Gola, gde je naftovod decembra 1978. povezan sa mađarskim naftovodnim sistemom. Posebno

26 D. R. „Putevi nafte i gasa", *Petrolunion,* 24. 1. 1975; M. V., „ČSSR daje kredit za naš naftovod", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 15. 3. 1974; „Naftovod od Siska do Pančeva", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 15. 11. 1977; *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno-ekonomske studije*, 5; AJ, 130, 3599/335–81–129, Uvoz cevi za izgradnju jugoslovenskog gasovoda i naftovoda; AJ, 130, 7550, Predlog Izvršnog veća Sabora SR Hrvatske za rešenje sistemskih pitanja za izgradnju Jugoslovenskog naftovoda, 12. 4. 1976; AJ, 130, 3599, Uvoz cevi za izgradnju jugoslovenskog gasovoda i naftovoda.

zahtevna deonica za izgradnju bila je preko Gorskih Kotara u dužini od 50 kilometara. Iz ovog razloga direktor preduzeća Jugoslovenski naftovod Zvonko Petrinović, ispred Koordinacionog odbora za izgradnju naftovoda, naveo je da se rok za otvaranje naftovoda pomera za januar 1979. godine.[27]

Ovo nije bilo jedino probijanje roka i on je kasnije pomeren za još šest meseci. Postojalo je dosta razloga za odlaganje, poput problema oko dostavljanja cevi iz uroševačke fabrike, njihovog neodgovarajućeg tipa, pa do samog složenog postupka izgradnje. Iako je teren za izgradnju bio lakši nego druga rešenja, naftovod je prelazio preko četiri reke – Save, Drave, Dunava i Tise – dok su na određenim deonicama radovi vršeni na visinama od gotovo 1000 metara. Konačno, naftovod je svečano otvoren za Dan republike, 29. novembra 1979. godine. Prvi jugoslovenski tanker „Slaviša Vajner" uplovio je u omišaljsku luku nešto ranije, 25. oktobra. Ubrzo nakon ovoga, u Omišalj je uplovilo još 13 tankera, čime je izvršeno prvo punjenje naftom u količini od 520.000 tona. Zahvaljujući ovome naftovod je zvanično pušten u eksploataciju 22. decembra 1979. godine. Marta 1980. završeni su radovi na dispečerskom centru u Sisku, koji je predstavljao glavno čvorište za dalje upućivanje nafte, dok je istog meseca u Omišalj uplovio i prvi tanker sa 168.000 tona nafte namenjenih za Mađarsku. Konačno, 17. marta 1980. godine naftovodom je do pančevačke rafinerije stiglo prvih 85.000 tona nafte, čime je on profunkcionisao čitavom dužinom.[28]

Zaključna razmatranja: Pozitivne i negativne strane Jugoslovenskog naftovoda

Kada je pušten u eksploataciju, prednosti Jugoslovenskog naftovoda bile su odmah vidljive. On je omogućio brzinu protoka nafte od dva metra po sekundi, čime je obezbeđeno kontinuirano snabdevanje bez obzira na godišnja doba i klimatske uslove. Efikasnost je podignuta na visok nivo, gubici su svedeni na nulu, a opasnost od saobraćajnih nesreća isključena. Procena je da su transportni gubici na ovaj način smanjeni za 320%. Smanjena su investiciona ulaganja u objekte za prijem, istovar, skladištenje, a isključena je i potreba

[27] D. R., „Putevi nafte i gasa", *Petrolunion*, 24. 1. 1975; Tomić, „Jugoslovenski naftovod", *Petrolunion*, 12. 11. 1982. godine; „Kratak prikaz aktivnosti naftne privrede Jugoslavije u 1976. godini" (skupina autora), *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXVIII, 6/1977, 376; „Izgradnja prvog jugoslovenskog naftovoda: Naftovod korača dva kilometara dnevno", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 1. 11. 1978; „Prvi YU naftovod kasni šest meseci", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 22. 12. 1978.

[28] Tomić, „Jugoslovenski naftovod", *Petrolunion*, 12. 11. 1982; „YU–naftovod možda u oktobru", *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 1. 10. 1979; С. Вукајловић, „Нафта стигла у Панчево", *Нафташ: Лист РО Нафтагас Нови Сад*, 3. 1980*: List RO Naftagas Novi Sad*, 3/1980; Ante Lešić i Milka Bogdanović, „Prijevoz, skladištenje i manipulacije nafte, naftnih derivata i plina u 1980. godini", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXXII, 6/1981, 295; AJ, 130, 3599/335–81–129, Uvoz cevi za izgradnju jugoslovenskog gasovoda i naftovoda; AJ, 575, 222/04–03, Razvoj naftne privrede Jugoslavije, 20. 6. 1983.

za održavanjem velikog voznog parka, čime je značajno umanjeno opterećivanje pruga i drumskih saobraćajnica. Naftovod je smanjio i zakup stranih cisterni, te je procena da je u prvoj godini rada otkazano 60% inostranih cisterni. Na kraju Jugoslovenski naftovod bio je potpuno automatizovan sistem koji je omogućio da nafta u trenutku kada tanker uplovi u Omišalj postane dostupna u svim rafinerijama.[29] Zaključuje sa da je naftovod na ovaj način ispunio prvobitnu namenu i rešio probleme efikasnog i ekonomičnog transporta.

Međutim, kada detaljnije analiziramo sam projekat Jugoslovenskog naftovoda, na njemu možemo uočiti i niz negativnih procesa koji se odvijaju u jugoslovenskoj privredi. Procese o kojima je reč uočio je još početkom 1970-ih jugoslovenski ekonomista Milan Aleksić u studiji „Ekonomska situacija u svetu – Privredni razvoj i ekonomska politika Jugoslavije". On zaključuje da početkom 1950-ih, usled napuštanja modela centralnog planiranja, počinje proces izmeštanja težišta privrednog razvoja sa bazne industrije, odnosno proizvodnje sirovina i energetike, ka prerađivačkoj industriji. Razvoj prerađivačkih kapaciteta u ovom periodu neraskidivo je vezan za povećani uvoz sirovina, repromaterijala i opreme, kao i za zaduživanje u inostranstvu. Ovo je dovelo do ubrzane investicione gradnje na bazi stranog kapitala i resursa, dok je ujedno uzrokovalo zaostajanje razvoja sirovinske baze, povećavajući zavisnost od uvoza.[30] Kada je tokom 1960-ih došlo do naglog intenziviranja potrošnje nafte, slične procese možemo uočiti i u jugoslovenskoj naftnoj industriji, čije je težište razvoja preneseno sa proizvodnje nafte na preradu, odnosno razvoj rafinerijskih kapaciteta. Ovim se stvarao jaz koji je pokrivan povećanjem uvoza. Stvorena je zavisnost od uvoza, koja je zahvaljujući jeftinoj nafti na svetskom tržištu, prihvaćena kao trajna komponenta razvojne politike. Problem nastaje nakon naftne krize, a nemogućnost Federacije da utiče na privredne subjekte na nivou Republika, usled decentralizacije, uticala je da Jugoslavija bude jedna od retkih zemalja koja je nastavila da povećava potrošnju nafte. Naftovod ovde dolazi ne kao rešenje strukturnih problema, već kao mogućnost da se na što efikasniji i ekonomičniji način nastavi sa uvozom nafte i makar prividno saniraju gubici usled naftnih kriza.

Tabela 5: Udeo vrednosti nafte u ukupnoj vrednosti uvoza (*Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije – Statistics of Foreign Trade of the SFR Yugoslavia*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1970–1985))

1970	2,30%	1978	10,54%
1971	2,95%	1979	12,10%
1972	2,55%	1980	17,97%

[29] Lešić i Bogdanović, „Prijevoz, skladištenje i manipulacije", 295; Tomić, „Jugoslovenski naftovod", *Petrolunion*, 12. 11. 1982; Jovan Tomić, „Jugoslovenski naftovod jučer–danas–sutra", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXXIV, 12/1983, 730.

[30] AJ, Institut za spoljnu trgovinu (783), 42, dr Milan Aleksić, *Ekonomska situacija u svetu – Privredni razvoj i ekonomska politika Jugoslavije*, Institut za spoljnu trgovinu, Beograd, 1971.

1973	4,87%	1981	16,92%
1974	9,06%	1982	16,22%
1975	8,39%	1983	17,92%
1976	10,46%	1984	18,52%
1977	10,16%	1985	16,10%

S druge strane kada uporedimo odnos dostupnih rafinerijskih kapaciteta, kapacitet naftovoda i realne potrebe, možemo uočiti još jedan negativan proces, koji se najčešće definiše kao predimenzioniranje industrijskih kapaciteta. O predimenzioniraju postoje brojni dokazi. Još septembra 1971. godine prilikom susreta Tita i Brežnjeva, Kiro Gligorov, ekonomista i član predsedništva SFRJ, naveo je da je jedan od glavnih uzroka ekonomske nestabilnosti: „... mi volimo previše da investiramo. Sve republike hoće da se brže razvijaju i razume se to izaziva pritisak na tržište, na cene, remeti odnose u raspodeli nacionalnog dohotka. To je glavni uzrok nestabilnosti". O istoj pojavi svedoči i Đoko Burić, bivši direktor rafinerije Novi Sad, u studiji „Domaća oprema u jugoslovenskoj industriji nafte i gasa". Burić u ovom kontekstu govori o odsustvi elementarne koordinacije u razvoju industrije, te čestoj izgradnji nepotrebnih duplih kapaciteta. Slično zaključuje i Milić P. Rajković, stručnjak iz oblasti energetike, u studiji „Nafta i prirodni gas", navodeći da je u Jugoslaviji svaka republika težila izgradnji sopstvene rafinerije, te su rafinerijski kapaciteti dostigli ukupno 30.000.000 tona i nikada nisu bili u potpunosti iskorišćeni, jer su realne potrebe bile gotovo upola manje. O neracionalnoj investicionoj politici piše i istoričar Slobodan Selinić, navodeći ovu „investomaniju" kao jedan od uzroka krize iz prve polovine 1980-ih.[31]

Tabela 6: Iskorišćenost rafinerijskih kapaciteta (1971–1980)
(Žgaljić, *Nafta na našem tlu*)

1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
73,55 %	71,65 %	71,87 %	83,43 %	84,40 %	90,83 %	80,97 %	68,80 %	66,27 %	62,15 %

Što se tiče Jugoslovenskog naftovoda u ovom kontekstu dovoljno je navesti podatak da je u prve četiri godine poslovanja, odnosno do 1. marta 1983. godine, naftovodom prevezeno svega 16,7 miliona tona nafte, što je značajno ispod planiranog godišnjeg kapaciteta, koji je samo u prvoj godini rada trebalo da iznosi 24,3

[31] Људмила А. Величанскаја, Тимур А. Џалилов, Љубодраг Димић, Маја Ф. Кишкина–Иваненко, Миладин Милошевић, Нада Пантелић, Александр С. Стикалин и Александар Животић ур., *Jugoslavija–SSSR: Susreti i razgovori na najvišem vrhu rukovodilaca Jugoslavije i SSSR (1965–1980)*, Tom 2 (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2016), 496; Rajković, *Nafta i prirodni naftni gas*, 66; Слободан Селинић, „Западни кредити Југославији 1980. године: На путу без повратка", *Токови историје*, god. XXXII, 1/2024; 227; Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983: Спољни дуг и унутрашња криза* (Београд: ИНИС, 2024); 15; AJ, 539, 55, Đoko Burić, Domaća oprema u jugoslovenskoj industriji nafte i gasa, SOUR Naftagas.

miliona tona. Na negativne trendove u naftnoj industriji osvrće se, posredno, i jugoslovenski filozof Mihailo Marković u intervjuu iz 1983. godine za časopis „Theoria". Marković navodi sledeće: „Jugoslovenskim planom 1975–80. sasvim racionalno i opravdano je predviđeno veće oslanjanje na sopstvene energetske izvore... Ali baš u tom periodu, posle jasnih signala (u 1973. godini) dolazeće naftne krize, nekontrolisano i suludo su nicale rafinerije, naftovodi, postrojenja na mazut."[32]

Tabela 7: Planirana dinamika isporuka naftovodom (milion tona)
(*Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno-ekonomske studije*, 7)

Korisnik	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Sisak	4,6	5,2	5,2	6,0	6,7	8,0
Lendava	1,4	1,5	1,6	1,7	1,9	2,0
B. Brod	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	5,0
Novi Sad	1,5	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Pančevo	5,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0
Tranzit	7,9	9,0	9,5	10,0	10,0	10,0
Ukupno	24,3	28,7	29,3	30,7	31,6	34,0

Tabela 8: Iskorišćenost kapaciteta naftovoda u prve četiri godine rada
(do 1. marta 1983. godine) (milion tona)
(Tomić, „Jugoslovenski naftovod", 732)

Korisnik	Transportovana nafta
Sisak	2,1
Lendava	0,25
Bos. Brod	5,85
Novi Sad	–
Pančevo	8,26
Mađarska	0,25
ČSSR	–

Kao glavni uzrok problema vezanih za nemogućnost federalnih vlasti da utiču na smanjenje uvoza, niti na racionalniju investicionu politiku, odnosno stvaranje predimenzioniranih kapaciteta, ekonomista Branko Horvat u studiji „Jugoslovenska privreda 1965–1983: prognoze i kritike" vidi upravo decentralizaciju ekonomije koja je sprovođenja ekonomskim i ustavnim reformama. Po njegovoj analizi Privredna reforma iz 1965. godine ukinula je planiranje u ekonomiji i uvela slobodno tržište, dok su ustavne reforme u periodu od 1972. do

[32] Tomić, „Jugoslovenski naftovod", 732; *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno–ekonomske studije*, 7; „Razgovor sa M. Markovićem: Angažman za istinu – Za sintezu evropske humanističke tradicije, građanskih demokratskih tekovina i tradicionalnih socijalističkih aspiracija", *Theoria: Časopis Filozofskog društva Srbije*, god. XXVI, 3/1983, 147–148.

1974. godine birokratizovale ekonomski sistem. Kroz proklamovanje samoupravljanja, udruženog rada i suvereniteta Republika, stvorila se težnja republičkih političkih elita da ostvare punu ekonomsku kontrolu na republičkim teritorijama. Time je borba protiv unitarizma dovela do rasparčanosti ekonomije i zatvaranja u republičke granice, stvorivši pojavu koju Horvat definiše kao „decentralizovane monopole", van kontrole federalnih vlasti.[33] Kada u ovom kontekstu posmatramo procese u naftnoj industriji, najbolje bi bilo vratiti se na citiranu Horvatovu trotomnu studiju o naftnoj industriji u kojoj upozorava da započeta decentralizacija privrede, u kontekstu naftne privrede, predstavlja ekstremnu meru, koja nosi niz negativnih posledica ukoliko se ne nađu adekvatna integrativna rešenja.[34] Jugoslovensko rukovodstvo kroz konstantne procese decentralizacije i dezintegracije ova rešenja nije uspevalo da pronađe.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 459, Savezni zavod za društveno planiranje; Fond 539, Jugoslovenski nacionalni komitet Svetske konferencije za energetiku; Fond 575, Savezni komitet za energetiku i industriju; Fond 643, Petrolunion; Fond 751, Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom; Fond 783, Institut za spoljnu trgovinu.

Objavljeni izvori

- *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno-ekonomske studije*. Novi Sad: Naftagas–Inženjering, 1973.
- Veličanskaja, A. Ljudmila, Timur A. Džalilov, Ljubodrag Dimić, Maja F. Kiškina–Ivanenko, Miladin Milošević, Nada Pantelić, Aleksandr S. Stikalin i Aleksandar Životić ur., *Jugoslavija–SSSR: Susreti i razgovori na najvišem vrhu rukovodilaca Jugoslavije i SSSR (1965–1980)*, *Tom 2*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2016. (Cyrillic)

Štampa i periodika

- *Naftaš: List RO Naftagas*, 1980. (Novi Sad) (Cyrillic)
- *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 1971–1975, 1977–1979, 1982. (Beograd)
- *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije – Statistics of Foreign Trade of the SFR Yugoslavia*, 1970–1985. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Literatura

- „Potrošnja primarnih nosilaca energije i naftnih derivata u Jugoslaviji (statistika)". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXIII, 9/1972, 453–456.

[33] Branko Horvat, *Jugoslovenska privreda 1965–1983: Prognoze i kritike* (Zagreb–Ljubljana: Cankareva založba, 1984), 245–246.

[34] Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (1): Proizvodnja nafte* (Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1965), 252.

- „Razgovor sa M. Markovićem: Angažman za istinu – Za sintezu evropske humanističke tradicije, građanskih demokratskih tekovina i tradicionalnih socijalističkih aspiracija". *Theoria: Časopis Filozofskog društva Srbije*, god. XXVI, 3/1983, 95–162.
- Bošković, Slobodan, Josip Vugrinec, Vilim Boranić, Vojtjeh Brajčić, Ante Lešić i Sava Savin. „Activity of Yugoslav Oil Industry from 1975 to 1979". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXX, 9–10–11/1979, 429–447.
- Bošković, Slobodan, ur. *Dugoročni razvoj energetike u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za ekonomiku industrije, 1981.
- Čirskov, G. Vladimir, ur. *Neftegazstroj. Istorija i sovremennost'*. Moskva: Izdatel'skij dom „Region–press Kniga", 2012. (Cyrillic)
- Đajić, Nenad. *Energetski izvori i postrojenja*. Beograd: Rudarsko-geološki fakultet, 1992.
- Dinkov, A. Vasilij, ur. Neft' SSSR 1917–1987 gg. Moskva: Nedra, 1987. (Cyrillic)
- Hill, Zlatko. „Nafta privreda Jugoslavije u svetlu općih kretanja u energetici". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXV, 7–8/1974, 415–424.
- Horvat, Branko. *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (1): Proizvodnja nafte*. Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1965.
- Horvat, Branko. *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (3): Distribucija*. Zagreb: Ekonomski institut, 1956.
- Horvat, Branko. *Jugoslovenska privreda 1965–1983: Prognoze i kritike*. Zagreb–Ljubljana: Cankareva založba, 1984.
- Lešić, Ante i Božidar Prstojević. „Transportation and Sotrage". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXVI, 5/1975, 265–271.
- Lešić, Ante i Marijan Pavelić, „Jugoslavenski magistralni naftovod – veliki sistem". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXV, 7–8/1974, 435–441.
- Lešić, Ante i Milka Bogdanović. „Prijevoz, skladištenje i manipulacije nafte, naftnih derivata i plina u 1980. godini". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXXII, 6/1981, 294–296.
- Lešić, Ante. „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXV, 3/1974, 141–145.
- Mandić, Miro. „Ekonomski aspekti distribucije naftnih derivata u SFRJ". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXIV, 9/1973, 489–501.
- Michael E. Wysession. *The Science of Energy – Resources and Power Explained*. The Great Courses, 2016.
- Pavlović, Rade. „Energetika SFRJ – Stanje i perspektiva razvoja do 2000. godine". U: *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, uredio Muris Osmanagić, 81–88. Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986.
- Protić, Radmilo. *Nafta i plin u energetskoj privredi Jugoslavije*. Zagreb: Poslovno udruženje nafta, 1973.
- Rajković, P. Milić. *Nafta i prirodni naftni gas: istorija, geneza, tržište, hemija, prerada, derivati, primena, tribologija, petrohemija, ekologija*. Novi Sad: Prometej, 2009.
- Selinić, Slobodan. „Zapadni krediti Jugoslaviji 1980. godine: Na putu bez povratka". *Tokovi istorije*, god. XXXII, 1/2024, 225–254. DOI: https://doi.org/10.31212/tokovi.2024.1.sel.225-254 (Cyrillic)

- Skupina autora. „Kratak prikaz aktivnosti naftne privrede Jugoslavije u 1976. godini". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXVIII, 6/1977, 367–380.
- Tomić, Jovan. „Jugoslovenski naftovod jučer–danas–sutra". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXXIV, 12/1983, 727–733.
- Tushar K. Ghosh and Mark A. Prelas. *Energy Resources and Systems–Volume 2: Renewable Resources*. Springer, 2011.
- Vidas, Branka. „Jugoslovensko tržište naftnih derivata". *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, god. XXIII, 10/1972, 501–508.
- Yergin, Daniel. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. New York: Simon & Schuster, 1991.
- Žgaljić, Josip. *Nafta na našem tlu: Razvoj naftne privrede (II dopunjeno izdanje)*. Zagreb: Privredni Vjesnik, 1984.
- Selinić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad 1980–1983: Spoljni dug i unutrašnja kriza*. Beograd: INIS, 2024. (Cyrillic)

Summary

Andrija Jovanović

Economic Processes in Yugoslavia: Case Study of the Construction of the Yugoslav Oil Pipeline (1974–1979)

Abstract: The Yugoslav oil pipeline was a major energy infrastructure project of strategic national and international significance and one of the greatest achievements of the Yugoslav economy. As such, it represents a good case study for the analysis of economic processes that have been taking place in the Yugoslav economy since the second half of the 1960s, and which intensified precisely during the period of construction of the oil pipeline. The aim of the research is to analyze key processes in the Yugoslav economy during the preparation and construction of the Yugoslav Oil Pipeline, based on archival materials available in the Archives of Yugoslavia, as well as professional periodicals and scholarly literature from the 1970s. Economic processes that will be analyzed in the research are: modernization, motorization and mechanization of the economy, development of processing capacities, creation of import dependence, oversizing of industrial capacities and disintegration of the economy.

Keywords: Yugoslavia, economy, oil industry, oil pipeline, import, transport

The Yugoslav oil pipeline was a project designed to ensure the efficient and economical supply of crude oil to Yugoslav refineries. As such, it represented one of the greatest achievements of Yugoslavia. For these reasons, the construction of the Yugoslav oil pipeline serves as an outstanding case study for analyzing the key economic processes that took place in the Yugoslav economy. The oil pipeline was created as a result of a series of modernization processes

in the Yugoslav economy that gained momentum during the 1960s, which affected changes in the energy balance and increased oil consumption. This primarily refers to the modernization of industry, the motorization of transportation, and the mechanization of agriculture. These processes, considering that Yugoslavia was poor in terms of oil resources, influenced the increase in imports and the development of refining capacities. Consequently, the Yugoslav oil pipeline became a necessity, enabling the connection of Yugoslav refineries with the Adriatic coast and thereby addressing the issue of efficient and economical oil importation and supply to refineries. On the other hand, the pipeline also emerged as a product of several negative trends in the Yugoslav economy that was present in the oil industry since the second half of the 1960s. This primarily refers to the neglect of domestic oil exploitation, which, along with the expansion of refining capacities, led to an increasing dependence on oil imports. Additionally, when analyzing the capacities of the refineries, the oil pipeline itself, and the actual needs, it can be concluded that the pipeline was also a result of the negative trend of oversized industrial capacities, caused by irrational investment policies at the republic level and ongoing measures of economic decentralization. The aim of our research is to analyze these processes based on archival materials, professional publications, and literature from that period, using the construction of the Yugoslav oil pipeline as a case study.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.matkovic

Damjan MATKOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd
damjan.matkovic94@gmail.com
ORCID: 0009-0001-6001-1102

Nacionalni parkovi Republike Srbije (1960–1981): Prilog ekološkoj istoriji Srbije

Apstrakt: Rad prikazuje nastanak i organizaciju nacionalnih parkova u Srbiji u periodu od 1960. do 1981. godine. Prvi nacionalni park u Jugoslaviji, planina Pelister, osnovan je 1948. godine, a u Srbiji je Fruška gora prva stekla ovaj status zaštite, 1960. godine, kada je Socijalistička Republika Srbija povela aktivniju ekološku politiku, donošenjem zakona o zaštiti prirode i organizujući akcije pošumljavanja. Međutim, drugi nacionalni park u Srbiji, Đerdap, dobio je taj status tek nakon četrnaest godina. Ovaj rad prikazuje poteškoće pri proglašenju nacionalnih parkova u SR Srbiji, kao i probleme nakon formalne zaštite područja. Nakon osnivanja, parkovi su se suočavali sa finansijskim poteškoćama, koje su remetile efikasnu zaštitu prirode. Rad pruža zakonodavni okvir koristeći zakone o zaštiti prirode i osnivanju parkova i osvetljava poteškoće pri zaštiti područja u Srbiji i tešku finansijsku situaciju parkova na osnovu štampe i publikacija Zavoda za zaštitu prirode Srbije.

Ključne reči: Nacionalni parkovi, Jugoslavija, Srbija, Fruška gora, Đerdap, Tara, Kopaonik, zaštita prirode, šume

Uvod

Značajno poglavlje dvadesetovekovne istorije zaštite prirode je osnivanje nacionalnih parkova u većini država sveta. Mnoge države su osnovale prve nacionalne parkove u periodu nakon Drugog svetskog rata, kada su pojačale brigu o životnoj sredini i povele aktivniju ekološku politiku. Jugoslavija je bila među zemljama aktivnim u proglašenju nacionalnih parkova sredinom dvadesetog veka, što se ne može reći za Saveznu Republiku Srbiju. Iako je Srbija 1960-ih preduzela zakonodavne i praktične mere za zaštitu prirode, sa osnivanjem nacionalnih parkova je zaostajala za drugim republikama.

Rad se bavi ekološkom istorijom nacionalnih parkova u SR Srbiji u periodu od 1960. do 1981. Hronološke odrednice su godine osnivanja nacionalnih parkova u Srbiji, Fruške gore (1960), Tare i Kopaonika (1981). Rad će pokazati da su proglašenja ovih zaštićenih područja bili zahtevni višegodi-

šnji procesi. Rad se bavi zakonodavstvom o nacionalnim parkovima, njihovim funkcionisanjem, sa naglaskom na izazovima i poteškoćama tokom proglašenja i nakon proglašenja zaštićenih područja. Osnovna istraživačka pitanja su: Koje su bile poteškoće pri proglašenju nacionalnih parkova u Srbiji? Koji su bili osnovni izazovi i poteškoće za efikasnu zaštitu prirode i za finansiranje nacionalnih parkova?

Budući da je ekoistorija slabo razvijena oblast u srpskoj istoriografiji, uvodne celine će uključiti odeljke o ovoj disciplini uopšte i na prostorima bivše Jugoslavije, s naglaskom na ekološku istoriju o zaštiti prirode. Potom slede celine o nacionalnim parkovima širom sveta i o nacionalnim parkovima Jugoslavije. Središnji deo rada čine studije slučaja nacionalnih parkova u Srbiji, Fruške gore, Đerdapa, Tare i Kopaonika.

Ekološka istorija (o zaštiti prirode i nacionalnim parkovima)

Ekološka istorija (Environmental history) istorijska je disciplina nastala u SAD i Zapadnoj Evropi sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka. Džon Meknil, američki istoričar i veliki stručnjak u ovoj oblasti, preferira definiciju ekološke istorije kao „istoriju odnosa između ljudskih društava i ostatka prirode, od koje ljudi zavise".[1] Ekološka istorija obuhvata raznovrsne oblasti i teme istraživanja, tako da Meknil pominje materijalnu, političku i kulturnu ekološku istoriju.[2] Naučna zajednica u SAD je prva institucionalizovala ekološku istoriju 1976. godine stvaranjem udruženja pod nazivom American Society for Environmental History. Akademici iz Nemačke, Škotske i Skandinavije dali su svoj doprinos disciplini još 1980-ih godina, prvobitno obrađujući teme o šumama i vodi.[3] Ekološka istorija u Evropi se dodatno razvijala od 1990-ih godina, stvaranjem udruženja European Society for Environmental History i analizom tema poput istorije klime i industrijskog zagađenja.[4]

U okvirima ekološke istorije u svetu zaštita prirode je zastupljena tema, uključujući radove o zakonodavstvu, organizacijama za zaštitu prirode i zaštićenim područjima. Organizacije za zaštitu prirode su osnovane u SAD i Zapadnoj Evropi krajem 19. i početkom 20. veka.[5] Nastankom ovih grupa, kao i njihovim akcijama i razvojem tokom 20. veka bavi se zbornik *Protecting*

1 „The history of the relationship between human societies and the rest of nature on which they depended". – John Mcneil, „The State of the Field of Environmental History", *Annual Review of Environment and Resources*, 35/2010, 347.

2 Mcneil, „The State", 347–348.

3 Isto, 350, 353.

4 Isto, 352, 353; Jelena Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana* (Beograd: Equilibrium, 2013), 25.

5 Kris van Koppen and William T. Markham, „Nature protection in Western environmentalism: a comparative analysis", in: *Protecting Nature: Organizations and Networks in Europe and the USA*, eds. Kris van Koppen and William T. Markham (Cheltenham: Edward Elgar, 2007), 264.

Nature: Organisations and Networks in Europe and the USA, koji su uredili Vilijam Markam i Kris van Kopen.[6] Grupe za zaštitu prirode su se zalagale za zaštitu područja vredne prirode ili zaštitu određene biljne ili životinjske vrste i organizovale su edukativne aktivnosti.[7] Od početka 20. veka, značajna metoda zaštite prirode je proglašenje zaštićenih područja, poput nacionalnih parkova.[8] Zato su nacionalni parkovi zastupljena tema u okvirima ekološke istorije, političke ekologije i drugih disciplina. Mnogi radovi se bave istorijom zaštićenih područja u okviru jedne države, poput rada Kler Elizabet Kempbel *Pragmatism and Poetry: National Parks and the Story of Canada*.[9] Jedan od projekata s ciljem da se ispitaju međusobni uticaji nacionalnih parkova iz različitih zemalja rezultirao je zbornikom *National parks beyond the nation*: *Global Perspectives on Americas Best Idea*.[10] Značajan doprinos istoriji nacionalnih parkova pružili su Bernard Gisibl, Sabine Holer i Patrik Kuper u zborniku *Civilizing Nature: National Parks in Global Historical Perspective*, koji objašnjava munjevit porast broja zaštićenih područja širom sveta i pretresa različite manjkavosti nacionalnih parkova, od nedovoljno stroge zaštite prirode do negativnog odnosa donosioca odluka prema lokalnom stanovništvu unutar parkova.[11] Pojedini autori su napisali i preglede nastanka nacionalnih parkova širom sveta, poput japanskog akademika Jui Masakija *The Development of National Parks and Protected Areas around the World*.[12]

Srpska istoriografija nema mnogo radova da pruži iz oblasti ekološke istorije. Izuzetak su radovi Jelene Mrgić, istorijskog geografa i autorke mnogobrojnih naučnih članaka, kao i monografije *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*.[13] U uvodnom poglavlju monografije autorka se bavila terminologijom, što je ključno polazište za sve domaće istraživače ekološke istorije. Hrvatska je zemlja postjugoslovenskog prostora u kojoj ekološka istorija solidno napreduje, o čemu svedoči pokretanje časopisa *Ekonomska i ekohistorija,* 2004. godine.[14] Hrvatski istoričari su detaljnije is-

6 Kris van Koppen and William T. Markham, eds., *Protecting Nature: Organizations and Networks in Europe and the USA* (Cheltenham: Edward Elgar, 2007).

7 Van Koppen and Markham, „Nature protection", 265.

8 William M. Adams and John Hutton, „People, Parks and Poverty: Political Ecology and Biodiversity Conservation", *Conservation and Society*, Vol. 5, 2/2007, 149.

9 Claire Elisabeth Campbell, „Pragmatism and Poetry: National Parks and the Story of Canada", *RCC Perspectives*, 4/2011, 101–111.

10 Adrian Howkins, Jared Orsi and Mark Fiege, eds., *National Parks Beyond the Nation: Global Perspectives on „America's Best Idea"* (Oklahoma: Oklahoma University Press, 2016).

11 Bernhard Gissibl, Sabine Höhler and Patrick Kupper, „Towards a Global History of National Parks", in: *Civilizing Nature: National Parks in Global Historical Perspective*, eds., Bernhard Gissibl, Sabine Höhler and Patrick Kupper (New York: Berghahn Books, 2012), 1–7.

12 Masaaki Yui, *The Development of National Parks and Protected Areas around the World* (Tokyo: NECTA, 2014).

13 Jelena Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana* (Beograd: Equilibrium, 2013).

14 Mcneil, „The State", 351.

tražili ekološku istoriju srednjeg i ranog novog veka, ali radova o savremenoj ekoistoriji je znatno manje.[15] Hrvoje Petrić, hrvatski ekoistoričar, autor je značajnog priloga ekološkoj istoriji Jugoslavije, *About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia*.[16] Dobar noviji pregled ekoistorijskih istraživanja na području Hrvatske, s osvrtom na ostale postjugoslovenske zemlje, napisao je Bruno Raguž u radu „Izvori i metode za proučavanje povjesti okoliša u periodu od 1945. do 1990. godine na području SR Hrvatske".[17] Slovenački autori su dali značajne doprinose disciplini, poput Željka Oseta, koji se bavio ekološkim aktivizmom u socijalističkoj Sloveniji, i Žige Žvitra, koji je analizirao promene kulturnih krajolika u dugom vremenskom periodu. Raguž je zaključio da je ekološka istorija u ostalim bivšim jugoslovenskim republikama „marginalizirana".[18] Uprkos nerazvijenoj ekoistoriji, postoje pojedina istraživanja iz drugih disciplina autora iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije, koja su značajan doprinos ekološkoj tematici.[19]

Slobodan Stajić se u svojoj disertaciji *Nacionalni parkovi Jugoslavije kao šume sa posebnom namenom i njihov značaj za turizam* takođe osvrnuo na nacionalne parkove u većini država sveta.[20] Stajićevo delo prikazuje sve tadašnje parkove u Jugoslaviji i bavi se pitanjima njihove organizacije, finansiranja, zaštite prirode i turizmom. Jugoslovenska akademska zajednica je objavila više publikacija o zaštićenim područjima, poput referata sa savetovanja o nacional-

15 Bruno Raguž, „Izvori i metode za proučavanje povjesti okoliša u periodu od 1945. do 1990. godine na području SR Hrvatske", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025), 418.

16 Hrvoje Petrić, „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", in: *Nature and the Iron Curtain: Environmental Policy and Socialist Movements in Communist and Capitalist Countries 1945–1990*, eds. Astrid Mignon Kirchhof and J. R. Mcneil (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019), 169–182.

17 Raguž, „Izvori i metode", 415–435.

18 Isto, 419–420.

19 Miloš Đurović, socijalni antropolog, bavi se i ekološkom antropologijom. Koautor je poglavlja o antropocentrizmu i klimatskim promenama u Rutledžovom (Routledge) zborniku o klimatskim promenama. Videti: Helena Kopnina, Ryan Wong, Kate Black and Miloš Đurović, „Anthropocentrism and Climate Change: Radical Reorientation Away from Greenwashing and toward Degrowth in Business Education", in: *Routledge Handbook of Climate Change and Society*, eds. Steven R. Berchin and Sengyun Lee (London: Routledge, 2024), 193–207. Interdisciplinarni tim istraživača iz Bosne i Hercegovine objavio je zbornik o tradicionalnom znanju o biodiverzitetu u BiH. Videti: Senka Barudanović i dr., ur., *Stanje tradicionalnih znanja o biodiverzitetu u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: U. G. Fondeko, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2023); Gordana Lažetić, pravnica, i Elena Mujoska Trpevska, viša naučna saradnica u Centru za strateška istraživanja Makedonske akademije nauke i umetnosti, autorke članka o poteškoćama pri zaštiti životne sredine u Severnoj Makedoniji. Videti: Gordana Lažetić i Elena Mujoska Trpevska, „Izazovi zaštite životne sredine u Republici Severnoj Makedoniji", *Temida*, vol. 25, 3/2022, 283–308.

20 Slobodan Stajić, *Nacionalni parkovi Jugoslavije kao šume sa posebnom namenom i njihov značaj za turizam* (Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1972).

nim i regionalnim parkovima.[21] U Srbiji je Zavod za zaštitu prirode, koji se angažovao oko proglašenja parkova, objavio više publikacija o zaštićenim područjima, poput zbornika *Neka pitanja nacionalnih i regionalnih parkova u Jugoslaviji*.[22] U srpskoj akademskoj zajednici nastali su i noviji radovi o domaćim nacionalnim parkovima,[23] ali nedostaju istorijski pregledi, naročito prikazi nastanka parkova. Ovaj rad je jedan korak u tom smeru, i prikazuje nastanak i organizaciju nacionalnih parkova u Srbiji u periodu od 1960. do 1981. godine.[24]

Nacionalni parkovi od Jeloustouna do X Generalne skupštine Međunarodne unije za zaštitu prirode i prirodnih izvora (1872–1969)

Iako su prvi nacionalni parkovi osnovani krajem 19. veka i njihov broj je znatno uvećan u prvoj polovini 20. veka, decenijama nije postojao internacionalni konsenzus o definiciji ovih zaštićenih područja. Nakon mnogobrojnih neuspelih pokušaja definisanja nacionalnog parka, na X Generalnoj skupštini Međunarodne unije za zaštitu prirode i prirodnih izvora (International Union for Conservation of Nature, IUCN), 1969. godine, usvojena je definicija. IUCN je definisao nacionalni park kao „relativno veće područje, koje obuhvata jedan ili više ljudskim aktivnostima neizmenjenih ekosistema, u kojem su biljne i životinjske vrste, geomorfološke osobenosti i staništa od posebnog naučnog, obrazovnog i rekreativnog značaja, ili koji sadrže prirodne predele izvanredne lepote".[25] Najviši organ vlasti u državi treba da preuzme mere zaštite nacionalnog parka od eksploatacije i korišćenja, ali ulaz posetilaca treba dozvoliti pod određenim uslovima. Pomenuta definicija je osmišljena samo kao preporuka i smernica.[26] Definisanje ovih zaštićenih područja je znatno kasnilo za njihovim osnivanjem zato što parkove raznovrsne po veličini i uređenju nije bilo lako ukalupiti u jedinstvenu definiciju.

Jeloustoun je prvi nacionalni park na svetu, osnovan u SAD 1872. godine.[27] Ubrzo nakon pojave prvih američkih nacionalnih parkova, Australija,

---

21 *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: Savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti* (Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979).

22 *Neka pitanja nacionalnih i regionalnih prirodnih parkova u Jugoslaviji* (Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1978).

23 Дамјан Пантић и др., „Шуме Националног парка Тара – стање и циљеви будућег газдовања", *Гласник шумарског факултета*, Специјално издање/2023, 105–118.

24 Nažalost, trenutno nisu dostupni izvori iz Državnog arhiva Srbije, uključujući Stenografske beleške sa Narodne skupštine Srbije, fondovi Narodna skupština SR Srbije i Izvršno veće SR Srbije. Ova građa nalazi se u ispostavi u Železniku, gde su radovi u toku.

25 Stevan Nikolić, „Kritički pogled na koncepciju ustanovljavanja i funkcionisanja nacionalnih parkova u SR Srbiji", *Zaštita prirode*, 37/1984, 81; Adrian Philips, „A Short History of the International System of Protected Areas Management Categories", datum pristupa, 29. 6. 2025, https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=97b949a36dfb185d546477f7f07ad96754b7cf31

26 Nikolić, „Kritički pogled", 81.

27 Yui, *The Development of National Parks*, 1.

Kanada i Novi Zeland su proglasili svoje.[28] Pomenute zemlje proglašavale su prostrane teritorije sa očuvanom prirodom za nacionalne parkove. U SAD i Kanadi je turizam bio snažan motiv za osnivanje parkova. Jeloustoun je proglašen radi uživanja ljudi.[29] Nacionalni parkovi SAD bili su značajan element u kampanji „vidi Ameriku prvo" („See America First"), započetoj 1906. godine, koja je imala cilj da inspiriše Amerikance da istražuju lepote SAD i troše novac u svojoj zemlji, a ne u inostranstvu.[30]

U mnogim evropskim zemljama rezervati, nacionalni parkovi i druga područja su zaštićena zahvaljujući akciji organizacija za zaštitu prirode.[31] Među prvim nacionalnim parkovima Evrope, proglašen je Engadin u Švajcarskoj (1914), osnovan zbog zaštite šuma i ugroženih životinja, poput divokoze i medveda. Priroda u parku je zaštićena od svakog čovekovog uticaja i dozvoljeno je samo naučno istraživanje.[32] U jugoslovenskoj naučnoj literaturi o nacionalnim parkovima iz 1970-ih i 1980-ih godina, prisutna je podela parkova na evropski i američki tip. Evropski tip nacionalnog parka „više služi za naučna istraživanja, nego za turističko iskorišćavanje". Ovaj tip parka sličan je strogom prirodnom rezervatu, u kome su zabranjene sve privredne aktivnosti, čak i sanitarna seča. Reprezentativan primer za evropski tip nacionalnog parka je upravo Engadin. Američki tip nacionalnog parka je dostupan turistima, ali je zabranjena privredna aktivnost i privredna eksploatacija drvne mase. Sanitarne seče su dozvoljene.[33]

U drugoj polovini 20. veka, razlike između ova dva tipa parkova su se smanjile. Većina nacionalnih parkova u Evropi prihvatila je korišćenje parkova u turističke svrhe.[34] Metoda pronalaženja kompromisa između stroge zaštite prirode i turizma, koji je značajan izvor prihoda za parkove, je zoniranje nacionalnih parkova. Francuska je jedna od prvih zemalja koja je uvela zoniranje. U Francuskoj je nacionalni park podeljen na centralnu zonu, u kojoj vlada stroga zaštita prirode i uglavnom veću, perifernu zonu u kojoj je dozvoljen turizam, kao i gradnja hotela, žičara i skijališta.[35] Metodu zoniranja prihvatili su nacionalni parkovi mnogih evropskih država: Bugarske, Velike Britanije, Holandije, Čehoslovačke, Poljske i Jugoslavije.[36]

---

28 Australija je proglasila Nacionalni park Rojal 1879. godine, a Kanda Banf, u Stenovitim planinama, 1885. godine. – Yui, *The Development of National Parks*, 3.

29 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 27.

30 Alan MacEachern, „Canadas Best Idea? The Canadian and American National Park Services in the 1910s", in: *National Parks Beyond the Nation: Global Perspectives on „America's Best Idea"*, eds. Adrian Howkins, Jared Orsi and Mark Fiege (Oklahoma: Oklahoma University Press, 2016), 53.

31 Van Koppen and Markham, „Nature protection", 265.

32 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 36–37.

33 Isto, 125.

34 Isto, 61–62.

35 Eric Duffey, „The conservation of nature in western Europe", *Italian Journal of Zoology*, 57:2/1990, 142.

36 Nikolić, „Kritički pogled", 88.

Nacionalni parkovi Jugoslavije: zakonodavni okvir, osnivanje i poteškoće

Jedan od prvih koraka u zakonskoj zaštiti prirode u Jugoslaviji bio je Zakon o zaštititi spomenika kulture i prirodnih retkosti. Pomenuti zakon nije se odnosio na nacionalne parkove, koji su tretirani kao sastavni deo šumarstva i obuhvaćeni su Opštim zakonom o šumama iz 1947. godine. Član sedam pomenutog zakona o šumama glasi: „Šumski predeli naročitih prirodnih lepota, kao i oni istoriskog ili naučnog značaja, mogu se zakonima proglasiti za nacionalne parkove. Uredbom će se propisati upravljanje nacionalnim parkovima."[37] Na osnovu pomenutog zakona o šumama doneta je Uredba o upravljanu nacionalnim parkovima (1948).[38] Uredba je stavila nacionalne parkove potpuno pod kontrolu ministarstva šumarstva. Opšte rukovodstvo ovim zaštićenim područjima je vršio ministar šumarstva FNRJ, dok je određenim parkom upravljalo „prema prirodi nacionalnog parka, bilo savezno bilo republikansko ministarstvo šumarstva". Ministarstvo šumarstva je snosilo obavezu finansiranja zaštićenog područja i imalo je pravo da donese pravilnik o održavanju parka.[39] Ministarstvo je bilo nadređeno upravi parka, koja mu je podnosila predloge o očuvanju i unapređenju parka. Uredba je jasno istakla da je glavni zadatak uprave parka briga „da se sačuva prirodni izgled predela, životinjski i biljni svet u njemu, građevine i objekti".[40] Međutim, nedostajale su odredbe o strukturi i sastavu uprave i njihovim ovlašćenjima. Uzgredno je pomenuta i mogućnost stvaranja saveta za unapređenje parka, kome su pored državnih organa mogli da se priključe i predstavnici naučnih ustanova, ali ovlašćenja saveta nisu navedena. Pozitivno je što uredba zabranjuje eksploataciju šuma u nacionalnom parku (izuzetak su pojedinačna stabla koje uprava može da označi za seču) i što su propisane izvesne sankcije za kršenje uredbe. Kazne za seču stabala i krivolov bile su novčana kazna od 50.000 dinara, ili popravni rad od tri meseca.[41]

U periodu od 1948. do 1952. godine Jugoslavija je proglasila čak sedam nacionalnih parkova. Najstariji nacionalni park u Jugoslaviji, proglašen 1948. godine, jeste planina Pelister u Makedoniji.[42] Nacionalni parkovi su se veoma razlikovali po odlikama i organizaciji. Jedan od razloga za neujednačen razvoj parkova je zakonodavni okvir. Pomenuta uredba iz 1948. godine je bila važan zakonski korak, ali je ostavila mnoštvo nerešenih pitanja o organizaciji i upravi parkova. Direktor Zavoda za zaštitu prirode Srbije je u članku iz

37 „Општи закон о шумама", *Службени лист ФНРЈ*, бр. 106, 1947, 11.
38 Nikolić, „Kritički pogled", 88.
39 „Уредба о управљању националним парковима", *Службени лист ФНРЈ*, бр. 75/1948, 2, 3.
40 Isto, 2.
41 Isto, 3.
42 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 108.

1984. godine kritikovao pomenute zakone zbog tretiranja nacionalnih parkova kao šumskih područja i zanemarivanja njihovih drugih funkcija.[43] I pojedini zakoni o proglašenju određenih nacionalnih parkova bili su nepotpuni, poput zakona o proglašenju parkova Lovćena, Biogradske gore i Durmitora iz 1952. godine. Zakon je imao samo tri člana i nije odredio ni granice parkova ni upravu zaštićenih područja.[44] Ostavljeno je republičkom organu za šumarstvo da odredi granice i organizuje parkove, zato što su nacionalni parkovi SR Crne Gore i drugih republika bili pod nadležnosti republičkog ministarstva šumarstva.[45] Moguće je da su i zakonodavci ostavili više nerešenih pitanja i u Uredbi o upravljanu nacionalnim parkovima (1948) zato što su ova područja bila pod kontrolom ministarstava za šumarstvo, koja su imala odrešene ruke da određuju njihove granice i organizaciju.

Značajne promene u zakonodavstvu o zaštiti prirode usledile su donošenjem Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture, 1959. godine. Pomenuti zakon se ne bavi prirodnim retkostima, za razliku od prethodnog zakona (1947), tako da su zaštita prirode i spomenika kulture razdvojeni. Ideje i zakonodavstvo o zaštiti prirode su dalje napredovali, od zaštite pojedinih retkosti do ideje o zaštiti prirode kao celini.[46] Krajem 1950-ih i početkom 1960-ih godina, u republikama su stariji zakoni o zaštiti prirodnih retkosti zamenjeni zakonima o zaštiti prirode, koji su obuhvatali i odredbe o nacionalnim parkovima. Propisano je da se nacionalni parkovi proglašavaju posebnim zakonima.[47] Zaštita prirode nije regulisana saveznim zakonom,[48] tako da su republike imale velika ovlašćenja u ovoj oblasti. Zaštita prirode i osnivanje nacionalnih parkova su prema Ustavu iz 1974. godine bili u nadležnosti republika i autonomnih pokrajina.[49] Federacija je bila odgovorna samo za zaštitu i unapređivanje životne sredine od značaja za celu državu.[50] Nedostatak saveznog zakona o parkovima je verovatno doprineo njihovom neujednačenom razvoju u različitim republikama.

Uprkos razvoju zakonodavstva o zaštićenim područjima, veliki broj nacionalnih parkova Jugoslavije se i početkom 1970-ih suočavao sa velikim poteškoćama u organizaciji, finansiranju i zaštiti prirode. U doktorskoj disertaciji o nacionalnim parkovima Jugoslavije, objavljenoj 1972. godine, Slobodan Stajić je napisao da jedino Biogradska gora (Crna Gora), Triglav (Slove-

43 Nikolić, „Kritički pogled", 88–89.
44 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 87–88.
45 Mihailo Vučković, „Organizovanje i finansiranje nacionalnih parkova SR Crne Gore", u: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti* (Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979), 36.
46 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 18.
47 Nikolić, „Kritički pogled", 88–89.
48 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 20.
49 Petrić, „About Environmental Policy", 171.
50 Slavoljub Popović, „Ostvarivanje zaštite životne sredine u jugoslovenskom samoupravnom sistemu", u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, ur. Ljubiša Jovanović, 19/1979, 11.

nija) i Plitvička jezera (Hrvatska) ispunjavaju međunarodne norme o nacionalnim parkovima, usvojene na Prvoj međunarodnoj konferenciji o nacionalnim parkovima u Vašingtonu (1962). Stajić je zaključio da su samo pomenuta tri jugoslovenska parka zaštitila prirodne vrednosti od privredne eksploatacije u skladu sa međunarodnim normama. Početkom 1970-ih godina, sem Biogradske gore, Triglava i Plitvica, ostali parkovi su se bavili sečom drva, eksploatacijom kamena ili stočarstvom.[51] Eksploatacija šuma, koje je trebalo zaštititi, bila je nedopustiva sa stanovišta zaštite prirode, ali parkovi dugo nisu uspevali da obezbede druge značajnije izvore finansiranja. Loše finansijsko stanje mnogih parkova bilo je veliki problem i uticalo je na slabu zaštitu prirode. Slaba finansijska podrška federacije i republika primorala je nacionalne parkove na samofinansiranje. Ostvarivanje prihoda često je narušavalo prirodu zaštićenog područja. I pravna situacija mnogih nacionalnih parkova početkom 1970-ih nije bila zadovoljavajuća. Neki parkovi nisu imali ni osnovnu dokumentaciju, a mnogi nisu imali planove zaštite i razvoja.[52] Treba napomenuti da nacionalni parkovi Jugoslavije nisu bili jedina zaštićena područja, sa većim raskorakom između zaštite prirode na papiru i u realnosti. Majkl Luis, stručnjak za američku i indijsku ekološku istoriju istakao je Indiju kao primer države sa impresivnim brojem zaštićenih područja, ali i slabijom upravom i organizacijom brojnih parkova i rezervata.[53]

Stajić i drugi jugoslovenski autori isticali su Plitvička jezera kao primer dobre prakse i najuređeniji park u Jugoslaviji. Najveća prirodna vrednost parka su jezera, a ima i značajnih šumskih ekosistema. Uprava parka bila je samostalna organizacija, sa savetom, upravnim odborom i direktorom, stanje šuma unutar parka je znatno poboljšano i park nije imao finansijskih poteškoća.[54]

Nacionalni park Fruška gora

Jugoslavija, vrlo aktivna u proglašenju zaštićenih područja, do 1972. godine osnovala je čak 14 nacionalnih parkova, ali u Republici Srbiji je proglašen samo jedan. Fruška gora, prvi nacionalni park u Srbiji, proglašen je zakonom Skupštine Narodne Republike Srbije od 23. decembra 1960. godine. Cilj proglašenja naveden je u osnivačkom zakonu: „U cilju zaštite prirodnih lepota i istorijskih spomenika biljnog i životinjskog sveta i osobina zemljišta, kao i u cilju stvaranja povoljnih uslova za odmor radnih ljudi i razvitka turizma, predeo Fruške gore proglašava se za nacionalni park i stavlja pod posebnu zaštitu po odredbama ovog zakona."[55]

51 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 127.
52 Isto, 148.
53 Gissibl, Höhler and Kupper, „Towards a Global History of National Parks", 22–23.
54 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 96–98.
55 „Закон о проглашењу Фрушке горе за национални парк", *Службени гласник Народне Републике Србије*, бр. 53, 31. 12. 1960, 6; Stajić, *Nacionalni parkovi*, 115.

Iako je Fruška gora niska planina (najviši vrh Crveni čot visok je 539 m), ona je značajna kao planina u ravničarskoj Vojvodini. Najveću prirodnu vrednost Fruške gore čine guste listopadne šume. Šumska vegetacija na planini je veoma raznolika i hrast i grab su najrasprostranjenije vrste. Sedamdesetih godina 20. veka su na Fruškoj gori živele raznovrsne ptice, više vrsta jelena i divlje svinje.[56] Nacionalni park (25.000 ha) nije obuhvatao celu planinu (74.000 ha), već najviše delove planine i centralne delove područja, bogate šumskim ekosistemima.[57]

Fruška gora nije zaštićena isključivo zbog prirodnih vrednosti, već su i istorijski spomenici imali značajnu ulogu u proglašenju, što je i navedeno u osnivačkom zakonu.[58] Vredno istorijsko nasleđe čine brojni manastiri na planini, uključujući Krušedol, Hopovo, Jazak i Grgeteg. Istorijske i prirodne vrednosti nacionalnog parka trebalo je da posluže i turističkoj valorizaciji područja. Fruška gora je osmišljena kao zaštićeno područje koje igra jaku ulogu u turizmu,[59] poput velikog broja nacionalnih parkova u SAD. Fruška gora je krajem 1960-ih uživala veliku posećenost. Članak u *Borbi* (1968) zabeležio je podatke o ogromnoj posećenosti za Prvi maj, kada je došlo „hiljade turista, kola, autobusa, planinara, izletnika".[60] Fruška gora je početkom 1970-ih godina bila prvi nacionalni park Jugoslavije po izgradnji smeštaja za turiste,[61] međutim to nije rešilo velike finansijske probleme. Uloga nacionalnih parkova u razvoju turizma je istaknuta i u Zakonu o zaštiti prirode Srbije (1961). Zakon je definisao nacionalne parkove kao predele posebnih prirodnih lepota, koji „imaju naročiti turistički, kulturno-prosvetni ili naučni značaj, a služe za odmor i oporavak građana".[62]

Proglašenje Fruške gore za nacionalni park i donošenje Zakona o zaštiti prirode Srbije (1961) su deo aktivnije politike zaštite životne sredine u Republici Srbiji krajem 1950-ih i početkom 1960-ih. Naročito je bila izražena briga za degradirane šume i sproveden je niz akcija za obnavljanje i zaštitu šuma. Šumovitost Srbije je tokom 20. veka konstantno opadala zbog seče ra-

56 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 116.

57 Živka Maraš, „Neka iskustva pri izradi regionalnog prostornog plana Fruške gore", u: *V savetovanje o nacionalnim i regionalnim parkovima Jugoslavije*, ur. Stevan Nikolić (Beograd: Savet za čovekovu sredinu i prostorno uređenje Saveznog izvršnog veća i izvršnih veća republika i autonomnih pokrajina, 1982), 96.

58 „Закон о проглашењу Фрушке горе за национални парк", *Службени гласник Народне Републике Србије*, бр. 53, 31. 12. 1960, 6.

59 Slobodan Klevernić i Đorđe Milutinović, „Finansiranje Nacionalnog parka Fruška gora", u: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti* (Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979), 25; Stajić, *Nacionalni parkovi*, 115. „Закон о проглашењу Фрушке горе за национални парк", *Службени гласник НР Србије*, 31. 12. 1960, 6.

60 „Празновање у природи", *Борба*, 3. 5. 1968, 4.

61 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 118.

62 „Закон о заштити природе", *Службени гласник Народне Републике Србије*, бр. 47, 1961, 7.

di obradivog zemljišta, grejanja i izvoza, tako da je u periodu od 1947. do 1953. godine iznosila samo 21%.[63] Socijalistički savez, Narodna omladina, organi vlasti i šumske organizacije organizovale su krajem 1950-ih i početkom 1960-ih akcije pošumljavanja, tokom kojih je nastala najstarija ekološka organizacija na Balkanu, Pokret gorana Srbije, 1960. godine.[64] Osnovni cilj Pokreta gorana bio je pošumljavanje golih i erodiranih terena, zaštita šuma i kultura, divljači, ptica i cveća, zatim ozelenjavanje gradskih naselja.[65] Pomenute ciljeve Gorani su u periodu od 1960. do 1981. godine uspešno izvršavali i u periodu slabijeg rada pošumljavali su veće površine od šumskih gazdinstava i vodoprivrednih organizacija zajedno.[66] Međutim, akcije pošumljavanja nisu bile jedine mere za spašavanje šuma. Jedan od razloga za proglašenje Fruške gore za nacionalni park su vredne listopadne šume.[67] I drugi parkovi Jugoslavije proglašeni su radi zaštite šuma (Mavrovo, Pelister, Paklenica, Biogradska gora).[68] To potvrđuje i zakonodavstvo, koje je godinama tretiralo nacionalne parkove kao šume sa posebnom namenom, u nadležnosti šumarstva.[69]

Zaštita prirode u parku je naišla na velike prepreke, koje su povezane sa lošom finansijskom situacijom. Mnogim nacionalnim parkovima u Jugoslaviji, poput Lovćena i Risnjaka nedostajalo je nužnih finansijskih sredstava.[70] Na okruglom stolu o zagađenju, koji je Borba organizovala 1972. godine, jedan govornik je rekao da, iako SAD i SSSR izdvajaju velike sume novca za zaštitu prirode, Jugoslavija kao zemlja u razvoju nije u stanju da izdvoji velika sredstva.[71] Dve godine kasnije, na sednici Saveta za zaštitu i unapređivanje čovekove okoline (1974), pomenuto je da su se neka preduzeća pravdala da su mere za zaštitu životne sredine vrlo skupe.[72] Na savetovanju o nacionalnim i regionalnim parkovima Jugoslavije (1978) je rečeno da više od polovine zaštićenih parkova nema sredstva za održavanje.[73] Nacionalni park

---

63 Драгослав Алексић, *Горани са шумама и водама* (Крушевац: Историјски архив Крушевца, 2010), 15–16; Дамјан Матковић, „Покрет горана Србије", *Годишњак за друштвену историју*, год. XXXI, 2/2024, 10.

64 „Istorija organizacije", datum pristupa 28. 6. 2025, https://pokretgorana.org.rs/o-nama/.

65 „Статут Покрета горана Србије 1963", *Горани* бр. 4, 1963, члан 1.

66 *Извештај о активности Покрета горана Србије у периоду 1965–1970. и нацрт Статута Покрета горана Србије* (Београд: Покрет горана Србије, 1971), 7; Матковић, „Покрет горана Србије", 20–21.

67 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 116.

68 Isto, 90, 91, 101, 106, 108.

69 Nikolić, „Kritički pogled", 88.

70 Isto, 94, 100.

71 „Коме да се обратимо?", *Борба*, 30. 6. 1972, 14.

72 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savet SK SSRNJ za zaštitu i unapređenje čovekove sredine (627), fascikla 8, Stenografske beleške sa pete sednice Predsedništva jugoslovenskog saveta za zaštitu i unapređivanje čovekove sredine, 26. 4. 1974, 88.

73 Ipak, više regionalnih parkova nego nacionalnih parkova nisu imali sredstva za održavanje (tri nacionalna parka). Dakle finansijska situacija u nacionalnim parkovima nije bila

Fruška gora je tokom prve decenije rada morao da samostalno dođe do dve trećine sredstava svake godine. Izvršno veće AP Vojvodine davalo je dotaciju, koja je pokrivala oko trećine godišnjih sredstava, ali političko-teritorijalne zajednice nisu uložile nikakva sredstva.[74] Iako je park imao izgrađene smeštaje za veliki broj turista i prema nekim procenama bio najposećeniji park u Jugoslaviji, prihodi koje je uprava parka dobijala od turizma bili su početkom sedamdesetih veoma mali. Park nije naplaćivao ulaznice, već samo parking. Član uprave parka je u intervjuu za *Borbu* (1980) naveo da je neophodno uvesti naplatu ulaznica, ali da je to bila nepopularna mera, koja je podrazumevala i izgradnju kapije na ulazu u park.[75] Početkom 1970-ih čak 30% turista je ulazilo u Nacionalni park Plitvička jezera bez plaćanja ulaznice. Zato je uprava Plitivica preuzela izgradnju tri nove recepcije, kao kontrolne tačke.[76] Moguće je da je uprava parka Fruška gora dugo odlagala da uvede naplatu ulaznica zato što je tu meru logistički nije bilo jednostavno sprovesti, zbog znatnog broja turista koji nisu plaćali ulaz. Ugostiteljska preduzeća bila su nezavisna od nacionalnog parka, tako da prihode nisu delili sa upravom parka.[77] Osnovni prihod nacionalnog parka Fruška gora bio je seča drvne mase! Čak pet samostalnih šumskih uprava radilo je na seči.[78] Ovakvo stanje je obesmišljavalo ulogu nacionalnog parka u zaštiti prirode. Na pomenutom okruglom stolu o zagađenju je rečeno da se godišnje seklo 140.000 kubika drveta na Fruškoj gori.[79] Fruška gora nije bila jedini nacionalni park Jugoslavije koji je, u nemogućnosti da nađe finansije, pribegao finansiranju od seče šuma. Slobodan Stajić je zapisao da je najgore stanje bilo na Fruškoj gori, Mavrovu i na Durmitoru.[80] Uprava vrlo uspešnog parka u SR Hrvatskoj, Plitvičkih jezera, ujedinila se sa hotelskim preduzećem Plitvice u jedinstvenu organizaciju. Nakon objedinjavanja uprave i hotela, nacionalni park nije imao finansijskih poteškoća, pokrivao je sve troškove i ulagao i zaštitu prirode. Pre ujedinjenja, hotelsko preduzeće je zarađivalo duplo više od uprave parka.[81] Primer Plitivca pokazuje da je objedinjavanje uprave parka sa turističkim preduzećima na zaštićenoj teritoriji imalo pozitivne finansijske efekte.

Veliki problem za Nacionalni park Frušku goru predstavljali su Beočinska fabrika cementa i kamenolom Rakovac, koji su eksploatisali zaštićeno područje, protivno režimu nacionalnog parka. Ni fabrika cementa, ni kamenolom se nisu obazirali na upravu parka, niti su imali bilo kakve ugovore s

dobra, ali je ipak bila bolja nego u regionalnim parkovima. – „Боља заштита природних вредности", *Борба*, 6. 6. 1978, 6.

74 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 118.

75 „Боља заштита природних вредности", *Борба*, 28. 2. 1980, 5.

76 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 98.

77 Isto, 118, 119.

78 Isto, 118.

79 „Коме да се обратимо?", *Борба*, 30. 6. 1972, 14.

80 Stajić, *Nacionalni parkovi*, 127.

81 Isto, 96, 99.

njom.[82] Mišljenje dela stručne javnosti bilo je da republike moraju da preuzmu neke finansijske obaveze prema nacionalnim parkovima, kao i privredne organizacije, koje eksploatišu parkove, a ne pružaju im nikakvu finansijsku naknadu.[83]

Zaštita prirode Vojvodine je vidno napredovala u drugoj polovini 1970-ih godina i broj zaštićenih delova prirode je znatno porastao, sa 118 delova prirode 1976. godine, na 174 do kraja 1980. godine.[84] U tom periodu su se uprava Nacionalnog parka Fruška gora, Zavod za zaštitu prirode SR Srbije, Pokrajinski zavod za zaštitu prirode i Narodna skupština SAP Vojvodine angažovale na poboljšanju zaštite prirode Fruške gore i organizovanju finansiranja parka. Skupština SAP Vojvodine je 1976. godine donela Zakon o Nacionalnom parku Fruška gora.[85] Ovaj zakon bio je precizniji od osnivačkog zakona i bavio se zaštitom, unapređivanjem i finansiranjem parka.[86] Zakon je obavezao korisnike zemljišta parka da plaćaju naknadu, koja bi se koristila za finansiranje programa zaštite.[87] Sklapanje samoupravnog sporazuma između svih organizacija i zajednica, koje koriste nacionalni park, u roku od godinu dana, postalo je zakonska obaveza.[88] Na osnovu takvog sporazuma, trebalo je osigurati finansijska sredstava za program zaštite prirode. Ukoliko pomenuta sredstva ne budu pokrila godišnje rashode za program zaštite, Pokrajina se obavezala da pruži dodatnu finansijsku potporu.[89] Radna organizacija nacionalnog parka je i dalje ostvarivala neke prihode korišćenjem šuma, što je omogućio član 21 pomenutog zakona.[90] Ipak, propisano finansiranje bilo je ogromno poboljšanje u odnosu na ranije stanje i, da se dosledno poštovalo, najverovatnije bi osiguralo potrebne finansije, uz efikasnu zaštitu

---

82 Klevernić i Milutinović, „Finansiranje Nacionalnog parka", 28; Stajić, *Nacionalni parkovi*, 118.

83 Aleksandar Šobat, „Problemi financiranja i organiziranja delatnosti nacionalnih i regionalnih parkova–parkova prirode Jugoslavije", u: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: Savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti* (Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979), 18; Stajić, *Nacionalni parkovi*, 150, 151.

84 „Delovi prirode" obuhvatali su „prirodne vrednosti" (nacionalne i regionalne parkove, stroge prirodne rezervate i naučnoistraživačke rezervate, specijalne prirodne rezervate i park šume) i „prirodne znamenitosti" (prirodne spomenike uključujući geomorfološko-geološke, prirodnjačke zbirke, retke primerke biljaka i životinja, spomenike vrtne arhitekture, parkove i drvorede i memorijalne prirodne spomenike). – Dubravka Bujnović, „Rad na zaštiti delova prirode u SAP Vojvodini", *Priroda Vojvodine*, god. VI–VII, 1980–1981, 7.

85 Klevernić i Milutinović, „Finansiranje Nacionalnog parka", 25.

86 „Закон о Националном парку Фрушка гора", *Службени лист социјалистичке аутономне покрајине Војводине*, 28. 1. 1977, 15, 16.

87 Klevernić i Milutinović, „Finansiranje Nacionalnog parka", 27.

88 „Закон о Националном парку Фрушка гора", *Службени лист социјалистичке аутономне покрајине Војводине*, 28. 1. 1977, 16.

89 Isto, 16; Klevernić i Milutinović, „Finansiranje Nacionalnog parka", 27.

90 „Закон о Националном парку Фрушка гора", *Службени лист социјалистичке аутономне покрајине Војводине*, 28. 1. 1977, 21.

prirode. Veću brigu vlasti za Frušku goru u drugoj polovini 1970-ih pokazuju i mnogobrojne radne akcije na planini i u nacionalnom parku (1975, 1976, 1978, 1979).[91]

Uprava parka je osmislila reorganizaciju, u skladu sa novim zakonom o nacionalnom parku. Od osnivanja zaštićenog područja, uprava parka nije upravljala ni mnogim ugostiteljskim objektima, ni šumskim površinama sa vrednom prirodom. Ugostiteljska preduzeća upravljala su objektima za smeštaj turista, a osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) su upravljale značajnim šumskim prostranstvima. Reorganizacija je predvidela spajanje pet postojećih OOUR u dve OOUR.[92] Članak u *Borbi* iz 1978. godine osvetljava da je OOUR Sremska Kamenica odbijala saradnju sa upravom parka i protivila se reorganizaciji parka, što je dve godine onemogućavalo upravu da prilagodi organizaciju i poslove zakonu o nacionalnom parku. Direktor parka je izjavio da se samo OOUR Sremska Kamenica protivi reorganizaciji, sa kojom su saglasne preostale četiri OOUR na zaštićenom području.[93] Sekretar nacionalnog parka je objasnio kako OOUR Sremskoj Kamenici ne odgovara reorganizacija zato što „imaju najbolju šumu i najvrednije objekte pa se bore da sačuvaju sadašnje povlašćene uslove privređivanja".[94] Sremska Kamenica je poslovala znatno uspešnije od ostalih OOUR na teritoriji parka, završivši poslovnu godinu (1977) sa preko sedam miliona dinara u fondovima, od kojih je znatan deo navodno otišao u lične dohotke.[95] Finansiranje nacionalnih parkova SR Crne Gore takođe je reformisano na osnovu samoupravnih sporazuma (1978). Novi sistem finansiranja zaštićenih područja u SR Crnoj Gori je više stručnjaka navelo kao pozitivan primer, na savetovanju o finansiranju nacionalnih i regionalnih parkova (1979).[96]

Realizacija efikasno propisanog finansiranja naišla je na još jednu poteškoću. Tri godine obavezni samoupravni sporazum nije ni sklopljen. Stari korisnici parka, koji su od osnivanja najviše ugrožavali njegovu prirodu, Beočinska fabrika cementa i kamenolom Rakovac, jedine su organizacije koje su odbijale da sklope sporazum.[97] Direktor parka je u izjavi za *Borbu*, 1980. godine, pomenuo da su fabrika cementa i kamenolom počeli da ulažu značajna, ali nedovoljna finansijska sredstva u zaštitu prirode.[98] Direktor je objasnio kako je finansijska situacija u parku još uvek bila nepovoljna. Ulaznice

91 „Овог лета млади на три радне акције", *Борба*, 18. 6. 1975, 10; „У бригадама више од 300.000 младих", *Борба*, 29. 3. 1976, 6; „Разговори синдикалних делегација Југославије и Вијетнама", *Борба*, 26. 7. 1976, 2; „Фрушка гора и даље бригадирска", *Борба*, 24. 8. 1978, 8; „Почела ОРА Партизански пут", *Борба*, 14. 6. 1979, 13.

92 „Групни интереси у националном парку", *Борба*, 19. 4. 1978, 2.

93 Isto.

94 Isto.

95 Isto.

96 Šobat, „Problemi financiranja", 9–11.

97 Klevernić i Milutinović, „Finansiranje Nacionalnog parka", 28.

98 „Национални парк Фрушка гора", *Борба*, 28. 2. 1980, 5.

se nisu naplaćivale, a uprava parka nije znatno profitirala od velikog broja turista, budući da su samo tri od 16 ugostiteljskih objekata bila u vlasništvu parka. Direktor je zaključio da je nacionalni park „dužan da se osposobi za dugoročnije obaveze u razvoju turizma i rekreacije na području Fruške gore", tako da je predlagao prenošenje svih objekata pod upravu parka.[99] Skupština SAP Vojvodine je planirala da donese dopune Zakonu o Nacionalnom parku Fruška gora i da reguliše visinu i način plaćanja naknade.

Borba je u kratkim člancima iz 1980. i 1981. godine zabeležila pomak nabolje u organizaciji Nacionalnog parka Fruška gora. Uprava je počela da naplaćuje ulaznice za posebne terene u parku (1980) i usvojen je program uređenja nacionalnog parka (1981).[100] Značajan korak je bilo donošenje Regionalnog prostornog plana Fruške gore do 2000. godine (1980). Plan je obuhvatio teritoriju cele planine, a ne samo parka, zato što su ekosistemi unutar parka bili izloženi negativnim uticajima iz neposrednog okruženja, uključujući površinske kopove fabrike cementa Beočin i upotrebu hemijskih preparata. Zato je područje podeljeno na zonu nacionalnog parka i zonu zaštitnog pojasa nacionalnog parka.[101] Ciljevi plana bili su da obezbedi i efikasniju zaštitu prirode u parku i kontrolisani razvoj turizma na određenim lokacijama. Propisan je dozvoljen broj turista na lokalitetima, u zavisnosti od njihove namene i stepena zaštite.[102] Članak iz *Borbe* iz 1984. godine prikazuje da je park uprkos znatnom napretku zakonodavstva, povremeno nailazio na poteškoće. Samoupravna dokumentacija bila je nepotpuna i program o gazdovanju šuma je donet sa zakašnjenjem od sedam meseci.[103] Članak otkriva da je jedan od razloga za tadašnju neefikasnost uprave parka bila „maratonska i iscrpljujuća bitka za direktorsku fotelju".[104]

Nacionalni park Đerdap

Srbija je 13 godina čekala proglašenje svog drugog nacionalnog parka, Đerdapa, uprkos velikim prirodnim vrednostima Đerdapske klisure i interesovanju Zavoda za zaštitu prirode za osnivanje nacionalnog parka. Dunav je usecanjem u karpatski masiv izgradio 150 km dugu klisuru, sa interesantnom i retkom florom i faunom uključujući drvo koprivić, autohtoni divlji jor-

99 Isto.

100 „Плаћа се улаз", *Борба*, 29. 4. 1980, 9; „Планина без плотова", *Борба*, 1. 8. 1981, 5.

101 Maraš, „Neka iskustva pri izradi", 96–97; Đorđe Milutinović, „Kategorizacija prirodnih sredina i kvantitativno prisustvo posetilaca u Nacionalnom parku Fruška gora", *Priroda Vojvodine*, god. VI–VII, 1980–1981, 15.

102 Dragica Ahmetović Tomka, „Planiranje razvoja turizma u Nacionalnom parku Fruška gora", u: *V savetovanje o nacionalnim i regionalnim parkovima Jugoslavije*, ur. Stevan Nikolić (Beograd: Savet za čovekovu sredinu i prostorno uređenje Saveznog izvršnog veća i izvršnih veća republika i autonomnih pokrajina, 1982), 100.

103 „Лепотица без заштите", *Борба*, 3. 11. 1984, 4.

104 Isto.

govan i oko 170 vrsta ptica.[105] Na području Đerdapa, na krečnjačkom terenu, nalazi se više od 30 reliktnih šumskih ekosistema.[106] Zavod za zaštitu prirode je još 1967. godine planirao zaštitu ovog područja, ali Nacionalni park Đerdap je osnovan tek 1974. godine. Dušan Čolić, predstavnik Jugoslavije na Evropskoj radnoj konferenciji o zaštiti prirode u Luksemburgu 1967. godine je saopštio učesnicima kako je služba zaštite prirode Srbije preuzela obavezu da u najskorije vreme izvrši pripremu i proglašenje novih nacionalnih parkova uključujući i Đerdap.[107]

Šezdesetih godina je najvažniji projekat u ovom području bila izgradnja monumentalne hidroelektrane Đerdap I, koja je počela je s radom 1970. godine.[108] Izgradnja hidroelektrane bila je ogroman građevinski projekat, koji su Jugoslavija i Rumunija sprovele u saradnji. Radovi su počeli 1964. godine, odnosno izgradnja brane, a potom skretanje toka Dunava.[109] Elektrana je proizvodila čak 25% godišnje električne energije u Jugoslaviji.[110] Tokom velikih radova na elektrani, Pokret gorana Srbije je doprineo ozelenjavanju okoline u akciji „Zeleni pojas Đerdapa", pokrenutoj 1967. godine.[111] Cilj ove akcije bio je „da ambijent i okolina ovog velikog gradilišta učinimo što lepšim i prijatnijim".[112] Gorani Kladova su u okviru ove akcije, bez ikakvih investicionih sredstava, doprineli pošumljavanju i hortikulturalnom uređenju objekata Hidroelektrane Đerdap i okoline. U okviru akcije, Gorani su ozelenili i niz naselja i objekata oko Kladova i u gradu, uključujući Medicinski centar i gimnaziju.[113]

Predlog za osnivanje Nacionalnog parka Đerdap razmatran je u Skupštini Srbije, 1970. godine i u Izvršnom veću Srbije 1970. i 1971. godine.[114] Izvršno veće je usvojilo predlog o potrebi donošenja zakona o proglašenju parka i Republički sekretarijat za obrazovanje, nauku i kulturu predložio je

[105] Dušan Čolić, „Rad na proglašenju novih nacionalnih parkova u SR Srbiji sa posebnim osvrtom na nacionalni park Đerdapska klisura (Gvozdena vrata) na Dunavu u pograničnom području između Jugoslavije i Rumunije", u: *Saopštenja podneta evropskoj radnoj konferenciji o regionalnim i nacionalnim parkovima* (Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1974), 21; Ненад Радаковић и Јелена Бујдић-Кречковић, *Национални парк Ђердап: првих 50 година* (Доњи Милановац: Национални парк Ђердап, 2024), 193.

[106] Малена Стојчев, „The National Park Djerdap", у: *Национални парк Ђердап: памтивек природе и човека*, ур. Јован Ангелус (Београд: Министарство заштите животне средине Републике Србије, Национални парк Ђердап, 1996), 197.

[107] Čolić, „Rad na proglašenju novih nacionalnih parkova", 20.

[108] Aleksandar Simić and Nemanja Mitrović, „Đerdap Through the Centuries", *Transylvanian Review*, Vol. XXIX, 2/2020, 239.

[109] Isto, 238–239.

[110] Isto, 240.

[111] Извештај о активности Покрета горана Србије у периоду 1965–1970, 15.

[112] AJ, Kabinet Predsednika Republike (837), 1869, II–1/175, Pismo Gorana Titu, 8. 9. 1869.

[113] Извештај о активности Покрета горана Србије у периоду 1965–1970, 15.

[114] „Ђердап – национални парк", *Борба*, 17. 2. 1970, 9; „Ђердап – национални парк", *Борба*, 27. 5. 1970, 4; „Хидроелектрана основала туристичко предузеће *Борба*", 21. 1. 1971, 5.

nacrt zakona.[115] Članak iz Borbe, iz 1972. godine, osvetljava neke konflikte oko zaštite ovog područja. Predloženo je donošenje zakona o proglašenju parka Đerdapa po hitnom postupku, 1970. godine, ali su se privrednici Timočke krajine tome usprotivili i podneli mnoge primedbe na nacrt zakona o parku. Šumarske radne organizacije u području Đerdapa, uključujući Južni Kučaj iz Zaječara i Privrednu komoru Zaječara, uputile su po drugi put primedbe na nacrt zakona Republičkom sekretarijatu za obrazovanje, nauku i kulturu 1972. godine, što je usporilo zaštitu područja.[116] Osnovna zamerka radnih organizacija je bila da granice, način upravljanja parkom ni finansiranje parka nisu određeni. Predlagali su da troškove održavanja parka snosi Republika Srbija ili opštine, a ne radne organizacije, budući da je park „od opšteg interesa".[117] Uprkos mnogim primedbama, šumarske radne organizacije su isticale da nisu načelno protiv proglašenja parka, ali da su finansije i poštovanje planova radnih organizacija nužni.[118] Najvažnije radnim organizacijama je bilo da ne snose troškove održavanja budućeg parka. Krajem 1972. godine izvršno veće Srbije je ipak prihvatilo predlog za donošenje zakona o Nacionalnom parku Đerdap.[119] I u drugim republikama je dolazilo do kašnjenja sa proglašenjem zaštićenih područja usled protivljenja lokalnih zajednica. Pripremanje nacrta zakona o Triglavskom nacionalnom parku je kasnilo više od godinu dana. „Delegati Skupštine SR Slovenije a posebno pogođenih opština zahtevaju od predlagača zakona, da moraju sva pitanja biti razjašnjena još u fazi nacrta zakona."[120]

I ovo zaštićeno područje osmišljeno je kao turistička atrakcija, tako da je osnovana Interesna zajednica za unapređenje turističkog razvoja Đerdapa.[121] I hidroelektrana Đerdap je pomagala razvoj turizma u području, osnovavši turističko preduzeće, kome je pružila i finansijsku podršku.[122] Turisti su posećivali novi nacionalni park, radi Đerdapske klisure, retke prirode, hidroelektrane Đerdap, Lepenskog vira, tvrđava Golubac i Fetislam. Posećenost zaštićenog područja je bila velika i 1979. godine evidentirano je 93.000 posetilaca. Procenjeno je da je broj turista bio znatno veći zato što statistički podaci nisu obuhvatali sve posećene punktove.[123]

---

115 „Ђердап – национални парк", *Борба*, 27. 5. 1970, 4. „Спор око националног парка Ђердап", *Борба*, 6. 3. 1972, 5.

116 „Спор око националног парка Ђердап", *Борба,* 6. 3. 1972, 5.

117 Isto.

118 Isto.

119 „Ђердап тражи помоћ владе", 6. 12. 1972, 7.

120 Matjaž Jeršić i Stane Peterlin, „Problematika uređivanja i financiranja nacionalnih parkova u primeru pripremanja nacrta zakona o Triglavskom nacionalnom parku", u: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: Savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti* (Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979), 45.

121 „После струје туризам", *Борба*, 30. 8. 1970, 5; „Тимочка крајина – отворено подручје", *Борба*, 1. 9. 1970.

122 „Хидроелектрана основала туристичко предузеће *Борба*", *Борба*, 21. 1. 1971, 5.

123 Stevan Nikolić, „Korišćenje zaštićenih objekata prirode u turističko-rekreativne i kulturno-obrazovne svrhe", *Zaštita prirode*, 35/1982, 65–66.

Osnivački zakon iz 1974. godine proglasio je područje Đerdapa za nacionalni park, zbog „posebnog turističkog, kulturno-istorijskog i naučnog značaja".[124] Međutim, zakon je bio previše kratak i neprecizan da osigura efikasnu zaštitu prirode. Sastoji se od svega pet članova, koji nisu odredili ni granice parka, ni organizaciju i upravu parka.[125] Sličnim, nepotpunim zakonom su osnovani parkovi u SR Crnoj Gori, Lovćen, Biogradska Gora i Durmitor, zato što je nadležnom republičkom ministarstvu šumarstva ostavljeno da odredi teritoriju i uredi pojedinosti.[126] Međutim, Đerdap je postao zaštićeno područje gotovo dve decenije kasnije, kada nacionalni parkovi nisu više bili pod upravom ministarstva šumarstva, tako da su razlozi za šturost osnivačkog zakona drugi. Razmatrajući zakonodavstvo o nacionalnim parkovima Jugoslavije, direktor Zavoda za zaštitu prirode Srbije Nikolić je zaključio da je prva grupa parkova proglašena sa najmanje stručnih i naučnih priprema, što je jedan od razloga za nepreciznost i nepotpunost osnivačkih zakona.[127] Đerdap je bio drugi park u Srbiji i u njegovom proglašenju bilo je manje stručnosti i iskustva nego u proglašenju kasnijih zaštićenih područja. Članovi Zavoda za zaštitu prirode oštro su kritikovali zakon o Đerdapu, smatrajući da je Đerdap formalno nacionalni park, ali da nije uspostavljena stvarna zaštita.[128] Zavodova publikacija iz 1978. godine navodi da „Đerdap, koji je 1974. godine proglašen za nacionalni park, ni do danas kao takav nije počeo da živi, zbog mnogih nerešenih pitanja (organ upravljanja, tačne granice, imovinsko-pravni odnosi itd.)".[129] Drugi rad, iz 1994. godine, nabraja neke negativne uticaje na prirodu Đerdapa: kamenolomi, brodoremontno preduzeće i fabrike kod Donjeg Milanovca.[130]

Efikasnija zaštita područja počinje nakon usvajanja novog Zakona o Nacionalnom parku Đerdap, 1983. godine.[131] Novi zakon je precizirao granice parka i odredio način upravljanja i donošenja programa zaštite i razvoja područja.[132] Nacionalni park Đerdap je određivanjem granica postao najveće zaštićeno područje u Srbiji.[133] Novi formalni režim zaštite Đerdapa poslužio se primerima dobre prakse iz drugih parkova Srbije. Novi zakon je propisao

[124] „Закон о Националном парку Ђердап", *Службени гласник Социјалистичке Републике Србије*, 27. 7. 1974, 43.

[125] Isto.

[126] Vučković, „Organizovanje i finansiranje nacionalnih parkova", 36.

[127] Nikolić, „Kritički pogled", 91.

[128] Božidar Vasiljević, „Novi nacionalni parkovi u SR Srbiji", *Zaštita prirode*, 35/1982, 94.

[129] Krasulja, „Rad na zaštiti prirode", 173.

[130] Михајло Хаџи-Павловић, „Национални парк Ђердап", у: *Зборник радова са научно-стручног скупа „Заштита природе и туризам у националним парковима СР Југославије"*, ур. Стеван Николић (Београд: Завод за заштиту природе Србије, 1994), 219.

[131] Хаџи-Павловић, „Национални парк Ђердап", 215.

[132] „Закон о Националном парку Ђердап", *Службени гласник СР Србије*, 2. 6. 1983, 4–5; Радаковић, *Национални парк*, 19.

[133] Simić and Mitrović, „Đerdap", 242.

vrlo slična rešenja osnivačkim zakonima parkova Tare i Kopaonik iz 1981. godine.[134] Slično kao u slučaju Fruške gore, uređenje i korišćenje zaštićenog područja Đerdapa određeno je Prostornim planom. Prostorni plan je imao cilj da obezbedi stabilnost ekosistema, ali i da organizuje korišćenje zaštićenog područja u naučne, kulturno-obrazovne i turističke svrhe.[135]

Proglašenje nacionalnih parkova Tare i Kopaonik

Iako je Srbija u periodu od 1960. do 1980. godine imala dva nacionalna parka, popis zaštićene prirode iz 1977. godine otkriva da su mnoge prirodne retkosti i predeli bili zaštićeni. Popis je zabeležio čak 57 strogih rezervata i devet regionalnih prirodnih parkova. Najviše je bilo zaštićeno „pojedinačnih spomenika prirode (stabala, pećina, vodopada, izvora i sl.) koji ne obuhvataju znatnije površine".[136] Regionalnih parkova je bilo devet, ali to su teritorije sa slabijim režimom zaštite od nacionalnih parkova.[137] Dakle, izdvajanje većih površina i njihova stroga zaštita, kao nacionalnih parkova, suočavala se sa otporom u SR Srbiji. To pokazuje i predistorija parkova Tare i Kopaonika.

Interesovanje Zavoda za zaštitu prirode SR Srbije i pojedinih naučnika za zaštićena područja Srbije bilo je veliko. Organizovana su godišnja savetovanja o nacionalnim parkovima u Beogradu i drugim mestima u Jugoslaviji (1977–1980),[138] a Zavod za zaštitu prirode SR Srbije sastavljao je predloge za proglašenje novih parkova. Dušan Čolić je na Evropskoj radnoj konferenciji o zaštiti prirode u Luksemburgu (1967) saopštio kako je služba zaštite prirode Srbije planirala zaštitu novih teritorija, uključujući Taru, Kopaonik i Đerdap.[139] Uprkos tome, s proglašenjem novih parkova išlo je teško i ovi predlozi čekali su godinama. Iako je Skupština Srbije usvojila nacrte zakona o proglašenju parkova Tare, Kopaonika, Golije i Zlatara, zbog mnogobrojnih primedbi ponovo je odložena zaštita Tare i Kopaonika, a Zlatar i Golija nikada nisu ni postali nacionalni parkovi.[140] Izvor ne imenuje čije su zamerke usporavala proglašenje, ali moguće je da su to bili lokalni

[134] Vasiljević, „Novi nacionalni parkovi", 94.

[135] Весна Поштић, „Заштита и развој Парка кроз просторни план", у: *Национални парк Ђердап: памтивек природе и човека*, ур. Јован Ангелус (Београд: Министарство заштите животне средине Републике Србије–Национални парк Ђердап, 1996), 191.

[136] Krasulja, „Rad na zaštiti prirode", 172.

[137] Herbert Offner, „Evropska saradnja na zaštiti regionalnih prirodnih i nacionalnih parkova", u: *Saopštenja podneta evropskoj radnoj konferenciji o regionalnim prirodnim i nacionalnim parkovima* (Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1974), XXXVIII; Šobat, „Problemi financiranja", 11–12.

[138] „Саветовање о националним и регионалним парковима Југославије", *Борба*, 6. 6. 1978, 6; „Саветовање о националним и регионалним парковима", *Борба*, 31. 7. 1979, 4; „Саветовање о националним парковима", *Борба*, 11. 9. 1980, 4; „Саветовање о националним парковима Југославије", *Борба*, 11. 9. 1981, 4.

[139] Čolić, „Rad na proglašenju novih nacionalnih parkova", 20.

[140] „Рокови се морају поштовати", *Борба*, 31. 1. 1979, 6.

privredni subjekti, jer članak navodi da „valja imati u vidu i privredni interes područja na kojima se budući nacionalni parkovi nalaze, jer 75 hiljada hektara, koliko bi nacionalni parkovi zahvatili, značajni su prirodni i privredni potencijal Srbije".[141]

Služba zaštite prirode SR Srbije se angažovala na proglašenju Tare za nacionalni park zbog kanjona reke Drine i očuvanih šuma sa endemičnim i reliktnim biljkama, uključujući Pančićevu omoriku.[142] Zaštita područja se suočila sa jakim otporom „jer se smatralo, sasvim pogrešno i potpuno nedokumentovano, da se želi na čitavom području predloženog nacionalnog parka da uspostavi režim strogog prirodnog rezervata".[143] Kada je Tara zaštićena i proglašena za park, zakonom iz 1981. godine, na teritoriji parka je radilo osam postrojenja koja su degradirala prirodu parka, uključujući drvnoprerađivačku industriju. I nakon zaštite područja, pomenuta industrija je nastavila s radom i nova postrojenja su podignuta u parku, neka bez dozvole. Pretnju prirodi parka su i 1992. godine predstavljali kapaciteti za preradu drveta i dve krečane.[144] Uprkos jakim interesima da se priroda parka eksploatiše, šume Tare su dobro očuvane. Članak u časopisu *Glasnik šumarskog fakulteta*, iz 2023. godine, donosi sledeći zaključak: „U celini posmatrano, dosadašnjim gazdovanjem šumama NP Tara održane su i unapređene sve funkcije šuma: očuvanje ukupnog biodiverziteta, prirodnih vrednosti i retkosti, jačanje hidroloških, klimatskih, zdravstvenih, antierozionih, turističko-rekreativnih, naučno-istraživačkih i drugih funkcija šuma, pri čemu se istovremeno težilo postizanju maksimalno moguće proizvodnje drvne zapremine najboljeg kvaliteta".[145] Najverovatnije je zaštita prirode na Tari dobro funkcionisala od osnivanja parka. Pet godina nakon osnivanja, Nacionalni park Tara je bio dobitnik nagrade „Oslobođenja", koja se dodeljivala za doprinose prirodnoj i graditeljskoj baštini. Tara je izabrana zbog „nesumnjivih prirodnih vrednosti i očuvanosti područja Nacionalnog parka, uloženim naporima i vidljivim rezultatima na zaštiti i unapređivanju prirodnog kompleksa Tare, kao i na sprovedenim merama i radovima na uređenju područja u cilju njegovog rekreativno-turističkog razvoja, saobraćajnog otvaranja i racionalnog ukupnog korišćenja".[146] Pre Tare, dobitnici nagrade bili su Nacionalni park Kozara

141 Isto.

142 „Тара, Копаоник, Златар и Голија национални паркови", *Борба*, 23. 2. 1978, 6; „Планина над планинама", *Борба*, 12. 10. 1981, 4.

143 Dušan B. Čolić, „Prilog diskusiji o definisanju pojma nacionalni park", u: *Neka pitanja nacionalnih i regionalnih prirodnih parkova u Jugoslaviji* (Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1978), 3.

144 Стручна служба Националног парка Тара, „Национални парк Тара", у: *Зборник радова са научно-стручног скупа „Заштита природе и туризам у националним парковима СР Југославије*" (Београд: Завод за заштиту природе Србије, 1994), 195.

145 Дамјан Пантић и др., „Шуме Националног парка Тара", 115.

146 Božidar Vasiljević, „Predlog Nacionalnog parka Tara za nagradu Oslobođenja", *Zaštita prirode*, 37/1984, 116–117.

(1980) i Nacionalni park Pelister (1982), najbolje organizovan i zaštićen park u SR Makedoniji.[147]

Kopaonik je dobio status nacionalnog parka kada i Tara, 1981. godine, nakon dugogodišnjeg procesa zaštite područja. Planina je imala bogatu i raznovrsnu floru, uključujući i reliktne vrste biljaka iz ledenog doba.[148] Međutim, proglašenjem Nacionalnog parka Kopaonik nisu bili u potpunosti zadovoljni svi naučnici iz Zavoda za zaštitu prirode SR Srbije. Priroda Kopaonika bila je manje očuvana od prirode Tare, i bolest smrčevih šuma nije uspešno sanirana, uprkos uloženim naporima.[149] Direktor Zavoda Stevan Nikolić je u članku naveo kako je priroda Kopaonika „već bila okrnjena razvojem rudarstva, izgradnjom vikendica, sportske infrastrukture i drugih objekata", još u vreme priprema za proglašenje parka.[150] I članak iz *Borbe* (1980) otkriva velike planove za izgradnju objekata za smeštaj turista i zimske sportove, uključujući tri ski lifta i žičaru.[151] Uprkos proglašenju planine za zaštićeno područje, nova žičara i čak deset novih ski liftova sačekali su posetioce početkom sledeće zimske turističke sezone (1981).[152] Kopaonik je označen kao područje od prioritetnog značaja za razvoj turizma u Srbiji u srednjoročnim planovima.[153] Direktor Zavoda Nikolić je zaključio da Kopaonik ne ispunjava međunarodne kriterijume za nacionalni park. Ipak je proglašen, ali očuvaniji predeli, koje je Zavod predložio, poput Kučajskih planina, nisu postali nacionalni parkovi.[154]

Zakone o nacionalnim parkovima Tari i Kopaoniku Skupština SR Srbije je donela istovremeno sa izmenama i dopunama Zakona o zaštiti prirode.[155] Tri zakona su vrlo usklađena, za razliku od pojedinih ranijih zakonodavnih rešenja o zaštiti prirode. Izmenjen Zakon o zaštiti prirode je u novom poglavlju utvrdio kriterijume za proglašavanje nacionalnih parkova, funkcije ovih zaštićenih oblasti, uključujući očuvanje i zaštitu prirode i korišćenje parka u obrazovne, naučne svrhe i za rekreaciju, kao i upravljanje parkom, u čemu samoupravna interesna zajednica parka ima vodeću ulogu.[156] Osnivački zakoni o parkovima Tari i Kopaoniku bili su uniformniji nego prethodni zakoni o zaštićenim područjima i utvrdili su određene važne obaveze, uključujući

147 Isto; Tomo Apostolski, „Nacionalni parkovi u SR Makedoniji i problemi njihovog održavanja i zaštite", *Komuna*, god. XXX, 7–8/1983, 56.

148 Vasiljević, „Novi nacionalni parkovi", 95.

149 Isto, 96.

150 Nikolić, „Kritički pogled", 95.

151 „Лепотица у новом руху", *Борба*, 5. 9. 1980, 14.

152 „Почела сезона на Копаонику", *Борба*, 23. 11. 1981, 5.

153 „Туристички приоритет", *Борба*, 16. 3. 1983, 6.

154 Nikolić, „Kritički pogled", 94–95.

155 Svetlana Nojković, „Prikaz zakona o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti prirode", *Zaštita prirode*, 35/1982, 98.

156 Isto, 97–98; „Закон о изменама и допунама Закона о заштити природе", *Службени гласник СР Србије*, 18. 7. 1981, 15–17.

donošenja prostornih planova ovih oblasti.[157] Pomenuti zakoni su takođe odredili granice parkova, što raniji osnivački zakoni u SR Srbiji nisu činili.[158] Uprave parkova su se solidno organizovale i radile su na osnovu programa privremenih mera i aktivnosti pre donošenja prostornih planova. Zavod za zaštitu prirode je 1984. godine završio pripreme za donošenje prostornih planova i Skupština SR Srbije je donela odluku o njihovoj izradi.[159]

Zaključna razmatranja o nacionalnim parkovima Srbije

Zaštita prirode u vidu osnivanja nacionalnih parkova je u Republici Srbiji u periodu od 1960. godine do početka 1980-ih nailazila na višestruke poteškoće, uključujući otežano osnivanje parkova, nepotpuno zakonodavstvo i finansijske probleme. Iako je donošenje Zakona o zaštiti prirode Srbije 1961. godine prvi značajan korak ka poboljšanju zakonodavstva, osnivački zakoni o prva dva nacionalna parka u Srbiji imali su ozbiljnije propuste. Zakon o Fruškoj gori nije obezbedio finansije i zaštitu prirode, a zakon o Đerdapu je bio naročito kratak i nepotpun, ne odredivši granice parka. Novi zakoni o Fruškoj gori i Đerdapu bili su znatno detaljniji i jasniji. Osnivački zakoni o nacionalnim parkovima Tari i Kopaoniku iz 1981. godine su otklonili manu prvog zakona o Đerdapu, odredivši granice parkova, što pokazuje učenje na greškama i razvoj zakonodavstva o zaštićenim područjima. Možemo zaključiti da je zakonodavstvo o nacionalnim parkovima Srbije znatno unapređeno i usklađeno 1981. godine. Unapređivanje Zakona o zaštiti prirode odredbama o nacionalnim parkovima i proglašenje parkova Tare i Kopaonik bilo je niz usklađenih zakonodavnih koraka povezanih u veću formalnu akciju efikasnijeg organizovanja nacionalnih parkova Srbije. Novi zakonodavni okvir je poslužio kao primer za poboljšanje zaštite Đerdapa, donošenjem novog zakona o parku, po uzoru na osnivačke zakone Tare i Kopaonika.

Usporeno i otežano proglašenje parkova i manjak finansijskih sredstava nakon osnivanja bili su kontinuirane prepreke efikasnoj zaštiti prirode. Osnivanje parkova Đerdapa, Tare i Kopaonika odlagano je godinama, uprkos pokušajima Zavoda za zaštitu prirode Srbije i pojedinih naučnika da zaštite ova područja. U slučaju Đerdapa, šumarske radne organizacije su odlagale donošenje osnivačkog zakona, nespremne da snose finansijski teret održavanja budućeg parka. I nakon osnivanja, različite organizacije težile su da zarade koristeći (turističke agencije), ili degradirajući (kamenolom i cementara na Fruškoj gori) prirodu parkova bez davanja finansijske nadoknade. Upravi parka Fruška gora je bilo teško da prikupi nužna sredstva budući da

[157] Božidar Vasiljević, „Rad na pripremi prostornih planova za nacionalne parkove Taru i Kopaonik", *Zaštita prirode*, 36/1984, 111.

[158] „Закон о Националном парку Тара", *Службени гласник СР Србије*, 18. 7. 1981, 6; „Закон о Националном парку Копаоник", *Службени гласник СР Србије*, 18. 7. 1981, 7.

[159] Vasiljević, „Rad na pripremi prostornih planova", 111.

turistički objekti nisu bili pod njenom upravom. Uprava parka Plitivice, vrlo očuvanog i organizovanog nacionalnog parka, sjedinila se sa hotelskim preduzećem Plitvice, i otkupila je druge privatne objekte u parku.[160] Kontrola nad većinom turističkih objekata i zemljišta unutar parka, verovatno je važan preduslov za upravu parka, da zaradi dovoljno da sprovede efikasniju zaštitu prirode. Vremenom su doneti prostorni planovi za sve nacionalne parkove Srbije. Prostorni planovi su bili sredstvo da se otklone problemi u parkovima, osigura zaštita prirode i kontrolisan turizam, preciznom podelom zaštićene teritorije na zone.

Uprkos znatnim otporima osnivanju parkova i kontinuiranim finansijskim poteškoćama, postignuti su neki uspesi u zaštiti prirode. Đerdap je 2020. godine postao jedino područje u Srbiji proglašeno za UNESKO Svetski geopark,[161] tako da je njegova priroda solidno očuvana, iz čega sledi da je zaštita organizovana na osnovu zakona iz 1983. godine bila efikasna. Proglašenje Tare za nacionalni park, nakon godina otpora i odlaganja, uspeh je Zavoda za zaštitu prirode Srbije i doprinelo je današnjem dobrom stanju šuma na planini.

[160] Stajić, *Nacionalni parkovi*, 96.

[161] Радаковић и Бујдић-Кречковић, *Национални парк Ђердап*, 17.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 627, Savet SK SSRNJ za zaštitu i unapređivanje čovekove sredine; Fond 837, Kabinet predsednika republike.

Objavljeni izvori

- Izveštaj o aktivnostima Pokreta gorana Srbije u periodu 1965–1970. i nacrt Statuta Pokreta gorana Srbije. Beograd: Pokret gorana Srbije, 1971. (Cyrillic)
- Statut Pokreta gorana Srbije, 26. 3. 1963. *Gorani*, br. 4/1963. (Cyrillic)

Štampa i periodika

- *Borba*, 1970–1984. (Cyrillic)
- *Gorani: list Pokreta gorana Srbije*, 1963. (Cyrillic)
- *Službeni list FNRJ*, 1947–1948. (Cyrillic)
- *Službeni glasnik NR Srbije*, 1960–1961. (Cyrillic)
- *Službeni glasnik SR Srbije*, 1974–1983. (Cyrillic)
- *Službeni list socijalističke autonomne pokrajine Vojvodine*, 1977. (Cyrillic)

Literatura

- Adams, William M. and John Hutton. „People, Parks and Poverty: Political Ecology and Biodiversity Conservation". *Conservation and Society*, Vol. 5, 2/2007, 147–183.
- Ahmetović Tomka, Dragica. „Planiranje razvoja turizma u Nacionalnom parku Fruška gora". U: *V savetovanje o nacionalnim i regionalnim parkovima Jugoslavije*, uredio Stevan Nikolić, 100–101. Beograd: Savet za čovekovu sredinu i prostorno uređenje Saveznog izvršnog veća i izvršnih veća republika i autonomnih pokrajina, 1982.
- Aleksić, Dragoslav. *Gorani sa šumama i vodama*. Kruševac: Istorijski arhiv, 2010. (Cyrillic)
- Apostolski, Tomo. „Nacionalni parkovi u SR Makedoniji i problemi njihovog održavanja i zaštite". *Komuna*, god. XXX, 7–8/1983, 54–57.
- Bujnović, Dubravka. „Rad na zaštiti delova prirode u SAP Vojvodini". *Priroda Vojvodine*, god. VI–VII, 1980–1981, 5–8.
- Čolić, Dušan B. „Prilog diskusiji o definisanju pojma nacionalni park". U: *Neka pitanja nacionalnih i regionalnih parkova u Jugoslaviji*, 1–9. Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1978.
- Duffey, Eric. „The conservation of nature in western Europe". *Italian Journal of Zoology*, 57:2/1990, 139–143. DOI: 10.080/11250009009355688
- Gissibl, Bernhard, Sabine Höhler and Patrick Kupper. „Towards a Global History of National Parks". In: *Civilizing Nature: National Parks in Global Historical Perspective*, edited by Bernhard Gissibl, Sabine Höhler and Patrick Kupper, 1–27. New York: Berghahn Books, 2012.
- Hadži-Prodanović, Mihajlo. „Nacionalni park Đerdap". U: *Zbornik radova sa naučno-stručnog skupa „Zaštita prirode i turizam u nacionalnim parkovima SR Jugoslavije"*, uredio Stevan Nikolić, 215–221. Beograd: Zavod za zaštitu prirode Srbije, 1994. (Cyrillic)

- Jeržić, Matjaž i Stane Peterlin. „Problematika uređivanja i financiranja nacionalnih parkova u primeru pripremanja nacrta zakona o Triglavskom nacionalnom parku". U: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: Savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti*, 41–45. Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979.
- Klevernić, Slobodan i Đorđe Milutinović. „Finansiranje Nacionalnog parka Fruška gora". U: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti*, 25–30. Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979.
- Krasulja, Slađana. „Rad na zaštiti prirode u SR Srbiji sa posebnim osvrtom na nacionalne i regionalne prirodne parkove". U: *Neka pitanja nacionalnih i regionalnih prirodnih parkova u Jugoslaviji*, 168–175. Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1978.
- MacEachern, Alan. „Canada's Best Idea? The Canadian and American National Park Services in the 1910s". In: *National Parks Beyond the Nation: Global Perspectives on „America's Best Idea"*, edited by Adrian Howkins, Jared Orsi and Mark Fiege, 51–68. Oklahoma: Oklahoma University Press, 2016.
- Maraš, Živka. „Neka iskustva pri izradi Regionalnog prostornog plana Fruške Gore". U: *V savetovanje o nacionalnim i regionalnim parkovima Jugoslavije*, uredio Stevan Nikolić, 96–97. Beograd: Savet za čovekovu sredinu i prostorno uređenje Saveznog izvršnog veća i izvršnih veća republika i autonomnih pokrajina, 1982.
- Markham, William T. and Kris van Koppen. „Nature protection in nine countries: a framework for analysis". In: *Protecting Nature: Organisations and Networks in Europe and the USA*, edited by William T. Markham and Kris van Koppen, 1–34. Cheltenham: Edward Elgar, 2007.
- Matković, Damjan. „Pokret gorana Srbije". *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. XXXI, 2/2024, 7–25. (Cyrillic)
- Mcneil, John. „The State of the Field of Environmental History". *Annual Review of Environment and Resources*, 35/2010, 345–374. DOI: 10.1146/annurev-environ-040609-105431
- Milutinović, Đorđe. „Kategorizacija prirodnih sredina i kvantitativno prisustvo posetilaca u Nacionalnom parku Fruška gora". *Priroda Vojvodine*, god VI–VII, 1980–1981, 15–18.
- Mrgić, Jelena. *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*. Beograd: Equilibrium, 2013.
- Nikolić, Stevan. „Korišćenje zaštićenih objekata prirode u turističko-rekreativne i kulturno-obrazovne svrhe". *Zaštita prirode*, 35/1982, 63–77.
- Nikolić, Stevan. „Kritički pogled na koncepciju ustanovljavanja i funkcionisanja nacionalnih parkova u SR Srbiji". *Zaštita prirode*, 37/1984, 79–103.
- Nojković, Svetlana. „Prikaz zakona o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti prirode". *Zaštita prirode*, 35/1982, 96–98.
- Offner, Herbert, „Evropska saradnja na zaštiti regionalnih prirodnih i nacionalnih parkova". U: *Saopštenja podneta evropskoj radnoj konferenciji o regionalnim prirodnim i nacionalnim parkovima*, XX–XXX. Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije, 1978.

- Pantić, Damjan i dr., „Šume Nacionalnog parka Tara – stanje i ciljevi budućeg gazdovanja". *Glasnik šumarskog fakulteta*, Specijalno izdanje/2023, 105–118. (Cyrillic) DOI: 10.2298/GSF23S1105P
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. III knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petrić, Hrvoje. „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia". In: *Nature and the Iron Curtain: Environmental Policy and Socialist Movements in Communist and Capitalist Countries 1945–1990*, edited by Astrid Mignon Kirchhof and J. R. Mcneil, 169–182. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Philips, Adrian. „A Short History of the International System of Protected Areas Management Categories".https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=97b949a36dfb185d546477f7f07ad96754b7cf31 (29. 6. 2025).
- Popović, Slavoljub. „Ostvarivanje zaštite životne sredine u jugoslovenskom samoupravnom sistemu". U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, uredio Ljubiša Jovanović, 19/1979, 5–47.
- Poštić, Vesna. „Zaštita i razvoj Parka kroz prostorni plan". U: *Nacionalni park Đerdap: pamtivek prirode i čoveka*, uredio Jovan Angelus, 189–193. Beograd: Ministarstvo zaštite životne sredine Republike Srbije – Nacionalni park Đerdap, 1996. (Cyrillic)
- Raguž, Bruno. „Izvori i metode za proučavanje povjesti okoliša u periodu od 1945. do 1990. godine na području SR Hrvatske". U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Zbornik radova*, uredili Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, 415–435. Beograd: INIS, 2025.
- Simić, Aleksandar i Nemanja Mitrović. „Đerdap Through the Centuries", *Transylvanian Review*, Vol. XXIX, 2/2020, 227–251. DOI: 10.33993/TR.2020.suppl.2.14
- Stajić, Slobodan. *Nacionalni parkovi Jugoslavije kao šume sa posebnom namenom i njihov značaj za turizam*. Beograd: Republički zavod SR Srbije, 1972.
- Stojčev, Malena. „The National Park Djerdap". U: *Nacionalni park Đerdap: pamtivek prirode i čoveka*, uredio Jovan Angelus, 194–202. Beograd: Ministarstvo zaštite životne sredine Republike Srbije, Nacionalni park Đerdap, 1996.
- Stručna služba Nacionalnog parka Tara. „Nacionalni park Tara". U: *Zbornik radova sa naučno-stručnog skupa „Zaštita prirode i turizam u nacionalnim parkovima SR Jugoslavije*", 193–198. Beograd: Zavod za zaštitu prirode Srbije, 1994. (Cyrillic)
- Šobat, Aleksandar. „Problemi financiranja i organiziranja delatnosti nacionalnih i regionalnih parkova – parkova prirode Jugoslavije". U: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: Savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti*, 7–18. Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979.
- Van Koppen, Kris and William T. Markham. „Nature protection in Western environmentalism: a comparative analysis". In: *Protecting Nature: Organizations and Networks in Europe and the USA*, edited by Kris van Koppen and William T. Markham, 263–285. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 2007.
- Vasiljević, Božidar. „Novi nacionalni parkovi u SR Srbiji". *Zaštita prirode*, 35/1982, 93–96.
- Vasiljević, Božidar. „Rad na pripremi prostornih planova za nacionalne parkove Taru i Kopaonik". *Zaštita prirode*, 36/1984, 111–116.

- Vasiljević, Božidar. „Predlog Nacionalnog parka Tara za nagradu Oslobođenja". *Zaštita prirode*, 36/1984, 116, 117.
- Vukčević, Mihailo. „Organizovanje i finansiranje nacionalnih parkova SR Crne Gore". U: *Nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije: Savetovanje o problemima organizovanja i finansiranja delatnosti*, 35–39. Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 1979.
- Yui, Masaaki. *The Development of National Parks and Protected Areas around the World*. Tokyo: NECTA, 2014.
- *Zaštitimo čovekovu sredinu*. Beograd: Predsedništvo Pokreta gorana Srbije i Savet za zaštitu i unapređenje čovekove sredine Srbije, 1972.
-

Summary

Damjan Matković

Environmental history of Republic of Serbia (1960–1981): National parks and the Gorani movement of Serbia

Abstract: This article explores the establishment and organisation of national parks in Serbia between 1960 and 1981. The first national park in Yugoslavia was the Pelister mountain, established in 1948, and Serbia's first national park was Fruška Gora, which gained this status in 1960. In the early 1960s, Serbia adopted a more active environmental policy, adopting the Law on nature protection and organising reforestation actions. However, it took Serbia 14 years to proclaim its second national park, Đerdap. After their establishment, the parks faced financial difficulties, which were an obstacle to efficient nature protection. The article provides a legal framework, using laws on nature protection and the establishment of parks and highlights the difficulties in nature protection and the difficult financial situation of the parks, based on press and publications of the Bureau of nature protection.

Keywords: National parks, Yugoslavia, Serbia, Fruška gora, Đerdap, Tara, Kopaonik, nature protection, forests

Yugoslavia was active in establishment of national parks and other protected areas since 1948, when Pelister, a mountain in Macedonia, became the country's first national park. By 1972, Yugoslavia had 14 national parks, but Serbia had only one: Fruška Gora. This research explores some of the obstacles to the creation of national parks in Serbia, as well as the problems associated with their management. Despite the efforts of parts of the scientific community to protect areas of rare natural beauty, the proclamation of parks was slow due to strong interests in exploiting the forests and natural resources in these areas as well as the reluctance of several

organisations to provide financial support for the parks. A key problem for effective nature protection was the poor financial state of the parks. Unable to resolve the financial issue, Fruška Gora and other Yugoslavian parks (Mavrovo, Durmitor) resorted to destroying protected forests in order to sell timber. Legislation was also problematic, but it developed over time. The law on the proclamation of Đerdap National Park was brief and imprecise, and it failed to define the park's borders. This was addressed by a new law that defined the park's territory, similar to the legislation for the national parks Tara and Kopaonik. Some parks, such as Fruška gora, began intense reorganisation to address financial issues. These reorganisation efforts were met with further difficulties and resistance from several organisations within the park's territory. Despite the serious obstacles listed above, nature protection in Serbia achieved several significant, long-lasting results. A prime example is the establishment of Tara National Park in 1981, following years of unsuccessful attempts and continuous efforts by the Bureau for Nature Protection. The valuable forests of the Tara Mountain have remained well preserved to this day.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.herceg

Ane Marie HERCEG
Filozofski fakultet Univerziteta u Mariboru
anemarie.herceg@um.si
ORCID: 0009-0001-3033-7793

Koruško pitanje na Londonskoj konferenciji, januar–februar 1947.[1]

Apstrakt: Na osnovu građe Arhiva Republike Slovenije u Ljubljani, Nacionalnog arhiva u Kjuu kod Londona (The National Archives), štampanih izvora i najrelevantnije naučne literature, ovaj članak se usredsređuje na početak pregovora o mirovnom ugovoru sa Austrijom posle Drugog svetskog rata, s posebnim naglaskom na pitanje koruške manjine. Razmatraju se šire okolnosti posleratnog perioda, naročito položaj Austrije pod savezničkom okupacijom, jugoslovenski zahtevi u vezi sa južnom Koruškom i austrijski odgovori na njih. U zaključku je predstavljen epilog Londonske konferencije zamenika ministara spoljnih poslova, održane od 14. januara do 25. februara 1947. godine. Ova konferencija predstavljala je pripremu za predstojeće moskovske pregovore, čime je pitanje južne Koruške smešteno u širi međunarodni okvir posleratnih odnosa moći.

Ključne reči: Jugoslavija, Austrija, 1947, koruško pitanje, slovenačka manjina, Londonska konferencija

Uvod

Jugoslovenska država je na kraju Drugog svetskog rata pitanje budućnosti Austrije razumela i kao pitanje sopstvenih granica i položaja slovenačke manjine. Koruška (nem. Kärnten, engl. Carinthia), najjužnija austrijska savezna pokrajina koja se graniči sa Slovenijom i Italijom, predstavljala je jedno od spornih područja u širem procesu posleratnog razgraničenja Jugoslavije sa Austrijom. Iako su pregovori o Austriji u istoriografiji već dobro istraženi – pre svega moskovsko zasedanje Saveta ministara spoljnih poslova 1947. godine[2] i put ka potpisivanju Austrijskog državnog ugovora 15. ma-

[1] Rad je nastao u okviru istraživačkog programa br. P6–0372: *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti*, koji finansira Javna agencija za raziskovalno in inovativno dejavnost Republike Slovenije (ARIS); velikog istraživačkog projekta J7–60128: *AID HCH – Presežek pri razvoju humanistike in kulturne dediščine z umetno inteligenco*, koji finansira ARIS.

[2] Anne Deighton, „The Moscow Council, March–April 1947", in: *The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War, 1945–1947* (Oxford: Clarendon

ja 1955. godine[3] – manje pažnje posvećeno je njihovom londonskom polazištu.[4] Londonska konferencija zamenika ministara spoljnih poslova, održana od 14. januara do 25. februara 1947. godine, predstavljala je pripremu za moskovske pregovore i prvu značajniju priliku da jugoslovenska strana iznese svoje zahteve u vezi sa južnom Koruškom.

Moskovsko zasedanje, održano u martu i aprilu 1947. godine, u međunarodnom okviru već je otkrivalo produbljivanje razilaženja među nekadašnjim saveznicima i početak hladnoratovskog zaoštravanja. Upravo zato je Londonska konferencija značajna kao diplomatska prethodnica većeg susreta na kojem je austrijsko pitanje uključeno u šire pregovore o posleratnoj Evropi. Na osnovu arhivske građe Instituta za narodnosna pitanja, pohranjene u Arhivu Republike Slovenije u Ljubljani, građe Nacionalnog arhiva u Kjuu kod Londona (The National Archives), objavljene diplomatske građe *Foreign Relations of the United States* i *Dokumenata o spoljnoj politici SFRJ*, objavljenih izvora, kao i relevantne stručne literature, ovaj rad razmatra kratko poglavlje u istoriji takozvanog austrijskog pitanja. Pritom središnji deo rada predstavlja tematizacija koruške teritorije na konferenciji – iz perspektive Austrije, Jugoslavije (odnosno Slovenije), kao i treće strane, savezničkih sila.

Uoči mirovnih zasedanja

Koruško pitanje, koje je za jugoslovensku stranu predstavljalo jednu od najvažnijih tema mirovnih pregovora sa Austrijom, bilo je u jugoslovensko-austrijskim odnosima posle 1945. godine obeleženo dugom istorijom

Press, 1990), 135–168; Geoffrey Roberts, „Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War, 1947", *Europe-Asia Studies* 46, no. 8/1994, 1371–1386; Robert Knight, „Ethnicity and Identity in the Cold War: The Carinthian Border Dispute, 1945–1949", *The International History Review* 22, no. 2/2000, 274–303; Theodor Domej, „Der Konflikt nach dem Krieg: die Kärntner Slowenen 1945–1949", im: *Austria slovenica: die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich = Koroški Slovenci in avstrijska nacija*, herausgegeben von Andreas Moritsch und Theodor Domej (Klagenfurt/Celovec: Hermagoras/Mohorjeva založba, 1996), 86–165.

3 Gabriela Stieber, *Die Briten als Besatzungsmacht in Kärnten 1945–1955* (Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 2005); Gerald Stourzh und Wolfgang Mueller, *Der Kampf um den Staatsvertrag 1945–1955. Ost-West-Besetzung, Staatsvertrag und Neutralität Österreichs* (Wien: Böhlau Verlag, 2020); Gerald Stourzh, *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besatzung Österreichs 1945–1955* (Wien: Böhlau Verlag, 1998); Michael Gehler, *Vom Marshall Plan zur EU: Österreich und die europäische Integration von 1945 bis zur Gegenwart* (Innsbruck: StudienVerlag, 2006); Rolf Steininger, *Der Staatsvertrag: Österreich im Schatten von deutscher Frage und Kaltem Krieg. 1938–1955* (Innsbruck: Studienverlag, 2005).

4 Izuzetak predstavlja delo Petra Dragišića koji je detaljnije analizirao jugoslovensko-austrijske odnose, dok je Londonsku konferenciju razmatrao pre svega u svetlu reakcije jugoslovenskih vlasti, oslanjajući se prvenstveno na jugoslovensku štampu. – Petar Dragišić, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945–1955* (Beograd: INIS, 2013).

graničnih, nacionalnih i političkih sporova.[5] Njihovo ishodište bilo je u vremenu raspada Austrougarske, kada je južna Koruška predstavljala jedno od područja polarizacije. S jedne strane nalazio se austrijski kontinuitet, a s druge nova jugoslovenska država, koja je pri teritorijalnim zahtevima računala na nacionalnu pripadnost tamošnjeg slovenačkog stanovništva. Posle vojnih sukoba 1918. i 1919. godine, savezničke sile odlučile su da spor reše plebiscitom, održanim 10. oktobra 1920. godine. Na njemu je oko 59% birača glasalo za ostanak u Austriji, čime je državna granica između Kraljevine SHS i Austrije određena u korist potonje.[6] U istoriografiji se austrijski uspeh na plebiscitu najčešće objašnjava kombinacijom tri faktora: privredno-socijalnim vezama koruškog prostora sa Celovcem i ostatkom Austrije, intenzivnom austrijskom propagandom koja je među slovenačkim stanovništvom podsticala strah od političkih i društvenih prilika u Kraljevini SHS, kao i činjenicom da se deo koruških Slovenaca primarno identifikovao sa Koruškom kao svojom zemljom, a ne isključivo kroz nacionalnu pripadnost.[7] Plebiscit, međutim, nije uklonio nacionalne napetosti, niti je međuratni period doneo suštinske promene u položaju koruških Slovenaca. Iako je Austrija formalno priznavala njihovo prisustvo, bili su izloženi pritiscima germanizacije.[8] Zbog toga se Kraljevina SHS već 1921. godine obratila Društvu naroda žaleći se na kršenje manjinskih prava i sloboda, dok su koruški Slovenci svoje žalbe iznosili i 1923. i 1934. godine.[9] Pritom treba naglasiti da se granično pitanje, izuzev rasprava u neformalnim krugovima, u formalnim odnosima nije otvaralo. U prvom planu ostajali su zahtevi za ostvarivanje manjinskih prava, koji su proisticali još iz Senžermenskog mirovnog ugovora.[10]

---

5 Barbara Jelavich, *Modern Austria: Empire and Republic, 1815–1986* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 160. O odnosima između Austrougarske i Srbije, kao i o njihovim posrednim posledicama po slovenačku teritoriju, piše Vladimir Ćorović u *The Relations Between Serbia and Austria-Hungary in the 20th Century* (Belgrade: Archives of Yugoslavia, 2018).

6 Janez Osojnik, Gorazd Bajc in Mateja Matjašič Friš, „Koroška leta 1919 in ozadje sprejetja odločitve o plebiscitu – britanski pogled in reakcije v slovenskem tisku", *Studia Historica Slovenica*, let. 20, št. 2/2020, 551.

7 Koruški plebiscit predstavlja jedno od najopsežnije istraživanih pitanja u slovenačkoj istoriografiji. Istoričar Fran Cviter ističe da koruško, kao i slovenačko nacionalno pitanje uopšte, predstavlja izrazit primer sukoba između etničke grupe kojoj pripada većina stanovništva i etničke grupe viših društvenih slojeva. – Fran Zwitter, „Etnične in družbene osnove koroškega vprašanja", v: *Koroški plebiscit. Razprave in članki*, ur. Janko Pleterski, Lojze Ude in Tone Zorn (Ljubljana: Slovenska matica, 1970), 7–36.

8 Više o tome: Robert Knight, „Militarized Plebiscite? The Legacy of the 1920 Carinthian Plebiscite", in: *Post-World War One Plebiscites and Their Legacies: Exploring the Right of Self-Determination*, ed. Sergiusz Bober (Budapest–Vienna–New York: Central European University Press, 2024), 203–223.

9 Boris Jesih, „Slovenska narodna manjšina v Republiki Avstriji. Kratek prerez zgodovinskega razvoja in oznaka trenutnega položaja", v: *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, ur. Dušan Nećak in drugi (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004), 273.

10 Dušan Nećak, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976). Osnutek za politično zgodovino* (Ljubljana: Borec, 1985), 9.

Prelomnu ulogu u jugoslovensko-austrijskim odnosima, a time i u položaju koruških Slovenaca, imalo je priključenje Austrije Nemačkoj u martu 1938. godine.[11] Izuzimajući period Drugog svetskog rata[12] – koji zahteva zasebnu obradu i koji je iz perspektive slovenačke manjine već temeljno istražen[13] – kraj rata je predstavljao sledeći važan korak u ponovnom otvaranju teritorijalnog pitanja. Tada se problem južne Koruške našao u novom savezničkom okviru, budući da je Austrija obnovljena u granicama iz 1937. godine i podeljena na okupacione zone. Koruška je, zajedno sa Štajerskom i Istočnim Tirolom, pripala britanskoj okupacionoj zoni.[14] Zbog toga je London jugoslovensko prisustvo na tom području posmatrao prevashodno kroz prizmu sopstvene posleratne kontrole nad Austrijom.

Iako su jugoslovenske partizanske jedinice u početku bile posmatrane kao važan vojni saveznik u borbi protiv Nemaca, nakon Titovog govora u septembru 1944. godine, u kojem je javno otvorio pitanje posleratnih granica,[15] pojačale su se sumnje u pogledu jugoslovenskih namera u Koruškoj. Britanski izveštaji već su tada slovenačku, odnosno jugoslovensku aktivnost severno od Drave sve više tumačili kao pokušaj da se vojnim prisustvom i političkom organizacijom stvore uslovi za „ispravljanje nepravde".[16] Time je, međutim, bilo otežano i dalje jugoslovensko isticanje zahteva na mirovnim pregovorima, budući da je u širem hladnoratovskom okviru koruško pitanje posmatrano kroz odnos između zapadnih sila i Sovjetskog Saveza.[17] Jugoslovenski zahtevi su u zapadnoj percepciji sve češće bili povezivani s predstavom o pretnji sovjetskog bloka, pri čemu je njihov etnički, odnosno manjinski kontekst bio potisnut u drugi plan.[18]

---

11 Marija Jurić Pahor, „Jugoslavija/Slovenija, anšlus in koroški Slovenci", v: *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: izbrani pogledi III*, ur. Sonja Novak Lukanović in Barbara Riman (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2023), 135.

12 Tokom Drugog svetskog rata koruški Slovenci aktivno su se uključili u Narodnooslobodilački pokret, pri čemu je ključnu ulogu imao Oslobodilački front (OF) Koruške. Njegovo političko i vojno delovanje predstavljalo je jedan od argumenata kojima je jugoslovenska strana nakon rata potkrepljivala svoje teritorijalne zahteve. – Marjan Linasi, *Koroške vojne zgodbe: Nekaj utrinkov iz let 1938–1945* (Celovec: Mohorjeva založba, 2017), 18–22.

13 Posebnu temu predstavlja tzv. *Windischentheorie*, pseudonaučna teorija razvijena u međuratnom periodu i raširena u krugovima s fašističkim, odnosno kasnije nacističkim simpatijama. Delovala je kao efikasno sredstvo germanizacije, budući da je koruške Slovence odvajala od Slovenaca u Sloveniji. – Tom Priestly, „Denial of Ethnic Identity: The Political Manipulation of Beliefs about Language in Slovene Minority Areas of Austria and Hungary", *Slavic Review* 55, no. 2/1996, 364–398.

14 Halvor O. Ekern, „The Allied Commission for Austria", in: *The Austrian Solution: International Conflict and Cooperation*, ed. Robert A. Bauer (Charlottesville: University Press of Virginia, 1982), 57.

15 Josip Broz Tito, *Zbrana dela. Knj. 23: 1. september – 5. oktober 1944* (Ljubljana: Komunist; Borec, 1989), 53.

16 Andrej Rahten, „Koroška po plebiscitu: revanšizem, revizionizem in pregoni v poplebiscitnih mesecih", *Studia Historica Slovenica*, let. 20, št. 2/2020, 590.

17 William Deakin, „Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943–maj 1945)", *Zgodovinski časopis* 33, št. 1/1979, 109.

18 Robert Knight, „Ethnicity and Identity in the Cold War: The Carinthian Border Dispute, 1945–1949", *The International History Review* 22, no. 2/2000, 277.

Zbog toga je Jugoslavija u maju 1945. godine bila prinuđena da povuče svoje snage iza predratne jugoslovensko-austrijske granice.[19] To povlačenje bilo je jedan od prvih znakova da o budućnosti Koruške neće odlučivati jugoslovenska vojna pobeda niti ratno savezništvo, već primarno interesi i postupanje velikih sila[20] – među kojima je ključno bilo očuvanje austrijskog *statusa quo*. Na to ukazuje i apel austrijske strane upućen britanskim predstavnicima: „U ime svih Austrijanaca koji se zalažu i mole za slobodu i celovitost svoje voljene domovine, usrdno se obraćamo Vašoj Ekselenciji s molbom za očuvanje *statusa quo* u pogledu granica Koruške ili, u slučaju sumnje, za podršku novom plebiscitu, za koji se u potpunosti očekuje da bi se završio u korist Austrije. Na taj način celokupnom stanovništvu spornog područja bila bi obezbeđena potpuna pravda".[21]

Ideja neutralnosti se postepeno učvršćivala u savezničkim raspravama o budućnosti Austrije. Pritom je ključnu ulogu imao njen položaj prve žrtve nacističke agresije, koji je, međutim, bio ograničen upozorenjem na odgovornost za učešće u ratu na strani Nemačke. Za jugoslovensku stranu takvo stanovište bilo je problematično, jer je unapred sužavalo prostor za teritorijalne zahteve, iako se i dalje nadala podršci Sovjetskog Saveza.[22] U međunarodnom okviru, osim granica, važna su bila i pitanja reparacija, denacifikacije, razoružanja, nemačke imovine u Austriji i privredne obnove Austrije.[23]

Prvi konkretniji pokušaj uređenja austrijskog pitanja bio je američki nacrt ugovora iz aprila 1946. godine, predstavljen na pariskom zasedanju Saveta ministara spoljnih poslova. Njime se predviđalo ponovno uspostavljanje nezavisne Austrije pod jemstvom četiri velike sile i pod autoritetom Saveta bezbednosti OUN, okončanje savezničke okupacije, kao i preporuka za njen prijem u OUN. U teritorijalnom pogledu nacrt je polazio od granica od 31. decembra 1937. godine, dok su izuzeci bili dopušteni samo u slučaju mogućih promena na italijansko-austrijskoj granici. Nacrt je sadržao i opšte odredbe o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, ali još nije otvarao pitanje manjina u meri u kojoj je to kasnije zahtevala Jugoslavija.[24]

---

19 Alice Hills, *Britain and the Occupation of Austria, 1943–45* (Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press, 2000), 134.

20 Više o tome: Ane Marie Herceg, „Nasilje nad Slovenci na avstrijskem Koroškem (1945–1947)" (Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2024).

21 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), 371/55114, C 11089/33/3, Letter from F. Egghart to Ernest Bevin, „Dispute regarding the boundaries of Carinthia", 1. 8. 1946.

22 Norman M. Naimark, „Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945–53: Issues and Problems", *Journal of Modern European History* 2, no. 1/2004, 40.

23 „Council of Foreign Ministers, Moscow, 1947", *The International Law Quarterly* 1, no. 3/1947, 341–348.

24 „Memorandum by the United States Delegation at the Council of Foreign Ministers", Paris, April 26, 1946, in: *Foreign Relations of the United States, 1946, Council of Foreign Ministers, Volume II*, ed. William Slany (Washington: United States Government Printing Office, 1970), 126.

Tokom leta 1946. godine austrijsko pitanje konačno je uključeno u rad Saveta ministara spoljnih poslova. U julu je odlučeno da zamenici ministara spoljnih poslova počnu pripreme za izradu ugovora sa Austrijom,[25] dok je odlučujući korak učinjen na njujorškom zasedanju u decembru iste godine. Tada je određeno da se zamenici ministara spoljnih poslova, zaduženi za pripremu austrijskog ugovora, sastanu u Londonu u januaru 1947. godine. Njihov zadatak bio je da pripreme nacrt ugovora, saslušaju stavove susednih savezničkih država i drugih zemalja koje su učestvovale u ratu protiv Nemačke, te da svoje predloge podnesu Savetu ministara spoljnih poslova pre moskovskog zasedanja.[26] Iako je Austrija nastojala da se austrijsko pitanje na mirovnim pregovorima odvoji od nemačkog – što bi omogućilo brže potpisivanje ugovora – saveznici na to nisu pristali.[27] Zbog toga je Londonska konferencija tokom perioda dužeg od mesec dana razmatrala širok raspon tema, dok se ovaj rad u nastavku usredsređuje pre svega na aspekt dijaloga jugoslovenskog i austrijskog predstavništva na konferenciji.

Londonska konferencija zamenika ministara spoljnih poslova

Među brojnim temama koje su u prvim posleratnim godinama zaokupljale spoljnu politiku Jugoslavije,[28] tamošnja javnost s pažnjom je pratila i pomenute pregovore o budućem statusu Austrije. Povodom početka konferencije zamenika ministara spoljnih poslova, održane 14. januara 1947. godine u Lankaster hausu u Londonu, list *Borba* izvestio je da je njen cilj bio priprema nacrta ugovora o ponovnom uspostavljanju nezavisne i demokratske Austrije, razmatranje predloga velikih sila i prikupljanje stavova država neposredno zainteresovanih za buduće uređenje Austrije.[29]

Konferencija je bila označena kao *spade-work*,[30] odnosno kao prethodna priprema za mirovno uređenje koje je trebalo da spreči obnovu ne-

[25] „Proposal by the Soviet Delegation to the Council of Foreign Ministers, Paris, July 12, 1946", in: *FRUS, 1946, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 940.

[26] „Decisions of the Council of Foreign Ministers Respecting Its Next Session, New York, December 12, 1946", in: *FRUS, 1946, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 1557–1558.

[27] Nećak, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki*, 51.

[28] Koruško pitanje predstavljalo je samo jedan segment šire posleratne spoljnopolitičke agende Jugoslavije. Istovremeno su rešavana pitanja Julijske krajine i Trsta, vođeni pregovori o budućem uređenju Austrije, dok su na Balkanu razmatrana i pitanja granica prema Grčkoj i Bugarskoj u kontekstu Pariške mirovne konferencije i početaka Hladnog rata.

[29] „Јуче је у Лондону почело заседање заменика министара спољних послова", *Борба*, 15. 1. 1947, 1.

[30] Engleski izraz „spadework" označava zahtevan, a ponekad i rutinski pripremni rad koji je potrebno obaviti pre početka glavnog posla. U ovom kontekstu odnosi se na prethodne pripreme za kasnije mirovno uređenje. – „Spade-work on pacts for Germany, Austria, will take six weeks", *Daily News (London)*, 14. januar 1947, 4; „Spadework", *Cambridge Dictionary*, datum pristupa 13. 7. 2026, https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/spadework.

mačkog militarizma i omogući stabilan posleratni mir. To je naglasio i britanski ministar spoljnih poslova Ernest Bevin, kada je upozorio da izrada mirovnih ugovora već u ranoj fazi mora uzeti u obzir stavove savezničkih država, naročito onih koje su se graničile s poraženim državama ili su učestvovale u ratu protiv njih.[31] Kao najvažnije tačke predstojećih razgovora viđeni su jugoslovenski zahtevi u pogledu Koruške, jačanje austrijske privrede i njeno odvajanje od nemačke, kao i pitanje plovidbe Dunavom.[32]

Već na početku konferencije dogovoreno je da će dokument nositi naslov *For the Re-establishment of an Independent and Democratic Austria*. To je ukazivalo na obnavljanje predratnih prilika,[33] a istovremeno je predstavljalo važan nagoveštaj da će biti reč o državnom, a ne klasičnom mirovnom ugovoru.[34] Zamenici su se takođe saglasili da raspravljaju o karakteru i strukturi ovog dokumenta, dok su tehnička pitanja prepustili radu posebnih odbora. U tu svrhu osnovani su odbori za pitanje raseljenih lica, ekonomska pitanja i Koruška.[35]

Odlučujući položaj imali su zamenici četiri velike sile, koje su od jula 1945. godine upravljale austrijskom teritorijom.[36] Francusku delegaciju predvodio je Moris Kuv de Mirvil (Maurice Couve de Murville), a sovjetsku Fjodor Tarasovič Gusev. Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija su, međutim, za Austriju imenovale posebne predstavnike.[37] Britansku stranu formalno je predstavljao vikont Semjuel Hud (Samuel Hood), dok je američku predstavljao general Mark V. Klark (Mark W. Clark), visoki komesar za Austriju. Kao dodatne predstavnike londonski *Daily News* naveo je i sera Vilijama Strenga (William Strang) za Veliku Britaniju i Roberta Marfija (Robert Murphy) za američku delegaciju.[38] Jugoslavija nije pripadala krugu najvažnijih učesnika, već je nastupala kao susedna saveznička država, odnosno punopravna članica kojoj je bilo omogućeno da podnese pisane stavove i istupi pred zamenicima. Glavni jugoslovenski predstavnik i šef delegacije bio je Jo-

31 TNA, Cabinet Office (CAB), 128/9, C.M. (47), 1st Conclusions, Cabinet conclusions regarding the Foreign Secretary E. Bevin's report of the proceedings of the Council of Foreign Ministers in New York, 2. 1. 1947.

32 „Londonska konferenca", *Koroška kronika*, 17. 1. 1947, 1; „Priprava osnutka mirovne pogodbe z Nemčijo in Avstrijo. Predstavniki številnih držav bodo sodelovali na zasedanju namestnikov", *Ljudska pravica*, 4. 1. 1947, 1.

33 „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 17. 1. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 113.

34 Nećak, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki*, 52.

35 „Koroška v središču razgovorov", *Koroška kronika*, 24. 1. 1947, 1.

36 I. L. G., „The Allied Commission for Austria: A Preliminary Account of Its Organization and Work", *The World Today*, vol. 1, no. 5/1945, 208.

37 Stourzh, *Um Einheit und Freiheit*, 61.

38 „Spade-work on pacts for Germany, Austria, will take six weeks", *Daily News (London)*, 14. 1. 1947, 4; „Delegati štirih velikih sil na konferenci v Londonu", *Ljudska pravica*, 14. 1. 1947, 1.

ža Vilfan,[39] slovenački član takozvanog Titovog kabineta.[40] To je posebno značajno ako se uzme u obzir da je britanski izveštaj iz aprila 1946. godine zahteve koruških Slovenaca prvobitno tretirao kao politička prava, a tek kasnije kao produžetak politike beogradske vlade.[41]

Austrija se nalazila u drugačijem položaju. Budući da je njena sudbina bila predmet ugovora, nije imala status učesnice u raspravama, već mogućnost da kao posmatrač iznese pisane i usmene primedbe na sadržaj dokumenta u pripremi.[42] Generalnom sekretarijatu Saveta ministara spoljnih poslova uputila je molbu za učešće još pre same konferencije, 13. januara.[43] Austrijsko stanovište iznosili su pre svega kancelar Leopold Figl[44] i ministar spoljnih poslova Karl Gruber.[45] Pored njih, austrijsku delegaciju činili su još i vicekancelar Adolf Šerf (Adolf Schärf), poslanik Vincenc Šumi (Vinzenz Schumy), gradonačelnik Linca Ernst Koref, komunistički političar Ernst Fišer (Ernst Fischer), predsednik koruške zemaljske vlade Hans Piš (Hans Piesch), diplomata Hajnrih Šmid (Heinrich Schmid) i koruški zemaljski savetnik Alojz Kariš (Alois Karisch).[46]

Pored Jugoslavije i Austrije, svoja stanovišta iznele su i druge države. Pisane izjave podnele su Belgija, Danska, Grčka, Holandija i Poljska, dok su usmeno nastupile Australija, Čehoslovačka, Grčka, Novi Zeland, Poljska, Ukrajinska SSR i Južna Afrika.[47]

---

39 Joža Vilfan (1908–1987) bio je slovenački, odnosno jugoslovenski političar, diplomata, pravnik i advokat; 1946. godine bio je generalni sekretar jugoslovenske delegacije na mirovnoj konferenciji u Parizu, 1947. godine šef jugoslovenske delegacije na konferenciji zamenika ministara spoljnih poslova u Londonu i član delegacije na sastanku ministara spoljnih poslova u Moskvi. Od 1947. do 1949. godine bio je prvi stalni predstavnik FNRJ pri OUN. U literaturi i arhivskoj građi njegovo ime se ponegde javlja i u obliku Josip Vilfan, ali biografski zapisi kao osnovni oblik navode Joža Vilfan; Josip Vilfan ml. (1878–1955) bio je njegov otac. – Andrej Rahten, „Slovenski diplomati v začetnih letih jugoslovanskega stalnega predstavništva pri OZN", *Acta Histriae*, let. 21, št. 3/2013, 391.

40 „The London Letter. Tito Demands Carinthia", *The Scotsman*, 15. 1. 1947, 4.

41 TNA, FO 371/55114, C 4187/33/3, „Report on the Slovene Minority in Carinthia: Political Organisation", 10. 4. 1946, 2–3.

42 „Österreich verlangt, in London gehört zu werden", *Die Weltpresse*, 8. 1. 1947, 1.

43 „Wird Österreich zugezogen?", *Volkswille*, 14. 1. 1947, 1.

44 Leopold Figl (1902–1965) bio je austrijski političar ÖVP-a, suosnivač ÖVP-a, prvi savezni kancelar Druge austrijske republike od 1945. do 1953. godine, a potom ministar spoljnih poslova od 1953. do 1959. godine; u vreme nacizma bio je interniran u više koncentracionih logora. „Dipl.-Ing. DDDr. h.c. Leopold Figl", *Parlament Österreich*, datum pristupa 16. 9. 2025, https://www.parlament.gv.at/person/326?BIO_251sortrnr=10&BIO_251ascDesc=desc.

45 Karl Gruber (1909–1995) bio je austrijski političar, diplomata i član ÖVP-a; 1945. godine bio je zemaljski poglavar Tirola, a od 1945. do 1953. godine austrijski ministar spoljnih poslova. Učestvovao je i u pokretu otpora, a u austrijskoj spoljnoj politici posle 1945. godine imao je izrazito važnu ulogu. – Michael Gehler, „Gruber, Karl (1909–1995), Politiker", *Österreichisches Biographisches Lexikon Online*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, datum pristupa 16. 9. 2025, https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_g/gruber_karl_1909_1995.xml.

46 „Avstrijska delegacija v Londonu", *Ljudska pravica*, 30. 1. 1947, 5.

47 „Diskusija o postopku na londonski konferenci", *Ljudska pravica*, 16. 1. 1947, 2; „Report by the Deputies for Austria to the Council of Foreign Ministers, London, 25. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 135–136.

Slika 1: Austrijski delegati u Londonu (Izvor: „Pleading the cause of Austria", *The Sphere: The Empire's Illustrated Weekly*, 8. 2. 1947, 4).

Početna zasedanja u Lankaster hausu bila su namenjena pre svega oblikovanju procedure: trebalo je odrediti koje će države moći da podnesu svoja mišljenja, u kojoj će formi biti saslušane i da li će u raspravi učestvovati i austrijska vlada. To proceduralno pitanje bilo je važno, jer je određivalo da li će manje savezničke države, među njima i Jugoslavija, nastupiti samo kao podnosioci memoranduma ili će dobiti širi uticaj na oblikovanje konačnog teksta ugovora. Postupak je predviđao da Jugoslavija, Poljska, Kanada, Južna Afrika i Australija budu saslušane odvojeno, pri čemu su pre nastupa morale da podnesu pisane memorandume. Austrijska delegacija saslušana je tek nakon izlaganja savezničkih država.[48]

Jugoslovenska delegacija pokrenula je koruško pitanje već u prvim danima londonskih zasedanja i time ga postavila u središte razgovora. *Memorandum o Slovenačkoj Koruškoj, slovenačkim pograničnim oblastima Štajerske i gradišćanskim Hrvatima* datiran je 15. januara 1947. godine, a štampani primerci su već narednog dana podeljeni zamenicima ministara spoljnih poslova.[49] Dokument je formalno bio razaslat 20. januara i bio je podeljen

[48] „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 17. 1. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 113.

[49] „The London Letter. Tito Demands Carinthia", *The Scotsman*, 15. 1. 1947, 4.

u dve sadržinske celine. U prvom delu jugoslovenska vlada obrazložila je odgovornost Austrije za učešće u nacističkoj agresiji na Jugoslaviju i posledice austrijske politike germanizacije. U drugom delu, na osnovu istorijskih, etničkih, geografskih i privrednih argumenata, delegacija je zastupala pripajanje Slovenačke Koruške i pograničnih oblasti Štajerske Jugoslaviji, razmatrala položaj gradišćanskih Hrvata i koruških Slovenaca, isticala njihov narodnooslobodilački otpor, a izlaganje završila preciznim predlogom nove jugoslovensko-austrijske granice i rešenjem pitanja gradišćanskih Hrvata. Kasnije je ovaj predlog, zajedno s kartama predloženih granica, bio objavljen i u jugoslovenskoj brošuri *The Question of 200,000 Yugoslavs in Austria: The Slovene Carinthia and the Burgenland Croats*.[50]

Usmeno izlaganje Vilfana 22. januara, koje će detaljnije biti razmotreno u narednom poglavlju, predstavljalo je sledeću fazu jugoslovenske argumentacije. Vilfan je upozorio na austrijski pangermanizam, zahtevao reparacije, protivio se formiranju austrijskih oružanih i paravojnih snaga i tvrdio da denacifikacija u Austriji tek počinje. Važan deo njegovog nastupa bio je prigovor germanizacije: prema Klarkovom izveštaju, Vilfan je naglasio da je austrijske „germanizacijske tendencije" potrebno zaustaviti.[51]

Vilfan je u izlaganju naveo i brojke koje su postale centralna tačka daljeg spora s Austrijom. Za zahtevano područje Slovenačke Koruške navodio je 120.000–130.000 Slovenaca i 60.000 Nemaca, dok je broj gradišćanskih Hrvata procenio na približno 70.000. Na pitanje britanskog predstavnika Huda objasnio je da popis iz 1910. godine[52] ima samo relativnu vrednost, jer je, prema njegovom mišljenju, bio sproveden u „protislovenskom ozračju", dok je popis iz 1846. godine označio kao autentičniji izvor.[53] I plebiscit iz 1920. godine ocenio je kao pristrasan.[54] U raspravi se otvorilo i pitanje raseljenih lica u Austriji.[55] Na pitanje Guseva o tome, Vilfan je odgovorio da ona

---

50 Arhiv Republike Slovenije (ARS), Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani (SI AS 1164), a. š. 96, 2541–2, „Jugoslav Statement on Austria", London, 22. 1. 1947; *The Question of 200.000 Yugoslavs in Austria: The Slovene Carinthia and the Burgenland Croats* (Belgrade: Government of the Federative People's Republic of Yugoslavia, 1947).

51 „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 24. 1. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 116.

52 Analizu je izvršio Janko Pleterski, i to na osnovu podataka o občevalnom jeziku stanovništva u Austrougarskoj 1910. godine. Utvrdio je da je 69,18% stanovnika kasnije zone A kao občevalni jezik navelo slovenački. – ARS, SI AS 1164, a. š. 36, Črtomir Nagode, „'C'-meja na Koroškem".

53 „Pripombe k ljudskemu štetju 1846", *Koroška kronika*, 14. 2. 1947, 1.

54 „Razprava o jugoslovanskih zahtevah", *Koroška kronika*, 24. 1. 1947, 1.

55 Pod pojmom „raseljena lica" (displaced persons) u posleratnoj Austriji podrazumevale su se osobe koje su tokom Drugog svetskog rata bile deportovane ili prisiljene da napuste svoju zemlju, uključujući prisilne radnike, bivše ratne zarobljenike i druge izbeglice. U jugoslovensko-austrijskim odnosima ovo pitanje bilo je dodatno opterećeno jugoslovenskim zahtevima za repatrijaciju osoba osumnjičenih za saradnju s okupatorom, koje su se nalazile u savezničkim logorima u Austriji. – „Draft Austrian Treaty Submitted by the

za Jugoslaviju predstavljaju opasnost, budući da među njima ima mnogo kvislinga i kolaboracionista.[56]

Britanska štampa opisala je Vilfanovo izlaganje veoma slikovito dajući jasan prikaz hijerarhije među učesnicima. List *Daily News* je tako 23. januara zabeležio da su zamenici najpre saslušali Jugoslaviju kao prvu među manjim državama, a njen nastup označio kao početak „predloga, pritužbi i zahteva". Posebno je istaknut i višejezični tok izlaganja: tekst izjave podeljen je na engleskom jeziku, Vilfan ga je zatim pročitao na francuskom, a potom je preveden i na ruski.[57]

Isti članak sažeo je Vilfanov glavni zahtev kao težnju da Austrija Jugoslaviji ustupi pojas južne Austrije, gde su, kako je navedeno, živeli Slovenci koje su austrijske vlasti tokom dužeg istorijskog perioda pokušavale da germanizuju. Povodom Vilfanovog izlaganja u britanskoj štampi pojavile su se i različite ocene jugoslovenskih pretenzija. Pojedini listovi predstavljali su ih kao težnju za „komadom Austrije", odnosno delom „slovenske zemlje u Austriji",[58] dok su drugi tvrdili da su ovi zahtevi prvenstveno bili motivisani strateškim razlozima, uz ocenu da geografski argumenti pružaju malo osnova za njihovo opravdanje.[59]

Jugoslavija je, međutim, bila spremna na kompromis, što potvrđuje i korespondencija između Edvarda Kardelja, potpredsednika jugoslovenske vlade, i Andreja Višinskog (Andrey Vyshinsky), zamenika ministra spoljnih poslova Sovjetskog Saveza. Kardelj je 20. aprila 1947. godine pisao Višinskom i predložio da se Jugoslaviji, ukoliko njeni teritorijalni zahtevi ne budu prihvaćeni, obezbedi upravljanje elektranama Žvabek i Labot, kao i zakonski garantovana zaštita slovenačke manjine u Austriji.[60]

Jugoslovensko-austrijsko suočavanje u Londonu

Do 20. januara pripremljen je nacrt ugovora i sve je ukazivalo na to da će zasedanja brzo biti završena. U međuvremenu, 24. januara, usledilo je predstavljanje austrijskih argumenata, koji su sadržinski protivurečili jugo-

United States Delegation (Article 16 – Transfer of Displaced Persons from Austria)", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 412–414.

56 „The United States Deputy for Austria, London, 24. 1. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 116. Jugoslavija je zbog pograničnih incidenata, koje su izazivale naoružane izbegličke grupe, već više puta protestovala kod Kontrolnog saveta u Austriji i austrijske vlade. – The National Archives (TNA), Control Office for Germany and Austria and Foreign Office, German Section: General Department, 1943–1948 (FO 945), FO 945/69, C 5142/4257/3, P. No. 431, Embassy of the Federal People's Republic of Yugoslavia, London, 28. 3. 1947.

57 Robert Waithman, „Slavs ask for slice of Austria", *Daily News* (London), 23. 1. 1947, 5.

58 „Jugoslav Claim on Austria", *Derby Daily Telegraph*, 23. 1. 1947, 1.

59 „'Liberation' of Austria", *Truth*, 31. 1. 1947, 2.

60 Dušan Nećak, „Od železne zavese do zelene meje. Regija Alpe-Jadran 1945–1991. 2. del", *Zgodovinski časopis*, let. 52, št. 3/1998, 396.

slovenskim stavovima. Najspornija nerešena pitanja bila su jugoslovensko-austrijsko razgraničenje, sovjetski zahtevi u pogledu „nemačke imovine u Austriji" i nedovoljne reparacije.[61]

Između 28. i 30. januara rasprava se premestila na političke odredbe budućeg austrijskog ugovora, dok je pitanje granica bilo odloženo do nastupa austrijskih predstavnika. Zamenici su razmatrali poništenje „anšlusa", obnovu suverenosti, priznanje nezavisnosti i sprečavanje novog povezivanja s Nemačkom, što su Kuv de Mirvil i Hud označili kao „glavnu opasnost" po austrijsku nezavisnost.[62]

Austrijsko stanovište, prvenstveno u pogledu razgraničenja s Jugoslavijom, predstavljeno je krajem januara, na zasedanjima 30. i 31. januara, kada su nastupili kancelar Leopold Figl i ministar spoljnih poslova Karl Gruber.[63] Figl je polazio od teze da je njegova zemlja bila prva žrtva nacizma i da kao država nije mogla učestvovati u ratu, jer je bila okupirana i bez sopstvene vlade. Nasuprot tome, Vilfan je u svom govoru Moskovsku deklaraciju tumačio kroz „odgovornost Austrije za njeno učešće u ratu".[64] Retorika obeju strana bila je oštra. S jedne strane, Figl je zahtevao da se u ugovoru jasno izrazi rehabilitacija Austrije, da se ona odvoji od Nemačke i da joj ne bude nametnut teret koji bi ometao njenu obnovu.[65]

U takvim okolnostima jugoslovensko potraživanje 150 miliona dolara ratne odštete imalo je ograničene izglede za uspeh. Zapadne sile su odbijale šire reparacione obaveze Austrije,[66] a kasniji tok pregovora pokazao je da su finansijska i imovinska pitanja u najvećoj meri ostala vezana za sovjetske zahteve.[67] Vilfan je, s druge strane, Austriju prikazao kao istorijsku „avangardu nemačkog porobljavanja", naročito u odnosu prema narodima jugoistočne Evrope.[68] Time je ukazao na potčinjavanje naroda još u vreme Austrougarske – prisilnu germanizaciju, školovanje kadrova, organizovanje pete kolone i širenje teorija o „pravu" Nemaca na germanizaciju jugoslovenskih zemalja.

---

61 Nećak, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki*, 55.

62 „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 30. 1. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 118–119.

63 „Im Kreuzverhör des sowjetischen Delegierten Fedor Gusew auf der Londoner Konferenz", 31. 1. 1947, im: *Karl Gruber: Reden und Dokumente 1945–1953. Eine Auswahl*, hsrg. und bearb. von Michael Gehler (Wien: Böhlau Verlag, 1994), 160–162.

64 „Govor šefa jugoslovenske delegacije dr Jože Vilfana na zasedanju zamenika ministara inostranih poslova", London, 22. 1. 1947, u: *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1947 I* (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1985), 83.

65 „The United States Deputy for Austria, London, 31. 1. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 120; „Austrian offer to Russia. Treaty proposals. Willing to negotiate", *Belfast Telegraph*, 3. 1. 1947, 8.

66 ARS, SI AS 1164, a. š. 96, 2541–3, Tanjug, „Jugoslav Memorandum on Reparations from Austria", 22. 1. 1947, 3; Robert Knight, *Slavs in Post-Nazi Austria: Carinthian Slovenes and the Politics of Assimilation, 1945–1960* (London: Bloomsbury Academic, 2017), 53.

67 Nećak, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki*, 54.
„Govor šefa jugoslovenske delegacije dr Jože Vilfana", *Dokumenti o spoljnoj politici*, 83–84.

Ako se sažmu glavne tačke jugoslovenskog predstavljanja, ono je obuhvatalo sledeće teme: austrijsku odgovornost u Drugom svetskom ratu; Koruško kao etnički, istorijski i politički jedinstveno slovenačko područje, čiji su stanovnici bili nosioci antinacističkog otpora u Austriji; moralnu i političku pogrešnost plebiscita iz 1920. godine; neadekvatnu posleratnu denacifikaciju i pitanje reparacije.[69]

Austrijska strana je, nasuprot tome, insistirala na obnovi granica iz 1937. godine. Gruber je odbacio jugoslovenske zahteve u pogledu Koruške i naglasio da je tamošnje stanovništvo lojalno Austriji. Zahteve u vezi sa južnom Štajerskom označio je kao etnički neutemeljene, dok je za gradišćanske Hrvate[70] tvrdio da ne žele promenu svog položaja. U spomenici koju je Leopold Figl predao glavnom sekretaru konferencije, austrijska strana je, osim toga, zahtevala odredbu o ljudskim pravima, podršku za prijem u OUN, okončanje okupacije, povlačenje stranih vojnika, odbijanje reparacija, sopstvene oružane snage za nadzor granica i unutrašnju bezbednost, kao i povratak ratnih zarobljenika.[71]

Britanska politička i novinska obrada jugoslovenskih zahteva bila je izrazito nepovoljna već i pre Vilfanovog nastupa, što je odražavalo šire političke stavove britanske vlade prema posleratnom uređenju Austrije. Britanska strategija se rukovodila potrebom očuvanja austrijskog teritorijalnog integriteta i sprečavanja širenja jugoslovenskog, odnosno sovjetskog uticaja u srednjoj Evropi. Takvi stavovi bili su prisutni u završnim mesecima Drugog svetskog rata. U dokumentima britanskog Ministarstva spoljnih poslova (Foreign Office) isticalo se da Britanija ne želi da Jugoslavija zauzme bilo koji deo Austrije, jer bi Jugosloveni „širili ruski i komunistički uticaj, kuda god budu došli". Sličan ton provejavao je i u prepisci britanskog premijera Vinstona Čerčila, koji je Tita opisao kao „krak moskovske pošasti".[72]

---

69 ARS, SI AS 1164, a. š. 96, 2542–1, „Dokumentacija sa Londonske i Moskovske konferencije po pitanju Austrije", 22. 1. 1947.

70 Iako su prava gradišćanskih Hrvata i pitanje Štajerske bili uključeni u deo jugoslovenskih zahteva, a kasnije i u član 7 Austrijskog državnog ugovora, prilog se usredsređuje isključivo na korušku manjinu, koja je u diplomatskoj korespondenciji i novinskim izveštajima bila najviše isticana. U govoru od 22. 1. 1947. godine Vilfan je gradišćanske Hrvate predstavio kao grupu naselja bez teritorijalnog dodira s Jugoslavijom, zbog čega jugoslovenska vlada za njih nije zahtevala priključenje, već zaštitu od germanizacije posebnim statutom ili razmenom s austrijskom manjinom u Sloveniji, odnosno Slovenačkoj Koruškoj. – „Govor šefa jugoslovenske delegacije dr Jože Vilfana", 88. Više o istoriji Burgenlanda: Ivan Kampuš, ur., *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995); Mark Pittaway, „Making Peace in the Shadow of War: The Austrian-Hungarian Borderlands, 1945–1956", *Contemporary European History*, vol. 17, no. 3/2008, 345–364; Snježana Koren, „Minorities in Croatian History and Geography Textbooks", *Internationale Schulbuchforschung*, Bd. 23, Nr. 2/2001, 183–199.

71 „Jugoslav Claims", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 14. 1. 1947, 1; „Predpriprave za Moskvo", *Koroška kronika*, 31. 1. 1947, 1.

72 Dušan Biber, „Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945", *Zgodovinski časopis* 33, št. 1/1979, 141.

U tom kontekstu Fransis Ongijer Pakenham (Francis Aungier Pakenham), odnosno lord Pakenham, u Domu lordova označio je jugoslovenska potraživanja prema Austriji kao „potpuno neutemeljena" i dodao da „nisu vredna papira na kojem su napisana".[73] Slično tome, list *The Scotsman* je austrijske stavove predstavio kao „razumne zahteve", dok je jugoslovenske ciljeve u pogledu Koruške sažeo kao neutemeljene i potencijalno opasne po austrijski teritorijalni integritet.[74] U jednom od izveštaja jugoslovenski zahtevi povezivani su s pitanjem austrijske bezbednosti, budući da se Austrija navodno plašila da bi, nakon povlačenja savezničkih jedinica, Jugoslavija na nju mogla vršiti „snažan pritisak". Zbog toga su Velika Britanija i SAD navodno podržavale mogućnost da Austrija formira sopstvene bezbednosne snage, „barem u obliku policije".[75] Pritom se polazilo od uverenja da je manjinska zajednica koja teži priključenju Jugoslaviji: „[…] predvođena ljudima koji su fanatici, nelogični, protiv svega što nije njihovo stanovište, i koji svakako ni najmanje ne razumeju slobodu".[76]

Rasprava je nastavljena 31. januara problemom učešća Hansa Piša. Jugoslovenska strana protivila se njegovom prisustvu u austrijskoj delegaciji zbog navodnih nacističkih, odnosno antislovenačkih veza, zahtevajući njegovo isključenje. U protestu Zemaljskog odbora Oslobodilačkog fronta Koruške, upućenom Međusavezničkom kontrolnom savetu za Austriju,[77] između ostalog je istaknuto da izabrani austrijski predstavnik, zbog svog poznatog antislovenačkog stava i nedemokratske prošlosti, nije pogodan da zastupa interese Austrije u pitanju Koruške.[78] Piš je, naime, prilikom kapitulacije Trećeg rajha preuzeo vlast neposredno iz ruku nacionalsocijalističkih vlasti.[79] Jugoslovenska strana mu je zamerala da se obavezao kako neće progoniti naciste, kao i da je u martu 1946. godine u Železnoj Kapli (Eisenkappel) pretio antifašističkim koruškim Slovencima novim deportacijama.[80] Nota sa zahtevom za njegovo povlačenje navodno je izazvala „uzbuđenje" i „živu pažnju".[81]

---

73 „Austria's Frontiers To Remain Unchanged", *Bradford Observer*, 29. 1. 1947, 1.

74 „Austria's claims", *The Scotsman*, 31. 1. 1947, 4.

75 „Jugoslav Claims", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 14. 1. 1947, 1.

76 TNA, Foreign Office and predecessors: Allied Commission for Austria (British Element), Headquarters and Regional Files (ACA Series), 1942–1955 (FO 1020), FO 1020/2823, Letter from the CCAO Land Kärnten to the Political Division ACA, „OF Slovene Activities", January 1947.

77 „Londonska konferenca mora upoštevati pravične zahteve koroških Slovencev za priključitev k Jugoslaviji", *Ljudska pravica*, 23. 1. 1947, 1.

78 „V avstrijski delegaciji, ki je odpotovala v London, so znani fašisti in sovražniki Slovanov", *Ljudska pravica*, 30. 1. 1947, 2.

79 Hellwig Valentin, *Kärnten. Vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart* (Innsbruck–Wien: StudienVerlag, 2011), 84.

80 ARS, SI AS 1164, a. š. 12, „Jugoslovanskemu delegatu pri pooblaščenih zunanjih ministrov v Londonu dr. Jožetu Vilfanu", Celovec, 8. 2. 1947; ARS, SI AS 1164, a. š. 27, „Protest des Landesausschusses der OF gegen Verdrehung der Tatsachen der österreichischen Vertreter in London und der Auswahl der Vertreter", *Pressedienst der Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško*, 1. 2. 1947, 1.

81 „Jugoslovanska nota", *Ljudska pravica*, 1. 2. 1947, 2.

Pitanje Pišovog učešća na savezničkoj strani dobilo je drugačiji naglasak nego na jugoslovenskoj. List *Bradford Observer* je upozorio da je Velika Britanija bila neposredno uključena u taj slučaj, budući da se Koruška nalazila u njenoj okupacionoj zoni, a London je prethodno odobrio njegovo imenovanje u delegaciju. Prema istom izveštaju, Pišovo učešće su navodno potvrdile i austrijska komunistička, socijalistička i narodna stranka, dok je iz britanske perspektive on imao „dobru prošlost", između ostalog zato što je bio interniran u koncentracionom logoru Dahau, odakle je uspeo da pobegne.[82]

Na istom zasedanju Gruber je odgovorio i na pitanja u vezi sa Koruškom. Tvrdio je da je 90% tamošnjeg stanovništva na izborima 25. novembra 1945. godine glasalo za tri austrijske političke stranke, za koje se znalo da se zalažu za celovitost Koruške u okviru Austrije.[83] Pritom je, međutim, zanemarena činjenica da, zbog postavljenih uslova za učešće takozvane Slovenačke stranke i njenog odbijanja da izađe na izbore, koruški Slovenci nisu imali predstavnika koji bi na izborima za Zemaljski sabor zastupao interese slovenačke manjine.[84]

Na Gusevljevo pitanje o Moskovskoj deklaraciji Gruber je odgovorio da je Austrija priznaje u celosti, ali je u pogledu odgovornosti za rat insistirao na tome da „ne može biti govora o odgovornosti austrijske vlade, budući da takve vlade nije bilo posle anšlusa, već može postojati samo odgovornost pojedinih Austrijanaca".[85]

Početkom februara pokazalo se da napredak u pogledu austrijskog ugovora nije bio ravnomeran. Klark je 10. februara izvestio da je ukrajinski predstavnik Ivan Semjonovič Senjin, očigledno prateći sovjetsku liniju, zahtevao da ugovor spreči da Austrija u budućnosti posluži kao polazište za napade na susede. On je takođe istakao da Austrija mora suzbiti pangermansku i nacističku propagandu. Istovremeno je Klark zapisao da je jugoslovenska delegacija tražila više vremena za proučavanje austrijskih dokumenata o Koruškoj, zbog čega nije mogla nastupiti na zajedničkom zasedanju s austrijskim predstavnicima pre kraja naredne sedmice.[86]

Neposredno sučeljavanje jugoslovenskih i austrijskih argumenata usledilo je 14. februara. Vilfan je tom prilikom podneo pisani memorandum i usmeno ga sažeo. Odgovorio je na austrijske navode u pet tačaka koje su obuhvatale: etnički položaj u Koruškoj, plebiscit iz 1920. godine, progon Ju-

82 „Slavs Object To Austrian", *Bradford Observer*, 1. 2. 1947, 1.

83 „The United States Deputy for Austria, London, 1. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 122.

84 TNA, FO 371/55114, C 3953/33/3, „Alleged persecution of Slovene Freedom Front", 3. 4. 1946.

85 „The United States Deputy for Austria, London, 1. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 122.

86 „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 10. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 127–128.

goslovena u Austriji, posleratne političke prilike i izbore iz 1945. godine, kao i problem geografske i privredne deljivosti Koruške.[87] Saveznički stav je bio da su jugoslovenski argumenti u velikoj meri predstavljali ponavljanje već iznetih stavova. Ipak, zabeležen je dodatni naglasak na lošem postupanju Austrije prema koruškim Slovencima, ulozi Korušaca u borbi protiv Hitlerove Nemačke i jugoslovenskom doprinosu saveznicima u oba svetska rata.[88]

Austrijska delegacija pozivala se na plebiscit iz 1920. godine, jugoslovensko priznanje tog rezultata 1921, kao i na izbore iz 1945. godine. Ovi događaji su navodno dokazivali da je većina koruškog stanovništva glasala za austrijske stranke koje su zagovarale nedeljivost pokrajine. Tvrdilo se i da se Koruška, iz geografskih i privrednih razloga, ne može podeliti prema jugoslovenskom predlogu.[89] Austrijska argumentacija o nedeljivosti Koruške temeljila se na pet glavnih tačaka: geografskoj povezanosti dolina i kotlina u Celovačkoj kotlini, prirodnom odvajanju od Jugoslavije planinskim vencem Karavankama, istorijskom i upravnom kontinuitetu Koruške, nepraktičnosti granične linije koju je predlagala jugoslovenska strana, kao i na privrednoj povezanosti pojedinih delova pokrajine. Prema austrijskom stanovištu, podela Koruške prekinula bi njeno saobraćajno i privredno jedinstvo i istovremeno oslabila obnovu Austrije.[90]

Ključna rasprava o granicama vodila se na 22. sastanku, 15. februara. Klark je otvorio zasedanje konstatacijom da je američka delegacija, nakon saslušanja usmenih izjava i proučavanja pisanih memoranduma obeju strana, zaključila da jugoslovenski zahtevi „nisu bili opravdani i da ih nije trebalo podržati", te da mora ostati na snazi razgraničenje iz perioda pre anšlusa. Tom mišljenju pridružili su se i francuski predstavnik Žak Kamil Pari (Jacques Camille Paris), koji je zamenjivao Kuv de Mirvila, i britanski predstavnik Hud.[91]

Suprotno stanovište zauzeli su, međutim, Sovjeti. Pritom treba naglasiti da je Sovjetski Savez među saveznicima bio jedini koji je u početnoj fazi pregovora podržao jugoslovenske teritorijalne pretenzije. Gusev se usprotivio američko-britansko-francuskom odbijanju predloga da se celokupno pitanje preda posebnom odboru. Klark je ovakvo postupanje ocenio veoma

87 ARS, SI AS 1164, a. š. 96, 2541–6, „Remarks of the Delegation of the Federative People's Republic of Jugoslavia".

88 ARS, SI AS 1164, a. š. 96, 96/2541–2, „Remarks of Delegation of FFRJ on Statements and Memorandum of Austrian Delegation concerning Yugoslav Territorial Claims", London, februar 1947; „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 15. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 131–132.

89 „The United States Deputy for Austria, London, 15. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 132.

90 ARS, SI AS 1164, a. š. 96, 2541–9, „Divisibility of Carinthia".

91 „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 17. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 133.

kritički: prema njegovom mišljenju, sovjetski predstavnik je „potrošio previše vremena na kritikovanje predloga drugih sila", dok je sam ponudio „malo konstruktivnog napora ili alternativnih predloga".[92] Takvo držanje može se razumeti kao pragmatično sa sovjetskog stanovišta. Sovjetski Savez formalno je podržavao jugoslovenske zahteve, ali bez spremnosti da zbog njih odlučnije naruši odnose sa saveznicima.

Konačni izveštaj zamenika od 25. februara pokazao je da je pitanje austrijskih granica ostalo glavna tačka sporenja tokom ukupno 29 održanih sastanaka. Dok su pojedini članovi nacrta usaglašeni u celosti ili delimično, kod člana o austrijskim granicama zabeleženo je da dogovor nije postignut. Zamenici su zato preporučili da se rad nastavi na moskovskom zasedanju 10. marta 1947. godine.[93] Jugoslavija je pre nastavka pregovora nastojala da pitanje i formalno održi otvorenim:[94] delegacija je predala zamenicima ministara spoljnih poslova notu u kojoj je predložila svoje prisustvo na moskovskom zasedanju Saveta ministara spoljnih poslova, budući da ju je „pre svega zanimalo razmatranje austrijsko-jugoslovenske granice i pitanje reparacija".[95] Ovakav ishod jasno pokazuje da je Londonska konferencija za Jugoslaviju donela samo privremen i neizvestan epilog.

U tom smislu, jedini uspeh koji je jugoslovenska, odnosno koruško-slovenačka strana mogla da zabeleži, može se smatrati kasnija ostavka Hansa Piša na položaj koruškog zemaljskog poglavara u aprilu 1947. godine.[96] Iako je Pišov status tokom londonskih pregovora ostao proceduralno nerešen, jugoslovenski protest protiv njegovog prisustva u austrijskoj delegaciji ukazao je na dublji problem nedovoljne denacifikacije.

„Sve za priključenje": reakcije na Londonsku konferenciju

Londonske rasprave imale su dalekosežan odjek. Iako pitanje južne Koruške u Londonu nije bilo rešeno, završni izveštaj zamenika nije ga zatvorio, već je preneto u dalja moskovska pregovaranja. U međuvremenu su se pojačali različiti oblici pritiska: slovenačka štampa naglašavala je potrebu za međunarodnopravnim priznanjem koruškog doprinosa antinacističkom ot-

92 „The United States Deputy for Austria at the Council of Foreign Ministers (Clark) to the Secretary of State, London, 10. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 127.

93 Edward Crankshaw, „Soviet propaganda for Moscow talks. Creating a 'Suitable Atmosphere'", *The Scotsman*, 28. 2. 1947, 7; „Report by the Deputies for Austria to the Council of Foreign Ministers, London, 25. 2. 1947", in: *FRUS, 1947, Council of Foreign Ministers, Volume II*, 135–138.

94 ARS, SI AS 1164, a. š. 94, 2541–10, „Statement of the Yugoslav Representative, Dr. Joža Vilfan, Minister Plenipotentiary, Made at the Meeting of the Foreign Ministers Deputies for Austria", 14. 2. 1947, 1.

95 „Po zemeljski obli. Jugoslavija", *Koroška kronika*, 7. 3. 1947, 2.

96 Tone Zorn, *Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950: disertacija* (Ljubljana: A. Zorn, 1966), 302.

poru,[97] u javnosti su organizovani zborovi, izložbe i rezolucije, dok je jugoslovenska diplomatija nastojala da pitanje zadrži na dnevnom redu velikih sila.[98] Takva mobilizacija proizlazila je iz drugačijeg okvira sećanja u odnosu na austrijsku posleratnu politiku. Dok su jugoslovenska i koruškoslovenačka strana naglašavale otpor, germanizaciju i odgovornost Austrije, sa zaoštravanjem Hladnog rata austrijska nacistička prošlost se sve više povlačila iz javnosti.[99]

Važan deo javne mobilizacije predstavljale su peticije i spomenice organizacija u Koruškoj i širom Jugoslavije. Bile su upućene neposredno jugoslovenskim delegatima u Londonu, savezničkim predstavnicima,[100] vladi u Beogradu, međunarodnim institucijama ili predstavnicima koruških Slovenaca. Sledile su ideju da će „samo priključenjem Slovenačke Koruške FNRJ […] biti obezbeđen nacionalni, politički i privredni opstanak slovenačkog naroda u Koruškoj".[101]

O brojnim dopisima,[102] koji su kasnije sažeti i prosleđeni predstavnicima u Londonu, iz Celovca su pisali „svakog dana primamo proteste i rezolucije iz slovenačkih mesta u Koruškoj, koji govore o ponovnom potvrđivanju volje naroda i novim pretnjama".[103]

Akcija je obuhvatala i omladinske organizacije, kod kojih je priključenje predstavljano pre svega kao pitanje opstanka slovenačkog jezika i dvojezičnog školstva. Slovenačka antifašistička omladina iz Kaple u Rožu obrazlagala je priključenje Jugoslaviji „dugogodišnjim stradanjem koruških Slovenaca pod jarmom nasilja", naglašavajući da je slovenačka omladina bila među prvima koja je stala „na stranu saveznika za slobodu". Zato je ova organizacija zahtevala da se koruško pitanje reši „priključenjem Federativnoj

97 „Koroški Slovenci zahtevajo da dobi rezultat njihove borbe in plebiscita krvi v pretekli vojni tudi svoje mednarodno pravno potrdilo", *Ljudska pravica*, 7. 1. 1947, 1.

98 ARS, SI AS 1164, a. š. 27, „Kundgebungen der Kärntner Slowenen für die Vereinigung mit dem Mutterlande", *Pressedienst der Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško*, 25. 1. 1947, 1; „Po zemeljski obli. Jugoslavija", *Koroška kronika*, 14. 2. 1947, 2.

99 Ina Markova, „Austrian Victims and Austria as Victim in the 'Short' 1940s: Visual Representations of the Nazi Past 1945–1947", in: *Austrian Federalism in Comparative Perspective*, eds. Günter Bischof and Ferdinand Karlhofer (New Orleans: University of New Orleans Press, 2015), 172–174; Judith Beniston, „'Hitler's First Victim'? – Memory and Representation in Post-War Austria: Introduction", *Austrian Studies*, no. 11/2003, 1–13.

100 ARS, SI AS 1164, a. š. 12, „Tovarišu F. Gusevu, predsedniku Sovjetske zveze na konferenci namestnikov zunanjih ministrov v Londonu", Celovec, 20. 2. 1947.

101 „Samo s priključitvijo Slovenske Koroške k FLRJ bo zagotovljen nacionalni, politični in gospodarski obstoj slovenskega naroda na Koroškem", *Ljudska pravica*, 25. 1. 1947, 3.

102 Veći broj dopisa sačuvan je u fondu Arhiva Republike Slovenije: SI AS 1820, Zbirka rezolucija za priključenje Slovenačkog primorja i Trsta Jugoslaviji, 1945–1947, a. š. 13, koja obuhvata 123 strane dopisa, poslanica i inicijativa za rešenje koruškog pitanja, ali pre svega od kraja februara nadalje. Budući da je tršćansko pitanje u medijima bilo razmatrano češće i opširnije, građe o Trstu inače ima više.

103 ARS, SI AS 1164, a. š. 12, e. 149, „Jugoslovanskemu delegatu pooblaščenih zunanjih ministrov v Londonu dr. Jožetu Vilfanu", Celovec, 8. 2. 1947.

Narodnoj Republici Jugoslaviji".[104] Savez omladine Slovenačke Koruške upozoravao je, pak, da su škole u Koruškoj bile „otuđene slovenačkom omladincu" i vaspitavane u nemačkom duhu.[105]

Dopisi stanovništva uglavnom su isticali jugoslovenski državni okvir priključenja, dok je samo manji deo izričito pominjao inicijative za „priključenje Narodnoj Republici Sloveniji",[106] naravno uz česte geografske oznake, poput „nedodirljive Slovenačke Koruške".[107] Iz toga se može zaključiti da je zahtev za priključenje Koruške bio oblikovan pre svega kao jugoslovenski spoljnopolitički cilj, iako je njegovo obrazloženje, geografski i etnički, imalo slovenački karakter. Takva upotreba pojmova bila je prilagođena diplomatskom okviru: pred saveznicima nije nastupala Slovenija kao samostalni međunarodni subjekt, već Jugoslavija, koja je zahteve mogla obrazlagati zajedničkom antifašističkom borbom i zahtevima za nadoknadu ratnih gubitaka.

Jugoslovenskoj delegaciji u Londonu upućen je veliki broj telegrama iz cele Jugoslavije. Na masovnom mitingu u Novom Sadu delegati raznih organizacija i građani izrazili su punu podršku zahtevima vlade i slovenačkog naroda za priključenje.[108] U telegramu su naglasili da su Slovenci u Koruškoj učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi i da ih zato u diplomatskoj bici za priključenje ne smeju ostaviti same. Slične poruke solidarnosti dolazile su i iz Pančeva, Subotice i drugih gradova.[109] U Beogradu je tokom januara 1947. godine organizovano i više javnih predavanja o Koruškoj. U dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta slovenački istoričar Bogo Grafenauer održao je predavanje pod naslovom „Borba koruških Slovenaca za oslobođenje",[110] dok je na Narodnom univerzitetu Petog rejona održana još jedna tribina posvećena ovoj temi.[111]

Dok su dopisi iz drugih delova Jugoslavije prvenstveno izražavali podršku priključenju Koruške, spomenice koruških Slovenaca imale su kategoričan ton. Naglašavali su da nisu narod „koji moli za milost", već da zahtevaju „pravdu i slobodu": „Dosta nam je takve slobode! Imamo dovoljno razloga da

---

104 ARS, SI AS 1164, a. š. 12, e. 149, „Konferenci pooblaščenih zunanjih ministrov", Kapla, 8. 2. 1947.

105 „Samo s priključitvijo Slovenske Koroške k FLRJ bo zagotovljen nacionalni, politični in gospodarski obstoj slovenskega naroda na Koroškem", *Ljudska pravica*, 25. 1. 1947, 3.

106 ARS, SI AS 1164, a. š. 12, e. 148, „Resolucija Sindikalne podružnice Tovarne tiskanega blaga Kranj Pokrajinskemu odboru za Koroško", Kranj, 4. 4. 1947.

107 ARS, SI AS 1164, a. š. 12, e. 148, „Resolucija Zveze lesnih delavcev in nameščencev, podružnica št. 5", Maribor, 21. 2. 1947.

108 „Ljudstvo iz vseh krajev države zahteva priključitev Slovenske Koroške k Jugoslaviji", *Ljudska pravica*, 29. 1. 1947, 2.

109 „Izpolnite svoje obljube – vrnite svobodo koroškim Slovencem!", *Ljudska pravica*, 3. 2. 1947, 2; „Odločno zahtevamo priključitev Slov. Koroške k FLR Jugoslaviji", *Ljudska pravica*, 4. 2. 1947, 2.

110 „Корушко вече у сали Коларчевог народног универзитета", *Борба*, 21. 1. 1947, 5; „Корушко вече" на Коларчевом универзитету у Београду, *Борба*, 25. 1. 1947, 7.

111 „О Корушкој" на Народном универзитету Петог реона, *Борба*, 25. 1. 1947, 8.

ne molimo, već da zahtevamo da nam se naša, sopstvenom krvlju skupo plaćena sloboda, i zvanično prizna time što ćete nas priključiti Narodnoj Republici Jugoslaviji".[112]

Kako je postajalo jasnije da konferencija neće ispuniti jugoslovenske zahteve, to se više pojačavao mobilizacioni ton, kako na zborovima tako i u štampi. Pod naslovom „Ispunite svoja obećanja – vratite slobodu koruškim Slovencima!" list *Ljudska pravica* je izveštavao o velikom ogorčenju slovenačkog naroda u Koruškoj zbog, kako se navodi, lažnih podataka u austrijskoj spomenici. U telegramima su se ponavljali apeli da treba ispraviti „vekovnu nepravdu" i da savezna vlada mora istrajati u „pravednoj političkoj borbi za priključenje koruških Slovenaca našoj domovini".[113]

U tom procesu je važnu ulogu imalo oslanjanje na Sovjetski Savez, koji je posmatran kao „veliki zaštitnik prava" i „slobode malih naroda". Predstavnici iz Celovca tako su sovjetskom predstavništvu okupacionih vlasti u Beču uputili pismo sledeće sadržine: „Koruški Slovenci nikada neće zaboraviti da je […] u danima najvećeg stradanja pod nacističkim jarmom snagu i borbenu moć davala pre svega svest da silna Crvena armija pobeđuje i da će uništiti fašističku zver".[114]

Drugi nivo predstavljalo je zaoštravanje prilika na terenu. Nastojanja za priključenje bila su, dakle, već snažno uključena u nastajuću blokovsku politiku, pri čemu su koruški Slovenci upozoravali na britansku nedoslednost u pogledu reparacija, denacifikacije i položaja slovenačke manjine. Oni su tvrdili da „britanske vojne vlasti ne preduzimaju nikakve mere protiv tih bandita"[115] i da „zaporna zona [Sperrzone] predstavlja izrazito protislovenačko i protidemokratsko oruđe".[116] Da se upravo u vreme londonskih zasedanja u projugoslovenskim krugovima učvršćivao mobilizacioni okvir „sve za priključenje",[117] potvrđuju pre svega spomenice, telegrami i novinski izveštaji.

Britanska diplomatska korespondencija, međutim, otkriva drugu stranu ovog procesa. Britanska strana je žalbe doduše prosleđivala na proveru, ali ih je u korespondenciji razmatrala s izrazitim nepoverenjem. Foreign Office je naložio da se sprovede „svaka potrebna istraga" u vezi s incidentima.[118] Budu-

[112] ARS, SI AS 1164, a. š. 12, e. 149, „Resolucija prebivalcev Borovelj medzavezniškemu svetu zunanjih ministrov v Londonu", Borovlje, 27. 1. 1947.

[113] „Odločno zahtevamo priključitev Slov. Koroške k FLR Jugoslaviji", *Ljudska pravica*, 4. 2. 1947, 2.

[114] ARS, SI AS 1164, a. š. 12, e. 149, „Medzavezniškemu svetu za Avstrijo. Sovjetski element", Celovec, 22. 2. 1947.

[115] TNA, FO 945/69, C 5142/4257/3, P. No. 431, Embassy of the Federal People's Republic of Yugoslavia, London, 28. 3. 1947.

[116] ARS, SI AS 1164, a. š. 12, e. 148, „Protestno pismo Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Koroško britanski civilni upravi v Celovcu", Celovec, 1. 2. 1947.

[117] Andrej Leben, *V borbi smo bile enakopravne: uporniške ženske na Koroškem v letih 1939–1955* (Klagenfurt/Celovec: Drava, 2003), 80.

[118] TNA, FO 945, FO 945/69, C 5142/4252/3, „From Foreign Office to Vienna", no. 546, 11./12. 4. 1947.

ći da su projugoslovenski krugovi najveći broj napada na manjinu beležili upravo u vreme londonskih zasedanja, saveznici su ocenjivali da žalbe „predstavljaju samo nastavak jugoslovenske propagandne kampanje". Sama propaganda je, pak, navodno održavana „s obzirom na očekivano saslušanje jugoslovenske delegacije u Moskvi".[119]

Umesto zaključka: Od Londona ka novim nastojanjima

Londonska konferencija zamenika ministara spoljnih poslova imala je, uprkos manjem diplomatskom formatu, važnu ulogu za jugoslovensku stranu u posleratnim pregovorima. Omogućila je da zahtevi u pogledu južne Koruške, slovenačkih pograničnih delova Štajerske i položaja gradišćanskih Hrvata prvi put budu predstavljeni u formalnom savezničkom okviru. Iako je jugoslovenska delegacija bila temeljno pripremljena i raspolagala obimnom dokumentacijom, londonski pregovori dodatno su podstakli angažovanje stanovništva u austrijskoj Koruškoj, Sloveniji i širom Jugoslavije. Po završetku konferencije depeše, pisma podrške i druga svedočanstva pristizala su još intenzivnije, potvrđujući da koruško pitanje nije bilo samo predmet diplomatskih pregovora, već i šire javne mobilizacije.

Međutim, granice tih nastojanja postale su vidljive veoma rano, odmah nakon izlaganja jugoslovenskog delegata Jože Vilfana. Za saveznike, naročito za Britance koji su upravljali Koruškom, prioritet je predstavljalo očuvanje austrijskog *statusa quo*. Zato su jugoslovenske zahteve prvenstveno posmatrali kao teritorijalno pitanje koje bi narušilo austrijski teritorijalni integritet, dok je jugoslovenska strana naglašavala da je reč o zaštiti elementarnih prava slovenačke manjine u Koruškoj. Takvo razilaženje u polaznim stavovima doprinelo je uzdržanom britanskom odnosu, koji je dodatno bio podstaknut oštrom jugoslovenskom argumentacijom o istorijskoj odgovornosti Austrije. Ipak, pojedine diplomate razmatrale su mogućnost kompromisnog rešenja, uključujući održavanje novog plebiscita ili ustupanje manjeg pograničnog područja. Takvi predlozi, međutim, nisu dobili širu podršku među saveznicima. Iako je Sovjetski Savez formalno podržavao jugoslovenske zahteve, među velikim silama prevladalo je opredeljenje za očuvanje postojećeg austrijsko-jugoslovenskog razgraničenja.

Istovremeno, jugoslovenska saradnja sa Sovjetskim Savezom imala je negativne konotacije, pre svega kod Amerikanaca i Britanaca. To je dodatno potvrđeno na Moskovskoj konferenciji Veća ministara inostranih poslova četiri velike sile, gde se pokazalo da je sovjetska podrška jugoslovenskim zahtevima bila podređena širim pregovaračkim interesima. Zaoštravanje odnosa između Istoka i Zapada, nakon proglašenja Trumanove doktrine i početka rasprava o Maršalovom planu, dodatno je učvrstilo britansko i američko protivljenje promenama austrijsko-jugoslovenske granice. Koruško pita-

[119] TNA, FO 945, FO 945/69, „From Moscow to Vienna", no. 85, 16. 4. 1947.

nje ostalo je predmet savezničkih pregovora i nakon Londonske konferencije, a teritorijalni zahtevi Jugoslavije konačno su odbačeni u daljem toku pregovora, naročito na konferenciji u Parizu 1949. godine. Time je težište rešavanja ovog spora postepeno prešlo na pitanje zaštite prava slovenačke manjine, što je uređeno članom 7 Austrijskog državnog ugovora iz 1955. godine. Dalji tok pregovora tako je potvrdio ono što se moglo naslutiti već na Londonskoj konferenciji: Jugoslavija u koruškom pitanju nije mogla da prevaziđe interese velikih sila u posleratnom uređenju Evrope.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Republike Slovenije. Fond SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja; Fond SI AS 1820, Zbirka resolucij za priključitev Slovenskega primorja in Trsta k Jugoslaviji (1945–1947).
- The National Archives. Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966 (FO 371); Control Office for Germany and Austria and Foreign Office, German Section: General Department, 1943–1948 (FO 945); Foreign Office and Predecessors: Allied Commission for Austria (British Element): Headquarters and Regional Files (ACA Series), 1942–1955 (FO 1020); Cabinet Office: Cabinet Conclusions (CAB 128/9).

Objavljeni izvori

- Broz, Josip. *Zbrana dela. Knj. 23: 1. september – 5. oktober 1944*. Ljubljana: Komunist; Borec, 1989.
- Council of Foreign Ministers, Moscow, 1947. *The International Law Quarterly* 1, no. 3/1947, 341–348.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1947 I.* Beograd: Jugoslovenski pregled, 1985.
- *Foreign Relations of the United States, 1946, Council of Foreign Ministers, Volume II.* Washington: United States Government Printing Office, 1970.
- *Foreign Relations of the United States, 1947, Council of Foreign Ministers; Germany and Austria, Volume II.* Washington: United States Government Printing Office, 1972.
- Gehler, Michael, hrsg. und bearb. *Karl Gruber: Reden und Dokumente 1945–1953. Eine Auswahl*. Wien: Böhlau Verlag, 1994.
- *The Question of 200.000 Yugoslavs in Austria: The Slovene Carinthia and the Burgenland Croats*. Belgrade: Government of the Federative People's Republic of Yugoslavia, 1947.

Štampa i periodika

- *Belfast Telegraph*, 1947.
- *Borba*, 1947. (Cyrillic)
- *Bradford Observer*, 1947.
- *Daily News*, 1947.
- *Derby Daily Telegraph*, 1947.
- *Die Weltpresse*, 1947.
- *Ljudska pravica*, 1947.
- *Koroška kronika*, 1947.
- *Pressedienst der Osvobodilna fronta za Slovensko Koroško*, 1947.
- *The Scotsman*, 1947.
- *The Sphere: The Empire's Illustrated Weekly*, 1947.
- *Volkswille*, 1947.
- *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 1947.

Izvori sa interneta

– Cambridge Dictionary. „Spadework". Cambridge University Press & Assessment. Datum pristupa 13. 7. 2026. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/spadework.
– Gehler, Michael. „Gruber, Karl (1909–1995), Politiker". *Österreichisches Biographisches Lexikon Online*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Datum pristupa 16. 9. 2025. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_g/gruber_karl_1909_1995.xml.
– Parlament Österreich. „Dipl.-Ing. DDDr. h.c. Leopold Figl". Datum pristupa 16. 9. 2025. https://www.parlament.gv.at/person/326?BIO_251sortrnr=10&BIO_251ascDesc=desc.

Literatura

– Beniston, Judith. „ 'Hitler's First Victim'? – Memory and Representation in Post-War Austria: Introduction". *Austrian Studies*, no. 11/2003, 1–13.
– Biber, Dušan. „Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945". Zgodovinski časopis, let. 33, št. 1/1979, 127–143.
– Deakin, William. „Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943–maj 1945)". *Zgodovinski časopis*, let. 33, št. 1/1979, 103–126.
– Deighton, Anne. The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War, 1945–1947. Oxford: Clarendon Press, 1990.
– Domej, Theodor. „Der Konflikt nach dem Krieg : die Kärntner Slowenen 1945–1949". In: *Austria slovenica: die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich = Koroški Slovenci in avstrijska nacija*, herausgegeben von Andreas Moritsch und Theodor Domej, 86–165. Klagenfurt/Celovec: Hermagoras/Mohorjeva založba, 1996.
– Ćorović, Vladimir. *The Relations Between Serbia and Austria-Hungary in the 20th Century*. Belgrade: Archives of Yugoslavia, 2018.
– Dragišić, Petar. *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945–1955.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013.
– Ekern, Halvor O. „The Allied Commission for Austria". In: *The Austrian Solution: International Conflict and Cooperation*, edited by Robert A. Bauer, 57–63. Charlottesville: University Press of Virginia, 1982.
– Gehler, Michael. *Vom Marshall Plan zur EU: Österreich und die europäische Integration von 1945 bis zur Gegenwart*. Innsbruck: StudienVerlag, 2006.
– Herceg, Ane Marie. „Nasilje nad Slovenci na avstrijskem Koroškem (1945–1947)". Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2024.
– Hills, Alice. *Britain and the Occupation of Austria, 1943–45*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press, 2000.
– I. L. G. „The Allied Commission for Austria: A Preliminary Account of Its Organization and Work". *The World Today*, vol. 1, no. 5/1945, 204–213.
– Jelavich, Barbara. *Modern Austria: Empire and Republic, 1815–1986*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
– Jesih, Boris. „Obdobje med 1945–1955". V: *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, uredil Dušan Nećak, 459–480. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
– Jurić Pahor, Marija. „Jugoslavija/Slovenija, anšlus in koroški Slovenci". V: *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: izbrani pogledi III*, uredili Sonja Novak Lukanović in Barbara Riman, 133–168. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2023.

- Knight, Robert. „Ethnicity and Identity in the Cold War: The Carinthian Border Dispute, 1945–1949". *The International History Review* 22, no. 2/2000, 274–303.
- Knight, Robert. *Slavs in Post-Nazi Austria: Carinthian Slovenes and the Politics of Assimilation, 1945–1960*. London: Bloomsbury Academic, 2017.
- Leben, Andrej. *V borbi smo bile enakopravne: uporniške ženske na Koroškem v letih 1939–1955*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 2003.
- Linasi, Marjan. *Koroške vojne zgodbe: Nekaj utrinkov iz let 1938–1945*. Celovec: Mohorjeva založba, 2017.
- Markova, Ina. „Austrian Victims and Austria as Victim in the 'Short' 1940s: Visual Representations of the Nazi Past 1945–1947". In: *Austrian Federalism in Comparative Perspective*, edited by Günter Bischof and Ferdinand Karlhofer, 172–198. New Orleans: University of New Orleans Press, 2015.
- Naimark, Norman M. „Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945–53: Issues and Problems". *Journal of Modern European History* 2, no. 1/2004, 28–57.
- Nećak, Dušan. *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976): osnutek za politično zgodovino*. Ljubljana: Borec, 1985.
- Nećak, Dušan. „Od železne zavese do zelene meje. Regija Alpe-Jadran 1945–1991. 2. del". *Zgodovinski časopis*, let. 52, št. 3/1998, 393–405.
- Osojnik, Janez, Gorazd Bajc in Mateja Matjašič Friš. „Koroška leta 1919 in ozadje sprejetja odločitve o plebiscitu – britanski pogled in reakcije v slovenskem tisku". *Studia Historica Slovenica*, let. 20, št. 2/2020, 525–563.
- Priestly, Tom. „Denial of Ethnic Identity: The Political Manipulation of Beliefs about Language in Slovene Minority Areas of Austria and Hungary". *Slavic Review* 55, no. 2/1996, 364–398.
- Rahten, Andrej. „Koroška po plebiscitu: revanšizem, revizionizem in pregoni v poplebiscitnih mesecih". *Studia Historica Slovenica*, let. 20, št. 2/2020, 565–595.
- Rahten, Andrej. „Slovenski diplomati v začetnih letih jugoslovanskega stalnega predstavništva pri OZN". *Acta Histriae*, let. 21, št. 3/2013, 389–408.
- Roberts, Geoffrey. „Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War, 1947". *Europe-Asia Studies* 46, no. 8/1994, 1371–1386.
- Steininger, Rolf. *Der Staatsvertrag: Österreich im Schatten von deutscher Frage und Kaltem Krieg, 1938–1955.* Innsbruck: Studienverlag, 2005.
- Stieber, Gabriela. *Die Briten als Besatzungsmacht in Kärnten 1945–1955*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 2005.
- Stourzh, Gerald und Mueller, Wolfgang. *Der Kampf um den Staatsvertrag 1945–1955*. *Ost-West-Besetzung, Staatsvertrag und Neutralität Österreichs*. Wien: Böhlau Verlag, 2020.
- Stourzh, Gerald. *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besatzung Österreichs 1945–1955*. Wien: Böhlau Verlag, 1998.
- Valentin, Hellwig. *Kärnten. Vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Innsbruck–Wien: StudienVerlag, 2011.
- Zorn, Tone. *Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950: disertacija*. Ljubljana: A. Zorn, 1966.
- Zwitter, Fran. „Etnične in družbene osnove koroškega vprašanja". V: K*oroški plebiscit. Razprave in članki*, uredili Janko Pleterski, Lojze Ude i Tone Zorn, 7–36. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

Summary

Ane Marie Herceg

The Carinthian Question at the London Conference, January–February 1947

Abstract: Based on material from the Archives of the Republic of Slovenia in Ljubljana, material from The National Archives in Kew near London, contemporary press, and the most relevant academic literature, this article focuses on the beginning of negotiations on the peace treaty with Austria after the Second World War, with particular emphasis on the question of the Carinthian minority. It examines the broader circumstances of the post-war period, especially Austria's position under Allied occupation, Yugoslav demands concerning southern Carinthia, and Austrian responses to them. The conclusion presents the epilogue of the London Conference of the Deputies of the Foreign Ministers, held from 14 January to 25 February 1947, which served as preparation for further negotiations in Moscow, placing the question of southern Carinthia within the broader international framework of post-war power relations.

Keywords: Yugoslavia, Austria, 1947, Carinthian Question, Slovene Minority, London Conference

Based on archival material from the Archives of the Republic of Slovenia, The National Archives in Kew, London, published diplomatic sources, contemporary press, and relevant academic literature, this article examines the Carinthian question at the London Conference of the Deputies of the Foreign Ministers in January and February 1947. It first discusses the post-war preparations for the negotiations on the treaty with Austria, then analyses the course of the London Conference and the confrontation between Yugoslav and Austrian positions, while the final part focuses on reactions to the conference in Carinthia and across Yugoslavia.

The article shows that both the Yugoslav and Austrian sides referred to historical rights when discussing southern Carinthia, but from opposing perspectives: Yugoslavia linked its claim to the correction of historical injustice and the position of the Slovene minority, whereas Austria emphasized the continuity of borders and the integrity of Carinthia. The Allied powers, however, assessed the issue primarily through the lens of post-war stability in Central Europe and the restoration of Austria within its 1937 borders. The London Conference therefore did not resolve the Carinthian question, but it revealed the limits of Yugoslav claims, the significance of Soviet support, and the growing Cold War distrust of pro-Yugoslav mobilization.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.litovski

Evgenij LITOVSKI
Nacionalna Ustanova Zavod i muzej Bitola, Bitolj
litovski.evgenij@gmail.com
ORCID: 0009-0000-4075-0496

Diplomatska aktivnost Poslanstva FNRJ u Atini i Konzulata FNRJ u Solunu u periodu od 1945. do 1946. godine u vezi sa makedonskim nacionalnim pitanjem

Apstrakt: Diplomatski kanali predstavljaju značajan arhivski materijal za mnoga nerazjašnjena istoriografska pitanja, pogotovo kada je reč o međudržavnim odnosima. Tako se u fondovima poslanstva i generalnog konzulata Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) u Grčkoj čuvaju značajni istoriografski podaci o Makedoncima iz egejskog dela Makedonije, naročito zbog njihovog masovnog učešća u Grčkom građanskom ratu. Formiranjem makedonske federalne jedinice unutar FNRJ i sticanjem elemenata državnosti, po prvi put se moglo uticati na procese koji su se odvijali u Grčkoj u vezi sa Makedoncima. To potvrđuje i velika pažnja posvećena ovoj temi u diplomatskim izveštajima iz poslanstva u Atini i konzulata u Solunu. Ova dokumentacija sadrži informacije od neprocenjivog značaja za osvetljavanje makedonskog nacionalnog pitanja i samog toka Građanskog rata, donosi brojne analize grčke štampe o makedonskom pitanju, ali svedoči i o brizi FNRJ za položaj stanovništva u Egejskoj Makedoniji.

Ključne reči: Egejska Makedonija, NR Makedonija, Makedonci, Grčka, Komunistička partija Jugoslavije, Komunistička partija Grčke, poslanstvo, diplomatija

Tok Drugog svetskog rata, kao i građanskog rata u Grčkoj, bio je predmet istraživanja brojnih domaćih i stranih istoričara. Postoji veliki broj monografija i naučnih članaka koji su obuhvatili ovu tematiku, od kojih je deo svakako korišćen u okviru ovog rada. Neizostavna je literatura makedonskih istoričara Stojana Kiselinovskog, Taška Mamurovskog i Rista Kirjazovskog, koji su svoj naučni rad u potpunosti posvetili različitim problemima u vezi sa položajem Makedonaca u Egejskoj Makedoniji.[1] Takođe, nezaobila-

[1] Više o učešću Makedonaca u građanskom ratu u Grčkoj, kao i o toku rata: Ташко Мамуровски, *Македонците во Егејска Македонија (1945–1946)* (Скопје: ИНИ, 1995), 224; Т. Мамуровски, *Паскал Митревски и неговото време (1912–1978)* (Скопје: ИНИ, 1992), 275; Ристо Кирјазовски, *Македонското национално прашање и граѓанската војна во Грција* (Скопје: ИНИ, 1998), 375; Р. Кирјазовски, *Македонците и односите на КПЈ и*

zan je i naučni opus Milana Ristovića, koji je detaljno analizirao odnose između Jugoslavije i Grčke u periodu građanskog rata. Postoje i brojne grčke monografije koje obrađuju tematiku povezanu sa teritorijom Egejske Makedonije, učešćem Makedonaca u sukobima, kao i celokupnim društveno-političkim procesom. Posebno mesto zauzima edicija od osam tomova objavljenih dokumenata, pod naslovom *Egejska Makedonija u NOB i antifašističkom ratu*, koja obrađuje period od 1941. do 1949. godine, i sadrži izvornu građu, a ne samo diplomatska dokumenta.

Međutim, cilj ovog istraživanja jeste sveobuhvatna analiza uloge jugoslovenske diplomatije prema Makedoncima tokom Grčkog građanskog rata. Kada je reč o dokumentima nastalim radom zvanične diplomatije, objavljena su dva toma građe pod naslovom *Diplomatski dokumenti za građanski rat u Grčkoj (1945–1949)*. Ova publikacija priređena je iz fonda Ministarstva inostranih poslova FNRJ 1944–1952. godine, koji se čuva u Državnom arhivu Republike Severne Makedonije. Pored pomenutog fonda, u radu je korišćen i deo dokumenata koji nisu uključeni u navedene zbornike. Pored toga, istraživanje se oslanja i na građu iz Arhiva Makedonske akademije nauka i umetnosti, tačnije na fond *Zaveštanje Lazara Koliševskog*.

Uvod

Sa formiranjem makedonske države kao federalne jedinice u socijalističkoj Jugoslaviji, u diplomatskim odnosima otvorilo se makedonsko nacionalno pitanje, posebno kada je reč o odnosima sa Grčkom i Bugarskom. Budući da je Bukureškim mirovnim ugovorom iz 1913. godine makedonska etnografska teritorija ostala rasparčana, ovaj problem nije mogao biti u potpunosti rešen stvaranjem makedonske federalne jedinice u okviru jugosloven-

КПГ (1945–1949) (Скопје: Култура 1995), 285; Р. Кирјазовски, *Петте судбоносни години во Егејска Македонија (1945–1949)* (Скопје: Здружение на децата бегалци од Егејскиот дел на Македонија, 2009), 231; Р. Кирјазовски, *Народноослободителниот фронт и другите организации на Македонците од Егејска Македонија (1945–1949)* (Скопје: Култура, 1985), 440; Стојан Киселиновски, *КПГ и македонското национално прашање 1918–1940* (Скопје: Мисла, 1985); Haris Vlavianos, *Greece, 1941–1949: From resistance to Civil war* (New York: St. Martin's Press, inc., 1992), 350; Andre Gerolymatos, *An international civil war: Greece 1943–1949* (London: Yale University Press, 2016), 399; Charles R. Shrader, *The Withered line: Logistics and the communist insurgency in Greece 1945–1949* (London: Praeger Publishers, 1999), 317; Evangelos Averoff-Tossizza, *By fire and axe: The communist party and the Civil war in Greece 1944–1949* (New York: Caratzas Brothers, Publishers, 1978), 438; John S. Koliopoulos, *Plundered loyalties: Axis occupation and civil strife in Greek West Macedonia 1941–1949* (London: Hurst & Company, 1999), 304; Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој: 1945–1949* (Београд: Филозофски факултет, 2016), 461; Milan Ristović, „Eksperiment Buljkes: 'grčka republika' u Jugoslaviji 1945–1949", *Godišnjak za društvenu istoriju*, IV, sv. 2–3/1997, 179–201; Dragan Kljakić, *Izgubljena pobeda Generala Markosa: Građanski rat u Grčkoj 1946–1949 i KPJ* (Beograd: Narodna knjiga, 1987), 168; Dragan Kljakić, *General Markos* (Zagreb: Globus, 1979), 253.

ske federacije. Zbog toga je on i dalje opterećivao odnose sa susednim državama, pre svega sa Bugarskom i Grčkom. Završetkom Drugog svetskog rata, ove dve zemlje krenule su potpuno različitim istorijskim putevima. Samim tim, i politika FNRJ prema njima, naročito kad je reč o makedonskom nacionalnom pitanju, bila je različita, što se uočava kroz dva paralelna procesa: izbijanje građanskog rata u Grčkoj i uspostavljanje kulturne autonomije Makedonaca u Bugarskoj.[2]

Tok događaja u Grčkoj predstavlja jedinstven primer u istoriji Drugog svetskog rata. Nakon što su Grčku okupirale nemačke snage, formirana su dva centra otpora. Prvi je bio desničarski, skoncentrisan oko EDES-a,[3] a drugi levičarski, predvođen Komunističkom partijom Grčke. Ovaj levičarski blok bio je daleko rasprostranjeniji širom Grčke i predstavljao je glavnu udarnu silu protiv fašizma, naročito ako se uzme u obzir da je EDES u pojedinim trenucima sarađivao sa nemačkim snagama radi sopstvenog opstanka kao vojno-političkog pokreta. Ova situacija je bila slična kao i u Jugoslaviji, sa tom razlikom što je građanski rat u Grčkoj, započet tokom 1943. godine, uzeo

---

2 Više o Makedoncima u Bugarskoj posle Drugog svetskog rata: Евгениј Литовски, *Улогата на Народна Република Македонија во културната автономија на Македонците од пиринскиот дел на Македонија 1944–1949* (Битола: 19 Ноември, 2023), 260; Евгениј Литовски, „Некои прашања околу испраќањето и грижата за учителите од Народна Република Македонија на работа во пиринскиот дел на Македонија во учебната 1947/1948 година", *Гласник на ИНИ* (*ГИНИ*), бр. 66/2022, 127–137; Евгениј Литовски „Еден извештај од 1948 година на Ристо Бајалски за посета на Пиринскиот дел на Македонија", *Зборник на трудови на Н. У. Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Битола (ЗТ Музеј Битола)*, бр. 25/2022, 35–44; Евгениј Литовски, „Дејноста на Кирил Миљовски во Привременото македонско претставништво", *ЗТ Музеј Битола*, бр. 26/2023, 175–184; Евгениј Литовски, „Дејноста на Перо Ололовски во културната автономија на Македонците од Пиринскиот дел на Македонија во 1947 год.", *ЗТ Музеј Битола*, бр. 27/2025, 57–67; Евгениј Литовски, „Турнејата на Димитар Влахов во Пиринска Македонија и Бугарија во октомври-ноември 1947 година", *Македонски Архивист*, бр. 35–36/2024, 95–106.

3 EDES (Grčki Nacionalni demokratski savez; grčki: Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) – formiran u oktobru 1941. godine u Atini. To je bila antikomunistička grčka nacionalistička vojno-politička organizacija. Na njegovom čelu nalazio se pukovnik bivše grčke vojske Napoleon Zervas. Pri formiranju uopšte nije imao program za organizovanje i vođenje antiokupatorske oružane borbe. Delovao je uglavnom na području Epira. Velika Britanija ga je protežirala kao oslobodilačku i antiokupatorsku organizaciju, iako su postojali brojni dokazi da sarađuje sa grčkom kvislinškom vladom, sa otvorenim saradnicima okupatora i direktno sa nemačkim okupatorom. Tokom celog rata nije uspeo da razvije neku snažnu organizacionu strukturu ili oružane snage, naročito u Egejskom delu Makedonije, već je preživljavao zahvaljujući, pre svega, finansijskoj i političkoj podršci britanske politike. – Ташко Мамуровски, *Квислиншки и националистички организации во Егејскиот дел на Македонија во Втората светска војна* (Скопје: ИНИ, 2001), 47–50; Ташко Мамуровски, *Бугарската пропаганда во југозападна и централна Егејска Македонија: 1941–1944* (Скопје: ИНИ, 1989), 31; Stephen Villiotis, „From Skeptical Disinterest To Ideological Crusade: The Road To American Participation In The Greek Civil War, 1943–1949" (Orlando: University of Central Florida, 2013). Electronic Theses and Dissertations. https://stars.library.ucf.edu/etd/2793

ogromne razmere krajem 1944. godine. Tada je došlo do takozvanih decembarskih događaja (Dekemvriana). Reč je o nizu sukoba tokom decembra 1944. godine i početkom januara 1945. godine između grčke levice i desnice, koje su činile grčke vlade, kraljevska armija, žandarmerija, kolaboracionističke organizacije, kao i britanska armija u Atini.[4] Ovi sukobi okončani su potpisivanjem Sporazuma iz Varkize 12. februara 1945. godine.[5] Tim sporazumom je ELAS, kao vojno krilo grčke levice, bio razoružan, čime je levica doživela poraz, koji predstavlja prekretnicu u ovom sukobu. U celoj ovoj konstelaciji odnosa ključnu ulogu je igrala Velika Britanija. Ona je Grčku smatrala zemljom pod svojim interesom i zbog toga se maksimalno trudila da nametne svoj uticaj kroz postavljanje raznih političara, vlada, mešanje u unutrašnje poslove Grčke, povratak grčkog kralja iz izbeglištva, pružanje podrške svim antikomunističkim elementima u borbi protiv ELAS-a itd.[6]

Uspostavljanje diplomatskih odnosa

U tako kompleksnim okolnostima u Grčkoj, tokom 1945. godine započelo je uspostavljanje diplomatskih odnosa između Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ)[7] i Grčke. U Jugoslaviji su stvari već bile znatno jasnije,

---

4 David Brewer, *Greece, the decade of war: Occupation, Resistance and Civil War* (London: I.B. Tauris, 2016), 190–196.

5 Peter J. Stavrakis, *Moscow and Greek communism 1944–1949* (London: Cornell University Press, 1989), 39–40.

6 ELAS (Grčka Narodnooslobodilačka vojska – Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) – formirana kao deo grčkog Narodnooslobodilačkog fronta (EAM), koji je bio predvođen Komunističkom partijom Grčke (KPG). Osnovni cilj ELAS-a bio je: oslobađanje Grčke i očuvanje grčkog teritorijalnog integriteta. Dana 2. 5. 1943. godine CK EAM-a i CK ELAS-a stvorili su Glavni štab (GŠ) ELAS-a, u kojem je Stefanos Sarafis postao vojni komandant, Aris Veluhiotis bio je komesar (kapetanos), a Andreas Džimas, poznatiji pod pseudonimom Vasilis Samariniotis, bio je predstavnik EAM-a. Naredbom GŠ od 21. 8. 1943. reorganizovan je ELAS u pravcu stvaranja strukture regularne armije. U redovima aktivnog ELAS-a služilo je 77.535 boraca, od kojih oko 6.000 Makedonaca, organizovanih u desetak divizija, jedan korpus, šest pukova i druge jedinice. Pored aktivnog, bio je organizovan i rezervni ELAS od oko 50.000 boraca, među kojima su gotovo polovinu činili Makedonci. Kada su 3. 11. 1944. poslednje snage Trećeg rajha napustile predratne granice Grčke, od ukupno 33 oblasti ELAS je imao kontrolu nad većinom njih. Zapravo, to je bila glavna i jedina vojna sila u Grčkoj koja se borila protiv raznih fašističkih okupatora tokom Drugog svetskog rata. Nakon poraza od britanskih intervencionističkih vojnih snaga u decembru 1944. godine ELAS je bio primoran da potpiše mirovni Varkizanski sporazum 12. 2. 1945, po kojem je GŠ ELAS-a izvršio demobilizaciju boraca i ELAS je prestao da postoji, a vlast su preuzeli grčki monarhisti. – *Македонска енциклопедија*, т. I (Скопје: МАНУ, 2009), 525; Ристо Кирјазовски, *Демократски и антифашистички партии и организации во Егејскиот дел на Македонија* (Скопје: ИНИ, 1994), 133.

7 Demokratska Federativna Jugoslavija bio je zvaničan naziv države do 29. 11. 1945. godine, kada je promenjen u Federativna Narodna Republika Jugoslavija. S obzirom na to, u radu će se zadržati ovaj vremenski okvir i, kako nalaže metodologija, koristiti obe skraćenice u zavisnosti od vremenskog perioda. To takođe važi i za Demokratsku Federalnu Makedoniju (1944–1945) i Narodnu Republiku Makedoniju (od kraja 1945. godine pa nadalje).

jer su Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) i Komunistička partija Jugoslavije uspele da izvojuju potpunu pobedu i uspostave vlast. Prvi poslanik DFJ u Atini bio je Izidor Cankar,[8] koji je imenovan 11. maja 1945. godine, ali je na teren stigao tek u septembru, dok je njegov grčki kolega, Aleksandros Dalietos, stigao u Beograd još kasnije, u novembru 1945. godine.[9]

Paralelno sa Poslanstvom DFJ u Atini, iako formalno nešto kasnije – tokom maja ili početkom juna 1945. godine – sa radom je započeo i Generalni konzulat DFJ u Solunu. Ova institucija odigrala je veliku ulogu u bilateralnim diplomatskim odnosima dveju država. Pokazaće se da su najvažnije analize u vezi sa Makedoncima i njihovim nacionalnim pitanjem dolazile upravo iz ovog konzulata. To je razumljivo kada se uzme u obzir da je Solun geografski centar Egejske Makedonije i da su stoga kontakti Konzulata sa makedonskim nacionalnim pitanjem na terenu bili češći nego u prestonici. Ovo je važno istaći na samom početku jer najraniji dokument u vezi sa makedonskim nacionalnim pitanjem do kojeg se došlo prilikom istraživanja nije iz Poslanstva, već potiče upravo iz Konzulata u Solunu. Ova institucija dobija na značaju krajem oktobra i početkom novembra 1945. godine, postavljanjem Antuna Ilijića za generalnog konzula.[10] Radi se o dokumentu koji verovatno predstavlja prvi zvanični izveštaj koji je on poslao Ministarstvu spoljnih poslova DFJ u Beogradu. Naime, već u prvoj rečenici naglašava da zbog kratkog perioda od preuzimanja dužnosti oko 26. oktobra 1945. godine, nije moguće opširnije obraditi materiju kojoj je izveštaj namenjen. Budući da je datum izveštaja treći ili peti novembar (nečitko), može se zaključiti da je ovim aktom započela njegova bogata diplomatska aktivnost u Solunu.[11]

Pomenuti dokument potiče od 8. juna 1945. godine, kada generalni konzul još nije bio postavljen, pa je dokumente potpisivao vicekonzul čiji je potpis nečitak, te je nemoguće utvrditi identitet ovog lica. Izveštaj anali-

---

8 Izidor Cankar (Šid, 22. 4. 1886 – Ljubljana, 22. 9. 1958) – Aktivno se uključio u politički život preko Slovenačke narodne partije u periodu između dva rata. Od 1936. godine započinje njegova diplomatska karijera, kada je imenovan za ambasadora Kraljevine Jugoslavije u Argentini. Tokom rata obavljao je dužnost ambasadora u Kanadi. Bio je ministar kulture u prvoj koalicionoj vladi DFJ posle Drugog svetskog rata. Sa te pozicije upućen je kao poslanik u Grčku, što je ujedno bila i njegova poslednja diplomatska misija. Do kraja života bavio se naukom.

9 Milan Ristović, „Yugoslav-Greek Relations from the End of the Second World War to 1990 Chronology, Phases, Problems and Achievements", *Balcanica*, LI/2020, 257–282. – Mihailidis pak navodi da se razmena poslanika dogodila tek u decembru 1945. godine. Ovaj podatak je pogrešan, jer se u jednom od dokumenata korišćenom u ovom radu jasno navodi da je Cankar imao zvanične susrete u Atini još u novembru 1945. godine. – Iakovos D. Michailidis, „Fragile Balance: Greek-Yugoslav relations in the period 1944–1946", *Balkan Studies*, Volume 45, 1/2004, 117.

10 Državni arhiv Republike Severne Makedonije (DARSM), Ministarstvo spoljnih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1945–1952, (1100), 1–23/161, Izveštaji o stanju jugoslovenske slobodne zone u Solunu posle rata i o aktivnostima jugoslovenske trgovinske komore u Solunu, 5. 11. 1945.

11 *Isto*.

zira stav EAM-a prema Egejskoj Makedoniji i konstatuje da se on uopšte ne razlikuje od „najreakcionarnijih stavova grčke desnice", koja ovo pitanje tretira isključivo geografski, a ne i nacionalno, ističući da na tom prostoru živi 80.000 „slavofonih" Makedonaca, dok pojedini krugovi ne priznaju više od 40.000. Ipak, u dokumentu se navodi da je EAM spreman da ovoj manjini garantuje sva demokratska nacionalna prava, poput otvaranja škola, slobode veroispovesti i upotrebe maternjeg jezika.[12] Ovaj izveštaj bio je dopunjen još jednim, pod naslovom „Državne upravne vlasti u Egejskoj Makedoniji". U njemu vicekonzul konstatuje da, izuzev titularnih funkcija kao što je funkcija generalnog guvernera, ceo aparat čine dobro poznata lica iz vremena Metaksasa.[13] Tako je ponovo na mesto direktora policije za strance postavljen nekadašnji major Aleksandros Ksantopulos, koji je imao veliku ulogu u suzbijanju aktivnosti EAM-a, dok je direktor odeljenja za političke poslove u Guvermanu bio Lekos.[14] Oni nisu bili na funkcijama tokom okupacije jer su smatrani bliskim Velikoj Britaniji, pa su bili zamenjeni ljudima sa dna hijerarhije koje su angažovali šefovi grčke nacionalsocijalističke partije Hadži-Mihalopulos i Godžamanis. Vicekonzul zaključuje da, za razliku od fašista tokom okupacije, ovi ljudi imaju iskustva u rukovođenju i da treba računati na to da će u Grčkoj diplomatska aktivnost biti izuzetno komplikovana.[15]

Krajem juna 1945. godine, vicekonzul je tokom posete Bitolju obišao i Edesu (Voden), Florinu (Lerin) i Janicu (Enidže-Vardar), gde se zadržao u svakom mestu po nekoliko dana. On je konstatovao da najveći teror vlada u lerinskom i kastorijanskom (kosturskom) kraju, gde su progonu izloženi i Grci i Makedonci zbog masovne podrške ELAS-u. Zbog ovih pritisaka, mnogi od njih izbegli su u ilegalu u okolne planine, što je grčka država iskoristila za formiranje takozvane narodne policije (*etnofilakije*), sastavljene pretežno od grčkih fašista.[16]

Poslanstvo DFJ započelo je sa svojim aktivnostima još pre formalnog dolaska Cankara. Prvi dokument do kojeg se došlo u istraživanju, zvanično upućen iz Atine datira od 20. juna 1945. godine. Sastavio ga je ataše Žitomir Janežić,[17] a naslovljen je kao „18 raznih protesta i memoranduma koje su razne grčke organizacije i sindikati kao i pojedinci građani poslali svim am-

[12] DARSM, 1100, 1–5/14, Informacija od vicekonzula Jugoslavije u Solunu o stavu EAM da je Makedonija samo geografski, a ne nacionalni pojam, 8. 6. 1945.

[13] Janis Metaksas – grčki general i političar. Učesnik balkanskih i Prvog svetskog rata. Nakon što je izveo državni udar 1936. godine, došao je na vlast i uveo diktaturu. Preminuo je 29. 1. 1941. godine, neposredno pre nego što je Grčka bila okupirana od nacističke Nemačke.

[14] Autor ovog rada nije pronašao podatke o direktoru odeljenja za političke poslove Lekosu.

[15] DARSM, 1100, 1–4/13, Informacija od vicekonzula Jugoslavije u Solunu sa biografskim podacima o predstavnicima državnih vlasti u Egejskoj Makedoniji, 8. 6. 1945.

[16] DARSM, 1100, 1–10/39–40, Informacija od jugoslovenskog vicekonzula u Solunu (29. 6. i 21. 7) o njegovoj poseti više naseljenih mesta u Egejskoj Makedoniji. 21. 7. 1945.

[17] Ataše i saradnik u Poslanstvu DFJ u Atini.

basadama u znak protesta protiv rada i postupaka današnje grčke vlade, koju ne priznaju da predstavlja narodnu volju".[18]

Savetnik u poslanstvu Vrle Krulj,[19] koji je kao otpravnik poslova je upravljao ovim predstavništvom, uputio je 9. jula 1945. godine prvi izveštaj o političkoj situaciji u Grčkoj Političkom odeljenju pri Ministarstvu spoljnih poslova DFJ. Ovaj dokument predstavlja detaljnu analizu unutrašnjopolitičke situacije, kao i spoljnopolitički pregled grčkih državnih interesa.[20]

Da od jula 1945. godine počinje živa aktivnost i intenzivan rad diplomatskih službenika u Atini svedoči i uspostavljanje redovne komunikacije poslanstva sa Ministarstvom spoljnih poslova DFJ. Tako je Ministarstvo 18. jula 1945. uputilo poslanstvu protestnu notu namenjenu grčkoj vladi povodom terora i progona Makedonaca u Egejskoj Makedoniji. U njoj se kaže: „Jugoslovenska vlada očekuje da će grčka vlada narediti da se prekinu svaki teror i progoni nad stanovništvom naše nacionalnosti u Egejskoj Makedoniji", uz napomenu da „dalje tolerisanje ovakvih postupaka od strane grčke vlade ne bi koristilo prijateljskim odnosima među našim zemljama".[21]

Jedno interesantno pismo poslato je 4. avgusta 1945. iz Atine. Napisao ga je Vrle Krulj, a adresirano je na Vladimira Velebita,[22] pomoćnika ministra spoljnih poslova DFJ.[23] Pismo sadrži kratku analizu grčke reakcije na jedan tekst pod naslovom „Pitanja i odgovori: Egejska Makedonija", objavljen u listu *Borba* 21. juna 1945. godine. Prema Kruljevim navodima, na pomenuti članak su čak i komunisti negodovali, jer u njemu stoji da doseljenici

---

18 DARSM, 1100, 1–6/15–22, Informacija od jugoslovenskog diplomatskog predstavnika u Atini do Ministarstva spoljnih poslova FNRJ o protestnim pismima, 20. 6. 1945.

19 Vrleta Krulj (Mostar, 31. 10. 1913 – Beograd, 10. 1. 1989) – tokom Drugog svetskog rata priključio se i aktivno učestvovao u narodnooslobodilačkoj borbi. Posle rata upućen je kao diplomatski predstavnik u Poslanstvu DFJ u Atinu. Nakon toga radio je kao sudija u sudovima u Mostaru i Sarajevu. Posle donošenja Rezolucije Informbiroa i sukoba između Staljina i Tita, zavidne kolege proglasile su Vrletu protivnikom KPJ, nakon čega je osuđen na tri i po godine robije na Golom otoku. Nakon izdržavanja kazne, od 1952. godine Vrleta se nastanio u Beogradu. Datum pristupa 15. 9. 2025. https://www.frontal.ba/novost/103603/braca-krulj-iz-mostara-zaduzili-srpstvo-i-hercegovinu

20 DARSM, 1100, 1–8/27–35, Izveštaji od sekretara Jugoslovenske trgovinske komore i od jugoslovenskog diplomatskog predstavnika u Atini ka Ministarstvu spoljnih poslova FNRJ u vezi sa političkom situacijom u Grčkoj: kampanja monarhista za veliku Grčku; o engleskom uticaju u grčkoj politici, 9. 7. 1945. – Dokument je preveden na makedonski jezik i objavljen u: *Дипломатски документи за граѓанската војна во Грција 1945–1946* (*Дипломатски документи*), Кн. 1, ред. Новица Велјановски (Скопје: ДАРСМ, 2014), 65–78.

21 *Дипломатски документи*, 80–81.

22 Vladimir Velebit, politički radnik i diplomata, rođen 1907. godine u Zadru. Učestvovao u naprednom studentskom pokretu Zagrebačkog univerziteta. Član je KPJ od 1939. godine. U NOB stupio 1941. godine i obavljao niz političkih i diplomatskih dužnosti: do 1943. godine radio pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, od decembra 1943. godine bio član Vojne misije Vrhovnog štaba NOV i POJ u Egiptu i Italiji, a krajem 1944. godine bio šef Vojne misije u Londonu. Posle rata bio pomoćnik ministra spoljnih poslova. – „Velebit, Vladimir", *Opšta enciklopedija JLZ* (knjiga druga) (Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1977), 5072.

23 *Дипломатски документи*, 105–106.

obuhvaćeni Lozanskim mirovnim sporazumom nisu Grci, već „Karamanlije".[24] Pored ove primedbe, zamerke su se odnosile i na demografsku statistiku stanovništva, u kojoj je naveden broj od 300.000 Makedonaca.[25]

Krajem tog meseca, 26. avgusta 1945. godine, Krulj je poslao dopis o problemu oslobađanja 3.000 Makedonaca iz grčkih zatvora, prenoseći informaciju da se u zatvorima nalazi ukupno 12.169 Makedonaca. Oslobođenim licima je opraštano krivično delo pod uslovom da ga ne ponove u naredne dve godine.[26]

Burni događaji u Grčkoj u ovom periodu bili su praćeni i upisivanjem građana u biračke spiskove, kao i pokušajem održavanja plebiscita za povratak kralja, koji je na kraju održan tačno godinu dana kasnije. U Kruljevom izveštaju navodi se da je na izborima zabeležena ogromna apstinencija birača, koja je u Makedoniji dostizala 80–90%, što je bio povod za pojačan teror u tom delu Grčke. U tim neredima ranjeni su levičarski liberal general Neokosmos Grigorijadis i šef socijalista Joanis Pasalidis.[27]

Prividan mir

Druga polovina septembra 1945. godine u diplomatskim krugovima bila je obeležena jednim posebno značajnim događajem – Londonskom konferencijom Saveta ministara spoljnih poslova. Ovo telo formirano je u Potsdamu, a činili su ga ministri Velike Britanije, SAD, SSSR-a, Francuske i Kine. Prvi sastanci Saveta održani su u Londonu u periodu od 11. septembra do 2. oktobra 1945. godine, a na njima su detaljno razmatrana i rešavana sva otvorena pitanja sa konferencije u Potsdamu. Pored pet redovnih ministara iz država pobednica, na ove sastanke su bili pozivani i predstavnici drugih država koje su imale aktivno otvorena pitanja. Tako je, na primer, jugoslovenska delegacija predvođena Edvardom Kardeljem, potpredsednikom Ministarskog

---

24 Karamanliji – turkofono stanovništvo iz Male Azije koje ili vodi poreklo od vizantijskih Grka, ali je vremenom prihvatilo turski jezik. Tačan naziv je Karamanliji, dok je u samom izvoru zapisano Karamlii. Najverovatnije se radi o štamparskoj grešci u izvoru. Ovde se radi o Lozanskom mirovnom sporazumu koji je potpisan 24. 7. 1923. u Lozani, Švajcarska, čime se završio grčko-turski rat od 1919. do 1922. godine. Ovim sporazumom izvršena je razmena muslimanskog i hrišćanskog stanovništva između dve države, što je u narednom periodu značilo korenitu promenu etničkog sastava egejskog dela Makedonije, iz kojeg su iseljeni muslimanski stanovnici, a naseljeno je više od pola miliona lica sa grčkom nacionalnom svešću iz Male Azije.

25 *Борба*, 149, X, 3, 21. 6. 1945.

26 DARSM, 1100, 1–13/43, Izveštaj jugoslovenskog diplomatskog predstavnika u Atini o odluci grčkih vlasti da oslobode iz zatvora oko tri hiljade Makedonaca; o masovnom mitingu EAM u Solunu na kojem je govor održao Nikos Zaharijadis. 20. 6. 1945.

27 DARSM, 1100, 1–16/99–101, Izveštaj jugoslovenskog diplomatskog predstavnika u Atini Ministarstvu spoljnih poslova FNRJ o pripremi biračkih spiskova u Grčkoj, velikoj apstinenciji glasača iz Egejske Makedonije i demonstracijama koje su organizovale političke partije u Grčkoj, 22. 9. 1945.

saveta DFJ, prisustvovala osmom, devetom i desetom sastanku, održanim 18. septembra 1945, čija je tema bila razgraničenje sa Italijom.[28] S druge strane, Grčka nije dobila poziv za učešće, zbog čega je vršila snažan diplomatski i medijski pritisak.[29] O tome svedoči izveštaj jugoslovenskog diplomatskog predstavnika u Atini od 22. septembra 1945, u kojem beleži da se u „reakcionarnoj štampi iznose neverovatne laži".[30] Grčka javnost prvenstveno je bila zainteresovana za pitanje revandikacije. S obzirom na to da se diskusija uglavnom vodila o problemu teritorija, Grčka je svakako videla sopstveni interes u tome. Zbog toga su 52 institucije i organizacije, među kojima su bili i visoki državni činovnici poput predsednika Državnog saveta i predsednika Kasacionog suda, potpisale „Proklamaciju o grčkim nacionalnim pravima". Ovaj dokument, upućen savezničkim zemljama i objavljen u grčkoj desničarskoj štampi, obuhvatao je, pored ostalih teritorijalnih zahteva, i teritoriju „Severne Makedonije čiji prostor geopolitički i geoekonomski pripada egejskom prostoru, tj. Grčkoj". Prema proklamaciji, problem grčke bezbednosti nalagao je da se u njenim rukama nađe „kapija osovine Morava–Vardar".[31] Reč je o direktnoj teritorijalnoj pretenziji prema DFJ, odnosno prema delu Vardarske Makedonije koji je geografski bio u potpunosti u sastavu DFM duž toka reke Vardar, pa čak i prema prevoju kod Preševa, gde se doline Vardara i Morave spajaju na svom putu ka Egejskom moru i Solunu.

Izjava Edvarda Kardelja u Londonu u vezi sa Grčkom privukla je veliku pažnju grčke javnosti, pa su se svi listovi, kao zvanični organi različitih političkih provinijencija, osvrnuli na ovo izlaganje. Kardelj je naglasio da DFJ ne traži teritorijalne ustupke od Grčke i da želi da gradi dobre susedske odnose. Međutim, grčka desnica tvrdila je da je reč o demagogiji pozivajući se na različite članke u jugoslovenskim novinama za koje je smatrala da sadrže teritorijalne pretenzije prema Grčkoj.[32] Zbog toga je iz Poslanstva DFJ u Atini 26. septembra 1945. godine poslat dopis političkom odeljenju Ministarstva spoljnih poslova DFJ. U ovom podnesku, koji je sastavio Krulj, prosleđeni su isečci iz svih grčkih novina u vezi sa ovim pitanjem. Može se videti ogromna razlika između prokomunističke i desničarske štampe u tretiranju Kardeljeve izjave. Monarhistička i desničarska štampa neučestvovanje Grčke na kon-

[28] „Record of the Eighth Meeting of the Council of Foreign Ministers, Lancaster House, London, September 18, 1945", in: *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters*, Volume II, ed. Sappington N.O. et. al. (Washington: United States Government Printing Office, 1967), 226–242.

[29] *Isto*, 284.

[30] DARSM, 1100, 1–16/99–101, Izveštaj jugoslovenskog diplomatskog predstavnika u Atini Ministarstvu za spoljne poslove FNRJ u vezi sa pripremanjem biračkih spiskova u Grčkoj i ogromnom apstinencijom birača iz Egejske Makedonije; o organizovanju demonstracija od strane političkih partija u Grčkoj, 22. 9. 1945.

[31] Ostale teritorije koje su se zahtevale ovom proklamacijom odnosile su se na Severni Epir u Albaniji, severoistočnu Makedoniju i severnu Trakiju u Bugarskoj, kao i na ostrva Dodekanez u Italiji. – *Дипломатски документи*, 123.

[32] Michailidis, „Fragile Balance: Greek-Yugoslav relations in the period 1944–1946", 116.

ferenciji u Londonu iskoristila je za širenje panike i optužbe da se sprema široka zavera protiv Grčke od strane susednih „komunističkih" država, koje žele da joj oduzmu teritoriju. Kao protivtežu, desni krugovi objavili su pomenutu „Proklamaciju", pokušavajući da teritorijalnim pretenzijama prema susedima opravdaju navodnu ugroženost grčke teritorije. Svakako, optužbe su bile usmerene i prema KPG, koja je označena kao „unutrašnji alat" za ostvarivanje ovog plana.[33]

Kao odgovor na ove napade, organ KPG *Rizospastis* sumira da celokupna optužba predstavlja „antibalkansku galamu" koja ima za cilj zaoštravanje atmosfere protiv DFJ zbog netrpeljivosti prema „Titovom narodno-demokratskom režimu". Dalje se konstatuje da DFJ nema nikakve teritorijalne pretenzije prema južnom susedu, već da je, naprotiv, grčka desnica iznela „megaloheladske" zahteve prema Jugoslaviji.[34] Sve ovo može se uočiti u prenošenju napisa iz grčkih dnevnih listova koje je beležio Krulj i slao u formi izveštaja Ministarstvu spoljnih poslova u Beogradu.[35]

Prvi zvanični diplomatski sastanak održan je 14. novembra 1945. godine, kada je upriličen protokolarni susret između grčkog premijera Panajotisa Kanelopulosa,[36] koji se nalazio na toj poziciji tek dvadeset dana, i poslanika DFJ u Grčkoj Izidora Cankara. Nakon razgovora Cankar je izvestio da su, prema rečima Kanelopulosa, odnosi između dve države pogoršani zbog napada „beogradskog radija", kao i zbog delovanja KPG, koja je ekskluzivno predstavljala prijateljske odnose sa KPJ kao srodnom komunističkom partijom.[37]

Zvanični sastanak održan je i 28. novembra 1945. godine, ali ovoga puta sa ministrom spoljnih poslova Joanisom Sofijanopulosom. On je tvrdio da grčka vlada, čiji je premijer u tom trenutku bio Temistoklis Sofulis, predsednik Liberalne partije, traži „pogranične korekcije prema Albaniji i Bugarskoj, ali ne i prema Jugoslaviji". Takođe, važno je to što je Sofijanopulos tom prilikom priznao da su izvršeni strašni pogromi nad slovenskim stanovništvom iz Egejske Makedonije.[38] Iako dokument nije potpisan, sastanak je verovatno održan sa poslanikom Cankarom. Konstatacija o pogromu nad Makedoncima može se smatrati prilično verodostojnom, s obzirom na to da dolazi od zvaničnog ministra grčke države.

Ceo period tokom novembra i decembra obilovao je diplomatskom aktivnošću, kako u poslanstvu u Atini, tako i u Generalnom konzulatu u Solunu. U tom predstavništvu je 16. novembra 1945. godine održan sastanak

---

33 *Дипломатски документи*, 123.

34 Izvorni termin koji se koristi u dokumentu, „megaloheladski", odnosi se na velikogrčki koncept, čime se pravi paralela sa poznatom istorijskom „Megali" idejom grčkih nacionalista iz 19. veka, kojom su priželjkivali oslobađanje svih izgubljenih teritorija Vizantijskog carstva.

35 *Дипломатски документи*, 128.

36 Лилјана Пановска, *Крајот на една илузија: Граѓанската војна во Грција и Македонците 1946–1949* (Скопје: ИНИ, 2003), 44.

37 *Дипломатски документи*, 182–183.

38 *Isto*, 192.

generalnog konzula A. Ilijića[39] sa predstavnicima EAM-a, na kojem se razgovaralo o reakcionarnoj grčkoj vladi, o hiljadama zatvorenih pristalica i simpatizera EAM-a koji su držani u pritvoru bez suđenja.[40] Pored toga, predstavnici EAM-a obavestili su konzula o održanom desničarskom mitingu u Solunu 13. novembra 1945, povodom namere saveznika da priznaju Albaniju. Sa tog skupa su upućene i poruke u kojima se zahtevala aneksija Makedonije sve do Skoplja. Na mitingu je prisustvovalo 2.000 pristalica desnice, dok su pristalice levice apstinirale i nisu izašle da im se suprotstave.[41]

Nedugo zatim, 23. novembra 1945. godine, generalni konzul DFJ u Solunu Ilijić sastao se u svom domu sa univerzitetskim profesorom istorije Solunskog univerziteta Mihailom Laskarisom, što predstavlja i jednu od prvih diplomatskih aktivnosti Konzulata. U izveštaju podnetom nakon susreta navodi se da je Laskarisu oduzeto pravo da predaje na fakultetu u trajanju od godinu dana. To nije učinjeno zbog navodne saradnje sa okupatorom, kako je zvanično obrazloženo, već zbog toga što je odbio da objavljuje članke kojima bi istorijski i naučno potkrepljivao tezu o grčkim aspiracijama prema teritoriji Egejske Makedonije.[42] Tokom razgovora Laskaris je istakao da je „prijatelj Slovena i nove Jugoslavije, kao i njenog maršala", ali je pokušao da objasni svoj strah, kao i strah celog grčkog naroda. Smatrao je da će „Nova Jugoslavija [...] sprečiti ujedinjenje grčke rase što će značiti propast Grka". Ceo ovaj razgovor Ilijić je sumirao sledećim objašnjenjem: „Prethodno odbijanje da objavi članke o grčkim pravima na Makedoniju potvrđuje njegovo prethodno izlaganje, prema kojem priznaje da već 30 godina Grci uspešno vrše asimilaciju Makedonaca iz ovog kraja, kao i isticanje opasnosti po navodni helenizam ovih krajeva, ako se dalja asimilacija onemogući. (…) Oživljavanje makedonske individualnosti on smatra prirodnim, ali i opasnim".[43] Drugim rečima, Laskaris je bio svestan da Egejska Makedonija mora nasilno da se asimiluje, jer u suprotnom Grčka ne bi mogla da zadrži taj deo, a to bi bilo pogubno za državu.

Intenzivna diplomatska aktivnost novog konzula može se videti i iz toga što je 24. novembra 1945. godine poslao još jedan izveštaj pod naslovom „Pismo Generalnog Konzulata DF Jugoslavije u Solunu, Ministarstvu spoljnih poslova u Beogradu od 24. novembra 1945. o progonima makedon-

---

39 U literaturi se pominje kao Antun i Aleksandar Ilijić, dok je u izvornoj dokumentaciji koja nam je bila dostupna svuda potpisan samo kao A. Ilijić. Zbog toga autor nije uspeo da utvrdi tačno ime generalnog konzula, a samim tim ni detaljnije biografske podatke o njemu. – Milan Ristović, „Small War on the Yugoslav-Greek Border (1945–1950)", *Balkan Studies*, Vol. 45, No. 1/2004, 98; *Дипломатски документи*, 270.

40 DARSM, 1100, 1–29/246–248, Diplomatska prepiska o poseti predstavnika EAM jugoslovenskom Konzulatu u Solunu i njihovoj izjavi da je aktuelni režim u Grčkoj reakcionaran; miting u Solunu ekstremne desnice na kojem je zatraženo anektiranje Vardarske Makedonije od strane Grčke, 16. 11. 1945.

41 *Isto*.

42 *Дипломатски документи*, 184.

43 *Isto*, 187–188.

skog stanovništva u Grčkoj". U ovom dokumentu evidentirano je proterivanje šestorice građana, pod sumnjom da su za vreme rata sarađivali sa okupatorom kao članovi bugarskih klubova. Ilijić beleži da su, izuzev dvojice koji su negirali krivicu i tvrdili da su se pred kraj rata pridružili grčkim partizanima, svi ostali priznali krivicu. Pored toga, navodi se da se ni kod koga od njih ne može dokazati operativno učestvovanje u zločinima, te da samo članstvo u bugarskim klubovima ne može biti osnov za osudu.[44] U nastavku, Ilijić daje jednu odličnu analizu upozoravajući da ovi procesi moraju biti pravno regulisani, jer grčka država može u svakom trenutku da ih zloupotrebi za progon i etničko čišćenje Makedonaca, pod izgovorom da su bili saradnici okupatora. On konstatuje da nesporno postoje kolaboracionisti, ali da se sa najvišeg nivoa mora intervenisati kod grčkih organa u cilju zaštite Makedonaca.[45] Čitav period nakon sporazuma u Varkizi bio je obeležen brutalnim obračunima sa pripadnicima razoružanog ELAS-a. Pojedine grupe ELAS-a uopšte nisu prihvatile taj sporazum, jer su bile svesne odmazde koju sprema grčka desnica. Najpoznatiji primer za to predstavlja komandant ELAS-a Aris Veluhiotis,[46] koji je i posle sporazuma iz Varkize nastavio da ratuje sve do juna 1945. godine, kada su ga opkolile neprijateljske snage. Sve ovo grčka desnica je koristila kao izgovor da, pored ideološkog obračuna, vrši i etničko čišćenje. O tome svedoči i jedan nedatirani izveštaj, napisan nakon septembra 1945. godine, u kome su navedeni zločini nad Makedoncima iz više sela širom Egejske Makedonije.[47] Kako se situacija zaoštravala, ovaj proces se sve više intenzivirao, što je u kasnijem periodu i dovelo do formiranja Demokratske armije Grčke.

Pretpostavka Ilijića pokazala se kao tačna, što samo deset dana kasnije potvrđuje njegov naredni izveštaj od 4. decembra 1945. godine upućen Ministarstvu spoljnih poslova FNRJ u Beogradu. Pozivajući se na svoje pismo od 24. novembra, on navodi da grčka policija nastavlja sa progonima, tačnije da poziva porodice osumnjičenih da napuste Grčku iako oni uopšte nisu optuženi za kolaboracionizam. Makedonci do kojih su stigle ove vesti i sami su počeli da se prijavljuju Konzulatu tražeći novčanu pomoć kako bi otišli iz Grčke, plašeći se proterivanja. Ilijić dalje traži novčana sredstva od Ministar-

44 *Isto*, 190.

45 *Дипломатски документи*, 190.

46 Aris Veluhiotis (rođ. Tanasis Klaras) (Lamija, Grčka, 27. 8. 1905 – Mesunta, Grčka, 18. 6. 1945) bio je komesar ELAS-a i član KPG-a. Od kraja 1941. godine rukovodio je ELAS-om u Rumeliji i bio komandant Glavnog štaba ELAS-a za taj region. Sa formiranjem Glavnog štaba ELAS-a u maju 1942. godine postao je njegov komesar. Učestvovao je u akciji rušenja mosta Gorgopotamos 25. 11. 1942. godine. Od PEEA, vlade koju je formirao EAM, unapređen je u čin general-majora. Nije se slagao sa sporazumom iz Varkize od 12. 2. 1945. godine i sa jednom jedinicom ELAS-a ostao je u planinama da nastavi borbu. Rukovodstvo KPG-a otvoreno je osudilo tu njegovu akciju. Poginuo je nakon borbe sa vladinim jedinicama i naoružanim desničarskim grupama.

47 Arhiv na Makedonska akademija na naukite i umetnostite (MANU), fond Lazar Koliševski (LK), kutija 31, papka 23, dokument 4, bez datum.

stva spoljnih poslova FNRJ kako bi se pomoglo ovim ljudima. Takođe, on izveštava da Konzulat nastoji da u svakom pojedinačnom slučaju kada se prijavljuje dobrovoljan odlazak, objasni građanima da to ne treba da čine jer time direktno pomažu politici proterivanja.[48] U okviru istog izveštaja, obuhvaćena je i informacija da je na smrt ili doživotnu robiju osuđeno petnaest Makedonaca koji su bili kolaboracionisti, dok, s druge strane, Grci koji su bili kolaboracionisti ne dobijaju tako surove kazne. Ilijić ovo namerno potencira kako bi dokazao da grčka vlada vodi politiku proterivanja slovenskog stanovništva i da u tu svrhu koristi sva raspoloživa sredstva.

U sklopu tih aktivnosti Ilijić je i 5. decembra 1945. godine poslao novi izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova FNRJ u Beogradu, pod naslovom „Zaštita imovine našeg stanovništva u Grčkoj". U njemu navodi da su mnoge „radnje naših državljana u Solunu" koji su pobegli od progona, bespravno preuzeli grčki državljani. Zbog toga on piše: „Za efikasniju zaštitu našeg makedonskog stanovništva ovde u Egejskoj Makedoniji Generalnom Konzulatu su potrebni statistički podaci o broju slovenskog stanovništva u pojedinim većim gradićima i okruzima Egejske Makedonije. Ovi podaci mogu biti i stariji, a bilo bi poželjno ako bi se mogli odnositi ne samo na sadašnje, odnosno stanje pre ovog rata,[49] već i na stanje posle prošlog svetskog rata i najzad na stanje pre balkanskih ratova".[50] U nastavku ističe da Konzulatu treba dostaviti i statističke podatke o učešću Makedonaca u grčkom i jugoslovenskom oslobodilačkom pokretu, kako bi pred stranim predstavništvima mogla da se pobije teza da su „Makedonci bili kolaboracionisti na strani Bugara". Ilijić napominje da u razgovorima sa stranim delegacijama zastupa stav da je broj Makedonaca pre Balkanskih ratova iznosio oko 700.000–800.000, ali da je usled progona, asimilacije, nepriznavanja nacionalne samobitnosti od strane bilo koje zvanične države, taj broj smanjen na 200.000–250.000. Međutim, on naglašava da u te brojke niko ne veruje na reč, zbog čega traži da svi statistički podaci koje poseduje Vlada NR Makedonije i Savezna vlada budu poslati Konzulatu.[51]

Ovaj proces se odvijao neprekidno, pa u tom kontekstu vredi navesti i naslov „Masovno proterivanje Makedonaca–Slavjana" iz lista *Laiki Foni*, organa EAM-a, od 12. aprila 1946. godine. Ovaj izvor potvrđuje Ilijićevu tezu da se veliki broj Makedonaca, pristalica EAM-a, progone pod optužbom da su „ohrandžije".[52]

U okviru prilično detaljnog i dugog godišnjeg izveštaja, Generalnog konzulata iz Soluna za 1945. godinu, koji je poslat 20. januara 1946. godine

---

48 *Дипломатски документи*, 205–206.

49 Drugi svetski rat.

50 *Дипломатски документи*, 208.

51 *Isto*.

52 Članovi Ohrane – kolaboracionističke organizacije formirane po direktnom naređenju nemačke komande ili, konkretnije, po naređenju Vrhovne komande Grupe armija E. Prevod ovog članka čuva se u Arhivu MANU, f. LK, k. 31, p. 11, dok. 82, 12. 4. 1946.

Ministarstvu spoljnih poslova FNRJ, Ilijić u vezi sa makedonskim nacionalnim pitanjem, između ostalog, piše sledeće: „U centru pažnje je iznošenje grčkog pitanja prema SSSR-u u Savetu bezbednosti UN i nedavni razgovori našeg ministra Cankara sa predsednikom vlade Sofulisom, koji su od strane lokalne štampe reprodukovani kao naša zvanična izjava da nemamo nikakve aspiracije na grčku teritoriju, a pošto štampa ne pravi nikakve aluzije na Egejsku Makedoniju, ima ljudi koji smatraju da se Jugoslavija, bar za sada, potpuno dezinteresirala za sudbinu našeg stanovništva u ovim krajevima. Takvo tumačenje razgovora imaće, bar za izvesno vreme, obeshrabrujuće dejstvo barem na naše stanovništvo...".[53]

Političke analize jugoslovenskog poslanstva u Atini od ogromnog su značaj za rasvetljavanje mnogih pitanja, jer predstavljaju značajan istorijski izvor. Tako, na primer, izveštaj od 1. februara 1946. godine pruža prilično jasne podatke o odnosu svih važnih političkih činilaca prema makedonskom nacionalnom pitanju u Grčkoj. Analizirajući političke partije, autor izveštaja dolazi do sledećeg zaključka: „Populisti, a i druge desničarske grupe stalno traže 'korekciju granice' prema Bugarskoj, a o jugoslovenskoj granici ne govore iako u nacionalističkim krugovima i naročito među vojnicima ima ljudi koji misle da su i prema Jugoslaviji potrebne neke korekcije granice. (...) Partije EAM po tim pitanjima zauzimaju stav da se rešenje za teritorijalne probleme treba tražiti u pregovorima, ali osuđuju makedonski autonomistički pokret i svako posezanje po grčkoj nacionalnoj teritoriji. Šef KPG Zaharijadis ... rekao je sledeće: Mi priznajemo sloveno-makedonsko prvobitno, ljudsko, demokratsko pravo da žive, rade, razvijaju se u svom rodnom kraju sa predanjima, tradicijama i običajima svojih otaca, ali i oni su neodvojiv deo grčke demokratske zajednice. Sa tim Sloveno-Makedoncima idemo rame uz rame protiv domaćeg monarhofašizma, protiv članova Ohrane i autonomaša i stranih gospodara, koji ih inspirišu i plaćaju autonomaše".[54]

Kad je reč o stavu Nikosa Zaharijadisa prema takozvanim „autonomistima", misli se na pojedine rukovodioce makedonskog narodnooslobodilačkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta koji su smatrali da Egejska Makedonija treba da se priključi Narodnoj Republici Makedoniji, odnosno FNRJ. Naime, nesuglasice u okviru grčkog antifašističkog pokreta između makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije Grčke pojavile su se još 1943. godine. Tada je formiran Slavjanomakedonski narodnooslobodilački front (SNOF), kao nacionalna organizacija Makedonaca iz egejskog dela Makedonije, koji je potom raspušten u aprilu 1944. godine. Dok je za KPG borba bila samo ideološka, za Makedonce je to bila i nacionalna borba. Ova razlika je posebno došla do izražaja nakon formiranja makedonske federalne jedinice u okviru jugoslovenske federacije, ali je tenzija rasla i zbog oportunističkog stava KPG prema makedonskom nacionalnom pi-

[53] *Дипломатски документи*, 231.
[54] *Дипломатски документи*, 244–245.

tanju. Nakon što su raspustili SNOF, posle nekoliko meseci dozvolili su ponovno formiranje vojnih jedinica Makedonaca u okviru ELAS-a i to pod vođstvom istih rukovodilaca koji su napustili Egejsku Makedoniju nakon raspuštanja SNOF-a. To je kasnije u oktobru 1944. godine dovelo do toga da se Lerinsko-kosturski bataljon, kao vojno-nacionalni element Makedonaca, odvoji i prebaci na teritoriju Vardarske Makedonije, gde je učestvovao u oslobođenju Bitolja 4. novembra 1944. godine.[55]

Rukovodeći kadrovi KPG-a su ovaj čin smatrali „separatizmom", dok je deo rukovodilaca bio označen kao „autonomisti", čime je otpočeo duboki konflikt između Makedonaca i KPG-a. Obema stranama bilo je jasno da moraju da sarađuju. Makedonci su bili svesni da bilo kakav nacionalni dobitak zavisi od saradnje sa jedinom progresivnom snagom koja bi uopšte mogla priznati njihova prava, a to je bila KPG. Sa druge strane, Komunistička partija Grčke morala je računati na makedonski nacionalni pokret, jer je on obezbeđivao veliki broj boraca, što je bilo ključno za vođenje Građanskog rata.[56]

Ova situacija nastavljena je i kasnije, formiranjem Narodnooslobodilačkog fronta (NOF) u aprilu 1945, koji je kao naslednik SNOF-a ponovo preuzeo ulogu makedonske nacionalne organizacije. Ipak, pojedini rukovodioci NOF-a, u saradnji sa vođstvom već formirane makedonske federalne jedinice, a verovatno i sa jugoslovenskom federacijom, tražili su otcepljenje od Grčke, što nije bilo prihvatljivo za KPG. Krajem 1946. godine, nakon dugih pregovora u kojima su učestvovali NOF, KPJ, KPM i KPG, ova makedonska nacionalna organizacija se ujedinila sa KPG-om radi ostvarivanja „višeg cilja", odnosno vođenja zajedničke koordinisane borbe. Međutim, tokom celog tog perioda suštinska razlika u ciljevima nije bila prevaziđena i stalno je izbijala na površinu. Ipak, detaljnija analiza odnosa između makedonskog nacionalnog pokreta i KPG, kao i uloge KPM i KPJ u svemu tome, prevazilazi okvire ovog rada i zbog toga se nećemo u nju dublje upuštati.

Otvoreni sukob

Izidor Cankar je 18. maja 1946. godine poslao izveštaj u kojem je analizirao brojnost Makedonaca u Grčkoj, kao i pitanje njihovog progona iz egejskog dela Makedonije. On navodi da je, pošto je često slušao o nasilnom proterivanju „slovenskog stanovništva", odlučio da otputuje u Solun na sastanak sa generalnim konzulom FNRJ, kako bi se detaljno upoznao sa ovim pitanjem. Međutim, tamo je dobio podatke da se u tom trenutku ne može govoriti

[55] Христо Андоновски, *Македонците под Грција во борбата против фашизмот (1940–1944)* (Скопје: ИНИ, 1968), 227.

[56] Andrew Rossos, „Incompatible Allies: Greek Communism and Macedonian Nationalism in the Civil War in Greece, 1943–1949", *The Journal of Modern History*, vol. 69, no. 1/1997, 42–76. *JSTOR*, http://www.jstor.org/stable/2953432. Accessed 30 Mar. 2026; Evangelos Kofos, *The impact of the macedonian question on civil conflict in Greece (1943–1949)* (Athens: Hellenic foundation for Defense and Foreign policy, 1989, 8–11).

o naročito velikim progonima Makedonaca iz Grčke, a generalni konzul mu je saopštio da grčke vlasti u poslednje vreme postupaju prilično oprezno po ovom pitanju.[57] To stanje će se u budućnosti potpuno promeniti i progoni će poprimiti razmere egzodusa. U prilog ovome, Cankar je poslao dokument sa analizom broja Slovena u Grčkoj. On je konstatovao da se u tom trenutku njihova brojnost procenjuje na oko 200.000 ljudi. Međutim, on ističe da je bar 80.000–100.000 među njima veoma borbeno i da ima razvijenu slovensko-makedonsku svest. Za ostale je naveo: „Drugi deo od oko 100.000 ne može se reći da nemaju tu svest, ali su zastrašeni i u današnjim okolnostima ne bi imali hrabrosti da otvoreno izraze svoja slovensko-makedonska osećanja".[58] Takođe, Cankar konstatuje da je, u odnosu na 1910. godinu, egejski deo Makedonije daleko više „poelinjen", ali da taj proces nije u potpunosti završen. Zbog toga navodi da se „Grci još uvek plaše za ove krajeve i to je osnovni razlog za nedavno proterivanje, odnosno gonjenje ovog elementa".[59] U daljem tekstu Cankar iznosi podatke o načinu na koji je sprovedena „elinizacija", odnosno prenosi brojke o emigriranim licima tokom Balkanskih ratova i nakon Lozanskog mirovnog ugovora, događaja koji su *de facto* promenili etnografsku kartu egejskog dela Makedonije.

Dana 14. juna 1946. godine poslanik Cankar posetio je predsednika Ministarskog saveta u Grčkoj Konstantinosa Caldarisa, sa kojim je održao zvanični sastanak. Caldaris je tom prilikom predložio da u Jugoslaviju bude poslata grčka komisija kako bi istražila stanje u onome što je on nazvao „grčkim naseljima i koncentracionim logorima". Međutim, kada je Cankar uzvratio istim predlogom za egejski deo Makedonije, zahtevajući da jugoslovenska komisija istraži šta se tačno tamo događa, Caldaris je odgovorio negativno.[60]

Međutim, stanje u Grčkoj tokom 1946. godine bilo je prilično nestabilno. Od početka godine rasle su tenzije između levice i desnice. KPG je bojkotovala parlamentarne izbore, a dogodio se i napad bivših članova ELAS-a na policijsku stanicu u Litohoru, gradiću u podnožju Olimpa. Za protivnike KPG-a ovi događaji su poslužili kao povod za svaku vrstu ofanzive, pri čemu je sa grčkim komunistima bila dovedena u vezu i FNRJ preko KPJ. To je dovelo i do prvog diplomatskog skandala između dve države u leto 1946. godine. Naime, guverner grčke vlade za provinciju Zapadna Makedonija, Anastasios Dalipis objavio je 22. juna 1946. godine članak u grčkom listu *Elinikón Éma*, pod naslovom „Velika opasnost – Titova Jugoslavija organizuje i vodi neobjavljeni rat protiv Grčke". U ovom tekstu je otvoreno napadnuta FNRJ, uz tvrdnju da iza nemira na teritoriji Egejske Makedonije stoji koordinacija između KPG-a i NOF-a, odnosno da „bandama koje krstare" sredstva i naređenja obezbeđuje upravo „Titova Jugoslavija". Poslanstvo FNRJ pažljivo je pratilo ove događaje i

[57] *Дипломатски документи*, 244–245.
[58] *Isto*, 317.
[59] *Isto*.
[60] *Isto.*

redovno dostavljalo izveštaje Ministarstvu spoljnih poslova FNRJ u Beogradu. Narednih dana Dalipis je uklonjen sa funkcije – ostalo je nerazjašnjeno da li ga je Caldaris smenio ili je sam podneo ostavku, čime je grčka vlada pokušala da spreči međudržavnu krizu. Taj pokušaj je bio neuspešan, jer je FNRJ u znak protesta povukla poslanika Izidora Cankara. Poslednji izveštaj koji je Cankar potpisao u tom svojstvu datira od 19. jula 1946. godine, što ukazuje na to da je ubrzo nakon toga povučen. Usledilo je povlačenje grčkog ambasadora iz Beograda, pa su tako diplomatski odnosi između dve države svedeni na nivo običnih predstavništava.[61] Samo dva dana ranije, 17. jula 1946. godine, Cankar se sastao sa britanskim ambasadorom u Atini Klifordom Nortonom. Tom prilikom Norton je istakao da će se Velika Britanija zalagati za očuvanje mira u Grčkoj, ali da neće podržavati sukobe koji su se već razbuktali na teritoriji grčke Makedonije. Na osnovu tog razgovora, Cankar je zaključio da britanski ambasador pokušava „da brani nešto što se zapravo ne brani".[62]

Naime, Velika Britanija je tradicionalno bila najzainteresovanija od velikih sila za Grčku zbog svojih interesa. To je naročito došlo do izražaja u okviru poznatog „dogovora o procentima" između Staljina i Čerčila, postignutog još u oktobru 1944. godine na Četvrtoj moskovskoj konferenciji. Za britansku politiku su stabilnost i teritorijalni integritet Grčke bili od ključne važnosti, što je podrazumevalo da Egejska Makedonija ostane u okviru Grčke. To potvrđuje i insistiranje britanskog ambasadora u FNRJ Ralfa Stivensona, koji je još 8. novembra 1945. godine na sastanku sa Titom pokrenuo ovo pitanje, pokušavajući da dobije garancije da FNRJ neće postavljati teritorijalno pitanje Egejske Makedonije.[63]

Važno je napomenuti da je, i nakon povlačenja zvaničnog poslanika FNRJ iz Atine, Poslanstvo nastavilo da funkcioniše i da obavlja svoju dužnost, odnosno da izrađuje analize i šalje ih u formi izveštaja Ministarstvu spoljnih poslova FNRJ u Beogradu. Takvo stanje potrajalo je, sve do 1950. godine, kada su odnosi između dve države počeli da se popravljaju, što je tema koja prevazilazi okvire ovog istraživanja. Pored toga, analiza pokazuje da je od druge polovine 1946. godine, odnosno od povlačenja poslanika iz Atine, primat u diplomatskim odnosima preuzeo Generalni konzulat FNRJ u Solunu, odakle i potiče najveći broj izveštaja o održanim sastancima. Tokom čitavog ovog perioda, vršilac dužnosti diplomatskog predstavnika u Atini bio je Šerif Šehović, čije ime se najčešće sreće u izveštajima iz Atine.

Kao što je već pomenuto, od martovskih parlamentarnih izbora i napada na Litohoro tenzije grčkom društvu su svakodnevno rasle. To se odra-

---

61 *Дипломатски документи*, 337–344.

62 Milan Ristović, „The Troublesome Yugoslav-Greek-British Triangle: 1945–1949", *British-Serbian relations from the 18th to the 21st centuries*, ed. Slobodan G. Markovich (Belgrade: Faculty of Political Science, Centre for British Studies; Zepter Book World, 2018), 319–336.

63 Александар Животић, „Југославија, Велике Силе и македонско питање (1944–1947)", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 85/2012, 118.

zilo kako na odnose između dve države, tako i na unutrašnje stanje u Grčkoj, gde su zvanične vlasti intenzivirale progon KPG-a, koji je poprimio razmere masovnih ubistava. Ovu situaciju A. Ilijić objašnjava u svom izveštaju od 3. avgusta 1946. godine,[64] navodeći da je pokrenuta vojna akcija Vlade sa ciljem čišćenja teritorije oko Larise i Olimpa u centralnoj i zapadnoj Makedoniji. Ilijić se ovde osvrće i na pogubljenje Mirke Ginove[65] ističući njenu izuzetnu hrabrost pred streljanje koje se dogodilo samo nekoliko dana ranije, 27. jula 1946. godine.

Da je borba prerasla u otvoreni građanski rat od leta 1946. godine, zaključuje se po tome što je od jula 1946. godine general Markos Vafiadis[66] počeo da organizuje vojne snage KPG-a, nakon čega je 28. oktobra 1946. godine obelodanjeno formiranje Demokratske armije Grčke (DAG). O intenzitetu sukoba svedoče i izveštaji koje je Generalni konzulat počeo redovno da šalje. Tako je 12. avgusta 1946. godine dao dosta detaljne podatke o obračunima. On izveštava da su u vojnim sudovima u Egejskoj Makedoniji izvedena 233 lica. Od tog broja, 132 osobe su osuđene na 20 godina zatvora, 10 na doživotnu robiju, 20 na smrtnu kaznu, a ostali su oslobođeni. Međutim, Ilijić napominje da su ove zvanične brojke daleko od istinitih i da obuhvataju period zaključno sa 27. julom, dok je prema njegovim informacijama još najmanje 200 lica bilo u zatvorima i čekalo suđenje.[67]

Dana 1. septembra 1946. godine konačno je održan više puta odlagani plebiscit za povratak kralja Georgiosa II u Grčku, što je dodatno rasplamsalo sukobe. U tom kontekstu, krajem meseca dogodio se i napad na grad Nausu (Neguš) od strane još uvek neformalne, ali već formirane DAG.

To je navelo Ilijića da 12. septembra 1946. izvesti da su u selima kod Edese (Vodena) organizovane desničarske bande zapalile kuće izbeglica iz Male Azije i potom preko zvanične štampe za to delo optužile „Makedonce i

---

64 *Дипломатски документи*, 364.

65 Mirka Ginova (selo Rusilovo, opština Voden, egejski deo Makedonije, 1916 – Enidže-Vardar, egejski deo Makedonije, 26. 7. 1946) – pripadnica makedonskog narodnooslobodilačkog i komunističkog pokreta i učesnica u antifašističkoj borbi igrađanskom ratu u Grčkoj. Godine 1943. postala je borac u partizanskoj jedinici ELAS-a koja je delovala na planini Nidže. Izabrana je u rukovodstvo grčke komunističke i antifašističke organizacije žena u opštini Voden. Od avgusta 1945. godine uključila se u oružane jedinice Narodnooslobodilačkog fronta (NOF) Makedonaca iz egejskog dela Makedonije koje su delovale u opštini Voden. Bila je član Okružnog odbora NOF-a za pomenutu opštinu – odgovorna za pitanja žena. Zarobljena je 6. 7. 1946. u Počepskoj šumi, u blizini sela Počep, opština Voden, a posle višednevnog mučenja izvedena je pred sud u Enidže-Vardaru i zajedno sa svojim saborcima osuđena na smrt streljanjem 23. 7. 1946. godine. Pogubljenje je izvršeno na groblju u Enidže-Vardaru.

66 Markos Vafijadis (Erzerum, Turska, 28. 1. 1906 – Atina, Grčka, 23. 2. 1983) – pripadnik grčkog komunističkog pokreta, rukovodilac KPG-a, vojni komandant DAG-a, političar. U periodu građanskog rata u Grčkoj, najpre je u oktobru 1946. godine bio izabran za komandanta Glavnog štaba Demokratske armije Grčke (DAG), a u decembru 1947. postao je predsednik Privremene demokratske vlade Grčke.

67 *Дипломатски документи*, 366.

grčke komuniste". Zapravo, reč je o pokušaju vlasti da spreče udruživanje Makedonaca i izbeglica iz Male Azije, koji su imali zajedničkog neprijatelja i lako su mogli da stvore zajednički front protiv grčke reakcije.[68] Ovaj primer na tipičan način ilustruje koliko razorni mogu biti unutrašnji sukobi u jednoj državi, u kojima se koriste sva raspoloživa sredstva za provokaciju.

Zakjučak

Međudržavni diplomatski odnosi između FNRJ i Grčke od samog početka bili su prilično komplikovani, što je detaljno prikazano u ovom radu. Takvo stanje ne treba da iznenađuje s obzirom na date geopolitičke odnose u neposrednom posleratnom period. Dok se većina država obuhvaćenih Drugim svetskim ratom polako stabilizovala – što je bio slučaj sa FNRJ – istorijski tokovi u Grčkoj imali su drugačiji pravac. On je bio predodređen činjenicom da dva suprotstavljena idejno-politička tabora – levica i desnica – nisu imala dovoljno moći da zadaju konačni udar svom protivniku i preuzmu apsolutnu vlast u Grčkoj. Pored toga, uloga velikih sila zainteresovanih za ovaj prostor imala je presudan uticaj na krajnji epilog. Sve to odredilo je tok Građanskog rata, u kojem su masovno učestvovali i Makedonci iz egejskog dela Makedonije, s obzirom na njihovu znatnu brojnost na tom prostoru, što je predstavljalo dodatni faktor u ionako komplikovanoj situaciji u Grčkoj.

U takvim okolnostima odvijao se diplomatski rad Poslanstva u Atini i Generalnog konzulata u Solunu, koji su morali da obavljaju svoju dužnost usred građanskog rata. Naravno, diplomatija ne određuje tok događaja, već predstavlja refleksiju zvaničnih politika svojih država. Jugoslovenska diplomatija bila je prinuđena da deluje u okviru zvanične grčke države, koja je bila potpuno svesna bliskosti KPJ i KPG-a u okviru komunističkog bloka na Balkanskom poluostrvu.

Još jedan aspekt koji se izvodi jeste činjenica da je formiranjem makedonske federalne jedinice u okviru DFJ, a time i zvaničnim nacionalnim priznanjem Makedonaca kao državotvornog elementa, položaj Makedonaca u okviru Grčke dobio novu dimenziju. Drugim rečima, Makedonci više nisu bili posmatrani samo kao teritorijalni „konglomerat naroda u sredini Balkana", već kao posebna nacija sa sopstvenim interesom integrisanim u jugoslovensku federaciju. Otuda proizilazi i strah Atine od teritorijalnih pretenzija jugoslovenske države prema Egejskoj Makedoniji, koja je nakon balkanskih ratova pripala Grčkoj. Taj strah nije bio neosnovan, međutim, to pitanje prevazilazi okvire ovog rada. Ipak, upravo je taj aspekt dodatno oblikovao diplomatske odnose između dveju država, što se ogleda u prvom zvaničnom zahlađenju odnosa i povlačenju poslanika, do kojeg je došlo kao posledica jugoslovenske podrške NOF-u.

[68] *Isto*, 375.

Sa zvaničnim proglašenjem DAG-a, građanski rat je poprimio još veći zamah, a vrhunac je doživeo tokom 1947. i 1948. godine, što izlazi iz hronološkog okvira ovog rada. Haotično stanje u Grčkoj uticalo je na nestabilnost diplomatskih odnosa dveju zemalja. Ipak, diplomate FNRJ u Grčkoj bile su veoma aktivne, naročito kada je reč o makedonskom pitanju. U narednom periodu, kada je građanski rat besneo a grčka desnica sprovodila otvorenu politiku proterivanja makedonskog stanovništva, diplomatska predstavništva bila su aktivna na terenu i svakodnevno izveštavala Ministarstvo spoljnih poslova. Postoje brojni izveštaji u kojima se po imenu i prezimenu navode Makedonci koji su ubijeni, proterani, zatvoreni ili osuđeni. Može se zaključiti da su jugoslovenske diplomate, sprovodeći politiku FNRJ, pokazale izuzetno veliko interesovanje za makedonsko nacionalno pitanje u Grčkoj i suštinski razumele problem. Činjenica da nijedan od zvaničnih diplomata nije bio po narodnosti Makedonac često se koristi u istoriografiji kao argument za tezu da je Beograd vodio „antimakedonsku" politiku u Egejskoj Makedoniji. Međutim, izvorna građa iz ovog perioda, kao i pomoć koju je FNRJ pružila DAG-u u jeku građanskog rata, u potpunosti opovrgavaju ovu tvrdnju.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Makedonske akademije nauka i umetnosti, Fond: Zaveštanje Lazara Koliševskog.
- Državni arhiv Republike Severne Makedonije. Fond: 1100, Ministarstvo spoljnih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1945–1952).

Objavljeni izvori

- *Diplomatski dokumenti za građansku vojnu u Grčkoj (1945–1946)*, knjiga 1, red. Novica Veljanovski, Skopje: DARSM, 2014. (Cyrillic)
- *Dokumenti za učestvoto na makedonskiot narod od Egejskiot del na Makedonija vo antifašističkata i građanskata vojna vo Grcija 1941–1949*, tom VII, kniga 1, red. Risto Kirjazovski, et al., Skopje: DARSM, 1985. (Cyrillic)
- *Egejska Makedonija vo NOB 1945: Dokumenti za učestvoto na makedonskiot narod od egejskiot del na Makedonija vo građanskata vojna vo Grcija*, tom II, red. Risto Kirjazovski, et al., Skopje: DARSM, 1973. (Cyrillic)
- *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters, Volume II*, ed. Sappington N.O. et. al., Washington: United States Government Printing Office, 1967.

Štampa i periodika

- *Borba*, 1945. (Cyrillic)
- *Glas na Egejcite*, 1951, 1953. (Cyrillic)

Izvori sa interneta

- https://www.frontal.ba/novost/103603/braca-krulj-iz-mostara-zaduzili-srpstvo-i-hercegovinu Datum pristupa 15. 9. 2025.
- Rossos, Andrew. „Incompatible Allies: Greek Communism and Macedonian Nationalism in the Civil War in Greece, 1943–1949". *The Journal of Modern History*, vol. 69, no. 1/1997, 42–76. *JSTOR*, http://www.jstor.org/stable/2953432. Accessed 30 Mar. 2026.
- Kofos Evangelos, „The impact of the macedonian question on civil conflict in Greece (1943–1949)". Athens: Hellenic foundation for Defense and Foreign policy, 1989, 8–11. https://macedonian-heritage.gr/VirtualLibrary/downloads/Kofos02.pdf. Accessed 30 Mar. 2026.

Literatura

- Averoff-Tossizza, Evangelos. *By fire and axe: The communist party and the Civil war in Greece 1944–1949*. New York: Caratzas Brothers, Publishers, 1978.
- Andonovski Hristo. *Makedoncite pod Grcija vo borbata protiv fašizmot (1940–1944)*. Skopje: INI, 1968. (Cyrillic)
- David Brewer. *Greece, the decade of war: Occupation, Resistance and Civil War*. London: I.B. Tauris, 2016.
- Velebit, Vladimir. *Opća enciklopedija JLZ, knjiga druga*. Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1977. (Cyrillic)
- Vlavianos, Haris. *Greece, 1941–1949: From resistance to Civil war*. New York: St. Martin's Press, inc., 1992.
- Villiotis Stephen. *From sceptical disinterest to ideological crusade: The road to American participation in the Greek civil war 1943–1949*. Orlando: University of Central Florida, 2013.
- Gerolymatos, Andre. *An international civil war: Greece 1943–1949*. London: Yale University Press, 2016.
- Životić Aleksandar. „Jugoslavija, Velike Sile i makedonsko pitanje (1944–1947)". *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 85/2012, 89–112. (Cyrillic)
- Kirjazovski, Risto. *Demokratski i antifashistički partii i organizacii vo Egejskiot del na Makedonija*. Skopje: INI, 1994. (Cyrillic)
- Kirjazovski, Risto. *Makedonskoto nacionalno prašanje i građanskata vojna vo Grcija*. Skopje: INI, 1998. (Cyrillic)
- Kirjazovski, Risto. *Makedoncite i odnosite na KPJ i KPG (1945–1949)*. Skopje: Kultura, 1995. (Cyrillic)
- Kirjazovski, Risto. *Narodnooslobоditelniot front i drugite organizacii na Makedoncite od Egejska Makedonija (1945–1949)*. Skopje: Kultura, 1985. (Cyrillic)
- Kirjazovski, Risto. *Pette sudbonosni godini vo Egejska Makedonija (1945–1949)*. Skopje: Združenie na decata begalci od Egejskiot del na Makedonija**,** 2009. (Cyrillic)
- Kiselinovski, Stojan. *KPG i makedonskoto nacionalno prašanje 1918–1940*. Skopje: Misla, 1985. (Cyrillic)
- Kljakić Dragan. *General Markos*. Zagreb: Globus, 1979.
- Kljakić Dragan. *Izgubljena pobeda Generala Markosa Građanski rat u Grčkoj 1946–1949 i KPJ*. Beograd: Narodna knjiga, 1987.
- Koliopoulos, John S. *Plundered loyalties: Axis occupation and civil strife in Greek West Macedonia 1941–1949*. London: Hurst & Company, 1999.

- Litovski, Evgenij. *Ulogata na Narodna Republika Makedonija vo kulturnata autonomija na Makedoncite od pirinskiot del na Makedonija 1944–1949*. Bitola: 19 Noemvri, 2023. (Cyrillic)
- Litovski, Evgenij. „Nekoi prašanja okolu isprakanjeto i grižata za učitelite od Narodna Republika Makedonija na rabota vo pirinskiot del na Makedonija vo ucebnata 1947/1948 godina". *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, br. 66/2022, 127–137. (Cyrillic)
- Litovski, Evgenij. „Eden izveštaj od 1948 godina na Risto Bajalski za poseta na Pirinskiot del na Makedonija". *Zbornik na trudovi na N. U. Zavod za zaštita na spomenicite na kulturata i muzej – Bitola*, br. 25/2022, 35–44. (Cyrillic)
- Litovski, Evgenij. „Dejnosta na Kiril Miljovski vo Privremenoto makedonsko pretstavništvo". *Zbornik na trudovi na N.U. Zavod za zaštita na spomenicite na kulturata i muzej – Bitola*, br. 26/2023, 175–184. (Cyrillic)
- Litovski, Evgenij. „Dejnosta na Pero Ololovski vo kulturnata autonomija na Makedoncite od Pirinskiot del na Makedonija vo 1947 god.". *Zbornik na trudovi na N.U. Zavod za zaštita na spomenicite na kulturata i muzej – Bitola*, br. 27/2025, 57–67. (Cyrillic)
- Litovski, Evgenij. „Turnejata na Dimitar Vlahov vo Pirinska Makedonija i Bugarija vo oktomvri–noemvri 1947 godina". *Makedonski Arhivist*, br. 35–36/2024, 95–106. (Cyrillic)
- *Makedonska enciklopedija*, t. I. Uredio Blaže Ristovski, 525. Skopje: MANU, 2009. (Cyrillic)
- Mamurovski, Taško. *Kvislinški i nacionalistički organizacii vo Egejskiot del na Makedonija vo Vtorata svetska vojna*. Skopje: INI, 2001. (Cyrillic)
- Mamurovski, Taško. *Bugarskata propaganda vo jugozapadna i centralna Egejska Makedonija: 1941–1944*. Skopje: INI, 1989. (Cyrillic)
- Mamurovski, Taško. *Paskal Mitrevski i negovoto vreme (1912–1978)*. Skopje: INI, 1992. (Cyrillic)
- Michailidis, Iakovos D. „Fragile Balance: Greek-Yugoslav relations in the period 1944–1946". *Balkan Studies*, Volume 45, Issue 1/2004, 109–121.
- Panovska, Liljana. *Krajot na edna iluzija: Građanskata vojna vo Grčija i Makedoncite 1946–1949*. Skopje: INI, 2003. (Cyrillic)
- Ristović Milan. „The troublesome yugoslav-greek-british triangle: 1945–1949". In: *British-Serbian relations from the 18th to the 21st* centuries, editor Slobodan G. Markovich, 319–336. Belgrade: Faculty of Political Science, Centre for British Studies; Zepter Book World, 2018.
- Ristović, Milan. „Yugoslav-Greek Relations from the End of the Second World War to 1990 Chronology, Phases, Problems and Achievements". *Balcanica*, LI/2020, 257–282.
- Ristović, Milan. „Small War on the Yugoslav-Greek Border (1945–1950)". *Balkan Studies*, Vol. 45 No. 1/2004, 95–108.
- Ristović, Milan. *Na pragu hladnog rata: Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj: 1945–1949*. Beograd: Filozofski fakultet, 2016. (Cyrillic)
- Shrader, Charles R. *The Withered line: Logistics and the communist insurgency in Greece 1945–1949*. London: Praeger Publishers, 1999.
- Stavrakis Peter J. *Moscow and greek communism 1944–1949*. London: Cornell University Press, 1989.

Summary

Evgenij Litovski

Diplomatic activity of the Legation of the FPRY in Athens and the Consulate of the FPRY in Thessaloniki in the period from 1945 to 1946 in relation to the Macedonian national question

Abstract: Diplomatic channels represent significant archival material for many unresolved historiographical questions, especially when it comes to interstate relations. Thus, within the Legation and the General Consulate of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY) in Greece, there exists important historiographical data on the Macedonians from the Aegean part of Macedonia, particularly due to their mass participation in the Greek Civil War. With the formation of the Macedonian federal unit within the FPRY and the acquisition of statehood attributes, it became possible for the first time to influence the processes taking place in Greece concerning the Macedonians. This is evident from the considerable attention devoted in diplomatic reports from the embassy in Athens and the consulate in Thessaloniki, where there is information of invaluable importance for shedding light on the Macedonian national question, the course of the Civil War, numerous analyses of the Greek press on the Macedonian issue, as well as, of course, the concern of the FPRY for the Macedonians from Aegean Macedonia.

Keywords: Aegean Macedonia, People's Republic of Macedonia, Macedonians, Greece, Communist Party of Yugoslavia, Communist Party of Greece, legation, diplomacy

The internal situation in Greece during World War II was similar to that in Yugoslavia. Namely, both countries had governments in exile, as well as strong anti-fascist movements led mainly by communist parties, but also collaborationist movements that sided with the German occupation. However, after the end of the war, the situations differed in Yugoslavia and Greece, due to various objective and subjective factors such as the influence of the Great Powers, the diplomatic skills of the leaders of the countries, etc. While in Yugoslavia the Communist Party managed to prevail and take power immediately after the liberation, this was not the case in Greece, despite the fact that the Communist Party of Greece was, de facto, the most numerous force on the ground. This opened up a series of problems and disagreements regarding the conquest of power after the liberation, which in turn grew into a long and bloody civil war. At the center of these developments was the territory of Aegean Macedonia, and with it the question of the status of the Macedonians from that part of Macedonia. Therefore,

with the formation of the Macedonian state within the Yugoslav federation, the Macedonian question in Aegean Macedonia became one of the key issues in the relations between the DFJ and Greece, as well as the CPJ and the CPG. In addition, there was already a legal and formal political entity that could represent the interests of the Macedonians from Aegean Macedonia. This is confirmed by most of the diplomatic reports that were sent by the Embassy in Athens and the Consulate in Thessaloniki, where, as we have seen throughout the text, it was a central issue in 1945–1946, and even more so in the subsequent period.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.decman

Renata DEČMAN
Muzeji Hrvatskog zagorja, Dvor Veliki Tabor, Desinić
renata.decman@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6040-6100

Agrarna reforma i nacionalizacija na Kubi kroz prizmu jugoslavenskih medija i vlasti

Apstrakt: Socijalistička Jugoslavija s velikim je zanimanjem pratila revolucionarne zakone, ponajprije agrarnu reformu i nacionalizaciju imovine, koje je Fidel Kastro (Fidel Castro) počeo provoditi na Kubi ubrzo nakon osvajanja vlasti 1. siječnja 1959. godine. Navedene mjere dovele su do drastičnih podjela u zemlji, te pogoršanja ionako već narušenih američko-kubanskih odnosa. U članku se analizira stav Jugoslavije, odnosno njenih rukovodilaca i diplomata te medija, prema revolucionarnim promjenama izvršenima na Kubi u razdoblju od 1959. do 1962. godine. Stavovi jugoslavenskih medija temelje se na analizi napisa objavljenih u dvama dnevnim listovima, *Borbi* i *Vjesniku*. U radu se također nudi odgovor na pitanja jesu li agrarna reforma i nacionalizacija privrede smatrane opravdanima i uspješno provedenima te tko snosi odgovornost za zaoštravanje američko-kubanskih odnosa.

Ključne reči: Kuba, agrarna reforma, nacionalizacija, vanjska politika, jugoslavensko-kubanski odnosi, Fidel Castro, Jugoslavija

Uvod

Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) uspjela se, zahvaljujući samosvjesnom jugoslavenskom rukovodstvu, izboriti za izgradnju vlastitog puta u socijalizam. Nakon Rezolucije Informbiroa, tj. sukoba Tita i Staljina 1948. godine, Jugoslavija prestaje biti dio socijalističkog lagera. Odlučna u namjeri da vodi samostalnu politiku te da se ne pokorava volji Moskve, Jugoslavija se u njega nikada više neće vratiti, unatoč kasnijem zatopljenju odnosa sa Sovjetskim Savezom. Izolacija u kojoj se tada našla prisilila ju je da se okrene Zapadu, no nije se bila spremna odreći svoje komunističke ideologije, pa je i to približavanje imalo ograničen doseg. Odnose sa SSSR-om (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika) i SAD-om obilježili su periodi zaoštravanja i ponovnih zatopljenja, što je navelo Jugoslaviju da potraži prijatelje i saveznike u zemljama Trećeg svijeta. Nositelj te politike bio je Josip Broz Tito, ujedno i jedan od inicijatora stvaranja Pokreta nesvrstanih. U tom je pokretu vidio rješenje problema kako balansirati između Istoka i Zapada, ali i način da Jugoslavija postane važan faktor u međunarodnim od-

nosima. Ciljevi Pokreta nesvrstanih su ukidanje blokovske podijeljenosti, razoružanje, ukidanje kolonijalizma i rasne diskriminacije te rješavanje svih sporova u svijetu isključivo miroljubivim sredstvima.[1] Tito je, najkasnije od početka pedesetih, uložio ogromne napore u uspostavljanju kontakata sa zemljama Trećeg svijeta te je krajem 1958. i početkom 1959. godine posjetio mnogobrojne zemlje Azije i Afrike.[2] Upravo je u to vrijeme stigla vijest o porazu kubanskog diktatora Fulhensija Batiste (Fulgencia Batiste) i preuzimanju vlasti koje su 1. siječnja 1959. godine proveli pobunjenici na čelu s Fidelom Kastrom.[3] Socijalistička Jugoslavija tu je novost dočekala s velikim simpatijama te je prepoznala svoje političke i ekonomske interese u uspostavljanju što prisnijih odnosa s novim kubanskim režimom. U novonastaloj situaciji vidjela je priliku za proširenje svojeg utjecaja i ugleda i na područje Latinske Amerike što bi joj bilo olakšano ukoliko bi uspjela pridobiti Kubu za svoju nesvrstanu politiku. Stoga je već istog mjeseca priznala novi režim. Na sjednici Koordinacijskog odbora Saveznog izvršnog vijeća, održanoj 13. listopada 1959. godine, donesena je odluka o podizanju ranga diplomatskih misija s Kubom i otvaranju Ambasade u Havani. Dana 15. veljače 1960. godine u Havanu je stigao prvi jugoslavenski ambasador Zvonko Grahek. Mjesec dana kasnije, Kubanci su također poslali svog prvog ambasadora Gustava Al-

1 Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918–2008* (Zagreb: Europapress holding – Novi Liber, 2008), 485, 506; Tvrtko Jakovina, „Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici", u: *Titovo doba – Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac (Zagreb: Savez društava „Josip Broz Tito" Hrvatske, 2008), 149–151. Vidi još: Ivo Goldstein i Slavko Goldstein, *Tito* (Zagreb: Profil knjiga, 2015); Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006); Jasper Ridley, *Tito – biografija* (Zagreb: Prometej, 2000); Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita* (Zagreb: Globus, 1990); Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese: jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013).

2 Tvrtko Jakovina, „Aktivna koegzistencija nesvrstane Jugoslavije", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 449.

3 Fidel Castro osvojio je vlast nakon uspješnog dvogodišnjeg gerilskog rata, pokrenutog u studenom 1956. godine s ciljem svrgavanja represivnog i korumpiranog Batistinog režima, koji je uživao američku potporu i naklonost. Mjere koje je nova revolucionarna vlast provela ubrzo nakon pobjede, s namjerom oslobađanja otoka od američke dominacije, pretvorile su Kubu u prvu socijalističku zemlju zapadne hemisfere. Kubanska revolucija nije samo promijenila živote Kubanaca nego je ostavila neizbrisiv trag u mnogim zemljama Latinske Amerike i Afrike. Oči mnogih revolucionara diljem svijeta bile su uperene prema Kubi, u kojoj su oni vidjeli inspiraciju za pokretanje revolucija u vlastitim zemljama. Štoviše, u očima pripadnika brojnih lijevih pokreta i stranaka u zemljama Trećeg svijeta koje su tih godina upravo stjecale nezavisnost te tražile rješenje za vlastito unutrašnje uređenje uspostavljeni oblik kubanskog socijalizma bio je, uz već postojeći jugoslavenski i kineski, alternativa krutom boljševičkom socijalističkom modelu, kojeg nisu smatrali primjenjivim u svojim specifičnim uvjetima. Istovremeno, Castro i Ernesto Che Guevara smatrali su borbu protiv američkog imperijalizma svojom glavnom misijom zbog čega će u narednim godinama potpomagati brojne revolucionarne skupine na afričkom i latinoameričkom području. – Pilar Uertas, *Fidel Kastro* (Beograd: IPS Media, 2009), 257–271; Luka M. Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija: 1968–1980* (Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023), 46–47.

deregiju (Gustava Aldereguíju), koji je 10. ožujka stigao u Beograd. Tijekom 1959. godine došlo je do razmjene brojnih delegacija i sve je ukazivalo na to da će se jugoslavensko-kubanski odnosi razvijati u pozitivnom smjeru. Mnoge dodirne točke između Jugoslavije i Kube – od sličnosti njihovih autohtonih revolucija i provedenih reformi do unutrašnjeg uređenja – upućivale su na to da bi međudržavni odnosi trebali biti prijateljski. No u stvarnosti su se u jugoslavensko-kubanskim odnosima već od početka 1960. godine mogle nazrijeti ozbiljne pukotine. Ti odnosi su se otada samo dodatno pogoršavali. Do kulminacije u zaoštravanju odnosa došlo je krajem 1960-ih kada je prekinuta i robna razmjena, čime je prestao svaki vid suradnje između dvije države.[4] Iako je ubrzo došlo do normalizacije odnosa, što se ogledalo i u posjeti Fidela Castra Jugoslaviji 1976. godine, oni nikada nisu postali bliski.

Razlozi koji su doveli ne samo do udaljavanja nego i rivalstva tih dviju zemalja u Pokretu nesvrstanih višestruki su i vrlo složeni te neće biti ovom prilikom detaljno razmatrani. Za razumijevanje konteksta ipak je bitno navesti da su obje strane doprinijele narušavanju međusobnih odnosa. Kubanci su s velikim nepovjerenjem i zazorom gledali na dobre američko-jugoslavenske odnose, jer su Sjedinjene Države bile njihov nepomirljivi neprijatelj. Istovremeno je i Jugoslavija, koja se isprva nadala da će se u pogledu vanjskopolitičke orijentacije te društvenog i privrednog modela Kuba povesti za njenim primjerom, s negodovanjem promatrala kako se kubanski režim sve više udaljava od nesvrstane politike i približava Sovjetskom Savezu. Nadalje, kubanski komunisti neprestano su napadali Tita i Jugoslaviju, optužujući ih za revizionizam. U jednom je razgovoru Ernesto Če Gevara (Ernesto Che Guevara) otvoreno rekao Graheku da kubanski „intelektualni krugovi" na jugoslavensku politiku i njena ideološka shvaćanja gledaju kao na „kompromis između kapitalizma i socijalizma".[5] Pogoršanju odnosa zasigurno je doprinijelo i to što je Jugoslavija odbila odobriti Kubi kredit te joj prodati oružje koje je zatražila 1960. godine, bojeći se da bi time narušila svoj odnos sa SAD-om. Jugoslaveni su također smatrali da bi odobravanje državnog kredita Kubi – kao što je to učinjeno u slučaju pojedinih zemalja Azije i Bliskog istoka – postalo „u izvjesnom smislu smetnja za dobivanje kredita na Zapadu, a prije svega u SAD, što je u više mahova od strane predstavnika SAD stavljeno do znanja".[6] Otvoreno su rekli Kubancima da su ekonomski odnosi Jugoslavije i Sjedinjenih Država „relativno dobri i da mi moramo o tome voditi računa". Ukazali su im na veliku važnost tih odnosa za Jugoslaviju, jer su joj Sjedinjene Države pružile veliku ekonomsku pomoć nakon što se 1948. godine suočila

[4] Vidi: Немања Нешић, „Југословенско-кубански односи од 1959. до 1979. године" (Магистарски рад, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2013).

[5] Arhiv Jugoslavije (AJ), Kabinet Predsednika Republike (837), I–5–b/61–1, O Kubanskoj revoluciji, 21. 4. 1960., 19–25.

[6] Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), godina 1960, kutija 68, dokument 410699, Bilješka o pitanju prodaje oružja i državnom kreditu Kubi, 18. 4. 1960.

s ekonomskom blokadom socijalističkog bloka. Iako su molili kubansku stranu za razumijevanje te je uvjeravali u svoju podršku u njenom sukobu s „američkim imperijalizmom", Kubanci su iskrenost te podrške dovodili u pitanje.[7] U različitim su prilikama isticali kako je jugoslavensko odbijanje prodaje oružja ostavilo na njih „nelagodan utisak", a Guevara se vrlo vjerojatno na ovu odluku referirao kada je rekao da je „u odnosu na Kubu u jednom momentu Jugoslavija učinila koncesiju imperijalizmu".[8] Jugoslaveni su pak smatrali da su se odnosi s Havanom počeli pogoršavati paralelno s jačanjem ekonomskih, vojnih i političkih veza između Kube s jedne te Sovjetskog Saveza i Kine s druge strane. Odnosno, smatrali su da je kubanski režim na račun boljih odnosa sa Sovjetima i Istočnim blokom odlučio žrtvovati dobre odnose s Jugoslavijom.[9] U svakom slučaju, sigurno je da Jugoslavija nije pružila Kubi onakvu ekonomsku pomoć kakvoj se ona nadala. Uspostavljanje ekonomskih odnosa iz niza je razloga bilo vrlo sporo i otežano, a dvijema se stranama bilo teško dogovoriti oko odredbi trgovinskog sporazuma.[10] Dvije su države imale i sasvim drugačije poglede na razvijanje odnosa i suradnje s latinoameričkim režimima. Dok su Kubanci pozivali na pokretanje revolucija diljem Latinske Amerike, Jugoslavija je propagirala politiku miroljubive koegzistencije te osudila kubansku politiku kao „nerealistički ekstremizam i avanturizam".[11] Gledište Kubanaca o Jugoslaviji vrlo je precizno sažeo Anibal Suares (Hanibal Suarez), Ekvadorac i funkcioner Banke za vanjsku trgovinu Kube, koji je rekao da je u „progresivnim krugovima" u Kubi „mnogima neshvatljivo da jedna zemlja koja se tako junački borila u svojoj revoluciji sada propovijeda umjerenost, opreznost, da je zaboravila na međunarodnu solidarnost, gleda posao u svojoj kući a šta je se drugi tiču. Naša politika koegzistencije nije u skladu s potrebama oslobođenja drugih zemalja koje još trpe imperijalizam. Kaže da se Jugoslaviju i ne smatra socijalističkom zemljom, za njih socijalizam dolazi jedva do Poljske".[12]

Ništa manje važno za narušavanje odnosa nije bilo ni to što je Kuba s velikom skepsom gledala na jugoslavenski socijalistički model. Iako su Ku-

7 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 420355, V Odeljenje Ambasadi FNRJ u Havani, 1. 8. 1960.

8 AJ, 837, I–5–b/61–1, Zabilješka o razgovoru sa ministrom inostranih poslova Kube R. Room, 25. novembra 1960, 27. 11. 1960; DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 423830, Šifrirano pismo Ambasade FNRJ u Havani Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, 3. 9. 1960.

9 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 431542, Razvoj i stanje odnosa Jugoslavija – Kuba, 27. 11. 1960.

10 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 68, dok. 49042, Šifriramo pismo Ambasade u Havani Sekretarijatu za inostrane poslove, 24. 3. 1960; DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 420355, V Odeljenje Ambasadi FNRJ u Havani, 1. 8. 1960.

11 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 431542, Razvoj i stanje odnosa Jugoslavija – Kuba, 27. 11. 1960.

12 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 425380, Zabilješka o razgovorima sekretara Vukušića s Hanibalom Suarezom, funkcionerom Banke za spoljnu trgovinu Kube u toku meseca augusta, 16. 9. 1960.

banci tijekom 1959. godine vrlo pohvalno govorili o Jugoslaviji, a Guevara je izjavio da će Kuba u „svom cjelokupnom ekonomskom, društvenom i političkom razvoju" slijediti njen primjer, ubrzo se pokazalo da će se Kuba radije povesti za sovjetskim uzorom.[13] Već u ožujku 1960. godine Guevara je Graheku govorio o uvođenju radničkih savjeta savjetodavnog karaktera u kubanska preduzeća, ali je i istaknuo da je u njihovim uvjetima nemoguće tvornice prepustiti na upravljanje radnicima, kako je to učinjeno u Jugoslaviji.[14] Mnogo godina poslije, Castro se u svom razgovoru s Ignasijom Ramonetom (Ignaciom Ramonetom) dotaknuo Guevarine posjete Jugoslaviji 1959. godine – o čemu će biti više govora kasnije – te je rekao kako je do nje došlo „usprkos samoupravljanju i svim onim pitanjima koja se meni, zapravo, nisu previše sviđala".[15] I sami su Jugoslaveni tumačili kako su različiti socijalistički modeli za Kubance bili kamen spoticanja u održavanju dobrih bilateralnih odnosa, jer su u analizi jugoslavensko-kubanskih odnosa iz rujna 1960. godine, među ostalim, zabilježili: „Isto tako izvjesne forme našeg unutrašnjeg razvitka … ne slažu se s onima koje Kubanci smatraju nužnim u sadašnjoj fazi njihova razvoja. Npr. njihov aktualni zadatak je učvršćenje državnog aparata, s centralističkim tendencijama i čvrsto planiranje, dok mi idemo na decentralizaciju uprave, samoupravljanje, orijentacione planove itd. Njihova orijentacija u poljoprivredi je na stvaranje kooperativa a slušaju kako naš put demantira takvu praksu".[16] Ukratko se može zaključiti da su jugoslavensko-kubanski odnosi tijekom 1959. godine bili srdačni, a od proljeća 1960. godine sve hladniji i lošiji. Dolazilo je i do kratkotrajnih poboljšanja, primjerice tijekom invazije u Zaljevu svinja u travnju 1961. godine, kao i za vrijeme Kubanske raketne krize u listopadu 1962. godine, kada je Jugoslavija pružila Kubi podršku.[17] No, ta su zatopljenja u odnosima više bila odraz zahvalnosti za pruženu potporu i preokupiranosti Kubanaca bitnijim problemima, nego stvarne promjene stavova, te su stoga vrlo kratko trajala.

U fokusu razmatranja ovog rada nalazi se odnos jugoslavenskih rukovodilaca, diplomata i medija prema revolucionarnim promjenama, ponajprije agrarnoj reformi i nacionalizaciji imovine, izvršenima na Kubi u razdoblju od 1959. do 1962. godine. Početna godina istraživanja nameće se sama po sebi, jer je Zakon o agrarnoj reformi proglašen u svibnju 1959. godine, nekoliko mjeseci nakon dolaska Fidela Castra na vlast. Završna granica postavljena je u 1962. godinu, jer se još i te godine odvijala nacionalizacija privrede, no još je važnije to što se tada uočavaju prvi negativni rezultati provedenih

[13] AJ, 837, I–5–b/61–1, Izveštaj sa posete Kubi državnog sekretara za inostrane poslove Koče Popovića i ambasadora Dobrivoja Vidića u vremenu od 19. do 22. oktobra 1959. g., 12. 11. 1959, 7.

[14] AJ, CK SKJ (507), CK SKJ, IX, 67–7, Zabilješka o razgovoru ambasadora Graheka s Guevarom, 21. 3. 1960. g., 2–3.

[15] Ignacio Ramonet, *Fidel Castro: Moj život* (Zagreb: V.B.Z., 2009), 283.

[16] DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 423614, Zabilješka o odnosima između FNRJ i Republike Kube, 8. 9. 1960.

[17] Нешић, „Југословенско-кубански односи", 5.

mjera. Stoga takav vremenski raspon omogućuje ne samo sagledavanje toga kako su jugoslavenske vlasti i mediji gledali na reforme kada su uvedene nego i kakve su predodžbe imali o postignutim rezultatima. U radu će se najprije analizirati stavovi jugoslavenskih medija, koji se temelje na analizi članaka objavljenih u dvama dnevnim listovima, *Borbi* – glasilu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije i *Vjesniku* – listu Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske. Termini koji će se koristiti u nastavku rada – „jugoslavenski mediji" i „jugoslavenski novinari" – odnosit će se isključivo na ta dva navedena lista i njihove novinare. Važno je naglasiti da je sloboda medija u komunističkoj Jugoslaviji bila ograničena te pod kontrolom vlasti. Listovi *Borba* i *Vjesnik* bili su režimska glasila, što znači da bi trebalo da je sve u njima izneseno moralo biti objavljeno uz odobrenje jugoslavenskog vladajućeg vrha. Potom će se razmatrati stavovi koje su zauzimale jugoslavenske vlasti i Tito osobno. Taj se dio rada temelji na istraživanju izvorne arhivske građe provedenom u Arhivu Jugoslavije i Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Usporedbom stavova jugoslavenskih medija s onima koje je usvojio režim, pokazat će se da je u nekim pitanjima dolazilo do razilaženja te da ona nipošto nisu bila slučajna.

Iako se najveći dio rada temelji na neobjavljenim izvorima i novinskim člancima, korištena je i brojna literatura kako bi se dodatno razjasnili pojedini događaji i povijesni kontekst u kojem su se odvijali. O agrarnoj reformi i nacionalizaciji na Kubi, odnosno njenim odjecima u jugoslavenskoj javnosti, autorica ovog članka pisala je u diplomskom radu obranjenom 2014. godine pod nazivom *Odjeci Kubanske revolucije u jugoslavenskoj javnosti (1958.–1962.)*. Sličnom temom bavio se i Luka Savčić u master radu *Slike Kube u jugoslavenskoj javnosti 1959–1986.*, obranjenom na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2021. godine. U tom se radu govori o slici koja se u javnosti stvarala o sedam događaja koji su davali dinamiku u odnosima dviju zemalja (pobjeda pobunjenika, posjet kubanske delegacije na čelu s Ernestom Che Guevarom Jugoslaviji 1959. godine, invazija u Zaljevu svinja, raketna kriza u listopadu 1962. godine, posjeta Fidela Castra Jugoslaviji 1976. godine, Konferencija nesvrstanih zemalja u Havani 1979. godine i drugi Castrov posjet Jugoslaviji 1986. godine). Bilateralni odnosi Jugoslavije i Kube tema su master rada Nemanje Nešića *Jugoslavensko-kubanski odnosi od 1959. do 1979. godine*, obranjenog na Filozofskom fakultetu u Nišu 2013. godine, u kojem autor analizira oscilacije u odnosima dviju država, te nudi odgovor na pitanje zašto su oni postali loši. O dolasku kubanske Misije dobre volje u Jugoslaviju u kolovozu 1959. godine pisala je Milica Pejčinović u članku „Če Gevara u Jugoslaviji 1959. Prilog poznavanju uspostavljanja jugoslovensko-kubanskih odnosa" objavljenom u *Vojnoistorijskom glasniku* (str. 235–256). U ovom je radu korištena brojna literatura koja se bavi revolucionarnim promjenama na Kubi (Jon Lee Anderson, Leycester Coltman, Gerd Koenen, Hugh Thomas…) te jugoslavenskom vanjskom politikom (Tvrtko Jakovina, Ivo Goldstein…).

Odjeci agrarne reforme u jugoslavenskom tisku

Vijest o pobjedi pobunjenika 1. siječnja 1959. godine odmah je osvanula na novinskim naslovnicama. Od tog trenutka vijesti s Kube redovito su punile novinske stupce *Borbe* i *Vjesnika*, koji su budno pratili svaki korak novih vlasti. Budući da je Jugoslavija bila socijalistička zemlja s revolucionarnom prošlošću, ne iznenađuje pojačan interes za Kubansku revoluciju, pogotovo kada je ona počela skretati ulijevo. Od tada sve više informacija dolazi od jugoslavenske agencije Tanjug, koja je ubrzo u Havanu poslala svoje dopisnike. Oni iz prve ruke izvještavaju o zbivanjima na Kubi te čitateljima nude vlastite interpretacije događaja. Neposredno nakon pobjede pobunjenika, jugoslavenski novinari pokazivali su rezerviranost i skepsu, ostavljajući otvorenim pitanje koliko će reformi, obećanih još u vrijeme borbi Castro uistinu i provesti. Zapitali su se radi li se o još jednom klasičnom građanskom pokretu ili nečem znatno dubljem. Nedoumice su počele nestajati s prvim revolucionarnim zakonima, a potpuno su nestale proglašenjem agrarne reforme. Odmah nakon njenog proglašenja zaključeno je kako će ona „donijeti dublje socijalne posljedice nego mnoge klasične buržoaske agrarne reforme u prošlosti".[18] Od tada jugoslavenski novinari otvoreno pokazuju divljenje prema Castru i oštro kritiziraju njegove protivnike, bilo da se radi o kubanskim kontrarevolucionarima ili o vladi SAD-a. Uočavaju da je Kubanska revolucija znatno radikalnija od bilo koje druge revolucije u Latinskoj Americi te je ističu kao uzor koji treba slijediti. Ističe se da Castro nije tipičan građanski političar koji radikalnim izjavama kupuje izborne glasove, nego narodni vođa koji će obilježiti daljnju kubansku povijest.[19]

Jugoslavenski su novinari bili svjesni višestruke zainteresiranosti Sjedinjenih Američkih Država za Kubu. Podsjećali su na odredbe Platovog (Plattovog) amandmana,[20] kao i na mnogobrojne američke intervencije na tom otoku. Pojačani interes objašnjavao se strateškim položajem Kube i ekonomskim interesima. Na Kubi je bilo uloženo mnogo američkog privatnog kapitala, za koji se procjenjivalo da je u trenutku pobjede Castrovih revolucionara iznosio oko milijardu dolara. Na Kubu je otpadalo više od deset posto svih američkih privatnih investicija u Latinskoj Americi. Isticalo se da je proizvodnja šećera, glavna privredna djelatnost na Kubi koja je činila oko 82%

18 Jaša Almuli, „Odluka sa Sijera Maestre", *Borba*, 23. 6. 1959.

19 „Kuba traži svoj put", *Borba*, 13. 9. 1959.

20 Riječ je o amandmanu koji su Kubanci, pod američkim pritiskom, bili prisiljeni uvrstiti u Ustav iz 1901. godine. On je predviđao pravo SAD-a da vojno interveniraju na Kubi kad god bi procijenili da je to neophodno u cilju „očuvanja kubanske nezavisnosti" te „zaštite života, imovine ili individualnih sloboda". Također je predviđao prodaju ili davanje u zakup dijelova kubanskog teritorija SAD-u što im je omogućilo otvaranje vojne baze u Guantánamu. – Uertas, *Fidel Kastro*, 28; Saverio Tutino, „Kubanska revolucija", u: *Istorija revolucija 20. veka*. *Amerika, Afrika.*, s. v. 3 (Beograd: Komunist, 1970), 94.

ukupnog kubanskog izvoza, velikim dijelom bila u vlasništvu američkih kompanija. One su kontrolirale cjelokupnu proizvodnju električne energije i gotovo čitavo rudno bogatstvo Kube, a praktički je sav izvoz minerala s Kube išao u SAD. Uza sve to, Kuba je bila i veliko američko turističko odredište. Velike američke kompanije bile su vlasnice brojnih hotela, dok su se kasina dobrim dijelom nalazila u rukama američkog podzemlja.[21]

Putem niza novinskih članaka, kod jugoslavenskih se čitatelja stvarala krajnje negativna slika o životu na Kubi prije Castrova dolaska na vlast. U *Borbi* i *Vjesniku* isticali su se nagomilani ekonomski, socijalni i politički problemi, koji su, kako se navodilo, bili rezultat Batistine katastrofalne vladavine. Smatralo se da Kubu iz krize mogu izvući samo radikalne reforme. No, s obzirom na dotadašnju povijest Kube i njen osjetljiv međunarodni položaj, isticalo se da njihovo provođenje zasigurno neće biti lako. Dopisnik Tanjuga Jaša Almuli pisao je o samovlašću, kriminalu i korupciji koja je vladala u kubanskom društvu u Batistino vrijeme. Kada su Castrovi pobunjenici došli na vlast, jedna od prvih mjera koje su donijeli bila je konfiskacija imovine u vlasništvu bivšeg diktatora i njegovih suradnika. U tu je svrhu osnovano Ministarstvo za vraćanje pokradene imovine. Ono je do rujna 1959. godine pronašlo i konfisciralo više od 35 milijuna dolara te ih predalo u fond za agrarnu reformu. Osim novca, Almuli navodi da su konfiscirane stotine kuća i gradilišta, brojna poljoprivredna imanja, jahte te 136 poduzeća, uglavnom građevinskih, jer su podmićivanjem dolazila do unosnih državnih ugovora. Ističe da se konfiscirala samo krupna imovina te da su „sitni lopovi" pošteđeni, jer u protivnom ministarstvo nikada ne bi dovršilo posao. U mjerama koje nova vlast poduzima „protiv lopovluka i korupcije" autor vidi dio šire „moralne revolucije" koja se provodi na Kubi.[22]

Jednim od najozbiljnijih problema Kube smatrala se nepovoljna struktura vlasništva nad zemljom. Stoga su jugoslavenski mediji oduševljeno pozdravili donošenje Zakona o agrarnoj reformi. Castro ga je proglasio na „historijskoj sjednici", održanoj 17. svibnja 1959. godine na Sijeri Maestri (Sierra Maestra), odakle je godinu dana ranije naredio „oslobodilački marš" pobunjeničke vojske prema Havani.[23] U jednom članku u *Borbi* istaknuto je da je agrarna reforma izrazito ,,složen i osjetljiv problem" te da je sve do njena proglašenja bilo upitno kada će i u kojim razmjerima biti ostvarena. Kuba je bila zemlja ogromnih veleposjeda, koji su se dobrim dijelom nalazili u rukama stranog kapitala. Američke kompanije držale su oko 40 posto cjelokupne proizvodnje šećera. Osobito se je naglašavalo da su u vrijeme Batistina režima strani kapitalisti uživali različite privilegije te imali izuzetno snažan ekonomski i politički položaj na Kubi. Budući da je s novim zakonom to trebalo biti okončano, smatralo se da će pod američkim pritiskom reforma biti odla-

21 Blagoje Lazić, ,,Amerikanci i Fidel Kastro", *Borba*, 24. 1. 1959.
22 Jaša Almuli, ,,Ukradeno kubansko blago", *Borba*, 7. 9. 1959.
23 Almuli, ,,Odluka sa Sijera Maestre", *Borba*, 23. 6. 1959.

gana za neku daleku budućnost.[24] Računalo se i na otpor kubanskih veleposjednika koji su u vlasništvu držali golema imanja te prijetili oružanim ustankom. Jugoslavenski su mediji donosili porazne statističke podatke koji su ukazivali na to da je šačica bogatih raspolagala ogromnim zemljišnim posjedima, dok su brojni bezemljaši jedva preživljavali. Isticalo se da je struktura vlasništva nad zemljom bila izrazito nepovoljna te se procjenjivalo da 8 posto zemljoposjednika posjeduje oko 75 posto cjelokupne poljoprivredne površine u zemlji.[25] Pisalo se da oko 100.000 seoskih obitelji (odnosno oko 500.000 od sveukupno 6,5 milijuna Kubanaca) uopće nije posjedovalo zemlju, dok su je mnogi seljaci imali vrlo malo.[26] Veliku prepreku kubanskom napretku predstavljala je i monokulturna privreda. Proizvodnja šećera bila je glavna grana kubanske privrede koja je osiguravala jednu četvrtinu nacionalnog dohotka i četiri petine vrijednosti izvoza. Novac dobiven izvozom nije ulagan u industriju, nego se trošio na kupovinu robe široke potrošnje, što je rezultiralo velikom nezaposlenošću.[27]

Često se pisalo o ciljevima agrarne reforme. Na nju se gledalo kao na sredstvo za uklanjanje velikih nejednakosti u kubanskom društvu i za ostvarivanje socijalne pravde. Iako je nacionalni dohodak po glavi stanovnika na Kubi bio jedan od najviših u Latinskoj Americi, bio je raspodijeljen neravnomjerno, pa su seljaci, kako se neprestano isticalo, živjeli u krajnjoj bijedi.[28] Kako bi im se omogućio bolji život, nužno je bilo ukloniti „feudalne" ostatke vlasništva i veleposjeda u rukama stranaca.[29] Smatralo se da će agrarna reforma imati i dalekosežan ekonomski značaj. Njome su konfiscirani ogromni kompleksi plodnog, ali neiskorištenog zemljišta na kojem je planiran uzgoj novih kultura. Reformom se trebao riješiti i problem produktivnosti. Sve dotad kubanski seljaci, *gvahirosi* (*guajirosi*), nisu imali poljoprivredne strojeve i zemlju su obrađivali ručno. Stoga su prinosi na istoj količini zemlje bili dva do tri puta manji nego u razvijenim zemljama. Planirala se modernizacija poljoprivrede kako bi Kuba uskoro mogla proizvoditi dovoljno hrane za unutrašnje potrebe, što bi ujedno okončalo i velike izdatke koje je trošila na njen uvoz. Svi ti planovi bili su u uskoj vezi s namjerama vlade da oslobodi privredu Kube zavisnosti od uzgoja samo jednog proizvoda, šećera, što ju je vezalo za tržište SAD-a. S tim je ciljem usvojila program diversifikacije proizvodnje i razmjene s inozemstvom. No najvažnije od svega je to što se na agrarnu reformu gledalo kao na prvi korak u industrijalizaciji zemlje. Porast prihoda seljaka trebao je stvoriti potrošače za buduću kubansku industriju.[30]

---

24 Blagoje Lazić, „Kastro dijeli zemlju", *Borba*, 26. 5. 1959.
25 Blagoje Lazić, „Dva nova Kastrova udara", *Borba*, 31. 5. 1959.
26 Jaša Almuli, „'Gvahirosi' u Havani", *Borba*, 6. 9. 1959.
27 Jaša Almuli, „Havana otkriva…", *Borba*, 31. 8. 1959.
28 Almuli, „'Gvahirosi' u Havani", *Borba*, 6. 9. 1959.
29 „Kuba uspjela razbiti ekonomsku blokadu SAD", *Vjesnik*, 13. 8. 1960.
30 Almuli, „'Gvahirosi' u Havani", *Borba*, 6. 9. 1959.

Jugoslavenski su se novinari potrudili da svoje čitatelje upoznaju s odredbama Zakona o agrarnoj reformi, no s još većim žarom su im htjeli dočarati kako je izgledala njegova primjena u praksi. Agrarnom reformom zemljišni maksimum bio je određen na 400 hektara.[31] Sav višak je oduziman i stavljan u fond iz kojeg je oko 200.000 obitelji bezemljaša trebalo dobiti po 26 hektara zemlje.[32] Seljaci su zemlju dobili besplatno, ali je nisu mogli prodavati ni dijeliti prilikom davanja u nasljedstvo. Vlada je tim odredbama željela spriječiti usitnjavanje posjeda koji bi služili samo za prehranu seoskih obitelji. Kako bi se osiguralo stvaranje viškova za tržište, poticalo se udruživanje seoskih imanja u zadruge[33] kojima je upravljao Nacionalni institut za agrarnu reformu (INRA). Veličina zadruga nije bila ograničena. Bivšim vlasnicima naknada je trebala biti isplaćena u državnim obveznicama s rokom isplate od 20 godina, uz kamatu od najviše 4,5 posto.[34]

U sitne seljačke posjede koji su postojali prije Revolucije, prema pisanju jugoslavenskih medija, nije se zadiralo. Ostavljeni su njihovim dotadašnjim vlasnicima, koji su preko Nacionalnog udruženja sitnih posjednika primali kredite i koordinirali proizvodnju. U drugoj polovici 1961. godine u tisku se procjenjivalo da ukupna površina privatnih posjeda pokriva otprilike polovicu obradive površine, no isticalo se da su ti podaci nepotpuni i nesigurni. Prema istoj statistici, preostali dio obradive površine zauzimale su zadruge i državne kooperative. Isticalo se da je agrarna reforma provedena radikalno, jer je kolektivizacija u poljoprivredi provedena bez ikakvih prelaznih perioda. Castro je smatrao da je kubanski seljak dovoljno zreo za neposredan prijelaz na kolektivno gospodarstvo. Uporište za takvo mišljenje nalazio je u stanju na selu u predrevolucionarno doba. Tada kubanski seljaci na ogromnim veleposjedima šećerne trske nisu bili vlasnici zemlje, niti su tome težili. Ono što su željeli bila je pravedna plaća za njihov rad. Stoga se o njima preciznije može govoriti kao o poljoprivrednim radnicima.

Borbin dopisnik Bogdan Pešić bio je zaintrigiran takvim Castrovim objašnjenjem, pa je posjetio zadruge te je u razgovoru s njihovim članovima došao do istog zaključka. Kubanske zadruge bile su, prema riječima jugoslavenskih dopisnika, kopije sovjetskih kolhoza. Njima se upravljalo strogo centralizirano i bez ikakvih elemenata samoupravljanja ili društvene kontrole. INRA je određivala planove i postavljala direktore. Država je zadrugarima isplaćivala plaću koja je bila znatno viša nego prije pobjede

31 „500.000 seljaka u paradi", *Vjesnik*, 25. 7. 1959.

32 Lazić, „Kastro dijeli zemlju", *Borba*, 26. 5. 1959.

33 Zadružne farme bile su favorizirane u prvoj fazi provođenja poljoprivredne reforme. Upravitelje zadruga imenovala je INRA, a radnici su za svoj rad primali plaću. Kasnije su zamijenjene državnim farmama u sovjetskom stilu (Granjas del pueblo). – Jon Lee Anderson, *Che Guevara – jedan revolucionarni život* (Zagreb: V.B.Z., 2005), 557; Hugh Thomas, *Cuba: The Pursuit of Freedom* (New York etc.: Harper & Row, Publishers, 1971), 1218.

34 Almuli, „'Gvahirosi' u Havani", *Borba*, 6. 9. 1959; „Odšteta za nacionaliziranu imovinu na Kubi – obveznice na 20 godina", *Borba*, 15. 6. 1959.

Revolucije.[35] Unatoč tome što ističe kako seljaci sada žive bolje, zbog načina na koji piše i vokabulara koji pritom koristi ne možemo se oteti dojmu da je Pešić u izvjesnoj mjeri razočaran kubanskim zadrugama. To razočaranje proizlazi iz toga što su godinu dana ranije jugoslavenski novinari vjerovali da će one biti predane na upravljanje poljoprivrednim radnicima.[36] Tada se također najavljivalo da će krajem godine među članovima zadruge biti podijeljen ostvaren prihod,[37] no u kolovozu 1961. godine Pešić bilježi: „Koliko sam imao prilike da ustanovim, tu se više radi o jednoj potencijalnoj mogućnosti nego o praksi jer, kad govore o načinu podjele ove dobiti, zadrugari to čine u budućem vremenu i pogodbenom načinu".[38]

Kako bismo ilustrirali koliku su važnost jugoslavenski mediji pridavali agrarnoj reformi, dovoljno je napomenuti da su je nazivali „agrarnom revolucijom"[39] te „kamenom temeljcem kubanske revolucije".[40] U njoj su vidjeli ostvarenje istinskih težnji kubanskog naroda. Pisalo se kako su upravo Castrov program i vjera kubanskih seljaka u njegovo provođenje bili ključni čimbenici koji su omogućili da se mala oružana pobuna pretvori u sveopći narodni ustanak, koji je označio definitivan slom stare vlasti. Iako se provođenje reforme smatralo hrabrim potezom zbog otpora na koji je naišla u zemlji i inozemstvu, isticalo se da bi njeno neprovođenje također zahtijevalo veliku hrabrost, jer ne bi ispunilo težnje masa. U tom slučaju dovodili su u pitanje mogućnost revolucionarne vlade da se održi na vlasti.[41] Iako su prenosili navode američkih medija o štetnosti takve reforme za kubansku privredu, jugoslavenski novinari bili su oduševljeni njenim rezultatima. Dopisnici *Borbe* i *Vjesnika* posjećivali su novoosnovane zadruge na Kubi te su razgovarali sa zadrugarima. Imali su prilike osobno svjedočiti o njenoj transformaciji u socijalističko društvo. Jugoslavija je već prošla kroz agrarnu reformu i nacionalizaciju,[42] imala je vlastito iskustvo, pa je sa zanimanjem popratila

35 Bogdan Pešić, „Granja del pueblo", *Borba*, 14. 8. 1961.
36 „Rat latifundijama", *Borba*, 23. 8. 1960.
37 „Tragom agrarne reforme", *Borba*, 28. 8. 1960.
38 Pešić, „Granja del pueblo", *Borba*, 14. 8. 1961.
39 „Tragom agrarne reforme", *Borba*, 28. 8. 1960.
40 Almuli, „'Gvahirosi' u Havani", *Borba*, 6. 9. 1959.
41 Lazić, „Dva nova Kastrova udara", *Borba*, 31. 5. 1959.
42 U socijalističkoj Jugoslaviji nacionalizacija je provedena brže nego što je to bio slučaj u ostalim zemljama narodne demokracije, te prethodno u SSSR-u. Proglašenjem Zakona o agrarnoj reformi 1945. godine seljaci su dobili zemlju u privatno vlasništvo. Ubrzo se pristupilo kolektivizaciji posjeda uvođenjem seljačkih radnih zadruga. No, tek 1949. godine, kada se vlast već dovoljno učvrstila i kada je željela iskazati ideološku pravovjernost pred Sovjetima, došlo je do nasilnog uključivanja seljaka u zadruge prema sovjetskom uzoru. Seljaci su pružili snažan otpor kolektivizaciji, dolazilo je do velikog nezadovoljstva i pobuna, zadruge se nisu pokazale produktivnima te je takva politika napuštena u ožujku 1953. godine, dva tjedna nakon Staljinove smrti. Politika kolektivizacije tako je doživjela slom, a zemlja je seljacima ponovno davana na individualnu obradu. Zemljišni maksimum 1945. godine iznosio je 30 ha, a 1953. godine smanjen je na 10 ha. Do oduzimanja imovine došlo je još za trajanja Drugoga svjetskog rata, pod optužbom za suradnju vlasnika s okupato-

novi kubanski eksperiment. Jugoslavenski su novinari veliku pažnju posvetili stanju na kubanskom selu prije Revolucije, kako bi čitateljima prenijeli sliku o teškim životnim uvjetima seoskog stanovništva, koje je stari režim zaboravio, iskorištavao i zlostavljao. S druge strane, najintenzivnije tijekom 1960. godine, pisali su prilično optimistične izvještaje o životu na Kubi nakon dolaska Castra na vlast, a pogotovo o zamjetnom i brzom poboljšanju životnih uvjeta seoskog stanovništva. U člancima se moglo pročitati da su kubanski seljaci do pobjede Revolucije živjeli u malim kolibama sa zemljanim podovima i slamnatim krovovima. Životni uvjeti u tim „slamnatim straćarama", kako ih nazivaju jugoslavenski mediji, bili su toliko loši da je zaključeno kako se u nekoliko stotina godina koliko je proteklo od Kolumbova iskrcavanja na Kubu, nisu nimalo poboljšali.

Kako bi se naglasio kontrast, detaljno su se opisivala nova naselja, čija je izgradnja započela neposredno nakon pobjede Revolucije. Seoske obitelji počele su se preseljavati u novosagrađene kuće koje po svojoj modernoj izgradnji i opremljenosti, prema dojmovima jugoslavenskih dopisnika, nisu nimalo zaostajale za modernim gradskim stanovima u najrazvijenijim zemljama.[43] Kuća za jednu obitelj imala je čak tri sobe, blagovaonicu, kuhinju s hladnjakom i plinom, kupaonicu te električnu rasvjetu. Budući da ništa od toga nisu imali u starim kolibama, stanare se moralo poučiti kako održavati kućanstvo i koristiti nove kućanske uređaje. U naseljima su sagrađene i škole, parkovi, sportska igrališta, narodne prodavaonice te asfaltirane ceste. Jugoslavenski su novinari tijekom 1960. godine posjećivali i zadružne trgovine, za koje su kazali da se nimalo ne razlikuju od trgovina u Havani. Nudile su široki asortiman robe po povoljnim cijenama. Novoizgrađene škole također su bile moderno opremljene. Kada je Tanjugov dopisnik Jovan Mirić posjetio jednu od njih, vidio je da ima vlastitu biblioteku, đačku kuhinju, dvoranu za kinoprojekcije i televiziju, higijenske uređaje, tuševe itd.[44]

rom. Zakonom o nacionalizaciji privrednih poduzeća iz 1946. godine obuhvaćena je industrija, rudarstvo, građevinarstvo, bankarstvo te trgovina na veliko, a u drugoj etapi 1948. godine provedena je nacionalizacija malih poduzeća, obrtničkih radionica, dućana i krčmi. Nacionalizirana su poduzeća postala državno vlasništvo kojim se upravljalo strogo centralizirano. S ciljem da se Jugoslavija odmakne od sovjetskog koncepta razvoja privrede, početkom 1950-ih uvedeno je samoupravljanje. Uvedeni su radnički savjeti, a poduzeća su predana na upravljanje radnicima i postaju društveno vlasništvo. Napušta se centralno planirano gospodarstvo i otvara put prema „tržišnom socijalizmu". Do nove nacionalizacije dolazi 1958. godine, kada u društveno vlasništvo prelaze najamne stambene zgrade, poslovni prostori i građevinska zemljišta. Još jedna velika promjena zbila se je u ožujku 1961. godine, kada je pokrenuta gospodarska reforma s ciljem stvaranja veće samostalnosti poduzeća, no ona nije postigla očekivane rezultate. – Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991*, 178–201, 284–331; Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 420–437, 463–469, 492; Srđan Milošević, „Od stagnacije do revolucije", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 336–345.

43 „Je li, druže, kako stoji s devizama?", *Borba*, 30. 8. 1960.

44 Jovan Mirić, „U kubanskoj zadruzi", *Vjesnik*, 28. 4. 1960.

Ubrzo nakon dolaska na vlast, Fidel Castro osmislio je grandiozan plan isušivanja goleme močvare Sienaga de Zapata (Ciénaga de Zapata), koja se nalazila na južnoj obali središnje Kube, a protezala se od Zaljeva svinja prema unutrašnjosti. Velika isušena prostranstva planirala su se zasaditi poljoprivrednim kulturama, ponajprije rižom, što je bilo u skladu s planovima Vlade o diversifikaciji i povećanju proizvodnje.[45] Zanimljivo je kako su jugoslavenski novinari gledali na realizaciju tog plana, koji pojedini američki i britanski suvremeni autori ocjenjuju megalomanskim i bizarnim.[46] Kada je dopisnik *Borbe* u srpnju 1961. godine posjetio jedno novoizgrađeno naselje na području Ciénage de Zapata, izvijestio je da se veoma iznenadio onim što je ugledao. Naveo je da je u samo godinu dana izgrađeno 400 kilometara asfaltiranih cesta koje su presijecale močvaru i povezivale ju s Matanzasom, lukom na sjevernoj obali Kube.

Na tom području prije Revolucije nisu postojala naselja, jer je bilo neproduktivno i bez važnosti za državnu privredu. Malobrojno stanovništvo živjelo je u kolibama podignutim na kolcima te se uglavnom bavilo skupljanjem ugljena i lovom na krokodile. Nova vlast je prionula izgradnji modernih i luksuznih naselja i podizanju zadruga. One su, osim raskošno opremljenih kuća, imale školu, pa čak i bazen, bar i restoran! Iako je jugoslavenski dopisnik smatrao da je izgradnja zadruga u močvarnoj pustoši pomalo paradoksalna ako se posmatra s ekonomskog gledišta, ukazao je da je opravdana s političkoga. Investiranje u močvarnu pustoš opravdavao je Castrovom željom da se oduži onima koji su se žrtvovali i borili za Revoluciju.

Sami su Kubanci priznali da bi, gledano s ekonomskog stajališta, bilo bolje taj novac uložiti u industrijalizaciju. No takvim su gestama željeli pridobiti seljake te im pokazati da se nisu uzalud borili. Kada su se u travnju 1961. godine kontrarevolucionari iskrcali na plaži Hiron (Girón), seljaci nisu čekali trupe regularne vojske i policije, nego su vlastitim snagama krenuli na desantne odrede. Takva iskazana hrabrost nije iznenadila jugoslavenske dopisnike. Isticali su da su se iza utvrđene linije nalazili njihovi novi domovi koje su odlučili pod svaku cijenu braniti. Stoga *Borbin* dopisnik zaključuje da se, iako ekonomski pomalo neopravdano, investiranje novca u močvarnu pustoš „stostruko" isplatilo. No, iako nalazi opravdanja za tu investiciju, istovremeno uočava da u izgradnji pomalo vlada anarhija jer „ne pita se ni šta košta, ni gdje se gradi, ni kako". Stoga se i sâm zapitao otkud Kubancima sredstva za tako raskošna naselja koja, kako je to slikovito opisao, niču kao gljive poslije kiše.[47] Pažljivom čitatelju svakako nije promaknulo da intenzitet izgradnje nije bio u skladu s mogućnostima te da s ekonomskog aspekta ta ulaganja djeluju kao rasipanje sredstava i pretjerani luksuz.

---

45 Leycester Coltman, *Stvarni Fidel Castro* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2005), 183.

46 Anderson, *Che Guevara*, 465; Coltman, *Stvarni Fidel Castro*, 183.

47 Bogdan Pešić, „Preobražene močvare", *Borba*, 16. 7. 1961; „Zadrugari nisu odstupili ni za pedalj", *Borba*, 13. 8. 1961.

Unatoč manjim oscilacijama, može se zaključiti da su jugoslavenski mediji s velikim simpatijama pratili provođenje agrarne reforme. O njoj je napisano mnoštvo članaka objavljivanih ne samo 1959. godine kada je uvedena nego i tijekom čitave 1960. godine, a s nešto smanjenim intenzitetom o njoj se je pisalo i kasnije. Takvo iscrpno medijsko praćenje samo po sebi govori o tome koliko je smatrana važnom. Smatralo se da od njenih uspjeha ovisi ekonomski razvoj zemlje, a posljedično i uspjeh same Revolucije.

Nacionalizacija privrede gledana kroz prizmu jugoslavenskih medija

Druga najvažnija mjera nakon agrarne reforme bila je nacionalizacija privrede. Tijekom 1959. godine izvršene su prve konfiskacije nekolicine manjih tvornica koje su bile u vlasništvu Batiste i njegovih suradnika, no tada se najveći dio kubanske industrije još uvijek nalazio u privatnom vlasništvu.[48] Ubrzo nakon toga započele su prve intervencije u tvornicama koje su provođene pod različitim izgovorima, što je odjeknulo i u jugoslavenskim medijima. Primjerice, u jednom kraćem članku izvještavalo se da je kubanska vlada donijela odluku o konfiskaciji svih rafinerija šećera, bilo da su u vlasništvu Amerikanaca ili Kubanaca, uz optužbu da sabotiraju berbu šećerne trske kako bi naštetili privrednom razvoju Kube.[49]

Slijedeći korak je učinjen 22. prosinca 1959. godine, kada je usvojen zakon o konfiskaciji cjelokupne imovine osoba za koje se utvrdi da se bave kontrarevolucionarnom djelatnošću.[50] Konfiskacija imovine u američkom vlasništvu primljena je s negodovanjem u Vašingtonu (Washingtonu) pa je potpredsjednik Nikson (Nixon) izjavio da „Kuba mora očekivati izvjesnu reakciju" ukoliko ona ne bude provedena bez odgovarajuće kompenzacije.[51] Jugoslavenski novinari reagirali su na takve izjave te optužili Sjedinjene Države za uplitanje u unutarnje poslove Kube. Bit spora između tih dviju zemalja vidjeli su upravo u provedbi radikalnih reformi koje su na otoku ugrozile i dokinule američke interese. Smatrali su apsurdnim to što američki ambasador Filip Bonsal (Philip Bonsal) intervenira kod kubanske vlade protiv reformi koje se provode radi poboljšanja standarda i razvitka u toj državi. Zapitali su se što bi se dogodilo kada bi kubanska vlada u želji za dobrosusjedskim odnosima prihvatila američke sugestije. U tom slučaju ona ne bi bila u stanju provesti agrarnu reformu ni bilo koji zakon koji bi omogućio daljnji razvitak zemlje, što bi svelo Kubansku revoluciju na samo još jednu tradicionalnu promjenu vlasti u Latinskoj Americi, odnosno na običan puč. Iako to nije rečeno tim riječima, jasno je da jugoslavenski novinari smatraju Washington licemjernim jer od kubanske vlade traži da se „u interesu stranih

48 Anderson, *Che Guevara*, 511.
49 „Na Kubi konfiscirana još jedna rafinerija šećera", *Borba*, 24. 8. 1959.
50 „Usvojen zakon o konfiskaciji na Kubi", *Borba*, 23. 12. 1959.
51 „Nikson: SAD se neće miješati u unutrašnje poslove Kube", *Borba*, 17. 1. 1960.

interesa odrekne svoje vlastite revolucije". Ističe se da SAD konfiskacijama imovine neće biti oštećen jer je uloženi strani kapital već odavno isplaćen. Zahtjev američke vlade da se odšteta za američku imovinu isplati u gotovini smatrao se nerealnim. Isticalo se da Kuba ne raspolaže tolikim svotama, a za manjak financijskih sredstava smatrali su se odgovornim prošli režimi i privreda, za koju je istaknuto da nosi sve karakteristike kolonijalne zaostalosti. Ukazuje se na nedosljednost Sjedinjenih Država, koje su poticale provođenje agrarne reforme u mnogim zemljama, a to isto na Kubi proglašavaju „komunizmom" i „antiamerikanizmom" jer pogađa njihove interese.[52] Nimalo ne čudi što su jugoslavenski novinari pravdali i branili te kubanske mjere jer su slične bile provedene u Jugoslaviji u godinama nakon Drugoga svjetskog rata. Već je spomenuto da su jugoslavenski komunisti pod optužbama za suradnju s okupatorom ili za navodno neprijateljsko djelovanje vlasnicima oduzimali imovinu. Također, na udaru nacionalizacije 1946. i 1948. godine našla su se i strana poduzeća, što je zaoštrilo odnose Jugoslavije sa zapadnim zemljama čiji je kapital bio pogođen. Jednako kao i Kuba, i Jugoslavija se suočila s pritiscima zapadnih zemalja za obeštećenje njihove nacionalizirane imovine.[53]

Jugoslavenski je tisak s osobitim zanimanjem pratio nacionalizaciju stranih naftnih kompanija te američku reakciju koja je potom uslijedila. U *Borbi* i *Vjesniku* objavljena je vijest da je kubanska vlada 30. lipnja 1960. godine konfiscirala sve uređaje i distribucijske mreže američke naftne tvrtke Teksas ojl (Texas Oil).[54] Dan kasnije, 1. srpnja, izdala je naredbu o konfiskaciji britanske naftne kompanije Šel (Shell) i američke kompanije Eso (Esso).[55] Iznenađenja u jugoslavenskim medijima nije bilo. Smatrali su to samo kulminacijom događaja koji su započeli početkom godine, kada su navedene kompanije odbile prerađivati sirovu sovjetsku naftu. Kuba je na temelju trgovinskog ugovora sa SSSR-om kupila 300 000 tona sovjetske nafte u zamjenu za šećer. Kompanijama je naređeno da je rafiniraju, ali su one to odbijale unatoč Castrovim upozorenjima da će u protivnom biti konfiscirane.

Nakon pola godine Castro je svoje prijetnje proveo u djelo. Na to je, isticali su listovi, imao i legitimno pravo, jer je Zakon o rudama iz 1938. godine određivao da sve strane naftne kompanije na Kubi moraju prerađivati sirovine

---

52 Živko Milić, „Strani interesi i – interesi", *Borba*, 29. 1. 1960.

53 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991*, 186, 226.

54 „Kubanska vlada konfiscirala uređaje petrolejske kompanije 'Texas oil'" , *Vjesnik*, 1. 7. 1960.

55 „Kubanska vlada preuzela upravu i nad druge dvije strane petrolejske kompanije – 'Šel' i 'Eso'", *Borba*, 2. 7. 1960.
Jon Lee Anderson navodi da je Castrova vlada naredila zapljenu postrojenja Texas Oil 29. lipnja, a dan kasnije konfiskaciju Essa i Shella. Navodi da je Kuba navedenim kompanijama dugovala oko 50 milijuna dolara te da je Ernesto Che Guevara osmislio plan koji bi mu poslužio kao izgovor za preotimanje njihovih postrojenja, čime bi se Kuba jednim udarcem oslobodila duga i stekla rafinerije. – Anderson, *Che Guevara*, 532–533.

bez obzira na njihovo porijeklo. Jugoslavenski novinari dobro su uočili kako taj kubanski korak neće ostati bez ekonomskih i političkih posljedica, jer je bilo samo pitanje trenutka kada će SAD ograničiti kupovinu kubanskog šećera, čime su već prijetili svi američki mediji. Smatrali su da će posljednji kubanski potezi biti povod, ali ne i uzrok smanjenja kvote. Mnogo prije konfiskacije naftnih kompanija u SAD-u se počelo razmišljati o sankcijama kojima bi se „kaznila" Kuba zbog provođenja reformi na štetu američkih interesa. Istaknuto je da kubanska vlada ima puno pravo po vlastitim željama raspolagati rudnim bogatstvima svoje zemlje te industrijom na svom teritoriju. Stoga je zaključeno da bi svaki pokušaj obuzdavanja i zaustavljanja kubanskih mjera bio miješanje u njene unutarnje poslove i ugrožavanje mira.[56]

Na najavljenu američku protumjeru nije se dugo čekalo. Američka je vlada 6. srpnja donijela odluku o smanjenju uvozne kvote kubanskog šećera za 1960. godinu za 700.000 tona.[57] Jugoslavenski mediji su ovaj potez američke vlade protumačili kao udarac kubanskoj ekonomiji s ciljem da se uzdrma Castrov režim. Budući da je SSSR odmah ponudio Kubi kupovinu cjelokupnog šećera koji su Amerikanci odbili, smatralo se da se američke namjere neće ostvariti, jer će Kuba imati dovoljno vremena da preusmjeri svoju trgovinu i pronađe nova tržišta.[58] Međutim, ubrzo će promijeniti mišljenje jer će postati očito da potezi američke vlade nanose velike štete kubanskoj privredi.

Kubanska je vlada istoga dana donijela zakon kojim se omogućavala eksproprijacija cjelokupne imovine u američkom vlasništvu. Službeno je priopćeno da će mjere eksproprijacije biti poduzete ako budu ugroženi nacionalni interesi.[59] Već je 22. srpnja preuzela dvije najveće američke tvornice šećera, koje su zapošljavale 16.000 radnika.[60] Krupan potez učinjen je 7. kolovoza, kada je kubanska vlada nacionalizirala sva poduzeća i imovinu američkih građana, izuzev banaka. Vrijednost nacionalizirane imovine procjenjivala se na oko 700 milijuna dolara, a nacionalizacijom je bila zahvaćena ukupno 61 američka kompanija.[61]

Pokazalo se da su banke bile pošteđene od nacionalizacije samo privremeno. Već 17. rujna 1960. godine kubanska vlada donijela je odluku o nacionalizaciji svih američkih banaka. Službeno je priopćeno da su nacionalizirane banke bile prepreka nacionalnom oslobođenju, jer su bile „jedno od najefikasnijih instrumenata američkih monopola u nastojanjima za deformacijom ekonomskog sistema Kube i imperijalističkog uplitanja u kubansku privredu".[62] Mjesec dana kasnije, 15. listopada, donijeta je odluka o nacionali-

56 Ž. Brihta, „Gorka nafta", *Vjesnik*, 3. 7. 1960.
57 Anderson, *Che Guevara*, 533.
58 Živko Milić, „Kubanska vlada zatražila da se sastane Vijeće sigurnosti", *Borba*, 12. 7. 1960.
59 „Kubanska vlada donijela zakon o eksproprijaciji", *Vjesnik*, 7. 7. 1960.
60 „Kuba nacionalizirala američke tvornice šećera", *Vjesnik*, 23. 7. 1960.
61 „Kuba nacionalizirala sva poduzeća i posjede građana SAD izuzev banaka", *Borba*, 8. 8. 1960.
62 „Nacionalizirane sve američke banke na Kubi", *Borba*, 19. 9. 1960.

zaciji oko 400 industrijskih i trgovinskih poduzeća te privatnih banaka, uglavnom u vlasništvu kubanskih građana. Time je nacionalizirano još 105 rafinerija šećera, čime je praktički cijela ta industrija došla pod kontrolu države.[63] O tim su nacionalizacijama jugoslavenski čitatelji bili informirani putem šturih agencijskih vijesti, bez popratnih komentara jugoslavenskih novinara.

Vrlo kritičan osvrt na američku politiku prema Kubi krajem srpnja napisao je *Vjesnikov* komentator Željko Brihta u članku vrlo sugestivnog naslova „Zašto ne 'Kuba Kubancima'?". Ukazao je na to da se SAD u svojoj vanjskoj politici i rješavanju aktualnog problema s Kubom rukovodi zastarjelom Monroovom (Monroevom) doktrinom,[64] na koju se uvijek poziva kada želi zaštiti svoje interese na štetu druge strane. Stoga Brihta poziva na reviziju te politike i zamjenu njenog principa „Amerika Amerikancima" jedino prihvatljivim principom „Kuba Kubancima". Napominje da će svaki pokušaj SAD-a da spriječi Kubu u provedbi njenih reformi samo rezultirati dodatnim zaoštravanjem međusobnih odnosa i pojavom novih problema. Iznosi stavove nekih „kritičara" koji govore da se SAD poziva na Monroeovu doktrinu samo kako bi opravdao svoje mjere protiv Kube, čiji je jedini „grijeh" to što je počela voditi samostalnu politiku. No, jasno je da je to ujedno i autorov stav.[65]

Tijekom 1961. godine vrlo se šturim člancima izvještavalo o daljnjim nacionalizacijama industrijskih i trgovinskih poduzeća, uz službeno obrazloženje da su dotadašnji rukovodioci sabotirali proizvodnju i kočili ekonomski razvoj zemlje.[66] Neposredno nakon pobjede Revolucije jugoslavenski su listovi prenosili Castrove izjave da će biti podržani svi domaći vlasnici koji budu nastojali povećati proizvodnju te da se neće zadirati u domaći kapital ukoliko nije „parazitski".[67] Unatoč prvotnim pomirljivim izjavama, iz listova se moglo razaznati da je kubanski vođa prema srednjim slojevima zauzimao sve negativniji stav. Već se krajem 1960. počelo pisati o pojavi da se „sekvestracija primijeni i na ribara s dvije ili tri barke, na posjednika jednog kamiona ili jednog traktora", što je dovelo do uznemirenosti među sitnim vlasnicima na selu i u gradovima.[68]

U jednom govoru održanom u srpnju 1962. godine Castro je nagovijestio poduzimanje mjera za likvidaciju participiranja srednjih slojeva u privredi i tržištu. Procjenjivalo se da je dotada već bilo nacionalizirano oko 80 posto industrije, te sve banke i veletrgovine. Na „preostalu buržoaziju" Ca-

63 „Kubanska vlada nacionalizirala još oko 400 industrijskih i drugih privrednih poduzeća", *Borba*, 16. 10. 1960.

64 Doktrina kojom si je SAD prisvajao pravo da spriječi bilo koju europsku zemlju da se miješa u poslove Sjeverne i Južne Amerike.

65 Željko Brihta, „Zašto ne 'Kuba Kubancima'?", *Vjesnik*, 30. 7. 1960.

66 „Nacionalizirano još oko 100 poduzeća na Kubi", *Borba*, 16. 7. 1961; „Nacionalizacija privatnih poduzeća na Kubi", *Borba*, 11. 8. 1961; „Nacionalizacija na Kubi", *Borba*, 16. 9. 1961.

67 Almuli, „Kuba traži svoj put", *Borba*, 13. 9. 1959.

68 „Etapa 'mira i sigurnosti za sve' na Kubi", *Borba*, 6. 11. 1960.

stro se žestoko okomio nazvavši je „društvenim parazitima i socijalnom bazom kontrarevolucije", koja se sve više rasplamsavala.[69] Tijekom 1962. godine dopisnici su javljali o slučajevima vraćanja „greškom konfisciranih imanja" njihovim bivšim vlasnicima, pa je čitateljima moglo biti jasno da je u primjeni zakona o nacionalizaciji dolazilo do pretjerivanja na račun srednjih i malih posjednika.

Pojavili su se, doduše vrlo rijetki, članci o rastućem nezadovoljstvu na Kubi, pobunama i demonstracijama građana, uzrokovanim oskudicom hrane i drugih artikala. Potezi kubanskih vlasti kojima su pokušale zastrašiti svoje kritičare te borba protiv kontrarevolucije postali su jedna od tema u javljanjima s Kube.[70] U jednom se članku komentirao slučaj jednog havanskog predgrađa u kojem su vlasnici manjih trgovina, pekara i zanatskih radionica bili razvlašteni, a aludiralo se i na to da je došlo do nekih uhićenja.[71] Po načinu na koji su izvještavali o tim pojavama, bilo je jasno da smatraju kako se podržavljenje imovine vrši previše radikalno te da ne gledaju s odobravanjem na postupanje kubanskih vlasti prema razvlaštenim slojevima.

Vjerojatno su takva gledišta bila odraz liberalizacije do koje je u Jugoslaviji došlo od početka 1950-ih te privredne reforme pokrenute 1961. godine, kojom su poduzećima priznata veća prava u raspodijeli dohotka. Dok je Kuba uvodila centraliziranu plansku privredu i čvrstu državnu kontrolu, Jugoslavija je istovremeno išla u suprotnom smjeru, što je našlo odraza u decentralizaciji, samoupravljanju i slobodnijem djelovanju tržišta. Takvi su trendovi posebno došli do izražaja u privrednoj reformi 1965. godine, kojom se nastojala uvesti tržišna orijentacija poduzeća i koja je otvorila mogućnost privatne inicijative u obrtu i gostioničarstvu.[72]

Embargo i gospodarske poteškoće

Na nacionalizaciju američkih banaka i poduzeća Washington je odgovorio embargom. Američko Ministarstvo trgovine 19. listopada 1960. godine donijelo je odluku o ograničenju američkog izvoza na Kubu. Zabranjen je izvoz svih proizvoda, izuzev lijekova i nekih prehrambenih artikala.[73] Iako se embargo službeno opravdavao kao obrana ugroženih ekonomskih interesa zbog konfisciranja američke imovine bez plaćanja odštete, jugoslavenski su mediji u njemu vidjeli dublje motive. Ocjenjivali su da su oni manje ekonomske prirode, a više izraz namjere da Kubu prisile na ustupke i promjenu njene vanjske i unutrašnje politike. Nametanje embarga osudili su kao mjeru političkog pri-

[69] „Kastro: Kubi će biti potrebno više godina da svlada ekonomske teškoće", *Borba*, 18. 7. 1962.
[70] Jovan Mirić, „Upozorenje iz provincije Matanzas", *Borba*, 14. 7. 1962.
[71] Jovan Mirić, „Borba protiv socijalne baze kontrarevolucije", *Borba*, 28. 7. 1962.
[72] Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 498; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, 331–334.
[73] Anderson, *Che Guevara*, 544–545.

tiska na Kubu. Okarakterizirali su ga kao nezakonit i nasilan pokušaj da kubansku vladu „baci na koljena" i zaustavi Kubu u ostvarivanju njenih suverenih prava. Predviđalo se da bi ekonomska blokada mogla izazvati velike teškoće kubanskoj privredi, koja je bila gotovo potpuno vezana za američko tržište. Cjelokupan kubanski vozni park i strojevi bili su uglavnom američkog podrijetla, pa se strahovalo od posljedice nestašica rezervnih dijelova.[74]

Predviđanja su se pokazala točnima, pa se od proglašenja embarga sve više pisalo o njegovim negativnim posljedicama. Već početkom studenog 1960. godine dopisnici *Borbe* i *Vjesnika* stacionirani u Havani mogli su osobno svjedočiti pojavi oskudica. Kubanske vlasti najavile su da će doći do privremene obustave rada pojedinih tvornica koje su bile filijale matičnih poduzeća iz SAD-a.[75] U travnju 1961. godine Castro je nagovijestio mogućnost uvođenja mjera racionalizacije u potrošnji. Optužio je protivnike režima da namjerno potiču stvaranje panike kod potrošača. Istovremeno je obećao da Kubi neće ponestati sredstava poput kruha, lijekova, odjeće i obuće, koja su nužna za normalan život.[76] No, samo nekoliko mjeseci kasnije, listovi javljaju da je na Kubi ponestalo biljnog ulja i masti. Dopisnik Bogdan Pešić tu je pojavu tumačio kao posljedicu ekonomske blokade i monokulturne proizvodnje, koja je Kubu činila ovisnom o uvozu mesa iz SAD-a.[77]

Postojeći embargo američka je vlada postrožila odlukom da se od 7. veljače 1962. godine zabrani uvoz svih kubanskih proizvoda u SAD. Budući da je uvoz glavnog kubanskog izvoznog artikla – šećera – već bio zabranjen, to se je odnosilo na duhan, voće i povrće.[78] Problemi Kube s opskrbom stanovništva robom široke potrošnje još su se više povećali. Listovi su donosili vijesti o zabrani klanja svinja i goveda te o racioniranju lijekova i benzina. Zbog nestašice rezervnih dijelova, pokvareni autobusi stajali su na cestama diljem zemlje. Stradao je i transport robe jer nije bilo dovoljno teretnih vozila za prijevoz otkupljenih poljoprivrednih proizvoda u gradove. To je dovodilo do paradoksalne situacije: tržnice su bile prazne, a roba je stajala u skladištima.[79]

Iako su se dotada nestašice dovodile u vezu s ekonomskim sankcijama, u veljači 1962. godine prvi se put zapaža da se mjere racioniranja niza artikala nagoviješćuju i zbog slabog uroda šećerne trske. Budući da je šećer bio glavni izvozni proizvod, prvenstveno se njegovom prodajom podmirivao uvoz potrošne robe.[80] Istaknuto je da će te godine proizvodnja biti za milijun

---

74 „Novo zaoštravanje odnosa Kuba–SAD", *Vjesnik*, 21. 10. 1960; Srećko Frajndlih, „Embargo za Kubu", *Vjesnik*, 31. 10. 1960.

75 „Etapa 'mira i sigurnosti za sve' na Kubi", *Borba*, 6. 11. 1960.

76 „Na Kubi najavljena mogućnost racioniranja nekih artikala", *Vjesnik*, 10. 4. 1961.

77 Bogdan Pešić, „Na ulicama u Havani", *Borba*, 30. 7. 1961.

78 „SAD zahtijevaju da i članice Atlantskog pakta uvedu embargo na trgovinu s Kubom", *Borba*, 21. 2. 1962.

79 „Nove mjere racioniranja na Kubi", *Borba*, 27. 2. 1962; Jovan Mirić, „Na Kubi auto-stop nije pasija", *Borba*, 17. 8. 1962.

80 „Nove mjere racioniranja na Kubi", *Borba*, 27. 2. 1962.

tona niža od procijenjene proizvodnje u 1961. godini.[81] S urodom od 4,8 milijuna tona šećera, bila je to najslabija žetva šećerne trske u posljednjih desetak godina.[82] Kao razlozi su navedeni nezapamćena suša, ali i nedostatak radne snage potrebne za sječu trske.[83]

Bilo je to prvi put da su jugoslavenski listovi izvijestili o opadanju poljoprivredne proizvodnje. Dotad se uvijek pisalo o njenom povećanju te se pohvalno govorilo o rezultatima koje su ostvarivale zadruge.[84] Unatoč tome zapažanju, krajem 1962. i dalje su se u jugoslavenskim listovima mogle pročitati pohvale na račun provedenih reformi. U jednom kratkom članku, prenijetom od kubanske novinske agencije Prensa Latina bez ikakvog popratnog komentara, mogla se pročitati informacija da pojedina kubanska poduzeća bilježe neprekidan porast proizvodnje.[85] Novinari Vladimir Angelus i Drago Šubić također su javljali o povećanju proizvodnje pojedinih poljoprivrednih kultura poput riže.[86]

Današnji povjesničari za nestašicu robe smatraju odgovornima trgovinski embargo SAD-a, ali i radikalizaciju revolucije koja je izazvala paralizirajući egzodus stručnjaka i trgovaca s otoka, kao i nekompetentnost kubanskih vođa koji su vukli poteze štetne po privredu pokušavajući preobraziti kapitalističko gospodarstvo u socijalističko.[87] Situaciju je samo dodatno pogoršalo to što su eksproprijacije provodili mladi, neiskusni i polupismeni pripadnici pobunjeničke vojske na pomalo ležeran i rasipnički način. Njima je podržavljena imovina (tvornice, zadruge…) davana na upravljanje, što je neizbježno dovodilo do novih poteškoća.[88]

U isto vrijeme dok se Kuba suočavala s posljedicama embarga i sve većim gospodarskim teškoćama, Jugoslavija je bilježila snažan privredni rast i

---

81 „Gevara: Kuba je osigurala tržišta za prodaju šećera", *Borba*, 10. 2. 1962.

82 „Kastro: Kubi će biti potrebno više godina da svlada ekonomske teškoće", *Borba*, 18. 7. 1962.

83 „Kuba se sprema za 'šećernu kampanju'", *Vjesnik*, 10. 2. 1962; „Reorganizacija kubanskih zadruga", *Vjesnik*, 10. 8. 1962.

84 Iako je u promatranom razdoblju uistinu zabilježeno povećanje prinosa pojedinih poljoprivrednih kultura, u ožujku 1962. godine osjetno je bio vidljiv strmoglav pad poljoprivredne proizvodnje. Došlo je do nestašica hrane, pa su mlijeko, jaja, riža, grah i sl. dodjeljivani u racioniranim količinama. Čak po prvi puta nije bilo dovoljno naranči, krumpira i malange koji su se inače tradicionalno uzgajali. Razlozi za ove nestašice možda se mogu djelomice objasniti porastom potrošnje, ali i nedostatkom radne snage na kubanskom selu, do koje je došlo nakon provedene kolektivizacije. Posljedično je došlo do dezorganizacije u kooperativama i državnim farmama, a dio uroda voća i povrća istrunuo je na poljima ili u skladištima. – Anderson, *Che Guevara*, 465, 586; Gerd Koenen, *Projekt Guevara: snovitim stazama svjetske revolucije* (Zagreb: Durieux, 2011), 238, 347; Coltman, *Stvarni Fidel Castro*, 224–225.

85 „ Nivo proizvodnje na Kubi očuvan", *Borba*, 12. 11. 1962.

86 Vladimir Angelus, „Pozadina jednog političkog pothvata", *Vjesnik*, 12. 11. 1962; Drago Šubić, „Bezemljaši ne kupuju", *Vjesnik*, 17. 12. 1962.

87 Anderson, *Che Guevara*, 586.

88 Thomas, *Cuba*, 1224; Anderson, *Che Guevara*, 511–512.

porast životnog standarda stanovništva. Odustalo se od forsiranja teške industrije, a u prvi plan došla je proizvodnja robe široke potrošnje. U tom je razdoblju jugoslavenski gospodarski rast bio među najvišima u svijetu.[89]

Stavovi jugoslavenskih rukovodilaca i diplomata prema kubanskim promjenama

Odmah nakon pobjede pobunjeničke vojske Fidela Castra jugoslavenski diplomati i funkcioneri Državnog sekretarijata za vanjske poslove u svojim su izvještajima o aktualnim zbivanjima također ukazivali na neizvjesnost buduće kubanske politike. Zamjećivali su rastuće antiameričko raspoloženje i pritisak na Castra da provede reforme, no nisu bili sigurni hoće li on imati dovoljno hrabrosti za njihovo pokretanje s obzirom na američke pritiske.[90] U jednom dokumentu jugoslavenske ambasade u Washingtonu o događanjima u Kubi iz travnja 1959. godine već se zapaža odlučnost kubanskog rukovodstva u njihovoj provedbi.

Castro je u početku nastupao oprezno. „Elastičnost" koju su pritom zamijetili u odnosu na SAD ocijenili su korisnom, pogotovo zbog „primjera Gvatemale"[91] iz nedavne prošlosti. Smatrali su da će kubanska vlada prilikom poduzimanja svakog novoga koraka morati voditi računa o neposrednoj blizini moćnoga sjevernog susjeda.[92] Iz takvih se primjedbi vidi da su Jugoslaveni već tada bili svjesni velikih opasnosti kojima će se Kubanci izložiti ukoliko se odvaže na radikalnije promjene.

Kada je u kolovozu 1959. godine Jugoslaviju posjetila kubanska Misija dobre volje na čelu s Ernestom Che Guevarom, agrarna reforma na Kubi te istovjetno jugoslavensko iskustvo bili su jedna od glavnih tema razgovora. Predsjednik Tito primio je Misiju 18. kolovoza u svojoj rezidenciji na Brijunima. Razgovoru su prisustvovali i savezni sekretar za vanjske poslove Koča Popović, savezni sekretar za poslove narodne obrane Ivan Gošnjak, generalni sekretar predsjednika Republike Leo Mates i savjetnik u Državnom sekretarijatu za vanjske poslove Grgur Cviličević. Iako je pohvalio agrarnu reformu, Tito je svojim kubanskim sugovornicima savjetovao oprez i umjerenost u njenom provođenju. Istaknuo je da je najvažnije prvo se učvrstiti na vlasti te pritom voditi računa o međunarodnoj situaciji i odnosu snaga u zemlji. Upoznao ih je s jugoslavenskim iskustvom u provođenju agrarne reforme.

89 Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 491; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, 228.

90 DAMSPRS, PA, god. 1959, k.101, dok. 4352, Zabilješka o priznavanju novog režima na Kubi, 9. 1. 1959; DAMSPRS, PA, god. 1959, k. 101, dok. 43012, Šifrirano pismo Ambasade FNRJ u Washingtonu Državnom sekretarijatu za vanjske poslove, 23. 1. 1959.

91 Aludira se na svrgavanje demokratski izabranog predsjednika Jacoba Arbenza 1954. godine, koje je izvršila američka vlada uz pomoć CIA pod izlikom da je komunist. – Coltman, *Stvarni Fidel Castro*, 124.

92 DAMSPRS, PA, god. 1959, k. 101, dok. 413780, Revolucija u Kubi pod vodstvom Fidel Kastra, 29. 4. 1959.

Ona je započela, kako je to svojim sugovornicima opisao Tito, konfiskacijom zemlje „izdajnika i ratnih zločinaca", a potom se polako nastavila. Kubancima je savjetovao da zemlju oduzmu samo veleposjednicima, a da poštede sitne i srednje posjednike.

Nakon Guevarine primjedbe da agrarna reforma pogađa pet američkih kompanija s više od pola milijuna hektara obradivih površina, Tito je izrazio mišljenje da bi im kubanska vlada trebala isplatiti odštetu. Time bi Kubanci, rekao je, „u moralnom pogledu dobili mnogo u svijetu". U odgovoru na tu primjedbu, Guevara je istaknuo da je kubanska vlada već predvidjela isplatu naknade za oduzetu zemlju, i to u roku od 20 godina uz 4,5 posto kamata. Cviličević se potom uključio u razgovor s opaskom da su Kubanci prema Ustavu[93] dužni odmah isplatiti odštetu. U nastavku te zanimljive diskusije Guevara opovrgava taj argument pozivajući se na novi kubanski ustav i agrarnu reformu provedenu u Japanu, kada je bilo prihvaćeno da se naknada isplati u roku od 20 godina uz 2 do 3 posto kamata.[94]

Nemanja Nešić zasigurno je u pravu kada u svom magistarskom radu zaključuje da je Titovo zalaganje za isplatu odštete američkim kompanijama ponajprije bilo motivirano njegovim razumijevanjem svih opasnosti i problema s kojima će se morati suočiti nova revolucionarna vlada ukoliko uđe u sukob s moćnim SAD-om.[95] A on je bio na pomolu jer su se Sjedinjene Države već bile oglasile i zatražile da se sva zemlja koja se izvlasti od američkih vlasnika adekvatno i brzo kompenzira, na što su se Kubanci oglušili.[96] Tito je očito vjerovao da bi Kubanci umirili Amerikance ako bi pristali na njihov zahtjev, te time doprinijeli normalizaciji odnosa tih dviju država. No, činjenica je da se u Washingtonu raspravljalo o mogućnosti svrgavanja Castra već u ožujku 1959. godine, i prije nego što je reforma proglašena.[97] Ima razloga vjerovati da bi američka vlada, čak i da je Castro pristao te bio u mogućnosti platiti odštetu u kratkom roku gotovinom, i dalje nastavila s uplitanjem i sabotažama.

Ukoliko je zaista točna tvrdnja Gerda Kenena (Gerda Koenena) da je Guevara bio jako razočaran Titom,[98] možemo se zapitati nije li možda i taj

---

93 Cviličević se referirao na kubanski Ustav iz 1940. godine, u kojem se nalazila klauzula o kompenzacijama za nacionaliziranu imovinu. No, ubrzo nakon pobjede Castrovih pobunjenika, 7. veljače 1959. godine bio je zamijenjen novim ustavom sročenim da bude u skladu s postupcima revolucionarne vlade. – Anderson, *Che Guevara*, 452, 507; Coltman, *Stvarni Fidel Castro*, 180.

94 AJ, 837, I–3–a/63–1, Prijem Misije dobre volje Kube na čelu s Ernesto Che Guevarom, 18. 8. 1959.

95 Нешић, „Југословенско-кубански односи", 20.

96 Anderson, *Che Guevara*, 492–493.

97 Coltman, *Stvarni Fidel Castro*, 185.

98 Jugoslavenski funkcioneri i diplomati isprva su smatrali da je Guevarina misija otišla iz Jugoslavije s „najboljim" dojmovima. No, nakon što je došlo do zahlađenja u bilateralnim odnosima konstatirali su da im nije „jasno kako je Guevara shvatio našu zemlju i naš razvoj i kako je to prenio ovdje, bez obzira na njegove pozitivne izjave po povratku iz Jugoslavije". – AJ, 837, I–5–b/61–1, O Kubanskoj revoluciji, 21. 4. 1960, 27.

razgovor djelomice tome pridonio. Unatoč Titovim stvarnim pobudama, pitanje je kako su Kubanci taj razgovor i dobivene savjete protumačili.[99] Tim više ako imamo na umu da je Guevara u jednom govoru 1960. godine kazao: „'Umjerenost' je još jedan od tih pojmova koji vole koristiti kolonijalni agenti".[100] Rečeno jednostavnijim rječnikom, Che je svim onima koji su kubanskom režimu savjetovali umjerenost u reformskoj politici poručio da su izdajnici. Iako je ta izjava bila prvenstveno namijenjena domaćoj javnosti, jasno svjedoči o tome koliko su kubanske vođe takvi savjeti iritirali, bez obzira na to s koje strane dolazili.[101]

Kubanska agrarna reforma ubrzo je ponovno bila tema razgovora između visokih kubanskih i jugoslavenskih rukovodilaca. Savezni sekretar za vanjske poslove Koča Popović, kao i predstavnik FNRJ u Ujedinjenim narodima Dobrivoje Vidić od 19. do 22. listopada 1959. godine boravili su u službenoj posjeti Kubi. Već prvoga dana posjete susreli su se s kubanskim predsjednikom Osvaldom Dortikosom (Osvaldom Dorticosóm), koji im je u srdačnom razgovoru govorio o aktualnoj agrarnoj reformi, naglasivši njenu izrazitu važnost za stjecanje ekonomske i političke nezavisnosti zemlje. Tom je prilikom Popović rekao da su i Jugoslaveni nakon završetka Drugoga svjetskog rata pristupili agrarnoj reformi kao jednom od bitnih uvjeta za daljnji ekonomski razvoj zemlje te izrazio puno razumijevanje za njihove napore na tom planu. U pratnji Ernesta Che Guevare, 20. listopada posjetili su poljoprivrednu zadrugu na otoku Isla de los Pinos. Navedena je zadruga bila tek u formiranju, te nije impresionirala Jugoslavene. Popović je zapisao da kao „objekat ostavlja mršav utisak, međutim vidi se da sa zalaganjem žele da je razviju".[102] Takvo zapažanje bilo je daleko od idealističkih opisa kakve su mediji o zadrugama inače donosili jugoslavenskim čitateljima.

---

99 Koenen, *Projekt Guevara*, 240.

100 Anderson, *Che Guevara*, 537.

101 Ernesta Che Guevaru dijelio je od jugoslavenskih komunista duboki ideološki jaz. Guevara je proturječio jugoslavenskoj politici miroljubive koegzistencije svojom vizijom kontinentalne revolucije. Pozivao je na podizanje oružane borbe i odstranjenje američkog utjecaja diljem Latinske Amerike. Istovremeno je Jugoslavija nastojala održati dobre diplomatske odnose s mnogim latinoameričkim režimima koje je Guevara smatrao američkim marionetama. Che je također sanjao o stvaranju „novog socijalističkog čovjeka" koji će, vođen moralnim poticajima, djelovati za isključivu dobrobit zajednice. Bilo je to u opreci s liberalizacijom jugoslavenskog privrednog sistema koji je usvojio materijalne poticaje te načelo nagrađivanja prema rezultatima rada, što je rezultiralo pojavom razlika u plaćama, odnosno napuštanjem načela uravnilovke. Postojale su i brojne druge razlike, a kao još jedan primjer navest ćemo kako je Cheu bilo odbojno bilo kakvo uživanje u luksuzu ili privilegijama, jer to nije smatrao spojivim s požrtvovnim životom uzornog revolucionara. S druge je pak strane bilo vidljivo kako jugoslavenska partijska elita uživa u privilegijama i živi daleko višim standardom od prosječnog građanina. – Anderson, *Che Guevara*, 538–539, 548, 647; Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 471, 491.

102 AJ, 837, I–5–b/61–1, Izvještaj s posjete Kubi državnog sekretara za inostrane poslove Koče Popovića i ambasadora Dobrivoja Vidića u vremenu od 19. do 22. oktobra 1959. g., 12. 11. 1959, 3–6.

Revolucionarne promjene na Kubi bile su još jednom tema razgovora prilikom posjete kubanskog ministra vanjskih poslova Raula Roe (Raúla Roe) Jugoslaviji u siječnju 1960. godine. I tog je puta jugoslavenski predsjednik svome kubanskom gostu sugerirao „trezvenost i realističnost naročito u teškim trenucima za zemlju".[103] U svom je izlaganju ponovno istaknuo da su i Jugoslaveni u „unutrašnjem razvoju išli polako i oprezno, kao što to pokazuje slučaj s nacionalizacijom", koju su proveli „što bezbolnije i bez ekonomskih poremećaja". Upoznao ga je s ekonomskom blokadom koju je Jugoslaviji nametnuo sovjetski blok nakon prekida sa Staljinom, no Jugoslavija nije dopustila da zbog uskih i ekstremnih stavova ostane izolirana.

I tom je prilikom ukazao na važnost isplate odštete za nacionaliziranu imovinu u stranom vlasništvu. Kao pozitivan primjer naveo je upravo Jugoslaviju, koja je isplaćivala odštetu Zapadu, što joj je otvorilo put za razvitak ekonomskih odnosa i dobivanje kredita.[104] Titovi savjeti zorno ilustriraju kako je već tada smatrao da se Kubanci ne trude dovoljno kako bi izgladili svoje nesuglasice sa SAD-om. Isticanjem vlastitog primjera također im je htio naglasiti da izolacija Kube neće ovisiti samo o SAD-u, nego prvenstveno o tome koliko će im ona sama svojom politikom to olakšati. U nastavku razgovora Roa je naglasio važnost jugoslavenskog iskustva u provođenju agrarne reforme.[105] No Titu je odmah dao do znanja da će ona biti dosljedno provedena unatoč reakcijama u zemlji i inozemstvu.[106]

Osim iz razgovora visokih jugoslavenskih rukovodilaca i predstavnika s kubanskim kolegama, stavove jugoslavenskog režima o događanjima na Kubi možemo razaznati i iz brojnih izvještaja sastavljenih u Državnom sekretarijatu za vanjske poslove ili u jugoslavenskim ambasadama u Washingtonu i Havani. Tijekom 1959. i početkom 1960. godine u tim se izvještajima, slično kao i u medijima, vrlo pohvalno komentiraju kubanske promjene. U jednom od prvih Grahekovih izvještaja iz travnja 1960. godine navodi se da gubitak američkog kapitala na Kubi i zarazan primjer Kubanske revolucije za ostale zemlje Latinske Amerike predstavljaju mobilizacijsku snagu za okupljanje „unutarnje kubanske i latinoameričke reakcije na čelu s monopolističkim krugovima SAD-a". No ocjenjuje se da „ne bi iznevjerila samu sebe, Revolucija je morala da poduzima, a i morat će ubuduće takve mjere koje joj osiguravanju podršku masa". Grahek zaključuje da se na Kubi ne radi samo

[103] AJ, 837, I–3–a/63–2, Zabilješka povodom boravka kubanske delegacije na čelu s ministrom vanjskih poslova Kube Raúlom Room, koja je boravila u Beogradu od 17. do 20. siječnja 1960. godine, 1.

[104] AJ, 837, I–3–a/63–2, Zabilješka o razgovoru predsjednika Josipa Broza Tita s kubanskim ministrom inostranih poslova Raúlom Room u Beogradu, 18. 1. 1960, 3

[105] AJ, 837, I–3–a/63–2, Zabilješka o razgovoru predsjednika Josipa Broza Tita s kubanskim ministrom inostranih poslova Raúlom Room u Beogradu, 18. 1. 1960, 6.

[106] AJ, 837, I–3–a/63–2, Zabilješka povodom boravka kubanske delegacije na čelu s ministrom vanjskih poslova Kube Raúlom Room, koja je boravila u Beogradu od 17. do 20. siječnja 1960. godine, 7.

o promjeni režima nego i o likvidiranju dotadašnjih „društveno-ekonomskih zala", odnosno latifundističko-kapitalističkog sistema. Pritom ocjenjuje da primijenjena rješenja odgovaraju specifičnim uvjetima unutrašnjeg razvoja Kube.[107] Te, 1960. godine, Castrova je revolucija među Jugoslavenima još uvijek percipirana kao originalan i autohton proces.

U istom izvještaju Grahek pozitivno izvještava o rezultatima agrarne reforme i povećanju poljoprivredne proizvodnje.[108] Osvrće se na stvaranje zadruga u kojima „se predviđa društveno upravljanje slično našem". Upravo zato što je u kubanskom eksperimentu vidio sličnosti s jugoslavenskim privrednim modelom, Grahek o zadrugama piše vrlo pozitivno, kao što su to dotad činili i novinari.[109] U izvještaju sekretara Ambasade FNRJ u Havani Branka Vukušića iz svibnja 1961. godine i dalje se pohvalno piše o zadrugama i narodnim dobrima kao o modernim i efikasnim poljoprivrednim dobrima. Unatoč administrativnom i centraliziranom sustavu upravljanja privredom, i dalje se zadržao princip rentabilnosti u proizvodnji. Računalo se da će do 1965. godine doći do udvostručenja životnog standarda. Isticalo se da srž kubanske ekonomske politike leži u načelu da je „'socijalizam režim obilja' i da je osnovni cilj proizvodnje zadovoljenje potreba stanovništva. Do sada se toga drže i u praksi".[110] S jedne su strane takve ocjene jugoslavenskih diplomata bile rezultat nekritičkog usvajanja kubanskih tumačenja. No s druge strane, prve su Castrove mjere u vrlo kratkom roku uistinu poboljšale životni standard cjelokupnog stanovništva, osim najbogatijih. Snižene su stanarine i naknade, te povećane najniže plaće. Za siromašno seosko stanovništvo država je počela graditi stanove, škole, ambulante i infrastrukturne objekte te otvarala „narodne prodavaonice" s izrazito povoljnim cijenama. Sve je to rezultiralo porastom potrošnje kod najsiromašnijih gradskih i seoskih slojeva. Trebale su proći dvije do tri godine da se pokažu negativne posljedice koje će zbog toga nastati u privredi.[111]

Već krajem 1961. godine u izvještajima novoimenovanoga jugoslavenskog ambasadora u Havani Boška Vidakovića iznose se neka negativna zapažanja o situaciji na Kubi. Sve se češće govori o padu standarda stanovništva te o rastućem nezadovoljstvu među radnicima i seljacima. Krivnja za takav razvoj događaja vidi se u sve većoj radikalizaciji režima. Prve reforme – poput smanjenja stanarina te pojeftinjenja energenata i usluga – izazvale su oduševljenje među gradskim srednjim slojevima, no ono je splasnulo uslijed poskupljenja životnih troškova i nestašica. Vidaković naglašava da se položaj radnika nije poboljšao, već je postao gori nego u Batistino vrijeme.

---

107 AJ, 837, I–5–b/61–1, O Kubanskoj revoluciji, 21. 4. 1960, 13–14.
108 AJ, 837, I–5–b/61–1, O Kubanskoj revoluciji, 21. 4. 1960, 9–10.
109 AJ, 837, I–5–b/61–1, O Kubanskoj revoluciji, 21. 4. 1960, 11.
110 AJ, CK SKJ (507), CK SKJ, IX, 67–38, O nekim novijim formama unutrašnjeg razvoja Kube, 26. 5. 1961.
111 Coltman, *Stvarni Fidel Castro*, 190; Koenen, *Projekt Guevara*, 238.

Ističe da je Zakon o agrarnoj reformi bio donijet i primijenjen u skladu s uvjetima na kubanskom selu. Prvu fazu provođenja reforme, do početka 1961. godine, ocjenjuje vrlo uspješnom. Zahvaljujući primjeni originalnih mjera, u tom je razdoblju došlo do naglog porasta proizvodnje. No kritički se osvrće na reorganizaciju poljoprivrede provedenu početkom 1961. godine pod utjecajem sovjetskih i kineskih iskustava. Tada se krenulo s raspuštanjem zadruga koje su zamjenjivane državnim dobrima – *Granhas del pueblo* (*Granjas del pueblo*). Bila su to glomazna i nekompaktna imanja, što je nužno vodilo do problema u ekonomičnom poslovanju.

Nove su mjere doprinijele padu proizvodnje te nezadovoljstvu među privatnim posjednicima. Uočava se i problem nedostatka stručnih kadrova u poljoprivredi zbog emigriranja brojnih stručnjaka ili njihova angažiranja na drugim poslovima. Vidaković upućuje i na problem mobilizacije i održavanje raznih tečajeva koji drže izvan proizvodnje na desetke tisuća potrebnih poljoprivrednih radnika. Sve je to dovelo do teških poremećaja u poljoprivrednoj proizvodnji i distribuciji, za koje Vidaković predviđa na nisu privremenog karaktera.[112]

Jugoslavenski diplomati u Havani opširno su izvještavali svoju zemlju o nacionalizaciji industrije. Iako su je smatrali nužnom iz političkih i ekonomskih razloga, ocjenjivali su da je prebrzo provedena. Također su zaključili da Kubanci nisu odabrali najbolji način za njenu realizaciju, jer su je proveli „iskorištavajući pogrešnu američku politiku pritisaka i sile". Castrov režim nije ostvario svoje ciljeve istovremeno ističući konstruktivne prijedloge kako bi umirio Amerikance, nego je odnose sa SAD-om postavio „na princip udarac za udarac" što je „vodilo lančanom međusobnom zaoštravanju".[113]

Branko Vukušić u izvještaju od 17. rujna 1960. godine navodi da nacionalizacija američkih kompanija nije došla kao protumjera na ukidanje kvota, nego da je pripremana ranije i provedena onda kad se Kubancima pružila povoljna prilika. Ističe da u posljednje vrijeme vlasnici namjerno vrše razne sabotaže kako bi Vlada sekvestrirala poduzeća za čije preuzimanje još nije spremna. S tim u vezi, napominje da se u nekim poduzećima opadanje proizvodnje već počinje primjećivati.[114] Već idućeg mjeseca, u listopadu 1960. godine, Grahek izvještava o problemu stvaranja ogromnog centraliziranog državnog aparata te komentira kako će biti zanimljivo pratiti „koliko će početne forme samoupravljanja…moći postati protuteža birokratskom aparatu u uvjetima velikih ekonomskih teškoća". Sve veću opasnost vidi i u rastućem nezadovoljstvu u zemlji, jer smatra da se je u posljednje vrijeme pretjeralo

112 AJ, 507, CK SKJ, IX, 67–41, Materijal o Kubi, 6. 12. 1961.

113 DAMSPRS, PA, god. 1961, k. 72, dok. 41935, Telegram Ambasade u Havani Sekretarijatu za inostrane poslove, 18. 1. 1961.

114 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 68, dok. 425464, Neki aspekti novijeg unutrašnjeg razvoja Kube, 17. 9. 1960, 5–7.

sa sekvestracijama na štetu srednjih slojeva.[115] Kada u ožujku 1961. godine izvještava o nezadovoljstvu u gradovima i pojačanoj aktivnosti kontrarevolucionara, tumači ih kao posljedicu ekonomskih teškoća, unutrašnjih grešaka i jednostrane prosovjetske vanjskopolitičke orijentacije.[116]

Jednako kao i jugoslavenski novinari, diplomati su predviđali brojne probleme koje će embargo prouzročiti. Smatrali su da su neki privredni problemi mogli biti izbjegnuti da Kuba, naročito od 1961. godine, nije nekritički kopirala lagerska iskustva.[117] Stoga im je bilo jasno da će se Revolucija tek morati suočiti s najvećim izazovima. Ocjenjivali su da će sve jače vezivanje kubanske vlade uz Istok biti uzrokom dodatnih unutrašnjih teškoća, no morali su priznati kako Kuba ne bi mogla izdržati bez pomoći socijalističkog bloka.[118]

U izvještajima iz 1962. godine još je više pojačana negativna slika o promjenama na Kubi. Oštrim rječnikom kritizira se „mlado, ali prepotentno" kubansko rukovodstvo, koje se okrivljuje da je nesposobnošću rješavanja narastajućih unutrašnjih problema dovelo zemlju u „očajnu ekonomsku situaciju".[119] Tako kritičkoj i negativnoj percepciji doprinijeli su višestruki razlozi: kubansko svrstavanje u hladnoratovskom sukobu uz Istočni blok i sve vidljivije udaljavanje od nesvrstane pozicije, žestoki napadi kubanskih komunista i negiranje socijalističkog karaktera Jugoslavije, društvene i privredne promjene na Kubi po uzoru na sovjetski model, sve lošiji bilateralni odnosi, netrpeljivost na osobnoj razini koja je dolazila do izražaja među pojedinim jugoslavenskim i kubanskim funkcionerima i diplomatima, te veliki gospodarski problemi na Kubi koji su upravo te godine postali osobito zamjetni.

Jugoslavenska predviđanja da Kubu tek čeka najgore uistinu su se obistinila. Krajem 1962. godine kubansko se gospodarstvo ubrzano urušavalo. Iako je za vrijeme Kubanske raketne krize, kada se otok našao u središtu hladnoratovskog sukoba, između sovjetske i kubanske vlade došlo do izvjesnih nesuglasica, Castra je takav razvoj situacije učinio još ovisnijim o Sovjetima. Jedino je sovjetska ekonomija bila dovoljno jaka da uslijed američke blokade spasi Kubu od kolapsa.[120] Jugoslavija se je istovremeno kretala u sasvim suprotnom smjeru i od 1961. godine sve se više vezivala uz Međunarodni monetarni fond (MMF) i Međunarodnu banku za obnovu i razvoj.[121] Ta

115 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 68, dok. 428752, Telegram Ambasade u Havani Sekretarijatu za inostrane poslove, 28. 10. 1960.

116 DAMSPRS, PA, god. 1961, k. 72, dok. 47566, Telegram Ambasade u Havani Sekretarijatu za inostrane poslove, 9. 3. 1961.

117 AJ, 507, CK SKJ, IX, 67–41, Materijal o Kubi, 6. 12. 1961, 22–23.

118 DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 68, dok. 428752, Telegram Ambasade u Havani Sekretarijatu za inostrane poslove, 28. 10. 1960.

119 AJ, 507, CK SKJ, IX, 67–58, Bilješka o članku u listu „Hoy" u kom se napada Jugoslavija, 7. 6. 1962.

120 Coltman, *Stvarni Fidel Castro*, 238–244.

121 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, 227.

orijentacija prema različitim financijskim centrima samo je dodatno opteretila bilateralne odnose i udaljila te dvije zemlje. Kubanci su u razgovoru s Jugoslavenima često izražavali mišljenje da MMF zajmove uvjetuje političkim ustupcima. Time su insinuirali da je pod pritiskom ove ustanove jugoslavenska strana oslabila podršku Kubanskoj revoluciji i svjesno se distancirala od Havane.[122]

Zaključak

Socijalistička Jugoslavija pozdravila je rušenje kubanskog diktatora Fulgencia Batiste i dolazak na vlast mladog pobunjeničkog vođe Fidela Castra. Batistina vladavina smatrana je simbolom siromaštva, nasilja i korupcije te preprekom za provođenje prijeko potrebnih društvenih i socijalnih promjena. Iako je FNRJ požurila i već istog mjeseca priznala novi kubanski režim, vođena svojim ambicijama i interesima, Castro je za jugoslavenske funkcionere i medije još bio nepoznanica. Sumnje u njegove stvarne namjere raspršile su se već u svibnju 1959. godine proglašenjem agrarne reforme.

Provedbu agrarne reforme jugoslavenski su novinari pratili s velikim zanimanjem i simpatijama. Uz nacionalizaciju privrede, ta je reformska mjera bila prvi korak u stvaranju socijalističkog društva na kubanskom otoku. Kuba je upravo ulazila u razvojnu fazu u kojoj se je Jugoslavija nalazila u godinama nakon završetka Drugoga svjetskog rata, kada je i sama provela agrarnu reformu i nacionalizaciju. Jugoslavenski su novinari nepovoljnu strukturu vlasništva nad zemljom smatrali najvećim problemom koji tišti Kubu i čitavu Latinsku Ameriku. Stoga su na agrarnu reformu gledali kao na sredstvo za ostvarivanje socijalne pravde i preduvjet za ekonomsku i političku emancipaciju zemlje. Neprestano su isticali koliko je ona poboljšala životne uvjete kubanskih seljaka, koji su prije Revolucije živjeli u krajnjoj bijedi. Tijekom 1959. i 1960. godine u brojnim se člancima idealizirao njihov život u novoosnovanim zadrugama. Jedan od razloga tako pozitivnog izvještavanja nalazi se i u tome što se tada vjerovalo da će zadruge biti predane na upravljanje radnicima. Kada je postalo jasno da će se Kubanci radije povesti za sovjetskim uzorima, došlo je do izvjesnog razočaranja među jugoslavenskim dopisnicima, ali nikada nije došlo do otvorenih kritika ili napada. U promatranom se razdoblju često pisalo i o povećanju poljoprivredne proizvodnje, što je isticano kao još jedan dokaz uspješnosti reforme. Tek početkom 1962. godine uočavaju se prvi problemi kada se javlja vijest o lošem urodu šećerne trske. No toj se vijesti ne posvećuje mnogo medijskog prostora, osim što se kao razlozi ukratko navode nezapamćena suša i nedostatak radne sna-

[122] DAMSPRS, PA, god. 1960, k. 69, dok. 425381, Zabilješka o razgovoru sekretara Vukušića sa Jose Pagliery, funkcionerom Zavoda za plan, 15. IX., 15. 9. 1960; DAMSPRS, PA, god. 1961, k. 72, dok. 41935, Telegram Ambasade u Havani Sekretarijatu za inostrane poslove, 18. 1. 1961.

ge potrebne za sječu trske. Dapače, krajem te godine i dalje se moglo čitati o povećanju prinosa nekih poljoprivrednih kultura poput riže.

Borba i *Vjesnik* pozdravili su nacionalizaciju industrije. Sve te mjere smatrali su opravdanima i nužnima za daljnji privredni razvoj i nacionalnu nezavisnost zemlje. No, dok su nalazili opravdanja za nacionalizaciju krupnog domaćeg i stranog kapitala, pažljivom čitatelju nije moglo pomaknuti da ne odobravaju oduzimanje imovine gradskih i seoskih srednjih slojeva. Stoga je nakon početnog odobravanja zauziman sve suzdržaniji stav.

Sveukupno gledajući, jugoslavenski su mediji u promatranom razdoblju, unatoč manjim odstupanjima, podržavali kubanske reformske mjere. Kada se i nisu slagali s nekim postupcima kubanskih vlasti, to su čitateljima samo diskretno naznačili, ali nikada nisu otvoreno, a još manje oštro, kritizirali Fidela Castra i njegove reforme. Nakon što su prvotne optimistične izvještaje o osjetnom i brzom poboljšanju životnih uvjeta kubanskog stanovništva zamijenili oni o nestašicama i nezadovoljstvu, podrška jugoslavenskih dopisnika Kubanskoj revoluciji i dalje se nastavila. Za kubanske privredne teškoće prvenstveno je okrivljavan američki embargo i monokulturna proizvodnja bazirana na proizvodnji šećera, za što su se smatrali odgovornima prošli režimi koji su gospodarstvo Kube podčinili stranim, u prvom redu američkim interesima.

U jugoslavenskim novinama nije spominjano da su neke od teškoća nastale jer su brojni posjedi i tvornice predani na upravljanje mladim i nestručnim, ali Castru lojalnim pripadnicima pobunjeničke vojske. U sukobu Kube i SAD-a svrstali su se na kubansku stranu. Za zaoštravanje američko-kubanskih odnosa krivili su američku vladu. Bit spora između tih dviju država vidjeli su u provedbi radikalnih reformi koje su ugrozile i ukinule američke interese na otoku. Neprestano se pisalo o uplitanju SAD-a u unutrašnje poslove otočne zemlje na koju se, kako su isticali jugoslavenski novinari, neprestano vrši ekonomski i politički pritisak.

Ako bi na temelju takvih članaka jugoslavenski čitatelji dolazili do zaključka da su jugoslavensko-kubanski odnosi prisni te da njegovi rukovoditelji sa simpatijama gledaju na sve kubanske promjene, to bi bilo daleko od istine. Osim podudarnosti koje se mogu zamijetiti u stavovima jugoslavenskih vlasti i medija o agrarnoj reformi i nacionalizaciji na Kubi, uočljive su i velike razlike. Pokazano je da su jugoslavenski državni vrh te diplomati, naglašeno od druge polovine 1961. godine, imali daleko lošije mišljenje o kubanskim promjenama nego što je bilo ono koje su u javnosti prezentirali mediji. Nakon dolaska Castra na vlast pa do proljeća 1960. godine jugoslavenske su vlasti prema reformama na Kubi zauzimale pretežno pozitivan stav. Usljed sve većeg vezivanja Kube za lager te istovremeno narušavanje jugoslavensko-kubanskih odnosa, od proljeća 1960. godine u prikazima o događanjima na Kubi zapaža se sve više kritika.

Tijekom 1961. godine, kada postaje jasno da Kuba u svojim privrednim mjerama neće ići putem jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma,

dolazi do sve negativnije percepcije izvršenih promjena. Na agrarnu reformu, za koju se u prve dvije godine provođenja isticalo da je opravdana i uspješno provedena, od 1961. godine gleda se sa sve manje simpatija. Dotadašnje pohvale o unutrašnjem razvoju Kube u izvještajima iz 1962. godine ustupile su mjesto kritikama. Vrlo se oštrim rječnikom kritizira kubansko rukovodstvo, koje se optužuje da je znatno pridonijelo velikim ekonomskim teškoćama svoje zemlje. Takva promjena stajališta bila je rezultat ne samo narušenih međudržavnih odnosa i kritičnijeg odnosa prema informacijama serviranim od Kubanca nego i stvarne krize u koju je upalo kubansko gospodarstvo. Razlika u stavovima se može zamijetiti i u pitanju odgovornosti za pogoršanje američko-kubanskih odnosa. Dok su se mediji svrstali na kubansku stranu i krivca ponajprije vidjeli u SAD-u, jugoslavenski režim smatrao je da Kuba snosi veliku odgovornost za loše odnose.

Unatoč sve negativnijem mišljenju koje su jugoslavenski diplomati i Tito osobno imali o izvršenim promjenama, mediji su često o njima i dalje pisali pohvalno. S obzirom na to da su se mediji nalazili pod kontrolom režima i da su morali pisati u skladu sa zahtjevima partijskog vrha, postavlja se pitanje otkud ta razlika. Odgovor leži u tome što je jugoslavenski vladajući vrh podržavao Kubu u njenoj borbi za samostalnost i neovisnost. Obrana neovisnosti malih zemalja od svjetskih sila bila je u skladu s načelima nesvrstavanja. U početku je na Kubansku revoluciju gledano kao na ostvarenje težnji svih progresivnih struja i pokreta u Latinskoj Americi, a Jugoslaveni su bili svjesni simpatija i podrške koju je uživala u svijetu. Smatrali su da će njen zarazni primjer utjecati na oslobođenje i neovisnost ostalih latinoameričkih zemalja koje su se još uvijek nalazile pod američkom dominacijom. To ih je navelo da na Kubu gledaju kao na „ulazna vrata za Latinsku Ameriku".

Iako su to mišljenje promijenili te već 1961. godine konstatirali da Kuba svojom orijentacijom prema Moskvi unosi blokovsku podijeljenost u Latinsku Ameriku te pomaže Sovjetima u nastojanjima da prošire svoj utjecaj na kontinentu, i dalje su bili svjesni utjecaja i važnosti tog malog otoka. Takvim su se razmišljanjima rukovodili u određivanju svoje politike prema Kubi. Očito je da su smatrali da bi loši međudržavni odnosi za Jugoslaviju značili gubitak ugleda i slabljenje pozicija na latinoameričkom kontinentu. A njihova ih je ambicija navodila da upravo tamo šire svoj utjecaj i privuku što više zemalja za svoju nesvrstanu politiku. Stoga su se trudili da mediji ne objavljuju ništa što bi moglo dodatno narušiti već ionako načete jugoslavensko-kubanske odnose i poslužiti Kubancima kao izgovor za nove napade. Štoviše, smatrali su da je pozitivno pisanje jugoslavenskog tiska o Kubi dokaz njihove podrške tamošnjoj revoluciji i taj su argument često koristili kada su se suočavali s optužbama druge strane za nedostatak potpore. Treba imati na umu da je Jugoslavija također bila zemlja koja je provela agrarnu reformu i nacionalizaciju. Javno kritiziranje i ukazivanje na greške Kubanaca moglo bi domaću javnost potaknuti na propitivanje jesu li i jugoslavenske reforme bile uspješne i opravdane.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 837, Kabinet Predsednika Republike; Fond 507, CK SKJ.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva.

Štampa i periodika

- *Borba*, 1959–1962.
- *Vjesnik*, 1959–1962.

Literatura

- Anderson, Jon Lee. *Che Guevara – jedan revolucionarni život*. Zagreb: V.B.Z., 2005.
- Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus, 1990.
- Coltman, Leycester. *Stvarni Fidel Castro*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2005.
- Cvetković, Vladimir Lj. *Pogled iza gvozdene zavese: jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013.
- Filipović, Luka M. *Evrokomunizam i Jugoslavija: 1968–1980*. Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918–2008.* Zagreb: Europapress holding – Novi Liber, 2008.
- Goldstein, Ivo i Slavko Goldstein. *Tito*. Zagreb: Profil knjiga, 2015.
- Jakovina, Tvrtko. „Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici". U: *Titovo doba – Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, uredio Tomislav Badovinac, 147–183. Zagreb: Savez društava „Josip Broz Tito" Hrvatske, 2008.
- Jakovina, Tvrtko. „Aktivna koegzistencija nesvrstane Jugoslavije". U: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 434–484. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.
- Koenen, Gerd. *Projekt Guevara: snovitim stazama svjetske revolucije*. Zagreb: Durieux, 2011.
- Milošević, Srđan. „Od stagnacije do revolucije". U: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 327–365. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.
- Nešić, Nemanja. „Jugoslavensko-kubanski odnosi od 1959. do 1979. godine". Master rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2013. (Cyrillic)
- Pejčinović, Milica. „Če Gevara u Jugoslaviji 1959. Prilog poznavanju uspostavljanja jugoslovensko-kubanskih odnosa". *Vojnoistorijski glasnik*, 2/2017, 235–256. (Cyrillic)
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Ramonet, Ignacio. *Fidel Castro: Moj život*. Zagreb: V.B.Z., 2009.
- Ridley, Jasper. *Tito – biografija*. Zagreb: Prometej, 2000.
- Savčić, Luka. „Slike Kube u jugoslavenskoj javnosti 1959–1986". Master rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- Thomas, Hugh. *Cuba: The Pursuit of Freedom*. New York etc.: Harper & Row, Publishers, 1971.

- Tutino, Saverio. „Kubanska revolucija". U: *Istorija revolucija 20. veka. Amerika, Afrika.*, s. v. 3, Beograd: Komunist, 1970.
- Uertas, Pilar. *Fidel Kastro*. Beograd: IPS Media, 2009.
- Westad, Odd Arne. *Globalni hladni rat*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.
- Zinn, Howard. *Narodna povijest Sjedinjenih Američkih Država*. Zagreb: V.B.Z., 2012.

Summary

Renata Dečman

Agrarian Reform and Nationalization in Cuba as Viewed Through the Prism of Yugoslav Media and Authorities

Abstract: Socialist Yugoslavia closely monitored revolutionary laws, above all the agrarian reform and the nationalization of property, that Fidel Castro began implementing in Cuba shortly after coming to power on 1 January 1959. These measures led to drastic divisions within the country and to a further deterioration of already strained U.S.–Cuban relations. The article analyses the attitude of Yugoslavia, respectively Yugoslav leaders, diplomats and media toward the revolutionary changes carried out in Cuba in the period from 1959 to 1962. The attitudes of the Yugoslav media are examined on the basis of articles published in the two leading daily newspapers, *Borba* and *Vjesnik*. The paper also addresses the questions of whether the agrarian reform and the nationalization of the economy were regarded as justified and successfully implemented and who was held responsible for the escalation of U.S.–Cuban tensions.

Keywords: Cuba, agrarian reform, nationalization, foreign policy, Yugoslav–Cuban relations, Fidel Castro, Yugoslavia

Socialist Yugoslavia welcomed with sympathy the defeat of the Cuban dictator Fulgencio Batista and the seizure of power by the rebels led by Fidel Castro on 1 January 1959. Yugoslav media with considerable interests followed the agrarian reform and the nationalization of industry which Castro began implementing soon after taking power. These measures were applauded as necessary steps for the country's economic development and independence. Initially, the results of the reforms were reported in highly positive terms, with emphasis on increased production and a rising standard of living for almost all segments of the population. However, after the imposition of the U.S. embargo in October 1960, such optimistic reports were increasingly replaced by reports of shortages. Despite the support and sympathy for the implemented reforms that can be observed throughout the entire period under review, the initial enthusiasm gradually gave way to greater restraint. Certain articles reveal that journalists did not fully approve of all the measures taken by the revolutionary authorities, but on the whole, they continued to write about them favourably—in any case far more positively than the Yugoslav political leadership and diplomats viewed them. Subsequently, they also adopted a predominantly positive stance toward the reforms in Cuba. However, as

Cuba became ever more closely tied to the Soviet bloc and as Yugoslav–Cuban relations began to deteriorate from the spring of 1960 onward, diplomatic reports on Cuba display a growing amount of criticism. In 1961, once it became apparent that Cuba would not adopt the Yugoslav model of workers' self-management socialism in its economic policies, attitudes toward the reforms already implemented grew increasingly negative. The agrarian reform, which had at first been considered successfully implemented, began to be regarded with diminishing sympathy. Soon, not a single word of praise for the island's internal development could be found in the reports. The Cuban leadership began to be sharply criticised in harsh terms and was increasingly blamed for the country's economic problems. Despite such private assessments, the Yugoslav regime continued to extend support to the Cuban Revolution. The Yugoslavs were aware of the importance and influence of this small island and therefore took care that the media didn't publish anything that might further damage the already poor Yugoslav–Cuban relations. It is evident that they believed open criticism of the Cubans would mean a loss of prestige and influence for Yugoslavia on the Latin American continent

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.andonov

Aleksandar ANDONOV, doktorand
Filozofski fakultet Univerziteta „Sv. Kiril i Metodij", Skoplje
aleksandar7andonov@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0014-7523

Pogranični sabori (sviždanja) između Jugoslavije i Bugarske tokom šezdesetih godina XX veka[1]

Apstrakt: Rad prati razvoj specifične forme saradnje u okviru jugoslovensko-bugarskih odnosa – pograničnih sabora. Istraživanje ovog fenomena tokom šezdesetih godina XX veka omogućava detaljniji uvid u njegovu dinamiku. Izabrani hronološki okvir omogućava i sagledavanje perioda krajem šezdesetih godina, u kojem su pogranični sabori postepeno prestajali da predstavljaju zadovoljavajući oblik saradnje za obe države. Pogranični sabori predstavljaju široko polje istraživanja koje omogućava analizu ovog fenomena kroz različite aspekte: delovanje državnih institucija, ekonomske interese, potrebu za porodičnim povezivanjem, kao i iskustva i percepcije posetilaca. Sagledavanje pograničnih sabora iz navedenih aspekata zahtevalo je istraživanje lokalnih i centralnih arhiva, prikupljanje usmenih svedočanstava, kao i analizu periodike i relevantnih stručnih radova posvećenih ovom fenomenu.

Ključne reči: Sviždanja, pogranični sabori, jugoslovensko-bugarski odnosi, propaganda, porodično povezivanje, pogranična saradnja

Uvod

Fenomen pograničnih sabora između Jugoslavije i Bugarske, koji je kod pograničnog stanovništva različitog etničkog porekla bio poznat i pod terminom sviždanja,[2] predstavljao je jednu od retkih formi međudržavne saradnje koja je bila potrebna stanovništvu, zbog mogućnosti ostvarivanja kontakta sa porodicom i prijateljima i imala izvestan uspeh u svrhu poboljšanja odnosa.

[1] Rad je posvećen sećanju na mlade tragično stradale u kočanskoj tragediji 16. 3. 2025.

[2] Termin sviždanja koristilo je pogranično stanovništvo duž čitave jugoslovensko-bugarske granice kao naziv za pogranične sabore, odnosno za organizovane susrete stanovnika s obe strane granice. Koren ove reči potiče od bugarske reči „свиждане", koja označava susret, viđanje ili posetu. U širem slovenskom semantičkom polju, ovaj pojam takođe upućuje na čin viđanja, susretanja i okupljanja, što odgovara funkciji samih pograničnih sabora. – https://rechnik.chitanka.info/w/%D1%81%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B5, datum pristupa: 7. 5. 2026.

Počeci ovog fenomena datiraju iz perioda tridesetih godina XX veka,[3] a nakon Drugog svetskog rata, zbog izuzetno bliskih odnosa i otvorenosti graničnog prostora, zvanična sviždanja nisu bila organizovana. Ipak, u sklopu bliskih odnosa u periodu od 1944. do 1948. godine, zadržana je predratna praksa manjih sabora, bez angažmana vlasti.[4] Period maksimalno zaoštrenih odnosa od 1948. do 1953. godine, pretvorio je pograničnu liniju Jugoslavije prema ostalim zemljama Istočnog bloka u „ratnu zonu".[5] Granica je bila u potpunosti zatvorena, a incidenti, u kojima je često bilo i žrtava, bili su svakodnevni.[6] Promenom vladajuće strukture u Sovjetskom Savezu, započeo je i pokušaj poboljšanja odnosa Istočnog bloka sa Jugoslavijom, koji je u odnosu sa Bugarskom tekao za nijansu intenzivnije. Poboljšanjem odnosa, Bugarska vlada je 1956. godine pokrenula pitanje ponovnog organizovanja pograničnih sabora, koje je Jugoslavija prihvatila.[7] Organizovanje pograničnih sabora u ovom periodu, iako predstavljeno kao pokušaj poboljšanja odnosa i stvaranja mogućnosti za kontakt pograničnog stanovništva i porodičnog povezivanja, bilo je široko zloupotrebljavano od strane zvaničnih vlasti za ostvarivanje političke propagande i obaveštajnih aktivnosti. Do 1958. godine sabori su korišćeni u svrhu zvanične politike Istočnog bloka kako bi poboljšao svoje veze sa Jugoslavijom. Međutim, ponovno zahlađivanje odnosa, koje je trajalo od 1958. do 1962. godine, na liniji ideološkog sukoba,[8] promenilo je dinamiku pograničnih sabora. Nakon toga nastupio je period u odnosima koji karakterišu pokušaji razvijanja svestranih veza Jugoslavije i Bugarske, u kome su sviždanja dobila posebnu ulogu. Period od 1963. do 1967. godine okarakterisala su nastojanja da se odnosi što više razviju. Nakon neuspelog pokušaja svestranog poboljšanja bilateralnih veza,[9] iako su sabori bili posmatrani kao nepoželjna inicijativa, nastavili su da se održavaju u pograničnim gradovima.

---

3 Стоян Германов и Димитър Тюлеков, „Пограничните събори в българо-югославските отношения 1944–1989 г.", *Македонски преглед*, 2/2015, 26–27.

4 Владимир Љ. Цветковић, „Сабори на југословенско-бугарској граници 1956–1958. године", у: *Историја и географија: сусрети и прожимања*. *Зборник радова*, ур. Софија Божић (Београд: Географски институт САНУ „Јован Цвијић"; Институт за новију историју Србије; Институт за славистику РАН, 2014), 266. Više o jugoslovensko-bugarskim odnosima u periodu od 1944. do 1949. godine videti: Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949* (Beograd: INIS, 2007).

5 Цветковић, „Сабори", 264.

6 Марко Б. Милетић, „Инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа (1948–1955)", *Токови историје*, 2/2020, 185–208.

7 Više o odnosima Jugoslavije sa Istočnim blokom: Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958* (Beograd: INIS, 2013), 324.

8 Драган Богетић, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције", *Историја 20. века*, 2/2004, 123–154.

9 Ђоко Трипковић, „Југословенско-бугарски односи 50-их и 60-их година XX века", *Токови историје*, 1–2/2009, 91–105. Više o periodizaciji jugoslovensko–bugarskih odnosa: Петар Драгишић и Оливера Драгишић, *Југославија и Бугарска 1944–1980. Хроника неуспешног пријатељства* (Београд: Stella polare, 2019).

Dosadašnja istraživanja pograničnih sabora su nedovoljna. O ovom fenomenu dostupan je rad bugarskih istoričara Stojana Germanova i Dimitara Tulejkova, koji se odnosi na period od 1944. do 1989. godine. U ovom radu pružen je značajan osvrt na fenomen sabora, njegov ekonomski aspekt, kao i na razvoj prakse sviždanja.[10] Takođe, fenomen pograničnih sabora obradio je Vladimir Lj. Cvetković, čiji rad pruža veoma značajan uvid u ulogu sabora u bilateralnim odnosima Jugoslavije i Bugarske,[11] posebno za period karakterističan po pokušajima da se odnosi pozitivno razvijaju (1956–1958), što se ponovilo već 1963. godine.

Sviždanja su bila veoma posećena, a motivi za posećenost bili su različite prirode: susret porodica, razdvojenih granicom; trgovina i mogućnost za zaradu; zadovoljavanje potrebe za socijalnom interakcijom, preko kulturno-umetničkog programa sabora i ugostiteljske ponude; mogućnost kratkoročnog ili dugoročnog prelaska granice, itd. Takođe, na sviždanjima je bila prisutna i aktivnost državnih institucija, veoma često orijentisana propagandno, što je izazivalo različite situacije. Sagledavanje sviždanja u specifičnim bilateralnim odnosima, tokom šezdesetih godina i pokušaj razaznavanja njihovog karaktera, pruža detaljniji uvid u ovaj fenomen.

Sviždanja su bila organizovana blizu granične linije, malo dalje od putnih pravaca i na lokacijama pogodnim za okupljanje nekoliko desetina hiljada posetilaca. Na sektorima prema SR Srbiji, sabori su bili organizovani najčešće na sledećim lokacijama: Zelena Bara (Negotin), Vrška Čuka (Zaječar), Donji Krividol (Dimitrovgrad), Gradina (Pirot), Strezimirovci (Bosilegrad) i Slavče (Surdulica). Na sektoru prema SR Makedoniji, bilo je četiri lokacije na kojima su se sabori održavali: Deve Bair (Kriva Palanka), Crna Skala (Delčevo), Arnautski Grob (Pehčevo) i Novo Selo (Strumica). U periodu pokušaja razvijanja svestrane saradnje od 1963. do 1967. godine, sabori su bili organizovani na još nekoliko lokacija. Međutim, ovi sabori su bili predviđeni za lokalne partijske rukovodioce ili borce u Drugom svetskom ratu.[12]

Pogranični sabori u bilateralnim odnosima Jugoslavije i Bugarske (1958–1969)

Od samog početka organizovanja sviždanja 1956. godine, Sofija i Beograd imali su različite tendencije i projekcije iskorišćavanja ove specifične forme međudržavne saradnje, koje će ostati nepromenjene sve do kraja šezdesetih godina. Bugarska politička scena, umnogome zavisna od moskovske politike, prestrukturirala je svoje dotadašnje pozicije zbog promena u

[10] Германов и Тюлеков, „Пограничните събори".

[11] Цветковић, „Сабори".

[12] Takav sabor se 1965. godine održao između lokalnih partijskih funkcionera Mihajlovgrada (danas Montana) i Pirota. – Германов и Тюлеков, „Пограничните събори", 31–32.

Sovjetskom Savezu nastalim Staljinovom smrću,[13] što je u bilateralnim odnosima označavalo otvaranje prema Jugoslaviji.[14] Jedan od mogućih načina ostvarivanja bliže saradnje Bugarska je videla u sviždanjima, preko kojih je htela da ponovo uspostavi veze sa bugarskom manjinom u NR Srbiji. Period maksimalno zaoštrenih odnosa i zatvorenih granica (1948–1953) prouzrokovao je velike neprilike za Sofiju, jer je bugarsko stanovništvo u NR Srbiji počelo da se iseljava iz pogranične zone u unutrašnjost Jugoslavije i da prekida ekonomske, kulturne i obrazovne veze sa matičnom zemljom.[15] Interes Bugarske prema graničnom sektoru sa NR Makedonijom u početku organizovanja sabora išao je na liniji udaljavanja i neodržavanja sviždanja na granici prema Makedoniji.[16] Bugarska strana je imala podozrenje prema kontaktu stanovništva NR Makedonije i Pirinske Makedonije. Tako čak dve godine od početka sviždanja, odnosno 1958. godine, nakon ultimativnog zahteva jugoslovenske diplomatije da se otvore granični prelazi Deve Bair (Kriva Palanka–Ćustendil) i Novo Selo (Strumica–Petrić),[17] započelo i organizovanje sabora na granici sa Makedonijom. Na ovom sektoru bugarske vlasti su uviđale mogućnost ostvarivanja propagande, obaveštajnog rada i podstrekivanja bugarskog sentimenta u NR Makedoniji.[18] Jugoslavija je, za razliku od Bugarske, imala različite tendencije. Najpre, Beograd je uvideo mogućnost da preko sviždanja prikaže jugoslovenski socijalizam kao uspešniji model socijalističkog razvoja i time jača svoju spoljno-političku ulogu u međunarodnim odnosima. Ove tendencije bile su primetne i na sektoru NR Srbije i na sektoru NR Makedonije. Međutim, jugoslovenska politika razlikovala se u interesima Saveza komunista Srbije (SKS) i Saveza komunista Makedonije (SKM). SKS je imao liberalniji pristup prema sviždanjima i u njima video mogućnost da bugarsko stanovništvo sa obe strane uvidi bolje životne uslove u Jugoslaviji. Makedonsko rukovodstvo je imalo podozrenje prema tako prisnom kontaktu sa Bugarima. Međutim, u delu granice prema Pirinskoj Makedoniji (Blagojevgradski okrug), NR Makedonija je imala interes da održava

13 Ивайло Знеполски и други, *НРБ от началото до края* (София: Институт за изследване на близкото минало, 2011), 237–266.

14 Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, 324–325.

15 Više o bugarskoj manjini u Jugoslaviji i opadanju broja Bugara: Бранко Павлица, „Бугарска национална мањина у Југославији", у: *Положај мањина у СР Југославији*, књ. 19 (Београд: Одељење друштвених наука САНУ, 1996), 714.

16 Цветковић, „Сабори", 271.

17 Granični prelaz kod Ćustendila bio je otvoren 1957. godine, jednu godinu kasnije uspostavljen je i prelaz kod Novog Sela. Bugarskim vlastima je početak komunikacije u većoj meri odgovarao na sektoru Ćustendila, zbog većinskog bugarskog stanovništva na tom delu granice. Prelaz kod Novog Sela bio je direktan pravac uticaja NR Makedonije prema Pirinskoj Makedoniji, prema čemu su Bugari odugovlačili sa otvaranjem prelaza na ovom delu granice. – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), godina 1960, Bugarska, fascikla 15, dosije 12, Jugoslovensko-bugarska saradnja 1945–1959, bez broja, 13.

18 Германов и Тюлеков. „Пограничните събори", 29.

redovne sabore,[19] čime bi mogla održavati veze sa makedonskom manjinom u Bugarskoj,[20] te je u tim okolnostima i intenzivnije pristupala organizovanju sabora na ovom sektoru. Pored različitih interesa, zvanični zajednički stav Beograda, Sofije i Skoplja je bio da su pogranični sabori pozitivna forma, koja omogućava mnogobrojnoj rodbini sa obe strane granice da komunicira i time jača veze između pograničnog stanovništva.

Sabori su zbog velikog broja okupljenih ljudi u osetljivom pograničnom pojasu za obe strane predstavljali i bezbednosni izazov. Još od samog početka, sabori su bili iskorišćeni za ubacivanje provokatora, bivših diverzanata, političkih emigranata, koji su izazivali različite incidente i provokacije. Takođe, na saborima se razvila i praksa trgovine, koja je pored razdvojenih porodica, koje su bile stalni posetioci, privukla i ljude koji su na sabore išli zbog ekonomskih interesa. Još od samog početka provokacije su započele na svim nivoima, kako na samim saborima, tako i u vezi sa njihovom organizacijom, a crna berza je takođe odmah postala neizostavni deo sviždanja. Uviđajući ove probleme, Jugoslavija i Bugarska počele su da organizuju sabore sistematičnije, pre svega ograničavajući prisustvo samo na pogranično stanovništvo[21] i zakazujući sabore najmanje dve nedelje pre predviđenog datuma.[22]

Intenzitet provokacija je umnogome zavisio od nivoa bilateralnih odnosa. Tako je u periodu od 1958. do 1961. godine, zbog ideološkog sukoba, bilo više provokacija. Govorom Hruščova u Varni, maja 1962. godine, u odnosima između Jugoslavije i Istočnog bloka, otvorene su perspektive za dublju saradnju.[23] Jugoslovensko rukovodstvo je već u oktobru 1962. godine na sednici Izvršnog komiteta SKJ, postavilo pitanje odnosa Jugoslavije sa Bugarskom i Grčkom. Kao glavni kamen spoticaja u ovim odnosima ozna-

---

19 Izvršno Veće Makedonije 1961. godine tražilo je od DSIP-a da se broj sabora na sektoru Srbije smanji, a da se prema Pirinskoj Makedoniji omogući još jedna lokacija. IV je insistiralo na tome da je jedini interes organizovanja sviždanja taj da se omogući kontakt sa Pirinskom Makedonijom. Ipak, DSIP je odgovorio da su kontaktirali sa Bugarima i da su za tu godinu već obavili sve pripreme. – DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 14, d. 1, dok. 419003, Izvršen Sovet na NRM do DSIP, 1–3; Državen Arhiv na Republika Severna Makedonija (DARSM), Vlada na Federativna Socijalistička Republika Makedonija, f. 159, kut. 98, Analiza na pogranični sobori, 45. sednica na IS NRM, 5. 5. 1961, 122–139.

20 DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 12, d. 1, dok. 128/9, Izveštaj o makedonskoj nacionalnoj manjini u svetlosti naših odnosa, naša aktivnost i mere u vezi sa tim, 6.

21 Na saborima za 1959. godinu, u NR Srbiji bilo je zabranjeno 700 pripadnika bugarske manjine da prisustvuju. – DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 47586, Poziv Komisije za nacionalne manjine CK SKJ drugu Gojku Žarkoviću, Prvo odeljenje DSIP-a, 5.

22 Цветковић, „Сабори", 268–269.

23 Bugari su nakon posete Hruščova, najpre na saborima znatnim smanjivanjem propagandne aktivnosti, a potom i posetom Živka Živkova, uputili Jugoslaviji poruku da žele svestrano poboljšanje odnosa. U svom govoru Hruščov je istakao da odnosi sa Jugoslavijom moraju biti produbljeni, jer se radi o socijalističkoj zemlji, koja je samostalnom borbom protiv germanofašista stekla svoju slobodu. – „Събори на българо-югославската граница", *Работническо дело*, 17. 5. 1962, 2; DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 12, d. 3, Poseta Hruščova Bugarskoj, 1–3.

čeno je makedonsko pitanje.[24] Susretom Josipa Broza sa Todorom Živkovom u januaru 1963. godine zvanično je započeo period pokušaja da se bilateralni odnosi svestrano razvijaju.[25] Pokušaj da se odnosi pozitivno razvijaju smanjio je provokacije na sviždanjima, međutim, tradicionalno neprijateljstvo posebno na saborima prema Makedoniji i dalje se ispoljavalo svake godine.[26] Period zvaničnih zalaganja da se odnosi razvijaju urodio je plodom donošenjem ugovora o viznoj liberalizaciji, 1965. godine. Dve godine ranije, ugovorom o malograničnom prometu, saborima je oduzeta zvanična trgovinska komponenta. Međutim, ugovorom o viznoj liberalizaciji, fenomen sabora je u potpunosti bio prevaziđen, jer su ovim ugovorom građani mogli slobodno putovati i posetiti svoju porodicu.[27] Makedonsko ru-

[24] Zbog razmatranja pitanja o Makedoniji, iz SKM na sednici su prisustvovali: Lazar Koliševski, Vidoe Smilevski, Ljupčo Arsov, Aleksandar Grličkov i Krste Crvenkovski. Makedonski rukovodioci su jednoglasno stavili do znanja da je ponuđen materijal manjkav i da je potrebno odlaganje diskusije. Josip Broz, Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković su odmah reagovali da se ne radi ni o kakvoj promeni stava partije, već o jednostavnom razmatranju novootvorenih perspektiva i mogućnostima u razvoju odnosa. Makedonski rukovodioci ostali su dosledni stavu, te je tačka skinuta sa dnevnog reda, a Ranković je stavio primedbu drugova iz Makedonije da preosetljivi pristup ovom pitanju nije ničim opravdan. Samo pola godine kasnije u SKM izvršena je prva promena generalnog sekretara od njenog osnivanja 1943. godine. Materijal kojim makedonski rukovodioci nisu bili zadovoljni sadržao je podatke o pograničnim saborima i organizovanoj političkoj propagandi na njima. – Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez Komunista Jugoslavije (507), Izvršni komitet CK SKJ, (III), k. 93–94–95, Zapisnik sa sednice IK CK SKJ, 15. 10. 1962, 9–14.

[25] U toku uspostavljanja prvih kontakata sa ciljem proširenja saradnje, u drugoj polovini 1962. i početkom 1963. godine, sâm Živkov je u prvom razgovoru sa novoimenovanim ambasadorom FNRJ u Sofiji, Predragom Ajtićem, istakao sabore kao pozitivan primer, koji bi se u narednom periodu poboljšanja odnosa trebao koristiti. Ovaj stav o pograničnim saborima Živkov je ponovio i Titu, prilikom susreta u Beogradu u januaru 1963. godine. – Трипковић, „Југословенско-бугарски односи", 89–90; DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 13, d. 1, 422916, Zabeleška o razgovoru ambasadora Ajtića sa Todorom Živkovim, 3; „Југословенско-бугарски односи: Председник Републике Тито састаће се с бугарским премијером Тодором Живковом", *Политика*, 25. 1. 1963, 1.

[26] Karakterističan je primer prilaska predsedniku Štipskog sreza od strane bugarskih provokatora, koji su tvrdili da u Pirinskoj Makedoniji postoji organizacija kojoj oni pripadaju, da sakupljaju oružje i da je njihov cilj ujedinjenje sa SRM. Sreski predsednik je odmah obavestio bugarske organe reda, a nakon izostanka reakcije ocenio je ovaj postupak kao smišljenu provokaciju. – DAMSPRS, PA, god. 1964, Bugarska, f. 23, d. 14, dok. 412788, Izveštaj o saborima na jugoslovensko-bugarskoj granici, 6.

[27] U svojim dnevničkim beleškama jugoslovenski ambasador u Sofiji, Dragoslav Marković, ocenio je pregovore oko vizne liberalizacije kao veoma mučne, pre svega zbog neodlučnosti Bugara. Podozrevanje Bugara prema slobodnim putovanjima bilo je rezultat dogmatizma koji je još uvek bio veoma snažan. Takođe, Bugari su nekoliko puta, a i na sviždanju kod Vrške Čuke, 7. 10. 1962. godine prepredili jugoslovenske pogranične službe da preko Jugoslavije u Bugarsku ulaze kapitalistički špijuni. Ipak, 15. maja 1965. godine bio je zaključen sporazum o viznoj liberalizaciji, koji je u smislu slobodnijeg putovanja više odgovarao jugoslovenskim građanima, dok su bugarski građani još uvek imali veliki broj domaćih propisa oko prelaska granice. Uspeh ovog ugovora ogleda se u znatnom povećanju broja jugoslovenskih turista u Bugarskoj u drugoj polovini 1965. u odnosu na prvu polo-

kovodstvo, iako je stalno imalo rezervu i pokazivalo veliki oprez oko sabora, zvanično je 1965. godine, u duhu pokušaja poboljšanja odnosa, još uvek podržavalo organizaciju sviždanja.[28]

Sa ciljem intenziviranja propagande, 1962. godine na saboru kod Donjeg Krividola, bugarski i jugoslovenski građani autobusima su prevoženi do Dragomana i Dimitrovgrada.[29] Bugarskoj strani je ovo iskustvo bilo neprijatno zbog mogućnosti da bugarski građani uvide bolje životne uslove u Jugoslaviji, te su bugarske vlasti, i pored poboljšanja odnosa 1962. godine, na preostalim saborima zabranile takvu praksu.[30] Međutim, ovo je predstavljalo prvi slučaj poseta gradovima, čime se ta ideja sve češće iznosila u razgovorima. Druga poseta pograničnim gradovima dogodila se 1965. godine, između Strumice i Petriča.[31] Pogranični sabori su nakon 1967. godine postali potpuno nepoželjna inicijativa, za obe zemlje i poprište crne berze.[32] Nakon intervencije Varšavskog pakta 20. avgusta 1968. godine u Čehoslovačkoj, preostala sviždanja za tu godinu bila su odgođena. Već sledeće 1969. godine sabor je bio zakazan u Petriču, a isti se održao 12. oktobra. Bugarske novine su naglasile da Petrič, njegovi restorani, poslastičarnice i prodavnice nikada ni-

vinu godine. Ambasador Marković tokom svog mandata od 1963. do 1967. godine u svojim detaljnim dnevničkim beleškama nijednom nije pomenuo fenomen sabora. Najpre period u kome je delovao govori da je inicijativa postala minoran oblik kontakta između Jugoslavije i Bugarske, te je u bilateralnim odnosima naročito nakon 1965. godine postala beznačajna. – Istorijski arhiv Beograda (IAB), Lični fond Dragoslava Draže Markovića (2769), k. 6, sveska br. 3, 83–84; Branko Pavlica, „Jugoslovensko-bugarski odnosi posmatrani kroz državne ugovore u periodu 1955–1975. godine" (Magistarska teza, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 1979), 179; DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 13, d. 2, dok. 437934, Zabeleška o razgovoru pukovnika Pavla Ilića i zamenika ministra odbrane NRB generala Georgijeva, 1–4; DAMSPRS, PA, god. 1965, Bugarska, f. 20, d. 7, dok. 438040, Pregovori o viznoj liberalizaciji između SFRJ i NRB, 1–2.

28 DAMSPRS, PA, god. 1965, Bugarska, f. 19, d. 17, dok. 410072, IS na SRM, stav o održavanju ovogodišnjih sabora sa Bugarskom, 1.

29 Petsto bugarskih građana ovom prilikom posetilo je Dimitrovgrad. Takođe, na ovom saboru postala je tradicionalna poseta groba Ljupča Baranova, koji je poginuo kao partizan i bio rođak Georgija Dimitrova. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 13, d. 3, dok. 43762, Zaključci Komisije za nacionalne manjine CK SKJ, 3.

30 DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 3, 428025, Poseta drugog sekretara Ambasade u Sofiji Stjepana Ščurića saboru u Donjem Krividolu, 4.

31 Iznoseći ovaj slučaj na kolegiji ambasade, Marković je dodao da sviždanja treba da budu organizovana u pograničnim naseljenim mestima, čime bi se forma saradnje zadržala, a kulturni program i higijenski uslovi poboljšali, jer su oni na kraju činili sabore zaostalim i primitivnim. Još od 1961. godine, jugoslovenska ambasada je razmatrala mogućnost održavanja sabora u pograničnim gradovima. Ipak, Bugari su prvi put blagonaklono na ovaj predlog reagovali tek 1965. godine. – DAMSPRS, PA, god. 1965, Bugarska, f. 19, d. 15, dok. 414146, Izveštaj o saborima u toku 1964. godine, 3; DAMSPRS, PA, god. 1965, Bugarska, f. 20, d. 9, dok. 41820, Zabeleška o razgovoru Stojana Karaslavova, referenta u MIP-u, i Stojana Prokića, 1–2.

32 Beogradska *Politika* je o saboru kod Dimitrovgrada, 1967. godine, prenela da je ukidanjem viza ova nekad lepa tradicija izgubila smisao i da se crnom berzom kaljaju bilateralni odnosi Jugoslavije i Bugarske. – „Сабори на граници", *Политика*, 21. 10. 1967, 7.

su bili tako posećeni, čime se održavanje sabora produžilo u pograničnim gradovima.[33]

Trgovina na sviždanjima i uvođenje malograničnog prometa

Ideološkim sukobom, koji je započeo VII kongresom Saveza komunista Jugoslavije u Ljubljani u aprilu 1958. godine, odnosi između Jugoslavije i Istočnog bloka bili su pogoršani.[34] Pored ideološkog sukoba, otvaranje granice i organizovanje sviždanja na sektoru prema Makedoniji dodatno su ispoljili sve negativne karakteristike pograničnih sabora.

U duhu socijalističkog nadmetanja na sviždanjima od 1958. do 1960. godine, Jugoslavija i Bugarska su izlagale industrijsku robu kao i robu opšte potrošnje. Komisija za nacionalne manjine CK SKJ, početkom 1960. godine je organizovala sastanak na kome je analizirala pogranične sabore i donela zaključke za njihov dalji razvoj, a između ostalog bilo je istaknuto da je potrebno izlagati robu koje u Bugarskoj nije bilo.[35] Takođe, sugerisano je da se cene drže stabilne, jer su bugarske kritike u ideološkom sukobu išle na liniju nesocijalističkog jugoslovenskog ekonomskog sistema.[36] Od industrijske robe Jugoslavija je na saborima postavljala uzorke traktora, kombajne, kamione, autobuse, automobile, televizore, motocikle.[37] Pored velikih proizvodnih preduzeća, pogranične trgovinske firme starale su se o prodaji opšte robe. Sa jugoslovenske strane najprodavaniji proizvodi bili su: najlon, perlon, polivinil, ručni satovi, vunica, konfekcijska roba, čokolada, kao i gume za automobile.[38] Bugarska roba od strane uposlenika jugoslovenske ambasade u Sofiji bila je ocenjena kao manje kvalitetna i u nedovoljnim količinama, a najprodavaniji proizvodi su bili: vunica, kačkavalj, alva, porcelanski servisi, štof,

---

33 „Сабори у Кривој Паланци и Благојевграду", *Борба*, 16. 7. 1969, 7; „Бъягаро-Югославски събор в гр. Петрич", *Пиринско дело*, 14. 10. 1969, 1.

34 Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, 460–461.

35 Trgovinska preduzeća su na saborima pored domaće robe izlagale i uvoznu robu. – DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 14, dok. 43333, Narodna banka FNR Jugoslavije Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, 2.

36 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 47586, Poziv Komisije za nacionalne manjine CK SKJ drugu Gojku Žarkoviću, Prvo odeljenje DSIP-a, 2.

37 Poljoprivredne izložbe koje su bile pripremljene od strane IM Rakovica, IPM Zmaj i 14. Oktobar, oduševile su bugarske poljoprivrednike, koji su počeli da kritikuju i stanje u bugarskoj poljoprivredi. Ipak, bugarski zvaničnici kritikovali su nesocijalističku politiku Jugoslavije prema selu i uputili primedbe da su vozila Fiat 2100 i Fiat 1800 italijanske, a ne jugoslovenske proizvodnje. Takođe, Bugari su izneli primedbe da izložene autobuse nisu u potpunosti jugoslovenske proizvodnje, već da su i oni sami otkupili deset karoserija za autobuse skopske fabrike 11. Oktobar. – DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, bez broja, DSIP do Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 1. 1961, 4; DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 528, Zapažanja o saboru kod Kalotine, 3; „ФАС 11 – Октомври ќе извезува автобуси и каросерии во НРБ", *Нова Македонија*, 11. 6. 1959, 4.

38 DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 14, dok. 43333, Narodna banka FNR Jugoslavije Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, 3.

servisi za kafu, peškiri, mantili, harmonike, bicikli, motocikli, radio-aparati itd.[39] Širok asortiman robe, koje često nije bilo u Jugoslaviji ili Bugarskoj, učinio je sviždanja poželjnim za posete, te su građani dolazili i sa pripremljenim spiskovima potrebnih proizvoda.[40]

Razvojem trgovine na saborima započela je i negativna praksa crne berze.[41] Kako su sviždanja predstavljala retku mogućnost da se dođe u kontakt sa stranom robom, tako su bila i masovno korišćena u ovoj svrsi.[42] Ka razvoju ove pojave, pored retke mogućnosti za trgovinu, doprinela je i velika posećenost sabora. Međutim, jedan od ključnih faktora koji je stimulisao crnu berzu bio je niz neuređenih međudržavnih pitanja, koja su se odnosila na kurs dinar–lev, način razmene i angažman carinskih službi. Pored slabog prisustva državnih službi na samom mestu održavanja sabora, vlasti su bile svesne problema koje prouzrokuje crna berza. Krajem 1960. godine, Radoš Jovanović, jugoslovenski ambasador u Sofiji, u koordinaciji sa jugoslovenskim institucijama, pripremio je obimnu analizu fenomena pograničnih sabora. Sekretarijat za poslove robnog prometa izrazio je stav da su sviždanja pozitivna i da stimulišu trgovinu, ali da je potrebna jača kontrola i hitno regulisanje razmene dinara za leve, što je bio glavni razlog za razvoj crne berze. S druge strane, Carinska uprava i Sekretarijat za finansijske poslove izrekli su oštrije ocene i okarakterisali sviždanja kao mogućnost za velike finansijske manipulacije. Izvor problema uočili su u nerealnom kursu, koji je stimulisao trampu i nedostatku ugovora državnih banaka o visini kursa, koji je stimulisao kršenje propisa i zadržavanje jedne valute, kako bi potom mogli kupiti željenu robu. Ovakav problem bio je jasno vidljiv Sekretarijatu za finansijske poslove, koji je beležio nedostatak dinara i otkupljenih leva. Carinska uprava je priznala da nije obavljala svoj posao, zbog političkog karaktera sabora. Međutim, u svojoj oceni realnog stanja bila je direktna i uočila je razvoj crne berze preko trgovinskih preduzeća, čiji su pojedinci kupovali veliki broj artikala iz Bugarske, a potom ih „solidno prodavali" u Jugoslaviji.[43] Zvanično uređenje pitanja kursa i otvaranje državnih menjačnica, nije rešilo problem koji se nastavio i u kasnijim godinama.[44] Glavni problem bila je crnoberzan-

[39] Isto, 5.

[40] DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 422676, Zabeleška o saboru kod Vrške Čuke, 1.

[41] DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, Potsetnik o saborima, f. 15, d. 21, bez broja, 1.

[42] Masovnim obilaskom sviždanja u leto 1960, ambasada FNRJ u Sofiji došla je do zaključka da fenomen sabora posetiocima predstavlja mogućnost za jedinstveni „izlazak u inostranstvu". – DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 422676, Zabeleška o saboru kod Vrške Čuke, 3.

[43] DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, Potsetnik o saborima, f. 15, d. 21, bez broja, 4.

[44] Jugoslovenska preduzeća u početku prihvaćala su kao platežno sredstvo i dinar i lev, dok su Bugari primali samo levove. Ipak jugoslovenska strana sledila je postupak Bugara, te se jugoslovenska roba mogla kupiti samo u dinarima. Kako nije bilo ugovora narodnih banaka, kurs su određivale same banke. Tako je Jugoslovenska narodna banka cenila 1 lev 18 dinara, dok je Bugarska narodna banka, 1 lev cenila 42 dinara. Razmena na crnoj berzi

ska razmena dinara i leva, koja je bila povoljnija od kursa ponuđenog u zvaničnim menjačnicama.[45] Pojava crne berze na sviždanjima i pored tolerantnog odnosa bugarskih, a posebno jugoslovenskih vlasti, prinudila je vlasti da ograniče broj posetilaca na pogranično stanovništvo, koje je imalo veći interes za susrete sa porodicom i prijateljima, nego za trgovinu. Zanemarivanje propisa i odlaganje njihovog donošenja, Jugoslavija je koristila da sviždanja preko trgovine postanu samofinansirajuća, ali glavni razlog je bila uspešnost jugoslovenske propagande da prikaže bolji životni standard, stečen sopstvenim autentičnim socijalizmom.[46]

Kako je ekonomska propaganda išla u korist Jugoslavije, tako je Bugarska morala ulagati velike napore u agitaciona nadmetanja na sviždanjima, ali i da razmišlja o ukidanju trgovine. Bugarska je vodila veoma aktivnu medijsku propagandu, na liniji ideološkog skretanja jugoslovenskog socijalizma, koja se pod utiskom posetilaca pograničnih sabora urušavala. Jugoslovenska ambasada u Sofiji je već početkom 1960. godine uvidela da organizovanje sviždanja Bugarima donosi probleme, ali je smatrala da Bugarska neće ići na ukidanje sabora, jer su sabori bili veoma popularni kod građana. Ambasada je iznela zaključak da je, i pored slabije organizacije jugoslovenskih preduzeća, uticaj koji se ostvaruje bio veliki i „demantuje bugarske uvrede na račun jugoslovenskog društvenog sistema".[47]

Septembra 1960. godine, Todor Manolov, načelnik prvog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova Bugarske, u razgovoru sa ambasadorom Jovanovićem, izneo je predlog bugarske vlade da se na sviždanjima ukine prodaja industrijske robe, a zadrže samo ugostiteljske usluge, a kao glavni razlog je naveo „nekontrolisani šverc" na saborima. Radoš Jovanović je burno reagovao i rekao da će preneti predlog, ali da sumnja da će biti prihvaćen.[48] Odgovor na bugarski predlog bio je predmet razgovora i kolegijuma Ambasade FNRJ u Sofiji, u decembru 1960. godine, na kojoj je prisustvovao i Milan Ća-

je čak i po mišljenju ambasade bila realnija od 22 do 25 dinara za 1 bugarski lev. Kurs je varirao i u zavisnosti od mesta gde se održavao sabor. – DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, bez broja, DSIP do Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 1. 1961., 2.

45 Prema svedočenju prisutnih, čak i razmena dinara i leva na crnoj berzi je bila podstaknuta od vlasti, koje su tendenciozno održavale velike razlike u zvaničnom kursu. Takva tendencija omogućavala je velike zarade pograničnih trgovinskih preduzeća i pojedinaca, koji su tradicionalno učestvovali na saborima. – Intervju sa prof. dr Aleksandrom Atanasovskim (25. 6. 2025).

46 DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska f. 12, d. 17, bez broja, DSIP do Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 1. 1961., 3.

47 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 21, bez broja, Potsetnik o saborima, 1, 5.

48 Jovanović je u telegramu upućenom DSIP-u tvrdio da su Bugari na saborima istupali s nižim cenama i pored nedostatka robe, što ih je primoralo da pokušaju da ukinu trgovinu industrijskom robom. Takođe, ambasador je bio stava da se predlog ne sme prihvatiti, jer bi se ostavio veliki prostor Bugarima za susret sa svojom nacionalnom manjinom, vršenje obaveštajne aktivnosti i propagande. Dok bi, s druge strane, sprečila efikasan način propagande Jugoslavije. – DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 424795, Zabeleška o razgovoru Manolova sa ambasadorom Jovanovićem, 1–3.

tipović, referent DSIP-a za Bugarsku, gde je konstatovano da ukoliko se trgovina ukine, Jugoslavija nema potrebu za organizovanjem sabora.[49] Stav ambasade prenet je od strane DSIP-a bugarskom ambasadoru u Beogradu Grudi Atanasovu početkom 1961. godine. DSIP je upozorio da bi ukidanje trgovine označavalo unazađivanje ove forme međudržavne saradnje, a Atanasov je rekao da nije obavešten o ovom predlogu bugarske vlade.[50] Na osnovu materijala DSIP-a, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, ustanovila je tri mogućnosti Jugoslavije za odgovor na ovaj bugarski zahtev. Prva opcija koju je trebalo ponuditi Bugarskoj bila je uspostavljanje malograničnog prometa; ukoliko bi to bilo odbijeno, predloženo je da se zadrži postojeća forma sabora. Prihvatanje bugarskog predloga o ukidanju trgovine ocenjeno je kao nepovoljno za Jugoslaviju. Jugoslovenske vlasti su procenile da će, ukoliko Bugari jednostrano povuku industrijsku robu i nastave da od svojih građana oduzimaju kupljenu jugoslovensku robu, nastupiti kraj trgovine na saborima i pogoršanje odnosa. To je navelo jugoslovensku stranu da ipak prihvati bugarski predlog, ali uz uporno insistiranje jugoslovenske diplomatije da se uredi malogranični promet na jugoslovensko-bugarskoj granici.[51] Tako je 1961. godine na saborima zvanično bila dozvoljena samo prodaja prehrambenih artikala i pružanje ugostiteljskih usluga. Crna berza, bez prisustva velikih industrijskih preduzeća, opala je na manji nivo.[52] Međutim, jasno je bio vidljiv i pad broja posetilaca, koji zbog zabrane trgovine nisu više videli potrebu da posećuju sabore.[53]

	Broj posetilaca u 1959. i 1960. godini, sa dozvoljenom trgovinom	**Broj posetilaca 1961. godine, bez trgovine**
Slavče (Strezimirovci)	30.000	20.000
Donji Krividol (Dimitrovgrad)	30.000	25.000
Gradina (Pirot)	60.000	40.000

[49] DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 4, dok. 650/60, Kolegijum Ambasade u Sofiji, 20. 12. 1960, 6.

[50] DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 14, dok. 410021, Zabeleška o razgovoru Gojka Žarkovića sa ambasadorom NRB u Beogradu Grudijem Atanasovim, 1.

[51] DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, bez broja, DSIP do Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 1. 1961., 9.

[52] Kako su transportni kapaciteti prema granici bili smanjeni, posetioci su više trgovali robom široke potrošnje: kafom, mesom, orasima i kačkavaljem; u toku izlaganja o ovoj temi na međunarodnoj konferenciji „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora 2", 2. 10. 2025, dr Ognjen Tomić je izložio primedbu da je u svom doktorskom istraživanju o jugoslovensko-italijanskim trgovinskim odnosima utvrdio da su jaja predviđena za izvoz u Italiju iz SR BIH završila kao trgovinski proizvod na sviždanjima. Pored prehrambenih artikala, na crnoj berzi mogli su se kupiti manji predmeti Jugoplastike, dečje igračke, kožne torbe, obuća, itd. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 4, bez broja, Glavni odbor SSRNS, 5. 12. 1962, Informacija o saborima, 4.

[53] DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 3, dok. 428025, Poseta drugog sekretara Ambasade u Sofiji Stjepana Šćurića saboru u Donjem Krividolu, 1.

	Broj posetilaca u 1959. i 1960. godini, sa dozvoljenom trgovinom	Broj posetilaca 1961. godine, bez trgovine
Kadibogaz (Zaječar)	/	10.000
Zelena Bara (Negotin)	/	20.000
Vrška Čuka (Zaječar)	30.000	20.000

Tabela 1. Broj posetilaca na pograničnim saborima, pre i nakon ukidanja trgovine (Izvor: DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, bez broja, DSIP do Komisije za nacionalne manjine CK SKS, januar 1961, str. 3; DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 422676, Zabeleška o saboru kod Vrške Čuke, str. 1; DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, dok. 420381, Zabeleška o saboru kod Slavče, str. 2; DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 5, dok. 44071, Informacija o saborima na jugoslovensko-bugarskoj granici CK SKJ, str. 7–8).

Još pre bugarskog predloga o ukidanju trgovine, Jugoslavija je razmatrala uspostavljanje malograničnog prometa, kao najbolje solucije za zamenu trgovine na sviždanjima.[54] Ambasada je smatrala da bi se tako zadržao ekonomsko-propagandni efekat, ali i značajno smanjila crna berza. Ambasada FNRJ u Sofiji bila je svesna da će Bugarska odbiti, jer je imala podozrenje prema nivou jugoslovenske snabdevenosti robom i mogućnosti da putem malograničnog prometa obavljaju propagandno-obaveštajnu aktivnost.[55] Stav da Bugari neće prihvatiti malogranični promet, ustanovljen je i tokom posete Milana Ćatipovića ambasadi u Sofiji, krajem 1960. godine.[56] Mišljenje jugoslovenske ambasade pokazalo se kao tačno, jer je Bugarska izbegavala razgovore o uvođenju malograničnog prometa.[57] Nakon sabora u leto 1961. godine, Jugoslavija je ozbiljnije pristupila ovom problemu i započela diplomatski pritisak na Bugarsku. Prilikom razgovora između Lazara Koliševskog, Predsednika Narodnog sobranja NRM i vođe makedonskih komunista, sa Grudijem Atanasovim, Koliševski je napao bugarske vlasti da narušavaju odnose dveju susednih zemalja između ostalog i time što ne prihvataju malogranični promet.[58] Bugarski ambasador je potpuno neumesno odgovorio da ne prihvataju jer u pograničnoj zoni nema većih gradova.[59] Diplomatski pri-

54 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 21, bez broja, Potsetnik o saborima, 3.

55 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 189/60, 6.

56 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 4, dok. 650/60, Kolegijum Ambasade u Sofiji, 20. 12. 1960, 6.

57 Dok su bugarski rukovodioci izbegavali ovu temu, paralelno su se interesovali o malograničnom prometom Jugoslavije, sa Grčkom, Italijom i Austrijom. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 4, dok. 427968, Zapisnik o kolegijumu, 8. 1962., 4.

58 Драган Кљакић, *Времето на Колишевски* (Скопје: Матица Македонска, 1994), 370–372.

59 Na jugoslovensko-bugarskoj granici, posebno sa bugarske strane, nalaze se nekoliko većih gradova: Petrič, Blagojevgrad, Ćustendil, Pernik i Vidin. – DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 14, d. 5, dok. 422952, 2.

tisak se nastavio i predlogom da se za 1962. godinu organizuje 25–30 sabora, čime se Jugoslavija nadala da će staviti Bugare pred svršen čin. Ideja je bila da se izrazi isključivo porodični karakter sviždanja, te da pogranično stanovništvo putuje što manje do najbližeg sabora, i da onemogući Bugarskoj da koncentrisano organizuje propagandne aktivnosti, zbog velikog broja sabora.[60] Ipak, 1962. godine održano je 11 sabora. Jugoslovenski predstavnici su skoro u svakom zvaničnom razgovoru pitali bugarske predstavnike o sklapanju dogovora o malograničnom prometu. Pod velikim pritiskom jugoslovenske diplomatije, Bugari su izneli predlog da se, ukoliko se ne postigne dogovor 1963. godine, ponovo obnovi trgovina.[61] Međutim, kako je zvanična politika Sofije bila razvijanje što širih veza sa Beogradom, posebno ekonomskih, bilo je neminovno potpisivanje ugovora. Početak nove faze u odnosima od 1963. godine, u kojoj je bio karakterističan pokušaj razvijanja svestrane saradnje, prethodila je poseta vicepremijera bugarske vlade Živka Živkova. Poseta Ž. Živkova, kako su sami Bugari isticali, bila je sa ciljem proširenja ekonomske saradnje, što je Mijalko Todorović iskoristio i postavio pitanje malograničnog prometa. Ž. Živkov je pozdravio ideju i istakao da bugarske institucije razmatraju opciju i usklađuju različitosti u ekonomskim sistemima.[62] Poseta vođe bugarskih komunista Todora Živkova Beogradu, u januaru 1963. godine, donela je pomak po pitanju malograničnog prometa. Započeli su pregovori između radnih grupa, te je 10. maja 1963. godine, ustanovljen malogranični promet.[63] Kasnije, tokom šezdesetih godina, Bugari su svake godine odbijali proširenja obima trgovine. Tokom 1967. godine, od predviđenih 1.500.000 dolara, bilo je realizovano svega 655.000 dolara.[64] Ukidanjem trgovine i uspostavljanjem malograničnog prometa, na pograničnim saborima nastavila se crna berza, ali u znatno manjem obimu i sa robom široke potrošnje. Prekid trgovine i uspostavljanje malograničnog prometa bili su prvi koraci koji su fenomen pograničnih sabora učinili prevaziđenim. Ta-

60 DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 13, d. 3, dok. 43762, Zadaci u odnosima sa Bugarskom, 5.

61 DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 3, dok. 434689, IS na SRM, stav o održavanju ovogodišnjih sabora sa Bugarskom, 3.

62 DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 13, d. 5, dok. 43711, Zabeleška o razgovoru Mijalka Todorovića i Živka Živkova, 4.

63 Na sektoru SR Makedonije, malogranični promet su obavljali trgovinska preduzeća *Tigar* (Kriva Palanka), *Pirin* (Delčevo) i *Naroden magazin* (Strumica), sa Bugarske strane, duž čitave granice trgovinu je obavljao sofijski *Teksim*. – Pavlica, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, 192; DARSM, Sojuz na komunisti na Makedonija f. 427, kut. 158, sostanok na Komisija za megjunarodni odnosi i sorabotka so rabotnički i drugi progresivni dviženja, 26. 4. 1968, 674–694; Милан Г. Пиљак, „Привредна елита у Југославији и Бугарској 1958–1965: упоредна анализа" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2017), 48–61.

64 DARSM, Sojuz na komunisti na Makedonija f. 427, kut. 158, sostanok na Komisija za međunarodni odnosi i sorabotka so rabotnički i drugi progresivni dviženja, 26. 4. 1968, 687; DAMSPRS, PA, god. 1967, Bugarska, f. 20, d. 30, dok. 438128, Zabeleška o razgovoru Pavla Ilića sa Vaklievim, zamenikom ministra unutrašnje trgovine Bugarske, 1.

kođe, uspostavljanje malograničnog prometa značilo je praktično poboljšanje bilateralnih odnosa Jugoslavije i Bugarske.

Kulturno-politička propaganda i agitacija na sviždanjima

Pored ekonomske propagande, koja je bila u korist Jugoslavije, na pograničnim saborima odvijala se različita propagandna aktivnost, a kao jedna od najzastupljenih je bila kulturno-politička propaganda. Ova propagandna aktivnost bila je dirigovana od strane jugoslovenskih i bugarskih vlasti, a dinamika je zavisila od trenutnih bilateralnih odnosa. Sâm fenomen predstavljao je pogodno tlo za razvijanje različitih propagandnih aktivnosti, zbog redovnog okupljanja više desetina hiljada građana na saborima. Period od 1958. do 1962. godine, usled pogoršanih odnosa Jugoslavije i Istočnog bloka, na ideološkoj liniji, donosio je nove trenutke u propagandnoj aktivnosti. Makedonsko partijsko rukovodstvo, na sednici aktiva Izvršnog komiteta 1960. godine okarakterisalo je propagandu iz Istočnog bloka kao „veću po obimu od 'zapadne' i veoma vulgarnu i nisku", a kao predvodnik ovog kursa označila je Bugarsku, koja je u svrsi propagandne aktivnosti koristila i pogranične sabore.[65] Propagandna aktivnost sa bugarske strane bila je pojačana i zbog uspešnosti jugoslovenske ekonomske propagande, a njeni predvodioci su bili politički emigranti, mahom informbirovska emigracija. Kako se u Bugarskoj nalazio najveći broj emigranata u odnosu na ostale zemlje Istočnog bloka, oni su od strane Državne bezbednosti (DS) Bugarske bili instruirani u svrhu ostvarivanja propagande.[66] Pokušaj Bugara da većim agitacionim angažmanom spreče negativne posledice jugoslovenske propagande, a u toj svrsi su angažovali veći broj emigranata, pripadnike i saradnike DS i znatno ograničavali mogućnost dolaska na sabore svim sumnjivim građanima,[67] nije bio uspešan.[68] Jugoslovenska ambasada u Sofiji je tvrdila da postoji centralno telo koje rukovodi aktivnostima na sviždanjima, a zaključak je izveden na osnovu istih teza koje su agitatori plasirali među posetiocima.[69] Pripreme za agitaciju bile su naročito izražene na sektoru prema SR Makedoniji, odnosno

65 DARSM, Sojuz na komunisti na Makedonija f. 427, kut. 97, 9. Sednica Izvršnog komiteta, 9. 5. 1960, 365.

66 Prema podacima UDB-e, iz 1964. godine, u Bugarskoj se nalazilo 1705 emigranta od ukupno 4928, što je predstavljalo najveći broj emigranta u zemljama Istočnog bloka. – Opširnije o informbirovskoj emigraciji: Момчило Митровић и Слободан Селинић, „Југословенска информбировска емиграција у Источноевропским земљама 1948–1964.", *Токови историје*, 1–2/2009, 34.

67 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 189/60, 1.

68 Angažman emigranata iz Jugoslavije bio je potreban zbog njihovog poznavanja jugoslovenskih prilika, što je omogućavalo uspešniju propagandu. Onim građanima za koje se smatralo da su naklonjeni Jugoslaviji ili neprijateljski nastrojeni prema režimu, pristup na saborima bio je zabranjen, zbog straha da će kasnije agitacijom urušavati bugarsku kampanju protiv jugoslovenskog revizionizma.

69 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 21, bez broja, Potsetnik o saborima, 1.

na saborima kod Crne Skale, Arnautskog Groba i Novog Sela.[70] Glavne teze bugarskih agitatora išle su na liniju kritike jugoslovenskog socijalizma, koju su dokazivali ukazivanjem na: poljoprivredu i da na selu vladaju kulaci; da su jugoslovenski građani prisutni na saborima siromašnije odeveni od bugarskih; da je Bugarska u nedostatku mesa, jer je čitavo raspoređeno u menzama i restoranima, gde se hranila velika većina bugarskih građana; da je životni standard u Jugoslaviji niži itd. Jugoslovenska ambasada u koordinaciji sa domaćim službama, imala je detaljne podatke o aktivnosti DS na saborima. Ambasada je bila u stanju da identifikuje informbirovske emigrante i prati njihovu aktivnost, način upućivanja provokacija i ostvarene kontakte sa jugoslovenskim građanima. Takođe, ambasada je bila obaveštena o vršenim pripremama agitatora u Vidinu i njihovom transportu autobusima DS-a do sabora.[71] Intenzivne propagandne aktivnosti bile su smanjene na saborima tokom 1962. godine, usled Hruščovljeve posete Bugarskoj.[72]

Propagandna aktivnost, osim agitatora, uključivala je i veliki broj drugih segmenata. Tako su obe strane, u periodu dozvoljene trgovine, ulagale u izgled štandova, šatora i opštu reprezentativnost na saborima. Jugoslovenska strana je znatno slabije brinula o saborima na sektoru prema SR Srbiji, dok se na sektoru prema SR Makedoniji redovno više ulagalo u njihovu reprezentativnost. Bugari su uočili ovakvo stanje i postavljali pitanje zašto Jugoslavija potcenjuje sabore prema Srbiji?[73] Slabija organizacija bila je rezultat direktne finansijske pomoći Izvršnih veća Srbije i Makedonije. Izvršno veće Makedonije odvajalo je po šest miliona dinara po saboru i besplatno je obezbeđivalo kulturni program, dok je Izvršno veće Srbije duplo manjom svotom pomagalo sviždanja na svom sektoru.[74] Dobijena sredstva koristili su pogranični srezovi, najčešće u svrhu izrade štandova, obezbeđivanja šatora, postavljanja restorana, ravnjanja prostora valjkom, organizacije kulturno-zabavnog programa itd. Da su sviždanja na sektoru prema Srbiji bila slabije organizovana, posebno nakon pre-

70 Kako bugarske, tako i makedonske vlasti, na sektoru koji gravitira prema Pirinskoj Makedoniji, vršile su ozbiljniju pripremu propagandne aktivnosti. Provokatori sa makedonske strane među posetiocima sabora na ovom sektoru plasirali su tezu da je u Pirinskoj Makedoniji znatno manje ulaganje u industriju, pokušavajući da izazovu nezadovoljstvo centralnom vlašću u Sofiji. Na ovim provokacijama, bugarski rukovodioci odgovarali su organizovanom partijskom akcijom u Blagojevgradskom okrugu. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 5, dok. 8369, Pripreme bugarske strane za sabor kod Zlatareva, 2.

71 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 528, Zapažanja o saboru kod Kalotine, 4; DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 422676, Zabeleška o saboru kod Vrške Čuke, 2.

72 Videti fusnotu 23.

73 Jugoslovenskoj ambasadi ovo pitanje bilo je neprijatno, jer je takav postupak ukazivao na različit pristup dveju jugoslovenskih republika, međutim zanemarivanje sabora prema Srbiji uglavnom je bio rezultat dominantne bugarske manjine sa obe strane granice. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 5, dok. 44071, Informacija o saborima na jugoslovensko-bugarskoj granici CK SKJ, 1–2.

74 Isto, 3.

kida pomoći Jugoslovenske narodne armije pri organizovanju 1959. godine, govori i veoma slab kvalitet šatora na saboru kod Vranja koji su prokišnjavali i bili oduvani.[75] Bugarski deo sabora bio je bolje organizovan.[76] Kako je postojalo centralno telo koje je koordinisalo aktivnostima duž čitave granice,[77] Bugari su na svaku lokaciju prenosili iste montažne šatore, štandove, agregate, pokušavajući da ostave reprezentativniji utisak.[78]

Propagandne aktivnosti na sviždanjima odvijale su se i pomoću parola, slika, zastava, kulturno-zabavnog programa, prodaje knjiga, časopisa, gramofonskih ploča itd. U ovu vrstu propagande, kao i u ostalim segmentima, jugoslovenske i bugarske vlasti ulagale su velike napore, a intenzitet ovih aktivnosti, zavisio je od nivoa bilateralnih odnosa. U periodu ideološke konfrontacije, bugarske vlasti su tendenciozno isticale zastave svih lagerskih zemalja, postavljale slike partijskih sekretara komunističkih partija Istočnog bloka, delile govore Hruščova i Živkova. Takođe, provokacije su išle u pravcu isticanja Staljinove slike ili jugoslovenske zastave na manjem jarbolu.[79] Jugoslovenska strana nije ostala dužna odgovorom na političke provokacije, pa je u tom smislu na sviždanjima masovno delila program SKJ, usvojen u Ljubljani 1958. godine, zbog kojeg je i sam ideološki sukob otpočeo.[80] Karakterističan primer provokacije za period ideološkog sukoba bio je i jugoslovenski predlog da se sabor kod Novog Sela, održi na dan 11. oktobra. Da bi izbegli direktno odbijanje ovog datuma, Bugari samo nekoliko dana pre sabora saopštili su da, zbog pojave stočne bolesti u pograničnom delu, sabor kod Novog Sela neće biti održan.[81]

Period pokušaja da se odnosi poboljšaju uticao je i na koreografiju sviždanja. Tako je od 1963. godine, na saborima prema sektoru SR Srbije, koreografija bila u bilateralnom duhu, dok je na sektoru prema SR Makedoniji, „promakedonska".[82] Na razglasnoj stanici bio je emitovan Hruščovljev govor iz Varne, u

---

75 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 47586, Poziv Komisije za nacionalne manjine CK SKJ drugu Gojku Žarkoviću, Prvo odeljenje DSIP-a, 1.

76 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 528, Zapažanja o saboru kod Kalotine, 1.

77 Sa centrom u Vidinu, centralno telo je organizovalo bugarske aktivnosti oko sviždanja, a ovim centrom je rukovodio general-major Dimitar Jordanov Dimitrov. – DAMSPRS, PA, god. 1963, Bugarska, f. 16, d. 13, dok. 426780, Pripreme Bugarske za ovogodišnje sabore, 2–3.

78 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 21, bez broja, Potsetnik o saborima, 2.

79 DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, dok. 420381, Zabeleška o saboru kod Slavče, 1–2.

80 Jugoslovenska ambasada je na saborima 1960. godine ustanovila da nema dovoljnog broja programa SKJ na ruskom, makedonskom i na srpskoj ćirilici, razumljivih za Bugare, za razliku od programa napisanih latinicom. – DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 422676, Zabeleška o saboru kod Vrške Čuke, 2.

81 Predlog da se sabor održi na dan ustanka makedonskog naroda u Drugom svetskom ratu, Bugarima nije odgovarao, jer bi se sabor pretvorio u proslavu „početka borbe protiv bugarske okupacije". Ova kvalifikacija i proslava iste nije odgovarala bugarskim vlastima, što su kasnije i saopštili uposlenima u jugoslovenskoj ambasadi u Sofiji. – DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 189/60, 1.

82 Bilateralna koreografija, karakteristična za sektoru prema SR Srbiji, u periodu od 1963. do 1967. godine, označavala je uklanjanje lagerskih simbola i slika i postavljanje slika Antona Jugova, Todora Živkova, Aleksandra Rankovića, Edvard Kardelja, Tita, Marksa i En-

kome se pozitivno izrazio o Jugoslaviji.[83] Iako je tradicionalni tempo provokacija i propagandnog delovanja smanjen, aktivnost se prenela na masovnu distribuciju knjiga, časopisa, gramofonskih ploča i kulturno-zabavni program.[84] Deklarativno, to je odgovaralo zvaničnim zalaganjima o svestranom poboljšanju odnosa, ali u praksi su i Jugoslavija i Bugarska imale zamerke na ovu aktivnost. Bugari, u pokušaju da spreče prenošenje jugoslovenske literature i propagandnih materijala, provokatore su prenamenili u grupe koje su pratile ko uzima materijale i potom ih oduzimale.[85] Bugarska strana je za podelu svog materijala išla korak dalje i kako bi čitavu stvar učinila bezazlenom, koristila je decu da dostavljaju propagandne letke, govore, knjige i časopise.[86] Jedna od najprodavanijih knjiga na sviždanjima bila je „Socijalizam i rat" Edvarda Kardelja, koja je tokom 1960. i 1961. godine prodata u više od 700 primeraka.[87] Bugarski rukovodioci su najpre hvalili Kardeljevu knjigu, međutim, nakon kritike moskovske Pravde,[88] pridružili su se njenoj kritici.[89] Naročito oštru reakciju bugarskih rukovodilaca izazivala je političko-teorijska literatura makedonskih rukovodilaca.[90] Ova literatura je posebno bila prisutna na saborima kod Arnautskog Groba, Novog Sela i Crne Skale,[91] a pri svakom kontaktu sa ovom literaturom, bugarski pogranični rukovodioci zahtevali su uklanjanje.[92]

---

gelsa i redovna fotografija Nikite Hruščova, a nakon 1964. Leonida Brežnjeva. Na sektoru prema SR Makedonije, u istom periodu, bila je karakteristična koreografija, koja je u izveštajima DSIP-a označena kao „promakedonska". Bili su izloženi slike Goce Delčeva, Jane Sandanskog, Nikole Kareva, Nikole Vapcarova, itd. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 3, dok. 434689, IS na SRM, stav o održavanju ovogodišnjih sabora sa Bugarskom, 1–2; DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 1, dok. 428025, Poseta drugog sekretara Ambasade u Sofiji Stjepana Ščurića saboru u Donjem Krividolu, 4.

83 Videti fusnotu 19; DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 3, dok. 434689, IS na SRM, stav o održavanju ovogodišnjih sabora sa Bugarskom, 1.

84 Istorijska literatura i gramofonske ploče, iz Jugoslavije, bili su jedni od najtraženijih proizvoda bugarskih građana. – DARSM, Sojuz na komunisti na Makedonija f. 427, kut. 158, sostanok na Komisija za međunarodni odnosi i sorabotka so rabotnički i drugi progresivni dviženja, 26. 4. 1968, 680.

85 DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 5, dok. 8369, Pripreme bugarske strane za sabor kod Zlatareva, 2.

86 DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 14, d. 1, dok. 39603, Informacija o izgradnji puta Niš–Pirot–Dimitrovgrad, 1.

87 DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, bez broja, DSIP do Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 1. 1961., 6.

88 „Новейшие откровения ревизиониста", *Правда*, 2. 9. 1960, 4.

89 DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 12, d. 17, bez broja, DSIP do Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 1. 1961., 6.

90 Radi se o knjigama: Лазар Колишевски, *Аспекти на македонското прашање* (Скопје: Култура, 1962); Димитар Митрев, *БКП и Пиринска Македонија* (Скопје: Култура, 1960).

91 „Справка от МВР до ЦК на БКП за югославската разузнавателна и пропагандна дейност в Благоевградски окръг", у: *Архивите говорят № 60 – Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1950–1967 г.*, том 60, прир. Ива Бурилова и Цочо Билярски (София: Държавна агенция „Архиви", 2009), 246–248.

92 AJ, 507/III, k. 93–94–95, Granična pitanja, 9.

Jedan od najdelotvornijih načina propagande bio je kulturno-zabavni program, koji je bio na svakom sviždanju, još od 1956. godine. Usled dominantnog prisustva bugarskih građana i pripadnika bugarske nacionalne manjine na sviždanjima, na sektoru SR Srbije, kulturno-zabavni program koji su organizovali Bugari izazivao je daleko veće interesovanje posetilaca.[93] Ipak, u pokušaju nadmetanja sa bugarskom muzičkom industrijom, na saborima su bili prisutni poznati autori poput Zore Drempetić, Dušana Jakšića, itd.[94] SR Makedonija i NR Bugarska znatno više su ulagale u kulturno-umetnički program, pre svega, umetnici su bili stimulisani od strane centralnih institucija, te su u tom duhu na saborima nastupale najveće estradne zvezde. Sa makedonske strane na saborima su nastupali Saška Petkovska, Kiril Mančevski, Jonče Hristovski, Nikola Badev, Zafir Hadžimanov, Esma Redžepova, itd.[95] Bugari su takođe na sabore slali svoje najbolje autore, umetnike, ansamble i pozorišne trupe.[96] Takođe, Sofija je insistirala da u kulturnim odnosima sa Makedonijom, uspostavi veze sa unutrašnjim gradovima kao što su Ohrid, Bitolj, Prilep, pored redovnog kontakta sa pograničnim sektorom.[97]

Propagandna aktivnost na sviždanjima je bila tradicionalna još od početka njihovog organizovanja. Propagandna aktivnost je dobijala ili gubila na intenzitetu, u odnosu na bilateralne odnose. Bila je kontinuirana i posebno se isticala prilikom iznošenja makedonskog pitanja. Važnost kako ekonomske, tako i ostalih vidova propagande na sviždanjima, bila je velika, jer je generalna linija bilateralnih odnosa zavisila od kulturno-ekonomske nadmoći, jedne ili druge strane. Ipak, propagandna aktivnost, usled velikog broja posetilaca, često je znala da izazove i neželjene situacije.

Porodično povezivanje

Granična linija između Jugoslavije i Bugarske predstavlja političko-istorijsku granicu. Prirodni koridori i karakteristike granične linije ukazuju na to da se radi o geografski povezanim regionima.[98] Geografska povezanost re-

[93] Pogranični srezovi Jugoslavije na saborima kod Slavče, Zelenu Baru i Kadibogaz nisu svake godine organizovali kulturno-umetnički program, niti obezbeđivali razglas. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 5, dok. 44071, Informacija o saborima na jugoslovensko-bugarskoj granici CK SKJ, 5.

[94] DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 422676, Zabeleška o saboru kod Vrške Čuke, 2.

[95] Intervju sa prof. dr Aleksandrom Atanasovskim (25. 6. 2025).

[96] DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 21, bez broja, Potsetnik o saborima, 2.

[97] Cilj Bugara da uspostave kulturne veze sa unutrašnjošću Makedonije od strane makedonskog partijskog rukovodstva bio je ocenjen kao pokušaj da se uzdiže bugarska nacionalna savest. Bugari su tvrdili da je velikom broju ljudi zabranjeno da manifestuju bugarske nacionalne osećaje. Makedonsko rukovodstvo je ocenilo ovu pojavu kao neživljenu iluziju, te da nije važno u kom smeru će kulturna saradnja ići, međutim da je ona preko potrebnija u pograničnom delu zbog sabora. – DARSM, Sojuz na komunisti na Makedonija f. 427, kut. 100, 57. sednica na IK CK SKM, 7. 11. 1963, 223.

[98] Бранко Павлица, „Југословенско-бугарска државна граница", *Лесковачки зборник*, 38/1998, 34–35.

giona, koji je tokom istorije često pripadao samo jednoj državnoj formaciji, uslovila je niz drugih povezanosti.[99] Prema bugarskim istoričarima Stojanu Germanovu i Dimitru Tulejkovu, fenomen sabora je bio rezultat dugogodišnje tradicije organizovanja vašara u Osmanskom carstvu.[100] Ovakav zaključak je opravdan, imajući u vidu popularnost sabora zbog trgovine. Međutim, duboke veze ovog geografskog prostora ispoljavale su se i visokom porodičnom povezanošću, što je predstavljalo jedan od osnovnih razloga velike popularnosti sviždanja. Mogućnost da se razdvojene porodice susretnu jednom godišnje, posebno nakon normalizacije odnosa sredinom 1950-ih godina, predstavljala je dugo očekivan trenutak. Međutim, snažno uplitanje državnih institucija, posebno u smislu propagande i nadmetanja, činilo je porodično povezivanje veoma rizičnim za članove porodica.

Fenomen sabora, koji je ambasador Jovanović okarakterisao kao jedinu mogućnost za „izlazak u inostranstvo",[101] podstrekivao je iskorišćavanje te mogućnosti za prebegavanje u drugu zemlju.[102] Pokušaja prebegavanja bilo je svake godine.[103] Posebno podsticanje emigriranja od strane bugarske propagande bilo je vršeno preko lekarskih ekipa. Kako bi se u propagandnom smislu dokazao napredak bugarske nauke i medicine, bio je izrađen šator u kojem je tokom sviždanja lekarska ekipa vršila besplatne preglede za sve građane. Doktori su bili vidno instruisani, te su, s ciljem podsticanja prebegavanja, vrbovali mlađu populaciju, obećavajući besplatno školovanje, siguran posao i besplatan stan.[104] U 1960. godini četiri đaka su na ovaj način iskoristila sabor da prebegnu u Bugarsku.[105]

Mogućnost prebegavanja bila je posebno stimulisana ukoliko su begunci imali rodbinu u drugoj zemlji. Tako je Lena Vućkova Petrova iz sela Pulenovci kod Pirota, prilikom sabora 1963. godine, prebegla kod starijeg sina u Sofiju, jer ju je, kako je sama navela, snaha izgladnjivala. Anka Galeva iz sela Donje Nevlje, kod Dimitrovgrada, prebegla je kod starijeg brata, navodeći da ju je maćeha poslala da radi u Pirot i oduzimala sav novac, dok je bila gola i bosa.[106]

---

99 Fernand Braudel, *On History* (The University of Chicago Press, 1982), 25–54.

100 Германов и Тюлеков. „Пограничните събори", 26.

101 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 2, dok. 528, Zapažanja o saboru kod Kalotine, 3

102 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 1, dok. 435605, Konzularni problemi sa NRB, 1.

103 U 1960. godini u Bugarskoj iz Jugoslavije je pobeglo 11 jugoslovenskih građana. Najmanji broj prebeglih građana od 1956. bio je 1964. godine, kada je pet jugoslovenskih građana prebeglo. Prema arhivskoj dokumentaciji i iskustvu posetilaca, prilikom zatvaranja sabora, članovi porodice bi često legli i time odugovlačili rastanak sa porodicom. Međutim, organi bezbednosti su intervenisali i time okončavali sabore. – DAMSPRS, PA, god. 1962, Bugarska, f. 14, d. 5, dok. 44071, Informacija o saborima na jugoslovensko-bugarskoj granici CK SKJ, 6; DAMSPRS, PA, god. 1965, Bugarska, f. 19, d. 15, dok. 414146, Informacija o saborima za 1964. godinu, 2; Intervju sa prof. dr Aleksandrom Atanasovskim.

104 DAMSPRS, PA, god. 1960, Bugarska, f. 15, d. 21, bez broja, Potsetnik o saborima, 2.

105 DAMSPRS, PA, god. 1961, Bugarska, f. 13, d. 4, dok. 421384, 1.

106 DAMSPRS, PA, god. 1963, Bugarska, f. 16, d. 1, dok. 436410, Ambasada u Sofiji Konzularnom odeljenju, 1–3.

Izuzetan primer potencijalnih političkih i bezbednosnih rizika koje su sviždanja mogla da nose predstavlja slučaj Slavka Gjorgjievskog iz sela Uzem, u okolini Krive Palanke. Ovaj slučaj pokazuje da pogranični sabori nisu bili posmatrani samo kao mesta susreta rodbine i stanovništva s obe strane granice, već i kao moguće tačke kontakta, nadzora i sumnje u obaveštajnu aktivnost. Početkom 1960. godine roditelji Slavka Đorđevskog bili su uhapšeni pod sumnjom da su prikrivali bugarske diverzante i da su bugarskoj službi bezbednosti dostavljali određene informacije. Đorđevski, koji je u to vreme bio član Saveza komunista Jugoslavije, otišao je u Kumanovo kako bi se raspitao o razlozima njihovog hapšenja. U razgovoru sa policijskim inspektorom saopšteno mu je zbog čega su njegovi roditelji privedeni. Budući da je bio smatran „proverenim partijskim kadrom", od njega je zatraženo da u porodičnom krugu proveri pojedine informacije, posebno one koje su se odnosile na kontakte njegovog oca i strica.[107] U razgovoru sa dedom, Đorđevski je saznao da je njegov stric Đorgi nekoliko puta dolazio u selo Trnovo, gde je odlazio i njegov otac. Međutim, deda je tvrdio da ga je lično video samo jednom, na saboru kod Deve Baira 1958. godine. Time je, makar posredno, potvrđeno da je između Đorđevskog oca i njegovog brata postojala određena veza i mogućnost susreta. Upravo ta potvrda kontakta, iako sama po sebi nije morala predstavljati dokaz krivice, verovatno je doprinela kasnijoj sudskoj presudi. Otac Slavka Đorđevskog osuđen je na četiri godine zatvora, dok je njegova majka dobila kaznu od jedne godine. Ovaj slučaj se nije završio samo sudskim kažnjavanjem njegovih roditelja. Početkom 1961. godine pokrenut je i postupak za isključenje samog Slavka Đorđevskog iz Saveza komunista Jugoslavije, upravo zbog presude koja je izrečena njegovim roditeljima. Kontakti ostvareni na sviždanjima i sama sumnja u povezanost sa bugarskom stranom mogli su imati ozbiljne posledice ne samo po neposredno optužene već i po njihove članove porodice.[108]

Intenzivna uplitanja političke propagande znala su da rezultiraju tragičnim sudbinama običnih posetilaca i ljudi čiji je jedini cilj bio povezivanje sa svojom rodbinom. Nagomilavanje ovakvih pojava i prebegnuća predstavljalo je jednu od negativnih strana sviždanja, koja je takođe doprinela dogovoru o viznoj liberalizaciji, čime su porodice rastavljene granicom mogle slobodno da se posećuju.

Zaključak

O saborima kao bilateralnoj formi saradnje mogu se dati različite ocene. Najpre, sabori su inicirani nuždom da se omogući, nakon osam godina zatvo-

[107] Kao bugarski diverzant u periodu od 1949. do 1953. godine, od strane organa bezbednosti Makedonije bio je okarakterisan stric, Slavka Đorđevskog, po imenu Đorgi. – DARSM – Odelenie Kumanovo (OK), Okoliski komitet na Komunistička partija na Makedonija Kumanovo (1944–1965) f. 298, kut. 28, str. 841.

[108] DARSM–OK, Okoliski komitet na Komunistička partija na Makedonija Kumanovo (1944–1965), f. 298, kut. 28, str. 840–847.

rene granice, miran susret razdvojenih porodica. Ipak, sabori su bili široko zloupotrebljavani od vlasti obeju zemalja za obavljanje propagandnih aktivnosti. Te aktivnosti ugrožavale su atmosferu u kojoj je trebalo da se susreću porodice i razvijaju bilateralni odnosi. Asimetrija političkih interesa prilikom organizovanja sviždanja je takođe bila prisutna u bilateralnim odnosima. Već od 1961. godine sabori su počeli da gube na značaju. Takva tendencija nastavila se sve do 1965. godine. Međutim, održavanje sabora je nastavljeno zbog novog kursa u bilateralnim odnosima, pokrenutog tokom 1962. i 1963. godine. Nakon potpisivanja ugovora o viznoj liberalizaciji (1965), sabori su u svakoj formi izgubili smisao. Intervencija Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj povećala je nepoverenje Jugoslavije i Bugarske, međutim i pored takvog razvoja odnosa, sabori su bili organizovani u pograničnim gradovima.

Trgovina na sviždanjima bila je najjači propagandni adut Jugoslavije, posebno u periodu ideološkog sukoba, gde je dokazivala svoj uspešniji model socijalizma i pored očiglednih malverzacija posetilaca sabora, kojih je bilo sa obe strane. Jugoslavija ih je tolerisala jer je imala izuzetan propagandni efekat, međutim, tolerisanje ovog problema dovelo je do izuzetno visokog nivoa crne berze. U takvim uslovima Bugari su ukinuli trgovinu na sviždanjima, što je u periodu kada su inicirali poboljšanje odnosa, označavalo kretanje ka ugovoru o malograničnom prometu. Bugarska strana je odugovlačila potpisivanje ovog sporazuma, sve do 1963. godine. Regulisanjem trgovine jedna od osnovnih komponenti popularnosti sabora je otpala.

Jedna od osnovnih komponenti popularnosti sviždanja bila je mogućnost susreta rođaka i prijatelja. Ipak, snažno uplitanje politike i propagande na saborima uzrokovalo je različite događaje, koji su često rezultirali posledicama koje su obeležile njihove životne sudbine. Narušavanje atmosfere pogodne za susret rođaka i prijatelja, crnom berzom, bilo je zapaženo i u medijima. Takav razvoj sabora, u periodu inicijative da se odnosi poboljšaju, doveo je do potpisivanja ugovora o viznoj liberalizaciji. Ovim sporazumom, kao i drastičnom promenom životnog standarda, uvođenjem novih saobraćajnih kanala komunikacije između Jugoslavije i Bugarske, putovanje je bilo znatno olakšano. Time su i planirani susreti sa rodbinom i prijateljima bili dostupniji, čime su sabori u potpunosti izgubili svoj značaj. U narednim godinama i pored prevaziđenosti, zvanična sviždanja bila su organizovana u pograničnim gradovima.

Spisak referenci

Arhivi
- Arhiv Jugoslavije. Fond 507, Savez komunista Jugoslavije.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva, Bugarska (1960–1970).
- Državni arhiv Republike Severne Makedonije. Fond 159, Vlada na Federativna Socijalistička Republika Makedonija; Fond 427, Centralni Komitet Saveza Komunista Makedonije (1945–1990).
- Državni arhiv Republike Severne Makedonije – Odeljenje Kumanovo. Fond 298, Okoliski komitet KPM Kumanovo (1944–1965).
- Istorijski arhiv Beograda. Lični fond Dragoslava Draže Markovića (2769).

Objavljeni izvori
- The Archives Speak, No. 60, The Macedonian Question in Bulgarian-Yugoslav Relations, 1950–1967, vol. 60, compiled by Iva Burilova and Tsocho Bilyarski. Sofia: State Archives Agency, 2009. (Cyrillic)

Štampa i periodika
- *Nova Makedonija*, 1959. (Cyrillic)
- *Rabotničesko delo*, 1962. (Cyrillic)
- *Politika*, 1963. (Cyrillic)
- *Pravda*, 1960. (Cyrillic)
- *Pirinsko delo*, 1969. (Cyrillic)
- *Borba*, 1969. (Cyrillic)

Izvori sa interneta
- Chitanka.info. „Sviždane". Datum pristupa 7. 5. 2026. https://rechnik.chitanka.info/w/%D1%81%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B5.

Oralna istorija
- Intervju sa prof. dr Aleksandrom Atanasovskim (25. 6. 2025). On je rođen 1961. godine, u selu Vratislavci, Delčevo. Prisustvovao na saborima kod Arnautskog groba.

Literatura
- Braudel, Fernand. *On History*. The University of Chicago Press, 1982.
- Bogetić, Dragan. „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije". *Istorija 20. veka*, 2/2004, 123–154. (Cyrillic)
- Cvetković, Vladimir Lj. „Sabori na jugoslovenskoj-bugarskoj granici 1956–1958. godine". U: *Istorija i geografija: susreti i prožimanja. Zbornik radova*, uredila Sofija Božić, 263–276. Beograd: Geografski institut SANU „Jovan Cvijić"; Institut za noviju istoriju Srbije; Institut za slavistiku RAN, 2014. (Cyrillic)
- Cvetković, Vladimir Lj. *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd: INIS, 2013.
- Dragišić, Petar. *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd: INIS, 2007.
- Dragišić, Petar i Olivera Dragišić. *Jugoslavija i Bugarska 1944–1980. Hronika neuspešnog prijateljstva*. Beograd: Stella polare, 2019.

- Germanov, Stoyan i Dimitar Tyulekov. „Border gatherings in Bulgarian-Yugoslav relations, in the period 1944–1989". *Makedonski pregled*, 2/2015, 25–52. (Cyrillic)
- Koliševski, Lazar. *Aspekti na makedonskoto prašanje*. Skopje: Kultura, 1962. (Cyrillic)
- Kljakić, Dragan. *Vremeto na Koliševski*. Skopje: Matica Makedonska, 1994. (Cyrillic)
- Miletić, Marko B. „Incidenti na granici između Jugoslavije i zemalja Informbiroa (1948–1955)". *Tokovi istorije*, 2/2020, 185–208. (Cyrillic) DOI: 10.31212/tokovi.2020.2.mil.185–208
- Mitrev, Dimitar. *BKP i Pirinska Makedonija*. Skopje: Kultura, 1960. (Cyrillic)
- Mitrović, Momčilo i Slobodan Selinić. „Jugoslovenska informbirovska emigracija u Istočnoevropskim zemljama 1948–1964". *Tokovi istorije*, 1–2/2009, 31–52. (Cyrillic)
- Znepolski, Ivajlo i dr. *NRB ot načaloto do kraja*. Sofija: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 2011. (Cyrillic)
- Pavlica, Branko. „Jugoslovensko-bugarska državna granica". *Leskovački zbornik*, 38/1998, 33–49. (Cyrillic)
- Pavlica, Branko. „Bugarska nacionalna manjina u Jugoslaviji". U: *Položaj manjina u SR Jugoslaviji*, knj. 19, 709–721. Beograd: Odeljenje za društvene nauke SANU, 1996. (Cyrillic)
- Pavlica, Branko. „Jugoslovensko-bugarski odnosi posmatrani kroz državne ugovore u periodu 1955–1975. godine". Magistarska teza, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 1979.
- Piljak, Milan G. „Privredna elita u Jugoslaviji i Bugarskoj 1958–1965: uporedna analiza". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2017.
- Tripković, Đoko. „Jugoslovensko-bugarski odnosi 50-ih i 60-ih godina XX veka". *Tokovi istorije*, 1–2/2009, 84–106. (Cyrillic)

Summary

Aleksandar Andonov

Border Gathering (Sviždanja) Between Yugoslavia and Bulgaria During the 1960s

Abstract: This paper traces the development of a specific form of cooperation within Yugoslav-Bulgarian relations: the border gatherings. Examining this phenomenon during the 1960s provides a more detailed insight into its changing dynamics. The selected chronological framework also allows for an examination of the late 1960s, when border gatherings gradually ceased to represent a satisfactory form of cooperation for either state. Border gatherings constitute a broad field of research that permits the phenomenon to be analyzed from several perspectives: the activities of state institutions, economic interests, the need to reconnect families, and the experiences and perceptions of visitors. Studying the gatherings from these perspectives required research in local and central archives, the collection of oral testimonies, and the analysis of periodicals and relevant scholarly works devoted to the phenomenon.

Keywords: sviždanja, border gatherings, Yugoslav-Bulgarian relations, propaganda, family reunification, border cooperation

This article examines the border gatherings known among local communities as sviždanja, a distinctive form of contact organized along the Yugoslav-Bulgarian frontier during the 1960s. Revived in 1956 after years of a tightly closed border, the gatherings were officially presented as opportunities for relatives and friends divided by the state boundary to meet. In practice, however, they developed into complex spaces in which social needs, state interests, economic exchange, political propaganda, intelligence activity, smuggling and attempts at permanent border crossing intersected.

The study situates sviždanja within the changing course of Yugoslav-Bulgarian relations. Their character was strongly shaped by the ideological conflict of 1958-1961, the opening created by Nikita Khrushchev's visit to Bulgaria in 1962, and the attempt to broaden bilateral cooperation following the Tito-Zhivkov meeting in January 1963. It also demonstrates that the Yugoslav federal authorities, the Serbian and Macedonian party leaderships, and the Bulgarian government did not approach the gatherings with identical objectives. Particular disagreements concerned contacts with the Bulgarian minority in Yugoslavia, relations between the population of the Socialist Republic of Macedonia and Pirin Macedonia, and the broader political implications of the Macedonian question.

Special attention is devoted to trade, which became one of the gatherings' principal attractions and Yugoslavia's most effective means of demonstrating its higher living standard and distinct model of socialism. Industrial and consumer goods, currency exchange and informal barter stimulated attendance but also generated extensive black-market activity. Bulgaria's efforts to restrict trade, followed by the establishment of local-border traffic in 1963, gradually removed an important source of the gatherings' popularity. Cultural programs, slogans, printed materials and political provocations further transformed family meetings into arenas of ideological competition.

Based on documents from central and local archives in Serbia and North Macedonia, Yugoslav and Bulgarian newspapers, published sources, scholarly literature and oral testimony, the article emphasizes the gatherings' dual character. They created a rare social space for border communities, yet they were repeatedly instrumentalized by state institutions. Visa liberalization in 1965, improved transport connections, continuing political tensions and the persistence of black-market practices made the original form increasingly obsolete. By the end of the decade, meetings were transferred from open border sites to nearby towns, preserving the tradition while fundamentally changing its purpose and significance.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.lukic

Sanja LUKIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
sanjalukic98@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5066-1663

Sukobljene vizije: jugoslovensko-američki pregovori i potpisivanje Fulbrajtovog programa (1959–1964)[1]

Apstrakt: Fulbrajtov program u Jugoslaviji (1964–1992) delovao je na preseku hladnoratovske diplomatije i socijalističkog razvoja, otkrivajući temeljnu napetost u prioritetima akademske razmene sa Sjedinjenim Državama. Ova dihotomija je odigrala ključnu ulogu u petogodišnjim pregovorima koji su rezultirali osnivanjem Dvonacionalne Fulbrajtove komisije. Na osnovu toka pregovora, ovaj rad identifikuje glavne probleme koji su se pojavili tokom procesa zaključivanja sporazuma. Kroz primere neslaganja između američkih i jugoslovenskih diplomata, te neusklađenosti njihovih ciljeva, u radu će biti preispitano mesto Jugoslavije u američkoj spoljnoj politici tokom gotovo tri decenije. Analizom ove zanemarene dinamike, rad će da doprinese širim debatama o akademskoj razmeni kao bojnom polju za uticaj u Hladnom ratu.

Ključne reči: Fulbrajtov program, Jugoslavija, Sjedinjenje Američke Države, obrazovna razmena, javna diplomatija, meka moć, Hladni rat

Fulbrajtov program kao (nedovoljno obrađena) tema

Proučavanje obrazovnih razmena, njihovog funkcionisanja, uticaja i posledica, već decenijama je ustaljena istraživačka oblast u zapadnoj akademskoj zajednici.[2] U domaćoj istoriografiji, međutim, sistematski rad na ovoj temi za-

[1] Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (broj ugovora 451-03-33/2026-03/200163).

[2] Na ovu temu napisano je na desetine monografija: Frank A. Ninkovich, *The Diplomacy of Ideas: U. S. Foreign Policy and Cultural Relations, 1938–1950* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 1981); Walter L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961* (New York: St. Martin's Griffin, 1998); Yale Richmond, *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain* (State College: The Pennsylvania State Union Press, 2003); Liping Bu, *Making the World Like Us: Education, Cultural Expansion, and the American Century (Perspectives on the Twentieth Century)* (Westport: Praeger, 2003); Richard T. Arndt, *The First Resort of Kings: American Cultural Diplomacy in the Twentieth Century* (Washington: Potomac Books. Inc, 2005); Nicholas J. Cull, *The Cold War and the United States Information Agency. American Propaganda and Public Diplomacy,*

počet je tek monografijom istoričarke Ljubinke Trgovčević 2003. godine.[3] Ipak, nakon monografija dvojice istoričara, Miroslava Perišića[4] i Dragomira Bondžića[5], interesovanje za ovu problematiku delimično je splaslo. Ova postojeća istraživanja, iako temeljna, ipak ostavljaju značajne istoriografske praznine. Dok se Trgovčevićeva fokusirala na stipendije devetnaestovekovne Srbije, radovi Perišića i Bondžića ograničeni su na period neposredno nakon Drugog svetskog rata (do kraja 1950-ih) i obuhvataju školovanje jugoslovenskih studenata samo na evropskim univerzitetima. Kao posledica toga, period između Prvog i Drugog svetskog rata, kao i odlasci studenata na studije van Evrope, posebno u Sjedinjene Američke Države, ostali su gotovo neistraženi. Značajan doprinos ove osnovne literature ogleda se u ustanovljavanju koncepta strateškog, državno planiranog obrazovanja u inostranstvu. Trgovčevićeva je ovaj fenomen dovela u direktnu vezu sa procesom modernizacije, ističući kako je plansko slanje studenata u inostranstvo korišćeno kao alat za izgradnju elite i jačanje kapaciteta države.[6] Ovakav pristup posebno je relevantan u kontekstu ponovne izgradnje zemlje, kako u Srbiji 19. veka, tako i u Jugoslaviji nakon 1945. godine, gde je u agrarnom društvu školovanje predstavljalo primarni mehanizam za stvaranje novog, obrazovanog upravljačkog sloja.[7]

Upravo u cilju prevazilaženja identifikovanih istoriografskih praznina, predmet ovog istraživanja usmeren je na pregovore između Sjedinjenih Država i Jugoslavije oko pristupanja ove druge Fulbrajtovom programu, kao najznačajnijem kanalu obrazovne razmene između dveju zemalja. Ovaj rad neće se zadržati isključivo na analizi državne strategije, već će, oslanjajući se na postavke prethodno pomenutih autora, produbiti analizu kroz dvostruki doprinos – ispitivanje ciljeva kojima su se dve države vodile, te problema koji su iz njih proisticali tokom petogodišnjih pregovora.

Temelj istraživanja, pored arhivske građe, te literature koja se na različite načine bavila Fulbrajtovim programom,[8] pružaju i radovi koji su se

1945–1989 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Justin Hart, *Empire of Ideas: The Origins of Public Diplomacy and the Transformation of U.S. Foreign Policy* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2013); Ф. Стонор Саундерс, *Хладни рат у култури: ЦИА у свету уметности и књижевности* (Београд: Досије студио, 2013).

3 Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Службени гласник – Историјски институт, 2003).

4 Мирослав Перишић, *Од Сталина ка Сартру: Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008).

5 Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша: међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960* (Београд: Институт за савремену историју, 2011).

6 Трговчевић, *Планирана елита*, 11–12, 29, 30, 47.

7 Сања Лукић, „Неколико размишљања о елити и интелектуалцима (случај Фулбрајтове стипендије у Југославији)", у: *Наслеђе Андреја Митровића: Зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти професора Митровића*, ур. Немања Радоњић (Београд: Филозофски факултет, 2024), 422.

8 О Fulbrajtovom programu je do danas napisano na desetine knjiga i radova, ali trebalo bi spomenuti one najznačajnije: Walter Johnson and Francis J. Colligan, *The Fulbright Pro-*

dotakli šire slike američko-jugoslovenske kulturne diplomatije. Istoričarka Radina Vučetić sveobuhvatno je mapirala različite programe američkih stipendija u Jugoslaviji tokom 1950-ih i 1960-ih, ukazujući na njihovu ulogu u širenju američkog uticaja,[9] dok je hrvatska istoričarka Karla Konta jedno poglavlje svoje monografije o američkoj javnoj diplomatiji u Jugoslaviji u periodu od 1950. do 1970. godine posvetila upravo američkim programima u Jugoslaviji.[10] Za razliku od njih, hrvatski istoričar Tvrtko Jakovina posvetio je čitav rad pojedinim aspektima funkcionisanja Fulbrajtovog programa u Jugoslaviji tokom šezdesetih godina prošlog veka,[11] dok je specijalistkinja za obrazovne i profesionalne razmene u Ambasadi SAD u Sloveniji Ivanka Ponikvar u svom master radu 2016. godine istraživanje usmerila na značaj koji je Program imao za Sloveniju, kako u periodu dok je bila jedna od jugoslovenskih republika, tako i nakon sticanja nezavisnosti.[12] Ipak, iako ovi radovi ukazuju na strateški značaj kulturne razmene, sama mehanika pregovora, suprotstavljeni interesi i proces donošenja odluka koji su oblikovali Fulbrajtov program u Jugoslaviji mahom su ostali nedovoljno razjašnjeni.

Stoga, ovaj rad prvo nastoji da ispuni identifikovanu istoriografsku prazninu fokusom na ključni, petogodišnji period pregovora (1959–1964),

gram: A History (Chicago–London: The University of Chicago Press, 1965); Arthur Power Dudden and Russell R. Dynes eds., *The Fulbright Experience, 1946–1986: Encounters and Transformation* (New Brunswick–Oxford: Transaction Books, 1987); Lorenzo Delgado Gómez-Escalonilla, *Westerly Wind: The Fulbright Program in Spain* (Madrid: LID Editorial Empresarial, 2009); Alice Garner and Diane Kirkby, *Academic Ambassadors, Pacific Allies: Australia, America and the Fulbright Program* (Manchester: Manchester University Press, 2019); Keith E. Peterson, *American Dreams: The Story of the Cyprus Fulbright Commission* (Nicosia: Armida Publications, 2024). Pored monografija, ova tema obrađivana je i u nizu naučnih članaka, poput: Sam Lebovic, „From War Junk to Educational Exchange: The World War II Origins of the Fulbright Program and the Foundations of American Cultural Globalism, 1945–1950", *Diplomatic History*, Vol. 37, 2/2013, 280–312; Giles Scott-Smith, „The Fulbright Program in the Netherlands: An Example of Science Diplomacy", in: *Cold War Science and the Transatlantic Circulation of Knowledge*, ed. J. van Dongen (Leiden: Brill, 2015), 181–212; Adelaide M. Cromwell, „The Fulbright Program in Africa, 1946 to 1986", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (May 1987), Vol. 491, *The Fulbright Experience and Academic Exchanges*, 92–103; Guangqiu Xu, „The Ideological and Political Impact of U.S. Fulbrighters on Chinese Students: 1979–1989", *Asian Affairs*, Vol. 26, 3/1999, 139–157; C. Engin Damir, Meral Aksu, Fersun Paykoç, „Does Fulbright Make a Difference? A Turkish Perspective", *Journal of Studies in International Education*, 2000, 103–111; Guangqiu Xu, „American Fulbrighters in China (1979–2014)", in: *Global Exchanges: Scholarships and Transnational Circulations in the Modern World*, 276–289.

9 Радина Вучетић, „Америчке стипендије у Југославији 50-их и 60-их година XX века", *Токови историје*, 2/2019, 135–165.

10 Carla Konta, *US Public Diplomacy in Socialist Yugoslavia, 1950–1970: Soft Culture, Cold Partners* (Manchester: Manchester University Press, 2020).

11 Tvrtko Jakovina, „Fulbright u Jugoslaviji 1964–1992", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 55, 2/2023, 327–351.

12 Ivanka Ponikvar, „Pomen Fulbrightovega programa za Slovenijo" (Magistarsko delo, Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, 2016).

analizirajući kako su pitanja poput nacionalnosti izvršnog direktora, selekcije kandidata i obima Programa odredila njegov dugoročni karakter i uticaj. Drugo, kroz analizu Fulbrajtovog programa, rad teži da pokaže kako su se obrazovne razmene odvijale na preseku državnih interesa, diplomatskih manevara i ambicija predstavnika obeju zemalja, otkrivajući na koji je način specifičan kontekst socijalističke Jugoslavije i hladnoratovskih geopolitičkih okolnosti konačno oblikovao sporazum o njenom priključivanju ovom prestižnom Programu.

Ideja iza pokretanja Programa

Hladni rat, možda najznačajnija epoha u istoriji diplomatske razmene, okarakterisan je i kao zlatno doba stipendija,[13] prvenstveno zbog obimnih američkih i sovjetskih programa koje su dve supersile koristile za promovisanje svojih ideologija, društvenih sistema i kultura. Ovaj period ujedno je predstavljao i vrhunac instrumentalizacije svega što je moglo doneti pobedu u ovom ideološkom sukobu, što nije moglo zaobići ni obrazovanje ni akademske i naučne programe razmene.

Neposredno po završetku Drugog svetskog rata, pre nego što se uopšte mogla naslutiti razmera zahlađenja odnosa Moskve i Vašingtona, jedan senator iz Arkanzasa došao je na ideju da u Sjedinjenim Državama pokrene novi program razmene, u do tada neviđenom obliku. Kako je i sam svojevremeno bio dobitnik Roudsove stipendije,[14] Džejms Vilijam Fulbrajt[15] razumeo je

[13] Ludovic Tournès and Giles Scott-Smith, „Introduction: A World of Exchanges: Conceptualizing the History of International Scholarship Programs (Nineteenth to Twenty-First Centuries)", in: *Global Exchanges: Scholarship and Transnational Circulations in the Modern World*, eds. Ludovic Tournès and Giles Scott-Smith (New York–Oxford: Berghahn Books, 2018), 15.

[14] Roudsova stipendija, pokrenuta je 1902. godine i postala je jedan od najuticajnijih modela stipendiranja u svetu. Osnovana je sa ciljem da promoviše saradnju Velike Britanije sa njenim kolonijama, te Sjedinjenim Državama i Nemačkom. Sesil Rouds (Cecil John Rhodes), političar i rudarski magnat iz Kejptauna, želeo je da mladim ljudima koji su dolazili na studije u Oksford „usadi prednosti kolonija" i utiče na „savez naroda koji govore engleski jezik širom sveta". Rouds je verovao da će iskustvo zajedničkog života i studiranja uticati na stavove stipendista, podsticati njihove međusobne veze i time „rat učiniti nemogućim". Na taj način je u srži Roudsovog programa stipendiranja bio razvoj međuljudskih odnosa prvenstveno kroz neformalne oblike udruživanja, a ne kroz sadržaje obrazovnih programa. – Tamson Pietsch and Meng-Hsuan Chou, „The Politics of Scholarly Exchange: Taking the Long View on the Rhodes Scholarships", in: *Global Exchanges: Scholarship and Transnational Circulations in the Modern World*, eds. Ludovic Tournès and Giles Scott-Smith (New York–Oxford: Berghahn Books, 2018), 34.

[15] Džejms Vilijam Fulbrajt (1905–1995), poznat kao osnivač međunarodnog programa akademske razmene koji nosi njegovo ime, Fulbrajtovog programa, bio je demokrata iz Arkanzasa, koji je od 1945. do 1974. godine, kao senator, ovu državu predstavljao u američkom Kongresu. Istovremeno, bio je i predsednik Komiteta za spoljne odnose Senata od 1959. do 1974, što ga čini predsednikom sa najdužim stažom u istoriji ovog Komiteta. Kao senator, Fulbrajt je bio jedan od vodećih kritičara američkog ratovanja u Vijetnamu, o čemu je često javno govorio. U svojoj knjizi „Arogancija moći" (1966) kritikovao je američku

transformativni uticaj koji obrazovne razmene mogu imati na perspektive i težnje mladih ljudi. Jedna od ideja koja je gotovo sigurno morala stajati u pozadini planiranog programa razmene bila je da će se odabrani pojedinci, nakon studija u Sjedinjenim Državama, vratiti u svoje matične zemlje prožeti liberalnim vrednostima, te da će ući u lokalne upravne strukture spremni da te vrednosti sprovode.[16]

Vođen ovom vizijom, ovaj bivši predsednik Univerziteta u Arkanzasu je iskoristio *Zakon o viškovima imovine* (The Surplus Property Act) iz 1944. godine za finansiranje međunarodne obrazovne razmene. Zakon je dozvoljavao Sjedinjenim Državama da prodaju višak ratnog i drugog materijala stranim vladama, a da prihode od prodaje usmere ka finansiranju studija, istraživanja i nastavnih aktivnosti za Amerikance u inostranstvu i strane državljane na američkim institucijama.[17] Prvog dana avgusta 1946. godine, predsednik Hari Truman potpisao je *Fulbrajtov zakon* (Fulbright Act) kojim je zvanično osnovan Fulbrajtov program. Programom je upravljao nestranački Odbor za strane stipendije (Board of Foreign Scholarships) uz podršku privatnih fondacija. Ipak, sam Program je inicijalno zadobio malo pažnje u javnosti, jer je njegovo usvajanje koincidiralo s potpisivanjem *Zakona o atomskoj energiji* (Atomic Energy Act).[18]

Ovaj Program je od samog početka zamišljen kao dopuna „opštim ciljevima američke spoljne politike"[19] i isticao se među drugim inicijativama američke vlade, ne samo kao vodeći program za visoko obrazovanje i pojedinačne stipendije, već i zbog svoje strateške važnosti kao ključnog instrumenta američke kulturne i obrazovne diplomatije tokom tranzicionih godina druge polovine pete decenije 20. veka. U početku usmeren na države Zapadne Evrope i Istočne Azije, Program se brzo proširio na druge delove Azije, kao i na Afriku i Južnu Ameriku. Do početka 1960-ih godina postao je istinski globalna inicijativa, koja je delovala u desetinama zemalja. Međutim, Fulbrajtov program i dalje nije imao svoje uporište u Istočnoj Evropi.

Obrazovno partnerstvo

Jejl Ričmond, američki diplomata koji je bio zadužen za razmene Sjedinjenih Država sa istočnoevropskim zemljama, tvrdi da su države Istočne Evrope bile otvorenije za razmene sa Zapadom nego sa Sovjetskim Savezom.[20] Iako se njegova analiza prvenstveno fokusirala na Poljsku, Jugoslavija, jedina

spoljnu politiku kao isuviše agresivnu i imperijalističku, te pokrenuo šire debate o ulozi Sjedinjenih Američkih Država u svetu.

16 Eric M. Fattor, *American Empire and the Arsenal of Entertainment: Soft Power and Cultural Weaponization* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 101.

17 Johnson and Colligan, *The Fulbright Program*, 12–13.

18 Hixson, *Parting the* Curtain, 9; Johnson and Colligan, *The Fulbright Program*, 20–21.

19 Ninkovich, *The Diplomacy of Ideas*, 141.

20 Richmond, *Cultural Exchange and the Cold War*, 200.

evropska socijalistička zemlja van gvozdene zavese, služi kao ubedljiv dokaz koji potvrđuje njegovu tvrdnju. Kako je već istaknuto, da bi se u potpunosti razumeo položaj Jugoslavije i njen značaj u američkoj spoljnoj politici, istraživanje mora da prevaziđe analizu bilateralnih sporazuma i sastanaka na visokom nivou, te da obuhvati i obrazovne i naučne razmene kako bi se rasvetlila puna složenost veza dveju država u drugoj polovini 20. veka.

Uprkos tome što je ideja o slanju „mladih talentovanih ljudi u visoke naučne institucije u inostranstvu"[21] predložena još u maju 1945. godine, jugoslovenska politička situacija nakon raskida sa Sovjetskim Savezom dovela je do njene privremene izolacije. Međutim, bez obzira na ove izazove, opredeljenje Jugoslavije za saradnju sa Zapadom jasno je artikulisano do 1950. godine, kada je najavljeno: „Mi moramo da upoznamo Zapad i učimo od njega".[22] Ovaj sentiment je vrlo brzo prepoznat kao signal spremnosti Jugoslavije za širu obrazovnu saradnju sa Sjedinjenim Državama. Do ranih 1960-ih, ova nesvrstana socijalistička država uključena je u niz programa podržanih od strane američke vlade, i često finansiranih od strane privatnih fondacija,[23] što je predstavljalo značajan korak u njenom približavanju zapadnim obrazovnim i kulturnim okvirima.

Iako je Jugoslavija imala aktivnu saradnju sa brojnim američkim obrazovnim programima i uprkos činjenici da je Fulbrajtov program funkcionisao u gotovo pedeset zemalja širom sveta, do sklapanja sporazuma između Jugoslavije i Sjedinjenih Država u okviru ovog Programa došlo je tek gotovo dve decenije od njegovog nastanka. Bile su potrebne promene u američkom zakonodavstvu, smrt predsednika Kenedija, značajni ustupci sa američke strane, da najduži pregovori u istoriji Programa dovedu do potpisivanja *Sporazuma o programu razmene u oblasti obrazovanja* tzv. Fulbrajtovog sporazuma 9. novembra 1964. godine.

Pregovarački maraton

S obzirom na strateški značaj Jugoslavije u američkoj spoljnoj politici, upadljivo je da je Fulbrajtovom programu trebalo toliko dugo da stigne u ovu socijalističku zemlju. Razloge za to možemo pronaći u nizu bitnih faktora koji su uticali na ovo „kašnjenje" u saradnji. Jedan od njih svakako je morala biti zabrinutost Kongresa zbog dolaska studenata iz Istočne Evrope. Naime, mnogi kongresmeni su se plašili da bi ovi studenti, pored svoje kulture, na američke kampuse i univerzitete mogli da donesu i svoju ideologiju.[24] Kako

21 Citirano prema: Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 83.

22 Ibid, 13–14.

23 Na primer, Program razmene rukovodilaca (od 2004. godine Program međunarodnih lidera posetilaca – International Visitor Leadership Program) počeo je sa radom u Jugoslaviji 1958. godine, a ovaj program američke vlade sledila je Fordova fondacija 1959. godine. Rokfelerova fondacija je već od 1951. godine sarađivala sa nekim jugoslovenskim fakultetima.

24 Ninkovich, *The Diplomacy of Ideas*, 124–125.

bi se ovo predupredilo, *Smit–Muntovim zakonom* (Smith-Mundt Act) iz januara 1948. godine, Stejt departmentu je dato ovlašćenje da, ukoliko to smatra neophodnim, može da izbegne potpisivanje sporazuma o razmeni sa komunističkim zemljama.[25]

Čak i nakon što je Jugoslavija prestala da bude označavana kao „najverniji i najsavesniji sovjetski saradnik",[26] pedesete godine su u SAD predstavljale deceniju paranoje i sveprisutnog straha od penetracije komunizma i komunističkih ideja među američke građane, onemogućavajući tako obrazovne razmene sa istočnoevropskim zemljama. Ipak, ubrzo nakon okončanja perioda makartizma, američke diplomate otpočele su pregovore o saradnji sa zemljama iza tzv. Gvozdene zavese, što je rezultiralo i sklapanjem *Sporazuma između SAD i SSSR o razmeni u oblasti kulture, tehnike i obrazovanja* tzv. *Sporazum Lejsi–Zarubin* (The Lacy-Zarubin Agreement) januara 1958. godine kojim je otpočela naučna i kulturna razmena između dveju supersila.[27] Slično je bilo i u Poljskoj u kojoj je nakon protesta 1956. godine i kratkotrajne liberalizacije sistema[28] otpočela sa radom Fordova fondacija.[29] Jugoslavija je sledila Poljsku, i 1959. godine postala druga istočnoevropska država koja je zahvaljujući Fordovom programu mogla da šalje svoje studente na usavršavanje i istraživanje u SAD.[30] Tek nakon što je Jugoslavija ovim pokazala spremnost za ozbiljnijom obrazovnom saradnjom, pojavila se i mogućnost pregovora o njenom uključivanju u Fulbrajtov program.

Naime, tokom večere kod atašea za informacije američke ambasade Hita Bovmana aprila 1959. godine Džordž Mudi, američki zvaničnik iz Nacionalne službe za obrazovne razmene, raspitivao se kod Dušana Popovića, sekretara Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, da li bi Jugoslavija bila voljna da se pridruži Fulbrajtovom programu.[31] Savezno izvršno veće je već 15. juna dalo saglasnost za otpočinjanje pregovora i imenovalo Antu Rukavi-

---

25 Hixson, *Parting the Curtain*, 10; Ninkovich, *The Diplomacy of Ideas*, 147.

26 Foreign Relations of the United States (FRUS), 1947, Eastern Europe and Soviet Union, Volume IV, Yugoslavia: The Ambassador in Yugoslavia Cavendish W. Cannon to the Secretary of State George C. Marshal, Belgrade, September 7, 1947, 840–842.

27 Norman E. Saul, „The Program that Shattered the Iron Curtain: The Lacy-Zarubin (Eisenhower-Khrushchev) Agreement of January 1958", in: *New Perspectives on Russian-American Relations*, eds. William Benton Whisenhunt and Norman E. Saul (New York–London: Routledge, 2015), 232, 234.

28 Ian Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950.–2017* (Zagreb: Fraktura, 2018), 147–148.

29 Matthias Duller, „The Anti-Communist Politics of East-West Scholar Exchanges in the Cold War", in: *Cultural Politics, Transfer and Propaganda: Mediated Narratives and Images in Austrian-American Relations*, eds. Waldermar Zachariewicz and Siegfried Beer (Vienna: Austrian Academy of Science, 2021), 333.

30 Вучетић, „Америчке стипендије у Југославији", 139; Konta, *US Public Diplomacy in Socialist Yugoslavia,* 128.

31 Arhiv Jugoslavije (AJ), Komisija za kulturne veze sa inostranstvom (559), 193, Saradnja sa Fulbrajt programom, Beograd, 15. 4. 1959.

nu,[32] Milovana Matića[33] i dr Mirka Brunera[34] za članove jugoslovenske pregovaračke delegacije,[35] dok su sa američke strane za pregovarače određeni otpravnik poslova Ambasade Elim O'Šonesi, ataše za informacije Hit Bouman i sekretar Robert Hil.[36] Da bi se pregovori uprkos početnoj euforiji mogli odužiti, dalo se naslutiti veoma rano. U telegramu koji je maja 1960. godine Ambasada Jugoslavije u Vašingtonu poslala Sekretarijatu za inostrane poslove naglašeno je da su stavovi dveju zemalja po pitanju Fulbrajtovog programa „još uvek vrlo udaljeni".[37] Razloga za to bilo je nekoliko.

Dvonacionalna komisija

Sjedinjene Države su od samog početka insistirale da u Jugoslaviji bude uspostavljena Dvonacionalna komisija, sastavljena od podjednakog broja američkih i jugoslovenskih članova, sa sedištem u Beogradu. Iako je ovo već bila ustaljena praksa, nisu sve zemlje u kojima je Program operisao imale i zasebnu Komisiju. U nekim državama, poput Poljske koja je sa razmenama kroz Fulbrajtov program otpočela 1959. godine, nije postojao zvanični sporazum,[38] a samim tim ni Komisija, već su se svi poslovi vezani za razmenu obavljali u američkoj ambasadi od strane američkih činovnika. Ovim je umanjena mogućnost mešanja čelnika države čiji građani su želeli da se usavršavaju i studiraju u Sjedinjenim Državama u proces odabira kandidata, jer su stipendiste birali isključivo zaposleni u ambasadi. Dvonacionalna komisija je, samim tim, bila nešto što je svaka zemlja potpisnica želela da izdejstvuje u procesu pregovora, jer je Program transformisala iz jednostrane inicijative Sjedinjenih Država u formalno partnerstvo sa zemljom potpisnicom, omogućujući toj zemlji da učestvuje u izboru stipendista.

---

32 Ante Rukavina se nalazio na čelu IV odeljenja Državnog sekretarijata za inostrane poslove, da bi od 1966. do 1977. godine bio na čelu Dvonacionalne Komisije za Fulbrajtov program kao izvršni direktor.

33 Milovan Matić, pravnik, bio je načelnik Sekretarijatu za prosvetu i kulturu Saveznog izvršnog veća.

34 Dr Mirko Bruner bio je savetnik u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove.

35 AJ, Savezno izvršno veće (130), 640–1062, Rešenje o davanju saglasnosti za vođenje pregovora između delegacija FNRJ i SAD o primeni Fulbright Act-a na Jugoslaviju, 15. 6. 1959.; Nakon što su na proleće 1960. godine šef delegacije Ante Rukavina i dr Mirko Bruner otpočeli nove diplomatske dužnosti u inostranstvu, na njihovo mesto došli su načelnik V odeljenja DSIP-a Franc Primožić, kao šef delegacije, i savetnik DSIP-a Svetozar Marković. – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), godina 1960, SAD, kutija 118, fascikla 8, dokument 48849, Načelnik V odeljenja DSIP-a Franc Primožić Pravnog odeljenju DSIP-a, 1. 4. 1960.

36 DAMSPRS, PA, god. 1959, SAD, k. 114, f. 8, dok. 415687, Načelnik IV odeljenja DSIP-a Ante Rukavina Pravnom savetu DSIP-a, 9. 6. 1959.

37 DAMSPRS, PA, god. 1960, SAD, k. 121, f. 14, dok. 412371, Telegram sekretara Ambasade FNRJ u Vašingtonu Ante Drndića Sekretarijatu za inostrane poslove, 5. 5. 1960.

38 Charles Stuart Kennedy, and Yale Richmond, *Interview with Yale Richmond*, June 9, 2003. Manuscript/Mixed Material, Library of Congress, datum pristupa 1. 9. 2025, www.loc.gov/item/mfdipbib001440/

Međutim, jugoslovenski zvaničnici su u početku dovodili u pitanje neophodnost osnivanja ovakve komisije u Beogradu.[39] Naime, Jugoslavija je u to vreme imala Komisiju za kulturne veze sa inostranstvom, koja je obavljala sve vidove razmena sa drugim državama – od gostovanja folklornih ansambala i horova do slanja stručnjaka na specijalizacije, kao i Savezni Sekretarijat za prosvetu i kulturu. Samim tim, postavljalo se pitanje potrebe za jednom zasebnom komisijom koja bi održavala direktne veze sa Ambasadom SAD, dok bi istovremeno sarađivala sa jugoslovenskim univerzitetima, naučnim institucijama, te studentima i stručnjacima.[40] Jugoslovensko opiranje postojanju posebne Komisije okončano je tek 1962. godine nakon što je američki ataše za kulturu Harold Engl stavio do znanja da je alternativa nepostojanju Dvonacionalne komisije program koji bi bio vođen isključivo od strane Ambasade SAD, poput Programa razmene rukovodilaca.[41]

Kada je Jugoslavija uključena u Fulbrajtov program 1964. godine, formirana je Komisija za prosvetnu razmenu između SAD i SFRJ, često nazivana Fulbrajtovom ili Dvonacionalnom komisijom, koja se sastojala od jednakog broja jugoslovenskih i američkih državljana – ukupno osam.[42]

Obim Programa

Još pre nego što su zvanično otpočeli pregovori, Džordž Mudi je u neformalnom razgovoru sa Dušanom Popovićem istakao da bi u početku moglo da bude dodeljeno između 30 i 40 stipendija godišnje (ukupno u oba pravca). Međutim, već tada je američkoj strani stavljeno do znanja da su jugoslovenske „mogućnosti za prijem stranih studenata ograničene",[43] čime je već na

---

39 DAMSPRS, PA, god. 1959, SAD, k. 114, f. 3, dok. 410285, DSIP Ambasadi FRNJ u Vašingtonu, Pomoćnik sekretara inostranih poslova Jože Brilej o razgovoru Džordža Mudija i Dušana Popovića o Fulbrajtovom programu, 18. 4. 1959; DAMSPRS, PA, god. 1961, SAD, k. 129, f. 3, dok. 429066, Zabeleška za druga Krstu Crvenkovskog, člana Saveznog izvršnog veća o Fulbrightovom programu razmene SAD sa inostranstvom, 28. 9. 1961; DAMSPRS, PA, god. 1962, SAD, k. 123, f. 2, dok. 420161, Zabeleška o razgovoru sa H. Englom, kulturnim atašeom američke Ambasade, 11. 6. 1962.

40 DAMSPRS, PA, god. 1959, SAD, k. 114, f. 3, dok. 410285, DSIP Ambasadi FNRJ u Vašingtonu, Pomoćnik sekretara inostranih poslova Jože Brilej o razgovoru Džordža Mudija i Dušana Popovića o Fulbrajtovom programu, 18. 4. 1959; DAMSPRS, PA, god. 1961, SAD, k. 129, f. 3, dok. 429066, Zabeleška za druga Krstu Crvenkovskog, člana Saveznog izvršnog veća, o Fulbrightovom programu razmene SAD sa inostranstvom, 28. 9. 1961; DAMSPRS, PA, god. 1962, SAD, k. 123, f. 2, dok. 420161, Pismo Harolda E. Engla Peri Djeteliću, Belgrade, 11. 6. 1962.

41 DAMSPRS, PA, god. 1962, SAD, k. 123, f. 2, dok. 420272, Pismo kulturnog atašea Ambasade SAD Harolda E. Engla pomoćniku Saveznog Sekretara za prosvetu SIV-a Peri Djeteliću, Beograd, 11. 6. 1962; DAMSPRS, PA, god. 1962, SAD, k. 123, f. 3, dok. 430638, Zabeleška o razgovoru Jakše Petrića sa Walterom Robertsom, savetnikom za štampu i kulturna pitanja američke Ambasade, 19. 9. 1962.

42 AJ, Komisija za prosvetnu razmenu između SAD i SFRJ (472), 1, Agreement Between the United States of America and Yugoslavia, Belgrade, 9. 11. 1964, 2.

43 DAMSPRS, PA, god. 1959, SAD, k. 114, f. 3, dok. 410285, DSIP Ambasadi FRNJ u Vašingtonu, Pomoćnik sekretara inostranih poslova Jože Brilej o razgovoru Džordža Mudija i Dušana Popovića o Fulbrajtovom programu, 18. 4. 1959.

samom začetku doveden u pitanje jedan od postulata Fulbrajtovog programa – recipročnost. Tako je, uprkos tome što je jugoslovenskim pregovaračima bilo jasno koje bi pogodnosti bile omogućene Jugoslaviji uključivanjem u ovaj Program razmene, postojala jaka tendencija ka ograđivanju koje bi naposletku dovelo do smanjenja uzajamnosti.

Oprezna u pogledu mogućeg odliva mozgova i ideoloških uticaja, jugoslovenska strana je insistirala na skromnijem obimu Programa u poređenju sa širim ambicijama koje su predlagali Amerikanci. Praktično je od 1959. godine postojala velika razlika u predloženim budžetima za njegovo finansiranje. Iako je brzo postignut konsenzus o tome da se Program finansira kroz *Sporazum o isporuci poljoprivrednih viškova* (P.L. 480)[44] tj. iz tzv. „US use" sredstava koje su Sjedinjene Države držale na računu jugoslovenske Narodne banke,[45] pregovori oko visine sume koja bi se Fulbrajtovom programu u Jugoslaviji stavila na raspolaganje u prvih pet godina rada su se odužili. Jugoslavija je odbijala američki predlog o visini sume od 656.000.000 dinara, zalažući se za znatno skromniji budžet od 337.000.000 dinara.[46] Međutim, kako američka strana nije želela da odustane od prvobitne svote, Jugoslavija je postepeno povećavala cifru koju je smatrala za prihvatljivu, dok obe države na kraju nisu pristale na iznos od 600.000.000 dinara.[47]

Trebalo bi napomenuti da je *Sporazum o programu razmene u oblasti obrazovanja* potpisan 1964. godine omogućavao i korišćenje svih drugih dostupnih sredstava radi finansiranja Fulbrajtovog programa,[48] čime mu je obezbeđena dodatna sigurnost, a ostavljena je i mogućnost za postepeno po-

---

44 Zakon o poljoprivrednoj pomoći tj. Public Law – P.L. 480 od 10. 6. 1954. godine je američkoj vladi omogućavao prodaju viškova poljoprivrednih sredstava inostranstvu po tržišnoj ceni, ali u lokalnoj valuti. Jugoslavija je ovim Zakonom obuhvaćena 5. 1. 1955. godine kada je u Beogradu došlo do potpisivanja *Sporazuma o prodaji američkog žita između SAD i FNRJ*. – Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad: 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), 162, 177, 185; Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi i Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata* (Beograd: NIP „Radnička štampa", 1990), 53–55.

45 Вучетић, „Америчке стипендије у Југославији", 148; Konta, *US Public Diplomacy in Socialist Yugoslavia*, 129.

46 DAMSPRS, PA, god. 1961, SAD, k. 129, f. 3, dok. 429066, Zabeleška za druga Krstu Crvenkovskog o Fulbrightovom programu razmene SAD sa inostranstvom, 28. 9. 1961. godine; DAMSPRS, PA, god. 1962, SAD, k. 123, f. 1, dok. 412931, Sporazum SAD–FNRJ o prosvetnoj razmeni (Fulbrajtov program), Beograd, 18. 4. 1962.

47 Kako je Sporazum o prodaji američkog žita po američkom Zakonu o poljoprivrednoj pomoći (P. L. 480) potpisan januara 1955. godine i obnavljan svake godine, garantovao Jugoslaviji povoljan kurs od 475 dinara za dolar, to je značilo da je za finansiranje prvih pet godina Fulbrajtovog programa u Jugoslaviji obezbeđeno nešto više od 1.250.000 dolara tj. oko 13.000.000 dolara danas. – Računanje izvršeno uz pomoć sajta U. S. Bureau of Labor Statistics, CPI Inflation Calculator, datum pristupa 3. 11. 2025, https://www.bls.gov/data/inflation_calculator.htm; AJ, 472, 1, Agreement Between the United States of America and Yugoslavia, Belgrade, 9. 11. 1964, 4.

48 AJ, 472, 1, Agreement Between the United States of America and Yugoslavia, Belgrade, 9. 11. 1964, 4.

većanje broja stipendista iz godine u godinu. Povećanje broja stipendista bilo je vidljivo već do kraja šezdesetih godina, da bi početkom osamdesetih godina prošlog veka Jugoslavija postala druga zemlja u Evropi po veličini Programa, a čak treća u svetu – iza Indije i SR Nemačke.[49]

Proces selekcije i tip kandidata

Jugoslavija je, pored pitanja o broju stipendista, bila veoma oprezna i po pitanju načina na koji će stipendisti biti birani. Naime, jugoslovenska strana se oštro protivila mogućnosti da se kandidati samostalno prijavljuju i umesto toga insistirala je na zadržavanju prava da ih sama nominuje.[50] Jugoslovenski model je u stvari podrazumevao da Komisija za stipendije Saveznog izvršnog veća na osnovu potreba jugoslovenskog obrazovnog sistema sastavi dve liste kandidata (glavnu i rezervnu). Nakon toga bi ove liste bile prosleđene Dvonacionalnoj komisiji koja bi, uzimajući u obzir „uslove i zahteve" američkog i jugoslovenskog sistema, kao i kvalitet kandidata odredila konačnu listu onih koji će biti poslati Odboru za strane stipendije u SAD koji bi imao poslednju reč.[51] Američki pregovarači tražili su da se za svaku stipendiju predlože četiri kandidata, što su jugoslovenski predstavnici videli kao praktično prepuštanje Amerikancima „da slobodno biraju" stipendiste, te su insistirali da se za svaku stipendiju predlaže najviše dva kandidata.[52] Ovaj pristup imao bi dvojaku svrhu: omogućio bi jugoslovenskoj strani da zadrži kontrolu nad tipom kandidata koji bi bili slati i osigurao da oni koji budu izabrani budu u bliskoj sprezi sa potrebama i prioritetima zemlje.

Istovremeno, američka strana kontinuirano je insistirala na tome da Komisija raspiše konkurs na koji bi mogli da se prijave svi koji za to ispunjavaju uslove.[53] Uzevši u obzir da su jugoslovenski kandidati posmatrani kao „suštinski pragmatični u svom pogledu" i „nikako dogmatični ili svadljivi",[54] te da je Fulbrajtov program od početka zamišljen kao program saradnje sa intelektualnim elitama i to „u zemljama gde su takve elite bile prepoznate kao značajni oblikovaoci mišljenja i politike",[55] jasno je da je model otvorenih prijava bio strateški osmišljen da služi višestrukim ciljevima spoljne politike Vašingtona. Pre svega, omogućavao je Sjedinjenim Državama da zaobi-

---

49 Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja* (Beograd: Dan Graf, 2004), 260; Лукић, „Неколико размишљања о елити и интелектуалцима", 426.

50 DAMSPRS, PA, god. 1960, SAD, k. 121, f. 14, dok. 412371, Telegram ambasade FNRJ Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, Vašington, 4. 5. 1960.

51 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 13, dok. 439507, Sekretarijat SIV-a za prosvetu i kulturu IV odeljenju DSIP-a, Pregovori o Fulbright programu, Beograd, 3. 1. 1963.

52 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 13, dok. 4336, Sekretarijat SIV-a za prosvetu i kulturu III odeljenju DSIP-a, Pregovori o Fulbrajtovom programu, Beograd, 13. 2. 1963.

53 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 121, f. 14, dok. 412371, Telegram Ambasade FNRJ u Vašingtonu Sekretarijatu za inostrane poslove, Razgovor Crvenkovski–Thayer o opštim vidovima kulturne saradnje, posebno o Fulbright sporazumu, Beograd, 4. 5. 1960.

54 Cit. prema: Konta, *US Public Diplomacy in Socialist Yugoslavia*, 122.

55 Johnson and Colligan, *The Fulbright Program*, 9.

đu pristrasne filtere jugoslovenske vlade stvarajući direktan kanal za pronalaženje najtalentovanijih pojedinaca i da među jugoslovenskom inteligencijom promovišu vrednosti individualizma i meritokratije, suprotstavljajući se sistemu u kome bi država diktirala manje ili više poželjne kandidate. Ono što je najvažnije, Komisija bi, ostvarujući direktne kontakte sa kandidatima, omogućila izgradnju nezavisnih odnosa sa budućim elitama, stvarajući dugoročne veze lojalnosti koje bi prevazilazile okvire državne kontrole.

Dogovor o ovom važnom pitanju postignut je tek tokom leta 1964. godine, kada je dr Milan Bulajić, savetnik u DSIP-u, boravio u Vašingtonu i razgovarao sa predstavnicima Stejt departmenta. Tom prilikom utanačeno je da će svi kandidati sami podnositi prijave Dvonacionalnoj komisiji. Procedura je dalje podrazumevala da se prijave naknadno dostavljaju posebnom jugoslovenskom odboru na mišljenje, nakon čega bi se vraćale Komisiji na konačnu odluku. Ovaj odbor, čije bi članove činili predstavnici jugoslovenske akademske zajednice, imao bi i sporedne zadatke, poput popularizaciju Fulbrajtovog programa u zemlji i pružanja pomoći u plasiranju američkih kandidata na jugoslovenske univerzitete i naučne institute.[56] Dakle, i ovde su Amerikanci napravili ustupke, pristajući da sve prijave prvo pregleda jedan savetodavni jugoslovenski odbor, pre nego što ih Dvonacionalna komisija evaluira.

Trebalo bi istaći da su jugoslovenski pregovarači bili upoznati sa činjenicom da su Sjedinjene Države dale ustupke drugim zemljama, poput Francuske i Indije. Stoga su bili uvereni da mogu uspešno da insistiraju na postojanju savetodavnog odbora, posebno jer, za razliku od francuskog modela, jugoslovenski odbor ne bi kontrolisao rad Komisije već bi ga samo savetovao.[57] S druge strane, kako bi umirili jugoslovenske strahove, američke diplomate su isticale uspehe saradnje kroz Fulbrajtov program u zemljama koje su bile nesvrstani partneri Jugoslavije, poput Indije, Ujedinjene Arapske Republike i Indonezije.[58]

Konačni dogovor o selekciji predstavljao je specifičan kompromis koji je direktno oslikavao kako opreznost, tako i ambicije obe strane. Jugoslavija je uspela da u ugovor ugradi ključnu prepreku protiv *slobodnog izbora* koji su tražili Amerikanci, osiguravši kroz savetodavni odbor presudan filter za očuvanje državnih interesa. Sjedinjene Države su pak ostvarile svoju osnovnu taktičku pobedu uvođenjem principa direktne prijave, koji je zaobišao is-

56 AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu (318), 215–307, Zabeleška sa pregovora o uvođenju Fulbrajtovog programa u Jugoslaviju održanih u Saveznom sekretarijatu za prosvetu i kulturu, 25. 7. 1964; AJ, 559, 193–401, Zaključenje sporazuma o kulturno-prosvjetnoj razmjeni SFRJ–SAD (Fulbright program) – Izvještaj o razgovorima u Vašingtonu i predlozi za okončanje pregovora, 9. 7. 1964.

57 AJ, 559, 193–401, Zaključenje sporazuma o kulturno-prosvjetnoj razmjeni SFRJ–SAD (Fulbright program) – Izvještaj o razgovorima u Vašingtonu i predlozi za okončanje pregovora, 9. 7. 1964.

58 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 14, dok. 428554, Telegram V. Mićunovića, ambasadora FNRJ Državnom sekretarijatu za inostrane poslove FNRJ, Vašington, 29. 8. 1963.

ključivu nominaciju jugoslovenskih vlasti. Stvoreni model predstavljao je tako jednu vrstu hibrida direktne prijave i podrazumevane preporuke, koji je SAD omogućio pristup pojedincima, a Jugoslaviji mogućnost da kontroliše profil elite koja je putovala na školovanje i usavršavanje.

Nacionalnost izvršnog direktora

Međutim, pitanje koje je predstavljalo najveći problem bilo je ono koje se ticalo nacionalnosti izvršnog direktora Komisije.[59] Ustaljena praksa da se na čelu Dvonacionalne komisije nađe Amerikanac nikako nije odgovarala Jugoslaviji, koja je insistirala da na tu poziciju dođe jugoslovenski državljanin. Može se postaviti pitanje zašto je nacionalnost izvršnog direktora imala toliku važnost za obe strane? Naime, u slučajevima kada članovi Komisije ne bi postigli konsenzus o kandidatu ili drugim ključnim pitanjima vezanim za rad Programa, izvršni direktor bi imao ovlašćenje da donese konačnu odluku. Pregovaračkoj delegaciji Jugoslavije bilo je jasno da bi popuštanjem po pitanju nacionalnosti prvog čoveka Komisije bilo otežano buduće manevrisanje njenih jugoslovenskih članova.

Istovremeno, Jugoslavija je bila svesna da bi u vreme kada su u američkom Kongresu raspravljali o usvajanju *Zakona o pružanju pomoći inostranstvu* (Aid Act), kojim bi davanje pomoći komunističkim zemljama bilo onemogućeno,[60] bilo neumesno insistirati da se u budući sporazum unese klauzula o nacionalnosti izvršnog direktora. Međutim, ovo nije značilo i pristajanje da na tu poziciju dođe Amerikanac. Iako izričito navodeći da bi izvršni direktor morao biti državljanin Jugoslavije, pregovarački tim je napomenuo da se u samom sporazumu ne mora istaći i njegovo jugoslovensko državljanstvo, iako bi tako bilo u praksi.[61] Koliko je Jugoslavija bila odlučna po pitanju nacionalnosti izvršnog direktora pokazuje i to što je odbila čak i pomirljiv predlog da Amerikanac bude na ovom položaju samo u ranim fazama, jednu ili dve godine, s obzirom na to da je u pitanju bila pozicija koja je zahtevala prethodno iskustvo.[62]

Kada je u julu 1963. godine otpočela nova runda pregovora, Jugoslavija je poslala predstavnika iz DSIP-a, Saveznog sekretarijata za prosvetu i kultu-

59 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 13, dok. 421262, Zabeleška o razgovoru Janeza Vipotnika sa Williamom Robertsom, savetnikom za štampu i kulturu, i Haroldom Inglom, savetnikom za kulturu Ambasade SAD, Beograd, 14. 6. 1963.

60 Za više o teškoćama koje je Jugoslavija imala u odnosima sa Sjedinjenim Državama tokom 1962. godine pogledati: Dragan Bogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'", *Istorija 20. veka*, 1/2009, 89–106.

61 DAMSPRS, PA, god. 1962, SAD, k. 123, f. 3, dok. 430638, Zabeleška o razgovoru Jakše Petrića sa Walterom Robertsom, savetnikom za štampu i kulturna pitanja američke Ambasade, 19. 9. 1962.

62 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 13, dok. 421262, Zabeleška o razgovoru Janeza Vipotnika sa Williamom Robertsom, savetnikom za štampu i kulturu, i Haroldom Englom, savetnikom za kulturu Ambasade SAD u Beogradu, 14. 6. 1963.

ru, Komisije za kulturne veze sa inostranstvom i Saveznog zavoda za međunarodnu tehničku saradnju.[63] Pred predstojeću posetu jugoslovenskog predsednika Josipa Broza Tita Vašingtonu, i sastanak sa američkim predsednikom Kenedijem u oktobru,[64] otklonjene su sve glavne prepreke koje su kočile potpisivanje sporazuma, izuzev pitanja nacionalnosti izvršnog direktora. Postojanje dva direktora – Amerikanca i Jugoslovena – predstavljalo je kompromisno rešenje za koje je Stejt department smatrao da bi moglo da zadovolji obe strane.[65] Uprkos tome, Jugoslavija je, objašnjavajući da bi svojim popuštanjem napravila izuzetak u odnosu na sve ostale zemlje sa kojima ima programe obrazovne razmene, te da ne postoji odredba u propisima Fulbrajtovog programa koja nalaže da državljanin SAD mora biti izvršni direktor, jasno istakla da oko ovog pitanja nije spremna da pravi kompromise.[66]

Ipak, Valter Roberts, savetnik za odnose sa javnošću u Ambasadi SAD od 1960. do 1966. godine, potpisivanje sporazuma smatrao je za jedan od svojih glavnih prioriteta, te je koristio svaku priliku da sa jugoslovenskim zvaničnicima razgovara o rešavanju problema koji su se nalazili na putu ovom cilju.[67] Međutim, uprkos višegodišnjem zalaganju Robertsa i Engla, obe strane nikako nisu dolazile do konsenzusa, a na to je sigurno morala uticati i činjenica da je vođenje pregovora gotovo odmah postalo žrtva birokratskih problema. Naime, Engl bi preneo američke stavove nekom od predstavnika jugoslovenske pregovaračke delegacije, koji bi potom o ovome obavestio DSIP i Sekretarijat za prosvetu, na čiji bi se odgovor čekalo više od mesec dana.[68] Svakako da je na dodatno usporavanje toka pregovora uticala i odluka Kongresa o oduzimanju Jugoslaviji statusa najpovlašćenije nacije,[69] što se

63 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 13, dok. 423493, Sekretarijata SIV-a za prosvetu i kulturu III odeljenju DSIP-a o formiranju grupe jugoslovenskih predstavnika koji bi učestvovali u pregovorima oko Fulbrajtovof programa, 28. 6. 1963.

64 Više o ovoj poseti: Драган Богетић, „Прва Титова посета Вашингтону – последњи Кенедијев међународни ангажман (17. октобар 1963)", *Токови историје*, 1–2/2007, 65–80.

65 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 14, dok. 423924, Telegram jugoslovenskog ambasadora u SAD Veljka Mićunovića Sekretarijatu za inostrane poslove, Vašington, 17. 8. 1963.

66 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 14, dok. 432201, Pismo Sekretarijata SIV-a za prosvetu i kulturu Valteru Robertsu, savetnikom za štampu i kulturu u Ambasadi SAD, 5. 8. 1963; DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 14, dok. 432201, Zabeleška III odeljenja DSIP-a o Fulbrajtovom sporazumu, Beograd, 10. 10. 1963; AJ, Kabinet predsednika Republike (837), I–2/17–2, Informacija o Fulbrajtovom programu iz Monografije o SAD i jugoslovensko-američkim bilateralnim odnosima – urađena povodom poseta Josipa Broza Tita, predsednika SFRJ, SAD, Beograd, 30. 7. 1963.

67 Walter Roberts, „The Fulbright Program in Yugoslavia – 'Tito Thought It Was An Excellent Idea'", *Global Publicks*, February 17, 2015, datum pristupa 3. 9. 2025, https://globalpublicks.blogspot.com/2015/02/walter-roberts-fulbright-program-in.html

68 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, f. 13, dok. 421262, Zabeleška o razgovoru Janeza Vipotnika sa Vilijamom Robertsom, savetnikom za štampu i kulturu, i Haroldom Englom, savetnikom za kulturu Ambasade SAD u Beogradu, 14. 6. 1963.

69 Predstavnički dom je u junu 1962. godine izglasao donošenje Zakona o proširenju trgovine (Trade Expansion Act) kojim je Jugoslaviji i Poljskoj oduzet status najpovlašćenije nacije u

da prepoznati i u materijalima DSIP-a o odnosima dveju zemalja, gde je istaknuto da u slučaju da se situacija ne promeni „nemamo interesa da razvijamo saradnju kroz Fulbrajtov program".[70]

Međutim, kako je odmah po okončanju Titove posete Kenedi pokrenuo pitanje vraćanja Jugoslaviji statusa najpovlašćenije nacije u trgovini,[71] Tito je želeo da uzvrati istom merom. Višegodišnja kampanja Valtera Robertsa podstakla je američke zvaničnike da Titu predlože da se, kao čin dobre volje, konačno potpiše Fulbrajtov sporazum, što je jugoslovenski predsednik toplo prihvatio.[72] Iako je procedura nakon toga ubrzana, a SIV čak 26. decembra dao saglasnost da se zaključi Sporazum o prosvetnoj saradnji dveju zemalja,[73] pitanje nacionalnosti izvršnog direktora nije rešeno do proleća 1964. godine. Dr Milan Bulajić, savetnik u DSIP-u, izneo je tada Robertsu predlog da američki konsultant obučava izvršnog direktora Jugoslovena sve dok ovaj ne bude bio u stanju da kompetentno obavlja posao, što je moglo da potraje od tri meseca do godinu i više dana.[74] Kao kontratežu, Amerikanci su, nastojeći da na neki način ipak istaknu svoje mesto u Komisiji, izrazili želju da se na njenom čelu, umesto dogovorena dva, nađe jedan počasni predsednik – Amerikanac, koji ne bi imao nikakvu posebnu funkciju sem da predsedava Komisiji.[75] Tek tokom leta 1964. godine postignut je konačan dogovor između američke i jugoslovenske strane. Ključni ustupak Sjedinjenih Država bio je prihvatanje jugoslovenskog izvršnog direktora, a zauzvrat su dobili mesto počasnog predsednika za američkog državljanina, što im je dalo potpuni nadzor nad Programom, ali bez stvarnog uticaja na način rada Komisije.[76]

---

trgovini. Zakon je usvojen 4. oktobra, uprkos protestima američkog ambasadora u Jugoslaviji Džordža Kenana (George F. Kennan). Ovaj status u stvari je bio zagarantovan većini nacija u svetu jer je značio samo da ta država neće imati drugačiji tretman od drugih država sa kojima SAD trguju, a Jugoslavija ga je uživala na osnovu srpsko-američkog trgovinskog ugovora iz 1881. godine. Donošenjem ovog zakona, Jugoslavija je lišena uobičajenog tretmana koji se primenjivao praktično na sve države, sem onih koje su bile u sovjetskom bloku, što je predstavljalo nepremostivu barijeru za bilo kakav vid buduće trgovine između ovih dveju zemalja. – Bogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji", 99; Dragan Bisenić, *Mister X – Džordž Kenan u Beogradu* (Beograd: Klub PLUS, 2011), 172.

70 DAMSPRS, PA, god. 1963, SAD, k. 120, 12, dok. 43409, Ambasada FNRJ u Vašingtonu IV Regionalnom odeljenju DSIP-a, Zabeleška o stanju pregovora o Fulbrightovom programu, 25. 1. 1963.

71 Богетић, „Прва Титова посета Вашингтону", 78.

72 Roberts, „The Fulbright Program in Yugoslavia".

73 AJ, 130, 640–1062, Dr Milivoj Rukavina, sekretar SIV-a, Službi za pravne poslove Državnog sekretarijata za inostrane poslove, Beograd, 27. 12. 1963.

74 DAMSPRS, PA, god. 1964, SAD, k. 196, f. 27, dok. 46833, Zabeleška o razgovoru Dr Milana Bulajića, savetnika DSIP-a, sa Valterom Robertsom, savetnikom za kulturne poslove i štampu Ambasade SAD, Beogradu, 10. 3. 1964.

75 DAMSPRS, PA, god. 1964. SAD, k. 196, f. 27, dok. 48592, Zabeleška o razgovoru Milana Bulajića, savetnika DSIP-a, sa Haroldom Englom, kulturnim atašeom Ambasade SAD, Beograd, 16. 3. 1964.

76 AJ, 559, 193–401, Zaključenje sporazuma o kulturno-prosvetnoj razmeni SFRJ–SAD (Fulbright Program) – Izveštaj o razgovorima u Vašingtonu i predlozi za okončanje pregovora,

Ova teško izvojevana pobeda jugoslovenskih pregovarača podvukla je duboku stratešku potrebu Sjedinjenih Država za uspostavljanjem uporišta Fulbrajtovog programa u Jugoslaviji. Jugoslavija je uspela da iskoristi američku stratešku želju za prisustvom u jednoj socijalističkoj zemlji kako bi nametnula svoje uslove. Ipak, činjenica da je Jugoslavija više od pet godina odbijala da pristane na američkog izvršnog direktora, čak i privremeno, pokazala je da je Beograd spremniji da odustane od celokupnog Programa nego da prepusti kontrolu nad sopstvenim elitama.

„[...] prvi sporazum između SAD i jedne socijalističke zemlje [...]"[77]

Konačni ishod petogodišnjih pregovora, najdužih u istoriji Programa do tada,[78] predstavljao je istaknutu pobedu jugoslovenske diplomatije. Jugoslavija je uspela da obezbedi najznačajnije ustupke koje su Sjedinjene Države do tada dale drugoj zemlji u okviru ove saradnje.[79] *Sporazum o programu razmene u oblasti obrazovanja* tzv. Fulbrajtov sporazum su u Beogradu 9. novembra 1964. godine potpisali američki ambasador Čarls Burk Elbrik i jugoslovenski savezni sekretar za prosvetu i kulturu Janez Vipotnik.[80] Presedan u ceremoniji potpisivanja činilo je prisustvo njegovog idejnog tvorca, senatora Fulbrajta, čija poseta je utanačena sa namerom da se poklopi sa potpisivanjem sporazuma.[81] Fulbrajt, koji se tada nalazio na čelu Spoljnopolitičkog odbora Senata, istakao je da sporazum otvara put koji je „u mnogo čemu važniji od zvaničnih veza između državnih funkcionera".[82] Poseban značaj ovog dogovora ležao je u činjenici da se radilo o prvom sporazumu o pro-

9. 7. 1964; AJ, 318, 237, DSIP Janezu Vipotniku, Materijal za razgovor sa Veljkom Mićunovićem, ambasadorom SFRJ u SAD, „Stanje pregovora o potpisivanju Fulbrajtovog programa", Beograd, 19. 6. 1964.

77 О. Б., „Програм размене научника, наставника и студената", *Политика*, 10. 11. 1964, 1.

78 Do tada su najduži pregovori bili oni sa Španijom, a trajali su upola kraće nego pregovori sa Jugoslavijom – dve i po godine. – DAMSPRS, PA, 1963, SAD, 120, 14, 428554, Telegram ambasadora Veljka Mićunovića SIP-u, Vašington, 29. 8. 1963; Delgado Gómez-Escalonilla, *Westerly Wind: The Fulbright Program in Spain*, 58.

79 AJ, 559, 193–401, Zaključenje sporazuma o kulturno-prosvetnoj razmeni SFRJ–SAD (Fulbright Program) – Izveštaj o razgovorima u Vašingtonu i predlozi za okončanje pregovora, 9. 7. 1964.

80 AJ, 472, 1, Agreement Between the United States of America and Yugoslavia, Belgrade, 9. 11. 1964; „Потписан споразум СФРЈ–САД о програму размене у области у области образовања", *Борба*, 10. 11. 1964, 1; David Binder, „Fulbright Student Exchange Pact Signed by U.S. and Yugoslavia", *New York Times*, 10. 11. 1964, 18, datum pristupa 18. 10. 2025, https://www.nytimes.com/1964/11/10/archives/fulbright-student-exchange-pact-signed-by-us-and-yugoslavia.html

81 O poseti senatora Vilijama Fulbrajta Jugoslaviji 1964. godine više u: Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 174–177; Milan N. Stevanović, „Uticaj posete senatora Džejmsa Vilijema Fulbrajta Jugoslaviji na poboljšanje odnosa Beograda i Vašingtona u drugoj polovini 1964. godine", *Tokovi istorije*, 2/2017, 59–83; Jakovina, „Fulbright u Jugoslaviji 1964–1992", 334–338.

82 О. Б., „Програм размене научника, наставника и студената", *Политика*, 10. 11. 1964, 1.

svetnoj saradnji između SAD i jedne socijalističke zemlje, što je Fulbrajt naglasio i u intervjuima za američku javnost, izražavajući nadu da će on biti samo prvi u nizu sličnih sporazuma sa zemljama Istočne Evrope.[83]

Kao što je i ranije istaknuto, ubrzo nakon osnivanja Fulbrajtov program u Jugoslaviji je postao drugi po veličini u Evropi i treći u svetu, odmah iza Indije i Zapadne Nemačke, što je svakako bilo dokaz njegovog značaja u američkim spoljnopolitičkim ciljevima. Zahvaljujući ovom Programu preko 2500 Jugoslovena i Amerikanaca[84] dobilo je priliku da studira, predaje, istražuje i usavršava se u zemlji koja je imala društveni sistem koji je stajao u suprotnosti sa onim iz koga su dolazili.

Zaključak

Naporni, petogodišnji pregovori o uspostavljanju Fulbrajtovog programa u Jugoslaviji predstavljali su mnogo više od puke diplomatske formalnosti. Konačni sporazum, potpisan u novembru 1964. godine, nije bio pobeda za jednu stranu, već kompromis izvojevan nakon mukotrpnih pregovora, koji je odražavao strateške prioritete obeju nacija. Za Sjedinjene Države, imperativ sticanja kulturnog i obrazovnog uporišta unutar nesvrstane socijalističke zemlje Istočne Evrope na kraju je nadmašio želju za punom kontrolom nad Programom, primoravajući je na značajne ustupke kada su u pitanju bila ključna pitanja nacionalnosti izvršnog direktora i načina izbora kandidata. Za Jugoslaviju, uspešno uspostavljanje Dvonacionalne komisije i postavljanje Jugoslovena za izvršnog direktora predstavljalo je ključnu potvrdu reciprociteta Fulbrajtovog programa, ali i mehanizam za njegovo usmeravanje ka sopstvenim ciljevima.

Dugotrajna borba oko svakog detalja, od budžeta i veličine Programa, preko načina na koji će stipendisti biti birani, do same strukture njegove administracije, predstavljala je mikrokosmos složene prirode odnosa između Sjedinjenih Država i Jugoslavije tokom Hladnog rata. Fulbrajtov program u Jugoslaviji postao je jedan od najvećih na svetu upravo zato što je njegov pažljivo dogovoreni okvir uspešno uravnotežavao američke ciljeve „meke moći" sa insistiranjem Jugoslavije na partnerstvu. Shodno tome, istorija ovog sporazuma pokazuje nam da se, radi razumevanja odnosa ovih dveju zemalja u epohi Hladnog rata, mora zagrebati dalje od samita na visokom nivou, i posvetiti pažnja i na diplomatske bitke vođene oko naizgled beznačajnih pitanja kakva su izbor studenata i nacionalnost činovnika, gde su suštinske tenzije ideologije, suvereniteta i uticaja bile podjednako, ako ne i živopisnije, izložene.

---

83 Binder, „Fulbright Student Exchange Pact Signed", *New York Times*, 10. 11. 1964.

84 Za više o određivanju tačnog broja stipendija koje su u periodu od 1964. do 1992. godine dodeljene jugoslovenskim i američkim fulbrajtovcima videti: Лукић, „Неколико размишљања о елити и интелектуалцима", 425–426.

Spisak referenci

Arhivi
- Arhiv Jugoslavije. Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 318, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu; Fond 472, Komisija za prosvetnu razmenu između SAD i SFRJ; Fond 559, Komisija za kulturne veze sa inostranstvom; Fond 837, Kabinet predsednika Republike.
- Državni arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva.

Objavljeni izvori
- Foreign Relations of the United States (FRUS), Eastern Europe and Soviet Union, Volume IV, Yugoslavia.

Štampa i periodika
- *Borba*, 1964. (Beograd) (Cyrillic)
- *New York Times*, 1964.
- *Politika*, 1964. (Beograd) (Cyrillic)

Izvori sa interneta
- Kennedy, Charles Stuart and Yale Richmond. *Interview with Yale Richmond*. June 9, 2003. Manuscript/Mixed Material. Library of Congress. Datum pristupa 1. 9. 2025. www.loc.gov/item/mfdipbib001440/.
- Roberts, Walter. „The Fulbright Program in Yugoslavia – 'Tito Thought It Was An Excellent Idea'", *Global Publicks*, February 17, 2015. Datum pristupa 3. 9. 2025. https://globalpublicks.blogspot.com/2015/02/walter-roberts-fulbright-program-in.html.
- U. S. Bureau of Labor Statistics, CPI Inflation Calculator. Datum pristupa 3. 11. 2025. https://www.bls.gov/data/inflation_calculator.htm.

Literatura
- Adamović, Ljubiša S., Džon R. Lempi i Rasel O. Priket. *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*. Beograd: NIP „Radnička štampa", 1990.
- Bisenić, Dragan. *Mister X – Džordž Kenan u Beogradu*. Beograd: Klub PLUS, 2011.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad: 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u*. Beograd: Službeni list SRJ, 2000.
- Bogetić, Dragan. „Prva Titova poseta Vašingtonu – poslednji Kenedijev međunarodni angažman (17. oktobar 1963)". *Tokovi istorije*, 1–2/2007, 65–80. (Cyrillic)
- Bogetić, Dragan. „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 –ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'". *Istorija 20. veka*, 1/2009, 89–106.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Bondžić, Dragomir. *Misao bez pasoša: međunarodna razmena Beogradskog univerziteta 1945–1960*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011. (Cyrillic)

- Cromwell, Adelaide M. „The Fulbright Program in Africa, 1946 to 1986". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (May 1987), Vol. 491, *The Fulbright Experience and Academic Exchanges*, 92–103.
- Damir, C. Engin, Meral Aksu and Fersun Paykoç, „Does Fulbright Make a Difference? A Turkish Perspective". *Journal of Studies in International Education*, 2000, 103–111.
- Delgado Gómez-Escalonilla, Lorenzo. *Westerly Wind: The Fulbright Program in Spain*. Madrid: LID Editorial Empresarial, 2009.
- Duller, Matthias. „The Anti-Communist Politics of East-West Scholar Exchanges in the Cold War". In: *Cultural Politics, Transfer and Propaganda: Mediated Narratives and Images in Austrian-American Relations*, edited by Waldermar Zachariewicz and Siegfried Beer, 327–345. Vienna: Austrian Academy of Science, 2021.
- Fattor, Eric M. *American Empire and the Arsenal of Entertainment: Soft Power and Cultural Weaponization*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Garner, Alice and Diane Kirkby. *Academic Ambassadors, Pacific Allies: Australia, America and the Fulbright Program*. Manchester: Manchester University Press, 2019.
- Jakovina, Tvrtko. „Fulbright u Jugoslaviji 1964–1992". *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 55, 2/2023, 327–351.
- Johnson, Walter and Francis J. Colligan. *The Fulbright Program: A History*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1965.
- Hixson, Walter L. *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*. New York: St. Martin's Griffin, 1998.
- Kershaw, Ian. *Do nade i natrag: Europa 1950.–2017.* Zagreb: Fraktura 2018.
- Konta, Carla. *US Public Diplomacy in Socialist Yugoslavia, 1950–1970: Soft Culture, Cold Partners*. Manchester: Manchester University Press, 2020.
- Lebovic, Sam. „From War Junk to Educational Exchange: The World War II Origins of the Fulbright Program and the Foundations of American Cultural Globalism, 1945–1950". *Diplomatic History*, Vol. 37, 2/2013, 280–312.
- Lukić, Sanja. „Nekoliko razmišljanja o eliti i intelektualcima (slučaj Fulbrajtove stipendije u Jugoslaviji)". U: *Nasleđe Andreja Mitrovića: zbornik radova sa konferencije održane povodom deset godina od smrti profesora Mitrovića*, uredio Nemanja Radonjić, 415–433. Beograd: Filozofski fakultet, 2024. (Cyrillic)
- Ninkovich, Frank A. *The Diplomacy of Ideas: U. S. Foreign Policy and Cultural Relations, 1938–1950*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 1981.
- Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru: Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (Cyrillic)
- Peterson, Keith E. *American Dreams: The Story of the Cyprus Fulbright Commission*. Nicosia: Armida Publications, 2024.
- Pietsch, Tamson and Meng-Hsuan Chou. „The Politics of Scholarly Exchange: Taking the Long View on the Rhodes Scholarships". In: *Global Exchanges: Scholarship and Transnational Circulations in the Modern World*, edited by Ludovic Tournès and Giles Scott-Smith, 33–49. New York–Oxford: Berghahn Books, 2018.
- Ponikvar, Ivanka. „Pomen Fulbrightovega programa za Slovenijo". Master rad, Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, 2016.

- Power Dudden, Arthur and Russell R. Dynes, eds. *The Fulbright Experience, 1946–1986: Encounters and Transformation*. New Brunswick–Oxford: Transaction Books, 1987.
- Richmond, Yale. *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain*. State College: The Pennsylvania State Union Press, 2003.
- Saul, Norman E. „The Program that Shattered the Iron Curtain: The Lacy-Zarubin (Eisenhower-Khrushchev) Agreement of January 1958". In: *New Perspectives on Russian-American Relations*, edited by William Benton Whisenhunt and Norman E. Saul, 229–239. New York–London: Routledge, 2015.
- Scott-Smith, Giles. „The Fulbright Program in the Netherlands: An Example of Science Diplomacy". In: *Cold War Science and the Transatlantic Circulation of Knowledge*, ed. J. van Dongen, 181–212. Leiden: Brill, 2015.
- Stevanović, Milan N. „Uticaj posete senatora Džejmsa Vilijema Fulbrajta Jugoslaviji na poboljšanje odnosa Beograda i Vašingtona u drugoj polovini 1964. godine". *Tokovi istorije*, 2/2017, 59–83.
- Tournès, Ludovic and Giles Scott-Smith. „Introduction: A World of Exchanges: Conceptualizing the History of International Scholarship Programs (Nineteenth to Twenty-First Centuries)". In: *Global Exchanges: Scholarship and Transnational Circulations in the Modern World*, edited by Ludovic Tournès and Giles Scott-Smith, 1–29. New York–Oxford: Berghahn Books, 2018.
- Trgovčević, Ljubinka. *Planirana elita: O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: Službeni glasnik–Istorijski institut, 2003. (Cyrillic)
- Vučetić, Radina. „Američke stipendije u Jugoslaviji 50-ih и 60-ih godina XX veka". *Tokovi istorije*, 2/2019, 135–165. (Cyrillic)
- Xu, Guangqiu. „The Ideological and Political Impact of U.S. Fulbrighters on Chinese Students: 1979–1989". *Asian Affairs*, Vol. 26, 3/1999, 139–157.
- Xu, Guangqiu. „American Fulbrighters in China (1979–2014)". In: *Global Exchanges: Scholarships and Transnational Circulations in the Modern World*, edited by Ludovic Tournès and Giles Scott-Smith, 276–289. New York–Oxford: Berghahn Books, 2018.

Summary

Sanja Lukić

Conflicted visions: goals and problems in the American-Yugoslav educational exchange on the example of the Fulbright program

Abstract: The Fulbright Program in Yugoslavia (1964–1992) operated at the intersection of Cold War diplomacy and socialist development, revealing a fundamental tension in the priorities of academic exchange with the United States. This dichotomy played a key role in the five-year negotiations that resulted in the establishment of the Binational Fulbright Commission. Following the course of these negotiations, this paper identifies the main problems that arose during the process of arranging the agreement. Through examples of disagreements between American and Yugoslav diplomats, and the mismatch of their goals, the paper will reexamine the place of Yugoslavia in American foreign policy during the period of almost three decades. By analyzing this neglected dynamics, the paper will contribute to broader debates about academic exchange as a Cold War battlefield for influence.

Keywords: Fulbright Program, Yugoslavia, United States of America, educational exchange, public diplomacy, soft power, Cold War

This paper explores the prolonged negotiations (1959–1964) to establish the Fulbright Program in Yugoslavia, analyzing them as a critical, yet understudied, episode in Cold War cultural and educational diplomacy. Moving beyond a state-centric analysis of high-level politics, this study argues that the educational exchange domain served as one of the main arenas where the fundamental tensions of ideology, sovereignty, and influence between the superpower and a non-aligned socialist state were actively contested and negotiated. The research employs a historical-analytical method, drawing on archival materials to deconstruct every step in the diplomatic bargaining over the Program's framework.

The analysis identifies four core conflict points that prolonged the negotiations and defined the Program's unique character: the sole existence of Binational Commission, the size of the Fulbright Program, the selection process for scholars, and, most critically, the nationality of the executive director. The paper demonstrates that Yugoslavia, despite its minor power status, consistently leveraged its strategic geopolitical value to resist U.S. demands that it deemed as threatening to its sovereignty. This is evidenced by its successful insistence on a Yugoslav executive director, a significant deviation from standard U.S. practice, which granted it decisive influence over the Program's daily operations. Conversely, the United States, prioritizing

the strategic imperative of establishing a foothold in the Balkans, made substantial concessions, accepting a sort of hybrid selection model and a symbolic honorary presidency in exchange for the Program's launch.

The final agreement was a meticulously balanced compromise, not a one-sided victory. The subsequent rapid growth of the Yugoslav Fulbright Program into one of the largest globally validates this negotiated model. This case study ultimately reveals that educational exchanges were not a peripheral soft-power tool but one of the central diplomatic fronts where the limits of superpower influence and the agency of smaller, strategically positioned states were not just visible, but clearly defined.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.matic

Dimitrije MATIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dikamatic@gmail.com
ORCID: 0009-0002-6473-5666

Jugoslavija i proširenje Evropske ekonomske zajednice tokom prve polovine 1980-ih godina

Apstrakt: Rad analizira jugoslovensku percepciju proširenja Evropske ekonomske zajednice (EEZ) tokom 1980-ih, kada su se Grčka (1981), Španija i Portugalija (1986) pridružile Zajednici, nakon demokratizacije pokrenute padom autoritarnih režima sredinom 1970-ih. Članak ispituje političke i ekonomske posledice učlanjenja ovih država na odnose Jugoslavije i EEZ, kao i specifičnu dinamiku koju su nove članice unele u širi okvir beogradsko-briselskih veza. U odnosima Jugoslavije i EEZ dominirala su ekonomska i u manjoj meri geopolitička pitanja, te je u Beogradu proširenje posmatrano prvenstveno kroz ekonomske efekte. Iako su Beogradska deklaracija (1976) i Sporazum o saradnji (1980) poboljšali odnose, brojni izazovi su opstali. Ipak sve veća važnost neekonomskih pitanja (Kosovo, ljudska prava, Černobiljska katastrofa, dalja integracija unutar EEZ) i nedovoljna sposobnost Beograda da se njima pozabavi bili su znak dublje krize jugoslovenske spoljne politike tokom 1980-ih i prevlasti partikularnih nad sveobuhvatnim prioritetima u diplomatiji.

Ključne reči: Jugoslavija, Evropska ekonomska zajednica, Grčka, Španija, Portugalija, Hladni rat, osamdesete

Uvod

Odnosi Jugoslavije i Evropske ekonomske zajednice (EEZ) bili su kompleksni još od osnivanja ovog saveza evropskih država tokom 1950-ih godina. Dimenzija ovih odnosa je prvenstveno bila ekonomska, te su na ovom planu bilateralni odnosi Jugoslavije sa državama-članicama EEZ sve manje zavisili od pojedinačnih zemalja, a sve više od novih propisa i sve veće privredne integracije u Zapadnoj Evropi. Integracioni procesi podrazumevali su postepen prelazak sve većeg broja ovlašćenja sa nacionalnog na nadnacionalni nivo, posebno u domenu agrarne i spoljnotrgovinske politike još od 1960-ih godina. Fokusiranje država-članica EEZ na unutrašnje tržište sužavalo je prostor za produbljivanje saradnje sa trećim zemljama i nametalo nova ograničenja. Jugoslavija je ta ograničenja u pogledu spoljnotrgovinske i agrarne saradnje iskusila sa mnogim državama, poput Italije i Francuske, ali

je prostora za poboljšanje odnosa i dalje bilo, naročito kada se ima u vidu da je SFRJ bila prva država sa kojom je EEZ kao celina potpisala trgovinski sporazum.[1] Zatim, sledeća etapa u odnosima Brisela i Beograda nastupila je kada su se državama-osnivačima EEZ (Francuska, SR Nemačka, Italija, Holandija, Belgija, Luksemburg) priključile tokom 1973. godine Velika Britanija, Irska i Danska. Takođe, brojni političko-ekonomski procesi i ubrzana institucionalna transformacija, koji su bili karakteristični i za SFRJ i EEZ tokom 1970-ih znatno su uticali na stepen saradnje, ali i na međusobnu percepciju Beograda i Brisela. U vreme proširenja iz 1973. godine, Evropska zajednica je iskusila nekoliko teškoća (globalne naftne krize iz 1973. i 1979. godine i recesija, slabost nadnacionalnih institucija u Briselu u odnosu na vlade država-članica, neslaganje u pogledu definisanja zajedničke monetarne i poljoprivredne politike), ali je napredak postignut na polju veće koordinacije u oblasti spoljne politike (jedinstven nastup zapadnoevropskih država u pripremama i tokom zasedanja KEBS-a u Helsinkiju 1975. godine), regionalne i socijalne politike, zaštite životne sredine i pomoći prekookeanskim državama.[2]

Ipak, za Jugoslaviju su integracioni procesi u Zapadnoj Evropi imali i značajnu političku i geostratešku važnost. S jedne strane, same zemlje EEZ su potencijalnim kandidatima za članstvo izričito nalagale postojanje sistema parlamentarne demokratije i poštovanje vrednosti ljudskih prava, te je svako proširenje Evropske zajednice istovremeno značilo i dalje konsolidovanje Zapadnog bloka. S druge strane, za Jugoslaviju je takav blokovski kontekst bio ključan u momentima kada je aktivno učestvovala u stvaranju pokreta nesvrstanih tokom 1960-ih i njegovom učvršćivanju tokom 1970-ih godina. Pitanje blokovske ravnoteže i hladnoratovskog suparništva na tlu Evrope je za SFRJ poprimilo izuzetnu važnost nakon invazije SSSR-a i Varšavskog pakta na Čehoslovačku 1968. godine, nakon čega je jugoslovenska diplomatija ponovo počela da se aktivnije okreće Starom kontinentu. Tokom 1970-ih su jugoslovenski zvaničnici i predsednik Josip Broz Tito posebnu pažnju posvetili procesima ekonomskih integracija u Zapadnoj Evropi, na šta su gledali dvojako – s jedne strane su pozdravljali takve korake kao pokušaje osamostaljivanja od SAD, dok su ih, s druge strane, brinuli pokušaji političkih integracija na tom prostoru. U tim nastojanjima su videli opasnost od učvršćivanja Zapadnog bloka u Evropi na jedan sasvim nov način, što je za jugo-

[1] Огњен Томић, „Трговински односи Италије и Југославије 1963–1978" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2023), 26–105; Branislav Radeljić, „Questionable Relationship: European Economic Community and Yugoslavia until 1968", *Tokovi istorije*, no. 1/2010, 112–127; Petar Dragišić, „Jugoslovenski pogledi na Evropsku ekonomsku zajednicu 1957–1973", *Istorija 20. veka*, br. 1/2018, 147–160; Ivan Obadić, „A Troubled Relationship: Yugoslavia and the European Economic Community in Détente", *European Review of History*, vol. 21, No. 2/2014, 329–348.

[2] Dezmon Dinan, *Menjanje Evrope – Istorija Evropske unije* (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 137–140; Ian Kershaw, *Do nade i natrag: Europa 1950–2017* (Zaprešić: Fraktura, 2018), 291–304.

slovenske političke i ekonomske interese moglo biti ugrožavajuće ukoliko se prema EEZ ne bi formulisala „jasna politička linija".[3]

Upravo u takvom hladnoratovskom i blokovski definisanom kontekstu, proces proširenja Evropske zajednice nije imao samo ekonomske već i političke i ideološke implikacije. Demokratizacija mediteranskih evropskih država tokom 1970-ih godina postala je jedan od ključnih preduslova za njihovo uključivanje u zapadnoevropske integracione tokove, a samim tim i važan činilac u preoblikovanju ravnoteže snaga na evropskom kontinentu. Zajedničko za Španiju, Grčku i Portugaliju početkom 1970-ih je bila činjenica da su u sve tri države vladali izuzetno autoritarni desničarski režimi u kojima je vojska bila jedan od ključnih stubova sistema. Međutim, već 1974. godine dolazi do revolucionarne smene režima u Portugaliji i mirne tranzicije u Grčkoj, nakon kojih je započet proces demokratizacije. Smrt generala Franka u Španiji (1975) takođe je označila ključnu prekretnicu nakon koje je započet postepen prelazak ka parlamentarizmu.

Iako su pripadali srodnim južnoevropskim procesima, okolnosti i načini promene režima u Lisabonu, Atini i Madridu imali su važnih razlika. U Portugaliji je period ultranacionalističke Nove države (Estado Novo), oličene u premijeru Antoniju Salazaru i njegovom nasledniku Marselu Kaetanu, trajao od 1932/33. do građanske i vojne pobune od 25. aprila 1974. godine, nakon čega je usledila demokratizacija. U Grčkoj je vojni režim, poznatiji pod nazivima „vojna hunta" i „režim pukovnika", bio na vlasti od državnog udara 1967. i odlikovao se znatnom političko-društvenom nestabilnošću. Suočena sa ogromnim gubitkom legitimiteta i vojnim porazom od Turske u kontekstu invazije na Kipar, vlast koju je tada predvodio brigadni general Dimitrios Joanidis je bila primorana da mirno odstupi, te je na poziciju premijera postavljen Konstantinos Karamanlis 24. jula 1974, umereno desni političar koji je i pre diktature nekoliko puta već bio na tom položaju. Pod njegovim rukovodstvom održani su slobodni izbori u novembru 1974. (prvi put od Građanskog rata i uz učešće komunista), a konačna uspostava republike i ukidanje monarhije su potvrđeni dodatnim referendumom. U Španiji je demokratizacija nastupila vrlo postepeno nakon smrti šefa države Fransiska Franka 20. novembra 1975. i odlikovala se institucionalnom demontažom starog i uspostavljanjem novog pluralističkog sistema. Reformisani frankistički krugovi, predvođeni kraljem Huanom Karlosom i premijerom Adolfom Suaresom (od jula 1976), vodili su ovaj proces, dok su do tada progonjeni socijalisti i komunisti (manje ili više otvoreno) podržavali ove napore. Prvi parlamentarni izbori održani su 1977, a novi ustav je usvojen naredne godine, što se smatra formalnim krajem tranzicije.[4] Politikolog Semjuel Hantington je ove

[3] Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада: Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи 1945–1975* (Београд: Филип Вишњић, 2022), 304–305.

[4] Рајко Петровић, *Португалија: Од глобалне империје до европске периферије* (Београд: Институт за европске студије, 2024), 49–57; Ричард Клог, *Историја Грчке но-*

događaje označio kao pokretače jednog globalnog procesa pod imenom *treći talas demokratizacije*, nakon čega su usledila rušenja i drugih autoritarnih režima u svetu, zaključno sa padom komunizma u Istočnoj Evropi (1989–1991).[5] Uz to, demokratizacija putem inkluzivnog političkog sporazumevanja svih relevantnih političkih činilaca u ovim društvima imala je i dublje značenje od pukog odbacivanja autoritarizma. Tim procesima istovremeno se okončavao višedecenijski sistem institucionalizovane represije nad političkim neistomišljenicima, otvarao prostor za različite vrste reintegracije i reparacije za žrtve, ali i razvijao dijalog između različitih društveno-političkih zajednica. Reč je o zajednicama među kojima su u ranijim epohama vođeni čak i oštri građanski ratovi (Španija) i ratovi povezani sa iskustvom Drugog svetskog rata i građanskog rata (Grčka). Uz to, institucionalizovanje pluralizma išlo je ruku pod ruku sa težnjom ka članstvu u EEZ, što je u ovim društvima imalo snažan simbolički značaj „povratka u Evropu", iz koje su, prema dominantnim viđenjima toga vremena, nepravedno bila izolovana zbog autoritarizma.[6]

S druge strane, jugoslovenska diplomatija je pomno pratila sve ove događaje i načelno je podržavala demokratske promene u južnoj Evropi, uključujući i težnje novih vlasti u Lisabonu, Atini i Madridu ka članstvu u EEZ. Beograd je sa većim podozrenjem gledao na širenje NATO-a nego Evropske zajednice, što je moglo predstavljati rizik od narušavanja evropske blokovske ravnoteže. Ulazak novih članica u EEZ predstavljao je i nove ekonomske izazove za SFRJ, što je primoralo Beograd da sve više razmišlja o novoj vrsti odnosa prema Zajednici i da ubrza sklapanje posebnih sporazuma sa njom.

Na planu odnosa između same EEZ i Jugoslavije došlo je do znatnog napretka tokom druge polovine osme decenije XX veka. U osvit i nakon velikog proširenja EEZ 1973. godine u Briselu je počela da se formira posebna „Globalna mediteranska politika" (Global Mediterranean Policy), formulisana na Pariskom sastanku evropskih lidera u oktobru 1972. godine. Ta politika je podrazumevala produbljivanje i preciznije definisanje odnosa sa svakom zemljom Sredozemlja, naročito istočnog (Jugoslavija, Turska, Albanija, Kipar, bliskoistočne države). Sklapanjem posebnih sporazuma i jačanjem ekonomsko-političke saradnje, Zajednica se nadala da će time doprineti i ukupnoj stabilnosti celokupnog regiona istočnog Mediterana, područja na kome su bili česti lokalni sukobi niskog intenziteta, sa značajnim vojnim pri-

вог доба (Београд: Клио, 2000), 171–178; Santos Juliá, *Transición: Historia de una política española 1937–2017* (Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2017).

5 Semjuel Hantington, *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka* (Beograd: Stubovi kulture, 2004), 20–32.

6 Kostis Kornetis, „Memorias de la consolidación democrática en Portugal, Grecia y España a principios de los años ochenta", *Historia del presente*, núm. 37/2021, 43–44; Helen Graham, Alejandro Quiroga, „After the Fear was Over? What Came After Dictatorships in Spain, Greece, and Portugal", *The Oxford Handbook of Postwar European History*, ed. Dan Stone (Oxford: Oxford University Press, 2012), 518–524.

sustvom obe supersile.[7] To nije nužno značilo da je Zajednica strahovala od potencijalnog većeg sukoba u regionu, već je želela da svojim prisustvom dodatno umanji intenzitet konflikta, ali i da osigura sopstvene interese u tom području. Određeni uspesi ove strategije jesu bili vidljivi, ali su njene brojne nedorečenosti, kao i nedostatak političke volje, ipak usporavali primenu.

U odnosima sa Jugoslavijom je došlo do novog pomaka kada je u decembru 1976. godine, prilikom posete zvaničnika EEZ Beogradu, potpisana Beogradska deklaracija, kojom je Brisel utvrdio okvire saradnje sa SFRJ kao sa „nesvrstanom, evropskom i mediteranskom državom u razvoju".[8] Ova deklaracija, kao i stalni pregovori oko sklapanja i produžavanja posebnih trgovinskih sporazuma između Beograda i Brisela, predstavljali su dobar pokazatelj razvoja međusobnih odnosa. U tom kontekstu, vrhunac međusobne saradnje predstavljalo je potpisivanje sveobuhvatnog Sporazuma o saradnji između EEZ i SFRJ u aprilu 1980. godine. Taj sporazum nije bio vremenski ograničen, Jugoslaviji je donosio progresivno ukidanje carina na oko 70% izvoznih proizvoda, zajmove Evropske investicione banke od 200.000.000 evropskih obračunskih jedinica, nove pogodnosti za jugoslovenske radnike u EEZ. Takođe, tim sporazumom je kao prioritetni saobraćajni projekat bio označen auto-put „Bratstvo–jedinstvo" koji bi povezao celu zemlju, ali i bio važan tranzitni pravac između Italije i Grčke. Dodatno, predviđeno je bilo osnivanje zajedničkog Saveta za saradnju, dok bi se sa svakim novim proširenjem EEZ sklapali novi posebni aranžmani koji bi bliže regulisali trgovinska i finansijska pitanja. Sporazum o saradnji je ratifikovan tek 1983. godine, nakon čega je otpočela njegova puna primena.[9]

---

7 „Statement from the Paris Summit (19–21 October 1972)", *Bulletin of the European Communities*, no. 10/1972, accessed on 15. 12. 2025, https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/b1dd3d57-5f31-4796-85c3-cfd2210d6901/publishable_en.pdf; Милан Игрутиновић, „Предговор", у: *Југославија и Европска заједница (1975–1992): зборник докумената*, прир. Милан Игрутиновић (Београд: Архив Југославије, 2020), 23–24. Evropski lideri su tada bili naročito zainteresovani, u okviru širih razmišljanja o situaciji na Mediteranu, o tome kakva će biti stabilnost SFRJ nakon Titove smrti ili odlaska sa vlasti, dok su se među njihovim strahovima izdvajale političko-ekonomska kriza, znatno veći uticaj Moskve u zemlji, kao i mogućnost secesije Slovenije i Hrvatske. – Benedetto Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980* (London: Palgrave Macmillan, 2016), 58–72.

8 Ova deklaracija je imala i tzv. „evolutivnu klauzulu", odnosno odredbu u kojoj su se obe strane saglasile da će proširivati svoje odnose. Na osnovu toga je Jugoslavija u narednim godinama u ovoj klauzuli nalazila argument za stalno traženje boljih ekonomskih uslova za sebe. – prim. D. M.

9 Игрутиновић, „Предговор", 27–30. Uz to, Zakarija napominje da su obe strane morale pred sklapanje Sporazuma iz 1980. da prenebregnu nekadašnje rezerve koje su imale. Evropska komisija i evropski poljoprivredni i industrijski lobi krugovi (posebno u Francuskoj) morali su da prihvate davanje određenih preferencijalnih tretmana Jugoslaviji, dok je SFRJ morala da pristane na veću formalizaciju svojih ekonomskih veza sa Zapadom. Stavove su im približila dva ključna faktora – sovjetska invazija na Avganistan iz 1979. i strah od širenja njihovog uticaja na Mediteranu i u samoj SFRJ, kao i teška Titova bolest. – Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy*, 167–169.

Politički i ekonomski izazovi 1981. godine

Tokom 1981. ispoljili su se novi problemi u odnosima između Beograda i Brisela, uprkos tome što je sveobuhvatni sporazum postignut svega godinu dana ranije. Oni su, pre svega, bili ekonomske prirode, dok su postojala dva ključna razloga za njihovo izbijanje. Na prvom mestu je bilo pitanje ulaska Grčke u EEZ, do kojeg je došlo 1. januara 1981. godine, što je podrazumevalo i nova znatna ograničenja za jugoslovenski izvoz junećeg mesa (baby beef) u tu zemlju. Na drugom mestu je bila činjenica da su se SFRJ i EEZ i same suočavale sa mnogobrojnim privrednim teškoćama. Evropsku zajednicu i Jugoslaviju su mučile posledice svetske naftne krize iz 1979. godine, porast nezaposlenosti i sve veći trgovinski deficit sa ostalim razvijenim državama, dok je u samoj Jugoslaviji kriza dodatno zaoštrena zbog znatnog povećanja javnog duga, stagnacije industrijske proizvodnje, porasta inflacije i međurepubličkih sporova oko novih ekonomskih mera.[10]

Sve je ovo dodatno opterećivalo same bilateralne ekonomske odnose između Jugoslavije i Evropske zajednice krajem 1970-ih i početkom 1980-ih. Države Evropske zajednice predstavljale su najvažnijeg spoljnotrgovinskog partnera Jugoslavije, a početkom 1980-ih na njih je otpadala približno polovina ukupne razmene SFRJ sa inostranstvom. Istovremeno, najveći deo jugoslovenskog spoljnog duga bio je vezan upravo za zemlje Zapada i njihove finansijske institucije, dok je veliki broj jugoslovenskih radnika bio zaposlen u državama članicama EEZ. Zbog toga su pitanja carina, izvoznih kvota, kreditnih aranžmana i pristupa zajedničkom tržištu imala mnogo širi značaj. U uslovima rastuće ekonomske krize i visoke inflacije, mogućnost plasmana robe na tržište EEZ bila je važna za održavanje spoljne likvidnosti zemlje. Istovremeno, ekonomski odnosi sa EEZ imali su dodatnu težinu zbog toga što je trgovinski deficit Jugoslavije prema Zajednici početkom 1980-ih godina činio gotovo polovinu ukupnog deficita zemlje prema inostranstvu.[11]

Tako se kriza odražavala i na bilateralne trgovinske veze između Beograda i Brisela, uprkos Sporazumu iz 1980. godine koji je trebalo da ublaži takve trendove. Trgovinski deficit se povećavao u odnosu na ranije godine, a brojni bescarinski plafoni koji su predviđeni Sporazumom za različite vrste robe (industrijski proizvodi, tekstilna roba) nisu bili iskorišćeni u punom kapacitetu, dok Jugoslavija nije ostvarila mogućnost da u daljim pregovorima

---

10 Dinan, *Menjanje Evrope*, 168–169; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Клио, 2013), 328–331.

11 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), god. 1982, fasc. 170, dok. 45591, Izveštaj o aktivnosti Evropske zajednice i saradnji SFRJ – EZ u 1981. godini, 38–41; Žarko Tomašević, „Jugoslavija i evropska desetorica", *Međunarodna politika*, br. 744/1981, 27–29.

omogući bolje izvozne uslove za neke svoje proizvode koji su u EEZ smatrani za „osetljive" (drvo, koža, guma, papir, obojeni metali).[12]

Ipak, novi ekonomski pregovori i trzavice u trouglu Beograd–Atina–Brisel su bili ti koji su obeležili čitavu 1981. godinu, što je pre svega bilo vezano za prilagođavanje trgovinskog dela sporazuma između EEZ i SFRJ grčkom učlanjenju u Zajednicu, kao i za činjenicu da je do tada sedamdeset i pet posto jugoslovenskog izvoza u Grčku činio upravo „bejbi bif" (između 30.000 i 40.000 tona godišnje). Najveću prepreku za obezbeđivanje dodatnih količina junetine za izvoz postavljale su Francuska i Irska, koje su štitile sopstvene privredne interese unutar zajedničkog tržišta u EEZ i povinovale se protekcionističkim zahtevima svojih velikih poljoprivrednih proizvođača.[13] S druge strane, Grčka kao nova članica EEZ postavljala je dodatne zahteve u pregovorima, kako iz namere da za sebe obezbedi što povoljnije uslove pri prilagođavanju trgovinskog dela sporazuma između SFRJ i EEZ, tako i usled velikih zahteva koje je morala da ispuni zarad punog uključivanja u privredni sistem Zajednice.[14] Iako joj je štetio nagli pad uvoza junećeg mesa i mleka iz Jugoslavije, Grčka se u pregovorima SFRJ–EEZ po ovim pitanjima nije oglašavala, već je te susrete koristila kako bi tražila veći reciprocitet u ekonomskim odnosima sa Jugoslavijom, zatim ukidanje tranzitnih taksi kroz Jugoslaviju, kao i proširenje carinskih ograničenja za deo industrijskih proizvoda iz SFRJ.[15] Nakon dugih i iscrpljujućih pregovora, koji su završeni posebnim aranžmanima u aprilu 1982. godine, postignut je kompromis o odobrenju izvoza dodatnih količina „bejbi bifa" u EEZ, koji su sada iznosili 4200 tona me-

---

12 DAMSPRS, PA, god. 1982, fasc. 170, dok. 45591, Izveštaj o aktivnosti Evropske zajednice i saradnji SFRJ – EZ u 1981. godini, 38–41; S druge strane, za SFRJ i pojedine istočnoevropske države je priznavanje statusa „države u razvoju" od strane EEZ predstavljalo i određenu vrstu taktike za obezbeđivanje što povoljnije pozicije u trgovinskoj razmeni. Oni su time pokušali da iskoriste međunarodne institucije kako bi se pozicionirale kao ekonomije u razvoju (što je u oštroj suprotnosti sa sopstvenim samopredstavljanjem socijalizma) kako bi dobile preferencijalni pristup bogatijim tržištima, posebno unutar EEZ. – Federico Romero, „Socialism Between Détente and Globalisation", in: *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West: National Strategies in the Long 1970s*, eds. Angela Romano and Federico Romero (London: Routledge, 2020), 20.

13 DAMSPRS, PA, god. 1981, fasc. 190, dok. 426495, Informacija o aktuelnim pitanjima naših odnosa sa Evropskom ekonomskom zajednicom i nekim problemima vezanim za realizaciju Sporazuma o saradnji SFRJ – EEZ, 22. 6. 1981.

14 Iako je pristup Grčke zapadnoevropskom tržištu značio bolje mogućnosti za plasiranje industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, kao i znatnu finansijsku pomoć Brisela, ipak su u toku 1981. za Grčku nastavile da se nižu privredne teškoće – inflacija se popela na visokih 32,7 posto, kao i trgovinski deficit sa inostranstvom, dok su stagnacije investicija u industriji i niska stopa porasta proizvodnje nastavili da opterećuju njenu ekonomiju. – DAMSPRS, PA, god. 1981, fasc. 37, Platforma za zvaničnu posetu Republici Grčkoj predsednika Saveznog izvršnog veća SFRJ Veselina Đuranovića, od 17–19. jula 1981. godine, str. 7–8.

15 Arhiv Jugoslavije (AJ), Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije – SSRNJ (142/II), kutija A–55, Ulazak Grčke u EEZ i razvoj saradnje u vezi sa tim između naše dve zemlje (nedatiran izveštaj Savezne konferencije SSRNJ iz 1980. godine).

sečno.[16] Ove odredbe SFRJ ipak u narednim godinama nije uspela da iskoristi, te je izvoz govedine nastavio da opada i u toku 1982. i 1983. godine, što je bila posledica šire krize jugoslovenske ekonomije i restrikcija izvoza u tim godinama.[17]

Drugi aspekt veza između Jugoslavije i Zajednice bio je povezan sa samim bilateralnim odnosima SFRJ i Grčke kao nove članice EEZ. Tokom perioda vojne diktature u Grčkoj između 1967. i 1974. diplomatski odnosi nisu zvanično prekidani, ali su svedeni na jako nizak nivo usled toga što je znatan deo novih vojnih vlasti u Jugoslaviji video „slovensku komunističku opasnost" koja je Grčkoj pretila sa severa, došlo je do novih zaoštravanja u vezi sa „makedonskim pitanjem", ali je bilo perioda nešto veće saradnje i novih političkih kontakata. Jugoslavija nije gledala povoljno na ulogu grčkih vlasti u svrgavanju kiparskog premijera i episkopa Makariosa 1974. i težnje za ujedinjenjem sa ovim važnim jugoslovenskim saveznikom u pokretu nesvrstanih, te je Beograd zdušno podržao pad vojne hunte i demokratizaciju zemlje u drugoj polovini 1974. godine. Nasuprot sporom dogovaranju i sporenjima u privrednim pregovorima narednih godina, politička saradnja Beograda i Atine je išla optimističnijim tokovima, naročito nakon demokratizacije zemlje 1974. godine.[18] U periodu između 1975. i 1979. godine predsednik Tito se čak četiri puta susreo sa grčkim premijerom Konstantinosom Karamanlisom, liderom umereno desne Nove demokratije i ključnom ličnošću grčke tranzicije. Ti susreti su doprineli znatnom poboljšanju međusobnih političkih i ekonomskih odnosa.[19] SFRJ i Grčka su delile slične stavove o neophodnosti saradnje mediteranskih i balkanskih zemalja, neophodnosti politike razoružanja u Evropi, podrške teritorijalnom integritetu Kipra nakon turske invazije, dok je grčko potpisivanje ugovora o pristupanju EEZ-u 1979. godine i njegovo stupanje na snagu 1981. godine nametnulo potrebu novih pregovora i redefinisanja celokupnih ekonomskih odnosa.[20] U julu 1981. predsed-

16 „Additional Protocol to the Cooperation Agreement Between the European Economic Community and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia Consequent on the Accession of the Hellenic Republic to the Community", in: Council of the European Communities, *Protocols to the EEC–Yugoslavia Cooperation Agreement and Other Basic Texts* (Brussels, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1991–1992), 7.

17 Sa 39.000 tona „bejbi bifa", koliko je izvoz za Grčku iznosio u 1980. godini, izvoz je pao na 1000 tona u 1981, 6100 tona u 1982. i 8500 tona u 1983. godini. – Игрутиновић, „Предговор", 31.

18 Ljubodrag Dimić, „Yugoslav Diplomacy and the Greek Coup d'État of 1967", *Balcanica*, no. 50/2019, 397–425; Milan Ristović, „Yugoslav-Greek Relations from the End of the Second World War to 1990", *Balcanica*, no. 51/2020, 266–277.

19 AJ, 142/II, k. A–55, Grčka, Kratak osvrt na međudržavnu bilateralnu saradnju (nedatiran izveštaj Savezne konferencije SSRNJ iz 1980. godine); Dušan T. Bataković, „K. Karamanlis and Yugoslavia: Four visits to Tito's Yugoslavia", in: *Konstantinos Karamanlis in the Twentieth Century*, vol. 2, eds. Konstantinos Svolopoulos et al. (Athens: Konstantinos G. Karamanlis Foundation, 2008), 447–464.

20 Б. Петровић, „Грчка десети члан ЕЕЗ – Трасиран пут за будућност", *Политика*, 29. 5. 1979; Младен Гавриловић, „Грчка десети члан Европске деветорице", *Борба*, 29. 5.

nik SIV-a Veselin Đuranović otišao je u zvaničnu posetu Grčkoj, što je bila još jedna potvrda da su bilateralni odnosi dveju zemalja išli uzlaznom putanjom. Tom prilikom su obe strane pokazale želju za prevazilaženjem zastoja u pregovorima oko dodatnog ekonomskog protokola – dogovoreni su dalji sastanci u vezi sa liberalizacijom tranzita kroz SFRJ, dok je Grčka obećala veću podršku jugoslovenskim zahtevima prema Briselu oko trgovinskih pitanja i „bejbi bifa", kao i dodatnih evropskih finansijskih sredstava za izgradnju puteva u SFRJ.[21]

Ipak, dodatne mogućnosti za unapređenje saradnje su se otvorile kada je u oktobru 1981. na izborima pobedio levičarski PASOK (Panhelenski socijalistički pokret). Grčki socijalisti i njihov predsednik i novi premijer Andreas Papandreu imali su simpatije za jugoslovensku nesvrstanost i samoupravljanje, dok je Beograd razvijao odnose sa Papandreuom lično i pružao mu gostoprimstvo još od 1968. godine i perioda vojne hunte. Iako su nakon dolaska PASOK-a na vlast bilateralni odnosi dodatno poboljšani zahvaljujući tome što je grčka spoljna politika pokazivala spremnost za produbljivanje saradnje i sa zemljama izvan EEZ, kao glavni kamen spoticanja i dalje je bilo grčko nepriznavanje postojanja makedonske nacije na sopstvenoj teritoriji, kao i pojedine diskriminativne mere prema građanima i političkim funkcionerima iz SR Makedonije.[22]

S druge strane, na političke odnose između EEZ, Jugoslavije i Grčke tokom 1981. uticala je i različita percepcija nemira na Kosovu.[23] Grupa poslanika u Evropskom parlamentu je u julu 1981. uputila predlog rezolucije o događajima na Kosovu, te je u Briselu tada bilo debate o nasilnim demonstracijama dela albanske populacije u pokrajini, mogućim prekoračenjima ovlašćenja jugoslovenskih vlasti prilikom gušenja pobune, kao i o položaju albanske manjine u SFRJ i zaštiti njihovih prava.[24] Ovo se najoštrije kosilo sa

1979; Nikola Čičanović, „Jugoslavija – Grčka", *Međunarodna politika*, br. 752–753/1981, 3–5.

21 DAMSPRS, PA, god. 1981, fasc. 37, Izveštaj o zvaničnoj prijateljskoj poseti predsednika Saveznog izvršnog veća Veselina Đuranovića Republici Grčkoj od 17. do 19. jula 1981. godine, 5–7.

22 AJ, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije – Međunarodna komisija (507), IX–Grčka, k. 12, 33/Iva–7, Zabeleška o razgovoru predsednika PASOK i predsednika grčke vlade Andreas Papandreua sa članom Predsedništva SK SSRNJ dr Aleksandrom Grličkovim i izvršnim sekretarom Predsedništva CK SKJ Vladom Janžičem – 28. aprila 1983. godine u Atini.

23 Na Kosovu su martu 1981. izbile velike demonstracije koje su najpre imale ekonomski i socijalni karakter, da bi se vremenom pretvorile u niz nasilnih sukoba albanskog nacionalističkog pokreta sa policijom. Tek nakon dolaska vojske i policije iz drugih delova SFRJ uspostavljen je red i mir, dok su vlasti ove događaje označile kao „čin kontrarevolucije". Više o ovim događajima: Петар Ристановић, „Српска интелектуална елита и Косовско питање 1974–1989" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2018), 195–246.

24 Branislav Radeljić, „European Union Approaches to Human Rights Violations in Kosovo before and after Independence", *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, vol.

jugoslovenskom interpretacijom koja je kosovske događaje videla kao nacionalističku kontrarevoluciju, čega su bili svesni i evropski zvaničnici. Oni nisu želeli na tom pitanju da kvare odnose sa Beogradom, te su predstavnici misije EEZ u Beogradu često u toku juna 1981. uveravali jugoslovenske diplomate da se o Kosovu unutar Zajednice vode samo „neformalni razgovori" i da najviša tela EEZ neće doneti nikakvu formalnu odluku nakon tih diskusija.[25] Beograd je i pored toga uložio velike diplomatske napore da unutar EEZ i njenih država-članica ovo pitanje ne bude dalje problematizovano, u čemu je i imao uspeha jer je na obe strane postojala želja da se ova tema dalje ne produbljuje.[26]

U ovoj situaciji je Jugoslavija imala i čvrstu podršku Grčke. Kao nova članica EEZ, Grčka je delila stav SFRJ o tome da su dešavanja na Kosovu unutrašnje pitanje SFRJ, što su grčki predsednik Konstantinos Karamanlis i premijer Georgios Ralis potvrdili predsedniku SIV-a Đuranoviću tokom posete u julu 1981. godine.[27] Podrška još jedne članice EEZ, bez obzira na to da li se radilo o ovom ili nekom drugom političko-ekonomskom pitanju, za Jugoslaviju je bila od velikog značaja, posebno u periodu kada su i sve intenzivniji procesi integracije država-članica unutar Zajednice sve više uzimali maha tokom 1980-ih, što je sa sobom podrazumevalo i novi vid odnosa Beograda i Brisela.

Spoljna politika Jugoslavije i integracioni procesi unutar EEZ

Izuzev procesa pristupanja novih članica i bližeg definisanja odnosa sa drugim susednim (ponajviše mediteranskim) zemljama koje nisu imale nameru direktnog priključivanja Zajednici, EEZ je tokom poznih 1970-ih i ranih 1980-ih preduzela nekoliko koraka koji su išli ka dubljoj ekonomsko-političkoj integraciji. Promenjen je način izbora poslanika i prvi put su u junu

24, iss. 2/2016, 133; S druge strane, najistaknutije albanske emigrantske organizacije su početkom 1980-ih pokušale da internacionalizuju albansko pitanje u Jugoslaviji upravo povećanjem svojih aktivnosti usmerenih ka najvažnijim međunarodnim telima (UN, UNESKO, KEBS, Evropski parlament). – Ристановић, „Српска интелектуална елита и Косовско питање 1974–1989", 521; Петар Драгишић, „Организације албанске политичке емиграције осамдесетих година 20. века", у: *Између слободе и тескобе: Националне мањине у Југославији*, ур. Божица Славковић Мирић, Милана Живановић, Давор Стипић (Београд: ИНИС, 2023), 383–408.

25 DAMSRPS, PA, god. 1981, fasc. 190, dok. 431757, Telegrami Saveznog sekretarijata za inostrane poslove (SSIP) i Misije SFRJ pri EEZ u Briselu o konsultacijama sa zvaničnicima EEZ, 19. 6. – 24. 6. 1981.

26 Zvaničnici SSIP-a su istakli da je rezultat jugoslovenskog uspešnog lobiranja i to što u oktobru 1981. još dva predloga rezolucije o Kosovu nisu bila upućena Političkoj komisiji Evropskog parlamenta na dalje razmatranje. – DAMSRPS, PA, god. 1981, fasc. 190, dok. 452458, Telegram SSIP-a upućen Misiji SFRJ pri EEZ u Briselu, 23. 10. 1981.

27 Izveštaj o zvaničnoj prijateljskoj poseti predsednika Saveznog izvršnog veća Veselina Đuranovića Republici Grčkoj od 17. do 19. jula 1981. godine, 1–2.

1979. održani direktni izbori za Evropski parlament, čime je dodatno ojačan legitimitet ovog važnog tela, koje se smatralo jednim od predvodnika ideje o zapadnoevropskom jedinstvu koja bi vodila ka stvaranju Evropske unije.[28] Zatim, u novembru 1981. u Londonu je održan sastanak šefova država i vlada EEZ, poznatiji kao Evropski savet, koji je u svojim zaključcima potvrdio nameru da sledeće članice budu Španija i Portugalija. Evropski savet tada je s razumevanjem razmotrio dva predloga – nemački i italijanski – koji su se ticali konkretnih predloga ka integraciji država-članica. Nemački predlog davao je primat političkoj i diplomatskoj koordinacija zemalja-članica, čime bi se unutrašnja i spoljna politika EEZ bliže definisale i uniformisale, dok je Italija prednost videla u ekonomskoj integraciji, jačanju zajedničkog tržišta, jedinstvenijoj poljoprivrednoj i budžetskoj politici.[29]

Jugoslovenska diplomatija je pomno pratila ove procese. Sastanak Evropskog saveta u Londonu podrobno je analizirao SSIP i došao do zaključka da se rad na što većoj koordinaciji i institucionalizaciji EEZ intenzivira sa ciljem da ona preraste u „Evropsku uniju" koja bi imala znatno više ovlašćenja.[30] S druge strane, u godišnjim i periodičnim izveštajima iz 1981. i potonjih godina nije bilo dubljeg razrađivanja preporuka o tome kakav bi stav SFRJ trebalo da ima prema ovakvoj političko-ekonomskoj konsolidaciji jednog od blokova na tlu Evrope. Formulisanje konkretne i sveobuhvatne politike i strategije Jugoslavije prema Zajednici je izostajalo. Zvaničnici SFRJ su ovoga bili svesni, te su navodili nekoliko razloga zbog kojih do toga nije dolazilo. Na prvom mestu je to bio spor proces ratifikacije Sporazuma iz 1980. kod država-članica EEZ (do čega je došlo tek 1983) i njegova posledična nepotpuna primena, zatim problemi u kadrovskom i organizacionom funkcionisanju Misije SFRJ u Briselu, odnosno nedovoljno osposobljavanje diplomata i stručnjaka koji bi bili dobri poznavaoci sistema EEZ. Visok stepen birokratizacije i unutrašnjih složenosti pri donošenju konkretnih odluka (kako u SFRJ tako i u EEZ) takođe su predstavljali problem. Jugoslovenski privrednici nisu dovoljno poznavali karakter Zajednice i mogućnost saradnje sa njom, dok su i njihove evropske kolege takođe imale problem sa nedovoljnim razumevanjem privrede SFRJ i prakse udruženog rada.[31] Iako su do sredine 1980-ih napravljeni određeni pomaci, pre svega na primeru češćih bilateralnih susreta (predsednica SIV-a Milka Planinc je u aprilu 1983. posetila Brisel,

28 Dinan, *Menjanje Evrope*, 164–166.

29 „London European Council, 26–27 November 1981: Conclusions", Press Office — General Secretariat of the Council of the European Union, datum pristupa 25. 12. 2025, https://www.consilium.europa.eu/media/20710/london_november_1981__eng_.pdf

30 DAMSRPS, PA, god. 1981, fasc. 190, dok. 460028, Informacija o inicijativama za institucionalnim reformama EEZ i ostvarenju ideje o formiranju „Evropske unije", 4. 12. 1981.

31 Sporazum iz 1980. je stvorio i tzv. „Konferenciju poslovnih ljudi EEZ i Jugoslavije", za čije organizovanje je bio nadležan posebno formirani Mešoviti komitet, što bi predstavljalo neki vid rešenja tog problema slabih kontakata i međusobnog razumevanja dveju strana na tom nivou. – prim. D. M.

dok je potpredsednik Evropske komisije Lorenco Natali uzvratio posetom Beogradu mesec dana kasnije)[32] i u okviru Saveta za saradnju SFRJ–EEZ, dodatni problemi su se ipak javljali. Jugosloveni su se bojali i porasta političkih uslovljavanja od strane zapadnih kreditora i pojedinih zemalja EEZ, pogotovo zbog toga što je pedeset posto ukupnih ekonomskih odnosa SFRJ sa inostranstvom otpadalo na države Zajednice i što je najveći deo spoljnih dugova Jugoslavije bio upravo prema zemljama Zapada.[33]

Uzroka za nedovoljno razvijanje bilateralnih odnosa u skladu sa svim mogućnostima predviđenih Sporazumom iz 1980. je bilo na obe strane. EEZ se fokusirala na razvoj unutrašnje kohezije i pripremu za prijem novih članica – Španije i Portugalije – te je u svemu tome mediteranska politika Zajednice i odnos prema Beogradu u okviru nje imao sekundarni značaj. Rukovodioci SSIP-a su 1983. jasno primećivali da je u okviru Globalne mediteranske politike EEZ najviše pridavala značaj onim sredozemnim državama čije političke i ekonomske strukture stvaraju uslove za moguću integraciju u Zajednicu (Španija, Portugal, Turska i Grčka do 1981), zatim zemlje južnog Mediterana sa kojima Brisel već ima razvijenu saradnju bez perspektive eventualnog članstva (Alžir, Maroko, Tunis, Malta, Kipar, Egipat, SFRJ i delom Albanija), dok su na trećem mestu zemlje istočnog Mediterana (Sirija, Liban, Jordan, Izrael).[34] S druge strane, znatno kašnjenje Beograda pri definisanju prioriteta u odnosima sa Briselom je bilo odraz šire krize jugoslovenske spoljne politike početkom 1980-ih godina. Pokret nesvrstanih, kao jedan od stubova spoljne politike SFRJ, zapao je u krizu ranih 1980-ih usled novog blokovskog zaoštravanja u svetu i zbog unutrašnjih kriza među samim državama-članicama, dok je smrću Josipa Broza Tita Jugoslavija u tom Pokretu izgubila onaj

[32] Tokom pomenutih poseta, u razgovorima su dominirale opšte teme iz odnosa razvijenih i nerazvijenih država, Severa i Juga, aktivnosti pokreta nesvrstanih. Kada su u pitanju bile teme iz oblasti bilateralne ekonomske saradnje, sagovornici su se složili oko toga da mediteranska politika Zajednice nije davala očekivane rezultate, te da je restriktivniji režim trgovine Evropske zajednice poslednjih godina uticao na smanjenje obima razmene EEZ sa mediteranskim državama. Složili su se i oko toga da Jugoslavija nije iskoristila sve pogodnosti Sporazuma iz 1980. godine, znatnim delom i zbog ekonomske krize u samoj SFRJ, te da bi i na tom planu moglo da dođe do poboljšanja. Takođe, obe strane su potvrdile svoju nameru da nađu rešenja za moguće negativne ekonomske posledice ulaska Španije i Portugala u EEZ kada je u pitanju bila konkurentnost jugoslovenskih i iberijskih mediteranskih proizvoda na tržištu EEZ. – Док. бр. 74 и 75, у: *Југославија и Европска заједница (1957–1992)*, 435–442.

[33] Izveštaj o aktivnosti Evropske zajednice i saradnji SFRJ – EZ u 1981. godini, 62–64; DAMSPRS, PA, god. 1986, fasc. 160, dok. 410918, Izveštaj o aktivnostima Evropskih zajednica i o saradnji SFRJ – EEZ u 1985. godini, 43–46, 182–190; Podrobnije o spoljnom dugu Jugoslavije, programu ekonomske stabilizacije i toku pregovora sa zapadnim kreditorima u: Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983. Спољни дуг и унутрашња криза* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024)

[34] „Док. бр. 74 – Информација о посети потпредседника Комисије ЕЗ Лоренца Наталиа Југославији 16–19. маја 1983. године", у: *Југославија и Европска заједница (1957–1992)*, 436–439.

autoritet i značaj koji je nekada imala.[35] Odnosi sa Sovjetskim Savezom i Istočnim blokom pogoršali su se kada je u decembru 1979. SSSR izvršio invaziju na Avganistan, što je podgrejalo stare strahove o tome da je moguć sovjetski upad i u nesvrstanu Jugoslaviju ili makar dalji pritisak na Beograd da se više približi Moskvi. Iako je lično sovjetski lider Leonid Brežnjev u toku 1980. davao garancije jugoslovenskom vođstvu da do ugrožavanja Jugoslavije neće doći, odnosi su narednih godina i dalje bili napeti jer je Beograd i dalje osuđivao sovjetsko vojno prisustvo u Avganistanu, kao i gušenje protesta i radničkih štrajkova u Poljskoj. U Briselu su tokom prve polovine 1980-ih bili svesni ovih zategnutih odnosa između Beograda i Moskve, pa je jedan od ključnih motiva zvaničnika EEZ za produbljivanje odnosa sa SFRJ bio nastojanje da se u takvim okolnostima dodatno učvrsti prisustvo Zajednice u Jugoslaviji, a istovremeno ograniči prodor sovjetskog uticaja.[36]

Pogoršanje veza sa Moskvom dovelo je do još jedne promene – odnos Jugoslavije prema NATO-u je počeo da se menja početkom 1980-ih godina. To je posebno bilo važno ako se uzme u obzir da se Grčka 18. oktobra 1980. vratila u vojne strukture NATO-a, iz kojih je privremeno izašla 1974, nakon što je hunta u Atini ocenila da NATO i naročito SAD nisu ništa preduzeli da spreče tursku okupaciju Kipra. Na drugoj strani, Španija je primljena u Severnoatlantski savez 1982. godine, što je bilo prvo proširenje jednog od vojnih blokova na tlu Evrope još od osnivanja Varšavskog pakta 1955. godine. Razlika u jugoslovenskom odnosu prema NATO-u i njegovom širenju pre i nakon sovjetske invazija na Avganistan je bila očigledna. U kontekstu mogućeg učlanjenja Španije u NATO krajem 1970-ih, SFRJ je stalno motrila na ove procese i na njih gledala sa podozrenjem, strahujući da bi Sovjeti zarad pristanka na ovo članstvo mogli od Zapada tražiti prećutnu saglasnost za prisilno uključivanje Jugoslavije u Varšavski pakt.[37] Kako je strah od sovjetske pretnje rastao, tako je vremenom i strah od širenja NATO-a u jugoslovenskoj vizuri postajao sve manji. U vreme španskog učlanjenja u NATO 1982. godine SSIP je procenjivao da je taj potez u suštini samo bio dodatna potvrda španskog spoljnopolitičkog usmerenja i da takva situacija ne bi ni na koji način poremetila bilateralne odnose ili uslovila promenu odnosa Beograda prema

---

35 Jovan Čavoški, „I posle Tita… niko. Jugoslavija i kriza Pokreta nesvrstanih početkom osamdesetih godina 20. veka", *Istorija 20. veka*, br. 1/2024, 233–256.

36 Александар Животић, „Нови правци спољне политике Југославије (1971–1980)", у: *Нови хоризонти спољне политике Југославије – Балкан, Европа, свет*, ур. Јован Чавошки, Александар В. Милетић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024), 298–300; Benedetto Zaccaria, „The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years, 1976–1989", in: *Disintegration and Integration in East-Central Europe*, eds. Wilfried Loth, Nicolae Păun (Baden Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2014), 275–277; Angela Romano, „The EC and the Socialist World: The Ascent of a Key Player in Cold War Europe", in: *Europe's Cold War Relations: The EC Towards a Global Role*, eds. Ulrich Krotz, Kiran Klaus Patel, Federico Romero (New York: Bloomsbury Academic, 2020), 60.

37 Димитрије Матић, *Дипломатски односи између Шпаније и Југославије (1975–1980)* (Младеновац: Литера, 2021), 53.

Madridu.[38] Ni povratak Grčke u vojne strukture NATO-a u oktobru 1980. nije iznenadio jugoslovensku diplomatiju. U Beogradu je to tumačeno kao posledica pritiska istaknutih zapadnih država (SAD, SR Nemačke, Velike Britanije) na Grčku kako bi se ojačalo južno krilo Saveza usled mnogobrojnih kriznih žarišta na Bliskom istoku, dok se ovim činom odnos snaga u Evropi ne bi drastično menjao jer Atina nikada nije napustila politička tela NATO-a.[39]

Punopravno članstvo Grčke i Španije u NATO-u tokom prve polovine 1980-ih nije zavredelo veće reakcije od strane jugoslovenske diplomatije, dok je ubrzani kraj pregovora o članstvu Španije i u EEZ izazivao znatno više pažnje u Beogradu, pre svega jer je to za sobom povlačilo novo revidiranje bilateralnog sporazuma u kontekstu novih finansijskih i trgovinskih aranžmana koji bi uzimali u obzir i ovo proširenje Zajednice. Pregovori o ovome su započeti već 1985. i nisu okončani do 1. januara 1986. godine, kada su zvanično Portugalija i Španija postale nove države-članice Evropske ekonomske zajednice.

Proširenje EEZ na Španiju i Portugaliju – novi momenat odnosa Beograda i Brisela

Težnje Španije i Portugalije prema dubljoj ekonomskoj povezanosti sa geografski bliskim državama Zapadne Evrope, a nakon 1957. i sa novoosnovanom EEZ, imale su dosta sličnosti, ali i nekoliko važnih razlika. Za vreme Drugog svetskog rata, uprkos tome što su formalnu neutralnost proglasile obe zemlje, postojale su ipak značajne razlike u takvoj neutralnosti. Portugalija je nastavila da neguje viševekovno savezništvo sa Velikom Britanijom, a kasnije je uspostavila i veze sa SAD, dok je Španija tokom većeg dela rata bila bliža silama Osovine, te se na Istočnom frontu od 1941. do 1943. u njihovim redovima borila i španska Plava divizija. Iako su oba ekstremno desničarska režima sa znatnim fašističkim osobenostima preživela rat, ipak su različite ratne pozicije uticale na to da je Portugalija ostala znatno bliža Zapadu. Stoga je ona bila među osnivačima NATO-a 1949. godine, dok je Španija ostala međunarodno izolovana sve do ranih 1950-ih godina. Međutim, zbog prirode Salazarovog i Frankovog režima, puna integracija u međunarodne i zapadne organizacije je i dalje prilično kasnila. Obe zemlje su postale članice UN tek 1955. godine, a zvaničnu prijavu za članstvo u EEZ su podnele 1962. godine. Mnogim zapadnim državama, posebno SAD, zadržavanje bližih odnosa sa Lisabonom i Ma-

[38] DAMSPRS, PA, god. 1982, fasc. 106, dok. 433179, Posledice ulaska Španije u NATO i jugoslovensko-španski odnosi, 6. 7. 1982; Dimitrije Matić, „Jugoslavija, Španija i Madridski sastanak Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (1980–1983)", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora – zbornik radova*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025), 638–639.

[39] AJ, 142/II, k. A–55, Grčka i NATO (nedatiran izveštaj Savezne konferencije SSRNJ iz 1980. godine)

dridom je bilo važno zbog njihovog antikomunizma, ali su nepostojanje demokratije, gušenje političkih sloboda i ostaci korporativizma u njihovim ekonomijama i dalje bile važne prepreke za njihovo članstvo u EEZ. Stoga je prijem Španije i Portugalije u Evropsku ekonomsku zajednicu počeo ozbiljno da se razmatra tek nakon početka njihove tranzicije.[40]

Jugoslavija je pažljivo pratila pomenute političke procese u državama Iberijskog poluostrva, te su za Beograd demontiranje starih režima i napredak demokratizacije u tim zemljama bili najvažniji pokazatelji za uspostavljanje diplomatskih odnosa. Socijalistička Jugoslavija je prekinula diplomatske odnose sa Portugalijom 1948. i nije ih obnavljala sve do pada ekstremno desničarske diktature.[41] Ipak, za to vreme održavala je dobre odnose sa Komunističkom partijom Portugalije, kao i sa Socijalističkom partijom čiji je istaknuti funkcioner i kasniji generalni sekretar Mario Soareš uspostavio prve kontakte sa SSRNJ i boravio u Beogradu 1968. i 1969. godine.[42] Veze sa potonjom strankom i njenim liderom bile su od izuzetnog značaja, jer je Soareš kasnije postao jedna od ključnih ličnosti tranzicije i demokratske epohe, te je u narednim godinama obavljao funkcije ministra spoljnih poslova (1977–1978), premijera (1976–1978, 1983–1985) i predsednika države (1986–1996). Kada su u pitanju bili međudržavni odnosi, za SFRJ je bio najznačajniji korak to što su vojne i političke elite koje su sprovele „Karanfilsku revoluciju" 25. aprila 1974. pristale na sprovođenje demokratskih reformi i brzu dekolonizaciju. Za Jugoslaviju, kao jednu od najistaknutijih članica pokreta nesvrstanih, okončanje kolonijalnog rata i portugalsko povlačenje iz afričkih i azijskih kolonija (Gvineja Bisao, Mozambik, Angola, Istočni Timor) bili su od velike važnosti, te su diplomatski odnosi uspostavljeni tokom posete pomoćnika saveznog sekretara inostranih poslova Raifa Dizdarevića Lisabonu od 4. do 8. juna 1974. godine.[43] Slično tome, jugoslovenska diplomatija je takođe videla napredak demokratizacije kao jedan od ključnih preduslova za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Madridom, koji nisu postojali tokom cele hladnoratovske epohe. Činjenica da su jugoslovenski komunisti baštinili sećanje na borbu protiv frankizma u Španskom građanskom ratu, unekoliko neizvesniji proces tranzicije nakon Frankove smrti novembra 1975. godine, kao i delovanje ustaške emigracije u Španiji doprineli su

40 Alice Cunha, „En busca de un lugar en Europa: Portugal, España y la integración europea en los años ochenta", *Historia del presente*, núm. 37/2021, 26–27; Enrique Moradiellos, „Franco's Spain and the European Integration Process (1945–1975)", *Bulletin for Spanish and Portuguese Historical Studies*, vol. 41. iss. 1/2016, 67–78.

41 Žorž P. Santuš Karvalju, „Jugoslovensko poslanstvo i Portugalska antifašistička opozicija (1945–1948)", *Tokovi istorije*, br. 1–2/2003, 33.

42 AJ, 142/II, k. A–166, Podsetnik o jugoslovensko-portugalskim odnosima, 21. 1. 1980; AJ, 142/II, k. A–166, Informacija za predstavnike SSRNJ i SKJ koji će prisustvovati Petom kongresu Socijalističke partije Portugala, Lisabon, 30. septembar – 2. oktobar 1983. godine, 9.

43 DAMSPRS, PA, god. 1974, k. 216, dok. 427484/8, Izveštaj o boravku i razgovorima pomoćnika saveznog sekretara za inostrane poslove Raifa Dizdarevića u Lisabonu, 11. 6. 1974.

određenom kašnjenju pri formalizovanju saradnje, te su puni diplomatski odnosi Beograda i Madrida ostvareni tek u januaru 1977. godine.[44]

Obe zemlje su okončale pregovore o pristupanju Zajednici, čiji su članice konačno postale 1. januara 1986. godine. Tok samih pregovora i ovo novo proširenje EEZ u samoj Jugoslaviji nisu bili propraćeni sa naročitom pažnjom, kako među političkom i diplomatskom elitom, tako i u široj javnosti i vodećoj štampi. Za državno rukovodstvo glavni aspekti ovog proširenja su bili ekonomski, te se najveći broj analiza bavio upravo razmatranjem načina na koji će se ovo širenje EEZ reflektovati na privredne odnose Beograda i Brisela. Tako je u proceni SSIP-a iz maja 1985. ocenjivano da će puna integracija španske i portugalske privrede u zapadnoevropske tokove biti postepena i nakon članstva (najvažnija ograničenja su ostala po pitanju portugalskog ribolova i izvoza španskih poljoprivrednih proizvoda u druge zemlje EEZ), tako da će i sama Jugoslavija imati dodatnog vremena da se pripremi za promene. Prema toj analizi, za SFRJ su glavni izazovi u vezi sa pristupanjem Španije i Portugalije bili strahovi od mogućeg daljeg ograničenja jugoslovenskog izvoza industrijskih proizvoda (zbog zaštite španske i portugalske industrije), sve veće konkurencije u pogledu poljoprivrednih proizvoda „mediteranskog tipa" (južnog voća) iz Španije, zatim smanjenja turističkih poseta Jugoslaviji od strane zapadnoevropskih turista, kao i smanjenje socijalnih davanja dostupnih jugoslovenskim radnicima u inostranstvu.[45] S druge strane, u vodećoj dnevnoj i nedeljnoj štampi u Beogradu u to vreme nije bilo suviše reči o geopolitičkim ili ekonomskim posledicama širenja EEZ, već je fokus bio na teškoćama u samim pregovorima između starih i novih članica Zajednice. Međutim, konstatovano je da je značaj Zajednice naglo porastao i da je novim proširenjem EEZ postala najjača trgovinska sila sveta u kojoj se stvara više od trideset odsto BDP-a svih zapadnih zemalja, te da je po broju stanovnika od januara 1986. pretekla i SAD i SSSR.[46]

Novo proširenje Zajednice sa sobom je donelo i nove pregovore u vezi sa trgovinskom i finansijskom saradnjom između SFRJ i EEZ. Svakako da je izostanak jednog krupnog spornog pitanja, kao što je bio problem ograničenja jugoslovenskog izvoza junetine u Grčku nekoliko godina ranije, uticao na to da se ovoga puta dogovor nešto lakše postigne. Ipak, bilo je ponovo teškoća pri usaglašavanju različitih interesa i odlaganja usled birokratskih zastoja. Za Jugoslaviju najveći problem je bio u tome što je, nakon

---

44 Димитрије Матић, „Улога Комунистичке партије Шпаније у успостављању дипломатских односа Београда и Мадрида након Франкове смрти", *Токови историје*, бр. 2/2021, 119–145; Sa druge strane, Jugoslavija je do tada održavala brojne kontakte sa raznorodnom španskom političkom emigracijom, posebno sa komunistima; Zoran Bajin, „Jugoslovenski komunisti i španska revolucionarna emigracija 1945–1975", *Istorija 20. veka*, br. 1/2023, 117–138.

45 AJ, 142/II, k. A–205, Ulazak Španije i Portugala u EEZ, 10. 5. 1985.

46 Хари Штајнер, „Спори конвој", *НИН*, 5. 1. 1986; Žarko Mrkušić, „Položaj Jugoslavije u procesima ekonomskih integracija", *Politička misao*, br. 2/1988, 46–50.

kratkog poboljšanja prilika do 1985. godine, trgovinski deficit ponovo počeo da raste. Jugoslovenski zvaničnici su uzroke videli u spoljnim i unutrašnjim faktorima. Zbog još uvek slabog privrednog rasta i visoke nezaposlenosti, kao i usled prilagođavanja sveukupne privrede novom proširenju, EEZ je pooštrila protekcionističke mere prema jugoslovenskim poljoprivrednim i industrijskim proizvodima koji su smatrani „osetljivim" (crna metalurgija, tekstil, južno voće, bejbi bif, alkoholna pića i drugi). Duboka ekonomska kriza, pitanje dugova, nedovoljan kvalitet i slaba konkurentnost domaćih proizvoda opterećivali su dodatno jugoslovensku privredu, što je bio još jedan od uzroka ovakvom razvoju prilika. Eksploratorni pregovori o novim trgovinskim i finansijskim aranžmanima sa EEZ započeti su maja 1985. godine, a trajali su u punom formatu od februara 1986. do decembra 1987. godine. Pored pomenutih protekcionističkih mera koje je Zajednica kao celina usvojila, pregovore su usporavali jugoslovenski zahtevi za znatnijim povećanjem bescarinskih plafona i insistiranje na skraćivanju liste „osetljivih proizvoda", dok su naročito nove članice (Španija i Portugalija, ali i Italija i Grčka u manjoj meri) bile posebno nesklone širim ustupcima Jugoslaviji jer su se i same suočavale sa temeljnim restrukturiranjem sopstvene privrede kako bi što brže dostigle zapadnoevropske standarde i bile potpuno integrisane u tržište EEZ.[47]

U takvim okolnostima su 10. decembra 1987. godine zaključeni novi trgovinski i finansijski sporazumi između SFRJ i EEZ, kojima je dodatno razrađen i prilagođen postojeći okvir saradnje iz 1980. godine u uslovima proširenja EEZ na Španiju i Portugaliju. Njima je predviđeno dalje širenje preferencijalnog trgovinskog režima za jugoslovenski izvoz na zajedničko tržište, uključujući povećanje ili redefinisanje bescarinskih plafona i kvota za čitav niz industrijskih proizvoda, naročito u oblastima metalurgije, tekstila, obuće, električne opreme i prerađivačke industrije, uz zadržavanje posebnih zaštitnih mehanizama za robu koju je Zajednica smatrala osetljivom. Sporazumi su takođe obuhvatili prilagođavanje trgovinskih odredbi novim članicama EEZ, čime su se postojeće obaveze i pogodnosti automatski proširile i na Španiju i Portugaliju, uz uvođenje prelaznih mera za pojedine sektore u kojima je postojala bojazan od pojačane konkurencije. Poseban deo aranžmana odnosio se na finansijsku saradnju, kroz obezbeđivanje novih dugoročnih kredita i razvojnih sredstava za infrastrukturne i privredne projekte u Jugoslaviji, što je imalo za cilj da ublaži strukturne slabosti jugoslovenske ekonomije i doprinese stabilizaciji odnosa sa Zajednicom u trenutku kada je trgovinski deficit sa EEZ ponovo bio u porastu.[48] Iako su ovi sporazumi formalno stupili na snagu početkom 1988. godine, oni su već u trenutku potpisivanja jasno pokazivali

[47] DAMSPRS, PA, god. 1986, fasc. 160, dok. 410918, Izveštaj o aktivnostima Evropskih zajednica i o saradnji SFRJ–EZ u 1986. godini, 84–117.

[48] Council of the European Communities, *Protocols to the EEC–Yugoslavia Cooperation Agreement and Other Basic Texts*, 65–216.

ograničeni domet jugoslovenskih pregovaračkih mogućnosti i prvenstvenu fokusiranost EEZ na sopstvenu dalju ekonomsku i političku integraciju.

Nastavak napetosti u odnosima EEZ – SFRJ u godini novog proširenja Zajednice

Iako su bili praćeni zastojima, trgovinski i finansijski pregovori ipak nisu bili ti koji su dominantno uticali na još jedno pogoršanje odnosa između Beograda i Brisela u toku 1986. godine. Političke i ekonomske tenzije u godini novog proširenja Zajednice porasle su nakon što je Evropska komisija rešila da uvede restriktivne mere na uvoz mnogih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda zbog havarije u nuklearnoj elektrani u Černobilju od 26. aprila 1986. godine. Evropska komisija je najpre 7. maja privremeno zabranila uvoz mesa i živih životinja, a zatim je 12. maja lista proširena na voće, povrće i mlečne proizvode. Ta zabrana trajala je do 31. maja. Evropski zvaničnici su uveravali jugoslovenske diplomate da je to učinjeno na osnovu striktnih geografskih kriterijuma, odnosno da se zabrana uvoza odnosila na sve zemlje koje se nalaze na manje od 1000 kilometara od Černobilja, ali su u Jugoslaviji bili uvereni da je bilo drugih motiva iza te odluke.[49] Naime, Jugoslaviji je smetalo nekoliko stvari u vezi sa pomenutom zabranom – u političkom i ekonomskom smislu SFRJ je svrstana uz zemlje Istočne Evrope (izuzev DR Nemačke, koja nije bila uvrštena na listu zabrane zbog zalaganja SR Nemačke u Evropskoj komisiji), što je bilo u suprotnosti sa svim bilateralnim ugovorima u kojima se EEZ obavezala da tretira Jugoslaviju kao nesvrstanu zemlju. Zamerali su Zajednici što je ignorisala relevantne podatke koji su govorili da je radijacija u najvećem delu SFRJ bila minimalna, odnosno na istom nivou kao u pojedinim zemljama koje su bila van liste (poput Austrije i Istočne Nemačke), dok su analize pokazivale da u pojedinim delovima Jugoslavije (Dalmacija, Crna Gora) radioaktivnosti nije ni bilo. Iako su tumačili ove poteze kao odluke koje su ponajviše donete usled straha od radioaktivnosti i svih nepoznanica oko eksplozije u Černobilju, jugoslovenski zvaničnici su uzrok ovakvim restriktivnim merama videli i u tome što su glavni inicijatori ovih politika bile one članice EEZ kojima je SFRJ predstavljala određenu konkurenciju u poljoprivrednoj proizvodnji i turizmu – Italija i Grčka.[50]

Suočena sa ovim problemima, Jugoslavija je pokrenula diplomatsku inicijativu usmerenu ka svim članicama EEZ, posebno ka Italiji i Grčkoj. Ovakve aktivnosti dale su rezultata pri razgovorima predstavnika jugoslovenske ambasade u Atini sa grčkim zvaničnicima 13. maja, gde im je u tamošnjem

[49] Izveštaj o aktivnostima Evropskih zajednica i o saradnji SFRJ–EZ u 1986. godini, 69–71.

[50] Isto, 72–73; DAMSPRS, PA, god. 1986, k. 160, dok. 420042, Informacija o zabrani uvoza u EEZ prehrambenih proizvoda iz Jugoslavije i preduzetim merama sa naše strane, 8. 5. 1986; dok. 420078, Telegram SSIP-a svim diplomatsko-konzularnim predstavništvima, 9. 5. 1986.

Ministarstvu spoljnih poslova rečeno da Grčka smatra da su mere Evropske komisije ipak bile preoštre prema SFRJ, dok su u predstojećim pregovorima između SFRJ i EEZ pristali da podrže zahteve Beograda u vezi sa povećanjem bescarinskih plafona i omogućavanjem veće finansijske pomoći.[51] Ocene o nepravednosti zabrane uvoza iz Jugoslavije došle su i od predstavnika Španije i Portugalije kao novih članica Zajednice, ali su i jedni i drugi isticali da je uticaj Madrida i Lisabona u Briselu i dalje ograničen jer je proces prilagođavanja punopravnom članstvu još uvek bio u toku.[52] S druge strane, nakon sličnih razgovora i procene širih društvenih prilika u Italiji, Jugosloveni su stekli utisak da je među tamošnjim političkim elitama i širom javnošću zavladao veliki strah, ponekad na granici panike, što je dovelo do toga da je Rim uveo čak veća ograničenja uvoza od EEZ. Ipak, već krajem maja došli su do uverenja da je i sama privreda Italije tim restriktivnim merama bila izuzetno pogođena, te da je pritisak za popuštanjem ograničenja bio sve veći.[53] Te ocene su se pokazale ispravnim, te je i privremena zabrana uvoza na nivou cele EEZ bila ukinuta zaključno sa 31. majem.

Trzavice u odnosima između Brisela i Beograda u toku 1986. nisu bile ograničene samo na zabranu trgovine nakon nesreće u Černobilju i na problem usklađivanja sporazuma u vezi sa prijemom novih članica u EEZ. Te godine ponovo je i na međunarodnom planu aktuelizovan problem ljudskih prava u Jugoslaviji. Naime, prva polovina 1980-ih odlikovala se nešto povećanim stepenom represije nad intelektualcima koji su bili kritični prema sistemu, te su bili brojni sudski procesi protiv onih koji su sa različitih pozicija kritikovali političko-ekonomski sistem, rigidni odnos prema partizanskom ratnom nasleđu, kao i Titov kult ličnosti. Međutim, upravo od sredine 1980-ih dolazi do ublažavanja sudskog i političkog kažnjavanja i vlasti počinju da se služe principom „knjigom na knjigu" u obračunu sa protivnicima, što je podrazumevalo objavljivanje naučnih i drugih dela kojima bi se stručno pobile njihove teze i time odbranio sistem samoupravnog socijalizma. Do takve promene je došlo usled unutrašnjih pritisaka, najpre jer su sudski procesi izazivali sve veći otpor šireg kruga intelektualaca i javnosti, ali i zbog inostranih kritika sa Zapada. Stoga su jugoslovenske vlasti strahovale od toga da bi povećanje represivnih mera na unutrašnjem planu moglo da podrije međunarodni ugled SFRJ kao zemlje jednog „liberalnijeg" komunističkog sistema, te da se u zvaničnim američkim i zapadnoevropskim izveštajima Jugoslavija stavi u istu ravan sa zemljama Istočnog bloka.[54]

---

51 DAMSPRS, PA, god. 1986, k. 160, dok. 420633, Telegram Ambasade SFRJ u Atini upućen SSIP-u, 13. 5. 1986.

52 DAMSPRS, PA, god. 1986, k. 160, dok. 420409, Telegram Ambasade SFRJ u Lisabonu upućen SSIP-u, 12. 5. 1986; dok. 420680, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 14. 5. 1986.

53 DAMSPRS, PA, god. 1986, k. 160, dok. 422186, Telegram Ambasade SFRJ u Rimu upućen SSIP-u, 21. 5. 1986.

54 Dejan Jović, *Otpor intelektualaca* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2025), 124, 194–196.

Oštar protest jugoslovenskih vlasti ponovo je bio primetan kada su krajem iste 1986. godine slične kritike Jugoslaviji upućene i od strane Evropske zajednice. Narastajući pritisci u vezi sa ovim pitanjima brinuli su jugoslovenske funkcionere, dok je savezni sekretar inostranih poslova Budimir Lončar u tome video paralelu sa kolektivnim pritiskom Sovjeta iz 1948. godine.[55] Tako je u decembru 1986. na Bečkom sastanku Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS) šefu jugoslovenske delegacije prišao njegov britanski kolega. Tom prilikom mu je usmeno poručio da u ime celokupne EEZ mora da uputi kritiku povodom sve lošijeg stanja ljudskih prava u Jugoslaviji. Dodao je da ne želi da izlazi u javnost sa kritikama niti da pogorša odnose EEZ i SFRJ, te da zbog toga nije predat nikakav zvanični dopis ili dokument. Zemlje EEZ su se ovoga puta ograničile na iskazivanje zabrinutosti samo povodom procesuiranja „verbalnog delikta" protiv kritičara režima.[56] To nije naročito umirilo Jugoslaviju, koja je sve ove kritike doživela kao kolektivno zapadno mešanje u unutrašnje prilike SFRJ, a njihove strahove od daljih ekonomsko-političkih integracija unutar EEZ je podstaklo i to što je britanski izaslanik tu poruku preneo kao zajednički stav EEZ kao grupacije koja ima istu ekonomsku politiku i „identične stavove po pitanjima ljudskih prava".[57]

Ovakav stav Britanaca jasno je predstavljao i novu fazu u razvoju Zajednice, koja je nakon potpisivanja Jedinstvenog evropskog akta (Single European Act) u februaru 1986. krenula i putem veće političke integracije, a ne samo ekonomske, što je Jugoslaviju stavilo pred nove izazove.

Zaključak

U prvoj polovini 1980-ih godina proširenje Evropske ekonomske zajednice na Grčku, Španiju i Portugaliju predstavljalo je jedan od važnih činilaca koji su uticali na redefinisanje odnosa između Jugoslavije i EEZ. U Beogradu su ovi procesi posmatrani najviše kroz ekonomsku prizmu, odnosno kroz pitanje njihovog uticaja na jugoslovenski izvoz, trgovinski deficit i potrebu prilagođavanja postojećih sporazuma novim okolnostima. Ipak, političke i geostrateške implikacije proširenja takođe su bile prisutne, naročito u kontekstu demokratizacije južnoevropskih država, daljeg jačanja zapadno-

55 Игрутиновић, „Предговор", 33.

56 Isto; DAMSPRS, PA, god. 1986, k. 164, Dvanaestorica o ljudskim pravima u Jugoslaviji, 19. 12. 1986.

57 Isto; Nasuprot rečima britanskog šefa misije pri KEBS-u, odnos zapadnih država po ovom pitanju ipak nije bio monolitan. Tokom zvanične posete kralja Huana Karlosa Beogradu u maju 1985, španski ministar spoljnih poslova Fernando Moran potvrdio je saveznom sekretaru inostranih poslova Raifu Dizdareviću da Španija ljudska prava smatra unutrašnjim pitanjem Jugoslavije i da, najpre zbog sopstvenog izlaska iz 40-godišnje diktature, nema nameru da insistira na takvim stvarima u drugim zemljama. – AJ, 507, IX–Španija, k. 10, 122/IX–7, Izveštaj o zvaničnoj prijateljskoj poseti kralja Španije Huana Karlosa I SFR Jugoslaviji od 22. do 24. maja 1985. godine, 10–11.

evropskih integracija i promena u blokovskoj ravnoteži na tlu Evrope i Mediterana. Uprkos tome što su Beogradska deklaracija iz 1976. godine, Sporazum o saradnji iz 1980. i njegovi kasniji protokoli formalno unapredili saradnju Beograda i Brisela, puno ostvarenje tih mogućnosti izostajalo je usled unutrašnje ekonomske krize u SFRJ, protekcionističkih politika i prioriteta same EEZ, ali i krize jugoslovenske spoljne politike nakon Titove smrti.

Za Jugoslaviju je proces proširenja EEZ tokom 1980-ih imao dvosmislen karakter. S jedne strane, Beograd je podržavao demokratske promene u južnoevropskim državama i nastojao da sa novim članicama razvija što bliže bilateralne odnose. S druge strane, ubrzana institucionalna transformacija EEZ i njeno postepeno prerastanje iz pretežno ekonomske u sve izraženije političku zajednicu otvarali su pitanja na koja jugoslovenska diplomatija nije uspevala da pruži jedinstven i dugoročno održiv odgovor. Dok su evropske integracije tokom 1980-ih postajale sve izraženije i dublje, spoljnopolitički prioriteti Jugoslavije bili su opterećeni unutrašnjim ekonomskim problemima, krizom pokreta nesvrstanih i rastućim političkim nesuglasicama unutar same federacije.

Upravo zbog toga je pitanje proširenja EEZ imalo značaj koji je prevazilazio okvire trgovinskih pregovora, carinskih kvota ili finansijskih aranžmana. Ono je predstavljalo jedan od pokazatelja šire promene evropskog političkog okruženja pri samom kraju Hladnog rata. Dok su Grčka, Španija i Portugalija kroz članstvo u EEZ učvršćivale svoje mesto u Zapadnom bloku, Jugoslavija je sve teže uspevala da definiše sopstvenu poziciju između procesa zapadnoevropskih integracija, krize na istoku Evrope, politike nesvrstanosti i očuvanja postojećeg unutrašnjeg poretka. U tom smislu, reakcije Beograda na proširenje Zajednice tokom prve polovine 1980-ih godina predstavljale su ne samo odgovor na promene u Evropskoj zajednici već i odraz sve izraženijih ograničenja sa kojima se suočavala jugoslovenska država u završnoj deceniji svog postojanja.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 142/II, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije; Fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva

Štampa

- *Borba*, 1979. (Cyrillic)
- *NIN*, 1986. (Cyrillic)
- *Politika*, 1979. (Cyrillic)

Objavljeni izvori

- Council of the European Communities. *Protocols to the EEC–Yugoslavia Cooperation Agreement and Other Basic Texts*. Brussels–Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1991–1992.
- Igrutinović, Milan, ur. *Jugoslavija i Evropska zajednica (1975–1992): zbornik dokumenata*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (Cyrillic)
- „London European Council, 26–27 November 1981: Conclusions". Press Office — General Secretariat of the Council of the European Union. Datum pristupa 25. 12. 2025, https://www.consilium.europa.eu/media/20710/london_november_1981__eng_.pdf
- „Statement from the Paris Summit (19–21 October 1972)". *Bulletin of the European Communities*, no. 10 (1972). Datum pristupa 15. 12. 2025, https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/b1dd3d57-5f31-4796-85c3-cfd2210d6901/publishable_en.pdf

Literatura

- Bajin, Zoran. „Jugoslovenski komunisti i španska revolucionarna emigracija 1945–1975". *Istorija 20. veka*, br. 1/2023, 117–138. DOI: 10.29362/ist20veka.2023.1.baj.117-138
- Bataković, Dušan T. „K. Karamanlis and Yugoslavia: Four Visits to Tito's Yugoslavia". In: *Konstantinos Karamanlis in the Twentieth Century*, vol. 2, ed. Konstantinos Svolopoulos et al, 447–464. Athens: Konstantinos G. Karamanlis Foundation, 2008.
- Cunha, Alice. „En busca de un lugar en Europa: Portugal, España y la integración europea en los años ochenta". *Historia del presente*, núm. 37/2021, 25–41. DOI: 10.5944/hdp.37.2021
- Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013. (Cyrillic)
- Čavoški, Jovan. „I posle Tita… niko. Jugoslavija i kriza Pokreta nesvrstanih početkom osamdesetih godina 20. veka". *Istorija 20. veka*, br. 1/2024, 233–256. DOI: 10.29362/ist20veka.2024.1.cav.233-256
- Čičanović, Nikola. „Jugoslavija – Grčka". *Međunarodna politika*, br. 752–753/1981, 3–5.
- Dimić, Ljubodrag. *Između Istoka i Zapada: Jugoslavija, velike sile i pitanje bezbednosti u Evropi 1945–1975*. Beograd: Filip Višnjić, 2022. (Cyrillic)

- Dimić, Ljubodrag. „Yugoslav Diplomacy and the Greek Coup d'État of 1967". *Balcanica*, no. 50/2019, 397–425. DOI: 10.2298/BALC1950397D
- Dinan, Desmond. *Menjanje Evrope – Istorija Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Dragišić, Petar. „Jugoslovenski pogledi na Evropsku ekonomsku zajednicu 1957–1973". *Istorija 20. veka*, br. 1/2018, 147–160. DOI: 10.29362/IST20VEKA.2018.1.DRA.147-160
- Dragišić, Petar. „Organizacije albanske političke emigracije osamdesetih godina 20. veka". U: *Između slobode i teskobe: Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, ur. Božica Slavković Mirić, Milana Živanović i Davor Stipić, 383–408. Beograd: INIS, 2023. (Cyrillic) DOI: 10.31212/manjine.2023.25.dra.383-408
- Graham, Helen, Quiroga, Alejandro. „After the Fear Was Over? What Came After Dictatorships in Spain, Greece, and Portugal". In: *The Oxford Handbook of Postwar European History*, ed. Dan Stone, 502–525. Oxford: Oxford University Press, 2012. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199560981.013.0025
- Hantington, Samuel. *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka*. Beograd: Stubovi kulture, 2004.
- Igutinović, Milan. „Predgovor". U: *Jugoslavija i Evropska zajednica (1975–1992): zbornik dokumenata*, prir. Milan Igutinović, 5–36. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (Cyrillic)
- Jović, Dejan. *Otpor intelektualaca*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2025.
- Juliá, Santos. *Transición: Historia de una política española 1937–2017*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2017.
- Kershaw, Ian. *Do nade i natrag: Europa 1950–2017*. Zaprešić: Fraktura, 2018.
- Klog, Ričard. *Istorija Grčke novog doba*. Beograd: Clio, 2000. (Cyrillic)
- Kornetis, Kostis. „Memorias de la consolidación democrática en Portugal, Grecia y España a principios de los años ochenta". *Historia del presente*, núm. 37/2021, 43–61. DOI: 10.5944/hdp.37.2021
- Matić, Dimitrije. *Diplomatski odnosi između Španije i Jugoslavije (1975–1980)*. Mladenovac: Litera, 2021. (Cyrillic)
- Matić, Dimitrije. „Jugoslavija, Španija i Madridski sastanak Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (1980–1983)". U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, 629–648. Beograd: INIS, 2025. DOI: 10.31212/2025.nova.istrazivanja.mat.629-648
- Matić, Dimitrije. „Uloga Komunističke partije Španije u uspostavljanju diplomatskih odnosa Beograda i Madrida nakon Frankove smrti". *Tokovi istorije*, br. 2/2021, 119–145. (Cyrillic) DOI: 10.31212/tokovi.2021.2.mat.119-145
- Moradiellos, Enrique. „Franco's Spain and the European Integration Process (1945–1975)". *Bulletin for Spanish and Portuguese Historical Studies*, vol. 41, iss. 1/2016, 67–78. DOI: 10.26431/0739-182X.1225
- Mrkušić, Žarko. „Položaj Jugoslavije u procesima ekonomskih integracija". *Politička misao*, br. 2/1988, 46–50.
- Obadić, Ivan. „A Troubled Relationship: Yugoslavia and the European Economic Community in Détente". *European Review of History*, vol. 21, No. 2/2014, 329–348. DOI: 10.1080/13507486.2014.888709
- Petrović, Rajko. *Portugalija: Od globalne imperije do evropske periferije*. Beograd: Institut za evropske studije, 2024.

- Radeljić, Branislav. „European Union Approaches to Human Rights Violations in Kosovo before and after Independence". *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, vol. 24, iss. 2/2016, 131–148. DOI: 10.1080/0965156X.2016.1219162
- Radeljić, Branislav. „Questionable Relationship: European Economic Community and Yugoslavia until 1968". *Tokovi istorije*, no. 1/2010, 112–127.
- Ristanović, Petar. „Srpska intelektualna elita i Kosovsko pitanje 1974–1989". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018. (Cyrillic)
- Ristović, Milan. „Yugoslav–Greek Relations from the End of the Second World War to 1990". *Balcanica*, no. 51/2020, 257–282. DOI: 10.2298/BALC2051257R
- Romano, Angela. „The EC and the Socialist World: The Ascent of a Key Player in Cold War Europe". In: *Europe's Cold War Relations: The EC Towards a Global Role*, eds. Ulrich Krotz, Kiran Klaus Patel, Federico Romero, 51–69. New York: Bloomsbury Academic, 2020.
- Romero, Federico. „Socialism Between Détente and Globalisation". In: *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West: National Strategies in the Long 1970s*, eds. Angela Romano and Federico Romero, 11–30. London: Routledge, 2020. DOI: 10.4324/9780429340703
- Santuš Karvalju, Žorž P. „Jugoslovensko poslanstvo i portugalska antifašistička opozicija (1945–1948)". *Tokovi istorije*, br. 1–2/2003, 17–54.
- Selinić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad 1980–1983: Spoljni dug i unutrašnja kriza*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024. (Cyrillic)
- Tomašević, Žarko. „Jugoslavija i evropska desetorica". *Međunarodna politika*, br. 744/1981, 27–29.
- Tomić, Ognjen. „Trgovinski odnosi Italije i Jugoslavije 1963–1978". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023. (Cyrillic)
- Zaccaria, Benedetto. *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980*. London: Palgrave Macmillan, 2016. DOI: 10.1057/978-1-137-57978-2
- Zaccaria, Benedetto. „The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years, 1976–1989". In: *Disintegration and Integration in East-Central Europe*, eds. Wilfried Loth and Nicolae Păun, 264–283. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2014.
- Životić, Aleksandar. „Novi pravci spoljne politike Jugoslavije (1971–1980)". U: *Novi horizonti spoljne politike Jugoslavije – Balkan, Evropa, svet*, ur. Jovan Čavoški i Aleksandar V. Miletić, 283–304. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024. (Cyrillic) DOI: 10.31212/2023.novi.horizonti.ziv.283-304

Summary

Dimitrije Matić

Yugoslavia and the Enlargement of the European Economic Community During the First Half of the 1980s

Abstract: This article analyzes Yugoslav perceptions of the enlargement of the European Economic Community (EEC) during the 1980s, when Greece (1981), Spain and Portugal (1986) joined the Community following democratization processes triggered by the collapse of authoritarian regimes in the mid-1970s. It examines the political and economic consequences of these accessions for relations between the SFRY and the EEC, as well as the dynamics introduced by the new member states into the broader framework of Belgrade–Brussels relations. Economic issues, and to a lesser extent geopolitical considerations, dominated bilateral relations, leading Yugoslav policymakers to interpret enlargement primarily through its economic effects. Although the Belgrade Declaration (1976) and the Cooperation Agreement (1980) improved relations, significant challenges persisted. The growing importance of non-economic issues (Kosovo, human rights, Chernobyl disaster, deeper integration within the EEC), together with Belgrade's limited capacity to address them, reflected a significant crisis of Yugoslav foreign policy.

Keywords: Yugoslavia, European Economic Community, Greece, Spain, Portugal, Cold War, 1980s

During the first half of the 1980s, the enlargement of the European Economic Community to include Greece, Spain, and Portugal represented one of the key factors that contributed to the redefinition of relations between Yugoslavia and the European Community. In Belgrade, these processes were viewed primarily through an economic lens, particularly in terms of their impact on Yugoslav exports, the trade deficit, and the need to adapt existing agreements to new circumstances. Nevertheless, the political and geostrategic implications of enlargement were also significant, especially in the context of the democratization of Southern European states, the further strengthening of Western European integration, and shifts in the bloc balance in Europe and the Mediterranean. Although the Belgrade Declaration of 1976, the Cooperation Agreement of 1980, and its subsequent protocols formally improved cooperation between Belgrade and Brussels, the full realization of these opportunities was hindered by the internal economic crisis in the SFRY, the protectionist tendencies and priorities of the EEC itself, as well as the broader crisis of Yugoslav foreign policy

following Tito's death. The growing importance of non-economic issues in mutual relations – Kosovo, human rights, the process of further integration within the EEC, and other political challenges – further demonstrated that Yugoslav diplomacy during the 1980s was unable to formulate a long-term and comprehensive strategy toward the European Community, which was itself one of the indicators of the wider internal and foreign-policy crisis of the Yugoslav state.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.mujdrica

Kaja MUJDRICA
Filozofski fakultet Univerziteta u Mariboru
kaja.mujdrica1@um.si
ORCID: 0009-0006-0634-595X

Socijalistička Republika Slovenija u zabeleškama francuskih diplomata: odnos prema jugoslovenskom ideološko-političkom sistemu nakon Titove smrti[1]

Apstrakt: Rad, zasnovan na analizi arhivske građe koja je u najvećoj meri još uvek neobrađena u naučne svrhe, a koju čuvaju francuski diplomatski arhivi u Nantu i La Kurnevu, kao i na osnovu relevantne naučne literature, razmatra pogled francuskih diplomata na odnos Slovenaca prema jugoslovenskom ideološko-političkom sistemu tokom osamdesetih godina. Posebna pažnja posvećena je razjašnjenju da li su francuski diplomati slovenačke političke i društvene inicijative prepoznavali kao rane znake težnji ka osamostaljenju, tumačili ih kao zahteve za većom autonomijom unutar jugoslovenskog okvira ili pak razvoju događaja nisu pridavali veći politički značaj. U skladu s tim, u radu se utvrđuje da li su Francuzi Sloveniju posredno doživljavali kao potencijalni faktor destabilizacije federacije ili kao mogući model njene reforme.

Ključne reči: Jugoslavija, Slovenija, Francuska, diplomatija, autonomija, demokratija, reforme, nacionalno pitanje, pluralizam

Uvod

Posle smrti Josipa Broza Tita 1980. godine Jugoslavija je ušla u period postepene političke, privredne i društvene krize. Iako je država spolja i dalje održavala izgled kontinuiteta i jedinstva, unutrašnji procesi su ukazivali na sve veće nerazumevanje među republikama. U tom kontekstu, Socijalistička Republika (SR) Slovenija bila je prva koja je počela sve otvorenije da problematizuje jugoslovenski okvir. S jedne strane, to se ogledalo u kritici jugoslo-

[1] Rad je nastao u okviru istraživačkog programa *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti* (P6-0372), projekta *AID-HCH Presežek pri razvoju humanistike in kulturne dediščine z umetno inteligenco* (J7-60128) i programskog jezgra *Dediščinska znanost in podnebne spremembe: nove raziskave z interdisciplinarnim pristopom in uporabo umetne inteligence* (RSF-UM – Programska jedra), koje finansira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

venskog ideološko-političkog sistema, a s druge strane u postepenom preoblikovanju slovenačkog identiteta, udaljavanju od socijalizma i sve većoj sklonosti ka pluralizmu, demokratizaciji i evropskoj perspektivi.

Jedan od istraživački relevantnih puteva za razumevanje ovog perioda jeste analiza pogleda tzv. treće strane, odnosno aktera koji u jugoslovenska dešavanja nisu bili direktno uključeni. Pogled Francuske, jedne od najuticajnijih država Zapadne Evrope, koja je imala značajnu ulogu i u okviru Evropske ekonomske zajednice, u ovom kontekstu je posebno interesantan. Francuska politika je, inače, održavala posebne višedecenijske veze sa Srbijom još od 19. veka. Međutim, i Slovenija je imala određeno mesto u francuskoj diplomatiji: francuski diplomatski predstavnici tokom 1980-ih godina često su opisivali Sloveniju kao „najzapadniju i najdemokratičniju" republiku Jugoslavije. Iako o političkim i društvenim promenama u Sloveniji u posmatranom periodu već postoji značajan broj istraživanja,[2] pogled francuske diplomatije u naučnoj literaturi ostaje gotovo potpuno zapostavljen – dosadašnja obrada ograničavala se isključivo na širi kontekst Jugoslavije, bez detaljne analize specifičnog odnosa prema SR Sloveniji.[3]

U ovom radu, stoga, na osnovu analize još neobrađenog materijala koji čuvaju francuski diplomatski arhivi Ministarstva spoljnih poslova – *Cen-*

---

2 U slovenačkoj istoriografiji posebno su relevantni sledeći radovi: Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001); Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana: Modrijan, 2002); Božo Repe, „Politični razvoj v Sloveniji do leta 1989", *Studia Historica Slovenica* 7, št. 1–2/2007, 47–59; Božo Repe, „Zgodovinske okoliščine, v katerih je bil preprečen 'miting resnice' v Ljubljani", *Varstvoslovje* 12, št. 1/2010, 7–12; Marko Zajc, „Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions", *Südosteuropäische Hefte* 4, No. 1/2015, 46–65; Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017); Božo Repe, „Slovensko-srbski konflikt v osemdesetih letih", *Studia Historica Slovenica* 22, št. 2/2022, 305–341; Jože Pirjevec, *Jugoslavija: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995); Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2015); Ana Šela, *Služba državne varnosti v desetletju kritike in kriz (1980–1989)* (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2022).

3 U vezi sa francuskom perspektivom relevantni su sledeći radovi: Stanislav Sretenović, „Francuski pogled na uspon Slobodana Miloševića 1987–1989", u: *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987–2007, zbornik radova*, knjiga 10, ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović i Vladimir Petrović (Beograd: Stirling, 2008): 256–266; Christopher Jones, *France and the dissolution of Yugoslavia* (East Anglia: University of East Anglia, 2015); Felipe Hernández, *Élites, intellectuels et démantèlement de la Yougoslavie: Archives du Quai d'Orsay et témoignages d'un processus de longue durée (1945–1991)* (Paris: L'Harmattan, 2019); Dragan Petrović, *Politika Francuske Republike u jugoslovenskoj krizi 1990–2001* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2023); Ivica Mladenović, *Sva naša (ne)razumevanja. Francuski intelektualci i ratovi za jugoslovensko nasleđe (1991–1999)* (Beograd: Službeni glasnik, 2023); Kaja Mujdrica in Gorazd Bajc, „Francoski pogled na slovensko-srbske spore leta 1989", *Studia Historica Slovenica* 24, št. 2/2024, 509–536; Јелена Б. Тодоровић Лазић и Александра М. Колаковић, „Француски поглед на кризу у СФРЈ 1982. године", *Баштина*, 65/2025, 277–293.

tre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères (AMAE) u La Kurnevu i *Centre des Archives diplomatiques de Nantes* (CADN) u Nantu – posebna pažnja posvećuje se pitanju da li su francuski diplomati u SR Sloveniji tokom 1980-ih godina prepoznavali rane znakove planiranih težnji ka osamostaljenju; da li su ih razumeli kao zahteve za većom autonomijom unutar jugoslovenskog okvira; ili su razvoj događaja potcenjivali, ne pridajući mu veći politički značaj. U skladu s tim, utvrđivaće se da li su francuski diplomati Sloveniju posredno doživljavali kao potencijalni faktor destabilizacije federacije ili kao mogući model njene reforme.

Položaj SR Slovenije u Jugoslaviji

Nakon završetka Drugog svetskog rata 1945. godine, Slovenija je postala jedna od šest republika koje su činile Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ), odnosno kasnije Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ).[4] Iako je formalno bila ravnopravna članica federacije, u jugoslovenskom okviru je često predstavljana kao politički „najzahtevnija" republika, budući da se svojim stavovima, čestim protivljenjima i odstupanjem od jugoslovenskog proseka više puta postavljala opoziciono prema saveznom centru vlasti. Od posleratnog uspostavljanja federacije pa sve do početka 1980-ih godina mogu se u odnosima između Ljubljane i Beograda prepoznati tri perioda političko-ekonomskih napetosti: prvi 1945. godine, kada je Slovenija zahtevala uključivanje prava na samoopredeljenje, uključujući mogućnost odvajanja, u novu ustavnu regulativu, istovremeno upozoravajući na ekonomsko iskorišćavanje i sve izraženiju centralizaciju države; drugi početkom 1960-ih godina, kada su se pojavili zahtevi za ukidanjem centralno vođenog privrednog sistema i za ustavnim promenama koje bi ojačale nadležnosti republika; i treći krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, kada su se javili sporovi zbog finansiranja putne infrastrukture i relativno liberalnije politike predsednika slovenačke vlade Staneta Kavčiča. Ustav iz 1974. godine republikama je doneo veću formalnu samostalnost, a pokrajinama široku autonomiju, ali političko jedinstvo Jugoslavije i dalje je obezbeđivala jedinstvena partijska struktura – Savez komunista Jugoslavije (SKJ), Jugoslovenska narodna armija (JNA) i lični autoritet Josipa Broza Tita kao predsednika države, partije i vrhovnog komandanta vojske.[5] Upravu državom 1980. godine preuzelo je kolektivno Predsedništvo SFRJ koje je formalno garantovalo kontinuitet federacije, ali u praksi nije bilo u mogućnosti da zameni Tita i njegov autoritet.[6]

---

4 Zdenko Čepič, „Bilo je nekoč v Jugoslaviji", v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 23–56.

5 Božo Repe, „Slovenci v osemdesetih letih (prvi del)", *Zgodovinski časopis* 54, št. 2/2000, 247–248; Repe, *Jutri je nov dan*, 18.

6 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 407–408.

Uprkos unutrašnjim tenzijama, nesvrstana Jugoslavija je zadržala svoj geostrateški značaj, zbog kojeg su je zapadne države i dalje politički podržavale. Treba napomenuti da je finansijska dimenzija te podrške nakon 1980. godine bila ograničena pretežno na kreditna sredstva, dobijena nakon zahtevnih pregovora i pod strogim uslovima, koja je, ipak, teško smatrati bezuslovnim podrškom.[7] Takođe, u okviru francuske spoljne politike, ostajala je važan element stabilnosti na Balkanu i geopolitički faktor u održavanju ravnoteže između Istoka i Zapada.[8] Tradicionalna veza sa Srbijom, koja je bila uspostavljena već u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka kroz školovanje elite i političko-ekonomsku saradnju, a dodatno učvršćena tokom Prvog svetskog rata,[9] doprinela je tome da je francuska diplomatija više decenija Beograd doživljavala kao ključno političko središte federacije. Sa sve očiglednijim razlikama među republikama, koje su nakon Titove smrti postale još izraženije, interes francuskih diplomata postepeno se proširio i na druge delove države, uključujući Sloveniju.[10]

SR Slovenija u jugoslovenskom okviru isticala se etničkom homogenosti (1981. godine sa 90,5% Slovenaca),[11] ekonomskom razvijenošću, blizinom i vezama sa Zapadnom Evropom i nešto otvorenijom društvenom klimom. Uprkos uključenosti u jednopartijski sistem, relativna otvorenost javne sfere omogućavala je stvaranje prostora za prve oblike civilno-društvenog organizovanja.[12] Slovenački istoričar Jože Pirjevec ističe da su prvi ozbiljniji odgovori na zaoštravanje prilika u zemlji nakon Titove smrti došli upravo iz Slovenije. Već 1981. godine slovenački političar Stane Dolanc predložio je otvorenu raspravu o demokratskom centralizmu, što je podstaklo

7 Više o tome: Slobodan Selinić, „'Svako svoje devize čuva': Unutrašnji aspekti spoljnog duga SFRJ 1980–1983", u: *Tokovi kapitala u Jugoslaviji 1918–1991 – studije slučaja*, ur. Vesna Aleksić i Jelena Rafailović (Beograd: INIS, 2023), 235–276; Slobodan Selinić, *Jugoslavija i Zapad 1980–1983*. *Spoljni dug i unutrašnja kriza* (Beograd: INIS, 2024); Slobodan Selinić, „Milka Planinc i spoljni dug SFRJ 1982–1983", *Istorija 20. veka* 42, br. 2/2024, 471–488.

8 Više o tome: Katarina Todić, „A traditional friendship? France and Yugoslavia in the cold war world, 1944–1969" (Doctoral Dissertation, McMaster University, Hamilton, Ontario, 2015); Frédéric Bozo, *French Foreign Diplomacy since 1945* (New York: Berghahn Books, 2016), 144; Gorazd Bajc in Kaja Mujdrica, „Razmislek o novih perspektivah raziskovanja vzrokov razpada Jugoslavije: novodostopni arhivski viri Francije in Velike Britanije", v: *Jugoslavija, postsocializem in religija: Zbornik ob 80-letnici zaslužnega profesorja dr. Sergeja Flereta*, ur. Miran Lavrič in Tibor Rutar (Maribor: Kulturni center Maribor, 2024), 43.

9 Više o tome: Stanislav Sretenović, „French cultural diplomacy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in the 1920s", *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 16, no. 1/2009; Stanislav Sretenović, „Le monument à la France à Belgrade: La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique", *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 115, no. 3/2012.

10 Kaja Mujdrica in Gorazd Bajc, „Pregled francoskih virov o nacionalnem vprašanju Jugoslavije v 80. letih 20. stoletja", *Moderna arhivistika* VII, št. 2/2024, 174–187.

11 Čepič, „Bilo je nekoč v Jugoslaviji", 23–56.

12 Repe, *Jutri je nov dan*, 44–52.; Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, 17–18; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela,* 20.

šire razmišljanje o reformi sistema.[13] Pritisak su istovremeno pojačavali ekonomska kriza i rastuća inflacija, dok su intelektualni glasovi koji su zahtevali mogućnost civilno-društvenog delovanja takođe jačali. Odbijanje dijaloga od strane saveznog rukovodstva pojačavalo je nezadovoljstvo, koje se manifestovalo kroz proteste i štrajkove.[14] Posebno je osetljivo ponovo postalo pitanje Kosova, gde su protesti 1981. godine prerasli u nemire i zaoštrili nacionalne tenzije.[15] Bezbednosna pitanja dobila su centralno mesto u delovanju saveznih organa, dok je JNA postepeno preuzimala sve izraženiju političku ulogu čuvara postojećeg sistema.[16]

Takve unutrašnje političke prilike postale su predmet pažljivog praćenja stranih diplomatija. Francuski diplomati, stacionirani u ambasadi u Beogradu i konzulatu u Zagrebu, interpretirali su razvoj događaja u Sloveniji u svetlu šire jugoslovenske krize, istovremeno je prepoznajući kao specifičan deo federacije. U posmatranom periodu funkciju ambasadora obavljali su: Iv Panje, Žak Dupi, Dominik Šarpi i Mišel Šatle, dok je funkciju generalnog konzula obavljao Bernar Demanž.

Izveštaji francuskih diplomata o začecima dijaloga i pluralizma u Sloveniji

Ukoliko je pažnja francuskih diplomata do proleća 1981. godine bila usmerena pre svega na opšta jugoslovenska dešavanja i prve konkretnije rasprave o budućnosti federacije nakon Titove smrti, od tada su počeli preciznije da prate političke i društvene prilike po pojedinim republikama – i u Sloveniji. Jedna od centralnih tema bila je pojava „dijaloga" između vlasti i „opozicije" i postepeno otvaranje slovenačkog prostora ka većoj političkoj pluralnosti i višestranačkom sistemu, što će u nastavku teksta biti detaljnije razmotreno.

U depeši od 23. marta 1981. godine francuski ambasador Iv Panje istakao je da se u jugoslovenskom političkom rečniku sve češće pojavljuje pojam „dijalog", dotad stran socijalističkom sistemu. Prema njegovim rečima, slovenački i hrvatski funkcioneri taj izraz su shvatali kao mogućnost za izražavanje različitih stanovišta, što bi moglo ukazivati na prve obrise pluralnosti unutar jedinstvene partijske strukture, kako je primećeno u diplomatskim zabeleškama ambasade. Ipak, kako je naglasio, radilo se o jednosmernom i kontrolisanom dijalogu, koji je vlast dopuštala samo u granicama koje nisu ugrožavale osnovne ideološke i političke temelje sistema. Uzrok njego-

[13] Pirjevec, *Jugoslavija*, 358–359.

[14] Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 410–411.

[15] Više o tome: Anna Di Lellio, *La Jugoslavia crollò in miniera. Kosovo 1989: lo sciopero di Trepça e la lotta per l'autonomia* (Milano: Prospero Editore, 2024).

[16] Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996), 95.

vog „iznenadnog" pojavljivanja Panje je doveo u vezu sa privrednom stagnacijom, socijalnim tenzijama i uticajima iz Istočne Evrope – upravo je tada u Poljskoj jačao politički pokret Solidarnost (*Solidarność*).[17] Istovremeno je već u ranoj fazi ukazao na rascep unutar SKJ: između konzervativnih saveznih struktura i reformističkih tokova, koji su, kako je naglasio, dolazili pre svega iz Slovenije.[18] Nastajuća podeljenost potom se u junu 1982. godine javno otkrila na 12. kongresu SKJ, gde su se prvi put jasno pokazali različiti pogledi unutar partijskog rukovodstva.[19] Iako osnovni elementi jugoslovenskog ideološko-političkog sistema u prvim godinama nakon Titove smrti još nisu bili suštinski osporavani, zapažanja francuskog ambasadora već su nagoveštavala kasnije produbljivanje političke krize.

Francuski diplomati su početkom 1980-ih godina primećivali sve izraženije kritičko mišljenje u medijima, naročito u Sloveniji i Hrvatskoj. Ambasador Panje je u septembru 1982. godine konstatovao da su listovi u tim republikama, prema oceni saveznih vlasti, „izazivali nervozu". Federaciju su, naime, od početka decenije obeležavali zaoštreni međunacionalni odnosi – naročito jačanje nacionalizma na Kosovu, a uz ekonomske poteškoće i zahteve za većom autonomijom Albanaca rasle su i političke tenzije. U takvoj atmosferi odjeknulo je pismo slovenačkog komunista Franceta Klopčiča,[20] objavljeno u beogradskom *NIN-u*. U njemu je kritikovao srpsku politiku prema Kosovu, dok je s druge strane isticao političku zrelost Slovenije. Tekst je, prema oceni diplomatije, izazvao talas oštrih reakcija, optužbi za provokaciju i podsticanje međunacionalnih napetosti, a u francuskim izveštajima bio je interpretiran kao pokazatelj preraspodele moći među republikama, jer je ukazivao na jačanje regionalnih interesa i različite političke težnje u okviru federacije, pri čemu je „sloboda izražavanja dobijala sve više nacionalni karakter".[21] Takva zapažanja dalje su vidljiva u narednoj francuskoj diplomatskoj depeši iz novembra 1983. godine, u kojoj je Jugoslavija opisana kao prostor „osam opozicija – koliko je federalnih jedinica".[22] Federacija je tako postepeno gubila jedinstveno političko središte, a razlike među republikama postajale su sve izraženije, što se u početku najčešće ogledalo kroz medijski prostor.

---

17 U narednim godinama pokret u Poljskoj podstakao je popuštanje komunističkog režima i postepeni prelazak ka demokratskom sistemu.

18 AMAE, 1930INVA, 5712, YOU 2.14, Yves Pagniez: *Apparition du thème du 'dialogue'* (N° 186/EU), 23. 3. 1981.

19 Repe, *Jutri je nov dan*, 413.

20 France Klopčič (1903–1984) bio je slovenački istoričar, pisac, prevodilac i komunistički politički aktivista. Godine 1983. napisao je Slovenački nacionalni program tokom izgradnje socijalizma, ali on nije naišao na širi odjek. – Ivan Križnar, „France Klopčič-sedemdesetletnik", *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIII*, št. 1–2/1973, 275–298; Repe, *Jutri je nov dan*, 103.

21 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Philippe Étienne: *La presse à nouveau sur le banc des accusés* (N° 776/EU), 30. 9. 1982.

22 AMAE, 1930INVA, 5712, YOU 2.14, Cape: *La societe Yougoslave* (N° 132/EU), 28. 11. 1983.

Francuski diplomati obaveštavali su Pariz i o sve glasnijim pozivima slovenačkih intelektualaca, koji su počeli da otvaraju teme dotad potisnute iz javne rasprave.[23] Kao značajan su označili otvoreni forum „Intelektualci i sloboda", koji je 11. oktobra 1984. godine organizovalo Društvo slovenskih filozofa i sociologa (Društvo slovenskih filozofov in sociologov). Događaj, na kojem je 24 predavača pred punom salom raspravljalo o cenzuri i slobodi govora, opisao je u svojim izveštajima diplomata Olivije Moviso. On je komentarisao da je tribina, uprkos odjeku u Sloveniji, bila gotovo prećutana u jugoslovenskoj štampi – o njoj je izveštavala jedino srpska *Politika Ekspres*, koja je izrazila čuđenje nad „tajanstvenošću organizatora i ćutanjem ljubljanskog univerziteta".[24]

Zapažanja francuskih diplomata tako potvrđuju da se u Sloveniji formirao relativno otvoren prostor za izražavanje kritičkih mišljenja. Iako su savezne vlasti takve inicijative nastojale da kontrolišu, strani posmatrači su ih već prepoznavali kao znak društvenih promena i kao potencijalni izazov dotadašnjem sistemu.

Rastuća kritika slovenačkih aktera ispoljavala se u približno istom periodu i kroz rasprave o centralizaciji naučne, kulturne i obrazovne politike u državi. Najviše protivljenja izazvale su polemike oko zajedničkih programskih osnova za obrazovanje,[25] koje su od 1976. godine razvijane u okviru SKJ.[26] Francuski ambasador Žak Dupi u depeši iz oktobra 1983. godine izveštavao je o slovenačkoj kritici „unitarističkih i centralističkih težnji" i o nenaklonjenosti predlogu da se veći deo nastavnog programa književnosti posveti jugoslovenskoj književnosti. Prema zapisima diplomate, slovenački intelektualci taj korak su razumeli kao „pokušaj kulturne hegemonizacije". Iako je Dupi pre svega istakao oblast književnosti, rasprava je u stvarnosti obuhvatala i druge predmete (istoriju, geografiju, likovnu umetnost, muziku), u kojima su bili predviđeni veći naglasci na zajedničkim jugoslovenskim sadržajima. Francuski ambasador ocenio je da je projekat zbog ograničenih ambicija završio u „slepoj ulici" i da je bio u suprotnosti sa „snažnim nacionalističkim osećanjima" republika i pokrajina.[27] Dupijeva ocena time je potvrdila nastojanja Slovenaca da očuvaju kulturnu autonomiju, a istovremeno je uo-

23 Pirjevec, *Jugoslavija*, 360.

24 AMAE, 1930INVA, 5716, YOU 6.1, Olivier Mauvisseau: *Tribune libre à l'Université de Ljubljana* (N° 572/EU), 24. 10. 1984.

25 AMAE, 1930INVA, 5716, YOU 6.1, Jacques Dupuy: *Débat sur l'esnseignement de la littérature en Yougoslavie* (N° 618/EU), 26. 10. 1983; isto: CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6.

26 Više o tome: Repe, „Slovensko-srbski konflikt", 313–314; Repe, *Jutri je nov dan*, 44; Aleš Gabrič, „Zaostrenost mednacionalnih odnosov", v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 2. zvezek*, ur. Jasna Fischer (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1166.

27 AMAE, 1930INVA, 5716, YOU 6.1, Jacques Dupuy: *Débat sur l'esnseignement de la littérature en Yougoslavie* (N° 618/EU), 26. 10. 1983; isto: CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6.

čila prisustvo nacionalne dimenzije, što je kasnije konstatovala i američka politikološkinja Suzan L. Vudvord.[28]

U avgustu 1984. godine francuskoj ambasadi u Beogradu sažet je izveštaj saveznog ministarstva unutrašnjih poslova, koje je upozoravalo na primere privrednog i socijalnog „nereda" u Sloveniji – od štrajkova do otvorenog izražavanja nezadovoljstva režimom, kao i na pojavu nacističkih simbola na javnim zgradama.[29] Iako dokument sam po sebi ne tumači značenje tih simbola, moglo bi se protumačiti da su predstavljali simboličku provokaciju i oblik otpora prema vladajućoj ideologiji, što je bilo u skladu s kontekstom političkih tenzija i ograničene slobode izražavanja u Sloveniji (i celoj federaciji) u tom periodu. Od početka 1980-ih godina u Sloveniji je počela da se formira alternativna scena, koju su primećivali i francuski diplomati, a koja je uključivala mirovni i feministički pokret, ekološke inicijative, pokret za socijalizaciju homoseksualnosti i druge omladinske supkulturne grupe.[30]

Prema zapisima francuskih diplomatskih predstavnika, savezne vlasti su te grupe posmatrale kao „negativne pojave". Kako su navodili, to se, između ostalog, odražavalo u zabrani koncerta grupe Laibach 1980. godine, koji je jugoslovenski politički vrh ocenio kao previše „dekadentan". Slične polemike su izazvale i emisije na Radio „Študentu", na primer zbog emitovanja pesama s nacističkom simbolikom. Francuski diplomati širi značaj tih pokreta komentarisali su nešto kasnije – Olivije Moviso je 1984. godine u depeši zabeležio da slovenačke vlasti alternativne pokrete povezuju čak sa propagandom slovenačkih iseljeničkih zajednica u Austriji i Italiji. Ta propaganda je u očima režima bila pretežno antikomunistička, pa su slovenački republički predstavnici verovatno zaključivali da se njome idejno inspiriše i domaća alternativna scena. Prema oceni slovenačkog Ministarstva unutrašnjih poslova, kako dalje prenosi Moviso, protivrečnosti koje su nastajale u društvu bilo je moguće rešiti jedino demokratizacijom institucija, jer je tadašnja dogmatska orijentacija te probleme samo produbljivala.[31]

U okviru francuskih zapažanja, u kontekstu društvenog buđenja, isticao se i takozvani „slovenački ekološki aktivizam". Kao posebno zanimljiv za diplomate se pokazao „ljubljanski referendum" iz novembra 1986. godine o uvođenju poreza za finansiranje „ambicioznije" ekološke politike.[32] Iako ta-

---

28 Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy*: *chaos and dissolution after the Cold War* (Washington D. C.: The Brookings Institution, 1995).

29 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Olivier Mauvisseau: *Climat social en Slovénie: Rapport du Ministère de l'intérieur* (N° 473/EU), 28. 8. 1984.

30 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Alexandre Keltchewsky: *Bref historique des mouvements d'opposition en Slovénie* (N° 470/EU), 28. 7. 1988; Repe, *Jutri je nov dan*, 100; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 401.

31 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Olivier Mauvisseau: *Climat social en Slovénie: Rapport du Ministère de l'intérieur* (N° 473/EU), 28. 8. 1984.

32 Opštine su planirale uređenje deponije komunalnog otpada na Barju i sanaciju toplane. Samodoprinos je, zbog loših iskustava i nezadovoljstva građana, bio odbijen. Više o tome:

kva lokalna glasanja o samodoprinosima u Sloveniji tokom 1960-ih i 1970-ih godina nisu bila retkost i predstavljala su karakterističan oblik participacije stanovništva u socijalističkom samoupravnom sistemu, francuska diplomatija je taj primer označila kao posebno retku situaciju. Razlog za takvu ocenu bio je u ishodu referenduma: stanovnici su odbili predlog uvođenja ekološkog poreza, a gradske vlasti su morale da poštuju neposredno izraženu volju birača. U tome je Bernar Demanž, francuski generalni konzul u Zagrebu, prepoznao „visoku angažovanost, političku hrabrost i smisao za demokratiju" koje su pokazale „slovenačke [gradske] vlasti".[33]

Sva ta zapažanja pokazuju da su francuski diplomati počeli da uočavaju specifičnu slovenačku dinamiku – rast društvenih inicijativa i kritičnosti, koje su istovremeno ukazivale na potencijal za šire promene unutar federacije.

Suprotstavljanje proslavi Dana i Štafete mladosti: „Zadan je poslednji udarac bratstvu i jedinstvu"

Posle Titove smrti jugoslovenske vlasti su nastojale da očuvaju jedinstvo federacije i ideju „bratstva i jedinstva" kroz komemorativne prakse, kao što su Dan i Štafeta mladosti. Vremenom su ti događaji postali meta kritika[34] – naročito u Sloveniji, gde je politički i kulturni prostor sve više napuštao okvire zvanične jugoslovenske ideologije.

Prvi jasniji signal promena uočio je francuski ambasador Iv Panje u junu 1983. godine, kada je istakao da je kult Tita poljuljan: „[…] svečanosti povodom Dana mladosti izazvale su uzbuđenje i razotkrile dvosmislenosti tog praznika". Protivljenje je izazvala ikonografija na proslavi: velika stiroporna figura Tita koja je lebdela iznad stadiona JNA, a koja je, po mišljenju ambasadora, podsećala na zvanične prikaze severnokorejskog vođe Kim Il-sunga ili kineskog lidera Mao Cedunga,[35] što je u francuskoj diplomatskoj percepciji predstavljalo negativnu asociaciju na autoritarne modele vlasti i preteranu personifikaciju političke moći.

Simbolično nezadovoljstvo se u narednim godinama pretvorilo u politički gest, što pokazuje primer tzv. „plakatne afere" iz 1987. godine.[36] Organi-

Jelka Piškurić, *„Bili nekoč so lepi časi": Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019), 145

33 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Bernard Demange: *Echec d'une consultation populaire en Slovénie* (N° 107/EU), 24. 11. 1986.

34 Monika Kastelic, „Dan in štafeta mladosti od Titove smrti do ukinitve (1980–1987)", *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovinopisje in sorodna področja* III. št. 1/2020, 58.

35 AMAE, 1930INVA, 5712, YOU 2.14, Yves Pagniez: *La Yougoslavie et le 25 mai (suite): le „culte" de Tito remis en question* (N° 314/EU), 10. 6. 1983; Božo Repe, „Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)", *Zgodovinski časopis* 54, št. 3/2000, 235; Franc Rozman, Vasilij Melik in Božo Repe, *Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes* (Ljubljana: Modrijan, 1999), 156–159.

36 Jela Krečič, Lilijana Stepančič, Nataša Strlič in Blaž Vurnik, *Plakatna afera 1987* (Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 2009).

zaciju proslave tada su po rotacionom sistemu preuzeli članovi Saveza socijalističke omladine Slovenije (Zveza socialistične mladine Slovenije, ZSMS). Umetnička grupa Novi kolektivizem, koja je delovala u okviru organizacije *Neue Slowenische Kunst* (NSK), pripremila je propagandni plakat sa motivom iz nacističke propagande, koji je simbolično odražavao nezadovoljstvo prema tadašnjem režimu. Inspirisali su se prikazom *Treći rajh – alegorija junaštva* Riharda Klajna (Richarda Kleina). Iako je plakat u početku bio odobren od strane nadležne komisije, njegova pojava izazvala je oštre reakcije. Francuski diplomata Aleksandr Kelčevski je u martu 1987. godine prosledio svoje komentare Parizu, navodeći da su autori plakata već bili poznati po stvaranju „provokativnih i mišićavih slika", ali da im namera nije bila zlonamerna provokacija. Incident je, po njegovom mišljenju, izazvao još žešće reakcije zato što se Slovenija već afirmisala kao „posebno aktivno žarište protesta". Među slovenačkom omladinom gotovo više nije bilo entuzijazma prema toj tradiciji. Studentske publikacije, poput *Tribune* i *Mladine*, kako je zabeležio diplomata, ukazivale su na protivrečnost između retorike „bratstva i jedinstva" i realnosti rastućeg nacionalizma i nejedinstva u federaciji. Istovremeno je, prema njegovoj oceni, rasprava o plakatu pokazala osetljivost vlasti i opštu nesigurnost jugoslovenske države pri svakom pokušaju preispitivanja ideološkog jedinstva.[37]

Praćeni su i drugi oblici slovenačkog simboličkog otpora. U martu 1987. godine Kelčevski je preneo Parizu da je slovenačka omladina još 1986. godine predložila odustajanje od tradicionalnog izvođenja štafete i zamenu „alternativnim" oblicima sećanja. U decembru 1986. u Ljubljani je bio dozvoljen simbolični protest, a u martu naredne godine ljubljanski studenti su organizovali akciju i sa značkama „Štafeta ne, hvala", kako su opisali francuski diplomatski krugovi, „proslavili proleće". Kako su dalje objašnjavali u francuskoj ambasadi u Beogradu, naredne rasprave ubrzo su dovele do promena u načinu izvođenja štafete:[38] masovne manifestacije zamenile su rasprave i umetničke predstave, dok se štafetna trka svela na nekoliko etapa, ponekad čak izvedenih automobilom.[39]

Na prilagođen način 25. maja 1987. godine bio je organizovan i Dan mladosti, pri čemu je kao diskretan simbol ostao samo lik „partizana Tita". Umesto toga francuski diplomati su očekivali prikaz mape države sa njenim republikama i pokrajinama, ali su smatrali da bi takva reprezentacija „previše naglasila razlike koje je bilo bolje prećutati". Iako bi, kako su zapisali, „ljubav prema proslavi" još neko vreme mogla održati događaj, bili su uvereni da retoričko veličanje neće još dugo biti uverljivo. Slovenačke reakcije su i

37 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *Les tribulations de l' „Estafette de la Jeunesse 87"* (N° 120/EU), 10. 3. 1987; isto: AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14.

38 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *Les tribulations de l' „Estafette de la Jeunesse 87"* (N° 120/EU), 10. 3. 1987; isto: AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14.

39 AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Dominique Charpy: *Relais de la jeunesse en Slovenie. Interview de Djilas a 'Katedra' de Maribor* (TD BELGRADE 131), 27. 3. 1987.

dalje bile kritične: francuski diplomati su u svojim sažecima zabeležili da su Slovenci proslavu opisivali kao „grotesknu, finansijski rasipnu i sadržajno praznu fikciju koja prikriva rascep države".[40]

Iako je francuska diplomatija Slovence prepoznala kao glavne demonstrante koji su „neprestano izazivali incidente i provokacije", te kao inicijatore odluke da se takvi rituali „pošalju u muzej", slični glasovi ubrzo su dolazili i iz drugih delova federacije. Ukidanje štafete je „iz objektivnih razloga" u februaru 1988. godine usvojeno i na saveznom nivou. U očima francuske diplomatije to je predstavljalo značajan pomak: „Uistinu, sve ukazuje na to da odluka Savezne konferencije Saveza komunističke omladine […] sa zakašnjenjem potvrđuje razvoj načina razmišljanja u zemlji. Razvoj koji se ne odnosi samo na mlade ili isključivo na 'zapadne' regione (Sloveniju, Hrvatsku), već prati šire kretanje u drugim društvenim sferama ka savremenom i demokratskom društvu, bližem Evropi nego Balkanu".

Ubrzo nakon toga dugogodišnja tradicija proslave bila je okončana, a simbolici „bratstva i jedinstva" – kako su zapisali francuski predstavnici – „gotovo neprimetno zadan poslednji, sudbinski potez".[41] Francuska diplomatija je ovaj tok događaja pratila sa simpatijama, jer je ukidanje rituala smatrala znakom napretka u društvenom i političkom razmišljanju, približavajući zemlju savremenim evropskim standardima i vrednostima demokratije.

Kritike slovenačkih političkih predstavnika (1987–1989)

Sve više je rasla i kritičnost slovenačkih predstavnika u saveznim organima. U junu 1987. godine diplomata Kelčevski je zapisao da u jugoslovensku skupštinu polako prodiru elementi „parlamentarne igre" – zahtevi za transparentnošću, odgovornošću i izveštajima o radu savezne vlade – koje je razumeo kao posledicu uticaja Zapada i unutrašnjepolitičkih pritisaka, naročito slovenačkih.[42]

Još jasniji signal usledio je početkom 1988. godine, kada je slovenački delegat Zdravko Zabukovec u saveznom parlamentu javno upitao: „Ko ometa rad vlade?" Francuska diplomatija je taj nastup označila kao neuobičajen, „živahan i moderan", a krute reakcije tadašnjeg predsednika Saveznog izvršnog veća Branka Mikulića koje su usledile – kao dokaz nesposobnosti saveznog vrha za dijalog i suštinsku raspravu.[43] Sličan utisak Francuzi su stekli i povodom inter-

40 AMAE, 1935INVA, 6703, YOU 6.1, Alexandre Keltchewsky: *Célébration du Jour de la Jeunesse* (N° 276/EU), 1. 6. 1987.

41 AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Alexandre Keltchewsky: *Suppression de l'Estafette de la Jeunesse* (N° 71/EU), 2. 2. 1988.

42 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *Le jeu parlementaire ferait-il son entrée par la petite porte dans les institutions yougoslaves?* (N° 340/EU), 26. 6. 1987; isto: AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14.

43 AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Dominique Charpy: *Reponse de M. Mikulic a une question parlementaire* (TD BELGRADE 038), 4. 2. 1988; isto: CADN, 79PO/B, 169, YU 2.3.

vjua tadašnjeg predsednika Socijalističkog saveza radnog naroda Slovenije (Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije, SZDLS) Jožeta Smoleta za *Borbu* u februaru 1988. godine, u kojem je on otvoreno kritikovao zapostavljenost Slovenaca u saveznim institucijama i zalagao se za otvorenost prema Zapadu.[44]

U narednom periodu slovenački delegati su, prema zapažanjima francuske diplomatije, još više pojačali institucionalni pritisak: protivili su se izmenama valutnog zakonodavstva, predlagali veću autonomiju preduzeća u deviznom poslovanju, te zahtevali stabilnije kadrovske prilike[45] i pluralnost kandidatura.[46] U proleće 1988. godine čak su pretili izglasavanjem nepoverenja Mikulićevoj vladi i optuživali je za neefikasnost. Francuske depeše su pri tome istakle još jedan za njih značajan „anegdotski" signal političkog pluralizma i demokratskog pritiska: prvi put u istoriji Jugoslavije bilo je dozvoljeno da strana (austrijska) televizija snima sednice u „ljubljanskom parlamentu" (Skupštini SR Slovenije),[47] što su tumačili kao manifestaciju političke modernizacije – znak da se u republici razvija nova kultura odgovornosti i transparentnosti.

Iako su slovenačke vlasti kasnije zvanično podržavale reformski program Ante Markovića, francuski diplomati su krajem 1989. godine istovremeno upozoravali da je ta podrška bila uslovljena stvarnim uspehom reformi i da su slovenački predstavnici zadržali pravo na samostalno delovanje ukoliko bi program propao.[48] To je potvrđivalo zapažanje Viktorja Avblja iz 1981. godine: Slovenija je gotovo u svakom slučaju istrajavala u sopstvenom stavu prema saveznim merama. Prema oceni istoričara Boža Repeta, radilo se o tihom, ali upornom otporu centralizaciji[49] – razvoju koji su kao konstantu čitave decenije uočili i francuski diplomati.

Slovenačke civilne i društvene inicijative, „trn u oku" JNA i saveznim vlastima

Paralelno sa rastom slovenačke političke samosvesti, francusko diplomatsko predstavništvo u Beogradu pažljivo je pratilo zbivanja unutar slovenačkog civilnog društva. U maju 1988. godine ambasada je izveštavala da

44 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *Interview de Jose Smole au quotidien 'Borba'* (N° 107/EU), 24. 2. 1988; isto: AMAE, 1935INVA, 6699, YOU 2.13; Veselin Simonović i Manojlo Vukotić, „Za Borbu govori Jože Smole, predsednik RK SSRN Slovenije: Stagnacija razvijenih – najgora varijanta", *Borba*, 20–21. 2. 1988, 3.

45 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Bernard Demange: *Reaction slovéne a la modification de la loi sur les devises* (No. 44), 21. 7. 1987.

46 AMAE, 1935INVA, 6696, YOU 2.2, Alexandre Keltchewsky: *Continuité et changements dans la pratique des rotations* (N° 378/EU), 13. 7. 1987.

47 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Bernard Demange: *La Slovenie face au gouvernement de M. Mikulic* (TD BELGRADE 169), 21. 4. 1988; CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Dominique Charpy: *Le parlement slovene favorable a la question de confiance* (TD BELGRADE 193), 10. 5. 1988.

48 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Michel Chatelais: *Compte-rendu de ma visite aux autorités slovénes* (TA FSLT ZAGREB 426), 20. 12. 1989.

49 Repe, *Jutri je nov dan*, 27; Božo Repe, „Slovenci v osemdesetih letih (prvi del)", 250.

se „organizacija slovenačke omladine [prim. autorke: verovatno se misli na Savez socijalističke omladine Slovenije (Zveza socialistične mladine Slovenije, ZSMS)] ponovo istakla time što je zahtevala radikalnu demokratizaciju svog statuta i programa". Naime, u studentskom časopisu *Tribuna* grupa kandidata za rukovodstvo ZSMS-a pozvala je na napuštanje socijalističkog karaktera, na finansijsku autonomiju, politički pluralizam, pravo na samoopredeljenje i tržišnu privredu. Iako inicijativa, kako su zapisali Francuzi, nije bila planski zamišljena kao model na koji bi trebalo da se ugledaju i druge republike,[50] može se zaključiti da su francuski diplomati u njoj prepoznali generacijsku promenu koja je još više produbljivala raskorak između slovenačkog društva i saveznog vrha.

U Sloveniji je istovremeno raslo nezadovoljstvo prema JNA. Iako je ona nakon Drugog svetskog rata simbolizovala jedinstvo federacije, posle Titove smrti sve više je važila za oruđe centralističke kontrole. Formalna uloga „sedme republike" i dominacija srpskog oficirskog kadra izazivale su nepoverenje i osećaj otuđenosti među slovenačkim regrutima, dok je vojska u očima slovenačke javnosti postajala prepreka daljem procesu demokratizacije. Suprotno tome, komandujući generali u Beogradu nisu bili zadovoljni prilikama u Sloveniji, odbijajući slovenačko insistiranje na većoj autonomiji u vojnom sistemu.[51] Napetosti su, između ostalog, bile očigledne prilikom posete admirala Branka Mamule Sloveniji 1987. godine, kada je francuski konzul Demanž istovremeno izveštavao o padu interesovanja slovenačke omladine za upis u vojne škole, što je razumeo kao izraz sve veće otuđenosti slovenačkog društva od saveznih institucija. Po njegovoj oceni, Mamulina poseta bila je „proba lojalnosti", kojom je Beograd proveravao u kojoj meri je slovenačko rukovodstvo spremno da ograniči pluralna kretanja. Vredno je pomenuti da je već godinu dana ranije francuska diplomatija registrovala i zahteve slovenačkih regruta da vojničku zakletvu polažu na slovenačkom jeziku,[52] kao i rasprave o jezičkoj ravnopravnosti, koje su beogradski krugovi tumačili kao partikularizam, dok ih je slovenačka strana smatrala garancijom kulturne i političke autonomije.[53]

Poseban prelom predstavljala je 1987. godina, kada je objavljen 57. broj *Nove revije* s podnaslovom *Prispevki za slovenski narodni program*,[54] od-

50 AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Dominique Charpy: *Propositions de democratisation de l'organisation de la jeunesse socialiste slovene* (TD BELGRADE 194), 10. 5. 1988.

51 Šela, *Služba državne varnosti v desetletju kritike in kriz*, 166.

52 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Bernard Demange: *La jeunesse slovène et l'armée* (N° 25/Pol), 18. 2. 1987.

53 AMAE, 1930INVA, 5711, YOU 2.13, Philippe Etienne: *Slovénie* (N° 224/EU), 8. 3. 1982; isto: CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6.

54 Revija (osnovana 1982. godine) predstavljala je alternativu zvaničnoj ideologiji i afirmisala se kao središte slovenačke kulture i centar intelektualne opozicije. Više o tome: Ana Šela in Darko Friš, „Nova revija v primežu Službe državne varnosti", *Annales. Series historia et sociologia* 27, št. 4/2017, 827; Andreja Valič Zver, „Nova Revija as the Political Platform", *Studia Historica Slovenica* 12, št. 1/2012, 101–124; Aleš Gabrič, „Slovenska kultur-

nosno tzv. slovenačke „Demokratske teze", kako su ih nazivali francuski diplomati. JNA ih je, prema navodima francuske ambasade, razumela kao pokušaj „razbijanja vojske",[55] iako one u stvarnosti nisu bile primarno usmerene protiv JNA, već su razmatrale slovenačko nacionalno pitanje i istovremeno problematizovale savezni sistem i vodeću ulogu SKJ. Francuske diplomate su prvi put spomenule *Prispevke* 27. marta 1987. godine u posebnoj obaveštajnoj belešci francuske ambasade pod naslovom „Odmazdne mere protiv slovenačkog partikularizma". Iako francuska strana *Prispevcima* nije posvetila detaljniju sadržinsku analizu, diplomati su ispravno predvideli da će objavljivanje članaka izazvati političke pritiske iz Beograda i kadrovske promene u SZDLS-u,[56] koju su savezne vlasti smatrale politički odgovornom. Pritom su francuski predstavnici ocenili da je slovenačka javna rasprava – „u velikoj meri otvorena za zapadne uticaje" – već dostigla međunarodnu prepoznatljivost, dok ju je savezni režim sve teže uspevao da kontroliše.[57]

Između 1987. i 1988. godine, kada su „Slovenačke teze" stekle širi odjek, kritička misao proširila se i na redakciju nedeljnika *Mladina*,[58] koja je, prema oceni diplomate Aleksandra Kelčevskog, ubrzo postala „središte najoštrijih napada" na vojni i politički sistem Jugoslavije. Između ostalog, u svojim tekstovima problematizovala je visoke troškove izgradnje novog jugoslovenskog vojnog aviona,[59] izvoz oružja i putovanje admirala Mamule u Etiopiju.[60] Francuski diplomata Kelčevski je primećivao da je *Mladina* počela da posmatra vojsku kao činilac koji zadire u civilni prostor i ugrožava savezničke karakter institucija. Ubrzo je usledila protivakcija „konzervativnih" snaga saveznog i vojnog vrha. Sudski progon glavnog urednika časopisa Francija Zavrla[61] izazvao je proteste, dok je predsednik SKS-a Milan Kučan[62] upozo-

nopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987", *Zgodovinski časopis* 56, št. 1–2/2002, 217.

55 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, *Reflextions sur le role de l'armee*, november 1987.

56 Sa uredničkih položaja smenjeni su urednici časopisa Niko Grafenauer i Dimitrij Rupel.

57 AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Note de renseignement: Yougoslavie: *Mesures de rétorsion contre le particularisme slovéne* (N° 2616/D), 27. 3. 1987.

58 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, Alexandre Keltchewsky: *Discussions et polémiques autour de l'armée* (N° 172/EU), 5. 4. 1988.

59 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, Alexandre Keltchewsky: *Début de polémique autour du projet d'avion de combat* (N° 122/DE), 7. 3. 1988.

60 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, Alexandre Keltchewsky: *Discussions et polémiques autour de l'armée* (N° 172/EU), 5. 4. 1988.

61 Franci Zavrl (1962–) bio je od 1986. godine glavni i odgovorni urednik Radija Študent, a godinu dana kasnije glavni i odgovorni urednik *Mladine*. Podsticao je „specifičnu provokativnu verziju" istraživačkog novinarstva *Mladine* i zbog toga bio umešan u krivične postupke. Na procesu protiv četvorice osuđen je na 18 meseci zatvora, a 1995. godine rehabilitovan. – „Zavrl, Franci", *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, datum pristupa 27. 10. 2025, https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/zavrl-franci/.

62 Milan Kučan (1941–) između 1968. i 1969. godine obavljao je funkciju predsednika ZSMS, a ubrzo potom postao član Sekretarijata Saveza komunista Slovenije (ZKS). Godine 1973. preuzeo je ulogu predsednika Skupštine Socijalističke Republike Slovenije; 1982. godine

ravao na opasnost od „protislavenskih reakcija" i manipulacija, koje su slovenačku kritiku režima pretvarale u pitanje državne bezbednosti. Kelčevski je tom prilikom komentarisao reakciju saveznih vlasti: „Oni [savezna vlast] ne razumeju dublji smisao kritike. Zato su njihove reakcije nesrazmerne, usmerene na sprečavanje daljih ispada, ali samo odaju njihovu napetost i još više pojačavaju raspravu."[63] Prema njegovom tumačenju, reakcija saveznog vrha pokazivala je njihovu neprilagodljivost i nesposobnost da razumeju društvene pritiske u republikama, naročito u Sloveniji.

Vrhunac napetosti između slovenačkog društva, saveznog vrha i JNA predstavljalo je 1988. godine hapšenje saradnika *Mladine* – Janeza Janše,[64] Ivana Borštnera,[65] Davida Tasića[66] i Francija Zavrla, odnosno „afera Janša",[67] kako su je nazivali francuski diplomati.[68] Uhapšeni su bili optuženi za otkrivanje tajnog vojnog dokumenta koji je, navodno, dokazivao da JNA planira intervenciju u Sloveniji. Događaj je privukao veliku međunarodnu pažnju i postao jedna od centralnih tačaka interesovanja francuske ambasade u Beogradu. Međutim, kako je upozoravao novi ambasador Dominik Šarpi, strani

delovao je kao slovenački predstavnik u Predsedništvu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ); od proleća 1986. do decembra 1989. godine bio je predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije. Na izborima 1990. godine izabran je za predsednika Predsedništva Republike Slovenije. – „Kučan, Milan", *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, datum pristupa 27. 10. 2025, https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/kucan-milan/.

63 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, Alexandre Keltchewsky: *Discussions et polémiques autour de l'armée* (N° 172/EU), 5. 4. 1988.

64 Janez Janša (1958–) slovenački je političar. Tokom osamdesetih godina obavljao je, između ostalog, funkciju predsednika opštinske organizacije ZSMS, bio je član opštinskih komiteta SZDLS, kao i član republičkih i saveznih organa ZSMS i SZDLS. U januaru 1989. godine bio je jedan od osnivača Slovenačkog demokratskog saveza (SDZ). Na prvim višestranačkim izborima u Sloveniji, u aprilu 1990. godine, izabran je za poslanika i postao ministar odbrane u Demosovoj vladi. – Tomaž Kladnik, „Janez Janša", *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, datum pristupa 27. 10. 2025, https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/jansa-janez-17-september-1958/.

65 Ivan Borštner (1944–) bio je slovenački oficir. Tokom službovanja u Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA) kao zastavnik istupio je iz Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), budući da je bio nezadovoljan položajem Slovenije u federaciji. Na procesu protiv četvorice osuđen je na četiri godine zatvora.– „Borštner, Ivan", *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, datum pristupa 27. 10. 2025, https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/borstner-ivan/.

66 David Tasić (1962–2019) bio je slovenački novinar, urednik i publicista. U periodu od 1981. do 1989. godine radio je u časopisu *Mladina* i sarađivao u najznačajnijim omladinskim časopisima u Jugoslaviji (*Nove omladinske novine*, *Polet*, *Glas omladine*, *Mladost*...), a istovremeno je redovno objavljivao intervjue sa tadašnjim političkim disidentima. Na procesu protiv četvorice osuđen je na pet meseci zatvora, dok mu je Viši vojni sud kaznu povisio na deset meseci zatvora. – „Tasić, David", *Slovenska biografija,* datum pristupa: 27. 10. 2025, https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi950040/.

67 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Alexandre Keltchewsky: *Bref historique des mouvements d'opposition en Slovénie* (N° 470/EU), 28. 7. 1988.

68 Po početnim slovima njihovih prezimena u Sloveniji se često koristi oznaka „afera JBTZ", odnosno „proces protiv četvorice".

mediji – posebno *Agence France-Presse* (AFP) – podlegli su slovenačkom „senzacionalizmu" i preuveličavali navode o mogućoj vojnoj represiji u Sloveniji. Po Šarpijevom mišljenju, JNA nije bila „pučistička institucija".[69] Vredno je pomenuti da je takva ocena zapravo odražavala čest problem zapadnih posmatrača, na koji je ukazivao i švajcarski novinar Viktor Meier: mnogi diplomati i vojni atašei nisu umeli pravilno da procene JNA, jer su je shvatali kao profesionalnu ustanovu, zanemarujući njenu političku i ideološku upletenost.[70] Iako JNA zaista nije imala pučističku tradiciju, njena specifičnost je bila u kombinaciji profesionalnosti, političke uključenosti i odgovornosti prema federaciji – više puta, na primer 1981. godine na Kosovu, pokazala je da je spremna i sposobna da interveniše u slučajevima kada bi procenila da je ugrožena stabilnost federacije.

Francuska diplomatija je u tom kontekstu detaljnije analizirala *Mladinu*. Kelčevski ju je označio kao uticajan časopis, ali zbog upotrebe slovenačkog jezika ograničen na nacionalni prostor.[71] Šarpi je, s druge strane, naglašavao da je časopis svojim objavama namerno provocirao i retorički preuveličavao, ali je istovremeno smatrao da se radi o delu procesa učenja demokratije. Smatrao je važnijim to što Slovenci počinju da izražavaju svoja stanovišta i razvijaju kulturu političke rasprave, nego da njihovi pogledi već dosežu sadržajnu i tehničku „savršenost".[72] Za francuske diplomate *Mladina* je predstavljala alternativno središte – „glasilo političkog pluralizma" i reformskih nastojanja, jer je kritiku usmeravala neposredno protiv JNA i tako se, po njihovom mišljenju, uspešno izbegavala nacionalistička oznaka koja je često pratila 57. broj *Nove revije*. Po njihovoj oceni, ključno je bilo to što su Slovenci počeli da prevazilaze uske nacionalne okvire i sve više se identifikuju s idejama pluralizma, slobode izražavanja i institucionalnih reformi. Reakcije saveznih vlasti na objave u časopisu francuski diplomati ocenili su kao „preterane, nespretne i kontraproduktivne", jer su protivljenjem samo povećavale ugled i značaj *Mladine* kao pokazatelja šire političke promene/transformacije.[73]

U junu 1988. godine francuska ambasada u Beogradu primetila je da je i slovenačko političko rukovodstvo, pod pritiskom javnosti, zauzelo odbrambeni stav prema napadima na *Mladinu* i time se učvrstilo kao zaštitnik slovenačkih interesa.[74] U telegramu pod naslovom „Demokratizacija društva

69 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, Dominique Charpy: *Mise au point sur les intentions pretees a l'armee yougoslave* (TD BELGRADE 210), 20. 5. 1988.

70 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, 97.

71 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, Alexandre Keltchewsky: *Discussions et polémiques autour de l'armée* (N° 172/EU), 5. 4. 1988.

72 CADN, 79PO/B, 173, YU 7.1, Dominique Charpy: *Mise au point sur les intentions pretees a l'armee yougoslave* (TD BELGRADE 210), 20. 5. 1988.

73 AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Dominique Charpy: *Slovenie, Croatie, presse et democratie* (TD BELGRADE 246), 9. 6. 1988.

74 AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Dominique Charpy: *Slovenie, Croatie, presse et democratie* (TD BELGRADE 246), 9. 6. 1988.

– pravi cilj slovenačkog protesta" Francuzi su isticali da je Kučan odbacivao optužbe za kontrarevoluciju i separatizam koje su mu upućivale savezne vlasti, naglašavajući da je suština slovenačkih protesta ležala u težnji za demokratijom. Optužbe za nacionalizam, po njihovom mišljenju, služile su samo kao izgovor za odbacivanje slovenačkih ideja. Ambasador Šarpi je Kučanov govor na sednici Centralnog komiteta SKJ shvatio kao manifest takozvanog „razumnog komunizma", koji brani socijalizam, ali istovremeno podstiče otvaranje političkog prostora.[75] Pri tome je važno naglasiti da slovenačka politika barem do početka 1990. godine nije zaista razmišljala o osamostaljenju, već je svoje zahteve smeštala u okvir šire jugoslovenske političke reforme, što su ispravno uočavali i francuski diplomati.

Proces protiv četvorice održan je krajem jula i početkom avgusta 1988. pred vojnim sudom u Ljubljani, na srpskohrvatskom jeziku i iza zatvorenih vrata. Suđenje je izazvalo proteste i talas civilne mobilizacije širom Slovenije.[76] Francuska diplomatija je događaje ocenila prilično optimistično i početkom jula ponovo naglasila da je „afera Janša" pobudila široku solidarnost i izvan Slovenije, povezala zagovornike demokratizacije i prevazišla nacionalne podele.[77] Na događaje je ubrzo reagovao i predsednik Predsedništva SFRJ Raif Dizdarević, koji je optužene označio kao „opasne" po stabilnost države i optužio ih za manipulaciju nacionalističkim osećanjima. Francuska strana je primetila da je takva „manipulacija" bila znatno više povezana sa tadašnjom „mitingaškom" politikom Slobodana Miloševića, predsednika SK Srbije. Diplomatski izveštač Žan-Klod Rišar tada je istakao i nacionalnu dimenziju spora – „Novinari *Mladine* su Slovenci, vojni kadrovi su Srbi" – te procenio da su se savezne i srpske vlasti, uprkos međusobnim neslaganjima, našle na istoj strani kada je reč o odbrani od „opasnosti" slovenačke demokratizacije.[78] Slično su potom diplomati zaključivali i prilikom analize medijskih reakcija: dok je slovenačko *Delo* suđenje protiv četvorice povezivalo s ograničavanjem slovenačkih prava i neosnovanim optužbama o ugrožavanju jugoslovenskog jedinstva, srpska *Politika* je 29. jula podržala presudu i optužila Slovence za separatizam,[79] dok je dnevnik *Borba* bio naklonjen određenom stepenu demokratizacije.[80] Rišar je tom prilikom primetio da obe strane – slovenačka i srpska – pokazuju

[75] AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, Dominique Charpy: *Democratisation de la societe, veritable enjeu de la contstation slovene* (TD BELGRADE 292), 28. 6. 1988.

[76] Repe, „Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)", 413–414.

[77] CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *La Slovénie et le débat sur la démocratisation* (N° 405/EU), 5. 7. 1988; AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14.

[78] AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, J. C. Richard: *Discours de politique interieure de M. Dizdarevic devant les cadres de l'armee* (TD BELGRADE 347), 26. 7. 1988; CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1.

[79] CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Bernard Demange: *Slovenie et Yougoslavie* (No 037), 29. 7. 1988; CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Jean-Claude Richard: *Procès Jansa, Slovénie, Serbie, Fédération yougoslave* (N° 484/EU), 2. 8. 1988.

[80] CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *La Slovénie et le débat sur la démocratisation* (N° 405/EU), 5. 7. 1988; isto: AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14.

osećaj nerazumevanja i potlačenosti u međurepubličkim odnosima.[81] U tim reakcijama francuski diplomatski predstavnici su, dakle, već prepoznali rastuće nepoverenje između Slovenije i Srbije, koje je istovremeno ukazivalo na dalje zaoštravanje prilika u federaciji.

Protiv političkog pluralizma: formiranje prvih političkih organizacija i saveza

Pred krajem 1988. godine, kada je proces protiv četvorice počeo da gubi politički naboj, u Sloveniji se pojačala potreba za institucionalizacijom alternativnog političkog delovanja. Novi društveni pokreti su, pred kraj decenije, počeli da dobijaju jasnije obrise i da prerastaju u organizovanu opoziciju.[82]

Krajem maja 1988. francuski konzul Demanž iz Zagreba izvestio je da su u okviru SZDLS osnovane prve agrarne političke organizacije: Savez slovenačkih seljaka i Savez slovenačke seoske omladine. Na javnoj tribini ove organizacije su predstavile zahteve za veća prava privatnih seljaka, ukazale na nepoverenje prema saveznoj vladi i zapretile štrajkom. Francuski predstavnik to nije posebno komentarisao, ali je istakao stav slovenačke štampe: osnivanje organizacija shvaćeno je kao izraz seoskog nezadovoljstva i početak političke pluralizacije unutar sistema[83] – događaj koji je u jugoslovenskom prostoru donedavno bio nezamisliv.

Dana 8. decembra 1988. inicijativni odbor radnika fabrike Litostroj u Ljubljani,[84] posle štrajka iz decembra 1987, najavio je osnivanje „prve političke stranke" koja bi delovala izvan SZDLS. Ova vest je stigla i do stranih diplomatskih predstavništava – Demanž je u telegramu od 19. decembra 1988. kritički ocenio izveštavanje novinske agencije AFP, koja je novoosnovanu stranku tretirala na istoj ravni kao i seoske saveze. Po Demanžovom mišljenju, potonji su imali izrazito korporativni karakter, dok je SDZS ozna-

---

81 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Bernard Demange: *Slovenie et Yougoslavie* (No 037), 29. 7. 1988; CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, Jean-Claude Richard: *Procès Jansa, Slovénie, Serbie, Fédération yougoslave* (N° 484/EU), 2. 8. 1988.

82 Zdenko Čepič, „Preoblikovanje slovenskega političnega prostora", v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 2 zvezek*, ur. Jasna Fischer (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 1196.

83 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.6, *Creation d'organisations paysannes a Ljubljana* (N° 54), 29. 5. 1988.

84 Štrajk u Litostroju razvio se je zbog kombinacije finansijske krize, zamrznutih plata i organizacionih faktora, pri čemu je značajan uticaj imao France Tomšič, bivši sindikalista, koji je samoinicijativno preuzeo koordinaciju štrajka. – Andreja Valič Zver, „Na poti v demokracijo – od nastanka neodvisnih političnih zvez do oblikovanja DEMOSA", *DIGNITAS: Revija za človekove pravice*, št. 53–54/2018, 340; Jurij Hadalin, „V Jugoslaviji ne poznamo stavk, imamo pa nekaj prekinitev dela: stavke v socialistični Sloveniji", v: *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije, 1. knjiga*, ur. Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vinkler (Koper, 2020), 307–308.

čio kao „pravu" evropsku političku stranku, otvorenu za sve društvene slojeve i sa ciljem delovanja izvan SZDLS. Upozorio je da je KPS nastanak prve konkurentske političke stranke van sistema ocenila kao „potencijalno opasan i štetan korak".[85] SDZS se, naime, zalagala za autonomiju, demokratizaciju i pluralizaciju političkog života u Sloveniji,[86] a zajedno sa jasno izraženim stavovima o budućnosti Jugoslavije, ovi zahtevi su kasnije postali osnovni i zajednički imenilac svih opozicionih političkih saveza koji su nastali tokom 1989. godine.[87]

Uprkos početnom protivljenju, SKS je januara 1989, kao prva u Jugoslaviji, odustala od komunističkog monopola i priznala legitimitet političkog pluralizma.[88] Povodom zvaničnog osnivanja SDZS-a 16. februara 1989. (prema francuskim izvorima 17. februara 1989), francuski diplomata Kelčevski je ispravno ocenio da je ovaj slučaj ukazao na i dalje postojeće granice jugoslovenskog i slovenačkog političkog pluralizma: iako su se slovenački lideri često predstavljali kao zagovornici reformi, postojala je bojazan da bi – „stisnuti u ćošak", tj. pod pritiskom saveznih vlasti – mogli brzo da pristanu na zahtev da nova stranka formalno deluje unutar Socijalističkog saveza.[89] To se zatim neko vreme i ostvarilo. Takvu politiku popustljivosti slovenačkih predstavnika, koju su u Beogradu „proglašavali već za folklor", kritikovao je tadašnji predsednik Privredne komore Slovenije (Gospodarske zbornice Slovenije, GZS) Marko Bulc.[90] Francuska diplomatija je u isto vreme zabeležila da savezne vlasti zapravo nisu bile spremne da dopuste „pravi" politički pluralizam. Iako je jugoslovenski sistem u poređenju sa sovjetskim bio otvoreniji i razvijeniji, po njihovom mišljenju u praksi je pokazivao snažan otpor prema „opoziciji". Uzrok tome Kelčevski je pripisao „razjedinjenosti interesa, etničkim antagonizmima, slabosti centralne vlasti i kolebljivom samoupravnom sistemu", koji je onemogućavao nastanak snažne opozicije ili nacionalnih pokreta. Promene u Jugoslaviji tako su nastajale spontano i neujednačeno – „sporo, postepeno, bez reda i logike", kako su zapisali.[91]

Još u novembru 1989. godine novi francuski ambasador Mišel Šatle sa zanimanjem je posmatrao „ubrzano i dinamično" preoblikovanje političkog prostora u Sloveniji, gde su se ubrzano počele afirmisati „nezavisne" političke grupe – što je opisao kao „osetno pomeranje u pravcu demokratizacije siste-

85 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Bernard Demange: *Prochaine creation d'une formation politique social – democrate en Slovenie* (TA FBLT ZAGREB NO 064), 19. 12. 1988.

86 Jurij Hadalin, „Kaj bi rekel Henrik Tuma? Od Socialdemokratske stranke Slovenije do Slovenske demokratske stranke", *Prispevki za novejšo zgodovino* LXI, št. 3/2021, 243.

87 Čepič, „Preoblikovanje slovenskega političnega prostora", 1196.

88 Pirjevec, *Jugoslavija*, 393.

89 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *Limites du pluralisme politique* (N° 133/EU), 21. 2. 1989.

90 Repe, *Jutri je nov dan*, 27.

91 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewsky: *Limites du pluralisme politique* (N° 133/EU), 21. 2. 1989.

ma". Najizraženija središta tog procesa bile su, kako je i sam primećivao, republike Slovenija i Hrvatska, gde je prvi put zaista počeo da se urušava dugogodišnji jednostranački monopol. Među najvažnije slovenačke formacije Šatle je ubrojao Slovenačku demokratsku zajednicu, Socijaldemokratski savez Slovenije, Slovenački seoski savez i Slovenačko hrišćansko socijalno pokretanje. Po njegovim rečima, ove organizacije su težile zajedničkim ciljevima – demokratizaciji, ljudskim pravima, pravnoj državi, višepartijskom sistemu i slobodnim izborima – ali je, slično kao što je godinu dana ranije primećivao Kelčevski, smatrao da su zbog skromnog članstva i ograničenih resursa još uvek imale ograničen uticaj i da nisu predstavljale „pravu" opoziciju. Ipak, tumačio je da novi politički savezi značajno doprinose sazrevanju društvene svesti i jačanju svesti o alternativnim mogućnostima razvoja države, ali je istovremeno upozorio na opasnost da ti pokreti skliznu u nove oblike nacionalizma.[92] Kada je u oktobru 1989. na Otočcu došlo do susreta nezavisnih slovenačkih i hrvatskih političkih pokreta, i kasnije analize francuskih diplomatskih predstavnika potvrdile su i ponovo naglasile jasno zacrtan pravac obe republike: tržišna privreda, višepartijski sistem i demokratija.[93]

Iako je novi ambasador sa zanimanjem posmatrao ove promene, francuski diplomatski pogled na razvoj događaja u zemlji ostao je u osnovi nepromenjen – nastavio je da beleži proces demokratizacije i afirmacije političkih formacija, slično kao njegovi prethodnici, dok je istovremeno upozoravao na moguće rizike, uključujući potencijalni rast nacionalizma i međunacionalnih tenzija. Paralelno sa procesom nastajanja novih političkih formacija, slovenačka unutrašnjopolitička zbivanja 1989. godine sve više su obeležavala i rastuća neslaganja sa srpskim političkim rukovodstvom.[94] Ovi događaji dodatno su stavili na iskušenje demokratsku opoziciju koja se formirala i istovremeno učvrstili utisak da se u Sloveniji oblikuje politički prostor koji se bitno razlikuje od ostatka Jugoslavije.

Zaoštravanje slovenačko-srpskih odnosa i formiranje dva modela budućeg državnog uređenja

Od februara 1989. novi pokretač promena u širem jugoslovenskom kontekstu bilo je dešavanje na Kosovu – počevši od štrajka albanskih rudara u Trepči, koji su u februaru 1989. protestovali protiv predloga za oduzimanje autonomije pokrajini. Kosovo je bilo privredno najnerazvijeniji i nacionalno najpolarizovaniji deo Jugoslavije i, kako je zapisala istoričarka Branka Ma-

92 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Michel Chatelais: *Les mouvements democratioques en Yougoslavie*, november 1989.

93 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Note: *Situation intérieure en Yougoslavie: derniers développements* (N° 3006/EU) (3040/EOR), 9. 11. 1989 (13. 11. 1989); N° 2872/EOR (N° 2766/EOR) (25. 10. 1989) (13. 12. 1989); AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14.

94 Više o tome: Mujdrica in Bajc, „Francoski pogled na slovensko-srbske spore leta 1989", 509–536.

gaš, „seizmograf koji je beležio predstojeće potrese" koji su sve više ugrožavali jugoslovensku federaciju.[95]

Kako otkriva arhivska građa, francuski diplomati su pomno pratili dešavanja u pokrajini i slovenačku reakciju na štrajk rudara, razumevajući ih kao važnu prekretnicu u odnosima unutar federacije. Telegrami francuskih diplomata iz Beograda isticali su da se upravo tada u Sloveniji formiralo „humanitarno saosećanje" sa kosovskim Albancima. Dana 27. februara 1989. slovenačke republičke vlasti i tzv. „opozicija" zajedno su prvi put javno nastupile na zboru u Cankarjevom domu, gde su osudile srpsko nasilje na Kosovu i izrazile solidarnu podršku rudarima u štrajku.[96] Slovenački zbor francuski diplomata Žan-Klod Rišar protumačio je kao kritiku saveznih vlasti i srpske nacionalističke politike, naglasivši da su Slovenci Miloševićeve pristalice nazvali „varvarima".[97]

Iako je srpska štampa povodom slovenačkog zborovanja pokrenula „žestoke napade na sve što dolazi sa 'severa'" i događaj prikazivala kao provokaciju, kako je objašnjavao Kelčevski,[98] francuska diplomatija je dešavanja razumela kao znak političkog raskola unutar Jugoslavije. Kako je 1. marta ispravno primećivao Rišar, u državi su se postepeno oblikovala dva modela preobražaja federacije i njene budućnosti: demokratizacija po slovenačkom uzoru i jačanje Saveza komunista Srbije na „nacionalno-komunističkoj" osnovi po srpskom modelu.[99] Slično su 8. marta zaključivali i francuski ministri u vladi Mišela Rokara na sednici u Parizu: „g. Milošević sprovodi metodu preuzimanja vlasti u partiji. Uveren je, naime, da obnova Jugoslavije najpre zavisi od formiranja snažne partije, dok slovenački i hrvatski lideri smatraju da država iz krize može izaći pre svega demokratizacijom političkog života".[100] Treba, međutim, naglasiti da sukob između slovenačkog i srpskog rukovodstva u osnovi nije bio sukob dva nacionalizma, kako su to najčešće pri-

95 Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia*, *Tracking the Break-Up 1980–1992* (London, New York: Verso, 1993), 190; Jure Ramšak, „'Kosovo, My Land?' Slovenians, Albanians, and the Limits of Yugoslav Social Cohesion", *Comparative Southeast European Studies* 69, No. 2–3/2021, 206.

96 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.7, Jean-Claude Richard: *Les dimensions de la greve de Trepca* (TD BELGRADE 122), 27. 2. 1989; Ramšak, „Kosovo", 206; Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, 161; Laura Silber in Allan Little, *Smrt Jugoslavije* (Ljubljana: Co Libri), 69; Repe, „Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)", 426; Petra Sabrina Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991* (Bloomington: Indiana University Press, 1992), 316; Petra Sabrina Ramet, *The Three Yugoslavias*, *State-Building and Legitimation, 1918–2005* (Washington (D. C.), Bloomington: Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press, 2006), 364.

97 CADN, 79PO/B, 170, YU 3.7, Jean-Claude Richard: *Mis en echec, les Serbes lancent une contre-offensive* (TD BELGRADE 123), 28. 2. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6700, YOU 2.13.

98 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Alexandre Keltchewski: *Polémiques serbo-slovènes* (N° 193/EU), 15. 3. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6699, YOU 2.13.

99 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Jean-Claude Richard: *Reaction serbe* (TD BELGRADE 129), 1. 3. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6700, YOU 2.13.

100 CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, *Projet de communication Conseil des Ministres du 8 mars 1989. Situation en Yougoslavie et au Kosovo*, 8. 3. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6700, YOU 2.13.

kazivale zapadne države,[101] već neslaganje oko same prirode jugoslovenske federacije i njenog budućeg uređenja. Iz navedenog se može zaključiti da su i francuski predstavnici bili svesni da razlike između slovenačkog i srpskog pristupa rešavanju krize odražavaju duboku političku, ali i ideološku razliku.

Kao važan korak u slovenačkom odnosu prema jugoslovenskom ideološko-političkom sistemu francuska diplomatija je razumela i usvajanje slovenačkih ustavnih amandmana 27. septembra 1989. Najviše polemika, prema izveštajima francuskih posmatrača – naročito među Srbima – izazvao je deveti amandman, koji je slovenačkom narodu priznao pravo na samoopredeljenje i otcepljenje.[102] Francuski diplomata Rišar je već narednog dana u jednoj od svojih depeša komentarisao da su ti slovenački potezi shvaćeni kao alternativa Miloševićevoj politici, da razotkrivaju slabosti jugoslovenskog sistema i da, ponovo, ukazuju na sukob dvaju suprotstavljenih tabora – slovenačkog i srpskog.[103]

Značenje amandmana dalje je u francuskim izveštajima dobijalo različita tumačenja: po mišljenju diplomata, pošto su amandmani sadržavali „nacionalističku konotaciju" i time izazvali „nacionalističku raspravu", s jedne strane su ocenjeni kao izraz slovenačkog protivljenja srpskoj centralističkoj politici, a s druge strane kao sredstvo približavanja većoj liberalizaciji i demokratizaciji sistema.[104] Istovremeno su upozoravali da je srpska propaganda amandmane namerno prikazivala kao separatističke, kako bi ojačala Miloševićevu viziju centralizovane federacije. Nasuprot tome, Francuzi su slovenačke poteze razumeli kao približavanje višepartijskom sistemu, ali su istovremeno ukazivali na opasnost od korišćenja nacionalnih osećanja u unutrašnjoj politici. Primećivali su, naime, da i slovenački i srpski lideri pozivanjem na nacionalna pitanja jačaju sopstveni položaj, pri čemu nedostaje konstruktivan dijalog za prevazilaženje rastućih nesuglasica. [105]

Kada su Miloševićeve pristalice najavile miting – „miting istine" – u Ljubljani, planiran za 1. decembar 1989, francuski diplomati su pažljivo pratili situaciju. Ambasador Šatle je 28. novembra 1989. obavestio Pariz da napetosti između Slovenije i Srbije ponovo rastu, pri čemu su Srbi najavljeni miting tumačili kao odgovor na „provokacije" Slovenaca u vezi sa kosovskim pitanjem.[106] Francuski izveštaji su, u okviru očekivanog događaja, isticali

[101] Repe, „Zgodovinske okoliščine", 11; Božo Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (II. del: Slovenci in federacija)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003), 33.

[102] CADN, 79PO/B, 169, YU 2.1, Jean-Claude Richard: *Adoption des amendements a la constitution slovene* (TD BELGRADE 732), 28. 9. 1989.

[103] CADN, 79PO/B, 169, YU 2.1, Jean-Claude Richard: *Crise constituionnelle slovene: un debat escamote* (TD BELGRADE 734), 28. 9. 1989.

[104] AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, *Note: Situation intérieure en Yougoslavie* (N° 2872/EOR, N° 2766/EOR), 13. 10. 1989.

[105] AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14, *Situation actuelle de la Yougoslavie* (N° 636/EOR), 9. 10. 1989.

[106] CADN 79PO/B, 168, YU 1.1, Michel Chatelais: *Manifestations d'extremistes serbes à Ljubljana* (N° 740/EU), 28. 11. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6700, YOU 2.13.

odlučnost slovenačkih vlasti, koje su donele odluku da miting zabrane,[107] mobilisale „miliciju" i pripremale se za moguć dolazak više desetina hiljada ljudi. Uz to, francuski ambasador je primećivao nemoć saveznih vlasti, koje su doduše pozivale na dijalog, ali ih, kako je komentarisao, niko nije shvatao ozbiljno. U tome su Francuzi prepoznavali širu karakteristiku jugoslovenskog političkog sistema – mnoštvo simboličnih gestova i oštrih reči, ali malo stvarnih rešenja.[108] Na kraju je miting propao, jer se u Ljubljani okupila tek šačica ljudi,[109] a francuski ambasador Šatle je zaključio da je odlučnost slovenačkih vlasti pokazala granice Miloševićeve mobilizacije, ali i otkrila krhkost savezne države.[110]

Uprkos prikazanim nesuglasicama i zaoštrenoj atmosferi, francuska diplomatija čak ni krajem 1989. nije verovala da bi spor između slovenačkog i srpskog rukovodstva sam po sebi mogao predstavljati neposrednu pretnju stabilnosti Jugoslavije – naprotiv, predviđala je da bi se ozbiljniji sukob mogao rasplamsati u drugim delovima federacije, poput Bosne i Hercegovine ili Kosova. Istovremeno, francuski diplomatski predstavnici primećivali su da se prilike u Jugoslaviji brzo menjaju, jer se upravo uz poslednje događaje iz 1989. godine prvi put pojavila slutnja da jugoslovenska kriza može prerasti u građanski rat. Jedna od poslednjih depeša francuske ambasade u Jugoslaviji iz 1989. godine tako se završavala pronicljivim pitanjem: „Šta će zameniti Titovu Jugoslaviju, koja se raspada pred našim očima?".[111]

Zaključak

Na osnovu sistematske analize građe može se zaključiti da je francuska diplomatija pažljivo pratila politička i društvena zbivanja u Sloveniji tokom osamdesetih godina 20. veka. Iako je nacionalna komponenta u republici nesumnjivo bila prisutna, u pregledanim izvorima nema pomena koji bi ukazivali na to da su francuski diplomati u tim pojavama prepoznavali začetke planskog slovenačkog osamostaljenja. U njihovim očima, Slovenija je bila republika u kojoj su se najjasnije i najodlučnije izražavali zahtevi za većom autonomijom, demokratizacijom i reformama unutar postojećeg jugoslovenskog okvira. U početku su se te težnje manifestovale pre svega u medijskom prostoru, intelektualnim raspravama i kulturnom životu – kroz odbacivanje

[107] Više o tome: Branimir Bračko, „Organi za notranje zadeve v času družbenih sprememb v Sloveniji in Jugoslaviji ter v akciji Sever", *Varstvoslovje* 12, št. 1/2010, 13–25.

[108] CADN 79PO/B, 168, YU 1.1, Michel Chatelais: *Manifestations d'extremistes serbes à Ljubljana* (N° 740/EU), 28. 11. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6700, YOU 2.13.

[109] Božo Repe, *Viri II*, 65; Anton Bukovnik, *Sever* (Ljubljana: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, (Združenje Sever), 2002), 40; Bračko, „Organi za notranje zadeve", 23.

[110] CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Michel Chatelais: *Annulation de la manifestation de Ljubljana* (TD BELGRADE 933), 1. 12. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6700, YOU 2.13.

[111] CADN, 79PO/B, 168, YU 1.1, Michel Chatelais: *Le debat yougoslave: emotions et realites* (TD BELGRADE 962), 11. 12. 1989; isto: AMAE, 1935INVA, 6701, YOU 2.14.

simbola i kolektivnih proslava – a vremenom su sve više prelazile na politički nivo. Takav razvoj bio je u skladu sa slovenačkom političkom realnošću, jer sve do početka devedesetih godina ideja samostalne Slovenije još nije bila deo zvanične političke agende. Nastojanja za promene, međutim, ispreplitala su se sa širim okvirom slovenačkog nacionalnog pitanja.

Iako su se tenzije sa Beogradom tokom decenije postepeno pojačavale, francuski diplomati te pojave nisu razumeli kao izraz separatizma, već kao deo šire krize koja je u to vreme obeležavala jugoslovenski sistem – od kulturnih razlika i socijalnih nemira, do neslaganja među republikama i slabosti centralne vlasti. Intelektualne rasprave u *Novoj reviji,* kritički zapisi u *Mladini*, kao i proces protiv četvorice, bili su za francuske diplomate pre svega dokaz da se jednostranački politički sistem sve teže suočava sa novim društvenim pritiscima. Slovenija je zato u francuskim očima bila pre „laboratorija pluralizma" nego jezgro destabilizacije federacije. Kao faktor nestabilnosti francuski diplomati su češće doživljavali savezne vlasti, koje nisu bile spremne da se suoče sa kritikama i neophodnim reformama. Tek krajem decenije, sa zaoštravanjem slovenačko-srpskih sukoba, počeli su da uviđaju da su razlike između dva modela budućnosti Jugoslavije – slovenačkog, zasnovanog na pluralizmu, i srpskog, utemeljenog na centralizmu – sve teže premostive. Uprkos tome, događanja u Sloveniji i dalje su tumačili pre svega kao traganje za putem obnove federacije.

Francuski stav prema slovenačkom pitanju tako je ostao uzdržan, ali naklonjen reformskim procesima. Može se pretpostaviti da je Francuska, kao zagovornik liberalnih i demokratskih vrednosti, barem posredno simpatizovala sa slovenačkim nastojanjima, ali je istovremeno nastojala da očuva svoj glavni cilj – stabilnu, nesvrstanu i teritorijalno celovitu Jugoslaviju.

Spisak referenci

Arhivi

- Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères – La Courneuve, Pariz (AMAE). Fond: 1930INVA, Direction Europe*:* Yougoslavie (1981–1985); Fond: 1935INVA, Direction Europe*:* Yougoslavie (1986–1990).
- Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères. Centre des Archives diplomatiques de Nantes – Nantes (CADN). Fond: 79PO/B, Belgrade Légation et ambassade: série B (1981–1989).

Objavljeni izvori

- Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (II. del: Slovenci in federacija)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.

Štampa i periodika

- *Borba*, februar 1988.

Izvori sa interneta

- *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti.* Tomaž Kladnik, „Janez Janša". Datum pristupa 27. 10. 2025. https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/jansa-janez-17-september-1958/.
- *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti.* „Borštner, Ivan". Datum pristupa 27. 10. 2025. https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/borstner-ivan/.
- *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*. „Kučan, Milan". Datum pristupa 27. 10. 2025. https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/kucan-milan/.
- *e-enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*. „Zavrl, Franci". Datum pristupa 27. 10. 2025. https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/zavrl-franci/
- *Slovenska biografija.* „Tasić, David". Datum pristupa 27. 10. 2025. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi950040/.

Literatura

- Bajc, Gorazd in Kaja Mujdrica. „Razmislek o novih perspektivah raziskovanja vzrokov razpada Jugoslavije: novodostopni arhivski viri Francije in Velike Britanije". V: *Jugoslavija, postsocializem in religija: Zbornik ob 80-letnici zaslužnega profesorja dr. Sergeja Flereta*, uredila: Miran Lavrič in Tibor Rutar, 41–48. Maribor: Kulturni center Maribor, 2024.
- Bozo, Frédéric. *French Foreign Diplomacy since 1945*. New York: Berghahn Books, 2016.
- Bračko, Branimir. „Organi za notranje zadeve v času družbenih sprememb v Sloveniji in Jugoslaviji ter v akciji Sever". *Varstvoslovje* 12, št. 1/2010, 13–25.
- Bukovnik, Anton. *Sever*. Ljubljana: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, (Združenje Sever), 2002.
- Čepič, Zdenko. „Preoblikovanje slovenskega političnega prostora". V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja*

Republike Slovenije: 1848–1992, 2. zvezek, uredila: Jasna Fischer, 1191–1200. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Čepič, Zdenko. „Bilo je nekoč v Jugoslaviji". V *Slovenija v Jugoslaviji*, uredil: Zdenko Čepič, 23–56. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Gabrič, Aleš. „Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987". *Zgodovinski časopis* 56, št. 1–2/2002, 199–221.
- Gabrič, Aleš. „Zaostrenost mednacionalnih odnosov". V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 2. zvezek*, uredila: Jasna Fischer, 1166–1174. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Guštin, Damijan. „Politična stranka v vojaški strukturi: Organizacija KPJ/ZKJ v Jugoslovanski armadi 1945–1990". *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 2/2017, 170–190.
- Di Lellio, Anna. *La Jugoslavia crollò in miniera. Kosovo 1989: lo sciopero di Trepça e la lotta per l'autonomia.* Milano: Prospero Editore, 2024.
- Hadalin, Jurij. „V Jugoslaviji ne poznamo stavk, imamo pa nekaj prekinitev dela: stavke v socialistični Sloveniji". V *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije, 1. knjiga*, uredili: Irena Lazar, Aleksander Panjek, Jonatan Vinkler, 293–311. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2020.
- Hadalin, Jurij. „Kaj bi rekel Henrik Tuma? Od Socialdemokratske stranke Slovenije do Slovenske demokratske stranke". *Prispevki za novejšo zgodovino* LXI, št. 3/2021, 237–261.
- Hernández, Felipe. *Élites, intellectuels et démantèlement de la Yougoslavie: Archives du Quai d'Orsay et témoignages d'un processus de longue durée (1945–1991).* Paris: L'Harmattan, 2019.
- Jones, Christopher David. *France and the Dissolution of Yugoslavia*. East Anglia: University of East Anglia, 2015.
- Kastelic, Monika. „Dan in štafeta mladosti od Titove smrti do ukinitve (1980–1987)". *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovinopisje in sorodna področja* III, št. 1/2020, 58–90.
- Krečič, Jela, Stepančič, Lilijana, Strlič, Nataša in Blaž Vurnik. *Plakatna afera 1987*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 2009.
- Križnar, Ivan. „France Klopčič – sedemdesetletnik". *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* XIII, št. 1–2/1973, 275–298.
- Magaš, Branka. *The Destruction of Yugoslavia, Tracking the Break-Up 1980–1992*. London, New York: Verso, 1993.
- Marijan, Davor. „Armija i Slovenija 1984.–1991. godine". *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 5, št. 1/2021, 39–64.
- Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Mladenović, Ivica. *Sva naša (ne)razumevanja. Francuski intelektualci i ratovi za jugoslovansko nasleđe (1991–1999)*. Beograd: Službeni glasnik, 2023.
- Mujdrica, Kaja in Gorazd Bajc. „Pregled francoskih virov o nacionalnem vprašanju Jugoslavije v 80. letih 20. stoletja". *Moderna arhivistika* VII, št. 2/2024, 174–187.

- Mujdrica, Kaja in Gorazd Bajc. „Francoski pogled na slovensko-srbske spore leta 1989". *Studia Historica Slovenica* 24, št. 2/2024, 509–536.
- Petrović, Dragan. *Politika Francuske Republike u jugoslovenskoj krizi 1990–2001*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2023.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije.* Koper: Lipa, 1995.
- Piškurić, Jelka. *„Bili nekoč so lepi časi": Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019.
- Ramet, Sabrina Petra. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991.* Bloomington: Indiana University Press, 1992.
- Ramet, Sabrina Petra. *The three Yugoslavias. State-Building and Legitimation, 1918–2005*. Washington (D. C.), Bloomington: Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press, 2006.
- Ramšak, Jure. „'Kosovo, My Land?' Slovenians, Albanians, and the Limits of Yugoslav Social Cohesion". *Comparative Southeast European Studies* 69, No. 2–3/2021, 205–222.
- Repe, Božo. „Slovenci v osemdesetih letih (prvi del)". *Zgodovinski časopis* 54, št. 2/2000, 413–414.
- Repe, Božo. „Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)". *Zgodovinski časopis* 54, št. 3/2000, 413–414.
- Repe, Božo. *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Repe, Božo. „Politični razvoj v Sloveniji do leta 1989". *Studia Historica Slovenica* 7, št. 1–2/2007, 47–59.
- Repe, Božo. „Zgodovinske okoliščine, v katerih je bil preprečen 'miting resnice' v Ljubljani". *Varstvoslovje* 12, št. 1/2010, 7–12.
- Repe, Božo in Kerec, Darja. *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Repe, Božo. „Slovensko-srbski konflikt v osemdesetih letih". *Studia Historica Slovenica* 22, št. 2/2022, 305–341.
- Rozman, Franc, Melik, Vasilij in Božo Repe. *Zastave vihrajo: spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- Selinić, Slobodan. „'Svako svoje devize čuva': Unutrašnji aspekti spoljnog duga SFRJ 1980–1983". U: *Tokovi kapitala u Jugoslaviji 1918–1991 – studije slučaja*, uredile: Vesna Aleksić i Jelena Rafailović, 235–276. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023.
- Selinić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad 1980–1983*. *Spoljni dug i unutrašnja kriza.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024.
- Selinić, Slobodan. „Milka Planinc i spoljni dug SFRJ 1982–1983". *Istorija 20. veka* 42, br. 2/2024, 471–488.
- Silber, Laura in Allan Little. *Smrt Jugoslavije*. Ljubljana: Co Libri, 1996.
- Sretenović, Stanislav. „Francuski pogled na uspon Slobodana Miloševića 1987–1989". U: *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987–2007, zbornik radova*, knjiga 10, uredili:

Momčilo Pavlović, Dejan Jović i Vladimir Petrović, 256–266. Beograd: Stirling, 2008.
- Sretenović, Stanislav. „French cultural diplomacy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in the 1920s". *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 15, no. 1/2009, 33–47.
- Sretenović, Stanislav. „Le monument à la France à Belgrade: La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique". *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 115, no. 3/2012, 31–44.
- Šela, Ana. *Služba državne varnosti v desetletju kritike in kriz (1980–1989).* Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2022.
- Šela, Ana in Darko Friš. „Nova revija v primežu Službe državne varnosti". *Annales. Series historia et sociologia* 27, št. 4/2017, 807–836.
- Todić, Katarina. „A traditional friendship? France and Yugoslavia in the cold war world, 1944–1969". Doctoral Dissertation, McMaster University, Hamilton, Ontario, 2015.
- Todorović Lazarević, Jelena B. i Aleksandra M. Kolaković, „Francuski pogled na krizu u SFRJ 1982. godine", *Baština*, 65/2025, 277–293.
- Valič Zver, Andreja. „Nova Revija as the Political Platform". *Studia Historica Slovenica* 12, št. 1/2012, 101–124.
- Valič Zver, Andreja. „Na poti v demokracijo – od nastanka neodvisnih političnih zvez do oblikovanja DEMOSA". *DIGNITAS: Revija za človekove pravice*, št. 53–54/2018, 333–365.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2010.
- Woodward, Susan L. *Balkan Tragedy*: *chaos and dissolution after the Cold War*. Washington (D. C.): The Brookings Institution, 1995.
- Zajc, Marko. „Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions". *Südosteuropäische Hefte* 4, št. 1/2015, 46–65.

Summary

Kaja Mujdrica

The Socialist Republic of Slovenia in the Notes of French Diplomats: Attitudes towards the Yugoslav Ideological and Political System after Tito's Death

Abstract: Drawing on the analysis of largely unexplored archival material preserved in the diplomatic archives of the *Centre des Archives diplomatiques de Nantes* in Nantes and the *Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères* in La Courneuve, as well as on relevant scholarly literature, this paper examines how French diplomats perceived Slovenian attitudes towards the Yugoslav ideological and political system during the 1980s. Particular focus is given to establishing whether French diplomats recognised Slovenian political and social initiatives as early indications of independence aspirations, interpreted them as calls for greater autonomy within the Yugoslav framework, or regarded the unfolding events as politically insignificant. The paper therefore seeks to establish whether the French perceived Slovenia indirectly as a potential destabilising factor within the federation or as a possible model for its reform.

Keywords: Yugoslavia, Slovenia, France, diplomacy, autonomy, democracy, reforms, national question, pluralism

This paper is based on an analysis of unpublished sources preserved in the French diplomatic archives of the Ministry of Foreign Affairs in La Courneuve and Nantes. It focuses on whether during the 1980s, French diplomats in the Socialist Republic of Slovenia perceived early signs of deliberate aspirations for independence; whether they interpreted these as demands for greater autonomy within the Yugoslav framework; or whether they underestimated these developments consequently assigning them little political significance. The study also explores whether French diplomats viewed Slovenia as a potential destabilising factor within the federation or as a possible model for its reform.

The findings suggest that French diplomacy closely monitored political and social developments in Slovenia and primarily interpreted them as manifestations of gradual liberalisation and the pursuit of greater autonomy within the Yugoslav system. While the national dimension was evident, French representatives mainly understood these initiatives mainly as calls for democratisation and reform rather than as indications of an organised independence movement. Slovenia was regarded as a place where calls for change were most clearly articulated during the 1980s, rather than

as a destabilising influence. The federal authorities, who were unable to respond to demands for change, were perceived as the more "problematic" actors. Given the general orientation of French foreign policy towards supporting democracy and liberal values, it can be inferred that such processes were considered positive and potentially conducive to the development of pluralism in other parts of Yugoslavia. It was only towards the end of the decade that French diplomats began to recognise the profound differences between the Slovenian and Serbian visions of Yugoslavia's future. Even then, however, they continued to interpret these as efforts aimed at reform within the federal framework.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.m.jovanovic

Miloš JOVANOVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd*
milosjovanovic2601@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5883-3511

Koncept jugoslovenske države u predizbornoj kampanji za prve višestranačke izbore u Republici Srbiji 1990. godine

Apstrakt: Krajem 1989. i početkom 1990. godine u političkom životu Socijalističke Republike Srbije pojavio se veći broj novih političkih stranaka. Pripremajući se za prve višestranačke izbore tokom 1990. godine, kako u Srbiji, tako i u ostalim jugoslovenskim republikama, sve novoformirane političke stranke susrele su se sa pitanjem opstanka savezne države. Shodno tome, odnos političkih stranaka prema terminalnoj destabilizaciji SFRJ i statusu Srbije, kao njene najveće federalne jedinice, predstavljao je značajan segment izbornog procesa 1990. godine. Cilj rada je da, na osnovu arhivske građe, dostupne istoriografske i memoarske literature, kao i štampe, objasni u kojoj meri je pitanje modela savezne države bilo prisutno u predizbornoj kampanji u Srbiji 1990. godine i koliko je ono uticalo na krajnji ishod prvih višestranačkih izbora. Osim toga, analizom programa i različitih platformi relevantnih političkih činilaca u radu će biti predstavljene njihove ideološke pozicije i utvrdiće se koliko su one imale uticaj na njihov odnos prema opstanku zajedničke države.

Ključne reči: Jugoslavija, Srbija, federacija, konfederacija, stranke, kampanja, vlast, opozicija

Proces uspostavljanja partijskog pluralizma i održavanja prvih višestranačkih izbora u jugoslovenskim federalnim republikama odigravao se u vreme postepene dezintegracije savezne države koja je u narednim godinama rezultirala oružanim sukobima i raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Savezne institucije su tokom osamdesetih godina sve više gubile moć u korist republičkih, čime je samostalnost u odlučivanju republičkih rukovodstava bila sve vidljivija, pa tako i prvi višestranački izbori nisu bili savezni, već su održavani zasebno u svakoj republici. Dinamika uvođenja višestranačkih parlamentarnih sistema razlikovala se od jedne do druge republike zbog čega su izborni procesi sprovođeni u različitim terminima tokom 1990. godine. U Sloveniji i Hrvatskoj izbori su održani u aprilu i maju,

* Stipendista Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

u Bosni i Hercegovini i Makedoniji u novembru i početkom decembra, dok su poslednji održani u decembru u Srbiji i Crnoj Gori. Pluralizacija političke scene svake od republika donosila je nove perspektive u odnosu na brojna politička pitanja koja su bila aktuelna u tom periodu. Savez komunista Jugoslavije je do tada bio jedina partija koja je raspolagala monopolom u predstavljanju ideja, razmatranju gorućih pitanja i donošenju odluka na političkoj sceni. Jedno od važnih pitanja u vreme rađanja višestranačkog sistema u jugoslovenskim republikama predstavljao je odnos novih političkih subjekata prema obliku jugoslovenske države i njenoj budućnosti, odnosno da li su nove opozicione partije nudile alternativne programe vezane za koncept zajedničke države u odnosu na politiku republičkih vladajućih elita.[1]

Kriza u Jugoslaviji i pobeda nacionalnih opcija 1990. godine

Krajem 1980-ih godina došlo je do polarizacije među republičkim rukovodstvima, ali i unutar saveznih institucija, po pitanju budućnosti zajedničke države. Kriza saveznog političkog vrha ogledala se u sukobu srpskog i slovenačkog političkog rukovodstva koji je svoju kulminaciju doživeo na XIV kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom od 20. do 22. januara 1990. godine u beogradskom centru „Sava", kada su slovenački i hrvatski delegati napustili zasedanje. Srpsko rukovodstvo je za cilj imalo ujedinjenje Jugoslavije oko programa Saveza komunista Srbije i koji je tada podržavalo oko 40 odsto partijskog članstva, odnosno srpskih članova partije. Pripadnici srpskog rukovodstva su nastojali da ujedine SKJ što bi kasnije dovelo do promena Ustava SFRJ i ujedinjenja Srbije započetog ustavnim promenama 1989. godine.[2] Slovenački delegati su na ovom zasedanju promovisali ideju dono-

[1] Karakter predizborne kampanje 1990. godine i politička promocija novih činilaca na političkoj sceni Republike Srbije bili su predmet analize više politikoloških i sociooloških studija. Aspekti predizborne kampanje u jugoslovenskim republikama 1990. godine predstavljali su temu naučnog skupa „Politički marketing i prvi posleratni višestranački izbori u Jugoslaviji", koji je održan u Beogradu 1992. godine u organizaciji Instituta za novinarstvo. U okviru istoimenog zbornika koji je nastao u izdanju Radničke štampe i Instituta za novinarstvo nalaze se brojni naučni radovi koji govore o oblicima kampanje vlasti i opozicije u Srbiji, dometima političkih promocija, socijalnim, kulturnim i političkim pretpostavkama političkog marketinga, kao i ulozi medija u kampanji. Uspostavljanje i karakter višestranačkog političkog sistema u Srbiji predstavljali su predmet analize istoričara Koste Nikolića u okviru naučnog rada „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990" koji je objavljen 2011. godine u drugom broju časopisa *Tokovi istorije*. Treba pomenuti i članak istoričarke Dubravke Stojanović „Traumatični krug srpske opozicije" objavljenog u zborniku *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* koji je priredio Nebojša Popov. Dubravka Stojanović je predstavila političke platforme vladajuće i opozicionih stranaka u odnosu na jugoslovensku krizu početkom 1990-ih godina. U većini navedenih radova pitanje jugoslovenske države u predizbornoj kampanji predstavljalo je samo jedan od segmenata analize.

[2] Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)* (Zagreb: Prometej, 2003), 474. – Ustavom iz 1974. godine Socijalistička Re-

šenja novog Ustava SFRJ koji bi Jugoslaviju zvanično učinio konfederacijom, a narodu svake jugoslovenske republike omogućilo pravo na samoopredeljenje. Srpski delegati su zahtevali demokratski centralizam koji je podrazumevao glasanje po principu „jedan čovek – jedan glas". Ovakav sistem nije odgovarao predstavnicima drugih republika jer su Srbi činili 40 procenata članstva SKJ. Upravo zato je drugog dana kongresa došlo do verbalnog sukoba između predsednika Slovenije Milana Kučana i predsednika Srbije Slobodana Miloševića. Istoričar Kosta Nikolić zaključuje da je Milošević želeo jedinstvo SKJ koje bi se moglo postići upravo demokratskim centralizmom.[3] Zbog velikih neslaganja i preglasavanja njihovih predloga slovenački delegati su odlučili da napuste kongres, u čemu su ih podržale i hrvatske kolege.[4]

Reforma političkog sistema i uspostavljanje višestranačkog parlamentarnog sistema predstavljali su neka od značajnih pitanja oko kojih je takođe dolazilo do neslaganja među delegatima. Razmatran je Predlog idejno-političke platforme za delovanje SKJ u promenama političkog sistema. U okviru ovog predloga navedeno je da se SKJ zalaže za slobodno udruživanje građana unutar Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, ali i izvan ove organizacije. Ovaj model je predviđao stvaranje političkog pluralizma koji bi podrazumevao „najbolje vrednosti višepartizma". Pored toga, partija bi bila odvojena od države. Politički pluralizam je, na osnovu stavova iznetih u navedenoj platformi, podrazumevao „razvoj društvenih i političkih organizacija, udruženja, interesnih grupa i drugih oblika neformalnog i organizovanog udruživanja građana".[5] Pitanje političkog pluralizma je u najvećoj meri razmatrano na sednici Komisije za reformu političkog sistema. Predsednik Predsedništva CK SK Slovenije Ciril Ribičič je u svom izlaganju naveo da je Savez komunista Srbije podeljen na reformski i konzervativno orijentisane struje. Podvukao je da se reformska struja zalaže, između ostalog, za uspostavljanje višestranačkog sistema. Pored toga, predsednik CK SK Slovenije je takođe rekao da XIV kongres predstavlja šansu za reformu partije kako bi učestvovala na višestranačkim izborima. Ciril Ribičič nije direktno naglasio da srpski delegati pripadaju konzervativnoj struji, ali na osnovu njihovih izlaganja se može zaključiti da su smatrali da Ribičič misli na njih. Naglasili su

publika Srbija je imala dve autonomne pokrajine Vojvodinu i Kosovo i Metohiju. Pojedina ovlašćenja pokrajinskih rukovodstava su bila nalik republičkim. Ustavnim amandmanima iz 1989. godine ingerencije autonomnih pokrajina su bile umanjene. Novi Ustav Republike Srbije je potvrdio ove amandmane. O ustavnim amandmanima videti: Kosta Nikolić, „'Ne damo Kosovo'. Ustavne promene u Srbiji 1989. (II)", *Istorija 20. veka*, god. XXX, 3/2012, 171–190.

3 Коста Николић, *Југославија, последњи дани (1989–1992) Књига 1* (Београд: Службени гласник, 2019), 142–145.

4 Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije* (Beograd: Laguna, 2017), 503–504; Николић, *Југославија, последњи дани*, 142–145.

5 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez komunista Jugoslavije (507–6), kutija 1, Pripremni materijal 1989, Idejno-politička platforma za delovanje SKJ u reformama političkog sistema: Predlog, 9.

da srpsko rukovodstvo nije protiv političkog pluralizma i da bi predsednik CK SK Slovenije zbog ovakvih stavova trebalo da započne osnivanje neke partije.[6] Rukovodstvo Saveza komunista Srbije je u decembru 1989. godine donelo odluku da se neće protiviti osnivanju novih partija u Srbiji, ali samo pod uslovom da nisu suprotstavljene ideološke orijentacije. S druge strane, u Sloveniji i Hrvatskoj su već krajem 1989. godine stvoreni uslovi za održavanje prvih višestranačkih izbora.

Prvi višepartijski izbori u Sloveniji održani u aprilu 1990. godine završeni su pobedom koalicije pod nazivom Demokratska opozicija Slovenije (DEMOS), osvojivši 55% poslaničkih mesta. DEMOS je predstavljao široku opozicionu koaliciju koja je okupljala sledeće stranke: Slovenački demokratski savez, Udruženje intelektualaca, Seljački savez, Socijal-demokratski savez, Zelena stranka i Slovenačke hrišćanske demokrate. Ova koalicija je odnela pobedu nad Savezom komunista Slovenije, koji je nakon XIV kongresa promenio naziv u Stranka demokratskih promena. Ovi izbori su okončali višedecenijsku vladavinu komunističke partije u Sloveniji i pokazali da su birači u ovoj republici zainteresovani za drugačiju politiku svog rukovodstva. Stranka demokratskih promena je na ovim izborima osvojila 17,3% glasova.[7]

U Hrvatskoj su prvi višestranački izbori održani po dvokružnom većinskom izbornom sistemu 22–23. aprila i 6–7. maja 1990. godine. Početak izbornog ciklusa je doneo podelu na tri bloka na političkoj sceni koja je brojala oko četrdesetak političkih stranaka koje su se većinom svrstale u neki od ovih političkih blokova. Prvi blok je bio „hrvatski", predvođen Hrvatskom demokratskom zajednicom, na čijem čelu je bio bivši oficir i učesnik masovnog pokreta Franjo Tuđman. Drugi blok je bio takozvani „koalicijski", pod vođstvom učesnika „hrvatskog proljeća" Mike Tripala i Savke Dapčević-Kučar, dok je treći „lijevi" blok predvodila reformisana vladajuća partija pod novim imenom Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promena. Na izborima je „hrvatski blok" odneo pobedu osvojivši 41,9 odsto glasova koji su im doneli 58% mandata u skupštini. Drugo mesto je zauzela koalicija predvođena reformisanom komunističkom partijom sa 26% glasova, odnosno 30% mandata, a na trećem mestu je bio „koalicijski" blok sa 15% osvojenih glasova i 5,9% poslaničkih mandata.[8] Pobeda Hrvatske demokratske zajednice je predstavljala opredeljenje hrvatskih birača za nastavak politike osamostaljivanja ove republike od savezne države.

U Bosni i Hercegovini koja je bila etnički heterogena republika, tri nacije, Muslimani, Hrvati i Srbi osnivale su zasebno svoje stranke. Neposredno

---

6 AJ, 507–6, Komisija za reformu političkog sistema, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije XIV vanrednog kongresa SKJ za reformu političkog sistema, 9/2–15/4

7 Despot Kovačević, *Partije i partijski sistemi na postjugoslovenskom prostoru* (Beograd: Albion books, 2020), 41–42; Jelena Guskova, *Istorija jugoslovenske krize (1990–2000) I* (Beograd: Izdavački grafički atelje „M", 2003), 113.

8 Kovačević, *Partije i partijski sistemi na postjugoslovenskom prostoru*, 43–44.

pre održavanja izbora u ovoj republici je registrovano oko 40 stranaka. Najmoćnija muslimanska partija je bila Stranka demokratske akcije, na čijem čelu se nalazio pripadnik posleratnog pokreta Mladi muslimani i autor *Islamske deklaracije* Alija Izetbegović. Većinu hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini okupljala je Hrvatska demokratska zajednica, odnosno ogranak HDZ-a u Bosni. Izrazito popularna srpska stranka je bila Srpska demokratska stranka, koju je predvodio psihijatar Radovan Karadžić. Savez komunista Bosne i Hercegovine i Demokratski socijalistički savez činile su levo orijentisane stranke u Bosni i Hercegovini. Na čelu SK BiH bio je univerzitetski profesor Nijaz Duraković. Izbori su održani 18. novembra 1990. godine, a od 240 poslaničkih mesta u oba veća parlamenta, nacionalne stranke tri naroda su osvojile 201 mandat. U Vijeću naroda, od ukupno 130 poslaničkih mesta, SDA je osvojila 42, SDS 36, a HDZ 20 mesta. Posle izbora je stvorena muslimansko-hrvatsko-srpska koalicija čiji je cilj bio svrgavanje komunističke partije sa vlasti. SK BiH je na ovim izborima osvojila svega 12 poslaničkih mandata.[9]

Tokom izbornog procesa u Makedoniji formirana su tri stranačka bloka. Levom reformskom bloku pripadao je Savez komunista Makedonije – Partija demokratskih preobražaja i Savez reformskih snaga, kome su pristupile Socijal-demokratska partija, Partija Jugoslovena i mnogi drugi. Blok nacionalnih partija predvodila je Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno jedinstvo (VMRO-DPMNE), čiji je predsednik bio Ljupčo Georgijevski. Ovaj blok je činio i Pokret za svemakedonsku akciju (MAAK). Obe partije su se zalagale za suverenitet makedonske države, kao i „ujedinjenje sve tri Makedonije", što je podrazumevalo i pripajanje delova teritorija Grčke i Bugarske. Treći blok su činile stranke albanske nacionalne manjine. Oreol najveće popularnosti među Albancima imala je Partija demokratskog prosperiteta. Pred izbore u Makedoniji nacionalne stranke su stvorile koaliciju Front makedonskog nacionalnog jedinstva koju su činile VMRO-DPMNE, MAAK, Narodna partija i Seljačka stranka. U prvom krugu izbora koji je održan 11. novembra 1990. godine levi blok je stekao prednost u odnosu na druge političke takmace, ali je drugi krug doneo preokret i pobedu nacionalne koalicije. VMRO-DPMNE je osvojila 30 poslaničkih mesta, SK Makedonije 28, Savez reformskih snaga 17, a Partija demokratskog prosperiteta devet mandata.[10]

Višepartijski izbori u Crnoj Gori su održani u decembru 1990. godine. SK Crne Gore je sproveo unutarpartijsku reformu zalažući se za tržišnu ekonomiju. U njihovom programu su se mogle zapaziti demokratske težnje i borba protiv birokratizacije društva, što je uzrok očuvanja popularnosti ove partije među biračima. Protivteža komunistima bile su Demokratska partija Crne Gore i Liberalna partija koja je okarakterisana kao nacionalistička partija,

[9] Guskova, *Istorija jugoslovenske krize*, 116–117.
[10] Isto, 120–122.

iako se zalagala za jugoslovensku federaciju. Narodna stranka pod predvodništvom Novaka Kilibarde se zalagala za ujedinjenje Crne Gore i Srbije na federalnim osnovama. Ova stranka je smatrana prosrpskom jer je u svom programu poistovećivala etnicitet srpskog i crnogorskog naroda. Na izborima je pobedu odneo SK Crne Gore sa 66,4% osvojenih mesta u crnogorskom parlamentu. Za predsednika Crne Gore je izabran predsednik SK Crne Gore Momir Bulatović.[11]

Promene političkih sistema i pobede stranaka nacionalne orijentacije u većini jugoslovenskih republika ubrzale su proces postepene secesije republika pošto su se novoizabrana rukovodstva, pre svega u Sloveniji i Hrvatskoj, odlučila za politiku veće samostalnosti svojih republika zahtevajući još veću konfederalizaciju SFRJ. U okviru Predsedništva SFRJ je došlo do polarizacije između članova ovog tela koja je bila oličena u neslaganju slovenačkog predstavnika Janeza Drnovšeka i srpskog predstavnika Borisava Jovića. Dolazak na vlast Franje Tuđmana i Hrvatske demokratske zajednice označio je početak politike radikalnog suprotstavljanja centralizaciji SFRJ. Eskalacija jugoslovenske krize tokom 1990. godine bila je takozvana „balvan revolucija" u Hrvatskoj. Ovom akcijom koja je otpočela 17. avgusta Srbi u Hrvatskoj su preuzeli vlast u opštinama u kojima su činili većinu.[12] U Sloveniji se 23. decembra 1990. godine održao plebiscit na kome su se građani izjašnjavali o nezavisnosti.[13]

Srpsko rukovodstvo je nastojalo da institucionalizuje višestranački sistem donošenjem novog Ustava i Izbornog zakona, sa čime se srpska opozicija nije saglasila. Donošenje Ustava Republike Srbije bi omogućilo potvrdu tekovina Antibirokratske revolucije sprovedene krajem 1980-ih godina.

Model savezne države u programima političkih stranaka u Srbiji

Političke organizacije u Socijalističkoj Republici Srbiji formirane su krajem 1989. i tokom 1990. godine. Zakon o političkim organizacijama je usvojen 19. jula na sednici veća Skupštine SR Srbije, a izbori su raspisani usvajanjem Ustava Republike Srbije i Izbornog zakona 28. septembra 1990. godine. Parlamentarni i predsednički izbori su zakazani za 9. decembar, tako da je predizborna kampanja trajala tek nešto više od dva meseca. Shodno činjenici da je na prvim višestranačkim izborima učestvovao veći broj političkih stranaka i organizacija, kao i predsedničkih kandidata, u ovom radu će

11 Isto, 127–129.

12 Vladimir Petrović, „Raspad SFRJ: Kriza, erozija, rat", *Istorija 20. veka*, god. XXXIII, 1/2015, 115.

13 Isto, 119. – Više o plebiscitu u Sloveniji: Janez Osojnik, „Plebiscit u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine: mogućnosti istorijskog razmatranja", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski (Beograd: INIS, 2025), 133–158.

akcenat biti na analizi delovanja najrelevantnijih političkih činilaca.[14] Relevantnost političke organizacije zasniva se na velikom broju članova i stranačkih pristalica, zapaženim rezultatima na izborima, značajnom uticaju na političkoj sceni i dominantnoj infrastrukturi.

Program transformisanog Saveza komunista Srbije

Unutar vladajućeg Saveza komunista Srbije u martu 1990. godine doneta je odluka da se partija reformiše uz potencijalnu promenu naziva kako bi participirala u višestranačkom sistemu i ponudila svoj politički program. U junu je održana zajednička sednica SK Srbije i Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije na kojoj je usvojen predlog o ujedinjenju ove dve organizacije u novu partiju. Postojala je ideja da se nova partija zove Komunistička partija Srbije, ali je na kraju prevagnuo naziv Socijalistička partija Srbije. Prvi kongres SPS-a je održan od 16. do 18. jula 1990. godine. Za predsednika je izabran tadašnji predsednik Predsedništva SR Srbije Slobodan Milošević. Ovaj potez je prema drugim političkim strankama bio politički nekorektan jer je SSRN Srbije bio savez svih društvenih organizacija u republici koji je raspolagao velikim brojem poslovnih prostora koje je vladajuća partija prisvojila.[15]

Odnos Socijalističke partije Srbije prema opstanku jugoslovenske države izražen je u nekim delovima programskih osnova ove partije koji su zvanično usvojeni u oktobru 1990. godine. SPS se zalagao da odnosi između jugoslovenskih naroda budu zasnovani na „principu pune ravnopravnosti" i da svi narodi, a ne republike, „moraju imati pravo samoopredeljenja i otcepljenja". Predlog socijalista je bila savremena federacija ravnopravnih građana i federalnih jedinica umesto centralističkog sistema ili konfederacije. Ovlašćenja federalnog vrha bi bila dogovorena između predstavnika jugoslovenskih naroda. Naglašeno je da sve državne nadležnosti treba da obavljaju republički organi, kao i da pokrajine ne mogu imati državne prerogative, već samo oblik teritorijalne autonomije. Navedeno je i da bi novim Ustavom trebalo omogućiti formiranje autonomnih pokrajina na osnovu izražene volje naroda. Teritorija autonomne pokrajine Kosova i Metohije je za SPS predstavljala nerazdvojni deo Srbije (odnos prema statusu Kosova i Metohije u okviru Srbije bio je važan segment dokumenta zbog višegodišnje krize koja je kulminirala donošenjem ustavnih amandmana 1989. i koja je nastavljena 1990. godine, prim. aut.).[16] Reformisana komunistička partija je u svom pro-

[14] Na decembarskim parlamentarnim izborima učestvovale su 53 političke organizacije od kojih je 44 kandidovalo svoje predstavnike, dok je devet organizacija podržalo kandidate drugih stranaka. Za predsedničke izbore su bila prijavljena 32 kandidata.

[15] Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (Beograd: Otkrovenje, 2002), 104.

[16] *Програмске основе и статут Социјалистичке партије Србије* (Београд: Социјалистичка партија Србије, 1990), 34–38.

gramu zahtevala kontinuitet politike slabljenja autonomnih pokrajina i jačanja republičkih organa. Federalno uređenje jugoslovenske države bilo je koherentno politici tadašnjeg režima i njegovoj viziji budućeg uređenja države.

Platforme Srpske narodne obnove i Srpskog pokreta obnove

Srpska narodna obnova je nastala kao prva nacionalno orijentisana stranka u Srbiji. Formirana je na Badnje veče, 6. januara 1990. godine u Novoj Pazovi kada je organizacija Društvo za očuvanje istorijske istine, srpskog jezika, ćirilice i odbranu Kosova – „Sava" donela odluku o transformaciji u političku stranku.[17] Inicijator osnovanja SNO-a bio je predsednik Društva „Sava" Mirko Jović, a jedan od osnivača stranke je bio i književnik i disident Vuk Drašković. Na Osnivačkoj skupštini, koja je održana u sali bioskopa u Novoj Pazovi, pojavilo se oko 600 ljudi. Vuk Drašković je u svom obraćanju okarakterisao formiranje jugoslovenske države kao jednu od zabluda srpskog naroda. Podsetio je da su jugoslovensku kraljevinu formirale tri nacije – Srbi, Hrvati i Slovenci, dok je nakon Drugog svetskog rata brojnim dekretima srpski nacionalni korpus razjedinjen stvaranjem muslimanske, crnogorske, makedonske i jugoslovenske nacije. Drašković je takođe rekao sledeće: „Nijedan ubijeni, povređeni ili poniženi Srbin ne sme ostati neosvećen. Oni koji to rade širom Jugoslavije, a naročito u Hrvatskoj, moraju biti upozoreni da mrtvi još nisu osvećeni, a da su mrtvi kod nas još jači od živih. To posebno važi za Hrvate i Arnaute koji nas pola veka ubijaju i ponižavaju i od nas, a ne od njih, zavisi kad će spoznati da se zločin više ne isplati. Sve svoje pobede moramo da osvajamo ponovo". Na kraju govora je rekao da „građani Jugoslavije nisu izabrali Tita za predsednika, niti su Karađorđevićima oduzeli krunu", kao i da su svi zakonski akti koji su doneti posle Drugog svetskog rata nelegitimni. Drašković je u ovom govoru podsetio na zločine nad srpskim narodom u Drugom svetskom ratu napominjući da će ovi zločini imati za posledicu određeni oblik revanšizma nad hrvatskim i albanskim narodom. Za predsednika stranke je izabran Mirko Jović, a za potpredsednika Vuk Drašković.

Osnivačkoj skupštini Srpske narodne obnove prethodila je proslava Badnjeg dana i 75-godišnjice bitke na Mojkovcu iz Prvog svetskog rata, koje su održane u Domu kulture „Boris Kidrič" u Novoj Pazovi. Mirko Jović je sa puno pohvala govorio o jednogodišnjem radu Društva „Sava", ali i o negativnom od-

[17] Društvo „Sava" je nastalo u drugoj polovini 1980-ih godina u Novoj Pazovi. Predstavnici ove organizacije su učestvovali na demonstracijama Srba sa Kosova i Metohije koje su održane u Pančevu 23. 7. 1988. godine sa ciljem da se izvrši pritisak na republičko i savezno rukovodstvo kako bi se njihov položaj na Kosovu i Metohiji popravio. Društvo „Sava" je zvanično registrovano kao organizacija 31. 3. 1989. godine, a rukovodstvo je krajem te godine donelo odluku da na godišnjoj skupštini u Novoj Pazovi formiraju prvu nacionalno orijentisanu stranku u Srbiji. Videti: Ненад Стефановић, *Покрштавање петокраке. Тајни живот српске опозиције: 17. новембар 1989 – 1. фебруар 1994* (Београд: БИГЗ, 1994), 189–196.

nosu vladajuće partije prema ovoj organizaciji. Jović je istakao da istinu o srpskom narodu nisu mogli da spreče ni sledbenici Jugoslavije Josipa Broza Tita.[18]

Vuk Drašković je bio autor programa Srpske narodne obnove, a predlog ovog dokumenta je predstavio na skupštini u Novoj Pazovi. U ovom programu se pojavljuje koncept konfederalnog uređenja savezne države. Navedeno je da će SNO prihvatiti ujedinjenu Srbiju u sklopu Jugoslavije samo pod uslovom da Jugoslavija postane konfederacija Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj bi svaka konfederalna jedinica dobila mogućnost da, u skladu sa Ustavom, istupi iz zajedničke države. Srpska konfederalna jedinica bi predstavljala značajno teritorijalno proširenu Srbiju. Svaka članica konfederacije bi samostalno raspolagala vojnim i policijskim aparatom, dok bi vrhovna komanda armije bila u nadležnosti saveznih institucija. Pitanje ingerencija nad drugim ustanovama bilo bi rešeno dogovorom između članica. U slučaju neprihvatanja ovakvog koncepta u Sloveniji i Hrvatskoj, u programu je navedeno da će se SNO zalagati za samostalnu srpsku državu.

Status Srbije unutar jugoslovenske države je bio takođe jedan od segmenata ovog programa. SNO se zalagala za obnovu Kraljevine Srbije u granicama iz 1918. godine, kada su se u njenom sastavu nalazile teritorije prisajedinjene tokom balkanskih i Prvog svetskog rata.[19] U programu se takođe govori o širenju granica srpske države na oblasti u Bosni, Hercegovini, Slavoniji, Lici, Kordunu, Baniji i Kninskoj krajini. Ovo proširenje bi se, kako je navedeno u programu, dogodilo da u decembru 1918. godine nije došlo do formiranja jugoslovenske države. Granice takozvane avnojevske[20] Srbije smatrane su nepravičnim, neistorijskim, nelegalnim i neprihvatljivim za srpski narod budući da pripadnici Srpske narodne obnove nisu priznavali AVNOJ kao legalno i legitimno telo. Teritorija proširene srpske države bi bila podeljena na sledeće administrativne oblasti: Savsko-dunavsku sa sedištem u Novom Sadu, Vrbasku sa sedištem u Banjaluci, Drinsku sa sedištem u Sarajevu, Zetsku sa sedištem u Cetinju, Vardarsku sa sedištem u Skoplju i Moravsku sa sedištem u Kruševcu. Po pitanju državnog uređenja, SNO se zalagala za raspisivanje referenduma na kome bi podnela sledeća dva predloga: „a) višestranačka i parlamentarna ustavna Kraljevina Srbija, sa naslednom dinastijom Karađorđević na čelu, u kojoj bi kralj bio reprezent narodne tradicije i državnog suvereniteta, po uzoru na moderne evropske monarhije kao što su Švedska, Norveška, Engleska, Danska, Španija; b) ustavna, višestranačka i parlamentarna Republika Srbija, sa izbornim predsednikom Republike na čelu". Ovaj referendum bi kontrolisale sve političke stranke u Srbiji.[21]

---

18 S. Lekić, „Vučja jama u Pazovi", *Borba*, 8. 1. 1990, 4.

19 U trenutku donošenja decembarskog akta o stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, u sastavu Kraljevine Srbije nalazile su se sledeće teritorije: Srem, Banat, Bačka, Baranja, Kosovo i Metohija, Crna Gora i Makedonija.

20 Nastale na osnovu odluka Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

21 *Нове странке Србије. Документи политичких странака и група у Србији* (Београд: Институт за политичке студије, 1990), 84–88.

Unutar republičkog i saveznog rukovodstva je došlo do rasprave o potencijalnim posledicama stvaranja Srpske narodne obnove. Član Predsedništva SFRJ Borisav Jović u svom dnevniku piše da je o stvaranju ove stranke razgovarao sa predsednikom Predsedništva SR Srbije Slobodanom Miloševićem, na sastanku održanom 10. januara 1990. godine, na kome je prisustvovalo još nekoliko visokih funkcionera. Na ovom sastanku je konstatovano da bi trebalo otpočeti razgovore o potencijalnom pokretanju mera krivičnog postupka protiv Vuka Draškovića koje bi bile uslovljene merama protiv lidera HDZ-a Franje Tuđmana u Hrvatskoj i lidera Slovenačke demokratske unije Dmitrija Rupela u Sloveniji.[22]

Istog dana je održana 32. sednica Predsedništva SFRJ na kojoj su razmatrani aspekti organizacionog delovanja ovog tela u 1990. godini. Jedno od pitanja na ovoj sednici predstavljali su bezbednosni aspekti delovanja novoformiranih političkih saveza. Borisav Jović je naglasio da bi u narednom periodu trebalo pratiti političke aktivnosti novoosnovanih političkih organizacija kako bi se došlo do ocene da li političke platforme ovih pokreta podrazumevaju neprijateljsko delovanje. Član Predsedništva SFRJ Nenad Bućin je istakao da bi trebalo proveriti da li Ustavni sud u okviru svojih nadležnosti prati osnivanje novih stranaka i da li će preduzeti zakonske mere protiv onih partija koje deluju protiv ustavnog poretka. Kao primere je istakao stranke Franje Tuđmana, Dmitrija Rupela i Vuka Draškovića od kojih je Srpsku narodnu obnovu okarakterisao kao „najjeziviju". Jović je naveo i da je razgovarao sa saveznim sekretarom za unutrašnje poslove Petrom Gračaninom o pripremi materijala za sednicu Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka u okviru koje bi bilo razmatrano osnivanje ovih političkih stranaka. Na toj sednici bi bilo utvrđeno pitanje ustavnosti ovih partija jer, kako Jović navodi, odluke kongresa Saveza komunista ne podržavaju stvaranje šovinističkih, nacionalističkih ili stranaka koje ruše Jugoslaviju. Bogić Bogićević je rekao da su ove stranke protivustavne i da njihovo delovanje nema uporišta u postojećem ustavu.[23]

Borisav Jović navodi da je sutradan, 11. januara održan sastanak članova Predsedništva SFRJ na kome je predložio pokretanje krivičnih prijava protiv nacionalističkih i separatističkih partija. Protiv ove odluke je odlučno istupio predsednik Predsedništva SFRJ Janez Drnovšek tako da savezne institucije nisu posegle za radikalnijim merama protiv nacionalno orijentisanih stranaka među kojima je i SNO.[24]

---

[22] Борисав Јовић, *Последњи дани СФРЈ* (Крагујевац: Призма, 1996), 88; Kosta Nikolić, „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990", *Tokovi istorije*, god. XIX, 2/2011, 135.

[23] AJ, Predsedništvo SFRJ (803), fascikla 336, Stenografske beleške 32. sednice Predsedništva SFRJ, održane 10. 1. 1990, 12–14.

[24] Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 89.

***

Već u martu 1990. godine dolazi do sukoba unutar rukovodstva Srpske narodne obnove. Drašković u svojim memoarima piše o stranačkom sastanku na kome je došlo do polemike između njega i drugih članova o tome da li treba primiti u redove SNO-a intelektualce koji su kritikovali njihovu stranku zbog nacionalističkih istupa. Zbog svog neslaganja sa stavom da se intelektualcima zabrani ulazak u stranku, Drašković je napustio sastanak.[25] Istog dana je na tribini u Domu inženjera i tehničara u Beogradu došlo do dogovora o ujedinjenju između ogranka Srpske narodne obnove koji je podržao Vuka Draškovića i Srpskog slobodarskog pokreta koji je 23. januara 1990. godine osnovao Draškovićev kum i dugogodišnji komunistički disident Vojislav Šešelj. Drašković je na ovoj tribini čak proglasio ujedinjenje Srpske narodne obnove, Srpskog slobodarskog pokreta, Liberalne stranke i Demokratske stranke „Sloboda", ali se rukovodstvo SNO-a ogradilo od ove odluke.[26] Na konferenciji za medije čelnici Srpske narodne obnove su izdali saopštenje u kome isključuju Vuka Draškovića iz članstva sa obrazloženjem da „nije sprovodio odluke rukovodstva stranke, da je nametao liderstvo i totalitarnu vlast, da je pokušao da podeli članstvo…".[27]

Na Trgu republike u Beogradu je 14. marta došlo do zvaničnog ujedinjenja ogranka Srpske narodne obnove i Srpskog slobodarskog pokreta i stvorena je nova stranka – Srpski pokret obnove. Predsednik je postao Vuk Drašković, dok je za potpredsednika izabran Vojislav Šešelj. Doneta je i deklaracija novoosnovane stranke sa sledećom sadržinom: „Srpski pokret obnove iskazuje dužni pijetet prema tri miliona Srba koji su izginuli i poklani u ratovima (od) 1912. do 1918. i od 1941. do 1945. godine, da bi Jugoslavija bila stvorena, odnosno obnovljena. Poštujući jugoslovenske ideale te najveće kosturnice našeg naroda, Srpski pokret obnove ne želi i neće da razbija Jugoslaviju. Istovremeno, SPO ne osporava pravo ni slovenačkog, ni hrvatskog naroda da osnuju svoje samostalne države i otcepe se od Jugoslavije ili da proglase konfederalni odnos sa Jugoslavijom. Opominjemo, međutim, da će, u oba slučaja, Srpski pokret obnove imati isti odgovor: ni samostalna i ni konfederalna Slovenija i Hrvatska ne mogu zadovoljiti svoj separatizam sve dok ne podmire dugovanja Jugoslaviji (Hrvatska i ratnu štetu srpskom narodu), a pogotovo se neće moći otcepiti ili konfederalizovati nijedan pedalj zemlje natopljen srpskom krvlju i obeležene srpskim crkvama i grobovima".[28]

U programu Srpskog pokreta obnove navodi se sledeće: „od današnje Jugoslavije ne mogu se otcepiti ili na štetu srpskog naroda konfederalizovati teritorije koje su 1. decembra 1918, na dan stvaranja Jugoslavije, bile u sa-

[25] Вук Драшковић, *Мета* (Београд: Компанија „Новости", 2007), 42.
[26] Н. Стефановић, *Покрштавање петокраке*, 209.
[27] „Потврђено искључење Вука Драшковића из СНО", *Политика*, 15. 3. 1990, 15.
[28] Стефановић, *Покрштавање петокраке*, 232–233.

stavu Kraljevine Srbije, kao ni krajevi u kojima su Srbi, pre ustaškog genocida, bili u većini – te teritorije su neotuđiva, istorijska i etnička svojina srpskog naroda; Hrvatska se, u svojim sadašnjim granicama, ne može konfederalizovati sve dok od Baranje, delova Slavonije, Korduna, Like, Banije i severne Dalmacije ne bude obrazovana autonomna pokrajina srpske krajine i dok ne bude garantovana autonomija Istri i Dubrovniku; u slučaju da se Hrvatska ipak otcepi od Jugoslavije, autonomna pokrajina srpske krajine ušla bi u sastav srpske države". Federalno uređenje Jugoslavije za koje se zalagao SPO nije bilo identično programskim načelima SNO-a koja su podrazumevala podelu na srpsku, hrvatsku i slovenačku jedinicu. Državno uređenje bi takođe bilo odlučeno na referendumu koji bi nadgledale sve stranke, a ekonomsko uređenje bi podrazumevalo prelazak na privatnu svojinu i privatno preduzetništvo. SPO se zalagao za poništavanje svih posleratnih dekreta kao nelegitimnih.[29] Ovde se može primetiti da se za poništavanje posleratnih zakonskih akata zalagala i Srpska narodna obnova tako da se može govoriti o nekoj vrsti kontinuiteta u opredeljenjima.

Radikalna retorika Vuka Draškovića na skupštini u Novoj Pazovi sa pozivom na revanšizam prema drugim jugoslovenskim narodima je u izvesnoj meri korigovana donošenjem ove deklaracije i programa nove stranke. Program SPO-a je bio sličan programu SNO-a. Značajna razlika je bila u tome što se SPO primarno zalagao za očuvanje jugoslovenske države uz prihvatanje federativnog koncepta.[30]

Početkom juna je došlo do eskalacije sukoba Vojislava Šešelja i Vuka Draškovića, koje je za posledicu imalo napuštanje stranke od strane njenog potpredsednika i jednog od osnivača. Kao uzrok ovog sukoba, Šešelj navodi Draškovićevu samovolju koju je sprovodio unutar stranke zanemarujući stranačke organe i postavljajući ljude na visoka mesta u stranci bez konsultovanja sa članstvom. Takođe, apostrofirao je i mešanje supruge Vuka Draškovića, Danice Drašković, u stranačke poslove.[31] S druge strane, Drašković piše da je bilo neslaganja sa Šešeljem oko više pitanja. Posebno je polemiku izazvalo Šešeljevo odbijanje da se stupi u kontakt sa princem Aleksandrom Karađorđevićem, sinom kralja Petra II. Ipak, glavni povod za prekid saradnje bio je upad u Jugoslovensko dramsko pozorište sa ciljem prekidanja predstave *Sveti Sava* autora Siniše Kovačevića u kome su, između ostalih, učestvovali članovi SPO-a predvođeni potpredsednikom ove stranke. Prekid predstave je bio praćen uvredama na račun glumca Žarka Lauševića koji je u ovom komadu igrao glavnu ulogu.[32]

---

29 Dušan Radulović i Nebojša Spaić, *U potrazi za demokratijom* (Beograd: Dosije, 1991), 187–188.

30 Dubravka Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije", u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov (Beograd: Republika, 1996), 82.

31 Стефановић, *Покриставање петокраке*, 237.

32 Vuk Drašković, *Ožiljci života* (Beograd: Laguna, 2022), 143.

Šešelj je po napuštanju SPO-a osnovao Srpski četnički pokret, koji nije registrovan kao politička organizacija od strane nadležnih organa u Republici Srbiji, te ovaj pokret nije učestvovao na decembarskim izborima. Program Srpskog četničkog pokreta je podrazumevao: „obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske srpske države na Balkanu koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati, pored sadašnje oktroisane srbijanske federalne jedinice, srpsku Makedoniju, srpsku Crnu Goru, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Dalmaciju, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju i srpsku Baranju".[33] U programu ovog pokreta se eksplicitno navodi izdvajanje teritorijalno proširene srpske jedinice iz jugoslovenske federacije, ali se ne navodi kojim bi se političkim sredstvima ovaj programski cilj ostvario.

Program Demokratske stranke

Demokratska stranka je formirana kao partija liberalno-demokratske orijentacije. Nacrt njenog programa pod nazivom *Pisma o namerama Demokratske stranke* objavljen je 11. decembra 1989. godine. Ovaj dokument je potpisala i objavila grupa sačinjena od trinaest beogradskih intelektualaca poznatih po različitim oblicima otpora vladajućem režimu. U sklopu *Pisma o namerama* nalazila su se programska načela ove stranke u okviru kojih su zastupljene i stavke o unutrašnjem uređenju Jugoslavije. Ovaj segment dokumenta je podrazumevao sledeće teze: „Unutrašnje uređenje Jugoslavije treba da bude federativno, pod uslovom da ga prihvate svi narodi koji tvore Jugoslaviju. Novi istorijski sporazum o unutrašnjem uređenju Jugoslavije mogu postići samo legitimni predstavnici svakog jugoslovenskog naroda ponaosob. Federalno ustrojstvo Jugoslavije moći će se dovesti u sklad s osnovnim načelima demokratije ako se uz ravnopravnost federalnih jedinica zajemče i ravnopravnost građana kao pojedinaca. Takođe valja obezbediti ustavne mogućnosti da se u okviru pojedinih federalnih jedinica obrazuju teritorijalne autonomije ukoliko to stanovništvo, na teritorijama sa posebnim etničkim sastavom ili kulturno-istorijskim identitetom, referendumom odluči".[34] Na osnovu ovog segmenta može se reći da je Demokratska stranka stajala na stanovištu očuvanja postojećeg unutrašnjeg uređenja savezne države uz određene promene statusa nacionalnih manjina u drugim republikama, kao i potencijalno stvaranje novih političkih entiteta koji bi bili formirani na osnovu plebiscita. Za Demokratsku stranku je nacionalno pitanje bilo pre svega demokratsko pitanje. Smatrali su da je samo u demokratskom poretku, tj. višestranačkom sistemu moguće smanjiti etničke sukobe između pojedinih naroda unutar zajedničke države. Nadležnosti saveznih institucija bi se

[33] Radulović i Spaić, *U potrazi za demokratijom*, 199.

[34] Коста Николић и др., прир., *Историја Демократске странке. Документи* (Београд: Службени гласник, Институт за савремену историју, 2010), 26.

ticale očuvanja integriteta zemlje, funkcionisanja tržišne privrede, kao i zaštite individualnih i kolektivnih ljudskih prava. Ravnopravnost federalnih jedinica postigla bi se uspostavljanjem dvodomnog saveznog parlamenta gde bi u jednom domu bili ravnopravno zastupljeni predstavnici svake federalne jedinice, a u drugom bi građani birali svoje predstavnike u približno jednakim izbornim jedinicama po principu „jedan čovek – jedan glas". U cilju ravnopravnosti nacija bila bi potrebna ustavna jemstva koja bi bila usmerena prema narodima koji žive van svojih matičnih republika čime bi se postigla njihova „kulturna i duhovna integracija i puno potvrđivanje njihovog duhovno-istorijskog identiteta".[35]

Savez reformskih snaga za Srbiju

Savez reformskih snaga Jugoslavije je predstavljao politički blok koji je, između ostalih, svoje ogranke imao i u Republici Srbiji i Autonomnoj Pokrajini Vojvodini (Savez reformskih snaga za Srbiju i Vojvodinu). Ovaj politički blok je osnovao predsednik Saveznog izvršnog veća Ante Marković. Osnivanje ove organizacije podržalo je anacionalno, liberalno i građansko biračko telo. Stranka je profilisana kao nosilac projugoslovenske struje na političkoj sceni federalnih republika sa liderom koji je uživao veliki politički značaj imajući u vidu funkciju koju je obavljao.[36] Ova stranka je osnovana polovinom 1990. godine tako da nije učestvovala na izborima u Sloveniji i Hrvatskoj održanim u proleće iste godine. Na političkoj sceni u Srbiji SRSJ se povezala sa Udruženjem za jugoslovensku demokratsku inicijativu koje je osnovano u Zagrebu 1989. godine. Ove dve političke organizacije su istakle zajedničkog kandidata na predsedničkim izborima u Republici Srbiji.

Predsednik SIV-a Ante Marković je tokom svog mandata sprovodio ekonomske reforme sa ciljem da savezna država prevaziđe dugogodišnju krizu prožetu velikom inflacijom i padom životnog standarda građana. U decembru 1989. godine donete su reformske mere koje su privredu u Jugoslaviji učinile vodećom u odnosu na druge postkomunističke države. Stopa mesečne inflacije je sa 48 odsto iz septembra 1989. godine pala na nulu, koliko je iznosila u maju naredne godine. Omogućena je unutrašnja pretvorivost dinara u strane valute tako da je jedna marka vredela sedam dinara. Zalihe stranog novca su porasle sa šest na devet milijardi dolara. Sprovedena je liberalizacija spoljne trgovine, stroga finansijska politika i najavljen je početak privatizacije. Istraživanje Instituta za političke studije iz aprila 1990. godine pokazivalo je da Marković među Beograđanima ima veću popularnost i od samog Miloševića.[37]

---

35 Isto, 40–41.

36 Dijana Vukomanović, „Nastanak političkih partija", u: *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, prir. Vladimir Goati (Beograd: Beogradski krug i AKAPIT, 1997), 35–36.

37 Слободан Антонић, *Милошевић. Још није готово* (Београд: Vukotić media, 2015), 48.

Program Saveza reformskih snaga Jugoslavije je podrazumevao opredeljenje za državno uređenje Jugoslavije koje omogućava političko, društveno i ekonomsko samopotvrđivanje svakom građaninu svake nacije i republike, kao i za demokratski sporazum predstavnika svih jugoslovenskih naroda zasnovan na postojećim političkim i ekonomskim reformama. Navedeno je da Jugoslavija treba da bude utemeljena na zajedničkom interesu, odnosno jedinstvenom tržištu, novcu, granicama, spoljnoj politici i odbrani zemlje. Takođe, istaknuto je da je neophodno da jugoslovenska država garantuje suverenost svih naroda i republika u stvaranju privrednih, političkih i kulturnih institucija u cilju sopstvenog razvitka.[38]

***

Socijalistička partija Srbije, Demokratska stranka i Savez reformskih snaga za Srbiju su u svojim programskim načelima zastupale slične koncepte uređenja jugoslovenske države koji su se bazirali na očuvanju federacije koje bi bilo garantovano dogovorom između republičkih elita. SPS i DS su se zalagale i za stvaranje novih entiteta u sastavu drugih jugoslovenskih republika koji bi nastali na osnovu demokratski izražene volje građana, odnosno raspisivanjem plebiscita. Demokratska stranka nije osporavala postojeće zakone, kao ni ustavne amandmane iz 1989. godine koji su omogućili promenu određenih ustavnih ovlašćenja autonomnih pokrajina. U programima Srpske narodne obnove i Srpskog pokreta obnove pojavljuje se koncept konfederalnog uređenja jugoslovenske države koja bi se sastojala od srpske, hrvatske i slovenačke jedinice. Pored toga, teritorija srpske jedinice bi bila znatno proširena na račun postojećih federalnih jedinica. U slučaju neodrživosti konfederalnog uređenja, nacionalno orijentisane stranke su predlagale izdvajanje srpske države iz Jugoslavije.

Kampanja za parlamentarne i predsedničke izbore

Donošenjem Izbornog zakona krajem septembra 1990. godine raspisani su prvi višestranački izbori u Republici Srbiji i time je i zvanično otpočela predizborna kampanja, koja je trajala do početka decembra. Stranke su posezale za različitim oblicima promocije kako bi došle do što većeg broja birača. Na predsedničkim izborima su se pojavila 32 kandidata, koji su pojedinačno predstavljeni u predizbornim emisijama na Radio-televiziji Beograd. Veliki broj učesnika izbornog procesa može se objasniti odredbom Izbornog zakona koja je predviđala da jedna politička organizacija ili grupa građana mora skupiti stotinu potpisa kako bi istakla kandidata za narodnog poslanika.[39] Za predlog kandidata za predsednika Republike je takođe bilo neophodno sto potpisa birača.[40]

38 Radulović i Spaić, *U potrazi za demokratijom*, 192.
39 *Службени гласник Републике Србије*, 1/90, 14–15.
40 Isto, 12.

Promocija vladajuće partije

Kampanja Socijalističke partije Srbije u prvoj polovini oktobra, bazirana uglavnom na predstavljanju partije u više gradova i mesta u Srbiji, bila je u velikoj meri povezana sa promocijom novog Ustava Republike Srbije koji je ojačao centralnu vlast u republici nauštrb pokrajinskih rukovodstava Vojvodine i Kosova i Metohije. Funkcioneri SPS-a su se u svojim govorima osvrnuli na postignuća koja su ostvarena promenom ustava. Glavni slogan vladajuće partije u predizbornoj kampanji je glasio „Sa nama nema neizvesnosti".

Na promociji Socijalističke partije Srbije 3. oktobra u sali Narodnog pozorišta u Zemunu govorio je potpredsednik partije Bogdan Trifunović. U svom govoru Trifunović je naglasio da će se partija, kao i srpsko rukovodstvo, zalagati za dijalog između više strana na saveznom nivou radi bržeg pronalaska adekvatnog rešenja za krizu unutar saveznih institucija koja je bila vezana za donošenje novog Ustava SFRJ, koji bi umnogome odredio buduće uređenje zajedničke države. Takođe, Trifunović je naveo da odredbe novog Ustava Republike Srbije obavezuju srpsko rukovodstvo da održava kontakte sa Srbima koji se nalaze van matične republike, odnosno u drugim delovima Jugoslavije. Istakao je da federativna Jugoslavija postoji i funkcioniše kao Ustavom zagarantovana celina. Potpredsednik SPS-a je takođe postavio pitanje i zašto stranka Ante Markovića, koja zastupa projugoslovensku opciju, nije takav program ponudila u Sloveniji i Hrvatskoj (Savez reformskih snaga je učestvovao na izborima u Makedoniji i Crnoj Gori, prim. aut.), smatrajući da je tamo opstanak jugoslovenske države bio najviše pod znakom pitanja.[41]

Generalni sekretar Izvršnog odbora SPS-a Petar Škundrić govorio je na predstavljanju partije u Domu kulture u Obrenovcu. Rekao je da je proglašenje Ustava Republike Srbije veliki trijumf srpskog naroda, odnosno svega progresivnog, slobodarskog i poštenog u njemu. Naveo je da Socijalistička partija Srbije daje punu podršku Srbima u Hrvatskoj u njihovoj borbi za ravnopravnost, naglasivši da tamošnji režim izabran na prolećnim izborima sprovodi „smišljen atak na Jugoslaviju".[42]

Petar Škundrić je na promociji Socijalističke partije Srbije na Trgu srpskih ratnika u Kraljevu istakao da se SPS zalaže za Jugoslaviju kao federativnu demokratsku državu, kao i da je Srbija novim Ustavom postala jedinstvena i suverena na celoj svojoj teritoriji. Naglasio je da to ne znači da je Srbija nacionalna država jednog naroda u supremaciji nad drugim narodom, već demokratska i jedinstvena pravna država svih građana koji u njoj žive.[43]

---

41 Д. Радевић, „Србија се одлучно залаже за демократско решење проблема", *Политика*, 3. 10. 1990, 12.

42 Д. Радевић, „Партија демократије на делу", *Политика*, 5. 10. 1990, 6.

43 В. Благојевић, „Србија држава свих њених грађана", *Политика*, 9. 10. 1990, 6.

Na predstavljanju SPS-a u Uroševcu, član Glavnog odbora partije Zoran Anđelković je rekao da je novi Ustav omogućio Srbiji da sama odlučuje o svojoj sudbini, umesto da se odluke donose „na Brionima, Brdu kod Kranja i drugim letnjikovcima", aludirajući na višedecenijsku dominaciju saveznog političkog vrha u odnosu na republičko rukovodstvo u Srbiji koje je proglašenjem ovog Ustava okončano.[44]

Predsednik SPS-a Slobodan Milošević je predložen kao kandidat ove partije na predsedničkim izborima. Milošević se nije pojavio u predizbornoj emisiji Radio-televizije Beograd koja je bila predviđena za predstavljanje predsedničkih kandidata, već je svoju kampanju sprovodio kroz održavanje mitinga u više gradova u Srbiji.

Na mitingu koji je održan 1. novembra u Boru Milošević je naveo da postojeća politika koju sprovodi aktuelno rukovodstvo daje osetne rezultate koji se ogledaju u tome da je Srbija jedinstvena, demokratska država u kojoj su stvoreni uslovi za ekonomski i kulturni razvoj. „Novi Ustav nas obavezuje da svoj razvoj uređujemo odgovorno i u sopstvenom interesu. Insistiramo na ravnopravnim odnosima u federaciji. Ako se želi slobodno tržište u Jugoslaviji, a mi smatramo da je svima potrebno i da je potrebno da bude jedinstveno, onda je valjda jasno da svaka republika mora da preuzme svoj deo obaveze i odgovornosti za njegovo funkcionisanje. Svako narušavanje ekonomske ravnopravnosti vodi razaranju tog tržišta sa nesagledivim posledicama koja nastaju u životu i razvoju svih delova Jugoslavije" – rekao je Milošević. Takođe je istakao da se Srbija zalaže za Jugoslaviju kao federativnu zajednicu zato što bi samo u takvoj državi svi Srbi živeli zajedno, ali i zato što bi svi narodi Jugoslavije u takvoj zajednici bili ravnopravni.[45]

Milošević je održao miting i u Nišu 21. novembra na kome je spomenuo i delovanje nacionalno orijentisanih stranaka koje je ocenio kao pritisak na srpsko rukovodstvo sa ciljem da se zaustave reforme ekonomskog i političkog sistema i da se „Srbija vrati u prošlost i uvuče u haos". Pored toga, ukazao je da je ujedinjenje Srbije, koje je posledica donošenja novog Ustava, zapravo onemogućilo sprovođenje smišljene politike ekonomskog uništavanja privrede koja bi dovela do socijalnih nemira u državi. Lider SPS-a nije eksplicitno rekao ko sprovodi tu politiku, ali se može zaključiti da se radi o nacionalno orijentisanim strankama, pre svih Srpskom pokretu obnove.[46]

Na mitingu u Kragujevcu 27. novembra predsednički kandidat SPS-a je govorio o programu ekonomske politike koju srpska vlast želi da sprovede. Ukazao je na posledice dezintegracionih procesa koji su bili vidljivi na saveznom nivou rekavši: „Fiskalna politika, monetarna politika, kao i politika ličnih dohodaka, nezaobilazne su funkcije savremene države za regulisa-

---

44 З. Костић, „Судбина у властитим рукама", *Политика*, 9. 10. 1990, 6.

45 Слободан Милошевић, *Прилог историји двадесетог века* (Београд: Treći milenijum, 2008), 65–68.

46 Isto, 69–71.

nje robnih novčanih tokova i za obezbeđenje istih uslova, neophodnih za istinsku konkurenciju i naravno, za selekciju. Da odmah kažem, smatram da je mesto takvih funkcija države, u našim uslovima prirodno, u federaciji, pa je to i jedan od važnih razloga što se zalažemo za federativno uređenje Jugoslavije. Međutim, tok događaja ne samo što ne vodi uspostavljanju neophodnih funkcija federacije, već kao što vidimo, dobija i suprotan pravac. Pod uticajem tendencija, osamostaljivanja i odvajanja od Jugoslavije, Slovenija i Hrvatska su se izuzele od određenog broja saveznih zakona i time jednostrano oslobodile ekonomskih odnosa prema federaciji…".[47]

Miting u Novom Sadu je održan 5. decembra i na njemu je Milošević pohvalio zalaganje naroda Vojvodine za debirokratizaciju Srbije i stvaranje jedinstvene Republike Srbije.[48] Smatrao je da ideja da srpski narod živi u jednoj državi nije protiv interesa Jugoslavije i da je zajednički život svih jugoslovenskih naroda moguć, što pokazuje održivost strukture stanovništva u Vojvodini. Svoj govor je završio rekavši: „Živela Srbija! Živela federativna Jugoslavija!".[49]

Socijalistička partija Srbije je i u svojoj kampanji promovisala federalno uređenje Jugoslavije, suverenost i jedinstvo Republike Srbije koji su omogućeni proglašenjem septembarskog ustava. Jedan od plakata u predizbornoj kampanji ove partije sadržao je slogan „Za jedinstvenu Srbiju". Milošević je svoju kampanju za predsedničke izbore više posvetio priči o ekonomiji, te je u tom kontekstu govorio i o statusu savezne države i Republike Srbije.

Kampanja Srpskog pokreta obnove

Srpski pokret obnove je svoju kampanju sprovodio kroz organizovanje masovnih stranačkih mitinga. Na velikom broju tih mitinga je govorio lider SPO-a Vuk Drašković koga je stranka predložila za svog predsedničkog kandidata.

Vuk Drašković je govorio na mitingu u Novom Pazaru koji je održan 16. septembra 1990. godine. Lider SPO-a je veliki deo svog govora posvetio odnosu između Srba i Muslimana koji su činili veliki deo stanovništva Novog Pazara. Međutim, jedan segment njegovog govora su mediji, ali i vladajuća elita, iskoristili protiv njega podsećajući i kasnije tokom devedesetih godina na ono što je Drašković izgovorio u Novom Pazaru. Naime, Drašković je rekao da svi građani, bez obzira na veru ili naciju, treba da imaju jednaka prava ukoliko Srbiju priznaju za svoju zemlju. A u sledećoj rečenici je izgovorio: „Kad Srpski pokret obnove dobije vlast, svaki onaj ko u ruku, u ovoj Raškoj zemlji, stegne turski barjak, ustaški barjak, albanski barjak, ili bilo čiji drugi

47 Isto, 74.

48 O tome više u: Небојша Владисављевић, *Антибирократска револуција* (Београд: Архипелаг, 2020).

49 Милошевић, *Прилог историји двадесетог века*, 81–83.

državni barjak sem srpskog – ostaće i bez ruke i bez barjaka!". Zbog ove rečenice koja se može oceniti kao šovinistička, Drašković je kasnije priznao da je pogrešio. Ali je u sledećoj rečenici takođe rekao: „Istovremeno, svaki onaj koji muslimanima povredi njihovu veru, običaje i prava, ujedaće se za šta se niko njegov nije ujedao!".[50] Ovom rečenicom koju je izgovorio odmah nakon sporne rečenice, Drašković je zapravo želeo da naglasi da je stav njegove stranke i njegov lični stav poštovanje jednakosti svih građana Srbije bez obzira na veru ili naciju. Međutim, prva rečenica u ovom segmentu je ostala zabeležena u mnogim medijima i poslužila je, kako sam Drašković ističe, kao negativna kampanja protiv predsedničkog kandidata SPO-a.[51]

Srpski pokret obnove je 11. oktobra organizovao miting u Nišu. Predsednik ove stranke je u obraćanju istakao svoje prognoze koje su se odnosile na postizborni period i izgled političkog života u zavisnosti od epiloga decembarskih izbora, odnosno ukoliko na njima pobedi Socijalistička partija Srbije i Slobodan Milošević, sa jedne strane, kao i u slučaju pobede SPO-a i njegovog izbora za predsednika. „JNA će se raspasti, a Srpska vojska neće biti formirana. Ratovaćemo kriminalno i na sramotu tradicionalne časti našeg vojnika. Srpski režim će sve naše istine pretvoriti u neistine. Svet će zaboraviti da smo postradali u Jasenovcu i narod žrtva biće proglašen za narod dželata. Svi će biti protiv nas, čak i Rusi. Izgubićemo Prvi svetski rat i oba balkanska… Eto, to će nam se desiti ako 9. decembra komunisti pobede. A ako pamet pobedi, ako SPO pobedi, rata ni razbijanja Jugoslavije biti neće. Ja verujem da nisu pogašene sve sveće razuma ni u Hrvatskoj, ni među Muslimanima, ni među Arnautima. Možemo od Jugoslavije stvoriti jednu federaciju ili konfederaciju po uzoru na švajcarsku, punu kantona, raznih pokrajina, oblasti, autonomija, gde će svima da bude široko i potaman. To je naš ideal" – zaključio je Drašković.[52]

U ovom govoru Drašković je nedvosmisleno naglasio da se Srpski pokret obnove zalaže za opstanak jugoslovenske države kao federacije. Program Srpske narodne obnove čiji je autor bio upravo Vuk Drašković, kao i program Srpskog pokreta obnove koji je Drašković osnovao po isključenju iz prve stranke, nudili su konfederaciju kao jedinu opciju potencijalnog opstanka jugoslovenske države. Shodno tome, može se reći da je u izvesnoj meri došlo do evolucije jugoslovenskog koncepta koji je nudio predsednik SPO-a. U predizbornoj kampanji se pokazalo da je i najuticajnija nacionalno orijentisana stranka prihvatila model federalnog uređenja Jugoslavije.

Svetski sabor Srpskog pokreta obnove je održan u „Sava centru" 28. oktobra. Vuk Drašković je na ovom saboru zvanično predstavio političku platformu SPO-a o budućnosti savezne države. „Jesmo za Jugoslaviju, ali za novu, sasvim drukčiju. Za federaciju smo, čak i po cenu pristajanja na sada-

50 Vuk Drašković, *Isečci vremena* (Beograd: Laguna, 2016), 32.
51 Драшковић, *Мета*, 73.
52 Вук Драшковић, *Подсећања* (Београд: Српска реч, 2001), 47–48.

šnje unutrašnje granice, koje su inače neistorijske i kriminalno postavljene, pod uslovom da savezna država bude višestranačka i demokratska republika ili monarhija i pod uslovom da se autonomne pokrajine ili oblasti uspostave svuda tamo gde njihovo postojanje nameću isti razlozi kao i u današnjoj Srbiji. Praktično, to znači da bi trebalo zagarantovati teritorijalnu autonomiju Srbima u Hrvatskoj, zatim autonomiju Istre i Dubrovnika, a Bosnu i Hercegovinu razdeliti na četiri autonomne oblasti: jednu u kojoj preovlađuju rimokatolici, drugu u kojoj su u većini muslimani i dve u kojima pretežu pravoslavni. Držeći se istog aršina, preurediti iznutra i Makedoniju, tako da budu nacionalno i kulturno zadovoljeni tamošnji Makedonci, i Srbi, i Šiptari. Pokrajine i oblasti unutar sadašnjih republičkih granica u Jugoslaviji zamišljamo, približno, kao kantone u Švajcarskoj".[53] Drašković nije pominjao potencijalno stvaranje autonomnih oblasti na prostoru Raške gde su Muslimani činili većinu, kao što nije naveo da li bi ukinuo autonomne pokrajine Vojvodinu i Kosovo i Metohiju. Pored toga, njegov predlog nije obuhvatao rešenje za druge nacionalne manjine koje su živele u pojedinim oblastima u Srbiji.

Kao što je već rečeno, kampanja predsedničkog kandidata SPS-a Slobodana Miloševića se više odnosila na ekonomska nego na nacionalna pitanja, kojima se više bavio Srpski pokret obnove i predsednički kandidat Vuk Drašković. Međutim, ove ideološki suprotstavljene partije zastupale su sličan politički program po pitanju uređenja jugoslovenske države.[54]

Polarizacija u Demokratskoj stranci

Tokom predizborne kampanje došlo je do podele u Demokratskoj stranci koja je za posledicu imala održavanje Izborne skupštine u stranci na kojoj se vršio izbor za najviše stranačke funkcije i članstvo u Glavnom i Izvršnom odboru. DS nije zvanično promenila svoje stanovište prema modelu savezne države i statusu Srbije, ali su se unutar stranke pojavili drugačiji pogledi na važna politička pitanja. Stranka je podeljena na dva tabora. Jednu stranačku struju činili su predsednik stranke Dragoljub Mićunović i članovi Glavnog odbora Vojislav Koštunica, Zoran Đinđić, Ljubomir Tadić i Slobodan Inić. Na drugoj strani su bili potpredsednik Borislav Pekić, članovi Glavnog odbora Nikola Milošević, Gojko Đogo, Aleksandar Petrović i predsednik Izvršnog odbora Kosta Čavoški.[55] Prema kasnijem svedočenju Čavoškog, jedan od uzroka ovog sukoba je bilo nezadovoljstvo predsednika DS-a što se u stranačkom glasilu *Demokratija* više pažnje posvećuje drugim funkcionerima, a da predsednik stranke ne dobija adekvatan prostor u brojevima ovog glasila.[56] Međutim, osnovna podela se odnosila na politiku stranke prema odre-

[53] Isto, 50.
[54] Antonić, *Zarobljena zemlja*, 108.
[55] Radulović i Spaić, *U potrazi za demokratijom*, 73.
[56] Коста Чавошки, *Сећања неуспешног политичара I* (Београд: Catena mundi, 2022), 260.

đenim nacionalnim pitanjima. Struja predvođena Kostom Čavoškim i Nikolom Miloševićem je želela da stranka, osim liberalno demokratskog, dobije i nacionalni karakter.

Nikola Milošević je predložio da Demokratska stranka kandiduje za predsednika Srbije princa Tomislava Karađorđevića, mlađeg brata kralja Petra II i srednjeg sina kralja Aleksandra I Karađorđevića. Predsednik stranke se nije saglasio sa ovim predlogom, ali je stranačko rukovodstvo većinom glasova usvojilo predlog i odredilo delegaciju koja bi razgovarala sa princem koji se tada nalazio u Londonu, kao jedan od članova kraljevskog doma. Mićunović u svojim memoarima piše da su se u delegaciji, pored njega, nalazili još i Kosta Čavoški i član Glavnog odbora Radoslav Stojanović. Razgovor sa princem nije rezultovao njegovim pristankom, a Čavoški i Stojanović su tokom razgovora stekli utisak da princ Tomislav ipak nije dobra opcija za predsedničkog kandidata. Ova inicijativa se nije dopala princu Aleksandru Karađorđeviću koji je smatrao da, kao starešina kraljevskog doma, mora biti obavešten o ovakvim odlukama političkih stranaka. Pored toga, na sastanku sa delegacijom DS-a, naveo je da ovakva inicijativa ima za posledicu ukidanje monarhije.[57] Mićunović svedoči da mu je tom prilikom odgovorio da je monarhija ukinuta neposredno posle Drugog svetskog rata i da nijedan jugoslovenski narod ne želi povratak dinastije Karađorđević na čelo države.[58]

Ideja o kandidovanju princa Tomislava za predsednika Srbije može se tumačiti kao pokušaj članstva Demokratske stranke da na određen način vrate dinastiju Karađorđević u politički život Srbije posle Drugog svetskog rata. Takav potez svakako ne bi značio obnovu monarhije, ali bi verovatno naišao na pozitivne reakcije unutar nacionalno orijentisanog biračkog tela, posebno onog dela koje je bilo raspoloženo za političku rehabilitaciju članova dinastije i njihov potencijalni povratak u zemlju.

Na Velikoj skupštini, koja je održana 29. septembra u Sava centru, Dragoljub Mićunović i Kosta Čavoški su se kandidovali za predsednika Demokratske stranke. Kosta Čavoški je u svom govoru na skupštini rekao da je neophodno da Demokratska stranka promeni svoj ekonomski i nacionalni program. Naveo je da, u uslovima dezintegracije savezne države koja je izvesna, veći deo srpskog naroda mora živeti u jednoj državi. „Ta država može biti današnja Jugoslavija, pod uslovom da bude prava, dobro uređena demokratska federacija, a ne nekakav amalgam federalizma ili konfederalizma. To zatim može biti smanjena Jugoslavija ukoliko jedan, najviše dva jugoslovenska

---

[57] Predsednik DS-a Dragoljub Mićunović u svojim memoarima prikazuje ovaj događaj na sledeći način: „Aleksandar nas je primio nadmeno, ljut 'kako smo se usudili da bez njegove saglasnosti 'ukidamo' monarhiju, kandidovanjem njegovog strica za predsednika Republike'. On je dao intervju zagrebačkom *Globusu* da postoje istraživanja koja potvrđuju da u Jugoslaviji postoji velika podrška monarhiji i da on ima velike šanse da bude kralj Jugoslavije, da 'povrati krunu koju su partizani oteli njegovom ocu u šumi u Jajcu'". – Драгољуб Мићуновић, *Живот у невремену II* (Београд: Архипелаг, 2013), 37–38.

[58] Isto, 37–38.

naroda odluče da istupe. Konačno, to može biti i država koja će najvećma obuhvatati Srbe. Jedno je, međutim, zajedničko ovim trima mogućnostima: srpski narod u celini ili najvećim delom mora živeti pod jednim državnim krovom, tj. u jednoj državi" – rekao je Čavoški. Pitanje položaja albanske nacionalne manjine na prostoru Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije Čavoški je smatrao značajnim i istakao je kao rešenje uspostavljanje kulturno-prosvetne autonomije umesto teritorijalno-političke autonomije. Naglasio je da se zalaže za ukidanje autonomije Kosova i Metohije. Čavoški je ponovio odredbe stranačkog programa u kojima je istakao zalaganje za sprovođenje plebiscita na teritorijama koje budu posegle za otcepljenjem od zajedničke države. „Možda bi ovaj naš program rešavanja nacionalnog pitanja i državnog uređenja mogli da sažmemo u izreku našeg najuglednijeg člana, književnika Borislava Pekića: 'Jugoslaviju, naravno, nećemo razbijati, ali nećemo dozvoliti da ona razbije nas'", zaključio je Čavoški.[59]

Mićunović je govorio o dostignućima Demokratske stranke i zalaganju za slobodne i poštene izbore u Republici Srbiji. Nacionalnim pitanjima je posvetio jedan segment svog govora i tada je rekao sledeće: „Ako naša stranka ne ističe suviše koliko je ona nacionalna ili patriotska to nije zato što bi ona bila manje nacionalna ili patriotska nego što tu stvar smatra prirodnom. Prirodna je briga za svoj narod".

Dragoljub Mićunović je ubedljivo pobedio Kostu Čavoškog osvojivši 235 naspram 77 glasova.[60] Mićunović je ponovo izabran za predsednika stranke, Vojislav Koštunica za potpredsednika, dok je Zoran Đinđić postao predsednik Izvršnog odbora. Ovim je stranačka struja predvođena Mićunovićem pobedila nacionalno orijentisanu struju koja se zalagala i za veću saradnju sa strankama desnice.

Demokratska stranka je po pitanju koncepta jugoslovenske države i statusa Srbije ostala dosledna programskim načelima i tokom predizborne kampanje. Pobeda Mićunovićeve struje je bitno doprinela očuvanju postojećeg političkog kursa u odnosu na koncept jugoslovenske države i status Srbije u okviru federacije.

Predsednički kandidat Ivan Đurić

Savez reformskih snaga i Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu kandidovali su istoričara i profesora na Filozofskom fakultetu u Beogradu Ivana Đurića na predsedničkim izborima. U intervjuu za nedeljni list *Vreme* Ivan Đurić je istakao da je pitanje Kosova i Metohije neophodno rešavati razgovorom i uspostavljanjem demokratskih institucija. Rekao je da postojeća politika vladajućeg režima zasnovana na represiji ne može dati

[59] К. Чавошки, „Нећемо дозволити да нас Југославија разбије", *Демократија*, 13. 10. 1990, 8.

[60] Radulović i Spaić, *U potrazi za demokratijom*, 74.

adekvatne rezultate.[61] Na predstavljanju u okviru predizborne emisije na Radio-televiziji Beograd Ivan Đurić je naveo da je „njegovo jugoslovenstvo dobro počivalo na utemeljenom srpstvu". Smatrao je da je opstanak Jugoslavije bolje rešenje od njenog nestanka, iako je primećivao da je u postojećim okolnostima Jugoslavija pred raspadom. Srbija, po njegovom mišljenju, ne treba braniti Jugoslaviju, već bi o njenoj sudbini morali odlučivati svi legitimno izabrani predstavnici svake republike na osnovu zajedničkog dogovora. Dodao je da zagovornici federativnog i konfederativnog koncepta pre svega moraju razumeti šta ova dva termina označavaju navodeći primere drugih država. Naime, Švajcarska je unitarna država, a formalno je konfederacija, dok su Sjedinjene Američke Države federacija uz postojanje konfederativnih elemenata. Zaključio je da Srbija samo u okviru Jugoslavije može ostvariti put evropskih integracija.[62]

Kampanja Ivana Đurića se u velikoj meri poklapala sa programom Saveza reformskih snaga, ali i Demokratske stranke, koja se zalagala za rešenje jugoslovenske krize zasnovano na demokratskom dijalogu između republičkih eksponenata izabranih na slobodnim i demokratskim izborima. Evropske integracije su za Ivana Đurića predstavljale neophodan imperativ za očuvanje savezne države.

Kampanja Vojislava Šešelja

Oštar nacionalni diskurs tokom predizborne kampanje zastupao je Vojislav Šešelj koji je bio predsednički kandidat Grupe građana, jer njegova stranka Srpski četnički pokret nije bila registrovana. Šešelj je tokom 1990. godine više puta bio hapšen. Tokom trajanja predizborne kampanje Šešelj je uhapšen 2. oktobra ispred palate Albanija zbog toga što je sa grupom pristalica Srpskog četničkog pokreta izložio pano na kome je ispisan zahtev za uklanjanjem posmrtnih ostataka pokojnog jugoslovenskog predsednika Josipa Broza Tita. Kažnjen je sa 15 dana zatvora.[63] Ponovo je uhapšen 23. oktobra i osuđen na 45 dana izdržavanja kazne u Padinskoj skeli.[64] Stražarno je sproveden iz zatvora u Republičku izbornu komisiju, gde je 1. novembra overio potpis na izjavu o prihvatanju kandidature za predsednika Srbije.[65] Povodom Šešeljevog hapšenja oglasili su se Demokratska stranka i Udruženje književnika Srbije kako bi ovaj postupak ocenili kao nedemokratski čin.[66]

---

61 S. Ast, „Treći čovek", *Vreme*, 26. 11. 1990, 15.

62 „Reformisti", Predizborna kampanja 1990, datum pristupa: 17. 1. 2026, reformisti, predizborna kampanja 1990.

63 Војислав Шешељ, *Српски четнички покрет* (Београд: Комитет за одбрану Војислава Шешеља; Српска радикална странка; „Велика Србија" д.о.о., 2020), 398–399.

64 Isto, 411.

65 Isto, 412.

66 Isto, 404.

Vojislav Šešelj je u svom predstavljanju na Radio-televiziji Beograd nedvosmisleno istakao da se ne zalaže za opstanak jugoslovenske države ni u kom obliku, već za obnovu samostalne srpske države uz prisajedinjenje svih onih oblasti koje su bile spomenute i u okviru programa Srpskog četničkog pokreta.[67]

Rezultati prvih višestranačkih izbora u Republici Srbiji

Socijalistička partija Srbije je ostvarila ubedljivu pobedu na parlamentarnim izborima osvojivši 46,1% glasova birača. Iako nije osvojila natpolovičnu većinu glasova, SPS je dobila čak 194 poslanička mandata, odnosno 77,6% od ukupnog broja poslanika. Ovakav epilog se može objasniti činjenicom da su izbori održani po većinskom sistemu u kome je veći akcenat na kandidatu, a ne na partiji.[68] Srpski pokret obnove je sa 15,8% glasova osvojio 19 poslaničkih mandata, dok je Demokratska stranka sa 9,1% raspolagala sa svega sedam mandata. Savez reformskih snaga je dobio 5,1% glasova i dva poslanička mandata.[69] Na predsedničkim izborima Slobodan Milošević je zauzeo prvo mesto sa 3.285.799 glasova (65,34), na drugom mestu je bio Vuk Drašković sa 824.674 glasova (16,40%), a na trećem Ivan Đurić, koji je dobio poverenje 277.398 birača (5,52%). Kandidat partije muslimanske nacionalne manjine pod nazivom Stranka demokratske akcije Sulejman Ugljanin je bio na četvrtoj poziciji osvojivši 109.456 glasova, a Vojislav Šešelj na petom mestu sa 96.277 glasova.[70]

Jedan od uzroka ubedljive pobede SPS-a i Slobodana Miloševića na ovim izborima bila je uloga medija. Radio-televizija Beograd i dnevni list *Politika* promovisali su Socijalističku partiju Srbije kao partiju koja jedina sprovodi politiku mira za razliku od stranaka Vuka Draškovića i Vojislava Šešelja koje su nudile političke programe koji su u pomenutim medijima tumačeni kao „ekstremni, militantni, huškački i avanturistički".[71] *Politika* je predstavljala treći najtiražniji dnevni list u Srbiji, a Televizija Beograd je bila prvi i najveći televizijski emiter u čitavoj SFRJ. Centralna informativna emisija „Dnevnik 2" raspolagala je tokom 1990. godine velikom gledano-

---

67 „Kandidat Srpskog četničkog pokreta, Vojislav Šešelj. Prvi izbori u Srbiji, decembar 1990. (2/3)", datum pristupa: 17. 1. 2026, Kandidat Srpskog četničkog pokreta, Vojislav Šešelj. Prvi izbori u Srbiji, decembar 1990. (2/3).

68 Više o karakteru izbornog sistema: Милан Јовановић, *Изборни системи. Избори у Србији 1990–1996* (Београд: Институт за политичке студије; Службени гласник, 1997), 123–160.

69 Vladimir Goati, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. Volja građana ili izborna manipulacija. Dodatak: izbori 2000* (Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2001), 209.

70 Isto, 210.

71 Slobodan Antonić, „Marketing opozicije u decembarskim izborima u Srbiji", u: *Politički marketing i prvi posleratni višestranački izbori u Jugoslaviji*, ur. Vladimir Goati (Beograd: Institut za novinarstvo; Radnička štampa, 1992), 70.

šću.[72] U oktobru 1990. godine gledanost u Srbiji bez pokrajina iznosila je više od dva i po miliona gledalaca. Tok predizborne kampanje je povećao gledanost za oko 400.000.[73] Ovakav medijski uticaj i dominacija SPS-a i Miloševića na nacionalnoj televiziji su u velikoj meri doprineli rezultatima izbora.

Još jedan uzrok ubedljivog trijumfa SPS-a bio je Izborni zakon koji su predstavnici vladajuće elite izradili bez uspostavljanja institucije okruglog stola sa opozicionim strankama. Ovakav metod je omogućio usvajanje Izbornog zakona u jednostranačkoj skupštini koji je bio po meri vladajuće partije, a nauštrb opozicionih stranaka.

Okosnicu kampanje Socijalističke partije Srbije sačinjavale su teze da su Slobodan Milošević i SPS sačuvali jugoslovensku državu, učinili Republiku Srbiju jedinstvenom, slobodnom, demokratskom i ravnopravnom u odnosu na sve ostale jugoslovenske republike. SPS i njen predsednički kandidat su svoju kampanju temeljili na dostignućima koja su sprovodili republički funkcioneri.[74] Ovakve poruke su nailazile na pozitivan odjek kod velikog broja birača kojima su pojedine opozicione partije predstavljane kao potencijalne prepreke sprovođenju državne politike.

Zaključak

Nastanak novih političkih stranaka u Srbiji doprineo je stvaranju drugačijih političkih programa i perspektiva. Socijalistička partija Srbije se u svom programu zalagala za opstanak jugoslovenske države kao federacije, dok je status Republike Srbije u okviru federacije podrazumevao jačanje republičkih institucija u odnosu na pokrajinske. Srpska narodna obnova je u svom programu istakla izdvajanje srpske države iz Jugoslavije, dok bi očuvanje savezne države bilo moguće ukoliko bi država bila konfederacija. S druge strane, stranka koja je nastala iz ogranka Srpske narodne obnove – Srpski pokret obnove je u svom programu prihvatio koncept federativnog uređenja koji je predsednik ove stranke Vuk Drašković promovisao u svom govoru na Svetskom saboru SPO-a. Ovaj sabor je predstavljao centralni događaj kampanje SPO-a. Demokratska stranka i Savez reformskih snaga za Srbiju su se zalagali za federativno uređenje jugoslovenske države i potencijalno stvaranje novih teritorijalnih entiteta nastalih na osnovu demokratski izražene volje naroda. Tokom kampanje, u DS-u je došlo do podele na nacionalnu i liberalnu struju. Liberalna struja je stajala na liniji stranačkog programa, dok je nacionalna struja nastojala da u stranačkoj promociji uključi i formulaciju da

---

72 Vladimir Petrović, „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića", *Istorija 20. veka*, god. XXXI, 2/2013, 201–202.

73 Jovanka Matić, *Televizija protiv birača. Televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990–2000* (Beograd: Dobar naslov, 2007), 70–71.

74 Jovanka Matić, „Državni marketing u funkciji izbornog marketinga SPS", u: *Politički marketing i prvi posleratni višestranački izbori u Jugoslaviji*, ur. Vladimir Goati (Beograd: Institut za novinarstvo; Radnička štampa, 1992), 82.

se DS zalaže za oblik države u kome bi svi Srbi živeli pod istim državnim krovom. Predsednički kandidat SRSJ-a i UJDI-a Ivan Đurić je u svom predstavljanju uglavnom sledio program ovih političkih organizacija po pitanju jugoslovenske države.

Tokom predizborne kampanje sve tri najuticajnije političke partije Socijalistička partija Srbije, Srpski pokret obnove i Demokratska stranka zastupale su identično stanovište koje je podrazumevalo opstanak jugoslovenske države kao federacije. Srpski pokret obnove, kao i Srpska narodna obnova iz koje je nastala ova stranka, u svojim programima su podržavale i stvaranje konfederacije kao alternative postojećem uređenju, ali i stvaranju samostalne srpske države u slučaju raspada Jugoslavije. Političke poruke Vojislava Šešelja i Srpskog četničkog pokreta zasnivale su se na osamostaljivanju srpske države uz značajno teritorijalno proširenje, ali njegova stranka nije bila registrovana, te nije ni dobila priliku da uđe u izbornu trku, a na predsedničkim izborima zauzeo je tek peto mesto sa manje od stotinu hiljada glasova.

Svi relevantni politički činioci su zapravo u većoj meri pratili politiku rukovodstva u Srbiji koja je počivala na stvaranju jedinstvene Srbije i očuvanju jugoslovenske federacije. Opozicija nije ponudila politički program koji bi predstavljao adekvatnu alternativu postojećem režimu i time privukao veći deo biračkog tela.[75] Delovanje predstavnika opozicionih stranaka tokom kampanje stvaralo je utisak da svi politički akteri podržavaju iste modele i kada je u pitanju status Srbije u okviru jugoslovenske države. Ubedljiva pobeda SPS-a se može objasniti i time da građani nisu prepoznali razlike između političkih poruka vladajuće partije i opozicionih stranaka.

Budućnost Jugoslavije i položaj Srbije nisu predstavljali dominantne teme u predizbornoj kampanji. Može se reći da ovo političko pitanje nije presudno uticalo na rezultate izbora kao što je bio slučaj u Sloveniji i Hrvatskoj na izborima u prvoj polovini 1990. godine. Kod nacionalno orijentisanih opozicionih stranaka antikomunizam je bio mnogo učestaliji,[76] dok su liberalno-demokratske partije više promovisale demokratsko uređenje i vladavinu prava. Vladajuća partija u Srbiji je svoju kampanju bazirala na kontinuitetu postojeće državne politike, za šta se i veliki broj birača u Srbiji i opredelio.

75 Nikolić, „Obnavljanje parlamentarnog poretka", 134.

76 Владимир Рибић, *Политичка мобилизација у Србији од 1987. до 1992. године* (Београд: Архипелаг, 2023), 101–104.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije; Fond 803, Predsedništvo SFRJ.

Objavljeni izvori

- Čavoški, Kosta. *Sećanja neuspešnog političara*. Beograd: Catena mundi, 2022.
- Čolak, Andrija. *Agonija Jugoslavije*. Beograd: Laguna, 2017.
- Drašković, Vuk. *Isečci vremena*. Beograd: Laguna, 2016.
- Drašković, Vuk. *Meta*. Beograd: Novosti, 2007. (Cyrillic)
- Drašković, Vuk. *Ožiljci života*. Beograd: Laguna, 2022.
- Drašković, Vuk. *Podsećanja*. Beograd: Srpska reč, 2001. (Cyrillic)
- Jović, Borisav. *Poslednji dani SFRJ*. Kragujevac: Prizma, 1996. (Cyrillic)
- Milošević, Slobodan. *Prilog istoriji dvadesetog veka*. Beograd: Udruženje „Sloboda", 2008. (Cyrillic)
- Mićunović, Dragoljub. *Život u nevremenu II*. Beograd: Arhipelag, 2013. (Cyrillic)
- *Nove stranke Srbije. Dokumenti novih političkih stranaka i grupa u Srbiji*. Beograd: Institut za političke studije, 1990.
- Nikolić, Kosta, Bojan Dimitrijević, Srđan Cvetković i Slobodan Gavrilović, prir. *Istorija Demokratske stranke 1989–2009. Dokumenti*. Beograd: Službeni glasnik, 2010. (Cyrillic)
- *Programske osnove i statut Socijalističke partije Srbije*, Beograd: Socijalistička partija Srbije, 1990.
- Radulović, Dušan, i Nebojša Spaić. *U potrazi za demokratijom.* Beograd: Dosije, 1991.
- Stefanović, Nenad. *Pokrštavanje petokrake. Tajni život srpske opozicije: 17. novembar 1989 – 1. februar 1994*. Beograd: BIGZ, 1994. (Cyrillic)
- Šešelj, Vojislav. *Srpski četnički pokret*. Beograd: Komitet za odbranu Vojislava Šešelja; Srpska radikalna stranka, „Velika Srbija" d.o.o., 2020. (Cyrillic)

Štampa i periodika

- *Borba*, 1990.
- *Demokratija*, 1990. (Cyrillic)
- *Politika*, 1990. (Cyrillic)
- *Srpska reč*, 1990. (Cyrillic)
- *Vreme*, 1990.

Izvori sa interneta

- „Kandidat Srpskog četničkog pokreta, Vojislav Šešelj. Prvi izbori u Srbiji, decembar 1990. (2/3)". Datum pristupa 17. 1. 2026. Kandidat Srpskog četničkog pokreta, Vojislav Šešelj. Prvi izbori u Srbiji, decembar 1990. (2/3).
- „Reformisti, predizborna kampanja 1990". Datum pristupa 17. 1. 2026. reformisti, predizborna kampanja 1990.

Literatura

- Antonić, Slobodan. „Marketing opozicije u decembarskim izborima u Srbiji". U: *Politički marketing i prvi posleratni višestranački izbori u Jugoslaviji*, uredio Vladimir Goati, Beograd: Institut za novinarstvo, Radnička štampa, 1992.
- Antonić, Slobodan. *Milošević. Još nije gotovo*. Beograd: Vukotić media, 2015.
- Antonić, Slobodan. *Zarobljena zemlja*. Beograd: Otkrovenje, 2002.
- Goati, Vladimir. *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. Volja građana ili izborna manipulacija. Dodatak izbori 2000*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2001.
- Guskova, Jelena. *Istorija jugoslovenske krize I*. Beograd: ИГАМ, 2003.
- Jovanović, Milan. *Izborni sistemi. Izbori u Srbiji 1990–1996.* Beograd: Institut za političke studije; „Službeni glasnik", 1997.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.
- Kovačević, Despot. *Partije i partijski sistemi na postjugoslovenskom prostoru*. Beograd: Albion books, 2020.
- Matić, Jovanka. *Televizija protiv birača. Televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990–2000.* Beograd: Dobar naslov, 2007.
- Nikolić, Kosta. *Jugoslavija, poslednji dani: 1989–1992. Knjiga 1. „Svi Srbi u jednoj državi*". Beograd: Službeni glasnik, 2019. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta. „'Ne damo Kosovo'. Ustavne promene u Srbiji 1989. (II)". *Istorija 20. veka*, god. XXX, br. 3/2012, 171–190.
- Nikolić, Kosta. „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990". *Tokovi istorije*, god. XXIX, br. 2/2011, 132–152.
- Osojnik, Janez. „Plebiscit u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine: mogućnosti istorijskog razmatranja". U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, uredili Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, 133–158. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025.
- Petrović, Vladimir. „Raspad SFRJ: Kriza, erozija, rat". *Istorija 20. veka*, god. XXXIII, 1/2015, 111–132.
- Petrović, Vladimir. „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića". *Istorija 20. veka*, god. XXXI, 2/2013, 183–204.
- Ribić, Vladimir. *Politička mobilizacija u Srbiji od 1987. do 1992. godine*. Beograd: Arhipelag, 2023.
- Stojanović, Dubravka. „Traumatični krug srpske opozicije". U: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju II*, uredio Nebojša Popov, 67–97. Beograd: Republika, 1996.
- Vladisavljević, Nebojša. *Antibirokratska revolucija*. Beograd: Arhipelag, 2020.
- Vukomanović, Dijana. „Nastanak političkih partija". U: *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, priredio Vladimir Goati, Beograd: Beogradski krug i AKAPIT, 1997.

Summary

Miloš Jovanović

The concept of Yugoslav state during the campaign for the first multi-party elections in Republic of Serbia in 1990

Abstract: At the end of 1989 and the beginning of 1990, a larger number of political parties were founded in the Socialist Republic of Serbia. While they were preparing for the first multi-party elections in the Yugoslav Republics, new political parties were confronted with the question of the existence of the federal state. Therefore, the attitudes of political parties toward the increasing destabilization of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the status of Serbia as the largest federal republic were an important part of the election process during 1990. The aim of this paper is, based on archival sources, available historiographical and memoir literature, as well as the press, to explain the extent to which the question of the federal state model was present in the 1990 election campaign in Serbia and how much it influenced the final outcome of the first multiparty elections. Furthermore, through an analysis of the programs and various platforms of relevant political actors, the paper will present their ideological positions and determine the degree to which these positions influenced their attitudes toward the survival of the federal state.

Keywords: Yugoslavia, Serbia, Federation, Confederation, parties, campaign, power, opposition

According to the programs of the relevant political parties founded at the beginning of 1990, the concept of the Yugoslav state varied. The main differences between these concepts concerned the structure of the federation versus a confederation. The Socialist Party of Serbia, which was the ruling party, the Democratic Party, and the Union of Reform Forces advocated federalization as the model for the Yugoslav state. On the other hand, the Serbian Renewal Party promoted either confederalization or the establishment of an independent Serbian state if Yugoslavia were to collapse. The political campaign officially began in September 1990. During the campaign, almost every party and presidential candidate endorsed a similar concept of a common state. Interestingly, the most popular nationalist party, the Serbian Renewal Party, and their presidential candidate, Vuk Drašković, also promoted federalization as the only viable framework for the future of Yugoslavia. The Socialist Party of Serbia promoted strong republican leadership in opposition to the autonomy of the provinces of Vojvodina and Kosovo and Metohija. Members of the Democratic Party belie-

ved that each Yugoslav federal republic should conduct a referendum with the potential introduction of new regions or provinces. A democratic solution for each part of Yugoslavia was their central concept. The election victory of the Socialist Party of Serbia and Slobodan Milošević can be explained by the fact that all relevant parties adhered to the main concepts of state politics. During the campaign, the Democratic Party and the Serbian Renewal Party failed to present an alternative program for the Yugoslav state and for Serbia's position within it.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.bogosavljevic

Milan BOGOSAVLJEVIĆ, doktorand
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
milan.bogosavljevic.1997@gmail.com
ORCID: 0009-0006-0682-2744

Jugoslovenska narodna armija tokom 1991. godine u memoaristici

Apstrakt: Ovaj rad ima za cilj da na osnovu memoarsko-dnevničke građe prikaže ulogu Jugoslovenske narodne armije u događajima tokom 1991. godine. Pored složenih prilika na unutrašnjem planu zbog sve većih međunacionalnih tenzija kao i novih okolnosti na spoljašnjem planu usled završetka Hladnog rata, unutar same Armije odvijao se proces sveobuhvatne reorganizacije. Položaj i uloga Jugoslovenske narodne armije tokom ove godine mogu se podeliti u tri hronološke celine. Prva obuhvata period do izbijanja sukoba u Sloveniji, druga se odnosi na oružane sukobe u ovoj republici i početak povlačenja vojnih trupa, dok poslednja celina obuhvata rat na prostoru Hrvatske. Desetodnevni rat u Sloveniji pokazao je mnoge slabosti JNA, koje će svoju kulminaciju doživeti tokom jeseni 1991. godine u Hrvatskoj. Usled uticaja različitih faktora za svega nekoliko meseci Jugoslovenska narodna armija je praktično postala srpsko-crnogorska vojska.

Ključne reči: Jugoslovenska narodna armija, Predsedništvo SFRJ, Vrhovna komanda, borbena dejstva, Slovenija, Hrvatska, raspad Jugoslavije

Uvod

Uloga Jugoslovenske narodne armije (JNA) u događajima od druge polovine 1980-ih godina pa do njenog nestanka različito se tumači. U srpskoj istoriografiji se u poslednjih nekoliko godina sve više piše o ratovima koji su obeležili raspad Jugoslavije, a samim tim i o ulozi JNA u tim događajima. Među naučnim radovima u vezi sa ovom temom u srpskoj istoriografiji ističu se dela istoričara Bojana Dimitrijevića i Koste Nikolića.[1] Na prostoru Hrvatske

[1] Бојан Димитријевић, *Војска Рейублике Срйске у раћу 1992–1995: „Војска брза као вјећар"* (Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју; Бања Лука: Архив Републике Српске, 2023); Бојан Димитријевић, *Оклойне јединице ЈНА 1945–1992* (Нови Сад: Архив Војводине; Београд: ИСИ, 2024); Bojan Dimitrijević, *Od JNA do srpske vojske: Srpska vojna iskušenja na kraju 20. veka* (Beograd: Institut za savremenu istoriju; Medija centar Odbrana, 2022); Bojan Dimitrijević, *General Mladić i Vojska Republike Srpske* (Beograd: Catena mundi, 2019); Bojan Dimitrijević i Dušan Kukobat, *Drugi krajiški korpus* (Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i tra-

i Federacije Bosne i Hercegovine njeno delovanje se isključivo posmatra kroz prizmu ratnih sukoba. Tamo se savezna armija i vojni vrh posmatraju kao glavni instrument u sprovođenju „velikosrpske politike" Slobodana Miloševića, zbog čega je JNA predstavljena u izrazito negativnom svetlu. Sprovođenje plana „Jedinstvo" se danas na tim prostorima tumači kao početak te negativne uloge. Istovremeno, u Srbiji se na JNA gleda kao na vojsku koja je posedovala materijalno-tehničku nadmoć, ali koja uprkos tome nije uspela da ispuni svoju dužnost i sačuva državu.

Usled delimične dostupnosti arhivske građe, poseban značaj u proučavanju ovih događaja zauzima dnevničko-memoarska građa ljudi koji su u ovom periodu obavljali najvažnije funkcije u državi na saveznom ili republičkom nivou, kao i u vojnom vrhu. Uprkos činjenici da autori u tim delima pokušavaju da opravdaju sopstvenu ulogu u tim događajima, oni predstavljaju dragocene izvore za razumevanje samih aktera koji su učestvovali u donošenju važnih odluka, kao i za sagledavanje njihovih međusobnih odnosa. U radu je korišćen deo memoarsko-dnevničke građe, koji obuhvata zapise admirala Branka Mamule, generala Veljka Kadijevića, Jevrema Cokića, Konrada Kolšeka, Martina Špegelja, Aleksandra Vasiljevića, Dragoljuba Ojdanića, a od političkih aktera dela Momira Bulatovića, Borisava Jovića, Vorena Zimermana (Warren Zimmermann).

Plan *Jedinstvo*

Prema Ustavu iz 1974. godine oružane snage Jugoslavije sastojale su se iz dve komponente – Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane. Svaka republika i pokrajina imala je svoj štab koji je rukovodio Teritorijalnom odbranom na svom području. Ustavnim rešenjima određeno je da se Armija finansira iz saveznog budžeta, dok su se sredstva za Teritorijalnu odbranu obezbeđivala iz republičkog budžeta. Svi ovi faktori su, prema mišljenju generala Veljka Kadijevića,[2] uticali na slabljenje jedinstva oružanih snaga.[3] Događaji u Hrvatskoj 1971. godine tokom *Hrvatskog proljeća*, kao i de-

ženje nestalih lica, 2022); Kosta Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani: 1989–1992. Knjiga 1. „Svi Srbi u jednoj državi"* (Beograd: Službeni glasnik, 2019); Kosta Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani: 1989–1992. Knjiga II. „Ljudi mržnje, zemlja smrti"* (Beograd: Službeni glasnik, 2020); Kosta Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani: 1989–1992. Knjiga III. Razaranje države, stvaranje države* (Beograd: Službeni glasnik, 2022); Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina. Rat koji su mnogi želeli 1992–1995. Knjiga 1. U ime smrti (1992)* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2024); Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina. Rat koji su mnogi želeli 1992–1995. Knjiga II. Potraga za mirom* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2025).

2 Veljko Kadijević (1925–2014), general-armije, učesnik NOB-a. U NOB-u je bio od 1943. godine kao omladinski rukovodilac, a na kraju rata pomoćnik komesara Prve dalmatinske brigade. Posle rata u JA/JNA obavljao je dužnosti komesara i komandanta divizije, načelnika Štaba korpusa i pomoćnika komandanta armije. Bio je Savezni sekretar za narodnu odbranu (1988–1992). Penzionisan je 1992.

3 Вељко Кадијевић, *Против удар: Моје виђење распада Југославије* (Београд: ИП „Филип Вишњић" АД, 2010), 61–74.

monstracije na Kosovu i Metohiji, ukazali su Armijskom vrhu na opasnost da bi snage Teritorijalne odbrane u unutrašnjoj krizi mogle biti upotrebljene protiv JNA.[4] Takođe, među pojedincima u vojnom vrhu postojao je i strah da bi republička rukovodstva mogla uticati na komande armijskih oblasti smeštenih u njihovim glavnim gradovima.[5]

Do tada se ustrojstvo Armije zasnivalo na organizaciji postavljenoj planom *Snaga II* iz septembra 1968. godine. Armijski vrh je tokom 1985. godine Predsedništvu SFRJ izneo predlog nove organizacije oružanih snaga.[6] U pismu upućenom admiralu Mamuli,[7] član Predsedništva SFRJ iz Srbije Nikola Ljubičić[8] navodi da je stara organizacija izdržala doba hrvatskog nacionalizma, srpskog liberalizma i makedonskog ekstremizma, te da pored svega toga nije slabila Jugoslaviju.[9]

Admiral Mamula navodi da je cilj reorganizacije bio stvaranje jedinstvene oružane sile, uz dosledno zadržavanje koncepta opštenarodne odbrane.[10] Koncept nove organizacije trebalo je da omogući jedinstvo prostora, jedinstvo odbrane bez republičkih granica i jedinstvo komandovanja bez uplива republičkih rukovodstava.[11] Novim planom uspostavljena je Vrhovna komanda, koju su činili Predsedništvo SFRJ i Štab Vrhovne komande, dok su sam Štab činile strukture Generalštaba i Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu.[12]

Da bi predlog armijskog vrha bio prihvaćen, bilo je potrebno više od godinu dana uveravanja kako bi se dobila saglasnost niza institucija, saveta i komisija.[13] Kako bi zadobio podršku za novu organizacionu strukturu, vojni vrh je tražio pomoć i od penzionisanih generala koji su obavljali značajne

4 Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Beograd: DAN GRAF; Club Plus, 2014), 86–87.

5 Martin Špegelj, *Sjećanja vojnika* (Zagreb: Znanje, 2001), 88.

6 Davor Marijan, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2008), 109.

7 Branko Mamula (1921–2021) admiral-flote, učesnik NOB-a. Tokom NOB-a prešao je put od borca do političkog komesara Komande severnog Jadrana. Posle rata obavljao niz dužnosti u Ratnoj mornarici, bio je komandant Vojno-pomorske oblasti i pomoćnik Saveznog sekretara za narodnu odbranu. U periodu od 1982. do 1989. godine obavljao je dužnost saveznog sekretara za narodnu odbranu, nakon čega je penzionisan.

8 Nikola Ljubičić (1916–2005) general-armije, učesnik NOB-a. Na početku NOB-a bio je borac u Prvoj užičkoj četi Užičkog NOP odreda, na kraju rata zamenik komandanta KNOJ-a. Posle rata obavljao je dužnosti komandanta korpusa, pomoćnika komandanta Prve armije i komandanta Prve armije. U periodu od 1967. do 1982. godine bio je na dužnosti Saveznog sekretara za narodnu odbranu. Od 1982. do 1984. godine bio je predsednik Predsedništva Srbije, a od 1984. do 1989. godine član Predsedništva Jugoslavije.

9 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 90.

10 Isto, 91.

11 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 349.

12 Marijan, *Slom Titove armije*, 121.

13 Predsedništvo SFRJ, predsedništva republika i pokrajina, rukovodstvo SKJ I Komisiju SKJ za ONO i DSZ, Vojni savet i Savet za narodnu odbranu. – Mario Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991: Planovi, pripreme i provedba* (Zagreb: Despot infinitus, 2023), 53–54.

funkcije u posleratnom periodu.[14] Predsedništvo SFRJ je 6. februara 1987. godine prihvatilo predlog o reorganizaciji JNA, da bi 1. oktobra iste godine Generalštab JNA bio preimenovan u Generalštab oružanih snaga SFRJ.[15] Predviđeno je da se ova reforma odvija u tri faze (*Jedinstvo I*, *II* i *III*) i da se završi 1995. godine, bez narušavanja borbene gotovosti.[16] Na kraju tog procesa predviđalo se da bi sastav JNA trebalo da bude smanjen za 10–15%.[17]

Sprovođenje plana *Jedinstvo* započelo je najpre u jedinicama Ratnog vazduhoplovstva i protivazdušne odbrane (RViPVO) 1986, dok je u kopnenoj vojsci i ratnoj mornarici realizovano tokom 1988. godine, kada su prestale sa radom komande dotadašnjih armija i Drugog samostalnog korpusa u Titogradu.[18]

Planom *Jedinstvo* jugoslovenski prostor je podeljen na četiri vojišta: severozapadno, centralno, jugoistočno i jadransko-pomorsko. Svako vojište pokrivala je jedna vojna oblast, čije granice nisu bile vezane za republičke granice.[19] Na operativnom nivou divizijski sastavi su zamenjeni korpusnim. Vojni vrh je smatrao da je ovakva organizacija modernija i efikasnija.[20] Reorganizacija je sprovedena i na nivou brigada, koje su ustrojene po statusu popunjenosti kao brigade „A", „B" i „R". Brigade „A" statusa bile su u miru popunjene sa 60–100% ljudstva, sa rokom mobilizacije od 14 do 18 časova. Kod brigada „B" popunjenost je iznosila 25–60%, sa rokom mobilizacije do 24 časa. Brigade „R" su popunjene do 25%, sa rokom mobilizacije do 48 sati.[21] Štabovi TO spušteni su na nivo korpusa, a predviđeno je da u ratu budu potčinjeni komandi vojne oblasti.[22] U sastavu korpusa nalazile su se i partizanske divizije i brigade.[23]

Centralno vojište pokrivala je *Prva vojna oblast* (Beograd), severozapadno *Peta vojna oblast* (Zagreb), jugoistočno *Treća vojna oblast* (Skoplje), dok je jadransko-pomorsko vojište zauzimala *Vojno-pomorska oblast* (Split). RViPVO bio je podeljen po korpusima: Prvi korpus sa komandom u Beogradu pokrivao je zonu *Prve vojne oblasti*, Treći korpus sa komandom u Nišu pokrivao je prostor *Treće vojne oblasti*, dok je Peti korpus sa komandom u Zagrebu pokrivao prostor *Pete vojne oblasti*.

---

14 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 89.

15 Marijan, *Slom Titove armije*, 109.

16 Јеврем Цокић, *Почетак краја* (Рума: Српска књига, 2008), 14.

17 Konrad Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ: Sećanje na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj* (Beograd: Dan Graf, Danas, 2005), 68.

18 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 350; Marijan, *Slom Titove armije*, 112; Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991*, 55.

19 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 349.

20 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 64.

21 Цокић, *Почетак краја*, 13–14.

22 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 351; Marijan, *Slom Titove armije*, 113.

23 Partizanske divizije i brigade bile su R statusa i namenjene za izvođenje dejstava na užem i matičnom prostoru; Цокић, *Почетак краја*, 14.

Zona *Prve vojne oblasti* obuhvatala je prostor Šumadije, Vojvodine, zapadne Srbije, Slavonije i Bosne i Hercegovine (bez područja Bihaća). Ona je po površini bila najveća vojna oblast i obuhvatala je zonu nekadašnje *I* i *VII* armije. Njen sastav činili su korpusi: Četvrti sa komandom u Sarajevu, Peti u Banja Luci, Dvanaesti u Novom Sadu, Sedamnaesti u Tuzli, Dvadeset četvrti u Kragujevcu i Trideset sedmi u Titovom Užicu. Pored ovih jedinica, u njenom sastavu su bili Komanda odbrane grada Beograda, Prva proleterska gardijska mehanizovana divizija, Četvrta motorizovana divizija i Rečna flotila.[24] Korpus sa komandom u Novom Sadu nastao je preformiranjem ranijeg Dvanaestog mehanizovanog korpusa,[25] dok je Dvadeset druga pešadijska divizija bila u sastavu Komande odbrane grada Beograda.

Zona *Treće vojne oblasti* nastala je spajanjem područja dotadašnje *II* i *III* armije i Drugog. samostalnog korpusa u Titogradu. Obuhvatala je prostor juga i istoka Srbije, Makedoniju i prostor Crne Gore. Treću vojnu oblast činili su Drugi korpus u Titogradu, Dvadeset prvi u Nišu, Četrdeset prvi u Bitolju, Četrdeset drugi u Kumanovu i Pedeset drugi u Prištini. Pored navedenih korpusa, u sastavu ove vojne oblasti bili su Komanda odbrane grada Skoplja i Trideset sedma motorizovana divizija.[26]

Peta vojna oblast obuhvatala je zonu nekadašnje *V* i *IX* armije, odnosno, teritoriju Slovenije, Hrvatske (bez Slavonije, Baranje, Dalmacije, Istre i područja oko Knina) i prostor Bosne i Hercegovine oko Bihaća.[27] U sastav vojne oblasti ušli su Trinaesti korpus u Rijeci, Četrnaesti u Ljubljani, Trideset prvi u Mariboru i Trideset drugi mehanizovani korpus u Varaždinu.[28] Pored navedenih korpusa, u sastavu su bile i Komanda odbrane grada Zagreba i Šesta proleterska pešadijska divizija u Karlovcu.[29]

Tokom sprovođenja faze *Jedinstvo III,* prema naredbi načelnika Generalštaba od 15. maja 1990. godine, formiran je Deseti korpus sa komandom u Zagrebu.[30] U sastav ovog korpusa ušli su Komanda odbrane Zagreba, delovi Šeste pešadijske divizije i delovi Trideset drugog korpusa,[31] kao i garnizoni u Zagrebu, Petrinji, Karlovcu, Sisku, Jastrebarskom i Dugom Selu.[32]

Vojno-pomorska oblast sa komandom u Splitu zadržala je najvećim delom raniju formaciju.[33] U njen sastav su ušle Komanda Flote, tri vojno-pomorska sektora (Peti, Osmi i Deveti), kao i Deveti korpus sa komandom u Kninu. Cela jugoslovenska obala bila je podeljena na tri pomenuta sektora.

---

24 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 351–352; Marijan, *Slom Titove armije*, 111–112.
25 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 470.
26 Isto, 352.
27 Цокић, *Почетак краја,* 18; Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991*, 66.
28 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 352, 470.
29 Isto, 352.
30 Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991*, 60.
31 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 357; Цокић, *Почетак краја*, 31.
32 Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991*, 69–70.
33 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 353.

Područje Istre (od Pazina do ušća reke Mirne) i Kvarnera bilo je u zoni Petog vojno-pomorskog sektora sa komandom u Puli. Područje Dalmacije do Konavala, sa svim ostrvima, bilo je u sastavu Osmog Vojno-pomorskog sektora sa komandom u Šibeniku, dok je obala od Konavala do ušća reke Bojane bila u zoni Devetog vojno-pomorskog sektora sa komandom u Kumboru.[34]

Prilikom sprovođenja plana *Jedinstvo II*, do kraja 1990. godine rasformirane su sve divizije u sastavu JNA, osim Prve proleterske gardijske mehanizovane divizije.[35] Ovu jedinicu činile su tri proleterske gardijske mehanizovane brigade: Prva u Beogradu, Druga u Valjevu i Treća u Požarevcu.[36] Prelazak na korpusnu organizaciju nije povećao borbenu moć pojedinih jedinica, tako da su Deveti i Deseti korpus po svom sastavu realno predstavljali tek diviziju, odnosno ojačanu diviziju.[37]

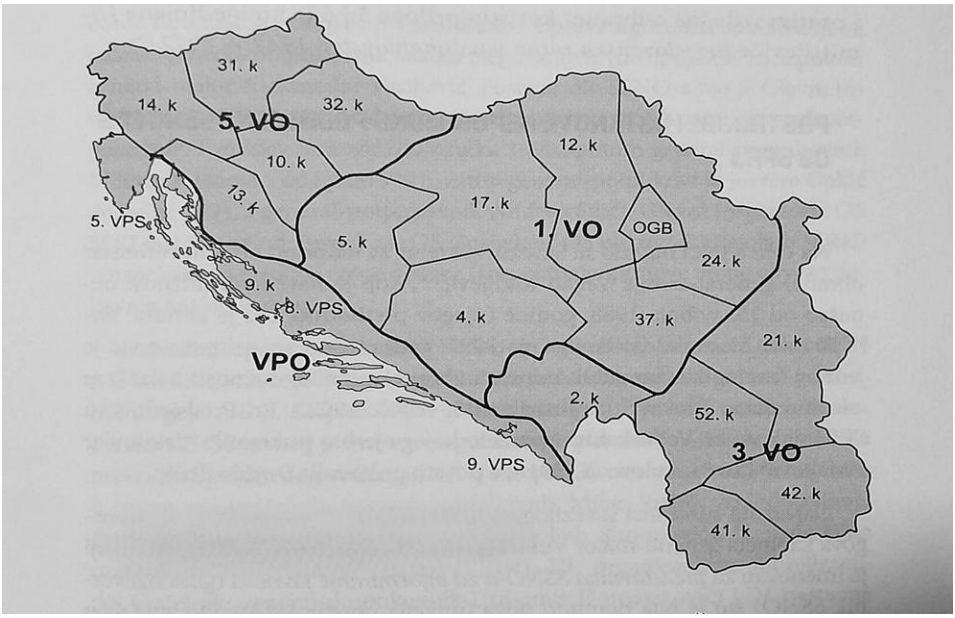
Nova organizacija Armije izazvala je oštru reakciju jedino političkog rukovodstva SR Slovenije, zbog ukidanja komande armije u Ljubljani.[38] Takođe, odluka o potčinjavanju Drugog korpusa u Titogradu *Trećoj* a ne *Prvoj vojnoj oblasti* naišla je na otpor i nerazumevanje. Admiral Mamula potvrđuje postojanje takvog negodovanja, ali ne daje nikakva detaljnija objašnjenja o njemu.[39]

Teritorija Bosne i Hercegovine po prvi put nije posmatrana kao posebna celina u vojnoj organizaciji. U svim dotadašnjim ratnim planovima ovaj prostor uvek je bio projektovan kao strategijska rezerva u slučaju napada, bilo sa zapada ili sa istoka.[40] Zbog takvog strateškog položaja, na tom području su izgrađeni ili su prošireni postojeći vojni kapaciteti: podzemni aerodrom kod Bihaća, podzemna komandna mesta kod Han Pijeska i Konjica, aerodromi u Mostaru, Rajlovcu, Tuzli i Banjaluci, fabrike namenske industrije u Bugojnu, Travniku, Sarajevu, Goraždu i Mostaru, rodovski nastavni centri u Sarajevu (pešadija), Banjaluci (oklopno-mehanizovane jedinice), Bileći (Škola rezervnih oficira), Mostaru (vazduhoplovstvo), i Trebinju (sanitet).[41]

Najviše polemika, posebno nakon završetka sukoba na jugoslovenskom prostoru, izazvala je zona koju je obuhvatala *Prva vojna oblast*, jer su se na njenoj teritoriji najintenzivnije odvijala ratna dejstva tokom ratova od 1991. do 1995. godine. Pojedini autori navode da granice ove oblasti zajedno sa zonom Devetog korpusa predstavljaju vojno ucrtavanje i organizovanje teritorija koje treba da čine buduću „Veliku Srbiju".[42] Kao argument o „plani-

34 Marijan, *Slom Titove armije*, 113; Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991*, 56, 73–78.
35 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 356.
36 Isto, 470, 481–482.
37 Marijan, *Slom Titove armije*, 111.
38 Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991*, 55.
39 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 89.
40 Radovan Radinović, *Laži o sarajevskom ratištu* (Beograd: Svet knjige, 2004), 18–20.
41 Бојан Димитријевић, *Војска Републике Српске у рату 1992–1995: Војска брза као вјетар* (Нови Сад: Архив Војводине, Београд: ИСИ; Бања Лука: Архив Републике Српске, 2023), 15.
42 Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 89; Sefer Halilović, *Lukava strategija* (Sarajevo: Maršal, 1997), 69–70.

ranoj agresiji" JNA na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, koristi se činjenica da je pri svakoj komandi vojne oblasti formiran po jedan zaštitni motorizovani puk, dok su na nivou korpusa osnovani bataljoni vojne policije i izviđačko-diverzantski bataljoni.[43] General Vahid Karavelić[44] kao jednu od faza u toj pripremi navodi i godišnju štabnu ratnu vežbu „Romanija", koja je izvođena u periodu od 1986. do 1990. godine.[45]

Prilog 1: Organizacija Jugoslovenske narodne armije 1. 1. 1991. godine (Izvor: Werhas, *Agresija JNA na Hrvatsku 1991*, 61).

S druge strane, pojedini oficiri JNA smatraju da je proces reorganizacije smanjio borbenu gotovost vojske u trenutku izbijanja sukoba. Komandant *Pete vojne oblasti*, general Konrad Kolšek,[46] navodi da su u periodu od marta do

[43] Димитријевић, *Војска Републике Српске*, 18–19; Димитријевић, *Оклопне јединице*, 360.

[44] Vahid Karavelić (1956–), general-major Vojske Federacije BiH, u JNA obavljao niz dužnosti, od komandira voda do komandanta bataljona. Kao kapetan I klase dezertirao iz JNA i prešao u Patriotsku ligu. Tokom rata u Bosni i Hercegovini obavljao niz dužnosti; koordinator Patriotske lige Sjeveroistočne Bosne (1992), operativac u Glavnom štabu ARBiH (1992), zamenik komandanta Prvog korpusa ARBiH (1992–1993), komandant Prvog korpusa (1993–1995), komandant Komande Zapadne Bosne. Nakon rata bio je načelnik Operativne uprave u Štabu Zajedničke komande Federacije BiH.

[45] Vahid Karavelić, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu: Sjeveroistočna Bosna 1991–1992* (Sarajevo: Institut za istraživanje ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, 2004), 60.

[46] Konrad Kolšek (1933–2009), general-pukovnik, komandant Pete vojne oblasti u Zagrebu (1989–1991). Sa te dužnosti smenjen 29. 6. 1991. godine tokom sukoba u Sloveniji, a u oktobru 1991. godine je penzionisan.

maja 1991. godine u ovoj oblasti pojedini specijalizovani sastavi – koji su u tom trenutku komandi bili najpotrebniji – smanjeni na 50% brojnog stanja po predviđenoj formaciji.[47] Tokom faza *Jedinstvo II* i *III* bitno su redukovani brojnost i vrsta jedinica sa stalnim vojničkim sastavom.[48] General Milisav Sekulić[49] kao jedan od ključnih problema navodi da su na prostorima gde su se mogli očekivati sukobi bile raspoređene brigade „R" statusa, a da su brigade „A" statusa na tom području imale tehniku, ali nedovoljno ljudstva.[50] Sekulić zaključuje da je koncepcija celokupnog plana dovela do toga „da se u prvoj fazi objektivno oslabi JNA i maksimalno smanji njena borbena sposobnost u aktivnostima kojima je trebalo sačuvati unutrašnju stabilnost zemlje. Preko noći su nestajale jedinice čije zadatke nije niko preuzimao. Rasformiranjem takvih jedinica čitava područja ostajala su bez aktivne vojske".[51]

Stvarna namena plana ogledala se i u njegovom nazivu. Sa vojne strane, nova organizacija je imala smisla jer je većina zona odgovornosti korpusa pokrivala određeni operativni pravac. Korpusi (Četvrti, Peti i Trideset sedmi) čije se zone nalaze u dubini teritorije, predviđeni su kao strateška rezerva, jer njihove zone odgovornosti ne pokrivaju nijedan operativni pravac.

U decembru 1988. godine savezni sekretar za narodnu odbranu admiral Branko Mamula odlazi u penziju i postavilo se pitanje njegovog naslednika. Razmatrane su dve opcije: prva – da novi savezni sekretar bude stariji general, učesnik NOB-a, koji bi dužnost obavljao nekoliko godina dok ga ne zameni neki mlađi i energičniji general; druga – da na dužnost odmah stupi neko od mlađih generala. Pored toga, otvoreno je i pitanje nacionalnosti budućeg čelnog čoveka Armije, kao i iz koje republike će dolaziti. Na kraju je prihvaćena prva opcija – da to bude general, učesnik NOB-a, koji je istovremeno obavljao i dužnost načelnika Generalštaba, s tim da 1990. godine na to mesto dođe general koji nije bio učesnik NOB-a.[52] Takođe je odlučeno da novi savezni sekretar bude general-pukovnik Veljko Kadijević, rođen u SR Hrvatskoj, dok je za načelnika Generalštaba imenovan general-pukovnik Stevan Mirković, rođen u SR Srbiji.[53] U septembru 1989. godine na dužnost načelni-

47 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 68.

48 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 360.

49 Milisav Sekulić (1935–2021), general-major Srpske vojske Krajine. Tokom karijere u JNA obavljao niz dužnosti a tokom 1991. godine imao je čin pukovnika. Nakon toga postaje načelnik Odeljenja za operativno-nastavne poslove Glavnog štaba Srpske vojske Krajine. Objavio više knjiga na temu vojne istorije.

50 Milisav Sekulić, *Jugoslaviju niko nije branio a Vrhovna komanda je izdala* (Beograd: Banjac print, 1997), 35.

51 Sekulić, *Jugoslaviju niko nije branio*, 15.

52 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 162–163.

53 Stevan Mirković (1927–2015), general-pukovnik, učesnik NOB-a od 1944. godine, a na kraju rata obavljao je dužnost političkog delegata voda u Desetoj krajiškoj brigadi. Tokom vojne karijere obavljao je niz komandnih dužnosti u JNA: komandant 63. padobranske brigade, komandant divizije, komandant armije. Od 1985. zamenik načelnika Generalštaba a načelnik Generalštaba u periodu od 1987. do 1989. godine. Penzionisan 1989. godine.

ka Generalštaba postavljen je general-pukovnik Blagoje Adžić, rođen u SR Bosni i Hercegovini.[54]

Zaoštravanje jugoslovenske krize – Početak secesionizma, ilegalno organizovanje i naoružavanje

Od 20. do 22. januara 1990. godine održan je XIV (vanredni) kongres SKJ, sazvan da bi se smirila situacija unutar SKJ, pre svega između slovenačkog i srpskog rukovodstva. Kongres je ostao upamćen po demonstrativnom napuštanju slovenačkih delegata, što je najavilo kraj Saveza komunista Jugoslavije. Među pojedinim oficirima se pojavilo mišljenje da JNA ne može postojati bez SKJ. Kao odgovor na raspad Saveza komunista Jugoslavije, vojni vrh donosi odluku o stvaranju nove organizacije, pod nazivom Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju, koja je zvanično osnovana 17. decembra 1990. godine.[55] General Kadijević je u intervjuu za RTS 2009. godine istakao da je formiranje pokreta bilo greška, ali da se u tom trenutku mislilo da će se tako sačuvati jugoslovenski duh.[56] Među samim oficirima je vladala dilema da li pristupiti novom pokretu, jer je sama ideja partijske organizacije unutar JNA dovedena u pitanje među čelnim ljudima već polovinom osamdesetih.[57]

U Sloveniji je 23. decembra 1990. godine održan Plebiscit o samostalnosti. Tokom kampanje slovenački političari su kao jedan od argumenata za otcepljenje navodili tvrdnju da stav JNA nije naklonjen njihovim nacionalnim težnjama.[58] Smatralo se da bi uoči plebiscita moglo doći do manjih vojnih provokacija, ali se na kraju ispostavilo da se JNA nije mešala u tok glasanja.[59]

Nakon prvih višestranačkih izbora u Sloveniji i Hrvatskoj, dolazi do novih neslaganja između saveznih i republičkih organa. Nova rukovodstva u Ljubljani i Zagrebu sa nepoverenjem su gledala na JNA, smatrajući je za „dogmatsku, birokratsko-partijsku, političku vojsku", u koju se ne može imati poverenje.[60]

---

54 Blagoje Adžić (1932–2012) u JNA stupio 1953. godine i tokom vojne karijere obavljao je sve komandantske dužnosti, od komandira voda do komandanta armije. Od 1987. godine bio je na dužnosti zamenika načelnika Generalštaba, a na funkciji načelnika Generalštaba nalazio se od 1989. godine. General Adžić je prvi načelnik Generalštaba koji nije bio učesnik NOB-a. Nakon penzionisanja generala Kadijevića, obavljao je dužnost v.d. saveznog sekretara za narodnu odbranu. Penzionisan 1992. godine. Roditelji, dva brata i sestra generala Adžića, ubijeni su u ustaškom pokolju na Božić 1942. godine u selu Pridvorica kod Gacka.

55 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 28.

56 „Упитник: генерал Вељко Кадијевић", РТС, 2007. https://www.youtube.com/watch?v=JDx9BKmw_E8.

57 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 194–197.

58 Janez Osojnik, „Plebiscit u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine: mogućnosti istorijskog razmatranja", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski (Beograd: INIS, 2025), 150.

59 Isto, 150–151.

60 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 37.

Slovenačke vlasti izašle su sa zahtevom da svi slovenački regruti služe vojni rok u zoni *Pete vojne oblasti*, s tim da u septembarskom roku 60% regruta služi na teritoriji Slovenije, a da bi u sledećem regrutnom kontingentu taj udeo trebalo da dostigne 90%. Slovenačko rukovodstvo je smatralo da je tadašnji vojni budžet preveliki i tražilo je da se on smanji za 30%.[61] Istovremeno, JNA je sve češće postajala meta napada u slovenačkoj štampi. Paralelno sa tim procesima tekle su i pripreme za otcepljenje Slovenije i potencijalni sukob sa JNA. U Kočevskoj Reci je 17. decembra izvršena smotra jedinica TO Slovenije, kojoj je prisustvovao i Lojze Peterle, predsednik slovenačke vlade.[62]

Politička situacija u Hrvatskoj nakon izbora postala je mnogo složenija nego u Sloveniji. Na izborima je pobedila Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), čiji je predsednik Franjo Tuđman uoči izbora dao nekoliko izjava kojima je relativizovao zločine Nezavisne Države Hrvatske (NDH).[63] Takva retorika uz odluku o nizu promena u MUP-u, među kojima je i zamena zvezde petokrake šahovnicom na policijskim kapama, dovela je do pobune srpskih policajaca u Kninu i okolnim mestima sa većinskim srpskim stanovništvom. Pored toga započeo je proces otpuštanja Srba sa posla, iz upotrebe je izbačeno ćirilično pismo, dok je umesto srpskohrvatskog službeni jezik postao hrvatski. Pored toga, u medijima se sve više sprovodila antisrpska propaganda.

Kao odgovor na ove mere, u avgustu 1990. godine Srbi u severnoj Dalmaciji, na području oko Knina, otpočeli su blokade puteva i proces formiranja svojih autonomnih oblasti. U takvoj situaciji jedinice *Pete vojne oblasti* u Hrvatskoj dobile su zadatak da sprečavaju sukobe i formiraju tampon-zonu između sukobljenih strana.[64] Generali Kolšek i Špegelj u svojim zapisima navode da su Srbima pomoć pružali i bivši generali JNA koji su u periodu NOB-a bili istaknuti komandanti na području Banije, Like, Slavonije i Korduna.[65]

Događaji u Kninskoj krajini podstakli su hrvatsko rukovodstvo da pitanje autonomije Srba u Hrvatskoj pokuša da reši upotrebom sile. Desetog septembra održan je sastanak predsednika republike Franje Tuđmana sa predsednikom republičke vlade Josipom Manolićem i ministrom odbrane Martinom Špegeljom, na kojem se raspravljalo o rešavanju situacije u Kninu. Napravljen je prvi plan o gušenju pobune u Kninu.[66] Ključno pitanje je bilo kako će se ponašati JNA, odnosno komanda Devetog korpusa, koja je bila stacionirana u ovom mestu. Špegelj navodi u svojim memoarima da je u Splitu razgovarao sa komandantom *Vojno-pomorske oblasti* admiralom Milom Kandićem, na osnovu čega je izneo pretpostavku da jedinice Devetog korpusa

61 Isto, 50; Кадијевић, *Против удар*, 104–105.
62 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 40.
63 Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 126–127.
64 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 33; Славко Лисица, *Командант по потреби* (Сомбор: МИГП „Војводина", 1995), 14.
65 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 34; Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 126–127; Špegelj posebno naglašava ulogu generala Dušana Pekića, Radojice Nenezića i Stanka Bjelajca.
66 Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 127.

neće intervenisati.[67] Do realizacije ovog, kao i još dva plana koja su napravljena do kraja januara 1991. godine, ipak nije došlo. Hrvatske snage u tom trenutku nisu bile dovoljno jake da sprovedu ovu operaciju, a njeno pokretanje značilo bi otvoreni sukob u kom JNA, zbog svog višenacionalnog sastava, ne bi mogla da bude po strani.

Hrvatsko rukovodstvo je počelo da, uporedo sa jačanjem jedinica MUP-a, stvara i sopstvene paravojne formacije, kao što su Zbor narodne garde (ZNG) i Hrvatske odbrambene snage (HOS). Zbor narodne garde formiran je pod okriljem Ministarstva odbrane Hrvatske. Do avgusta 1991. godine ZNG je imao petnaest brigada u svojoj formaciji, dok je MUP imao skoro 55 000 ljudi pod oružjem.[68]

Veliki problem za hrvatsko rukovodstvo bilo je kako naoružati sve ove formacije, budući da je, po odluci Predsedništva SFRJ od 17. maja, naređeno da naoružanje TO u Sloveniji i Hrvatskoj bude prebačeno iz civilnih u vojne magacine.[69] Proces naoružavanja hrvatskih snaga počeo je tokom oktobra 1990. godine, a najveći deo ilegalno je uvezen sa prostora Mađarske, dok je izvesna količina dopremljena i morskim putem iz Italije.[70] Tadašnji komandant Trideset drugog korpusa general Jevrem Cokić[71] u svojim zapisima navodi da je imao probleme sa višom komandom u pokušaju da spreči ovaj šverc oružja. On iznosi i podatak da je na području njegovog korpusa do kraja 1990. godine HDZ imao blizu 35.000 ljudi pod oružjem.[72] Švercovano oružje i oprema su deljeni u dva dela: jedan je bio namenjen dodatnom opremanju jedinica iz sastava MUP-a, dok je drugi služio za naoružavanje paravojnih jedinica. Borisav Jović u svom dnevniku navodi da su, prema podacima koji su do 4. januara 1991. godine stigli u Generalštab, u nelegalnom naoružavanju Hrvatske iz pravca Mađarske učestvovale „obe američke obaveštajne agencije".[73]

Početkom januara 1991. godine Uprava bezbednosti JNA dobila je operativna saznanja o planu za blokadu kasarne u Virovitici, ubistvo komandanta i načelnika štaba 288. mešovite protivoklopne artiljerijske brigade, kao i formiranje logora namenjenih zarobljenim pripadnicima JNA. Načelnik Uprave bezbednosti general Aleksandar Vasiljević navodi da je pomenuta akcija onemogućena 21. januara.[74] Nekoliko dana kasnije, 25. januara, Televizija Beograd emitovala je snimak na kojem Martin Špegelj detaljno obja-

---

67 Isto, 127–128.

68 Цокић, *Почетак краја*, 68–69; Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 55.

69 Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 146; Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 46–48.

70 Цокић, *Почетак краја*, 69,72; Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 142–143.

71 Jevrem Cokić (1934), general-pukovnik, tokom karijere u JNA bio na nizu dužnosti u Gardi, Generalštabu i komandant 32. korpusa. Tokom rata 1991. godine bio komandant Operativne grupe 2 do ranjavanja u oktobru. Nakon formiranja Vojske Jugoslavije bio na dužnostima u Generalštabu i komandant Prve armije, a penzionisan je u februaru 1995. godine.

72 Цокић, *Почетак краја*, 69–71.

73 Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 237.

74 Васиљевић, *Из бележница и сећања начелника КОС-а*, 187–188.

šnjava kako će izgledati predstojeći sukob sa JNA. Iako je snimak uzburkao javnost, osim nekoliko uhapšenih, među kojima je bio i Špegelj, izostao je energičniji odgovor od saveznog i vojnog rukovodstva. Špegelju je trebalo da bude suđeno pred Vojnim sudom u Zagrebu. Hrvatsko rukovodstvo je 26. januara izdalo saopštenje u kojem negira postojanje paravojnih sastava i odbija da uhapsi ministre Martina Špegelja i Josipa Boljkovca.[75] Pred Vojnim sudom u Zagrebu pokrenut je postupak protiv Špegelja i još nekolicine. Odgovarajući na ključno pitanje zašto Špegelj nije uhapšen, general Kadijević je obrazložio mnogo godina kasnije da vojne vlasti nisu mogle da sprovedu tu meru, jer se vrlo uspešno sakrivao.[76]

Bitno pitanje u vezi sa švercovanim oružjem jeste zašto JNA nije na vreme sprečila njegov uvoz u zemlju. General Cokić je, kao komandant Trideset drugog korpusa, predložio komandantu *Pete Vojne oblasti* generalu Kolšeku plan sprečavanja uvoza oružja u svojoj zoni odgovornosti. General Kolšek se složio sa tim planom i rekao da će o tome obavestiti generala Kadijevića. Ubrzo potom, Kolšek je izvestio Cokića da ne preduzima ništa, uz obrazloženje da će akcijom protiv uvoza oružja rukovoditi lično general Kadijević.[77] U svojim memoarima general Cokić izražava sumnju u to da je general Kolšek o navedenom predlogu uopšte obavestio Saveznog sekretara, a kao glavni razlog sumnje navodi činjenicu da je odgovor stigao za pola sata.[78] Da je vojni vrh loše postupao po pitanju ilegalnog naoružavanja i „afere Špegelj", ističe i admiral Mamula. On navodi da dužnost generala Kadijevića nije bila samo da „prati i snima" šverc oružja, već da ga odmah zapleni čim se pojavi na granici.[79]

Slovenija i Hrvatska su 20. januara 1991. godine potpisale sporazum o saradnji u slučaju napada JNA na jednu od njih. Već polovinom maja, hrvatsko i slovenačko rukovodstvo otpočeli su pregovore o stvaranju zajedničkog plana za odbranu od JNA, a general Špegelj navodi da je taj plan završen 17. juna.[80]

Najava ili stvarna upotreba sile?

U februaru 1991. godine zvanični stav vojnog vrha bio je da se kriza u zemlji ne može rešiti bez „jasne i čvrste najave upotrebe sile" i da, u slučaju neuspeha takve strategije, mora uslediti „stvarna upotreba sile".[81] Kada je reč o ključnim faktorima u zemlji koji odlučuju o budućnosti Jugoslavije, vojni vrh je izneo sledeću procenu: Srbija, Crna Gora, JNA i srpske partije u Hr-

75 Isto, 194–195.
76 „Упитник: генерал Вељко Кадијевић", РТС, 2007. https://www.youtube.com/watch?v=JDx9BKmw_E8.
77 Цокић, *Почетак краја*, 70–71.
78 Isto, 71.
79 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 247.
80 Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 218–221.
81 Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 266–268.

vatskoj i BiH zalažu se za opstanak Jugoslavije; Slovenija i Hrvatska su protiv njenog opstanka; Makedonija i BiH se „kolebaju" – politički su naklonjenije konceptu Slovenije i Hrvatske, ali im to nije u dovoljnoj meri garantovalo bezbednost i opstanak.[82]

Nedugo zatim, 9. marta 1991. godine, u Beogradu je održan veliki protest srpske opozicije na Trgu republike. Tokom ovih nemira došlo je do velikog sukoba između demonstranata i policije. Slobodan Milošević je zatražio intervenciju vojske od Borisava Jovića, koji je odmah stupio u kontakt sa generalom Veljkom Kadijevićem. Kadijević se dvoumio, smatrajući da to treba da bude odluka Predsedništva.[83] Kasnije je tvrdio da je on zahtevao pokretanje tenkova jer je grupa demonstranata probila policijski kordon kod „Londona" i došla ispred zgrade Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu.[84] Tokom popodneva Predsedništvo je izglasalo odluku da jedinice JNA izađu na ulice Beograda u cilju smirivanja situacije. Međutim, za ovu odluku nisu glasali članovi Predsedništva iz Hrvatske i Slovenije, Stipe Mesić i Janez Drnovšek.[85]

Oko osamnaest časova kolona oklopno-mehanizovanih vozila iz sastava Prve proleterske gardijske mehanizovane brigade, kojom je komandovao pukovnik Milorad Vučić, krenula je iz kasarne „Četvrti jul" na Banjici. Snage JNA kretale su se preko Slavije do Trga republike, gde se jedan deo jedinica stacionirao. Preostale snage raspoređene su ispred zgrade Televizije Beograd, Savezne skupštine, zgrade Generalštaba i SSNO, kao i raskrsnice kod restorana „London". Cilj ovakvog dislociranja bio je da „spreče opasno zaoštravanje sukoba i obezbede funkcionisanje pravne države, kao i demokratski rasplet problema".[86] Sačuvan je snimak telefonskog razgovora između generala Adžića i ministra unutrašnjih poslova Srbije Radmila Bogdanovića, u kojem general Adžić daje instrukcije kako pripadnici policije treba da se ponašaju u trenutku kad vojska krene.[87] Pripadnici JNA su se povukli sa ulica i vratili u kasarnu već 10. marta.[88] Do sukoba sa demonstrantima ipak nije došlo, ali je ova intervencija kod opozicije i opozicionog dela građana u Srbiji učvrstila stav da je JNA i dalje dominantno partijska vojska.

Secesionistička politika slovenačkog i hrvatskog rukovodstva, sve izraženiji međunacionalni sukobi na prostoru Hrvatske, kao i devetomartovski protesti u Beogradu, uticali su na formiranje stava vojnog vrha da se mora nešto preduzeti radi stabilizacije situacije u celoj zemlji. Tokom interven-

82 Isto, 267.

83 Isto, 283.

84 „Упитник: генерал Вељко Кадијевић", РТС, 2007. https://www.youtube.com/watch?v=JDx9BKmw_E8.

85 Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 283.

86 Miloš Jovanović, „Martovske demonstracije srpske opozicije u jeku jugoslovenske krize 1991. godine", *Istorija 20. veka*, god. XLIII, 2/2025, 533.

87 *Smrt Jugoslavije 2/6: Put u rat.*

88 Isto, 533.

cije JNA sa ciljem razdvajanja hrvatskih i srpskih policajaca u Pakracu, prvi put su pripadnici MUP-a Hrvatske otvorili vatru na jedinice savezne vojske.[89]

Dvanaestog marta 1991. godine u komandnom objektu Karaš održana je sednica Vrhovne komande Oružanih snaga. Sastanku su prisustvovali svi članovi Predsedništva, osim Janeza Drnovšeka,[90] ali je on učestvovao u radu ovog tela na sednicama 14. i 15. marta. Štab Vrhovne komande je radi sprečavanja daljeg zaoštravanja krize u Jugoslaviji predložio sledeće mere:

1. Odmah doneti odluku o uvođenju vanrednog stanja na celoj teritoriji SFRJ i suspendovati sva normativna akta koja su u suprotnosti sa Ustavom i saveznim zakonima.
2. Doneti odluku o podizanju borbene gotovosti oružanih snaga uključujući i mobilizaciju dela jedinica do nivoa koji će, prema proceni Štaba Vrhovne komande, garantovati sprečavanje građanskog rata, uspešno suprotstavljanje svakom pokušaju strane vojne intervencije i obezbeđivanje uslova za miran, demokratski i na zakonu zasnovan rasplet jugoslovenske krize.
3. Hitno vratiti narušeni odbrambeni sistem zemlje u ustavne okvire. Razoružati i rasformirati nelegalne oružane sastave u skladu sa naredbom Predsedništva SFRJ od 9. januara 1991. godine, u potpunosti realizovati odluke Predsedništva u rukovođenju teritorijalnom odbranom i vratiti sistem vojne obaveze u nadležnost oružanih snaga.
4. Hitno nastaviti političke razgovore o budućem uređenju Jugoslavije, a u republikama čija su se rukovodstva opredelila za otcepljenje organizovati referendum na kojem će se svakom narodu pružiti mogućnost za neposredno i slobodno izjašnjavanje, bez ikakvog diktata i majorizacije.
5. Sledeći volju naroda iskazanu na referendumu, što pre, a najkasnije u roku od šest meseci doneti ustav jugoslovenske države, organizovati višestranačke izbore i konstituisati nove organe vlasti. Buduće jugoslovensko društvo izgrađivati kao parlamentarnu demokratiju višestranačkog tipa, bez nametanja bilo kakvih ideoloških nazora i monopola. U obrazloženju se navodi da je Jugoslavija, kao zajednička domovina svih naših naroda, stvarana u ratu, uz ogromne žrtve, i stoga niko nema prava da daje saglasnost za njen raspad, niti da se miri sa rušilačkom stihijom kojom je zemlja zahvaćena. Jugoslaviju su stvarali naši narodi i samo oni, svojom izraženom voljom, mogu da odlučuju o njenoj sudbini. Oružane snage SFRJ dužne su da obezbede uslove za to. One ne prihvataju raspad Jugoslavije politikom svršenog čina i ugrožavanje njenog opstanka na bilo koji drugi protivustavan način. Svako njihovo drugačije ponašanje predstavljalo bi izdaju zemlje i najteži zločin prema narodu.[91]

---

89 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 95–96; Цокић, *Почетак краја*, 111–113.

90 *Od mira do rata,* prir. Nikolić i Petrović, 370.

91 *Od mira do rata*, prir. Nikolić i Petrović, 371.

Između dve sednice Vrhovne komande general Kadijević je otputovao u Moskvu, gde je razgovarao sa ministrom odbrane SSSR-a maršalom Dmitrijem Jazovom (Dmitry Yazov). Tema susreta bila je potencijalna reakcija SSSR-a u slučaju da NATO napadne Jugoslaviju, kao i u slučaju da JNA krene u realizaciju predloga Štaba Vrhovne komande sa ciljem sprečavanja dalje eskalacije jugoslovenske krize.[92] General Kadijević je strah od intervencije NATO pakta bazirao na saznanjima da su zapadne zemlje, pre svih Nemačka, i njihove obaveštajne službe podržavale secesionističku politiku Slovenije i Hrvatske. Po povratku iz Moskve Kadijević je u užem krugu saradnika konstatovao da „Rusi nisu u stanju sebi da pomognu, a kamoli Jugoslaviji".[93]

Predsedništvo SFRJ na kraju nije izglasalo predlog Štaba Vrhovne komande. Nakon toga članovi Predsedništva iz Srbije (Borisav Jović), Crne Gore (Nenad Bućin) i AP Vojvodine (Jugoslav Kostić) podneli su ostavke. Time je i rad Predsedništva, a samim tim i Vrhovne komande bio paralisan.[94] Skupština Srbije nije usvojila Jovićevu ostavku, dok je Skupština Crne Gore prihvatila ostavku Bućina, izabravši u maju Branka Kostića za novog člana Predsedništva.[95]

Nakon sednice Vrhovne komande, na sastanku Štaba general Kadijević je naredio da se izrade alternativni planovi za dalju upotrebu jedinica JNA. Izrađene su dve varijante. Prema prvoj opciji, JNA bi preuzela vlast u celoj zemlji što bi omogućilo da se SFRJ sačuva kao jedinstvena federalna država. Prema drugom scenariju, JNA bi ostala u okviru postojećih ustavnih okvira, uz pokušaj realizacije pojedinih delova iz neusvojenog predloga koje je moguće sprovesti. Nakon dva dana došlo se do zaključka da je prva varijanta neostvariva,[96] te su se, po svemu sudeći, opredelili delimično za drugu varijantu.

Pitanje vojnog puča i njegove uloge u promeni toka jugoslovenske krize i dalje ostaje otvoreno i bez jasnog odgovora. General Kolšek navodi da on i komanda *Pete vojne oblasti* nisu znali da je predlog od 12. marta predstavljao legalizaciju vojnog udara.[97] S druge strane, general Kadijević navodi da klasičan vojni puč nikad nije imao ni šansu za uspeh i da bi vojska „možda lako mogla da osvoji, ali ne bi mogla da sačuva vlast". On takođe napominje da bi puč mogao dovesti do „partizanskog rata u Hrvatskoj", potencijalno strane vojne intervencije, te da je takav udar bio moguć samo posle Titove smrti.[98] Borisav Jović u svom dnevniku ističe da je on svojom ostavkom dao prostor vojsci da preuzme vlast, ali da generali to nisu uradili i da su sve vreme prema njemu i Miloševiću bili „u analizama neiskreni a u namerama ne-

92 Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 295; Кадијевић, *Против удар*, 141–147.
93 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 97–105.
94 Isto, 111.
95 Момир Булатовић, *Правила ћутања* (Београд: Вукотић медиа, 2020), 26.
96 Кадијевић, *Против удар*, 148–149.
97 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 111.
98 „Упитник: генерал Вељко Кадијевић", РТС, 2007. https://www.youtube.com/watch?v=JDx9BKmw_E8.

dosledni".[99] U jednoj emisiji mnogo godina kasnije, Momir Bulatović je izjavio da mu je u jednom razgovoru general Kadijević priznao da je trebalo da uhapsi njega i Miloševića.[100] Admiral Mamula zaključuje da je Kadijević bio za odbranu Jugoslavije, ali nije imao smelosti da napravi „pravi korak".[101]

Kolegijumu saveznog sekretara, održanom 26. marta, prisustvovali su komandanti vojnih oblasti i RViPVO. Konstatovano je da je sistem odbrane narušen zbog paralisanja rada Vrhovne komande, neodazivanja regruta iz Slovenije, obustave finansiranja vojske, kao i njenog razbijanja na nacionalnoj osnovi. Štab Vrhovne komande je ocenio da postoji pretnja od paralisanja ustavne uloge JNA i da zemlji preti opasnost od građanskog rata.[102] Sličnu analizu bezbednosne situacije general Kadijević je saopštio američkom ambasadoru, na sastanku održanom 11. aprila.[103] Naredni meseci u Hrvatskoj bili su obeleženi sukobima na Plitvicama i u Borovom selu, kao i ubistvom vojnika JNA na demonstracijama u Splitu.

Postalo je jasno da je samo pitanje dana kada će Slovenija proglasiti otcepljenje od Jugoslavije. Prilikom sastanka šestorice predsednika jugoslovenskih republika, održanog 6. juna u Sarajevu, u jednoj pauzi, Momir Bulatović je pitao Milana Kučana „da li je srećan što će ostvariti slovenačku nezavisnost po cenu rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini". Na to mu je Kučan odgovorio: „E, moj Momo, zar misliš da sam se ja išta pitao".[104] Ovaj dijalog dvojice predsednika, ukoliko je verodostojan, dovodi do zaključka da je slovenačko rukovodstvo sprovodilo odluke stranih centara moći, dok Beograd i Podgorica, uprkos tom saznanju, nisu mogli da spreče taj proces.

Bulatović u svojim memoarima navodi da je i sâm bio među zagovornicima koji su tražili od generala Kadijevića i Generalštaba da se angažovanjem 63. padobranske brigade blokira Skupština Slovenije i spreči izglasavanje protivustavnih amandmana. Do toga ipak nije došlo, jer se Kadijević bojao potencijalnih žrtava do kojih je moglo doći.[105]

Između sukoba i povlačenja

Tokom juna 1991. godine, garnizonima JNA u Sloveniji su, odlukom slovenačkog rukovodstva, isključeni struja, voda i telefonske veze, što je pratila propaganda protiv savezne vojske u slovenačkim medijima.[106] U javnom

---

99 Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 311.

100 *Tuđman, Milošević: Dogovoreni rat? I deo*, RTS, 2011. https://www.youtube.com/watch?v=K38-YhyopCU
„Slučaj Jugoslavija, 249; Smrt Jugoslavije 2/6: Put u rat", BBC, 1996, https://www.youtube.com/watch?v=Pr5GGW-4H7M.

102 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 113–117.

103 Voren Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe: Jugoslavija i njeni rušitelji* (Beograd: Dan Graf, 2003), 81.

104 Булатовић, *Правила ћутања*, 36.

105 Isto, 44.

106 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 147.

prostoru se sve više isticalo da je JNA „političko-partijska ", „antislovenačka" i „antinarodna" vojska.[107] Tokom perioda iščekivanja proglašenja samostalnosti Slovenije, predsednik SIV-a Ante Marković je u zvaničnom razgovoru upozorio predsednika Slovenije Milana Kučana da će, u slučaju preuzimanja državnih granica, biti preduzete vojne mere.[108] Na sastanku Kolegijuma saveznog sekretara, održanom 18. juna, komandanti *Prve*, *Treće* i *Vojno-pomorske oblasti* izneli su sledeće zahteve: sprovođenje mobilizacije, pojačanje granica, realizaciju odluka od 9. januara i 9. maja, angažovanje JNA kao ispomoći carinskoj službi, kao i obustavu svih redovnih odsustava i otpusta vojnika.[109]

Parlamenti Slovenije i Hrvatske proglasili su samostalnost 25. juna, da bi već sutradan na graničnim prelazima u Sloveniji jugoslovenski simboli bili zamenjeni slovenačkim. Tadašnji američki ambasador u Jugoslaviji Voren Zimerman (Warren Zimmermann), zabeležio je da „nijedna vojska ne može bez reakcije da dopusti takvo preuzimanje graničnih prelaza".[110] On takođe primećuje „narativ da je vojska u jednom danu u svojoj zemlji postala agresor i okupator".[111] Ovakva medijska slika o JNA će kasnije biti iskorišćena u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Glavni ciljevi pokreta jedinica *Pete vojne oblasti* ka graničnim prelazima bili su: uspostavljanje prvobitnog stanja na državnoj granici; prisustvo na graničnoj liniji i prelazima, uz angažovanje graničnih jedinica, čime bi se obezbedilo izvršavanje saveznih propisa o prelaženju granice; ostvarivanje saradnje sa pripadnicima saveznog SUP-a i savezne carine.[112] Jedinice Trinaestog korpusa, pod komandom generala Marijana Čada, tokom 26. juna zaposele su prelaze kod Sežane, Kopra i Kozine. Ova akcija predstavljala je iznenađenje čak i za komandu *Pete vojne oblasti*.[113] Snage JNA, jačine oko dve hiljade vojnika, uz podršku tenkova i transportera, uspele su da u roku od četrdeset osam sati zauzmu 133 od ukupno 137 zadatih objekata na granici.[114]

Kao odgovor na ovu akciju, Teritorijalna odbrana Slovenije otpočela je blokadu kasarni i puteva, kako bi onemogućila dalje manevrisanje JNA. Takođe, od 84 karaule slovenačke snage zauzele su 64 objekta. Najžešće borbe vođene su u periodu od 1. do 3. jula na putnim pravcima ka Cerklju i Logatecu, zatim kod Prilipa, Nove Gorice i Dravograda. Glavna odlika ovih borbi bile su zasede koje su pripadnici TO Slovenije postavljali na putnim pravcima kojima su se kretale oklopno-mehanizovane jedinice JNA. Tokom trajanja sukoba poginulo je 45 pripadnika JNA, uništeno je 12 tenkova i 28 borbenih

[107] Isto, 148.
[108] Васиљевић, *Из бележница и сећања начелника КОС-а*, 202.
[109] Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 152.
[110] Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe*, 94.
[111] Isto, 94.
[112] Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 171.
[113] Isto, 165–168.
[114] Вељко Кадијевић, *Моје виђење распада: Војска без државе* (Београд: Политика, 1993), 117.

vozila različitog tipa, dok je slovenačka strana zarobila 31 tenk i 8 transportera.[115] Na strani TO Slovenije zabeleženi su manji ljudski gubici.[116]

Sukob u Sloveniji završen je uz posredovanje Evropske zajednice, kada je 7. jula donesena Brionska deklaracija i uspostavljeno primirje. Ovom deklaracijom predviđeno je da se snage JNA vrate u kasarne, a da slovenačka strana prekine sa blokadom vojnih objekata.[117] Odlukom Predsedništva od 18. jula JNA je morala da se povuče sa teritorije Slovenije.[118] Slovenačke jedinice trebalo je dislocirati u zonu *Prve vojne oblasti*. Odlukom SSNO predviđeno je da Trideset prvi korpus bude razmešten na prostoru Šabac–Valjevo–Gornji Milanovac–Zemun, a Četrnaesti korpus na prostoru Prijedor–Derventa–Zenica. Na ovom području predviđeno je i razmeštanje jedinica RViPVO.[119] Odluka o povlačenju iz Slovenije izazvala je „šok" kod oficirskog kora, kako to navodi general Kolšek, dok su neki oficiri smatrali tu odluku izdajom Jugoslavije, gaženjem vojničke zakletve i saučesništvom vojnog vrha u izdaji Jugoslavije.[120]

Tokom sukoba u Sloveniji počeli su napadi na pripadnike JNA i na teritoriji Hrvatske.[121] Tokom leta bilo je nekoliko napada iz zasede na pripadnike vojske, a krajem jula i početkom avgusta širom Hrvatske dolazi do učestalih međuetničkih sukoba između Srba i Hrvata. JNA i dalje deluje kao strana koja se pojavljuje na sukobljenim tačkama u ulozi posrednika. Predsedništvo SFRJ je na sednici razmatralo naredbu SSNO-a da, zbog problema popune, vojnici kojima se završava služenje vojnog roka u septembru moraju ostati još dvadeset dana na vojnoj vežbi. General Adžić je potvrdio na sednici da će svi vojnici septembarske klase biti otpušteni nakon isteka tog roka.[122] Ratni sukob na prostoru Hrvatske može se podeliti na tri celine – prvu predstavljaju blokade kasarni, drugu borbe oko Vukovara i Dubrovnika, a treću borbena dejstva na prostoru severne Dalmacije, Like, Banije, Korduna i Zapadne Slavonije

Odlukom hrvatskih vlasti od 14. septembra 1991. godine, otpočele su blokade kasarni JNA u svim gradovima na teritoriji Hrvatske, izuzev u gradovima i mestima sa većinskim srpskim stanovništvom. Posebno teška situacija je bila u celoj zoni Trideset drugog korpusa, sa komandom u Varaždinu. U drugoj polovini septembra sve njihove kasarne bile su pod napadima hrvatskih snaga. Komandant ovog korpusa, general Vladimir Trifunović, doneo

---

115 Димитријевић, *Оклопне јединице*, 400.

116 Više o tome: Коста Николић, *Југославија, последњи дани (1989–1992). Књига II. Људи мржње, земља смрти* (Београд: Службени гласник, 2020), 13–72.

117 *Rat u Sloveniji*, prir. Nikolić i Petrović, 133–135.

118 Isto, 282.

119 Isto, 283.

120 Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 275; Цокић, *Почетак краја*, 207.

121 Васиљевић, *Из бележница и сећања начелника КОС-а*, 237–238.

122 *Rat u Hrvatskoj: Dokumenta Predsedništva SFRJ Tom III (avgust–oktobar 1991.)*, prir. Kosta Nikolić i Vladimir Petrović (Beograd: ISI; Društvo istoričara Srbije, 2018), 195–207.

je odluku da preda kasarnu u Varaždinu u zamenu za evakuaciju vojnika na teritoriju Srbije. Tokom pregovora, generala Trifunovića je i njegova supruga pozivala da „postupi razumno".[123] Nakon predaje, hrvatske vlasti su pripadnike garnizona prebacile do linije razgraničenja i oni su se vratili u Srbiju.

U Bjelovaru su se, pored kasarne „Božidar Adžija", u kojoj je bila stacionirana 265. mehanizovana brigada, nalazila i dva magacina u blizini grada – „Sajmište" i „Barutana". Napad na sve objekte JNA u ovom gradu počeo je 29. septembra, iako je komandant brigade samo dan pred napad verovao da će se situacija rešiti mirno.[124] Borbe oko kasarne trajale su do devetnaest časova, kada su se pripadnici JNA predali. Nakon predaje iz stroja su izdvojeni pukovnik Kovačević, potpukovnik Vasić i kapetan I klase Jovanović, koji su potom streljani po naredbi Jura Šimića.[125] Još šest zarobljenika likvidirano je kasnije. U nameri da spreči da municija iz magacina Bedenik padne u ruke hrvatskim paravojnim formacijama, major Milan Tepić[126] digao je magacin u vazduh.[127] Za ovaj čin major Tepić odlikovan je Ordenom narodnog heroja, postavši poslednji pojedinac koji je dobio ovo odličje.[128] Hrvatska strana je došla u posed velike količine ratne opreme, od tenkova do municije.[129] Sa druge strane, vojni vrh nije učinio ništa da se opkoljenim snagama u Bjelovaru pomogne dok su pružali otpor.

Odluka generala Trifunovića da preda tehniku varaždinskog garnizona predstavlja jednu od tema koja izaziva niz polemika, ali i sudskih procesa protiv njega i njegovih saradnika. Ova odluka je ostala kontroverzna i danas, a protiv Trifunovića su se i u Hrvatskoj i u Srbiji vodili sudski postupci – u Hrvatskoj za ratne zločine, a u Srbiji za izdaju. Trifunovićev prethodnik na dužnosti komandanta korpusa, general Jevrem Cokić, smatrao je da je optužnica protiv Trifunovića za izdaju pogrešna jer ga je teretila kao da je bio komandant garnizona, a ne čitavog korpusa, uz ocenu da je Trifunović „više kriv zbog onoga što nije uradio nego zbog onoga što je uradio".[130] Komandant Trideset druge mehanizovane brigade u Varaždinu pukovnik Berislav

123 Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 277.

124 Bojan Dimitrijević, „Zauzimanje garnizona JNA u Bjelovaru 29. septembra 1991", *Istorija 20. veka*, god. XLI, 2/2023, 441.

125 Isto, 445–446.

126 Milan Tepić (1957–1991) rođen u Kozarskoj Dubici, Vojnotehničku akademiju završio u Zagrebu. Odmah nakon pogibije njegov podvig se poredio sa podvigom vojvode Stevana Sinđelića. Mnoge ulice u Srbiji i Republici Srpskoj nose njegovo ime, tokom rata u Republici Srpskoj ustanovljena je i Medalja Milan Tepić. U Beogradu mu je otkriven spomenik a kasarna Vojske Srbije u Jakovu od 17. 1. 2008. godine nosi njegovo ime.

127 Tom prilikom su poginuli on i vojnik na odsluženju vojnog roka Stojadin Mirković. Nakon eksplozije, iz grupe zarobljenika izdvojen je vodnik Stevanović i streljan.

128 Nakon 1991. godine orden je dodeljen nakon NATO agresije na SR Jugoslaviju kada su odlikovane sledeće brigade; 125. mtbr i 549. mtbr Prištinskog korpusa, 37. mtbr Užičkog korpusa, 250. raketna brigada PVO i 126. brigada VOJIN.

129 Špegelj, *Sjećanja vojnika*, 277–280.

130 Цокић, *Почетак краја*, 131–137.

Popov isticao je da se u tom trenutku u kasarni nalazilo dvesta osamdeset vojnika, koji su bili delimično obučeni za rukovanje tehnikom.[131] Sam Trifunović navodi da je u celom korpusu imao oko 1800 vojnika, da je tražio pomoć i verovao da će je dobiti.[132] Nasuprot tome, general Momčilo Perišić[133] ističe da Trifunović nije preduzeo niz mera kojima bi podizao stepen bezbednosti svojih vojnika i da je svojim postupcima „direktno povećao borbenu moć hrvatske vojske". Tokom suđenja kao svedok se pojavio i general Blagoje Adžić, koji je izjavio „da Štab Vrhovne komande nije imao ničim da uceni Hrvatsku da ne dira Trideset drugi korpus".[134] Činjenica je da je Trifunović svojim postupkom spasao živote 280 vojnika iz varaždinske kasarne, ali je i činjenica da je time ostavio ostale svoje vojnike, za koje je takođe bio odgovoran, a koji su se nalazili u garnizonima Bjelovar, Koprivnica i Virovitica.

Borbe oko Dubrovnika su počele krajem septembra. Po prvobitnoj zamisli, predviđeno je da to bude šira operacija povezivanja snaga Drugog i Trideset sedmog korpusa sa snagama Devetog korpusa. U tom cilju formirana je *Operativna grupa 2* u čijem sastavu su bili Drugi i Trideset sedmi korpus. Za komandanta je postavljen general Jevrem Cokić.[135] Međutim, *Operativna grupa 2* je sa dejstvima počela tek krajem septembra i propustila šansu da ostvari planirani cilj.[136] Borbe su se, usled toga, tokom jeseni svele samo na širi prostor Dubrovnika.

U ovoj fazi rata JNA je najviše svojih jedinica angažovala na prostoru Istočne Slavonije, posebno u borbama za Vukovar. U skoro tromesečnim borbama JNA je pretrpela velike gubitke u ljudstvu i tehnici. Postavlja se pitanje opravdanosti ovolikih žrtava za grad koji nije imao presudnu stratešku ulogu. General Kadijević navodi da je osnovna ideja bila da se na tom prostoru „slomi kičma hrvatske vojske", oslobode srpske oblasti u Istočnoj Slavoniji, te da te snage u sledećoj fazi budu manevarska snaga za prodor ka Zagrebu i Varaždinu.[137] Dugotrajna bitka za Vukovar nanosila je štetu JNA na medijskom i na diplomatskom planu. Tadašnji ministar spoljnih poslova Srbije

---

131 „Ispovest pukovnik Berislav Popov: General Trifunović je stavio glavu na panj za sve nas", *Blic*, 31. 1. 2017.

132 Драгана Пејовић, „Човек кога су сви издали", *НИН*, бр. 3081, 14. 1. 2010.

133 Momčilo Perišić (1944), general-pukovnik, tokom rata u Hrvatskoj bio na dužnosti komandanta Školskog artiljerijskog centra u Zadru, u činu pukovnika. Tokom 1992. godine bio komandant 13. korpusa na prostoru Hercegovine. U Vojsci Jugoslavije obavljao je dužnost komandanta Treće armije u Nišu. Na dužnost načelnika Generalštaba postavljen 29. 8. 1993. godine i na toj dužnosti ostao do 24. 11. 1998. godine, a ubrzo je penzionisan. Pred Haškim tribunalom je oslobođen po svim tačkama optužnice.

134 „Da, Možda Ne: Slučaj generala Trifunovića", RTS, 2017, https://www.youtube.com/watch?v=wwfq4l3HMds.

135 Цокић, *Почетак краја*, 216–220.

136 Опширније: Милан Богосављевић, „37. (Ужички) корпус ЈНА", *Ужички зборник*, бр. 49/2025, 168–174.

137 Кадијевић, *Моје виђење распада*, 137; „Упитник: генерал Вељко Кадијевић", РТС, 2007. https://www.youtube.com/watch?v=JDx9BKmw_E8

Vladislav Jovanović upitao je generala Kadijevića „zašto je grad izložen dugotrajnoj artiljerijskoj vatri i zašto se ne zaobiđe i dok se posada ne preda", ali na to pitanje nije dobio konkretan odgovor.[138] Tadašnji komandant *Pete vojne oblasti* general Andrija Rašeta smatrao je da je Vukovar trebalo blokirati, odseći Osijek, a da je sa glavninom snaga trebalo izbiti na liniju Banja Luka–Pakrac–Virovitica.[139]

Jedinice JNA su 19. novembra 1991. godine ovladale celim prostorom Vukovara. Borbe na celoj teritoriji Hrvatske su prekinute 3. januara 1992. godine, posle potpisivanja Sarajevskog sporazuma, po kome je JNA trebalo da napusti teritoriju Hrvatske, dok su na prostor Republike Srpske Krajine razmeštene mirovne snage UN.

(Ne)Poverenje u Armiji

Problem poverenja unutar same Armije bio je dosta izražen na svim nivoima. Zbog odluke o intervenciji u Sloveniji, došlo je do nerazumevanja između vojnog vrha i srpsko-crnogorskog rukovodstva. Momir Bulatović navodi da je JNA, suprotno izričitoj volji Srbije i Crne Gore, ušla u vojni obračun sa slovenačkom TO.[140] Uoči dešavanja u Sloveniji, general Kadijević je izrazio sumnju kako će se ponašati komandant *Pete vojne oblasti* general Kolšek. Sam Kolšek navodi da je sa zaoštravanjem sukoba u Sloveniji u Štabu Vrhovne komande raslo nepoverenje u komandu *Pete vojne oblasti*, te da su i njega lično po nekim pitanjima i odlukama zaobilazili.[141] S druge strane, Kadijević je kritikovao generala Adžića, zamerajući mu da se nepotrebno meša u pojedinosti umesto da definiše jasan cilj operacije na početku sukoba u Sloveniji.[142] U pojedine odluke generala Kolšeka tokom dešavanja u Pakracu sumnjao je i general Cokić. Cokić navodi da je Kolšek zabranio postupanje po prethodno izdatom Cokićevom naređenju, ali nije ponudio alternativno rešenje za smirivanje situacije.[143]

Nakon povlačenja iz Slovenije, počele su spekulacije o nužnosti smene generala Kadijevića. To pitanje je u jednom razgovoru sa admiralom Mamulom pokrenuo general Ljubičić, i to uz neposredno znanje Slobodana Miloševića. Nakon ovog susreta Mamula je o ovoj temi razgovarao i sa Miloševićem, ali je razgovor završen kad je admiral rekao da bi i predsednik Srbije trebalo da podnese ostavku.[144] Protiv Kadijevića je 29. septembra pokušan puč u režiji pripadnika Prve proleterske gardijske mehanizovane brigade sa ciljem da se

---

138 Vladislav Jovanović, *Rat koji se mogao izbeći: U vrtlogu jugoslovenske krize* (Beograd: Nolit Altera, 2008), 48.

139 Hasan Hajdar Daib, *Veliki intervju Andrija Rašeta*, *Večernji list*, 28. 9. 2014.

140 Булатовић, *Правила ћутања*, *46.*

141 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 235; Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 248–249.

142 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 235.

143 Цокић, *Почетак краја*, 112.

144 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 247–250.

na mesto sekretara postavi general Adžić. Nakon što je Adžić to odbio, situacija se smirila, a dalju istragu je omelo slanje brigade na vukovarsko ratište.[145]

General Kadijević je kritikovao Miloševića što ne odobrava sprovođenje opšte mobilizacije, koja bi omogućila brže i efikasnije izvođenje vojnih operacija.[146] On ističe da je u Srbiji odziv na mobilizaciju bio samo 10% od ukupnog mobilizacijskog kapaciteta.[147] Odnos vojnog vrha sa srpskim političkim rukovodstvom bio je više iznuđen, i u njemu je bilo dosta neiskrenosti, nedoslednosti i podozrenja. Kao glavni razlog zašto je Armija ipak „bila uz Miloševića", Stipe Mesić navodi finansije, jer je Srbija jedina bila u stanju da preuzme teret finansiranja celokupnog vojnog aparata.[148]

Nakon što su na hrvatsku stranu prešli određeni viši oficiri, među vojnicima se pojavilo nepoverenje u oficire. Među najistaknutijim oficirima koji su prešli na hrvatsku stranu bili su general Anton Tus i admiral Božidar Grubješić. General Tus je ubrzo postao načelnik Glavnog stožera. Prilikom izvođenja operacija u Hercegovini 24. septembra došlo je do otkazivanja poslušnosti u 208. mešovitom artiljerijskom puku koji se nalazio u sastavu *Operativne grupe 2*. Prilikom razgovora generala Cokića sa pripadnicima tog puka, iz mase su se čuli povici: „Svi ste vi izdajice!" i „Komunjare, nećemo za vas da ginemo!". Odlukom generala Cokića ljudstvo je vraćeno u svoj matični garnizon, u Valjevo, izuzev tri stotine vojnika koji su dobrovoljno odlučili da ostanu.[149]

Nepoverenje prema oficirima je zahvatilo i unutrašnjost Srbije. Kod civilnog stanovništva i rezervnog sastava pojavila se sumnja čak i u srpske oficire koji nisu imali uobičajena prezimena. Ovo svedočanstvo navodi general Miloš Đošan, koji je u to vreme bio komandant Petog raketnog diviziona Dvesta pedesete raketne brigade u Batajnici.[150] Slična situacija zabeležena je i kod obveznika Trideset sedmog korpusa, koji su sumnjali u nacionalno poreklo svog komandanta generala Milana Torbice i načelnika Štaba pukovnika Dušana Lončara.[151] Nedoumice kod vojnika za koju zemlju je trebalo da se bore (za Jugoslaviju ili za Srbiju), izražen princip dobrovoljnosti, jedinice koje nisu imale jasne vojne angažmane, kao i dugo stajanje u mestu tokom jula i avgusta, doveli su do potpunog sloma discipline, što je bio jedan od najvećih problema kako za vojni vrh, tako i za srpsko i crnogorsko političko rukovodstvo.[152]

---

145 Isto, 251; Васиљевић, *Из бележница и сећања начелника КОС-а*, 262–267.

146 Jovanović, *Rat koji se mogao izbeći*, 48.

147 „Упитник: генерал Вељко Кадијевић", РТС, 2007. https://www.youtube.com/watch?v=JDx9BKmw_E8.

148 Tuđman, „Milošević: Dogovoreni rat? I deo", RTS, 2011. https://www.youtube.com/watch?v=K38-YhyopCU.

149 Цокић, *Почетак краја*, 248–250.

150 Милош Ђошан, *Од НАТО агресије до Хашког трибунала* (Београд: Драслар партнер, 2008), 6–7.

151 Драгољуб Ојданић, *Од села Равни до Хага: Животопис* (Ужице: Народни музеј, 2016), 160.

152 Булатовић, *Правила ћутања*, 46–47.

Spisak referenci

Objavljeni izvori:

- Nikolić, Kosta i Vladimir Petrović, prir. *Od mira do rata: Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom I (januar–mart 1991)*. Beograd: ISI; Fond za humanitarno pravo, 2011.
- Nikolić, Kosta i Vladimir Petrović, prir. *Rat u Sloveniji: Dokumenta Predsedništva SFRJ. Tom II (jun–jul 1991).* Beograd: ISI, 2012.
- Nikolić, Kosta i Vladimir Petrović prir. *Rat u Hrvatskoj: Dokumenta Predsedništva SFRJ. Tom III (avgust–oktobar 1991).* Beograd: ISI, Društvo istoričara Srbije, 2018.

Izvori sa interneta:

- BBC. „Smrt Jugoslavije 2/6: Put u rat", 1996, https://www.youtube.com/watch?v=Pr5GGW-4H7M.
- RTS. „Tuđman, Milošević: Dogovoreni rat? I deo", 2011. https://www.youtube.com/watch?v=K38-YhyopCU
- RTS. „Upitnik: general Veljko Kadijević", 2007. https://www.youtube.com/watch?v=JDx9BKmw_E8
- RTS. „Da Možda Ne: Slučaj generala Trifunovića", 2017. https://www.youtube.com/watch?v=wwfq4l3HMds

Memoarsko-dnevnička građa:

- Bulatović, Momir. *Pravila ćutanja*. Beograd: Vukotić media, 2020. (Cyrillic)
- Cokić, Jevrem. *Početak kraja*. Ruma: Srpska knjiga, 2008. (Cyrillic)
- Đošan, Miloš. *Od NATO agresije do Haškog tribunala*. Beograd: Draslar partner, 2008. (Cyrillic)
- Halilović, Sefer. *Lukava strategija*. Sarajevo: Maršal, 1997.
- Jovanović, Vladislav. *Rat koji se mogao izbeći: U vrtlogu jugoslovenske krize.* Beograd: Nolit Altera, 2008.
- Jović, Borisav. *Poslednji dani SFRJ – Izvodi iz dnevnika*. Beograd: Politika, 1995. (Cyrillic)
- Kadijević, Veljko. *Protiv udar: Moje viđenje raspada Jugoslavije*. Beograd: IP „Filip Višnjić" AD, 2010. (Cyrillic)
- Kadijević, Veljko. *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993. (Cyrillic)
- Kolšek, Konrad. *Prvi pucnji u SFRJ: Sećanje na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*. Beograd: Dan Graf, Danas, 2005.
- Lisica, Slavko, *Komandant po potrebi*. Sombor: MIGP „Vojvodina", 1995. (Cyrillic)
- Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Beograd: DAN GRAF; Club Plus, 2014.
- Ojdanić, Dragoljub. *Od sela Ravni do Haga: Životopis*. Užice: Narodni muzej, 2016. (Cyrillic)
- Špegelj, Martin. *Sjećanja vojnika*. Zagreb: Znanje, 2001.
- Vasiljević, Aleksandar. *Iz beležnica i sećanja načelnika KOS-a.* Beograd: Media centar „Odbrana", 2025. (Cyrillic)
- Zimerman, Voren. *Poreklo jedne katastrofe: Jugoslavija i njeni rušitelji*. Beograd: Dan Graf, 2003.

Štampa i periodika:

- *Blic* (2017)
- *NIN* (2010) (Cyrillic)
- *Večernji list* (2014)

Literatura:

- Bogosavljević, Milan. „37. (Užički) korpus JNA". *Užički zbornik*, br. 49/2025, 163–186.
- Dimitrijević, Bojan. *Oklopne jedinice JNA 1945–1992.* Novi Sad: Arhiv Vojvodine; Beograd: ISI, 2024. (Cyrillic)
- Dimitrijević, Bojan. *Vojska Republike Srpske u ratu 1992–1995: Vojska brza kao vjetar*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Beograd: ISI, Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, 2023. (Cyrillic)
- Dimitrijević, Bojan. „Zauzimanje garnizona JNA u Bjelovaru 29. septembra 1991". *Istorija 20. veka*, god. XLI, 2/2023. DOI: 10.29362/ist20veka.2023.2.dim.435-454
- Jovanović, Miloš. „Martovske demonstracije srpske opozicije u jeku jugoslovenske krize 1991. godine". *Istorija 20. veka*, god. XLIII, 2/2025. DOI: 10.29362/ist20veka.2025.2.jov.525-542
- Karavelić, Vahid. *Agresija na Bosnu i Hercegovinu: sjeveroistočna Bosna 1991–1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, 2004.
- Marijan, Davor. *Slom Titove armije; JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2008.
- Nikolić, Kosta. *Jugoslavija, poslednji dani (1989–1992). Knjiga II. Ljudi mržnje, zemlja smrti.* Beograd: Službeni glasnik, 2020. (Cyrilic)
- Osojnik, Janez. „Plebiscit u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine: mogućnosti istorijskog razmatranja". U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik*, uredili: Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, 133–158. Beograd: INIS, 2025.
- Radinović, Radovan. *Laži o sarajevskom ratištu*. Beograd: Svet knjige, 2004.
- Sekulić, Milisav, *Jugoslaviju niko nije branio a Vrhovna komanda je izdala*. Beograd: Banjac print, 1997.
- Werhas, Mario. *Agresija JNA na Hrvatsku 1991: Planovi, pripreme i provedba*. Zagreb: Despot infinitus, 2023.

Summary

Milan Bogosavljević

The Yugoslav People's Army in 1991 through Memoirs

Abstract: The aim of the article is to present the Yugoslav People's Army in the events of 1991 on the basis of memoir-diary material. In addition to the complex situation on the internal level due to increasing inter-national tensions and the new external situation due to the end of the Cold War, a process of comprehensive reorganization was underway within the Army itself. The position and role of the Yugoslav People's Army during 1991 can be divided into three parts. The first covers the period until the outbreak of the conflict in Slovenia, the second covers the period of the conflict in Slovenia and the beginning of the withdrawal of the Army from this republic, and the latter covers the war on the territory of Croatia. The ten-day war in Slovenia showed many weaknesses of the JNA, and these weaknesses culminated in the fall of 1991 in Croatia. Within a few months in 1991, the Yugoslav People's Army had de facto transformed into a Serbian-Montenegrin army, following the desertion of officers and soldiers of other nationalities.

Keywords: Yugoslav People's Army, Presidency of SFRJ, Supreme command, combat operations, Slovenia, Croatia

Based on the memoirs and diaries of military and political leaders, this paper examines the position, role, and problems of the Yugoslav People's Army (JNA) during the events that marked the final year of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The analysis is based on the memoirs and testimonies of Admiral Branko Mamula, Generals Veljko Kadijević, Jevrem Cokić, Konrad Kolšek, Aleksandar Vasiljević, and Dragoljub Ojdanić, as well as Martin Špegelj and politicians Momir Bulatović and Borisav Jović, alongside the account of U.S. Ambassador Warren Zimmerman. These sources offer insight into the situation within the JNA in 1991 and the difficulties faced by its military leadership.

The paper argues that during 1991 the JNA and its leadership struggled to define their position in the rapidly changing political and military circumstances. The military leadership proved unable to formulate a clear and consistent strategy, while its key generals increasingly acted as political rather than purely military actors. As a result, the JNA's actions, particularly from the summer of 1991 onwards, were often reactive and adapted to rapidly changing circumstances rather than guided by a clearly defined strategic plan. This raises important questions about the relationship

between the JNA's military leadership and the political authorities, as well as about the extent to which the Army was influenced by, or acted independently of the Serb-Montenegrian leadership. The memoirs largely portray the military leadership as committed to preserving Yugoslavia, although they also reveal significant internal disagreements and complex interpersonal relations that are less visible in official documents.

Particular attention is paid to the JNA's operations in Croatia, especially the decision to concentrate substantial armoured and mechanized forces around Vukovar, as well as the problems of indiscipline and desertion that became increasingly apparent during the battles in Vukovar and Dubrovnik. While memoirs cannot provide an objective or complete picture of these events, they are valuable for examining the perceptions, disagreements, personal relationships, and decision-making processes within the military and political leadership during the final year of Yugoslavia.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.miketic

Uroš D. MIKETIĆ
Srpska pravoslavna bogoslovija Sv. Kirila i Metodija u Prizrenu
urosmiketic@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4273-1995

Opadanje postsocijalističkog Janjeva: studija slučaja *Oral History Kosovo*

Apstrakt: Prilog prvenstveno na osnovu izvora oralne provenijencije (projekat *Oral History Kosovo*) kontekstualizuje postsocijalistički razvoj Janjeva. Ova vrsta izvora ima relevantnu naučnu vrednost ako se prema njoj postavi kritički odnos. Raspad socijalističke Jugoslavije uticao je na prilike u Janjevu prekidajući određene pozitivne ekonomske i demografske procese. Mesno stanovništvo koje se nacionalno izjašnjavalo kao Hrvati, iščekujući srpski revanšizam zbog ratnih dešavanja u Hrvatskoj, masovno je migriralo u ovu zemlju, a kao posledica toga Janjevo je doživelo drastičan pad u vitalnim segmentima. Preostali deklarisani Hrvati poštovali su institucije Srbije, dok su janjevački Albanci učestvovali u formiranju sopstvenih. Ratna dejstva 1998–1999. godine nisu izazvala veća razaranja i stradanja usled izostanka delovanja Oslobodilačke vojske Kosova. Posleratnu vlast uspostavile su privremene institucije u Prištini. U tom periodu nastavljeni su procesi ekonomske stagnacije i migracije hrvatskog i albanskog stanovništva. Danas mali broj Hrvata živi u Janjevu, koje je poprimilo dominantan albanski karakter.

Ključne reči: *Oral History Kosovo*, kosovsko pitanje, Janjevo, kosovski Hrvati, srpsko-hrvatski odnosi, srpsko-albanski odnosi, rat 1999, tzv. Kosovo

Projekat *Oral History Kosovo* i značaj oralne istorije

Projekat predstavlja rezultat rada prištinske nevladine organizacije „Inicijativa za usmenu istoriju". Njegov cilj je da očuva sećanja ljudi na prošlost Kosova i Metohije (dalje u tekstu: KiM).[1] Prilog kontekstualizuje inter-

[1] Autor se bavio određenim temama koristeći rezultate projekta. Videti: Урош Д. Микетић, „Неуралгичност између оралне историје и историографије на примеру Другог светског рата на Косову и Метохији: студија случаја Oral History Kosovo", *Лесковачки зборник*, год. LXIV, 2/2024, 159–172; Урош Д. Микетић, „Развој великоалбанске идеје у социјалистичкој Југославији: студија случаја Oral History Kosovo", у: *Историја, историја уметности, филозофија. Тематски зборник. Св. 1*, ур. Бранкица Поповић и др. (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2025), 199–217.

vjue, u sklopu ovog projekta, sa Janjevcima različitih nacionalnosti u kojima se govori o temama od značaja za politički, ekonomski i kulturni život ovog mesta.[2] Intervjui su dostupni u formi video-sadržaja ili izvornog teksta (na jeziku intervjuisanog lica, prevodi). Uglavnom su na albanskom jeziku shodno nacionalnoj pripadnosti intervjuisanih lica a, pored toga, prevedeni su na srpski, turski i engleski jezik. Saradnici projekta nastoje da osobe koje vode intervju govore isti dijalekat kao intervjuisana osoba radi osećaja bliskosti. Odnos prema sagovornicima zasniva se na saosećajnosti i poštovanju. Naglasak u razgovoru je na pitanjima koja daju prioritet onome što intervjuisana osoba želi da kaže, a ne onome što neko više voli da čuje. Namera, navode osnivači projekta, nije da se prikazuju životi ljudi već „njihove priče koje kazuju o njima samima". Dodatna pitanja postavljaju se u cilju formiranja šire slike o temi. U ovom prilogu smo upućeni na intervjue iz poslednjih nekoliko godina,[3] istovremeno svesni činjenice da je ovakve izvore neophodno postaviti u odgovarajući istorijski kontekst.[4] Tek kao takvi, ovi iskazi „malog" i za istoriju uglavnom „neprimetnog" čoveka postaju nezaobilazan metod u radu istoričara.[5]

Janjevo: istorijsko-geografski i demografski okvir

Janjevo je nastalo 1303. godine kao rudarsko naselje na reci Janjevki i putu Prizren–Skoplje. Udaljeno je od Prištine dvadesetak kilometara. To je najpre bila katolička naseobina u državi Nemanjića, koja je svoj rudarski karakter izgubila u doba Osmanskog carstva u 18. veku kada se prešlo na izradu metalnih proizvoda. Tada je došlo i do bitnih demografskih promena. Zabeležen je priliv Albanaca i Roma, srpsko stanovništvo je nestalo, a katolički element, koji je prema jednoj od teorija poreklom uglavnom iz Dubrovačke republike ili saskog korena, održao se kroz vekove da bi svoj hrvatski nacionalni identitet zaokružio u 20. veku. Mesto je potpalo pod srpsku vlast 1912. i opet 1918.[6]

Deklarisani Hrvati su predstavljali većinu stanovništva u periodu socijalizma do 1991. godine. Opadanje broja stanovnika u Janjevu na tada-

[2] Janjevac je vremenom postao kolokvijalni sinonim za Hrvate na KiM. Ovde termin označava stanovnike Janjeva bez obzira na nacionalnu pripadnost.

[3] https://oralhistorykosovo.org/, datum pristupa 23. 1. 2026. Svim podacima sa ovog sajta pristupljeno je tog datuma.

[4] Пол Томсон, *Глас прошлости: усмена историја* (Београд: Clio, 2012).

[5] Filip D. Škiljan, „Istraživanje stradanja Srba u NDH kombinacijom usmene povijesti i korišćenja izvornih dokumenata", у: *Методолошки изазови историјске науке: тематски зборник међународног значаја*, ур. и пр. Здравко Делетић и Далибор Елезовић (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2018), 411–412, 424.

[6] Урош Д. Микетић, „Прилог за историју Јањева у периоду социјализма (1945–1991): студија случаја Oral History Kosovo", *Зборник радова Филозофског факултета*, год. LV, 4/2025, 151–155.

šnjem popisu posledica je albanskog bojkota.[7] Tursko stanovništvo ne nalazimo u popisnim kategorijama od 1961. godine, dok su Srbi brojčano marginalni u celom periodu (Tabela 1). Period nakon 1999. godine karakteriše pad broja stanovnika. Janjevo je 2011. godine imalo 2137 stanovnika (Tabela 2), a 2024. godine 1407.[8]

Popis	**1953**	**1961**	**1971**	**1981**	**1991**
Hrvati	2929	3052	3761	3534	2859
Albanci	1331	302	576	1078	59
Romi	–	7	218	331	344
Srbi	32	47	51	21	8
Turci	589	–	–	–	–
Janjevo	5042	3762	4742	5086	3319

Tabela 1. Nacionalni sastav stanovništva Janjeva 1953–1991. godine (Izvor: https://www.stat.gov.rs/, datum pristupa 23. 1. 2026).

Albanci	1586
Srbi	1
Turci	118
Bošnjaci	5
Romi	177
Ostali	234

Tabela 2. Nacionalni sastav stanovništva Janjeva 2011. godine (Izvor: https://ask.rks-gov.net/, datum pristupa 23. 1. 2026).

Postsocijalističko Janjevo predstavlja zanimljiv fenomen za istraživače. Na njegovom primeru razumemo uticaj turbulentnih političkih prilika na jednom multietničkom mikroprostoru poput Janjeva. Raspad jugoslovenske države stvorio je u novonastalim državama nove manjine. Hrvati su se iz države u kojoj su uživali status konstitutivnog naroda našli u položaju manjinske zajednice u Srbiji, a od 1999. godine i na teritoriji pod efektivnom kontrolom privremenih institucija u Prištini. Ovakve promene nisu izolovan slučaj nakon raspada zajedničke države.[9] Uglavnom je na njih jak uticaj ostavila pojava etničkog nacionalizma karakteristična za Balkan.[10] Jugoslovenski narodi, izuzev delimično Slovenaca, našli su se 1991. u dijametralno izmenje-

7 Isto, 154.

8 https://ask.rks-gov.net/, datum pristupa 23. 1. 2026.

9 Goran Bašić, „Predgovor", u: *Demokratija i nacionalne manjine*, pr. Goran Bašić i dr. (Beograd: Centar za istraživanje etniciteta; Niš: Punta, 2002), 9–10.

10 Војин Димитријевић, „Старе и нове мањине после 'реалног социјализма'", у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији: зборник радова са научног скупа одржаног 11, 12. и 13. јануара 1995*, ур. Милош Мацура и Војислав Становчић (Београд: САНУ, 1996), 329.

nim političkim okolnostima. U novostvorenim državama postali su nacionalne manjine. Najizraženiji je slučaj srpskog stanovništva i to zbog njegove teritorijalne rasprostranjenosti i brojnosti. Položaj Srba bio je, naime, ugrožen u svim novonastalim državama.[11] Autori iz nesrpskih nacionalnih zajednica nisu bili pak zadovoljni položajem manjina u Srbiji (Raška oblast,[12] Vojvodina),[13] dok se, primera radi, mala zajednica vojvođanskih Makedonaca bori da održi identitet.[14] Zaštita nealbanskih zajednica na KiM nakon ratnih dešavanja 1999. godine niža je u odnosu na proklamovano.[15]

Janjevo na prelazu epoha: krah države i sistema

Socijalističko Janjevo imalo je dominantan hrvatski karakter. Uprkos tome, u ondašnjoj Hrvatskoj se o njemu uglavnom malo znalo, premda više nego o Hrvatima iz drugih delova KiM (Letnica, Vitina, Vrnez). Pažnja Zagreba intenzivirana je osamdesetih godina kroz investicije u hrvatskim sredinama. Zagrebu je bilo poznato da je reč o siromašnoj zajednici u kojoj Janjevo figurira kao istorijski i ekonomski centar. Janjevo je tada bilo mesto sa skromnom infrastrukturom i imalo osnovnu školu, župu, društveni dom. Reka Janjevka bila je puna fekalija i smeća i postojao je problem pijaće vode. Ipak, mesto je bilo ekonomski vrlo aktivno. Krajem decenije ovde je poslovala društvena fabrika za obradu metala („Metalac") i oko dvesta privatnih preduzetnika. U fabrici je, međutim, plata sve češće kasnila zbog ekonomske krize na jugoslovenskom nivou. Bogata janjevačka zajednica zanatlija i trgovaca širom zemlje slala je sredstva i to je umanjilo posledice krize.[16]

---

11 Nada Raduški, „Srbi kao nova nacionalna manjina u postjugoslovenskim državama", *Sociologija*, god. LIII, 4/2011, 417–432.

12 Ahmedin Srijelj, „Položaj Hrvata u SRJ i Republici Srbiji od 1992. godine do 2000. godine", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, god. IX, 1/2023, 135–179; Ејуп Мушовић, „Положај Муслимана у Србији", у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији: зборник радова са научног скупа одржаног 11, 12. и 13. јануара 1995*, ур. Милош Мацура и Војислав Становчић (Београд: САНУ, 1996), 754–756. Muslimanskoj zajednici (Bošnjaci) se, sa druge strane, prigovara da nikada iz religijskih razloga nije prihvatila Srbiju kao svoju državu i da je uvek stremila separatizmu. Politikolog religije Miroljub Jevtić se, pravdajući ovakav zaključak, poziva na globalnom nivou poznatu i ujedno osporavanu tezu Samjuela Hantingtona o „sukobu civilizacija", a u ovom slučaju hrišćanske i islamske. Мирољуб Јевтић, „Муслиманске мањине на Балкану", у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији: зборник радова са научног скупа одржаног 11, 12. и 13. јануара 1995*, ур. Милош Мацура и Војислав Становчић (Београд: САНУ, 1996), 743–749.

13 Darko Baštovanović, „Identitet hrvatske nacionalne manjine u Republici Srbiji kroz prizmu pristupanja Srbije Europskoj uniji", *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, god. IX, 1/2017, 143–175.

14 Biljana Radić-Bojanić i Valentina Sokolovska, „Језички пејзаж Makedonaca u Vojvodini", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, год. XLIX, 2/2024, 181–198.

15 NVO Aktiv, *Pravne garancije naspram svakodnevice: prava nevećinskih zajednica na Kosovu* (Severna Mitrovica: NVO Aktiv, 2025), 7–11.

16 Ivica Miškulin i Nikolina Mokricki, „Svrsishodni naseljenici: kosovski Hrvati u Zapadnoj Slavoniji 1992.–2000", *Scrinia Slavonica*, god. XXIV, 1/2024, 247–279.

Razvoj Janjeva bio je vezan za rad „Metalca" i, što je bila retkost u socijalizmu, privatnih preduzetnika. Bila je to „simbioza" radničkog samoupravljanja i male privrede u privatnom vlasništvu.[17] Fabrički radnik Skender Bikljići (Turčin, 1947, Janjevo), naglašava da se „u to vreme radnik poštovao" i da se „preko preduzeća išlo na odmor u Ulcinj i dobijale značke za izuzetan rad". Osamdesete godine pamti po sve većem prilivu albanskih i srpskih radnika iz okoline. U to doba se lako dolazilo do zaposlenja u fabrici ili privatnim radionicama za izradu plastike, istakao je Bikljići.[18] Podaci govore da je trgovaca 1991. godine bilo 151, radnika 121 i zanatlija 114 (najbrojniji proizvođači plastike), a zemljoradnika i stočara bilo je znatno manje nego u Letnici i Vrnakolu.[19]

Janjevački Hrvati su se u socijalističkom periodu iseljavali u Hrvatsku. Na tu migraciju uticalo je više faktora. Hrvatska je janjevačke Hrvate privlačila kao matica, ali i višim stepenom društveno-ekonomskog razvoja. Takođe, janjevački Hrvati su decenijama trpeli albanski pritisak i uticaj društveno-ekonomske i političke krize na KiM,[20] pa su se žalili Zagrebu na albanski pritisak ubeđeni da je u pitanju revanšizam jer se nisu frontalno svrstali uz Albance protiv Srba. Ovakvo pozicioniranje zasnivalo se na gledištu da mogu opstati jedino kao neutralni u srpsko-albanskom sporu.[21]

Janjevo devedesetih godina 20. veka

Devedesete godine obeležilo je masovno iseljavanje Hrvata u Hrvatsku. Na odluku o iseljavanju presudno su, slažu se intervjuisani, uticali strah da ih srpske vlasti ne mobilišu u ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini,[22] srpski revanšizam koji su naslućivali i ekonomsko opadanje Janjeva uzrokovano rušenjem jedinstvenog tržišta čime su zatvoreni putevi za janjevačke trgovce i robu. Najpre su odlazili mladići, ali je strah zahvatio celu zajednicu.[23]

Sećanja Janjevaca govore da fizičkog pritiska nije bilo, već da su vlasti pokušavale da onemoguće normalan život. Vodosnabdevanje je, primera radi, bilo neregulisano, a to se smatralo „perfidnošću srpskih vlasti". Prema S. Bikljićiju to je bio očigledan odgovor vlasti na „učestalo izražavanje simpatija janjevačkih Hrvata prema Tuđmanovom režimu i ratnim pobedama hrvatske

---

17 Мирко Барјактаровић, *Јањево (историски развитак, антропогеографске и етнолошке карактеристике)* (Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности, 1971), 43–55.

18 https://oralhistorykosovo.org/skender-bikliqi/, intervju 2020. godine.

19 Željka Šiljković and Martin Glamuzina, „Janjevo and Janjevci – from Kosovo to Zagreb", *Geoadria*, Vol. 9, 1/2004, 89–109.

20 Nenad Antonijević, „Stanovništvo hrvatske nacionalnosti na Kosovu – Janjevci", u: *Dijalog povjesničara - istoričara. knj. 9, Vršac, 5.–7. studenoga 2004*, pr. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005), 285.

21 Miškulin i Mokricki, „Svrsishodni naseljenici", 247–279.

22 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/, intervju 2020. godine.

23 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/, intervju 2020. godine.

vojske".[24] Franjo Golome (Hrvat, 1969, Janjevo) svedoči da je zbog imena imao problema sa policijom.[25] Više sagovornika opisuje posetu srpskog političara Vojislava Šešelja Janjevu kao „ratnohuškačku". Šešelj je došao u Janjevo leta 1991. godine, nakon izjave na beogradskoj televiziji da su janjevački Hrvati „taoci".[26] Kosovsko-metohijski Hrvati su, prema izvorima hrvatske provenijencije, od proleća 1992. godine slušali njegove pozive na deportaciju i trpeli nasilje njegovih pristalica uz pragmatičku hladnoću albanskih suseda.[27] Sagovornici uglavnom potvrđuju navedeno. Marija Basler Karamatić (Hrvatica, 1956, Priština)[28] veruje da je Šešelj hteo da podstakne iseljavanje.[29] Emin Biklјići (Turčin, 1947, Janjevo) opisuje Šešeljev dolazak sa „paramilitarcima" i pretnje Hrvatima da će ih „zapaliti".[30] Memedali Gradina (Rom, 1964, Janjevo) bio je tada ubeđen da Šešelj „živ neće napustiti Janjevo".[31] Lokalni sveštenik don Matej Palić (Hrvat, 1964, Janjevo) nije svedočio događaju, ali je čuo da je Šešelj sa pristalicama samo otišao do zgrada institucija.[32] Doktor Omer Škrijelj (Bošnjak, 1959, Brahovce kod Lipljana) naglašava da Šešelj ništa nije morao da kaže, jer su janjevački Hrvati znali kakvu poruku nosi.[33] Međutim, prema mišljenju Nikole Brkića (Hrvat, 1956, Janjevo) Šešeljevi radikali „nisu nikoga maltretirali niti pretili, a Šešelj je prošetao i otišao". Brkić je jedan od retkih koji iseljavanje tumači, pre svega, ekonomskim razlozima (inflacije, ratovi).[34] Iako i F. Golome u prvi plan izdvaja ekonomske motive, u njegovom sećanju akcenat je na „punoj reci krvi u Janjevu" koju je navodno najavljivao Šešelj.[35]

Podaci Helsinškog odbora ne govore o većem i sistematskom pritisku srpskih vlasti i Srba uopšte. Oni kao uzroke migracije navode siromaštvo, strah od mobilizacije i netrpeljivost vlasti zbog ratova u Hrvatskoj i BiH. Prema podacima beogradskog Fonda za humanitarno pravo, vojne patrole oduzimale su Hrvatima stoku, pijačnu robu, traktore, ogrevno drvo, a vojska je parkirala vozila u dvorištu Doma Svetog Vlaha i kopala rovove oko mesta. Janjevački Hrvati su se žalili na proizvoljno isključivanje struje, zabranu korišćenja bunara, ometanje u prijemu i slanju pošte i sl.[36] Vlastima u Beogradu/Zagrebu i međunarodnoj zajednici pisali su da su žrtve sistematskog pritiska koji sprečava ekonomski, prosvetni i kulturni razvoj. Sva-

24 https://oralhistorykosovo.org/skender-bikliqi/.
25 https://oralhistorykosovo.org/franjo-golome/, intervju 2019. godine.
26 Anonim, „Migracije", *Janjevo*, datum pristupa 20. 9. 2025, https://www.janjevo.info/migracije/.
27 Miškulin i Mokricki, „Svrsishodni naseljenici", 247–279.
28 Zbog problematične majčine trudnoće rođena u Prištini, inače Janjevka.
29 https://oralhistorykosovo.org/marija-basler-karamatic/, intervju 2019. godine.
30 https://oralhistorykosovo.org/emin-bikliqi/, intervju 2019. godine.
31 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
32 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
33 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/, intervju 2019. godine.
34 https://oralhistorykosovo.org/sr/nikola-brkic/, intervju 2019. godine.
35 https://oralhistorykosovo.org/franjo-golome/.
36 Antonijević, „Stanovništvo", 285–295.

ki pokušaj hrvatskog samoorganizovanja, navode dalje, Beograd je politički „zlonamerno tumačio". Prema određenim hrvatskim izvorima, od juna do decembra 1990. godine iselilo se 160 janjevačkih Hrvata.[37] Februara 1991. godine policija je kod Janjeva zaustavila konvoj humanitarne pomoći iz Hrvatske. Zagrebačka „Udruga Janjevo" je tvrdila da su beogradski mediji „ratnohušački govorili" da je janjevačkim Hrvatima dopremao oružje. Policija je, kako je tvrdio Zagreb, oduzela lekove namenjene Hrvatima „grubom primenom sile".[38]

Srpska vlast je prećutno tolerisala migracije, dok je, paradoksalno, sam Zagreb motivisao iseljavanje izdašnim obećanjima i romantičarskom tezom upućenom sunarodnicima da se vraćaju u domovinu i ostvaruju san „dug sedam stoljeća". Iz ugla interesa Zagreba, janjevački Hrvati kao katolički vernici sa dosta dece bili su rešenje za popunu prostora odakle su proterani Srbi.[39] Oko zbrinjavanja pridošlica zauzela se „Udruga Janjevo", koja je decenijama revnosno delovala na zaštiti interesa janjevačkih Hrvata ma gde živeli.[40] Određeni katolički crkveni krugovi vodili su, takođe, računa o pridošlicama. Fond Sv. Izidora iz Zagreba pokazao je inicijativu, ali je kao neformalno telo bio ograničen finansijskim i organizacionim slabostima. Migracija je zatim postala predmet hrvatskog Ministarstva iseljeništva.[41]

U napetoj atmosferi koja je prethodila iseljavanju janjevački Hrvati su jeftino prodavali imovinu i mašine. Jedan od onih koji je kupio mašine za proizvodnju igračaka bio je i S. Bikljići.[42] Oni koji nisu prodali mašine često su ih prenosili u Hrvatsku i nastavljali rad. U teškoj situaciji bili su radnici koji su odlaskom ranijih poslodavaca ostali nezaposleni, pa su i sami često donosili odluku o odlasku.[43] Intenzitet iseljavanja ilustruje činjenica da često nije bilo slobodnih kamiona. Janjevci drugih nacionalnosti pozajmljivali su vozila,[44] a angažovani su i novopazarski prevoznici.[45]

Kod preostalih janjevačkih Hrvata budilo se nezadovoljstvo i želja za odlaskom. Prema sećanju O. Škrijelja, iseljavanje se odvijalo brzo sa čim u vezi navodi slučaj da „uveče sedi i druži se sa nekim Hrvatima koji se već sutra isele".[46] Sveštenik M. Palić nije želeo da ode, ali nije ni imao većeg uspeha u ubeđivanju ljudi da se ne sele. Crkva je, svedoči sveštenik, pomogla Zagrebu da dobije preciznu evidenciju o svakoj dolazećoj porodici, što je ublažilo probleme karakteristične za ovakve procese. Srpske vlasti, navodi dalje,

37 Miškulin i Mokricki, „Svrsishodni naseljenici", 247–279.
38 „Migracije".
39 Antonijević, „Stanovništvo hrvatske nacionalnosti", 85–95.
40 „Migracije".
41 Miškulin i Mokricki, „Svrsishodni naseljenici", 247–279.
42 https://oralhistorykosovo.org/skender-bikliqi/.
43 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
44 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
45 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
46 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.

nisu podsticale/sprečavale migraciju niti iskoristile prazne kuće za smeštaj izbeglih krajiških Srba.[47] Janjevački Hrvati teško su doživeli odlazak rođaka i prijatelja. Dragutin Ivanović (Hrvat, 1950, Janjevo) ih je ubeđivao da ostanu,[48] a Olga Gucić (Hrvatica, 1958, Janjevo), uprkos apatiji tih godina, ističe kao srećnu okolnost da se sve odigralo relativno mirno.[49] Haljita Gašija (Albanac, 1966, Janjevo) iseljavanje je podsetilo na sudbinu njegove porodice koja se nekoliko decenija ranije iselila u Tursku.[50]

Veliki broj janjevačkih Hrvata iselio se u Kistanje u Dalmaciji, Zagreb i Slavoniju, a ređe u Dubrovnik, Split itd.[51] Iseljavanje je zahvatilo i Letnicu,[52] a letnički Hrvati naselili su centralnu Hrvatsku.[53] U Janjevu je početkom 1992. godine živelo 2895 Hrvata. Tokom te godine iselilo se njih 1683 (294 porodice). Zato je u Janjevu 1998. godine bilo samo 730 Hrvata.[54] Naime, ubrzo nakon akcije „Oluja" 1995. godine hrvatske vlasti donele su odluku o preseljenju janjevačkih Hrvata u Kistanje.[55] Prvih 50 porodica doselilo se marta 1997. godine.[56] Ukupno je te godine došlo do 1500 janjevačkih Hrvata.[57] Smešteni su u oštećene srpske kuće, pa je Hrvatska krenula sa njihovom obnovom. Janjevački Hrvati imali su pravni osnov u hrvatskom zakonodavstvu da tuđu imovinu koriste deset godina nakon čega bi prešla u njihovo vlasništvo. Tada su, pomalo euforično, najavljivali da će Kistanje dobiti ime Janjevo. Međutim, kako je međunarodna zajednica osudila Hrvatsku zbog spornog zakona, kuće su morale biti vraćene Srbima, pa je Zagreb došao na ideju da se grade nove. Hrvatska je, takođe, optužena za etnički inženjering, jer nije dozvoljavala povratak Srbima, u čemu je imala podršku doseljenih Hrvata. Međutim, kako je u Kistanji izostao ekonomski razvoj i sami doseljenici postali su vremenom kritični prema hrvatskim vlastima.[58] Za janjevačke Hrvate je 1998. godine izgrađeno 120 novih kuća, a 2001. godine podignuta crkva posvećena Sv. Nikoli po ugledu na janjevačku.[59] Oni su devedesetih godina naselili i Đulovac (do 1991. godine Miokićevo) u Zapadnoj Slavoniji, a Hrvatska im je po povoljnim uslovima ponudila deo otkupljenih srpskih imanja.[60] Do 1991. godine u Zagrebu je živе-

47 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
48 https://oralhistorykosovo.org/sr/dragutin-ivanovic/, intervju 2019. godine.
49 https://oralhistorykosovo.org/sr/olga-gucic/, intervju 2019. godine.
50 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/, intervju 2020. godine.
51 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
52 Ger Duijzings, „Egzodus iz Letnice - hrvatske izbeglice s Kosova u Zapadnoj Slavoniji", *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, god. XXXII, 2/1995, 129–151.
53 Šiljković and Glamuzina, „Janjevo and Janjevci", 89–109.
54 „Migracije".
55 Pilić, „Socijalna i/li etnička distanca", 529–554.
56 „Migracije".
57 Stipe Kekez, „Govor Janjevaca doseljenih u Zagreb migracijama devedesetih godina 20. stoljeća", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, god. XV, 1/2009, 211–213.
58 Miškulin i Mokricki, „Svrsishodni naseljenici", 277.
59 „Migracije".
60 Miškulin i Mokricki, „Svrsishodni naseljenici", 247–279.

lo oko 4000 janjevačkih Hrvata,[61] da bi se od 1992. do 1995. godine naselilo njih 3500 i to mahom u naselje Dubrava u koje su i decenijama ranije dolazili.[62]

Dolazak u novu sredinu uticao je na niz promena u životu janjevačkih Hrvata. Iako su vremenom i ne bez problema regulisali pravni položaj u Hrvatskoj, teško su se privikavali na jezik, običaje i mentalitet lokalnog stanovništva. Često su percipirani kao primitivni sunarodnici, čime se htelo ukazati na njihovu neobrazovanost, mentalitet i običaje.[63] Zbog toga su neretko bili nazivani „Šiptarima", a bilo je i starosedelaca koji su tvrdili da su bolje živeli sa Srbima.[64] Socijalna distanca je, ipak, vremenom oslabila.[65] U Dubravi su, kao i širom Hrvatske, janjevački Hrvati živeli u kompaktnoj zajednici čuvajući svoje osobenosti. Lakše su se adaptirali mlađi.[66] Iako je došlo do pozitivnih promena u načinu života i ekonomskoj aktivnosti, dugo je opstala slika naseljenika koji žive relativno izolovano baveći se trgovinom.[67]

Sudbina preostalih janjevačkih Hrvata ostala je u senci poremećenih srpsko-albanskih odnosa,[68] koji su se po inerciji reflektovali i na razvoj Janjeva. Prema S. Bikljićiju, Albanci su bili izloženiji od Hrvata pritisku srpskih vlasti. Bikljići kao prelomnu tačku u srpsko-albanskim odnosima na KiM uzima prvu polovinu devedesetih godina kada su Albanci, kako tvrdi, otpuštani iz pokrajinskih institucija,[69] a što je prema O. Škrijelju trebalo da ih liši finansijske egzistencije. Doktor Škrijelj je tih godina lečio Albance bez zdravstvene knjižice zbog čega je navodno trpeo pritisak srpskih kolega na poslu. Tada se prvi put jasno uverio u razmere siromaštva u Janjevu.[70] U sećanju H. Gašija pominje se „ropstvo" Albanaca tih godina i zajednička borba „da skinu strani jaram". Gaši se 1993. godine zaposlio u paralelnom albanskom sistemu obrazovanja kao sekretar škole u Janjevu u kojoj se, zbog izlaska Albanaca iz državnih institucija i izgradnje paralelnih albanskih, radilo u neadekvatnim uslovima.[71]

Janjevo u ratu 1999. godine

Janjevo nije bilo poprište većih borbi jugoslovenske/srpske vojske i policije i Oslobodilačke vojske Kosova (OVK),[72] pa su zato izbegnuta veća

61 Šiljković and Glamuzina, „Janjevo and Janjevci", 89–109.
62 Kekez, „Govor Janjevaca", 211–213.
63 Isto; Miškulin i Mokricki, „Svrsishodni naseljenici", 247–279.
64 Antonijević, „Stanovništvo hrvatske nacionalnosti", 85–95.
65 Pilić, „Socijalna i/li etnička distance", 529–554.
66 Kekez, „Govor Janjevaca", 211–213.
67 Šiljković and Glamuzina, „Janjevo and Janjevci", 89–109.
68 Slaviša Orlović, „Kosovo i Metohija – između obećane nezavisnosti i faktičke podele", *Hereticus*, god. V, 3–4/2007, 36–58.
69 https://oralhistorykosovo.org/skender-bikliqi/.
70 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
71 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/.
72 https://oralhistorykosovo.org/sr/ljubica-berisic/, intervju 2019. godine.

stradanja i razaranja.[73] Prema svešteniku M. Paliću, koji je situaciju opisao mirnom, u dejstvima su stradala dva Albanca.[74] U svom sećanju H. Gaši pominje ubistvo komšije,[75] a O. Gucić da u Janjevu „nije ispaljen ni metak" i da Albanci/Hrvati „nisu imali nikakav problem sa vojskom".[76] Postojao je, međutim, strah od srpskih „paramilitaraca"[77] i policije. Porodica E. Biklјićija nije se selila čekajući suđenje sinu koji je uhapšen kao vojnik OVK. Trpeli su, navodno, maltretiranje policije smeštene u istoj zgradi i „mitili" ih rakijom da ih odobrovolje.[78] Opšti strah izazivalo je bombardovanje.[79] „Metalac" je iz bezbednosnih razloga zatvoren.[80] Strahujući da fabrika ne bude bombardovana, S. Biklјići se preselio u centar Janjeva i slobodno kretao do kraja rata.[81]

Hrvatsko i drugo stanovništvo je tokom rata pokazalo određenu solidarnost sa Albancima. Sveštenik M. Palić smatrao je za svoju hrišćansku dužnost da pomogne ljude u nevolji, a naročito Albance katolike. Održavao je korektne odnose i sa Srbima i molio ih da se ljudski odnose prema albanskim izbeglicama iz okoline. Hrvati su davali prazne kuće izbeglicama,[82] ubeđivali ih da se ne sele,[83] te pomagali oko nabavke jer su se slobodnije kretali. Albanac na ulici je u to vreme delovao sumnjivo snagama bezbednosti, kazao je S. Biklјići.[84] Doktor O. Škrijelj snabdevao je Albance lekovima, vodeći računa da se ne zameri Srbima koji bi „podlegli ratnoj psihozi", kako je tada verovao, i naudili njegovim roditeljima u Lipljanu.[85] Međutim, H. Gaši navodi da se danas precenjuje hrvatska pomoć, premda je „zahvalan što im nisu činili štetu".[86]

Janjevo u posleratnom periodu

Juna 1999. godine Janjevci su proslavljali odlazak jugoslovenske i srpske vojske i policije.[87] Euforija je trajala i nekoliko godina nakon rata. „Država" i „sloboda" reči su kojima H. Gaši opisuje duh tog vremena, iako i sam svestan da su mnogi iskoristili ovakvo raspoloženje u cilju ličnog bogaćenja.[88] Privati-

73 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
74 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
75 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/.
76 https://oralhistorykosovo.org/sr/olga-gucic/.
77 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
78 https://oralhistorykosovo.org/emin-bikliqi/.
79 https://oralhistorykosovo.org/sr/nikola-brkic/, intervju 2019. godine.
80 https://oralhistorykosovo.org/sr/ljubica-berisic/.
81 https://oralhistorykosovo.org/skender-bikliqi/.
82 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
83 https://oralhistorykosovo.org/sr/dragutin-ivanovic/.
84 https://oralhistorykosovo.org/skender-bikliqi/.
85 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
86 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/.
87 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
88 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/.

zacija u Janjevu bila je, naime, praćena velikom korupcijom.[89] KiM se nakon rata suočavalo sa teškim ekonomskim, socijalnim i političkim problemima. Ono je, pre svega, percipirano kao pouzdan „protočni bojler" u trgovini narkoticima.[90] KiM je marta 2004. godine bilo poprište albanskog pogroma srpskog stanovništva.[91] Završetak jednog istorijskog razdoblja označilo je jednostrano proglašena nezavisnost tzv. Kosova 17. februara 2008. godine.[92]

Janjevci su još uvek verovali u bolju budućnost. Zablude priznaje i D. Ivanović, dodajući kako je bio „samo jedan od prevarenih". Prijatelj mu je, naime, često govorio da će Janjevo biti nova „Švicarska".[93] Realnost KiM bila je, ipak, dijametralno suprotna. Najmlađe evropsko stanovništvo teško je dolazilo do posla,[94] nezaposlenost i stopa siromaštva su 2019. godine iznosili oko 50%, a oko 12% građana živelo je u apsolutnom siromaštvu. Kvalitet obrazovanja, zdravstva i socijalnih usluga bio je na niskom nivou,[95] a pravni sistem pod jakim političkim uticajem.[96] Ovakvi tokovi uticali su na masovno

---

89 Гојко Рикаловић и Дејан Молнар, „(Не)успеси евроатлантистичког State Formation пројекта: демографске, економске, социјалне и еколошке промене на Косову и Метохији у прве две деценије 21. века", у: *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала?: демографски, економски, социјални, правни, геополитички и еколошки аспекти косовско-метохијског питања. Зборник радова*, ур. Часлав Оцић (Грачаница: Дом културе „Грачаница"; Цетиње: Светигора; Београд: Институт за европске студије–ТВ Храм; Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", 2019), 21–56.

90 Maggie O'Kane, „Kosovo drug mafia supply heroin to Europe", *The Guardian*, 13. 3. 2000, datum pristupa: 28. 4. 2025, https://www.theguardian.com/world/2000/mar/13/balkans?CMP=share_btn_url; Марек Валденберг, „Због чега Косово не треба да постане независно", у: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност: зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, ур. Коста Михаиловић (Београд: САНУ, 2007), 403–410.

91 Slađana Đurić, Vladimir Cvetković i Milan Lipovac, „Posleratno Kosovo i Metohija kao novi/stari geopolitički čvor Balkana", u: *Bosna i Hercegovina u savremenom geopolitičkom okruženju*, ur. Milovan Milutinović (Banja Luka: Nezavisni univerzitet, 2011), 204–213. Vid. o pogromu: Владан Виријевић, ур., *Мартовски погром 2004: узроци, разарања, последице. Тематски зборник* (Приштина тј. Чаглавица: Архив Косова и Метохије; Грачаница: Дом културе „Грачаница", 2025).

92 Рикаловић и Молнар, „(Не)успеси", 21–56.

93 https://oralhistorykosovo.org/sr/dragutin-ivanovic/.

94 Đurić, Cvetković i Lipovac, „Posleratno Kosovo", 204–213.

95 Миленко Џелетовић и Бојан Димитријевић, „Могући сценарији будућности Косова и Метохије у контексту његове економске и друштвене одрживости", у: *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала?: демографски, економски, социјални, правни, геополитички и еколошки аспекти косовско-метохијског питања. Зборник радова*, ур. Часлав Оцић (Грачаница: Дом културе „Грачаница"; Цетиње: Светигора; Београд: Институт за европске студије – ТВ Храм; Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", 2019), 63–77.

96 „Izveštaj o stanju ljudskih prava na Kosovu za 2016", U.S. Embassy in Kosovo, datum pristupa 28. 4. 2025, https://xk.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/133/2017/03/HRR_Report_Serbian_2016.pdf.

iseljavanje Albanaca sa KiM,[97] pa su iz tog razloga njihove doznake iz inostranstva veoma bitan ekonomski i politički faktor ovde.[98]

Razlaz sa srpskom državom, u kojoj je Janjevo sa manjim prekidima funkcionisalo decenijama, doveo je do bezbednosnih, ekonomskih, urbanističkih i drugih promena. Sećanje M. Gradine valjana je ilustracija nekih promena. Iako mladost pamti po porodičnoj slozi u kući sa desetoro dece u kojoj se, s obzirom na siromaštvo, jelo istim escajgom, nakon rata, u kući sa četiri člana, takva harmonija je nestala. Promenjene su i potrošačke navike i nestalo je poštovanje među ljudima, naročito mladih prema starijima, zaključio je Gradina.[99]

Godinama nakon rata bila je naročito ugrožena bezbednost nealbanaca, a u prvom redu Srba.[100] Pritiscima su bili izloženi Srbi u obližnjem Lipljanu i okolini.[101] Doktor O. Škrijelj naglašava albanski revanšizam sa kojim se „kao čovek i vernik nije slagao". U maloj sredini poput janjevačke, priseća se, bila su poznata imena Srba koji su se u ratu loše poneli prema Albancima i krenulo se sa osvetom. Veruje, međutim, da je ona bila pravedna („znalo se ko je gledao svoja posla, ko je bio domaćin. Njega niko i nije dirao niti je imao plan da dira"). Ovo gledište nije pak u skladu sa činjenicom da je u martovskom pogromu na udaru praktično bilo celokupno srpsko stanovništvo. Ipak, važan je deo njegovog svedočanstva u kojem pominje, čemu je i prisustvovao, kolone vozila uplašenih Srba kako putem Lipljan–Janjevo odlaze sa KiM i natovarena kola i traktore koji čekaju da krenu tim putem. Bilo je dovoljno, priseća se, da neki „ludak" zapuca po srpskim selima i Srbi bi sami otišli. Bezbednosne prilike su se, tvrdi, vremenom poboljšale, pa je od 2001. godine viđao Srbe i Albance u prijateljskom ambijentu u Gračanici.[102] Ako Škrijelj i pokazuje sentiment prema srpskim žrtvama, njega kod H. Gašija očigledno nema. On, čak, i martovski pogrom ne tumači kao albansku krivicu, obrazlažući da su i oni bili žrtve tih dana.[103]

Janjevački Romi i Hrvati imali su, takođe, bezbednosnih problema zbog navodnih veza sa prethodnim srpskim sistemom/institucijama i ratnih zločina nad Albancima. Prema M. Gradini, albanski nacionalisti poku-

97 Џелетовић и Димитријевић, „Могући сценарији", 63–77.

98 Рикаловић и Молнар, „(Не)успеси", 21–56.

99 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.

100 Nenad Antonijević, „Albanski zločini nad Srbima na Kosovu i Metohiji u periodu jun–oktobar 1999", *Istorija 20. veka*, god. XXVI, 1/2008, 157–164.

101 Ненад Антонијевић, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији: (1998–2006)", у: *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина. Зборник радова*, ур. Јован Мирковић (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 166, 171–176; Бојан Б. Ђокић, „Бомбашки напади у Липљану и други видови терора над српским и осталим мањинским становништвом", у: *Век српске Голготе: (1915–2015): I–III. Тематски зборник, Књ. 3, Друштвене науке*, ур. Урош Шуваковић (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2016), 205–230.

102 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.

103 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/.

šali su da iskoriste bezbednosni vakuum kako bi stvorili etnički čistu sredinu. Njima nije bilo važno što Romi koji su ostali u Janjevu juna 1999. godine nisu imali nikakvu krivicu u događajima niti činjenica da su se upravo Romi masovno pridružili proslavi nakon odlaska vojske i policije. Gradina je i „pio u tu čast", što „kao vernik nikada pre nije radio". Prema njegovom sećanju, Albanci su Rome izvesno vreme nakon rata kamenovali i lomili im kućne prozore.[104] Za Hrvate je pak izazov bilo kretanje na prometnijim mestima, jer se dešavalo da budu napadnuti zbog jezika koji je praktično istovetan srpskom.[105]

Vremenom su se međunacionalni odnosi stabilizovali i poslednjih desetak godina postali uglavnom dobri, svedoče sagovornici. Opstala je, tvrdi O. Škrijelj, janjevačka „tradicionalna verska tolerancija".[106] Sklapaju se i mešoviti brakovi. Sveštenik M. Palić, reprezentativna figura hrvatske zajednice, potvrđuje navedeno.[107] Dobru ilustraciju međunacionalnih odnosa iznosi F. Golome u intervjuu 2019. godine:

„Sa Albancima smo stalno, dan noć non-stop zajedno. Znači ja nemam drugog komšije i suseda, znači to mi je Albanac iza mene, Albanci ispod mene, Albanci iznad mene al' se, uvek smo se družili. Uvek, uvek."[108]

Janjevci, ipak, imaju dosta razloga za nezadovoljstvo posleratnim Janjevom. To se, pre svega, odnosi na ekonomske i urbanističke prilike, pa zato sa dozom gorčine opisuju to vreme. Pomenuta posleratna euforija stišala se u nekoliko godina,[109] a zatim je usledila nova euforija nastala jednostranim proglašenjem nezavisnosti. Janjevci su tek nakon toga mogli objektivnije sagledati bilans. Ne skrivajući radost zbog proglašene nezavisnosti tzv. Kosova, E. Bikljići, ipak, priznaje da su izneverena očekivanja građana.[110] „Metalac" i privatno preduzetništvo ozbiljno su oslabljeni devedesetih godina, a ono što je i fizički preostalo većinom je nestalo nakon rata. Fabrika nije otvarana i radnici su ostali bez posla. Bila je to karakteristična slika tranzicijskog društva.[111] Neki, poput S. Bikljićija, opstali su u privatnom poslu devedesetih godina i nakon rata još izvesno vreme proizvodili igračke. Bikljići je, ipak, zbog čestih restrikcija struje bio primoran da odustane od posla.[112] Takođe, bila je sve prisutnija kineska konkurencija. Cena, primera radi, proizvodnje jedne plastične igračke u Janjevu bila je i nekoliko puta viša od kineskog proizvoda. To je ubrzalo gašenje proizvodnje.[113]

104 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
105 https://oralhistorykosovo.org/franjo-golome/.
106 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
107 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
108 https://oralhistorykosovo.org/franjo-golome/.
109 Рикаловић и Молнар, „(Не)успеси", 21–56.
110 https://oralhistorykosovo.org/emin-bikliqi/.
111 https://oralhistorykosovo.org/sr/ljubica-berisic/.
112 https://oralhistorykosovo.org/skender-bikliqi/.
113 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.

Primanja u privatnom sektoru 2023. godine kretala su se u vrednosti od 200 do 300 evra mesečno.[114] Zamiranje zanatstva stvorilo je višak radne snage i povećalo nezaposlenost.[115] Od nekada uzorne zanatske proizvodnje radila su 2023. godine samo tri proizvođača.[116] Opstala je, opet u daleko manjoj meri, proizvodnja janjevačkog sira i sudžuka, koji osim kvalitetnog mleka i mesa traže vešte radnike kojih je ovde sve manje. Poslednjih godina osećaju se posledice iseljavanja Hrvata i Albanaca. Mladi Hrvati često sezonski rade po Hrvatskoj i tamo ostanu.[117] Janjevo je 2024. godine brojalo tek nešto više od sto Hrvata.[118] Uporedo sa hrvatskom depopulacijom omasovljene su krađe za koje stariji Janjevci navode da su u nekim „ranijim i boljim danima", kada se kuće nisu ni zaključavale, bile nezamislive. Poslednjih godina u lokalnoj stanici radi nedovoljno policajaca.[119] Na udaru kradljivaca su naročito kuće u kojima žive stari i nemoćni ili one napuštene. Žrtve su u velikoj meri Hrvati.[120] Albanci se pak često odlučuju za odlazak u Prištinu.[121] Prema O. Škrijelju, čoveku koji je sa fakultetskom diplomom dobio posao u Janjevu krajem osamdesetih godina i bio svedok mnogih promena, ovo mesto je definitivno izgubilo svaku perspektivu.[122] Besperspektivnost možda najilustrativnije potvrđuje činjenica da je narodna kuhinja jedno od najposećenijih mesta. Možda najrealističniju sliku savremenog Janjeva nalazimo u reportaži čiji autor traga za odgovorom na pitanje o nestanku čuvenih janjevačkih kujundžija. „Priča o janjevskim kujundžijama počela je u zlatu, a završila je u blatu", ponuđen je odgovor u tekstu.[123]

Više ostalih činilaca ukazuje na opadanje Janjeva. Prema H. Gašiju premalo je urađeno na polju razvoja obrazovanja, kulture i zdravstva. Lokalne vlasti su nakon rata 1999. godine, tvrdi Gaši, dugo tvrdile da su ih u poslu ometali „internacionalci" (međunarodne misije), premda je i udaljavanjem stranaca iz bilo kakve uprave Janjevo ostalo nerazvijeno. Gaši kao vredan podatak ukazuje na obnovu dotrajale i oštećene Murat-begove džamije od strane turske vladine agencije „TICA".[124] Sagovornici ukazuju na značaj očuvanja

114 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/.
115 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
116 Sandra Cvetković, „Janjevo na Kosovu: Od trgovačkog i zanatlijskog centra do praznih kuća", *Radio Slobodna Evropa*, 14. 11. 2023, datum pristupa 1. 9. 2025, https://www.slobodnaevropa.org/a/janjevo-kosovo-zivot-migracije-multietnicnost/32684537.html.
117 https://oralhistorykosovo.org/franjo-golome/.
118 „Migracije".
119 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
120 https://oralhistorykosovo.org/sr/olga-gucic/.
121 https://oralhistorykosovo.org/sr/nikola-brkic/.
122 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
123 Zorica Žarković, „Janjevo od zlata do blata: Majstori koji su rukama mogli da naprave sve što očima vide", *Blic*, 30. 4. 2025, datum pristupa: 20. 7. 2025, https://www.blic.rs/biznis/vesti/janjevo-od-zlatarskog-centra-do-grada-duhova-gde-su-danas-kujundzije/fylgkqk.
124 https://oralhistorykosovo.org/sr/halit-gasi/.

arhitektonske celine, naročito u centru Janjeva, nadajući se pozitivnom impulsu na razvoj turizma.[125] Poslednjih godina pokrenuto je i nekoliko projekata posredstvom privremenih institucija u Prištini i UN u cilju zaštite autentičnih objekata.[126]

Upečatljivi su i infrastrukturni problemi. Prema O. Škrijelju, Janjevo definitivno više ne podseća na urbanu, već na ruralnu sredinu.[127] Vodosnabdevanje je decenijama u lošem stanju. Ljudi poslednjih godina konjima do kuća prevoze vodu koju su pre toga punili u kante. Ovakve prilike ne idu u prilog razvoju poljoprivrede i stočarstva.[128] Problem nesređene i(li) nepostojeće kanalizacije prisutan je naročito leti kada se širi neprijatan miris.[129] Prljavštinu stvaraju sami građani i za to okrivljuju nadležne organe. Govoreći o nedostatku ekološke svesti, sveštenik M. Palić podseća da je i njegova neobrazovana ali savesna majka nekada revnosno vraćala u pređašnje stanje svaki izvrnuti ulični kamen. Godinama posle rata ovaj pregalac aktivno je radio na ekološkoj emancipaciji, a posebno mladih Hrvata.[130] Problematičan je, takođe, i kvalitet javnog prevoza (prepuni autobusi).[131] Sliku Janjeva nalazimo u jednoj reportaži novijeg datuma:

„Drveće raste iz mnogih napuštenih kuća, u kojima se sada sklanjaju životinje, a pasa lutalica ima više nego ljudi. Uskim uličicama pod oštećenom kaldrmom, prođe poneki konj ili magarac natovaren drvima za ogrev iz obližnjih šuma."[132]

Crkva je očuvala uticaj kod Hrvata. Sveštenik M. Palić je učinio dosta napora da olakša život sunarodnicima i zadrži ih ovde. Okupljao je sunarodnike, naročito omladinu, u crkvi i raznim udrugama (udruženja) sa ciljem da održi religioznost kod njih i očuva lokalni dijalekt. Organizovao je, kako bi redovno dolazili u crkvu, hrvatsku i albansku decu koja u školama pohađaju veronauku.[133]

Janjevački Hrvati su u ovakvim prilikama oslonac i pomoć potražili na raznim stranama. Iako možda deluje neuverljivo, godinama nakon rata dosta pomoći slala je Srbija. To su, zapravo, sveštenikove reči. „Pomoć nam ponekad stigne iz Zagreba, obično za značajnije verske praznike", dodao je,[134] objasniv-

125 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
126 „Janjevo na Kosovu: Od trgovačkog i zanatlijskog centra do praznih kuća".
127 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
128 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
129 https://oralhistorykosovo.org/omer-skrijelj/.
130 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
131 https://oralhistorykosovo.org/memedali-gradina/.
132 „Janjevo od zlata do blata: Majstori koji su rukama mogli da naprave sve što očima vide".
133 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.
134 Refki Alija, „Kosovskim Hrvatima pomaže samo Srbija", *Danas*, 27. 8. 2008, datum pristupa: 20. 9. 2025, https://www.danas.rs/vesti/drustvo/kosovskim-hrvatima-redovno-pomaze-samo-srbija/. Ne čudi, onda, odluka privremenih institucija u Prištini da spreče posetu Janjevu direktora Kancelarije Vlade Srbije za Kosovo i Metohiju Marka Đurića 2015. godine. Možda se u tome krila želja da se neutrališe hrvatska upućenost na Srbiju. Budimir

ši da se „domovina" Hrvatska suočila sa teškoćama u razvoju. Pomoć Zagreba bila je više administrativne nego finansijske prirode. Janjevačkim Hrvatima omogućeno je od 1991. godine hrvatsko državljanstvo.[135] Kao srećnu okolnost F. Golome ističe da „putovnicu" uzima u tzv. ambasadi Hrvatske („našoj") u Prištini, a pored čega ima srpsko i tzv. kosovsko državljanstvo što u savremenom Janjevu nije izolovan slučaj.[136] Poznate su višegodišnje veze hrvatske zajednice sa Uredom za dijasporu Hrvatske, bogatijim pojedincima janjevačkog porekla u Hrvatskoj, hrvatskim kontingentom NATO snaga na KiM i privremenim institucijama u Prištini. U nekoliko godina u Janjevo su dolazili Hašim Tači, Ramuš Haradinaj, Atifete Jahjaga i drugi zvaničnici.[137]

Školstvo je od rata, možda kao nikada pre, egzistencijalna „karika" u životu hrvatske zajednice. Njihova deca nisu pohađala nastavu do drugog polugodišta školske 1999/2000. godine. Uticajem crkve osnovna škola počela je sa radom u dva sistema (srpski i tzv. kosovski) u istoj zgradi. U srpskom sistemu škola nosi predratni naziv „Vladimir Nazor", a u tzv. kosovskom „Stefan Gečov". Hrvatska deca našla su se u procepu između dva sistema. Privremene institucije u Prištini poslednjih godina pokušavaju da odvoje Hrvate od uticaja Beograda, vršeći pritisak na njih da koriste udžbenike na „bošnjačkom", a ne srpskom. Zainteresovana strana je i hrvatska zajednica u Srbiji, pa je vremenom u školi u srpskom sistemu kao predmet uveden hrvatski jezik.[138]

Nakon rata u školi u srpskom sistemu nije bilo adekvatnog kadra.[139] Pojedini Hrvati tvrdili su da Beograd protežira zapošljavanje kadra srpske nacionalnosti. Tako se Lj. Berišić žali na gubitak posla, smatrajući da je to učinjeno da bi se zaposlila jedna Srpkinja, u čemu je videla nezahvalnost Srbije. Sem toga, kako je zbog dugog rada u školi počela da govori književni srpski jezik, albanski prijatelji su joj to zamerili.[140] Hrvatska deca često pohađaju srednju školu u srpskom sistemu (sela Gračanica, Gušterica, Laplje Selo).[141] Nekadašnja živost Janjeva može se u savremenom periodu videti tek kada su praznici i svečanosti.[142] Rat 1999. godine prekinuo je za neko vreme odlazak Janjevaca na hodočašće u Letnicu u čijoj crkvi je Majka Tereza, u šta katolici veruju, primila poziv od Boga. Poslednjih godina opet se ovde, kao ranije, slobodnije dolazi.[143]

Ničić, „Šta je sprečilo Đurića da poseti Janjevo?", *Glas Amerike*, 27. 12. 2015, datum pristupa: 20. 9. 2025, https://www.glasamerike.net/a/kosovo-marko-djuric-janjevo-novinari/3120495.html.

135 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.

136 https://oralhistorykosovo.org/franjo-golome/.

137 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.

138 https://oralhistorykosovo.org/sr/ljubica-berisic/.

139 https://oralhistorykosovo.org/sr/dragutin-ivanovic/.

140 https://oralhistorykosovo.org/sr/ljubica-berisic/.

141 https://oralhistorykosovo.org/sr/olga-gucic/.

142 https://oralhistorykosovo.org/don-matej-palic/.

143 Биљана Сикимић, „Света путовања: Летница на Косову", *Гласник Етнографског института САНУ*, год. LXII, 1/2014, 15–32.

Zaključak

Na osnovu građe projekta *Oral History Kosovo* prilog kontekstualizuje sećanja Janjevaca različitih nacionalnosti, prvenstveno Hrvata i Albanaca kao dve janjevačke najbrojnije zajednice, na temu postsocijalističkog razvoja Janjeva. Ova građa odlično korespondira sa dosadašnjim naučnim istraživanjima i medijskim izveštavanjem o datoj temi. Socijalističko Janjevo je do 1991. godine ostvarilo određene pozitivne rezultate u domenu ekonomije i urbanizma. Dugotrajni i teški proces raspada države izazvao je u Janjevu krupne političke, demografske, ekonomske, urbanističke i druge promene.

Do juna 1999. godine Janjevo se nalazilo pod upravom vlasti Savezne Republike Jugoslavije. U tom periodu, kao posledica poremećenih odnosa Beograda i Zagreba odnosno Srba i Albanaca na KiM, veliki broj janjevačkih Hrvata migrirao je u Hrvatsku, čime je bitno poremećena demografska struktura, a Janjevo vremenom poprimilo dominantan albanski karakter. Čitava ova decenija predstavlja ujedno period ekonomskog slabljenja Janjeva kao posledicu iseljavanja preduzimljivog hrvatskog stanovništva i prekida tradicionalnih puteva janjevačke trgovine usled ratova i sankcija. Zbog izostanka većih aktivnosti OVK na ovom prostoru Janjevo nije bilo poprište većih međunacionalnih sukoba i razaranja 1998–1999. godine.

Od juna 1999. godine Janjevo se nalazi pod upravom privremenih institucija u Prištini. Time je grubo prekinut kontinuitet jugoslovenske i srpske uprave i određeni integrativni procesi sa tim u vezi. Takođe nisu stvoreni adekvatni uslovi za održiv ekonomski razvoj. Janjevo je doživelo opšti ekonomski i sa tim u vezi demografski i urbanistički pad, koji je, paradoksalno, znatno vidljiviji nego devedesetih godina i perioda ratova i sankcija.

Naselje koje je u socijalizmu pokazivalo ambiciju da preraste u omanji grad izgubilo je raniju prepoznatljivost i vitalnost. Zbog konstantnog migriranja hrvatskog stanovništva u Hrvatsku, a albanskog u razvijenije sredine na KiM, Janjevo se suočilo sa ozbiljnom demografskom krizom. Dominantan hrvatski karakter naselja verovatno je nepovratno izgubljen, a ni sudbina samog mesta nije izvesna.

Spisak referenci

Izvori sa interneta

- *Blic*, 2025.
- *Danas*, 2008.
- https://ask.rks-gov.net/ (datum pristupa 23. 1. 2026)
- https://oralhistorykosovo.org/ (datum pristupa 23. 1. 2026).
- https://www.janjevo.info/migracije/ (datum pristupa 20. 9. 2025).
- https://www.stat.gov.rs/ (datum pristupa 23. 1. 2026)
- https://xk.usembassy.gov/ (datum pristupa 28. 4. 2025).
- *Radio Slobodna Evropa*, 2023.
- *The Guardian*, 2000.

Literatura

- Antonijević, Nenad. „Albanski zločini nad Srbima na Kosovu i Metohiji u periodu jun–oktobar 1999". *Istorija 20. veka*, god. XXVI, 1/2008, 157–164.
- Antonijević, Nenad. „Stanovništvo hrvatske nacionalnosti na Kosovu – Janjevci". U: *Dijalog povjesničara - istoričara. knj. 9, Vršac, 5.–7. studenoga 2004*, priredili Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, 279–297. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005.
- Antonijević, Nenad. „Stradanje Srba i drugih nealbanaca na Kosovu i Metohiji: (1998–2006)". U: *Prilozi istraživanju zločina genocida i ratnih zločina. Zbornik radova*, uredio Jovan Mirković, 157–247. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2009. (Cyrillic)
- Barjaktarović, Mirko. *Janjevo (istoriski razvitak, antropogeografske i etnološke karakteristike)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971. (Cyrillic)
- Bašić, Goran. „Predgovor". U: *Demokratija i nacionalne manjine*, priredili Goran Bašić i dr., 7–12. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta; Punta: Niš, 2002.
- Baštovanović, Darko. „Identitet hrvatske nacionalne manjine u Republici Srbiji kroz prizmu pristupanja Srbije Europskoj uniji". *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, god. IX, 1/2017, 143–175.
- Dimitrijević, Vojin. „Stare i nove manjine posle 'realnog socijalizma'". U: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 11, 12. i 13. januara 1995*, uredili Miloš Macura i Vojislav Stanovčić, 329–338. Beograd: SANU, 1996. (Cyrillic)
- Duijzings, Ger. „Egzodus iz Letnice – hrvatske izbeglice s Kosova u Zapadnoj Slavoniji". *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, god. XXXII, 2/1995, 129–151.
- Dželetović, Milenko i Bojan Dimitrijević. „Mogući scenariji budućnosti Kosova i Metohije u kontekstu njegove ekonomske i društvene održivosti". U: *Kosovska vertikala ili neokolonijalna horizontala?: demografski, ekonomski, socijalni, pravni, geopolitički i ekološki aspekti kosovsko-metohijskog pitanja. Zbornik radova*, uredio Časlav Ocić, 63–80. Gračanica: Dom kulture „Gračanica"; Beograd: Institut za evropske studije – TV Hram; Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin", 2019. (Cyrillic)

- Đokić, Bojan B. „Bombaški napadi u Lipljanu i drugi vidovi terora nad srpskim i ostalim manjinskim stanovništvom". U: *Vek srpske Golgote: (1915–2015): I–III. Tematski zbornik*, *Knj. 3, Društvene nauke*, uredio Uroš Šuvaković, 205–230. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2016. (Cyrillic)
- Đurić, Slađan, Vladimir Cvetković i Milan Lipovac. „Posleratno Kosovo i Metohija kao novi/stari geopolitički čvor Balkana". U: *Bosna i Hercegovina u savremenom geopolitičkom okruženju*, uredio Milovan Milutinović, 204–216. Banja Luka: Nezavisni univerzitet, 2011.
- Jevtić, Miroljub. „Muslimanske manjine na Balkanu". U: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 11, 12. i 13. januara 1995*, uredili Miloš Macura i Vojislav Stanovčić, 743–749. Beograd: SANU, 1996. (Cyrillic)
- Kekez, Stipe. „Govor Janjevaca doseljenih u Zagreb migracijama devedesetih godina 20. stoljeća". *Hrvatski dijalektološki zbornik*, god. XV, 1/2009, 211–224.
- Kršić, Jovan. „Etnički Albanci na Kosovu i u Metohiji: demografske promene, 1948–2011". U: *Kosovska vertikala ili neokolonijalna horizontala?: demografski, ekonomski, socijalni, pravni, geopolitički i ekološki aspekti kosovsko-metohijskog pitanja. Zbornik radova*, uredio Časlav Ocić, 81–105. Gračanica: Dom kulture „Gračanica"; Beograd: Institut za evropske studije – TV Hram; Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin", 2019. (Cyrillic)
- Miketić, Uroš D. „Neuralgičnost između oralne istorije i istoriografije na primeru Drugog svetskog rata na Kosovu i Metohiji: studija slučaja Oral History Kosovo". *Leskovački zbornik*, god. LXIV, 2/2024, 159–172. (Cyrillic) DOI: 10.46793/LZLIV2.159M
- Miketić, Uroš D. „Prilog za istoriju Janjeva u periodu socijalizma (1945–1991): studija slučaja Oral History Kosovo". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, god. LV, 4/2025, 149–168. (Cyrillic) DOI: 10.5937/zrffp55-57386
- Miketić, Uroš D. „Razvoj velikoalbanske ideje u socijalističkoj Jugoslaviji: studija slučaja Oral History Kosovo". U: *Istorija, istorija umetnosti, filozofija. Tematski zbornik, Sv. 1*, uredili Brankica Popović i dr., 199–217. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2025. (Cyrillic)
- Miškulin, Ivica i Nikolina Mokricki. „Svrsishodni naseljenici: kosovski Hrvati u Zapadnoj Slavoniji 1992.–2000". *Scrinia Slavonica*, god. XXIV, 1/2024, 247–281. DOI: 10.22586/ss.24.1.11
- Mušović, Ejup. „Položaj muslimana u Srbiji". U: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 11, 12. i 13. januara 1995*, uredili Miloš Macura i Vojislav Stanovčić, 751–757. Beograd: SANU, 1996. (Cyrillic)
- NVO Aktiv. *Pravne garancije naspram svakodnevice: prava nevećinskih zajednica na Kosovu*. Severna Mitrovica: NVO Aktiv, 2025.
- Orlović, Slaviša. „Kosovo i Metohija – između obećane nezavisnosti i faktičke podele". *Hereticus*, god. V, 3–4/2007, 36–58.
- Pilić, Šime. „Socijalna i/li etnička distanca u Pokrčju: Janjevci u Kistanjama". *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, god. VI–VII, 6–7/2014, 529–554.
- Radić-Bojanić, Biljana i Valentina Sokolovska. „Jezički pejzaž Makedonaca u Vojvodini". *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, god. XLIX, 2/2024, 181–198. DOI: 10.19090/gff.v49i2.2543

- Raduški, Nada. „Srbi kao nova nacionalna manjina u postjugoslovenskim državama". *Sociologija*, god. LIII, 4/2011, 417–432.
- Rikalović, Gojko i Dejan Molnar. „(Ne)uspeh evroatlantističkog State Formation projekta: demografske, ekonomske, socijalne i ekološke promene na Kosovu i Metohiji u prve dve decenije 21. veka". U: *Kosovska vertikala ili neokolonijalna horizontala?: demografski, ekonomski, socijalni, pravni, geopolitički i ekološki aspekti kosovsko-metohijskog pitanja. Zbornik radova*, uredio Časlav Ocić, 29–70. Gračanica: Dom kulture „Gračanica"; Beograd: Institut za evropske studije – TV Hram; Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin", 2019. (Cyrillic)
- Sikimić, Biljana. „Sveta putovanja: Letnica na Kosovu". *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, god. LXII, 1/2014, 15–32. (Cyrillic)
- Tomson, Pol. *Glas prošlosti: usmena istorija*. Beograd: Clio, 2012. (Cyrillic)
- Šiljković, Željka and Martin Glamuzina. „Janjevo and Janjevci – from Kosovo to Zagreb". *Geoadria*, vol. IX, 1/2004, 89–109. DOI: 10.15291/geoadria.131
- Srijelj, Ahmedin. „Položaj Hrvata u SRJ i Republici Srbiji od 1992. godine do 2000. godine". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, god. IX, 1/2023, 135–179. DOI: 10.51558/2712-1178.2023.9.1.135
- Škiljan, Filip D. „Istraživanje stradanja Srba u NDH kombinacijom usmene povijesti i korišćenja izvornih dokumenata". U: *Metodološki izazovi istorijske nauke, Tematski zbornik*, uredili i priredili Zdravko Deletić i Dalibor Elezović, 411–427. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2018. (Cyrillic)
- Valdenberg, Marek. „Zbog čega Kosovo ne treba da postane nezavisno". U: *Kosovo i Metohija: prošlost, sadašnjost, budućnost. Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 16–18. marta 2006. godine*, uredio Kosta Mihailović, 403–412. Beograd: SANU, 2007. (Cyrillic)

Summary

Uroš Miketić

The decline of past-socialist Janjevo: a case study *Oral History Kosovo*

Abstract: The contribution primarily based on sources of oral provenance (*Oral History Kosovo* project) contextualizes the post-socialist development of Janjevo. This type of source has a relevant scientific value if a critical attitude is placed towards it. The disintegration of socialist Yugoslavia affected the conditions in Janjevo by interrupting certain positive economic and demographic processes. Janjevo's Croats, anticipating Serbian revanchism due to war events in Croatia, migrated en masse to this country, and as a result, Janjevo experienced a drastic decline in vital development segments. The remaining Croats respected the institutions of Serbia, while Janjevo's Albanians participated in the formation of their own. War actions 1998–1999. did not cause major destruction and suffering due to the lack of action of the Kosovo Liberation Army. The post-war government was established by the provisional authorities in Pristina. In that period, the processes of economic stagnation and migration of the Croatian and Albanian population continued. Today, a small number of Croats live in Janjevo, and it has acquired a dominant Albanian character.

Keywords: *Oral History Kosovo*, the Kosovo issue, Janjevo, Kosovo Croats, Serbian-Croatian relations, Serbian-Albanian relations, the 1999 war, the so-called Kosovo

Socialist Janjevo had achieved major socio-economic development. However, the general crisis in Yugoslavia and the province of Kosovo and Metohija in the 1980s had a negative impact on local conditions, straining inter-ethnic relations in this multi-ethnic environment and causing economic decline. Together, this contributed to the increased emigration of Janjevo's Croats to socialist Croatia, where they had better business opportunities. The process continued in the 1990s, but now as a consequence of the war in Croatia and Bosnia and Herzegovina and in connection with the fear of Serbian revanchism. Also, the breaking up of the common Yugoslav market and several years of wars made the earlier commercial activity of the Janjevo's Croats impossible. The position of Janjevo's Albanians in the 1990s does not significantly differ from the general picture caused by the disturbed Serbian-Albanian relations in that decade. The war in 1999 did not produce greater suffering and destruction, because the Kosovo Liberation Army was not more active in this area. After the war, Janjevo, having lost enterprising Croatian artisans and merchants who had moved out ear-

lier, could not regain its former importance. Also, the so-called Kosovo is burdened to this day with a series of economic, social and political problems. The migration of Croats continued and the place lost its recognizable Croatian character for decades. This, logically, had a negative impact on its urbanization. The settlement, which under socialism was predisposed to one day grow into a small town, has lost its former identity. Due to the constant migration of the Croatian population to Croatia and the Albanian population to more developed areas of Kosovo and Metohija, Janjevo faced a threatening demographic crisis.

DOI: https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34.vrljic

Luka VRLJIĆ, doktorand
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
lukavrljic.skola@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6814-8923

Prikaz postjugoslavenskog prostora u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti i geografije od 1991. do 2025. godine

Apstrakt: Od 1991. do 2025. godine u Hrvatskoj je provedeno nekoliko reformi osnovnoškolskoga plana i programa, čije su se promjene izrazito odrazile na nastavu povijesti i geografije te na nastavne materijale koji se u njoj koriste. Ujedno, u javnim se polemikama nakon svake reforme osnovnoškolskog obrazovanja najviše pažnje pridavalo se sadržajima koji se odnose na suvremenu povijest. Svaka je reforma donijela znatne promjene u prikazu postjugoslavenskoga prostora, odnosno država nastalih raspadom bivše Jugoslavije. Cilj ovoga rada je pokazati kako su te države i njihovi međusobni odnosi prikazani od kraja 1980-ih godina do danas. Na temelju analize službenih udžbenika prikazat će se koji se pojmovi i identiteti pripisuju odabranim susjednim zemljama te zašto je kod nekih naglašena europska integracija, a kod drugih nije. Naglasak će se staviti na stvaranje predodžbe o državama jezgre i periferije, uzroke gospodarskih razlika, ali i na pojednostavljeni prikaz budućeg razvoja tih država. Analizirat će se je li naglasak stavljen na sličnosti među državama, ili na odabrane teme koje odražavaju društveno-kulturološke razlike. Načini na koje su predstavljene bivše države SFRJ ukazuju na otvoreno pitanje o učeničkom poimanju šireg područja, te na pitanje identiteta i kolektivnog pamćenja koje proizlazi iz navedenih narativa.

Ključne reči: jugoslavenski i postjugoslavenski prostor, udžbenici povijesti i geografije, Domovinski rat, ratno naslijeđe, regionalizacija

Uvod

Podučavanje o prošlosti u osnovnoj školi započinje u razrednoj nastavi u sklopu nastavnog predmeta Priroda i društvo, dok se u predmetnoj nastavi većinom ostvaruje na nastavi Povijesti. Sekundarno se odabrani sadržaji povezani sa prošlošću obrađuju na nastavi Geografije[1] i Hrvatskoga jezika, a

[1] U radu se za naziv nastavnog predmeta primarno koristi pojam *geografija*, s obzirom na to da je to njegov trenutni službeni naziv. Zbog jednostavnijeg snalaženja, taj će se pojam

sporadično i u okviru ostalih predmeta, pri čemu nešto više u odgojnim predmetima, te u nastavi stranih jezika. Prema istoj organizaciji, o postjugoslavenskom prostoru najviše se saznaje na nastavi Povijesti te Prirode i društva, ali se određene teme obrađuju i na nastavi Geografije. To ne znači da se navedena tematika ne može korelirati s drugim nastavnim predmetima, ali u njima nije izrijekom navedena.[2]

Kako bi predmet sadržajne analize udžbenika bio precizan potrebno je definirati pojam *postjugoslavenski prostor*. Za potrebe ovoga rada postjugoslavenski prostor poima se kao sveobuhvatni teritorij Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije nakon 1990. godine, a jugoslavenski prostor kao teritorij koji je obuhvaćala država SFRJ.[3] Stoga ću u ovome radu analizirat i usporediti kako udžbenici Prirode i društva, Povijesti te Geografije prikazuju sadržaj postjugoslavenskog prostora, kojim temama pridaju važnost te postoje li sadržaji koji se izostavljaju i reduciraju. Analizirat će se promjene koje se odvijaju kako u udžbenicima, tako i u državnim propisima.[4] Pažnja će se posvetiti i pitanju utjecaja međunarodnih organizacija na navedeni prostor, te kako autori udžbenika vide njegov daljnji razvoj.

Udžbenici povijesti i geografije na temelju odabira sadržaja i njegovog prikaza pridonose stvaranju određene slike (predodžbe) o narodima i drža-

koristiti bez obzira na to je li u datom trenutku službeni naziv predmeta bio Geografija ili Zemljopis. Pojam *zemljopis* u radu koristi se isključivo onda kad je on bio službeni naziv udžbenika, pri čemu su svi naslovi udžbenika navedeni u obliku koji su imali u trenutku tiska.

2 U nastavi Likovne kulture, od nižih razreda do kraja osnovne škole, čest je motiv Vukovara u 11. mjesecu, te izrada likovnih radova povezanih sa stradanjem toga grada tijekom Domovinskog rata. Među najčešćim motivima je prikaz granatiranog vodotornja kao simbola stradanja grada, infrastrukture i sloma kvalitete života. Taj simbol ukazuje na određeni segment postjugoslavenskog prostora, no sjećanje na žrtve rata na primjeru Vukovara kao aktualni i zorni motiv nije definirano nastavnim kurikulumom odgojnih predmeta, iako je u većini škola sveprisutno. Kako u nastavi Likovne kulture, Vukovar je u 11. mjesecu čest motivi u nastavi Hrvatskog jezika. Učenici tada najčešće čitaju tekstove Siniše Glavaševića (najčešće ulomke iz *Priča iz Vukovara*) i uče o promjenama u prostoru početkom Domovinskog rata. Međutim, ni u tom slučaju taj aktualni i zorni motiv nije direktno definiran nastavnim kurikulumom, što ne znači da nije s njim u skladu.

3 Falk Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision* (Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2010, 38).
Koncept kolektivnog identiteta neodvojiv je od prošlosti i prostornog obuhvata u kojem se oblikuje, stoga se za potrebe analize u ovom radu podjednako uzimaju u obzir povijesni sadržaji koji stvaraju predodžbu o jugoslavenskom identitetu, kao i prostor unutar kojeg se taj identitet pripisivao.

4 Pod državnim propisom podrazumijevaju se svi službeni dokumenti ministarstva zaduženog za obrazovanje koji određuju sadržaj i svrhu nastave i nastavnog predmeta, te oni dokumenti koji u određenoj mjeri ograničavaju ili usmjeravaju podučavanje o nekom sadržaju (primjerice *Deklaracija o Domovinskom ratu*). U tome kontekstu navedeno se primarno odnosi na službene *Nastavne planove i programe* (1991., 1995., 2006.), te dokument *Kurikulum nastavnog predmeta Povijest*, koji je 2019. zamijenio dotadašnje nastavne planove i programe.

vama, odnosno o nekom konkretnom prostoru. Slike tih prostora rezultat su pripisanih stereotipa i identiteta kojima je cilj prikazati sličnosti i razlike u odnosu na uvriježenu sliku o vlastitom prostoru, narodu i, u konačnici, državi u kojoj učenik živi. Na taj način učenik stvara sliku o svojoj državi, ne samo učeći o njoj, već i (nesvjesnom) usporedbom vlastite države s drugim državama.[5] S ciljem istraživanja navedenog u radu će se uspoređivati udžbenički tekstovi različitih izdanja i autora koji govore o istom sadržaju. Navedenom komparacijom udžbeničkih prikaza pokušat će se iznijeti odabrane tendencije u promjeni tih prikaza, kao i političke, društvene i pravne okolnosti koje su do njih dovele. Stoga se u ovom radu primarno koristi metoda komparacije radi razumijevanja udžbeničkog prikaza te kako bi se utvrdilo na koji način navedene promjene obrazovne politike dovode do stvaranja određenih imaginarija o sebi i drugima.[6] Zbog toga će se u radu velika važnost posvetiti tome kada i na koji način autori spominju odabrane sadržaje, naročito one povezane sa kolektivnim pamćenjem, primjerice migracije, te povezuju li taj proces s odseljavanjem stanovništva iz SFRJ i sa jugoslavenskog prostora. Budući da se zajednička obilježja pripisana odabranoj regiji automatski reflektiraju na stvaranje slike o kolektivnom identitetu naroda te regije,[7] analizirat će se zašto se prostor SFRJ i država nastalih njezinim raspadom u određenom povijesnom kontekstu svrstava u različite regije te kako to utječe na razbijanje nekadašnje slike o zajedničkom identitetu i povijesnom razvoju.

Razvijanje predodžbe o povezanosti naroda/prostora jugoslavenskog prostora u jugoslavenskim udžbenicima 1980-ih godina

S ciljem analize prikaza postjugoslavenskog prostora, ukratko ćemo predstaviti poimanje jugoslavenskog prostora u jugoslavenskim udžbenicima s kraja 1980-ih, s obzirom na to da noviji hrvatski udžbenici donose otklon od njih.[8] Kako 1980-ih tako i ranijih godina, u SFRJ se jugoslavenski prostor obrađivao primarno u nižim razredima u sklopu Prirode i društva, a u kasnijim razredima u sklopu Povijesti i Geografije.[9] Treba uzeti u obzir da

5 Pingel, *UNESCO Guidebook*, 37.

6 Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje i Ivana Brković, ur., *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju* (Zagreb: Srednja Europa, 2009). Više o korištenju metode komparacije i važnosti historijske imagologije može se pronaći u navedenom zborniku radova.

7 Pingel, *UNESCO Guidebook*, 38; Robert Thorp, *Historical Consciousness, Historical Media, and History Education* (Umea: Umea universitet, 2014), 36.

8 Kao reprezentativni udžbenik u kojem se ogleda nastavni plan i program iz 1970-ih i 1980-ih godina uzet je udžbenik geografije *Zemlja i ljudi 2: udžbenik zemljopisa za VI razred osnovne škole* autora Alfonsa Cvitanovića. Taj udžbenik je imao devet izdanja, a u analizi je korišteno njegovo osmo izdanje iz 1981. godine.

9 Popis analiziranih udžbenika nalazi se u popisu literature u okviru spiska referenci, a na temelju godine izdanja udžbenike možemo razlikovati i grupirati na: ratne udžbenike tiskane od 1991. do 1995.; udžbenike izrađene na temelju novog nastavnog plana i progra-

prikazi u udžbenicima nisu statični, te su i u Jugoslaviji bili podložni promjenama zbog izmjene nastavnih planova i programa, promjene svrhe nastavnog predmeta, te drugih društvenih i političkih zbivanja.[10]

Nastavnim planom predviđena je obrada pregleda države SFRJ, dok su se prostor i prošlost republike kojoj učenik pripada obrađivali detaljnije.[11] U prikazima je naglašen zajednički smjer razvoja,[12] obilježja koja povezuju regije, te zajednički povijesni fenomeni[13] koji su oblikovali jugoslavenski prostor kao zaseban i prepoznatljiv.

S obzirom na svrstavanje određenog prostora (odnosno države) u pojedinu kulturnu, političku ili ekonomsku regiju, tom se prostoru pridaju obilježja i identiteti onog dijela regije koji je najutjecajniji, čime se umanjuje stvarna različitost unutar same regije.[14] Kako bi se izbjeglo prenaglašavanje određenog dijela SFRJ te kako bi se državni prostor prikazao homogenijim, u jugoslavenskim se udžbenicima geografije SFRJ klasificirala kao država Ju-

ma iz 1995. koji su u upotrebi od 1995. do 2006.; udžbenike izrađene na temelju nastavnog plana i programa unutar reforme HNOS-a iz 2006. godine koji su tiskani i u upotrebi od 2006. do 2019., te na udžbenike koji su pisani i tiskani nakon 2019. godine na temelju novih nastavnih kurikuluma u sklopu reformskog paketa *Škole za život*.

10 Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija* (Zagreb: Srednja Europa, 2012). U navedenom radu se može pronaći više informacija o fazama sadržajnih izmjena i utjecaju državne vlasti na nastavu povijesti u Jugoslaviji. Prva je faza nastupila 1948. nakon razlaza sa SSSR-om, što je dovelo do odustajanja od klasičnog, izrazito dogmatskog sovjetskog načina pisanja udžbenika. Naredna faza uslijedila je 1970-ih godina s većom modernizacijom i, u konačnici, 1980-ih godina s postepenim popuštanjem krutog prikaza pojedinih sadržaja i uvođenjem novih koncepata. – Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*; Snježana Koren „Yugoslavia: a Look in Broken Mirror. Who is the Other?", *Clio in the Balkans: the politics of history education* (2002.), 193–202.

11 Snježana Koren, „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije", *Historijski zbornik*, 60/2007, 250. U ovom radu navode se analizirani omjeri količine sadržaja nacionalne povijesti: „U osnovnoškolskim udžbenicima iz druge polovice 1980-ih je otprilike 20–30% sadržaja bilo posvećeno hrvatskoj povijesti, 30-40% povijesti 'ostalih jugoslavenskih naroda', te otprilike 30% svjetskoj/europskoj povijest".

12 Koren, „Slike nacionalne povijesti", 249–252. U radu su opisani svrha i primjer ciljanih sadržaja, odnosno povijesnih fenomena kojima je cilj prikazati zajednički smjer razvoja te povezanost jugoslavenskih naroda.

13 Povijesni fenomeni predstavljeni su kao zajednički narodima na jugoslavenskom prostoru s ciljem homogeniziranja i njegovog oblikovanja u slično kulturno-civilizacijsko područje. Iako su se ti fenomeni često javljali na tome prostoru, oni nisu bili toliko ujednačeni, kako je to putem generalizacije u udžbenicima prikazano. Primjeri takvih sadržaja su: neolitičke kulture na jugoslavenskom prostoru u kojima je naglašen sličan način života, iako je on primarno bio uvjetovan prirodno-geografskim obilježjima; rimsko osvajanje navedenog prostora te podvrgavanje Ilira i Histra rimskoj vlasti; doseljavanje Slavena i stvaranje prvih državnih zajednica iako su postojale bitne razlike između naroda; selidbe i društvene promjene tijekom osmanskih osvajanja; oblikovanje nacionalnih pokreta tijekom 19. stoljeća; formiranje prve Jugoslavije nakon teških prilika tijekom Prvog svjetskog rata i dr.

14 Leoni Dörfel, Rieke Ammoneit, Carina Peter, „Diversity unveiled: a critical analysis of geography textbooks and their global representation", *International Research in Geographical and Environmental Education*, 35, 1/2026, 6.

žne i Jugoistočne Europe.[15] U jugoslavenskim udžbenicima iz 1970-ih i 1980-ih godina jasno je navedeno da su te države – iako unutar regije Južne i Jugoistočne Europe ili Europskog Sredozemlja postoje bitne razlike među državama, narodima i jezicima – ipak prvenstveno povezane istim načinom rada i života[16] te gospodarskim usmjerenjem k iskorištavanju Sredozemnog i njemu rubnih mora. Tako, primjerice, Cvitanović u osnovnoškolskom udžbeniku kao bitnu razliku u stupnju razvoja navodi pitanje opismenjavanja te ističe da su socijalističke zemlje najviše postigle po tome pitanju, dok u Španjolskoj, Grčkoj i Portugalu ima još uvijek mnogo nepismenih.[17] Takvi su primjeri česti u udžbenicima kojima je cilj prikazati ako ne bolji standard života, onda bar bolji smjer razvoja socijalističkih država u odnosu na one sa kapitalističkim modelom upravljanja.[18] Bez obzira na česte kritike kapitalističkih država, prikaz nije isključivo crno-bijel, već se sporadično kritizira i stanje u socijalističkim državama,[19] dok su kritike kapitalističkih država većinom površne i usmjerene isključivo na „bojanje"[20] sadržaja. Na primjer, Cvitanović

---

15 Udžbenici geografije iz 1980-ih godina navode četiri političke regije Europe: Južna i Jugoistočna Europa, Zapadna i Sjeverozapadna Europa, Srednja Europa te Istočna Europa. Kao države Južne i Jugoistočne Europe navode se: Portugal, Španjolska, Italija, Malta, Vatikan, SFRJ, Albanija, Grčka, Bugarska i Rumunjska.

16 Alfonso Cvitanović, *Zemlja i ljudi 2* (Zagreb: Školska knjiga, 1981), 33. Pojašnjenje opisa *isti način rada i života* u niti jednom udžbeniku nije jasnije opisan ili analiziran.

17 Cvitanović, *Zemlja i ljudi 2*, 45.

18 Pingel, *UNESCO Guidebook*, 37; prema autoru, u udžbenicima je karakteristično pronaći stereotipe „o drugima" kako bi se jasnije prikazao razvojni proces ili smjer skupine kojoj čitatelj (učenik) pripada. S obzirom na to, logično je bilo da se unutar jednog političko-ekonomskog sustava s odmakom govori o drugom takvom sustavu.

19 Cvitanović, *Zemlja i ljudi 2*, 23.
U kratkom opisu poljoprivrede i industrije Europe navodi: „Poljoprivreda prevladava u zemljama južne i jugoistočne Europe, a industrijski su razvijenije zemlje u srednjoj i jugoistočnoj Europi. U industrijskim zemljama velika je potreba za radnom snagom, koja tamo odlazi iz poljoprivrednih zemalja oko Sredozemnog mora. Ima li ljudi iz vašeg mjesta na privremenom radu u inozemstvu?".
U ovom se kraćem ulomku, na temelju pitanja na kraju, otvara mogućnost kritike životnog standarda u SFRJ te uzroka odlaska stanovništva. Međutim, treba uzeti u obzir da autor eksplicitno ne navodi odlazak jugoslavenskog stanovništva, već tu mogućnost ostavlja za razgovor između sudionika na nastavi. Nakon dane opaske, na stranici 47. u opisu poljoprivrede Južne i Jugoistočne Europe navodi sljedeće: „Veoma su dobro obrađena socijalistička o zadružna poljoprivredna dobra u socijalističkim zemljama. Na veleposjedima u Španjolskoj i Južnoj Italiji obrada zemlje je zastarjela i prinosi su niski. Tu postoje ostaci polufeudalnih odnosa. Veleposjednici mogu izvlačiti veliku korist jer su najmni poljoprivredni radnici i osiromašeni seljaci vrlo nisko plaćeni za svoj rad". U dijelu teksta gdje bi autor mogao jasno izraziti kritiku poljoprivrede ili druge gospodarske grane, on se okreće „bojanju" sadržaja.

20 Bojanje sadržaja odnosi se na svaki postupak prilagodbe sadržaja određenoj ideologiji, skupini ili političkoj strategiji pri čemu autori, dodavanjem odabranih pojmova ili naglašavanjem pojedinih elemenata, jasno ukazuju na željeno tumačenje tih sadržaja.
U tom kontekstu trenutni sadržaji koji se odnose na Domovinski rat, a naročito na operaciju Oluja, u svome prikazu jednim su dijelom uvjetovani i dvjema deklaracijama: *Deklaracijom o Domovinskom ratu* i *Deklaracijom o Oluji*.

u opisu Italije navodi da je ona „napredna industrijsko-poljoprivredna zemlja",[21] dok s druge strane naglašava problem odlaska brojnih Talijana na privremeni rad u inozemstvo, iako je to bilo karakteristično za sve države regije.[22] Takvi prikazi pokazuju da je već u SFRJ došlo do promjene političkog prikaza sadržaja za koje bi se, iz jasnih političkih razloga, očekivalo da su striktno definirani.[23] Time su sadržajne promjene iz 1990-ih godina zapravo ubrzani nastavak promjene u prikazu regija, a ne potpuna prekretnica kako se to u javnosti često poima.

Utjecaj izmjena nastavnih planova i programa u Hrvatskoj na količinu i svrhu sadržaja o jugoslavenskom i postjugoslavenskom prostoru

Proces raspada Jugoslavije direktno i ubrzano je utjecao na promjenu nastavnih planova i programa, kao i na svrhu nastave, naročito nastave povijesti. Sve te promjene, naročito izmjene iz 1990-ih, prvenstveno su bile usmjerene na sadržajne izmjene, a ne na svrhu i način izvođenja nastave. Na prvim višestranačkim izborima pobjeđuje HDZ, koji već 1991. godine donosi prve izmjene i dopune nastavnih planova i programa. Već se u prvoj izmjeni, a naročito u drugoj iz 1992., nastaloj na samom početku ratnih sukoba, uočavaju sadržajne promjene koje idu u smjeru jačanja nacionalne svijesti, te političkog i društvenog odmaka od komunističkog sustava i srodnih pokreta (primjerice radničkog pokreta). Od 1991. godine ni u jednom se udžbeniku, kao ni u nastavnom planu i programu, ne navodi pojam *jugoslavenski prostor*, iako ga se nastavni sadržaji dobrim dijelom dotiču. Također, od 1991. nadalje učenici se sa sadržajima o jugoslavenskom prostoru u pravilu prvi put susreću tek u četvrtom razredu osnovne škole, kada u sklopu nastavnog predmeta Priroda i društvo uče o susjednim državama Republike Hrvatske, Domovinskom ratu i 21. stoljeću, što pokazuje kontinuitet u redoslijedu učenja odabranih sadržaja.

Od posljednjeg nastavnog plana i programa donesenog u Jugoslaviji do potpuno novog plana i programa prošlo je tehnički nešto više od deset godina, a u suštini više od dvadeset godina. Naime, nastavni plan i program s kraja 1980-ih godina je u nekoliko navrata tijekom ratnih godina revidiran, i to: prvom izmjenom i dopunom Nastavnog plana i programa 1991. godine,[24] za-

21 Cvitanović, *Zemlja i ljudi 2*, 55.

22 Cvitanović, *Zemlja i ljudi 2*, 45.; kritika kapitalističkih država (uz izostanak izraženije kritike socijalističke Jugoslavije) vidljiva je u udžbeničkom opisu naroda i načina života u regiji Južne i Jugoistočne Europe, gdje se navodi: „Na privremenom radu i u iseljeništvu najviše ima Talijana, Španjolaca i Grka, a od Južnoslavenskih naroda Hrvata".

23 Ovi primjeri odabranih sadržaja pokazuju periodično popuštanje krutog prikaza odabranih sadržaja, te s vremenom sve veću važnost načela aktualizacije u prikazu odabranih odnosa.

24 Ulomak iz ciljeva nastave povijesti u Nastavnom planu i programu (izmjene i dopune) iz 1991: „Učenjem povijesti valja u učenike s bitnim odrednicama položaja i razvoja jugosla-

tim prosvjetnom odredbom o zabrani odabranih sadržaja iz 1992., zatim novim Nastavnim planom i programom iz 1995. godine.[25] Drugi cjeloviti nastavni plan i program donesen je tek 2006. godine,[26] a poznat je kao sastavni dio reforme pod nazivom Hrvatski nacionalni obrazovni standard (HNOS).[27] Program iz 2006. godine ne predviđa dubinsku obradu povijesnih sadržaja povezanih sa jugoslavenskim prostorom, ali stvara jasan kontrast između država nastalih raspadom SFRJ.[28] Novom reformom, odnosno donošenjem

venskih naroda i njihovih, međusobnim odnosima u zajedničkoj državi te u njih izgrađivati svijest o potrebi ravnopravnih odnosa i svestrane suradnje".
S druge strane, posljednje dvije teme povezane su s raspadom Jugoslavije, a u zadaćama je izostalo pitanje razvoja nove suradnje i ravnopravnosti.
Tema: Proturječja socijalističkog razvoja
Objašnjenje: Ova tematska cjelina sadrži plansku privredu, industrijalizaciju, privredni uspon i stagnaciju. Zatim odlazak na privremeni rad u inozemstvo, zaduživanje i zapostavljanje seljaštva, Urbanizaciju, eksploziju obrazovanja i preobrazbu školstva i kulture.
Tema: Državna kriza i traženje novih rješenja
Objašnjenje: U ovoj temi upozorit će se na stanje u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita, tj. očitovanje privrednih, međurepubličkih i međunacionalnih sukobljavanja; posebice kosovska kriza, koncept privredne reforme i tržišne privrede. Zašto je došlo do nedjelotvornosti saveznih državnih institucija? Sto treba znati o višestranačkim izborima i kako je Republika Hrvatska postala suverena država?

25 Iako je suštinski prvi cjeloviti nastavni plan i program donesen 1995. (s izmjenama 1999. godine), on je većim dijelom oblikovan prema postojećem planu i programu. Stoga se u ovome radu stavlja naglasak na Nastavni plan i program iz 2006. godine, koji donosi značajnije izmjene u pogledu sadržaja, ali i metodološkog pristupa. S obzirom na to da politički uzroci promjene nastavnih planova, kao i usporedba udžbeničkog sadržaja sa susjednim republikama, nisu ključna tema analize u ovome radu – iako se neposredno odnose na njegov sadržaj – ovdje se navode dva važna rada koja su uzeta u obzir. Više o kontinuitetu takvog prikaza u udžbenicima napisanima prema Nastavnom planu i programu iz 1995. te o analizi posljednje dvije nastavne teme koje se odnosi na raspad Jugoslavije i Domovinski rat donosi Magdalena Najbar-Agičić u radu „The Yugoslav History in Croatian Textbooks", *Clio in the Balkans: the Politics of History Education* (2002.), 232.–248. Više o razlozima zbog kojih su ratni sukobi prikazani detaljnije u hrvatskim udžbenicima te o metodičkim problemima pristupa recentnim ratnim sadržajima koje ti prikazi otvaraju govori Snježana Koren u radu „Yugoslavia: a Look in the Broken Mirror", 193.–202.

26 Snježana Koren, *Čemu nas uči povijest?* (Zagreb: Profil, 2014), 31–32.

27 HNOS je naziv za Hrvatski nacionalni obrazovni standard, u sklopu kojeg su u osnovnim školama u Hrvatskoj od školske godine 2006./2007. uvedeni novi nastavni planovi i programi.
U dokumentu Nastavnog plana i programa donesenog 2006. godine u uvodnom dijelu dokumenta opisan je cilj i okvir HNOS-a: „Daljnji rad na osuvremenjivanju odgojno-obrazovnih i nastavnih sadržaja, kao i djelotvornosti odgojno-obrazovnoga nastavnoga i školskog rada temeljit će se na znanstveno utemeljenim provjerama i njihovoj znanstvenoj provjerljivosti. Izvođenje Eksperimentalnoga nastavnog plana i programa obveznih i izbornih nastavnih predmeta od prvoga do osmoga razreda osnovne škole prema elementima Hrvatskoga nacionalnoga obrazovnog standarda (HNOS) ostvareno je tijekom 2005./2006. godine u 49 osnovnih škola u Republici Hrvatskoj".

28 Nastavni plan i program Prirode i društvo iz 2006. godine u 18. tematskoj jedinici nazvanoj Samostalna Republika Hrvatska navodi sljedeće ključne pojmove i obrazovna postignuća:

predmetnih kurikuluma u sklopu reforme zvane Škola za život iz 2019. godine,[29] nastavlja se sličan plan obrade istog sadržaja,[30] pri čemu ovog puta kurikulum ne daje toliko jasnu odrednicu prikaza i ocjene drugih država kao prijašnji propisi. Uočljiv je kontinuitet u pridavanju značaja ulaska Hrvatske u EU, korištenju pojma Domovinski rat, te spominjanja 1991. godine kao godine početka samostalnosti, ali i vojnog sukoba. Već u ranoj dobi, učenicima se ovim kronološkim odrednicama, te načinom prikaza sadržaja naglašava različitost Hrvatske i Slovenije naspram Srbije, Crne Gore, Sjeverne Makedonije, te dijelomice Bosne i Hercegovine, što predstavlja veliku promjenu od 1980-ih godina u načinu i svrsi prikaza tog prostora.

Integracije država i geografske posebnosti kao sredstvo regionalizacije u udžbenicima

Slika svijeta ili imaginarij koji oblikuje učenik tijekom svog obrazovanja rezultat je više čimbenika kao što su različiti nastavni sadržaji o vlastitom kraju, državi ili narodu, spoznaje o drugim kulturama i društvima, kao i zna-

Ključni pojmovi: samostalna i neovisna država, Domovinski rat, Europska unija
Obrazovna postignuća: razumjeti da je Hrvatska bila u sastavu Jugoslavije, osamostalila se, a zatim je pobjedom u Domovinskom ratu obranila svoju samostalnost, svoju budućnost planira ostvariti u zajednici s europskim narodima; razumjeti značenje pojma Domovinski rat (obrana od agresije na domovinu); znati da je 1991. proglašena samostalna RH; imenovati prvoga predsjednika RH; imenovati sadašnjega predsjednika RH.
Postjugoslavenskog prostora dotiče se i 22. tematska jedinica nazvana RH i susjedne zemlje u kojoj se navodi:
Ključni pojmovi: susjedne zemlje, prirodne i umjetne granice.
Obrazovna postignuća: odrediti na zemljovidu susjedne zemlje; razlikovati prirodne i umjetne granice i pokazati ih na zemljovidu; objasniti važnost prometne i gospodarske povezanosti sa susjednim državama.

29 Treba uzeti u obzir da je kurikulum povijesti donesen tek u trećoj inačici/verziji prijedloga kurikuluma nakon javnog savjetovanja, za razliku od ostalih predmetnih kurikuluma koji su usvojeni u drugoj inačici. Osim što je kurikulum povijesti izazvao najveću javnu polemiku u poređenju sa drugima, najveći broj komentara i prijedloga vezanih uz promjenu prijedloga kurikuluma stigao je upravo za taj kurikulum. Navedeno ukazuje na veliku podijeljenost struke i akademske zajednice oko sadržaja i pristupa nastavi povijesti te na veliki utjecaj politike i državne vlasti na nastavne predmete sa izraženom političkom i identitetskom dimenzijom.

30 U sklopu ishoda Prirode i društva za 4. razred PID OŠ *B.4.3.* „Učenik se snalazi u promjenama i odnosima u vremenu te pripovijeda povijesnu priču o prošlim događajima i o značajnim osobama iz zavičaja i/ili Republike Hrvatske, predviđena je sljedeća razrada ishoda: Istražuje o značajnim osobama i događajima u domovini, povezuje ih s kulturno-povijesnim spomenicima, smješta u vremenske okvire te pokazuje na vremenskoj crti ili lenti vremena (vrijeme doseljenja Hrvata, najznačajniji vladari – Tomislav, Krešimir, Zvonimir, Bašćanska ploča, početak Domovinskoga rata, osamostaljenje Republike Hrvatske, ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju).
Objašnjava utjecaj istraženih događaja, osoba i promjena na sadašnji život čovjeka. Uspoređuje, na istraženim primjerima, odnose i promjene u prošlosti, sadašnjosti u zavičaju i/ili Republici Hrvatskoj i predviđa moguće odnose i promjene u budućnosti".

nja koja je učenik prethodno usvojio iz drugih izvora, pri čemu se sva ta znanja i identiteti međusobno isprepliću. Slika svijeta koju učenik stvara o sebi ili o drugima s vremenom je promjenjiva i na različite načine uvjetovana. Stoga je prostorni imaginarij u udžbenicima uvjetovan nastavnim planom i programom, ostalim propisima i svrhom korištenja, ali i stavovima samih autora udžbenika kao i aktualnim političkim i gospodarskim događanjima koji direktno utiču na stvaranje predodžbe određenog prostora.[31]

S obzirom na navedeno, zanimljivo je analizirati političku regionalizaciju država nastalih raspadom SFRJ, zbog toga što su se te države do tada prikazivale isključivo unutar jedne političke regije.[32] Od 1990-ih godina u udžbenicima geografije (što slijede i drugi nastavni predmeti) Europa se politički dijeli na Srednju, Sjevernu, Zapadnu, Južnu, Jugoistočnu te Istočnu Europu. Od tog se razdoblja Hrvatska različito pozicionirala unutar navedenih regija, čime su joj se skriveno pridavala određena obilježja s ciljem njenog diferenciranja od susjednih država. Glavni cilj navedene razlikovne regionalizacije jeste uvođenje koncepta gospodarske i političke jezgre-periferije, koji se do 1990-ih godina izbjegavao u opisu šire regije.[33] U razdoblju od 1991. do 2006. godine, kada su udžbenici izrađivani prema starom programu uz preuzeti slijed sadržaja iz 1980-ih, odnosno prema dopuni programa iz 1991./1995., Hrvatska i Slovenija primarno su prikazivane kao srednjoeuropske države. Obje zemlje su celokupnim svojim teritorijem pridodane Srednjoj Europi, dok su Jugoslavija (kasnije Srbija i Crna Gora), Makedonija,[34] te Bosna i Hercegovina prikazivane kao države Jugoistočne Europe. Ovakva političko-geografska podjela implicira i dublje gospodarske, kulturne i prirodno-geografske razlike.[35] Time je postao prirodan stereotip o stabilnosti i razvoju država jezgre – Hrvatske i Slovenije – kao srednjoeuropskih država, naspram jugoistočnih država koje obilježavaju nestabilnost i kriza.

---

31 Thorp, *Historical Consciousness*, 11, 40–43.

32 U jugoslavenskim udžbenicima SFRJ je smještena u Južnu i Jugoistočnu Europu, stoga sve njezine sastavnice pripadaju toj regiji i imaju njena obilježja.

33 Jasnijim uvođenjem koncepta gospodarske ili političke jezgre i periferije pri poučavanju o posebnostima Jugoslavije otvorilo bi se pitanje pristupa brojnim sadržajima koji su izazivali političke nesuglasice u državi. To uključuje pitanje centralizacije naspram samostalnosti saveznih republika, pitanje zajedničkog proračuna ili pak razlike u kvaliteti života između saveznih država.

34 Koristi se naziv Makedonija, a ne Sjeverna Makedonija, jer je u trenutku tiska udžbenika to bio službeni naziv države. Naziv Makedonija koristi se onda kad je on u tom obliku naveden u udžbeniku, dok se u kontekstu koji se odnosi na suvremenu državu koristi pojam Sjeverna Makedonija.

35 Podjela koja implicira društveno-geografska obilježja, a pokušava se prikazati pomoću prirodno-geografskih prostornih sastavnica, najočitija je u udžbeniku *Zemljopis 3* (Klarić, Jelić) iz 2001. i 2005. godine. U tom se udžbeniku u prostornu sastavnicu Alpe, Karpati i Dinaridi smješta čitav teritorij RH, pa se tako taj planinski prostor nastavlja sve do granice Hrvatske i Crne Gore.

U navedenom razdoblju (1991./1995.–2005.) najveću promjenu u prikazu bilježi Slovenija. Ona je devedesetih redovito predstavljana kao država koja nema značajniju povezanost s državama bivše SFRJ, pa čak ni s Hrvatskom, s kojom u Srednjoj Europi dijeli granicu. Takva interpretacija odražava nejasan stav autora prema Sloveniji kao državi bivše SFRJ s kojom je Hrvatska sve češće imala granične sporove i nesuglasice. Početkom 2000-ih u udžbenicima geografije napisanih na temelju nastavnog plana i programa iz 1995. godine, ta se država prikazuje sve opširnije i pozitivnije. Slovenija se predstavlja kao politička spona Hrvatske prema Europskoj uniji. Razlog je takvom prikazu njen ulazak u EU, stoga je sadržaj o Sloveniji stavljen u funkciju učenja o pozitivnom primjeru koji Hrvatska može slijediti.[36] Sve većim naglašavanjem sličnosti između tih dveju država, pokušava se ojačati identitet Hrvatske kao srednjoeuropske zemlje.

Od 1995. do 2005. godine kada su udžbenici tiskani na temelju nastavnog plana i programa iz 1995. godine, sa svakim sljedećim izdanjem udžbenika geografije, sve se opširnije opisuju geografske posebnosti[37] Bosne i Hercegovine. Pritom se udžbenici uglavnom fokusiraju na prirodnogeografska obilježja, a znatno manje na društvenogeografska, koja su većinom direktno povezana sa ratnim naslijeđem. Kao osnova za razumijevanje društvenogeografskih obilježja, u udžbenicima geografije opisan je pregled raspada Jugoslavije i početak rata u BiH, što je navedeno kao glavni i jedini čimbenik industrijskog i demografskog sloma te pada BDP-a, ali bez dublje analize navedenih obilježja.[38] Gospodarski pad u regiji (i Hrvatskoj) povezuje se s BiH, pri

---

36 Zoran Klarić i Tomislav Jelić, *Zemljopis 3.* (Zagreb: Alfa, 2001), 103.
„Slovenija i Mađarska za Hrvatsku su dodatno važne kao bivše komunističke zemlje Srednje Europe koje su ostvarile nešto viši stupanj razvijenosti i povezanosti s Europskom Unijom, pa Hrvatskoj mogu poslužiti i kao pozitivan primjer u razvoju". – Klarić, Jelić, *Zemljopis 3 (4. izmijenjeno izdanje)*, 86.

37 Karge Heike i Katarina Batarilo, *Reforma nastave historije u Bosni i Hercegovini. Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008. godini* (Sarajevo: Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, 2008).
Više o vezi udžbeničkih izdanja iz Republike Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom može se pronaći u spomenutom radu. Također, treba uzeti u obzir da su službeni udžbenici u Hrvatskoj postali dio obaveznog udžbeničkog fonda u kantonima Bosne i Hercegovine sa većinskim hrvatskim stanovništvom. Stoga se i sve detaljnija obrada Bosne i Hercegovine u udžbenicima može djelomično s tim povezati, ali ne kao isključiva kauzalnost.

38 Milan Ilić, Danijel Orešić i Želimir Čečura, *Zemljopis 3*. (Zagreb: Profil, 1995), 119. „Propast komunističkog, odnosno jednostranačkog sustava u svjetskim razmjerima snažno se odrazio i u prostoru jugoistočne Europe. Demokratizacija u pojedinim republikama nekadašnje Jugoslavije dovela je do ostvarivanja njihovog prava na samostalnost. Tome su se suprotstavili srpski vlastodršci koji su željeli ostvariti vlast i na područjima drugih država nastalih raspadom Jugoslavije. Oslanjajući se na saveznu vojsku, koja je bila uglavnom pod srpskim nadzorom, napali su Sloveniju i Hrvatsku, a nakon toga Bosna i Hercegovinu. Istodobno je srpsko stanovništvo u tim državama poticano na oružanu pobunu protiv demokratski izabranih vlasti. Rat koji još uvijek traje ostavio je teške posljedice na stanovništvo i gospodarstvo napadnutih država, posebice Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu".

čemu se u kontekstu te države koristi termin *propast industrije*, a ne *pad industrije*. Time se naglašava nepovoljniji položaj BiH u odnosu na ostale države bivše SFRJ.[39] Srbija i Crna Gora prikazane su sažetije, pri čemu se u opisu provlači politička osuda[40] tih država i njihovoga ratnog naslijeđa, što se nadovezuje na osudu zbog gospodarskog pada i zaostajanja regije.[41] Najsažetije je prikazana Sjeverna Makedonija,[42] dok se sve više sadržaja posvećuje Kosovu. Takav prikaz prostora služi prvenstveno razgraničavanju poimanja prostornog identiteta država, ali i jasnijem potvrđivanju pripadnosti Hrvatske (i Slovenije) europskom identitetu.

Godine 2006. na temelju HNOS-a donesen je novi nastavni plan i program, koji je kroz sadržajne izmjene donio veće pomake u interpretiranju prostora i njegove baštine. Regionalizacija država bivše SFRJ stereotipnija je i kompleksnija, a naglašenija je i gospodarska veza tih država. Gospodarska obilježja i povezanost država prikazuju se prvenstveno kroz pokazatelje migracija, dok model jezgre i periferije u pitanju robne razmjene ostaje dominantan i ključan obrazac prikaza razlika između država bivše SFRJ. Dok se Slovenija klasificira kao država Srednje Europe, Hrvatska postaje država Srednje, Južne, Jugoistočne Europe (s naglaskom na Srednju, zatim na Južnu Europu, a tek izrazito rubno na Jugoistočnu Europu), Srbija i Makedonija prikazane su kao tipične kontinentske države Jugoistočne Europe, a Crna Gora i Bosna Hercegovina kao države Jugoistočne Europe, ali s određenim obilježjima i utjecajima Južne Europe. Ovakvo višestruko regionaliziranje omogućuje fleksibilnije tumačenje identiteta i daje veću važnost pojedinim gospodarskim obilježjima, naročito turizmu i prometu.

U udžbenicima geografije napisanima na temelju nastavnog plana i programa iz 2006. godine, razvoj turizma i prometa sve se češće nameće kao svojevrsni pokazatelj i preduvjet gospodarske moći te političkog i gospodar-

Navedeni ulomak je najplastičniji primjer prikaza razvoja ratnih događanja u udžbenicima geografije.

39 Lidija Borko i Ružica Vuk, *Geografija Europe 7.* (Zagreb: Znanje, 2006), 130.

40 Ilić, Orešić i Čečura, *Zemljopis 3*, 119.

41 Romana Dužanec, Gordana Egartner i Zoran Stiperski, *Zemljopis 7*. (Zagreb: Meridijani, 2003), 142. Također i u: Lidija Borko, Zoran Curić i Ružica Vuk. *Geografija Europe 7*. (Zagreb: Znanje, 2008), 167.

42 Dužanec, Egartner, *Geografija 7*, 146.–147.; Najdetaljniji prikaz geografskih posebnosti Sjeverne Makedonije donosi ovaj udžbenik, koji joj posvećuje više od jedne stranice te zasebnu opću kartu s navedenih čak deset makedonskih gradova. Nasuprot tome, ostali udžbenici i tematski prikazi u pravilu spominju samo Skoplje, Ohrid i eventualno Kumanovo i Bitolu.

Također, Ilić, Orešić, *Gea 3*, 153.–155. Donose izrazito detaljan prikaz geografskih posebnosti Makedonije, a u opisu se ističe važnost prometa: „Okosnica zemlje je dolina rijeke Vardar, koja je dio međunarodno prometnog pravca Podunavlje – Istočno Sredozemlje. Tuda prolazi međunarodna željeznička pruga i suvremena cesta Skopje – Solun. … Industrijalizacija, izgradnja prometnica i osuvremenjivanje rudarstva utjecali su na naglo smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva, ali i doveli do prevelikog gomilanja stanovništva u samo nekoliko gradova".

skog usmjerenja države. Turizam se ističe kao ključni činilac razvoja koji Hrvatsku i Sloveniju povezuje s europskim tržištima i prometnim tokovima. Istovremeno, Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija i Crna Gora počinju se prikazivati u kontekstu obnove i razvoja prometne infrastrukture, čime se naglašava sve veća povezanost s Europskom unijom. Pritom Hrvatska ima važnu ulogu posrednika između Unije i susjednih država kandidatkinja za članstvo.[43] Promet, a naročito autoceste i međunarodne zračne luke, predstavljaju se kao simboli gospodarskog razvoja. S obzirom na to da je zbog raspada SFRJ opala robna razmjena između država, što je najviše utjecalo na željeznički i na riječno-kanalski promet, tim se oblicima prometa u udžbenicima ne pridaje važnost, niti se analizira ta stagnacija. Srbija se prikazuje kao država koja se sve sporije razvija u sektoru usluga te kao politički izoliranija u odnosu na ostale zemlje u regiji.[44] Takav prikaz povezuje se s autorskim tumačenjem razlika između tranzicijskog uspjeha Hrvatske i Slovenije, te neuspjeha sporijih država Jugoistočne Europe.[45] Sadržaji vezani uz prikaz raspada SFRJ, te kronologija ratnih zbivanja izbacuju se ili tek sporadično spominju, pa više nemaju funkciju razlikovanja gospodarskih smjerova država.

Nakon 2019. godine, kad je donesen novi kurikulum, započinje znatno kompleksnije i stereotipnije prikazivanje država i regija postjugoslavenskog prostora. Naglasak se s prometa i turizma prebacuje na etničku i vjersku heterogenost regije.[46] Iako službeni kurikulum geografije propisuje analizu gospodarskih čimbenika razvoja, oni se u službenim udžbenicima ne obrađuju ili su prikazani djelomično i površno.[47] Pri analizi gospodarskih čimbenika, najdetaljnije se opisuje migracija mlađeg stanovništva.[48]

---

43 Ponavlja se sličan model pisanja udžbenika; kao što je Slovenija u udžbenicima do 2006. godine prikazivana kao ekonomski saveznik i model uzora Hrvatskoj, tako se od 2006. Hrvatska prikazuje kao ekonomski saveznik i model uzora Bosni i Hercegovini.

44 Borko, Curić i Vuk, *Geografija Europe 7*, 167; „Politička kriza i međunarodne sankcije izazvale su duboku krizu gospodarstva, posebice krizu industrije koja se moda modernizirati i izboriti na tržište. Opću krizu gospodarstva pratila je velika nezaposlenost i pad vrijednosti novca. Gospodarstvo se sporo oporavlja, pa Srbija uz Moldaviju, ima najniži nacionalni dohodak po stanovniku u Europi".

45 S druge strane, udžbenik čiji su autori Borko, Curić i Vuk iz 2008. godine ne navodi detaljno vezu između razvoja prometa i razvoja turizma kao faktora regionalnog razvoja, sporadično spominjući turizam u Crnoj Gori i Makedoniji te navodeći pet nacionalnih parkova u Srbiji, ali ih ne povezuje s mogućim razvojem turizma.

46 Od sedam osnovnih ishoda razreda propisanih kurikulumom koji su vezani za Jugoistočnu Europu, njih tri se odnose na pitanje jezične i nacionalne heterogenosti država, dok je jedini ishod koji zahtijeva analizu tematske karte upravo vezan uz njihovu etničku i vjersku posebnost.

47 Orešić, Tišma, Vuk, Bujan, *Gea 3*, 138–139.; Zanimljivo je istaknuti da ovaj udžbenik u nastavnoj jedinici Prometni položaj i prirodna osnova donosi kraći historijat političkog razvoja svake države Jugoistočne Europe od sredine ili s kraja 20. stoljeća, izuzev Srbije, koju ne navodi samostalno, već isključivo u zasebnim tekstovima koji se odnose na Crnu Goru, Kosovo te Bosnu i Hercegovinu.

48 Kožul, Krpes, Samardžić, Vukelić, *Moja zemlja 3*, 103; Autori su jednu od dvije stranice posvetili migracijama u nastavnoj jedinici o općim obilježjima Jugoistočne Europe, te su

Kao geografska posebnost Hrvatske te Bosne i Hercegovine naglašava se ratno nasljeđe kao važno obilježje gospodarskog razvoja, dok je ono izostavljeno u prikazu ostalih država u regiji. Poslijeratna obnova prikazana je kao ključan proces, pri čemu se naglasak stavlja na prometnice i prometnu infrastrukturu kao preduvjete razvoja, što pokazuje nastavak važnosti prikaza prometa kao poveznice sa europskim identitetom i blagostanjem. U tome prikazu pridaje se važnost fondovima Europske unije, čime se jasno prikazuju koristi članstva Hrvatske u Uniji. Ipak, gubitak robne razmjene između država te potpuna transformacija tržišnih odnosa (od jugoslavenskog prema europskom tržištu) spominju se tek usputno, iako su imali duboke i dugoročne učinke na sve države. Reduciranje sadržaja vezanih uz trgovinsku i prometnu povezanost država bivše SFRJ otežava učenikovo poimanje toga u kojoj mjeri je sam raspad federacije utjecao na svakodnevni život stanovnika (izmjena prometnih veza, promjena prehrambenih brendova, promjena strukture turista i dr.).

Nadalje, novi udžbenici, naročito oni rađeni prema kurikulumu iz 2019. godine, pridaju sve veću pažnju Bosni i Hercegovini kao državi s najvećim geografskim posebnostima. Ističe se njezina politička i teritorijalna složenost, pri čemu se naglašava važnost Daytonskog sporazuma.[49] Isticanje Daytonskog sporazuma kao osnove upravno-teritorijalne organizacije Bosne i Hercegovine jedini je sadržaj koji cjelovito zaokružuje transformaciju iz jugoslavenskog u postjugoslavenski prostor, ratno nasljeđe te političku povezanost država u regiji. U tom prikazu jasno se ističe povezanost Hrvatske sa državama EU-a i NATO-a te utjecaj navedenih organizacija na stabilnost regije.

Promjene u prikazu nastale aktualnim kurikulumom pokazuju pokušaj uravnoteženijeg prikaza prostora, u kojem se jasnije izražavaju kulturološke razlike. Regija je prikazana znatno heterogenije – u industrijskom, prometnom i etničkom smislu – čime se učenicima pruža realističniji uvid u postjugoslavenski prostor kao kompleksnu celinu koja je primarno uvjetovana društvenogeografskim, a ne prirodnogeografskim obilježjima.

je simbolički nazvali put k „sreći", čime se naglašava da je emigracija ključni problem gospodarstava država Jugoistočne Europe.

Problem turizma autori ne opisuju, iako navode određena turistička područja, čitav opis važnosti turizma sveden je na jednu rečenicu: *Ulaganje u razvoj turizma prilika je za postizanje gospodarskog rasta.*

49 Orešić, Tišma, Vuk, Bujan, *Gea 3*, 152; „Rat je završio u prosincu 1995. godine potpisivanjem općega mirovnog sporazuma za BiH u Parizu. Prethodili su mu mirovni pregovori u Daytonu (Ohio, SAD). Daytonski sporazum osnova je današnjega uređenja BiH i sastavni dio Ustava. Bosna i Hercegovina sastoji se od dvaju entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine te Republike Srpske) i distrikta Brčko. U državi žive tri konstitutivna naroda: Bošnjaci, Srbi i Hrvati. Za provedbu sporazuma bile su zadužene stabilizacijske snage NATO-a, a od 2004. godine policija Europske unije".

Ratna stradanja i proces privatizacije kao sredstva razlikovanja postjugoslavenskog prostora

U pravilu se udžbeničkim prikazom pokušava razviti pozitivna slika o vlastitom narodu i državi, pri čemu se sadržaji koji ukazuju na negativne aspekte prošlosti ponekad pokušavaju izbjeći. Međutim, nemoguće je dugoročno izbjegavati raspravu o zločinima koji su dio kolektivnog pamćenja, pa je svako kasnije otvaranje te teme bolnije, čak i ako o njoj govori neka buduća generacija.[50]

Ratovi 1990-ih godina pojavljuju se već u prvim udžbenicima iz tog razdoblja, što znači da učenici uče o sukobu dok on još nije završio. Završetkom ratnih sukoba pojavljuje se ključno pitanje: na koji način pristupiti analizi i ocijeni ratnog sukoba te koje društvene promjene prikazati u sklopu navedenog tranzicijskog razdoblja.[51] Cilj ovog ulomka je usporediti kojim sadržajima vezanim uz ratna stradanja udžbenici pridaju važnost, kako se prikaz mijenjao s godinama i reformama te objasniti zašto je proces pretvorbe i privatizacije najvećim dijelom izostavljen u prikazu toga razdoblja.

Svi udžbenici stavljaju naglasak na specifične prostore koji se kontinuirano ističu kao simboli ratnih stradanja i razaranja. Prostori ratnih stradanja koje svi udžbenici spominju jesu Vukovar, Škabrnja, Dubrovnik i Zagreb, a iz regije Sarajevo i Srebrenica. Navedeni su prostori predstavljeni kao ključni za razumijevanje tijeka i načina stradanja te dugotrajnih posljedica koje ono ima po stanovništvo. U širem regionalnom kontekstu, Sarajevo i Srebrenica predstavljaju ključne referentne točke za razumijevanje ratnih stradanja u Bosni i Hercegovini.[52] Ti prostori u udžbenicima imaju jače naglašenu afektivnu nego sadržajnu važnost, pri čemu služe kao konkretni primjeri kojima se ilustriraju razmjeri razaranja i dugoročne posljedice rata.[53] U prikazu slijeda zbivanja najčešće se navode i kriza na Kosovu 1989,[54] te Sedmodnevni rat, ali obje su teme bez opširnijeg opisa i analize. Svrha navođenja kosovske krize i Sedmodnevnog rata u udžbenicima prvenstveno je

50 Pingel, *UNESCO Guidebook*, 38.

51 Koren, „Yugoslavia: a Look in the Broken Mirror", U radu je između ostalog otvarano pitanja odabira sadržaja i svrhe podučavanja o ratovima 1990-ih.

52 Najcjelovitiji prikaz postjugoslavenskog prostora kao područja koje je u potpunosti stradalo u ratnim zbivanjima donio je udžbenik *Povijest 8* Snježane Koren iz 2013. godine, u kojem su opisana tada aktualna suđenja pojedincima kao simbolima/akterima ratnih zbivanja. Nešto kraći, sličan prikaz donosi i udžbenik *Vremeplov 8* autorice Vesne Đurić (Zagreb: Profil, 2014).

53 Stjepan Bekavac, Marija Bradvica i Marinko Miočić, *Povijest 8* (Zagreb: Alfa, 2007), 184. Naziv ulomka je *Vukovar – grad heroj i grad heroja*, čime se jasno pokušava naglasiti simbolika toga grada. Ostali autori najčešće navode samo *grad heroj*.

54 Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom Prošlosti 8* (Zagreb: Školska knjiga, 2007), 228. Ovaj udžbenik donosi najdetaljniji prikaz kosovske krize kao uzroka ratnog sukoba, ali ne navodi do kojih je promjena došlo na samom Kosovu.

prikaz razvoja nezadovoljstva svih ostalih bivših republika prema srpskoj vlasti te utvrđivanje činjenice da su i drugi prostori stradali tijekom ratnog sukoba, ali ne u istoj mjeri kao Hrvatska, odnosno matična država opisa.

Istodobno se uočava da su određeni važni prikazi prostora izrazito zapostavljeni ili marginalizirani u poslijeratnom razdoblju. Zapadna Slavonija, Banovina, Lika i Zagora područja su koja su, unatoč velikim ratnim stradanjima, u udžbenicima ostala izvan prikaza i analize obnove i razvoja. Takav selektivni prikaz ratnih stradanja može dovesti do pogrešnog viđenja rata kao zbivanja koje se odvijalo u samo određenim, simbolički važnim gradovima. Time se pridaje veća važnost stradanju urbanog naspram ruralnog prostora. U odnosu prikaza urbanog i ruralnog prostora, treba istaknuti da udžbenici ne analiziraju propast sela i njihovih gospodarstava koja je znatno izraženija. S druge strane, treba naglasiti da su migracije nacionalnih manjina prvenstveno bile vezane uz odlazak iz ruralnih krajeva. S obzirom na specifičnost ruralnih područja te na veću povezanost određenih seoskih krajeva s nacionalnim manjinama, može se opravdano pretpostaviti da je i to jedan od razloga izbjegavanja toga sadržaja. Pri prikazu ratnih zbivanja najviše su zapostavljene Srbija i Crna Gora. Teme kao što su migracije, kvaliteta života, odnos prema ljudskim pravima i političke promjene u pravilu se u hrvatskim udžbenicima ne navode ili su izrazito rubno spomenute.[55]

Sadržaj o ratom uzrokovanim migracijama u udžbenicima često je prisutan, ali bez neophodne analize sadržaja, problematizacije ili rasprave. Unutar poglavlja o ratnim stradanjima, opis migracija, a osobito izbjeglička kretanja unutar država zahvaćenih ratom, ne zauzimaju središnje mjesto u interpretaciji ratnih posljedica, dok se veća pažnja posvećuje gospodarskom stradanju prostora. Migracije između država većinom se ne prikazuju, čime se migracije stanovništva uzrokovane ratom svode na ograničen prostor i znatno su pojednostavljene u prikazu.[56] Od migracijskih valova koji se spominju, većina udžbenika navodi iseljavanja u ljeto 1995. povezana prvenstveno s vojno-redarstvenom operacijom Oluja.[57]

---

55 Veći odmak od navedenog narativa ostvaren je u udžbeniku Vesne Đurić, *Povijest 8* (Zagreb: Profil, 2007), u kojem je nešto veća pažnja posvećena stradanju društva tijekom rata, kao i bolesti PTSP te minski sumnjivim područjima.

56 Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić, Jakša Raguž. *Povijest 8.* (Zagreb: Meridijani, 2007). Udžbenik donosi izvor koji čine nekoliko zapovijedi Vrhovnog savjeta odbrane Republike Srpske Krajine o evakuaciji, ali bez pitanja za analizu samoga izvora ili ocjene važnosti izvora od strane samih autora.

57 Koren, *Povijest 8*, 291; u opisu donosi problemski prikaz operacije Oluja i odnosa prema izbjeglicama. Također, Barić, Brigović, Kačić, Nazor, Racić i Racić (*Povijest 8*, 220) donose najdetaljniji prikaz odnosa hrvatskih i srpskih vlasti prema srpskom stanovništvu tijekom i neposredno nakon operacije Oluja. Taj prikaz sadrži polazni tekst, slikovni i pisani izvor za analizu, međutim taj opis i pitanja su tendenciozni, te se stiče dojam da je stanovništvo otišlo gotovo isključivo zbog odluka srpskog vodstva. Kao primjer tendencioznosti donosi se slikovni prikaz i pisani tekst Zapovijedi Milana Martića o evakuaciji srpskog stanovni-

Sadržaj o procesu privatizacije u udžbenicima se pojavljuje prvenstveno u udžbenicima geografije kao dio šireg konteksta poslijeratne transformacije prostora, dok se u udžbenicima povijesti u pravilu ne spominje.[58] Privatizacija se ne prikazuje detaljno niti se dovodi u vezu s ratnim razaranjima i gospodarskim padom. Proces prelaska na tržišno gospodarstvo svi udžbenici spominju kao razvojni pomak, a ne kao političko pitanje koje je u datom trenutku dijelilo stanovništvo. Privatizacija se, u vidu političke i strukturne reforme, navodi kao proces koji je obilježio širu regiju u procesu odbacivanja socijalističkih elemenata, pa se stoga rijetko navode pozitivni, dok se negativni aspekti samog procesa privatizacije uopće ne spominju.[59] Također, u prikazu privatizacije nigdje se ne navodi povezanost njenih aktera s političkim vlastima u državi, kako bi se izbjegla kritika tadašnje vlasti, pa i samog prvog predsjednika.[60] S obzirom na to da su u Hrvatskoj određeni udžbenici povijesti, unatoč odobrenju ministarstva, znali biti povučeni zbog pritiska udruga, ne čudi što su autori s jedne strane htjeli izbjeći tu kontroverznu temu, a s druge strane preskočiti sadržaj koji se direktno ne spominje kao obvezatni, iako je neophodan za shvaćanje razdoblja. U ranim se udžbenicima nejasnim poredbama stvara i zabluda da je komunizam štetan za gospodarstvo, nasuprot privatizaciji koja je za njega nužno dobra, pri čemu autori očito miješaju procese s političko-ekonomskim uređenjima (komunizam naspram kapitalizma).[61]

štva iz Hrvatske tijekom Oluje, a jedina dva pitanja na koja se navedeni izvor odnosi glase: „Istraži na kojem je pismu napisana ova zapovijed. Raspitaj se zna li netko od tvojih ukućana čitati na tom pismu".

58 Privatizaciju spominje udžbenik povijesti Josipa Jurčevića i Marije Raić, *Povijest VIII* (Zagreb: Alfa, 2004), gdje se navodi: „Proces tzv. privatizacije nije sam po sebi negativan, ukoliko novi privatni vlasnici bivših društvenih bogatstava pridonose gospodarskom i socijalnom miru. Međutim, u Hrvatskoj je veliki dio novih vlasnika do kraja upropastio preuzete gospodarske subjekte i imovinu te povećao nezaposlenost i opću društvenu krizu u Hrvatskoj. Na taj se način privatizacija većim dijelom pretvorila u privatno otimanje društvenih bogatstva…".

59 Magaš, Rogić, *Zemljopis 8*, 139; „Tek napuštanje netržišnog gospodarstva i prihvaćanje zakonitosti slobodnog tržišta omogućuje, nove, kvalitetnije trendove gospodarstva. (…) Novi procesi ponovno jačaju privatni sektor i poduzetništvo, a gospodarski sustavi veće važnosti za Hrvatsku postali su javna poduzeća".

60 Bekavac, Jareb, *Povijest 8*, 177. U ovom udžbeniku je došlo do najveće kritike procesa privatizacije i to sa sljedećim opisom: „Hrvatsko je gospodarstvo puno izgubilo i u tzv. procesu privatizacije, koji je pokrenut još prije izbijanja rata, a trajao je i dugo vremena nakon završetka. Tijekom toga razdoblja mnoge su tvrtke nezakonito privatizirane, a brojne tvrtke koje su novi vlasnici doveli ili do ruba propadanja ili do potpune propasti. To je uzrokovalo veliku nezaposlenost, materijalnu štetu i društvenu krizu u RH".
Iako je spomenuta kritika procesa, ni u jednom dijelu nije jasno vidljivo tko je odgovoran za navedene propuste.

61 Zrinka Čukelj i Željka Šiljković, *Zemljopis 7.* (Zagreb: Profil, 2004), 110. U ovom udžbeniku je jasno iznesena kritika komunizma nasuprot kapitalizmu: „Komunistički sistemi vlasti, bez slobodnog poduzetništva, strogo planski usmjeren, nije donio napredak kakav je bio u zemljama slobodnog tržišta".

Pojedina izdanja udžbenika donose odlomke ili izvore koji se odnose na procese iz 2000-ih godina u susjednim državama, no ti se sadržaji pojavljuju fragmentarno.[62] Iako se time naznačuje kontinuitet poslijeratnih promjena u regiji, izostaje sustavniji prikaz međunarodnih čimbenika, uključujući NATO intervencije, koje se u udžbenicima ne obrađuju.[63] Time se ratna stradanja i njihove posljedice zadržavaju unutar relativno uskog nacionalnog i regionalnog okvira, bez šireg geopolitičkog konteksta.[64]

Sveukupno, promjene u prikazu ratnih stradanja iz devedesetih godina u udžbenicima očituju se u naglašavanju njihovog kontinuiteta, selektivnosti nasuprot generalizaciji pri odabiru prostora prikaza te u površnom prikazu migracija i gospodarsko-političkih promjena. Treba uočiti da se sa svakom reformom ukupni obim sadržaja posvećenih stradanju stanovništva i gospodarstva povećava.[65] Takav pristup stvara narativ u kojem je rat ključ za razumijevanje gospodarskih i prostornih promjena, ali bez obuhvaćanja tema koje bi dodatno problematizirale te procese s ciljem uočavanja drugačijih interpretacija, sjećanja, pa i shvaćanja da nije ratno stanje bilo jedini činilac koji je u tom razdoblju doveo do promjena.

Magaš, Rogić, *Zemljopis 8*, 39; „Poznata gospodarska neučinkovitost i niska produktivnost istočnoeuropskih, kao i drugih socijalističkih gospodarstava, potvrđena je i u cjelini bivše Jugoslavije, osobito je izražena u njezinim nerazvijenim republikama i nerazvijenim dijelovima tzv. Razvijenih republika…".
Čukelj i Šiljković, *Zemljopis 7*, 111; „Komunizam je na ovom prostoru ostavio veliki broj „političkih tvornica", koje nisu bile u skladu s prirodnim potencijalom, zahtjevima tržišta i prometnom dostupnošću. Nakon 1990ih u uvjetima slobodnog poduzetništva te su se tvornice našle u teškoćama i pred zatvaranjem".

62 Koren, *Povijest 8*, 294; Ovaj udžbenik u ulomku „Hrvatska i susjedne zemlje nakon završetka rata" donosi nešto detaljniji prikaz promjena u državama bivše SFRJ.

63 Dužanec, Egartner i Stiperski, *Zemljopis 7*, 142. ukratko spominju NATO intervenciju: „Zbog agresije u Bosni i Hercegovini, Srbija i Crna Gora bile su niz godina pod međunarodnim sankcijama. Njihova vojska provodila je teror nad albanskim stanovništvom na Kosovu i 1999. godine NATO je dva mjeseca bombardirao vojnu, industrijsku, energetsku i prometnu infrastrukturu uže Srbije i Vojvodine. Nakon bombardiranja vojska NATO-a ušla je na Kosovo te omogućila uspostavljanje vlasti i uprave Ujedinjenih naroda u toj pokrajini". Duženec, Egartner, *Geografija 7*, 149. također navode vojnu intervenciju NATO saveza, pitanje Kosova i međunarodne sankcije u ulomku *zanimljivosti: Ratovi Srbije i Crne Gore*.
Također Ilić, Orešić, *Gea 3*, 148.; *Gospodarstvo Srbije oslabljeno je međunarodnim sankcijama i NATO-ovim zračnim napadima 1999. godine kada je uništen velik dio industrije i infrastrukture. Demokratizacija i gospodarska tranzicija sporo teku*.

64 Udžbenici geografije u svojim prikazima ne dovode u jasnu vezu ekonomske i političke promjene koje su zahvatile Europu zbog sloma komunističkih sustava i SSSR-a, sa ekonomskim i političkim promjenama uvjetovanim raspadom Jugoslavije, niti su ti procesi kronološki povezani. U udžbenicima povijesti navedeni su procesi povezani većim dijelom kroz sam slijed sadržaja, a manjim dijelom pomoću jasnih veza u tekstu i analizi izvora.

65 Trenutno najkorišteniji udžbenici *Povijest 8* (Alfa) i *Klio 8* (Školska knjiga) obrađuju stradanje stanovništva u zasebnim nastavnim jedinicama u oba udžbenika od šest stranica. Zanimljivo je uočiti da problem minskih sumnjivih područja spominje *Klio 8*, dok opis posljedica vezanih uz stradanje mostova navodi *Povijest 8*.

Zaključak

Nastavni sadržaji koji se direktno tiču prikaza postjugoslavenskog prostora, a to su primarno raspad Jugoslavije i Domovinski rat, jasno su propisani nastavnim programima, te su prisutni u udžbenicima od samoga početka, kada su ti procesi još uvijek bili aktualni. Te tematske cjeline kontinuirano imaju tradicionalno jasno propisane sadržaje, međutim, s reformama i izmjenama izostaje odmak od tradicionalnih tema i jasnije zaokruživanje prikaza toga razdoblja van vojno-političkog pregleda. Od razdoblja SFRJ do danas najuočljivija promjena vezana je uz svrhu poučavanja tih sadržaja. U razdoblju SFRJ primarna svrha bila je homogenizacija prostora i svih identiteta koji iz njega proizlaze, dok je od 1991. godine naglasak na razdvajanju i prikazu razlika, ali i na kompleksnosti prostora.

Geografska regionalizacija pokazala se kao izvrstan model pridavanja identiteta određenom prostoru s ciljem njegovog približavanja drugom prostoru ili udaljavanja od njega. Problem smještanja Hrvatske u Srednju, Južnu ili Jugoistočnu Europu otvara pitanje koje identitete i razvojne puteve autori žele pridati Hrvatskoj te kako je žele pozicionirati u odnosu na susjedne države. Kao najčešći i učenicima najzorniji model razgraničavanja Hrvatske od susjednih zemalja koristi se model jezgre i periferije. S obzirom na zapostavljanje trgovinskih i prometnih veza među državama postjugoslavenskog prostora, učenici ne razvijaju predodžbu o tome prostoru kao povezanom i sličnom entitetu zajedničke prošlosti.

Uočljiva je sadržajna selektivnost u prikazu ratnih stradanja i poslijeratnih procesa u regiji. Naglasak se stavlja na Hrvatsku te njoj politički bliske države, dok se umanjuje prikaz država koje snose krivicu za rat. Zbog toga ratovi 1990-ih predstavljaju ključnu prekretnicu u prikazu načina i smjera razvoja regije i njenih država. Migracije, iako masovne i dugotrajne, obrađuju se površno, bez dublje analize njihovih uzroka i posljedica. Naročito su u prikazu zapostavljene promjene vezane uz relaciju ruralnog i urbanog prostora. Još je izraženije sadržajno reduciranje prikaza i važnosti procesa privatizacije, koji se prikazuje kao jedini razvojni put prema tržišnom gospodarstvu, bez kritičke analize i propitivanja njegovih posljedica i načina provođenja. Zbog takvog su sadržaja učenici najviše uskraćeni za razumijevanje šireg konteksta tih velikih društvenih i političkih promjena.

Od 1991. godine udžbenici pri oblikovanju prikaza postjugoslavenskog prostora prvenstveno imaju svrhu potvrđivanja nacionalnog i europskog identiteta Hrvatske, uz istodobno umanjivanje toga identiteta kod pojedinih država. Iako su vidljivi određeni sadržajni i konceptualni pomaci prema uravnoteženijem pristupu, i dalje prevladava fragmentiran i stereotipan narativ. Takav pristup ne omogućuje kompleksno promišljanje o postjugoslavenskom prostoru niti ostavlja prostor za kreativni i cjeloviti pristup istraživanju problematike te regije.

Spisak referenci

Udžbenici:

- Arnautov, Svoboda Nataša, Sanja Basta, Sanja Škreblin i Maja Jelić Kolar. *Pogled na svijet: tragom prirode i društva*. Zagreb: Profil Klett, 2023.
- Bastalić, Jolanda i Benita Vladušić. *Korak u svijet*. Zagreb: Profil, 2007.
- Bekavac, Stjepan, Marija Bradvica i Marinko Miočić. *Povijest 8*. Zagreb: Alfa, 2007.
- Bekavac, Stjepan i Mario Jareb. *Povijest 8*. Zagreb: Alfa, 2009.
- Bekavac, Stjepan i Mario Jareb. *Povijest 8*. Zagreb: Alfa, 2014.
- Borko, Lidija i Ružica Vuk. *Geografija Europe 7*. Zagreb: Znanje, 2006.
- Borko, Lidija, Zoran Curić i Ružica Vuk. *Geografija Europe 7. Z*agreb: Znanje, 2008.
- Brkljačić, Maja, Tihomir Ponoš, Zdenko Samaržija i Dario Špelić. *Povijest 8*. Zagreb: Školska knjiga, 2001.
- Cvitanović, Alfonso. *Zemlja i ljudi 2*. Zagreb: Školska knjiga, 1981.
- Ćorić, Sanja i Snježana Bakarić Palička. *Eureka! 4*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.
- Čukelj, Zrinka i Željka Šiljković. *Zemljopis 7*. Zagreb: Profil, 2004.
- Dužanec, Romana, Gordana Egartner i Zoran Stiperski, *Zemljopis 7*. Zagreb: Meridijani, 2003.
- Duženec, Romana, Gordana Egertner. *Geografija 7*. Zagreb: Meridijani, 2007.
- Đurić, Vesna. *Povijest 8*. Zagreb: Profil, 2007.
- Đurić, Vesna. *Vremeplov 8*. Zagreb: Profil, 2014.
- Erdelja, Krešimir i Igor Stojaković. *Tragom Prošlosti 8*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.
- Erdelja, Krešimir i Igor Stojaković. *Klio 8*. Zagreb: Školska knjiga, 2021.
- Ivanda, Kisovar Tamara, Alena Letina, Ivo Nejašmić, Ivan De Zan i Božena Vranjaš Šoljan. *Naš Svijet*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.
- Ilić, Milan, Danijel Orešić i Želimir Čečura. *Zemljopis 3*. Zagreb: Profil, 1995.
- Jelić, Tomislav. *Moja Domovina*. Zagreb: Alfa, 2008.
- Jelić, Tomislav. *Moja domovina 4*. Zagreb: Alfa, 2014.
- Jurčević, Josip i Marija Raić. *Povijest VIII*. Zagreb: Alfa, 2004.
- Koren, Snježana. *Povijest 8*. Zagreb: Profil, 2007.
- Koren, Snježana. *Povijest 8*. Zagreb: Profil, 2013.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, Hrvoje Petrić i Jakša Raguž. *Povijest 8*. Zagreb: Meridijani, 2007.
- Kožul, Ante, Silvija Krpes, Krunoslav Samardžić i Milan Vukelić. *Moja zemlja 3*. Zagreb: Alfa, 2021.
- Klarić, Zoran i Tomislav Jelić. *Zemljopis 3.* Zagreb: Alfa, 2001.
- Klarić, Zoran i Tomislav Jelić. *Zemljopis 3.* Zagreb: Alfa, 2005. (4. izmijenjeno izdanje)
- Orešić, Danijel, Igor Tišma, Ružica Vuk i Alenka Bujan. *Gea 3.* Zagreb: Školska knjiga, 2021.
- Petljak, Biljana, Danica Vrgoč i Vesna Žugec. *Upoznajem zavičaj 4.* Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- Povržењić, Marija i Jadranka Salopek. *Zemljopis 3*. Zagreb: Školska knjiga, 2001.

- Rogić, Veljko i Damir Magaš. *Zemljopis 8.* Zagreb: Školska knjiga, 1995.
- Škreblin, Sanja, Sanja Basta i Nataša Svoboda Arnautov. *Pogled u Svijet 4*. Zagreb: Profil, 2013.
- Zan, De Ivan. *Zanimljivosti prirode*. Zagreb: Profil, 1996.
- Barić, Nikica, Ivan Brigović, Zaviša Kačić, Ante Nazor, Mira Racić i Zrinka Racić. *Povijest 8*. Zagreb: Alfa, 2021.
- Ilić, Orešić, *Gea 3*. Zagreb: Školska knjiga. 2015.

Državni propisi:

- *Deklaracija o Domovinskom ratu.* Zagreb: Zastupnički dom Hrvatskoga državnoga sabora, 2000.
- *Deklaracija o Oluji.* Zagreb: Hrvatski sabor, 2006.
- *Nastavni plan i program za osnovnu školu.* Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2006.
- *Nastavni plan i program za osnovne škole (izmjene i dopune).* Zagreb: Zavod za školstvo ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske, 1991.
- *Okvirni nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune).* Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske, 1995.
- *Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj.* Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019.
- *Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Geografija za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj.* Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019.

Literatura:

- Dukić, Davor, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje i Ivana Brković, ur. *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju.* Zagreb: Srednja Europa, 2009.
- Dörfel, Leoni, Rieke Ammoneit and Carina Peter. „Diversity unveiled: a critical analysis of geography textbooks and their global representation". *International Research in Geographical and Environmental Education*, 35, 1/2026, 5–24.
- Heike, Karge, i Katarina Batarilo. *Reforma nastave historije u Bosni i Hercegovini. Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008. godini*. Sarajevo: Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, 2008.
- Koren, Snježana. „Yugoslavia: a Look in the Broken Mirror. Who is the 'Other'?". *Clio in the Balkans: The Politics of History Education* (2002), 193–202.
- Najbar–Agičić, Magdalena. „The Yugoslav History in Croatian Textbooks". *Clio in the Balkans: The Politics of History Education* (2002), 232–248.
- Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Koren, Snježana. „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije". *Historijski zbornik*, 60/2007, 247–294.
- Koren, Snježana. *Čemu nas uči povijest?*. Zagreb: Profil, 2014.
- Pingel, Falk. *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2010.
- Thorp, Robert. *Historical Consciousness, Historical Media, and History Education*. Umea: Umea universitet, 2014.

Summary

Luka Vrljić

The Representation of the Post-Yugoslav Space in Croatian Primary School History and Geography Textbooks from 1991 to 2025

Abstract: There have been several reforms of elementary and middle school curricula in Croatia between 1991 and 2025. These changes have significantly impacted the history and geography curricula and the teaching materials which are used in these classes. Moreover, with every reform of middle school curricula what has been discussed the most was the teaching content of contemporary history. With every reform the changes regarding the representation of the post-Yugoslav space, which encompasses the former Yugoslav states, were more and more significant. The aim of this paper is to examine how the former Yugoslav states and their mutual relations have been represented from the late 1980s to the present day. The way in which concepts i.e. identities are attributed to specific neighbouring states will be demonstrated through textbook analyses. Why was European integration emphasized with some states but omitted with others? Particular emphasis will be placed on how different representations were created regarding the centre and the periphery, the causes of economic crises, but also on the simplified representations of the future developments of these states. Was the emphasis put on the similarities between these states, or on chosen themes which reflect societal and cultural differences between them? The ways in which the former Yugoslav states are represented also raise questions about how students perceive the region as a whole, as well as how such narratives shape identity and collective memory.

Keywords: Yugoslav and post-Yugoslav space, history and geography textbooks, the Homeland war, legacy of war, geographical regionalization

The focus of the paper is to compare the contents and aims of textbook texts on the post-Yugoslav space. The post-Yugoslav space is conceived in the paper as the space of the states which arose from the breakup of Yugoslavia, and the Yugoslav space as the space of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). Because textbooks are mostly reflections of curricular rules and regulations, it has been identified that with each curricular reform there have been significant changes in the representations of relationships between states. All of the programmes/curricula and textbooks emphasized the confirmation of the European identity of Croatia, as distinctive in relation to the other former Yugoslav states. By the application of geographical regionalization, it can be stated that with every new edition of textbooks Slovenia is being represented as increasingly po-

sitive, the cause of which is the accession of Slovenia to the EU. Likewise, with every new edition the representations of Serbia, Montenegro and Northern Macedonia are more and more concise. With every new edition students learn more and more about the Homeland War and the casualties of war. However, while coverage of the Homeland War has expanded, students are taught nothing about events in Serbia and Montenegro. Topics such as migration and the suffering of minorities are not in focus, but the traditional view of events is emphasized.

Spisak autora

Dr Ognjen TOMIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Dr Ana RADAKOVIĆ
Centar za inovacije Instituta za savremenu istoriju, Beograd (Srbija)

Msr Nikola KONESKI
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Dr Jovana MILOVANOVIĆ
Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Msr Ana ŽIVKOVIĆ
Doktorantkinja, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Msr Đorđe MAMULA
Doktorand, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Dr Ivan MILEC
Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod (Hrvatska)

Msr Anđelija MILADINOVIĆ
Doktorantkinja, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Msr Nikola OSTOJČIĆ
Doktorand, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb (Hrvatska)

Msr Milica MOLJSKI
Doktorantkinja, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad (Srbija)

Dr Davor STIPIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Msr Nikola DAMLJANOVIĆ
Doktorand, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Msr Milan MILENKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Dr Nemanja MITROVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd (Srbija)

Dr Andrija JOVANOVIĆ
Institut za evropske studije, Beograd (Srbija)

Dr Damjan MATKOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd (Srbija)

Msr Ane Marie HERCEG
Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Maribor (Slovenija)

Msr Evgenij LITOVSKI
Nacionalna Ustanova Zavod i muzej Bitola, Bitola (Severna Makedonija)

Msr Renata DEČMAN
Muzeji Hrvatskog zagorja, Dvor Veliki Tabor, Desinić (Hrvatska)

Msr Aleksandar ANDONOV
Doktorand, Filozofski fakultet na Univerzitetot „Sv. Kiril i Metodij", Skopje (Severna Makedonija)

Msr Sanja LUKIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Dr Dimitrije MATIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Msr Kaja MUJDRICA
Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Maribor (Slovenija)

Msr Miloš JOVANOVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd (Srbija)

Msr Milan BOGOSAVLJEVIĆ
Doktorand, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Dr Uroš D. MIKETIĆ
Srpska pravoslavna bogoslovija Sv. Kirila i Metodija u Prizrenu, Prizren (Srbija)

Msr Luka VRLJIĆ
Doktorand, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb (Hrvatska)

Izvodi iz recenzija

„Sva poglavlja temelje se na izvornom arhivskom radu, a većina otkriva dosad nepoznate ili samo djelomično poznate informacije. To je apsolutna snaga ove knjige. Sva poglavlja napisali su mladi znanstvenici. Sva su poglavlja strukturirana na dosljedan način: imaju otprilike istu duljinu i, iznad svega, sva poglavlja pružaju nadahnjujuće štivo".

– prof. dr Hannes Grandits,
Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin

„ … cilj organiziranja skupa čiji je rezultat ovaj Zbornik je potreba za boljom komunikacijom između povjesničarima / istoričarima mlađe generacije iz bivših jugoslavenskih republika, njihovo okupljanje, razmjena iskustva, informacija, mišljenja i ideja kako bi nakon takvih konferencija i objavljenih Zbornika uspostavili međusobnu suradnju i prijavljivali bilateralne, trilateralne projekte. Uz znanstvene radove mlađih istraživača, i urednici Zbornika su znanstvenici mlađe generacije povjesničara / istoričara te možemo reći da je ovo Zbornik 'nove generacije znanstvenika'".

– dr Ljiljana Dobrovšak,
Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar", Zagreb

„Raznolikost izvora, pristupa i metodoloških pretpostavki (koju nudi ovaj zbornik) ne samo da istraživanje jugoslovenske prošlosti čini važnim objektom historiografske analize i stvara uslove za produktivan interdisciplinarni dijalog sa istraživačima drugih humanističkih i društvenih nauka, već otvara i čitav niz izuzetno značajnih epistemoloških pitanja, što Jugoslaviju kao predmet akademskog promišljanja postavlja u centar aktuelnih rasprava o značenju i razumevanju nedavne prošlosti, o njenoj ulozi u sadašnjosti i mestu u imaginaciji budućnosti".

– dr Tanja Petrović,
Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Ljubljana

NOVA ISTRAŽIVANJA JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI: PERSPEKTIVE SA POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA 2.
Tematski zbornik

Izdavač
Institut za noviju istoriju Srbije

Štampa
Čigoja štampa, Beograd

Tiraž
100 primeraka

Format
16,5 x 24 cm

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.1)"19"(082)
323.1(497.1)"19"(082)
323(497.1)"19"(082)
316.4(497.1)"19"(082)
94(497.1)"19"(082)

NOVA istraživanja jugoslovenske prošlosti : perspektive sa postjugoslovenskog prostora. 2 : tematski zbornik / urednici Ognjen Tomić, Ana Radaković, Nikola Koneski. - Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2026 (Beograd : Čigoja štampa). - 685 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Biblioteka Zbornici radova / [Institut za noviju istoriju Srbije] ; br. 34)

Tiraž 100. - Reč urednika: str. 9-12. - Spisak autora: str. 683-684. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-7005-214-7

а) Међународна политика -- Југославија -- 20в -- Зборници
б) Југословенско питање -- 20в -- Зборници
в) Југославија -- Унутрашња политика -- 20в -- Зборници
г) Југославија -- Историја -- 20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 201432841